О.О. СЕЛІВАНОВА

СУЧАСНА ЛІНГВІСТИКА

НАПРЯМИ ТА ПРОБЛЕМИ

О. О. СЕЛІВАНОВА

СУЧАСНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ ТА ПРОБЛЕМИ

Підручник

ПОЛТАВА
«Довкілля-К»
2008

УДК 81 (075)
ББК 81-923
С 45

Затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів вищих навчальних закладів (Лист № 1.4/18-Г-938 від 16.05.08.)

Рецензенти:

Богданович Галина Юріївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри міжмовних комунікацій та журналістики Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Донецького національного університету

Колегаєва Ірина Михайлівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри лексикології та стилістики англійської мови Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

Селіванова Олена Олександрівна
С 45 Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.

ISBN 966-8791-16-9

У підручнику вперше у вітчизняній лінгвістиці систематизовано та проаналізовано головні напрями світового мовознавства з огляду на сучасний парадигмальний простір гуманітарного знання. Представлено як традиційні лінгвістичні дисципліни, категорійно-понятійний апарат яких є відносно усталеним, так і нові галузі, що отримали поширення протягом останніх десятиліть, як-от: лінгвометодологія, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика, лінгвоконцептологія, прикладне мовознавство, теорія мовленнєвого впливу, політична лінгвістика, нейролінгвістичне програмування, міжкультурна комунікація, дискурсологія тощо. У межах кожного з розроблених у підручнику напрямів здійснено аналіз ключових проблем, спірних питань. Особливу увагу зосереджено на методологічних засадах сучасного мовознавства: пізнавальних настановах, принципах і процедурах дослідницької діяльності. Уміщені в кінці розділів евристичні питання та творчі завдання, списки бібліографічних джерел сприятимуть розширенню знань та формуванню вмінь і навичок аналізу проблематики галузей.

Підручник призначений для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантів і викладачів.

Автор: ***Селіванова Олена Олександрівна*** – доктор філологічних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, заслужений працівник освіти України

ББК 81-923

ISBN 966-8791-16-9

ЗМІСТ

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Присвячую В.І.

Якщо дивитися на дерево
і не фіксувати зором один листок,
можна побачити все листя,
яке тільки є на дереві.
Якщо свідомість зосереджена
на одному листку, інших не побачиш.
Ягю Муненорі

ПЕРЕДМОВА

Підручник є першою у вітчизняному мовознавстві спробою узагальнення та систематизації головних напрямів сучасної лінгвістики й аналізу їхніх ключових проблем. У його основу покладено десятирічний досвід читання автором курсів «Актуальні напрями сучасної лінгвістики», «Нові лінгвістичні теорії» для студентів й аспірантів різних мовознавчих і філологічних спеціальностей у вищих навчальних закладах України. У 1999 році автором підручника було укладено навчальний посібник «Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд)», який пройшов апробацію й був схвально сприйнятий науковою спільнотою в Україні та за її межами. Автор отримав чимало відгуків і побажань, що спонукало його значно розширити та поглибити окреслену в посібнику проблематику і створити підручник «Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми», зваживши на нагальну потребу в такій книзі студентів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів.

Необхідність такого підручника зумовлена бурхливим розвитком або становленням у сучасному мовознавстві маргінальних галузей на межі лінгвістики та семіотики, філософії, логіки, етнології, соціології, прагматики, психології, когнітології, політології, культурології, теорії комунікації, теорії впливу, нейрофізіології тощо. До того ж загальною тенденцією сучасної науки є створення інтегративних програм, спрямованих на вивчення об'єкта різних галузей шляхом залучення теоретичного та прикладного доробку різноманітних дисциплін, що визначає потребу вироблення відповідних принципів, настанов і процедур таких досліджень.

На початку XXI ст. мовознавство постало перед проблемами формування власних методологічних засад і з'ясування подальшого розвитку науки про мову, а також застосування її теоретичного потенціалу у практичній діяльності людини. Такий спектр проблем почасти визначив структуру підручника, першим розділом якого є лінгвометодологія, а останнім – прикладна лінгвістика.

У межах *першого* розділу висвітлюються проблеми методологічного еклектизму сучасного мовознавства і спричиненого невпорядкованістю методологічних засад кризового стану науки про мову. Аналізу підлягають ключові поняття лінгвометодології – методологія, парадигма, епістема. Охарактеризовано історію формування наукових парадигм у лінгвістиці, їхнє епістемологічне підґрунтя та теоретичний доробок, визначено головні

дослідницькі принципи сучасного парадигмального стану мовознавчої науки й загальні та спеціальні процедури організації її досліджень.

Другий і *третій* розділи розкривають наскрізні параметри мовної системи й мовлення: план змісту, що є предметом семасіології, та план форми, на вивчення якого спрямована ономасіологія, взятих під кутом зору лінгвосеміотики, дослідження якої інтегрують наведені плани у цілісні мовні утворення − знаки.

Четвертий розділ присвячений проблемам однієї з перших маргінальних галузей мовознавства − психолінгвістики, що дає змогу проектувати вивчення мовних знаків на аналіз їхнього психологічного підґрунтя в аспекті продукування, сприйняття й онтогенезу мовлення, мовленнєвої діяльності, організації пам'яті, ментального лексикону.

У *п'ятому* розділі аналізу підлягають проблеми етнолінгвістики, лінгвокультурології та міжкультурної комунікації, розглянуто дискусійні питання зв'язку мови й етносу, мови й культури, стереотипів етнічної свідомості та вплив їх на мову, текст і комунікацію.

Проблеми зв'язку мови та суспільства, мови і влади, соціальної диференціації мови, мовної ситуації, мовної політики, мовних контактів, норми й варіативності висвітлюються в *шостому* розділі, у якому розглянуто й аспекти політичної лінгвістики та інтерлінгвістики.

У *сьомому* розділі подано ключові питання когнітивної лінгвістики, її сучасних галузей, зокрема, проблеми категоризації та концептуалізації, структур репрезентації знань, когнітивного моделювання, принципів і процедур концептуального аналізу.

Восьмий розділ узагальнює проблематику граматичних теорій і її розробки в сучасних мовознавчих студіях, як-от: питання частиномовної диференціації, синтаксичних категорій і структур різних типів, їхньої функціональної природи та проекції на когнітивні структури свідомості. Окреслено головні поняття функціональної граматики, аспекти різних напрямів синтаксису.

Дев'ятий розділ присвячений дослідженням тексту, його типології, категоризації, герменевтичним технікам розуміння та методам аналізу й інтерпретації.

Десятий розділ містить аналіз проблематики різних лінгвістичних галузей, інтегрованих в окрему дисципліну − комунікативну лінгвістику, як-от: теорії мовленнєвих актів, лінгвонрагматики, паралінгвістики, лінгвогенристики, дискурсології, конверсаційного аналізу. Розглянуто проблеми мінімальної одиниці комунікації, комунікативної взаємодії, комунікативної ситуації та її моделювання, співвідношення вербаліки й паравербаліки в комунікативному акті, інваріантів комунікативних процесів (мовленнєвих жанрів), дискурсу та дискурсивних зразків і типів тощо.

Одинадцятий розділ узагальнює можливості використання теоретичного доробку мовознавства у прикладних цілях. З'ясовано статус прикладної лінгвістики, прикладні аспекти різних галузей мовознавства, зокрема, фонетики, перекладознавства, термінознавства, комп'ютерної лінгвістики, лексикографії, патопсихолінгвістики, психолінгвістики тощо. Розглянуто проблематику корпусної лінгвістики, теорії мовленнєвого впливу й нейролінгвістичного програмування.

Структура кожного розділу підручника передбачає визначення об'єкта, предмета, завдань представленого напряму чи галузі лінгвістики, аналіз ключових проблем і понять, аспектів їхнього розгляду з урахуванням класичних традиційних поглядів, новітніх теорій вітчизняного, російського, східно- та західноєвропейського й американського мовознавства. До кожного розділу додається список літератури з розглянутих у викладі питань, який містить як найбільш значущі класичні праці відомих мовознавців, так і сучасні найновіші розробки українською, російською, білоруською, англійською, польською, чеською, болгарською, німецькою та французькою мовами. Список джерел сприятиме розширенню сфер наукового пошуку дослідників мови. Обсяг підручника не дав змоги детально зупинитися на деяких проблемах у складі означених напрямів, тому опрацювання поданої літератури може усунути цей недолік.

Наприкінці розділу подано евристичні питання, які не повторюють наведені на початку розділу, а зумовлюють аналіз і синтез, переробку опрацьованого матеріалу, його розширення, формування певних умовиводів із приводу прочитаного. Творчі завдання передбачають самостійну роботу студентів й аспірантів над проблемами, окресленими в розділах підручника, зокрема, характеристику положень власної дипломної, магістерської роботи чи дисертації під кутом зору опрацьованого матеріалу, власне дослідження відповідного мовного явища тощо. Розв'язання таких завдань сприятиме формуванню у нового покоління науковців загальних стратегій осмислення й експериментальної перевірки теоретичних положень і висновків, допущення можливості різних підходів до вивчення явищ і виходу за межі звичних й усталених постулатів.

На виклад матеріалу в деяких параграфах підручника, безперечно, вплинули наукові інтереси автора, розробки ним відповідних мовознавчих проблем, зокрема, це стосується питань мотивації, когнітивно-ономасіологічного аналізу, структури етносвідомості, концептуального аналізу, текстових категорій, моделювання комунікативної ситуації, перекладу як інтепретативно-породжувального дискурсу, когнітивної карти тексту й дискурсу, діалогічності та синергетичності дискурсу, когнітивної проекції синтаксичних структур тощо. Результати опрацювання автором цих проблем апробовані у вигляді монографій, статей автора та його учнів і послідовників, докторських і кандидатських дисертацій, виконаних під керівництвом автора й інших науковців.

Автор висловлює глибоку й щиру вдячність рецензентам: доктору філологічних наук, професору Таврійського національного університету **Богданович** Галині Юріївні; доктору філологічних наук, професору Черкаського національного університету **Жаботинській** Світлані Анатоліївні; доктору філологічних наук, професору Донецького національного університету **Загнітку** Анатолію Панасовичу; доктору філологічних наук, професору Одеського національного університету **Колегаєвій** Ірині Михайлівні – за нелегку працю прочитання рукопису, доброзичливу критику, конструктивні зауваження й допомогу в підготовці підручника до друку. Автор сподівається на неупереджену критику колег і заздалегідь вдячний майбутнім конструктивним опонентам.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЛІНГВОМЕТОДОЛОГІЯ

1. *Лінгвометодологія. Предмет, об'єкт і головні завдання.*
2. *Ключові поняття лінгвометодології: методологія, парадигма, епістема.*
3. *Характеристика головних наукових парадигм лінгвістики.*
   – *порівняльно-історична (генетична) парадигма;*
   – *структуралістська (таксономічна) парадигма;*
   – *комунікативно-функціональна (прагматична) парадигма;*
   – *когнітивна (когнітивно-дискурсивна) парадигма;*
   – *синергетична парадигма.*
4. *Дослідницькі принципи парадигмального простору сучасної лінгвістики.*
5. *Загальні й лінгвістичні методи дослідження.*

1. Лінгвометодологія. Предмет, об'єкт і головні завдання.

Наприкінці XX ст. мовознавча наука пострадянського простору опинилася у стані методологічної кризи, з одного боку, через декларування відмови від жорстких канонів марксистсько-ленінської теорії пізнання, з іншого, через еклектизм методологічних позицій світової лінгвістики. Пошук виходу із кризового стану зумовив численні наукові розвідки, присвячені проблемам методологічних настанов лінгвістичних досліджень. У центрі уваги мовознавчої спільноти постало поняття наукової парадигми. На початку XXI ст. у лінгвістичних студіях значно посилився лінгвофілософський компонент, що звичайно, як це було і на початку XX ст., зумовлене прагненням переглянути загальні підходи і принципи дослідження мови, визначитися стосовно її ролі в житті людини, соціумі, культурі; з'ясувати функціональну природу мови як семіотичної системи і, врешті-решт, упорядкувати й виробити відповідний новому парадигмальному просторові інструментарій її дослідження.

Вітчизняна лінгвістика, на жаль, почасти продовжує нести на собі тягар методологічних постулатів радянських часів, про що свідчать матеріали більшості дисертаційних робіт, монографічних видань і навіть енциклопедичних і термінологічних словників. Спостерігаються плутанина у визначенні загально-філософських і теоретичних засад багатьох загалом цікавих і вагомих лінгвістичних розвідок, жонглювання термінами, які стосуються методів аналізу матеріалу, спрощене й вільне тлумачення багатьох доволі складних понять мовознавства. Як наголошує український мовознавець О. Лещак: «Здебільшого лінгвісти взагалі не переймаються питаннями щодо методологічної основи свого дослідження, оскільки думають, що просте та строге слідування фактам або традиційним постулатам забезпечить необхідний рівень «науковості» й «об'єктивності» їхньої роботи» [2002, 46].

Нерідко методологічні засади дослідження свідомо підміняються теоретичними настановами або певними принципами, методологічно суперечливими, що зводить поняття методології до рівня теорії (наприклад, деякі мовознавці

вживають сполуки «дескриптивна методологія», «когнітивна методологія», «генеративна методологія» і т. ін.). Існує непослідовність у розмежуванні методології й галузевих аспектів дослідження мови, що створює підстави для приписування методологічної значущості семантиці, ономасіології, теорії комунікації, прагматиці тощо. З огляду на розуміння методології як сукупності процедур дослідження об'єкта її ототожнюють і з методом. Наприклад, у матеріалах останньої Міжнародної конференції з когнітивної лінгвістики американський мовознавець Л. Талмі представив доповідь під назвою «Інтроспекція як методологія лінгвістики» [Talmy 2007, 8].

Усе це зумовлює нагальну потребу виокремлення особливої галузі мовознавства – лінгвометодології, проблематика якої загалом не є новою. В американському мовознавстві на позначення дисципліни, що досліджує загально-філософські засади лінгвістики, використовується термін «Metalinguistics». Однак застосування цього терміна принаймні у славістичних студіях ускладнене його багатозначністю, оскільки він позначає й розділ лінгвістики, спрямований на вивчення метамов природних мов – універсальних формалізованих семіотичних кодів семантичного й синтаксичного опису; і розділ лінгвістики, який вивчає співвідношення мовної системи з іншими семіотичними системами певної культури (кодами мистецтва, фольклору, обрядів, ритуалів тощо); і комплекс дисциплін, об'єктом яких є екстралінгвальні аспекти функціонування мови (те саме, що й зовнішня лінгвістика). У Франції на позначення дисципліни, що вивчає методологічне підґрунтя мовознавчих теорій, застосовується термін «epistemologie». Лінгвістична епістемологія в цій країні сформувалася наприкінці 70-х р. р. XX ст. завдяки працям С. Ору. У 1978 р. було створено Товариство історії й епістемології наук про мову, а у 1979 р. вийшов перший номер журналу «Історія, епістемологія, мова», що стало «свідченням існування нової галузі, яка поєднує ерудицію історика-мовознавця з теоретичним осмисленням його науки» [Ору 2000]. Однак епістемологія в розумінні С. Ору та його колег більше нагадує лінгвоісторіографію, ніж лінгвометодологію (пор.: випуск трьох томів «Histoire des idées linguistiques» [1989; 1992; 2000], що присвячені історії граматики, компаративізму тощо).

Лінгвометодологія кваліфікується нами як маргінальна галузь, адже вона проектується в загальну ***методологію*** – учення про способи пізнання й осмислення дійсності й формування внутрішнього рефлексивного досвіду людини, а також про дослідницькі настанови, принципи та процедури аналізу об'єктів різних наук. Отже, ***лінгвометодологія*** спрямована на з'ясування природи мови у співвідношенні зі свідомістю її носіїв, соціумом, культурою, дійсністю, комунікацією, процесами пізнання світу, а також на формування інструментарію, засад і способів опису й аналізу мови та її продуктів.

Об'єктом лінгвометодології є системи трактування мови, мовлення, мовленнєвої діяльності, які ґрунтуються на світоглядних і пізнавальних настановах, способах, принципах і процедурах їхнього дослідження, що склалися в межах певних мовознавчих течій, шкіл, розвідок окремих лінгвістів. *Предметом* цієї галузі є пізнавальне спрямування й організація досліджень мови та її продуктів.

Головними *завданнями* лінгвометодології є: 1) розгляд еволюції методологічного простору лінгвістики, починаючи з часів античності; 2) з'ясування співвідношення методології, парадигми, епістеми; 3) вияв у наукових мовознавчих парадигмах і школах світосприймальних домінанат (епістем), специфіки оцінок пізнавальної природи людської свідомості, її взаємодії зі світом дійсності; 4) визначення предмета й об'єкта мовознавчих досліджень; 5) обґрунтування зв'язку пізнавальної здатності людини з мовою й мовленням, процесами комунікації; 6) з'ясування напрямів взаємної детермінованості мови, свідомості її носіїв, соціуму, культури, комунікативної діяльності; 7) інвентаризація й систематизація дослідницьких принципів у ракурсі різних епістем і парадигм; 8) упорядкування лінгвістичних методів у розрізі наявних у лінгвістиці епістем; 9) розробка способів оцінки достовірності отриманих результатів лінгвістичного пошуку; 10) оцінка сукупності проблем мовознавства, які потребують розв'язання; 11) вияв причин методологічного еклектизму лінгвістичних теорій і шкіл; 12) пошук виходу зі станів методологічної кризи в лінгвістиці тощо.

2. Ключові поняття лінгвометодології: методологія, парадигма, епістема.

Насамперед треба зауважити, що методологічна невизначеність сучасних мовознавчих досліджень почасти пояснюється багатозначністю термінів «методологія» і «наукова парадигма», а також їхнім ототожненням. Не випадково, дослідники лінгвометодологічної проблематики диференціюють терміни «макропарадигма» і «парадигма-специфікатор»: «До складу макропарадигми входять неоднорідні складники – теорії, школи, концепції, підходи. Однорідність складників – відмінна риса парадигм-специфікаторів» [Алефиренко 2005, 21]. Тим самим, підкреслено методологічний еклектизм парадигми в її традиційному розумінні, а прагнення надати парадигмі статусу методології зумовлює створення нового терміна попри те, що парадигма-специфікатор і є еквівалентом уже наявного терміна «методологія».

У загальнофілософському розумінні ***методологія*** (від гр. méthodos – шлях дослідження і lógos – слово, вчення) є способом пізнання й осмислення об'єктивної дійсності та процесів формування й упорядкування внутрішнього рефлексивного досвіду людини. Методологія визначає світоглядну позицію дослідника та впливає на розуміння ним природи об'єкта своєї науки, співвідношення предмета, об'єкта й суб'єкта дослідження, установлення науковцем загальної стратегії вивчення об'єкта тощо. Аналіз різноманітних світосприймальних і пізнавальних концепцій здійснюється в межах філософського вчення, яке також отримало назву методології. У філософському енциклопедичному словнику методологія визначається як «система принципів і способів організації й побудови теоретичної та практичної діяльності, а також учення про цю систему» [1989, 359]. Деякі дослідники підкреслюють креативну настанову методології, яка не лише систематизує наявні принципи та способи наукового дослідження, а й розробляє нові підходи та засади. У російській традиції до методології залучають: а) комплекс онтологічних й есенціональних питань стосовно об'єкта та суб'єкта дослідження; б) комплекс

епістемологічних проблем, що стосуються відношення пізнавального суб'єкта, пізнання та його об'єкта; в) комплекс власне методичних, технічних проблем, пов'язаних з організацією дослідницького процесу [Лещак 2002, 14].

Еквівалентом загальнофілософської методології є поняття *епістемології*, що є теорією наукового пізнання, яка досліджує природу, способи й методи пізнання й оцінює їхню достовірність, можливості перевірки правильності теорії тощо. Російський мовознавець Р. Фрумкіна наголошує на тому, що сучасна лінгвістика майже не має власної епістемології [1995]. Безперечно, мова йде не про відсутність загальнофілософського підґрунтя лінгвістичних розробок, а про відсутність його обґрунтування, яке з'ясовувало б вихідні пізнавальні орієнтири дослідження й пояснювало вибір концепції. Дослідниця пропонує звузити коло епістемології, виробивши спеціальну, окрему епістемологію, яка розв'язувала б конкретні питання дослідження, як-от: виокремлення його об'єкта, з'ясування предмета, вироблення методів перевірки достовірності результатів і висновків, систематизацію понять і термінів, висвітлення актуальності досліджуваних проблем тощо. Таке завдання може взяти на себе лінгвометодологія, однак її звужена таким чином епістемологія завжди зумовлюватиметься загальнофілософськими пізнавальними принципами. Не випадково, російський філософ М. Наливайко цілком слушно наголошує на тому, що всі рівні методології так чи інакше визначаються філософією [1990, 56].

У конкретній науці на основі загальнофілософської методології виформовуються системи дослідницьких принципів та способів аналізу власного об'єкта, що становлять методологію цієї наукової галузі. До того ж кожна з таких систем також метонімічно позначається терміном «методологія». Нерідко поняття методології, здебільшого в позитивістській традиції, звужується лише до сукупності процедур і технік аналізу певної науки, що, на наш погляд, збіднює саме розуміння методів дослідження, які, безперечно, ґрунтуються насамперед на загальних пізнавальних принципах дослідження об'єкта й розумінні його природи. Слідом за Ю. Степановим, І. Арнольд пропонує розрізняти методологію, метод і методику: перша є «застосуванням до процесу пізнання принципів світогляду, тобто співвіднесення отриманих даних з іншими фундаментальними науками і в першу чергу з філософією», метод є підходом до матеріалу, його систематизацією та теоретичним осмисленням; методика розглядається як спосіб пошуку нового матеріалу, тобто сукупність прийомів спостереження, експерименту й опису [1991, 8-9].

Протягом усього розвитку лінгвістики науковцями було використано різні типи загальнофілософської методології, що визначали семіотичну, когнітивну, функціональну природу мови, взаємну детермінованість її культурою, соціумом, етносвідомістю, життєдіяльністю етносу. Ці типи здебільшого еклектично поєднувалися в лінгвістичних ученнях певного напряму, школи, окремих науковців, що було результатом або коригування моделі чи концепції мови самим об'єктом, або непослідовності й суб'єктивізму висунутої теорії.

Дослідники виокремлюють чотири глобальних методології, які були використані як пізнавальне підґрунтя різних напрямів, течій, шкіл у процесі розвитку лінгвістики; кожна з них має спільність принципових онтологічних і гносеологічних постулатів щодо об'єкта і предмета мовознавства та його конкретних галузей:

1) феноменологічну, що ґрунтується на філософії Платона, Аристотеля, схоластиці Середньовіччя, монадології Г. Лейбніца, теоріях духу народу І. Гердера та В. фон Гумбольдта, феноменології Г. Гегеля, Е. Гуссерля, М. Гайдеґґера, Г. Гадамера та марксистській концепції історичного матеріалізму;

2) позитивістську, до якої тяжіють ті лінгвістичні школи й течії, що спираються на філософські вчення античних матеріалістів, середньовічних номіналістів, емпіриків (Д. Юма, О. Конта, Дж. Мілля), біхевіористів тощо;

3) раціоналістську, що виходить із теорії Р. Декарта, логіцизму, деяких положень І. Канта, індивідуалізму І. Фіхте, екзистенціалізму, естетизму Б. Кроче, аналітичної філософії логічного аналізу мови Р. Карнапа, К. Гемпеля, У. Куайна, Л. Вітгенштейна й ін.;

4) функціональну, підґрунтям якої вважаються деякі ідеї І. Канта, погляди В. Джемса, Ф. Шіллера, Д. Дьюі, К. Поппера, Л. Виготського, В. Франкла, М. Бахтіна, І. Лакатоса й ін. [Лещак 1996].

У дисертації та монографії «Языковая деятельность» О. Лещак подає головні ознаки наведених методологічних типів, розглядає відмінності між ними, приділивши головну увагу функціональній методології. Доведення та спростування цієї концепції, а головне – характеристика історії лінгвістики під кутом зору зміни методологічних орієнтирів та рівня методологічного еклектизму, є першочерговим завданням дослідників, які переймаються проблемами лінгвометодології.

Зазначмо лише те, що специфіка кожної з окреслених методологій у мовознавстві позначається на розгляді проблем співвідношення мови та свідомості, системності мови, психологічного підґрунтя мовленнєвої діяльності, онтологічної та гносеологічної природи мовного знака, значення та смислу, мовних змін, мовної варіативності, зв'язків мови й суспільства, мови й мовлення (мовленнєвої діяльності), інтерактивної взаємодії у процесі комунікації, синергетичної природи мови, тексту й дискурсу тощо.

Зважаючи на домінування в сучасних мовознавчих студіях терміна «парадигма», яким нерідко замінюють методологічну базу лінгвістичних досліджень, треба визначитися з відмінністю цих важливих понять.

Наукова парадигма (від гр. parádeigma – приклад, зразок) також уживається в кількох значеннях, як-от: 1) способу пізнання й усвідомлення світу, що визначає загальні принципи дослідження об'єкта в різних науках; 2) представлення об'єкта науки в ракурсі понятійного апарату та процедур опису й аналізу певної течії, наукової школи (дескриптивістська, генеративна парадигма в мовознавстві); 3) зразка наукових уявлень і дій у певний період або на певній території (європейська, азіатська або західна, східна наукова парадигма; американська, європейська, радянська наукова парадигма і т. ін.).

Поняття парадигми відоме ще з часів античності. Протягом багатьох століть воно використовувалося переважно на позначення зразка словозміни

в метамові лінгвістичного опису. Іноді парадигмою називали приклад з історії, що слугував доказом чогось. У 1961 р. американський соціолог Т. Кун у книзі «Структура наукових революцій» висунув концепцію розвитку науки як процесу революційних перетворень, маючи на увазі природничі науки. Ці перетворення полягають у різкій зміні стилів наукового мислення, створенні нових категорійних ієрархій і методик аналізу об'єкта. Дослідник запропонував нове тлумачення терміна «парадигма» з атрибутом «наукова», зазначивши, що межа наукових знань зумовлюється загальною культурою соціуму, а наукова парадигма є визнаним усіма зразком наукових знань і дій у певний період, у відповідному суспільстві, які дають модель постановки проблем і їхнього розв'язання в науковій спільноті [1977, 31]. На його думку, парадигма є джерелом методів, проблемних ситуацій і стандартів вирішення, прийнятих на певному етапі розвитку. Приблизно в такому самому значенні термін «наукова парадигма» застосовується в наукознавстві, філософії, лінгвістиці тощо. За словами Ф. Березіна, поняття наукової парадигми було висунуте з метою забезпечення внутрішньої єдності різноманітних поглядів, гіпотез та ідей [2000, 9]. У цьому розумінні наукова парадигма зближується з методологією, хоч перша більш тяжіє до сцієнтистського аспекту, а друга – до гносеологічного, проте парадигма в науці може ґрунтуватися на кількох методологічних типах або допускати їх певний еклектизм.

У лінгвістиці наукова парадигма набуває значення підходу до розгляду мови, сукупності принципів її дослідження, прийнятих у певній мовознавчій спільноті. М. Алефіренко зазначає, що в сучасній лінгвістиці наукова парадигма – це панівна на кожному етапі історії лінгвістичних учень система поглядів на мову, яка визначає предмет і принципи лінгвістичного дослідження відповідно до культурно-історичного й філософського контексту епохи [2005, 18]. Дослідник підкреслює, що поняття наукової парадигми в умовах численної кількості ідей і підходів було покликане виконати місію систематизації, відтворити й передбачити металінгвістичну стійкість і змінність, показати складний і багатоаспектний процес зміни способів «лінгвістичного філософствування» (О.Л. Факторович) [2005, 18]. Д. Руденко наголошував на множинності тлумачень терміна «наукова парадигма» в лінгвістиці, що порівнюють її з підходом, течією, школою, теорією: «парадигма, яка визначається в розширеному розумінні, тлумачиться як домінуючий дослідницький підхід до мови, пізнавальна перспектива, методологічна орієнтація, широка наукова течія (модель), навіть науковий «клімат думки» [1990]. Однак парадигма об'єднує підходи, течії, школи, теорії: *підхід* є лише ракурсом дослідження об'єкта (наприклад, речення розглядається зважаючи на структурний, семантичний, прагматичний й ін. підходи; аналіз значення слова в семасіології здійснюється на підставі асоціативного, параметричного, прототипного чи інших підходів), *течія* може існувати в межах підходу або поєднувати кілька підходів залежно від настанов та принципів дослідження, *наукова школа* ґрунтується на відповідному підході й функціонує в певній течії як «творча співдружність науковців різних поколінь, об'єднаних принципами підходу до вирішення відповідної наукової проблеми, стилем роботи, поглядами на

розвиток досліджень в обраному науковому напрямі, спільною для них оригінальною ідеєю, доведення якої служить стимулом розвитку досліджень і чинником об'єднання виконавців незважаючи на можливу різницю їхніх характерів та уявлень» [Алефиренко 2005, 23]. О. Кубрякова виокремила три блоки у складі наукової парадигми: 1) настановний, що визначає засади й передумови її формування; 2) предметно-пізнавальний, що характеризується спільністю підходів до об'єкта науки; 3) процедурний (технічний), який ґрунтується на сукупності методів і методик дослідження об'єкта згідно з настановами й підходами [1995]. Мовознавці постулюють історію лінгвістики як послідовну зміну домінанти (або співіснування, згідно з концепцією швейцарського лінгвіста П. Серіо) трьох або чотирьох головних наукових парадигм [Тураева 1994, 105-115; Кубрякова 1995; 2004, 41-57; Алефиренко 2005, 17-21]:

1) генетичної (порівняльно-історичної, еволюційної), яка набула особливої ваги у мовознавстві XIX ст., керувалася принципами історизму, діахронічного розгляду мови, почасти – емпіризму, психологізму й аналогійності, була спрямована на дослідження еволюційних змін мов, закономірностей розщеплення прамов, генетичної близькості мов світу;

2) таксономічної (системно-структурної), що домінувала в першій половині XX ст. і ґрунтувалася на принципах синхронічності лінгвістичного опису, онтологічного дуалізму інваріантів і варіантів мовних одиниць, системності мови, її рівневої ієрархії, наявності системних відношень на всіх мовних рівнях, а також була редукціоністською, логіцистичною й реляціоністською (спрямованою лише на мову, її структурну організацію без урахування зовнішніх чинників, зокрема, й людського);

3) прагматичної (комунікативно-функціональної), становлення якої відбулося у другій половині XX ст. і позначилося на переорієнтації лінгвістичних досліджень на аналіз людського чинника в мові, діяльнісної та телеологічної поведінки мовної системи в комунікативному середовищі (мова почала розглядатися як знаряддя досягнення людиною успіху, оптимізації інтерактивних відношень мовців у комунікативній ситуації, різних типах дискурсу);

4) когнітивної (або когнітивно-дискурсивної), спрямованої на пояснення постійних кореляцій і зв'язків між мовою, мовними продуктами, з одного боку, і структурами знань, операціями мислення та свідомості, з іншого. Взаємодію когнітивних і дискурсивних досліджень О. Кубрякова розглядає таким чином: «Когнітивний підхід повинен бути доповнений дискурсивним аналізом і спостереженнями за функціонуванням наявних форм і створенням нових» [2004, 18]. І, навпаки, дискурсивні дослідження доповнюються когнітивним підходом до вивчення психоментального підґрунтя мовленнєвої діяльності, зокрема, це дослідження ментальних станів, що зумовлюють наміри й інтенції комунікантів [Carston 2002, 129], когнітивних стратегічних програм і їхньої реалізації в дискурсі, пояснення комунікативних невдач, установлення когнітивного забезпечення комунікативного співробітництва й ефективності спілкування тощо.

Спосіб переходу від однієї парадигми до іншої лінгвісти представляють по-різному: як коливання маятника (П. Паршин), як коловий рух (Д. Руденко),

як послідовну зміну (З. Тураєва), як рух по спіралі (Ю. Степанов), як співіснування за умови домінування однієї чи двох парадигм (О. Кубрякова). М. Алефіренко зазначає, що панування тієї чи іншої парадигми зберігається, допоки несумісні з нею мовні факти не руйнують її методологічної доктрини. Накопичення суперечностей у певній парадигмі зумовлює зародження елементів нового знання, формування різних наукових напрямів, а згодом – і кризову ситуацію, у результаті якої руйнуються підвалини старої парадигми і закладається підґрунтя нової [2005, 27]. Як здається, при переході від однієї парадигми до іншої ніякого процесу руйнації не відбувається. До того ж методологічна доктрина парадигми є здебільшого еклектичною, тому власне методологічне підґрунтя парадигми не знищується, а зазнає певної модифікації з боку доктрини нової парадигми (пор. вплив структурно-системної парадигми на компаративістські дослідження). На наш погляд, нова парадигма не будується на уламках старої, а виникає на іншому ґрунті, в межах по-іншому налаштованих угруповань наукової спільноти (шкіл, течій) і, безперечно, за умови домінування, впливає на попередню (пор.: «традиційні, точніше, більш ранні наукові парадигми зазнали суттєвих змін і перетворилися на цілком сучасні. Насамперед маємо на увазі зближення порівняльно-історичного й системного мовознавства» [Алефиренко 2005, 26]).

Отже, найбільш реалістичним описом способу переходу від однієї парадигми до іншої є положення О. Кубрякової про зміну домінанти, адже актуальним завжди залишається весь доробок мовознавства, який «переплавляється» (= переглядається в нових ракурсах) з огляду на перерозподіл пріоритетів у дослідників мови. Рух по колу чи спіралі передбачає або перманентне повернення до старих пізнавальних настанов, або набуття ними нового більш високого статусу, що не відповідає ані еволюції лінгвістичних концепцій, ані їхнім можливостям. Скоріше, мова йде про те, що «знання, отримані раніше, не зникають без сліду, вони відходять на другий план і на новому оберті спіралі можуть відродитися в новій якості» [Арнольд 1991, 14]. Така теза більшою мірою відтворює принцип наступності лінгвістичних знань. Поняття ж «зміни парадигми», навпаки, на думку дослідників, означає заперечення настанов і принципів попередньої, що не завжди відбувалося в історії мовознавства (наприклад, при переході від системно-структурної до прагматичної, адже системність залишалася і принципом функціонально-комунікативної, і найсучаснішої, синергетичної парадигми). М. Макаров наголошує на тому, що «перехід від однієї домінуючої парадигми до іншої не передбачає її буквальну заміну чи повне заперечення, а, скоріше, виражається у зміні наукових метафор, поглядів на мову, нових пріоритетах, методах і перспективах, що у «знятій» формі містять ідеї й досягнення попередників» [2003, 11]. За словами В. Вернадського, «кожне покоління наукових дослідників шукає і знаходить в історії відображення наукових теорій свого часу. Рухаючись уперед, наука не стільки створює нове, але неминуче переоцінює старе, пережите» [1922, 112].

Поки нова парадигма не набере достатньої ваги, вона зазнає утисків із боку представників попередньої. Так відбувалося при переході до лінгвістич-

ного функціоналізму, і так само сьогодні відбувається становлення когнітивно-дискурсивної парадигми. Обстоювання мовознавцями власної консервативної позиції нерідко існує на тлі проголошення концепції «чистої лінгвістики» і відмежування від міждисциплінарних досліджень. Такий стан справ іронічно прокоментував А. Кібрик у статті «Лінгвістичні постулати»: «Важко уявити собі більш кастову, масонську науку, ніж лінгвістика. Лінгвісти постійно від чого-небудь відмежовуються. Улюблений спосіб знищити ідейного супротивника – проголосити: «Це не лінгвістика». Однак таке явище є лише тимчасовим тактичним обмеженням, тактичним вивертом, а не суттю справи, не природою речей» [1983, 27]. «Лінгвістичність» когнітивних досліджень дуже влучно представила О. Іссерс: «Отже, мовна здатність є лише вершиною айсберга, в основі якого лежать когнітивні здатності, які не є чисто лінгвістичними, але служать передумовою останніх» [2003, 16]. Когнітивній лінгвістиці докоряють через складний і невпорядкований термінологічний апарат, відсутність способів верифікації результатів і т. ін., але головним аргументом часто-густо є такий: «Я цього не розумію, тому цього немає й не повинно бути». Хоч не можна не погодитися з деякими критиками когнітивізму в тому, що чимало сучасних лінгвістичних робіт лише декларують свій аспект як когнітивний, використовуючи понятійний апарат цієї галузі знань невідомо для чого, сліпо наслідуючи моді, не усвідомлюючи ані власного об'єкта, ані мети дослідження й не прогнозуючи можливих результатів.

У межах будь-якої з наведених вище парадигм існували й існують течії, наукові школи, які нерідко мають різну методологічну орієнтацію. Це підтверджує те, що наукова парадигма є, так би мовити, своєрідною «парасолькою», під якою можуть перебувати методологічно різні напрями й течії, що зумовлює встановлення цілком позитивного для будь-якої концепції дискусійного тла, яке сприяє дальшому парадигмальному розвиткові та прогресу науки в цілому.

Сучасний парадигмальний простір лінгвістики представлений співіснуванням двох домінантних парадигм: прагматичної та когнітивної, адже сьогодні увага дослідників насамперед зосереджена на мові як знарядді комунікації та впливу, з одного боку, і когніції та концептуалізації, з іншого. До того ж процеси функціонування мови в комунікації опосередковані когнітивними операціями свідомості, що створює підґрунтя для дослідження їх у взаємодії. О. Кубрякова підкреслює: «важко сказати, де закінчується власне лексикон і де починається сфера існування оперативних механізмів мовлення, − вони нерозривно зв'язані між собою, лише спільно забезпечують нормальне протікання мовної діяльності − процесу, що постійно черпає необхідні для цього дані з людської пам'яті» [2004, 370].

Дослідники мови розглядають співіснування функціональної та когнітивної парадигм по-різному: з одного боку, залежно від розуміння функціоналізму як загальної методології чи як підходу, з іншого, з огляду на можливість інтеграції під дахом когнітивізму доволі різноманітних течій, напрямів і шкіл когнітивної семантики, граматики, синтаксису, лінгвістики тексту, аналізу дискурсу тощо. Науковці включають функціональні дослідження до когнітивної парадигми [Бацевич, Космеда 1997, 7], синтезують їх чи

відокремлюють зважаючи на те, що ці наукові парадигми мають відмінні підходи до аналізу мови, різняться понятійним апаратом і процедурами дослідження. У США функціоналізм має дещо іншу спрямованість, що зумовлює його непримиренність із когнітивною версією генеративізму. А. Кібрик і В. Плунгян наголошують на всі більшому розходженні функціоналізму й формалізму, хоч існують лінгвісти, які лояльно ставляться до обох парадигм (Е. Принс) або намагаються їх примирити (Ф. Ньюмейєр) чи поєднати (В. Крофт). Швидше за все, взаєморозуміння не буде досягнуте, допоки формальна хомськіанська парадигма радикально не зміниться [2002, 330]. Американський дослідник А. Ченкі розглядає взаємну доповнюваність функціональних і когнітивних досліджень: «Найчастіше точки зору двох сторін доповнюють одна одну: головний фокус функціоналістів – спрямований на взаємодію комунікативних чинників, які впливають на структуру мови, а когнітивісти зосереджуються на чинниках мисленнєвої діяльності» [1997, 7]. Його колега Я. Ньютс також наполягає на синтезі когнітивного й функціонально-прагматичного підходів до мови: «Розробка моделі когнітивної системи і процесів, відповідальних за мовну поведінку, повинна здійснюватися з огляду на прагматичну перспективу й функціональне підґрунтя» [Nuyts 1992, 83].

Синтез означених парадигм [Кубрякова 1997, 12; Хомский 1995] зумовлює становлення нової когнітивно-дискурсивної лінгвістичної парадигми, орієнтованої не лише на способи представлення знань у мові, а й на комунікативну компетенцію мовця й адресата, дискурсивні чинники вибору тієї чи іншої мовної форми маніфестації знань у тексті чи комунікативній ситуації. Проблема синтезу полягає в тому, що когнітивна й дискурсивна парадигми, тобто течії та школи, що їх представляють, не інтегровані методологічно, хоч дослідники приписують їм нову методологію, яку називають дискурсивною онтологією Л. Виготського, у котрій дискурсивні явища отримують соціально-психологічну, діяльнісну й антропоцентричну інтерпретацію [Harre, Gillett 1994, 30-33]. Проте дослідження комунікативної діяльності залишаються методологічно різноплановими: у них представлені позитивістські, раціоналістські, феноменологічні й функціоналістські положення. Тому одним із завдань лінгвометодології є створення саме методологічних засад їхнього поєднання. Українська дослідниця О. Тарасова пропонує синергетичне підґрунтя інтеграції сучасних мовознавчих досліджень: «Для того щоб пізнати складне явище необхідно проаналізувати його з різних сторін, тобто подолати «суперспеціалізацію», відмовитися від редукціоністського підходу, що панував десятки років у науковому мисленні, і замінити його холістським. Останній є по суті синергетичним» [2000, 3].

На початку нового тисячоліття відбувається зміна ставлення лінгвістичної спільноти до співвідношення наукових парадигм: якщо історію XX ст. характеризували як історію перманентного методологічного повстання у формі послідовних теоретичних переворотів [Паршин 1996, 19], то XXI ст. може стати часом терпимості до різних стилів лінгвістичного мислення й поєднання їхніх найкращих здобутків.

Сьогодні до мовознавчих студій усе активніше проникають принципи синергетики, що постулюють погляд на мову як синергетичну суперсистему,

нелінійну, нерівноважну, детерміновану зсередини й ззовні, яка перебуває у стані переходу від хаосу до порядку й далі – до нового порядку через взаємодію деструктивних тенденцій і параметрів самоорганізації цієї суперсистеми. Самоорганізація здійснюється шляхом спільного функціонування елементів і підсистем, які кооперуються задля збереження системи. Такий погляд є якісно новим рівнем системного аналізу об'єкта науки, а в мовознавстві отримує назву лінгвосинергетики, яка має на меті представити мову, мовні продукти у взаємній детермінованості різних суперсистем (буття, культури, етносвідомості, соціуму тощо). Р. Піотровський виокремив синергетику як один із магістральних напрямів лінгвістики майбутнього: «Як улаштовані синергетичні механізми, які керують як розвитком, так і функціонуванням мовномисленнєвої діяльності окремого індивіда? Відповіді на це питання ми поки що не маємо. Можна чекати, що проблема синергетики мови й мовлення стане однією з центральних проблем мовознавства XXI століття» [1995, 418].

Зміна парадигм у мовознавстві спричиняє перегляд базових моделей-метафор, які характеризують той чи інший погляд на мову. Американський дослідник Т. Виноград простежує таку зміну метафор: прескриптивне мовознавство уподібнює мову юридичному закону, компаративістика оперує концептуальною сферою біології, структуралізм описує мову як систему хімічних елементів, генеративізм пов'язує мову з математичними операціями, когнітивізм – із комп'ютером [Winograd 1983]. Сучасний синергетичний погляд на мову уподібнює її кінематографу, що відповідає «нелінійному, всеосяжному, енергеальному логосу, який спостерігається в кожному фрагменті існування людини» [Бардина 2002, 12-13], або людському організму, взаємно детермінованому різними внутрішніми й зовнішніми чинниками [Селіванова 2006].

Термін «наукова парадигма» має й інші, звужені значення, що наближають його до різних понять. Ю. Степанов кваліфікував парадигму як погляд на мову, пов'язаний із певною філософською течією і певним напрямом у мистецтві [1985], як стиль мислення, який створює пріоритет того чи іншого параметра мови: згідно з концепцією Ч. Морриса, семантикою, синтактикою, прагматикою [1995, 35]. Дж. Лакофф протиставив об'єктивістській парадигмі вивчення мови, яка ґрунтується на принципі структурації дійсності за жорсткими класифікаційними моделями, і когнітивістській парадигмі, що представляє розум людини як обчислювальний механізм, експерієнталістську (досвідну), яка керується евристичною природою людини, обстоює специфіку категоризації її досвіду в мові, відображення в мові й мовленні не лише логічного, а й образного та парадоксального мислення носіїв мови тощо [1987, 372]. В. Постовалова наголошує на формуванні, особливо в російському мовознавстві, теоантропокосмічної наукової парадигми, яка характеризується прагненням до ідеалу цілісного всеєдиного знання й дослідженням мови під кутом зору такого знання [1995, 344]. Витоками цієї парадигми є релігійно-філософська концепція В. Соловйова, П. Флоренського, С. Булгакова, О. Лосєва й ін.

Іноді наукову парадигму підміняють одним із головних принципів дослідження мови (наприклад, пор.: антропоцентризм багатьох лінгвістичних течій і децентрованість суб'єкта у критичному дискурс-аналізі). Антропоцентризм

навіть вважають над- або суперпарадигмою: «це зумовлене тим, що концепції, що були в її складі, все більш очевидно себе переростали й перетворилися на самостійні лінгвістичні парадигми. Найбільш виразно сприймаються контури таких наукових парадигм, як когнітивна лінгвістика, психолінгвістика, лінгвокультурологія, комунікативна лінгвістика, прагмалінгвістика» [Алефиренко 2005, 25]. На нашу думку, виокремлення антропоцентричної суперпарадигми і пов'язування її з певними лінгвістичними галузями не є обґрунтованим, адже, наприклад, у сфері психолінгвістики спостерігається наявність методологічно різнопланових течій і наукових шкіл, у комунікативній лінгвістиці співіснують концепції індивідуального й колективного антропоцентризму (другий є більше етноцентризмом) і положення про децентрованість особистості (дискурсоцентризм). Тому антропоцентризм варто кваліфікувати, скоріше, як методологічну епістему, а не парадигму. Надання ж статусу парадигми лінгвістичним дисциплінам робить термін «парадигма» взагалі зайвим. До того ж у межах дисципліни завжди поєднані різні теорії, напрями й підходи і, врешті-решт, епістемологічні площини, що сприяє розвиткові галузі, попереджає її стагнацію.

Більш вузьке розуміння наукової парадигми як течії, школи зумовлює термінологічне використання таких сполучень, як молодограматична, прескриптивна, дескриптивна, генеративна парадигма. Наприклад, Ф. Березін виокремлює три парадигми XX ст.: молодограматичну, структуралістську й генеративістську [2000, 10]. Однак течії та напрями можуть мати певні спільні епістемологічні риси (позитивістська методологія простежується й у молодограматиків і структуралістів, зокрема, й у дескриптивістів; генеративізм і дескриптивізм також мають певні спільні методологічні засади, хоч перший напрям і був альтернативою антименталізму й реактивності другого). Атрибути терміна «парадигма» варіюються залежно від висування історіографами мовознавства на перший план головних представників або основоположників наукових шкіл (соссюрівська, хомськіанська парадигми).

Важливим поняттям лінгвометодології є ***епістема*** (від гр. epistēmē – пізнання). Поняття було введене М. Фуко у 60-ті р. р. XX ст. на позначення погляду на співвідношення слів і речей у свідомості певного угруповання у процесі еволюції науки. Сьогодні поняття розширило свій зміст і використовується зі значенням головного принципу сприйняття світу і внутрішнього рефлексивного досвіду людини. Епістема є ключовим принципом методології, що визначає кваліфікацію природи досліджуваного об'єкта під кутом зору пізнавальних і світосприймальних засад відповідної епістемології. І. Штерн наголошує, що епістема як «світосприймальна домінанта є специфічною для кожного історичного періоду; вона формує певну методологію наукового, зокрема, гуманітарного дослідження» [Штерн 1999, 124]. Однак світосприймальні домінанти нерідко співіснують у певні історичні періоди, тому положення про їхню послідовну хронологічну зміну є недостатньо обґрунтованим і потребує доведення. Вивчення епістемологічної еволюції лінгвістичного знання є найважливішим завданням лінгвометодології.

3. Характеристика головних наукових парадигм лінгвістики.

Порівняльно-історична (генетична) наукова парадигма сформувала напрям мовознавства, якому належить розробка процедур реконструкції походження мов від прамов, установлення еволюційних змін і закономірностей розвитку споріднених мов шляхом їхнього порівняння на різних етапах формування. Головним принципом порівняльного мовознавства є історизм, який мав філософське підґрунтя (еволюційні погляди К. Ліннея, Ж. Ламарка, теорія прогресу А. Тюрго, Г. Лессінга, І. Гердера, Ч. Дарвіна й ін.). Зародження цього напряму підготовлене, по-перше, діяльністю по нормалізації мов шляхом створення одномовних і загальних раціональних граматик, а також словників, зокрема, й багатомовних (наприклад, словник П. Палласа, що містив матеріал 276 мов, 1786−1791 р. р.; каталог особливостей лексики та граматики 307 мов М. Ерваса-і-Пандуро 1800–1804 р. р.; «Мітридат, або загальне мовознавство» І. Аделунга, І. Фатера, 1806–1817 р. р.); по-друге, домінуванням у мовознавстві XVIII ст. проблеми походження мови, хоч перші паростки цієї проблеми зародилися ще в античності (Ж. Мунен вважає працю 1725 р. Дж. Віко «Нова наука» першою розвідкою проблеми походження мови [Mounin 1967]); по-третє, розвитком ідеї спільності походження певних мов, що була відома ще з XIV ст. (трактати А. Данте), розробкою концепцій мовних сімей (класифікація уральських й алтайських мов, подані в таблицях П. фон Страленберга 1730 р.), по-четверте, відкриттям англійським сходознавцем У. Джоунзом у 1786 р. санскриту (перші відомості про санскрит з’явилися в Європі ще у XVI ст., у 1767 р. французький священик Керду представив Французькій академії доповідь про схожість латини та санскриту, що вийшли з однієї мови, якої не існує, однак доповідь була опублікована лише у 1808 р.).

Важливим підґрунтям появи порівняльно-історичного мовознавства були перші спроби генеалогічної класифікації мов (Дж. Хікс, А. Кате, І. Скалігер та ін.) і розробки типологічної класифікації мов залежно від їхніх структурних, граматичних і функціональних рис безвідносно до генетичної спорідненості (на базі опозиції флективних і нефлективних мов Ф. Шлегеля її обґрунтував В. фон Гумбольдт), а також прагнення створити універсальну граматику (трактати св. Августина (354-430 р. р.) «De Trinitate»; Боеція (480-524 р. р.) «De Modis Significandi»; граматика Ф. Санчеса «Мінерва, або про першооснови латини» (1587, Іспанія); «Усезагальна й раціональна граматика Пор-Рояля» А. Арно та К. Лансло (1660 р., Франція)). Екстралінгвальним чинником, що стимулював вибух цікавості до порівняльно-історичних досліджень саме в Німеччині, яка вважається батьківщиною компаративізму, було посилене викладання в навчальних закладах латини та давньогрецької мови після франко-прусської війни 1870 року [Березин 2000, 15].

Основоположниками порівняльно-історичної наукової парадигми вважаються німецькі мовознавці Ф. Бопп, Я. Гримм, брати Ф. і А. Шлегелі, В. фон Гумбольдт, датчанин Р. Раск і російський дослідник О. Востоков. У праці 1816 р. «Про систему дієвідміни санскритської мови порівняно із грецькою, латинською, перською й германською мовами» Ф. Бопп продемонстрував процедури порівняльного методу на прикладі явищ живих і мертвих мов, доводячи факт існування праформ дієслів у санскриті. Дослідник увів поняття звукових

законів (Lautgesetz), які сформулював Я. Гримм у 1819 р. і теоретично обґрунтував А. Шлейхер, і термін «індоєвропейські мови», на противагу наявному тоді терміну «індогерманські мови». Р. Раск уперше запропонував принцип регулярності відповідників, установив найбільш показові для компаративістики класи слів (термінів спорідненості, займенників, числівників). Загалом, одиницями встановлення спорідненості здебільшого обиралися не слова, а морфеми (їхня спільна кількість у споріднених мовах повинна перевищувати кількість спільних слів). Ф. Шлегель указав на спорідненість санскриту, який він вважав прамовою індоєвропейських мов, із латиною, грецькою мовою, германськими та перськими мовами. Дослідник створив першу типологічну класифікацію мов. Теоретичне обґрунтування статусу порівняльного мовознавства належало В. фон Гумбольдту. Заслугою О. Востокова стало відкриття таємниці юсів і спорідненості слов'янських мов, а першу порівняльну граматику цих мов створено словенським лінгвістом Ф. Міклошичем у 1852–1874 р. р. У Росії представниками порівняльно-історичного мовознавства були Г. Лебедєв, Ф. Аделунг, І. Тимковський, Л. Якобі, Ф. Буслаєв й ін.

Розрізняють чотири етапи розвитку лінгвістичного компаративізму: 1) романтичний, який обмежувався діяльністю основоположників порівняльного мовознавства; 2) натуралістичний, представлений концепцією А. Шлейхера (50-60-ті р. р. XIX ст.) і його послідовників; 3) молодограматичний, що виник у 70-ті р. р. XIX ст. і був зумовлений пошуком шляхів подолання кризи компаративістики; 4) постмолодограматичний (структурний) (починаючи із 20-х р. р. XX ст.). Е. Макаєв вважає перший етап порівняльно-історичного мовознавства незавершеною парадигмою, що зумовлено атомарною сутністю лінгвістичної теорії Ф. Боппа, відсутністю системи порівняльно-історичних методів і прийомів. Завершення парадигми, на думку вченого, було здійснене лише А. Шлейхером при перегляді ним поняття прамови, створенні ланцюга безперервної еволюції індоєвропейських мов, хоч і еклектичного [1977].

Натуралістичний етап характеризувався поширенням на вивчення мови й мовленнєвої діяльності принципів і методів природничих наук, уподібненням мови, що розвивається незалежно від волі мовця еволюційним шляхом, до природного явища. Підґрунтям лінгвістичного натуралізму стали еволюційні погляди Ч. Дарвіна, систематика К. Ліннея, Ж. Ламарка, об'єктивно-ідеалістична філософія історії Г. Гегеля. Значно посприяв виникненню цього напряму порівняльно-історичного мовознавства ще й бурхливий розвиток природничих наук і потреба компаративізму перейти від філософських теорій (зокрема, і психологізму В. фон Гумбольдта) до аналізу конкретних мовних явищ.

Концепція лінгвістичного натуралізму викладена в наукових працях А. Шлейхера «Мови Європи в систематичному висвітленні» (1850 р.), «Про морфологію мови» (1859 р.), «Німецька мова» (1960 р.), «Компендіум порівняльної граматики індоєвропейських мов» (1861 р.), «Теорія Дарвіна й наука про мову» (1863 р.) та ін. А. Шлейхер першим спростував положення про санскрит як прамову й обґрунтував теорію індоєвропейської прамови, розробивши процедуру її реконструкції. Спроба реконструкції гіпотетичної прамови була здійснена ним на матеріалі байки «Вівця й коні» (1868 р.) і продемонструвала відсутність строгої процедури синхронізації праформ, їхню несистемність і вибірковість.

Теорія родовідного древа А. Шлейхера сприяла дальшій розробці порівняльно-історичного методу, адже реконструкція прамови повинна була враховувати розгалуження її діалектів і членування на окремі мови в межах сім'ї. Біологічну концепцію мови відстоювали й німецькі дослідники М. Рапп, М. Мюллер, Г. Курціус та ін., американський дослідник У. Уітні.

Головними положеннями натуралізму були: 1) відмежування мовознавства як природничої науки від філології як історичної науки; 2) розгляд мови як природного явища, яка розвивається стадіально, як живий організм – від простого до складного і від розвитку до розпаду, регресу на підставі руху індоєвропейських мов від синтетизму до аналітизму; 3) застосування при класифікації мов біологічної систематики (роду, виду, підвиду, різновиду, особини); 4) пояснення історії індоєвропейських мов на основі концепції родовідного древа як схеми прогресу й розгалуження подібно до розвитку рослинного та тваринного світу; 5) відповідність різних типів мов епохам розвитку землі (коренева мова відповідає кристалу, аглютинативна – рослинам, флективна – тваринам); 6) формулювання мовного закону з огляду на закони природничих наук (мінливості видів, боротьби за існування та природного відбору); 7) використання щодо дослідження мовних явищ методів спостереження, порівняння, систематизації й моделювання вихідних праформ; 8) розгляд створення мови як формування матеріального субстрату мислення й говоріння на базі звуконаслідувань і вигуків.

Заслугою А. Шлейхера перед мовознавством є чітке формулювання поняття індоєвропейської прамови, розробка методу її реконструкції, упровадження теорії мовного закону, висунення й обстоювання принципу системності в історичному мовознавстві, корекція морфологічної та генеалогічної класифікації мов, увага до фізіологічного та психофізіологічного боку мовленнєвої діяльності тощо. Ідеї лінгвістичного натуралізму мали вплив на молодограматиків, дескриптивістів, хоч дальший розвиток компаративізму свідчить про відмову від багатьох натуралістичних положень.

Молодограматичний етап порівняльно-історичного мовознавства тривав до 20-х р. р. XX ст. і ґрунтувався на засадах емпіризму, індуктивності аналізу, фетишизації законів мовного розвитку, які не можуть мати виключень тощо. Філософським підґрунтям молодограматизму став позитивізм, який характеризувався увагою до конкретних наукових фактів і відмовою від масштабних теорій, не підкріплених конкретним матеріалом. Апологетами молодограматизму були німецькі лінгвісти А. Лескін, К. Бругман, Г. Остгоф, Б. Дельбрюк, Г. Пауль, Г. Хюбшман, І. Шмідт, що сформували три школи: Лейпцизьку, Берлінську, Геттінгенську. До молодограматиків належали датчани К. Вернер, В. Томсен, Х. Педерсен, швейцарець Я. Ваккернагель, італієць Г. Асколі, австрієць П. Кречмер, француз М. Бреаль, за деякими методологічними позиціями до молодограматиків наближалися французи А. Мейє, Ж. Вандрієс, американець У. Уітні, росіянин П. Фортунатов. Програмні ідеї молодограматизму викладені в передмові до першого тому «Морфологічних досліджень у галузі індоєвропейських мов» (1878 р.) Г. Остгофа та К. Бругмана й у «Принципах історії мови» (1880 р.) Г. Пауля.

Молодограматики абсолютизували закони розвитку мов, вважаючи, що звукові закони не мають виключень. Вони відкрили нові звукові закони

(К. Вернер, П. Фортунатов, А. Лескін, Х. Педерсен, А. Гавлик; учень молодограматиків Ф. де Соссюр у 1879 р. обґрунтував принцип «сонантичного коефіцієнта», який пояснював виникнення довгих голосних і розвиток індоєвропейського аблаута) і навіть намагалися транспонувати це поняття на синтаксис (Я. Ваккернагель). Оскільки відкриті ними закони мали виключення, то молодограматики намагалися віднайти універсальний принцип, що пояснював би очевидні виключення, наприклад, – аналогію, хоч не всі виключення підлягали дії аналогії.

Представники молодограматизму базувалися на лінгвістичному індивідуальному психологізмі, навіть відкидаючи мову народу як фікцію або ототожнюючи її із системою психічних образів чи асоціацій, які пізнаються лише безпосередньо, шляхом самоспостереження [Пауль 1960, 51]. Молодограматики наголошували, що всі мовні зміни відбуваються виключно в індивідуальній мовленнєвій діяльності; постулювали об'єктивність і точність, які можливі за умови вивчення живих мов, а не гіпотетичної реконструкції праформ у прамовах. Вони критично поставилися до концепції ідеалізованої прамови індоєвропейських мов А. Шлейхера й відмовилися від багатьох ідей раннього компаративізму (єдності глотогенезису, переходу мов від первісного аморфного (кореневого) стану до аглютинації й далі – до флективної будови; гумбольдтіанского духу народу, теорії прогресу й регресу мов А. Шлейхера).

У межах молодограматичного етапу була обґрунтована теорія *ностратичних мов*. На початку XX ст. італійський лінгвіст А. Тромбетті вперше здійснив спробу об'єднати сім'ї мов у макросім'ї, припустивши наявність у них лексичних зв'язків. У 1903 р. датський лінгвіст Х. Педерсен увів термін «ностратичні мови» – такі, що мають глибоку генетичну спільність й об'єднуються в одну макросім'ю (гіперсім'ю, надродину), – і вперше сформулював положення про спорідненість певних мовних сімей (урало-алтайської, індоєвропейської, афразійської). Це положення ґрунтувалося на накопиченому компаративізмом і лінгвістичною типологією XIX ст. матеріалі порівнянь мов різних сімей (праці В. Шотта, Г. Меллера, А. Кюні, Ф. Боппа, А. Тромбетті й ін.). Генетична спорідненість ностратичних мов виявляється в наявності більше 1000 споріднених кореневих й афіксальних морфем (причому кореневі морфеми представляють коло головних елементарних понять: частин тіла, спорідненості, явищ природи, тварин, рослин, дій, якостей тощо), а також у генетичній тотожності найбільш сталих частин системи граматичних морфем (афіксів словозміни).

Згідно з концепцією ностратичних мов, яка визнається не всіма лінгвістами, до ностратичних належать афразійські, індоєвропейські, картвельські, уральські, дравидійські й алтайські мови, що поділяються на східноностратичні, які зберегли первісний вокалізм кореня, і західноностратичні, що розвинули системи вокалічних чергувань – аблаут. До перших відносять уральські, дравидійські й алтайські мови. Імовірним є входження до ностратичних мов ескімосько-алеутських, нігероконголезьких й ін. мов. Нерозв'язаною залишається проблема зв'язків ностратичних мов із мовами інших макросімей (палеоєвразійської, амеріндської). Чимало дослідників

уважають систему ностратичних мов наближеною до аглютинативної. Науковці припускають, що розпад ностратичної прамови відбувся не пізніше 8 тис. р. тому згідно з показниками глотохронологічного аналізу списку співвідносних морфем. Культурно-історичні дослідження датують розпад ностратичної макросім'ї періодом не пізніше 11 тис. до н. е.

Заслугою молодограматиків було створення цілісної картини індоєвропейського вокалізму, фонетичних чергувань, морфонологічних явищ; установлення об'єктивних підходів до етимологічного аналізу, реконструкції праформ; отримання доволі достовірних знань щодо морфологічної структури і звукового складу індоєвропейської прамови; укладання порівняльно-історичних граматик різних мовних груп й опис давніх мов і діалектів. Завершення молодограматичного етапу було ознаменоване відкриттям невідомих раніше мов: хетської (Б. Грозний), тохарської (Е. Зиг, А. Мейє), − що порівнюється дослідниками з відкриттям санскриту [Бенвенист 1959, 99-108; Алефиренко 2005, 287]. Незважаючи на те, що історію мовних явищ молодограматики розглядали ізольовано, асистемно, атомарно та, практично, ігнорували висунутий ними принцип дослідження психофізіологічного механізму мовця, їхнє вчення й сьогодні застосовується в компаративізмі. Молодограматики значно вдосконалили метод порівняльного мовознавства і прийоми реконструкції.

На *постмолодограматичному* етапі порівняльно-історичного мовознавства значна увага компаративістів була приділена опису окремих груп мов (памірських, анатолійських, дардських, тохарської й ін.), розшифровці крито-мікенських таблиць, пам'яток давньої писемності. Зокрема, аналіз анатолійських мов сприяв зміні поглядів на структуру індоєвропейської прамови. Порівняльно-історичний метод постійно вдосконалювався за рахунок застосування структурних, ареальних, типологічних, статистичних методів, *методу глотохронології*, розробленого у 1948–1952 р. р. М. Сводешом, що уможливило вимірювання швидкості мовних змін і встановлення часу розділення споріднених мов і ступеня їхньої близькості. М. Сводеш, виходячи з деяких положень, висунутих Е. Сепіром, і концепції моногенези, обґрунтував лексикостатистичну залежність часу розділення прамови на споріднені мови від відсотка збережених споріднених слів в основному списку в порівнюваних мовах, що належать до однієї сім'ї. При цьому враховувався коефіцієнт збереження слів основного списку протягом тисячоліття, який у середньому дорівнює 80 % (для списку у 200 слів – 81 %, для 100 слів – 86 %). Звідси найменший час розділення споріднених мов визначається за формулою **t = log C : 2 log r**, де **C** – кількість випадків збігу слів у списках двох мов, **r** – коефіцієнт 81 або 86 %.

Методика М. Сводеша використовувала рівняння радіоактивного розпаду й методики радіовуглецевого датування. Для більшості мов метод глотохронології підтверджується показниками пам'яток, і не лише лексичного рівня, а й фонологічного й морфологічного, а також екстралінгвальними даними. Однак похибка буде більшою для мов, які відносно недавно розділилися. Ця методика не буде показовою й достовірною для діалектів або мов, які зберегли спільний лексичний склад, але мають суттєву фонологічну й морфологічну специфіку. У сучасній глотохронології вдосконалено процедури

обмеження основного списку слів у споріднених мовах з огляду на позбавлення його від впливу соціальних і культурних чинників, які теж можуть визначати спільність лексичних одиниць, а також зважаючи на визнання факту «застарівання» лексики, що призводить до більш ускладнених статистичних підрахунків. Ступені спорідненості мов установлюються глотохронологічними методиками А. Крьобера, К. Кретьєна (на матеріалі лексики) і Я. Чекановського (на базі фонетики й морфології). Розпад індоєвропейської мовної сім'ї детально вивчається за допомогою комплексного методу системно-типологічної реконструкції на підставі просторово-дериваційної моделі, розробленої Т. Гамкрелідзе і В. Івановим [1984], що є синтезом моделі родовідного дерева й теорії хвиль І. Шмідта (1872 р.), згідно з якою нові явища й тенденції в мові виникали в центрі й поширювалися колами від центру (теорія І. Шмідта певним чином підтверджує уявлення про прамову як сукупність близькоспоріднених діалектів, утворених у результаті розпаду мови).

На цьому етапі порівняльно-історичний метод апробується на синтаксисі й семантиці, теорії номінації, діалектології (школа слів і речей Х. Шухардта та Р. Мерингера, французько-швейцарська школа лінгвогеографії Ж. Жильєрона, італійська неолінгвістика М. Бартолі, яфетична концепція радянського дослідника М. Марра й ін.), удосконалюються методики внутрішньої реконструкції. На базі порівняльних граматик ностратичних сімей, створених у 20-50-ті р. р. (Б. Коллíндера, О. Соважо, К. Менгеса й ін.), здійснюється спроба реконструкції ностратичної прамови радянським дослідником В. Іллічем-Світичем (одним із розробників борейської теорії) [1976]. У 60-ті р. р. XX ст. він видав матеріали до порівняльного словника ностратичних мов (індоєвропейських, алтайських, уральських, дравидійських, картвельських, семитохамитських). Однак ця спроба засвідчує лише генетичну близькість мов макросімей, але не всіх мов світу, тому достатніх доказів єдиного походження всіх макросімей ностратична теорія не має, хоч вона подає цікаві спостереження щодо елементів схожості реконструйованих прамов різних макросімей (наприклад, граматичного чи займенникового позначення особи). Такі спостереження свідчать на користь теорії моногенези. Альтернативною їй концепцією є ідея кількох центрів расотворення, однак її доведення потребує безперечних доказів повної відсутності контактів між прамовами макросімей, що ще більш ускладнене, ніж доведення теорії моногенези.

Напрямами порівняльно-історичного мовознавства залишаються в сучасному мовознавстві: 1) історико-генетичний, орієнтований на встановлення історичних законів розвитку споріднених мов від прамови; 2) типологічний, метою якого є визначення й опис типологічних рис мов світу; 3) ареальний, що досліджує взаємодію географічно контактних мов, мовні союзи тощо (ареальна лінгвістика, становлення якої відбулося наприкінці XIX ст.). М. Алефіренко називає три якісно нових чинника, що визначили стан сучасного порівняльно-історичного мовознавства: 1) упровадження принципів системної реконструкції; 2) розробку методики внутрішньої реконструкції; 3) застосування принципів ареальної лінгвістики в методології порівняльно-історичного мовознавства [2005, 287-288].

У сучасній лінгвістиці проблематика генетичної парадигми є, безперечно, актуальною, розгляд її продовжується із застосуванням нових методик реконструкції та підходів до компаративних досліджень, зумовлених домінуванням наступних наукових парадигм.

Структуралістська (таксономічна) наукова парадигма виникла наприкінці XIX ст. як альтернативна порівняльно-історичному мовознавству й була загалом спрямована на дослідження сучасного стану мови як системи із притаманними їй: 1) інваріантними елементами (фонемами, морфемами, лексемами, грамемами, реченнями), що в мовленні співвідносяться з їхніми регламентованими конкретними реалізаціями; 2) відношеннями між елементами (синтагматичними, парадигматичними й епідигматичними), упорядкованими в ієрархію мовних рівнів. Лінгвоісторіографи вважають однією із причин поширення структуралізму соціально-політичну – негативне ставлення французьких і слов'янських лінгвістів до кайзерівської Німеччини, її військової експансії у Першій світовій війні, а, як відомо, Німеччина була одним із потужних центрів компаративізму [Березин 2000, 15].

Лінгвістичний структуралізм остаточно сформувався у 20–30-ті р. р. XX ст. у різних лінгвістичних школах і спрямував увагу мовознавців на пошуки строгого й об'єктивного наукового методу синхронного опису мовних явищ. Таким методом став структурний аналіз, який позначив перехід від атомізму до системності, від емпіризму до раціоналізму. В межах структурного методу були розроблені різноманітні структуралістські методики, які не втратили й сьогодні своєї дієвості: метод опозицій Празької школи і метод комутації глосематики, компонентний, дистрибутивний, трансформаційний, ланцюжковий аналіз, метод аналізу за безпосередніми складниками, компонентний аналіз тощо. Підґрунтям лінгвістичного структуралізму були спроби систематизації явищ різних мовних рівнів у давніх граматиках світу, універсальних граматиках Середньовіччя, методологія раціоналізму Р. Декарта, Г. Лейбніца й ін. На виникнення структуралізму значний вплив мали розробки синхронічного підходу до дослідження мови в наукових працях Ф. де Соссюра, І. Бодуена де Куртене, О. Єсперсена, У. Уітні, Е. Сепіра, Л. Блумфілда, П. Фортунатова, Р. Якобсона, Є. Поливанова, М. Трубецького, В. Матезіуса, А. Мартіне, Дж. Фьорса й ін.

Апологетами лінгвістичного структуралізму були Ф. де Соссюр (положення про дихотомію лінгвальної діяльності й необхідність створення двох лінгвістик (мови й мовлення), жорстке протиставлення діахронії та синхронії, виокремлення синтагматичних й асоціативних відношень у мовній системі, уведення поняття значимості, положення щодо довільності мовного знака і т. ін.) і російський лінгвіст І. Бодуен де Куртене (протиставлення мови in potentia мовленню в реалізації, розгляд мови як системи, розробка теорії фонеми, положення про психічний аспект фонеми, теза протиставлення й єдності фонетики й фонології, виділення морфеми й лексеми як інваріантів, розмежування синхронії й діахронії мови тощо). Першість одного з цих двох дослідників у розробці лінгвістичного структуралізму не можна однозначно встановити. Відомо тільки, що у 1922–1923 р. р. І. Бодуен де Куртене здійснив поїздку до Європи, де Соссюрівський «Курс» уже був широко відомим, однак сам мовознавець

ніколи не згадав про книгу однодумця. Цікаво, що, за свідченням Л. Щерби та Є. Поливанова, як пише Ф. Березін, «коли ми отримали у 1923 році книгу Соссюра, то були вражені численними збігами Соссюра зі звичними для нас положеннями» [2000, 12-13].

До того ж деякі ідеї Ф. де Соссюра трапляються в мовознавчих студіях і раніше (наприклад, концепція довільності знака у книзі «Мова й вивчення мови…» американського дослідника У. Уітні 1867 р., на яку посилався Соссюр; положення про трихотомію мови, мовлення й мовленнєвої діяльності у книзі «Мовознавство» німецького лінгвіста Г. фон дер Габеленца 1891 р. і т. ін.). Дослідники навіть уважають, що дефініція мови як системи належить не Ф. де Соссюру, а його учню А. Мейє, який почув його під час паризьких лекцій учителя 1880-х р. р. Ф. де Соссюр кваліфікував мову як систему, усі елементи якої утворюють ціле [1977, 147]. А. Мейє використав цю дефініцію у 1893 році. За свідченням лінгвоісторіографів К. Кьорнера і Ф. Березіна, вперше думку щодо приписування Соссюру положення про мову як систему висловив американський лінгвіст У. Моултон, який при уважному прочитанні «Курсу» не знайшов там звичайно приписуваної Соссюру дефініції [Koerner 1999, 197; Березин 2000, 11].

Як підкреслює російський коментатор спадщини Ф. де Соссюра О. Холодович, читання курсу загальної лінгвістики було випадковим епізодом у житті вченого, оскільки Ф. де Соссюр читав курси з індоєвропеїстики, санскриту, давньогрецької мови [1977, 667]. За словами Ф. Березіна, структуралістські ідеї вже перебували в повітрі, «інтелектуальний клімат епохи вимагав більш систематичного вивчення мови, й неповторна оригінальність Соссюра полягала в тому, що він створив свою власну повну та всеосяжну систему незалежно від джерел, які його надихали» [2000, 12]. І все ж треба зауважити, що саме учні й коментатори «Курсу» Ф. де Соссюра стали головними фундаторами структуралізму в Європі та продовжили дослідження мовної системи в синхронії (Ш. Баллі, Ж. Вандрієс, А. Мейє, А. Сеше, Л. Готьє, Е. Солльбергер й ін.).

Крім Женевської та французької шкіл лінгвістичного структуралізму, найбільш авторитетними були також Празька школа (структурного функціоналізму з подальшим переходом до функціонального розгляду мови), Копенгагенська школа глосематики, американська дескриптивна школа, представлена трьома течіями (дистрибутивною у Йєльській школі, тагмемікою Анн-Арборської школи та стратифікаційною граматикою), Лондонська школа концептуалізму Дж. Фьорса й системної граматики (scale-and-category-grammar) його учня М. Холідея (60-ті р. р.), Петербурзька й Московська фонологічні школи. У різних школах концепція Соссюрівського «Курсу» була сприйнята неоднозначно. Так, англійський лінгвіст Дж. Фьорс виступав проти дихотомії мови й мовлення, не сприймав розрізнення синхронії й діахронії. О. Єсперсен також критично поставився до розмежування мови й мовлення, синхронії та діахронії [Koerner 1999, 124-166; Березин 2000, 12]. М. Трубецький, перебуваючи в Англії, зі здивуванням сприйняв ототожнення себе та Р. Якобсона із Ф. де Соссюром. При обговоренні перекладу книги Ф. де Соссюра в Московському лінгвістичному гуртку у 1923 р. ряд мовознавців критично висловилися із приводу деяких її положень та способу їх обґрунтування (М. Жинкін, М. Петерсон,

Л. Жирков й ін). З огляду на це було б некоректним виводити всі школи лінгвістичного структуралізму із Соссюрівської концепції, тим більше, що в поширенні лінгвістичного структуралізму надзвичайну роль зіграли й тези Празького лінгвістичного гуртка.

Треба зазначити, що інколи структуралістську парадигму називають системно-структурною, хоч в історії її становлення ідеї формального структуралізму, які домінували на початку її формування, змінилися концепціями системності мови, що й дало підстави поєднати наведені два атрибути цієї парадигми. Виокремлюють кілька етапів лінгвістичного структуралізму. Перший (20–50-ті р. р. XX ст.) характеризувався увагою до формального боку структури мови, статичністю її представлення, ігноруванням ролі соціальних та психологічних чинників функціонування й варіювання мовних одиниць. На другому етапі (50–70-ті р. р.) відбувся поворот до змістового боку мовної системи, до її динаміки, були розроблені новітні та прогресивні на той час структуралістські методики, теорія поля, установлені парадигми речень тощо.

Головними принципами структуралістської наукової парадигми в лінгвістиці були системність, онтологічний дуалізм (існування інваріантів системи щодо сукупності їхніх реалізацій у мовленні на всіх рівнях), редукціонізм (обмеженість досліджень внутрішньою структурою мовної системи без урахування діяльності мовців у конкретних мовних ситуаціях), реляціонізм (абсолютизація відношень у мовній системі на противагу проблемам зв'язку мови й мислення, мови й суспільства, мови й комунікації, а також постулювання залежності мовного елемента від системи в цілому і його місця відносно інших елементів), опозитивність (визначення диференційного змісту елемента шляхом перевірки його протиставлень іншим елементам у парадигматичному класі або в синтагматичній послідовності), логіцизм (застосування реляційної логіки в семантиці й синтаксисі). Лінгвістичний структуралізм сприяв проникненню до мовознавства математичних методів дослідження (математичної логіки, теорії множин, топології, теорії графів, статистики, теорії ймовірностей).

Доробок, принципи й підходи структуралістської парадигми, безперечно, актуальні й сьогодні, вони широко застосовуються сучасними дослідниками мови в ракурсі нових напрямів і проблем мовознавства.

Функціональна (прагматична) наукова парадигма характеризується сприйняттям об'єкта в його взаємодії із середовищем як діяльності, функціонування системи. Тому цю парадигму інколи називають структурно-функціональною (А. Мартіне) або функціонально-системною: «такий підхід вимагає вивчення функцій мовних елементів у їхній взаємодії з умовами й завданнями спілкування, тобто передбачає діалектику функції й системи. Системний і функціональний підходи доповнюють один одного й поєднуються в підході до мови як до адаптивної системи» [Арнольд 1991, 7].

Філософські корені функціоналізму наявні у працях І. Канта, В. Джемса, Ф. Шіллера, К. Поппера, Л. Виготського, С. Рубінштейна, М. Бахтіна й ін., хоч ще Аристотель вимагав вивчати об'єкт із двох боків: структурного й функціонального, статичного й динамічного. Зародки функціональної парадигми в лінгвістиці

спостерігалися і в положеннях німецького лінгвіста й філософа В. фон Гумбольдта, який головну мету науки про мову вбачав у переході її вивчення від «ергону» до «енергеї», тобто від системних явищ до їхнього функціонування в мовленні, хоч деякі лінгвоісторіографи ставлять під сумнів подібне тлумачення енергеї. У Ф. де Соссюра також спостерігалося прагнення розмежувати лінгвістику мови й мовлення, що було підхоплене його учнями й послідовниками Ш. Баллі, А. Сеше, А. Мартіне, яких можна вважати піонерами функціональної лінгвістики [Левицкий, Боронникова 2005, 263].

Функціоналізм у лінгвістиці забезпечує дослідження мови як діяльнісного, цілеспрямованого живого організму, представленого численними мовленнєвими продуктами у відповідних актах комунікації. О. Кубрякова розглядає функціоналізм як «такий підхід у науці, коли її центральною проблемою стає дослідження функцій об'єкта вивчення, питання про його призначення, особливості його природи в ракурсі виконуваних ним завдань, його здатність до їхнього виконання. Загальним постулатом функціональної лінгвістики є положення про те, що мова є знаряддям, інструментом, засобом, урешті-решт, механізмом для реалізації певних цілей і намірів – як у сфері пізнання дійсності і її описі, так і в актах спілкування, соціальної інтеракції, взаємодії за допомогою мови» [1995, 217]. О. Лещак виокремлює три глобальні методологічні характеристики функціонально-прагматичної лінгвістики:

– методологічний холізм, що виявляється в невибірковості мовних / мовленнєвих фактів, компліментарності й допустимості всіх без винятку методик дослідження;

– методологічний плюралізм як допущення альтернативних мовних / мовленнєвих фактів, альтернативних шляхів досягнення прагматично успішного результату й альтернативних поглядів на дослідження чи його об'єкт;

– методологічний релятивізм як прийняття умовності будь-якого знання, оцінка результатів дослідження на підставі відношення до специфіки об'єкта дослідження, його суб'єкта чи процедури дослідження, перевага фальсифікаційних способів практичної перевірки знання над верифікаційними [Лещак 2002, 25].

Дослідник виділяє такі ознаки функціонального прагматизму в лінгвістиці, як психосеміотичний динамізм (дуалізм форми і змісту, інтенції й експлікації, інваріанта й факту), активний комунікативізм (орієнтованість на практику спілкування, на комунікативну зацікавленість носія мови), індивідуалізованість (орієнтація на індивідуальну мовну здатність і конкретні комунікативні ситуації), структурність (прагнення до виокремлення якнайбільшої кількості елементів, ознак об'єкта й аспектів дослідження); системність (орієнтація на залучення до дослідження, узгодження й синхронізацію максимальної кількості аспектів); дедуктивність (прагнення до висунення якомога більшого числа гіпотез й узагальнених уявлень); прагматична пояснювальність (прагнення надати практично цінне, інструментальне знання задля орієнтації в майбутньому досвіді), максимальна концептуальна та термінологічна прозорість і чіткість [Лещак 2002, 25].

Функціоналізм представлений у дослідженнях Казанської, Празької, Лондонської, Женевської, Московської шкіл, японської школи мовного

існування М. Токіеда, французької мовознавчої традиції тощо (детальніше див. розділ 8). Функціональний прагматизм зумовив становлення нових галузей мовознавства: теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, лінгвістики тексту, теорії мовної комунікації, паралінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності, лінгвокультурології, психо- й етнолінгвістики (антропологічної лінгвістики) і т. ін.

Когнітивна наукова парадигма в лінгвістиці характеризується спрямуванням на вивчення мови як засобу отримання, зберігання, обробки, переробки й використання знань, на дослідження способів концептуалізації й категоризації певною мовою світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду. Загалом когнітивна парадигма сформувалася на підставі когнітивної науки – «науки про знання та пізнання, про результати сприйняття світу та предметно-пізнавальної діяльності людей, накопичені у вигляді осмислених і приведених у систему даних, певним чином репрезентованих у нашій свідомості, які становлять основу ментальних, або когнітивних, процесів» [Кубрякова 1994, 34].

У мовознавстві проблематика когнітивної орієнтації не є новою. Ще за часів античності філософи трактували мову як засіб пізнання навколишнього світу. Давні корені має і проблема співвідношення мови й мислення, розробка якої то наближала лінгвістику до когнітивного вектора розвитку (психологічний напрям у мовознавстві, починаючи з В. фон Гумбольдта, лінгвістична психологія, гештальтпсихологія), то відкидала її на позиції крайнього вербалізму (наприклад, у молодограматизмі, глосематиці, дескриптивізмі, біхевіоризмі, деяких концепціях радянської лінгвістики) і лінгвістичного детермінізму (у Е. Сепіра й Б. Уорфа та їхніх послідовників). Огляд думок лінгвістів, логіків і філософів про пізнавальні можливості природних мов від античності до сьогодення поданий у наукових працях Л. Зубкової [2000, 176-180] і Н. Кобриної [2000, 170-175].

У вітчизняній лінгвістиці зародки когнітивного підходу вбачають насамперед у концепції О. Потебні [Полюжин 1999, 100], який підкреслював, що сама форма існування мови є діяльністю, спрямованою на пізнання світу людиною й самої себе у світі, діяльністю, яка накопичує й постійно розвиває світогляд і самосвідомість: «мова зводить різноманітність і багатство, майже неосяжне, до чогось невеликого й такого, що легше осягнути людською думкою» [Потебня 1981, 113, 133]. Виникненню когнітивної лінгвістики посприяли розробки з когнітивної психології, психолінгвістики, комп'ютерної науки, теорії інформації, математичної логіки, антропології тощо. Когнітивна лінгвістика розглядає мову як пізнавальне знаряддя кодування та трансформації знань, однак мова є не лише внутрішньою здатністю людини, а й надана людині ззовні та створена незалежно від конкретного індивіда, нав'язуючи йому при засвоєнні свій спосіб категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду етносу.

Когнітивна парадигма будується насамперед на раціоналістській і феноменологічній методологіях, хоч актуальною в деяких напрямах (наприклад, рольовій граматиці) залишається й методологія позитивізму. Становлення цієї парадигми припадає на другу половину XX ст., коли у США після другої світової війни було розпочато розробку проблем організації людського

інтелекту. Перший центр когнітивних досліджень створений у 1960 р. американськими психологами Дж. Міллером і Дж. Брунером. Когнітивна наука ставила перед собою завдання дослідження пізнання (когніції – від англ. cognition) і пов'язаних із ним процесів і структур.

У лінгвістиці формування когнітивної парадигми здійснювалося починаючи з Міжнародного симпозіуму, що відбувся у 1989 р. у Дуйсбурзі (Німеччина), організатором якого був Р. Дірвен. Головними векторами когнітивних досліджень у мовознавстві стали: 1) аналіз природи мовної компетенції людини, її онтогенезу; 2) з'ясування специфіки категоризації та концептуалізації світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду; 3) опис організації внутрішнього лексикону, вербальної пам'яті людини відповідно до структур репрезентації знань і механізмів пам'яті взагалі; 4) пояснення когнітивної діяльності людини у процесах породження, сприйняття й розуміння мовлення, комунікації; 5) дослідження пізнавальних процесів і ролі природних мов у їхньому здійсненні; 6) установлення співвідношення мовних структур із когнітивними тощо. Сьогодні когнітивна парадигма представлена різноманітними напрямами, течіями та науковими школами. Її розробки активно залучаються до традиційних галузей мовознавства (детальніше див. розділ 7). Когнітивна лінгвістика знаменує початок нової, постструктуралістської епохи в мовознавстві. Основа притягальної сили нової наукової парадигми – в її гуманістичному характері: мова розглядається не як об'єктивно існуюча система sui generis, а як частина духовного світу кожного мовця, нерозривно пов'язана з усією ментальною діяльністю індивіда та колективною свідомістю народу [Гудавичюс 2001, 8].

До течій когнітивної парадигми треба віднести і сучасні генеративні та психолінгвістичні дослідження, які на початку свого становлення тяжіли до структуралістської орієнтації (наприклад, американський дескриптивізм як напрям психолінгвістики США, теорія синтаксичних структур і трансформацій Н. Хомського). Деякі дослідники розглядають окремо *генеративістську* наукову парадигму в лінгвістиці. Ф. Березін зазначає: «Перехід від структуралістської парадигми до нової, генеративістської почав іменуватися в лінгвістиці 60-х р. р. «хомськіанською революцією» [2000, 15], причому революційними погляди Н. Хомського називали виключно журналісти, а не лінгвісти, а прибічник генеративізму М. Бірвіш у 1966 р. кваліфікував «Синтаксичні структури» Н. Хомського як певний етап у структурній лінгвістиці [Koerner 1999, 92]. Така думка є цілком слушною. В. Персіваль також підкреслював, що лінгвоісторіографи, які представляли генеративно-трансформаційну граматику як парадигму, очевидно, не зовсім зрозуміли теорію Куна [Percival 1976, 289]. На наш погляд, концепція генеративізму еволюціонувала в парадигмальному просторі мовознавства від структуралізму до когнітивізму, а принцип послідовного менталізму, проголошений Н. Хомським ще на етапі автономного синтаксису, поряд з іншими розробками мисленнєвої проекції синтаксису посприяв переходу генеративної теорії до кола когнітивної проблематики. Ф. Березін цілком слушно наголошує на тому, що когнітивна лінгвістика у США наприкінці 70-х – на початку 80-х р. р. має відбиток деяких ідей генеративізму [2000, 21].

Стосовно ж психолінгвістичного напряму у СРСР, на початку становлення відомого як теорія мовленнєвої діяльності, то його парадигмальний статус на той час тяжів до функціоналізму з огляду на те, що основоположник цієї теорії Л. Виготський був послідовним функціоналістом у сенсі методологічної орієнтації. Сучасна психолінгвістика країн пострадянського простору повинна розглядатися в руслі когнітивно-дискурсивної парадигми або синтезу когнітивізму й функціоналізму.

Попри домінування цього синтезу парадигм, у сучасному мовознавстві починають вимальовуватися контури нової парадигми – синергетичної. Один з апологетів цієї парадигми російський дослідник В. Базильов вважає, що проблема синергетики мови й мовлення стане однією з головних у XXI ст. [1998]. Як зазначає О. Князєва, синергетика спрямована на відкриття універсальних законів еволюції та самоорганізації, на широке застосування моделей, розроблених в її межах [Князева 2001, 99].

В основі ***синергетичної*** парадигми в мовознавстві (від гр. synergeia – спільна дія, взаємодія) лежить кваліфікація мовної системи як складної, відкритої, нелінійної, еволюційної, що функціонує за рахунок взаємодії власних підсистем і взаємної детермінованості інших зовнішніх систем середовища (етносу, його культури, свідомості, соціуму) і перебуває у стані більшої чи меншої рівноваги (є нестійкою, нестабільною), маючи регуляторні механізми, які забезпечують динаміку, самоорганізацію та збереження цієї системи.

Термін «синергетика» уведений німецьким фізиком Г. Хакеном (Штутгартська школа) при описі лазерного випромінювання. У подальшому він спроектував спостереження за самоорганізацією макроскопічних структур на природні й соціальні системи, акцентуючи увагу на організаційній ролі внутрішніх системних процесів, які протистоять руйнівному для системи впливу зовнішнього середовища. Мову він називав одним із параметрів порядку в системі «людина – суспільство», виходячи з конвенційної природи мовних знаків. Близька ідеям Г. Хакена концепція дисипативних структур, розроблена російським дослідником І. Пригожиним (Брюссельська школа), який аналізує творення впорядкованих структур із хаосу з огляду на дисипацію – розсіювання надмірної речовини, енергії, інформації із системи до зовнішнього середовища. Дисипативні структури виникають у процесі самоорганізації системи шляхом кооперативної взаємодії елементів і сприяють переведенню її на якісно новий рівень організації.

Підґрунтям лінгвосинергетичних ідей можна вважати положення щодо мови-ергон й енергеї В. фон Гумбольдта, розробки синкретичних явищ у мовній системі І. Бодуеном де Куртене, концепцію слова як концентрованої енергії духу П. Флоренського, положення про хаотичність актуалізованої мови С. Булгакова, концепції асиметричності й умовності мовного знака Ф. де Соссюра, С. Карцевського, В. Скалички, мовного дрейфу Е. Сепіра, теорію діалогічності тексту М. Бахтіна, сучасні розробки мовленнєзнавства й дискурсології тощо. Цікаво, що у 1991 р. російська лінгвістка І. Арнольд висунула дуже близьке до лінгвосинергетичних ідей сьогодення положення, у якому ототожнила мову

з особливою адаптивною системою, тобто такою, що самостійно налаштовується, адаптується до умов свого функціонування не лише шляхом збагачення свого складу, а й шляхом зміни самої структури як сукупності відношень між елементами системи. Приводом для адаптації є порушення рівноваги між станом системи – її складом й устроєм, з одного боку, і тими завданнями, які вона повинна виконати у процесі свого функціонування, з іншого [1991, 21]. Дослідниця посилається на наукову розвідку 1978 р. російського лінгвіста Г. Мельникова, який, спираючись на праці французького структураліста Н. Мулу, ввів поняття адаптивної системи, однак процес адаптації в мовній системі він розглядав однобічно – як стабілізацію ознак у напрямку збереження детермінанти мови, тобто її головної тенденції [1978].

Сучасна лінгвосинергетика характеризується аналізом синергетичної природи мови, мовлення, слова, тексту, дискурсу (семіофізика французького дослідника Р. Тома, розроблена у 60-ті р. р. XX ст. і відзначена прагненням створити нелінійну біонейрофізичну модель мови; школа німецького вченого В. Вілдгена; концепція зв'язку систем мови, мозку, етносу російських філософів і лінгвістів В. Аршинова, В. Базильова, І. Германа, В. Пищальникової, синергетична теорія тексту Г. Москальчук, дискурсу В. Борботька, синергійна концепція слова М. Алефіренка й ін., синергетичні теорії українських дослідників Л. Піхтовнікової (синергетична природа тексту байок і дискурсу), О. Тарасової (будова функціонального поля темпоральності), О. Семенець (синергетичність мови поезії), О. Селіванової (синергетичність свідомості, концепту, дискурсу) тощо. Принцип синергетичності поширюється на аналіз когнітивних механізмів діяльності людської свідомості, взаємодії мови й суспільних відносин, комунікативних процесів тощо. У гуманітарних науках синергетика розглядається як нова наукова парадигма, якісно новий виток системного підходу. В. Базильов відзначає, що сучасна лінгвістика потребує створення цілісної інтегральної концепції мови на підставі всеєдності синтезованих галузей знань [1998, 46]. Його гіпотеза передбачає наявність методології – філософської концепції синергетики; методу (герменевтичного й методу динамічних систем) і методики (моделювання, представлення, інтерпретації тощо).

Головними поняттями синергетики є самоорганізація як здатність системи до стабілізації деяких параметрів шляхом спрямованої впорядкованості її структури й функцій із метою протистояння ентропійним чинникам середовища; біфуркація – місце, де відбувається розгалуження шляхів еволюції системи; флуктуація – випадковості, ознаки хаосу, які перебувають у точках біфуркації й можуть визначити зміни системи у відповідному домінантному напрямку; аттрактор як внутрішня тенденція до відносно стабільного стану системи. «Флуктуації можуть призвести систему до спрямованих змін, до виникнення нових, відносно стійких структур, а не просто до попереднього стану рівноваги. Якщо флуктуація є недостатньо великою, то система повернеться до попередньої рівноважної структури», – наголошують дослідники [Князева, Курдюмов 2002, 24]. Синергетичні системи безперервно змінюються. Їхня стійкість забезпечується саме нестабільністю розвитку і «непропорційною залежністю стану системи від стану середовища» [Бранский 2000, 114].

Майбутнє лінгвосинергетики ми вбачаємо в переході від дослідження об'єкта наукової галузі у статиці рівноваги й ізольованості до аналізу його системної природи у взаємній детермінованості з іншими системами зовнішнього середовища з огляду на ресурси збереження й розвитку цього об'єкта шляхом самоорганізації й послаблення деструктивних чинників.

Загалом, характеристика головних наукових парадигм дає змогу визначити, слідом за О. Кубряковою, сучасний стан мовознавства як поліпарадигмальний [1995, 228], що свідчить про затребуваність усіх парадигмальних позицій, які склалися протягом всього розвитку лінгвістичної науки. До того ж «незважаючи на процеси інтеграції, зближення позицій різних шкіл, які фактично спостерігаються, кожна з них продовжує свій власний шлях розвитку, демонструючи різні предметні галузі дослідження, і по суті являють собою окрему (малу) парадигму наукового знання» [Кубрякова 1995, 228]. Із приводу плюралізму методологій, парадигм, підходів і наукових шкіл у сучасному мовознавстві існують полярні думки: з одного боку, науковці говорять про період застою, стагнації сучасної лінгвістики [Beaugrande 1991, 2], з іншого, розглядають альтернативність думок як підґрунтя для поступального руху вперед, розвитку та прогресу цієї галузі [Демьянков 1989, 13; Полюжин 1999, 3].

4. Дослідницькі принципи парадигмального простору сучасної лінгвістики.

У 1995 р О. Кубрякова проголосила чотири загальні методологічні принципи сучасного мовознавства: експансіонізм, антропоцентризм, експланаторність і функціоналізм [1995, 207].

Експансіонізм (від лат. expansio – розширення, поширення) передбачає впровадження до лінгвістики теоретичного доробку, понятійного апарату, методів і методик інших наук. «Експансіонізм виявляється там і тоді, де і коли пошуки невідомого в той чи інший період розвитку науки характеризуються напрямами в ширину або глибину. У результаті цього межі лінгвістики, як і багатьох інших наук, стають розмитими» [Полюжин 1999, 4]. Поняття експансіонізму вперше було висунуто на XIV Міжнародному лінгвістичному конгресі в Берліні у 1987 р. і стосувалося лінгвістики тексту. Воно обговорювалося у виступах Н. Енквіста і Ф. Данеша. Експансіонізм протиставлявся редукціонізму як одному із принципів структуралістської парадигми, що характеризувався прагненням обмежити аналіз об'єкта відповідної дисципліни [Кубрякова 1995, 208]. Прогнозування експансіоністської тенденції здійснювалося ще І. Бодуеном де Куртене, який вважав, що «мовні узагальнення охоплюватимуть все більш широкі кола і все більше поєднуватимуть мовознавство з іншими науками: із психологією, з антропологією, із соціологією, з біологією» [1963, 2, 18]. Певною мірою експансіонізм пов'язаний із концепцією прагнення до ідеалу цілісного знання, яка була закладена у працях П. Флоренського, С. Булгакова, О. Лосєва, М. Бахтіна й ін. Цей принцип протистоїть лозунгу глосематики про ізоляцію лінгвістики від інших наук, крім математики й семіотики.

Виявами експансіонізму в мовознавстві є створення маргінальних наук (соціолінгвістики, психолінгвістики, лінгвокультурології, етнопсихолінгвістики,

нейропсихолінгвістики, лінгвістичної філософії, лінгвокультурології, когнітивної й комп'ютерної лінгвістики тощо), виникнення нових галузей мовознавства, які розглядають певний невласне лінгвістичний аспект мовознавчої проблематики (логічної семантики, теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики і т. ін.), розширення межі традиційних лінгвістичних дисциплін (наприклад, зближення словотвору з теорією номінації, ономасіологією, семасіологією, когнітивною лінгвістикою і под.), а також застосування знань інших наук для пояснення й розуміння об'єкта лінгвістики шляхом створення інтегративних програм дослідження (приміром, програма когнітивної науки, яка вважається «федерацією дисциплін, не пов'язаних строгими уставними відношеннями» [Язык и структуры... 1992, 41]). М. Полюжин до виявів експансіонізму відносить також зміцнення зв'язків із філософією й логікою, виникнення інженерної та комп'ютерної лінгвістики [1999, 4-5]. Протилежне явище – використання мовознавчого потенціалу у сферах різних галузей науки (біології, медицини, психології, когнітології, комп'ютерної науки і т. ін.) – також є ілюстрацією експансіоністських тенденцій. Дослідники пов'язують з експансіонізмом і прагнення до найбільш повного охоплення мов світу й форм їхнього існування як розширення емпіричного матеріалу лінгвістичних досліджень.

І. Арнольд зазначає: «Інтеграція наук є доволі характерним явищем нашого часу і поєднує насамперед далекі дисципліни. Давно помічено, що найцікавіші і принципово нові результати отримані насамперед на стиках наук [...] Комплексний розгляд об'єктів став характерною рисою сучасної науки» [1991, 7]. Чимало галузей мовознавства перетворилися на так звані «парасолькові» напрями (umbrella discipline), що охоплюють теоретичні розробки ряду галузей і дають змогу їм «профільтрувати свої ключові концепти під єдиним кутом зору, взаємно збагатити й доповнити свої досягнення й дослідницький апарат, здійснюючи тим самим міждисциплінарний підхід до вивчення й осмислення мови й мовлення» [Тарасова 2000, 3-4].

Однак не всі мовознавці розглядають експансіонізм як «суцільне благо». Г. Яворська зазначає, що нинішній екстенсивний розвиток лінгвістики, тяжіння до переходу на «чужу» територію, швидке прямування в бік міждисциплінарності, не можна оцінювати виключно позитивно, насправді ці тенденції містять у собі загрозу розмивання предметної сфери мовознавства [Яворська 2000] і можуть призводити до небажаного розмивання методологічних критеріїв дослідження. До того ж відмінності у предметній сфері окремих наук, які мають справу з тим самим об'єктом, стоять на заваді побудові комплексних підходів [2006, 47-48]. Дослідниця відзначає асиметрію потягу одних наукових дисциплін до інших – інтерес лінгвістики до суміжних галузей зовсім не завжди викликає таку саму відповідь.

Як здається, інтерес до лінгвістики інших наук є справою не лише майбутнього, про що свідчать факти запрошення лінгвістів до співпраці Інститутом фундаментальних досліджень у США після другої світової війни, коли виникла нагальна потреба вивчення проблем швидкої й ефективної комунікації. Стосовно ж розмивання методологічних критеріїв лінгвістичних досліджень, то сьогодні вони є еклектичними і потребують залучення нових,

більш оптимальних і реалістичних методологічних настанов і процедур. Тому, на нашу думку, загрозу втрати предмета лінгвістичними дослідженнями треба шукати насамперед у консервативності й почасти «законсервованості» мовознавства, які зумовлюють і відсутність «потягу» інших галузей знань до лінгвістичних розробок.

Експланаторність (від англ. to explain – пояснювати) є другим дослідницьким принципом, упровадженим О. Кубряковою, згідно з яким мовні явища повинні бути пояснені на підставі строгої й доказової наукової теорії. Експланаторність пов'язана з експансіонізмом, адже «саме прагнення йти на співробітництво з широким колом наук із метою створення такого інструмента пізнання, який не спроможна надати дослідникові жодна з наук зокрема, але який може бути виробленим у результаті спільних зусиль ряду наук, є одним із головних і глибоко продуманих постулатів пояснювальної лінгвістики» [Звегинцев 1996, 41]. Підґрунтям експланаторності є античні теорії пояснення мовної природи. Цей принцип передбачає поєднання індуктивного й дедуктивного методів аналізу мови, адже створення пояснювальної доказової теорії можливе шляхом висунення гіпотези щодо масиву емпіричного матеріалу й її подальшого всебічного доведення або спростування. Якщо гіпотеза не спрацьовує при поясненні бодай частини мовних явищ, вона повинна бути відкинута й замінена новою. Будь-яка теорія з високою пояснювальною здатністю є потужним інструментом пізнання об'єкта науки. О. Кубрякова підкреслює: «Для адекватної характеристики мови як експланандума необхідно звернутися до феноменів свідомості, мислення, суспільства, культури (як експланансам) і, навпаки, для пояснення цих останніх феноменів потрібно звернутися до мови» [1995, 225]. На цей принцип сучасних мовознавчих досліджень указував А. Кібрик: «Лінгвістику XX ст. можна представити у вигляді «ЯК–лінгвістики», яку змінить «ЧОМУ–лінгвістика», підґрунтям якої буде перевага пояснення» [1995, 91]. У вузькому розумінні експланаторність є способом інтерпретації особливостей функціонування мови.

Антропоцентризм (від гр. antrōpos – людина) є методологічним принципом, згідно з яким людина розглядається як центр і найвища мета світобудови. У лінгвістиці він застосовується при дослідженні мови як продукту людської діяльності, призначеного для потреб людини посередника спілкування, засобу зберігання її досвіду, знань, культури. За влучним висловом В. Гака, мова існує в людині для людини і реалізується через людину. З. Тураєва проголосила антропоцентризм загальною тенденцією сучасного лінгвістичного пізнання, що здійснюється шляхом руху від сфери систем до центра цих систем – до людини [1994, 105]. Антропоцентризм упроваджувався ще античними філософами (Сократ, Платон, Геракліт, Протагор, Демокрит, Аристотель), які розглядали людину як «мірило всім речам». У часи Середньовіччя і практично до початку XIX ст. засади антропоцентризму ігнорувалися науками про людину. Н. Бардіна зазначає, що «через рішучий розрив науки Нового часу з формами античного знання вона поступово перетворилася на замкнуту самостійну систему, орієнтовану на створення редукованого образу світу, що накладає тим самим свої обмеження не лише на

допустимі до постановки проблеми, а й на можливі варіанти відповідей. Антидуховність стала скритою передумовою будь-якого наукового дослідження, що може призвести не лише до кризи науки, а й до занепаду всієї цивілізації» [1997, 5].

Особливої ваги антропоцентричний підхід набув у лінгвістичній концепції В. фон Гумбольдта, хоч і мав у цілому націоцентричну спрямованість, зумовлену потребою об'єднання германської нації (мова є одночасно витвором нації та витвором індивідів за умови, що кожна людина покладається на розуміння всіх, а всі виправдовують її очікування [1984, 66]). Античні концепції були сприйняті вченим опосередковано, як асимільоване знання [Шпет 1927, 33]. Дослідник поєднав колективний й індивідуальний антропоцентризм на ґрунті взаєморозуміння носіїв однієї мови, що було потім розведене по різних лінгвістичних школах і до середини XX ст. до антропоцентризму лінгвісти практично не поверталися. Гумбольдтівське розуміння цього принципу співіснувало з положенням про зворотний вплив мови на людське сприйняття світу. Це положення стане у XX ст. основою для неогумбольдтіанскої гіпотези мовної відносності, підґрунтям американської антрополінгвістики.

У період структуралізму принцип антропоцентризму був відкинутий на користь системоцентризму, який розглядав мову як готовий продукт sui generis. І. Бодуен де Куртене закликав викорінити забобони, названі антропоцентризмом, Л. Блумфілд також висловлював негативне ставлення до цього принципу. Російські дослідники М. Бахтін і В. Волошинов свого часу вважали відхід від антропоцентризму одвічною властивістю науки про мову за винятком гумбольдівської традиції [Алпатов 1998, 275]. Однак навіть у найбільш крайніх виявах структуралізму лінгвісти висловлювали думки про невіддільність мови від людини, від її діяльності (Ф. де Соссюр, Л. Єльмслев). У своїх «Пролегоменах» апологет структуралізму Л. Єльмслев зазначав: «Мова невіддільна від людини і слідує за нею у всіх її діях. Мова – знаряддя, за допомогою якого людина формує думки й почуття, настрої, бажання, волю й діяльність, знаряддя, що опосередкує вплив людини на інших людей і їхній зворотний вплив на неї; мова – первинна й найнеобхідніша основа людського суспільства» [Новое в лингвистике 1960]. Неогумбольдтіанці ж утілювали принцип антропоцентризму непослідовно або взагалі відмовлялися від нього. Своєрідну забарвленість антропна проекція мови отримала у японській школі мовного існування М. Токіеда, який уважав відхід від антропоцентризму в лінгвістиці XX ст. відмовою від споконвічних традицій, а існування мови пов'язував із духовним досвідом людини. Перспективною для сучасної когнітивної семантики стала ідея М. Токіеда про виокремлення двох точок зору на мову: із позиції суб'єкта і з позиції спостерігача [Неверов 1982; Алпатов 1998].

Відродження антропоцентризму в лінгвістиці пов'язано із впливом антропологічної філософії Д. Юма і М. Шелера. Д. Юм зазначав: «Безсумнівно, що всі науки більшою чи меншою мірою мають відношення до людської природи і що, скільки б віддаленими від останньої не були деякі з них, вони все ж таки повертаються до неї тим чи іншим шляхом» [Юм 1965, 1, 82]. У другій половині XX ст. цей принцип повертається до лінгвістичних студій

у якісно новому сприйнятті – з позицій функціональної й комунікативної лінгвістики – і стає одним із головних принципів функціональної лінгвістичної епістемології, показником загальної тенденції науки до гуманізації. Дослідник тексту В. Інгве проголошував: «Коли ми поєднаємо людину та процес спілкування і поставимо їх у центрі нашої уваги, ми тим самим одночасно гуманізуємо й соціологізуємо нашу науку та врятуємо її від бездушного вивчення форм і структури мови» [Цит. за: Звегинцев 1982, 254]. Антропоцентризм спрямовує дослідження також у бік вивчення мовної особистості, її індивідуальних смислів, мовної, комунікативної та культурної компетенції.

При дослідженні мови й мовлення індивідуальна свідомість конкретної людини повинна поєднуватися з антропною природою колективної свідомості. Н. Бардіна називає колективну свідомість надсуб'єктною й визначає її як «незалежні безпосередньо від свідомості індивіда загальні принципи ідеального конструювання: антропологічні, національно-культурні, соціальні, групові, родинні й ін. стереотипи впорядкування цієї індивідуальної свідомості» [1997, 30]. У термінах екзистенціалістів така надсуб'єктна свідомість ототожнюється з емічною реальністю, що є єдиним полем думок, відчуттів і почуттів певного етносу і має здатність упорядковувати наше безпосереднє сприйняття [Уилсон 2001, 6]. Співвідношення колективної свідомості етносу, імпринтованої в мові й культурі, й індивідуальної свідомості визначається за принципом нелокального поля, розробленого у фізиці. Етнос створює соціальне поле, а окремий мозок підключений до нього як приймач. К. Юнг назвал таке явище синхроністичністю, підґрунтям якого вважав колективне позасвідоме [1996]. На думку сучасних культурологів, саме «мова створює штучний понадчуттєвий простір часо-культури» [Пигалев 1999, 50].

Отже, прихильники антропоцентричного підходу мають враховувати два типи антропної проекції світу: індивідуальну та колективну (універсальну, етнічну, групову) – та зважити на те, що дослідження колективної свідомості, яка є науковою фікцією й абстракцією, може надати значно більше інформації про риси та властивості конкретної людини. Другий бік антропоцентризму є базовим для галузей мовознавства, що сформувалися у другій половині XX ст.: теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, психолінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, соціолінгвістики, теорії мовної комунікації, лінгвістики тексту тощо.

Баланс колективної та індивідуальної свідомості не завжди розглядається як оптимальний і сприятливий для особистості. У деяких сучасних течіях дискурс-аналізу під впливом філософської позиції французького філософа М. Фуко, який ґрунтувався на концепції, як уважають Л. Філіпс і М. Йоргенсен, структурного марксиста Л. Альтюссера [2004, 30], висловлюється думка про децентрованість суб'єкта комунікації, його підкорення мові й панівній ідеології. М. Фуко наголошував на тому, що дискурс не є роздумами, знаннями мовного суб'єкта, які велично розгортаються у процесі породження мовлення, – індивід є лише посередником мови, яка творить соціальний світ [2003].

Тим самим проголошується альтернативний антропоцентризму принцип ***дискурсоцентризму***. З одного боку, людина є творцем мови, одним із регуляторів

мовних змін і мовного розвитку, користувачем мови в комунікації, з іншого, мова у вигляді численних дискурсивних практик конструює різні світи людської життєдіяльності, спотворюючи реальний світ, і визначає вчинки й оцінки людини та мовної спільноти. Однак незважаючи на те, що людина є певним чином невільником мови, яка нав'язує їй свій погляд на світ, категоризацію та концептуалізацію досвіду, людина є й хазяїном мови, здатним керувати нею як засобом впливу на свідомість і поведінку іншої людини, збагачувати мову, визначати напрями її функціонування тощо.

Принцип дискурсоцентризму у класичному мовознавстві мав вигляд *мовоцентризму*, проголошеного ще В. фон Гумбольдтом, який зазначав, що «людина живе із предметами, як подає їй її мова», а «кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, коло, звідки людині дано вийти лише постільки, поскільки вона вступає до кола іншої мови» [1984, 135]. Концепція В. фон Гумбольдта стала підґрунтям американської етнолінгвістики (лінгвістичної антропології), більшість представників якої абсолютизувала вплив мови на процеси сприйняття світу, зокрема, і під кутом зору гіпотези мовного детермінізму Е. Сепіра та його послідовника Б. Уорфа. Так, американський антрополог К.М. Клакхон стверджує, що «людина бачить і чує те, до чого її робить чуттєвою граматична система мови, те, чого мова привчила чекати від сприйняття. Людина, яка виховувалася в тому чи іншому мовному середовищі, сприймає останнє як частину самої природи речей, що завжди залишаються на рівні фонових явищ» [1998, 190].

Російський учений М. Бахтін убачав вплив мови на людину в ракурсі діалогічних відношень, що складалися на підставі культурного коду, який є витвором етносу й людства. Він породжує вплив мовних і культурних стереотипів на людину: «Лише міфічний Адам, який підійшов із першим словом до ще не омовленого, незайманого світу, самотній Адам міг дійсно до кінця уникнути цієї діалогічної взаємної орієнтації з чужим словом про предмет. Конкретному історичному людському слову цього не дано» [1975, 92].

У працях американського філософа й лінгвіста А. Кожибського принцип мовоцентризму кваліфікується як потенційна загроза для людини й суспільства, оскільки мова, по-перше, викривляє реальність і нав'язує власну картину світу, по-друге, мова не тотожна дійсному станові речей, а є лише його символічною системою, по-третє, мова не здатна надати повну картину реальних явищ і подій [1933]. Застосовуючи принцип «карта – не територія», дослідник постулює неспроможність мови дати змогу суб'єкту орієнтуватися в реальному світі. Як зазначає український лінгвіст Ф. Бацевич, людині загрожує небезпека «тиранії мови» і найважливішими ознаками цієї небезпеки є:

– можливість творення мовою особливої реальності. Сила слова така, що, використовуючи ті або інші поняття, ми створюємо або виключаємо з життя ті або інші предмети. Чи не користуємося ми словами, реальних аналогів яким насправді просто немає? Як знайти критерії розрізнення тих випадків, коли йдеться про реальні об'єкти, і тих, коли щось стверджується про фактично неіснуючі речі, причому жодних логічних або граматичних помилок не виявляється? Проблема існування стала центральною для низки течій у філософії;

– процес соціалізації індивіда пов'язаний із «диктатурою мови». Багато в чому є справедливою думка, що через засоби масової інформації суспільство нав'язує особистості схеми мислення. Людина стає бранцем загальних думок, штампів мислення, уявлень, забобонів, поглинає готові варіанти колективних оцінок тощо. Вплив масової мови тотальний, а тому навіть протест проти того, що оточує людину, особистість висловлює тією ж мовою, тими ж стереотипами мовлення;

– цей диктат мови, особливо якщо він пропагується і нав'язується засобами масової інформації тоталітарної системи, стає основою «двоємислія», маніпуляції свідомістю, блискуче описаних Д. Оруелом у романі «1984»;

– на думку деяких філософів, найбільша небезпека впливу тотальної символічної системи мови на людину полягає у проблемі «прихованої мовної діяльності» або, іншими словами, опосередкованості проявів духовного життя світом мовних знаків. Саме це явище деякими філософами розцінюється як «лінгвістична катастрофа» [Бацевич 2006, 9-10].

У масовій комунікації, яка сьогодні в суспільстві є найбільш впливовою, мовоцентризм доповнюється не менш загрозливим для особистості принципом дискурсоцентризму, оскільки мовні стереотипи і способи категоризації та концептуалізації світу накладаються на ідеологію тотальних і панівних дискурсів, їхні схеми, шаблонні думки, образи, метафори, оцінки тощо. Людина занурюється до мережі масової мови й інформаційно-дискурсивного простору соціуму, що цілком імовірно, може призвести і призводить до втрати й нівелювання людської особистості.

Парадокс дискурсоцентризму масової комунікації полягає в тому, що, з одного боку, він прискорює обмін інформацією, інтегрує суспільство, з іншого, може опосередковано призвести до руйнації одного з найважливіших аттракторів синергетичної системи мови, що визначає її розвиток і самозбереження, – індивідуальної мовної свідомості, здатної збагатити й динамізувати мову.

Отже, епістема антропоцентризму лінгвістичних досліджень не є абсолютною й канонізованою, а лише відносною з допущенням альтернативної епістеми розгляду мови та продуктів її функціонування – дискурсоцентризму.

Функціоналізм як дослідницький підхід передбачає сприйняття об'єкта в його взаємодії із середовищем як діяльності, функціонування системи. Функціоналізм у лінгвістиці забезпечує дослідження мови як «інструмента, знаряддя, засобу, механізму для реалізації людиною певних намірів як у сфері пізнання дійсності, так і в актах спілкування» [Полюжин 1999, 11]. На наш погляд, функціоналізм реалізується в ряді дослідницьких принципів, як-от: діяльнісності, яка полягає у погляді на мову як джерело, продукт і посередник діяльності її носіїв й етносу в цілому; телеологічності як цілеспрямованості мовної діяльності та комунікативної взаємодії; асиметрії системи й середовища, яка стимулює мовну креативність і розвиток; онтологічному дуалізмі, що сприяє аналізові віртуальних інваріантів системи мови та мовлення на підставі екземплярних, емпіричних варіантів; релятивному антропоцентризмі, орієнтованому на розгляд мови в ракурсі людського чинника антропної проекції мовної

категоризації й діяльності тощо. Як узагальнення цих принципів постає висловлення І. Сусова, який зазначає: «Дедалі частіше й переконливіше ми говоримо сьогодні про мову як форму, спосіб життєдіяльності людини, спосіб вербалізації людського досвіду і його усвідомлення, спосіб вираження особистості й організації міжособистісного спілкування у процесі спільної діяльності людей. Від об'єктивізованого, деперсоналізованого, предметного представлення мови ми поступово переходимо до її особистісного, діяльнісного розуміння» [1989, 9].

Діяльнісність передбачає дослідження «поведінки системи» [Марков 1982, 14-17]. У лінгвістиці це поняття вперше було уведене В. Гумбольдтом, хоч ще Аристотель вимагав вивчати об'єкти із двох боків – статичного й динамічного. В. Гумбольдт підкреслював: «Мову варто розглядати не як мертвий продукт (Erzeugtes), але як процес (Erzeugung) [...]. Мова є не продуктом діяльності (Ergon), а діяльністю (Energeia). [...] мова являє собою постійно відновлювану роботу духу, спрямовану на те, щоб зробити артикульований звук придатним для вираження думки [...]. У справжньому й дійсному розумінні мову можна аналізувати тільки як усю сукупність актів мовної діяльності» [1984, 69-70]. Дослідник розумів мову в діалектичній єдності процесу, продукту і частини психічної діяльності людини. Учень В. Фон Гумбольдта Г. Штейнталь трактував мову лише як процес: «Вона (мова – О.С.) не є сутністю у спокої, а діяльністю, що здійснюється» [Steinthal 1871, 85]. Соціальний аспект діяльності мови відстоювали представники Лондонської та Празької школи. Російський лінгвіст Л. Якубінський також наголошував: «Мова [...] є факт психологічний (біологічний), як вияв людського організму, і факт соціологічний, як такий вияв, що залежить від спільного життя цього організму з іншими організмами в умовах взаємодії» [1986, 17]. Діяльнісний підхід до вивчення мови й мовлення впроваджували радянські лінгвісти Л. Щерба, Є. Поливанов, В. Виноградов, психолог Л. Виготський, представники Московської психологічної школи. Діяльнісність не заперечує системності. Системно організованою діяльністю лінгвісти вважають мовлення, процеси комунікації [Сидоров 1987, 8], а сама мовна система потенційно налаштована на таку діяльність. В. Постовалова підкреслює: «Системність є конститутивною властивістю діяльності, яка у свою чергу може бути охарактеризована як надскладна система» [1982, 3].

Сучасна лінгвістика висуває новий параметр діяльності – *енергетичний*, який також випливає із концепції В. фон Гумбольдта, адже дослідник називав мову «об'єднаною духовною енергією народу, чарівним способом закарбованою в певних звуках, у цьому вигляді та через зв'язок своїх звуків зрозумілою всім мовцям, мова збуджує в них приблизно однакову енергію» [Гумбольдт 1984, 227-228]. Енергетичний феномен людської мови, репрезентований словом, іменем, Божественним Логосом як «енергією сутності речі», за словами О. Лосєва [1990, 185], проголошується ще з часів античності, розробляється у працях російських філософів С. Булгакова, П. Флоренського, М. Бердяєва, О. Лосєва й ін. В. Базильов підкреслює: «Енергетична трактовка природи імені (слова, мови) передається за допомогою категорій сутності й енергії. [...] енергія сутності є сама сутність, але сутність не є її енергія. Слово

є синергія того, хто пізнає, та речі» [1998, 46]. Тим самим проголошується думка про збереження у слові або мові енергії діяльності людини по сприйняттю світу дійсності, переробці отриманої інформації та позначенню. Український лінгвіст В. Манакін зауважує: «Мовознавство на сучасному етапі розвитку повинне ставити питання про включення енергетичного складника до структури слова та інших мовних одиниць, що є суттєвою ознакою осмислення мови на рівні нової парадигми знань про світ. [...] Незважаючи на незаперечний прояв енергетичних властивостей мови в різноманітній комунікативній діяльності [...], лінгвістика та інші суміжні науки поки що не мають відповідних приладів вимірювання мовної енергетики» [2007, 96-97].

Функціональний принцип *телеологічності* реалізується при дослідженні мови в аспекті її спрямованості на досягнення певної мети. Уперше мету мови сформулював В. фон Гумбольдт, який пов'язував її з діяльнісним характером: «Визначення мови як діяльності духу цілком правильне й адекватне вже тому, що буття духу взагалі може мислитися лише в діяльності і в якості такої [...]. Ми навіть змушені розглядати їх (мови – О.С.) як певний спосіб, що служить для досягнення відповідних цілей. [...] Мета її (діяльності мови – О.С.) – взаєморозуміння» [1984, 70-71]. Взаєморозуміння у В. фон Гумбольдта полягало в духовній налаштованості носіїв однієї мови. Його концепція домінування мови у процесах вираження думки та її розуміння з огляду на адекватність цілей мовця і адресата була канонізованою протягом тривалого часу і вплинула на європейську лінгвістичну семантику середини 50-х р. р. XX ст. Структуралізм узагалі відстоював концепцію пасивного розуміння, замкнутого в мові. У текстології й герменевтиці тих часів діяв закон Гумбольдта – Потебні, який проголошував об'єктивність суб'єктивізму адресата: «Люди розуміють один одного не таким чином, що насправді передають один одному знаки предметів, а таким чином, що вони торкаються тієї самої ланки ланцюга чуттєвих уявлень та понять, торкаються тієї ж самої клавіші свого духовного інструмента [...]. Розуміння іншого здійснюється шляхом розуміння самого себе» [Потебня 1976, 112]. Знання мови як спільного знаряддя розуміння зумовлювало тотожність цілей мовця й адресата.

Лише у 50-ті р. р. XX ст. Р. Якобсон, виходячи з положень теорії інформації та принципу доповнюваності, сформульованого Н. Бором, робить перші кроки до розмежування цілей мовця та слухача. Він підкреслює: «Дві точки зору – тих, хто кодує та декодує, або, іншими словами, роль відправника і роль отримувача повідомлень повинні бути цілком виразно розрізнені. Безсумнівно, це твердження – банальність, однак саме про банальності частогусто забувають. А між тим обидва учасники акту мовної комунікації підходять до тексту зовсім по-різному» [1985, 23]. У функціональній лінгвістичній парадигмі зазвичай виокремлюються дві цілі-функції висловлення в акті комунікації: «Задум мовця, який формує висловлення, пов'язаний із тим елементом значення, що полягає у відображенні головних потенцій мовних одиниць. На цій підставі мовець здійснює вибір із сукупності наявних засобів мови, що можна трактувати як цільовий аспект із позицій мовця. Коли ж висловлення реалізоване, функція використаних одиниць виступає як

досягнута мета, що дає змогу трактувати її як цільовий аспект із позицій слухача» [Бацевич 1993, 15].

Принцип телеологічності передбачає увагу дослідників не лише до розбіжності цілей комунікантів, а й до розбіжності цілей мовця, його повідомлення і програми інтерпретації, закладеній у повідомленні та спрямованій на адресата. Цільові установки мови знаходять відображення в мотивованості вибору мовних одиниць, інтенційності акту комунікації.

Функціональний підхід у лінгвістиці керується також принципом *асиметричності системи та середовища*, який застосовується при дослідженні мовних явищ і процесів мовної комунікації. Цей принцип ґрунтується на розгляді об'єкта як дифузної сутності, який має стандартні, стійкі ознаки системи (аналогії) і периферійні, розмиті, синкретичні властивості (аномалії), що притаманні системі і сприяють її розвитку та збереженню чи виникають у процесах функціонування системи в певних середовищах (ситуаціях). Аномалії можуть перетворитися на нові системні ознаки, дестабілізувати систему, змінити її і тим самим зняти ентропійний вплив середовища. У широкому розумінні асиметрія системи та середовища виявляється у процесах породження та сприйняття текстів, при спілкуванні, коли системний мовний код деавтоматизується і формує нові смислові масиви в новому кодовому вигляді (пор. концепцію деавтоматизації літературної мови в художній комунікації Ю. Лотмана, який розмежовував чотири мови: дві словесні і дві зображальні, – що належать авторові тексту та його адресату). Тенденція асиметрії є підґрунтям неізоморфності смислів, що передаються і що сприймаються.

Принцип асиметрії безпосередньо пов'язаний із принципом *онтологічного дуалізму*, що полягає у врахуванні при дослідженні мови віртуального й реального, інваріантів і їхніх варіантів. Інваріант є не простою сумою фактуального, а відповідною віртуальною узагальненою єдністю, усвідомленою на основі когнітивної обробки безлічі фактуальних знань і вичленовування їхньої однорідності й однопорядковості. У фактуальному поєднано інваріант і емпіричні факти. Цей принцип знайшов відображення у виокремленні в межах єдиної соціально-психологічної мовної діяльності мови й мовлення, в розгляді системності мовлення, аналізі інваріантних ознак певних зразків текстів і дискурсів.

З окресленими дослідницькими принципами в сучасному парадигмальному просторі лінгвістики поєднуються актуальні й не менш вагомі дослідницькі принципи етноцентризму, психонетичності та діалогічності.

Етноцентризм передбачає розгляд мови як конвенційної символьної системи, яка фіксує риси характеру, ментальності та культури певного етносу, його світогляд, систему етичних й естетичних цінностей, норм поведінки, традицій, звичаїв, обрядів, міфів, вірувань, забобонів тощо. Цей принцип був упроваджений ще у XVIII ст. німецьким ученим І. Гердером, який акцентував увагу на зв'язку мови, мислення й духу народу. Етноцентризм декларував і В. фон Гумбольдт і його послідовники. В американській антропологічній лінгвістиці ентноцентричні тенденції виявилися у гіпотезі лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа, у наукових працях її прихильників.

Етноцентризм протистоїть, з одного боку, універсалізму, з іншого, індивідуальному антропоцентризму. Його можна ототожнити із принципом колективного антропоцентризму, згідно з яким мова є кодовою системою інтеріоризації світу представниками певного етносу, їхнього внутрішнього рефлексивного досвіду, і кожне нове покоління засвоює разом із мовою й національно-специфічний спосіб категоризації та концептуалізації. У культурології та теорії міжкультурної комунікації наявне інше тлумачення етноцентризму як типу ціннісного судження про культурні надбання іншого народу з позицій переваг ціннісних орієнтацій і критеріїв власного етносу. Жорсткий етноцентризм означає сприйняття носіями культури власного культурного стандарту як єдиного можливого та правильного (рідна культура завжди перевершує культури інших етносів). У такому розумінні етноцентризм не розглядається нами як дослідницький принцип сучасного мовознавства.

Психонетичність є принципом дослідження мови з урахуванням інших, ніж мислення, смислопороджувальних механізмів свідомості людини (відчуттів, почуттів, інтуїції, трансценденції, колективного позасвідомого). Підґрунтям цього принципу стала модель психіки швейцарського психолога К. Юнга, що складається з п'яти психічних функцій, які створюють локальне психічне середовище, психофункціональний континуум. Психонетичний принцип доповнює менталістську орієнтацію сучасних когнітивних досліджень новим перспективним аспектом, який розроблявся у психолінгвістиці, психології, психоаналізі тощо.

Уперше термін «психонетика» прозвучав у 1970 р. на міжнародній конференції футурологів у Кіото в концепції SINIC К. Татеісі – керівника електронної корпорації «Омрон». Суть його концепції полягає у поступовому переході людства від суспільства інформатики до суспільства психонетики, нового типу організованого знання, здатного породжувати більш потужні засоби пізнання на підставі залучення позамисленнєвого психічного змісту. Психонетика не є заміною мислення як об'єкта лінгвістичного дослідження, а розширенням сфери усвідомленої маніпуляції смислами шляхом залучення щодо аналізу природної мови тих функцій свідомості, які були практично витісненими в мовознавчих студіях.

Висунення на перший план одного з пізнавальних механізмів, відмінних від мислення, наприклад, інтуїції, займає чільне місце у феноменологічній методології. Як зазначають дослідники, «феноменологія відрізняється від раціоналізму з його концептуальними міркуваннями а priory й не виходить із єдиного основоположного принципу, подібного до cogito Декарта, навпаки, дослідження починається з аналізу цілого психологічного поля – складної сукупності актів свідомості» [Макаров 2003, 27]. Спрямування уваги дослідників, наприклад, на сенсорні процеси було характерним для психологічного напряму в мовознавстві (В. фон Гумбольдт, Г. Штейнталь, Г. Пауль, О. Потебня та ін.), лінгвістичної психології, зокрема і гештальтпсихології (Л. Виготський, Дж. Міллер, О. Леонтьєв, М. Вертгеймер, В. Келер, К. Бюлер та ін.). Не випадково, О. Потебня наголошував на безпосередній взаємодії людини із зовнішнім світом, що передує зверненню «всередину себе», до мисленнєвої проекції й обробки [Потебня 1989, 189]. Вивчення позамисленнєвих пізнавальних процесів

у їхніх різних психологічних формах стало прерогативою когнітивної психології, основоположник якої У. Найссер відзначав, що до 60-х років «сприйняття – найбільш фундаментальний когнітивний акт – вивчалося головним чином невеличкою групою дослідників, послідовників «гештальтистської» традиції, а також деякими психологами, які цікавилися проблемами вимірювання і фізіології сенсорних процесів. В останні кілька років ситуація корінним чином змінилася» [Найссер 2003, 587].

Оскільки когнітивна психологія вплинула на розвиток когнітивної лінгвістики, виникла своєрідна парадоксальна ситуація. З одного боку, її вплив мусив позначитися на формуванні в мовознавчих когнітологічних розробках сенсорного дослідницького вектора. Із другого боку, із когнітивною психологією й лінгвістикою на перших етапах їхнього розвитку була тісно пов'язана комп'ютерна наука, яка зумовила постулювання подібності операцій та програм ЕОМ до психологічних (когнітивних) процесів і структур. Це посприяло перетворенню психології, орієнтованої на таку подібність, «на вузьку й нецікаву галузь спеціальних досліджень», і, як уважають, «змінити цю тенденцію можна лише надавши когнітивним дослідженням більш «реалістичного» характеру» [Найссер 2003, 589-590]. Сучасна когнітивна лінгвістика орієнтується на всі пізнавальні механізми свідомості, адже всі вони беруть участь у мовній діяльності й опосередкують процеси номінації та комунікації.

Спроби реалізації принципу психонетичності у працях О. Потебні, В. Вундта, К. Бюлера, М. Бахтіна, Л. Виготського, К. Леві-Стросса, Ж. Лакана, Р. Барта, В. Налімова, О. Бахтіярова та ін. привели до цікавих висновків і вагомих результатів. Було встановлено необхідність урахування й аналізу відмінних від мислення, інших пізнавальних механізмів свідомості, які активувалися давньою людиною і можуть стати основою подальшої еволюції людства. Результатами застосування психонетичності в сучасній лінгвістиці є аналіз сенсорної метафори, мовних продуктів синестезії та гештальтування як операцій свідомості, опис виявів різних типів оцінки й емоцій, дослідження мотиваційних процесів номінативних одиниць, особливостей пропозиційно-метафоричного синтаксису тощо.

Діалогічність як дослідницький принцип ґрунтується на концепції діалогічності гуманітарного пізнання, розробленої видатним російським філологом М. Бахтіним. Діалогічність у деяких її аспектах постулювалася як принцип філософської герменевтики німецьким дослідником Ф. Шлейєрмахером й основоположником лінгвістичної герменевтики В. фон Гумбольдтом, однак діалог здебільшого був обмежений інтерактивною взаємодією автора та читача, читача й тексту, хоч у Ф. Шлейєрмахера принцип герменевтичного кола враховує й діалогічні відношення тексту з мовою й епохою автора. М. Бахтін розглядав діалогічність як усеосяжну мережу взаємодії інтеріоризованого буття, культури, семіотичних сфер текстів із людиною та мовою. Принцип діалогічності в лінгвістиці передбачає розгляд мовної діяльності у системі взаємної детермінованості різних складників, що забезпечують й опосередкують цю діяльність. Мова занурена до мережі різноманітних чинників, що визначають її існування, функціонування, розвиток, збагачення, трансформацію і

збереження, тому її дослідження повинне враховувати діалог мови й етносу, мови й індивіда, мови й культури, мови й соціуму, мови й буття (детальніше див. розділ 10).

5. Загальні й лінгвістичні методи дослідження.

У мовознавстві термін «метод» до сьогодні не отримав однозначного трактування. Як зазначає М. Кочерган, метод «використовують у загальнонауковому, філософському значенні, у спеціально науковому, тобто такому, яке стосується окремої галузі науки [...] і, врешті-решт, у значенні, яке збігається зі значенням терміна «методика» [1999, 207]. Дослідники відмічають невпорядкованість методологічного інструментарію лінгвістики, відсутність його глибокого аналізу й опису [Бондалетов 1987, 14; Иванова 1995, 4]. Причинами цього є насамперед ототожнення пізнавального та процедурного компонентів лінгвометодології, попри те, що традиційним й усталеним є поділ методів дослідження мови на загальні та спеціальні: перші являють собою узагальнені теоретичні установки та принципи, зумовлені відповідною методологією, другі розглядаються як окремі прийоми, методики, операції, що спираються на загальні установки й методологічні принципи [Степанов 1975]. Саме в такій диференціації й закладена суперечність, адже не можна розділити явища різного порядку та статусу, оскільки загальні методи є епістемологічною площиною дослідження, а спеціальні методи лежать в інструментальній площині аналізу об'єкта. Безперечно, спеціальні методи певним чином визначаються методологічними настановами дослідження: «Від філософії крізь її методологію проходить лінія зв'язку з теорією й методологією конкретної науки, на основі чого зв'язок між філософською методологією і спеціальними методами не є прямим, але очевидним» [Кочерган 1999, 208].

У даному випадку найбільш прийнятною нам здається концепція В. Кодухова, який розмежував три складових частини теорії методу: спосіб пізнання (метод пізнання), сукупність науково-дослідницьких прийомів (спеціальні методи) і сукупність правил аналізу (прийоми аналізу) [1974]. Така диференціація розділяє спосіб пізнання, що в термінах нашої концепції є методологією, метод і прийом. Метод, безперечно, пов'язаний із методологією як способом пізнання і вписується до відповідної наукової парадигми. З огляду на це М. Алефіренко трактує метод як «сукупність дослідницьких прийомів, методик й операцій, що використовуються для досягнення дослідницьких завдань відповідно до певної лінгвістичної теорії і *принципів (методології) пізнання*» (виділено мною – О.С.) [2005, 395]. Однак метод може суттєво коригуватися внутрішніми зв'язками різних методологій у межах парадигми і міжпарадигмальними зв'язками (наприклад, порівняльно-історичний метод мав відмінності у процедурах у період домінування генетичної парадигми й набуває нових ознак у таксономічній і функціональній парадигмах).

Отже, ***метод*** (від гр. methodos – шлях дослідження) кваліфікується в широкому розумінні як спосіб організації пізнавальної й дослідницької діяльності науковця з метою вивчення явищ і закономірностей певного об'єкта науки; або у більш звуженому значенні як система процедур вивчення об'єкта

дослідження та / або перевірки отриманих результатів. У другому значенні метод здебільшого ототожнюється з терміном «методика». Нерідко ***методика*** розглядається як конкретне застосування загальноприйнятого методу відповідно до мети й завдань дослідження. Наприклад, у руслі концептуального аналізу може здійснюватися реконструкція лише ядерного компонента концепту, або його культурного шару, або метафоричних моделей.

Метод має певні процедури дослідження, які називають ***прийомами*** (наприклад, прийомом компонентного аналізу може бути дистрибутивний аналіз, аналіз опозицій, процедура членування словникових дефініцій тощо; прийомом концептуального аналізу може бути етимологічний, зіставний, морфемний аналіз). Прийом може мати статус методу залежно від забезпечення ним конкретного результату дослідження. Якщо процедура є лише етапом іншого методу як системи, спрямованої на досягнення запрограмованого результату, вона кваліфікується як прийом. М. Алефіренко розглядає ще й ***операцію*** як окрему дослідницьку дію в ряду інших йому подібних [2005, 328]. Із цим можна погодитися, адже деякі прийоми можуть мати відповідні ланки процедур (наприклад, опозиційний аналіз передбачає насамперед формування певного поля або вибірки, до якої застосовуватиметься матриця протилежних ознак або з якої такі ознаки виокремлюються; компонентний аналіз містить операцію встановлення комбінаторного набору валентних слів і т. ін.).

Щодо диференціації методів як способів дослідницької діяльності, то найбільш придатним у мовознавстві є їхній поділ на загальні, які є дослідницькими операціями з явищами об'єктів будь-якої науки, і лінгвістичні, що застосовуються саме в лінгвістиці з метою вивчення її об'єкта та предмета. До ***загальних*** методів належать спостереження, індукція, дедукція, гіпотеза, аналіз, синтез, таксономія, порівняння, формалізація, ідеалізація, експеримент, фальсифікація, моделювання тощо. Спостереження є цілеспрямованим сприйняттям, зумовленим завданням пізнавальної діяльності, головною умовою якого є максимальна об'єктивність, що контролюється шляхом повторного спостереження або застосуванням інших методів. Одним із різновидів спостереження є інтроспекція – самоспостереження; панівний метод у психології XIX ст., що в першій половині XX ст. був відкинутий як ознака неістинних ідеалістичних ідей, зокрема, у біхевіоризмі. У лінгвістиці самоспостереження на підставі інтуїції дослідника є доволі поширеним і найбільш простим шляхом перевірки гіпотез, однак головним недоліком інтроспекції є її суб'єктивність, що може призвести до неправильної оцінки досліджуваних фактів. До того ж інтроспекція може зумовити канонізацію власної гіпотези й неусвідомлену підгонку під неї матеріалу.

Індукція розглядається як метод узагальнення результатів окремих конкретних спостережень й експериментів (шлях від конкретного, одиничного до загального). У мовознавчих дослідженнях індуктивні методи застосовуються при створенні різних класифікацій мовних явищ, вивченні синкретизму, універсалій, типології та характерології мов. Дедукція є методом переходу від загальних тверджень до конкретного умовиводу, знань про одиничне, що перебувають у логічних відношеннях слідування. У лінгвістиці дедуктивні

методи використовуються щодо встановлення статусу різних мовних одиниць, належності їх до певної частини мови, розряду, категорії за умови визначення загальної кваліфікації ознак статусу, частини мови, розряду, категорії і т. ін.

Гіпотеза є побудовою припущення щодо ознак, закономірностей, способів існування і т. ін. досліджуваного об'єкта. Вона є варіантом можливого розв'язання проблеми, висувається апріорно й потребує перевірки та підтвердження. Подальший аналіз проблеми підтверджує гіпотезу, перетворюючи її на наукову теорію, або спростовує її, хоч існують гіпотези, які не можна підтвердити чи спростувати. Вони так і залишаються гіпотезами (наприклад, гіпотези походження мови, ностратичної макросім'ї, нативізму).

Аналіз і синтез як загальнонаукові методи являють собою діалектичну єдність протилежностей: перший передбачає розділення цілого на частини й опис кожної з частин і зв'язків між ними, другий – поєднання частин у цілісну систему. Таксономія є методом класифікації досліджуваних явищ і передбачає їхню диференціацію відповідно до принципів двозначної логіки за єдиним параметром. Класифікації можуть мати різні параметри. У такому випадку кожне явище матиме набір ознак, кожна з яких представлятиме лише один параметр диференціації, тобто скільки висунуто параметрів класифікації, стільки встановлюється диференціацій. За умови використання принципів багатозначної логіки кожна одиниця таксономії має комбінаторику ознак, причому деякі з них визначаються за принципом наявності / відсутності.

Порівняння використовується з метою вияву спільних і специфічних ознак двох явищ, розбіжностей між ними за певними параметрами. У мовознавстві порівняння є базою порівняльно-історичного, зіставного, типологічного й ін. методів. Формалізація як загальнонауковий метод ґрунтується на встановленні відповідності досліджуваних об'єктів, їхніх ознак і відношень до сталих, добре доступних для огляду й можливих для ототожнення матеріальних конструкцій, які дають змогу виявити й фіксувати сутнісні особливості предмета вивчення. Формалізація передбачає використання метамови опису. У мовознавстві такими метамовами є мови формальної логіки, мова семантичного запису, різні типи lingua mentalis (мови думки), зокрема, пропозиційна, фреймова, ситуаційного представлення і т. ін. Ідеалізація є процесом мисленнєвого творення ідеалізованих об'єктів на підставі припущення тотожності ідеальної моделі й реального зразка, формулювання ідеалізованих припущень. Вона представляє результат пізнавальної діяльності дійсного стану речей і є важливим засобом створення наукових теорій. У мовознавстві результатом ідеалізації є моделі семіозису, знака, комунікативної ситуації, дискурсу тощо.

Експеримент передбачає емпіричну перевірку гіпотези на практиці, розв'язання проблеми досвідним шляхом на підставі анкетування, опитування, вимірювання, статистичного аналізу й обробки отриманих результатів. У мовознавстві широко застосовується асоціативний експеримент, різні методики експериментальних фонетичних, психолінгвістичних, нейролінгвістичних досліджень. Фальсифікація полягає в навмисному висуненні хибної гіпотези задля встановлення об'єктивних закономірностей або взагалі доведення хибності гіпотези шляхом її емпіричної перевірки, адже всяка гіпотеза повинна

припускати можливість свого спростування. Принцип фальсифікації є фундаментальним у методологічній концепції К. Поппера, який відкинув запропонований логічними позитивістами принцип верифікації, оскільки емпірична перевірка через її індуктивність не може служити остаточним доказом. Моделювання є сукупністю способів ідеалізації й абстрагування, аналізу й синтезу з метою мисленнєвого й формалізованого представлення об'єктів (оригіналів) дослідження та вивчення на підставі цього представлення відповідних явищ, ознак, процесів, зв'язків, передбачення та з'ясування закономірностей існування й функціонування об'єктів. Моделювання застосовується за умови неможливості чи ускладненості дослідження оригіналів у природному середовищі для визначення їхніх характеристик, оптимізації управління й користування об'єктами, для перевірки гіпотез тощо. Моделлю є будь-яка система, що має мисленнєве представлення, матеріально реалізується і має здатність заміщати об'єкт дослідження так, щоб його вивчення надало нову інформацію про цей об'єкт [Алефиренко 2005, 14-15]. Метод моделювання попри всю його універсальність має певні обмеження. Ю. Апресян підкреслює, що успішно моделюються ті властивості об'єкта, які пов'язані з його структурною організацією. Він окреслює моделі мовленнєвої діяльності, моделі дослідницької діяльності лінгвіста та метамоделі, об'єктом моделювання яких є вже наявний лінгвістичний опис [1966, 79, 99-113]. А. Баранов характеризує такі типи моделей теоретичної лінгвістики: компонентні (із чого складається X); прогностичні (передбачують поведінку X у різних обставинах); імітувальні (зовнішньо поводитися, як X); діахронічні (як і чому змінюється X із плином часу) [2003, 9].

Лінгвістичні методи використовуються з метою дослідження мови, продуктів мовлення та мовленнєвої діяльності, є спеціальними і мають власну специфіку, на відміну від методів інших наук. Процес упорядкування лінгвістичних методів мав два етапи: перший був становленням власне лінгвістичних методів, другий – використанням методів інших наук щодо аналізу мови та її продуктів, зважаючи на домінування принципу експансіонізму в мовознавчих дослідженнях і прагнення до всеєдності наукових знань, яке спостерігалося, вже починаючи з 20-х р. р. XX ст. і набуло свого апогею у другій половині XX ст., хоч на застосуванні щодо лінгвістичних розробок доробку природничих наук, психології, логіки, математики й ін. ґрунтувалися окремі напрями науки про мову значно раніше.

Систематизація загальних лінгвістичних методів у мовознавстві здійснювалася відповідно до різних напрямів або аспектів мовознавства. Так, Б. Головін розрізнює вісім загальних методів лінгвістичного дослідження: описовий, порівняльно-історичний, історичний, зіставний, структурний, стилістичний, кількісний, автоматичного аналізу [1983]. В. Кодухов називає основними лише три методи: описовий, порівняльний і нормативно-стилістичний, указавши на можливість варіювання залежно від особливостей досліджуваних явищ і конкретних завдань [1974, 218]. У спеціальній праці, присвяченій методам лінгвістичних досліджень, як головні розглянуто лінгвогенетичні, лінгвогеографічні, структурні й типологічні методи [Общее языкознание 1973]. У сучасних працях методи поділяються залежно від напрямів і способів аналізу мовних явищ.

М. Алефіренко виокремлює методи лінгвістичної компаративістики (порівняльно-історичний, історико-порівняльний, зіставно-порівняльний), структуральні методи і лінгвостатистичний [2005, 340-397]. Український мовознавець Ю. Карпенко розподіляє методи мовознавства за метою дослідження мови на описові (експериментальний, дистрибутивний, статистичний) і реконструктивні (порівняльно-історичний, метод внутрішньої реконструкції), за способом дослідження – на синхронічні й діахронічні; за шляхами досягнення мети – на індуктивні й дедуктивні [2006, 16-17]. Л. Іванова мовознавчі методи диференціює на описовий, порівняльний, зіставний, функціональний і математичні [2006, 229-301]. М. Кочерган розрізнює описовий, порівняльно-історичний, метод лінгвістичної географії, зіставний, структурний, соціолінгвістичні, психолінгвістичні й математичні методи [2003, 360-404].

Аналіз різноманітних типологій методів лінгвістики встановив деякі закономірності: 1) не викликає сумнівів існування порівняльно-історичного, структурних і математичних методів, що зумовлено чіткою парадигмальною прив'язкою двох перших і конкретним процедурним характером останніх; 2) описовий метод або ототожнюється зі структурними або тлумачиться як дескриптивний за способом репрезентації; 3) порівняльний і зіставний методи здебільшого розділяються через діахронічність першого й синхронічність другого; 4) маргінальні галузі лінгвістики формують власний спектр методик, які не завжди отримують статус окремого методу; 5) нерідко загальні методи змішуються зі спеціальними, властивими саме мовознавству; 6) списки методик у складі методів переважно є неповними.

На нашу думку, найбільш загальними лінгвістичними методами, які можна назвати *парадигмальними*, оскільки вони позначили зміну домінанти наукових парадигм, є порівняльно-історичний, структурний, функціональний і конструктивний. Кожний із цих методів має розгалужену систему прийомів дослідження й опису мови. До того ж окремими методами мовознавства (*міжпарадигмальними*) можна вважати такі, що ґрунтуються на поєднанні методологічних засад парадигмальних методів, однак виокремлюються за специфікою процедур чи за загальним підходом до аналізу мовних явищ. Так, типологічний і зіставний методи перенесли процедури порівняння на зіставлення різних мов у розрізі синхронії, властивої структурним методам, тобто виникли на межі двох наукових парадигм. Описовий метод можна віднести як до структурних, так і до функціональних методів за принципом синхронічного опису. Окремо варто розглядати методи маргінальних галузей, як-от: психолінгвістичні, соціолінгвістичні, етнолінгвістичні. Чимало методів і методик сучасної лінгвістики є *комплексними* і комбінують процедури багатьох базових методів і методик маргінальних галузей. Приміром, концептуальний аналіз застосовує етимологічний, компонентний, дистрибутивний, валентнісний, контекстологічний, текстово-інтерпретаційний аналіз, процедури конструктивного методу, методику асоціативного експерименту, можливо, опитування, анкетування, спостереження тощо. Отже, всі методи сучасного мовознавства можна диференціювати на парадигмальні, міжпарадигмальні, маргінальні й комплексні, або комбіновані.

Розглянемо два перших різновиди.

Порівняльно-історичний метод являє собою сукупність операцій реконструкції походження мов від прамов, установлення еволюційних змін і закономірностей розвитку споріднених мов шляхом їхнього порівняння на різних етапах формування. Він застосовує процедури встановлення спорідненості мов, порівняння мовних фактів у споріднених мовах, реконструкції праформ відповідної прамови, вияву законів мовного розвитку, зважаючи на закономірний еволюційний характер мовних змін. Цьому методові, на думку М. Кочергана, відповідає певна теорія мови, основний зміст якої зводиться до чотирьох положень: 1) порівняння мов виявляє їх спорідненість, тобто походження від одного джерела – мови-основи (прамови); 2) за рівнем спорідненості мови об'єднуються в сім'ї, групи та підгрупи; 3) відмінності споріднених мов можуть бути пояснені тільки безперервним їх розвитком; 4) зміни звуків у споріднених мовах мають строго закономірний характер, через що корені та флексії є стійкими впродовж тисячоліть [2003, 362].

М. Алефіренко розглядає головні недоліки порівняльно-історичного методу: 1) низьку ефективність для ізольованих мов (приміром, японської, баскської); 2) пряму залежність від кількості матеріально споріднених рис у межах сім'ї мов; 3) слабку пояснювальну спроможність змін, які уже втрачені і були зумовлені контактами мов у давнині; 4) різноманітність хронологічно розбіжного мовного матеріалу, що не дає можливості встановити цілісної системи прамов; 5) слабку розробленість методик для вивчення семантики, лексики й синтаксису [2005, 345-346].

Прийомами порівняльно-історичного методу вважаються *внутрішня* та *зовнішня* реконструкція. Перша спрямована на відновлення попереднього стану мови, звукових, морфологічних форм, лексем і т. ін.; на інвентаризацію варіантів різних підсистем мови, на класифікацію їх за давністю виникнення на підставі показників лише однієї мови, узятої у її синхронному стані, тобто процедури внутрішньої реконструкції ґрунтуються на принципах системності і синхронії, властивих структуралістській парадигмі. Кінцевою метою внутрішньої реконструкції є відтворення історії розвитку певної мови. Деякі вчені розглядають цю методику як окремий метод – історико-порівняльний [Кодухов 1974]. Основоположником теорії внутрішньої реконструкції вважається Є. Курилович (термін запропоновано Дж. Бонфанте). Їй протиставлена зовнішня реконструкція, яка сприяє відновленню попереднього стану мови шляхом зіставлення генетично споріднених мов. У межах цього методу застосовуються також методики *відносної хронології*, що полягають у встановленні хронологічної послідовності зміни мовних явищ; і лінгвогеографічна (ареальна), що може надати пояснення історичним фактам шляхом картографування поширення певних мовних явищ у відповідних регіонах.

Методика лінгвогеографії передбачає визначення меж і регіону функціонування діалектів і мов й інтерпретації просторового поширення мовних явищ на підставі позначення їх на географічній карті. Ця методика застосовується й ареальною лінгвістикою – маргінальною галуззю на межі соціолінгвістики й зіставного мовознавства, яка вивчає територіальне поширення певних мовних

явищ різних рівнів, їхню міжмовну й міждіалектну взаємодію і фіксує ці закономірності шляхом картографування. Лінгвогеографічний метод спрямований на: 1) ареальну характеристику особливостей мов і діалектів, що взаємодіють у певному регіоні; 2) установлення й опис закономірностей мовних контактів; 3) дослідження типологічних корелятів мов, що взаємодіють у певному регіоні чи в межах мовних союзів; 4) побудову теорії мовних союзів; 5) визначення ролі субстратів в ареальних зв'язках; 6) аналіз мовної інтерференції й атракції у мовах, що територіально межують; 7) діахронічну характеристику діалектів прамов, опис процесів архаїзації та неологізації в контактних мовах тощо.

Межа між діалектами або мовами встановлюється на підставі пасма ізоглос – ліній на географічній карті, кожна з яких указує межу поширеності певного мовного явища. Пасма ізоглос також демонструють інтенсивні міжмовні та міждіалектні контакти. Залежно від мовного рівня позначуваних ними явищ ізоглоси поділяються на ізофони, ізолекси, ізосеми, ізоморфи тощо. Розрізняють зв'язані та конвергентні ізоглоси: перші демонструють мовні явища генетично споріднених контактних мов певного регіону, другі свідчать про тривалі мовні контакти на відповідній території або паралельний розвиток територіально ізольованих одна від одної мов. Ізоглоси першого типу виявляються шляхом порівняльно-історичного методу, другого типу – за допомогою типологічних методик. Залежно від способу картографування розмежовуються карти, що містять безпосередній запис у транскрипції або орфографічний запис слів поряд із номерами населених пунктів, і карти, які застосовують умовні позначки біля кожного населеного пункту або ізоглоси, сітки, штрихування тощо. Ізоглоси можуть посилювати наочність карти і дублювати інші позначки (фігури, сітки, площини).

Етапами лінгвогеографічного методу є: 1) постановка мети; 2) складання питальника відповідно до завдань дослідження; 3) анкетний чи польовий збір матеріалу; 4) картографування зібраного й систематизованого матеріалу; 5) інтерпретація зафіксованих на карті результатів. Карти із зафіксованими матеріалами ареальних досліджень названі лінгвістичними або діалектними атласами. Першими діалектними атласами вважаються атласи німецької мови Г. Венкера (1881 р.) – одного з фундаторів лінгвогеографії – і французької мови Ж. Жильєрона й Е. Едмона (1902–1910 р. р.). Поява цих атласів окреслила особливості двох лінгвогеографічних шкіл (німецької й романської), які відрізняються принципами та способами картографування. Типами атласів є національні (наприклад, «Атлас української мови» у 3 т.), регіональні, атласи споріднених мов, мовних союзів і проблемні, які демонструють лише ті мовні явища, що є предметом аналізу. Лінгвогеографічну методику можна віднести й до маргінальних методів соціолінгвістики, і до міжпарадигмальних методів (структурно-генетичних) залежно від мети й матеріалу дослідження.

Методика лінгвогеографії комбінується з типологічним і статистичними методами. Приміром, у наукових працях американської дослідниці Дж. Ніколс обґрунтовується концепція генетичної різноманітності ареалу на підставі обрахування *індексу генетичної щільності*, що вимірюється як кількість генетичних сімей на мільйон квадратних миль площі (досліджено 174 мови за

32 морфосинтаксичними ознаками). Цікаво, що 249 сімей світу мають індекс щільності 4,8, у Європі він дорівнює 1,6, в Африці – 1,7, у Новій Гвінеї – 88,8; на Кавказі – 16,1, у Каліфорнії – 34,1. Такий підрахунок дає змогу простежити генетичні й ареальні тенденції мовного варіювання / стабільності [Nichols 1992], що є підставою для реконструкції найдавнішої мовної історії, адже, на думку дослідниці, порівняльно-історичний метод не в змозі проникнути на часову глибину, яка перевищує 8-10 тис. р. р. З опертям на отримані дані Дж. Ніколс сміливо змальовує історію заселення Землі людиною: на першому етапі 100-60 тис р. р. тому на африканській прабатьківщині, на другому здійснювалося поширення на всі континенти 60-30 тис. р. р. тому; на третьому етапі, який почався наприкінці льодовикового періоду, відбувалася експансія деяких мовних сімей (зокрема, індоєвропейської) й одночасно зменшувалася мовна різноманітність.

Порівняльно-історичний метод може комбінуватися зі статистичними методиками (згаданий вище метод глотохронології М. Сводеша і його послідовників), структурним, зіставним, функціональним методами, методиками етнолінгвістики та лінгвокультурології (приміром, прийом культурно-історичної інтерпретації [Алефиренко 2005, 351]), методами етнографії, археології, герменевтики тощо.

Структурний метод як головний спосіб аналізу мови у структуралістській парадигмі представлений різноманітними методиками синхронного аналізу мовних явищ як варіантів складників цілісної системи мови – інваріантів, які перебувають у жорстко детермінованій внутрішній ієрархії відношень. Він служить пізнанню внутрішньої організації мови як системи із притаманними їй інваріантними елементами, що в мовленні співвідносяться з регламентованими конкретними реалізаціями; відношеннями між елементами, які впорядковують елементи в ієрархію мовних рівнів.

Найбільш дієвими й поширеними в сучасних дослідженнях є структурні методики: 1) *опозиційного* аналізу; 2) *дистрибутивного* аналізу, спрямованого на встановлення характеристик і функціональних властивостей мовної одиниці на підставі її оточення (дистрибуції), представленого одиницями того самого рівня мовної системи (детальніше див. розділ 2); 3) *трансформаційного* аналізу; 4) *аналізу безпосередніх складників*; 5) *компонентного* аналізу, метою якого є встановлення структури значення слова як певним чином організованої сукупності елементарних змістовних одиниць – сем (семантичних множників) (детальніше див. розділ 2); 6) *комутації*; 7) *ланцюжкового аналізу*, що передбачає дослідження лінійних синтаксичних структур, представлених ядерними конструкціями і право- й лівобічними поширювачами – багатокомпонентними ланцюжками, членованими на інші елементарні одиниці.

Опозиційний аналіз застосовується при дослідженні системних явищ мови на різних рівнях, що служить для виділення різних класів мовних одиниць, визначення таксономії цих одиниць на підставі їхньої семантично релевантної розбіжності за однією диференційною ознакою при схожості інших, тобто опозиції. Методика опозицій виникла в межах лінгвістичного структуралізму й була розроблена російським лінгвістом, одним із засновників Празької лінгвістичної школи М. Трубецьким у 1936 р. Дослідник ґрунтувався

на ідеях І. Бодуена де Куртене, Ф. де Соссюра, К. Бюлера. Головними принципами методу М. Трубецького є протиставлення мови й мовлення, визнання нерівноправності членів опозиції, диференціація опозицій відносно системи й опозицій між членами опозиції. М. Трубецький увів термін «нейтралізація», яка є усуненням протиставлення одиниць мовної системи у певних позиціях, що пов'язує опозиції елементів і їхні кореляції в цілісну систему. У фонології нейтралізація відбувається у слабких позиціях, коли фонема не упізнається й не розрізнюється. Сила нейтралізації прямо пропорційна числу позицій нейтралізації і зворотно пропорційна числу позицій диференціації. Посилення нейтралізації може привести до усунення опозиції фонем, їхньої конвергенції. Методика опозицій близька до концепції комутації датського структураліста Л. Єльмслева (1935 р.).

Услід за М. Трубецьким, у лінгвістиці виокремлюються опозиції відносно системи й опозиції між їхніми членами. Опозиції першого типу поділяються на одномірні, якщо сукупність ознак, спільних для обох її членів, не притаманна жодному іншому члену системи, і багатомірні, що не обмежуються одним протиставленням і поширюються на інші елементи в системі. За поширеністю виокремлюються ізольовані (унікальні) опозиції і пропорційні (регулярні й повторювані в мовній системі). Другий тип також має кілька різновидів: привативні (бінарні) як протиставлення за наявністю / відсутністю ознаки; градуальні (ступеневі) із різним ступенем вияву однієї ознаки, еквіполентні (рівнозначні), що характеризуються якісною специфікою диференційної ознаки. За обсягом розрізнення опозиція може бути постійною чи нейтралізованою, якщо у слабких позиціях ознака позбавлена фонологічної значимості, а фонема перетворюється на архіфонему. Опозиція, члени яких різняться тільки однією ознакою, а за всіма іншими збігаються, названі корелятивними (наприклад, дзвінкі та глухі, тверді й м'які пари приголосних фонем). Їм протиставлені диз'юнктивні опозиції, які мають кілька протилежностей різних ознак (наприклад, фонеми ‹в› і ‹с› мають протиставлення за дзвінкістю і глухістю, місцем творення). Р. Якобсон і його послідовники прагнули звести всі опозиції фонем до бінарних привативних, що викликало дискусію у 50–60-ті р. р. Методика фонологічних опозицій була транспонована на інші мовні рівні. Опис морфологічних категорійних опозицій належить Р. Якобсону, В. Скалічці, В. Матезіусу, Л. Новаку, які ґрунтувалися на теорії асиметричного дуалізму мовного знака. Шляхом опозиційної методики були встановлені опозиції відмінків, словозміни, систем граматичних категорій. У словотворі ця методика дала змогу виділити інваріанти й варіанти морфем (аломорфи), здійснити класифікацію морфем, установити словотворчі класи слів. У семантиці вона стала одним із прийомів компонентного аналізу.

Методика *трансформаційного аналізу* спрямована на вияв схожості й відмінності між синтаксичними конструкціями шляхом установлення правил перетворення їхніх ядерних структур і набору таких трансформацій за умови збереження лексичного складу конструкцій і синтаксичних зв'язків їхніх складників. Підґрунтям цієї методики вважається концепція функціональної транспозиції (трансляції) європейського мовознавства (Ш. Баллі, О. Єсперсен, А. Фрей, Л. Теньєр, Є. Курилович та ін.). Так, Л. Теньєр розглядав трансляцію

як перетворення однієї частини мови на іншу або використання слів у реченні в нетипових для них функціях. Такі нетипові синтаксичні функції можуть бути результатом трансформацій структур у реченні. Процедури трансформаційного аналізу наближені до операційних тестів (проб) німецького дослідника X. Глінца, який установлював можливості опущення, заміни, додавання й перестановки мовних елементів у певних контекстах. Теоретичні засади методики трансформацій закладені у працях початку 50-х р. р. XX ст. американського лінгвіста З. Харриса. який був одним з авторів дистрибутивного методу й методики безпосередніх складників. Трансформаційний аналіз розглядається як додаток до цих методів. Зокрема, положення методики безпосередніх складників щодо ядерних і периферійних (маргінальних) структур спрацьовує і при аналізі трансформацій: ядерні структури кваліфікуються як елементарні речення, що описують елементарні ситуації і шляхом перетворень (упорядкованого набору обов'язкових і факультативних трансформацій) утворюють похідні, більш складні речення.

Базовим принципом трансформаційного аналізу є встановлення критерію домінації між безпосередніми складниками речення: якщо синтаксичне підпорядкування при трансформаціях зберігається, то між реченнями наявне відношення еквівалентності (*Студенти вивчають мову – Мова вивчається студентами – Вивчення мови студентами*). Трансформаційний аналіз усуває головний недолік методики безпосередніх складників – формалізм, оскільки збереження синтаксичного підпорядкування передбачає й семантичну тотожність (наприклад, конструкції *порушення правила, порушення працівника* не є трансформаційно подібними, адже мають різні еквіваленти: *Правило порушується (кимсь)*, *Працівник порушує (щось)*). Методика З. Харриса була покладена в основу генеративної теорії Н. Хомського, який на ранньому етапі своєї концепції розглядав перетворення глибинних синтаксичних структур на поверхневі як набір універсальних формальних трансформацій. Трансформаційний аналіз застосовується у словотворі при встановленні твірних дефініцій (синтагм, речень) слів за умови синтактикоподібності дериваційних процесів; у лексичній семантиці – для розмежування нюансів значень слів; у граматичній семантиці – для характеристики на підставі трансформаційного потенціалу морфологічних і семантичних ознак лексем, належності їх до певних класів і розрядів; у прикладній лінгвістиці, зокрема, у машинному перекладі і т. ін. Проте трансформаційний аналіз практично не використовується як спосіб представлення синтаксичної й семантичної структури речення у сучасному синтаксисі попри те, що означена методика зазнала критичного перегляду, знявши умову незмінності лексичного складу речення й синтаксичних відношень між лексемами. Ця методика залишилася лише прийомом демонстрації ознак мовних явищ на підставі їхніх трансформаційних можливостей. Як зазначає М. Алефіренко, вона дає змогу вирішувати ряд формально-граматичних та змістових завдань: 1) визначати спільне і специфічне в синтаксичних структурах; 2) виявляти омонімічні структури; 3) удосконалювати й уточнювати класифікацію мовних структур; 4) з'ясовувати семантичні ознаки трансформованих висловлень [2005, 369].

Методика *безпосередніх складників* являє собою сукупність процедур представлення синтаксичної структури словосполучення (в американському

варіанті – фразової структури) або речення у вигляді розкладення цілого на його складники, компоненти яких також можуть бути розкладені на компоненти до рівня кінцевих складників (ultimate constituents). Із цією метою застосовується побудова дерева залежностей складників цілого або запис за допомогою дужок й індексів. Результатом кожного кроку членування є виокремлення бінарної конструкції, компонентами якої є ядро (головний елемент) і маргінал (залежний елемент), що узгоджується із загальними правилами синтаксичної будови, хоч нерідко важко обмежитися бінарною структурою (у випадках сурядних зв'язків і багатокомпонентного підрядного зв'язку). Методика безпосередніх складників репрезентує речення шляхом виділення двох домінантних вершин (ядерної структури): імені й дієслова, – які мають власні групи залежностей подібно до групи підмета та присудка в реченні. Прикладом є ієрархічна структура, наведена І. Мельчуком: *((Синтаксичний аналіз) (полягає ((у встановленні) зв'язків)))*. Ця методика передбачає встановлення правил згортки до межі ядерної одиниці або розгортки синтаксичних конструкцій, що було використане у формальних моделях мови, трансформаційній граматиці, математичній лінгвістиці, автоматичному перекладі тощо. Вона була розроблена в дескриптивізмі американськими дослідниками Р. Веллзом, К. Пайком, Ч. Хоккетом, З. Харрисом на підставі положень учення Л. Блумфілда. Згодом методика безпосередніх складників почала застосовуватися в генеративній теорії Н. Хомського при розробці ним і його послідовниками універсальних правил трансформації й обмежень на них. У традиційному синтаксисі ця методика відобразилася у побудові структурних схем складних речень, а у словотворі – у демонстрації послідовності механізму творення слова (наприклад, у методиці Г. Винокура). Намагання використати цю методику щодо тексту, спочатку на рівні контекстуалізації фрази (З. Харрис, 1952 р.), а потім повідомлення в цілому, привели до виникнення нового напряму мовознавчих досліджень – аналізу дискурсу. Загальними недоліками методики є її формалізм, відсутність семантичного наповнення і як результат – неможливість розмежування тотожних фразових структур.

Методика комутації є процедурою структурного аналізу, спрямованою на встановлення інваріантів мовних одиниць і розмежування їх із варіантами шляхом взаємної підстановки зі зміною в плані змісту або форми на підставі парадигматичного співвідношення між одиницями планів вираження та змісту двох знаків мови. Термін «комутація» уведений у 1935 р. датським лінгвістом Л. Єльмслевом, фундатором глосематики як течії структуралізму. Комутація є таким відношенням між двома знаками мови, при якому одиниці їхнього плану змісту перебувають у такій самій відповідності, як одиниці плану вираження цих одиниць (наприклад, комутаційними є відношення між інваріантами фонем у словах *біль* і *сіль*, адже вони мають невідповідність як у плані форми, так і у плані змісту, а слова *роль* і застар. *роля* є варіантами, що не комутують, оскільки мають різні плани форми й однаковий план змісту). Дослідник запропонував комутаційний тест, близький опозиційному аналізові за принципом мінімальних пар Празької лінгвістичної школи. Тест дає змогу встановлювати на основі взаємної підстановки зі зміною у плані змісту або, навпаки, у плані вираження інваріанти і відрізняти їх від варіантів, що

перебувають у відношеннях субституції. Комутаційний тест застосовується на всіх рівнях аналізу – для знаків і їхніх складників (фігур) як елементів плану змісту та вираження. За певних умов комутація між інваріантами зникає, що розглядається глосематиками як синкретизм (пор. нейтралізацію у Празькій школі). Наприклад, рос. *лук* і *луг* звучать як [лук] є результатом синкретизму, який усувається в сильних позиціях (у випадку синкретизму комутація відсутня, адже за умови збігу планів форми одиниці плану змісту не відповідні; вона можлива для пари *лугом* і *луком*, де відношення між одиницями плану змісту і вираження однаково не відповідні). На відміну від нейтралізації – терміна Празької школи, синкретизм не потребує врахування загальної ознаки двох зіставлюваних елементів. Комутаційний тест був використаний для вивчення фонетичних інваріантів і варіантів Е. Фішер-Йоргенсен, у соціо- та психофонетиці – М. Клостер-Енсеном й У. Лабовом.

Функціональний метод, розроблений у межах прагматичної парадигми, передбачає дослідження мови в дії, у процесі функціонування з огляду на цілеспрямовану природу мовних одиниць і явищ. Цей метод застосовує методики моделювання функціонально-семантичних полів, контекстуально-інтерпретаційного аналізу тексту, прагматичного й конверсаційного аналізу, аналізу дискурсу, діалогічної інтерпретації тексту тощо (детальніше див. розділи 8, 9, 10).

Конструктивний метод також є загальним методом лінгвістики, що передбачає побудову й конструювання об'єкта дослідження у вигляді спрощеної, гіпотетичної абстрактної схеми. Він покладений в основу дескриптивних методик тагмеміки Ч. Хоккета, генеративного методу моделювання глибинних синтаксичних структур, установлення трансформацій та обмежень на них, принципів і параметрів уродженої бази мовних знань Н. Хомського та його послідовників, аплікативно-породжувального методу С. Шаумяна та П. Соболєвої, моделювання позиційних схем сучасного семантичного синтаксису на підставі граматики залежностей Л. Теньєра, рольової граматики Ч. Філлмора, пропозицій Б. Рассела, функціонально-істиннісної граматики Р. Монтегю і т. ін., концепцій логічного аналізу мови тощо.

У лінгвістичній семантиці застосовуються конструктивні методики інтерпретації значення за допомогою визначення елементарних складників і зв'язків між ними (семантичних графів), прийомів комбінаторики слів (Ю. Апресян. І. Мельчук, А. Жолковський), семантичних примітивів (А. Вежбицька і представники її школи), моделей когнітивної семантики (Дж. Лакофф, Р. Ленекер, Ж. Фоконьє, Л. Талмі, М. Тернер й ін.). У лінгвістиці тексту, теорії комунікації, перекладознавстві конструктивні методи застосовуються при моделюванні тексту, комунікативної ситуації, ситуації перекладу тощо. У сучасній когнітивній і комп'ютерній лінгвістиці на підставі знакових символьних кодів логіки й математики, різних метамов мовознавства використовуються методики конструювання предикатно-актантних рамок у відмінковій граматиці Ч. Філлмора, моделювання предикатно-аргументних структур, пропозицій, позиційних схем у семантичному синтаксисі й логічному аналізі природної мови, фреймів (М. Мінський, Ч. Філлмор, Д. Норманн, Д. Румельхарт, Л. Барсалу й ін.), схем (Ф. Бартлет), сцен (Д. Ватц), скриптів,

сценаріїв і графів концептуальних залежностей (Р. Шенк), концептуальних графів (Дж. Сова), методики семантичного портретування (Ю. Апресян), ситуаційного й семантичного представлення інформації в автоматизованих системах синтезу й розпізнавання природної мови (Д. Поспєлов, Н. Леонтьєва, З. Шаляпіна, Ю. Мартем'янов, В. Дорофеєв й ін.).

Метою ***типологічного*** методу як міжпарадигмального є диференціація мов світу залежно від їхніх структурних, граматичних і функціональних рис безвідносно до генетичної спорідненості. Головним принципом типологічного методу є порівняння як установлення схожості й розбіжностей між мовами. Базовим поняттям такої диференціації є тип мови, що передбачає сукупність певних семантико-граматичних характеристик за умови домінування найбільш загальної й імплікації інших. Шляхом типологічного методу здійснюється аналіз синхронічного стану мов незалежно від їхньої генетичної спорідненості чи віддаленості. Між порівняльно-історичним і типологічним методом наявні відповідні розбіжності: 1) перший вивчає лише споріднені мови, другий – споріднені й неспоріднені; 2) перший зіставляє мовні явища, пов'язані матеріально й генетично, другий порівнює категорії, пов'язані спільністю структури, типу відношень, спільністю функцій; 3) перший корелює із планом діахронії, а другий є переважно синхронічним, хоч може бути й діахронічним [Алефиренко 2005, 346]. На відміну від зіставного методу, типологічний не обмежується зіставленням двох мов, а простежує типологічні особливості багатьох мов і має метою створення типологічної класифікації мов світу.

Типологічна класифікація мов може бути *системно-цілісною* та *фрагментарною*. Перша ґрунтується на домінантній типологічній ознаці, друга обирає параметром типологізації конкретну ознаку одиниць певного мовного рівня (фонологічну, дериваційну, синтаксичну тощо). Одна мова може бути віднесена до різних класів відповідно до кількості членів класифікаційної матриці ознак. Такий підхід уможливлює виділення типів мов на основі відношень між елементами мовної системи (структурна типологія, упроваджена Ф. де Соссюром й розроблена Р. Якобсоном, Ч. Вьогліном, А. Мартіне й ін.); позначень суб'єктів перехідної й неперехідної дії (поділ на номінативні й ергативні мови І. Мещанінова); способів вираження суб'єктно-об'єктних відношень у реченні (контенсивна типологія Г. Климова – поділ на класні, активні, номінативні й ергативні мови); фонологічних особливостей (типологія М. Трубецького) й ін. Е. Сепір у 1921 р. визначив 21 тип мов за способами вираження різних значень, синтагматикою морфем, рівнем складності граматичних форм, наявністю чергувань фонем і ступенем синтезу слова. Ця класифікація була концептуально-функціональною. Удосконалив її Дж. Гринберг шляхом уведення статистичних показників мовних ознак у порівнюваних мовах – типологічних індексів.

Традиційна типологічна класифікація мов створена в межах таксономічної лінгвістичної типології німецьким дослідником В. фон Гумбольдтом, який спирався на розробки братів Ф. й А. Шлегелів. Вона ґрунтується на загальних принципах граматикалізації мов світу, які дають змогу виокремити типи аморфних (ізолюючих, або кореневих), аглютинативних, флективних (фузійних) й інкорпоруючих (полісинтетичних) мов. *Аморфні* мови – це безафіксні мови

чистих коренів, у яких граматичні відношення виражаються за допомогою службових слів і зв'язку смислового прилягання. *Аглютинативні* мови передають граматичні значення регулярними однозначними афіксами, що приєднуються до кореня чи основи. У *флективних* мовах граматичні значення виражаються здебільшого системою флексій. *Інкорпоруючі* мови характеризуються поєднанням у висловленні аморфних основ-коренів у складні комплекси з використанням певних службових елементів. Інкорпорація нерідко поєднується з аглютинацією й зумовлена нею.

Типологічний метод застосовує поняття *мови-еталона* як метамови опису систем порівнюваних природних мов, системи параметрів і правил опису. Ю. Рождественський називає мову-еталон метамовою типології, встановлюючи такі її ознаки: 1) еталон будується для перевірки універсальних дефініцій і впливає на типологічну теорію; 2) еталон містить два види твердження: перші пояснюють будову всіх мов, а другі відповідають розрізнювальним універсальним дефініціям; 3) еталон – це об'єкт, що представляє всі мови світу в одній мові; 4) еталон має генеративне підґрунтя й застосовує символи [2000]. Б. Успенський принципами побудови структурної типології вважає метамову та трансформації переходу від неї до конкретних мов і навпаки. Дж. Буранов уважає, що мовою-еталоном можуть бути різні системи: спеціальна штучна мова зі штучними правилами; конкретна мова з гарно розробленою системою; певна система; лінгвістична категорія; певні диференційні ознаки, граматичні правила; семантичне поле; фонетичні, морфологічні й синтаксичні моделі; певний метод; типологічні категорії і т. ін. Типологічний метод поєднується зі структурними, функціональними, конструктивними методами, формує комбіновані методики з маргінальними методами: соціолінгвістичними, психолінгвістичними, лінгвостатистичними.

Зіставний метод також є міжпарадигмальним. Як головний метод контрастивної лінгвістики він спрямований на вияв спільних і специфічних рис зіставлюваних мов на всіх рівнях і в мовленні, тексті за принципом синхронії. Зіставний метод застосовується з різною метою: поглиблення знань про одну з мов на тлі другої, вияву особливостей взаємодії мов у процесі оволодіння другою мовою, встановлення характерологічних рис сімей і груп мов, прогнозування інтерференції мов, визначення оптимальних засобів оволодіння іншою мовою тощо. Об'єктом зіставного аналізу можуть бути фонеми, склади, лексичні одиниці, граматичні категорії, номінативні структури, синтаксичні конструкції, тексти.

Зіставний метод ґрунтується на загальному механізмі порівняння двох мов. Операцію порівняння використовують і порівняльно-історична лінгвістика у вигляді порівняльно-історичного методу, що вивчає генетичну спільність мов у їх розвитку; ареальна лінгвістика як галузь соціолінгвістики, яка розглядає вторинну спорідненість мов, мовні союзи незалежно від їхньої генетичної спільності; та лінгвістична типологія, яка встановлює мовний тип із метою класифікації мов світу шляхом типологічного аналізу. Зіставний аналіз двох мов насамперед передбачає визначення критерію, еталона зіставлення, вибір якого залежить від мовного рівня обраних об'єктом одиниць і який повинен ґрунтуватися на принципі однопорядкової й однорівневої конфронтації.

На кожному рівні встановлюються свої критерії зіставлення: системи фонем або їхніх диференційних ознак на фонетичному рівні, значення лексем на лексичному рівні, функції форм і граматичні категорії на морфологічному рівні, позиційні схеми та структури речень на синтаксичному рівні тощо.

Методики зіставлення різноманітні. Так, фонетичний рівень зіставлення мов оперує особливостями артикуляційної бази мов і списком диференційних ознак фонем (Р. Якобсон, Г. Фант, М. Галле розробили матрицю з 12 опозицій ознак). Генеративна граматика пропонує як еталон зіставлення глибинні структури, сформовані за універсальними правилами вродженої бази лінгвістичних знань. Порівняння на основі цих структур поверхневих структур у двох мовах дає змогу встановити властиві цим мовам правила трансформації й обмеження на них. На словотворчому рівні пропонуються критерії словотвірних типів, формантів, ономасіологічної структури, внутрішньої форми. На лексичному рівні широко застосовується як критерій компонентний склад значень порівнюваних еквівалентів, що є підґрунтям мікролінгвістичної методики зіставлення К. Джеймса та Дж. Кетфорда. Функціональна лінгвістика дає змогу зіставити категорійну ієрархію мов і засоби її репрезентації шляхом методики польового моделювання, критерієм якої є інваріантна домінанта полів (смислова функція). Когнітивне спрямування зіставних досліджень зумовлює використання критерію концептуалізації (специфіки етноконцептів, що виявляються в мові й мовленні). Зокрема, одним із концептуальних фрагментів, представленим у багатьох зіставних дослідженнях, є пропозиційна інформація, що корелює із предикатно-актантними рамками, глибинними відмінками. Вагомими є також лінгвостатистичні методики зіставного аналізу. Зіставлення текстів передбачає залучення функціональних методів (контекстуально-інтерпретаційного та прагматичного аналізу), які доповнюють зіставлення оригіналу й перекладу на підставі різних типів еквівалентності, адекватності і т. ін.

Лінгвоісторіографи вважають, що засадничі принципи зіставного методу були представлені в роботах представника Женевської школи Ш. Баллі початку XX ст., який зіставляв французьку й німецьку мови, та в характерології празького лінгвіста В. Матезіуса. Першою спробою обґрунтування зіставного методу дослідники називають книгу К. Грендже́нта, присвячену звуковим системам англійської та німецької мов (1892 р.). З іншого боку, виникнення зіставного методу пов’язують із виходом книги представника Анн-Арборської школи етнолінгвістики (Мічиган, США) Р. Ладо «Linguistics across Cultures» (1957 р.), хоч обґрунтування продуктивності й перспективності зіставлень двох мов для вивчення другої мови з метою усунення небажаної інтерференції було надане Ч. Фризом у 1945 р. Стимулами для створення цієї книги послужили соціолінгвістично орієнтовані дослідження мовної інтеграції іммігрантів у США У. Вейнрейха й Е. Хаугена. До того ж в американській етнолінгвістиці методики контрастивного аналізу були представлені у працях Е. Сепіра і Б. Уорфа. Відокремлення зіставного мовознавства від більш широкої сфери порівняльних досліджень відбулося на спеціальній конференції у Джорджтауні (США) у 1968 р. У СРСР проблематика цієї галузі на той час уже обговорювалася у працях Л. Щерби, Є. Поливанова, статтях О. Смирницького (пізніше у роботах В. Ярцевої, В. Аракіна, В. Гака, О. Федорова,

Г. Брутяна, В. Русанівського й ін.). Підґрунтя цієї проблематики було закладене в дослідженнях О. Потебні, Ф. Корша, І. Бодуена де Куртене й ін.

Міжпарадигмальним методом є ***описовий***, який нерідко ототожнюється зі структурним методом. Він являє собою сукупність процедур інвентаризації, таксономії й інтерпретації досліджуваних мовних явищ на певному етапі розвитку мови (у синхронії). Однак описовий метод виокремлюється не всіма лінгвістами, оскільки опис структур, ознак мовних одиниць і характеристик мовних явищ застосовується і в інших методах. Узагалі-то описовий метод вважається, як і структурний, альтернативним порівняльно-історичному як метод синхронного аналізу, однак за процедурами опису його можна віднести до різних методів залежно від класифікаційного параметра. Мовознавці подають описовий метод як послідовність етапів: 1) виділення одиниць аналізу (інвентаризації); 2) членування виділених одиниць на менші складові одиниці (сегментації); 3) класифікації одиниць (таксономії); 4) вияву ознак груп таксономії (інтерпретації). Ці етапи властиві і структурному методу, тому описовий метод не виділяється нами окремо, хоч може мати право на існування, як здається, не лише у структурній парадигмі.

Описовий метод застосовує прийоми внутрішньої й зовнішньої інтерпретації. *Внутрішня інтерпретація* передбачає класифікацію досліджуваних одиниць за певною матрицею параметрів (наприклад, таксономія морфем за місцем і роллю у слові, за представленістю, за участю у слово- й формотворенні, за продуктивністю й частотністю); парадигматичну методику, що розглядає парадигматичні зв'язки одиниці, зокрема, її опозиції; синтагматичну методику, яка вивчає сполучуваність одиниці і т. ін. *Зовнішня інтерпретація* демонструє зв'язки мовної одиниці з позначеною нею реалією, категоріями свідомості, мислення, психічними функціями, вищою нервовою діяльністю людини, сферою й ареалом уживання, ситуацією позначення тощо. Мовознавці розглядають такі прийоми зовнішньої інтерпретації, як референційне співвіднесення, формування тематичних груп, логіко-психологічні, варіантно-мовні, ареальні, артикуляційно-акустичні і т. ін., хоч виділення їх є непослідовним і потребує окремих методологічних розвідок. До зовнішньої інтерпретації віднесені і прийоми міжрівневої інтерпретації, які встановлюють можливості застосування одиниць одного рівня мови до опису одиниць й явищ іншого (наприклад, словотвірні одиниці використовуються при морфологічному описі, словоформи й частини мови при аналізі синтаксичних одиниць). Описовий метод став підґрунтям для створення граматик мови, тлумачних, антонімічних, синонімічних, фразеологічних, орфографічних й ін. словників, різних теорій знакової природи мови, її зв'язків із суспільством, мисленням тощо.

У зв'язку зі становленням маргінальних галузей мовознавства реєстр його методів значно поповнився за рахунок психолінгвістичних, соціолінгвістичних й етнолінгвістичних методик, зокрема, психолінгвістичного експерименту, безпосереднього та включеного спостереження, опитування, прослуховування звукозаписів, анкетування, тестування, інтерв'ювання із залученням лінгвостатистичних методів (лінгвостатистичного експерименту, факторного, кореляційного аналізу). Загалом процедурне поле сучасної лінгвістичної методології можна

кваліфікувати як комбіноване, комплексне. Розвинутий методологічний інструментарій сучасної лінгвістики й експансіоністські тенденції науки в цілому сприяють більшій об'єктивності й достовірності досліджень такого багатовимірного й динамічного феномена, яким є природна мова.

Література

1. *Актуальные проблемы современной лингвистики: Учебное пособие / Сост. Л.Н. Чурилина. – М., 2007.*
2. *Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. – М., 2005.*
3. *Алефиренко Н.Ф. Теория языка. Введение в общее языкознание. – Волгоград, 1998.*
4. *Алпатов В.М. История лингвистических учений. – М., 1998.*
5. *Алпатов В.М Об антропоцентричном и системоцентричном подходе к языку // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3.*
6. *Амирова Т.А. Из истории лингвистики XX века. Структурно-функциональное языкознание (истоки, направления, школы). – М., 1999.*
7. *Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. – М., 1975.*
8. *Античные теории языка и стиля / Общ. ред. О.М. Фрейденберг. – М., 1936.*
9. *Антологія світової літературно-критичної думки. – Львів, 1996.*
10. *Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М., 1966.*
11. *Арнольд И.В.Основы научных исследований в лингвистике. – М., 1991.*
12. *Базылев В.Н. Синергетика языка. Овнешнение в гадательных практиках. – М., 1998.*
13. *Базылев В.Н. Язык – ритуал – миф. – М., 1994.*
14. *Байрамова Л.К Введение в контрастивную лингвистику. – Казань, 1994.*
15. *Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М., 2003.*
16. *Бардина Н.В. Методологические проблемы моделирования «языкового кинематографа» // Мова і культура. – Вип. 5. – Том II. – Ч. 2.*
17. *Бардина Н.В. Языковая гармонизация сознания. – Одесса, 1997.*
18. *Бардіна Н.В. Епістемологічні проблеми моделювання мови // Вісник Одеського держ. ун-ту. – 1999. – № 4.*
19. *Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989.*
20. *Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975.*
21. *Бацевич Ф. «Сім гріхів», або За що філософи критикують природну мову // Філософська думка. – 2006. – № 5.*
22. *Бацевич Ф.С. «Капсула сприйняття», або мова в концепції Карлоса Кастанеди // Ритми сучасної філології. – Львів, 2007.*
23. *Бацевич Ф.С. Лінгвалізація світу: гуманітарні переваги та онтологічні загрози // Мовознавчий вісник. – Черкаси, 2006. – Вип. 3.*
24. *Бацевич Ф.С. Мова в деяких концепціях «людини цілісної»: теоантропокосмізм і нагуалізм // Нова філологія. – Запоріжжя, 2007. – № 27.*
25. *Бацевич Ф.С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень. – К., 2008.*
26. *Бацевич Ф.С. Функционально-ономасиологическое изучение лексики. – Львов, 1993.*
27. *Бенвенист Э. Тохарский и индоевропейский // Тохарские языки / Под ред. В.В. Иванова. – М., 1959.*
28. *Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.*
29. *Березин Ф.М. О парадигмах в истории языкознания XX в. // Лингвистические исследования в конце XX века: Сб обзоров. – М., 2000.*
30. *Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997.*
31. *Богданов В.В. Семантикоцентризм и формоцентризм в мировой лингвистике XX века // Структурная и прикладная лингвистика. – СПб., 1998. – Вып. 5.*
32. *Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963.*
33. *Бокадорова Н.Ю. Проблемы историологии науки о языке // Вопросы языкознания. – 1986. – № 6.*
34. *Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. – М., 1987.*
35. *Бондарко А.В. Методологические принципы функциональной грамматики // Методологические проблемы языкознания. – К., 1988.*
36. *Бородкин В.И. Психоэнергетика мышления. – М., 1997.*
37. *Бранский В.Н. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. – 2000. – № 4.*
38. *Брунер Дж. Психология познания. – М., 1977.*
39. *Будагов Р.А. Система и антисистема в науке о языке // Вопросы языкознания. – 1978. – № 4.*
40. *Будко В.В. Адекватность научного познания. – К., 1990.*
41. *Булгаков С.Н. Философия имени. – СПб., 1998.*
42. *Бурлак С.А., Старостин С.А. Введение в лингвистическую компаративистику. – М., 2001.*
43. *Вайсгербер Л. Язык и философия // Вопросы языкознания. – 1993. – № 2.*
44. *Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание. – М., 1988.*

45. Вернадский В.И. Очерки и речи. – Петроград, 1922.
46. Витгенштейн Л. Философские работы. – М., 1994. – Ч. 1.
47. Гадамер Г.-Х. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М., 1988.
48. Гак В.Г. О плюрализме в лингвистических теориях // Филологические науки. – 1997. – № 6.
49. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси, 1984. – Ч. 1-2.
50. Герасимов В.И., Петров В.В. На пути к когнитивной модели языка // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23.
51. Герман И.А., Пищальникова В.А. Введение в лингвосинергетику. – Барнаул, 1999.
52. Гиндин Л.А. Пространственно-хронологические аспекты индоевропейской проблемы и «карта предполагаемых прародин шести ностратических языков» В.М Иллича-Свитича // Вопросы языкознания. – 1992. – № 6.
53. Гипотеза в современной лингвистике. – М., 1980.
54. Гируцкий А.А. Общее языкознание. – Минск, 2001.
55. Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М., 1983.
56. Головин Б.Н. Язык и статистика. – М., 1971.
57. Гольдберг В.Б. Лексика современного английского языка в свете лингвистических парадигм: Методы исследования. – Тамбов, 2003.
58. Горланов З.К. Методы и принципы лингвистического анализа. – Петрозаводск, 1995.
59. Гудавичюс А. Когнитивизм и сопоставительная семасиология // Проблеми зіставної семантики. – К., 2001. – Вип. 5.
60. Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
61. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995.
62. Демьянков В.З. Интерпретация, понимание и лингвистические аспекты их моделирования на ЭВМ. – М., 1989.
63. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4.
64. Деятельность: теории, методология, проблемы. – М., 1990.
65. Дьяконов И.М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестник Древней истории. – 1982. – № 3.
66. Жоль К.К. Язык как практическое сознание (философский анализ). – К., 1990.
67. Журавлев В.К. Язык. Языкознание. Языковеды. – М., 1991.
68. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. – М., 1974.
69. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1964.
70. Звегинцев В.А. Социальное и лингвистическое в социолингвистике // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1982. – № 3.
71. Зубкова Л.Г. Эволюция представлений о языковой категоризации мира // Когнитивная семантика. – Тамбов, 2000. – Ч. 2.
72. Зубкова Л.Г. Язык как форма: теория и история языкознания. – М., 1999.
73. Иванова Е.П. Эпистемология лингвистики (история науки и ее теоретическое осмысление в современном французском языкознании) // Язык и речевая деятельность. – 2000. – Т. 3. – Ч. 1.
74. Иванова Л.П. Курс лекций по общему языкознанию. – К., 2006.
75. Иванова Л.П. Методы лингвистических исследований. – К., 1992.
76. Из работ московского семиотического круга. – М., 1997.
77. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). – М., 1976.
78. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М, 2003.
79. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К., 2006.
80. Карпов В.А. Язык как система. – Минск, 1992.
81. Кассирер Э. Познание и действительность. Понятие о субстанции и понятие о функции. – СПб., 1912.
82. Кибрик А. Лингвистические постулаты // Ученые записки Тартуского ун-та. – Тарту, 1983. – Вып. 621.
83. Кибрик А.А., Плунгян В.А. Функционализм // Современная американская лингвистика. Фундаментальные направления. – М., 2002.
84. Кибрик А.Е. Куда идет современная лингвистика? // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 1995. – № 5.
85. Кибрик А.Е. Современная лингвистика: откуда и куда? // Вестник МГУ. Сер. Филология. – 1995. – № 5.
86. Клакхон К.К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. – СПб., 1998.
87. Князева Е.Н. Одиссея научного разума. Синергетическое видение научного прогресса. – М., 1995.
88. Князева Е.Н. Саморефлективная синергетика // Вопросы философии. – 2001. – № 10.
89. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. – СПб., 2002.
90. Кобрина Н.А.Когнитивная лингвистика: истоки становления и перспективы развития // Когнитивная семантика. – Тамбов, 2000. – Ч. 2.
91. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1974.
92. Копнин П.В. Философские проблемы языка // Философия и современность. – М., 1971.
93. Кочерган М.П.Загальне мовознавство. – К., 1999.

94. *Кронгауз М. Критика языка // Логос. – 1999. – № 13.*
95. *Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навч. посібник / О.В. Крушельницька. – К., 2003.*
96. *Ксендзюк А. Тайна Карлоса Кастанеды. Анализ магического знания дона Хуана: теория и практика. – Одесса, 1995.*
97. *Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4.*
98. *Кубрякова Е.С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1994. – Т. 53. – № 2.*
99. *Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997.*
100. *Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века. – М., 1995.*
101. *Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М., 2004.*
102. *Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.*
103. *Кузнецов В.И. К типологии методологических исследований науки // Философия науки. – 2004. – № 1.*
104. *Кун Т. Структура научных революций. – М., 1977.*
105. *Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. – М., 1995.*
106. *Левицкий Ю.А., Боронникова Н.В. История лингвистических учений. – М., 2005.*
107. *Лекторский В.А. Принципы воспроизведения объекта в знании // Вопросы философии. – 1967. – № 4.*
108. *Леман В.П. Новое в индоевропейских исследованиях // Вопросы языкознания. – 1991. – № 4.*
109. *Ленк Г. К методологической интеграции наук с интерпретационной точки зрения // Вопросы философии. – 2004. – № 3.*
110. *Лещак О. Языковая деятельность. Основы функциональной методологии лингвистики. – Тернополь, 1997.*
111. *Лещак О.В. Очерки по функциональному прагматизму: Методология – онтология – эпистемология. – Тернополь-Кельце, 2002.*
112. *Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы. – М., 1995. – Ч. 1, 2.*
113. *Лингвистические исследования в конце XX века: Сб. обзоров. – М., 2000.*
114. *Лисицкий В.А. Философские методы и лингвистические приемы исследования. – Воронеж, 1978.*
115. *Лосев А.Ф. Философия имени. – М., 1990.*
116. *Лоя Я.В. История лингвистических учений. – М., 1968.*
117. *Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. – М., 1977.*
118. *Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М., 2003.*
119. *Маковский М.М. У истоков человеческого языка. – М., 1995.*
120. *Манакин В. М. Мова як енергетичний феномен // Нова філологія. – Запоріжжя, 2007. № 27.*
121. *Марков Ю.Г. Функциональный поход в современном научном познании. – Новосибирск, 1982.*
122. *Мейе А. Сравнительный метод в истории языкознания. – М., 1954.*
123. *Мельников Г.П. Системология и языковые аспекты кибернетики. – М., 1978.*
124. *Мельничук А.С. Проблематика реконструкции в сравнительно-историческом языкознании // Актуальные вопросы сравнительного языкознания. – Л., 1989.*
125. *Методологические и мировоззренческие основы научно-исследовательской деятельности. – Волгоград, 1998.*
126. *Методологические основы новых направлений в мировом языкознании. – К., 1992.*
127. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001.*
128. *Найссер У. Что такое когнитивная психология? // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век. – М., 2003.*
129. *Наливайко Н.В. Гносеологические и методологические основы научной деятельности. – Новосибирск, 1990.*
130. *Налимов В.В. Вероятностная модель языка. – М., 1979.*
131. *Налимов В.В. Логика принятия гипотез в развитии научного познания // Наука в социальных, гносеологических и ценностных аспектах. – М., 1980.*
132. *Налимов В.В. Спонтанность сознания. – М., 1995.*
133. *Неверов С.В. Социально-языковая практика современной Японии. – М., 1982.*
134. *Новое в лингвистике. – М., 1960. – Вып. 1.*
135. *Носенко И.А. Начала статистики для лингвистов. – М., 1981.*
136. *Общая лингвистика. – М.,1974.*
137. *Общее языкознание: Методы лингвистических исследований. – М., 1973.*
138. *Ору С. История. Эпистемология. Язык. – М., 2000.*
139. *Основные направления структурализма. – М., 1964.*
140. *Павиленис Р.И. Проблема смысла. Современный логико-философский анализ языка. – М., 1983.*
141. *Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2.*
142. *Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960.*
143. *Пигалев А.И. Культурология. – Волгоград, 1999.*
144. *Пиотровский Р.Г. Теоретические и прикладные проблемы языкознания на рубеже XX в. // Лингвистика на исходе XX века: Итоги и перспективы. – М., 1995. – Ч. 2.*

145. Пихтовникова Л.С. Языковые фильтры: неравновесные состояния и развитие языка // Нова філологія. – Запоріжжя, 2002. – № 1.
146. Піхтовнікова Л.С. Стилістика і синергетика дискурсу // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Харків, 2005.
147. Полюжин М.М. Сучасні парадигми лінгвістичних знань // Проблеми романо-германської філології. – Ужгород, 1998.
148. Полюжин М.М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення. – Ужгород, 1999.
149. Пономаренко Е.В. Лингвосинергетика – новая парадигма в науке о языке и речи // Мова і культура. – К., 2002.
150. Порус В.Н. Тенденции развития общей методологии и философии науки // Вопросы философии. – 1988. – № 6.
151. Порциг В. Членение индоевропейской языковой общности / Пер с нем. – М., 1964.
152. Постовалова В.И Наука о языке в свете идеала цельного знания // Язык и наука конца XX века. – М., 1995.
153. Постовалова В.И. Язык как деятельность: Опыт интерпретации концепции В. Гумбольдта. – М.,1982.
154. Потебня А.А. История русского языка // Потебнянські читання. – К., 1981.
155. Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993.
156. Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989.
157. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.
158. Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.
159. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М., 1986.
160. Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
161. Радченко О.А. Язык как миросозерцание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. – М., 1997. – Т. 1, 2.
162. Распопов И.П. Методология и методика лингвистических исследований (методы синхронного изучения языка). – Воронеж, 1976.
163. Рассел Б. История западной философии. – М., 1959.
164. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы. – К., 2001.
165. Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – М., 1990, 2000.
166. Рождественский Ю.В. Философия языка. Культуроведение и дидактика: Современные проблемы науки о языке. – М., 2003.
167. Рубашкин В.М. Познание и язык // Вопросы философии. – 1989. – № 3.
168. Руденко Д.И. Имя в парадигмах «философии языка». – Харьков, 1990.
169. Руденко Д.И. Лингвофилософские парадигмы: границы языка и границы культуры // Философия языка в границах и вне границ. – Харьков, 1993. – Ч. 1.
170. Руденко Д.И., Сватко Ю.И. Философия имени: В поисках новых пространств. – М., 1993.
171. Руднев В. Язык и смерть // Логос. – М., 2000. – № 1.
172. Рузавин Г.И. Методология научного исследования. – М., 1999.
173. Русистика: лингвистическая парадигма конца XX века. – СПб., 1998.
174. Сваричевская Л. Концепт научной парадигмы в современной лингвистике // Вісник Львівського ун-ту. Сер. філол. – 2000. – Вип. 28.
175. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006.
176. Семенець О.О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград, 2004.
177. Семереньи О. Введение в сравнительно-историческое языкознание. – М., 1980.
178. Серио П. В поисках четвертой парадигмы // Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков, 1993.
179. Серио П. Лингвистика и биология: У истоков структурализма: биологическая дискуссия в России // Язык и наука конца XX века. – М., 1995.
180. Серль Дж. Рациональность и реализм: что поставлено на карту // Путь. – 1994. – № 6.
181. Сидоров Е.В. Проблемы речевой системности. – М., 1987.
182. Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М., 2002.
183. Слюсарева Н.А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. – М., 1975.
184. Современная американская лингвистика. Фундаментальные направления. – М., 2002.
185. Сонин А.Г. Когнитивная лингвистика: Становление парадигмы. – Барнаул, 2002.
186. Соотношение частнонаучных методов и методологии в филологической науке / Отв. ред. Э.Ф. Володин, В.П. Нерознак. – М., 1986.
187. Соссюр Ф. де Труды по общему языкознанию. – М., 1977.
188. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца XX века. – М., 1995.
189. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М., 1985.
190. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 1975.
191. Степанов Ю.С. Язык и метод: К современной философии языка. – М., 1998.
192. Степанов Ю.С., Проскурин С. Смена «культурных парадигм» и ее внутренние механизмы. – М., 1993.
193. Сумерки лингвистики. Из истории отечественного языкознания: Антология. – М., 2001.
194. Сусов И.П. Личность как субъект языкового общения // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин, 1989.

195. Тарасова Е.В. Синергетические тенденции в современной лингвистике // Вісник Харківського національного університету. – 2000. – № 500.
196. Теория и методология языкознания: Методы исследования языка. – М., 1989.
197. Томсон М. Философия науки. – М., 2003.
198. Тураева З.Я. Лингвистика текста и категория модальности // Вопросы языкознания. – 1994. – № 3.
199. Тураева З.Я. Лингвистика текста на исходе второго тысячелетия // Вестник Киевского лингв. ун-та, сер. Филология. – 1999. – Т. 2. – № 2.
200. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. – М., 1978.
201. Уилсон Р.А. Новая инквизиция. – М., 2001.
202. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986.
203. Филлипс Л., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Харьков, 2004.
204. Философия языка. – М., 2004.
205. Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков, 1993.
206. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.
207. Фрумкина Р.М. «Теории среднего уровня» в современной лингвистике // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2.
208. Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? // Язык и наука конца XX века. – М., 1995.
209. Фрумкина Р.М. Лингвистическая гипотеза и эксперимент (о специфике гипотез в психолингвистике) // Гипотеза в современной лингвистике. – М., 1980
210. Фрумкина Р.М. Статистические методы изучения лексики. – М., 1964.
211. Фуко М. Археологія знання. – К., 2003.
212. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / Пер с фр. – М., 1977.
213. Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М., 1997.
214. Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1983.
215. Холодович А.А. Фердинанд де Соссюр: Жизнь и труды // Соссюр Ф. де Труды по общему языкознанию. – М, 1977.
216. Хомский Н. Язык и проблема знания // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 1995. – № 4.
217. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М, 1997.
218. Шафиков С.Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий. – Уфа, 2000.
219. Швырев В.С. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы. – М., 1988.
220. Широков О.С. Современные проблемы сравнительно-исторического языкознания. – М., 1981.
221. Шпет Г. Внутренняя форма слова. – М., 1927.
222. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. – К., 1998.
223. Штофф В.А. Моделирование и философия. – М., Л., 1966.
224. Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования. – М., 1964.
225. Юдин Э.Г. Системный поход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. – М., 1978.
226. Юм Д. Соч.: В 2 т. – М., 1965.
227. Юнг К.Г. Психологические типы. – М., 1996.
228. Яворська Г.М. Лінгвістика в дослідженні міждисциплінарних об'єктів (до аналізу колективних ідентичностей) // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя проф. М.П. Кочергана. – К., 2006.
229. Язык и наука конца XX века. – М., 1995.
230. Язык и структуры представления знаний: Сборник аналитических обзоров. – М., 1992.
231. Якобсон Р.О. Избранные работы. – М., 1985.
232. Якубинский Л.П. Избранное: Язык и его функционирование. – М., 1986.
233. Auroux S. La philosophie du langage. – Paris, 1996.
234. Beaugrande R. de Linguistic Theory: The Discourse of Fundamental Works. – L., N.Y., 1991.
235. Butler C.S. Systemic Linguistics. Theory and Application. – L., 1985.
236. Carston R. Linguistic Meaning, Communicated Meaning and Cognitive Pragmatics // Mind and Language – 2002. – V. 17. – № 1-2.
237. Cognitive Linguistics in the Redwoods. The Expansion of a New Paradigm in Linguistics. – N.Y., 1996.
238. Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology. – Berlin, N.Y., 1999.
239. Cognitive Semantics: Meaning and Cognition. – Amsterdam, 1999.
240. Dirven R., Verspoor L. Cognitive Exploration of Language and Linguistics. – Amsterdam, Philadelphia, 1998.
241. Fairclough, N. Discourse and Social Change. – Cambridge, 1992.
242. Guillaume G. Foundation for a science of language. – Amsterdam, Philadelphia, 1984.
243. Haken H. Synergetics as a Tool for Conceptualization of Cognition and Behavior – How Far Can We Go? / Eds. Haken H., Stadler M. – Berlin, 1990.
244. Harre R., Gillett G. The Discursive Mind. – L., 1994.
245. Hassan I. The culture of postmodernism // Theory, culture and society. – 1984. – № 2-3.
246. Histoire des idées linguistiques / Dir. Auroux S. – Liège, 1989. – T. 1. La naissance des métalangages en Orient et en Occident.

247. *Histoire des idées linguistiques / Dir. Auroux S. – Liège, 1992. – T. 2. Le dévelopment de la grammaire européenne.*
248. *Histoire des idées linguistiques / Dir. Auroux S. – Sprimont, 2000. – T. 3. L'hégémonie du comparativisme.*
249. *Koerner K. Linguistic historiography: Projects and prospects. – Amsterdam, Philadelphia, 1999.*
250. *Koerner K. Practicing linguistic historiography. – Amsterdam, Philadelphia, 1989.*
251. *Koerner K. Professing linguistic historiography. – Amsterdam, Philadelphia, 1995.*
252. *Korzybski A.H. Science and Sanity. An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics. – Lancaster, 1933.*
253. *Laclau, E. New Reflections on the Revolution of Our Time. – L., 1990.*
254. *Lakoff G., M. Johnson Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought. – N.Y., 1999.*
255. *Lakoff J. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. – Chicago, 1987.*
256. *Malmberg B. Histoirie de la linguistique de Sumer à Saussure. – Paris, 1991.*
257. *Mounin G. Histoirie de la linguistique, des origines au XX-e siecle. – Paris, 1991.*
258. *Newmeyer F.J. Has there been a «Chomskyan revolution» in linguistics // Language. – 1986. – V. 62. – № 1.*
259. *Nichols J. Linguistic Diversity in Space and Time. – Chicago, 1992.*
260. *Nuyts J. Aspects of a cognitive-pragmatic theory of language: On cognition, functionalism, and grammar. – Amsterdam, 1992/*
261. *Percival W.K. The applicability of Kuhn's paradigms to the history of linguistics // Language. – 1976. – V. 52.*
262. *Seuren P. Western Linguistics. An Historical Introduction. – Oxford, 1998.*
263. *Steinthal H. Abriss der Sprachwissenchaft. – Berlin, 1871.*
264. *Talmy L. Introspection as a Methodology in Linguistics // 10th International Cognitive Linguistics Conference: Book of Abstracts. – Kraków, 2007.*
265. *The encyclopedia of Language and Linguistics. In 10 vol. – Oxford, N.Y., Seoul, Tokyo, 1994.*
266. *The Linguistics Encyclopedia / Ed. by Kirsten Malmkjær. – L, N.Y., 2004.*
267. *Trends in European and American linguistics, 1930-1960. – Utrecht, Antwerpen, 1961.*
268. *Ungerer F., Schmidt H.J. An Introduction to Cognitive Linguistics. – L., N.Y., 1996.*
269. *Wąsik Z. Semiotyczny paradygmat językoznawstwa. – Wroclaw, 1987.*
270. *Widdowson H.G. Linguistics. – Oxford, 1996.*
271. *Winograd T. Language as a cognitive process. V. 1. Syntax. – Addison-Wesley P.C., 1983.*

Евристичні питання та творчі завдання.

1. Чи потрібна лінгвістиці лінгвометодологія? Обґрунтуйте відповідь.
2. У чому полягає відмінність понять методології й наукової парадигми?
3. Охарактеризуйте парадигмальний стан сучасної лінгвістики.
4. У чому виявляється методологічний еклектизм сучасної лінгвістики?
5. Простежте зміну епістем в історії лінгвістики.
6. Охарактеризуйте передумови, головні течії та наукові школи й доробок чотирьох ключових наукових парадигм лінгвістики.
7. Охарактеризуйте методи, які ви використовуєте в дипломній (магістерській роботі).

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

СЕМАСІОЛОГІЯ

1. *Семасіологія як галузь лінгвістичної семантики. Історія становлення, предмет, об'єкт і завдання семасіології.*
2. *Напрями семантики. Логічна семантика: теорія референції та теорія смислу, семантика можливих світів.*
3. *Проблема значення. Значення і смисл.*
4. *Семантична структура слова.*
5. *Проблема семантичної валентності та сполучуваності. Семантичне узгодження.*
6. *Проблема метафори в лінгвістиці.*
7. *Проблема метонімії в лінгвістиці.*
8. *Методи семасіології.*

1. Семасіологія як галузь лінгвістичної семантики. Історія становлення, предмет, об'єкт і завдання семасіології.

Лінгвістична семантика (від гр. sēmantikós – те, що позначає) є розділом мовознавства, що вивчає план змісту мови, значення та смисл її одиниць у мові й мовленні. Становлення цієї науки відбувається у XIX ст. У 1825 р. німецький лінгвіст Х. Райзіг у своїх лекціях у Галле запропонував назвати науку про значення семасіологією (від гр. sēmasía – значення). У 1839 р. його учень Ф. Хаазе опублікував ці лекції і таким чином термін «семасіологія» увійшов до наукового вжитку мовознавчих студій. Лінгвісти пропонували й інші позначення цієї галузі: сематологія (С. Коллін) й семологія (А. Норен). Термін «семантика» уведений пізніше, у 1883 р. французьким дослідником М. Бреалем, від фр. la sémantique. Дещо раніше, у 1878 році, він ужив цей термін у приватному листі до А. де Губернатиса.

Наприкінці XIX ст. у працях російського лінгвіста М. Покровського з'являється теза про виокремлення з лінгвістичної семантики дисципліни, яка б вивчала значення мовних одиниць, семантичні зміни в аспекті діахронії. У своїй магістерській дисертації «Семасиологические исследования в области древних языков» 1896 р. дослідник розглянув шляхи вивчення семантичних змін споріднених індоєвропейських мов. У 1903 р. А. Цаунер остаточно розмежував лінгвістичну семантику на два напрями, назвавши галузь, спрямовану на дослідження зовнішньої форми й закріплення за нею значень, ономасіологією і протиставивши їй семасіологію. Отже, відокремлення семасіології насамперед пов'язане з виділенням двох ракурсів аналізу слова: ономасіологічного (номінативно-репрезентативного), що апелює до орієнтації мовної одиниці на ментальний зв'язок зі світом дійсності, та семасіологічного (внутрішньоструктурного), який репрезентує слово відносно інших одиниць мови в лінійному ряді або в парадигматичних групах [Аспекты семантических исследований 1980, 10].

Протягом певного часу семасіологія фактично стає дублетом лінгвістичної семантики, однак згодом набуває більш вузького значення – її галузі, що вивчає зв'язок значення, змісту з формою номінативних одиниць. Визначення семасіології стикається з рядом труднощів. По-перше, спостерігається постійне прагнення повернутися до єдності двох відокремлених аспектів: семасіологічного й ономасіологічного – в межах лінгвістичної семантики, що, можливо, зумовлене домінуванням білатеральної теорії мовного знака. Про це свідчать поступове згасання цікавості до семасіології як такої і надання переваги семантиці при збереженні її спрямування на змістовий бік мови в лінгвістичних працях останніх десятиліть. По-друге, складнощі викликає встановлення самого об'єкта семасіологічних досліджень. Традиційно він був обмежений словом як знаковою одиницею, що відкриває перший рівень лексико-граматичної єдності в мовній системі, хоч тут треба окремо наголосити на проблемі, не розв'язаній протягом століть і пов'язаній із дефініцією слова в лінгвістиці (див. із найновіших праць: [Теркулов 2007]).

Семантика саме слова протягом 70–80-х років XX ст. перебуває в центрі уваги семасіологів. На думку В. Левицького, одним із перших відійшов від традиційного розуміння семасіології як науки про значення слова російський лінгвіст М. Нікітін: «Поза всяким сумнівом, зроблено це під впливом праць зарубіжних лінгвістів – Ф. Палмера, книгу якого (з передмовою та коментарями) М. Нікітін видав у 1982 році, і Дж. Лайонза» [Левицький 2006, 52]. М. Нікітін подав нову дефініцію семасіології як науки, що вивчає значення мовних одиниць різних рівнів і забезпечує цілісний, узагальнений і системний розгляд проблематики мовного значення [1988, 4-5]. Таке розширення предмета семасіології переводить її на новий відцентровий рівень досліджень і перетворює семантику на наскрізний рівень в рівневій ієрархії мовної системи. Намагання подолати лексоцентризм традиційної семасіології сприяють пошукам її предмета саме на такому наскрізному рівні, що корелює з планом форми мови як знакової системи (пор.: «Семантика – це лінгвістична дисципліна, що вивчає план змісту мови в цілому, значення різних мовних одиниць, їхнє функціонування в мові й мовленні» [Кронгауз 2001, 11]).

Отже, ***об'єктом*** семасіології є різноманітні знакові одиниці мови, план змісту (значення) яких виступає ***предметом*** цієї галузі. Таким чином, семасіологія постає в центрі інших мовознавчих дисциплін, оскільки всі вони мають справу зі значенням власних об'єктів. І. Кобозєва цілком слушно зауважує, що «у єдиній дисципліні семантиці можуть бути виділені такі розділи, як морфемна семантика, лексична семантика, синтаксична семантика» [2000, 18]. Додамо ще й граматичну семантику, семантику тексту та фоносемантику. В. Левицький вважає, що новий підхід до розуміння семантики як дисципліни, що вивчає значення різних одиниць мови – від морфеми до речення, тексту – не підкріплений переконливими доказами щодо принципової подібності змістового боку одиниць різних рівнів мови [2006, 58]. Дослідник переконує в тому, що немає ніяких підстав відмовлятися від сформульованого С. Ульманном розуміння лексичної семантики як самостійної лінгвістичної дисципліни, предметом якої є значення слова в синхронії та діахронії. На нашу думку,

ніякої «революційності» в розширенні об'єкта і предмета семасіології немає, адже мова йде про мовні знаки, обсяг яких може бути різним: від слова до тексту як макрознака. Безперечно, кожний із цих знаків має свою специфіку і у плані форми, і у плані змісту, однак їхня знаковість є тією інтегральною рисою, яка дає всі підстави вивести семантичний план з ієрархії мовних рівнів і розглядати його як наскрізний у мовній системі. До того ж невизначеність критеріїв слова призводить до відповідних ускладнень із трактовкою предмета саме лексичної семантики.

Сучасна семасіологія має певне коло ***завдань***: 1) розкриття семіотичної, психологічної, логічної, етнокультурної, когнітивної природи значення; 2) розмежування значення та смислу; 3) установлення типології значення; 4) визначення семантичної структури лексеми й лексико-семантичного варіанта; 5) з'ясування способів і методик виокремлення значень полісемантів; 6) встановлення умов і чинників існування лексичної парадигматики та синтагматики; 7) пояснення природи метонімії й метафори, динаміки значень у мовленні й тексті; 8) розмежування валентності та сполучуваності; 9) з'ясування природи семантичного узгодження слів у реченні й тексті та компенсаційних механізмів сполучуваності; 10) опис польової організації семантики; 11) дослідження семантики як результату когнітивних процесів категоризації й концептуалізації досвіду; 12) вияв референційної природи значення; 13) аналіз особливостей індивідуальних смислів і їхнього функціонування; 14) установлення комунікативних смислів і їхніх функцій у дискурсі; 15) розробка методик аналізу семантики; 16) семантичне числення й репрезентації у системах штучного інтелекту тощо. Нова проблематика семасіології пов'язана з гуманізацією сучасної наукової парадигми: у центрі уваги опинилася діяльність людини, що забезпечує їй орієнтацію у світі, його практичне засвоєння, пізнання процесів зовнішньої та внутрішньої суб'єктивної дійсності [Теории метафоры 1990, 3].

Семасіологія має давні корені, що сягають давньогрецької філософії: в діалогах Платона, працях софістів й Аристотеля наявні положення про природу змісту знаків мови. М. Алефіренко зазначає, що антична наука в особах Геракліта Ефеського і Філона Александрійського вже мала концепцію мовного значення, яка кваліфікувалася Є. Верещагіним і В. Костомаровим як континична (від лат. continere – уміщувати), адже слово-логос трактувалося як умістилище знань і джерело знань [2005а, 10]. Автор нарису з історії семантики Х. Кронассер початок семантичних розробок пов'язує із працями англійського філософа XVII ст. Дж. Локка, у яких увага зосереджується на способах наділення мовних знаків змістом і їхньому зв'язку із процесами пізнання дійсності (чуттєво-емпіричним і внутрішньорефлексивним) [Kronasser 1952].

Підвалини сучасної семасіології закладені у працях В. фон Гумбольдта (аналіз змістовних властивостей мови, лексичних та граматичних значень із позицій антропологізму у зв'язку зі свідомістю, мисленням, культурою, «духом» народу), Г. Пауля (класифікація видів семантичних змін: звуження, розширення, перенесення і зміщення значення, розмежування узуального й оказіонального, головного і другорядного типів значень), В. Вундта (постулювання ролі психічного механізму асоціювання в семантичних змінах), О. Потебні

(учення про внутрішню форму слова, відтворення уявлення, образу, смислу у значенні, етимологічні зв'язки семантики), М. Покровського (ідеї системності лексики, «полів» лексем, положення про вплив на зміну значень сполучуваності слів, про відображення в мові концептуалізації духовного світу за зразком матеріального, зіставні дослідження семантики), І. Бодуена де Куртене (принцип змістовної формальності мови, розмежування мовного й позамовного смислів), П. Фортунатова (аналіз формальних значень), О. Шахматова (вчення про комунікацію та значення речень), І. Мєщанінова (учення про понятійні категорії), Л. Щерби (положення про єдність змісту та форми при граматичній категоризації мови, започаткування сучасної теорії валентності та сполучуваності), Г. Шпербера, Г. Стерна, К. Ердмана (зв'язок між зміною значень та психологією народу й індивідів, спроба розробки семантичних законів), Р. Мейєра (думка про існування системних відношень у лексиці), Л. Теньєра, Л. Єльмслева, Й. Трира, Г. Іпсена, А. Йоллеса (положення про контекстуалізацію значення слова, теорія лексичних і семантичних полів, концепція структурної семантики), Г. Кронассера, С. Ульманна (розробка проблеми семантичних змін і впливу на них синестезії і психофізичного паралелізму, функціональний підхід до значення, аналіз відношення знака і смислу), В. Виноградова (типологія лексичного значення) та ін.

Лінгвоісторіографи виокремлюють кілька ***етапів*** розвитку лінгвістичної семантики та згодом – семасіології. *Перший* пов'язаний з еволюційно-психологічними ідеями гумбольдтіанців і представлений у дослідженнях значеннєвої природи мови на підставі психології народу, його культури, світосприйняття. *Другий* етап (компаративістський) характеризувався впровадженням до лінгвістичної семантики принципів порівняльно-історичних досліджень, зокрема, впливу на розвиток та зміну значення соціального життя суспільства, діахронічного підходу до зв'язку семантики й форми мовних одиниць. *Третій* етап (логіко-синтаксичний) ґрунтувався на зближенні лінгвістичної семантики з логікою й філософією в ракурсі позитивізму, а на їхній підставі – із синтаксисом, адже постулювання значення слова як «його використання в мові» (Л. Вітгенштейн) приводило до аналізу речення як головної одиниці семантики, а дослідження семантики слова потребувало вияву сукупності слів як його синтагматичного потенціалу, тобто дистрибуції.

На *четвертому* етапі у другій половині XX ст. відбувається розгалуження інтересів семантичних досліджень у різних напрямах. Структуралісти (Дж. Лайонз, Ю. Найда, З. Харрис, Ч. Осгуд, Б. Потьє, Е. Косеріу, А. Мартіне, Е. Бендікс, М. Бірвіш, В. Виноградов, Н. Арутюнова, Ю. Караулов, Д. Шмельов та ін.) спрямували увагу на синхронний аспект значення, його семантичну структуру, парадигматику й синтагматику, розробили методики компонентного аналізу й інші методики встановлення структури значень (метод опозицій, семантичного диференціала, дистрибутивний і трансформаційний аналіз, тезаурусний метод, метод кластерного аналізу, семантичного шкалювання, асоціативного експерименту тощо).

Генеративісти (Н. Хомський і його школа) надавали значенню вторинної інтерпретаційної функції, тому для представників генеративної граматики семантика практично залишилася поза межами їхніх інтересів, а спроби фундаторів

генеративної семантики (Дж. МакКолі, Дж. Катц, П. Постал, Дж. Грубер та ін.) перенести правила та прийоми синтаксичної трансформації на аналіз семантики речень, призвели до громіздкості процедур аналізу і, врешті-решт, до занепаду цієї течії. Семантичний компонент мови розглядався насамперед стосовно речення і складався зі словника і проекційних правил, які забезпечували об'єднання семантичних уявлень складників речення. До того ж, як зазначає В. Левицький, представники американської генеративної семантики демонстрували зневажливе ставлення до семантичних теорій європейського мовознавства, яке відображало загальну настанову американської лінгвістики на звільнення від європейської лінгвістичної традиції, що виходило з тези Ф. Боаса про непридатність європейської науки щодо опису індіанських мов [2006, 30].

Представники функціональної лінгвістики (А. Мартіне, В. Скалічка, Ф. Данеш, Й. Вахек, П. Сгалл, В. Шмідт, Г. Гельбіг, К. Дик, К. Гроот, О. Бондарко, В. Гак, Г. Золотова й ін.) розглядали значення як функцію, що є базою функціонально-семантичних категорій мови й моделювання полів різних типів, у тому числі, і з урахуванням мовленнєвої, комунікативної специфіки й імпліцитних смислів, що виникають у процесі функціонування одиниць різних мовних рівнів. Прагматичні теорії орієнтуються на аналіз значень у реальній комунікації з урахуванням різних її чинників. У когнітивній лінгвістиці значення отримує статус концепту, зв'язаного знаком, і кваліфікується як результат категоризації та концептуалізації досвіду носіїв мови (детальніше див. розділ 7).

Комп'ютерна лінгвістика при створенні багаторівневих і багатофункціональних лінгвістичних процесорів керується принципом домінування семантичної інформації, яка подається спеціальною формалізованою метамовою і є відображенням наївної картини світу, буденного досвіду мовців (наприклад, модель «Смисл ↔ Текст» Московської семантичної школи, що ґрунтується на концепції системної лексикографії Ю. Апресяна). У цій моделі семантична інформація представлена істинністними твердженнями (предикатно-аргументними структурами), тлумаченням пресупозицій, модальних рамок (оцінок, емотивності), різноманітним вживанням у певних значеннях, комбінаторикою слова в різних контекстуальних умовах, інформацією про семантичне протиставлення двох форм однієї грамеми. Як зазначає І. Кобозєва, широка концепція семантики реалізується в дослідженнях, метою яких є моделювання (у тому числі комп'ютерне) реальних процесів вербалізації й розуміння текстів природною мовою [2000, 28]. У Росії ця концепція використовується в когнітивних моделях текстотворення А. Кібрика, у працях О. Нариньяні, Г. Цейтліна, Ю. Городецького, дослідженнях механізмів вербалізації візуальної інформації І. Кобозєвої, моделі аналізу байок і казок Ю. Мартем'янова, В. Дорофеєва й ін.

У США одним із напрямів, що розробляє метамову опису значення тексту чи речення та встановлює сукупність інструкцій як операцій над знаками, що сприяють уведенню нового знання до моделі світу реципієнта, є ***процедурна семантика***, яка має назви процесуальної, обчислювальної, комп'ютерної семантики, чим підкреслюється її маргінальний статус на межі між когнітивною й комп'ютерною лінгвістикою. Головним завданням процедурної семантики є побудова семантичної теорії природної мови, що уможливила б

створення такого комп'ютера, який зміг би розуміти людську мову наближено до того, як розуміє її людина. Застосовуючи традиційні для штучного інтелекту фрейми інтерпретації, скрипти, схеми, сценарії, прототипи й перспективи, які як сформовані структури направляють інтерпретацію нового матеріалу та ґрунтуються на процедурі упізнання (а не на розв'язанні проблем), представники процедурної семантики пропонують додати і внутрішні аспекти репрезентації знань, тобто програма намагається змоделювати той бік мисленнєвих процесів мовця та слухача, які релевантні для інтерпретації.

Дослідники виходять із тези про те, що існує фіксована кількість релевантних ознак, які конституюють психологічний стан користувача мовою, і правил, що описують, як цей стан змінюється за допомогою будь-якого висловлення. Без цього, вважають вони, не можна мати строгого опису значення. Для того щоб комп'ютер зробив якісь висновки з уживання якогось слова чи сполуки, значення потрібно ототожнити з деякою сукупністю логічних предикатів (його умов істинності) або процедур, які необхідно застосувати. Тому представники процедурної семантики досліджують відношення між мовними об'єктами та психічними процесами мовця й адресата, які зумовлюють породження й розуміння мовлення, і намагаються їх реконструювати в межах систем штучного інтелекту.

У цьому напрямі плідно працюють Т. Виноград, Е. Чарняк, У. Кук, В. Вудз, Дж. Коупланд, Дж. Андерсон та ін. Широку концепцію семантики застосовують також проекти й концепції автоматичного розуміння мови американських дослідників Р. Шенка (концептуальні графи залежностей), Ч. Філлмора, Дж. Мея, В. Ленерт, М. Дайєра, П. Джонсона (фреймові репрезентації), систему історичних описів STORYPOINTS Р. Віленські й ін.

2. Напрями семантики. Логічна семантика: теорія референції та теорія смислу, семантика можливих світів.

Загалом лінгвістична семантика представлена кількома напрямами, які переважно перебувають на межі з іншими галузями мовознавства або іншими науками. І. Кобозєва, слідом за У. Куайном [Quine 1973], поділяє лінгвістичну семантику на два напрями: сильну (зовнішню) семантику як варіант логічної семантики, представлену логічними численнями фрагментів світу, протиставлену синтаксису й пов'язану з істиннісною інтерпретацією висловлень (Г. Фреге, У. Куайн, Д. Девідсон, А. Тарський, С. Крипке, З. Вендлер, А. Ричардс, І. Льюїс, Р. Монтегю, Н. Арутюнова, О. Падучева й ін.); і слабку (внутрішню) семантику, що прирівнює значення до ментальних явищ, способів відображення світу у свідомості носіїв мови (Дж. Катц, Дж. Фодор, Ю. Найда, А. Вежбицька, Дж. Лакофф, Ч. Філлмор, Р. Ленекер, М. Джонсон, Ж. Фоконьє, Л. Талмі, Ю. Апресян, О. Кубрякова, Р. Фрумкіна, Н. Леонтьєва, І. Мельчук, О. Рахіліна, А. Баранов та ін.) [2000, 25]. У межах внутрішньої семантики розрізняють фоно- та психосемантику, лексичну, граматичну семантику (у її складі виокремлюють словотвірну, морфологічну та синтаксичну семантику), семантику тексту, когнітивну семантику, яка має різноманітні підходи до опису значень і змістового рівня природної мови, і т. ін.

Логічна семантика є маргінальною галуззю лінгвістики й логіки, сильною зовнішньою семантикою, яка досліджує співвідношення значення мовних висловлень з об'єктами предметної дійсності під кутом зору його істинності / неістинності. Підґрунтя логічної семантики було закладене у працях німецького логіка Г. Фреге (двохтомник «Grundgesetze der Arithmetic», 1893–1903 р. р.), який уперше висунув тезу щодо умов істинності висловлень природної мови й потреби встановлення процедур інтерпретації формальних систем. Дослідник виділив клас неекстенсіональних контекстів, у яких не виконується сформульований Г. Лейбніцем принцип взаємної заміни тотожних за денотатом імен, і першим відмітив наявність особливого виду значення – пресупозиції. У роботах Г. Фреге імпліцитно наявний принцип композиційності, авторство якого належить Дж. Лайонзу. Суть цього принципу полягає в тому, що значення складного висловлення є функцією значень його частин і синтаксичних правил їхнього поєднання.

Логічна семантика виокремилася на межі XIX і XX ст. завдяки працям Дж. Мілля, Г. Фреге, Ч. Пірса, Б. Рассела, Р. Карнапа, Дж. Остіна, У. Куайна, А. Тарського, С. Крипке, Дж. Сьорля, П. Стросона. Протягом тривалого часу вона орієнтувалася переважно на аналіз формалізованих мов (логіки предикатів, класів, заперечення, парадоксів імплікації тощо), проте згодом перейшла до логічного аналізу природних мов. У логічній семантиці виділяють два напрями: теорію референції (від лат. referens – відношення, зіставлення) і теорію смислу. Перший досліджує відношення мовних висловлень до позначених об'єктів, другий – зв'язок смислу та денотата (значення) висловлень.

Теорії референції сформувалися в логіці XIX–XX ст. (Дж. Мілль, Г. Фреге, Б. Рассел, Р. Карнап, С. Крипке, У. Куайн, Л. Лінський, Б. Парті, Дж. Сьорль, П. Стросон, А. Тарський та ін.), де сприяли пошуку причин логічних парадоксів, однією з яких вважалася інтенсіональна й екстенсіональна подвійність семантики імен. Першими дослідженнями цієї проблематики можна вважати семіотичні розвідки античних філософів, положення давньокитайської філософії Міньцзя про подвійну природу імен і виправлення імен, концепцію «слів і речей» німецької лінгвістичної школи.

Умови визначення істиннісної оцінки сформульовані польським логіком А. Тарським, який досліджував семантику логічних мов (його підхід став прообразом формальної семантики природних мов, розробленої Д. Девідсоном) [Tarski 1956]. Його модель мови була умовою істинності висловлень на підставі припису символам мови об'єктів предметної сфери. Функціонально-істиннісний аспект логічної семантики представлений у працях К. Льюіса, який розробив першу некласичну теорію строгої імплікації, і Р. Монтегю, який формалізував поняття інтенсіоналу й екстенсіоналу змісту слова і речення. На ідеях останнього сформувалася найвпливовіша школа сильної семантики, поширена у США, Німеччині та Нідерландах (Д. Льюіз, Б. Парті, Е. Кінен, Х. Камп, І. Хейм).

Теорія референції у СРСР розроблялася О. Падучевою, Н. Арутюновою, Т. Булигіною, Г. Крейдліним, О. Рахіліною, О. Шмельовим й ін. Сьогодні положення їхніх розробок утілені в ініціативному проекті РАН «Логічний аналіз мови», за результатами якого опубліковано більше десятка колективних монографій «Логический анализ языка», спроектованих на сфери лінгвоконцептології та лінгвокультурології.

Лінгвістичними векторами теорії референції є: 1) установлення природи співвіднесеності з фрагментами дійсності абстрактних імен, предикатів, дескрипцій, службових слів, власних імен, займенників, числівників; 2) розгляд типів кванторних значень, переходу від усезагального до загального і конкретного; 3) аналіз особливостей кореферентності предметів і явищ у тексті; 4) дослідження співвідношення референції, значення та смислу; 5) вияв залежності істинності висловлень від доречності референції імен – складників висловлень; 6) вивчення референційної природи контекстуальних презумпцій (пресупозицій); 7) обґрунтування текстової алюзивної референції (мімезису й діегезису), можливих текстових світів; 8) референційна проекція мовленнєвих актів, інтенційних дій мовців.

Референція кваліфікується як відношення мовленнєвих одиниць до позначених ними об'єктів дійсності. Залежно від настанови дослідження об'єкти, з якими співвідносяться знаки мови, можуть належати як до реального, так і до уявного (модельного, алюзивного) світу. А. Загнітко зазначає: «Важливим є те, що здатність означати притаманна імені незалежно від його використання, а здатність позначати виявляється тільки в актуалізованих іменах, тобто іменах, що використані в реальному тексті. Отже, ім'я має смисл уже в мові, а референт (об'єкт у позамовній дійсності, позначений певним іменем) ім'я набуває тільки в межах мовлення» [2007, 44]. Референція поширюється не лише на номінативні одиниці, залучені до мовлення, а й на висловлення, тексти і є однією з передумов оцінки їхньої істинної чи неістинної природи відповідно до тих ситуацій, які вони позначають Е. Бенвеніст відмічав наявність подвійної референції, що полягає у здатності мовного знака ідентифікувати предмети, з одного боку, а з іншого інтерпретувати їхній зміст у складі висловлень. О. Кубрякова підкреслює, що подвійність референції зумовлена співвідношенням мовних знаків із світом дійсності та світом мови (друге визначене зв'язком між предметами дійсності на підставі мотивованості мовного знака іншим) [1981]. Референція може змінюватися залежно від ситуації вживання мовного знака.

Дослідники розрізняють три аспекти референції згідно з трьома вимірами мовного семіозису Ч. Морриса: семантики, синтактики та прагматики. *Семантичні* теорії референції виходять із положення її забезпечення значенням й абсолютизують дескриптивні властивості мови. *Синтаксичний* аспект теорій референції характеризується увагою до співвіднесення знаків у висловленні. Принципом розробки сучасних теорій референції стала послідовна *прагматизація*, тобто перехід до врахування співвідношення референції мовленнєвого продукту з мовцем й адресатом. Прагматичний аспект теорії референції (Л. Лінський, Дж. Остін, П. Стросон, Дж. Сьорль та ін.) став підґрунтям теорії мовленнєвих актів і лінгвопрагматики.

У прагматичному аспекті виокремлюються три типи референції: інтродуктивна – референція відомого лише адресантові; ідентифікаційна – референція відомого партнерам комунікації; невизначена – референція невідомого і непевного для комунікантів (У. Куайн називав її непрозорою [1982, 90]). Виокремлюють ще й нульову референцію за умови відсутності співвідношення з об'єктивним світом. На відміну від невизначеної, яка має

смисл і є правильною в мовному плані, нульова референція співвідносить знак з неіснуючими в реальному світі речами й подіями, які можливі у вигаданому світі тексту, наприклад, міфу й казки. Нульову референцію потрібно описувати в термінах семантики можливих світів як ідентифікаційну в межах адекватної умовам можливого світу пропозиції. О. Падучева диференціювала такі типи референції іменних груп, як *субстанційний*, який співвідносить іменну групу з об'єктом дійсності; *предикатний*, що не відносить до об'єктів, й *автонімний*, коли іменна група позначає саму себе [Лингвистический энциклопедический словарь 1990, 396].

Другий напрям логічної семантики – ***теорія смислу*** – розроблявся в ситуаційній семантиці Дж. Барвайса та Дж. Перрі, які виходили з положення про залежність значення висловлень від контексту й мовленнєвої ситуації і розробляли модифікації ситуацій як аналоги речень; у концепції мовної гри Л. Вітгенштейна, у прагматичній теорії значення Х. Грайса. На відміну від лінгвістичної семантики (слабкої, внутрішньої), теорія смислу оперує не словом, а реченням і будує власні засади переважно на логічній структурі умовиводів. М. Джонсон виокремлює такі загальні положення теорії смислу: 1) розгляд значення як абстрактного відношення між символами й об'єктивною дійсністю; 2) концепти визначаються як абстракції, подібні до логічних формул; 3) концепти не втілені в певному розумі людини, на відміну від образів; 4) значення висловлення встановлюється за умовами його істинності; 5) значення повинно бути розкладеним на концепти, співвідносні з конкретними предметами, ознаками й відношеннями в реальному світі; 6) значення не залежать від сприйняття індивідом. Дослідник зазначає, що з «об'єктивістської» теорії смислу можна зробити такі висновки: 1) люди вторинні при вивченні значення; 2) люди не можуть підключатися до автономного розуму; 3) розумне мислення можна розглядати як алгоритмічну маніпуляцію із символами [Johnson 1987]. Як представник когнітивної семантики М. Джонсон пропонує альтернативну семантичну теорію, у якій розуміння світу відбувається на підставі досвіду людини, а чимало абстрактних концептів є розширенням фізичних концептів [Ченки 2002, 346].

Поєднанням теорій референції і смислу в логічній семантиці стала ***семантика можливих світів***, підґрунтя якої закладене ще у працях Г. Лейбніца [1989] із модальної логіки, що вивчає взаємно несуперечливі стани справ, узгоджені із законами логіки, природи, прийнятими постулатами й певною зафіксованою системою знання [Смирнова 1990, 128]. Такі альтернативні мисленнєві стани справ, припустимі з огляду на певні цінності, норми, названі ***можливими світами***. Р. Карнап розглядав поняття можливих світів у зв'язку з істинністю висловлень: фактичною, яка реалізується у всіх можливих світах, й аналітичною, що існує у якомусь можливому світі. Семантика можливих світів представлена працями американського логіка С. Крипке, фінського логіка Я. Хінтікки [1980]. У їхніх теоріях висувається ідея нескінченної множини світів, у кожному з яких діють свої правила істинності, синонімічних замін і свій етикет. Можливі світи взаємодіють між собою, тому кожний світ пов'язаний із певною кількістю можливих світів. Виокремлюють дві моделі можливих світів: нецентровану й центровану [Ryan 1981, 13; 1991]. Перша

встановлює рівноправний статус усіх можливих світів без загальної інтегрувальної ролі реального світу, який є рівноправним членом системи і являє собою відображення фрагментів різних світів. Друга передбачає центральність, домінування реального світу й альтернативність і периферійність можливих світів як різних версій реального світу. При цьому всі можливі світи є потенційно реальними, адже ми можемо перенестися у своїй уяві до будь-якого світу, що визначається принципом децентрації.

У лінгвістиці семантика можливих світів знайшла застосування при дослідженнях референційної природи й інформативності художніх текстів. Ефективність читацької інтерпретації художнього тексту почасти визначається децентрацією як перенесенням текстового світу в центр буття читача. Оригінальна класифікація можливих світів на підставі типів модальності Л. Долежела [Doležel 1973; 1998] представлена у працях М. Раян [Ryan 1981; 1991]. Алетична модальність встановлює правила істинності в художньому тексті й корелює зі світом фантазії; деонтична модальність як система дозволу й заборони відтворюється в можливому світі обов'язку; аксіологічна модальність, що виражає оцінку текстових подій, репрезентує бажаний світ, а епістемічна модальність, закладена у знаннях, незнанні, передбаченні, формує можливий світ знання. Текстова інтерпретація можливих або фіктивних світів є предметом вивчення в лінгвістиці тексту, когнітивній поетиці, семіотиці, літературознавстві тощо. Дж. Лакофф [1996, 173] порівнює можливі світи з ментальними просторами Ж. Фоконьє, який кваліфікує їх як гіпотетичне середовище мислення й концептуалізації, що відображає уявний стан справ і не проектується на об'єктивний світ, хоч й актуалізується в умовах пізнавальної взаємодії суб'єкта зі світом, зокрема, у процесі породження або сприйняття повідомлення [Fauconnier, Turner 2002]. Ментальні простори є динамічною формою мисленнєвого досвіду особистості, тобто вони не закладені в пам'яті й виникають у процесі дискурсивної діяльності.

3. Проблема значення. Значення і смисл.

Значення є об'єктом лінгвістичної семантики й суміжних із нею галузей мовознавства, а також логіки, філософії, психології, соціології і т. ін. Проблема значення є однією з найбільш складних і дискусійних у гуманітарних галузях науки.

Свого часу Л. Виготський стверджував, що для офіційної науки значення є такою ж невідомою величиною, як зворотний бік Місяця, а за влучним висловом Е. Бенвеніста, «що тільки не робилося з метою не брати до уваги значення [...], марні сподівання. Воно, як голова Медузи, скрізь у центрі мови зачаровує тих, хто його спостерігає» [Бенвенист 1965, 443]. В. Звегінцев порівнював значення з Попелюшкою, яка перетворилася на можновладну принцесу, до якої сьогодні в міру власних сил приносять знаки поваги всі сучасні лінгвісти [1976, 60]. У. Вейнрейх у своїй книзі назвав параграф про значення «Станом нашого невігластва» [1970]. Л. Блумфілд узагалі вважав, що лінгвістична наука не може надати опису значенню за критеріями науковості [1968]. Скептицизм щодо можливості виокремлення фіксованого значення слова

висловлює Дж. Ейтчисон: «значення слів – це не мертві комахи, які можна приколоти шпильками, а живі метелики, що невловимо кружляють біля нас, або риби, які вислизають із рук, коли здається, що їх спіймали» [Aitchison, 1993]. У психолінгвістиці, на думку О. Залевської, шлях до інтерпретації цього складного і багатовимірного феномена прокладається «через подолання численної кількості купин, ям, вибоїн; він пройдений лише частково» [2000, 97].

Ще у 1923 р. К. Огден й А. Ричардс у праці «The Meaning of Meaning» виокремили близько 16 дефініцій значення [Ogden, Richards 1936]. Сьогодні їх значно більше. Залежно від теоретичних засад досліджень значення отримує різні аспекти тлумачення:

онтологічний, що проектує значення на предмети реального світу (у «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» значення кваліфікується як «зміст слова, що відображає у свідомості й закріплює в ній уявлення про предмет, ознаку, процес, явище» [1990, 261]; подібний аспект тлумачення значення поділяли В. Виноградов, В. Звегінцев, Т. Ломтєв, В. Гак, М. Жинкін та ін.). У представників німецької школи «Слів и речей» цей аспект набуває крайньої форми: «У кожний окремий статичний момент позначення збігається зі словом, тоді як його значення – з річчю»;

гносеологічний, що пов'язує значення зі сферою уявлень, ідей, думок, понять як результатів інтеріоризації світу носіями певної мови (Г. Пауль кваліфікував узуальне значення як всю сукупність уявлень, що складають для члена мовної спільноти зміст слова [1960, 94]; М. Нікітін розглядає значення «як концепт, що актуалізується у свідомості як інформаційна функція іншого концепту, який актуалізує саме цей» [1988, 65]);

логічний із властивим йому прирівнюванням значення до поняття за умови встановлення істинності шляхом логічного числення (О. Смирницький трактував значення як «поняття, оформлене відповідно до системи мови, простіше – як поняття в мовному оформленні» [1955]);

реляційний, що пов'язує значення з акустичним образом мовного знака (згідно з концепцією Ф. де Соссюра) або з відношенням слова-знака до інших слів-знаків у мовленні (Л. Вітгенштейн вважав значення його вживанням у мові, В. Звегінцев розглядав його під кутом зору потенційної сполучуваності (валентності) з іншими словами, що підпорядковане правилам діючої норми [1957, 132]; В. Левицький вносить до цього аспекту когнітивну складову: значення – «це набуті на підставі досвіду (у процесі діяльності) *знання* (виділено мною – О.С.) про сукупність мовних і немовних ситуацій вживання слова» [2006, 68]);

семіотично-реляційний аспект орієнтує дефініцію значення на його зв'язок із мисленням й інтеріоризованою дійсністю: лексичне значення як відношення слова, знака до поняття, уявлення, предмета, референта, ситуації його вживання, соціальної культури, типових компонентів ситуації та до інших знаків (Р. Будагов, А. Шафф, Ю. Найда, Дж. Фьорс, Ч. Фриз);

психологічний аспект, у якому значення трактується як складне психічне (духовне) явище, що має дві сторони – індивідуальний зміст і колективний досвід, – або як складна психічна сутність, феномен, пов'язаний із чуттєво

сприйнятим символом (Х. Кронассер, Л. Вайсгербер, С. Ульманн, Г. Стерн, О. Смирницький, Т. Григорьєва й ін.);

інформаційний, що ототожнює значення з інформаційною функцією мовних одиниць (М. Холідей, О. Селіверстова, М. Степанова, Ф. Джордж);

енциклопедичний, який розмежовує мовний статус значення й енциклопедичне (концептуальне) знання або ототожнює перше з енциклопедичними знаннями.

Узагальнюючи наявні семантичні теорії, Л. Васильєв пропонує два напрями тлумачення значення: 1) як психологічної сутності, що співвідноситься із предметами, уявленнями, емоціями, поняттями; 2) як реляційної сутності, відношення знака до предмета (денотативне значення), поняття (сигніфікативне), акту мовлення (прагматичне), ситуації вживання (стилістичне) і до інших мовних знаків (структурне) [1990, 67]. Дослідники розглядають ці два напрями як відображальний і реляційний. Однак відображальні теорії не є однорідними і диференціюються залежно від способу відображення, який залежить від обраної семіотичної концепції і, врешті-решт, від методологічних засад наукової школи (детальніше див. розділ 3). М. Алефіренко розглядає недоліки деяких відображальних теорій і називає головним із них те, що прямий зв'язок значень зі знаннями про зовнішню дійсність призводить до глобальності та масштабності поняття «значення», оскільки знання про зовнішню дійсність не є постійними, тобто вони мають незакінчений і недовершений характер [2005, 147]. Реляційні теорії також відмінні одна від одної способом та об'єктом зв'язку, яким є предмет, поняття, річ, учасники спілкування, сфера чи ситуація вживання знака, культура тощо. Абсолютизація реляційної природи значення часто-густо призводить до звуження або необґрунтованого розширення обсягу значення. Виникає навіть прагнення надати значенню статусу окремого знака (О. Лосєв), або прирівняти зв'язок до одиниці мови (див. концепцію монеми А. Мартіне). Тим самим, відображальний і реляційний аспекти однаково не спроможні пояснити феномен значення і містять глибокі внутрішні суперечності.

У сучасній когнітивній семантиці існує чимало різних підходів до значення і способів його моделювання (сіткова модель Р. Ленекера, дворівнева інтерпретаційна модель М. Бірвіша, ментальна модель Ф. Джонсона-Лерда та ін.). Найбільш реалістичною серед них ми вважаємо дефініцію значення як «концепту, зв'язаного знаком» [Никитин 1988], хоч подібні думки були висловлені й раніше. Цікаві спостереження над еволюцією теорії значення у світовій лінгвістиці викладені у фундаментальній праці італійського лінгвіста Тулліо де Мауро «Вступ до семантики». Дослідник висловлює, на наш погляд, на той час революційну думку, що значення – це енграма або відкладене у пам'яті: «Якість наших знань про семантику значно покращиться, якщо ми не розглядатимемо значення як функції мовних форм, як свого роду virtus significativa, як здатність позначувати, притаманну їм внутрішньо; їх варто вважати результатом і функцією семіотичної діяльності, мовної поведінки людини, яка діє в межах тієї історичної спільноти, до якої її залучено завдяки насамперед семантичній солідарності» [Мауро 2000, 17-21]. Отже, значення, на його думку, дорівнює інформації, яка актуалізується у свідомості мовців при сприйнятті знака на підставі конвенції природної

мови. Подібні погляди на співвідношення значення слова та знань про певний об'єкт, закріплених за словом, зумовили наукову дискусію між прихильниками принципового розрізнення значення та знання і їхнього повного ототожнення. З появою когнітивних досліджень семантики мови більшої ваги набуває друга позиція. І. Стернін пропонує компромісний варіант вирішення проблеми й наголошує: «Лексичне значення не є якоюсь особливою сутністю, відмінною від енциклопедичного знання про предмет, воно є частиною останнього, загальновідомою для колективу мовців. Лексичне значення слова, яке трактується як закріплене за знаком відображення дійсності, є стислим, концентрованим, загальновідомим знанням про предмет номінації, притаманним суспільству в конкретний момент його розвитку» [1982, 16]. Однак, на нашу думку, потребує уточнення сам термін «енциклопедичний», оскільки таке знання не є відомим пересічним носіям мови, широкому загалу. Тому незрозумілим видається те, який саме фрагмент енциклопедичного знання складає лексичне значення. Більш реалістичним, на наш погляд, є розгляд А. Вежбицькою структури концепту як знань про предмет, що складаються з концепту-максимуму, мінімуму й енциклопедичного додатку [1996]. Лексичне значення не є частиною енциклопедичних знань, а навпаки, вони можуть актуалізуватися у значенні при потребі контексту.

Відсутність термінологічно усталеного тлумачення значення пояснюється ще кількома причинами.

Першою є суто методологічна, що зумовлює множинність дефініцій значення різними поглядами на співвідношення мови, свідомості й дійсності, ставленням дослідників до відображальної чи репрезентативної природи мовних знаків, розглядом унілатеральної чи білатеральної природи мовного знака (детальніше див. розділ 3). Це суттєво впливає на трактування природи та статусу значення в мові й у мовному знакові.

Другою причиною є термінологічна, що пояснює багатозначністю термінів наявні в науковій літературі невідповідності, пов'язані зі співвідношенням значення й поняття, значення та концепту, значення і предмету, значення й речі.

Третя причина випливає з описаного у першому параграфі розділу протиріччя у визначенні предмета семасіології: значення розглядається переважно на рівні слова або приписується іншим рівневим одиницям мовної системи: морфемі, реченню, тексту і навіть фонемі. Це ускладнює не лише кваліфікацію значення, а і його опис, якщо воно є асоціативним або має значні смислові прирощення в мовленні. Виокремлення ж таких типів значень, як лексичне, граматичне, словотвірне тощо, створює ще більші труднощі для вироблення єдиної дефініції.

Четвертою причиною розмаїття тлумачень значення є протиріччя між індивідуальними смислами та конвенційним змістом, закріпленим у колективній свідомості носіїв мови. О. Залевська слушно зауважує, що «перенесення до фокусу уваги специфіки значення як надбання індивіда потребувало перегляду логіко-раціоналістичного тлумачення значення, яке стало звичною та стійкою традицією» [2000, 97]. Це протиріччя знімається при застосуванні в семантичній теорії феноменологічних постулатів про співвідношення речей об'єктивного світу і пізнання їх суб'єктом-людиною, а також про інтенційність зовнішнього

та внутрішнього сприйняття. Е. Гуссерль наголошував, що «очевидними є можливості встановлення взаєморозуміння, а значить, це можливості того, що світи досвіду, фактично відокремлені, завдяки взаємозв'язкам актуального досвіду сформувалися, створивши єдиний інтерсуб'єктивний світ, корелят єдиного світу розумів» [1996, 17]. Не випадково, коментатор теорії інтенційності Е. Гуссерля В. Петров цілком слушно зазначає, що «розмежування ноематичного змісту та ноематичного корелята проливає нове метафізичне світло на класичну проблему значення – світло, яке їй таке необхідне після жорсткої логіко-семантичної атмосфери сімдесятих років» [Язык и интеллект 1996, 11-12]. Це «метафізичне світло» і є підґрунтям для розв'язання суперечності між індивідуальним та колективним знанням, репрезентованим у певному мовному символі.

У. Матурана спробував розв'язати це протиріччя, вказавши на наявність у суб'єкта, який пізнає, здатності до пізнання: «Знання як переживання – це дещо особистісне і приватне, що не може бути передане іншому. Те, що, як уважають, може бути передане, тобто об'єктивне знання завжди повинне створюватися самим слухачем: слухач розуміє, причому враження, мовби об'єктивне знання передане йому, виникає лише у тому випадку, коли він готовий зрозуміти» [1996, 95]. Транспонуючи феноменологічну теорію пізнання на проблему значення, когнітивна семантика позбулася тягаря індивідуальних смислів і припустила можливість моделювання універсальних чи етнічних структур репрезентації знань як корелятів конвенційно закріплених за знаками значень. Отже, значення стало психоментальним фрагментом колективної етносвідомості, конвенційно закріпленим за певною мовною формою, завдяки чому воно існує в індивідуальній свідомості в різних способах застосування і має здатність до прирощення. Таким чином, традиційний аспект тлумачення значення в когнітивній лінгвістиці став неактуальним: воно опинилося поза діадою «когніція – мова». Когнітологи пояснювали це тим, що у зв'язку з активізацією розробок проблем значення та смислу, співвідношення значення й концепту в сучасній лінгвістиці, семантичні сутності в мові стали ототожнюватися з концептами, які отримали вербалізацію [Jackendoff 1984: 54–55]. Це призвело до ігнорування значення як такого при повній абсолютизації когнітивних структур і не посприяло розв'язанню проблеми дефініції значення.

П'ята причина ускладнень із кваліфікацією значення полягає в розмежуванні його мовно-системного й мовленнєвого характеру. Ще Л. Виготський відзначав, що думка не виражається у слові, а здійснюється у ньому [1982]. Л. Вітгенштейн небезпідставно вважав, що значення слова є його вживанням (таке тлумачення значення було поширеним у позитивістськи орієнтованих лінгвістичних дослідженнях). О. Потебня писав, що значення слова можливе лише в мовленні: вилучене зі зв'язку слово є мертвим, не функціонує й не виявляє ані своїх лексичних, ані формальних властивостей, оскільки їх не має. Але в мовленні значення представляє лише певний фрагмент концепту, а інші фрагменти залишаються неактуалізованими. У цьому й полягає протиріччя, яке розв'язується шляхом обґрунтування природи знака в мовленні (актуального, а не віртуального). Актуальний знак зв'язує формою той зміст, якого потребує його контекстне оточення й ситуація мовлення.

У такому випадку виникає проблема розмежування значення і смислу, актуальна для багатьох дослідників, яка розглядалася ще І. Бодуеном де Куртене. Лінгвісти вбачали відмінність значення і смислу 1) у віднесенні першого до мови, а другого – до мовлення; 2) в ототожненні значення з поняттям, смислу – з концептом; 3) в обмеженості значення й необмеженості смислу; 4) у кваліфікації значення як способу, а смислу як мети; 5) у протиставленні узагальненого аспекту значення індивідуальному аспектові смислу; 6) у трактуванні значення як системної, уніфікованої, нормативної, соціально-історичної постійної величини, мовної категорії, а смислу – як категорії мовленнєвої семантики, ситуаційно й контекстуально зумовленої (див.: [Бондарко 1978, 40; Алефиренко 2005а; Сулейменова 1989, 10]) і т. ін. На думку О. Леонтьєва, значення – це узагальнене відображення дійсності, що стало частиною моєї свідомості; особистісний смисл – це відображення дійсності залежно від мотивів, інтенції комуніканта [1999, 50]. Значення, на відміну від смислу, прив'язане до мовних одиниць, є елементом мовної системи, конвенційним для всіх носіїв мови, хоч реалізується й у мовленні та становить ядро індивідуальних смислів. Подібний погляд поділяв й О. Лурія, який вважав смисл індивідуальним значенням слова, залежним від ситуації спілкування [1979]. У сучасній семантиці існує кілька напрямів дослідження специфіки значення індивіда: асоціативний, параметричний, ознаковий, прототипний, ситуаційний тощо.

Смисл, як вважають деякі лінгвісти, об'єднує значення з немовним змістом: образами, енциклопедичними, ситуативними екстралінгвальними знаннями, мовленнєвими конотаціями [Слюсарева 1967, 282]. Структура смислу, як зазначають деякі психолінгвісти, є подвійною. Вона містить об'єктивно-суспільний і суб'єктивно-особистісний смисл: перший привласнюється індивідом, а другий формується у процесі спілкування й реалізується в певному контексті та ситуації [Зимняя 1976]. Г. Гійом у своїй психосистематичній теорії подає синтез системного й функціонального підходів: у мовленнєвій діяльності інтегруються ознаки семасіологічного (системного) та смислового (мовленнєвого) значень [1992] (пор. положення 1892 р. Г. Фреге «ідеальне у тексті складається не лише зі значень, а й зі смислів»). М. Алефіренко також кваліфікує мовленнєвий смисл як особистісно орієнтоване використання системного значення в мовній свідомості комунікантів [2005а, 86]. Казахська дослідниця Е. Сулейменова надає смислові такі ознаки: 1) відсутність прямого вияву; 2) інваріантність; 3) актуальність, ситуативність і суб'єктивність; 4) вербальну та паравербальну репрезентацію; 5) відсутність повної експлікації; 6) неможливість адекватного та повного сприйняття; 7) універсальний, надмовний характер; 8) динамічність, що виявляється у відбитті всіх змін у концептуальній системі [1989, 145-146].

На наш погляд, проблема розмежування значення і смислу не може бути однозначно розв'язаною, що зумовлене розбіжністю загальних теоретичних засад дослідників при розгляді ними співвідношення мови та свідомості, значення й концепту, знака та значення тощо.

Узагальнивши наведені вище причини та підходи до значення і смислу, ми пропонуємо тлумачення ***значення*** як конвенційно закріпленої за певною мовною формою інформації, набутої на підставі колективного й індивідуального

пізнавального та мовного досвіду носіїв мови, що в мовленні репрезентує відповідний фрагмент, актуальний для конситуаційного оточення. На нашу думку, смисл відрізняється від значення особистісним інформаційним додатком, що формується у свідомості окремої людини в результаті її життєдіяльності. Смисл актуалізується при сприйнятті мовного знака: від слова до тексту – і має дифузний, розмитий характер.

Дискусійною проблемою сучасної теорії значення залишається і його *типологія.* У лінгвістичній семантиці наявні різні класифікації значення залежно від рівня мовної системи, типу семантичних перенесень, способу пізнання, логічної співвіднесеності тощо. Однак ці класифікації є здебільшого непослідовними або обмеженими певним класом значень і тому вимагають подальшої розробки. Проблема диференціації значень пов'язана із загальною, дефініційною, і проблемою семантичної структури лексичних одиниць. Наявні класифікації на підставі кваліфікації значення як явища, властивого всім елементам мовної системи, виокремлюють лексичне, дериваційне, граматичне, класифікаційне значення (О. Тихонов, Г. Винокур); лексичне, категорійне, інструментальне, словотвірне, онтичне, синтаксичне (Е. Косеріу); лексичне, граматичне (морфологічне, синтаксичне, словотвірне), фразеологічне (М. Алефіренко), припускається можливість фонетичного й морфемного значень. Г. Пауль виокремлював узуальне й оказіональне значення за параметром уживаності. Реляційний аспект значення зумовив розгляд його типів на підставі різновидів зв'язку (пор.: денотативне – відносно предмета, сигніфікативне – відносно поняття, прагматичне – відносно умов спілкування та його учасників (Ч. Моррис); ближнє та дальнє (О. Потебня); структурне, сигніфікативне, денотативне, прагматичне (Ю. Апресян); денотативне, конотативне, селективне, емпіричне (Г. Уфімцева, Б. Косовський, І. Арнольд); об'єктивне, суб'єктивне, структурне, стилістичне (Б. Головін), концептуальне, чуттєво-наочне, експресивне (Л. Рєзников); денотативне, сигніфікативне, конотативне й синтаксичне (І. Кобозєва). Не всі наведені типології побудовані лише за одним принципом класифікації: зокрема, поєднуються принципи зв'язку та функціональний, оскільки в одному ряді опиняються структурне та стилістичне, концептуальне й експресивне значення тощо.

В. Виноградов розмежував значення слова за номінативною ознакою на первинне (пряме) і переносне (похідне, вторинне), а за синтагматичним параметром – на вільне, синтаксично зумовлене та фразеологічне (зв'язане) [Виноградов 1972]. Дослідник виокремив також експресивно-стилістичне значення як таке, що реалізується лише з опертям на первинне значення і репрезентоване синонімами знака в цьому значенні, а також експресивно та стилістично марковане. Характеристика особливостей цих типів значення належить Д. Шмельову, В. Телія, М. Копиленко, З. Поповій, Б. Лейкіній та ін. Одна зі спроб уточнення цієї класифікації в сучасній семасіології здійснена Ю. Солодубом, який виокремив за параметром синтагматичної свободи синтагматично незалежні та зв'язані значення, другі диференціюються на лексично зв'язані та фразеологічно зв'язані. За параметром граматичної зумовленості він виділив граматично не зумовлені та граматично зумовлені лексичні значення, другі поділяються на синтаксично, конструктивно та морфологічно зумовлені [1997].

4. Семантична структура слова.

У науковій літературі існує розгалужена диференціація складників лексичного значення. В. Левицький зазначає, що в сучасній лінгвістиці значення слова трактується як структура, що складається з кількох ієрархічно пов'язаних між собою субструктур, як багатошаровий комплекс, конституентами якого є семантика (інформація чи знання про позначені словом предмети та явища зовнішньої дійсності), прагматика (інформація и знання про умови комунікації), синтактика (інформація чи знання про правила вживання знака) [2006, 69]. Ці складники відповідають рівням семіозису, запропонованим Ч. Моррисом.

У логічному аспекті семантична структура слова складається з денотата, сигніфіката й конотата. ***Денотат*** (від лат. denotatum – позначене) є терміном логіки, транспонованим до логічної семантики як відповідник значення, позначеного (за Г. Фреге, Б. Расселом). Уживається також у значенні об'єкта чи фрагмента дійсності або ментального світу, позначених певною мовною одиницею (відповідник референта в концепції К. Огдена й А. Ричардса). Термін набув і більш широкого значення поняття взагалі, фіксованого мовним знаком. На противагу сигніфікату як інтенсіоналу, тобто змісту поняття, денотат є відповідником екстенсіоналу – обсягу поняття (за Дж. Міллем і Р. Карнапом).

У семантиці денотат кваліфікується по-різному: як клас предметів, що має однакові ознаки [Апресян 1974], або як сукупність ознак класу предметів [Колшанский 1976], що ототожнює його з відповідним значенням сигніфіката. На відміну від конотата, денотат розглядається й як понятійне ядро значення, позбавлене суб'єктивних відтінків: оцінки, емотивності, експресивності, функціонально-стилістичної забарвленості, – хоч не завжди межа між ними є чіткою та прозорою.

Сигніфікат (від лат. significatum – позначуване) розглядається здебільшого як понятійний зміст мовного знака. Термін транспонований зі схоластичної логіки Середньовіччя (Дж. Солсберійський, XII ст.) до логічної семантики завдяки працям американського філософа Ч. Морриса (у 1938 р.) як зміст поняття, інтенсіонал, протиставлений екстенсіоналу – обсягу поняття. Дослідник протиставляв сигніфікат як зміст поняття денотату – предметній віднесеності знака. Г. Фреге розмежовував сигніфікат і денотат як смисл зі значенням. У. Куайн ототожнював сигніфікат зі значенням, А. Чьорч – із концептом, Ф. де Соссюр – із позначеним. У сучасній логічній семантиці сигніфікат протиставляється денотату як ідеальне матеріальному, системне – мовленнєвому, віртуальне – актуалізованому. Ототожнюють сигніфікат і з понятійним ядром значення (гіперонімічним аналогом). Дискусійними проблемами є наявність сигніфіката у речення, власних назв й індексальних знаків, розмежування сигніфіката з конотатом і т. ін. Найбільш прийнятним у сучасній семантиці є диференціація денотата як класу однорідних предметів й сигніфіката як сукупності ознак цього класу.

Конотат (від ср. лат. connoto – маю додаткове значення) – додатковий компонент значення мовної одиниці, що доповнює її предметно-логічний зміст суб'єктивними відтінками оцінки, емоційності, експресивності, функціонально-

стилістичної забарвленості, а також відтінками, зумовленими соціальними, ідеологічними, культурними, ситуаційними аспектами комунікації. Конотація протиставляється денотації як предметно-логічному компонентові значення, хоч таке протиставлення є не завжди послідовним (особливо для емоційно-оціночної лексики різних стилів). Зв'язок денотата й конотата переважно розглядають як залежність другого від першого на підставі вторинності другого.

Поняття конотації виникло як термін схоластичної логіки, перенесений до лінгвістичної семантики у XVII ст. через граматику Пор-Рояля на позначення властивостей (акциденцій) як ознак субстанцій. Англійський логік Дж. Мілль розмежував поняття денотації та конотації. Американський логік К. Льюїс запропонував чотири складники семантики імені: сигніфікат як сукупність ознак предмета позначення; денотат, або екстенсіонал, як предмети, що існують реально; конотат, або інтенсіонал – предмет, який відповідає такому денотату. Л. Блумфілд уперше почав пов'язувати конотат з емотивністю мовлення у зв'язку із психолінгвістичними дослідженнями емоційної, оцінної природи певних груп слів. Фіксація цього значення була зумовлена психолінгвістичними дослідженнями афективності слів, зокрема, асоціативними експериментами, які підтверджували психологічну реальність оцінних, емоційних, образних, стилістичних компонентів значення (наприклад, методика семантичного диференціала Ч. Осгуда).

Ґрунтовна розробка проблем конотації в російській і вітчизняній лінгвістиці належить Ю. Апресяну, В. Телія, М. Комлєву, Г. Колшанському, З. Поповій, Д. Шмельову, Є. Шендельс, В. Говердовському, І. Арнольд, І. Стерніну, В. Шаховському, Н. Лук'яновій, Е. Азнауровій та ін.

Дискусійним є питання щодо місця конотації в семантичній структурі слова. Конотацію розглядають як складову семантики номінативних одиниць (В. Телія, І. Арнольд, В. Шаховський) або виводять її за межі мовної семантики, зважаючи на її відношення до мовця у процесі мовлення (Ю. Апресян, Д. Шмельов, М. Комлєв й ін.). О. Ахманова вважала конотацію елементом сигніфіката, В. Телія – імплікаціонала, а І. Арнольд ототожнювала її зі стилістичним значенням

У сучасній семасіології виокремилися три підходи до визначення конотата. *Перший*, найбільш уживаний, диференціює в конотаті додаткові системно-зумовлені складники значення – оцінку, емотивність, експресивність та функціонально-стилістичну забарвленість (І. Арнольд, О. Іванова, В. Телія, Н. Лук'янова, С. Йохансен та ін.). І. Арнольд і В. Телія вважають, що конотація може бути системно-мовною й мовленнєвою. У тексті конотація являє собою підтекст, що формує значення слова на базі експлікації прагматично значимої суб'єктивно-оцінної та стилістично маркованої інформації [Телия 1986, 134-135].

У межах першої концепції дискусійною є проблема модифікаційних ознак конотата: він містить або наведені вище чотири компоненти, або обмежений оцінністю й емоційністю [Стернин 1986] чи лише емотивністю, при цьому до сфери денотата залучають оцінність та експресивність [Шаховский 1983]. В. Шаховський трактує конотацію як аспект лексичного значення одиниці, за допомогою якого закодовано виражається емоційний стан мовця й зумовлене цим ставлення до

адресата, об'єкта та предмета мовлення, ситуації, у якій здійснюється таке мовленнєве спілкування [1983, 14]. Конотат, на думку інших дослідників, містить лише емотивність і стилістичне забарвлення, а оцінність та експресивність вилучаються зі сфери конотації: перша є складником денотата, а друга не може бути мовним явищем узагалі, позаяк виникає в мовленні [Филиппов 1978, 60]. Е. Ризель взагалі наголошує на тому, що стилістичний компонент і конотація несумісні, оскільки конотація не є частиною семантики, а лише реакціями на денотативні та стилістичні компоненти значення [Ризель 1978, 10-18]. Л. Круглікова взагалі виводить стилістичний компонент за межі семантичної структури з огляду на те, що він виникає лише в мовленні й не змінює лексичного значення слова [1988].

Подібні розбіжності пояснюються багатозначністю терміна «конотація» в лінгвістичній семантиці, протиставленням мовного та мовленнєвого значень, а також розпливчастістю й невизначеністю дефініцій експресивності, емотивності та стилістичного значення. В. Телія, наголошуючи на невизначеності обсягу категорії *експресивності* через те, що ця категорія була поглинута сучасною паралінгвістикою як прагматичний компонент мовлення, підкреслювала: «Емотивність, змістом якої є супутнє денотації відображення емоцій у мовних одиницях, є одним із параметрів експресивної функції, при цьому переважну більшість експресивно забарвлених найменувань становлять продукти метафоричного смислотворення» [Метафора в языке и тексте 1988, 29]. Отже, експресивність як компонент конотата, що забезпечує призначення слова служити засобом суб'єктивного ставлення мовця до адресата або комунікативної ситуації в цілому, безперечно, виходить за межі системи мови і створюється лише в мовленні із залученням невербальних елементів, хоча деякі слова містять певні прагматичні ознаки. У цьому експресивність безпосередньо переноситься на оцінність. Прибічники першої концепції конотації вступають у певну суперечність: якщо конотат протилежний денотату й об'єднує оцінні, емоційні, експресивно-стилістичні ознаки, то як розмежувати денотат і конотат у словах, що є оцінними та емоційними саме в денотаті (*добряк, злидень, базікало*). Отже, оцінність, емоційність, стилістичні ознаки, безперечно, мають подвійну природу: денотативну й конотативну; експресивність є ознакою лише мовленнєвої діяльності суб'єкта. Є. Шендельс, характеризуючи конотацію граматичної одиниці як експресивність, інтенсифікацію певних значень, граматичну образність, емоційний ефект, доходить важливого висновку: конотативний зміст не можна відокремлювати від денотата, конотація завжди є вторинною щодо денотації, друга може існувати без першої, але перша неможлива без другої [1962].

Дискусійним у цьому підході також є питання стосовно семного складу конотата. В. Шаховський диференціює конотат на семантичні мікрокомпоненти, або конотативні семи [1983, 14-16]. І. Арнольд розрізнює денотативні та конотативні семи: другі відображають «прагматику акту комунікації, пов'язані з оцінкою, яку мовець надає предмету мовлення, з його емоційним станом, бажанням впливати на співрозмовника, з обстановкою акту спілкування, яка визначає його функціонально-стилістичну забарвленість» [1991, 55]. Особливо

вагомим є виокремлення конотативних сем при аналізі художнього тексту, причому тут треба розрізнювати узуальні й оказіональні, тобто породжені контекстом конотації. Є. Шендельс уключає конотат мовного знака до обсягу значення як один із типів значення. Дослідниця вважає, що він має матеріальну форму вираження і семний характер, є колективно-суб'єктивним, поліструктурним [1962, 23]. Натомість, Р. Будагов критично ставиться до семного характеру конотації і наголошує на неможливості ототожнення денотативних сем із відтінками конотата [1974, 4].

Другий підхід до розгляду конотації обмежує її лише тими елементами змісту, які додаються в мовленні та пов'язані з характеристикою ситуації спілкування, відношенням її учасників до предмета мовлення, – асоціативними, контекстуальними, прагматичними, емотивними (Л. Єльмслев, Г. Колшанський, М. Комлєв, Е. Азнаурова, І. Стернін, З. Попова, Т. Крючкова й ін.). Вважається, що конотат не входить до дефініції слова, а є семантичною асоціацією, що пов'язується з культурними стереотипами мовців (наприклад, віслюк асоціюється з упертістю, лис – із хитрістю, серце – із почуттями любові тощо). М. Комлєв не випадково виводить конотацію за межі власне семантики на рівень додаткових смислових компонентів, зумовлених характеристикою комунікантів, їхніми уявленнями, почуттями, культурою, світобаченням, знаннями [1969].

Третє, найсучасніше та найбільш широке розуміння конотації містить такі складники: ситуаційно-психологічний (іронічна, евфемістична, меліоративна, пейоративна, експресивна конотація), соціально-лінгвістичний (жаргонна, розмовна, книжна), лінгвістичний (новизни, запозичення, архаїзації, термінологізації), культурний (культурна конотація), ідеологічний (ідеологічна конотація) і т. ін. [Говердовский 1991]. Дискусійними залишаються питання щодо ступеня розширення сфери конотації, статусу компонентів конотативного значення (сем чи відтінків), системної або функціональної природи конотації.

На особливу увагу семасіологів заслуговує проблема семантичної структури полісемантів. Згідно з дихотомією мови та мовлення (Ф. де Соссюр), емічного й етичного рівнів (К. Пайк), основною одиницею лексичної підсистеми мови є ***лексема***, а її реалізацією у мовленні − ***лексико-семантичний варіант (ЛСВ)***. Прибічники вчення про третій рівень мови, що, за висловом Е. Косеріу, «заповнює прірву між мовою та мовленням» (пор.: мовленнєва діяльність Л. Щерби, норма Е. Косеріу, колективна навичка А. Мартіне, тезаурус О. Реформатського, індивідуальне мовлення Ю. Степанова), установлюють одиницю третього рівня — ***семему*** [Соколовская 1990]. Семема дорівнює лексико-семантичному варіанту в мовленні або визначається як «змістовий аналог, семантична функція словоформ» [Васильев 1990, 36]. Як мовна одиниця складної структури, вона утворюється шляхом взаємодії ряду елементів мовної якості з елементами позамовного характеру (відображені у значенні слова зв'язки з поняттям, предметом, граматичні характеристики тощо). Тим самим, оскільки семема репрезентує слово як лексико-граматичну одиницю, яка об'єктивує мисленнєвий зв'язок із поняттям та референтом, вона не є одиницею лише семантичної природи. Безперечно, такий статус семеми виводить її за межі значення на новий рівень комунікації та індивідуальний рівень мовної особистості. Отже,

саме семема може стати головним поняттям антропоцентрично орієнтованої семасіології. У науковій літературі можна зустріти й інше тлумачення терміна «семема» як еквівалента ЛСВ. Віртуальний спектр значення полісеманта отримує найменування ***семантеми***, що складається з окремих ЛСВ. У мовленні ЛСВ реалізується у вигляді семеми. Суперечності, пов'язані із тлумаченням терміна «семема», і невідповідність його форми (афікса інваріанта -ем- (а)) мовленнєвому статусу зумовлюють низьку частотність уживання цього слова в семасіологічних студіях, на відміну від актуального терміна «лексико-семантичний варіант».

Традиційно ЛСВ є конкретною репрезентацією лексеми або семантеми в мовленні; одним зі значень мовної одиниці. Термін ЛСВ уведений О. Смирницьким у 1954 р. І. Арнольд визначає ЛСВ як «двобічний мовний знак, що являє собою єдність звучання і змісту та зберігає її незмінною в межах притаманних йому парадигматичних і синтагматичних зв'язків» [1984]. Кожний ЛСВ має відповідний статус, ознаками якого є спосіб номінації (прямий і переносний ЛСВ, причому переносне значення характеризується обмеженими можливостями породження нових значень), референційна самодостатність (ЛСВ є або референційно самодостатніми, або потребують підтримки контексту чи ситуації), частотність, наповнення словотворчих і формотворчих парадигм, синтаксична валентність, обмеження сполучуваності, число змістових зв'язків з іншими ЛСВ у семантичній структурі слова тощо.

У складі лексеми ЛСВ формують внутрішньослівні зв'язки, що є однією з ілюстрацій системності лексики. Як фундаментальна мовна універсалія лексична полісемія реалізує відображальну й узагальнювальну здатність мислення й мови. Як зазначає І. Ольшанський: «Завдяки цій категорії, на основі принципу когнітивної економії, розв'язується суперечність між безмежністю реального світу, безкінечністю людського пізнання, з одного боку, й обмеженістю можливостей мови, сприйняття, пам'яті – з іншого» [2002, 270]. За умови визнання в семантичній структурі слова інваріанта чи головного ЛСВ (Р. Якобсон, В. Звегінцев й ін.) виокремлюють такі різновиди полісемії: *ланцюжковий* при послідовному творенні значень, *радіальний* при творенні всіх значень від головного ЛСВ і *комбінований* (мішаний). Залежно від механізму творення значень розрізнюють імплікаційні (метонімічні), класифікаційні (родо-видові) і симілятивні (метафоричні) зв'язки між ЛСВ [Никитин 1988, 27]. У працях українського лінгвіста В. Левицького експериментально доведено реальність поділу значення полісеманта на головні та вторинні. Дослідник пропонує диференціацію ієрархії ЛСВ полісемантів на функціонально-семантичну та дериваційно-семантичну: перша визначається більшим навантаженням головного ЛСВ за обсягом та функціональною значущістю, друга – прямою похідністю вторинних ЛСВ від головного [Левицкий 1988, 77].

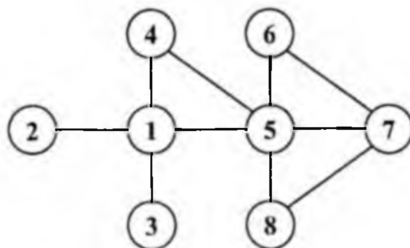
Однак положення про наявність у значенні слова головного ЛСВ визнається не всіма лінгвістами. Категорично відкидають тезу про наявність головного ЛСВ Ю. Апресян, С. Кацнельсон, П. Соболєва, В. Перебийніс та ін., адже ЛСВ можуть бути пов'язаними один з одним більш складним способом або не пов'язаними взагалі (у випадку ономасіологічно зумовленої полісемії, яка

кваліфікується нами як наявність у слові денотативно розбіжних значень, не пов'язаних одне з одним семантично, а лише на підставі спільності значення мотиватора [Селиванова 2001, 3-10], наприклад, укр. *троян* – «1) троє коней, 2) вид танцю із притупуванням правою ногою, 3) вид гри, 4) батько трьох близнят, 5) конюшина лучна»; або рос. *летучка* – «1) выпущенный срочно листок с кратким сообщением о чем-либо; 2) краткое собрание для решения неотложных дел; 3) то же, что летучая почта; 5) семя или плод некоторых растений с крыловидными выростами». Одним зі способів творення ономасіологічно зумовленої полісемії є агрегатування (термін Н. Котєлової) – приєднання до однієї твірної основи багатозначного словотворчого форманта (наприклад, укр. *братство* зі значеннями збірного іменника й абстрактної назви ознаки).

Компромісним варіантом розгляду зв'язків між ЛСВ можна вважати концепцію Д. Шмельова, який виокремив епідигматичні (мотиваційні), парадигматичні (опозиційні, таксономічні й ін.) і дифузні (включення, перетину, поєднання) відношення між значеннями слова [1964, 1974]. Дискусійною й остаточно не розв'язаною проблемою залишається розмежування полісемії й гомогенної омонімії, хоч цій проблемі присвячено чималу кількість розробок теоретичного та прикладного характеру. При розгляді формально-лінгвістичних методів розмежування ЛСВ полісемантів, установленні зв'язків між ними й розрізненні з омонімічними словами російський семасіолог М. Нікітін підкреслює неминучість звернення до позамовних, тобто когнітивних чинників: «Остаточним критерієм при розв'язанні семасіологічних проблем є ті структури концептуальних одиниць, які формуються у свідомості як безпосереднє відображення структури людської діяльності, суспільної практики і які пов'язані складними відношеннями перетину зі структурами десигнаторів (формою мови, формою вираження)» [1997, 222]. Не випадково А. Рудскогер зауважував, що значення полісемантичних слів створює «понятійні сфери». Когнітологи встановлюють прямий зв'язок між кількістю семантичних компонентів у значенні, рівнем конкретизації й активністю полісемантичних потенцій значення слова й доводять цю закономірність шляхом лінгвостатистичного експерименту [Ольшанский 1995; Leisi 1952]. На необхідності когнітивного дослідження семантичної похідності наголошується у працях Т. ван Дейка, Дж. Лакоффа, І. Ольшанського, О. Беляєвської, Л. Лещьової, С. Жаботинської, О. Селіванової й ін. У фундаментальній колективній монографії «Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology», семантична виводимість одного ЛСВ з іншого пояснюється рухом знака з однієї ділянки когнітивної моделі на іншу. С. Жаботинська також розглядає багатозначність як рух знака на підставі інтеграції предметноцентричного, гіпонімічного й акціонального типів фреймів (на прикладі багатозначного слова *chair*) [1999, 23]. Услід за нею, Л. Ніжегородцева-Кириченко характеризує полісемію лексем інтелектуальної діяльності, виходячи із 12 концептуальних моделей лінійної, радіальної, радіально-лінійної полісемії й партонімічної схеми [2000, 10-11].

Сучасні когнітивно орієнтовані семантичні студії моделюють зв'язки ЛСВ за допомогою семантичних графів, що відображають множинне поєднання значень у полісемантів (див. схему семантичних графів слова *зеленый*, подану М. Нікітіним).

Схема семантичних графів рос. слова *зеленый.*

1. зеленого цвета, ср. *зеленый лист*;
2. покрытый зеленью, ср. *зеленый дол*;
3. (болезненно) бледный, ср. *лицо стало зеленым*;
4. сырой, свежий, ср. *зеленый корм*;
5. неспелый, незрелый, ср. *а виноград-то зелен*;
6. молодой и неопытный, ср. *человек еще зеленый*;
7. молодой и безрассудный, ср. *зелено жить* (В.И. Даль);
8. молодой и неумный, ср. *зелено говорить* (В.И. Даль) [1997, 333-334].

Структуру значення представляють й у вигляді ієрархії сем, або семантичних множників (компонентів, маркерів, параметрів), або диференційних семантичних ознак, чи ноем. В. Левицький цілком слушно вважає, що термін *семантичний множник* «найбільш точно передає нелінійний характер відношень між компонентами у структурі значення, але він має більш обмежені дериваційні можливості, порівняно з термінами *сема* і *компонент*» [2006, 86]. І. Арнольд, навпаки, підкреслює, що вимогам прозорої мотивованості, яка вказує на належність до семантики як плану змісту, короткості, широкого словотвірного потенціалу, відповідає термін «сема» [1991, 50].

Сема (від гр. sēma – знак) є елементарним компонентом значення як найменша розрізнювальна риса, об'єктивно притаманна денотату, а на думку деяких дослідників, і конотату. Кожна сема відображає у свідомості носіїв мови диференційні ознаки, властиві денотату або привласнені щодо нього мовним середовищем, що є об'єктивними для кожного мовця [Гак 1971, 78-96]. Термін «сема» уведений Б. Потьє. Певні застереження висловлюють деякі дослідники із приводу неподільності семи, оскільки, на їхню думку, для багатьох загальноприйнятих сем можлива їхня подальша сегментація, наприклад у семі 'стать' можна виокремити сему 'істота', а межа членування того чи іншого значення на семи визначається поставленими в дослідженні завданнями [Арнольд 1991, 50].

Семний склад установлюється шляхом компонентного аналізу. У сучасній семантиці семний аналіз застосовує певну метамову, що являє собою набір певних семантичних множників (сем), як-от: класеми – найбільш узагальненої частиномовної ознаки; інтегральної семи (архісеми) – ознаки тематичної групи чи лексико-семантичного поля; диференційних (гіпосем) – ознак, що відрізняють значення певного слова від семантики слів того самого класу; потенційних (оказіональних), що виявляються в певних контекстах і суперечать

ознакам лексичного класу. Численні класифікації сем демонструють загальні принципи семної структури – *ядерний* (архісема – Б. Потьє, В. Гак, Ю. Апресян, М. Нікітін, І. Стернін та ін.; домінуючі й залежні, ядерні та периферійні семи – Л. Васильєв, Ю. Караулов, О. Кузнєцов), *описовий* (М. Нікітін – гіпосеми як компоненти інтенсіоналу, диференційні, опорні), *контекстний* (супутні – М. Толстой, імплікаціональні – М. Нікітін, периферійні – І. Стернін, потенційні, контекстуальні, оказіональні тощо).

Деякі лінгвісти розширюють семну класифікацію введенням категорійних, граматичних, лексико-граматичних сем, лексико-граматичного класу сем та ін. [Шипицина 1993], а також експліцитних й імпліцитних [Вейнрейх 1970, 127]; яскравих, градуальних, граматичних, словотвірних; обов'язкових і факультативних сем або деталізують компоненти системного значення (головні семи – якість предмета, постійні – об'єкт номінації, асертивні – реальний об'єкт, експліцитні, яскраві семи та периферійні (неголовні, ймовірні, диспозиційні, похідні, імпліцитні, слабкі)) [Стернин 1986]. Дискусійними питаннями залишаються статус відтінків конотата (розмежовують логіко-предметні й емотивні семи або конотеми [Шаховский 1987, 85]; поряд з обов'язковими і змінними семами виокремлюють специфіковані, що вказують на стилістичні, регіональні, соціальні особливості вживання слова [Schneider 1988, 65]); граничність семного складу, його універсальний характер; семна динаміка у випадках метонімії, метафори, оксиморону, мерехтливого значення і т. ін. Спірним питанням також є те, як розглядати семний набір слів-полісемантів: окремо щодо кожного з варіантів значення чи в системі або ієрархії сем, зумовлених похідністю ЛСВ.

При розгляді семантичної структури застосовується й логіко-реляційний підхід. М. Нікітін вважає: «Засвоєння й розвиток цього підходу до значення – одна з головних умов успішного розвитку семасіології взагалі та теорії лексичного значення [...]. У значенні вбачали лише його контенсіональну (інтенсіональну) частину та ігнорували екстенсіональний аспект когнітивного боку значення» [1988, 65]. Характеризуючи значення як концепт ментального лексикону людини, дослідник розрізнює *інтенсіонал* як центральну частину структури лексичного значення, що містить обов'язкові семантичні ознаки, та *імплікаціонал* як сукупність семантичних ознак, що їх індукує інтенсіонал через імплікаційні зв'язки (інтенсіонал слова *зима* — «пора року із грудня до лютого», імплікаціонал — ознаки «найхолодніша пора року», «йде сніг», «вода замерзає», «сонце перебуває низько на обрії», «люди носять теплий одяг» тощо). «Імплікаціонал утворює периферію значення навколо його інтенсіонального ядра й упорядкований (організований у структуру) завдяки ймовірнісній вазі, зв'язкам причини й наслідку та іншим лінійним залежностям ознак» [1983, 121]. Найвищим виявом імплікаціоналу є *негативний імплікаціонал* — заперечний інформативний фон значення: *Твои зубы смелы, как усмешка ножа, и гудят, как шмели, золотые глаза* [1988, 62]. Такий підхід до структури значення є перспективним щодо аналізу його когнітивної природи, тобто того, яким чином фіксується семантика в людському мисленні і які термінали та зв'язки актуалізуються у свідомості при використанні того чи іншого концепту (у мовленні).

5. Проблема семантичної валентності та сполучуваності. Семантичне узгодження.

Валентність (від лат. valentia – сила) кваліфікується як потенціал семантико-синтаксичної сполучуваності лексичних одиниць, що є виявом системно-мовної синтагматики. При описі значення слова валентність виступає змінною, яка відображає здатність слова до семантичного зв'язку з іншими словами. Валентність є терміном семасіології й синтаксису, що увійшов у науковий обіг у середині XX ст. під впливом граматики залежностей Л. Теньєра, де валентність ототожнювалася із синтаксичною здатністю предиката-дієслова сполучатися з актантами в межах актантної рамки. Загалом же валентність є терміном хімії, де позначає здатність атома хімічного елемента утворювати зв'язки з іншими атомами.

У відмінковій граматиці поняття валентність відповідає поняттю семантичної ролі як актанта певного предиката (пор. шестивалентний предикат *відрядити – Керівник відрядив підлеглого до Києва з Черкас за відомостями на два тижні*). У Лондонській школі Дж. Фьорса поняття валентності розглядається обмежено, як колігація – сукупність морфолого-синтаксичних умов, що забезпечують сполучуваність мовних одиниць і виявляють їхню полісемію (наприклад, *писати картину*, *писати про картину*), на відміну від колокації (семантичної зв'язності, узгодження значень – *заєць стрибає, думки стрибають*). Поняття колокації наближене до понять сутнісних семантичних відношень В. Порцига, лексичних солідарностей Е. Косеріу.

Загальна концепція валентності детально розроблена німецьким дослідником Г. Гельбігом, російським лінгвістом С. Кацнельсоном (уважається, що саме він у 1948 р. уперше ввів поняття валентності до мовознавчих студій) та співвітчизниками останнього О. Холодовичем, М. Степановою, В. Адмоні, Т. Зотовою й ін. С. Кацнельсон визначив валентність як властивість слова вступати в певні комбінації з іншими словами, наблизивши тим самим валентність до ***лексичної сполучуваності***. Пізніше дослідник звузив поняття валентності до рівня властивості значення слова як «імпліцитної вказівки, що міститься в слові, на необхідність доповнення його іншими словами певних типів у реченні» [1987]. Щоб запобігти змішуванню термінів «валентність» і «сполучуваність» М. Степанова розрізнила валентність як потенційну здатність слова до поєднання з іншими словами, а сполучуваність як конкретну реалізацію цієї здатності. Лексична сполучуваність кваліфікується і як поєднання в тексті семантично суміжних слів. На противагу їй, синтаксична сполучуваність трактується як здатність слова поєднуватися лінійно з іншими слова на рівні класу слів, натомість семантична сполучуваність апелює до рівня підкласу [1968]. У такому випадку мова йде лише про моносемічні слова, полісеманти ж реалізують сполучуваність і валентність лише на підставі ЛСВ. Кожне моносемічне слово має валентнісний набір – множину слів, задану переліком, полісемант має кілька таких наборів. В. Шаховський увів поняття *емотивної* валентності як здатності одиниці вступати в емотивні зв'язки з іншими одиницями на підставі наявних у них емотивних сем, явних чи скритих [1984].

І. Арнольд запропонувала комплексну методику визначення валентності, що складається зі сполучення принципу опозицій Н. Трубецького, табличного аналізу взаємозалежності ознак у семантичній структурі слова шляхом репрезентації (мережі Вейтча та матриці), диференціації лексико-граматичних розрядів, трансформаційного та контекстуального аналізу [1991, 105-108]. Слідом за М. Степановою, яка детально розробила процедури валентнісного аналізу як різновиду дистрибутивного, дослідниця описала імовірнісний підхід цієї методики, пов'язавши її із процедурою формалізації, компонентним та статистичним аналізом.

Типами валентності як здатності мовної одиниці сполучуватися з іншими такими само одиницями є 1) активна й пасивна залежно від статусу слова (головного чи залежного відповідно); 2) обов'язкова й факультативна; 3) за кількістю виділяються одно- й більше валентнісні слова; 4) за напрямом – ліва та права валентності; 5) за типом члена речення, валентного предикату, – суб'єктна, об'єктна, обставинна, предикативна. М. Степанова впровадила теорію валентності до словотворчих студій і ввела поняття *внутрішньої* валентності як загальної закономірності зчеплення у слові його безпосередніх складників, що впливає на словотвірний потенціал слова [1968]. Розробки валентності мовних одиниць застосовуються в автоматичній обробці мови (при аналізі й синтезі речень) у вигляді бази валентнісних можливостей слів у правильних синтаксичних конструкціях (І. Мельчук, Ю. Мартем'янов, В. Труб, Г. Ярова й ін.).

Лексична валентність реалізується в ***семантичному узгодженні*** – явищі лексичної синтагматики, що ґрунтується на повторенні спільних сем чи семи у сполучуваних словах (валентних одне до одного) і забезпечує семантичну зв'язність висловлення й тексту. Термін уведений Л. й А. Вунджеймерами у 1957 р. У радянській лінгвістиці проблема семантичного узгодження розроблялася В. Гаком та Ю. Апресяном у ракурсі семантичної структури висловлення. Модель семантичного узгодження подібна до схеми О. Зельца у психології (1981 р.) і концепції граматичного плеоназму Ш. Баллі. Еквівалентними термінами є *ітерація* сем (від лат. iterare – повторювати, робити вдруге) й *імбрикація* (від лат. imbrex – черепиця) – термін Ж. Вейнренка. Як приклад семантичного узгодження Ю. Степанов у книзі «Имена. Предикаты. Предложения» демонструє модель довгого семантичного компонента – семного зв'язку суб'єкта та предиката: *змія повзе, птах летить, риба пливе* [1981].

Порушення семантичного узгодження відбувається при метонімії, метафорі, оксимороні, мерехтливому значенні й компенсується семною динамікою (усуненням інтегральної семи, ряду диференційних, актуалізацією диференційної чи оказіональної семи як інтегральної тощо). У художньому тексті тематичні мережі можуть сплітатися, формуючи *контрапункт* (І. Гальперін) – поєднання з метою створення виразності, експресивності двох номінативних планів тексту: прямого (первинного) і переносного, метафоричного й образного (вторинного), – яке ґрунтується на уподібненні двох предметних (концептуальних) сфер, що також порушує семне узгодження. Наприклад, поєднання первинного плану *світанку* і вторинного, метафоричного плану *музики* характеризує фрагмент вірша Л. Костенко: *Відмикаю світанок скрипичним ключем* [...]. *Горизонт піднімає*

багряним плечем день – як нотну сторінку вічності. Для розшифровки контрапункту читач мусить утримувати у пам'яті два паралельних потоки інформації.

Семне узгодження на сигніфікативному рівні доповнюється ***конотативним***. Н. Пелевіна зауважує, що в контекстах, насичених емоцією, відбувається семантичний процес іррадіації експресивності, тобто перехід конотативного тла слова на певний фрагмент тексту або текст у цілому [1983, 83-88]. Залежно від текстового оточення конотат може переходити на денотат або змінювати власну конотативну забарвленість чи нейтралізуватися. При порушенні узгодження конотата виникає дисонанс: пор. ланцюжок конотативно контрастивних пар у відомому листі В. Бєлінського М. Гоголю: «*Проповедник кнута, апостол невежества, поборник обскурантизма и мракобесия, панегирист татарских нравов — что Вы делаете?*» [Туліна 1996]. Конотативний показник є найважливішою ознакою мовлення і безпосередньо зорієнтований на прагматичний компонент комунікації. Суб'єкт мовленнєвого акту використовує конотат лексичних одиниць згідно з власною інтенцією, тому найбільшу цікавість викликають аналіз зв'язку динаміки конотативних компонентів із прагматикою тексту, психологічними особливостями мовної особистості, а також дослідження тотожності чи протилежності аксіологічних характеристик мовця і його продукту, використання з цією метою емотивного регістру мовної системи.

Ефект порушення узгодження змісту при метафоричному переносі відмічав ще Аристотель у «Поетиці». У 1931 р. Л. Щерба зауважив, що складання значень сполучуваних слів дає не їхню суму, а нові смисли. Сучасні семасіологи розрізнюють два типи сполук залежно від їхньої семантичної комбінаторики: експлікаційні й елізійні. Перші є сполуками з підрядним зв'язком, у яких денотати співвідносяться як річ й ознака (згідно із логічним законом бритви У. Оккама, два знаки фіксують один предмет); другі характеризуються позначенням зв'язку між двома предметами (аргументами відношення). Ці два типи сполук керуються різними правилами комбінаторики. Імплікація (*бронзове століття, біла олімпіада*) або надмірність (*тригранна відвертість штика*) одного з членів сполук створює стилістичні ефекти (гіпалагу та еналагу), надає виразності, однак розхитує правила семантичної комбінаторики і характеризується референційною невизначеністю. Подібна комбінаторика сприяє перетворенню значень слів і компенсується за рахунок семної динаміки. Логіко-семантичним підґрунтям комбінаторики значень сполучуваних слів є сумісність ознак, кон'юнкція тотожних і диз'юнкція несумісних.

Правила й умови семантичної сполучуваності слів, що допускають одні сполучення та забороняють інші, розрізнюють зміст одних сполук й ототожнюють зміст інших, вивчає ***комбінаторна семантика***. Її завданням є також пояснення пов'язаних із порушенням комбінаторно-семантичних правил змістовних і виразних ефектів. Так, вона пояснює механізм метафоричних і метонімічних сполук, тавтологізмів, оксиморонів, контракції, зміщеного епітета, мерехтливого значення тощо.

6. Проблема метафори в лінгвістиці.

Метафора (від гр. metaphora – перенесення) є найпродуктивнішим креативним засобом збагачення мови, виявом мовної економії, семіотичною закономірністю, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої, уподібненої до неї в якомусь відношенні. Метафора кваліфікувалася як фігура мовлення, стилістичний засіб на підставі порівняння ще у працях Аристотеля. Для філософа гарною була лише логічно ясна метафора, яка правильно співвідносить понятійні комплекси. Дослідники вважали метафору тропом художнього мовлення й визначали її як заміщення поняття, перенесення за схожістю. Протягом історії риторики метафора розглядалася як дещо на кшталт удалого виверту, що ґрунтується на гнучкості слів, як дещо доречне лише в певних випадках, що потребує особливого мистецтва й обережності [Ричардс 1990, 45]. Як зазначає Н. Арутюнова, «зростання теоретичної цікавості стосовно метафори стимульоване збільшенням її присутності в різних видах текстів, починаючи з поетичного мовлення й публіцистики та закінчуючи мовами різних галузей наукового знання [...]. Поширення метафори в різноманітних жанрах художнього, повсякденного й наукового мовлення сприяло спрямуванню уваги не стільки до естетичної цінності метафори, скільки до утилітарних переваг, які вона надавала» [1990, 6]. Отже, метафора поступово перетворювалася в лінгвістичній свідомості із тропа, поетичного засобу на засіб повсякденного життя людини, «фундаментальну ознаку мови» [Степанов 1985, 229], спосіб мислення людини [Ричардс 1990, 47]. Останню крапку в цьому поставили основоположники когнітивної семантики Дж. Лакофф і М. Джонсон, зокрема, у їхній широковідомій праці 1980 р., у якій дослідники проголосили тезу про те, що метафора є знаряддям поповнення знакових ресурсів мови, засобом буття людини [Lakoff, Johnson 1980].

Дискусійною проблемою семасіології є пояснення механізму метафори, який розглядається в різних аспектах.

У логіко-філософському метафора трактується як мисленнєва операція неістинного, фіктивного позначення шляхом поєднання двох думок про різні предмети, ознаки, ситуації переважно шляхом виокремлення певного суміжного поняття. Формування метафори за принципом als ob – «нібито», полягає в тому, що вона відкидає належність об'єкта до того класу, до якого він насправді входить, і стверджує його залучення до категорії, до якої він не може бути віднесений раціонально [Арутюнова 1990, 5-33]. Тільки сприйняття фіктивних позначень як метафор робить їх істинними. Ф. Ніцше не випадково назвав метафору «маленьким міфом», адже вона створює в художніх текстах нові можливі світи, альтернативні реальності. Метафори формують нову категоризацію дійсності та її фрагментів. За словами Х. Ортеги-і-Гассета, «метафора подовжує «руку» інтелекту; її роль у логіці може бути подібною до вудки чи гвинтівки [...]. Без метафори на нашому ментальному обрії утворилася б цілинна зона, яка формально б підлягала юрисдикції нашої думки, але фактично була б незасвоєною й необробленою» [1990, 72]. Філософ вважав метафору необхідним знаряддям мислення, формою наукової думки [1990, 68].

Не всі філософи розділяли позитивну оцінку неістинної природи метафори. Раціоналістська філософія вбачала в метафорі перешкоду для виконання мовою своєї найважливішої функції – вираження й передачі думки. Дж. Локк звинуватив метафору в тому, що вона вселяє неістинні ідеї, збуджує пристрасті, вводить в оману розум, тому схильність людини до метафор є протиприродною [1985, 567]. Прибічники позитивізму й емпіризму взагалі були проти використання метафор у науковому мовленні, оскільки метафори порушують логіку здорового глузду й відволікають увагу від дійсного стану справ. Феноменологія, яка ґрунтувалася на інтуїції, навпаки, відстоювала метафоричність мови як спосіб вираження категорій свідомості людини. Метафора, на думку суб'єктивних ідеалістів, відкриває епістемічний доступ до поняття [Metaphor and Thought 1979]. Н. Арутюнова, підводячи підсумок розглядові метафори як знаряддя неправди, підкреслює: «Неправда і правда метафори встановлюються відносно різних світів: неправда – відносно знеособленої, перетвореної на загальне надбання дійсності, організованої таксономічною ієрархією; правда – відносно світу індивідів, що сприймається індивідуальною свідомістю людини. У метафорі протиставлено об'єктивну, відсторонену від людини дійсність і світ людини, який руйнує ієрархію класів і здатний не лише вловлювати, а й створювати подібність між предметами» [1990, 18]. Відповідно до положень сучасної когнітивної семантики можна додати, що оскільки свідомість формує погляд на дійсність, утілюючи його в мові, то в метафорі закладено потужне пізнавальне знаряддя й відбито здатність людини й етносу взаємодіяти зі світом дійсності.

Логіко-психологічний аспект розгляду механізму метафори представлений інтеракційною теорією, що виявлялася у двох напрямах: перший трактував метафору як перенесення за подібністю двох речей, причому «гетерогенність цих референтів і супутні асоціативні комплекси дають змогу виходити за їхні межі і створювати принципово нову інформацію» [Метафора в языке и тексте 1988, 33] (А. Ричардс), другий – двох думок про них (М. Блек, Т. Віану). Кожний із цих напрямів інтеракційної теорії можна прикласти до пояснення механізму певного кола метафор, оскільки метафори типу *келих тюльпана, чашолисток*, дійсно, ґрунтуються на схожості образів двох предметів, проте метафори типу *ніс човна, ніжка столу, перешийок, голова потягу* уособлює подібність думок й уявлень про предмети порівняння.

На противагу інтеракційній теорії, тричленна механістична концепція Х. Деламара кваліфікує метафоричний механізм як перенесення значення від вихідного слова на результуюче на підставі суміжного поняття, що також властиве лише певному класу метафор (наприклад, *ранок* – початок – *ранок життя; хмара* – скупчення – *електронна хмара*). Проте метафори типу *зоряний час, м'яка людина, високі думки, пускати півня* мають зовсім інший механізм творення. Частково подібні випадки спробував пояснити американський логік Дж. Сьорль, що постулював відсутність алгоритму переносу таких метафор: вони виникають шляхом дифузного асоціативного поєднання двох понять й уявлень. Ця теорія знайшла продовження в лінгвістичній концепції метафоричного перенесення В. Телія. У когнітивній лінгвістиці суміжне поняття або дифузний

комплекс асоціацій отримали позначення певної зони поєднання сфер мішені та джерела, що термінологічно позначається як концептуальний корелят, або підґрунтя метафори (cross-mapping) [Fauconnier 1997, 96].

У логіко-психологічному аспекті дискусійним є питання стосовно природи зближення двох речей або двох понять у процесі створення метафори. Ключовим механізмом такого зближення, а далі й поєднання вважають порівняння за схожістю, подібністю. Ш. Баллі наголошував на тому, що «метафора – це ніщо інше, як порівняння, в якому розум під впливом тенденції зближувати абстрактні поняття та конкретний предмет сполучає їх в одному слові» [1961, 221]. Однак, як бачимо, не всі метафори мають підґрунтям подібність речей чи думок, чимало з них потребують відповідного ланцюга асоціацій, щоб пояснити створену в мові аналогію. Не випадково, Н. Арутюнова наголошувала на тому, що «людина не стільки відкриває схожість, скільки створює її», а «особливості сенсорних механізмів та їхня взаємодія із психікою дають змогу людині зіставляти те, що не можна зіставити, і порівнювати те, що не можна порівняти» [1990, 9]. Дослідниця доволі категорично проголошує: «Отже, в метафоричному висловленні можна бачити скорочене порівняння, але в ньому можна бачити і скорочене протиставлення. У першому випадку підкреслюється роль аналогійного принципу формування думки, у другому акцент переноситься на те, що метафора обирає найкоротший і нетривіальний шлях до істини, відмовившись від узвичаєної таксономії. Замість неї метафора пропонує новий розподіл предметів за категоріями й одразу від нього відмовляється» [1990, 18-19]. Дійсно, порівняння при метафорі має різну природу: воно або ґрунтується на сприйнятті людиною схожості предметів, або припускає подібність думок, або зближує мовні знаки на підставі деякого свідомого чи несвідомого припущення аналогії. Така позиція постулює суто когнітивну, психічну природу будь-якого метафоричного перенесення.

У психологічному аспекті підкреслюється насамперед важливість психологічного підґрунтя метафори – уявлень людини – і її намагання визначити невідоме через відоме, відтворивши схожість зовнішніх рис. З огляду на цей аспект вона вважається операцією не лише раціонального мислення, а й усієї суперсистеми свідомості та, вслід за К. Юнгом, і колективного позасвідомого. Метафора слугує тим знаряддям мислення, за допомогою якого вдається досягти найвіддаленіших куточків нашого концептуального поля. Об'єкти, близькі до нас, що легко пізнаються нами, відкривають думці доступ до далеких понять, які від нас вислизають [Ортега-и Гассет 1990, 72].

Першим спробував описати психічну природу метафоризації австрійський психолог і лінгвіст К. Бюлер. Він зазначав, що «у сприйнятті ми відчуваємо подвійність сфер і дещо схоже на проникнення однієї з них в іншу, що зникає лише у випадку більшої вживаності таких утворень» [1993, 316-317]. Дослідник спирався на відоме твердження Г. Пауля про те, що «метафора – це дещо таке, що витікає із природи людини й виявляється не лише в мові поезії, а також і насамперед – у побутовому мовленні народу. Для створення метафор застосовуються живі та найбільш яскраві уявлення» [Бюлер 1993, 317]. За К. Бюлером, метафора ґрунтується на уподібненні гештальтів і синестезії

(від гр. synaisthēsis – спільне відчуття) – психологічному явищі як виникненні одного відчуття під впливом неспецифічного для нього подразника іншого. У мові це виявляється при застосуванні знаків одних відчуттів на позначення інших, наприклад, слухових щодо зорових (укр. *гучні кольори*, рос. *кричащая одежда*), соматичних щодо зорових (*теплі кольори, важкий звук, холодні тони*), зорових щодо одоративних (*яскравий запах, різнобарвний аромат*); смакових щодо слухових (*солодкий спів, гірко це чути*).

Раніше за К. Бюлера у 1912 р. голландський дослідник Й. ван Гіннекен також трактував синестезію як підґрунтя метафоричного перенесення. Він звернув увагу на те, що прикметники, які описують сприйняття на слух, можуть застосовуватися також у випадках зорового або тактильного сприйняття. Ще Аристотель відзначав таку природу метафоризації на прикладах лінгвістичних термінів *grave accent* та *acute accent* як перенесення з однієї сфери, зокрема, тактильних відчуттів, на іншу: встановлюється паралелізм між цими типами наголосу, що сприймаються слухом, та якостями, які сприймаються органами дотику. Цитуючи Аристотеля, С. Ульманн уважав синестезію «найдавнішою, доволі поширеною, можливо, навіть універсальною формою метафори» [1970, 279]. Проблема синестезії на підставі зорових образів розглядалася представниками Вюртбурзької школи гештальтпсихології. Зокрема, В. Вундт інтерпретував метафори, зумовлені образним сприйняттям міміки обличчя та смаковими відчуттями, К. Бюлер характеризував синестетичну метафору, використовуючи технічну модель скіоптикону (подвійної решітки) [1993, 316-328]. Американський логік Дж. Сьорль розробив універсальну схему сенсорних метафор на прикладі слів *warm, hard* та їхніх корелятів у багатьох мовах світу [Теория метафоры 1990, 324]. Радянський психолог О. Лурія пояснював синестезію нейрофізіологічними процесами стимуляції певної модальності не лише у специфічних для неї проекційних зонах свідомості, а й у неспецифічних (бокових відгалуженнях аксонів – коллатералях). У сучасній теорії концептуальної метафори подібні процеси описані І. Світсер у ракурсі історичних змін значень. На прикладах синестетичних метафоричних перенесень А. Барселона демонструє вихідні метонімічні процеси, які послужили підґрунтям метафори. Дослідник вважає, що перенесення звуку на колір викликане насамперед чуттєвим стимулюванням звуковими відчуттями людини зорових і т. ін., що може розглядатися як ментальний доступ одних відчуттів до інших у межах однієї концептосфери, а значить, кваліфікуватися як первинна метонімія [Barselona 2000, 36-44].

У лінгвістичному аспекті пояснення механізму метафоризації здійснюється на підставі семної динаміки: при метафоризації відбувається згасання інтегральної семи у структурі значення слова, яка поступається місцем диференційній чи потенційній семам. Концептуальне пояснення семних змін при метафорі подає М. Нікітін: «При метафоричному зв'язку значень спільну частину складають семи імплікаціоналу та інтенсіоналу вихідного значення, які у похідному значенні відіграють роль гіпосеми. Стосовно гіперсеми похідного значення, то як і при метонімії нею слугує поняття про клас, у якому виділено підклас на основі гіпосеми: *ведмідь* – інтенсіонал – вид тварини; імплікаціонал – волохатий, великий, ласун, сильний, небезпечний та ін.» [1997, 70].

Лінгвісти виокремлюють етапи метафоризації. Російська дослідниця В. Телія характеризує їхню послідовність як перехід від задуму, мети, наміру людини, на підставі яких створюється допоміжне поняття на основі асоціативних комплексів (ореолів) – енциклопедичного, раціонально-культурного, особистісного знання, до припущення подібності; фокусування її контекстом. Результатом контекстуального забезпечення метафоризації є фільтрація – поєднання нових ознак зі старим значенням і формування нового концепту на базі сфери знань, досвіду мовців, їхньої етнічної культури [1988, 26-52]. Підґрунтям антропометричної концепції В. Телія є головна теза психолінгвістичної теорії Л. Виготського про мотивованість будь-якої мовної діяльності [1982, 163]. Подібну теорію мотивованості, інтенційності стосовно метафори розробляли М. Ептер, Ф. Мур, Р. Туранго. В. Телія розглядає метафору як співвіднесення різних сутностей, результатом чого є створення нового гештальту з редукованих прототипів, який синтезує в собі ознаки гетерогенних об'єктів уподібнення [1988, 50].

Найсучасніше пояснення механізму метафори здійснюється в когнітивному аспекті. У метафорі вбачають ключ до розуміння основ мислення та процесів створення не тільки національно-мовного світобачення, а і його універсального образу. Мовознавці вважають, що першим поняття «когнітивної метафори» увів представник психологічного напряму інтеракційної теорії М. Блек, який називав когнітивною таку метафору, що не виконує орнаментальної й експресивної функцій. Установка на аналіз мовної метафори в контексті мисленнєвої діяльності була безсумнівною заслугою М. Блека. Проте Р. Гаскелл уважає першим дослідником когнітивного процесу метафоризації італійського філософа Дж. Віко, який розглядав метафору у філогенезі як первинну логіку несвідомих процесів, що втілилася в поетичній творчості народу і з часом поступилася логіці раціонального. Подібні думки висловлювали Е. Касірер, який вважав метафору рефлексом міфологічних уявлень про світ, а також О. Розеншток-Хюссі, який припускав, що перші імена повинні були мати двошарову структуру: з одного боку, вони називали речі, доступні органам чуття людини, з іншого, вони вказували на невидиме – на структуру спільноти й на місце людини в ній, тобто перші імена були метафорами [1994]. Такі положення спростовуються дослідженнями дитячого мовлення (діти спершу засвоюють прямі значення, а згодом метафоричні) і подвійно-опозиційною теорією метафори, згідно з якою метафора утворюється шляхом поєднання двох логічних операцій: твердження й заперечення, – що спостерігається у давньоіндійських Ведах у вигляді сполук: ***твердий****, але не скеля;* ***солодкий****, але не яблуко.*

У когнітивній лінгвістиці найбільш поширеною є діяльнісна теорія концептуальної метафори, розроблена американськими мовознавцями Дж. Лакоффом і М. Джонсоном в аспекті постульованої ними досвідної (експірієнталістської) парадигми. Згідно з їхньою теорією, метафора є використанням знака однієї концептуальної сфери на позначення складника іншої, притаманна повсякденній мові й мисленню людини, а не лише художньому дискурсу, і керується набутим у процесі спільної діяльності етносу досвідом. Концептуальна сфера (домен), що постачає знаки, які переносяться до іншої сфери, названа джерелом (source domain), або донорською зоною, у термінах інших дослід-

ників (зокрема, К. Рахіліна посилається на Б. Рудзка-Остін, яка запозичила donor domain i recipient domain у Kittay, Lehrer 1981 [2002, 381]). Сфера, яка запозичує знаки із джерела, є мішенню (target domain), або реципієнтною зоною [Lakoff, Johnson 1980; Rudzka-Ostyn 1988; Рахилина 2002]. Як зазначає Дж. Лакофф, «сфера джерела, можливо, структурується пропозиційною чи образно-схемною моделлю. У процесі переносу структура ідеалізованої когнітивної моделі сфери джерела переноситься на відповідну структуру сфери мішені» [1996, 181]. Сфера джерела є більш зрозумілою, конкретною й пов'язана з безпосереднім фізичним або просторово первинним досвідом (пор.: Н. Арутюнова – рамка і метафоричний фокус, тема і контейнер, референт і корелят [Лингвистический энциклопедический словарь 1990, 296]). Дослідники характеризують онтологічну, структурну, орієнтаційну метафори й персоніфікацію. Т. Грейді доповнює класифікацію метафор власним поділом їх на первинну (primary) та складну (complex), кореляційну (correlational) й аналогійну (resemblance) [Grady 1997, 79-100].

Послідовниками теорії Дж. Лакоффа і М. Джонсона розроблені різні аспекти поєднання донорських і реципієнтних зон (А. Ченкі, Б. Рудзка-Остін, Л. Ліпка, С. Глаксберг, Т. Грейді, К. Рахіліна та ін.), теорія інтеграції (блендів) ментальних просторів на прикладі оказіональних й онтологічних метафор (Ж. Фоконьє, М. Тернер). Концептуальна інтеграція (blending або mental binding), на їхній погляд, є головною ментальною операцією, що застосовується у багатьох площинах думки і поведінки людини, зокрема, і при метафорі та метонімії [Turner, Fauconnier 2000, 133]. Інтеграція двох ментальних просторів передбачає формування породжувального простору (generic space) й інтегративного простору (blended space), який містить елементи ввідних просторів (input 1 та input 2) і генерує нову власну структуру на основі міжпросторового зв'язку (cross-space mapping). Процес концептуальної інтеграції складається із: 1) композиції, 2) завершення, або доповнення, 3) уточнення, або розширення, кожний із яких може привести до створення нової структури.

Інтеграція ґрунтується, зокрема, на здатності людини до образного мислення, до встановлення зв'язку між ментальними просторами, які, на перший погляд, видаються неможливими. Такі зв'язки, на погляд різних дослідників бленду, мають природу схожості, взаємодії, атрибуції рис, уключеності до певного класу тощо. Критичний аналіз пояснення метафори на підставі положень теорії інтеграції здійснює М. Нікітін. Він зауважує, що концепція інтеграції не є універсальною і не пояснює всі випадки метафоризації. До того ж спосіб мовної репрезентації концепту зводиться до змістового типу концепту. Це означає, що немає концептів метафоричних і неметафоричних, а є концепти і моделі їхньої взаємодії, в тому числі й метафоричні [2002, 259-261]. Дослідник доходить висновку про те, що метафоризація не може мати проміжного рівня інтеграції, інакше на цьому рівні повинні б були існувати слова-гібриди [2002, 268].

Цікавий аспект когнітивного підґрунтя метафоричних процесів досліджує А. Барселона, який вважає, що в основі будь-якої метафори лежить метонімічне перенесення, тобто метафора мотивована метонімією. Дослідник наводить приклади інших наукових розвідок, де метонімія розглядається як підґрунтя

метафоризації, однак наголошує на тому, що жодна з них не постулює цей процес для всіх метафор, обмежившись лише певними прикладами [Barselona 2000]. Так, З. Ковечез, Дж. Лакофф описують випадки метонімічної бази метафор на позначення емоцій [Kövecses 1986, 1991; Lakoff 1987]. В. Апресян також кваліфікує випадки фізіологічної кореляції між відчуттям холоду й емоціями страху як метонімічне підґрунтя метафори СТРАХ – ЦЕ ХОЛОД, між світлом і щастям, в основі яких також лежить метонімія [Apresjan 1997]. Л. Гуссенс застосовує термін «метафтонімія» на позначення двох процесів взаємодії метафори та метонімії: метафори від метонімії і навпаки [Goossens 1990]. П. Пауелс навіть намагається вимірювати метонімічну мотивацію метафор [Pauwels 1995].

А. Барселона наводить випадки метонімічного мотивування метафор типу *black mood, sweet music* й ін., оскільки вони насамперед демонструють первинні відчуття кольору, смаку й емоційної оцінки, неприємних і приємних відчуттів, із цим пов'язаних. Первинна метонімічна модель сфери мішені визначає вибір сфери джерела при подальшій метафоризації [Barselona 2000, 42]. Подібний процес дослідник спостерігає в орієнтаційних метафорах (наприклад, просторовий вектор «униз» стосовно тіла людини в моделі народу поєднується з печаллю, горем, що виражається в опущених плечах, м'язах обличчя, голові, що свідчить про базову метонімію). Як здається, треба б було простежити й інші випадки сенсорної та орієнтаційної метафори, які демонструють опертя на архетипи, та дослідити вияви цих архетипів у різних мовах. На наш погляд, концепція А. Барселони загалом заслуговує на увагу, адже метафоричне перенесення не відбувається з будь-якої донорської зони на будь-яку реципієнтну, вибір їх, безсумнівно, мотивований. Можливо, на референційному рівні така мотивація має метонімічне підґрунтя, хоч ця гіпотеза потребує статистичного підтвердження й залучення більшого обсягу проаналізованого матеріалу.

У сучасній лінгвокультурології й етнопсихолінгвістиці метафора розглядається як культурний феномен мови, який фіксує чинники й закономірності переінтерпретації культурних кодів певного етносу, а також визначає спосіб осмислення дійсності та стиль мислення (наприклад, розгляд електричного струму як потоку рідини і руху предметів привів до різного устрою батареї та резистора). Головними принципами такої переінтерпретації вважаються антропометричність й антропоморфізм, зооморфізм, побутоцентризм, аксіологізація просторового й сенсорного кодів, абстрагування предметного коду і т. ін. [Селіванова 2004].

Метафора відрізняється від такого культурного феномена, як *символ*, збереженням цілісності покладеного в її основу образа, відсутністю стійкої конвенційності, тяжінням до позиції предиката, функцією характеризації (символ є дейктичним), відсутністю семантичних обмежень тощо (детальніше див.: [Арутюнова 1990, 22-26]). Символ, згідно з концепцією П. Флоренського, є «такою реальністю, яка несе в собі енергію іншої реальності, що не дана нам безпосередньо» [2000, 306]. Приміром, меч є символом війни, каштан – символом Києва, калина – символом України. Символ корелює з дійсністю, а метафора, навпаки, маскує цю дійсність. Символ здатний збагачуватися, за ним здебільшого стоїть внутрішній текст. Дослідники відмічають схожість метафори

й алегорії, однак їхня відмінність полягає в тому, що метафора є образом-версією для вже відомого прообразу на підставі використання в одному контексті різних форм, *алегорія* є застосуванням виразу з одним змістом для представлення зовсім іншого, невідомого змісту, який відкривається суб'єкту і передбачає розширене тлумачення. Інколи метафора отримує алегоричну інтерпретацію (приміром, «Пісня про буревісника» М. Горького, де метафори опосередкують алегорію бурі й революції) [Борботько 2007, 167-168].

У комунікативній лінгвістиці метафора кваліфікується як спосіб оптимізації інтерактивності комунікантів, засіб комунікативного впливу. Не випадково, у політичній лінгвістиці значна увага приділяється метафоричним перенесенням, які характеризують сприйняття етносом того чи іншого абстрактного поняття цієї сфери й політики взагалі. Російськими лінгвістами Ю. Карауловим й А. Барановим укладено навіть словник політичної метафори. Метафора як неістинний засіб номінації є знаряддям маніпулювання свідомістю адресатів, тому має особливу вагу в теорії реклами, іміджелогії, нейролінгвістичному програмуванні.

7. Проблема метонімії в лінгвістиці.

Метонімія (від гр. metōnymía – перейменування) є найпродуктивнішим креативним засобом збагачення мови, виявом мовної економії, семіотичною закономірністю, що виявляється в перенесенні позначень одного компонента події на інший, імені класу об'єктів на об'єкт цього класу, позначення частини на ціле й цілого на частину за суміжністю в межах однієї ситуації. Отже, підґрунтям метонімії служить наявність зв'язків між категоріями й поняттями в мисленні людини. Ці зв'язки можуть відображати ієрархію класифікації як поділ дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду, відношення складників однієї ситуації (просторових, часових ознак, учасників події, їхніх дій і станів, якісних і кількісних ознак тощо), каузальні відношення причини й наслідку, умови й результату і т. ін. Результатом метонімії може бути специфікація значення, його упредметнення й конкретизація чи генералізація. Метонімія є підґрунтям семантичних моделей полісемантів і словотворчих типів (наприклад, вторинні предметні значення у віддієслівних іменників, у результаті чого їхні суфікси набувають нових значень).

У мовленні метонімія руйнує лексичну синтагматику словосполучення й речення за рахунок еліпсису та семантичної конденсації змісту згорнутої сполуки в одному слові (*вивчати Шевченка, пігулки від голови, два Шишкіна* тощо). В аспекті семантичної структури слова вона ґрунтується на семній динаміці: усуненні інтегральної семи й заміни її диференційною. У когнітивній семантиці метонімія, що розглядається як базова характеристика когніції [Lakoff 1987, 77], пояснюється рухом знака з одного елемента когнітивної моделі (пропозиції, фрейму) на інший у межах цієї моделі (Дж. Лакофф, Р. Дірвен, А. Барселона, Р. Гіббс та ін.). З. Ковечез і Г. Редден кваліфікують метонімію як «когнітивний процес, при якому одна концептуальна сутність забезпечує ментальний доступ до другої концептуальної сутності в межах певного

домена, або ІКМ (ідеалізованої когнітивної моделі – О.С.)» [Kövecses, Radden 1998, 39]. Ідея забезпечення ментального доступу належить Р. Ленекеру [Langacker 1993, 30].

Дискусійною проблемою сучасної семасіології залишається розмежування метонімії й метафори. Протиставлення метонімії й метафори описувалося Р. Якобсоном з огляду на два типи афазії, пов'язані з руйнуванням асоціацій за суміжністю та схожістю [Теория метафоры 1990, 110-133]. Він зазначав, що метонімія, як і метафора, є знаковим перенесенням, однак перша ідентифікує предмет свого позначення, а друга характеризує його. Метафора, на думку вченого, представляє парадигматичний полюс мови, оскільки базується на заміщенні, а метонімія – синтагматичний полюс, тому що її використання дає змогу замінити знаком цілу синтагму [Jakobson 1956]. Як зазначає Н. Арутюнова, «метонімія тяжіє в позиції суб'єкта та інших референтних членів речення. Вона не може вживатися в позиції предиката. Метафора, навпаки, у своїй первинній функції міцно пов'язана з позицією предиката [...]. Метафора виконує в реченні функцію характеризації, метонімія – ідентифікуючу функцію й орієнтована на позицію суб'єкта й інших актантів» [1990, 31].

Критерій стабільності / зміни синтаксичної позиції при розмежуванні метафори й метонімії запропонував польський лінгвіст Є. Курилович. Метонімія має синтаксичну природу, порівняно із семантичною природою метафори, адже сполучуваність одиниць відбувається за рахунок імплікації знака метонімізованого поняття (гіпалаги).

На відміну від когнітивної природи метафори, когнітивна природа метонімії полягає в застосуванні знака одного поняття на позначення іншого в межах однієї ситуації або предметної сфери (метафора завжди обирає знаки іншої предметної сфери). Дж. Лакофф и М. Тернер визначають розбіжність між метафорою та метонімією в таких трьох позиціях: 1) метафора залучає два концептуальні домени, метонімія – лише один; 2) метафора налаштована на декодування, метонімія – на встановлення референції; 3) логічний зв'язок метафори відображений у вислові «is-a», а відношення в метонімії – у вислові «stand-for» [Lakoff, Turner 1989, 103]. Подібні погляди на розбіжність метафори й метонімії є традиційними й усталеними, однак Р. Дірвен показав, що вони є редукціоністськими, позаяк метонімія здатна не обмежуватися одним доменом і поєднувати два домени, як і метафора. При метафорі сфера мішені завжди розчиняється у сфері джерела частково чи повністю, тоді як метонімія може задіяти два автономних домени [Dirven 1993]. Це відбувається тоді, коли метонімія постає як база подальшої метафоризації (див. праці К. Леві-Стросса, Ф. Руїса де Мендози, Дж. Тейлора, Л. Гуссенса, А. Барселони, С. Німайєр й ін.). Когнітивний розгляд метонімії ґрунтується на положеннях Р. Якобсона, які Р. Дірвен назвав дуже плідними для когнітивного теоретизування [Dirven 1993, 3]. Метонімія ґрунтується на екстралінгвальному досвіді і є культурно залежною [Niemeier 2000, 197].

Конфігурацію метонімічного перенесення лінгвісти розглядають як асиметричну (висунення корелята та згасання референта). Когнітологи вважають основною функцією метонімії інференційну як функцію логічного

виведення. Дослідники виділяють такі типи метонімії: власне лексичну, конструктивно зв'язану й ситуаційно зумовлену (ідентифікаційну). Перша є усталеною в мові метонімією, друга виникає на базі словосполуки чи речення у певній еліптичній конструкції, третя ідентифікує конкретний предмет чи особу із суміжним предметом у певній ситуації мовлення. Типи метонімії виокремлюються за різними параметрами: 1) за рівневим статусом (лексичні, словотвірні, граматичні, фразеологічні); 2) за конвенційністю в мові (системні й оказіональні); 3) за способом суміжності (різні типи перенесення) тощо.

Метонімія може ставати підґрунтям метафори, яку називають метаморфною (або метафтонімією одного з типів, у термінології Л. Гуссенса [Goossens 1995]). Не випадково, в історичній поетиці метонімію, зокрема, її різновид синекдоху, називають першотропом, що став джерелом виникнення метафори і всього тропеїчного спектра мови (У. Еко, Ж. Дюбуа, П. Шофер, Д. Райс, Ц. Тодоров, А. Анрі й ін.). У когнітивній лінгвістиці розглядають три типи взаємодії метафори та метонімії: 1) метонімія є підґрунтям метафори; 2) метафора слугує джерелом метонімії; 3) метонімія визначає, у який спосіб метафоричне перенесення може бути інтерпретоване [Ruiz de Mendoza 2000, 121]. У процесі метафоризації метонімія може опосередковувати її як у сфері джерела, так і у сфері мішені.

Метонімія є тропом, фігурою мовлення, стилістичним прийомом, однак вона є насамперед засобом повсякденного мовлення й мовною закономірністю.

8. Методи семасіології.

Із метою дослідження значення застосовуються загальні наукові методи, а також власне лінгвістичні, серед яких високу пояснювальну спроможність мають компонентний, дистрибутивний, валентнісний, контектологічний аналіз, статистичні методи, різноманітні методики моделювання тощо.

Компонентний аналіз являє собою методику опису структурної організації значення як набору мінімальних семантичних компонентів, кожний із яких виконує свою функцію і пов'язаний з іншими певними ієрархічними відношеннями. Компонентний аналіз ґрунтується на парадигматиці й синтагматиці лексичного рівня мовної системи. Цей метод, запропонований у 1956 р. американськими антропологами У. Гуденафом і Ф. Лаунсбері в журналі «American Anthropologist» при описі ними термінів спорідненості в мовах американських індіанців. Компонентний аналіз впроваджувався за часів домінування структуралізму в лінгвістиці й виходив з ідеї розкладу значення на найпростіші елементи, висунутої Л. Єльмслевом у праці «Пролегомени до теорії мови» 1943 р. і Р. Якобсоном. Концепція поділу значення на атомарні одиниці у 40-50-ті р. р. XX ст. була транспонована з фонології, де фонема розглядалася як пучок розрізнювальних ознак на основі ряду їх бінарних опозицій (метод опозиції М. Трубецького). Принципи компонентного аналізу розроблялися у наукових працях Б. Потьє, А. Греймаса, Е. Косеріу, А. Мартіне, Ю. Найди, С. Ульманна, Дж. Лайонза, Е. Бендікса, М. Бірвіша, Р. Дебьов, Д. Шмельова, Ю. Апресяна, Ю. Караулова – автора першого «Частотного словаря семантических множителей русского языка» [1980] та ін.

У США компонентний аналіз набув менталістської орієнтації, характеру універсальності й застосовувався в генеративній граматиці й семантиці з метою семантичної інтерпретації граматично правильних речень. У концепції Дж. Катца, Дж. Фодора та П. Постала він ґрунтувався на трьох категоріях: окремих значеннях слів – лексичних ридінгах, семах як семантичних маркерах і селекційних обмеженнях – правилах уживання. Ці категорії виокремлювалися зі словникових тлумачень, а для розрізнення окремих значень слів застосовувався набір формальних процедур, які містили операцію семантичного аномального висловлення. Така методика викликала неоднозначну оцінку. В. Звегінцев, наприклад, зазначав, що «ніякої особливої процедури для виділення ридінгів компонентний аналіз не пропонує. Він обирає їх у готовому вигляді зі словників, де вони виступають як окремі значення слів» [1981, 11]. О. Селіверстова, навпаки, використала принцип селекційних обмежень при дослідженні валентності лексем, виокремивши конфігуративні особливості у сполучуваності, що перетворюють речення на аномальне і дають змогу розрізнити значення слів (наприклад, *Он прекратил чтение*; *Он перестал читать*, але **Он перестал чтение*) [1976, 119-146].

У книзі «Компонентний аналіз значення» американського дослідника Ю. Найди запропоновано процедуру вертикально-горизонтального аналізу значення, що передбачає як зіставлення значень у вертикальній ієрархії гіпо-гіперонімічних відношень, так і горизонтальне порівняння значень одного рівня ієрархії. Така процедура звичайно застосовується з метою опису значень однієї семантичної групи (Ю. Найда продемонстрував це на прикладі слова *magazine* порівняно зі словами *journal, newspaper, book, pamphlet, brochure*). Для слова *beautiful* він розробив процедуру аналізу перетину значень на підставі дистрибуції лексеми порівняно зі словами-квазісинонімами [Найда 1983, 61-74].

Неможливість використання для певних груп лексем процедури зіставлення мінімальних пар у складі лексичного поля або групи привела семасіологів до найбільш загальної й універсальної методики компонентного аналізу – членування словникових дефініцій. Така методика була використана групою кембриджських науковців під керівництвом М. Мастермана, яка здійснювала орієнтоване на машинний переклад індексування слів відповідно до груп, класів, тем за ідеографічним словником-тезаурусом англійських слів і висловлень П. Роже 1852 р. Колега М. Мастермана К. Спарк Джоунз використала цю методику для розробки теорії синонімії.

У радянському мовознавстві компонентний аналіз став особливо популярним у 70-ті роки і використовувався у вигляді різних методик: комбінаторики диференційних множників (Т. Ломтєв), членування словникових дефініцій (І. Арнольд, Ю. Караулов, Д. Шмельов, Е. Скороходько), анкетування (О. Селіверстова), ступеневої ідентифікації (Е. Кузнєцова), семантичного портретування (Ю. Апресян, І. Мельчук), тематичних груп (Б. Плотников, М. Толстой), зіставлення (В. Гак), компонентного синтезу (О. Кузнецов), психолінгвістичного експерименту (О. Лурія, О. Залевська, О. Клименко), асоціацій (Л. Титова), дистрибутивної та дистрибутивно-статистичної методики (А. Шайкевич) тощо. Кожна з таких методик має свої недоліки й переваги.

У працях представників Московської семантичної школи компонентний аналіз отримав інший напрямок – опису значення не конкретного слова в контексті, а встановлення семантичних компонентів, які вносяться певним словом до класу речень, тобто опису підлягає висловлення з відповідним словом [Мельчук 1974, 52-67]. До того ж компонентний склад значення розглядається не як проста сукупність елементів, а організована структура, репрезентована за допомогою певної метамови.

Компонентний аналіз використовується при укладанні тлумачних словників (наприклад, метод лексикографічного портретування Ю. Апресяна, який ґрунтується на п'яти компонентах тлумачення лексичних одиниць: учасниках ситуації, їхніх статусах і станах, їхній взаємодії та діях, позиції спостерігача й оцінці ситуації мовцем і слухачем). Доробок компонентного аналізу є вагомим для машинного перекладу (при створенні мов-посередників, еталонних систем еквівалентності), кодування термінів в інформаційно-пошукових мовах (наприклад, RX-мова семантичних множників Е. Скороходька), методики викладання іноземних мов, зіставних досліджень і т. ін.

У семасіології широко застосовувався й ***дистрибутивний аналіз***, який загалом представляв структуралістську методику встановлення ознак і функціональних властивостей певної мовної одиниці шляхом визначення сукупності сполучуваних із нею елементів дистрибуції (від лат. distributio – поділ, розподіл), тобто оточення однакового рівневого статусу (фонем, морфем, лексем тощо) у всіх можливих контекстах. Головні принципи дистрибутивного аналізу були сформульовані Л. Блумфілдом у 20-ті р. р. XX ст. і розроблені у 30–50-ті р. р. американським лінгвістом З. Харрисом (у книзі «Methods in Structural Linguistics») й американськими дескриптивістами. У дескриптивізмі дистрибутивний аналіз розглядався як сукупність діагностичних процедур: 1) попереднього запису висловлень інформантів за допомогою фонетичної транскрипції; 2) сегментації висловлень на мінімально можливі сегменти (фони й морфи) з опертям на субституцію (підстановку); 3) ідентифікації інваріантних одиниць (фонем і морфем) на підставі мовних сегментів фонів і морфів; 4) розподілу виділених одиниць у дистрибутивні класи, встановлення складу фонем і морфем (фонематика й морфеміка), їхнього аранжування (фоно- і морфотактика). Фонема представляє сім'ю (парадигматичний клас) алофонів, що перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції (позиційні варіанти) і вільного варіювання (факультативні варіанти).

За допомогою дистрибутивного аналізу виділяють дистрибутивні класи, у які об'єднують одиниці з однаковою дистрибуцією. Дослідники виділяють три типи дистрибуції: додаткову, контрастну і вільно варіативну. Додаткова дистрибуція полягає в неможливості мовних одиниць перебувати в однакових оточеннях і зумовлює виділення позиційних варіантів фонем – алофонів й аломорфів або їхніх рядів. Контрастна ґрунтується на однаковому оточенні й розбіжності у значенні одиниць і дає змогу розрізнити дві мовні одиниці-інваріанти. Вільно варіативна дистрибуція визначається однаковим оточенням за умови нерозрізнення форм і значень одиниць, що уможливлює констатацію їх як варіантів, не залежних від позиції.

Спочатку дистрибутивний аналіз застосовувався щодо фонем шляхом побудови квадратної матриці, у якій фіксувалися звуки у препозиції та постпозиції. Згодом методика була поширена на морфеми, потім – на слова з метою встановлення значень полісемантів, а також на речення (аналіз за безпосередніми складниками). З метою впорядкування опису суми всіх можливих позицій елемента відносно інших елементів того самого рівня у дистрибутивному аналізі використовуються умовні позначення класів слів, які включаються до дистрибутивної формули (наприклад, N mass – речовинний іменник, N pers – іменник особи, A – прикметник, V tr – перехідне дієслово, V intr – неперехідне дієслово, D – прислівник тощо). Дистрибутивні формули й моделі дистрибуції набули особливої ваги в лексикографічній практиці з метою демонстрації сполучуваності слова (А. Хорнбі, Е. Мечнікова, В. Перебийніс, С. Хідекель) та у процесі навчання мові іноземців (Г. Палмер). Дистрибутивний аналіз сприяв удосконаленню технік лінгвістичного експерименту й широко використовується у моделях автоматичної обробки природної мови (комбінаторна методика Ю. Апресяна, І. Мельчука, А. Жолковського; концептуальні графи Р. Шенка, Дж. Сови й ін.).У працях Ю. Апресяна дистрибутивний метод має на меті розмежування синтаксичних значень слів, зокрема, російських дієслів. Зіставлення дистрибуції дієслів і аналіз випадків неможливості відповідних трансформацій (невідмічених або аномальних фраз) дає змогу диференціювати систему ЛСВ полісемантів.

Принцип дистрибуції почасти був покладений в основу ***контекстологічного аналізу***, який став методом переважно лексичної семантики. Контекстологічний аналіз представляє слово у єдності з його оточенням (контекстуальним індикатором, указівним мінімумом, семантичним радіусом дії слова, висловлення), що дає змогу встановити значення досліджуваного елемента тексту. Процедури цього методу розроблялися в контекстній семантиці й залежать від розуміння контексту. Становлення контекстологічної методики розпочиналося з вузького розуміння контексту як мінімального оточення, яке діагностує семантику слова, тобто переважно речення. У радянському мовознавстві ця методика представлена у працях Н. Амосової, яка розрізнювала змінний (лексичний та синтаксичний) і постійний контекст, приділивши більшу увагу контекстуальному набору як слова, так і сукупності слів, що сприяють реалізації значення обраної для аналізу лексеми [1963, 34]. Дослідниця застосувала контекстологічний аналіз для опису англійської фразеології, а її послідовники використали цю методику в більш широкому діапазоні в поєднанні з іншими методиками. Залежно від рівня індикації розмежовувалися лексичний, синтаксичний, морфолого-синтаксичний, конструктивний і змішаний контексти. Безпосередній зв'язок контекстуального індикатора зі словом формує перший ступінь контексту, а опосередкований позначається другим ступенем. І. Арнольд відмічає, що «важливим достоїнством підходу Н. Амосової є те, що вона розглядала контекст як єдність слова та його індикатора, тобто враховувала їхню взаємодію. Чимало дослідників вважали контекстом лише оточення слова» [1991, 47].

Більш широке розуміння контексту як тексту в цілому привело до розробок стилістичного контексту, який ураховував навіть можливі асоціації

у свідомості й лексиконі адресатів. Найширша дефініція контексту як комунікативної ситуації, що впливає на семантику досліджуваних одиниць, виникла раніше концепцій мовного та стилістичного контекстів у працях основоположника Лондонської лінгвістичної школи Дж. Фьорса, який ґрунтувався на ідеях антрополога Б. Малиновського. Контекстологічний аналіз такого типу передбачає врахування індикації не лише текстового масиву, а й усіх складників комунікативної ситуації, зокрема, її умов, рольової природи комунікантів, соціального й культурного середовища і т. ін. Контекстологічний аналіз Лондонської школи оперує поняттям колокації, наближеним до понять сутнісних семантичних відношень В. Порцига, лексичних солідарностей Е. Косеріу. Колокація як семантичне узгодження протиставлене колігації – сукупності морфолого-синтаксичних умов уживання слова, що виявляють його полісемію. Урахування колігації в контекстологічному аналізі привело до виокремлення в семасіології терміна «морфологічний контекст». Формалізація процедур контекстологічного аналізу зумовила його поширення в комп'ютерній лінгвістиці при автоматичній обробці текстів і створенні багаторівневих лінгвістичних процесорів.

У другій половині XX ст. у зв'язку зі становленням нових лінгвістичних дисциплін, зокрема, психолінгвістики й соціолінгвістики до сфери семасіологічних досліджень було залучено методику ***асоціативного експерименту***, що полягала в описі й аналізі мовних реакцій на слова чи сполуки (стимули), що виявляє рефлекторні тимчасові зв'язки відчуттів, почуттів, образів, понять і їхніх позначень у ментальному лексиконі носіїв мови з метою конструювання мережі асоціацій у свідомості індивіда й етносвідомості (детальніше див. розділ 4).

У семасіології процедура спрямованого асоціативного експерименту, що мала назву ***методики семантичного диференціала,*** передбачала вимірювання понятійного змісту слова й була розроблена американським психолінгвістом, представником необіхевіористської психології Ч. Осудом (книга «The Measurement of Meaning» 1957 р.). Інформантам були пред'явлені понад 30 вимірів (синонімічні пари прикметників «приємний / неприємний», «великий / маленький» і т. ін.). Кожний вимір мав вигляд шкали від + 3 до – 3 (гарний – більше гарний, ніж нейтральний – більше нейтральний, ніж гарний – нейтральний – більш нейтральний, ніж поганий – більш поганий, ніж нейтральний – поганий). Завданням інформанта було оцінити слово за цими шкалами. Результатом обробки матеріалу шляхом факторного (фактори оцінки, сили й активності як три групи шкал, що збігалися за результатами математичної обробки) і кореляційного аналізу було встановлення спільних для всіх конотативних оцінок слів. Ця методика була застосована Ч. Осгудом і для вимірювання політичних пріоритетів американців у 50-ті р. р.

Недоліками методики семантичного диференціала лінгвісти називають спрямування на встановлення насамперед конотативного значення, недостатню увагу до багатозначності слів-стимулів, метафоричний характер назв ділень шкали, ігнорування впливу денотативного значення тощо [Апресян 1963, 140-142; Левицький 2006, 96]. Семантичний диференціал використовувався щодо досліджень звукосимволізму (І. Тейлор, Дж. Вайс, О. Журавльов, В. Левицький та ін.) і суб'єктивних семантичних просторів у психосемантиці (М. Нобл, А. Стаатс, В. Петренко й ін.).

На розробках методики семантичного диференціала Ч. Осгуда ґрунтуються процедури ***семантичного шкалювання*** – методики психосемантики, що полягає в розподілі наявних лексичних одиниць одного лексико-семантичного поля в системі координат за двома заданими опозиціями параметрів відповідно до суб'єктивної оцінки слів. Ця методика не досить поширена й можлива не для всіх мовних одиниць. Вона дає змогу простежити вияв тих чи інших ознак у слів однієї тематичної групи. Наприклад, характеристика птахів за параметричними опозиціями «дикий / домашній», «великий / малий» дає змогу диференціювати за цими параметрами семантику складників цього лексичного поля [Петренко 1997].

На методику семантичного диференціалу спирається і ***градуальне шкалювання*** – експериментальна психолінгвістична методика дослідження семантики, що полягає в розташуванні інформантами слів однієї семантичної групи відповідно до порядку зменшення чи збільшення певної ознаки (приміром, шкалювання слів розміру В. Шабесом). Завданням цієї методики є вияв семантичного простору мовної категоризації у свідомості носіїв мови, семантичної відстані між лексемами одного поля. За результатами досліджень можливе укладання градуальних словників, які уточнювали б значення лексичних одиниць [Шабес 1987; Петренко 1997].

Популярним у семасіології та психосемантиці є ***кластерний аналіз,*** метою якого є об'єднання слів у послідовні групи: спершу поєднуються слова які семантично є найбільш близькими, потім ці пари знову інтегруються з тими парами, що є ближчими до них. Результатом методики є створення рядів кластерів, які організовують матеріал на різних рівнях семантичної близькості. Приміром, у психосемантиці В. Петренка виокремлено кластери засобів зберігання речей, засобів транспортування, тіла людини. Кластерний аналіз дає змогу за умови залучення значної кількості інформантів і слів виявити важливі семантичні закономірності, зокрема, категоризації світу в мисленні і т. ін. (детальніше див.: [Жамбю 1988; Петренко 1997]).

У семасіології широко застосовуються процедури ***моделювання.*** Найпоширенішою є модель ***семантичного поля***, що передбачає виділення сукупності слів, об'єднаних спільною семантичною ознакою. Термін «поле» запозичений із фізики і через психологію, біологію й соціологію введений до мовознавчих студій, зокрема, до семасіології, німецькими лінгвістами Г. Іпсеном (1924 р.) і Й. Триром (1931 р.). Теорія семантичного поля розроблена Л. Вайсгербером. Побудова семантичного поля застосовується при компонентному аналізі як схема опису інтегральних і диференційних семантичних ознак членів поля та при укладанні ідеографічних словників-тезаурусів, що тематично організують лексичну підсистему мови. В. Порциг застосовував методику моделювання семантичного поля до розрізнення полісемії й омонімії.

Формалізованою моделлю представлення значення мовних одиниць, конкретної ситуації або їхньої сукупності у вигляді мережі зв'язків між елементами (вузлами) – значеннями чи концептами та їхніми знаками як складниками відповідних ситуацій є ***семантична сітка***. Семантичні сітки можуть бути мовними за умови репрезентації ними семантичних відношень

у лексичній підсистемі мови; і текстовими, що представляють зміст тексту. Кожний вузол (вершина) може бути пов'язаний із певною кількістю інших вузлів залежно від складності представленої ситуації. Розробка поняття семантичної сітки була здійснена в комп'ютерному форматі відповідей на запитання М. Куільяном і Б. Рафаелем у 60-ті р. р. XX ст. Їхні семантичні сітки уможливлювали миттєвий пошук інформації про ознаки концепту на підставі вияву гіпероніма – родового поняття із сукупністю інваріантних ознак. Одним із варіантів концепції семантичних сіток можна вважати теорію концептуальних залежностей, розроблену на початку 70-х р. р. американським дослідником Р. Шенком із метою вивчення семантичної бази породження й розуміння текстів. Означена теорія передбачає застосування формалізованої метамови для створення глибинно-смислової репрезентації текстів із метою аналізу й синтезу висловлень природною мовою, причому цей зміст установлюється на підставі не лише значень мовних одиниць, а й структур екстралінгвальної інформації (знань дійсності й енциклопедичних), обов'язкових для розуміння. Формалізація змісту відбувається за допомогою мережі графів залежностей, які пов'язують метамовні позначення змістових компонентів. Графи залежностей розглядаються як поєднання за допомогою дуг (логічних і ситуаційних зв'язків) відповідних вузлів – понятійних складників ситуації, репрезентованих словами природної мови, компонентами речень. Концептуальний рівень репрезентації інтегрує семантику та прагматику тексту зі словником, який представляє слова у списках концептуальних (глибинних) відмінків – мисленнєвих аналогів ситуаційних ролей компонентів, або типових базових дій із правилами умовиводів і каузації. Перевагою моделей сіток є подання двох типів семантичної репрезентації: ситуаційного (синтагматичного), який проектується на відповідний текст, й енциклопедичного (парадигматичного), що описує іманентні властивості концептів (місце в ієрархії понять, типові ознаки тощо). Недоліками цієї методики є надмірна спрощеність і логіцизм представлення семантичної інформації.

Сучасні семасіологічні дослідження неможливі без статистичних методів. Кількісний аналіз мовних явищ бере свій початок ще з часів античності, хоч перші фундаментальні праці, що застосовували кількісний принцип щодо мовних одиниць, з'явилися наприкінці XIX ст. (дослідження довжини речення Л. Шерманом у 1888 р., частоти звуків і букв В. Богородицьким, О. Пєшковським та ін.). Однак активізація лінгвостатистичних досліджень відбулася у другій половині XX ст. (роботи Дж. Ципфа, Дж. Юла, П. Гіро, П. Менцерата, Р. Піотровського, Б. Головіна, В. Перебийніс, Р. Кьолера, В. Левицького й ін.). ***Лінгвостатистичний експеримент*** спрямований на отримання кількісних характеристик певних мовних явищ (частотності фонем, складів, слів, речень, довжини слова, речення тощо) і встановлення достовірності статистичних результатів. Першим етапом цього методу є висунення певної гіпотези відповідно до окресленої мети й завдань. Другим є визначення залежно від мети дослідника межі генеральної сукупності – усього масиву об'єктів, що вивчаються, об'єднаних певними якісними й кількісними ознаками; а також здійснення вибірки та встановлення її обсягу. Вимогами до вибірки є репрезентативність,

що визначає максимальну представленість якісних і кількісних ознак генеральної сукупності; та однорідність, яка обмежує вибірку хронологічно (певний часовий зріз), тематично (певний тип тексту), адресантно (певний автор), стилістично і т. ін. Третій етап лінгвостатистичного експерименту передбачає обробку та статистичний аналіз отриманих результатів шляхом виокремлення варіаційних рядів, укладання таблиць, діаграм, графіків, встановлення середнього арифметичного, стандартного відхилення, індексів як величини відношень, наприклад, між змінною та константою. Четвертим етапом є опис закономірностей, встановлених статистично, інтерпретація отриманих величин, тобто якісний аналіз досліджуваного явища. На цьому етапі відбувається підтвердження чи непідтвердження висунутої гіпотези (детальніше див.: [Левицький 2006, 108-140; Перебийніс 2002; Арапов 1988]).

Література

1. *Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова: синергетика языка, сознания, культуры. – М., 2002.*
2. *Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. – М., 2005.*
3. *Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики. – М., 2005а.*
4. *Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л., 1963.*
5. *Апресян Ю.Д. Дистрибутивный анализ значений и лексико-семантические поля // Лексикографический сборник. – М., 1962. – Вып. 5.*
6. *Апресян Ю.Д. Избранные труды в 2-х т. – М., 1995.*
7. *Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М., 1974.*
8. *Апресян Ю.Д. Современные методы изучения значения и некоторые проблемы структурной лингвистики // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1963.*
9. *Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М., 1967.*
10. *Арапов М.В. Квантитативная лингвистика. – М., 1988.*
11. *Арнольд И.В. Лексико-семантическое поле в языке и тематическая сетка текста // Текст как объект комплексного анализа в вузе. – Л., 1984.*
12. *Арнольд И.В. О применении табличного метода в семасиологических исследованиях // Филологические науки. – 1967. – № 4.*
13. *Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке: Дис. ... докт. филол. наук. – Л., 1968.*
14. *Арнольд И.В.Основы научных исследований в лингвистике. – М., 1991.*
15. *Арутюнова Н.Д. Логические теории значения // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976.*
16. *Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М., 1990.*
17. *Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., 1976.*
18. *Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М., 1988.*
19. *Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1998.*
20. *Аспекты семантических исследований. – М., 1980.*
21. *Ахманова О.С., Глушко М.М., Гюббенет И.В. и др. Основы компонентного анализа. – М., 1969.*
22. *Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961.*
23. *Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Концептуальная модель значения идиомы // Когнитивные аспекты лексики. – Тверь, 1991.*
24. *Беляевская Е.Г. Семантика слова. – М., 1987.*
25. *Беляевская Е.Г. Семантическая структура слова в номинативном и когнитивном аспектах: Автореф. дис. ... докт. филол. н. – М., 1992.*
26. *Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа // Новое в лингвистике.– М., 1965. – Вып. 4.*
27. *Блумфилд Л. Язык / Пер. с англ. – М., 1968.*
28. *Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. – Тамбов, 2000.*
29. *Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. – Л., 1978.*
30. *Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса. От психолингвистики к лингвосинергетике. – М., 2007*
31. *Борухов Б. «Зеркальная» метафора в истории культуры // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991.*
32. *Брудный А.А. Экспериментальные методы семантического анализа // Семинар по психолингвистике. – М., 1966.*
33. *Будагов Р.А. Категория значения в разных направлениях современного языкознания // Вопросы языкознания. – 1974. – № 4.*

34. *Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – М., 1990.*
35. *Васильев Л.М. Теория значения в лингвистической литературе // Филологические науки. – 1971. – № 4.*
36. *Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М., 1999.*
37. *Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996.*
38. *Вейнрейх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. Языковые универсалии. – М., 1970. – Вып. 5.*
39. *Вейнрейх У. Опыт семантической теории // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. – М., 1981. – Вып. 10.*
40. *Вжосек В. Метафоризм метафор: неклассическая историография в кругу эпистемологии истории // Вопросы методологии. – 1995. – № 1-2.*
41. *Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М., 1977.*
42. *Виноградов В.В. О взаимодействии лексико-семантического уровня с грамматическим в структуре языка // Мысли о современном русском языке. – М., 1969.*
43. *Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М., 1972.*
44. *Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-структурному аспекті. – К., 1988.*
45. *Вовк В.П. Языковая метафора в художественной речи. Природа вторичной номинации. – К., 1986.*
46. *Вольперт Р.Х. Коннотативный уровень описания грамматики. – Рига, 1979.*
47. *Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки – М., 2002.*
48. *Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 8 т. – М., 1982. – Т. 2.*
49. *Гак В.Г Опыт применения сопоставительного анализа к изучению структуры значения слова // Вопросы языкознания. – 1966. – № 2.*
50. *Гак В.Г Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М., 1971.*
51. *Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М., 1986.*
52. *Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М., 1992.*
53. *Гинзбург Р.С. Основы лексикологического исследования. – М., 1978.*
54. *Говердовский В.И. Коннотемная структура слова. – Харьков, 1991.*
55. *Головин Б.Н. О природе и лингвистической типологии языковых значений // Вопросы методологии и методики лингвистических исследований. – Уфа, 1966.*
56. *Гонтар Т.Ф. До проблеми валентності мовних одиниць // Мовознавство. – 1995. – № 2-3.*
57. *Горский Д.П. и др. Краткий словарь по логике / Под ред. Д.П. Горского. – М., 1991.*
58. *Гудавичюс А. Сопоставительная семасиология литовского и русского языков. – Вильнюс, 1985.*
59. *Гудков Л.Д. Метафора и рациональность. – М., 1994.*
60. *Гуревич В.В. О «субъективном компоненте» языковой семантики // Вопросы языкознания. – 1998. – № 1.*
61. *Гусев С.С. Наука и метафора. – Л., 1984.*
62. *Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии // Язык и интеллект. – М., 1996.*
63. *Джонсон-Лэрд Ф. Процедурная семантика и психология значения // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып. 23.*
64. *Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Вісник Черкаського університету. Серія філол. наук. – Черкаси, 1999. – Вип. 11.*
65. *Жамбю М. Иерархический кластер-анализ и соответствия. – М., 1988.*
66. *Жельвис В.И. Эмотивный аспект речи: Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия. – Ярославль, 1990.*
67. *Жоль К.К. Мысль, слово, метафора. – К., 1984.*
68. *Журавлев А.П. Звук и смысл. – М., 1991.*
69. *Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М., 2000.*
70. *Залевская А.А. Слово в лексиконе человека. Психолингвистическое исследование. – Воронеж, 1990.*
71. *Звегинцев В.А. Зарубежная лингвистическая семантика последних десятилетий // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. – М., 1981. – Вып. 10.*
72. *Звегинцев В.А. Мысли о лингвистике. – М., 1996.*
73. *Звегинцев В.А. Семасиология. – М., 1957.*
74. *Зимняя И.А. Смысловое восприятие речевого сообщения // Смысловое восприятие речевого сообщения (в условиях массовой коммуникации). – М., 1976.*
75. *Иванова О.В. Исследования семантической области с помощью фреймов. – Л., 1986.*
76. *Караулов Ю.Н. Частотный словарь семантических множителей русского языка. – М., 1980.*
77. *Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – М., 1988.*
78. *Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3.*
79. *Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М.-Л., 1965.*
80. *Кибрик А.А. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. – М., 1992.*
81. *Клименко А.П. Лексическая системность и ее психолингвистическое изучение. – Минск, 1974.*
82. *Кобозева И.М. Две ипостаси содержания речи: значение и смысл // Язык о языке. – М., 2000.*
83. *Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М., 2000.*

84. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – М., 1980.
85. Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976.
86. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М., 1969.
87. Копыленко М.М. Сочетаемость лексем в русском языке. – М., 1973.
88. Космеда Т.А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів, 2000.
89. Кочерган М.П. Слово и контекст. – Львов, 1980.
90. Кронгауз М.А. Семантика. – М., 2001.
91. Кругликова Л.Е. Структура лексического и фразеологического значения. – М., 1988.
92. Куайн У.О. Референция и модальность // Новое в зарубежной лингвистике. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – М., 1982. – Вып. 13.
93. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.,1981.
94. Кудрявцева В.А. Соотношение явных и скрытых значений в семантике производного слова .– Алма-Ата, 1991.
95. Кузнецов А.М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. – М., 1986.
96. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. – М., 1989.
97. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М., 1978.
98. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика. Введение. – М., 2003.
99. Лакофф Дж. Когнитивная семантика // Язык и интеллект. – М., 1995, 1996.
100. Левицкий В.В. Семасиология. – Винница, 2006.
101. Левицкий В.В. Смысловая структура слова и методы ее изучения // Методологические проблемы языкознания. – К., 1988.
102. Левицкий В.В., Стернин И.А. Экспериментальные методы в семасиологии. – Воронеж, 1989.
103. Лейбниц Г.В.Сочинения: В 4 т. – М., 1989. – Т. 4.
104. Лендваи Э. Лексическая семантика русского языка. – Будапешт, 1998.
105. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999.
106. Лещева Л.М. Лексическая полисемия в когнитивном аспекте. – Минск, 1996.
107. Литвин Ф.А. Многозначность слова в языке и речи. – М., 1984.
108. Локк Дж. Соч.: В 3 т. – М., 1985. – Т. 1.
109. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., 1979.
110. Маковский М.М. Метаморфозы слова (Табуирующие маркеры в индоевропейских языках) // Вопросы языкознания. – 1998. – № 4.
111. Маковский М.М. Удивительный мир слов и значений. Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике. – М., 1989.
112. Марчук М.В. Динамика лексических значений многозначных слов: Дис. ... докт. филол. н. – М., 1996.
113. Матвеева Т.В. Лексическая экспрессивность в языке. – Свердловск, 1986.
114. Матурана У. Биология познания // Язык и интеллект. – М., 1996.
115. Мауро Т. де Введение в семантику. – М., 2000.
116. Мегентесов С.А. Семантический перенос в когнитивно-функциональной парадигме. – Краснодар, 1993.
117. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. – М., 1974.
118. Мелерович А.М. Семантическая структура фразеологических единиц как лингвистическая проблема: Дис. ... докт. филол. н. – Кострома, 1980.
119. Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл ↔ Текст». Семантика. Синтаксис. – М., 1974.
120. Мельчук И.А.Русский язык в модели «Смысл ↔ Текст». – М., 1995.
121. Метафора в языке и тексте. – М., 1988.
122. Москович В.А. Статистика и семантика. – М., 1969.
123. Найда Ю. Процедуры анализа компонентной структуры референционного значения // Новое в зарубежной лингвистике. Проблемы и методы лексикографии. – М., 1983. – Вып. 14.
124. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. – СПб., 1997.
125. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании. – Воронеж, 1974.
126. Никитин М.В. Лексическое значение слова. – М., 1983.
127. Никитин М.В. Метафора: уподобление vs. интеграция концептов // С любовью к языку. Посвящается Е.С. Кубряковой. – М.-Воронеж, 2002.
128. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М., 1988.
129. Ніжегородцева-Кириченко Л.О. Лексико-семантичне поле «інтелектуальна діяльність»: досвід концептуального аналізу: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2000.
130. Новиков А.И., Ярославцева Е.И. Семантические расстояния в языке и тексте. – М., 1990.
131. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М., 1982.
132. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып.23.
133. Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. – М., 1981. – Вып. 10.
134. Огуй А.Д. Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії. Системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи. – Чернівці, 1998.
135. Озерова Н.Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного. – К., 1990.
136. Ольшанский И.Г. Модели представления знаний и когнитивные аспекты полисемии // С любовью к языку. – М., 2002.

137. *Ольшанский И.Г. Когнитивные аспекты лексической многозначности // Филологические науки. – 1995. – № 5.*
138. *Ольшанский И.Г., Скиба В.П. Лексическая полисемия в системе языка и тексте. – Кишинев, 1987.*
139. *Ортега-и-Гассет X. Две великие метафоры // Теория метафоры. – М., 1990.*
140. *Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960.*
141. *Пелевина Н.Ф. Коннотация и контекст // Вопросы семантики. – Калининград, 1983.*
142. *Перебийніс В.І. Статистичні методи для лінгвістів. – Вінниця, 2002.*
143. *Перцова Н.Н. Семантика слова в лингвистической концепции Лейбница. – М., 1985.*
144. *Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – Смоленск, 1997.*
145. *Петров В.В. Научные метафоры: природа и механизм функционирования // Философские основания научной теории. – Новосибирск, 1985.*
146. *Пиирайнен Е. «Область метафорического отображения» – метафора – метафорическая модель // Вопросы языкознания. – 1997. – № 4.*
147. *Плотников Б.А. Дистрибутивно-статистический анализ лексических значений. – Минск, 1979.*
148. *Плотников Б.А. Основы семасиологии. – Минск, 1984.*
149. *Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка. – Воронеж, 1984.*
150. *Почепцов Г.Г. Коммуникативные аспекты семантики. – К., 1987.*
151. *Психолингвистические исследования слова и текста. – Тверь, 1997.*
152. *Психолингвистические проблемы функционирования слова в лексиконе человека. – Тверь, 1999.*
153. *Рассел Б. Исследования значения и истины. – М., 1999.*
154. *Рахилина Е.В. Основные идеи когнитивной семантики // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002.*
155. *Ризель Э.Г. К вопросу о коннотации // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореза. – 1978. – Вып. 125.*
156. *Ричардс А.А. Философия риторики // Теория метафоры. – М., 1990.*
157. *Розеншток-Хюсси О. Речь и действительность / Пер. с англ. – М., 1994.*
158. *Савченко І.С. Проблема генетичної типології іменникових омонімів // Вісник Черкаського університету. Сер. філол. наук. – Черкаси, 2000. – Вип.15.*
159. *Санников В.З. Каламбур как семантический феномен // Вопросы языкознания. – 1995. – № 3.*
160. *Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология. – К., 2000.*
161. *Селиванова Е.А. Когнитивно-ономасиологический фактор полисемии производной лексики // Вісник Черкаського ун-ту. Сер. філол. наук. – Черкаси, 2001. – Вип. 25.*
162. *Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики: аналітичний огляд. – К., 1999.*
163. *Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К.-Черкаси, 2004.*
164. *Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006.*
165. *Селиверстова О.Н. Компонентный анализ многозначных слов. – М., 1975.*
166. *Селиверстова О.Н. Контрастивная синтаксическая семантика. Опыт описания. – М., 1990.*
167. *Селиверстова О.Н. Об объекте лингвистической семантики и адекватности ее описания // Принципы и методы лингвистических исследований. – М., 1976.*
168. *Селиверстова О.Н. Обзор семантических работ по компонентному анализу // Филологические науки.– 1967. – № 5.*
169. *Селиверстова О.Н. Труды по семантике. – М., 2004.*
170. *Семантическая структура слова: Сб. науч. тр. – Кемерово, 1984.*
171. *Семантические исследования: семантика времени и вида в русском языке. – М., 1996.*
172. *Сидоров Е.В. Референция. Экспрессия. Когнитивность и коммуникативное назначение языка // Знание языка и языкознание. – М., 1991.*
173. *Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка. – СПб., 1993.*
174. *Скороходько Е.Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста. – К., 1983.*
175. *Скороходько Е.Ф. Сіткове моделювання лексики: лінгвістична інтерпретація параметрів семантичної складності. – К., 1997.*
176. *Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры. – М., 1999.*
177. *Слюсарева Н.А. О знаковой ситуации. Язык и мышление. – М., 1967.*
178. *Смирницкий А.И. Значение слова // Вопросы языкознания. – 1955. – № 2.*
179. *Смирнова Е.Д. Основы логической семантики. – М., 1990.*
180. *Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002.*
181. *Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К., 1990.*
182. *Солодуб Ю.П. Структура лексического значения // Филологические науки. – 1997. – № 2.*
183. *Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення. – К., 1997.*
184. *Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М., 1985.*
185. *Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М., 1981.*
186. *Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики. – М., 1968.*

187. Стернин И.А. Лексическое значение и энциклопедическое знание // Аспекты лексического значения. – Воронеж, 1982.
188. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж, 1986.
189. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алма-Ата, 1989.
190. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К., 1989.
191. Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований. – М., 1977.
192. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986.
193. Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. – М., 1993.
194. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М., 1988.
195. Телия В.Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М., 1991.
196. Телия В.Н. Русская фразеология. – М., 1996.
197. Теория метафоры. – М., 1990.
198. Теркулов В.И. Слово и номинатема: опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка. – Горловка, 2007.
199. Тондл Л. Проблемы семантики / Пер. с чешского. – М., 1975.
200. Туліна Т.О. Кореляція різнорівневих мовних ресурсів як засіб забезпечення семантичного узгодження // Мовознавство. – 1996. – № 1.
201. Ульман С. Стилистика и семантика // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвостилистика. – М., 1980. – Вып. 9.
202. Ульманн С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5.
203. Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принцип семиологического описания лексики. – М., 2002.
204. Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеческой деятельности и формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988.
205. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М., 1968.
206. Филиппов А.В. К проблеме лексической коннотации // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1.
207. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 12.
208. Фрумкина Р.М. Культурологическая семантика в ракурсе эпистемологии // Известия РАН. Сер. лит. и яз. – 1999. – Т. 58. – № 1.
209. Фрумкина Р.М., Мостовая А.Д., Михеев А.Б., Рюмина Н.А. Семантика и категоризация. – М., 1991.
210. Фрумкина Р.М. Статистические методы изучения лексики. – М., 1964.
211. Хахам И.Я. Мерцающее значение слова в поэтическом тексте // Функции единиц языка в системе и тексте: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореза. – М., 1987. – Вып. 294.
212. Хинтикка Я. Логико-эпистемологические исследования. Логика и методология науки: Сб. избранных ст. / Пер. с англ. – М., 1980.
213. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М., 1997; Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002.
214. Ченки А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходство и различия в теориях и целях // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2.
215. Черданцева Т.З. Идиоматика и культура // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1.
216. Черданцева Т.З. Язык и его образы. – М., 1977.
217. Шабес В.Я. Событие и текст. – М., 1989.
218. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж, 1987.
219. Шаховский В.И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. – Волгоград, 1983.
220. Шендельс Е.И. Связь языкознания с другими науками. – М., 1962.
221. Шипицына Г.М. Структура значения слова и отношение между образующими ее компонентами // Филологические науки. – 1993. – № 3.
222. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М., 1964.
223. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1974.
224. Язык и интеллект / Пер. с англ. и нем. языков под общ. ред. В.И. Герасимова и В.П. Нерознака. – М., 1996.
225. Язык и наука конца XX века. – М., 1995.
226. Язык и эмоции. – Волгоград, 1995.
227. 10th International Cognitive Linguistics Conference: Book of Abstracts. – Krakow, 2007.
228. Aitchison J. Linguistics. – Chicago, 1993.
229. Antal L. Questions of Meaning. – The Hague, 1963.
230. Apresjan V. Emotion metaphors and cross-linguistic conceptualization of emotion // Cognitive linguistics in the study of the English Language and literature in English. – 1997.
231. Barselona A. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual Metaphor // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. – Berlin, N.Y., 2000.
232. Bentler P.M., La Voie A.L. An Extension of Semantic Space // Journal of Verbal Learning. – 1972. – V. 11.
233. Bierwisch M. On Certain Problems of Semantic Representation // Foundation of Language. – 1969. – V. 5.

234. *Black M. More about Metaphor // Metaphor and Thought. – Cambridge, 1993.*
235. *Butler C.S. Systemic Linguistics. Theory and Application. – L., 1985.*
236. *Carnap R. Introduction to semantics. – Cambridge, 1946.*
237. *Clark H.H. Using Language. – Cambridge, 1996.*
238. *Cognition and Figurative Language. – Hillsdale, 1980.*
239. *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology. – Berlin, N.Y., 1999.*
240. *Cowie A.P. Semantic frames theory and the analysis of phraseology // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 1999. – № 1.*
241. *Croft W. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies // Cognitive Linguistics. – 1993. – V 4-4.*
242. *Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge, 1995.*
243. *Dirven R. Metonymy and metaphor: Different mental strategies of conceptualization // Leuvense Bijdragen.– 1993. – V. 82.*
244. *Dirven R., Verspoor L. Cognitive Exploration of Language and Linguistics. – Amsterdam, Philadelphia, 1998.*
245. *Doležel L. Heterocosmica. Fiction and Possible Worlds. – Baltimore, 1998.*
246. *Doležel L. Narratives Modes in Czech Literature. – Toronto, 1973.*
247. *Fauconnier G. Mappings in thought and language. – Cambridge, 1997.*
248. *Fauconnier G., Turner M. Conceptual integration networks // Cognitive Science. – 1998. – V. 22:2.*
249. *Fauconnier G., Turner M. The way we think. Conceptual blending and the mind's hidden complexities. – N.Y., 2002.*
250. *Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantics find Lexical Organization. – Hillsdale, 1992.*
251. *Glucksberg S. Beyond literal meanings. The psychology of allusion // Psychological Science. – 1991. – № 2.*
252. *Goatly A. The Language of Metaphors. – L., 1997.*
253. *Godart-Wendling B. Laverité et ie menteur: les paradoxes sui-falsificateurs et la sémantique des langues naturelles. – Paris 1990.*
254. *Goddard C. Cross-linguistic research on metaphor // Language and Communication. – 1996. – V. 16. – № 2.*
255. *Goossens L. Metaphtonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action // Cognitive Linguistics. – 1990. – V. 1-3.*
256. *Grady J.E. A Typology of Motivation for Conceptual Metaphor. Correlation vs. Resemblance // Metaphor in Cognitive Linguistics. – Amsterdam, Philadelphia, 1997.*
257. *Grady J.E. Theories are building revised // Cognitive linguistics. – 1998. – V. 8-4.*
258. *Greimas A.J. Sémantique structurale. – Paris, 1966.*
259. *Jackendoff R. Semantic Structures. – Cambridge, 1990.*
260. *Jackendoff R. Semantics and Cognition. – Cambridge, 1983.*
261. *Jackendoff R. Sense and Reference in a Psychologically Based Semantics // Talking minds. – Cambridge, 1984.*
262. *Jakobson R., Halle M. Fundamentals of Language. – The Hague-Paris, 1956.*
263. *Johnson M The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. – Chicago, 1987.*
264. *Kastovsky D. Wortbildung und Semantik. – Düsseldorf-Bern-München, 1982.*
265. *Kleiber G. Prototypensemantik. Eine Einführung. – Tübingen, 1993.*
266. *Kövecses Z. Emotion Concepts. – N.Y., 1990.*
267. *Kövecses Z. Happiness: A definitional effort // Metaphor and symbolic activity. – 1991.*
268. *Kövecses Z. Metaphor: A Practical introduction. – Oxford, 2004.*
269. *Kövecses Z. Metaphors of anger, pride, and love. – Amsterdam, 1986.*
270. *Kövecses Z. The scope of metaphor // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. – Berlin, N.Y., 2000.*
271. *Kövecses Z., Radden G. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view // Cognitive Linguistics. – 1998. – V. 9-1.*
272. *Kreidler Ch.W. Introducing English Semantics. – L., N.Y., 1998.*
273. *Kreitman N. The Roots of Metaphor: A Multidisciplinary Study in Aesthetics. – Aldershot, 1999.*
274. *Kronasser H. Handbuch der Semasiologie. – Heidelberg, 1952.*
275. *Lakoff G. Cognitive Semantics. – Bloomington, 1988.*
276. *Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor // Metaphor and Thought. – Cambridge, 1993.*
277. *Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Imageschemas? // Cognitive Linguistics. – 1990. – V. 1.*
278. *Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. – Chicago, L., 1987.*
279. *Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live by. – Chicago, L., 1980.*
280. *Lakoff G., Kövecses Z. The cognitive model of anger inherent in American English // Cultural models in language and thought / Ed. N. Quinn. – Cambridge, 1987.*
281. *Lakoff G., Turner M. More then cool reason: A field guide to poetic metaphor. – Chicago, L., 1989.*
282. *Langacker R. A View of Linguistic Semantics // Topics in cognitive Linguistics. – Philadelphia, 1988.*
283. *Langacker R. Reference-point constructions // Cognitive linguistics. – 1993. – V. 4.*
284. *Lehrer A. Semantic Fields and Lexical Structure. – Amsterdam, L., 1974.*
285. *Leisi E. Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und Englischen. – Heidelberg, 1952.*
286. *Levi-Strauss C. The savage mind. – L., 1976.*
287. *Lyons J. Semantics. – L., N.Y., 1977.*
288. *Martin J.H. Computational Theory of Metaphor. – San Diego, 1990.*

289. *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective / Ed. by A. Barselona. – Berlin, N.Y., 2000.*
290. *Metaphor and Thought. – Cambridge, 1993.*
291. *Metaphor in Cognitive Linguistics. – Amsterdam, 1999.*
292. *Moeschler J., Reboul A., Lusher J., Jayer J. Langage et pertinence: référence, temporelle, anaphore, connecteur et métaphore. – Nancy, 1994.*
293. *Nida E. Componential Analysis of Meaning. – The Hague, 1975.*
294. *Niemeier S. Straight from the heart – metonymic and metaphorical explorations // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective / Ed. by A. Barselona. – Berlin, N.Y., 2000.*
295. *Nunberg G. Transfers of meaning // Journal of Semantics. – 1995. – V. 12.*
296. *Ogden C.K., Richards A. The Meaning of Meaning. – L., 1936.*
297. *Pauwels P. Levels of metaphorization // Goossens L. et al. By word of mouth. Metaphor, metonymy, and linguistic action in a cognitive perspective. – Amsterdam, Philadelphia, 1995.*
298. *Rickheit M. Wortbildung: Grundlage einer kognitiven Semantik. – Opladen, 1993.*
299. *Riffaterre M. Functional Truth. – Baltimore, L., 1990.*
300. *Rudzka-Ostyn B. Topics in Cognitive Linguistics. – Philadelphia, 1988.*
301. *Ruiz de Mendoza Ibanez F.J. Metaphor, metonymy, and conceptual interaction // Atlantis. – 1997. – V. 19-1.*
302. *Ruiz de Mendoza Ibanez F.J. The role of mapping and domains in understanding metonymy // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective / Ed. by A. Barselona. – Berlin, N.Y., 2000.*
303. *Ryan M.-L. Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory. – Bloomington, 1991.*
304. *Ryan M.-L. Pragmatics of Personal and Impersonal Fiction. – Bloomington, 1981.*
305. *Schneider E. Variabilität, Polysemie und Unscharfe der Wortbedeutung. Theoretische und mehodische Grundlagen. – Tübingen, 1988.*
306. *Searle J. Expression and Meaning. – Cambridge, 1994.*
307. *Speaking of Emotions. – Berlin, 1998.*
308. *Sternberg R.J. Metaphors of Mind. Conceptions of the Nature of Intelligence. – Cambridge, 1995.*
309. *Sweetser E. From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure. – Cambridge, 1995.*
310. *Tarski A. Logic, Semantics, Metamathematics. – Oxford, 1956.*
311. *Taylor J.R. Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory. – Oxford, 1995.*
312. *Thomas J. Meaning in Interaction. – L., N.Y., 1995.*
313. *Turner M., Fauconnier G. Metaphor, metonymy, and binding // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. – Berlin, N.Y., 2000.*
314. *Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford, 1964.*

Евристичні питання та творчі завдання.

1. Охарактеризуйте причини й наслідки виокремлення семасіології в межах лінгвістичної семантики.
2. Обґрунтуйте недоліки наведених аспектів тлумачення значення.
3. Розкрийте сутність протиріччя між індивідуальним і колективним значенням.
4. Охарактеризуйте причини й наслідки введення терміна «лексико-семантичний варіант».
5. У чому полягає проблема полісемії?
6. Проаналізуйте недоліки і достоїнства наведених теорій метафори й метонімії.
7. Охарактеризуйте семасіологічні методики, використані вами в дипломній (магістерській) роботі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ЛІНГВОСЕМІОТИКА Й ОНОМАСІОЛОГІЯ

1. *Лінгвосеміотика: об'єкт, предмет, становлення.*
2. *Мовний знак, його природа й типологія.*
3. *Моделі семіозису.*
4. *П'ять лінгвосеміотичних питань.*
5. *Ономасіологія. Об'єкт, предмет, головні напрями.*
6. *Проблема моделювання номінативних процесів.*
7. *Принципи когнітивно-ономасіологічного аналізу номінативних одиниць.*
8. *Проблема мотивації у словотворі й ономасіології.*

1. Лінгвосеміотика: об'єкт, предмет, становлення.

Лінгвосеміотика є маргінальною галуззю лінгвістики й семіотики, *об'єктом* дослідження якої є мовні знаки, що утворюють семіотичну систему, а *предметом* – їхнє співвідношення з позначеними реаліями чи поняттями, іншими мовними знаками та прагматикою мовлення.

Корені європейської лінгвосеміотики сягають часів античності. Ще Аристотель називав слова безпосередніми знаками, представленням того, що знаходиться в душі. У діалозі Платона «Кратил» (IV ст. до н. е.) розглядалося питання встановлення зв'язку знака з позначеним: природного чи довільного. Це питання звичайно пов'язують із поглядами Геракліта Ефеського, який висував ідею слова-логосу як скарбниці знання, і Демокрита, який трактував такий зв'язок крізь призму людського світобачення. Діалог став початком дискусії між представниками двох концепцій: тесеї, яка відстоювала довільний, конвенційний зв'язок імен і речей, виходячи з ідеї Платона щодо Номосу – закону, принципу, який упорядковує Логос, ім'я; і фісеї, що апелювала до природного зв'язку імен і речей (річ позначена словом невипадково, адже воно відображає її суть). Дещо пізніше у II–I ст. до н. е. представники давньогрецької філософської школи стоїків обґрунтували саме поняття мовного знака, указавши на дві його сторони: позначене й позначення, тобто те, що сприймається, і те, що під цим розуміється (semainon i semainomenon), внутрішній і зовнішній логос.

Отже, у конгломераті первинних філософських поглядів на зв'язок між природою речей та їхніми позначеннями в мові зароджувалася не лише лінгвосеміотична наука, а й мовознавство взагалі. Як слушно зазначає В. Даниленко, етап зародження номінативної галузі в лінгвістиці характеризується, зокрема, такими рисами, як «чисто філософським поясненням співвідношення речі та слова; пошуком семіотичної закономірності кореляції речі, її розумового, осмисленого предмета (поняття) й імені (речення); аналізом

«відхилень» слів від речей, набуття першими внутрішніх мовних відмінностей, категоризації; чисто логічним поясненням співвідношення змістових структур мови зі способами розуміння форм буття речей» тощо [1988, 111]. У. Еко характеризував розвиток лінгвосеміотики так: «заявлена Ч. Пірсом в останні десятиліття минулого століття, постульована Соссюром на початку нашого, а ще до того передбачена Локком, семіологія нині являє собою не лише дисципліну, що розвивається, а й дисципліну, яка самовизначається і все ще шукає власний предмет і виявляє самостійність власних методів» [1998, 385].

Загалом фундаторами лінгвосеміотики вважаються у Європі Ф. де Соссюр, в Америці – Ч. Пірс та У. Уітні, який ще до Ф. де Соссюра (у «Курсі» є посилання на У. Уітні) висунув концепцію довільності мовного знака у книзі «Мова й вивчення мови: Дванадцять лекцій про принципи лінгвістичної науки» 1867 р. Уперше Ф. де Соссюр уживає термін «семіологія» у зв'язку з її співвідношенням із лінгвістикою: «Найважливіша реакція лінгвістики на теорію знаків, які вона відкриває (для семіології), полягає в тому, що лінгвістика ознайомила семіологію з новою стороною знака: вона показала, що ми по-справжньому зрозуміємо сутність знака лише тоді, коли переконаємося, що його не тільки можна передавати, але що він самою власною природою призначений для передачі» [1990, 103]. Тим самим, Ф. де Соссюр мовби говорить словами свого сучасника, американського логіка й філософа Ч. Пірса, який насамперед убачав у знакові його здатність до інтерпретації, розробив концепцію загальної семіотики й виокремив 10 типів знаків, серед яких головними були іконічні, індексальні й символічні. Ф. де Соссюр оперував терміном «сигнологія», протиставивши його науці про мовну діяльність, спробу створення якої здійснив У. Уітні. Ч. Пірсу належить пріоритет формулювання головних принципів семіотики і, як вважає І. Кобозєва, уведення самого терміна «семіотика». Послідовник Ч. Пірса Ч. Моррис увів термін «знакова ситуація», вимірами якої вважав семантику як відношення знака до поняття, синтактику як відношення знаків один до одного та прагматику як відношення знаків до інтерпретатора, – тобто увага була перенесена на потенційну інтерсуб'єктність будь-якого знака й на інтерактивність знака та суб'єкта в семіотичному акті згідно із принципами біхевіоризму. Ф. де Єоссюр усунувся від труднощів аналізу інтерсуб'єктності знака «через значну кількість знаків і мовців» [Соссюр 1990, 103].

У XX ст. розвиток лінгвосеміотики набуває нових підходів. Послідовники Ф. де Соссюра Л. Єльмслев, А. Сеше, Ш. Баллі, Р. Якобсон, А. Мартіне, К. Леві-Стросс, Р. Барт, М. Мерло-Понті, А. Греймас й ін. продовжили дослідження семіозису під кутом зору структуралізму в різних напрямах: лінгвістичному, антропологічному, літературознавчому, психологічному, культурологічному. Л. Єльмслев, зберігши термін Ф. де Соссюра, спробував диференціювати семіологію та семіотику: під семіологією дослідник розумів наукову метасеміотику, об'єктом якої є ненаукова семіотика, – тим самим він вилучив зі сфери семіотики, з одного боку, конотативні семіотики, а з іншого боку, – ті метасеміотики, об'єктами яких є наукові семіотики (наприклад, логічні мови) [Греймас, Курте 1983, 527]. Р. Барт використовував термін «семіологія» лише

на позначення загальної науки про знакові системи, а семіотиці надавав конкретного змісту (семіотика їжі, одягу тощо) [1994].

У 20-ті р. р. ХХ ст. австрійський психолог і лінгвіст К. Бюлер запропонував першу модель комунікативного знака [1993, 34-38], яка стала відправним моментом подальшого моделювання комунікативної ситуації, тексту, дискурсу (детальніше див. розділ 10). У цей час широко дискутується проблема семіотичного трикутника, створюються його варіації залежно він залучення складника дійсності (референта) й альтернативні моделі семіозису.

Сучасна лінгвосеміотика отримує нові вектори дослідження семіозису як комунікативно-прагматичного й когнітивного механізму, пов'язаного з етносвідомістю, культурою народу, архетипами колективного позасвідомого. Актуальними залишаються питання природи мовних знаків, їхньої типології, проблеми моделювання семіотичного механізму, залежності лінгвосеміотичних постулатів від методологічних засад дослідників, місця значення в семіотичному процесі, синтактика та прагматика мовного знака тощо. Значно розширюється спектр об'єкта лінгвосеміотичних досліджень: від слова до тексту як макрознака й далі до рівня семіотичного універсуму культури етносу й цивілізації.

2. Мовний знак, його природа й типологія.

Мовний знак є двобічною матеріально-ідеальною одиницею системно організованого мовного коду, яка довільно, символічно й конвенційно фіксує в чуттєвій сприйманій формі певний зміст і служить засобом збереження, отримання, обробки й передачі інформації. Така дефініція знака загалом виходить із *білатеральної* концепції, яка ґрунтується на поглядах Ф. де Соссюра відносно того, що форма існує й ідеально у вигляді знань про неї, тому мовний знак може формуватися лише на підставі усвідомлення носіями мови психічного зв'язку між поняттям, значенням і фіксованим за ними акустичним образом. Матеріальний бік знака, за Л. Єльмслевом, є планом вираження, а ідеальний – планом змісту (подібні думки висловлювали Ч. Пірс і Р. Якобсон). Однак матеріально-ідеальну природу мовного знака визнають не всі прибічники білатеральної теорії з огляду на позицію Ф. де Соссюра щодо ідеальності двох сторін мовного знака. Матеріальну природу мовного знака розглядав П. Фортунатов, О. Потебня трактував знак як матеріально-ідеальну сутність. Російський дослідник І. Мельчук розглядає зовнішній бік мовного знака і внутрішній (змістовий), репрезентований, відповідно до концепції Ч. Морриса, трьома компонентами: семантикою, синтактикою та прагматикою.

На відміну від білатеральної концепції мовного знака, яка, слідом за античною традицією, визнає знаком лише єдність форми та змісту, *унілатеральна* теорія наголошує лише на матеріальній стороні мовного знака, тобто на його акустичному образі, а фіксований ним зміст відносить до сфери значення (однобічний аспект мовного знака проголошував Р. Карнап, виходячи з абсолютизації однієї з рис мовного знака – належності до строго формалізованої системи числення, на відміну від представників білатеральної концепції мовного знака, які посилалися на репрезентаційну функцію знаків). Унілатеральна теорія має загалом позитивістське методологічне підґрунтя.

Через близькість деяких методологічних засад вона набула поширення й у радянській лінгвосеміотиці, яку не влаштовувала, за словами Г. Колшанського, ідея білатеральності мовного знака через відсутність виходу до реальних об'єктів [Языковая номинация. Общие вопросы 1977, 109]. Український дослідник О. Мельничук вважав, що звукові одиниці не можуть включати психічне відображення дійсності як одну зі своїх сторін, а лише асоціюються у свідомості мовців із нею. Положення про адекватне відображення в мові дійсності, яке нерідко обстоювалося радянськими лінгвістами, загалом суперечило діаді семіозису й потребувало введення третьої сторони, яка в єдності зі значенням формувала зміст мовного знака (пор.: «Адекватність «понятійної картини світу» реальному світові не може руйнуватися мовою, оскільки мова і є сама дійсність мислення» [Языковая номинация. Общие вопросы 1977, 118]).

Унілатеральна теорія отримала й нейрофізіологічне пояснення, адже відповідальними за акустичну сторону мови та її смисл є різні ділянки півкуль головного мозку людини, а їхня інтеграція здійснюється у процесі мовлення за допомогою комісур. Згідно з унілатеральною теорією, акустичний і смисловий коди пов'язуються асоціативно, тому мова не може визначатися як система знаків (О. Смирницький, О. Реформатський, В. Панфілов, Т. Ломтєв, В. Солнцев, О. Вєтров, Л. Рєзников, В. Бібіхін та ін.). В. Солнцев, один із прибічників унілатеральної теорії, підкреслював, що в голові мовця наявні ідеальні узагальнені образи знаків, які є знанням форми та змісту знаків, але не їх матеріальним утіленням. Дослідник зазначав: «Усілякий знак є однобічним у сенсі того, що позначене цим знаком, перебуває поза ним» [Солнцев 1977, 113]. Така теза підтверджується принципом «бритви Оккама»: приміром, знаки у сполуці *червона куля* не мають двох відповідних денотатів, а лише один спільний зміст. О. Лосєв дещо по-іншому розумів одиничність природи знака, він наділяв знаковістю і значення: «Значення знака є знак, що береться в ракурсі свого контексту» [1982, 61]. Прихильники унілатеральної теорії не заперечували єдність знака та значення, яка, як вони вважають, склалася історично. М. Алефіренко цілком слушно підкреслює у порядку міркувань із приводу унілатеральної теорії: «Якщо погодитися, що мовний знак – однобічна фізична сутність, тобто прирівняти його до знаків інших (механічних) штучних систем [...], то навіщо поняття знака застосовувати для опису мови: воно стосовно природної мови «не спрацьовує». Отже, немає сенсу вживати його при описі людської мови» [2005, 113].

Рисами мовних знаків дослідники вважають: 1) двобічність / однобічність; 2) системність як залучення знака до кодової системи з огляду на його синтагматичний та парадигматичний взаємозв'язок з іншими знаками мови; 3) відтворюваність як здатність повторюватися в цілісному, стійкому, фіксованому вигляді; 4) інформативність як придатність до передачі інформації; 5) здатність до узагальнення, відображену в можливості знака репрезентувати не лише конкретний референт, а й клас однорідних референтів; 6) комбінаторність як властивість до сполучення з іншими знаками; 7) довільність відносно позначуваного; 8) немотивованість / мотивованість іншими знаками мовного

коду тощо. Німецький лінгвіст Л. Вайсгербер у книзі «Рідна мова й формування духу» виокремив такі властивості мовного знака: «а) фіксує одну мить у потоці подій, виділивши її з інших і надавши їй тим самим нової визначеності; б) уможливлює та полегшує довільне відтворення цього переживання; в) допомагає встановити зв'язок між різними переживаннями і приводить, таким чином, від зв'язку з конкретним переживанням до узагальнення множини явищ» [Weisgerber 1929].

Головними *аксіомами*, що представляють властивості мовних знаків, є 1) аксіома стійкого зв'язку позначення й позначеного, 2) аксіома структурності знака як його цілісності й нечленованості, 3) аксіома асиметричного дуалізму мовного знака [Кобозева 2000]. Перша аксіома представляє відносно жорстку фіксацію за певною формою відповідного змісту, що виявляється навіть у випадках набуття знаком вторинного значення, оскільки змістовий потенціал також зумовлений стійким зв'язком форми та первинного змісту. Друга аксіома не припускає руйнування форми знака як цілого і її зв'язку з позначеним, адже це приводить до створення нового знака. Третя аксіома впроваджена представником Празької школи В. Скалічкою й розроблена представником Женевської школи С. Карцевським. Вона виявляється в порушенні одно-однозначної відповідності між знаком та його змістом, тобто в наявності в однієї форми знака двох і більше значень (полісемія, омонімія) і, навпаки, можливості позначення одного змісту двома чи більше формами (синонімія). Асиметричний дуалізм мовного знака є виявом загального принципу мовної асиметрії.

Однією зі складних і дискусійних проблем лінгвосеміотики є диференціація мовних знаків, створення їхньої *типології*. Л. Єльмслев представляв мовний знак як результат семіозису, який відбувається в мовленні, і наголосив на тому, що поряд зі знаками-словами, можна говорити про знаки-висловлення або знаки-дискурси. Деякі дослідники називають знаками й фонеми зважаючи на їхню дистинктивну функцію (Ю. Маслов, Л. Васильєв й ін.).

Першою знаковою класифікацією була типологія американського логіка Ч. Пірса, який виокремив 10 типів знаків, серед яких головними були такі:

ікони, що мали структурну та якісну подібність із позначеним (наприклад, скульптура, живопис, кінохроніка тощо);

індекси (від лат. indico – указую), зміст яких відповідає формі за суміжністю причини й наслідку (наприклад, підвищена температура тіла людини – індекс її хвороби, дим у лісі – індекс вогню багаття чи пожежі, жести на позначення певних станів, дій тощо);

символи – знаки умовного, довільного зв'язку з позначеним. Ч. Пірс підкреслював, що виокремлення наведених типів має відносний характер, оскільки у знакові можуть суміщатися риси кількох типів, тому при встановленні типу знака застосовується принцип переваги рис одного з типів [1983]. Іконічні й індексальні знаки нерідко називають природними, а символи – умовними, конвенційними.

Мовні знаки переважно є символами, довільними замінниками змісту, який вони закріплюють за певною формою, однак ця довільність не поширюється

на мотиваційний зв'язок знаків у межах певної мовної системи. О. Лосєв підкреслював: «мова є предметним обстоюванням буття, і обстоюванням – смисловим, точніше – виразним, і ще точніше – символічним» [1990, 98]. Серед мовних знаків індексальними вважаються займенники, хоч між ними та їхніми антецедентами в ряді випадків можна лише умовно встановити суміжний зв'язок причини й наслідку, а деякі займенники взагалі мають метонімічну, опосередковану суміжністю природу анафоричного зв'язку (наприклад, присвійні: *Під'їхав мій тролейбус*, тобто той, на якому я можу дістатися до місця призначення).

Іконічність у мові розглядається на прикладі звуконаслідувань, або ідеофонів. Існування знаків-ікон визнавалося не всіма семіотиками, оскільки вважалося, що така подібність є досить умовною. У. Еко відзначав, що визнання іконічності деяких явищ є компромісним рішенням, придатним для опису цих явищ на тому рівні узагальнення, на якому ми їх сприймаємо й використовуємо: абсолютний іконічний знак не може бути нічим іншим, як власним денотатом: «Іконічним знаком королеви є не портрет, а сама королева [...], іконічний знак подібний до позначеної речі лише в деяких аспектах. Ось відповідь, яка може задовольнити здоровий глузд, але не семіологію» [1998, 124-125]. Навіть послідовник Ч. Пірса Ч. Моррис відкидав іконічність як властивість мовних знаків і вважав, що іконічні знаки можуть бути іконічними лише певною мірою.

У сучасній лінгвістиці, як зазначає І. Кобозєва, іконічність (у її діаграматичному варіанті) пов'язується вже не стільки з окремими знаками, скільки зі структурою мови в цілому та різноманітними її аспектами. З огляду на це під іконічністю розуміють відповідність структури мови тій концептуальній структурі дійсності, що сформувалася у свідомості людини на підставі досвіду [2000, 39-40]. Зважаючи на це в лінгвістиці застосовуються два різновиди іконічності: 1) ізоморфізм як відповідність частин позначеного й позначення за принципом ідеального стану мови «одна форма – одне значення», що реалізується у процесі функціонування знака; 2) іконічна мотивованість як відповідність відношень частин мовної структури і частин концептуальної структури (наприклад, показник виду дієслова є найближчим до кореня, оскільки він найбільше впливає на зміну значення дієслова, на відміну від показників особи та числа) [Кобозева 2000, 40-42].

Знакова диференціація Ч. Пірса покладена в основу інших знакових класифікацій. Наприклад, М. Кочерган у підручнику «Загальне мовознавство» подає дві оригінальних класифікації польських лінгвістів: А. Шаффа, який поділяє знаки на природні (симптоми) та штучні, що розмежовуються на словесні й несловесні, несловесні у свою чергу діляться на сигнали й замінники (ікони та символи); і Т. Мілевського, який поділяє знаки на симптоми та сигнали. Останні диференціюються на апелі та семантичні знаки, що поділяються на образи та довільні сигнали, представлені однокласовими та докласовими: фонемними (мова) і нефонемними [2003, 172]. Остання типологія, швидше, відтворює етапи виникнення саме мовних знаків. Білоруська дослідниця Л. Варпахович подає диференціацію мовних знаків на

ікони, індекси і власне знаки. У складі ікон вона виокремлює власне ікони й символи (знаки з частковим, умовним зв'язком із позначеним об'єктом, наприклад, серп і молот, чаша зі змією). Індекси поділяються нею на симптоми з непередбачуваним і природним зв'язком і сигнали з передбаченим і цілеспрямованим зв'язком із позначеним. Власне знаки мають довільну природу [2003, 16]. Ч. Моррис поділяв мовні знаки за критерієм сигніфікації на: 1) десигнатори, які є повнозначними словами й виконують функцію характеризації; 2) апрайзери – оцінні знаки; 3) прескриптори як знаки припису; 4) ідентифікатори (власні імена); 5) форматори (службові слова).

Австрійський дослідник К. Бюлер раніше за Ч. Морриса висунув перспективну й оригінальну концепцію знака в комунікації, який є одночасно символом з огляду на представлення предметів і ситуацій, симптомом для відправника повідомлення, який виражає власну внутрішню суть, і сигналом для одержувача інформації. Дослідник запропонував розмежування лексикону на слова-символи і слова-дейктики. Заслугою К. Бюлера стали положення щодо творчого характеру семіозису в мовленні, інтерсуб'єктності мовного знака, його поліфункціональності в комунікативному акті та розробка дейксису як знакового вияву мови, організованого фігурою мовця Я, яка є орієнтиром відліку часу, простору комунікативної ситуації [1993, 94-134]. Дейктичні знаки актуалізують: 1) компоненти ситуації мовлення, зокрема, вказують на її учасників (мовця й адресата) і тих, хто не бере участі в ситуації (рольовий дейксис); 2) локалізацію предметів відносно мовця (просторовий дейксис), 3) часову орієнтацію спілкування (часовий дейксис); 4) причину; 5) мету спілкування.

Дискусійною проблемою в лінгвосеміотиці є також питання довжини мовного знака. Ф. де Соссюр і його попередники вважали знаком слово й морфему. Деякі лінгвісти до складу знаків залучали й фонему з огляду на наявність у неї розрізнювальної функції. Однак фонема має лише асоціативний зміст, а морфема, хоч і відкриває перший змістовий рівень мовного членування, реалізує принцип єдності значення й форми лише у слові. Тому найменшим мовним знаком є слово (Е. Бенвеніст, С. Ульманн, В. Звегінцев, О. Смирницький, З. Попова та ін.), природа якого досі залишається невизначеною в лінгвістиці. Л. Єльмслев запропонував розглядати як знак висловлення й дискурс. А. Греймас і Ж. Курте з огляду на це наголошували: «Оскільки термін «дискурс» прагне ототожнитися з терміном «семіотичний процес» і навіть стати метонімічним позначенням тієї чи іншої частини семіотики в цілому [...], то знову постає проблема визначення семіотики (як об'єкта пізнання і як предмета науки, що конструюється описом)» [1983, 491]. Дослідники запропонували два семіотичних напрями у вивченні тексту: перший розглядає текст як макрознак, другий звертається до знакової організації тексту та дискурсу.

Кваліфікація тексту як знака, «нерозчленованого сигналу» здійснювалася в межах Московсько-Тартуської семіотичної школи Ю. Лотманом [1970, 67]. Дослідник розглядав текст як модель дійсності, що має подвійну активність: ідеальну й матеріальну: «У цьому ракурсі витвір мистецтва виступає як знак і залучатиметься до низки таких наукових уявлень, як відношення знака й

позначеного, знака й коду – «мови» цієї системи передачі повідомлень» [1994, 30]. Він вважав, що, на відміну від семіозису слова, семіозис тексту має зворотний зв'язок: «Автор формує модель згідно зі структурою власної свідомості, але й модель [...] нав'язує свою структуру авторській самосвідомості» [1994, 51], тобто у процесі семіозису знак тексту коректується й ним самим. Ю. Сватко виокремив кілька знакових властивостей тексту як імені: «здатність відображати певну референтну ситуацію, одночасно ідентифікувати й характеризувати її як самостійний цілісний об'єкт; цілісність «правильного» у змістовому і граматичному відношенні тексту; відсутність тотожності тексту і змісту його складників; наявність у нього своєрідної «внутрішньої форми» [Руденко, Сватко 1993, 83]. На думку В. Телія, дискурсивно-текстовий знак є «багатовимірним інформаційним комплексом, холістично налаштованим на входження до мовлення відповідно до комунікативних інтенцій мовця й таким самим способом холістично відтворюваним слухачем як у нормативному, так і в прагматичному інформаційних полях» [1996, 129].

М. Бахтін, Р. Барт окреслили ще один знаковий аспект тексту – інтертекстовий, який залучає текст до коду культури, за Ю. Лотманом, до семіотичного універсуму культури. За Р. Бартом, культурний код – «це перспектива множини цитацій, міраж, зітканий із множини структур [...]. Одиниці, утворені цим кодом, є нічим іншим, як відгомоном чогось, що вже було читане, бачене, зроблене, пережите: код є слідом цього «вже» [1994, 39] (детальніше див. розділ 9).

3. Моделі семіозису.

Одним із головних понять лінгвосеміотики є мовний семіозис, який кваліфікується як процес створення мовного знака відповідно до закономірностей знакової системи певної мови, що передбачає отримання мовною формою змісту, тобто пов'язування певної структури знань у вигляді значення з формою. У лінгвосеміотиці дискусійним питанням залишається проблема моделювання знака, яка завжди перебувала в центрі уваги науковців. ***Модель семіозису*** є абстрактним, переважно геометричним зображенням зв'язку форми знака з позначеним ним змістом й іншими складниками, наявними в семіотичному акті. Найбільш знаною моделлю семіозису й такою, що стала підґрунтям багатьох моделей, є ***семіотичний (концептуальний, епістемологічний) трикутник***, розроблений позитивістами, представниками логічної семантики К. Огденом й А. Ричардсом у науковій праці «The Meaning of meaning» 1923 р., хоч задовго до цього знаковий трикутник був запропонований німецьким математиком, логіком і філософом Г. Фреге.

Кутами трикутника К. Огдена й А. Ричардса є ім'я як знак, десигнат як понятійний зміст, або значення, і денотат як предмет дійсності (в інших термінах – референт). Треба зауважити, що сторона трикутника, яка поєднує денотат з ім'ям, позначена в цій моделі пунктиром, оскільки зв'язок між знаком і річчю, як уважали прихильники позитивістської методології, не може бути безпосереднім: він опосередкований пізнавальною здатністю людини

(див. схему 1). Модель К. Огдена й А. Ричардса ґрунтувалася на потрійній диференціації знака модистами (XIII–XIV ст.), що виокремлювали модуси існування, розуміння й позначення (пор.: в арабській традиції у XI ст. Ал-Газаллі розглядав три неізоморфних шари реальності мовного знака: об'єктивний, гносеологічний і мовний).

Витоками вчення модистів були погляди стоїків. Учення стоїків дійшло до нас у суперечливих, більш пізніх викладах. З одного боку, стоїки розглядали дві сторони мовного знака, з іншого, вони відмічали поєднання трьох речей, у викладі Секста Емпірика: позначеного, позначення й об'єкта, причому позначене також належало світу мови й було подібним до значення, тому об'єкт не сприймався належним до світу дійсності, а лише як внутрішній логос. Отже, стоїки оперували у визначенні сутності мовного знака діадою мови та свідомості, яку пізніше постулював В. фон Гумбольдт, вилучивши із семіозису компонент об'єктивної дійсності. Він розглядав єдність, що кориниться у внутрішній, співвіднесеній із потребами мисленнєвого розвитку мовній свідомості й у звукові [Гумбольдт 1984, 127]. Діаду семіозису обстоював і Ф. де Соссюр і, слідом за ним, європейська семіотична традиція. Як зазначають А. Греймас і Ж. Курте, соссюріанці вважали виключення із семіозису референта необхідною умовою розвитку лінгвістики [1983].

Модель семіотичного трикутника була критично сприйнята й не задовольнила багатьох дослідників різної методологічної орієнтації через її негнучкість: науковці вважали, що замкненість трикутника можлива лише за умови повної відсутності розбіжностей відносно об'єкта в уявленні різних індивідів. До того ж не всі поняття та значення безпосередньо ідентифіковані у сприйнятті, тобто предметні (не мають проекції на дійсність абстрактні поняття, найменування класів предметів і віртуальні знаки). Крім того, поняття формуються в діяльності, яка пов'язана насамперед із ситуаціями, а не з об'єктами, а у процесі передачі інформації виникає невідповідність змісту, що передається мовцем, змістові, отриманому адресатом. Усе це привело до заміни трикутника іншими семіотичними моделями або його різноманітними варіаціями.

До альтернативних моделей слід віднести запропонований значно раніше трикутник Г. Фреге, у якому відсутній складник проекції на дійсність (кутами є форма (Form), значення (Bedeutung), через яке можуть здійснюватися зв'язки з позамовною дійсністю, та смисл (Sinn)) *(див. схему 2)*. Варіаціями є трикутники Дж. Лайонза *(див. схему 3)* та С. Ульманна *(див. схему 4)*, у яких застосовуються форма (ім'я), поняття (смисл) і предмет (референт), що повертає до традиційної концепції. Цікаво, що у трикутнику С. Ульманна значення є стороною трикутника, що поєднує кути імені та поняття, смислу. Деяку модифікацію отримав трикутник у моделях В. Звегінцева [1957] та І. Распопова. Трикутник В. Звегінцева містить, крім традиційних складників, лексичне значення, розташоване посередині трикутника та з'єднане лініями з його кутами. Цим дослідник демонструє реляційну природу значення слова як відношення до предмета, поняття й імені *(див. схему 5)*. Семантичний трикутник І. Распопова має двох'ярусне зображення: його вершиною є поняття як мисленнєва категорія, на першому ярусі розташовані знак та образ предмета й на нижчому ярусі –

звукоряд, фонетичне слово і предмет (референт). Тим самим підкреслюється матеріальна природа нижчого ярусу та ідеальна – інших складників *(див. схему 6)*. Як зазначає М. Алефіренко: «Достоїнством цієї моделі є двоспрямований зв'язок знака: він взаємодіє не лише з конкретно-чуттєвим образом позначеного предмета, а й із поняттям про нього. Спірним тут є використання терміна «знак» [...], який розглядається як акустичний образ фонетичного слова» [2005а, 36]. Дослідник пропонує власний варіант семантичної піраміди, основою якої є позначений предмет (референт), типове уявлення про нього в нашій свідомості (денотат), вербалізоване поняття (сигніфікат) і когнітивне (логічне) поняття про предмет номінації. Вершиною піраміди є звукоряд або фонетичне слово, поєднане реляціями з кожним складником основи піраміди. Єдність денотата та сигніфіката складає план змісту знака, а сам знак є лише однією із граней піраміди, що формується кутами звукоряду денотата та сигніфіката *(див. схему 7)*.

Оригінальною концепцією семіозису є створена задовго до теорії К. Огдена й А. Ричардса тріада американського логіка Ч. Пірса, яка включала знаковий засіб, позначений об'єкт, який не є річчю, й інтерпретанту. Інтерпретантою він уважав дію на інтерпретатора у процесі семіозису об'єкта різних чинників (емоцій, логічних міркувань, впливу на поведінку). Перебуваючи на засадах прагматизму, Ч. Пірс розглядав інтерпретанту як особливе значення, віднесене до наслідків, практичних результатів, що сприяють успіху, ефективності комунікативних дій. Його тріада передбачає передусім урахування суб'єктів семіотичної діяльності, хоч і не відкидає жорсткий зв'язок імені з об'єктом, що не є фізичною сутністю. Як зазначають інтерпретатори концепції Ч. Пірса, процес семіозису у тріаді потенційно не закінчений, оскільки інтерпретанта сама є знаком і може формувати власну тріаду зв'язків із подальшою інтерпретантою, іншими словами, одна думка зумовлює наступну [The Linguistics encyclopedia 2004, 466].

Послідовник Ч. Пірса Ч. Моррис запропонував п'ятикомпонентну схему, що складається зі знака, інтерпретанти, інтерпретатора, сигніфіката й денотата. Схема Ч. Морриса є підґрунтям моделювання комунікативного знака (наприклад, модель І. Сусова, в основі якої також лежить трикутник, кутами якого є адресант, адресат і референтна ситуація, поєднані із двома змістами одного повідомлення і двома прагматемами: інтенцією й інтерпретантою).

Перспективним продовженням теорії Ч. Морриса можна вважати знакову концепцію комп'ютерного моделювання Р. Піотровського й О. Шингарьової, у якій розмежовуються два стани знака: поза комунікацією й під час комунікації. Перший стан виключає фактор адресата та представляє єдність знака для всіх можливих комунікантів, другий орієнтований на адресата-інтерпретатора. Дослідники пропонують шестикомпонентну структуру знака у вигляді подвійної піраміди, що містить денотат, десигнат, конотат, спроектовані, з одного боку, на референт і сигнальний референт, з іншого, на ім'я [Шингарева 1987]. Стереометричне моделювання знака має своєю основою концептуальний трикутник із трьома кутами (денотатом, десигнатом і конотатом). Кут верхньої піраміди відображає референтне відношення знака й об'єкта до реального

світу, нижня піраміда – відношення номінації. Зважаючи на це референтні знаки належать референтному плану, трикутник – семантиці, ім'я – синтактиці, сигнальний референт – лексиці.

Трикутник у ряді семіотичних досліджень замінений трапецією, у якій розділяються поняття та значення (Л. Новиков, Е. Лендваі) *(див. схему 8)*. Учень Ж. Піаже Ж. Вернйо пропонує складну діаграму здійснення референції через ситуації, пов'язані зі схемами, та через об'єкти, пов'язані з операторними інваріантами, що забезпечують використання релевантної інформації в мовленні. З позицій експериментального дослідження смислів і значень підійшов до семіотичного моделювання патопсихолог Ф. Василюк [1993, 5-19], який на підставі теорії діяльності О.М. Леонтьєва запропонував психосеміотичний тетраедр як модель образу свідомості. З огляду на детермінованість свідомості людини зовнішнім світом, внутрішнім світом людини, культурою й мовою дослідник розглядає кути тетраедра як предметний зміст (П), особистісний зміст (О), значення (З), слово (С). Кожний із цих кутів однією стороною пов'язаний зі світом реальності (зовнішнім і внутрішнім світом, культурою, мовою), а другим із суб'єктивним особистісним смислом. Модель Ф. Василюка підкріплена експериментально й доводить домінування того чи іншого кута у випадках психічної патології або вирішення людиною відповідного завдання *(див. схему 9)*.

Схема 1. Трикутник К. Огдена й А. Ричардса

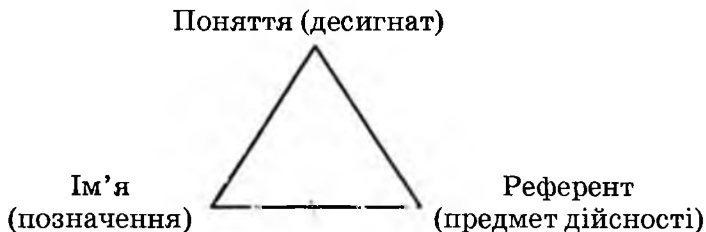

Схема 2. Трикутник Г. Фреге

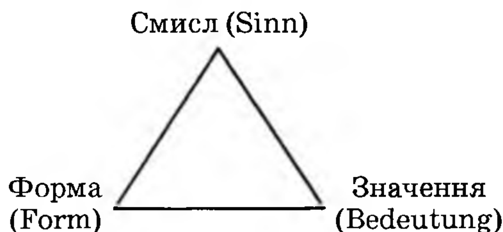

Схема 3. Трикутник Дж. Лайонза

Схема 4. Трикутник С. Ульманна

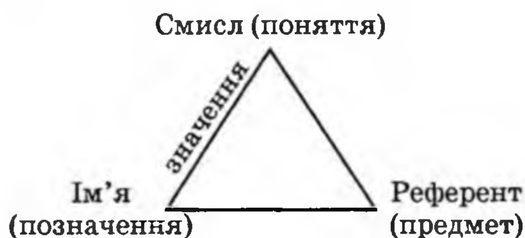

Схема 5. Трикутник В. Звегінцева

Схема 6. Трикутник І. Распопова

Схема 7. Піраміда М. Алефіренка

Схема 8. Трапеція Л. Новикова

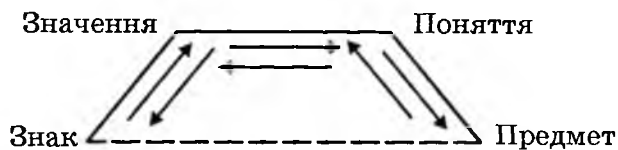
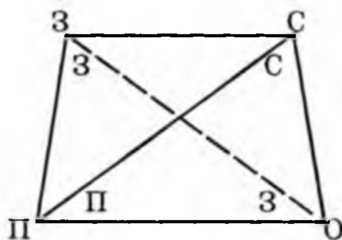

Схема 9. Психосеміотичний тетраедр Ф. Василюка

4. П'ять лінгвосеміотичних питань.

Природа мовного знака завжди залишалась дискусійною й остаточно не розв'язаною, методологічно детермінованою проблемою лінгвосеміотики.

Першим лінгвосеміотичним питанням є характер зв'язку мовного знака з позначеним (відображальний чи репрезентативний), який розглядається залежно від методологічних засад дослідження, виходячи зі здатності ідеального бути відображенням реальної дійсності. Мовний знак є кодом коду сфери свідомості людини, що значною мірою віддаляє його від світу речей і ставить під сумнів його відображальну здатність. Платон називав функцію слів репрезентативною, підкреслюючи тим самим природу знака як представника світу речей. У радянській семіотиці протягом тривалого часу зв'язок мови, мислення й дійсності розглядався як жорсткий, зумовлений абсолютизацією відображальної сутності свідомості, яка, за словами В. Леніна, «не лише відображає об'єктивний світ, а й творить його». Ця фраза може бути сприйнята подвійно й позначати не лише перетворювальну роль людини у світі дійсності, а й цілком природне формування людиною власного уявлення про світ.

У радянській лінгвістичній літературі, особливо починаючи із 70-х р. р. можна було зустріти різні погляди на знакову природу мови. З одного боку, мова кваліфікувалася як засіб відображення з огляду на значення. Так, Г. Колшанський зазначав: «Будь-який вияв семантичних категорій у мові пов'язаний із її відображальною функцією» [1976, 7]. З іншого боку, прибічник унілатеральної теорії В. Солнцев назвав положення про те, що мова відображає зовнішній світ міфом, наголошуючи на тому, що «світ відображений мислячим мозком, мова не відображає світ, вона бере участь у відображенні світу й закріплює у своїх значеннях результати відображення світу» [1991, 63]. І в самого Г. Колшанського можна зустріти подібні думки: «Сутність номінації полягає не в тому, що мовний знак позначає річ чи якимось чином співвідноситься з нею, а в тому, що він репрезентує деяку абстракцію як результат пізнавальної діяльності людини» [1976, 12]. Канонізація діалектичного матеріалізму призводила до цілком пояснюваної методологічної плутанини радянських лінгвістів. Прикладом тому служить вислів В. Панфілова: «Знак є позначення, об'єктивна дійсність – позначене, значення знака є відображення, об'єкт дійсності – відображене» [1977, 79-80]. Однак ще за тих часів Ю. Лотман цілком реалістично підходив до знакової природи мови. Прагнення пов'язати мову з дійсністю він коментував так: «Мова всією своєю системою настільки пов'язана з життям, копіює його, входить до нього, що людина перестає розрізнювати предмет від назви, шар дійсності від шару її відображення в мові. Створюється ілюзія повної їхньої єдності» [1994, 69].

Позитивістськи орієнтовані дослідники також не виключали світу дійсності із семіозису, однак зв'язок знака й дійсності, як свідчить пунктирна лінія в семіотичному трикутнику Ч. Огдена й А. Ричардса, був більш слабким. Позитивіст Б. Рассел писав: «Я думаю, що існує залежність, котра може бути доведена, між структурою речень і структурою подій, до яких відносяться речення. Мені не здається, що структуру невербальних фактів зовсім

неможливо пізнати, і я впевнений, що особливості мови, при збереженні певної обережності в користуванні ними, зможуть нам допомогти в розумінні структури світу» [Russel 1956, 341]. Така позиція зумовила постулювання ним істинносної природи пропозиції як одиниці, що має певну синтаксичну будову, ізоморфну структурі дійсного факту, що здатна виражати істинносне значення [Russel 1956, 314]. Відділивши об'єктивний зміст речення від суб'єктивного компонента, Б. Рассел поставив його у пряму залежність із дійсністю, фактом [Арутюнова 2005, 26]. Подібну точку зору поділяв і Л. Вітгенштейн, зазначивши, що «конфігурація простих знаків у пропозиційному знакові відповідає конфігурації об'єктів у стані речей» [1958, 38]. Однак дослідник категорично заперечував відображальну функцію знака: «Знаки заміщують їх (об'єкти − О.С.). Я можу лише говорити про них, але не висловлювати їх» [1958, 38]. Таким чином, позитивісти більше схилялися до жорсткого зв'язку саме речення з дійсністю.

Феноменологічно орієнтовані дослідження найбільш аргументовано підходять до вирішення питання про природу мовного знака. Головна ідея феноменології − встановлення переваги свідомості як привілейованої сфери буття. Свідомість корелює лише з уявленнями про об'єкт, а не з його реальним існуванням. М. Макаров зазначає: «Згідно з Гуссерлем сприйняття емпіричного, трансцендентного об'єкта є лише одним типом присутності, [...] поле присутності з усіма його варіаціями ширше поля емпіричних констант [...]. Ми маємо справу з іманентними, внутрішніми об'єктами» [2003, 30-31]. Позиція представників феноменологічної орієнтації, яка, на нашу думку, є найбільш реалістичною, полягає в обстоюванні мовного знака як репрезентанта, що не може мати відображальної природи й лише заміщує наші уявлення про дійсність.

Друге лінгвосеміотичне питання передбачає з'ясування того, що саме представляє (заміщує) мовний знак: річ, предмет, поняття чи концепт. Це питання пов'язане із середньовічною дискусією номіналістів і реалістів стосовно семіозису загальних й одиничних імен. Номіналісти вважали загальні імена результатом конвенційного об'єднання під загальним знаком імен конкретних речей за умови відсутності між ними природної спільності, а також розмежовували процедури іменування для одиничних і позначення для загальних імен («Металогіка» Дж. Солсберійського). Тим самим, суть семіозису зводилася лише до позначення класу понять. Найбільш послідовним номіналістом був англійський філософ Т. Гоббс, який уважав, що всезагальне ім'я не позначає ані наявної у природі речі, ані ідеї, ані образу – воно є тільки іменем імені [1989, 1, 66]. Реалісти, навпаки, дотримувалися концепції природної спільності речей, що зумовлювала поєднання позначень цих речей в одне загальне ім'я. Компромісне рішення можна знайти у Дж. Локка, який зазначав, що, з одного боку, загальне й усезагальне не відповідають дійсному існуванню речей і створені розумом для його внутрішнього користування [1985, 471]; з іншого, абстраговані ідеї ґрунтуються на схожості речей, оскільки людський розум ніколи не пов'язує ідей, які не існують разом у дійсності чи не передбачаються такими [1985, 472, 514]. Позиція Дж. Локка

представляє третій підхід, названий концептуалізмом, який поєднував пізнавальну здатність чуттєвої сфери й мисленнєвого абстрагування, визнаючи поряд із сенсорним досвідом людини внутрішній рефлексивний. Теорія Дж. Локка, Р. Абеляра, У. Оккама знайшла продовження в сучасній лінгвоконцептології, репрезентаційних теоріях когнітивної лінгвістики.

Представники феноменологічної методології відстоювали неможливість зв'язку імені з річчю. М. Гайдеґґер розмежував річ як об'єктивну, наявну в дійсності й не охоплену сприйняттям її людиною, і предмет як припущення, що річ розташовується перед нами (предмет є калькою грецького «кинуте перед нами») [1991, 14]. О. Лосєв також підкреслював символічність буття чи вираження предметної сутності імені в нерозривному зв'язку символізму й апофатизму як принципової скритості сутності речей [1990, 109]. Він виокремлював п'ять форм ейдетичної предметності імені: схему, топос, ейдос, символ і міф [1990, 109-114], – перші три з яких можуть співвідноситися з поняттям, предметом і концептом, четвертий – зі знаком.

Отже, мовний знак не може представляти річ через її предметну опосередкованість свідомістю людини. Репрезентація мовним знаком предмета, поняття й концепту залежить від можливості чуттєвого сприйняття позначеного, тобто рівня його абстракції й актуалізованої ситуації, у якій уживається знак (наприклад, *Цей **будинок** продається* – предметне представлення; ***Будинки** коштують недешево* – понятійне представлення; *Дуже погано, коли у вашому **будинку** протікає дах* – концептуальне представлення з огляду на можливий натяк, метафоричне перенесення, символ, іронію тощо).

Третє лінгвосеміотичне питання стосується антиномії природного чи конвенційного, довільного зв'язку знака й позначеного, яка була предметом дискусії представників двох течій часів античності – фісеї та тесеї. Дискусія розпочалася у школі софістів. Прибічники фісеї відстоювали природний зв'язок слів і речей, на відміну від прихильників тесеї, які вважали такий зв'язок довільним, конвенційним. Тесеїсти виходили з ідеї Платона щодо Номосу – закону, який упорядковує Логос, ім'я. Прихильниками тесеї були Парменід, Демокрит, Горгій, а Геракліт виражав віру в істинність мовлення. У діалозі Платона (420–347 р. р. до н. е.) «Кратил» прибічником концепції тесеї виступає Гермоген, якому протистоїть Кратил – прихильник концепції фісеї. Суддею дискусії був Сократ, який об'єднав дві теорії (він відзначав природність знаків-букв, але повну конвенційність слів) і не розв'язав суперечності. Оригінально Сократ трактував ім'я, яке, на його думку, втілене у звуках і складах і призначене природою [Платон 1990, 621]. Такий розгляд імені викликає питання, чи не є ім'я у Сократа відповідником поняття. Р. Якобсон вважав, що Сократ примирив супротивників: «репрезентація на підставі подібності переважає використання довільних знаків, але він відчуває себе зобов'язаним визнати додатковий чинник – умовність, звичай, звичку» [1983, 105]. Твердження Сократа протягом багатьох століть використовувалися лінгвістами й філософами у «спробах реанімувати натуралістичну теорію походження слів у мові» [Соломоник 1992, 8]. У східній філософії ще Конфуцій підкреслював природний зв'язок назв із речами й висував

концепцію виправлення імен, розглядаючи таке виправлення як перший крок в управлінні державою.

Дискусія тесеї та фісеї знайшла своє продовження в суперечках між номіналістами та реалістами – філософами Середньовіччя. Перші розглядали конвенційність мовного знака лише для загальних імен, що є довільними відносно одиничних. Оскільки мовний знак і семіозис пов'язувалися лише з поняттям загального, найменуваннями класу понять, які ще більше відірвані від реальних речей, це значно посилювало позиції тесеї. Не випадково, Ж. Дельоз назвав загальні імена симулякрами, що є марою розуму, спекулятивними формами віри у fatum, теологічними формами неістинної філософії [1998, 348]. Реалісти, навпаки, дотримувалися концепції природної спільності речей, що зумовлювала поєднання їхніх знаків в одне загальне ім'я, що було певною поступкою концепції фісеї.

Концепцію тесеї відстоювали Аристотель, даоські філософи, Дж. Локк та ін. Вона була покладена в основу теорії довільності мовного знака У. Уітні та Ф. де Соссюра, яка стала канонізованою в європейській семіотиці. Ф. де Соссюр розглядав знак як результат компромісу, на який іде розум, коли заключає угоду з певними символами [1990, 92]. За Ф. де Соссюром, знак є довільним, але не умовним: «умовність передбачає зв'язок імені з річчю. Умовність перебуває поза межами лінгвістичних фактів і є зовнішньою ознакою слова, вона іррелевантна для його знакової природи. Довільність є внутрішньою властивістю знака як зв'язок його двох сторін» [1990, 112].

Протилежне положення щодо природного зв'язку імені й поняття певним чином відроджується в концепції іконічності знаків Ч. Пірса. Природний зв'язок слів і речей розглядали В. Лейбніц, Е. Кондильяк, Р. Якобсон, Ж. Дамуретт, Е. Пішон, Д. Болінджер та ін. Так, В. Лейбніц зазначав, що слова не такі вже й довільні та випадкові, як це уявляють деякі дослідники, оскільки немає нічого випадкового у світі, і лише наше пізнання не дозволяє інколи з'ясувати скриту від нас причину. Е. Кондільяк у «Нарисі про походження людського знання» виокремлював три типи знаків: випадкові (стихійні), природні та конвенційні, – що наводило на думку про розмежування додаткової опозиції – випадковості та конвенційності знака. Р. Якобсон, на якого вплинули погляди Ч. Пірса, зокрема, виділення ним іконічних знаків, убачав «на звичайному лексичному рівні скритий віртуальний характер взаємодії звука і значення» [1983, 113].

Загалом перманентна реанімація поглядів Сократа протягом останнього століття була викликана зростанням актуальності проблеми походження мови, яку, врешті-решт, було заборонено розглядати Паризьким лінгвістичним товариством, подібно до заборони Французької академії наук брати до розгляду проекти вічного двигуна. Теїстичні гіпотези походження мови ґрунтувалися на положеннях тесеї, атеїстичні ж відстоювали біологічні та соціальні чинники походження мови, які проектувалися на природний зв'язок між мовою та позначеним, проте загалом цей зв'язок був умовним й опосередкованим людською свідомістю. Наприклад, ономатопоетична концепція походження мови, згідно з якою знаки мови виникли шляхом імітації людиною звуків позначуваних предметів або на підставі стійких

звукових образів, пов'язаних із зоровими уявленнями про позначуване (звукосимволізму), на перший погляд, повертає нас до концепції природного зв'язку знака мови й речі, однак в основі цього зв'язку лежить звукове наслідування, що насправді є інтеріоризацією речей за подібністю. Концепція природної гармонії образа предмета і звучання, швидше за все, встановлює гармонійну конвенційність, ніж природний зв'язок імені та речі.

Критика концепції довільності Ф. де Соссюра Р. Якобсоном, Ж. Дамуреттом, Е. Пішоном, Д. Болінджером, на нашу думку, була зумовлена передусім змішуванням третього й четвертого лінгвосеміотичних питань, на що звернув увагу Е. Бенвеніст, який писав: «Лише для безпристрасного та стороннього спостерігача зв'язок між означеним і позначенням є чистою випадковістю, тоді як для носія мови (підкреслено мною – О.С.) цей зв'язок перетворюється на необхідність» [1974, IV]. Дослідник вважав, що необхідним, а не довільним може бути лише відношення слова до поняття. Дійсно, такий зв'язок є необхідною умовою конвенціоналізації мови. Для носіїв мови довільність цього зв'язку сприймається як відсутність довільності знака відносно інших знаків у мовній системі, що є мотивованістю й розглядається в межах наступного лінгвосеміотичного питання.

Отже, ***четверте*** питання стосується саме опозиції довільності й невипадковості мовного знака в певній мовній системі, тобто його мотивованості й немотивованості іншими знаками мови. Не випадково, Ф. де Соссюр виділяв радикально та відносно довільні елементи мови, відносячи до других ті, «що можуть бути розкладеними на складники, ідентифіковані на парадигматичній осі» [Семиотика 1983, 110]. Дослідник вільно варіював поняття довільності й немотивованості, результатом чого й було змішування третього та четвертого лінгвосеміотичних питань. Ф. де Соссюр практично не торкався питання мотивованості знака іншими мовними знаками, але його розуміння довільності в інтерпретації інших лінгвістів поширилося й на інтракодову довільність. Саме такий стан справ відображений у резюме В. Алпатова відносно концепції довільності Ф. де Соссюра: «знак є довільним із точки зору позамовної дійсності, але відношення між двома сторонами знака і між знаками в системі аж ніяк не є довільним» [1998, 283].

Ю. Степанов вважає опозитивною щодо концепції довільності знака Ф. де Соссюра теорію функціональної семантики М. Марра [Степанов 1993, 31], що доводила невипадковість позначення на підставі глибинних діахронних зіставних досліджень різних мов. М. Марр установив семіотичну закономірність зміни значення слів залежно від переходу імені з одного предмета на інший, який замінив перший предмет у тій самій або схожій функції, а також заміни предметів при збереженні тотожної функції. Як здається, і Ф. де Соссюр, і М. Марр помітили головне – еволюційну сутність мотивованості знаків мови в межах однієї кодової системи. Концепція Ю. Степанова і С. Проскуріна про невипадковість найменування, що виходить із телеологічного аналізу «концептуалізованих предметних сфер мови та культури» [1993; Степанов 1993, 28-29], на нашу думку, також не суперечить поглядам Ф. де Соссюра, адже вона стосується четвертого лінгвосеміотичного питання. Російський

семіолог О. Соломонік припускає, що «людський мозок не дуже любить мати справу з абсолютно немотивованими словами і зволіє їм, якщо вже неможливо отримати мотивацію ззовні, мотивацію внутрішньосистемну» [1995, 140].

Змішування довільності й мотивованості спостерігається і в сучасних дослідженнях. Приміром, американський лінгвіст Дж. Хайман на підставі аналізу природи мовного знака доводить, що твердження як про повну довільність мовного знака, так і про його мотивованість не відповідають лінгвістичній реальності. Насправді мовні знаки розташовуються по шкалі, крайніми полюсами якої є мотивованість – довільність, тобто знак створюється як мотивований і чим більш іконічною є його структура, чим прозорішою вона є за семантикою, тим ближче знак до полюсу мотивованості. Більш умовні одиниці віддалені від цього полюсу й наближені до полюсу довільності [Haiman 1993, 313]. Однак знов-таки незрозумілим залишається питання про те, відносно чого розглядається довільність мовного знака: позначеного чи інших знаків у мовній системі.

Отже, відповідь на четверте питання дають словотворчі студії. Мовні знаки можуть бути невипадковими (мотивованими) або немотивованими, серед яких виокремлюються етимологічно мотивовані, зв'язок яких із мотиваторами не усвідомлюється носіями мови в її сучасному стані.

П'яте лінгвосеміотичне питання з'ясовує довільний чи детермінований характер вибору мотиватора знака в мовній системі. Б. Серебренніков обстоював тезу про випадковість вибору мотиваційної ознаки імені, пояснюючи її універсальним законом номінації – «адекватним відображенням у сигніфікаті слова тих чи інших об'єктивних якостей і властивостей предметів (денотатів)»: якщо розглядати слово з точки зору лінгвістичної техніки, то найчастіше вибір ознаки як основи найменувань не залежить від якихось зовнішніх умов і є результатом чисто випадкових асоціацій [Языковая номинация. Общие вопросы 1977, 115]. Однак детермінованість вибору мотиваторів більшості знаків є очевидною, що пояснюється також саме цим законом, адже якості та властивості предмета здебільшого мають позначення в кодовій системі мови. Вибір мотиватора детермінований законами мовної системи, стереотипами етносвідомості, архетипами колективного безсвідомого, культурними й комунікативними чинниками. Довільність вибору мотиватора може існувати лише на тлі афективності, псевдоетимології та неправильного калькування (наприклад, укр. *скапуститися* – «померти», рос. *перебукетить* – «зіпсувати», рос. *золототысячник* – невірна калька лат. *Centaurum herba* «кентаврова трава»). Тут варто згадати слова О. Лосєва, який підкреслював, що «в імені згущена й нагнічена квінтесенція як людського розумного, так і всілякого іншого людського й нелюдського, розумного й нерозумного буття та життя» [1990, 33]. Отже, можна припустити деяку міру довільності у виборі мотиватора імені, однак у більшості випадків вибір ознаки, покладеної в основу найменування, детермінований різними мовними, когнітивними, культурними та прагматичними чинниками.

Використання в сучасній лінгвосеміотиці й теорії номінації теоретичного доробку когнітивної лінгвістики зумовлює постановку ***шостого***

лінгвосеміотичного питання: який саме фрагмент структури знань про позначене обирається мотиваційною базою найменування і яке саме його позначення стає мотиватором (-ами) номінативних одиниць? Відповідь на це питання дає розробка проблеми мотивації в когнітивному напрямі ономасіології.

5. Ономасіологія. Об'єкт, предмет, головні напрями.

Ономасіологія (від гр. onomasía – назва, найменування й lógos – слово, вчення) є розділом лінгвістичної семантики, об'єктом якого є номінативні структури мовних знаків, а предметом – їхня проекція на значення та структури знань про позначене. Положення про розмежування аспектів дослідження семасіології й ономасіології мало місце ще в магістерській дисертації 1896 р. російського лінгвіста М. Покровського, а термін «ономасіологія» увів до обігу у 1903 р. німецький дослідник А. Цаунер, який виокремив у лінгвістичній семантиці два напрями, що доповнюють один одного: семасіологічний й ономасіологічний. Російська дослідниця В. Даниленко вважає, що розгалуження лінгвістичної семантики на два напрями спостерігається ще в наукових працях Р. Раска, представника порівняльно-історичного мовознавства [1988, 110], хоч Р. Раск абсолютизував лише семасіологічний аспект мовних досліджень і наголошував на необхідності аналізу не від думки до засобів мовного вираження, а від слова, звучання, форми на противагу універсальним граматикам XVII–XVIII ст. На нашу думку, ідеї Р. Раска суттєво відрізнялися від традиційних принципів ономасіології, тому не можна вважати його піонером у цій галузі.

У науковій літературі наявні два принципи розмежування семасіології й ономасіології. Перший пов'язаний із двома ракурсами аналізу слова: ономасіологічним, спрямованим на дослідження номінативної структури найменування в її проекції на позначене у сфері свідомості, яка інтеріоризує реалії дійсності та формує внутрішній рефлексивний досвід; і семасіологічним, орієнтованим на значення, зміст, що закріплюється за певною мовною формою. Такий принцип певним чином відображений у положенні В. Матезіуса про розрізнення ономатології, яка б представляла підхід від мовного змісту до мовної форми, й ономасіології як частини семантики на підставі підходу від мовного значення до мовної форми [Mathesius 1972]. Казахська дослідниця Л. Жаналіна коментує положення В. Матезіуса так: «При першому підході процес словотворення розглядається як діяльність, у якій генерування мовної форми здійснюється під впливом думки, що вербалізується. Другий підхід орієнтує творення похідного слова на мовне значення й тим самим наближує цей процес до процесу вибору й відтворення готової форми для передачі певного мовного значення» [Жаналина 1998, 101]. Як здається, таке редукування спектра завдань ономасіології було потрібним на перших етапах її існування, сучасна ж ономасіологія поєднує два вказаних В. Матезіусом підходи.

Другий принцип розрізнення семасіології й ономасіології керується засадами комунікативно-функціональної лінгвістичної парадигми. В. Даниленко розмежовує ономасіологічний спосіб розгляду мовних явищ, що йде від мовця,

який переводить позамовний зміст у мовну форму (формула: позамовний зміст – мовна форма / мовна система – мовлення); і семасіологічний, що висуває на перший план адресата, який сприймає мовлення, мовну форму і співвідносить її з мовним змістом (формула: мовлення – мовна система / мовна форма – позамовний зміст) [1988, 108]. Така кваліфікація способів аналізу мовних явищ приводить до появи у традиційній ономасіології нових завдань, зокрема, вивчення співвідношення номінативних одиниць із мовленням, процесом комунікації.

Загалом зародки ономасіологічних досліджень спостерігалися ще за часів античності. Давніх людей цікавило, як створюються слова, як вони співвідносяться з позначеним, які номінативні техніки при цьому застосовуються Дослідники виокремлюють в історії ономасіологічного напряму три етапи: етап зародження (античність, Середньовіччя, епоха Відродження), етап становлення (нові часи і XIX ст.) і сучасний етап (XX ст.) [Даниленко 1988, 111]. До цього поділу можна додати найсучасніший етап, який склався на межі XXI ст., оскільки сучасна ономасіологія отримала нові вектори дослідження, пов'язані зі становленням когнітивно-дискурсивної парадигми.

Етап зародження ономасіологічного аспекту досліджень мови позначений дискусіями прибічників концепцій тесеї та фісеї, аномалістів й аналогістів, номіналістів і реалістів, герменевтичною полемікою навколо розв'язання протиріччя між однозначністю й багатозначністю мовних знаків. На етапі становлення ономасіології, який тривав до початку XX ст., найбільш вагомими досягненнями можна вважати семіотичну концепцію американського логіка Ч. Пірса, теорію довільності мовного знака його співвітчизника У. Уітні й фундатора Женевської школи Ф. де Соссюра, дослідження німецької школи «слів і речей» Р. Мерингера, Г. Шухардта, вчення про внутрішню форму слова українського мовознавця О. Потебні, розвідки в напрямі залежності номінаційних процесів від духовної культури, традицій, звичаїв й умов життя народу російського вченого М. Покровського відповідно до ідей психологічного напряму В. фон Гумбольдта та його послідовників і т. ін.

XX ст. ознаменувалося обґрунтуванням постулатів функціональної ономатології одним із засновників Празького лінгвістичного гуртка В. Матезіусом, уведенням в обіг поняття ономасіологічної структури М. Докулілом, позитивістською концепцією логічної семантики у двох її напрямах (теорії референції й теорії смислу), розробкою схем семіотичного трикутника й інших семіотичних моделей, дослідженням психолінгвістичних механізмів породження мовного знака, аналізом функціонування номінативних одиниць у тексті і т. ін. Наприкінці 60-х р. р. XX ст. у зв'язку зі становленням комунікативно-функціональної лінгвістичної парадигми ономасіологія почала розгалужуватися у двох напрямах: семантико-структурному й функціональному.

Семантико-структурна ономасіологія вирішує традиційні завдання та зближується зі словотвором. Її завданнями є систематизація та типологізація номінативних одиниць, типів номінації, аналіз взаємодії семантичного й номінативного аспектів мови, інтерпретація ономасіологічних структур у проекції на значення мовних одиниць. Структурна ономасіологія пропонує традиційну диференціацію типів номінації: *первинного*, що репрезентує появу

нової форми позначення об'єктів (понять) [Языковая номинация. Общие вопросы 1977, 23] або явищ психічної та ментальної діяльності людини; *вторинного*, який має відсильну частину не лише до сфери понять, а й до сфери слів, тобто закріплює нові значення за наявними в мові номінативними одиницями. Способи вторинної номінації розрізнюються залежно від механізму отримання знаком нових значень і від характеру співвідношення «ім'я – денотат». Вторинна номінація у свою чергу поділяється на *автономну* (самостійну) та *неавтономну* (синтагматично зумовлену); *метонімічну* й *метафоричну*. За параметром структури номінативні одиниці поділяються на *лексичні*, якими є прості непохідні слова, деривати, композити, юкстапозити (композити дефісного написання) та складені назви; *пропозиційні*, представлені реченнями; *дискурсивні*, якими є тексти.

Функціональна ономасіологія спрямовує увагу на аналіз номінативних одиниць у діяльнісному, телеологічному комунікативному аспекті їхнього використання в живому мовленні й тексті, що сприяє ономасіологічному опису частин мови й ролі номінатем як одиниць номінативної організації тексту (у термінах В. Гака). Цей дослідницький підхід представлений аналізом механізмів вторинного позначення в мовленні, тексті, що ґрунтується на положеннях функціональної ономатології Празької школи, концепціях транспозиції Женевської школи (Ш. Баллі, Х. Фрей, М. Мамудян), французької функціональної лінгвістики (А. Мартіне, Л. Прієто), розробках Казанської та Харківської лінгвістичних шкіл (І. Бодуен де Куртене, О. Потебня). Номінативні одиниці як компоненти дискурсу (тексту) класифікуються залежно від конкретного позначення представленого в мовленні денотата, сигніфіката (екстенсіональні та інтенсіональні контексти в логіці): *однооб'єктні* номінатеми формують ланцюг кореферентності (О. Падучева, М. Откупщикова), *різнооб'єктні* позначають різні референти.

Виходячи з того, що лінгвістичний функціоналізм має два різновиди: *внутрішній*, у якому досліджуваними величинами є одиниці й категорії якогось рівня, а середовищем – більш широка сукупність одиниць, категорій того самого або більш високого рівня; і *зовнішній*, який співвідносить мовні одиниці з об'єктами позамовного середовища (світом свідомості, сферою комунікації) [Сусов 1986, 132-133], – у межах функціональної ономасіології виокремлюється *текстово-комунікативний* напрям. Метою цього напряму є дослідження номінативної організації мовлення, тексту, комунікативної ситуації. Вихідним принципом текстово-комунікативного напряму можна вважати прагнення дослідників номінації встановити подібність процесів номінації й комунікації згідно з положеннями Празького лінгвістичного гуртка, які створили підґрунтя для абсолютизації концепції синтаксичної природи дериваційних процесів, висунутої в русистиці ще Ф. Буслаєвим. З огляду на це творення слів розглядається як резюме речень із певним присудком (В. Порциг), як трансформа судження (Е. Бенвеніст, Ш. Баллі), як редукція мотивуючих синтагм, суджень, дефініцій тощо (Г. Якобі, Р. Ліз, Г. Марчанд, М. Докуліл, Г. Винокур, Л. Сахарний, І. Торопцев, О. Кубрякова, І. Вихованець й ін.). У 70-ті р. р. XX ст. такий стан справ ще більше закріпився у зв'язку з поширенням генеративної граматики й досліджень процесів породження мовлення, у яких визначальну

роль приписували синтаксичним структурам. Це «гіпостазувало роль синтаксису й висувало його на місце лідера процесу породження мовлення» [Человеческий фактор в языке 1991, 39].

Перетворення мотиваційних суджень на похідні слова визначило методику багатьох словотворчих досліджень. Навіть словотвірне тлумачення, використане у критерії Г. Винокура, мало синтактикоподібний статус. Концепція синтаксичної природи деривації стала підґрунтям виділення О. Кубряковою дефініційного типу словотворення та тлумачення нею ономасіологічної структури композита як поєднання ономасіологічних ознак і базису, згідно з концепцією М. Докуліла, із предикатом-зв'язкою, який підтверджує включення їх до складу пропозиції. Процес творення похідного слова дослідниця кваліфікує як шлях від судження про предмет до його назви, яка «всотує» в себе головну ознаку предмета, указану в судженні, або навіть кілька таких ознак» [Кубрякова 1986, 40]. Тим самим словотвірні процеси проектувалися на мисленнєві аналоги ситуацій істиннісної природи й не виходили за межі синтактикоподібності.

Однак ще у 60-ті р. р. XX ст. з'являються перші паростки іншого підходу до процесів деривації. Г. Марчанд стверджує, що композити створюються та сприймаються в мовленні на базі предметно-логічних асоціацій [Marchand 1960]. На початку 70-х р. р. російськими дослідниками Е. Шубіним і Н. Троїцькою була запропонована дефініційно-асоціативна теорія слова й висловлений сумнів в обов'язковості синтаксичного зв'язку між мотиваторами композитів. Як приклад наводилося російське слово *паровоз*, яке при повній своїй мотивованості не підлягає декодуванню, позаяк синтаксична формула «возит паром» не може бути визнаною адекватним описом семантики слова [1971, 34]. Ця теорія була першим кроком до реального представлення зв'язку ономасіологічних структур назв із їхніми значеннями та значеннями мотиваторів.

У 1976 році О. Кубрякова висловила перспективну думку відносно того, що «підхід від синтаксису пояснює й може пояснити далеко не всі особливості процесів словотворення» [1976, 78]. Пізніше вона ще більш критично поставилася до абсолютизації синтаксичної природи деривації: «Відсильна частина викликає уявлення не лише про мотивуюче слово, а й про пов'язані з ним асоціації. Така концепція дає змогу бодай частково попередити вузькосинтаксичний підхід до процесів словотворення, який ми знаходимо у представників генеративного та трансформаційного напрямів, і відмовитися від думки пояснити все різноманіття похідних їхньою орієнтацією на речення чи логіко-семантичні жорсткі схеми» [1981, 170]. Однак у 1988 р. знов-таки наголошується на тому, що в кожній моделі складного слова є своє синтаксичне джерело, за виключенням тих слів, виникнення яких можна приписати дії аналогії [Кубрякова 1988, 8]. Навіть виокремлення у словотворі асоціативної мотивації (Р. Гжегорчикова, І. Пузиніна, О. Земська, В. Лопатін) не вносить змін до наявних концепцій деривації, оскільки асоціювання також розглядається на синтаксичній основі. Український мовознавець О. Тараненко досить обережно висловив сумнів у синтактикоподібності дериваційних процесів: «При семантичній композиції одна основа поєднується із другою внаслідок певного асоціювання у свідомості мовця позначених ними понять,

причому такі основи не обов'язково повинні перебувати в контактній синтагматичній позиції» [1989, 53]. Наведене висловлення загалом уможливлює диференціацію контактної та дистантної синтагматичної композиції [Селіванова 1996], але найважливішим у ньому є визнання асоціативної природи поєднання мотиваторів складного слова порівняно із твердженнями щодо їхнього синтаксичного поєднання в мотиваційній базі.

Проблемою функціонального напряму ономасіології також є аналіз внутрішньої номінативної організації тексту. І. Онхайзер пропонує три аспекти вивчення словотвору в текстах: 1) комунікативну й номінативну зумовленість процесів і результатів словотвореннння в різних стилях; 2) роль словотворчих зв'язків у текстах різних стилів; 3) можливу кореляцію між значенням / топікалізацією частин тексту й засобами номінації [Словообразование. Стилистика. Текст 1990]. Номінація в тексті розглядається на підставі *ономасіологічного контексту* як відображення в мовленні когнітивно-номінативної діяльності автора тексту або номінатора [Шумков 1989]. Дослідження номінативних властивостей мовленнєвої діяльності сприяє поєднанню зусиль семантико-структурної та функціональної ономасіології. Залучення до аналізу ономасіологічних контекстів значного теоретичного потенціалу лінгвістики тексту та теорії комунікації створює нові аспекти дослідження зв'язку ономасіології та тексту (див. праці Т. ван Дейка, О. Земської, О. Блінової, Д. Ашурової, Т. Матвєєвої, Д. Аксельруда, Е. Шубіна й ін.). Особливо релевантною стає «проблема співвідношення текстотворення і словотворення» [Теоретические основы словосложения 1988, 56]. О. Земська наголошує: «Похідне слово, що є одиницею, якій притаманне певне лексичне значення, і одночасно структурою з дериваційним значенням, слугує засобом когезії, здійснюючи текстові зв'язки між словами на підставі семантики, з одного боку, та на базі більш узагальненого (дериваційного) значення, з іншого» [1990, 17]. Д. Ашурова розширяє межі проблеми до рівня дослідження мотивів, мети використання номінативних одиниць у тексті, їхньої ролі для ефективності сприйняття тексту [1991, 3].

Дослідження номінативних актів у процесі комунікації потребує аналізу тих прагматичних чинників (фонду знань мовця (автора) й адресата, їхніх уявлень про ситуацію мовлення, комунікативних стратегій адресата щодо інтерпретанти слухача або читача), які зумовлюють ономасіологічний вибір чи дискурсне творення номінатем. В. Гак наголошував: «Мовець у кожному акті заново узагальнює й організовує дані конкретного досвіду, позаяк той самий фрагмент дійсності може бути узагальнений за допомогою різних мовних форм» [1972, 12]. Вплив процесів номінації та комунікації є взаємним: з одного боку, обираючи чи створюючи номінативну одиницю, мовець передусім орієнтується або на можливість її вживання, або на чинники її використання в дискурсі, з іншого боку, комунікація забезпечується номінативно, її ефективність досягається і за рахунок оптимального ономасіологічного контексту. Уведення поняття ономасіологічного контексту зумовлює необхідність дослідження *ономасіологічного узгодження*, що традиційно обмежувалося аналізом морфемного повтору в лінгвістиці тексту.

У сучасній теорії номінації у зв'язку з її орієнтацією на дискурс (текст) проблема ономасіологічного узгодження є новою та перспективною, оскільки її дослідження апелює до невербальних текстових чинників ономасіологічного механізму, зв'язку ОС із концепцією твору, інтенцією автора, підтекстом, текстовими категоріями [Селіванова 1996; Селиванова 2002].

Як різновид зв'язності ономасіологічне узгодження ґрунтується на повторенні кореневих чи афіксальних морфем, а також загального механізму творення слова: *Комарі на скрипку грають, комарівни завмирають... Ні вікна, ані зорі – комарюють комарі* (Костенко). Ономасіологічне узгодження опосередкує створення стилістичних ефектів у художніх текстах і реалізується на підставі: 1) семантичної еквівалентності (уживання синтаксичних дериватів); 2) доповнення при актуалізації різних ознак семантики позначеного (*Опершись о расписной сундук, [...] на солнце печется, как* ***тыква****, [...]* ***тыквенно****-лысый сундучник* (Ільф і Петров)); 3) перенесення, що супроводжує метафору й порівняння (*А гадалка пошла в* ***кухню****. Там она повозилась с обедом [...]* ***по-кухарочьи*** *вытерла руки о рушник* (Ільф і Петров)); 4) контрасту (при протиставленні однокореневих слів): ***Молодая*** *была уже не* ***молода*** (Ільф і Петров); 5) семантичного зближення (при пароназії): *С целью капитального ремонта* ***Провала****, – дерзко ответил Остап, – чтоб не слишком* ***провалился*** (Ільф і Петров); 6) каламбуру (*В приемной сидел смуглый* ***сногсшибательный*** *секретарь [...] – любого* ***сшибет с ног****, если понадобится* (Барковский)); 7) парадокса (*Победил все-таки Липа, продавший свояченице [...]* ***клоповар*** *– прибор построенный по принципу* ***самовара*** (Ільф і Петров)); 8) семантичного нуля (у випадках лише формального поєднання): *– Фу, как ты меня испугал! А еще на* ***верблюде*** *приехал! – Ах, ты заметил, несмотря на темноту! А я хотел преподнести тебе сладкое* ***вер-блюдо****!* (Ільф і Петров). Поширюючись у тексті, ономасіологічне узгодження може набувати глобального характеру, концептуалізуватися, ставати основою формування образів, типів та характерною рисою авторської чи персонажної мовної особистості, сприяти ефективності дискурсу (детальніше див.: [Селиванова 2000, 184-201]).

Становлення в сучасному мовознавстві когнітивної наукової парадигми зумовлює отримання ономасіологією нового вектора дослідження, що визначає формування нового напряму ономасіологічних досліджень – *когнітивної* ономасіології. Її завданнями стають з'ясування когнітивного механізму породження найменувань; пояснення зв'язку ономасіологічної структури зі структурами знань про позначене; аналіз мотиваційних типів номінативних одиниць різного статусу шляхом уведення нового розуміння традиційно словотворчого терміна «мотивація» як наскрізної, лінгвопсихоментальної операції, що зумовлює встановлення семантичної й формальної залежності мотиватора й похідного знака (мотивованого) у проекції на активовані фрагменти концептуальних структур.

Підґрунтям когнітивної ономасіології можна вважати положення функціональної ономатології В. Матезіуса, що представляв процес творення слова як діяльність, у якій генерування мовної форми відбувається під

впливом вербалізованої думки; а також підходи до моделювання структур репрезентації знань когнітивної науки й лінгвістики, психологічні й психолінгвістичні теорії, постулати когнітивної семантики тощо. У Росії когнітивна ономасіологія розробляється О. Кубряковою та представниками її школи на пострадянському просторі (Ю. Панкрацем, С. Жаботинською, Н. Панасенко, М. Полюжиним, З. Харитончик, О. Бєляєвською, О. Поздняковою, Г. Гіздатовим, О. Петрухіною, В. Кудрявцевою й ін.).

Автором цієї книги та його науковою школою розроблено й апробовано методику когнітивно-ономасіологічного аналізу мотивації різних груп найменувань деяких мов, установлено диференціацію типів мотивації, обґрунтовано психолінгвістичну модель номінативного процесу, уведено поняття ономасіологічної імплікації, ономасіологічної зв'язності й ономасіологічно зумовленої полісемії. Концепцію апробовано в дисертаційних дослідженнях і наукових працях на матеріалі кількох мов на прикладі різноманітних лексичних і граматичних класів номінативних одиниць (див. праці І. Литвин, Г. Кочерги, В. Калько, О. Кресан, О. Цапок, І. Казимир, О. Деменчука, Я. Мутон, Г. Ярмоленко, Я. Браницької, О. Трухіної й ін.).

6. Проблема моделювання номінативних процесів.

З'ясування природи номінації потребує ґрунтовного аналізу послідовності операцій свідомості, що опосередкують семіотичне поєднання позначуваного зі знаком з урахуванням семантики, синтактики та прагматики як трьох вимірів семіозису. Такий аналіз може бути здійснений на підставі моделювання номінаційних процесів. ***Модель породження номінативної одиниці*** є спрощеною, формалізованою абстрактною схемою процесу надання певному предмету чи поняттю, яке має або не має відповідника в реальному світі, відповідного позначення, що стає надбанням колективної мовної свідомості й мовлення.

Використання термінологічної сполуки «модель породження» здійснюється насамперед за традицією, оскільки «поняття породження мовлення, що виникло первинно у трансформаційній граматиці й мало скоріше метафоричний зміст, дуже швидко виходить за межі генеративної,.породжувальної граматики й підхоплюється дослідниками, далекими від цього напряму» [Человеческий фактор в языке 1991, 4]. Натомість, О. Залевська підкреслює, що термін «породження мовлення» зазвичай уживається тими, хто базується на генеративній граматиці Н. Хомського, традицією ж вітчизняної психолінгвістики є використання терміна «продукування мовлення», який акцентує увагу на поступальному русі до відповідного продукту [2000, 203-205].

На відміну від процесів продукування мовлення, породження номінативної одиниці здійснюється переважно в мовній системі згідно з її закономірностями. О. Кубрякова першою відмітила придатність моделей породження мовлення для пояснення ономасіологічного механізму. Вона зауважувала: «Чимало дослідників цілком слушно зазначають, що дослідження мовленнєвої діяльності як процесу, важливе й саме по собі, повинне здійснюватися в ім'я вирішення більш значущого завдання – воно повинне

стати джерелом нового пояснення теоретичного підґрунтя граматики й інших лінгвістичних дисциплін, а можливо, – й розуміння цілого ряду мисленнєвих і когнітивних явищ» [Человеческий фактор в языке 1991, 23]. У книзі «Номинативный аспект речевой деятельности» дослідниця торкається проблеми співвідношення актів номінації та предикації, проектуючи процес найменування на специфіку мовленнєвої діяльності людини. Вона вважає за потрібне «описати шляхи переходу від знаків-суджень до знаків-найменувань» [1986, 40] з огляду на канонізовану на той час у дериватології концепцію синтаксичної природи деривації. Однак процеси породження мовлення й номінації мають чимало відмінностей. Головною розрізнювальною рисою є загальна настанова номінації, на відміну від мовлення, орієнтованого на інформаційну передачу або комунікативний вплив. Такою настановою є отримання знаком відповідного місця в системі інших знаків мовного коду й формування його усвідомлення всіма носіями мови як відповідника поняття чи предмета, ним позначеного. О. Кубрякова підкреслює: «Дивовижна властивість акту номінації, як здається, полягає саме в тому, що, будучи первісно актом індивідуальної діяльності людини, цей акт за своїм матеріальним результатом – сформованим мовним позначенням – стає надбанням мовців і дає змогу співвіднести тіло знака зі сформованою структурою свідомості» [1997, 44].

У словотворі в межах ономатологічного підходу наявна модель словотворчої діяльності як переходу від думки до слова І. Торопцева. Модель містить шість ланок переходу: 1) підготовку ідеального змісту; 2) вибір мотивації (мотивації ознакою й мотивації всім змістом); 3) вибір твірного (слова, сполуки, першосигнальних ознак, звукових уявлень); 4) вибір способу словотворення, регламентований поняттями про способи словотворення і про творення аналогійних, близьких за значенням слів; 5) побудову звукової оболонки з основи твірного слова, звукової сторони похідного слова (при творенні звуконаслідувань) і словотворчих одиниць (афіксів та їхніх комбінацій); 6) зчеплення ідеального й матеріального при завершенні деривації [1986, 92-134]. Як підкреслює казахський мовознавець Л. Жаналіна, ця модель «дає змогу побачити словотворчу діяльність «знизу», атомарно й виявляє модельний характер діяльності людини в галузі словотворення» [1998, 103]. Однак наведена модель формалізує лише вербальний етап номінаційних процесів, указавши на превербальний етап як на підготовку ідеального змісту. У моделі не відображено, яким чином здійснюється така підготовка і які відбуваються кодові переходи від превербального змісту до вербальної форми.

Розробки теорії мовленнєвої діяльності, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики та психології вможливлюють й інший бік бачення номінативного процесу – пояснення переходу від сприйняття властивостей того, що позначається, до зародження думки про нього й далі – до творення ономасіологічної структури найменування, а також переходу від творення номінативної одиниці до наділення його значенням, розвитку системи значень й отримання місця назвою в парадигматичній і синтагматичній мережі зв'язків мовної системи.

Запропонована нами модель породження номінативних одиниць ґрунтується на концепції зв'язку думки та слова О. Потебні, на доробку радянської школи мовленнєвої діяльності й надалі психолінгвістики, зокрема, на фазово-ступеневій теорії продукування мовлення, концепціях внутрішнього програмування, мотивованості мовлення, установки, кодових переходів і т. ін. (Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, О. Залевська, Т. Ахутіна, О. Лурія, М. Жинкін, Д. Узнадзе та ін.), а також на постулатах сучасної когнітивної семантики щодо значення як конвенційного результату категоризації та концептуалізації світу представниками певного етносу й культури, що відображає досвід, знання, відчуття людини, які можуть і не відповідати дійсному станові справ (Дж. Лакофф, Ж. Фоконьє, А. Ченкі, Б. Рудзка-Остін та ін.). Модель ураховує положення про інтеграцію в пізнавальній діяльності свідомих і позасвідомих процесів і нейрофізіологічне підґрунтя мовленнєвої діяльності.

Загалом ми розглядаємо номінативний процес згідно з головним постулатом когнітивної науки вивчати мову «в широкому контексті моделювання свідомості» [Гиздатов 1997, 11] і позасвідомого. Модель породження (продукування) номінативних одиниць має такі етапи: I – апперцепції (психонетичний); II – інтеріоризації (когнітивний); III – внутрішнього програмування (превербальний); IV – селекції (номінативно-вербальний); V – парадигмізації й синтагмізації (системно-функціональний) [Селиванова 2000, 86-108].

Базовими постулатами цієї моделі є такі: 1) мислення не є єдиним пізнавальним механізмом людини, адже величезну роль у пізнанні позначуваного предмета чи явища або поняття виконують когнітивні функції відчуттів, почуттів, інтуїції та трансценденції, а також позасвідомі процеси, що відносимо до сфери психонетичного, на противагу мисленнєвому; 2) знання про позначуване набуваються людиною в індивідуальній або колективній пізнавальній діяльності шляхом обробки емпіричних даних, вилучених зі світу дійсності, або на підставі упорядкування внутрішнього рефлексивного досвіду, що не має проекції на реалії світу; 3) ономасіологічна структура найменування може мати первинний або вторинний характер: у першому випадку вона є новою в мові, хоч і створеною на базі наявних морфем; у другому – вже наявне у мові найменування отримує новий зміст; 4) мовний знак має довільну природу відносно позначуваного й не відображає його, а лише конвенційно заміщує в кодовій системі мови; натомість, відносно інших знаків у мовній системі похідний знак є здебільшого невипадковим і пов'язаним з іншими знаками різноманітними відношеннями мотивованості; 5) вибір мотиватора й ономасіологічної структури детермінований внутрішньомовними закономірностями системи, процесами категоризації, стереотипізації й концептуалізації світу та внутрішнього досвіду етносом, архетипами колективного позасвідомого, умовами введення назви до мовлення, тексту тощо.

Перший етап апперцепції передбачає такі рівні: 1) мотиву – появи неясного бажання, пов'язаного з наступним застосуванням установки; 2) сенсорно-моторного сприйняття позначуваного шляхом виокремлення його з ряду інших об'єктів; 3) гештальтування як творення індивідуального чуттєвого образу; 4) установки; 5) формування уявлення про позначуване. Виокремлення саме цих рівнів

ґрунтується на порівнянні діяльності номінатора з мисленнєвим і мовленнєвим розвитком дитини. Швейцарський психолог і педагог Ж. Піаже виділив чотири стадії такого розвитку: сенсомоторну (допонятійного мислення); образного сприйняття світу (формування гештальтів); стадію мовного розвитку й абстрактної символізації [1984]. Перші дві стадії відображають безпосередній наочно-чуттєвий контакт із позначуваним. Як зазначає М. Алефіренко: «Інформація, отримана шляхом наочно-чуттєвого відображення об'єкта, що підлягає пізнанню, локалізується спершу у правій півкулі у простій формі психічного відображення – відчутті, де фіксуються окремі ознаки та властивості відображеного предмета в момент його дії на органи чуття людини» [2005а, 42]. Рівнева природа ланок моделі відтворює «принцип одночасної дії всіх компонентів у реальному процесі породження, принцип інтеграції рівнів, коли ланка одного рівня є складником іншого» [Человеческий фактор в языке 1991, 43-44]

При встановленні рівневої структури цього етапу породження номінативних одиниць ми керувалися концепцією вмотивованості мовленнєвої діяльності Л. Виготського, який розглядав мотив як перший етап фазово-ступеневої моделі продукування мовлення, що знайшло відображення в діяльнісних моделях представників Московської психологічної школи Т. Ахутіної, І. Зимньої, О. Лурія, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна й ін. На відміну від мотиву як «неясного бажання» [Выготский 1982, 163], «головної спонукальної сили у психічній діяльності, що виконує функцію регулятора поведінки» [Дубров, Пушкин 1990, 58], установка, згідно з концепцією грузинського психолога Д. Узнадзе, є станом, що передує свідомим психічним процесам, впливає на їхній перебіг і виникає залежно від потреб організму й об'єктивних рівнів задоволення цих потреб [1966]. Дослідник відмічав наявність подібної керівної інстанції й у сфері мислення, однак у цьому випадку діє вже свідомий мисленнєвий регулятор, який Л. Виготський називав установкою, а в сучасних теоріях його розглядають як інтенцію на етапі формування думки. Установка ж залучається у процесі гештальтування і сприяє творенню уявлення у вигляді наочно-образного знання, записаного до пам'яті, «оскільки сприйняття, яким би воно не було миттєвим, складається з численної кількості згадуваних елементів і є вже пам'яттю» [Бергсон 1992, 216].

На стадії гештальтування відбувається структурування поля сприйняття та його впорядкування у вигляді константного цілісного складника свідомості – фігури, структури, образу. Ця стадія усуває дифузність сенсорно-моторного сприйняття об'єкта, пов'язану з цим психологічну напругу й невизначеність і перетворює сприйняття на «не просто механічний запис стимулів, які поступають із зовнішнього світу до рецепторів органів чуття людини, а вищою мірою активне та творче відбиття структурних утворень» [Арнхейм 1994].

На рівні формування уявлення здійснюється найпростіша операція абстрагування, яка, на думку дослідників, є перехідною ланкою між чуттєвим сприйняттям і понятійним абстрагуванням, початком творення лексичного значення. Формування уявлення, як зазначає М. Алефіренко, вже не спирається на механізми першої сигнальної системи, а є «елементарним

узагальненням конкретного об'єкта впливу, найпростіша операція абстрагування, яка «відчиняє двері» до семіотичного світу другої сигнальної системи, за яку відповідають спеціальні, мовленнєві, зони кори головного мозку» [2005а, 43-44].

Етап апперцепції в деяких номінативних актах може бути редукованим, зокрема, при створенні позначуваного предмета чи поняття самими номінаторами або у випадках категоризації чи оказіонального творення назви за принципом «глокої куздри».

Другим етапом у моделі породження номінативних одиниць є інтеріоризація як переведення уявлення про позначуване на довербально-мисленнєвий рівень поняття. «Утворення поняття здійснюється шляхом абстрагування й узагальнення якихось ознак чуттєвих образів й усвідомлення їх як особливих, самостійних змістів думки» [Резников 1958, 10]. Понятійні структури є результатом класифікаційного пізнання, адже певна кількість об'єктів може бути пізнаною на підставі фіксованої в пам'яті структури ознак [Кликс 1983, 149]. М. Алефіренко розглядає номінацію у трьох етапах: а) спершу відбувається реальна взаємодія людини із предметом позначення, у процесі якого б) формується значення цього предмета для діяльності (і навіть життєдіяльності) людини; далі в) об'єкт, що пізнається, повинен перетворитися на «пізнаний», «осмислений». «зрозумілий» і в результаті цього «увійти» на підставі механізмів умовно-рефлекторної діяльності до певної знакової ситуації [2005, 22].

Інтеріоризація передбачає узагальнення й отримання уявленням місця в мережі категоризації етносвідомості, що є першим кроком до значення ще не створеної форми знака. Цікаво, що в межах вербального мислення Л. Виготський розглядав три ступеня узагальнення: 1) синкрети; 2) комплекси; 3) поняття. Синкрети демонструють «беззв'язну зв'язність» предметів, об'єднаних на основі випадкових вражень. Комплекси, у тому числі псевдопоняття, поєднують чуттєві образи на основі будь-яких суб'єктивних чи суб'єктивно-об'єктивних зв'язків. На третьому ступені виникнення поняття дає змогу переходити від однієї ознаки до другої через загальне поняття [1982, 139]. Можливо, на цій підставі в сучасних психофізіологічних дослідженнях узагальнення є переходом від перцептивного еталона до прототипу й далі до поняття, причому «прототипні структури в когнітивних моделях представлені як орієнтири майбутнього застосування поняття» [Гиздатов 1997, 19].

Тим самим, прототипізація є одним із рівнів інтеріоризації, наступним після узагальнення уявлення. Різне розуміння прототипу як сукупності спільних ознак предметів чи явищ одного класу або як найкращого зразка класу [Новое в зарубежной лингвистике 1988, 50] відображає специфіку підходів до категоризації. Д. Герартс пояснює прототипну здатність мислення з огляду на постулати сучасної когнітивної психології: «когнітивна діяльність потребує поєднання двох принципів: структурної стабільності (structural stability) і гнучкої адаптованості (flexible adaptability)». Тому прототип має сильний стабільний центр і більш аморфну, залежну периферію [Geerarts 1988]. Впливовим процесом при формуванні поняття є стереотипізація,

детермінована етнокультурними чинниками й архетипами колективного позасвідомого. Стереотипізація може мати як раціональне, так й ірраціональне, міфологічне підґрунтя, визначаючи фрагмент структури знань про позначене, який обирається на наступному етапі внутрішнього програмування мотиваційною базою майбутнього знака.

На етапі інтеріоризації відбувається концептуалізація як нарощування у процесі когнітивної діяльності інформації про позначуване. Ця інформація логічно обробляється, впорядковується, що сприяє виформуванню структури знань й отриманню нею місця в концептуальній системі, зокрема, створенню зв'язків з іншими концептами, які нерідко впливають на вибір мотиваторів (у випадку їхньої метафоризації).

З огляду на численні дискусії із приводу трактовки концепту, його обсягу та структури, ми вважаємо цілком слушною думку В. Телія про те, що концепт – це все те, що ми знаємо про об'єкт [1996, 97]. Ядром концепту, безперечно, виступає сформоване поняття. Структура концепту моделюється нами на базі ментально-психонетичного комплексу з огляду на те, що концепт є інформаційною структурою свідомості, у формуванні якого беруть участь різні пізнавальні механізми: від чуттєвої сфери до мислення, інтуїції, трансценденції й позасвідомого [Селиванова 2000, 113].

Третій етап процесу породження номінативних одиниць є внутрішнім програмуванням їхньої мотиваційної бази і ґрунтується на концепції внутрішнього слова Л. Виготського [1982, 163], розвиненої її прихильниками в межах Московської психологічної школи. За образним висловленням дослідника, «думка-хмара виливає мовлення краплинами». Згідно з положеннями про зв'язок думки та слова О. Потебні така процедура є «інструментом перекладання думки на іншу мову» [1990]. При продукуванні мовлення внутрішнє програмування описане так: «сформована думка розділяється на окремі складники, препарується відповідно до структури майбутнього висловлення. Це етап підготовки думки до об'єктивації, етап початку мовномисленнєвої діяльності, пов'язаний із пошуком схеми майбутнього висловлення та його мовного типу» [Человеческий фактор в языке 1991, 15].

На такому ще превербальному етапі застосовується рівень інтенції як задуму внутрішньої програми кодового переходу до вибору мотиваційної бази зі структури концепту й далі до формування ономасіологічної структури найменування. Мотиваційна база є нелінійною й містить, на думку О. Леонтьєва, упорядковану ієрархію пропозицій [1999, 114]. На наш погляд, при внутрішньому програмуванні активованим може бути будь-який фрагмент структури знань про позначене. У запропонованій нами моделі ментально-психонетичного комплексу пропозиційна (відносно істинна, несуперечлива) інформація інтегрована з асоціативно-термінальною (метафоричною), яка базується на знаковій переінтерпретації знань у термінах інших концептуальних сфер, на образному компоненті, а іноді – на архетипах колективного позасвідомого; а також із модусом – оцінно-емотивним компонентом, що корелює з аксіологізованими відчуттями, почуттями й емоціями – і концептуальним планом як прагматичним компонентом, який

контролює відповідність концептуальної інформації умовам номінативного чи комунікативного актів.

Увага номінаторів у процесі найменування може бути сфокусована на пропозиції, асоціативно-термінальній частині концепту, його оцінці (модусному компоненті) або одночасно на кількох фрагментах структури знань про позначене. Таке положення, доведене нашими дослідженнями мотивації номінативних одиниць на матеріалі ряду мов, заперечує канонізовану в дериватології та фразеології тезу щодо синтаксичної природи процесів слово- і фразотворення. Чимало найменувань, дійсно, мають синтактикоподібну мотиваційну базу, а чимало фразем – вільний синтаксичний корелят-генотип, однак мовні знаки створюються й на підставі асоціативного механізму використання знаків інших концептів за аналогією або шляхом несинтактикоподібної інтеграції пропозиційної інформації з метафоричною чи образною. В. Телія цілком слушно наголошує на тому, що ще на класичному етапі розвитку фразеології, який абсолютизував обов'язковість співвідношення фразеологізмів із їхніми вільними синтаксичними аналогами, визрівали ідеї, що виходили за межі пошуків такого синтаксичного співвіднесення [1996, 13].

Внутрішня програма, згідно з концепцією представників Московської психологічної школи, що ґрунтувалася на положенні Л. Виготського про внутрішнє слово, характеризується спрощеним синтаксисом, мінімумом синтаксичної розчленованості, згущеним виглядом думки: «У внутрішньому мовленні цього типу містяться не стільки слова, скільки натяки на них, що складно вловлюються» [Роль человеческого фактора 1988, 82].

Активація внутрішньої програми, згідно з положеннями конекціонізму, є створенням «пакетів інформації досимволічних одиниць» [Кубрякова и др. 1996, 88], що висвічуються під час обробки знань, при одночасному гасінні інших фрагментів когнітивної структури. Американський дослідник З. Пилішин розглядає це явище як «зупинку й фокусування уваги на деяких пучках ознак», що складаються в певні цілісності й підлягають подальшій обробці [Pylyshyn 1988]. І. Шлезінгер кваліфікував подібний етап породження мовлення як коагуляцію – «комунікативне зважування», тобто вибір із когнітивної моделі комунікативного центру майбутнього висловлення, що актуалізує протовербальні компоненти із чотирма правилами реалізації: 1) реляційним, яке приписує кожному протовербальному компоненту граматичні й фонологічні характеристики; 2) лексикалізацією, що обирає необхідні лексеми; 3) узгодженням; 4) інтонаційними правилами [Schlesinger 1971, 27]. Як здається, коагуляція в номінативному процесі представлена не лише внутрішнім програмуванням мотиваційної бази, а й наступним етапом селекції мотиватора й формування ономасіологічної структури знака.

Четвертий етап у моделі породження номінативних одиниць є вербальним і має рівні: 1) вибору ономасіологічної ознаки (ознак) з активованої мотиваційної бази; 2) одночасної ономасіологічної імплікації інших її компонентів; 3) вибору ономасіологічної категорії та базису з одночасною граматикалізацією (отриманням частиномовного статусу або формуванням синтаксичної структури

складеного найменування чи фразеологізму); 4) формальної процедури поєднання ознаки (ознак) і базису; 5) семантизації (набуття знаком лексичного значення й потенціалу його розвитку). Як підкреслює М. Алефіренко, «у результаті взаємодії нейродинамічних механізмів і семіологічних ресурсів мови формується семантична структура слова – образний, денотативний (екстенсіонал) і сигніфікативний (інтенсіонал) макрокомпоненти його значення» [2005а, 46]. На цьому етапі всі рівні мови координують й об'єднують свої зусилля [Норман 1978, 48-49], а результатом є рівень контролю [Рубинштейн 1959], виходу [Леонтьев 1977], або реалізації [Зимняя 1978], що фіксується у створенні знака.

П'ятий етап парадигмізації та синтагмізації передбачає отримання готовим знаком словотвірного потенціалу, місця в системі лексичних зв'язків, граматичній підсистемі, мовленнєвому потоці й т. ін. Це відбувається і при вторинному позначенні, коли знак змінює деякі свої властивості з огляду на нове співвідношення форми та змісту.

Запропонована модель породження номінативних одиниць має високу пояснювальну спроможність, оскільки на її підставі досліджуються процеси мотивації, здійснюється реконструкція структури знань про позначене, виявляється взаємодія різних пізнавальних механізмів етносвідомості.

7. Принципи когнітивно-ономасіологічного аналізу номінативних одиниць.

Новий підхід до дослідження механізмів номінації потребує нової методики, яка б уможливила з'ясування детермінант номінаційного процесу, шляху від сприйняття об'єкта найменування до його усвідомлення, категоризації та концептуалізації, вибору відповідної мотиваційної бази, селекції мотиватора(-ів) і створення ономасіологічної структури. Таким методом став розроблений нами ***когнітивно-ономасіологічний аналіз,*** метою якого є встановлення типу мотивації номінативних одиниць. Когнітивно-ономасіологічний аналіз передбачає два етапи: інтерпретацію ономасіологічної структури й концептуальне моделювання структури знань про позначене або її фрагмента. Процедури такого аналізу ґрунтуються на теоретичному доробку психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, ономасіології, словотвору, лінгвістичної семантики, семантичного синтаксису тощо й реалізують «синтетичний підхід до мови, прагнення до цілісного бачення мови разом із її внутрішньою психічною стороною» [Жаналина 1998, 101].

Когнітивно-ономасіологічний аналіз спирається на певні постулати.

По-перше, базовим щодо аналізу номінативного механізму мотивації є двовекторний підхід від структури знань про позначене до ономасіологічної структури найменування й навпаки. Подібна двовекторність аналізу розглядалася ще Л. Виготським у зв'язку з вивченням внутрішньої психологічної організації процесу породження мовлення: «Центральна ідея може бути висловлена в загальній формулі: відношення думки до слова є передусім не річ, а процес, це відношення є рухом від думки до слова і зворотним – від слова до думки [...]. Тому найпершим завданням аналізу, що намагається вивчити відношення думки до слова як рух від думки до слова, є вивчення тих

фаз, із яких складається цей рух, розрізнення планів, через які проходить думка, представлена в слові» [1982, 101]. Такий підхід є способом перевірки та коригування гіпотетичної концептуальної моделі, покладеної в основу формування структури знань про позначене. Урахування різних можливостей вибору мотиваторів дало змогу оптимізувати когнітивну модель, максимально наблизити її до реальних процесів свідомості, що передують творенню мовних знаків.

По-друге, важливим видається визначення місця семантики при такій двовекторності. Семантика номінативної одиниці насамперед пов'язана з певною концептуальною структурою, що є одиницею свідомості й об'єднує вербальну й невербальну інформацію, набуту шляхом сприйняття й усвідомлення ситуації, дії, явища, ознаки, предмета тощо п'ятьма психічними функціями: відчуттями, почуттями, мисленням, інтуїцією, трансценденцією. В. Телія підкреслює: «Очевидно, що звукова оболонка виконує знакову функцію лише за умови її асоційованості з позначуваним фрагментом немовного типу [...], ця асоціація і є тим, що в мовознавстві – у різних його напрямах – називають значенням» [1996, 84]. Ототожнення значення з певним фрагментом свідомості, позначеним мовною одиницею, сприяє усуненню з когнітивно-ономасіологічного аналізу семантики у традиційному її розумінні, що є невиправданим, адже значення пов'язане передусім із мовним знаком і визначає його знакову кваліфікацію.

Третім постулатом когнітивно-ономасіологічного аналізу є встановлення типу мотиваційного процесу для кожного лексико-семантичного варіанта номінативної одиниці згідно із принципом асиметричного дуалізму мовного знака. Оскільки одна знакова форма може репрезентувати різні когнітивні структури, визначаючи власний семіотичний потенціал, то кожне значення має свою мотиваційну базу. Аналіз співвідношення значень номінативної одиниці потребує дослідження когнітивного підґрунтя семантичного розвитку як руху знака з одного фрагмента концептосистеми до іншого [Cognitive Linguistics 1999].

По-четверте, при дослідженні мотивації ми спираємося на те, що етапу творення ономасіологічної структури номінативної одиниці передує внутрішнє програмування її мотиваційної бази як превербальної структури. У процесі внутрішнього програмування активація фрагмента знань про позначуване, що стає підґрунтям для подальшої селекції – вибору з мотиваційної бази знаків, компонентів найменування, супроводжується гасінням або редукцією елементів бази. Редукція мотиваційної бази розглядається нами як ***ономасіологічна імплікація***, що забезпечується кількома чинниками: 1) валентністю експліцитної ономасіологічної ознаки, що дає змогу не актуалізувати в номінативних структурах сильновалентні компоненти, зрозумілі носіям мови (укр. *байкар, співак, пекар*); 2) смисловим навантаженням ономасіологічного базису (укр. *нафтовик)* або формантів попередніх стадій деривації, які заміщують зміст імплікованого складника мотиваційної бази (укр. *лісистість*); 3) компресією компонентів зі слабким значенням (укр. *випромінення, оподаткування, повсюдність* – пор.: рос. *лучеиспускание, налогообложение, повсеместность*); 4) генералізацією ономасіологічної ознаки, що не потребує додаткових уточнень (рос. *верхушка* – пор.: укр. *верховіття*); 5) контекстуальним

розкриттям значення найменування за умови наявності омонімів чи паронімів (укр. *охоронець* – пор.: рос. *охранник, телохранитель*) [Селіванова 1996, 75-77; Селиванова 2000, 150-152]. Ономасіологічна імплікація є підґрунтям композиції дистантно-синтагматичного типу, що характеризується вибором мотиваторів із синтактикоподібної мотиваційної бази, які не мають між собою безпосереднього синтаксичного зв'язку: укр. *суховій* – «сухий гарячий вітер, що несе посуху»; рос. *пароочиститель* – «механизм, который очищает поля под паром»; рос. *листопрокатка* – «прокатка листового металла».

Перший етап когнітивно-ономасіологічного аналізу – інтерпретація ономасіологічної структури найменування – передбачає встановлення ономасіологічної ознаки або ознак (мотиваторів) одиниці, ономасіологічного базису, який представляє словотворчу модель або граматичний статус слова (для складених найменувань і фразеологізмів базис інтерпретується як синтаксична модель з урахуванням граматичної та смислової домінант), а також визначення характеру зв'язку ознак – синтактикоподібного чи асоціативного (щодо композитів, складених найменувань і фразеологізмів), їхньої проекції на значення, специфіки акцентологічного оформлення знака.

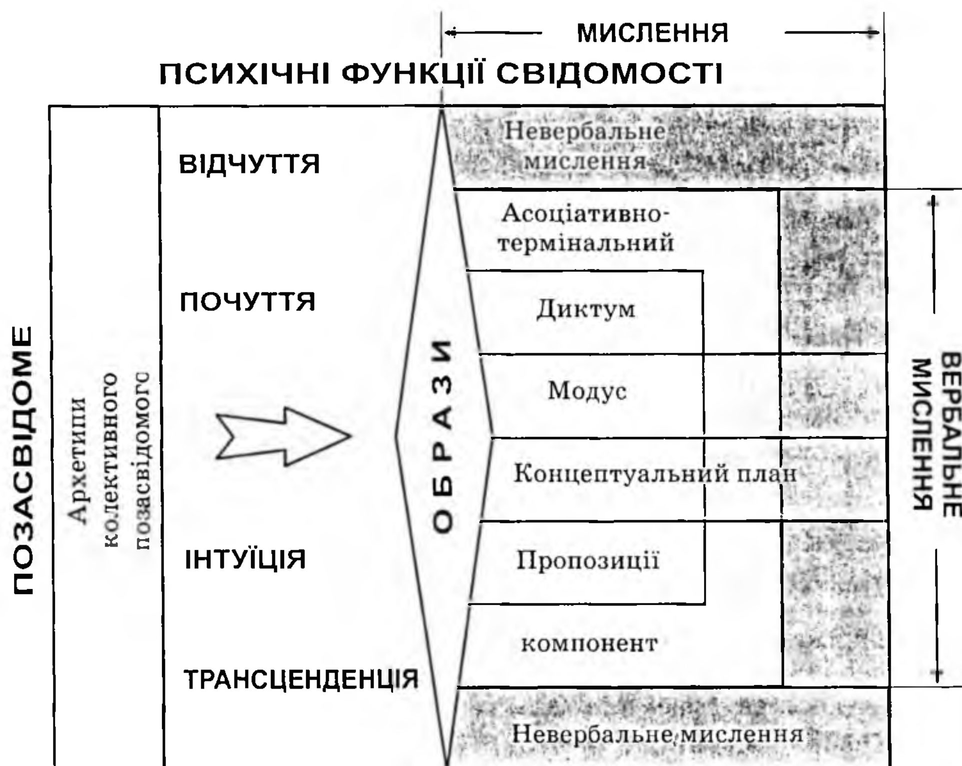
Ономасіологічна структура є знаковим результатом мотиваційного процесу. Термін уведений чеським лінгвістом М. Докулілом у 1962 р. [Dokulil 1963] і розглядався як поєднання ономасіологічної ознаки (мотиватора, твірної основи) й ономасіологічного базису (словотворчого форманта). Російська дослідниця О. Кубрякова, виходячи з концепції синтаксичної природи деривації, доповнила ономасіологічну структуру композитів предикатом або зв'язкою, які встановлюють між ознаками певний тип відношень [1988, 14-15]. Інтерпретація ономасіологічної структури звичайно здійснювалася шляхом реконструкції мотивуючого судження (синтагми), дефініції, пропозиційної структури. Однак такий підхід не можна застосувати щодо асоціативно мотивованих дериватів і композитів, адже їхні ономасіологічні ознаки не проектуються на синтаксичну конструкцію, а ґрунтуються на складному асоціюванні концептуальних структур свідомості (наприклад, укр. *льодяник, перешийок, голодранець, совіти, горбуша* тощо). Склад такої структури, швидше, нагадує словотвірну модель, тому вона не виконує своєї ролі при з'ясуванні мотиваційного механізму найменувань.

Розвиток теорії номінації та когнітивної ономасіології сприяв розширенню й модифікації поняття ономасіологічної структури. Її інтерпретація потребує залучення мотиву, мети номінаторів, а також проектування ономасіологічної ознаки чи ознак, ономасіологічного базису й імплікованої частини мотиваційної бази з урахуванням значення найменування на певну структуру знань про позначене (актуалізовані фрагменти пропозиції чи асоціативні метафоричні й образні елементи, модусний компонент, прагматичну установку номінації, сферу відчуттів, архетипи колективного позасвідомого). Для простих дериватів інтерпретація ономасіологічної структури передбачає встановлення ономасіологічного базису, формантів попередніх стадій деривації та статусу мотиватора у структурі знань про позначене. За умови відсутності у слові словотворчого

форманта, базис реконструюється на підставі частиномовного статусу та словотворчого типу найменування. Для композитів до цього додається характер концептуального зв'язку між ономасіологічними ознаками. Ономасіологічна структура стійких сполук і фразеологізмів замість словотворчого форманта репрезентує тип синтаксичної моделі сполуки, який розглядається як ономасіологічний базис.

Другий етап когнітивно-ономасіологічного аналізу спрямований на реконструкцію мотиваційної бази шляхом моделювання структури знань про позначене. У розроблених нами процедурах когнітивно-ономасіологічного аналізу ми застосовуємо проектування ономасіологічної структури на модель ***ментально-психонетичного комплексу (МПК)***, яка відображає інформаційну структуру свідомості як холістичного психофункціонального континууму поєднання пізнавальних функцій відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції та трансценденції й колективного позасвідомого *(див. схему 10)*. МПК демонструє синергетичну системну природу свідомості, організованої шляхом взаємодії різних функціональних модулів зі знаковими, граматичними, прагматичними ресурсами природної мови, що сприяє переведенню інформації різних типів у мовний формат.

Схема 10. Ментально-психонетичний комплекс

Використання моделі МПК зумовлене недостатністю проекції мовнопороджувальних механізмів лише на лінійні синтактикоподібні структури вербального мислення. Номінативні процеси ґрунтуються на багатовимірності та нелінійності інформаційних структур, які є результатом холістичної взаємодії різних каналів отримання цієї інформації, вербальних і невербальних, мисленнєвих і немисленнєвих, і застосовують при позначенні різні способи її переробки. Наявність психонетичного компонента у складі МПК зумовлена активністю в номінативних процесах чуттєвих складників свідомості, особливою роллю інтуїції та колективного позасвідомого при отриманні та вербалізації знань [Юнг 1996; Налимов 1993; Бахтияров 1997].

Отже, вибір термінопозначення для цієї моделі продиктований необхідністю доповнення менталістської орієнтації сучасних когнітивних досліджень новим перспективним аспектом – психонетичним, який розроблявся у психолінгвістиці, психології, психоаналізі тощо. Ще з часів античності поряд із раціональним способом пізнання розглядався перцептивний. Навіть раціоналіст Р. Декарт підкреслював: «Я – річ мисляча, тобто здатна сумніватися, стверджувати, заперечувати, яка знає небагато й багато чого не знає, яка любить, ненавидить, бажає й не бажає, уявляє, відчуває [...] Хоч речі, які я відчуваю й уявляю, можливо, не існують самі по собі й поза мною, я натомість упевнений, що види мислення, названі почуттям й уявленнями, оскільки вони види мислення, безперечно, зустрічаються й наявні в мені» (детальніше див. розділ 1).

МПК є зразком тотальних моделей, які «охоплюють одночасно безліч самих різних аспектів аналізованого предмета», є «продуктом об'ємного мислення», що «містить і компоненти фонового мислення, і процедури співвіднесення фігуративного й фонового мислення з невидимим» [Бахтияров 2004, 103-104]. Структура МПК зумовлена, по-перше, конекційною природою знань, головним принципом використання яких є активація як збудження певної ділянки нейронів кори головного мозку в когнітивних процесах; по-друге, відмовою від абсолютизації мислення як єдиного пізнавального механізму людини; по-третє, енграмною природою пам'яті й особливою квантово-хвильовою здатністю кодування та перекодування інформації людським мозком [Кругликов 1987, 23-35; Залевская 2000; Найссер 2003, 588-599].

Проекція на МПК знаків різних типів уможливила новий підхід до проблеми мотивації, вироблення її нової типології. Трансцендентне, інтуїтивне, чуттєве безпосередньо не експліковані в мові, важко піддаються описові, не маючи узвичаєних кодових назв, однак при встановленні типу мотивації треба вказувати на кореляцію з такими функціями.

8. Проблема мотивації у словотворі й ономасіології.

Однією з актуальних проблем сучасного словотвору та теорії номінації є дослідження мотиваційних механізмів, що на вербальному рівні виявляються у структурно-семантичних зв'язках між похідними та твірними одиницями мовної системи, а на когнітивному рівні є способом мовної репрезентації концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості. Аналіз мотивації номінативних одиниць уможливлює відповідну експлікацію цієї

системи, вияв психічних процесів, які опосередкують зв'язок мовного й концептуального, процедури отримання, обробки та переробки інформації, набутої чуттєво-емпіричним шляхом, внутрішньою мисленнєвою рефлексією при взаємодії з позасвідомими процесами. Мова, на думку дослідників, є «найкращим вікном до знання»: «вона спостерігається, підлягає аналізу», «пропонує непогану можливість аналізувати знання» [Chafe 1987, 109]. Обстоюючи актуальність дослідження проблеми мовної репрезентації свідомості, О. Кубрякова підкреслює, що лінгвістів і когнітологів об'єднує завдання вилучити із власне мовного матеріалу якомога більше відомостей про нього і про те, що стоїть за цим матеріалом [2004, 53], тобто про структури свідомості й когнітивні процеси.

Поняття мотивації виникло у словотворі й розглядалося як відповідник формальної та семантичної похідності слів, тобто як процес формування семантичного й формального зв'язку похідного слова із твірним у межах знакового коду мовної системи. Дискусійним питанням є дефініція мотивації. Різні тлумачення цього поняття розрізняються як стрижневим поняттям, покладеним в основу, так і аспектом, який воно охоплює. Ключовими словами дефініцій мотивації обрані процес, результат або явище. Поряд із мотивацією в лінгвістиці функціонують терміни «мотивованість», «мотивування» і «мотивізація», що звичайно ототожнюються з мотивацією. Однак уведення до наукового обігу цих понять лише ускладнює проблему й не вносить нічого нового до аналізу мотиваційних відношень. Проте поява дублетів усе ж таки потребує їхнього розмежування з огляду на ключові слова дефініції. Так, мотивацією, мотивуванням є процес, «одна зі сторін процесу деривації, особливою формою функціонування слова (дериваційно-мотиваційний процес)» [Голев 1989, 3]. Мотивованість розглядається в цьому випадку як результат такого процесу з огляду на внутрішню форму як засіб мотивації [Кияк 1988, 77].

Мотивованість і мотивацію визнають синхронною ознакою слова, що властива всім похідним словам, хоч, на нашу думку, перспективними видаються концепції дериватологів, які відзначають можливість вивчення словотвірної мотивації у двох аспектах – діахронічному та синхронічному. «Проте й досі розрізнення історичної й синхронічної словотвірної мотивації залишається суто теоретичним» [Соколова 2000, 34]. Як здається, розмежування понять історичної та синхронічної словотвірної мотивації є досить важливим, оскільки ономасіологічна структура слова формується в мережі словотвірних та семантичних відношень у мовній системі, а головне – концептуальних зв'язків у свідомості, які загалом підлягають змінам у процесі мовної та «когнітивної» еволюції. І. Торопцев підкреслює, що зовнішня мотивованість має не дуже значну глибину та стійкість. Якщо мотивоване слово втрачає словотвірний зв'язок із мотивуючим, тобто деетимологізується, то воно втрачає свій мотивований характер [1974, 33]. Тому й розгляд мотивації потребує чіткого розмежування синхронії та діахронії, а дослідження мотиваційних змін дає змогу поглибити уявлення про еволюційні «човникові» операції концептуальної та мовної картин світу, про зміну світосприймання речей, їхнього понятійного осмислення й мовного позначення. Інтеграція

опису діахронної та синхронної мотивації слів, на думку І. Улуханова, є менш поширеною, ніж їх ізольований аналіз, і більш перспективною та потрібною, оскільки вона сприяє вияву взаємодії, співвідношення цих процесів, а також відстеженню загальних тенденцій номінації [1992а, 8-20].

Дефініція мотивації залежить і від аспектів її розгляду. Спершу мотивацію трактували у формально-структурному аспекті як вибір мовного матеріалу на позначення ознаки предмета з уже наявного в мові складу морфем (В. Звегінцев, О. Смирницький). Починаючи із середини XX ст. розгляд мотивації отримав семантичне спрямування у зв'язку з розробкою російським дослідником Г. Винокуром методики словотвірного аналізу та критерію встановлення похідності на семантичній основі. Поєднання структурного та семантичного аспектів спостерігається в багатьох дериватологів: мотивацію розглядають як «усвідомлення носіями мови формально-семантичного асоціативного зв'язку даного слова з іншими членами словника» [Комина 1984, 65]. Російська дослідниця процесів мотивації О. Блінова витлумачувала мотивацію як «структурно-семантичну властивість слова, що дає змогу усвідомити раціональність зв'язку значення та звукової оболонки слова на підставі його лексичної та структурної співвідносності» [1976, 26]. До 80-х р. р. XX ст. мотивація встановлювалася на підставі генотипів похідних слів – синтаксичних структур (словосполучення, речення, мотивуючої синтагми, судження, дефініції тощо) згідно з концепцією синтаксичної природи деривації.

Подібний стан склався й у зарубіжній дериватології, де мотивація трактувалася як результат породження слова із синтаксичної структури згідно з моделями генеративного синтаксису, однак позитивним моментом стала спроба проектування дериватів і композитів на складні абстрактні фігури логічного синтаксису, перифрази (Г. Брекле, Г. Марчанд, З. Вендлер, Р. Ліз та ін.). Поширення здобула розробка проблеми мотивації в польській лінгвістиці (В. Дорошевський, О. Сєчковський, Р. Гжегорчикова, Я. Пузиніна, М. Гоновська й ін.). Мотивованими визнавалися лише семантичні деривати, тобто слова, які семантично, синтаксично й формально виводяться з інших слів, точніше – слова, до значення й форми яких входять значення й форми інших [Gramatyka 1984, 307].У працях Р. Гжегорчикової та Я. Пузиніної семантичним дериватам протиставлені асоціативні (ономасіологічні), які не кваліфікувалися як мотивовані, адже їхні значення не містять значень твірних слів, а є лише результатом аналогії – одного з видів порушення семантичних відношень між похідним і твірним словом [Puzynina 1974]. М. Гоновська розглядала цей вид порушень як своєрідну словотворчу рекламу, яка забезпечує ефективність сприйняття й комунікації [Honowska 1979, 564].

Із середини 80-х р. р. мотивація стає проблемою теорії номінації й розглядається дещо в іншому, онтологічному ракурсі способу відображення в похідному слові ознак позначуваного об'єкта. Мотивація отримує два плани вивчення: відносний (формальний і семантичний зв'язок між словами як знаками) й абсолютний (зв'язок між знаками і їхніми позначуваними) [Голев 1989, 20]. З'являється навіть новий термін на позначення галузі лінгвістики, що вивчає мотиваційні відношення в мові, – мотивологія (М. Гінатуллін).

Однак аналіз мотиваційних процесів загалом замикається в колі «мовна форма – значення», не виходячи за його межі на рівень знань, уявлень, чуття людини. І. Торопцев, який увів мотивацію до сфери ономасіології, трактує її як «ознаку слів, за якою носій мови може говорити про виправданість, раціональність, пояснювальність, зрозумілість зв'язку значення та звукової оболонки в кожній лексичній одиниці» [1986, 33]. Український мовознавець Т. Кияк також розглядає мотивованість у межах мовної системи й підкреслює, що мотивованість «залежить не просто від взаємовідношень між формою та змістом одного знака, а й від зв'язків з іншими одиницями плану змісту всієї мови, оскільки творення кожного нового знака зумовлене досягнутим станом усієї системи» [1988, 65]. Навіть диференціація внутрішньої та зовнішньої мотивації не сприяє її виведенню з мовної системи: «Мотивація є передбачуваністю структури та значення похідного слова семантикою вихідного та словотворчим формантом (зовнішня мотивація), а значення слова – ще й словотворчою структурою самого похідного слова (внутрішня мотивація)» [Моисеев 1993, 31-40]. Не вирішує питання й уведення до дефініції мотивації поняття внутрішньої форми слова, що «дає уявлення про те, чому саме так названо щось, відображає дух мови, наївну, донаукову свідомість народу, вона є глибоко національною» [Ермакова, Земская 1985, 519-520]. Проте, поряд із цим, дослідники все ж таки традиційно відстороняються у визначенні мотивації від внутрішньої форми: «Встановлюючи тип мотивації, ми визначаємо приналежність бази до слів певної частини мови та її семантику, але не визначаємо характеру смислового відношення похідного слова до бази» [Ермакова, Земская 1985, 519].

Через обмеження розгляду мотивації лише словотвірною системою мови та мовною семантикою проблема типології мотивації залишається розмитою. Нечіткими та непослідовними є наявні в науковій літературі класифікації мотивації. О. Кубрякова вважає, що відношення мотивації дериватів можуть бути протиставлені: 1) за рівневим статусом джерела деривації, за його формою та довжиною; 2) за механізмом переходу від вихідної одиниці до результату й кількістю необхідних для цього операцій; 3) за принципом структурної організації самого словотворчого процесу [1981, 25]. Таке підґрунтя для типологізації мотивації є суто словотворчим і зумовлює виділення корелятивного (морфологічного), дефініційного (синтаксичного) й аналогічного (лексичного) типів творення похідних слів [Кубрякова 1981].

У словотворі існують різноманітні класифікації мотивації, принципами яких є: 1) розмежування форми й семантики мотиватора й мотивата (лексична та словотворча; зовнішня та внутрішня); 2) рівень мовної системи, на якому встановлюється мотиваційний зв'язок (фонетична, структурна, лексико-семантична або фонетична, морфологічна, семантична мотивація); 3) принцип аналогії у словотворчій підсистемі мови (лексична та структурна); 4) специфіка мотиваторів у словотворчій структурі слова (експліцитна, ускладнена й імпліцитна (ідіоматична)); 5) ступінь функціональності мотиваторів (повна, часткова); 6) логічні відношення між семантикою слова та внутрішньої формою (повна, часткова, нульова й абсолютна); 7) спосіб зв'язку похідного та твірного слів

(асоціативно-описова, асоціативно-зіставна, гіпонімічна, часткова, експресивна). О. Земська пропонує виокремлення двох опозицій мотивації: головну, протиставлену периферійній і пряму, протиставлену переносній у трьох різновидах останньої – реальному, асоціативному й образному [1984, 3]. Український дериватолог В. Горпинич, обравши засадничим принципом при встановленні видів мотивації зв'язок семантики твірного та похідного слів, виділяє такі її типи: 1) метафоричну: похідне слово включає в себе семантичний компонент «подібно до того, кого чи що названо словом із переносним значенням»; 2) метонімічну: похідне слово формується на базі мотивуючого й містить семантичний компонент метонімічного змісту (перенесення за суміжністю); 3) периферійну мотивацію зі звуженням чи розширенням змісту слова, що ґрунтується не на основних семах лексеми, виражених морфами, а на периферійних, які не мають морфемного вираження; 4) фразеологічну (ідіоматичну): одна частина семантики мотивована значеннями морфем, а інша, прирощена – позамовними факторами [1998, 96-98]. Наведені типи мотивації, на нашу думку, будуються за різними параметрами диференціації, є непослідовними й не охоплюють усього спектра мотиваційних відношень.

Застосування когнітивного аспекту дослідження номінаційних процесів уможливило з'ясування того факту, що при творенні номінативних одиниць використовуються різні психічні механізми, пізнавальні можливості свідомості, що зумовлює принципово новий погляд на диференціацію мотиваційних відношень з огляду на нове трактування ***мотивації*** як наскрізної лінгвопсихоментальної операції формування ономасіологічної структури на підставі вибору мотиватора (-ів) із мотиваційної бази структури знань про позначене у складній системі зв'язків різних пізнавальних функцій етносвідомості. Активація таких зв'язків зумовлена або усвідомленням відносно об'єктивних ознак позначуваного, або їхнім асоціативно-образним, оцінним, парадоксальним сприйняттям номінаторами [Селиванова 2000, 153-180].

Окреслений вище когнітивно-ономасіологічний підхід до розгляду мотивації усунув непослідовність наявних у дериватології її класифікацій і сприяв виробленню нами нової типології мотиваційних процесів. Залежно від статусу в моделі МПК фрагмента структури знань про позначене, з якого формується мотиваційна база і здійснюється вибір мотиватора(-ів) найменування мотивація диференціюється на такі типи: 1) пропозиційну, яка застосовує знаки-мотиватори у прямих значеннях, що фіксують в ономасіологічній структурі відносно істинну та несуперечливу інформацію про позначене; 2) асоціативну, яка характеризується вибором мотиваторів метафоричного статусу на підставі аналогійних зв'язків з іншими концептуальними сферами свідомості; 3) модусну, яка ґрунтується на оцінці носіями мови знака мотиватора в кореляції із психічними функціями відчуттів, почуттів, архетипами позасвідомого, 4) змішану, яка суміщає мотиватори, що позначають різні за статусом фрагменти структури знань про позначене; 5) концептуально-інтеграційну, що формує новий знак і його концепт на підставі поєднання двох концептів і їхніх знаків. Мотивації протиставлена псевдомотивація, що характеризується суто формальним вибором мотиваторів, семантично й когнітивно не забезпеченим.

Перший тип мотивації (***пропозиційний***) характеризується вибором ономасіологічних ознак найменувань із пропозиційних структур як різновиду ідеалізованих когнітивних моделей, у яких «не використовуються механізми уяви» [Лакофф 1996, 177]. Пропозиційний компонент у складі МПК має відповідати критеріям об'єктивності й несуперечливості інформації, відтворюючи «об'єктивну семантичну константу», здатну отримувати істиннісне значення [Кобозева 2000, 259]. Дослідження пропозиційно мотивованих номінативних одиниць було здійснене російськими лінгвістами О. Земською, О. Єрмаковою і З. Рудник-Карват на підставі моделі С. Кароляка із застосуванням трансформаційного підходу від глибинної структури до поверхневої, предикатно-аргументної. Розглянуто мотиваційний потенціал позицій предиката, об'єкта, місця, інструмента. Подібний аналіз пропозиційної проекції деяких класів похідних слів наявний у представників наукової школи О. Кубрякової Г. Гіздатова, О. Бєляєвської, О. Позднякової та ін.

Пропозиційна мотивація не є однорідною, а за загальним механізмом розглядається як метонімічна, адже у процесі номінації здійснюється перенесення позначень одного компонента події на інший, імені класу об'єктів на об'єкт цього класу, позначення частини на ціле й цілого на частину за суміжністю в межах однієї ситуації. Як зазначають дослідники, метонімія загалом «більш реалістична, ніж метафора: вона оперує не образно-асоціативною подібністю, а реальною суміжністю, зіставленням позначень чи їхньою парціальністю» [Роль человеческого фактора в языке 1988, 181-182].

У складі цього типу мотивації ми виокремлюємо гіперонімічний, еквонімічний, категорійний, опозитивний і предикатно-аргументний різновиди.

Гіперонімічний різновид зазвичай спостерігається у змішано мотивованих найменувань і характеризується вибором мотиваторів зі складу гіперонімів у мережі концептуальних ієрархічних зв'язків пропозиційних структур (англ. *Cranberry*; рос. *меч-рыба*, *белорыбица*; нім. *Gänsefleisch*). При еквонімічному різновиді мотиватор обирається з позначень одного рівня узагальнення, зафіксованих в одному класі об'єктів як рубрикативи [Золотова 1988, 431]. Еквонімічний рівень пропозиційних структур репрезентує зв'язки між гіпонімами спільного класу предметів чи понять. М. Нікітін розрізнює гіпоніми й еквоніми залежно від аспекту їхнього відношення: «Імена видових понять відносно спільного гіпероніма названі гіпонімами, а відносно один одного на тому ж рівні узагальнення − еквонімами» [1997, 450]. Еквонімічний різновид простежується при етимологічному аналізі деяких назв тварин: *слон* виникло в результаті перетворення давнього запозичення з татарської мови *aslan* − «лев», *верблюд* − давнє запозичення з готської мови *ulbandus*, пов'язаного з поняттям «слон».

Аналіз мотивації українських орнітонімів, здійснений на базі нашої концепції, продемонстрував поширеність випадків еквонімічного різновиду мотивації в цій групі найменувань. Так, відбувається перенесення назви куроподібних на найменування птаха ряду журавлеподібних родини пастушкових – *курочка водяна*; горобцеподібних на орнітонім ряду совоподібних – *сичик-горобець*. Перенесення назви відбувається в межах ряду на назви видів кількох

родин: ряд горобцеподібних має родини суторових (*синиця вусата*), довгохвостих синиць (*синиця довгохвоста*) і синицевих (*ремез*); родина в'юркових має вид птаха *в'юрок*, а родина горобцевих – вид *в'юрок сніговий* [Казимир 2007]. Загалом, як свідчать дослідження мотивацій тварин і рослин у різних мовах, еквонімічний різновид дає змогу інтегрувати видові назви в межах вищих рівнів категоризації й диференціювати їх на найнижчому рівні у класифікаційній ієрархії номенклатурних назв.

Опозитивний різновид визначається використанням при творенні найменування протилежного позначення із застосуванням форманта заперечення, що сприяє екстенсивному розширенню мовних ресурсів (укр. *неправда*, рос. *неуч*). Категорійний передбачає дублювання когнітивної позиції мотиватора при транспозиційній похідності, конверсії, які опосередкують творення синтаксичних дериватів (укр. *горіти – горіння*, англ. *to sing – sing*). У дослідженні представниці нашої наукової школи І. Литвин доводиться, що найбільшу частотність категорійна мотивація відсубстантивних прислівників отримує в позиції орудного відмінка твірних іменників через його фіктивну субстанційність (рос. *зимой, утром, низом, шагом, шепотом*) [Литвин 2002].

Предикатно-аргументний різновид характеризується вибором мотиваторів, що корелюють із різноманітними компонентами предикатно-актантних рамок, або предикатно-аргументних структур. Мотиватор найменування може позначати суб'єкт, предикати різних типів, об'єкт, інструментив, медіатив, локатив, темпоратив, каузатив тощо (кількість термів у концепціях різних лінгвістів коливається від 5 до 100), показники рівнів кількості та якості, частини від цілого.

У дослідженні, здійсненому під нашим керівництвом і присвяченому мотивації українських відіменникових дієслів, предикатно-аргументний різновид представлений активацією **суб'єкта**, який може бути істотою чи неістотою (*ковалювати* – «бути ковалем», *директорувати* – «бути директором», *ректорувати* – «бути ректором», *суддювати* – «бути суддею»; *дощити* – «падати, йти (про дощ)», *сніжити* – «падати, йти (про сніг)»); **об'єкта** різних типів (*штемпелювати* – «ставити штемпель», *вальсувати* – «танцювати вальс», *корувати* – «здирати кору», *дріжджувати* – «вносити в корм дріжджі», *інтерв'ювати* – «брати інтерв'ю», *конспектувати* – «складати конспект»; **інструментива** – знаряддя та засобу дії (*дряпакувати* – «підпушувати землю дряпаком»; *сапати* – «підпушувати ґрунт і виполювати бур'яни, користуючись сапою»; *циклювати* – «обробляти дерев'яну поверхню підлоги циклею»; *батожити* – «бити батогом»); **медіатива** як допоміжного матеріалу або непрямого засобу дії (*свинцювати* – «вкривати тонким шаром свинцю поверхню металевих виробів», *сіркувати* – «покривати сіркою», *ваксувати* – «натирати, чистити ваксою», *пудрити* – «вкривати пудрою»); **трансгресива** як результату каузації перетворення (*мінералізувати* – «1) перетворювати у мінерали»; *леденіти* – «1) перетворювати в лід»; *католичити* – «обертати на католиків», *порохніти* – «перетворювати на порох»); **корелятива,** що встановлює відповідність / невідповідність предмета іншому предмету, призначенню, нормі (*шаблонізувати* – «1) робити за шаблоном», *курсувати* – «здійснювати регулярні рейси за певним курсом», *регламентувати* –

«примушувати дотримуватись певних правил, обмежень», *абеткувати* – «розміщувати за абеткою»); **локатива** – просторового компонента (*бункерувати* – «засипати в бункер», *шинкувати* – «торгувати в шинку», *сторонитися* – «рухатися вбік», *бокувати* – «ухилятися від когось, чогось»); **темпоратива** – часового показника (*веснувати* – «виконувати весняні роботи», *вікувати* – «проживати свій вік», *термінувати*[2] – «навчатися певний час у ремісника»); **фінітива** – показника мети (*мишкувати* – «1) полювати на мишей», *фільмувати* – «знімати стрічку для фільму», *зяблювати* – «орати на зяб»); **каузатива** – показника причини (*штилювати* – «стояти через штиль») тощо [Кочерга 2003].

Цікавим для дослідження пропозиційної мотивації є встановлення концептуальних зв'язків похідних слів, твірні основи яких також є похідними. Реконструкція таких зв'язків уможливлює вияв когнітивного підґрунтя регулярності процесів деривації, наприклад, у відіменникових дієслів української мови простежуються зв'язки:

предиката – агенса – локатива (*шахтарювати – шахтар – шахта; городникувати – городник – город)*;

предиката – агенса – об'єкта (*чоботарювати – чоботар – чоботи; чередникувати – чередник – череда*; *щетинникувати – щетинник – щетина);*

предиката – агенса – предиката (*різникувати – різник – різати; шевцювати – швець – шити*; *токарювати– токар – точити)* тощо [Кочерга 2003].

Дослідження предикатно-аргументного різновиду мотивації в масиві різних номінативних одиниць деяких мов, здійснені представниками нашої школи, демонструють відповідні закономірності використання ознак об'єкта номінації: вони можуть бути яскравими, регулярними й маловиразними, зі слабкою розрізнювальною здатністю (у такому випадку посилюється мотиваційна функція інших складників ономасіологічної структури одиниці). Такі закономірності залежні від картини світу певного народу (наївної, наукової, міфологічної), процесів категоризації та концептуалізації в етносвідомості, психологічних і культурних стереотипів, специфіки мовної системи.

У фразеологічному масиві пропозиційна мотивація є найменш поширеною, хоч мотиватори пропозиційного статусу досить широко використовуються у змішано мотивованих фраземах (детальніше див.: [Селіванова 2004, 32-39]).

Необмеженість подій, явищ реального світу, їхніх учасників і складників протистоїть браку відповідних мовних найменувань, використаних у прямих значеннях, а також специфіці їхньої інтеріоризації носіями мови. Ця суперечність усувається використанням знаків інших предметних (концептуальних) сфер за принципом аналогії, подібності, відповідного асоціювання. Складники пропозиції отримують переносні позначення шляхом інтеграції з іншими концептуальними структурами, що відображається в наявності нелінійних пропозиційних структур позначення однієї події. Такі чужорідні знаки фіксуються в термінальній частині МПК, яка корелює із пропозиційним ядром. Наявність термінальної частини структури знань про позначене зумовлена використанням різних механізмів свідомості людини, як-от: відчуттів, почуттів, оцінок й емоцій, образного сприйняття предмета чи явища, архетипів позасвідомого.

Асоціативно-термінальна мотивація, на відміну від пропозиційної, за загальним механізмом є метафоричною. Метафоризація є найпродуктивнішим креативним засобом збагачення мови, виявом мовної економії, семіотичною закономірністю, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої, схожої з нею в якомусь відношенні або асоційованої з нею. Метафора заперечує належність об'єкта до того класу, у який він насправді включений, і стверджує його входження до категорії, до якої він не може бути віднесений раціонально [Арутюнова 1990, 17]. Означений тип мотивації має кілька різновидів залежно від способу взаємодії донорської та реципієнтної концептосфер у процесі позначення: структурно-метафоричний, дифузно-метафоричний, гештальтний та архетипний.

Структурно-метафоричний різновид, відповідно до кваліфікації тричленної природи деяких метафор, характеризується інтеграцією сфер джерела й мішені на підставі одного суміжного компонента. Зважаючи на це термінал структури знань про позначене отримує знак іншого концепту і формує реляцію з відповідним пропозиційним компонентом цієї структури (наприклад, укр. дієслово психічного стану *сполотніти* мотивується іменником *полотно* шляхом утворення суміжного поняття «білий», що відтворюється в семантичній структурі цих слів у вигляді диференційної семи: *сполотніти* – «побіліти, збліднути»; рос. прислівники *хором, залпом* розширюють значення за рахунок структурної метафоризації на базі суміжного компонента «усі разом» і «швидко», що відповідно корелюють із компонентами збірності та якості у пропозиції).

Дифузно-метафоричний різновид ґрунтується на дифузному поєднанні асоціативних комплексів на підставі аналогії: укр. *зоряний (час)*, *хмарочос*; рос. *волосатик* – «поделочный камень, прозрачный кварц с включением игольчатых кристаллов»; рос. *жирянка* – «род многолетних насекомоядных растений, его листья покрыты железами, выделяющими слизистое вещество, к которому прилипают насекомые и пищевые ферменты» тощо.

Гештальтний різновид застосовує мотиватори – знаки інших концептів – на підставі подібності зорових, слухових, одоративних, тактильних, смакових гештальтів: *рос. козлобородник* – «растение имеет плод с перистым хохолком, подобным бороде козла»; *змееголовник* – «растение с цветами, схожими с головой змеи»; *канюк* – «птица, пением напоминающая плач»; *пересмешник* – «птица, копирующая разные звуки, в том числе смех»; укр. фраземи *пекти руку* – «викликати докори сумління, почуття сорому, переживання»; *слухати джмелів* – «гудіти, шуміти в голові (перев. від удару)».

Архетипний різновид характеризується вибором мотиваторів з огляду на асоціативне поєднання структури знань з іншою концептосферою на підставі первісних уроджених психічних елементів, які є виявами родової пам'яті, історичного минулого етносу, людства, їхнього колективного позасвідомого й забезпечують цілісність і єдність людського сприйняття. Механізм такої метафоризації опосередкований складним асоціюванням: наприклад, у фраземі *сліпці сватають* значення «хто-небудь хоче спати або починає дрімати» ґрунтується на аналогіях *сліпий – не бачити – дрімати*, а також на зв'язку

з архетипами ***свій / чужий***: *сватати – прагнути взяти до родини – уподібнити собі.* Архетипну природу метафоризації репрезентують позначення колового руху у фразеологізмах зі значеннями ірраціональності мислення, поведінки людини, втрати свідомості, слабкості, болю, навіть божевілля, що зумовлене зв'язком кола з діями нечистої сили: *обкрутити (обмотати, обернути) круг пальця* – «1. Спритно обдурити, перехитрити кого-небудь»; *крутити голову* – «2. Поводити себе нечесно по відношенню до кого-небудь; дурити, обдурювати»; *крутити веремію; крутити харамана* тощо.

Пропозиційне ядро МПК і його термінальна частина пов'язані зі складником оцінки – модусом, що співвідноситься з певними аспектами модальності. Згідно з положеннями Ш. Баллі, модус виражає «різні відтінки почуттів або волі» [Балли 1955, 211]. У синтаксисі У. Вейнрейх розглядав відношення мовця в категоріях «схвалення – несхвалення» змісту висловлення як одну із семантичних універсалій [1970, 175-176]. Модальність у граматичному аспекті розглядається як особлива ознака висловлення, що ґрунтується на його відношенні до дійсності і встановленні цього відношення мовцем, а також виражає оцінку висловленої думки та способу її вираження [Виноградов 1986, 594]. У логіці модальність має кілька різновидів, одним із яких є аксіологічний (оціночний), що має абсолютний (добре, нейтрально, погано) та відносний плани (краще, гірше, однаково) [Горский 1991, 111]. Оскільки пропозиції як ядро МПК характеризуються лише «реальною» модальністю, ми кваліфікували модус як окремий оцінно-емотивний компонент, що може корелювати як із пропозицією, так і з термінальною частиною. Модальність інших типів закладена у прагматичному компоненті МПК.

Дослідники словотворчої мотивації практично ігнорували роль модусу як оцінки в номінаційних процесах. На прикладах російських дієслів *распатронить, огорошить, втрескаться* й ін. І. Улуханов, слідом за іншими дериватологами, кваліфікує такі випадки як експресивно мотивовані: значення одного слова взагалі не входить до значення іншого, але між цими словами наявний експресивний зв'язок [1992а, 5-20]. Натомість, Т. Матвєєва вважає, що на семному рівні мотиватор таких слів мовби відсутній: «Спостерігається парадокс у співвідношенні з лексичним значенням, твірне слово «стирчить», не дає забути себе в похідному. Складається враження, що мотиватор обирається навмання» [1979, 119]. М. Янценецька виокремлює подібні деривати як такі, що не мають семантичного зв'язку з мотиваторами [1979, 53]. Вибір мотиваторів таких знаків зумовлений афективністю номінативного акту. Таке явище Х. Касарес пов'язував із «раптовою асоціацією уявлень, душевним збудженням, яке змушує прагнути до особливої експресивної насиченості мовлення; можливо, заради комічного ефекту або бажання звернути на себе увагу мовець відкидає загальновідоме слово й замінює його іншим, уживаним у незвичному для нього значенні» [1958]. Отже, подібні випадки не можуть бути віднесені до модусного мотиваційного типу, а є ілюстрацією псевдомотивації.

Когнітивно-ономасіологічний аналіз ***модусної*** мотивації може пролити світло не лише на особливості оціночного сприйняття світу етносом, а й на

оцінні пріоритети, стереотипізовані в етносвідомості, механізм їхнього використання у процесах номінації. Обрання саме оцінки позначуваного мотиваційною базою ономасіологічної структури ґрунтується на різних пізнавальних функціях: сенсорних механізмах інтеріоризації світу, емоційному сприйнятті, мисленнєвій раціональній обробці, образно-метафоричному уподібненні з опертям на стереотипи, культурну символіку, архетипи колективного позасвідомого.

Модусний компонент, корелюючи з мисленнєвою сферою МПК, представляє раціональну оцінку, а його зв'язок із психічними функціями відчуттів та почуттів формує сенсорний та емоційний (афективний, емотивний) типи оціночності. Протиставлення мисленнєвого й емотивного механізму оцінювання ґрунтується на концепціях О. Вольф, яка вважала, що «емоційне й раціональне в оцінці зумовлене двома сторонами відношення суб'єкта до об'єкта, перша – його почуття, друга – думка» [1985, 42]; і В. Телія, яка підкреслювала: «Розмежування цих двох різних оцінок тим більше необхідно, що інтуїтивно зрозумілою є різниця між судженням щодо цінності й емоційною реакцією на об'єкт» [1991, 114]. Однак не можна відкидати й факту інтегрованості цих двох типів оцінки, на чому наголошує Н. Лук'янова: «Оцінка мовби «всотує» в себе відповідну емоцію, а параметри оцінки й емоції збігаються: «приємне» – «добре», «неприємне» – «погане» [1986, 45]. В. Телія також зауважувала, що «емотивна оцінка завжди «додається» до раціональної й мовби посилює її, але за рахунок додаткового емоційного стимулу, а таким у мовних висловленнях може бути тільки асоціація з образним прочитанням імені» [1996, 119].

Н. Арутюнова значну увагу приділила сенсорній оцінці, яка трактувалася на рівні емоційної в наведених вище концепціях. Дослідниця зазначала: «Бідність і недискретність сенсорної семантики (за винятком сприйнятих зором об'єктів), її відділення від концептуальних систем висуває в ній на перший план аксіологічну класифікацію. Оцінна характеристика відчуттів і вражень, незважаючи на свою прагматичну залежність, є важливою для людини» [1988, 85]. У розробленій нею класифікації оцінних значень сенсорна оцінка є найбільш індивідуалізованим видом оцінок. Проте в масиві номінативних одиниць мови мотиватори сенсорного типу базуються на стереотипних аксіологічних антиноміях етносвідомості, що передають позитивні й негативні наслідки відчуттів людини. Сенсорні процеси безпосередньо забезпечують найтісніший пізнавальний контакт людини з об'єктивним світом і служать підґрунтям для подальшої ментальної обробки й мовного позначення. Оцінка безпосередньо випливає з того відчуття, яке незалежно від волі й самоконтролю переживає людина.

Модусна мотивація сенсорного типу за загальним механізмом може бути метонімічною, використовуючи на позначення цілого за суміжністю лише його буквальне оціночно-сенсорне сприйняття. При цьому активуються складники пропозиційного ядра структури знань про позначуване, які відтворюються в ономасіологічній структурі найменувань у вигляді ознаки чи базису (наприклад, діал. назви птахів *воняк* (одуд) – «зумовлене різко неприємним запахом м'яса одуда і його неохайного гнізда»; *поганка* є

відповідником багатьох номенклатурних орнітонімів – черні білоокої, норця сірощокого й червоношийого, які мають неприємний присмак м'яса; фітоніми *вонега, вонечник* (шавлія залозиста), *вонючка* (хрінниця смердюча), *пахало, паханка* (любисток лікарський), *пахучка* (маренка запашна), *смердючка* (валеріана лікарська), *смородина, сморόд, смородюх* (смородина чорна)).

Однак сенсорний різновид оцінки має обмежений спектр характеристик і їхніх позначень у мові, тому модусна мотивація цього різновиду переважно є метафоричною, адже оцінка позначення відчуттів переноситься на знаки інших концептуальних сфер, що значно розширює знакові ресурси найменувань спектра відчуттів: *квасити* – «2. Робити кого-небудь в'ялим, кислим, незадоволеним»; *перчити* – «2. Лаяти кого-небудь», *насолити; насолоджуватися* й ін.

Особливого поширення набуває сенсорний різновид модусної мотивації у фразеологічному фонді мови. При фразотворенні мотиватор сенсорного коду мови поєднується з іншими мотиваторами (ономасіологічними ознаками), створюючи стійку сполуку на позначення іншого коду. При такому поєднанні модусний компонент зазнає подвійного сенсорно-мисленнєвого перетворення. Першою його ланкою є синестезія відчуттів і чуттєвої оцінки, другою – симіляція результату синестетичної переінтерпретації та раціональної, логічної оцінки певного явища, факту, події. Образне прочитання фразеологічної сполуки із сенсорним компонентом сприяє виникненню значень процесів, явищ, подій, понять із певною оцінкою. Приміром, найбільш представленою й різноманітною в масиві українських фразем є сфера смакових відчуттів, яка опосередкує оцінну опозицію позитивного, пов'язаного із солодким, приємним смаком, і негативного як гіркого, кислого, солоного. Знаки приємного смаку створюють фразеологічні значення щастя, втіхи, добробуту: *солодити душу* – «утішати себе»; *медові дні* – «щасливий час, найкраща пора в чомусь»; *медові та молочні ріки* – «повний достаток»; *як медом по губах* – «дуже приємне що-небудь комусь». У концептосфері мовної діяльності фразеологізми з компонентами приємного смаку, навпаки, використовуються зі значеннями облесливості, неправдивості, нещирості як негативних якостей людини (*медові слова* – «облесливе обіцяння»; *присолодити язика* – «звести наклеп на кого-небудь»; *із медом та маком; як медом по губах мастити* – «із сл. *промовити, сказати* і т. ін. Облесливо, нещиро»; *обливати солодким медом* – «говорити щось дуже приємне кому-небудь; улещувати» тощо).

Другим типом оцінок, які служать базою творення номінативних одиниць, є психологічний, до якого Н. Арутюнова залучає емоційні й інтелектуальні оцінки [1988, 75]. Мотиваторами психологічного різновиду модусної мотивації є лексеми *горе, біда, радість, печаль, туга, приємний, неприємний, лякатися, дурний, розумний* і т. ін. (наприклад, назви птахів *лякач* – «бугай»; *глупій* – птах мотивується сценарієм поведінки – надмірної довірливості й необережності щодо людини (пор.: рос. *олуша* від *олух*, фр. *fou de Bassan* – букв. «басанський дурень»); народні назви рослин *дур-зілє* (блекота чорна), *дурійка* (брусниця звичайна) тощо). Фраземи з цими компонентами зазвичай передають емоційно некомфортний стан людини:

сьорбнути лиха; їсти біду; битий горем (тугою); з горем (лихом) пополам; торба лиха і мішок біди; попастися в зуби біді тощо.

Психологічні оцінки закладені також у модусі метафоричних мотиваторів *рай, блаженство, благо, Бог, Христос* (позитивні): *обожнювати* – «дуже любити, захоплюватися»; *раювати* – «2. Відчувати насолоду, блаженство, щастя»; *блаженствувати* – «жити безтурботно, спокійно, в достатку»; *благодать божа* – «вища міра похвали»; *мати Бога в животі; мати Христа в душі* – «бути милосердним, совісним, жалісливим, справедливим і т. ін.»; *як у раю* – «1. Безтурботно, спокійно, безпечно; 2. У злагоді»; – *кат, бруд, помиї, сміття, болото, грязюка* (негативні): *обкидати болотом (брудом, гряззю, грязюкою, багном); вилити помиї* – «несправедливо звинувачувати когось у чомусь; обмовляти, неславити, ганьбити»; *зіпхнути в помийну яму* – «затаврувати ганьбою кого-небудь»; *викинути на смітник* – «визнавати, вважати кого-, що-небудь непотрібним, не вартим уваги або непридатним»; *місити у грязюці* – «несправедливо звинувачувати кого-небудь у чомусь; зводити наклепи на когось; ганьбити, чорнити»; *на якого ката* – «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь» тощо.

Третя група оцінок, за Н. Арутюновою, охоплює сублімовані оцінки: етичні й естетичні, пов'язані з осмисленням морального й аморального, красивого й потворного. Метафоричними мотиваторами з позитивним модусом морального й красивого є лексеми *Бог, світло, зорі* (наприклад, *зоріти*, поряд з іншими значеннями, має переносні «// Вказувати правильний шлях у житті, осявати життя // Бути величним, осяяним блиском слави; 5) Сяяти, світитися (про очі)»).

Позитивна естетична оцінка насолоди від пісні, творів мистецтва, народних промислів (вишивки, прикрас) переноситься на значення краси людини і світу, позитивного психологічного стану, охайності, чистоти: *все співає* – «хто-небудь перебуває у дуже доброму, радісному настрої»; *хоч у рамці вправ; хоч за раму клади* – «хто-небудь дуже гарний, вродливий»; *як писанка* – «1. Який відзначається надзвичайною гармонією барв, ліній і т. ін.; дуже гарний (про неживі предмети); 2. Гарний на вроду; дуже вродливий (перев. про жінку, дівчину)»; *як намальований; як картина; хоч картину малюй* – «дуже вродливий, красивий»; *як у віночку* – «дуже гарно, чисто, охайно».

Аморальне, вороже й потворне пов'язане в етносвідомості українців із мотиваторами *чорт, біс, сатана, диявол, пекло, гаспид, ідол, гріх*: *якого біса (лиха, ідола, диявола, чорта)* – «грубо. Уживається для вираження докору, незадоволення ким-, чим-небудь»; *відправити чортам на сніданок* – «убити, згубити кого-небудь»; *дихати пеклом (чортом, бісом, гаспидом)* – «1. Дуже сердитися, гніватися на кого-небудь, ненавидіти когось, тримати зло на когось»; *як на гріх* – «як навмисне, як на зло, як на нещастя»; *дивитися чортом* – «1. Неприязно, вороже ставитися до кого-небудь».

Психологічні й сублімовані оцінки наявні в найменуваннях тваринного світу і є стереотипними для етносу. Стереотипізація ознак тварин і закріплення їх за певною вдачею людей здійснюються на підставі подвійної, зворотної метафори. Спочатку людські якості приписувались тваринам, а далі ці фіксовані ознаки, можливо, підкріплені фольклором як символи, усталювалися

у вигляді знаків тваринного світу, які служили мотиваторами модусного типу на позначення характеристик, дій людини: *вовчий зуб* – «дуже жорстокий, підступний хто-небудь»; *старий лис* – «2. Підступна, лукава і т. ін. людина»; *не з заячого пуху* – «небоязкий, хоробрий, сміливий»; *підшитий собаками* – «дуже злий»; *піти на пси* – «пропасти марно, безрезультатно»; *пуститися на пси* – «1. Утратити своє добро, повагу до себе, добре ім'я, зовсім зубожіти, знікчемніти»; *хоч на собаку вилий* – «дуже несмачний (про рідкі страви і напої)»; *хвіст собачий* – «той, хто нічого не важить у суспільстві» і т. ін. (детальніше див.: [Селіванова 2004, 143-166]). Звідси й виникнення в мові оцінних позначень людини, утворених шляхом вторинної номінації: *рибка, пташка, лебідка, ластівка, сокіл* і под. (позитивна оцінка); *свиня, собака, гадюка, акула, курка, стерв'ятник, шуліка, крук* тощо (негативна оцінка). Причому, як підкреслюють дослідники, лексика негативної оцінки «набагато різноманітніша й багатша, ніж лексика позитивної» [Апресян, Гловинская 1996, 11]

Утилітарні оцінки пов'язані з корисністю / небезпечністю предметів для людини. Модусний мотиватор такого типу оцінки виявляється в назвах рослин *сціляха, зціляха* (Вероніка лікарська*), молодило, молодильник, молодил* (молодило гірське, очисток їдкий), *бесиво, блекіт, блекотець* (блекота чорна), *блювак, шаленець, отрава* (дурман звичайний*), блющ, блюшок (плющ), отравниця (беладонна лікарська*) тощо [Калько 2003]. Утилітарні оцінні мотиватори корелюють як із пропозиційним ядром МПК з огляду на цілющі властивості рослин або їхню небезпеку, що позначається каузативним предикатом другого порядку – процесом, до якого призводить уживання цієї рослини, так і з асоціативно-термінальною частиною зважаючи на оцінку лексем *чорт, диявол, вовк, собака* і т. ін.: *чортовий лист* (кропива куляста), *чортове насіння* (аконіт болотистий), *диявольське сім'я* (дурман звичайний), *вовчі ягоди* (паслін солодко-гіркий, беладона лікарська, алтея колосиста), *вовчі ягідки* (мучниця звичайна), *песі ягоди* (паслін чорний), *собачий корінь* (чорнокорінь звичайний) [Калько 2003].

У процесі номінації рослин і тварин також використовується оцінка кольорової опозиції, яка не має пропозиційної проекції: *шуліка чорний, гриф чорний* (птахи мають темно-буре забарвлення); *чорний корінь* (алтея колосиста) та *чорна ягідка* (блекота чорна) – рослини не мають ознак чорного кольору. Як відзначає В. Тернер, «кольорова тріада «біле – чорне – червоне» є архетипом переживання відчуття насолоди й болю [...]. Чорний колір позначає «смерть», «непритомність», тому і пов'язаний із неприємним станом, затемненням свідомості» [Тернер 1972, 79].

Утилітарні оцінки в українській етносвідомості наявні в лексемах на позначення продуктів харчування *молоко, масло, сметана, мед,* що визначають мотивацію фразем *молочні ріки і киселеві (масляні) береги; як у меду* – «заможне, повне достатку, безтурботне життя»; *як з маслом* – «чітко, легко, успішно, без перешкод і т. ін.; дуже добре»; *як маслом по душі; мастити словами* – «говорити приємні речі, улещувати, спокушати»; *як вареник у маслі (сметані); як сир у маслі; як бобер у салі* – «перев. зі сл. *жити.* Дуже добре, безтурботно або заможно».

Зв'язок утилітарних і нормативних оцінок з архетипами простежується у зворотах із компонентами просторової орієнтації, а також в опозиції ***свій / чужий***, яка є однією з найважливіших у давніх слов'янських мовних моделюючих системах (пор.: *як риба з водою* – «1. Дружно, мирно, у злагоді»; *як полоник між ложками* – «не в своє середовище, між чужих»; *сидіти на чужому возі* – «бути позбавленим чого-небудь свого або бути залежним від когось»; *ні сват, ні брат* – «зовсім чужа людина»; *не нашого пір'я пташка; птах не нашого польоту* – «людина з іншого кола, іншої суспільної ваги»).

Різні типи оцінок закладені у лексемах на позначення просторової орієнтації. Дж. Лакофф і М. Джонсон називають таке явище орієнтаційною метафорою [Lakoff, Johnson 1980, 5]. Когнітивний механізм аналогізації векторів «угору – уперед – праворуч» із позитивною оцінністю, а векторів «униз – назад – ліворуч» із негативною ґрунтується, по-перше, на архетипних уявленнях про землю як буденне, позбавлене романтики, добре пізнане і небо як недосяжне, невідоме, до чого завжди прагнула людина; по-друге, на пов'язаній із цим релігійній свідомості й первісній картині Всесвіту; по-третє, на знаннях законів земного тяжіння й анатомічної будови людини, що орієнтована рухатися, дивитися вперед, а не назад, працювати здебільшого правою рукою; по-четверте, на ритуалах та звичаях правобічної переваги тощо (детальніше див.: [Селіванова 2004, 167–182]). Безперечно, поява таких просторових векторів зумовлена насамперед просторово-соматичною диференціацією людського тіла як первісної системи координат (подвійного хреста, антропоморфна символіка якого дуже давня [Шейнина 2001, 16]).

Поєднання в ономасіологічній структурі мотиваторів різного статусу у структурі знань про позначене представляє ***змішаний*** тип мотивації: рос. *волнорез* – «гидротехническое сооружение для ограждения рейда, гавани, подхода к морскому каналу от действия волн» (використовуються мотиватори пропозиційного й асоціативно-метафоричного статусу); рос. *вишневый слоник* – «жук, вредитель вишни, черешни, сливы, абрикоса, алычи» (мотиватори еквонімічного об'єкта і метафоричного типу); укр. фраземи *сипати жартами* – «часто вставляти в мову багато влучних, дотепних, жартівливих слів, фраз і т. ін.»; *з сивини віків* – «з найдавніших часів, з минулого» тощо. Серед назв птахів в українській мові чимало змішано мотивованих: *серпокрилець білочеревий* – «у природі визначаються за короткими ніжками і довгими вузенькими крилами, схожими на серп у польоті»; *шилодзьобка* – «чималі кулики з довгими ногами, тонким, трохи загнутим догори дзьобом»; *шилохвіст* – «середня пара стернових пер значно довша за інші, від чого хвіст має вигляд загостреного трикутника»; *камінка попеляста* – «забарвлення птаха темно-сірого кольору»; *реготун чорноголовий* – «голос – грубе каркання або регіт «квяу-квя-квяу» [Казимир 2007].

Концептуально-інтеграційний тип мотивації опосередкує творення нового найменування шляхом сумарної композиції, тобто поєднання назв двох предметів чи понять, причому у структурі знань про позначене змішуються їхні ознаки, формуючи новий концепт: укр. *тернослив* – «гібрид сливи й терну»; *азбестоцемент* – «будівельний матеріал, що виготовляється з водної суміші азбесту й цементу»; *вагон-ресторан*, рос. *овцебык, индоутка* тощо.

Мотивація протиставлена ***псевдомотивації***, яка характеризується довільним зв'язком між значенням ономасіологічних ознак і змістом номінативної одиниці. Ф. де Соссюр наголошував: «Не існує мов, де немає нічого мотивованого; але неможливо собі уявити й таку мову, де мотивованим було б усе. Між двома цими межами існують усілякі різновиди» [1933, 128]. І. Улуханов обов'язковою ознакою мотивованості вважа в «семантичні ознаки, які б указували на зв'язок між тим, що позначено мотиватором і мотивованим словами» [1992а, 79]. Псевдомотивати не ототожнюються також із немотивованими знаками, оскільки мають умовний, формальний мотиватор та парадоксальну внутрішню форму [Матвеева 1979, 119-120]. Підґрунтям псевдомотивації насамперед є вихід з ужитку вихідного, первісного мотиватора. Так, дієслово *викомарювати* – «робити щось дивовижне, незвичне» – етимологічно мотивоване значенням слова *комар*, що було втрачене мовою. За словником В. Даля, це «машина, пробивающая дыры в железних листах при котельной работе, для склепок». Можливо, вихідний мотиваційний зв'язок слова був індивідуальним, суб'єктивним: «асоціативний зв'язок спочатку існував, а потім із часом забувся, оскільки асоціація була суб'єктивною» [Матвеева 1979, 119].

Псевдомотивація може пояснюватися афективністю процесу номінації, коли номінатори обирають будь-який знак із метою надання мовленню особливої експресивності, стилістичного забарвлення. Таке явище досить поширене в масиві відіменникових дієслів: *спосудитися* – «діал. пощастити, поталанити»; *тарганити* – «діал. тягнути, волокти»; *ковбасити* – «1) погано, невміло прати білизну; 2) довго, погано виконувати якусь роботу»; *напосудитися* – «1) підготуватись іти або їхати кудись; 2) насупитись»; *потуманити* – «1) швидко піти»; *підсокиритися* –«піддобритися, здобути довір'я» [Кочерга 2003]. Подібна випадковість вибору мотиваторів афективного типу, можливо, є підґрунтям зворотів: *хоч собак в'яжи* – «уживається для підсилення дії; дуже»; *докласти воза* – «бити кого-небудь» (хоч фразеологи встановлюють зв'язок іменникового компонента з різновидом гри в карти *віз, візок*, однак це не пояснює значення фраземи); *до лампочки* – «комусь байдуже до кого-, чого-небудь; непотрібне щось»; *хоч вовків гони* – «дуже холодно»; *вуха пухнуть* – «із словоспол. *хочеться курити*. Дуже, нестерпно»; *смалити халявки* – «залицятися до кого-небудь»; *перепічку сотворити* – «розправитися з ким-небудь або побити когось»; *як Мартин мила* – «без почуття міри; дуже багато, більш ніж треба»; *(скривитися) як середа на п'ятницю* – «дуже» тощо. Не випадково, псевдомотивовані фраземи афективного типу нерідко позначають підсилення міри чогось або мають негативну оцінність.

Іноді псевдомотивація зворотів зумовлена остаточним гасінням в етносвідомості первинного образу чи когнітивного сценарію, щодо яких етимологи роблять лише різноманітні припущення. Так, зворот *з'їсти собаку* – «набути великого досвіду в якійсь справі, ґрунтовно, до тонкощів вивчити що-небудь», має кілька тлумачень. Білоруський фразеолог 1. Лепешев уважає найбільш вірогідною спробу поєднати цю фразему із приказкою *Собаку з'їв, а хвостом вдавився*, що подається у словнику В. Даля. Дослідник розглядає

генетичний зв'язок цієї приказки зі змістом, який у неї первісно вкладали: мова йшла про досвідченого майстра, що виконував щось важке і складне, а на дріб'язку спіткнувся [Лепешаў 1981, 124]. Але з тим самим значенням існує зворот *зуби з'їв*, що мотивується асоціативно на підставі аналогізації віку людини та її досвідченості у справах із віком коня: коли йому більше ніж дев'ять років, у нього з'їдені зуби, але він має певну виучку [Лепешаў 1981, 61]. Можливо, *з'їсти собаку (вовка, муху)* є варіативною заміною афективного типу. Отже, пояснень існує чимало, а внутрішня форма цього звороту й досі залишається таємницею.

Причинами псевдомотивованості є варіативна заміна при аналогійному творенні певних складників, які мотивуються асоціативно, рідко – пропозиційно (*урвалася лавочка* – «хтось утратив те, що приносило вигоду, користь і т. ін.» – від *урвалася вудка* з таким самим значенням, створеним шляхом метафоричної аналогізації зі сферою рибальства; *всипати патиків (на галушки, по перше число)* – «побити, суворо покарати кого-небудь» від *всипати перцю,* утвореного аналогізацією покарання зі сферою їжа із використанням модусу другого компонента), а також контамінація, що змінює зміст сполук, створює труднощі для декодування значення, при цьому важко визначити, який саме компонент двох інтегрованих фразем є зайвим – один зворот мовби «просвічує» крізь другий: *крутитися, як муха в ополонці* – «бути постійно зайнятим, заклопотаним» – від *крутитися, як муха в окропі* та *крутитися, як послід в ополонці* (псевдомотивованим у контамінованому звороті є компонент *в ополонці*, але він наводить на думку про можливість іншого локатива).

Крім, наведеної класифікації мотиваційних типів за параметром статусу мотиватора у структурі МПК, нами описано типи мотивації за параметром раціональності й ірраціональності знань про позначене, знаки яких обрані мотиваторами [Селіванова 2006а]. За цим параметром виокремлено раціональну та міфологемну мотивацію.

Міфологемна мотивація характеризується апеляцією номінаторів саме до ірраціонального, до фіктивних, усталених у свідомості ідей, що беззастережно приймаються на віру етнокультурною спільнотою й не потребують доведення чи спростування, у які, на думку Р. Водак, вірять і мусять вірити всі члени певної спільноти [1997, 23]. Такі ідеї існують у межах міфологічної свідомості народу.

Поняття міфу, міфологічної свідомості або мислення є неоднозначним у системі гуманітарного знання. А. Топорков зауважує, що у працях російських філологів XIX ст. концепт «міф» мав п'ять основних значень: 1) особливим чином осмислене явище природи, 2) слово з образним змістом («слово-міф»), 3) спеціальна форма мислення («міфічне мислення»), 4) форма поетичної творчості і 5) знаряддя пізнання [1997, 405]. Дискусії навколо міфу в сучасній науці зумовлені саме змішуванням певних значень, накладанням їх, а також суперечливими вживаннями означених понять у теоретичному доробку класиків.

На нашу думку, такі суперечності викликані насамперед різними методологічними засадами науковців, часто-густо їхнім еклектизмом і загальною епістемою відповідного часу. У найбільш широкому розумінні

міфом є, як підкреслює О. Потебня, «світосприйняття свого часу, свого роду наукова система» [1989, 505]. Воно зумовлене тим, що «наукова істина заслуговує на довіру тільки як щабель спроможності людини сьогодення описати модель Всесвіту відповідно до рівня розвитку її цивілізації» [Лосев 1990, 153]. Таке розуміння міфу можна кваліфікувати як гносеологічне. Його пропагував російський філософ О. Лосєв на засадах феноменологічної концепції, однак із позицій переваги слова, мови над думкою. Розглядаючи суб'єктивоване буття як сутність, він наголошував, що «сутність є міф. Але ейдетично виражена символічна стихія міфу і є ім'я. Таким чином, сутність є ім'я, слово. Якщо сутність – ім'я, слово, то, значить, всесвіт є ім'я і слово, або імена і слова. Усе буття є то більш мертвими, то більш живими словами. […] Усе живе словом і свідчить про нього» [1990, 153]. Ім'я філософ трактував на підставі міфу як «енергійно виражену розумно-символічну й магічну стихію міфу» [Лосев 1990, 163]. У властивій О. Лосєву схильності до парадоксальності висловлень він трактував міф не як вигадку, не як фантастику, не як релігію, не як науку, не як мистецтво, наголошуючи на тому, що «міф є міф» [1991, 181].

О. Потебня, перебуваючи на засадах гумбольдтіанства й кантіанства, не відкидав можливості пізнання світу людиною, тому його концепція міфу містить деякі суперечливі положення. Це стосується відношень між міфом і наукою: з одного боку, міф «формується на підставі прагнення до об'єктивного пізнання світу», до цілісного й досконалого бачення [1989, 156]; з іншого, «міф може бути засвоєним народом лише тому, що поповнює відомий пробіл у системі знань. Де є наукові знання, там немає місця для міфів» [1989, 484]. Дослідники відмічають таку подвійність оцінки міфологічного мислення: «як явища доісторичної епохи і як позачасового складника мислення homo sapiens, який може мати місце на різних етапах історичного розвитку людства, зокрема, й у сучасності» [Топорков 1997, 311].

На засадах матеріалістичної діалектики міфологічне мислення нерідко оцінюється лише як перша стадія у розвитку мови й мислення людини, продовженням якої була стадія раціоналістичної свідомості [Кацнельсон 1948, 87]. Це звужує обсяг поняття міфу, що відповідає лише доісторичному сприйняттю світу людиною, якому були притаманні образність, фетишизація відчуттів, чуттєва емоційність, синестичність, відсутність критичного погляду на дійсність, синтетизм думки як «нерозкладність комплексів». Дослідники відмічають, що «рання стадія (міфологічна) мислення людини була універсальною, цілісною й гармонійною настільки, наскільки на тій чи іншій стадії свого розвитку людина могла хаос організувати в космос» [Зварич 2002, 12]. На думку О. Потебні, «людство йде від того стану, при якому конкретне явище, враження від миті займає всю площину свідомості, до тих станів, у яких за допомогою все більшої й більшої абстракції, все більшої й більшої стрункості у розподілі абстракцій, думка стає придатною опановувати все більш і більш складні ряди явищ» [1905, 481].

Результатом первісної міфологічної свідомості стали спочатку усні, а згодом писемні фольклорні тексти, а також різноманітні витвори народного

мистецтва. Міф набув значення семіотичного культурного продукту етносу чи цивілізації. П. Гуревич називає значення міфу як «оповіді, що виникає на ранніх етапах, у якій явище природи або культури отримує одухотворену або персоніфіковану форму», традиційним [1992, 43]. Такий міф не можна кваліфікувати як ірраціональний, адже він не має суперечностей, логічно структурований, вибудований за певними законами. В. Маслова встановлює його раціоналістичну природу за критерієм довіри, вважаючи довіру до такого міфу умовністю, грою [1997, 80], тобто його сприйняття подібне до сприйняття можливих світів художньої літератури, творів мистецтва, яке має умовно-довірчий характер. Українська міфологія у такому розумінні поєднувала дохристиянську, язичницьку культуру з пізнішою християнською, створюючи унікальний образний, опоетизований «можливий світ» в етносвідомості, паралельний реальному світові. У такому фантасмагоричному світі наявні антропоморфні чи зооморфні міфологічні істоти, які співіснують із людьми на підставі певних законів, норм, цінностей і коригують людську поведінку й життєдіяльність.

У надрах первісної міфологічної культури й означеного «можливого світу» формується феноменальний за своїми рисами ірраціональний шар свідомості народу, який у сучасній гуманітарній галузі науки також отримав позначення міфу. У вузькому розумінні міф є результатом трансляції від покоління до покоління деякої культурно значимої інформації, яка сприяє етнічній ідентифікації і є некритично сприйнятим смислом, більш сильним для етносу й окремої людини, ніж раціональне, оскільки він ґрунтується на найпотужнішій силі, яка здатна опиратися будь-яким фактам, – вірі. Ознаками міфу у цьому значенні, як зазначає російська дослідниця О. Шейгал, у численних дослідженнях із психології, філософії, соціології та семіотики міфу вважаються насамперед «аксіоматичність і неверифікованість як вияви міфологічної свідомості. [...] З аксіоматичністю міфу безпосередньо пов'язані такі його особливості, як спрощене бачення реальності, спрощено-каузальне тлумачення подій» [2004, 135-136].

Міф у такому розумінні, на наш погляд, не має відношення до антиномії істинності / неістинності, адже він не підлягає перевірці й не може бути перевірений: міф є настільки істинним, наскільки його беззастережно й бездоказово приймають на віру, і настільки неістинним, наскільки ніхто не перевіряв, справджується він чи ні. Деякі дослідники політичних міфів називають їх не обов'язково вигадкою, а найчастіше напівправдою або напівбрехнею [Geis 1987, 30]. У такому міфі, на відміну від первісних поетичних міфів-творів, немає елементів гри, умовності дійства.

Існування ірраціонального міфу на тлі раціонального мислення можна пояснити психологічним феноменом «подвійності думок» (рос. «двоемыслия»), коли людина здатна не тільки дотримуватися двох думок, які взаємно виключають одна одну, а й вірити обом [Бахтияров 2004, 99]. Цей процес є одночасно свідомим і несвідомим, адже людина повинна позбавитися відчуття провини за свідому неправду, а факти використовувати або як підтвердження однієї з думок, або у випадку незручності фактів несвідомо забувати про них.

Так само відбувається й використання міфів: вони вилучаються зі свідомості, коли людина несвідомо відкидає всі факти, які суперечать міфу. Передусім звернення до міфів здійснюється в критичні моменти життя людини, періоди нестабільності, небезпеки, соціальної незахищеності й непевності, коли людина заперечує раціональні думки, щоб виправдати власну неспроможність протидіяти життєвим обставинам, пояснити собі чи іншим власні нераціональні дії, заспокоїти своє сумління і т. ін. Людина звертається до міфів й у повсякденному житті за традицією пращурів, несвідомо сподіваючись на винагороду добробутом, родинним щастям, гарним врожаєм тощо.

Ознаками міфу є також потужна трансляторна здатність, відносна інформаційна стабільність, поверхнева будова за принципом «антецедент – консеквент» (якщо, ... то) при відсутності смислової глибини й логіки, здатність до руйнування й усунення зі свідомості шляхом бездоказового заперечення за принципом «це є нісенітниця, абсурд, безглуздя» (це відбувається тоді, коли міф перестає бути об'єктом віри і стає легендою) і, навпаки, можливість заміни одного міфу іншим, породження нових міфів, оскільки «людина продовжує творити міф: про космос, про себе, про час, у якому живе» [Зварич 2002, 14]. Р. Барт підкреслював, що міф спрощує сприйняття світу, «скасовує всіляку діалектику», позбавляє світ суперечностей через відсутність власної глибини [1996, 270]. Міфологічні уявлення, відтворюючи «багатющий досвід цілих поколінь людей, їхні вікові прагнення», є результатом гіпертрофованого сприйняття народною свідомістю цього досвіду, «із великою часткою фантазії та ірраціоналізму» [Українці 1990, 14].

Міфи виконують різні функції в етносвідомості, загалом, заповнюючи світоглядні лакуни: те, що не можна пояснити, отримує пояснення міфом, у це вірять, це стає стереотипом, коригує норми й цінності, культурні преференції народу, забезпечує етнічну ідентичність, самозбереження й розвиток етносу.

Породження міфу відповідно до моделі МПК ілюструється перенесенням результатів взаємодії трансцендентної психічної складової з почуттями й емоціями, архетипами колективного позасвідомого до сфери мислення. К. Юнг вважав міфи «виявами досвідомої душі, спонтанними висловленнями про події в безсвідомій психіці, але в жодному разі не алегоріями фізичних процесів» [1996, 89]. У сфері мислення міф отримує вербальне вираження й фіксується як стала структура думки, яка не має раціональної природи, однак приймається як раціональна на підставі мовної символізації, адже «лише символ є точною й виточеною ідеєю, незважаючи на наявність ірраціональних глибин сутності й завдяки їм» [Лосев 1990, 152]. Таким чином мова закріплює міф у міфологемах – мовних носіях міфів, що дає змогу транслювати їх у часі та просторі. Отже, міф «передує мові як неоформлений рух думки, збігається з нею, визначаючи план її змісту, і породжується мовою» [Топорков 1997, 391].

У дослідженнях співвідношення міфу й мови виокремлюються два напрями: перший орієнтує лінгвістів на вивчення механізмів маніфестації в мові й мовленні наявних у свідомості сформульованих міфологічних структур, на пошук й опис міфологем як знакового втілення міфів; другий виходить

із метафоричності мови і спрямовує увагу на закладені в ній так звані «міфологічні формули», у термінах О. Потебні. Другий напрям значно розширює тлумачення міфу як «словесного виразу такого пояснення (апперцепції), у якому образу, що пояснює й має лише суб'єктивне значення, приписується об'єктивність, дійсне буття в пояснюваному» [Потебня 1989, 589]. Важко погодитися з таким необґрунтовано розширеним розумінням міфу, оскільки під нього підпадає будь-який троп, метафорична аналогія. Міфологічні формули, виведені О. Потебнею, на кшталт «дзвін = слух, слава», «свист = вітер», «палаюча свічка = життя», «хвороба = людина», «кохання = вогонь» і т. ін., беззаперечно, мають велике значення для розробки сучасної теорії концептуальної метафори й опису концептів як констант культури, проте не у всякій, навіть стертій метафорі наявний міф.

О. Потебня відчував, що метафоричність не завжди збігається з міфом, він зазначав, що «поява метафори у сенсі усвідомлення різнорідності образу та значення є тим самим зникненням міфу» [Потебня 1905, 599]. На це доволі жорстко вказував О. Веселовський, який підкреслював, що за багатьма метафорами стоять давні погляди анімістичного характеру, однак сплило багато часу – ці погляди вийшли з ужитку і сприймаються як метафори [1882, 137-145].

При дослідженні міфологемної мотивації ми застосовуємо вузьке розуміння міфу і спрямовуємо увагу на особливості його репрезентації в масиві номінативних одиниць мови, надаючи їм статусу етноміфологем. Міфологемно мотивованими є переважно знаки зооморфного коду культури, тобто назви рослин і тварин, а також фраземи та паремії, що втілюють світоглядні стереотипи народу, частина яких не підлягала і не може підлягати верифікації.

Відповідно до поділу типів мотивації за параметром статусу мотиватора, міфологемний тип може мати пропозиційний, асоціативно-метафоричний і модусний характер. Міф пропозиційної природи відповідає мисленнєвому аналогу ситуації, центром якої є предикат, а його корелятами – терми (актанти та сірконстанти). Така пропозиція є несуперечливою й констатує неверифіковану думку. Наприклад, назва рослини *чортополох* мотивована пропозицією «трава відлякує нечисту силу». Чортополохом окурюють хлів, щоб зберегти худобу від пристріту, хвороб. Перші мотиватори народних назв рослин *сон-трава, розрив-трава* мають статус міфу-пропозиції: сон-траву «треба класти під подушку, що насниться, те й збудеться», а розрив-трава здатна розірвати «будь-який-метал на дрібні шматки: замки підземель, які охороняє нечиста сила, можуть бути відкриті лише розривом» [Українці 1990, 116-117]. Фітонім *любисток* пов'язаний із вірою у його здатність привертати кохання. Назви рослин відображають й уявлення про спосіб їхнього вирощування, отримання кращого врожаю. Так, назва цибулі-сіянки *пічкурка* виходить із міфів про те, що «на Покрову сіянка повинна переночувати на печі, щоб була солодкою» або «не можна її сіяти, коли ще в печі топиться і коли хазяйка сердита – тоді цибуля буде гірка» [Українці 1990, 243]. Цікаво, що раціональне нерідко виникає на тлі міфу і, навпаки, міф каузально формується на базі раціональних дій людини. Так відбувається з каузальними відношеннями наведеного вище найменування: не можна сіяти, коли піч ще топиться, а піч топиться, коли холодно і вночі можливі морози.

Загалом, рослини для українського народу становлять значну сферу життя: вони служать їжею, зміцнюють організм, лікують хвороби, є складовими багатьох обрядів, народними символами. Віра в їхню магічну силу надавала особливого сенсу селянському побуту, підсилюючи, до речі, цілющість самих лікарських рослин. Витоки цієї віри сягають періоду язичництва, коли існував культ рослин. Їхня охоронна спрямованість закріплювалася ритуалом освячення в церкві та обрядовими діями.

Деякі народні назви тварин також ґрунтуються на міфах-пропозиціях. Повір'ям зумовлене використання мотиваторів сполуки *доїти козу* у діалектній назві птаха дрімлюги *козодій*: уночі цей птах нібито висмоктує молоко кіз. Із народними прикметами міфологічної природи пов'язані діалектні орнітоніми: *послотюх* (номенклатурна назва – *сивка золотиста*) похідне від *слота* – «сльота, дощова погода»; назва зумовлена, очевидно, уявленням про те, що птах криком віщує дощову погоду; і *вільга, цвіль*, *вольга* (номенклатурна назва – *вивільга*) в одній із версій походження зіставляються з прикметником *wilgi* – «вологий» через те, що начебто птах вважається вісником дощу, пор. нім. *Regenpfeifer* – «сивка», букв. «дощовий свистун». Номенклатурна назва *буревісник* також пов'язана з народними уявленнями про те, що птахи віщують бурю.

Іноді міф виникає на підставі народної псевдоетимології. Назва *журавель* є спільнослов'янською й походить від індоєвропейської основи **gero* – «кричати, видавати звуки». Український етнос створив міфологічні уявлення про зв'язок назви з мотиватором *журитися.* У деяких діалектах навесні птаха називають *веселик, висьолик*, застосовуючи антонімічний мотиватор з огляду на міфологему-повір'я пропозиційного статусу: у час, коли журавлі повертаються з вирію, не можна використовувати їхню звичайну назву, щоб не журитися цілий рік, а лише протилежну позитивно заряджену з метою відігнати від себе печаль і біду, щоб веселитися цілий рік.

Деякі народні назви хвороб також мотивовані міфологемами-пропозиціями; *гризь* від способу лікування «дають дитині кусати хвору ногу чи руку за лікоть чи за коліно; після кожного укусу дитина повинна сплюнути, хвороба негайно зникне»; *лихоманка* від *лихо* й *манити* – лікують травами й замовляннями, щоб лихо відлякувати; *підвій* – «за народними уявленнями хвороба від вітру, яку «підвіяв вітер».

Фразеологічні звороти української мови також інколи закріплюють в усталеній еліптичній формулі міфи-пропозиції: *упав віхоть* – «трапилося нещастя»; *топтати ряст, зелену топтати* – «жити, ходити по землі» (пов'язане з вірою в те, що якщо перші квіти primula veris кидають на землю, топчуть, промовляючи: «Топчу ряст; дай, Боже, потоптати і того року діждати», – то людина доживе до наступної весни); *горобина ніч* – «грозова липнева ніч, коли грім і блискавка не дають заснути й горобцям».

Фраземи нерідко є змістовно трансформованими позначеннями сценаріїв прикмет і забобонів: *виносити сміття з хати; носити сміття під чужу хату* – «розголошувати таємницю вузького кола людей або сім'ї» (сміття у багатьох культурах є табу, тому непристойним уважалося його винесення з подвір'я,

хати, як і розголошення того, що відбувається в родині; сміття радили спалювати в печі, оскільки ним мовби можна наслати на когось якесь нещастя [Скрипник 1973, 177-178]); *мести від воріт* – «розтрачувати, розтринькувати нажите добро»; *мести до воріт* – «збільшувати капітал, власне господарство; накопичувати багатство» (пов'язано з вірою у зв'язок напрямку прибирання з добробутом родини).

Чимало фразем несуть у собі вже зруйнований в етносвідомості міф, який утратив свою регуляторну функцію в суспільстві й особистому житті сучасної людини та сприймається як давнє повір'я, обряд: *перемивати кісточки* – «займатися пересудами, обмовляти кого-небудь». Як відзначає І. Лепешев, виникнення цього фразеологізму пов'язане з обрядом повторного поховання: «звичайно, через три роки після першого поховання могила розкопувалася: треба було перевірити, чи не був небіжчик за життя зв'язаний із відьмаками та перевертнями, і, коли це так, зняти з нього закляття й очистити від гріхів. Перед тим як знову закопати небіжчика, його родичі та свояки перебирали кістки, перемивали їх із водою або вином. При перемиванні кісточок не обходилися без оцінки небіжчика, його характеру, поведінки» [1981, 72]. Проте існує й метафорична версія походження цього фразеологізму через відсутність підтверджень наявності обряду вторинного поховання на слов'янських теренах [Івченко 1999, 231]. У такому випадку ми не можемо говорити про давнє міфологемне підґрунтя цього звороту. Фразеологізм *як у воду дивитися* – «Ніби знати наперед, заздалегідь», походить від міфу про ворожіння й передбачення майбутнього шляхом погляду знахарів і ворожбитів у воду, що в сучасній етносвідомості сприймається як сценарій чарівної казки.

Асоціативно-метафоричну природу мотивації мають ті міфологемні найменування, у яких мотиватор одного культурного коду використовується на позначення іншого. Наприклад, сценарій тваринного світу, пов'язаний із міфом-прикметою (якщо у щеняти верхня частина язика чорна, то, як підросте, буде злий собака), є мотиваційною базою фразеологізму на позначення сердитої, лютої людини *аж у роті чорно*. Фразема *ні пуху, ні пера* у східнослов'янських мовах уживається як побажання успіху у справах. Первісно цей зворот використовувався у мові мисливців як евфемізм і ґрунтувався на міфі про можливість зурочити здобич при прямому побажанні. У сучасній мові фразеологізм розширив значення й має метафоричне підґрунтя.

Фраземи з компонентами *дорога, шлях* позначають життя, долю людини, її вдачу. Гарне життя, удача асоціюється із прямою, рівною, широкою, відкритою, уторованою, гладкою, утертою, утоптаною, битою, схожою на тканину, рушник, скатертину дорогою. Негативно сприймаються етносом відхилення від шляху, різні перешкоди, перебігання дороги кішкою або зайцем, зустріч із людиною, у якої «погане око»; перехрестя, що за народними прикметами, повір'ями приносять невдачу, пов'язані з нечистою силою: *перетинати шлях (дорогу, стежку)* – «2. Заподіяти кому-небудь нещастя, принести горе і т. ін.»; *збивати(ся) зі шляху (із путтяя)* – «морально псувати, підбурювати на негідні вчинки»; *збити на манівці* – «утрачати правильний

напрямок у поведінці, діяльності, збочувати»; *на перепутті (роздоріжжі)* – «у стані сумнівів, хитань при виборі подальшого шляху».

Стереотипізація рис тварин, вербалізована у фраземах-порівняннях, також має міфологічне підґрунтя. При використанні таких порівнянь в антропному культурному коді, тобто при позначенні людських якостей, поведінки відбувається вторинна метафоризація: *хоробрий, як лев; гордий, як орел; упертий, як баран; нерозумний, як курка* і т. ін. Приписування тваринам людських якостей у первісному міфологічному мисленні створило підстави для їхньої стереотипізації в етносвідомості й утворенні міфологемно мотивованих фразеологізмів: *куряча голова* – «некмітлива, нерозторопна, неуважна людина»; *курячий мозок* – «хто-небудь нерозумний, нетямущий»; *вовчим оком* – «із сл. *дивитися, стежити, слідкувати* і т. ін. Жадібно, хтиво»; *осляче вухо* – «обмежена, нерозумна або некмітлива людина»; *свиняче вухо* – «безсовісна людина» тощо.

Міфологеми нерідко є рефлексом оцінки етносвідомістю певних тварин, їхнього поділу на чистих і нечистих, вищих і нижчих. У такому випадку увага номінаторів фокусується на модусі МПК – компоненті оцінки, що корелює з почуттями, відчуттями й архетипами колективного позасвідомого. Наприклад, наявна у свідомості українців оцінна градація птахів зумовлює усталені міфологеми фразеологічних зворотів і паремій з орнітологічним компонентом. Вищими, чистими птахами вважаються сокіл, орел, голуб, лелека, ластівка, лебідь, чайка й ін.; нижчими, нечистими, пов'язаними з дияволом, нечистою силою, – ворон (крук), сорока, горобець, курка, стерв'ятник, сова, сич, шуліка (пор.: *Де соколи літають, там ворони не пускають; Пішого сокола і ворони клюють; Куди орли літають, туди сороки не пускають* і т. ін.). Така оцінка виходить із народних повір'їв і християнської міфології. Так, ворона вважають чорним тому, що він створений дияволом. У вигляді ворона чорт літає вночі і підпалює дахи. М'ясо курки навіть не святили у церкві на Великдень, «через те, що вона лупиться з яйця: кажуть, що і чорт вилупився з яйця» [Кримський 1930, 301]. Таке ж ставлення і до горобця, ними мовби володіє нечистий: «через те горобці такі лихі… Є такі баби, що, як на кого розсердиться та нашле горобців, то всеньку пшеницю зіп'ють, капосні. Буває, що на хату нашле, то, кляті, геть розшиють, до скіпочки обірвуть. Инчих пташок не насилають, а тіко горобців» [Кримський 1930, 182]. Звідси, мабуть, уживання лексем *курка* й *горобець* у фраземах негативної, зниженої забарвленості: *як змокла курка; як курка лапою*; *і горобець у роті не наслідив; давати горобцям дулі; смішити горобців; горобці цвірінькають у голові* тощо.

Міфологема негативної оцінки собаки є мотивуючою у фраземах *продати очі псові* – «зробитися безсоромним, утратити гідність задля якоїсь вигоди, користі»; *псові під хвіст* – «даремно, марно, без позитивних наслідків» і под. Паремії також зберігають негативну оцінку цієї тварини, позначаючи «поради не довіряти собаці (*Не вір псові, бо тя вкусить; Мани собаку, маючи кияку*), берегтися злих, підступних, облесливих людей (*Бійся не того собаки, що голосно гавкає, а того, що лащиться*), не спілкуватися з поганню (*Хто з псами лягає, той з блохами встає*)» [Пазяк 1984].

Міфологеми зумовлюють творення номінативних одиниць із компонентом просторової орієнтації, який набуває відповідного модусу в етносвідомості. Наприклад, фраземи з компонентом колового руху, що позначають ірраціональність мислення, поведінки людини, втрату свідомості, слабкість, біль, навіть божевілля, скрутне становище (*зачароване коло; давай Боже ноги, а чорт колеса; голова йде кругом; заходили кружала перед очима; думки колесом закрутилися (заходили) в голові; голова йде обертом (кругом, ходором)* тощо), зумовлені первісними уявленнями про дії нечистої сили, чаклунів (вихори, завивання, заломлювання, закрутки): наявність на незжатому полі закрутки розцінювалося як поганий знак, як присутність і дія нечистої сили.

Вилучення з мовного матеріалу міфологем, дослідження їхнього мотиваційного потенціалу дає змогу систематизувати наявні в етносвідомості українців міфи, встановити їхню роль у процесах номінації, простежити регуляторні можливості міфологем у процесах етнічної ідентифікації та культурної трансляції, а також проаналізувати функції міфологемних маркерів та ступінь їхнього впливу на культуру, суспільне життя, різноманітні дискурсивні практики українського етносу.

Когнітивно-ономасіологічне дослідження процесів мотивації має значні перспективи застосування теоретичного та прикладного доробку до аналізу номінаційних і когнітивних механізмів формування номенклатури та терміносистем різних мов, процесів неологізації, онімізації, трансонімізації тощо. Перспективним є використання методики когнітивно-ономасіологічного аналізу до масиву фразеологізмів, які є лінгвосеміотичним феноменом, формуючи особливу «підмову», одне з концентричних кіл мови, в якому в усталеній формі зберігаються і транслюються уявлення етносу про світ, культурна й історико-міфологічна інтеріоризація дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду народу.

Література

1. *Аймермахер К. Знак. Текст. Культура. – М., 1998.*
2. *Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. – М., 2005.*
3. *Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики. – М., 2005а.*
4. *Алпатов В.М. История лингвистических учений. – М., 1998.*
5. *Апресян Ю.Д., Гловинская М.Я. Юбилейные заметки о неюбилейных словах: ругать и его синонимы // Московский лингвистический журнал. – М., 1996. – Т. 2.*
6. *Арнхейм Р. Новые очерки по психологии искусства. – М., 1994.*
7. *Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М., 1990.*
8. *Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., 2005.*
9. *Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М., 1988.*
10. *Ашурова Д.У. Производное слово в свете коммуникационной теории языка. – Ташкент, 1991.*
11. *Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.*
12. *Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994.*
13. *Барт Р. Мифологии. – М., 1996.*
14. *Бахтияров О.Г. Деконцентрация. – К., 2004.*
15. *Бахтияров О.Г. Постинформационные технологии: введение в психонетику. – К., 1997.*
16. *Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львов, 1997.*
17. *Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974.*
18. *Бергсон А. Собр. соч.: В 4 т. – М., 1992. – Т. 1.*

19. *Блинова О.И. Мотивированность слова и функциональный аспект // Русское слово в языке и речи. – Кемерово, 1976.*
20. *Блинова О.И. О явлении лексикализации внутренней формы слова // Актуальные проблемы лексикологи и словообразования. – Новосибирск, 1979.*
21. *Блинова О.И. Явление мотивации слов. – Томск, 1984.*
22. *Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М., 1993.*
23. *Варпахович Л.В. Лингвистика в таблицах и схемах. – Минск, 2003.*
24. *Василюк Ф.Е. Структура образа // Вопросы психологии. – 1993. – № 5.*
25. *Вейнрейх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. Языковые универсалии. – М., 1970. – Вып. 5.*
26. *Веселовский А.Н. Рецензия на кн.: Мандельштам О. Опыт объяснения обычаев (и.-е. народов), созданных под влиянием мифа // ЖМНП. – 1882. – № 11.*
27. *Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М., 1986.*
28. *Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. – М., 1958.*
29. *Водак Р. Язык. Дискурс. Политика / Пер. с англ. и нем. – Волгоград, 1997.*
30. *Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М., 1985.*
31. *Выготский Л.С. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1982. – Т. 2.*
32. *Гак В.Г. К проблеме соотношения языка и действительности // Вопросы языкознания. – 1972. – № 5.*
33. *Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. – М., 1974.*
34. *Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы, 1997.*
35. *Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М., 1992.*
36. *Гоббс Т. Соч.: В 2-х т. – М., 1989-1991.*
37. *Голев Н.Д. Динамический аспект лексической мотивации. – Томск, 1989.*
38. *Голев Н.Д. О природе лексико-мотивационных отношений в языке и речи // Вопросы словообразования в индоевропейских языках. – Томск, 1994.*
39. *Голев Н.Д. Ономасиология как наука о номинации // Русское слово в языке и речи. – Кемерово, 1977. – Вып.2.*
40. *Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст. – Коломия, 1997.*
41. *Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К., 1991.*
42. *Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетровськ, 1998.*
43. *Горский Д.П. и др. Краткий словарь по логике / Под ред. Д.П. Горского. – М., 1991.*
44. *Греймас А.Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка // Семиотика. – М., 1983.*
45. *Гринев С.В. К уточнению некоторых основных понятий семиотики // Филологические науки. – 1997. – № 3.*
46. *Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.*
47. *Гуревич П.С. Мифология наших дней // Свободная мысль. – 1992. – № 11.*
48. *Даниленко В.П. Ономасиологическое направление в грамматике. – Иркутск, 1990.*
49. *Даниленко В.П. Ономасиологическое направление в истории грамматики // Вопросы языкознания. – 1988. – № 3.*
50. *Делез Ж. Логика смысла / Пер. с фр. – М., 1998.*
51. *Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4.*
52. *Дубров А.Г., Пушкин В.Н. Парапсихология и современное естествознание. – М., 1990.*
53. *Ермакова О.П. Лексические значения производных слов в русском языке. – М., 1984.*
54. *Ермакова О.П., Земская Е.А. Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова // Изв. АН СССР. Сер. лит и яз. – 1985. – Т. 44. – № 6.*
55. *Жаботинская С.А. Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования // Лінгвістичні студії. – Черкаси, 1997. – Вип. 2.*
56. *Жаналина Л.К. Номинация и словообразовательные отношения. – Алма-Ата, 1993.*
57. *Жаналина Л.К. Сопоставительное словообразование русского и казахского языков. – Алматы, 1998.*
58. *Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М., 1958.*
59. *Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М., 1982.*
60. *Журавлев А.П. Звук и смысл. – М., 1991.*
61. *Залевская А.А. Слово в лексиконе человека: Психолингвистические исследования. – Воронеж, 1990.*
62. *Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М., 2000.*
63. *Зварич І. Міф у генезі художнього мислення. – Чернівці, 2002.*
64. *Звегинцев В.А. Мысли о лингвистике. – М., 1996.*
65. *Звегинцев В.А. Семасиология. – М., 1957.*
66. *Земская Е.А. Виды семантических отношений словообразовательной мотивации // Wiener Slavischer Almanach. – 1984. – Bd. 3.*

67. *Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М., 1992.*
68. *Земская Е.А.Словообразование и текст // Вопросы языкознания.–1990.– № 6.*
69. *Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорения на иностранном языке. – М., 1978.*
70. *Знаковые системы в социальных и когнитивных процессах. – Новосибирск, 1990.*
71. *Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М , 1988.*
72. *Из работ московского семиотического круга. – М., 1997.*
73. *Имя: слово, словосочетание, текст (именование на различных уровнях языка). – К., 1993.*
74. *История лингвистических учений: Позднее средневековье (Грамматическое учение модистов). – СПб., 1991.*
75. *Івченко А. Українська народна фразеологія: ономасіологія, ареали, етимологія. – Харків, 1999.*
76. *Кадзума Татеиси Вечный дух предпринимательства. – К., 1992.*
77. *Казимир І.І. Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу: Автореф. дис. ... канд. філол. н. – Харків, 2007.*
78. *Калько В.В. Когнітивно-ономасіологічний аналіз назв лікарських рослин в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. н. – Одеса, 2003.*
79. *Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – М., 1958.*
80. *Кацнельсон С.Д. К вопросу о стадиальности в учении Потебни // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1948. – Т. 7. – № 1.*
81. *Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц. – Львов, 1988.*
82. *Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта. – М., 1983.*
83. *Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.*
84. *Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М., 2000.*
85. *Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976.*
86. *Комина Е.В. Мотивация как лингвистическое явление // Семантика и структура слова. – Калинин, 1984.*
87. *Кочерга Г.В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект): Автореф. дис. ... канд. філол. н. – Одеса, 2003.*
88. *Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К., 2003.*
89. *Кресан Е.Я. Функции композитной ономасиологической структуры в англоязычной художественной прозе: Дис. ... канд. филол. н. – Черкассы, 2001.*
90. *Кримський Аг. Звиногородщина. Шевченкова батьківщина. З погляду етнографічного та діялектологічного. Побутово-фольклорні тексти. – К., 1930. – Частина 1. – Вип. 1.*
91. *Кругликов Р.И. Творчество и память // Интуиция, логика, творчество. – М., 1987.*
92. *Кубрякова Е.С. Введение // Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М., 1991.*
93. *Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1986.*
94. *Кубрякова Е.С. Производное как особая единица системы языка // Теория языка. Англистика. Кельтология. – М., 1976.*
95. *Кубрякова Е.С. Словосложение как процесс номинации и его отличительные формальные и содержательные характеристики // Теоретические основы словосложения и вопросы создания сложных лексических единиц. – Пятигорск, 1988.*
96. *Кубрякова Е.С. Теория мотивации и определения степеней мотивированности производного слова // Актуальные проблемы русского словообразования / Научн. тр. Ташкентського ГПИ. – 1976. – № 174.*
97. *Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М., 1981.*
98. *Кубрякова Е.С. Части речи в ономасиологическом освещении. – М., 1978.*
99. *Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997.*
100. *Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во II половине XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995.*
101. *Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М., 2004.*
102. *Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.*
103. *Кудрявцева В.А. Соотношение явных и скрытых значений в семантике производного слова. – Алма-Ата, 1991.*
104. *Лакофф Дж. Когнитивное моделирование // Язык и интеллект / Под ред. В.В. Петрова. – М., 1996.*
105. *Левковская К.А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. – М , 1962.*
106. *Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999.*
107. *Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1977.*
108. *Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. – Мінск, 1981.*

109. *Литвин І.М. Мотивація російських відсубстантивних прислівників у когнітивно-ономасіологічному аспекті: Автореф. дис. ... канд. філол. н. – Київ, 2002.*
110. *Локк Дж. Сочинения: В 3 т. – М., 1985. – Т. 1.*
111. *Ломов Б.Ф., Беляева А.В., Носуленко В.Н. Вербальное кодирование в познавательных процессах. – М., 1986.*
112. *Лосев А.Ф. Диалектика мифа // Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М., 1991.*
113. *Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. – М., 1982.*
114. *Лосев А.Ф. Имя. – СПб., 1995.*
115. *Лосев А.Ф. Философия имени. – М., 1990.*
116. *Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3 т. – Таллинн, 1992.*
117. *Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М., 1992.*
118. *Лотман Ю.М. Лекции по структурной поэтике // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994.*
119. *Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб., 2000.*
120. *Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М., 1970.*
121. *Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. – Новосибирск, 1986.*
122. *Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М., 1975.*
123. *Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., 1979.*
124. *Макаров М. Основы теории дискурса. – М., 2003.*
125. *Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М., 1997.*
126. *Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001.*
127. *Матвеева Т.В. Парадоксальная внутренняя форма слова (на материале диалектных глаголов) // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1979. – Вып. 8.*
128. *Мешков О.Д. Словосложение в современном английском языке. – М., 1985.*
129. *Моисеев А.И. Мотивация, внутренняя форма, словообразовательное значение // Русская словообразовательная синтагматика и парадигматика. – Краснодар, 1993.*
130. *Моррис Ч.У. Основания теории знаков // Семиотика. – М., 1983.*
131. *Мурзин Л.Н., Штерн А.С. Текст и его восприятие. – Свердловск, 1991.*
132. *Мыркин В.Я. В какой мере язык (языковая система) является отображением действительности? // Вопросы языкознания. – 1986. – № 3.*
133. *Найссер У. Что такое когнитивная психология? // П.Я. Гальперин, А.Н. Ждан История психологии. XX век: Хрестоматия. – М., 2003.*
134. *Налимов В.В. В поисках иных смыслов. – М., 1993.*
135. *Налимов В.В. Спонтанность сознания. – М., 1989.*
136. *Налимов В.В., Дрогалина Ж.А. Вероятностная модель бессознательного: Бессознательное как проявление семантической Вселенной // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – № 6.*
137. *Никитевич В.М. Основы номинативной деривации. – Минск, 1985.*
138. *Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. – СПб., 1996.*
139. *Никитин М.В. Предел семиотики // Вопросы языкознания. – 1997. – № 1.*
140. *Никитина Е.С. Семиотика. – М., 2006.*
141. *Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып. 23.*
142. *Новое в зарубежной лингвистике: Логический анализ естественного языка. – М., 1986. – Вып. 18*
143. *Норман Б.Ю. Синтаксис речевой деятельности. – Минск, 1978.*
144. *Пазяк М.М. Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії. – К., 1984.*
145. *Панкрац Ю.Г. Пропозициональные структуры и их роль в формировании языковых единиц разных уровней. – Минск, М., 1992.*
146. *Панфилов В.З. О гносеологических аспектах проблемы языкового знака // Вопросы языкознания. – 1977. – № 2.*
147. *Пиаже Ж. Аффективное бессознательное и когнитивное бессознательное // Вопросы психологии. – 1996. – № 6.*
148. *Пиаже Ж. Генетический аспект языка и мышления // Психолингвистика. – М., 1984*
149. *Пирс Ч.С. Из работы «Элементы логики. Grammatica speculativa» // Семиотика. – М., 1983.*
150. *Пирс Ч.С. Логические основания теории знаков. – СПб., 2000.*
151. *Платон Собр. соч.: В 4 т. – М., 1990. – Т. 1.*
152. *Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. – М., 1959.*
153. *Потебня А.А. Из записок по теории словесности: (Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое). – Харьков, 1905.*
154. *Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989.*

155. *Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1990.*
156. *Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.*
157. *Почепцов Г.Г. История семиотики до и после 1917 г. – М., 1998.*
158. *Происхождение мифа. – М., 1996.*
159. *Рахилина Е.В. Основные идеи когнитивной семантики // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М., 1997.*
160. *Резников Л.О. Понятие и слово. – М, 1958.*
161. *Рикер П. Время и рассказ. – М., СПб., 2000. – Т. 1.*
162. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М., 1988.*
163. *Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – М., 1959.*
164. *Руденко Д.И. «Пустое имя» в логике и семантике естественного языка// Анализ знаковых систем. – К., 1986.*
165. *Руденко Д.И. Имя в парадигмах «философии языка». – Харьков, 1990.*
166. *Руденко Д.И. Мерцание имени // Имя: слово, словосочетание, предложение, текст. – К., 1993.*
167. *Руденко Д.И., Сватко Ю.Н. Философия имени: в поисках новых пространств. – Харьков, 1993.*
168. *Русанівський В.М. Структура лексичної семантики. – К., 1988.*
169. *Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М, 1996.*
170. *Селиванова Е.А. Исследовательские возможности ментально-психонетического комплекса // Вісник Харківського нац. ун-ту. – Харків, 2004. – № 635.*
171. *Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология в парадигмальном пространстве современной лингвистики // Филология и культура: Материалы 3-й Междунар. конф. – Тамбов, 2001. – Ч. 1.*
172. *Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология. – К., 2000.*
173. *Селиванова Е.А. Когнитивно-ономасиологический аспект изучения производной лексики // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса, 2002.*
174. *Селиванова Е.А. Когнитивные модели синтаксических структур с образно-метафорическим компонентом // Межкультурные коммуникации: пространство и время. – М., 2004.*
175. *Селиванова Е.А. Мифологемы русского этносознания в номинативной подсистеме языка // Мир русского слова и русское слово в мире. – Т. 4. Язык. Сознание. Личность. Коммуникация в межкультурной среде: Материалы XI Конгресса МАПРЯЛ. – Варна (Болгария), 2007.*
176. *Селиванова Е.А. Мотивационные процессы в концептосфере русского языка // Русское слово в мировой культуре. X конгресс МАПРЯЛ. – СПб., 2003.*
177. *Селиванова Е.А. Мотивационные процессы во фразеосистеме русского языка // Система і структура східнослов'янських мов. – К., 2003.*
178. *Селиванова Е.А. Психокогнитивные основания мотивационных процессов в языке // Slowo. Tekst. Czas YII. Новые средства языковой номинации в новой Европе. – Szczecin, 2004a.*
179. *Селиванова Е.А. Семиотический аспект когнитивной ономасиологии // Вісник Київського лінгвістичного ун-ту. Сер. Філол. – 2000. – Т. 3. – № 2.*
180. *Селиванова Е.А. Теоретические основы когнитивной ономасиологии // Вісник Черкаського ун-ту. Сер. філолол.наук. – 1999. – Вип. 11.*
181. *Селиванова Е.А. Фразеосистема языка как «осадочный» дискурс: параметры самоорганизации // Национально-культурный компонент в тексте и языке: Материалы докладов 3 Международной науч. конф.: В 3-х ч. – Ч. 2. – Минск, 2005.*
182. *Селиванова Е.А., Кресан Е.Я. Ономасиологическое согласование как текстовая категория // Придніпровський науковий вісник. Серія «Філологія. Педагогіка». – Дніпропетровськ, 1998. – № 91 (158).*
183. *Селіванова О.О. Міфологемна мотивація номінативних одиниць (на матеріалі української мови) // Мовознавство. – 2006а. – № 6.*
184. *Селіванова О.О. Модусна мотивація номінативних одиниць в українській мові // Ритми сучасної філології: Збірник наукових статей до 50-річчя проф. Космеди Т.А. – Львів, 2007.*
185. *Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К.-Черкаси, 2004*
186. *Селіванова О.О. Псевдомотивація українських фразеологізмів: когнітивно-ономасіологічний аспект // Актуальні проблеми менталінгвістики: Збірник статей. – Черкаси, 2007.*
187. *Селіванова О.О. Складне слово: мовні моделі світу. — Черкаси, 1996.*
188. *Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006.*
189. *Селіванова О.О. Теоретичні засади і дослідницькі можливості концептуального аналізу // Нова філологія: Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2007. – № 27.*
190. *Семантика и структура деривационных моделей. – Владивосток, 1988.*

191. *Семиотика и искусствометрия. – М., 1972.*
192. *Семиотика. – М., 1983.*
193. *Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М., 1988.*
194. *Серль Дж. Природа интенциональных состояний // Философия, логика, язык. – М., 1987.*
195. *Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К., 1973.*
196. *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. – Львів, 1996.*
197. *Словообразование. Стилистика. Текст. – Казань, 1990.*
198. *Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М., 1981.*
199. *Соколова Е.Е. Проблема целостного сознания в Лейпцигской школе (Обзор эмпирических и экспериментальных исследований). – М., 1991.*
200. *Соколова С.О. Семантичний аспект словотвірної мотивації // Мовознавство. – 2000. – № 2-3.*
201. *Солнцев В.М. О лингвистических мифах // Знание языка и языкознание. – М., 1991.*
202. *Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1977.*
203. *Соломоник А. Семиотика и лингвистика. – М., 1995.*
204. *Соломоник А. Язык как знаковая система. – М., 1992.*
205. *Солсо Р.Л. Когнитивная психология. – М., 1996.*
206. *Соссюр Ф. де Заметки по общей лингвистике. – М., 1990.*
207. *Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики. – М., 1933.*
208. *Соссюр Ф. де Труды по языкознанию. – М., 1977.*
209. *Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М., 1985.*
210. *Степанов Ю.С. Имя в теории культуры: неслучайность именования // Имя: слово, словосочетание, текст (именование на различных уровнях языка). – К., 1993.*
211. *Степанов Ю.С., Проскурин С.Н. Смена «культурных парадигм» и ее внутренние механизмы. – М, 1993.*
212. *Сусов И.П. Функциональный подход в языкознании и прагмалингвистике // Функционально-типологические проблемы грамматики. – Вологда, 1986.*
213. *Сыроваткин С.Н. Принципы и методы лингвистических исследований в свете семиотики. – Калинин, 1979.*
214. *Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К., 1989.*
215. *Тезисы Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок / Под. ред. Н.А. Кондрашова. – М., 1967.*
216. *Телия В.Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М., 1991.*
217. *Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.*
218. *Теоретические основы словосложения и вопросы создания сложных лексических единиц. – Пятигорск, 1988.*
219. *Тернер В.У. проблема цветовой классификации в примитивных культурах (на материале ритуала ндембу): Пер. И.М. Бакштейна // Семиотика и искусствометрия. — М., 1972.*
220. *Топорков А.Л. Теория мифа в русской филологической науке XIX века. – М., 1997.*
221. *Торопцев И.С. Словопроизводственная модель. – Воронеж, 1986.*
222. *Торопцев И.С. Язык и речь. – Воронеж, 1985.*
223. *Узнадзе Д.Н. Психолингвистические исследования. – М., 1966.*
224. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1990.*
225. *Улуханов И.С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. – М., 1996.*
226. *Улуханов И.С. Мотивация и производность (о возможностях синхронно-диахронного описания языка) // Вопросы языкознания. – 1992а. – № 2.*
227. *Улуханов И.С. О степенях словообразовательной мотивированности слов // Вопросы языкознания. – 1992. – № 5.*
228. *Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. – М., 1991.*
229. *Хомский Н. Язык и проблема знания // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 1995. – №4; 1996. – №2, №6.*
230. *Чейф У. Значение и структура языка. – М., 1975.*
231. *Чейф У.Л. Память и вербализация прошлого опыта // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 12. – М., 1983.*
232. *Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М., 1991.*
233. *Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М., 1997.*
234. *Ченки А. Современные когнитивные подходы к семантике // Вопросы языкознания. – 1996. – №2.*
235. *Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – М., 2004.*

236. *Шейнина Е.Я. Энциклопедия символов. – М., Харьков, 2001.*
237. *Шингарева Е.А. Семиотические основы лингвистической информатики. – Л., 1987.*
238. *Ширшов В.Н. Множественная мотивация в современном русском языке. – Ростов-на-Дону, 1981.*
239. *Шпет Г. Внутренняя форма слова. – М., 1927.*
240. *Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К., 1998.*
241. *Шубин Э.П., Троицкая Н.Б. Дефиниционно-асссоциативная теория внутренней структуры слова. – Калинин, 1971.*
242. *Шумков А.И. Когнитивно-деятельностный аспект механизмов лексической номинации // Сб. науч. тр. МГПИИЯ. – М., 1989. – Вып. 335.*
243. *Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.*
244. *Щур Г.С. О семасиологическом и ономасиологическом подходе к лингвистике // Вопросы лингвистики. – Томск, 1975. – Вып. 4.*
245. *Эко У. Отсутствующая структура. Ввведение в семиологию. – СПб., 1998.*
246. *Юнг К.Г. Архетип и символ. – М., 1991.*
247. *Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. – К., 1996.*
248. *Юнг К.Г. Психологические типы. – М., 1996.*
249. *Языковая номинация: Виды наименований. – М., 1977.*
250. *Языковая номинация: Общие вопросы. – М., 1977.*
251. *Якобсон Р. В поисках сущности языка // Семиотика. – М., 1983.*
252. *Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». – М. 1975.*
253. *Якобсон Р. Язык и бессознательное. – М., 1996.*
254. *Янко-Триницкая Н.А. Словообразование в современном русском языке. – М., 2001.*
255. *Янценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск, 1979.*
256. *Янценецкая М.Н.. Рязанова З.И. К проблеме внутренней формы слова // Вопросы слово- и формообразования в индоевропейских языках. – Томск, 1991.*
257. *Brekle H.E. Reflections on the Conditions for the Coining Use and Understanding of Nominal Compounds // Proceeding of the 12th International Congress of Linguistic. – Innsbruck, 1978.*
258. *Chafe W.I. Repeated Verbalization as Evidence for the Organization of Knowledge // Preprints of the Plenary session Papers XIV International Congress of Linguists. – Berlin, 1987.*
259. *Cobley P., Jansz L. Introducing Semiotics. – N.Y., 1997.*
260. *Cognitive Linguistics in the Redwoods. The Expansion of a New Paradigm in Linguistics. – N.Y., 1996.*
261. *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology / Ed. by T. Janssen, G. Redeker. – Berlin, N.Y., 1999.*
262. *Dokulil M. Ke koncepci porovnávaci charakteristiky slovenských jazyku v oblasti «tvořeni slov». – Sas. 24, 1963.*
263. *Eco U. Semiotics and the Philosophy of Language. – L. and Basingstoke, 1984.*
264. *Eco U. The Role of the Reader (Explorations in the Semiotics of Texts). – Bloomington, L., 1979.*
265. *Encyclopedic dictionary of semiotics / Ed. by Th. Sebeok et al. – Berlin, N.Y., 1986.*
266. *Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. – Cambridge, 1985.*
267. *Fernando C. Idioms and Idiomaticity. – Oxford, 1996.*
268. *Geerarts D. Cognitive Grammar and the History of Lexical Semantics // Topics in Cognitive Linguistics. – Amsterdam, 1988.*
269. *Geis M.I. The Language of Politics. – N.Y., 1987.*
270. *Gramatyka wspołczesnego jezyka polskiega. Morfologia. – Warszawa, 1984.*
271. *Haiman C. Life, the universe and human language (a brief synopsis) // Language Sciences. – 1993. – V. 15. – № 4.*
272. *Hassan I. The culture of postmodernism // Theory, culture, and society. – 1984. – № 2-3.*
273. *Honowska M. Ewolucija, metod polskiego slowotworstwa synchronicznego. – Wroclaw, 1979.*
274. *Hookway C. Peirce. – L., 1985.*
275. *Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago, 1980.*
276. *Marchand H. The Categories and Types of Present-day English Word-formation. – Wiesbaden, 1960.*
277. *Mathesius V. Nové proudy a smery v jazykovednem bádani // Z klasického obdobi Prazske Školy 1925-1945. – Praha, 1972.*
278. *Puzynina J. O pojęciu synchronicznej pochodnosci deriwatow // Problemy wspolczesnego slowotworstwa a dydaktyka universytecka. – Warszawa, 1972.*
279. *Pylyshyn Z.W. Computational processes in human vision: an interdisciplinary perspective. – Norwood, 1988.*
280. *Quine W.O. Word and object. – N.Y., 1960.*
281. *Rammelmeyer M. Emotion und Wortbildung Untrorsuchungen zur Motivationsstruktur der Expressiven Wortbildung in der russische Umgangssprache // Yattungen in der slavischen Literaturen. – Köln, Wien, 1968.*
282. *Russell B. Logic and Knowledge. – L., 1956.*

283. *Schlesinger J.M. Production of Utterance and Language Acquisition // The Ontogenesis of Grammar. – N.Y., 1971.*
284. *Selivanova O.O. Cognitive Determinants of Composition // International Conference and Summer school. Cognitive / Communicative Aspects of English. – Cherkasy, 1999.*
285. *Soutet O. Linguistique. – Paris, 1995.*
286. *The Encyclopedia of Language and Linguistics / Ed. by R.E. Asher. In 10 vol. – Oxford, N.Y., Seoul, Tokyo, 1994.*
287. *The Linguistics Encyclopedia / Ed. by Kirsten Malmkjær. – L, N.Y., 2004.*
288. *Weisgerber L. Muttersprache und Geistesbildung. – Göttingen, 1929.*

Евристичні питання та творчі завдання.

1. Обґрунтуйте недоліки й достоїнства семіотичних моделей.
2. Проаналізуйте головні лінгвосеміотичні питання в ракурсі різних дефініцій значення.
3. У чому полягає суперечність між унілатеральною та білатеральною теорією мовного знака?
4. Як постулати та проблемні питання лінгвосеміотики пов'язані з ономасіологією?
5. Охарактеризуйте дієвість психолінгвістичної моделі творення номінативних одиниць у процесах вторинної номінації.
6. У чому полягає проблема мотивації у словотворі?
7. Застосуйте когнітивно-ономасіологічний аналіз для встановлення мотивації обраної вами групи номінативних одиниць.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

1. *Психолінгвістика: витоки, об'єкт, предмет, становлення.*
2. *Американські школи психолінгвістики: дескриптивізм і генеративізм.*
3. *Теорія мовленнєвої діяльності у СРСР та на пострадянському просторі, її головні надбання.*
4. *Проблема породження (продукування) мовлення.*
5. *Проблема сприйняття й розуміння мовлення та тексту.*
6. *Проблема онтогенезу мовлення.*
7. *Проблема пам'яті у психолінгвістиці. Пам'ять – знання – компетенція.*
8. *Проблема ментального лексикону.*
9. *Проблема асоціацій. Методика асоціативного експерименту.*
10. *Внутрішня структура психолінгвістики й міждисциплінарні зв'язки.*

1. Психолінгвістика: витоки, об'єкт і предмет, становлення.

Психолінгвістика визначається нами як маргінальна галузь лінгвістики, спрямована на дослідження розвитку й застосування мовленнєвої здатності як психічного феномена, її реалізації в механізмах породження та сприйняття мовлення у проекції на психічну діяльність людини в її соціально-культурній взаємодії та кодову систему мови. У цій дефініції увагу зосереджено на предметній спрямованості психолінгвістичних досліджень, зокрема, на розгляді мовної здатності в онтогенезі, її реалізації в мовній діяльності (при продукуванні та сприйнятті мовлення). Приблизно так само розглядає предметні аспекти психолінгвістики В. Бєлянін, який виокремлює продукування, сприйняття та формування мовлення й підкреслює, що психолінгвістика звертається до цих трьох сторін мовленнєвої діяльності, зумовлених системою мови [2003, 11]. Ми наголошуємо також на психічному підґрунті цього виду діяльності, її соціально-культурній взаємній детермінованості.

Загалом проблема кваліфікації психолінгвістики є дискусійною через те, що «психолінгвістичні школи й напрями виникали на різній національній та культурній основі, пов'язані з різними психологічними й лінгвістичними школами» [Тарасов 1991, 3]. Це зумовлювало різне спрямування й методологічну орієнтацію напрямів і шкіл психолінгвістики. Психолінгвістику донедавна кваліфікували як варіант лінгвістики [Сахарный 1989], як аспект теоретичного мовознавства [Супрун 1996] або наголошували на тому, що вона є суто експериментальною лінгвістичною дисципліною. Р. Фрумкіна зазначає, що психолінгвістика з часу виникнення заявила про себе як про науковий підхід, де знання набуваються переважно шляхом експерименту [2006, 17]. Однак дослідниця цілком слушно пояснює появу психолінгвістики нагальною потребою усунути недолік, зумовлений тим, що багато років лінгвісти відмовлялися від спроб описувати мову як психічний феномен [1996, 57]. О. Леонтьєв пов'язує виникнення психолінгвістики із прагненням теоретично осмислити

практичні завдання з вивчення мовленнєвої діяльності людини [1990, 404]. Звідси випливає трактовка психолінгвістики Ч. Осгудом як дисципліни, що досліджує співвідношення структури повідомлень і характеристик людських індивідів, які продукують та отримують ці повідомлення, тобто науки про процеси кодування й декодування індивідуальних учасників комунікації [Osgood 1963, 248]. Тлумачення психолінгвістики, спрямоване на сферу комунікації, подає й О. Леонтьєв, який убачає предмет цієї дисципліни у структурі процесів продукування та сприйняття мовлення співвідносно зі структурою мови [1989, 144].

Сьогодні деякі зарубіжні дослідники розглядають психолінгвістику і як галузь психології, зокрема, когнітивної психології або психології мовлення, об'єкт і предмет якої збігається з об'єктом і предметом психолінгвістики, і як розділ когнітивної науки в цілому. О. Залевська вважає, що психолінгвістика є не стиковою наукою на межі психології й лінгвістики, а новим науковим підходом, що забезпечує нові ракурси розгляду фактів взаємодії психічних і мовних механізмів. Для доведення цього психолінгвістика потребує розробки фундаментальної теорії високої пояснювальної спроможності [2000, 13]. Традиційно психолінгвістику визначають як науку, що вивчає мовленнєву діяльність людей у двох (психологічному та лінгвістичному) аспектах, включаючи експериментальне дослідження психологічної діяльності суб'єкта щодо засвоєння та використання мовної системи як організованої й автономної [Кубрякова и др. 1996, 147]. Проте така дефініція не охоплює всього кола завдань цієї науки.

Психолінгвістика має різні школи, що варіюють формулювання її мети, завдань, предмета й об'єкта. Предмет психолінгвістики визначають доволі вільно й не завжди обґрунтовано. Наприклад, президент Міжнародної організації прикладної психолінгвістики, румунка за походженням Т. Слама-Казаку відстороняє від предмета цієї галузі людину і спрямовує його на вплив ситуації спілкування на повідомлення [Slama-Cazacu 1973, 57]. І. Горєлов і К. Сєдов, навпаки, підкреслюють індивідуально-психологічний аспект комунікативної компетенції, яка, на їхню думку, є предметом психолінгвістики з огляду на те, що інтегральним об'єктом науки про мову є мовна особистість [2005, 7]. О. Леонтьєв у деяких працях практично ототожнює предмет і об'єкт: предметом він називає мовленнєву діяльність як ціле та закономірності її комплексного моделювання [1969, 110] (друга частина, швидше, відноситься до завдань психолінгвістики). Пізніше у книзі «Основы психолингвистики» 1999 р. дослідник послуговується іншим трактуванням предмета психолінгвістики як співвідношення особистості зі структурою та функціями мовленнєвої діяльності, з одного боку, і з мовою як головною складовою образу світу людини, з іншого [1999, 19]. О. Леонтьєв пояснює різноманітність поглядів на предмет психолінгвістики еволюцією її положень і ключових понять. Так, суттєво змінилося розуміння понять мовленнєвої діяльності, що вивчалася під кутом зору спілкування як процесу внутрішньої саморегуляції соціуму; мовної здатності, що почала співвідноситися з цілісною особистістю людини, і, врешті-решт, самої мови як системи орієнтирів, необхідної для

діяльності людини в навколишньому світі речей та соціальному світі [Леонтьев 1999, 18-19]. Маргінальність предмета й об'єкта психолінгвістики зумовлена поєднанням у цій галузі мовознавства теоретичного потенціалу й методик двох самостійних наук: психології та лінгвістики – із залученням знань із нейрофізіології, психотерапії, когнітивної науки тощо. Це робить її ***предмет*** доволі широким. Ми розглядаємо його як співвідношення психічних функцій і процесів свідомості з мовною здатністю й мовленнєвою діяльністю людини, тоді як ***об'єктом*** є мовна здатність і мовленнєва діяльність особистостей.

Витоками психолінгвістики вважаються психологічний напрям у мовознавстві, у якому розроблялися концепції зв'язку мовлення й думки, духу народу; мови як витвору народної мовної свідомості, психофізіологічної мовленнєвої організації індивіда (В. фон Гумбольдт, Г. Штейнталь, О. Потебня, І. Бодуен де Куртене, Л. Щерба й ін.); лінгвістична психологія, що вивчала мовну експлікацію психіки й мовленнєву поведінку особистості (В. Вундт, Г. Пауль, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.); біхевіористська й необіхевіористська психологія (Дж. Вотсон, Е. Торндайк, Л. Блумфілд, Дж. Міллер, Ч. Осгуд та ін.); гештальтпсихологія (М. Вертгеймер, К. Бюлер, В. Келер, К. Коффка, К. Левін й ін.), американська дескриптивна лінгвістика (Дж. Гринберг, З. Харрис, Б. Скіннер); радянська теорія мовленнєвої діяльності (Л. Виготський, С. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, М. Жинкін та їхні послідовники). О. Леонтьєв згадує у зв'язку з передумовами становлення психолінгвістики і прізвища німецьких психологів О. Дітриха, який ще у 1913 році висловив думку про необхідність особливої наукової дисципліни – психології мови, яка б за завданнями не збігалася ані із психологією, ані з лінгвістикою; і Ф. Кайнца, який є автором багатотомного видання «Психологія мови» [1967, 69-71; 1999, 30].

Століття відділяє зародження психологічного напряму в мовознавстві від психолінгвістики як окремої галузі. У 1951 р. у Корнельському університеті (США) відбулася міжуніверситетська конференція лінгвістів і психологів, де було оголошено про створення Комітету з лінгвістики та психології. Однак зародження психолінгвістики як галузі датується липнем-серпнем 1953 р., коли Комітет із лінгвістики та психології проводив семінар в університеті м. Блумінгтон штату Індіана (США) під керівництвом психологів Ч. Осгуда та Дж. Керрола. Цей період характеризувався підвищеною увагою лінгвістів і психологів до ідей усезагальної теорії зв'язку, зокрема, до математичної теорії комунікації К. Шеннона й У. Вівера, та до інформаційного підходу. За результатами семінару була видана книга Ч. Осгуда та літературознавця й етнографа Т. Себеока «Психолінгвістика: огляд теорії та методи дослідження» (1954 р.), де розглядалися питання передачі мовленнєвого повідомлення, кодування й декодування інформації тощо. Проте треба зазначити, що сам термін «психолінгвістика» уперше вжитий американським психологом Н. Пронко ще у 1946 р. у статті «Мова та психолінгвістика» [Pronko 1946].

У США період формування психолінгвістики позначився впливом ідей структуралізму й біхевіоризму, засвоєних її дескриптивною течією. Другим етапом дослідники вважають лінгвістичний, який характеризувався виникненням

ще однієї течії американської психолінгвістики – генеративізму (породжувальної граматики Н. Хомського, яка отримала менталістське спрямування на вивчення універсальних процесів перетворення глибинних синтаксичних структур на поверхневі). Приблизно у 80-ті р. р. генеративізм постає в когнітивній версії, спрямувавши психолінгвістичні проблеми в русло ментальних процесів, структур зберігання, обробки й використання знань.

У СРСР, починаючи із середини 30-х р. р. XX ст., активно розроблялася теорія мовленнєвої діяльності як частина загальної психології під впливом ідей Л. Виготського та С. Рубінштейна (О.М. Леонтьєв, О. Лурія, М. Жинкін, Т. Ахутіна, Л. Сахарний, О. Шахнарович, О.О. Леонтьєв, І. Зимня, Р. Фрумкіна, О. Залевська, Є. Тарасов й ін.). Її проблематика й дослідницькі принципи свідчать саме про психолінгвістичну орієнтацію, хоч прийняття радянськими вченими терміна «психолінгвістика» позначив проведений у 1966 р. у Москві перший семінар із психолінгвістичних проблем під керівництвом О.О. Леонтьєва. В Інституті мовознавства АН СРСР було створено групу із психолінгвістики й теорії комунікації.

Лінгвоісторіографи та психолінгвісти вважають, що численні й різноманітні спроби періодизації розвитку психолінгвістики не враховують головного – ця галузь сформувалася й розвивалася не лише у США, а й у СРСР; до того ж не варто плутати когнітивну лінгвістику із психолінгвістикою (хоч вони, як і всі науки, що вивчають мову, мають тенденцію до інтеграції). М. Алефіренко розрізняє три напрями в історії психолінгвістики: асоціативний, трансформаціоністський та мовленнєво-діяльнісний. Перший представлений необіхевіористською концепцією американського психолога Ч. Осгуда, другий – школою генеративізму Н. Хомського, третій – радянською теорією мовленнєвої діяльності [2005, 166-167]. Назвати ці течії етапами неможливо, адже вони не слідують один за одним хронологічно. Дослідники намагаються при періодизації психолінгвістики встановити зміну пріоритетів психологічного й лінгвістичного аспектів. Як здається, такий підхід також не має сенсу, адже у школах і напрямах у різні періоди баланс цих двох аспектів встановлювався непослідовно.

Є. Тарасов, крім психолінгвістики Ч. Осгуда та Дж Міллера – Н. Хомського, виділяє психолінгвістику «третього покоління», пов'язану із критикою попередніх напрямів, посиленою увагою до семантики та прагненням вивчати реальних мовців у певних контекстах при відсутності добре формалізованих теорій, а також теорію мовленнєвої діяльності як наукову парадигму, яка протистоїть всім окресленим напрямам американської психолінгвістики і розробляється у СРСР і Росії як частина загальної психології [1996, 14-15]. У науковій літературі наявні також спроби пов'язати психолінгвістику з когнітивною наукою, особливо це стосується еволюції американського генеративізму, який поступово перейшов від домінування трансформаційних ідей у граматиці до визнання зв'язку граматики та семантики, мови та когніції [Kess 1993]. Цитований дослідник зовсім не згадує про теорію мовленнєвої діяльності як напрям світової психолінгвістики, що є неприпустимим, хоч і вписується до загальної ідеологічної настанови багатьох американських

лінгвістів. Теорія мовленнєвої діяльності радянської та пострадянської лінгвістики, безперечно, не є одним з етапів періодизації, адже її підґрунтя було закладене ще у 30-ті р. р. XX ст. у працях Л. Виготського, і вона сама має власну періодизацію. О. Залевська детально розглядає слабкі місця наведених періодизацій, де спостерігається змішування двох або трьох принципів поділу історії психолінгвістики на етапи [2000, 17]. Додамо, що в наведених класифікаціях зовсім відсутні європейські психолінгвістичні школи, тоді як традиція інтеграції психології й лінгвістики виходить саме звідти. Найбільш реалістичною спробою періодизації психолінгвістики нам видається класифікація О. Залевської, яка виокремлює підготовчий період для виникнення психолінгвістики у різних країнах, що розпочався ще у XIX ст.; другий період оформлення психолінгвістики в окрему галузь досліджень починаючи із 50–70-х р. р. XX ст. і третій період появи фундаментальних міждисциплінарних психолінгвістичних розробок починаючи з 80-х р. р. [2000, 18-19].

Треба також наголосити, що дуже важко сьогодні відділити психолінгвістичні й когнітивні дослідження, однак усе ж поки що поза межами компетенції й інструментально-настановчої спроможності когнітивної лінгвістики залишається чимало психолінгвістичних проблем, що доводить факт самостійного існування психолінгвістики як галузі мовознавства, яка, безперечно, має інтеграційні тенденції розвитку, тобто здатна знаходити спільні точки дотику не лише з когнітологією, а і з лінгвістикою тексту, дискурсологією, лінгвопрагматикою, теорією мовної комунікації, лінгвістичною семантикою, етнологією, теорією міжкультурної комунікації, прикладною лінгвістикою тощо.

Головними проблемами психолінгвістики залишаються методологія психолінгвістичних досліджень, моделювання й аналіз процесів породження, сприйняття й розуміння мовлення, механізмів формування в людини мовної здатності, опис організації ментального лексикону, аналіз дитячого мовлення, мовної свідомості й образу світу, дослідження невербальних складників комунікації, психічних механізмів ефективності спілкування, кодування й декодування текстів, міжкультурного спілкування, оволодіння іншою мовою, білінгвізму тощо. Існує й чимало більш конкретних проблем психолінгвістики, зокрема, розуміння метафор, фразеологічних одиниць у тексті й дискурсі, опис значення слова на підставі різних підходів, вивчення мовної особистості, вербальних асоціацій різних типів у проекції на структуру етносвідомості, індивідуальної свідомості, культури і т. ін.

2. Американські школи психолінгвістики: дескриптивізм і генеративізм.

Американська психолінгвістика протягом свого становлення й розвитку мала кілька методологічно та теоретично відмінних течій, що розробляли власні моделі цієї науки. Першою течією став постблумфілдіанський біхевіоризм, що втілився в найбільш ранньому дескриптивістському напрямі американської психолінгвістики.

Біхевіоризм (від англ. behaviour – поведінка) був напрямом психології, що розглядав діяльність людини як реакцію на стимули зовнішнього

середовища на підставі інтуїції (мислення не бралося до уваги, свідомість як предмет психологічних досліджень узагалі усувалася). Основоположником цього напряму був американський психолог Дж. Вотсон, який на початку XX ст. під впливом ідей функціоналізму та прагматизму Дж. Дьюї розробив головні положення біхевіоризму як альтернативи інтроспективній психології – науки про зміст свідомості (програмна стаття 1913 р. «Психологія з точки зору біхевіориста», книга 1925 р. «Біхевіоризм»). Вважаючи психологію експериментальною наукою, дослідник представляв поведінку людини як сукупність різних реакцій на певні стимули при панівній ролі інтуїції.

Праці Дж. Вотсона та його співвітчизника Е. Торндайка стали підґрунтям розвитку необіхевіористських течій (Е. Толмен, К. Халл, Б. Скіннер, Ч. Осгуд та ін.), хоч до багатьох положень раннього біхевіоризму послідовники поставилися критично. Наприклад, Е. Толмен уважав схему «стимул – реакція» наївною й недостатньою для опису поведінки, яку він розглядав як цілеспрямований акт, що використовує м'язові рухи, організовані відповідно до мети і спрямовані когнітивними чинниками, зокрема, когнітивною картою, створеною на підставі досвіду [2003, 143-164]. К. Халл запропонував видозмінену схему поведінки «стимул – організм – реакція», а головною детермінантою поведінкової діяльності він уважав потребу [2003, 509-530]. Концепція К. Халла викладена у вигляді математичних формул, теорем, постулатів і грунтується на емпіриці експериментальних досліджень. Б. Скіннер висунув теорію оперантного біхевіоризму, у якій відмовився від будь-яких внутрішніх детермінант поведінки і виокремив три типи поведінки: безумовно-рефлекторну, умовно-рефлекторну й оперантну, – остання не пов'язана з відповідним стимулом і є довільною спробою адаптації. Дослідник розробив технології управління поведінкою, головною з яких є контроль за режимом позитивних оперантних реакцій, що уможливлює маніпулювання нею [2003, 531-567].

У мовознавстві прямий вплив біхевіоризму мали погляди американського лінгвіста Л. Блумфілда, який розвинув біхевіористську теорію мови як форми реактивної поведінки на мовні стимули. Програма дескриптивізму була намічена ним у працях «Вступ до вивчення мови» 1914 р. і «Мова» 1933 р. Дослідник керувався біхевіористськими постулатами й визначав мовлення як засіб вирішення практичних завдань, насамперед регуляції діяльності людини. Він вважав, що мовлення залучене до системи діяльності людини і вона не реагує безпосередньо на мовлення, а реагує на нього так само, як і на інші немовленнєві стимули [1968]. Впливовим положенням Л. Блумфілда для дескриптивізму була теза про те, що пояснення мовних явищ на підставі категорій мислення та психіки (менталізм) є головною перешкодою для перетворення лінгвістики на точну науку.

Ідеї вченого та польові дослідження ним амеріндських мов за формальними критеріями дистрибуції мовних одиниць із виключенням значеннєвого компонента, а також положення біхевіористської позитивістської течії у психології визначили психолінгвістичну концепцію першого етапу психолінгвістики США – ***дескриптивізму*** (від англ. descriptive – описовий), що виник приблизно у 30-ті р. р. XX ст. Представниками дескриптивізму були

Ч. Осгуд, З. Харрис, Б. Блок, Б. Скіннер, Дж. Трейджер, Ч. Фриз, Ю. Найда, К. Пайк, Ч. Хоккет, Г. Глісон, Дж. Гринберг, П. Гарвін, Ч. Вьоглін й ін.

Головними положеннями дескриптивізму були залежність засвоєння мови дітьми від потреб поведінки; розгляд мовленнєвої діяльності як інтуїтивної поведінкової реакції на стимули зовнішнього середовища; заперечення пояснювального зв'язку мовних одиниць із категоріями мислення; оперування при дослідженні мовлення атомарними одиницями (фонами й морфами) при ігноруванні семантики, оскільки вона не підлягала прямому спостереженню. *Принципами* дескриптивізму дослідники називають: 1) *реактивність* мовленнєвої діяльності як форми поведінки людини (зв'язок стимулу й реакції через кодування та декодування мовних сигналів на основі інтуїції мовця); 2) *індивідуалізм* (дослідження вилученого з конкретного середовища мовця); 3) *атомізм* (членування мовлення на мінімальні сегменти – фони, морфи; дистрибутивний аналіз їхніх відповідників у мові; слово не виділялося окремо); 4) *асоціативність* (використання математичного методу У. Вівера та К. Шеннона, що став передумовою асоціативного методу в лінгвістиці); 5) *антименталізм* (заперечення пояснювального зв'язку мовних одиниць із категоріями мислення та психіки); 6) *асемантизм* (орієнтація лише на мовленнєві та мовні форми, хоч із 60-х років відбувся поворот деяких представників дескриптивізму як різновиду необіхевіоризму до аналізу семантичних явищ шляхом такого ж структурного моделювання – К. Пайк, Ю. Найда, Ч. Фриз) (детальніше див.: [Леонтьев 1999, 36-38]).

Загалом вагомим теоретичним доробком дескриптивізму стали опис дистрибуції атомарних мовних одиниць (фонів), розробка методик фонологічного аналізу, детальна характеристика фонологічних систем багатьох мов, їхньої просодики, опис різних типів морфем і їхніх морфів, розробка методики асоціативного експерименту, дистрибутивного аналізу, методу аналізу за безпосередніми складниками, загалом процедурного підходу до дослідження мови, продовження традицій дослідження амеріндських мов, розв'язання прикладних завдань дешифрування текстів тощо. Американський дескриптивізм виявився у двох найбільш потужних напрямах.

Перший був утілений у розробках методик дистрибутивного аналізу Йєльської школи. Головні принципи дистрибутивного аналізу були сформульовані Л. Блумфілдом у 20-ті р. р. XX ст. Цей метод був упроваджений і розроблений у 30–50-ті р. р. американським лінгвістом З. Харрисом і його послідовниками щодо опису оточення фонів і морфів у мовному потоці. Метою дистрибутивного аналізу було встановлення ознак і функціональних властивостей певної мовної одиниці шляхом визначення сукупності сполучуваних із нею елементів (дистрибуції, оточення) однакового рівневого статусу (фонем, морфем, лексем тощо) у всіх можливих контекстах (детальніше див. розділ 1).

Другий напрям дескриптивізму сформувалася в помірно-структуралістській Анн-Арборській школі тагмеміки, очолюваній К. Пайком (йому належить тритомна праця «Мова відносно інтегрованої теорії структури людської поведінки» 1954–1960 р. р.) Становлення тагмеміки, яке датують 50-ми р. р.

XX ст., проходило під впливом практичних потреб перекладу Біблії на ще не вивчені екзотичні мови й розробленої у формальному американському структуралізмі дистрибутивної методики. Головними положеннями тагмеміки були: 1) виділення емічного й етичного рівнів мови як рівня мовної системи з її абстрактними одиницями й мовленнєвого, на якому відбувається конкретна реалізація інваріантів (К. Пайк); 2) визнання центральними одиницями мовної поведінки тагмем – мінімальних функціонально навантажених формальних елементів, наповнювачами яких є частини мови; 3) розгляд різноаспектності одиниці мови, яка має набір перспектив (тагмему), що містить позиції одиниці в тексті (функціональні слоти суб'єкта, об'єкта і под.), у поведінці людини, в певному класі одиниць, ролі в реченні й відношення до інших елементів висловлення, тексту; 4) протиставлення тагмемам тагмів – конкретних реалізацій, фонів і морфів; 5) уведення нової емічної одиниці для характеристики поведінки людини в мовленнєвому акті – біхевіореми і т. ін. У межах тагмеміки, яка загалом виявилася неперспективною через непослідовність і відсутність чіткої методики, були описані деякі маловідомі мови, розроблені ряди перспектив щодо деяких одиниць, переважно фонів і морфів. Анн-Арборська школа зберегла етнографічну й етнолінгвістичну орієнтацію і спрямовує зусилля на вивчення амеріндських мов у зв'язку з культурою й етносвідомістю індіанців.

До концепцій дескриптивізму відносять ще і стратифікаційну граматику С. Лема, розроблену наприкінці 60-х р. р. XX ст. Головними її положеннями були: 1) виділення в мові як системі мережі ієрархічних відношень підсистем (стратів, стратумів), серед яких найвищою є семантика; 2) розгляд значення на кожному стратумі системи; 3) фіксація на кожному стратумі системи комбінаторних обмежень як правил семотактики, лексотактики, морфотактики й фонотактики; 4) виокремлення трьох планів характеристики мовних одиниць: інваріантів системи (емічного), складників цих інваріантів (конститутивного) і плану матеріальної реалізації (етичного); 5) кваліфікація мови як динамічної системи, страти якої дають змогу ступенево кодувати значення у звуках і розуміти мовлення шляхом руху від звуків до значень і т. ін. Стратифікаційна граматика хоч і будувалася на засадах дескриптивізму, проте намагалася подолати його недоліки: асемантизм й атомізм. Модель аналізу стратифікаційної граматики була багатоступеневою й тому ускладнювала представлення результатів досліджень, зокрема, в живому мовленні.

Під впливом розвитку комп'ютерної науки на той час дескриптивісти, американські психологи Дж. Міллер, Ю. Галантер і К Прибрам у книзі «Плани та структура поведінки» розробили так звану ТОТЕ-модель – схему поведінки, що містила у своїй структурі проміжний механізм, відправним моментом якої є ланка «стимул – реакція» [2003, 568-585]. Назва моделі пояснюється ланцюгом операцій поведінки: Test – проба, Operate – операція, Test – проба, Exist – результат). Модель доводить, що операції, здійснювані організмом, постійно регулюються результатами різних проб. У цій моделі центральною є ідея зворотного зв'язку, який уможливлює корекцію поведінки й можливість досягнення результату. Дослідники проводили аналогії поведінки людини

з діями ЕОМ за принципом стимулу й реакції. Однак проміжним механізмом між стимулом і реакцією вони вважали образ і план. Образом є всі накопичені й організовані знання людини, а план розглядається як алгоритм процедур, що сприяє контролю й організації поведінки людини. План керується пробами, які здійснюються в умовах, створених образом. Ідея моделі загалом була перспективною, хоч і механістичною. Вона застосовується в сучасних когнітивних концепціях.

Приблизно у 60-ті р. р. дескриптивізм поступився місцем у психолінгвістиці США генеративному напрямові. Найбільш помірні у своїх поглядах дескриптивісти перейшли до аналізу етнолінгвістичної та соціолінгвістичної проблематики. Дескриптивізм посприяв розробці в мовознавстві формальних методів дослідження, зокрема, дистрибутивного аналізу, математичних і логічних методик, збагатив лінгвістику новим термінологічним апаратом. Однак асемантизм, атомізм, механістичність, антименталізм (інтуїтивізм), статичність цього напряму призвели до неможливості розв'язання поставлених ним завдань пізнання мови, її структури й функціонування. Течіями, які намагалися подолати недоліки дескриптивізму, в межах американського структуралізму стали стратифікаційна та трансформаційна граматика, тагмеміка, теорія компонентного аналізу, синтаксичної семантики тощо.

Другою течією американської психолінгвістики стала ***генеративістська*** (від англ. to generate – породжувати), яка досліджувала мовлення, його синтаксичну організацію під кутом зору універсальних принципів і параметрів природних мов, моделей глибинних синтаксичних структур, правил трансформації їх у поверхневі, обмеження цих правил у різних мовах й обґрунтовувала концепцію вродженої мовної здатності з незалежними внутрішніми закономірностями. Термін «генеративізм» уперше з'явився в роботах Дж. Сьорля на початку 70-х р. р., хоч теоретичні засади цього напряму були сформульовані в роботі Н. Хомського «Синтаксичні структури» у 1957 р. і його рецензії на книгу Б. Скіннера «Мовленнєва поведінка» у 1959 р., яка зробила його знаменитим й ознаменувала перший етап автономного синтаксису.

Генеративізм має різні школи й течії, однак стрижневою для нього залишається концепція американського лінгвіста Н. Хомського (Чомські), яка виникла як альтернатива дескриптивізму (зокрема, його антименталізму й реактивності) у межах структурної парадигми, що накопичила значний потенціал нових формально-аналітичних методів дослідження мови. Але американський структуралізм на той період зосереджувався виключно на поведінковому аспекті функціонування мови, ігноруючи реальне мислення та психічну діяльність мовців і не дотримуючись принципу цілісності мовних об'єктів. Це призвело до категоричного неприйняття структуралістських постулатів Н. Хомським [Chomsky 1957; Barsky 1998, 88] і, як вважають деякі дослідники, до виникнення нової лінгвістичної парадигми – генеративізму, який, запозичивши певні структуралістські ідеї й методи формалізації мови, орієнтувався на пошук універсального ментального підґрунтя правил побудови граматично правильних речень [Березин 2000, 10]. Як зауважує

український мовознавець І. Буніятова, «принагідно нагадаємо, що генеративна теорія, відтіснивши на задній план структуралістів, запозичила у них, зокрема, у Ч.Ф. Хоккета, категорії «глибинної» і «поверхневої» структур без необхідних посилань на останнього» [2003, 33].

Успіхові генеративної теорії посприяли не лише криза дескриптивізму, а й підтримка Н. Хомського як науковця провідними вченими США, зокрема, видатним психологом Дж. Міллером; лінгвістом, редактором основного органу Американського лінгвістичного товариства журналу «Language» Б. Блохом; видатним мовознавцем Р. Якобсоном, який у 1962 р. на IX Міжнародному конгресі лінгвістів представив Н. Хомського як «нову зірку» в лінгвістиці [Koerner 1989, 117; Березин 2000, 19].

Підґрунтям концепції Н. Хомського були насамперед раціоналістські й редукціоністські погляди Р. Декарта, теорія універсальної граматики Пор-Рояля, а також наукові розробки трансформаційної граматики американського лінгвіста З. Харриса («Методи структурної лінгвістики» 1951 р.), ідея «похідної форми» і «глибинних форм» американського дескриптивіста Ч. Хоккета («Дві моделі граматичного опису», 1954 р.) і психологічні теорії Дж. Міллера, який став адептом теорії Н. Хомського, що значно посилило її авторитетність. Положення «Синтаксичних структур» рецензент цієї книги Ч. Вьоглін іронічно назвав «революційними», однак пізніше прихильники генеративізму ввели поняття «хомськіанської революції», прагнучи підкреслити пріоритети цього напряму в лінгвістиці. Революційність теорії Н. Хомського особливо підтримали молоді студенти-лінгвісти у 60-ті р. р. і на початку 70-х, які «дійсно, вважали себе свідками революції у своїй галузі»: вони масово вступали до Американського лінгвістичного товариства, що давало їм пріоритети у працевлаштуванні [Березин 2000, 18]. Як зазначає О. Леонтьєв, «модель Н. Хомського імпонувала як лінгвістам, так і психолінгвістам своєю оригінальністю, уявною динамічністю, вона немовби дозволяла зробити в лінгвістиці принциповий крок уперед – від розподілу мовних одиниць за рівнями й побудови на кожному рівні своєї мовної підсистеми до представлення мови як цілісної системи, організованої за єдиними правилами» [1999, 41]. Однак, на його думку, динамічність моделі була доволі обмеженою (це був перехід від одного статичного стану до другого статичного стану), а системність – фіктивною, малоприйнятною для мов іншої структури, навіть для російської [1999, 42].

Критики концепції генеративізму вважали її «єрессю в межах неососсюріанської традиції» [Joos 1961, 17] і пов'язували поширення генеративної граматики у США із впливом соціальних й економічних чинників (наприклад, фінансування міністерством оборони США лінгвістичних програм Массачусетского технологічного інституту, де працював Н. Хомський, керівні посади його прибічників в Американському лінгвістичному товаристві тощо) [Березин 2000, 15-19]. Проте навіть опонент Н. Хомського Ч. Хоккет визнавав появу «Синтаксичних структур» четвертим головним відкриттям у мовознавстві за останні 200 років після доповіді В. Джонса (1786 р.) про історичну лінгвістику, статті К. Вернера про відсутність виключень із правил

звукових змін і Соссюрівського «Курсу загальної лінгвістики» [Цит. за: Бейлин 2002, 17].

Генеративізм отримав особливе місце в мовознавстві XX ст. (його фундатор Н. Хомський є найбільш цитованим лінгвістом – за даними «The Arts and Humanities Citation Index» – 4000 цитат протягом 1980–1992 р. р.). Дослідники вважають найбільш вагомими моментами генеративної граматики Н. Хомського: 1) пріоритет гіпотетико-дедуктивного підходу до мови на противагу емпіричному, індуктивному; 2) розгляд мови як ментального феномена; 3) концепцію нативізму як вродженої бази мовних знань; 4) посилену увагу до універсальних структур синтаксису, їх трансформацій та обмежень на них з огляду на граматичну правильність; 5) принципову розбіжність моделей мовної компетенції (competence) і мовної активності (performance), які належать ідеальному носієві мови; 6) подолання атомізму, властивого концепції дескриптивістів; 7) можливість застосування розробок генеративної граматики в машинному перекладі й автоматичній обробці мови тощо [Кубрякова 1995, 175].

Генеративна теорія Н. Хомського еволюціонувала протягом 50 років і пройшла чотири етапи. На етапі автономного синтаксису дослідник спробував представити формалізований опис природної мови й висунув ідеї: 1) рекурсивних правил (recursive rules), які дають змогу породжувати речення різної довжини, зберігаючи при цьому наявні синтаксичні відношення; 2) можливості формального опису мови; 3) протиставлення внутрішньої й зовнішньої мов (I-language – E-language) [Chomsky 1957].

Другий етап (Стандартної синтаксичної теорії) ознаменований виходом книги «Аспекти теорії синтаксису» у 1965 р. і характеризується розробкою понять поверхневої (Surface) та глибинної (Deep) синтаксичних структур, що, як зауважує О. Леонтьєв, було першою спробою вторгнутися до психолінгвістики [1999, 40]. Глибинна структура є мисленнєвим рівнем синтаксичного представлення речень у мовному апараті людини, який породжується за правилами структури складників (phrase-structure rules) універсальної вродженої бази й на підставі різних трансформацій (правил граматичної перебудови) може формувати поверхневі синтаксичні структури. І. Буніятова вважає, що протиставлення глибинних і поверхневих структур наявне ще у філософській граматиці Санкція «Minerva seu de Causis Linguae Latine» (1587 р.), де філософ постулював більш абстрактний рівень, на якому зустрічаються речення й думка, – рівень глибинної структури; кожна людина мусить володіти набором правил і принципів взаємовідношення між глибинними й поверхневими структурами речень [2001, 78]. Як зазначалося вище, у дещо зміненому вигляді ця ж ідея наявна у праці американського дескриптивіста Ч. Хоккета «Дві моделі граматичного опису» 1954 р. [Koerner 1989]. Н. Хомський описав перетворення глибинних синтаксичних структур на поверхневі як набір універсальних формальних трансформацій, запозичивши ідею трансформації у З. Харриса – розробника трансформаційного та дистрибутивного аналізу. Ф. Березін із посиланнями на К. Кьорнера зазначає, що Н. Хомський був найважливішим продовжувачем ідей З. Харриса, що дало змогу першому подолати чимало з оман його ранньої моделі [2000, 16].

Головними положеннями Стандартної синтаксичної теорії були такі: 1) будь-яке висловлення походить із глибинної структури, яка створюється за правилами структури складників із бази, тобто базових граматичних відношень; 2) перетворення (породження) глибинної синтаксичної структури на поверхневу, якій надається фонетична інтерпретація за допомогою правил фонологічного компонента, здійснюється на підставі правил трансформації; 3) лексикон має вторинну роль і застосовується при творенні глибинних структур за правилами структури складників; 4) безкінечна кількість глибинних структур не здатна породжувати безкінечну кількість поверхневих, як змістовних, так і беззмістовних; 5) трансформаційне правило містить два компоненти – структурний опис і структурну зміну; 6) база правил структури складників є вродженою [Chomsky 1965].

Критики Стандартної синтаксичної теорії відзначають її обмеженість лише мовно-синтаксичним матеріалом без урахування психологічних процесів, відсутність пояснювальної здатності теорії щодо мовленнєвої поведінки, поглиблення індивідуалізму дескриптивістів шляхом упровадження ідеї універсальних вроджених правил засвоєння й користування мовою, розгляд синтаксичних структур поза реальною ситуацією спілкування, поза індивідуальними особливостями конкретного мовця, а також ігнорування семантики при перетворенні глибинних структур на поверхневі. О. Леонтьєв вважав цю теорію принципово антипсихологічною, адже системність поведінки людини виводиться лише із системності мови, психіка ж у кращому випадку накладає певні обмеження на реалізацію мовних структур [1999, 42-43].

На відміну від попереднього етапу Стандартної теорії, у Розширеній синтаксичній теорії – третьому етапі генеративізму – більше уваги приділено семантичному представленню глибинних і поверхневих синтаксичних структур і їхніх правил трансформації, а також розроблено універсальні синтаксичні обмеження на породжувальну здатність трансформацій. У запровадженій Н. Хомським *тета-теорії* (Theta theory) уведено принцип побудови глибинної синтаксичної структури як предикатно-аргументної, де граматичні ознаки предиката диктують наявність валентних позицій аргументів, що подібне до теорії валентностей. Наприклад, перехідне дієслово має агенс і тему – прямий додаток, що дає змогу трансформувати активну конструкцію в пасивну.

На цьому ж етапі, у 70-ті р. р., відбувається перехід до *інтерпретативізму*, або лексикалізму: при перетворенні глибинних структур на поверхневі правила семантичної інтерпретації отримують більшу вагу, однак незмінним залишається домінування формального синтаксису та трансформаційного підходу. Під кутом зору інтерпретативізму значення синтаксичних структур розглядається як таке, що також може бути формалізоване й підлягає дії правил семантичної інтерпретації. Воно виникає на підставі знань інтерпретаторів, а також їхніх інтерпретаційних стратегій, а не у зв'язку з мовними формами. Зрозуміти мовну структуру означає аналітично переінтерпретувати смисл досягнутого усвідомлення того, що

втілено у граматичних фактах. Концепція інтерпретативізму була розвинута послідовниками Н. Хомського Р. Джекендоффом, Дж. Фодором, Х Саймоном, М. Джонсоном, А. Ньюеллом й ін. в *інтерпретаційній семантиці,* яка є одним із напрямів породжувальної граматики у межах Розширеної стандартної теорії. Теоретичним підґрунтям інтерпретаційної семантики були також феноменологічна герменевтика та прагматична концепція Ч. Пірса.

У межах цього етапу розпочато розробку *Теорії принципів і параметрів* (Theory of Principles and Parameters), яка вводить правила обмежень на трансформації і шляхом їхньої перевірки на матеріалі різних мов намагається винайти універсальні принципи-обмеження, спільні для всіх мов (наприклад, обмеження сурядної конструкції як заборона винесення її елементів; обмеження сентенціального підмета як заборона винесення підмета підрядного речення тощо). На етапі переходу до переглянутої (мінімалістської синтаксичної теорії) теорія принципів і параметрів пов'язується з *теорією управління та зв'язування* (Government-binding theory). У книзі Н. Хомського «Лекції про управління та зв'язування» (1981 р.) кількість універсальних трансформацій обмежена лише α-переміщенням, яке в певних мовах має деякі обмеження (наприклад, принцип порожньої категорії). Теорія управління розробляє принципи побудови глибинних синтаксичних структур на підставі підпорядкованості вершині як центру речення інших залежних елементів, можливості їхніх трансформацій й обмежень правил переміщення складників речення. Теорія зв'язування пояснює кореферентні зв'язки займенників із їхніми антецедентами, а також співвіднесення кореферентних імен чи сполук [Chomsky 1981]. Одним із важливих модулів теорії управління та зв'язування є *X (ікс)-штрих-теорія* (X-Bar Theory), яка представляє синтаксичну групу як зв'язки послідовної підпорядкованості в дереві залежностей, де кожний складник є проекцією (поширенням) своєї вершини. Вершина має залежні компоненти, які створюють дві її проекції різного рівня, а рівень проекції позначається кількістю штрихів при категорійному символі. Отже, підпорядковані вершині складники X отримують проекцію штрих, далі – два штрихи, три штрихи і т. ін. залежно від рівнів розгортання дерева залежностей.

З огляду на введений у Тета-теорії принцип предикатно-аргументного характеру глибинних синтаксичних структур у теорії управління та зв'язування розглядається поняття *відмінкового фільтра* (Case filter), дія якого полягає в тому, що будь-яка іменна група в реченні перебуває на позиції певного відмінка, навіть якщо в мові морфологічної категорії відмінка не існує, універсальний відмінок присутній у глибинній синтаксичній структурі речення. Прихильники Н. Хомського вважають, що цей принцип уможливив пояснення універсальних закономірностей побудови речень.

На четвертому етапі (Переглянутої розширеної стандартної теорії) у 80–90-ті р. р. виходять праці Н. Хомського «Знання мови. Їхня природа, походження й використання» (1986 р.), «Лінгвістика й когнітивна наука» (1991 р.), «Мінімалістська програма лінгвістичної теорії» (1993 р.), «Нові горизонти у вченні про мову й думку» (2000 р.) й ін. Головними положеннями цього етапу є: 1) модульний підхід до мови і, зокрема, до граматики; 2) дослідження

в галузі порівняльного синтаксису, що дали змогу обґрунтувати головні модулі теорії управління та зв'язування; 3) розвиток концепції нативізму шляхом уведення принципу перемикачів (Switches), які уможливлюють засвоєння будь-якої мови шляхом спроб і помилок [Chomsky 1986]; 4) спрямування на створення універсальної граматики; 5) розробка принципово нової моделі реалізації мовної здатності людини і т. ін.

Мінімалістська програма представляє мовленнєву діяльність не як раніше на підставі перетворення глибинних структур у поверхневі шляхом правил трансформацій і вродженої бази, а у вигляді взаємодії двох головних підсистем мовного апарату людини: 1) обчислювальної, яка породжує мовні висловлення та подає накази системам реалізації (артикуляторно-перцептивній, концептуально-інтенційній), зважаючи на правила трансформацій й обмеження на них, побудову предикатно-аргументних структур, і 2) лексикону, який містить лексичну інформацію конкретної мови (фонологічні й формальні ознаки, валентності і т. ін.). Дві системи реалізації відповідають двом інтерфейсам: фонетичній і логічній формам. Правила трансформації розглядаються як універсальні, однак в одних мовах такі універсалії спостерігаються в поверхневих синтаксичних структурах і фонетичній формі, в інших – лише на рівні логічної форми у глибинних, концептуально-інтенційних системах реалізації. Програма зорієнтована на когнітивний аналіз мовних явищ та їхньої репрезентації у вигляді знання, на чинники прагматичних правил реалізації в певних комунікативних ситуаціях.

Результатом перевірки на попередньому й цьому етапі концепції універсальних обмежень трансформацій на матеріалі різних мов, стало скорочення кількості трансформацій до однієї найбільш загальної – *альфа-переміщення* (Alpha movement, α-movement), яка дає змогу переміщати будь-який елемент на будь-яке місце в реченні, якщо на його позиції в реченні залишається певний підпорядкований йому слід. Спробу застосування альфа-переміщення здійснили Г. Ласник і М. Сайто у книзі «Move α» 1992 р., де зазначалося, що ця єдина трансформація приводить до цілого ряду емпіричних передбачень, які підтверджуються на матеріалі багатьох мов [Бейлин 2002, 40]. Крім альфа-переміщення, виокремлювалися й універсальні принципи, які, як зазначає Дж. Бейлін, є «нащадками» синтаксичних обмежень учня Н. Хомського Дж. Росса, який у 1967 р. захистив дисертацію «обмеження на змінні в синтаксисі», що стала віхою у процесі переходу від Розширеної стандартної теорії до Теорії принципів і параметрів [2002, 26].

На етапі мінімалізму вдосконалюється *теорія принципів і параметрів*. Конкретна мова задана вибором значень для певних параметрів – інваріантів, які складають уроджену універсальну базу мовних знань і за якими мови різняться, обираючи ту чи іншу варіацію параметра. Отже, різноманітність мов за типом, будовою є результатом різної параметризації загальних принципів. Параметрами є порядок слів, порядок частин складнопідрядних речень, ступінь синтетизму мови, тип інтонації, позиція прийменника, наявність підмета, відношення суб'єкта та предиката, предиката й об'єкта, означення й означуваного і т. ін. Параметризації підлягають усі рівні мовної системи.

Параметри поєднують рівневі властивості мови, установлюючи їхню залежність. Наприклад, наявність у певних мовах нульового підмета (pro-drop parameter) пов'язана з розвиненою системою дієслівної словозміни. Ергативний тип мови передбачає параметри відмінкової системи, означеності / неозначеності. Із теорією принципів і параметрів безпосередньо пов'язана нова версія концепції нативізму Н. Хомського.

Нативізм (від англ. native – природний, природжений) є ключовою психолінгвістичною теорією генеративізму, розробка якої розпочалася ще з рецензії Н. Хомського на книгу дескриптивіста Б. Скіннера «Вербальна поведінка». Пізніше головні постулати нативізму були представлені у книзі Н. Хомського «Аспекти теорії синтаксису». Нативізм позначає вродженість певної мовної бази, мовної здатності, що дає змогу дітям оволодіти мовою до 4-х років, засвоївши величезний масив знань про мовні механізми, норми і правила їхнього застосування. На думку Н. Хомського та його прихильників, база вроджених мовних знань є універсальною граматичною частиною біологічної спадщини людини, а оточення відіграє роль не більшу, ніж пускового регулятивного механізму. Такими універсаліями в генеративній концепції спершу були трансформаційні правила, згодом принципи управління та зв'язування й комплекс модулів обмежень на трансформації. У 80-ті р. р. Н. Хомський запропонував як додаток до концепції нативізму теорію перемикачів, які уможливлюють подібну параметризацію мови середовища шляхом «спроб і помилок».

Загалом ідеї генеративного напряму американської психолінгвістики набули поширення в європейських лінгвістичних школах (Празькій, Лондонській, французькій, німецькій, Московській тощо), хоч у Європі «поширення ідей Н. Хомського наштовхнулося на ґрунтовну психологічну традицію. Європейські психолінгвісти прийняли ідеї Хомського – Міллера із самого початку cum grano' salis, з великим скепсисом, зіставляючи їх із традиційною психологією і перетворюючи відповідно до власної психологічної позиції» [Леонтьев 1999, 45]. Попри критичне ставлення лінгвістів до деяких положень хомськіанської теорії, генеративна граматика отримала багато прихильників і продовжує розвиватися в лінгвістичних школах світу, проектується в когнітивну й комп'ютерну лінгвістику, знаходячи прикладні аспекти застосування в машинному перекладі й автоматичній обробці мови (багаторівневих моделях аналізу й синтезу мови).

Альтернативним генеративній граматиці напрямом в американській лінгвістиці була ***генеративна семантика***, яка перенесла генеративну здатність на семантичний компонент висловлень і намагалася створити модель мови «від значення до тексту» і навпаки. Вона зверталася не до знань комунікантів, а до базових логіко-семантичних структур, що, як уважалося, мають таку саму природу, як і синтаксичні. Вони не є автономними від синтаксису і є одночасно синтаксичними. Це зумовило відмову від поняття глибинної структури й ототожнення трансформацій і правил семантичної інтерпретації. Обмеження для генеративної семантики були комбінаторно-

дериваційними, а не синтаксичними (обмеження на поєднання елементів у семантичній і поверхневій структурах).

Представниками генеративної семантики були американські лінгвісти Дж. МакКолі, Дж. Катц, П. Постал, Дж. Грубер, Дж. Росс та ін. Дж. Катц і П. Постал у книзі «Інтегрована теорія лінгвістичного опису» 1964 р. висунули гіпотезу, згідно з якою трансформації не повинні змінювати значення речення; якщо речення різні за змістом, то вони відповідають різним глибинним структурам. Гіпотеза була зумовлена потребою оптимізувати модель породження генеративної граматики шляхом уведення до неї семантичного компонента на етапі Розширеної стандартної теорії: для Н. Хомського і його прибічників семантичний компонент мав другорядну інтерпретаційну роль і таку саму формальну природу, як і синтаксичні структури. Однак при семантичній омонімії речень виникла проблема з установленням глибинних структур, які, згідно з позицією генеративної граматики, мали б бути тотожними (наприклад, речення *The man hit the colorful ball* має подвійний зміст: *Людина вдарила по яскравому м'ячу* і *Людина вразила (присутніх) на яскравому балу*).

Представники генеративної семантики розробили методику семантичного аналізу, яка ґрунтувалася на трьох категоріях: окремих значеннях слів – лексичних ридінгах, семах як семантичних маркерах і селекційних обмеженнях як правилах уживання. На думку представників цього напряму, семантичний аналіз за процедурою може бути таким самим, як і фонетичний. Для встановлення значення достатньою є мовна структура речення, що приводило до громіздких процедур опису всіх прагматичних аспектів значення речення, адже формальним апаратом аналізу були прийоми трансформаційного синтаксису. Генеративна семантика була поставлена під сумнів самим Н. Хомським через абсолютизацію нею семантичного компонента й наприкінці 70-х р. р. практично позбавилася всіх прихильників. На противагу їй почала набирати силу лексична розширена стандартна теорія, яка спрямувала увагу на правила семантичного компонента мови в цілому й дослідження лексикону окремих мов з огляду на його вплив на граматичні перетворення. Генеративна семантика не здатна була пояснити природу базисних семантичних категорій і не відображала семантичного підґрунтя синтаксичних категорій. Однак позитивним моментом її існування, було те, що вона дала поштовх для подальших розробок когнітивної семантики, звернула увагу дослідників на семантичний бік мовленнєвих структур.

3. Теорія мовленнєвої діяльності у СРСР та на пострадянському просторі, її головні надбання.

У 2006 р. на Міжнародному симпозіумі із психолінгвістики та теорії комунікації було констатовано, що теорії мовленнєвої діяльності, основоположником якої був О.О. Леонтьєв, виповнилося 40 років. Як зазначає Є. Тарасов, «при побудові теорії мовленнєвої діяльності О.О. Леонтьєв як психологічну теорію використав загальну теорію діяльності, що найбільш

адекватно описує та пояснює активність людини. Для формування лінгвістичного апарату своєї теорії О.О. Леонтьєв запропонував представлення лінгвістичної доктрини академіка Л.В. Щерби» [2006, 3]. Підвалини теорії мовленнєвої діяльності закладені ще у 30-ті р. р. у працях радянського психолога Л. Виготського. Датування ж її як офіційної концепції радянської психолінгвістики починається з 1966 р., коли у межах першого семінару із психолінгвістики під керівництвом О.О. Леонтьєва теорія мовленнєвої діяльності отримала назву психолінгвістики.

Поняття мовленнєвої діяльності було розроблено російським лінгвістом, учнем І. Бодуена де Куртене Л. Щербою у праці «О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании» 1931 р. Дослідник розглядає три аспекти дослідження мовних явищ як альтернативу Соссюрівській дихотомії мови й мовлення: *мовні системи* – словники та граматики, що встановлюються на підставі всіх актів мовлення й розуміння в певну епоху життя деякої суспільної групи; *мовний матеріал* як сукупність всього вимовленого та сприйнятого такою групою і *мовленнєву діяльність* як самі процеси говоріння й розуміння, що зумовлюються складним мовленнєвим механізмом людини, або психофізіологічною мовленнєвою організацією індивіда [1974]. Цікаво, що Л. Щерба, перебуваючи на засадах антипсихологізму та поширеного на той час соціологізму, впроваджує принципи, які були надалі взяті на озброєння психологією та психолінгвістикою. Це пояснюється насамперед відмовою від абстрактного носія мови й орієнтацією на живе мовлення індивідів. До того ж мовна система розглядається як колективне надбання, що встановлюється на підставі мовного матеріалу і співвідноситься з індивідуальною мовленнєвою системою.

О. Залевська висловила цілком слушну думку про те, що в концепції Л. Щерби наявний ще й четвертий аспект – мовленнєва організація як «готовність індивіда до мовлення», яка має статус механізму, тоді як мовленнєва діяльність є процесом [2000, 30]. Дослідниця обґрунтовує свою думку на прикладі схеми й акцентує увагу на наступних моментах: «1) мовленнєва організація людини є не пасивною скарбницею знань про мову, а динамічною функціональною системою; 2) підкреслюється постійна взаємодія між процесом переробки й упорядкування мовленнєвого досвіду та її продуктом (тобто нове в мовленнєвому досвіді, що не існує в межах системи, зумовлює її перебудову, а кожний черговий стан системи служить підґрунтям для порівняння при наступній переробці мовленнєвого досвіду); 3) названі положення створюють базу для трактування мовленнєвої організації людини як самоорганізованої системи» [Залевская 2000, 30].

Психологічний аспект теорії мовленнєвої діяльності започаткований Л. Виготським, який трактував мовлення з позицій діяльнісності, мотивованості, евристичності, соціальної та предметної зумовленості, розробив оригінальну фазово-ступеневу теорію процесу продукування мовлення, що покладена в основу моделей породження послідовників його вчення. О. Леонтьєв робить примітку, що ідея фазної побудови діяльності, можливо, належить також представнику Московської психологічної школи, сучаснику Л. Виготського С. Рубінштейну [1999, 50]. Треба зазначити, що реальний вплив на розвиток

психолінгвістики у СРСР, крім Л. Виготського, мали ідеї інших психологів, зокрема, С. Рубінштейна, який розглядав горизонтальну структуру діяльності у фазах мотивації, орієнтовних дій, планування діяльності, реалізації плану і контролю, Д. Узнадзе, який розробив теорію установки, М. Жинкіна, який висунув оригінальну теорію внутрішнього мовлення, що послуговується особливим несловесним універсальним предметно-схемним кодом (УПК).

Теорія мовленнєвої діяльності як діяльнісна концепція мови у єдності спілкування й узагальнення була спрямована на дослідження процесів продукування та сприйняття мовлення, мовленнєвих операцій і механізмів, мотивованості мовленнєвої активності у складі структури немовної діяльності людини як члена соціуму, організації пам'яті, типів знань, зв'язку мислення й мовлення, значення та слова в мовленнєвому механізмі людини, нейропсихологічного підґрунтя мовленнєвих процесів, онтогенезу мовленнєвої здатності, стратегій оволодіння мовою та її використання тощо. У СРСР психолінгвістична концепція була розроблена кількома поколіннями психологів і лінгвістів, зокрема, учнями Л. Виготського О.М. Леонтьєвим й О. Лурія, і їхніми послідовниками, що наприкінці 60-х р. р. XX ст. об'єдналися навколо О.О. Леонтьєва у складі Московської психолінгвістичної школи, до якої належали учениця О. Лурія Т. Ахутіна (Рябова), Б. Бгажноков, І. Горєлов, О. Залевська, учениця М. Жинкіна І. Зимня, В. Петренко, Л. Сахарний, Ю. Сорокін, А. Смирнов, Є. Тарасов, Н. Уфімцева, О. Шахнарович, А. Штерн й ін. (до цієї школи близькі й відповідні погляди Р. Фрумкіної). Сьогодні деякі з названих психолінгвістів продовжують працювати в руслі Московської психолінгвістичної школи, мають власні напрями, деякі, на жаль, пішли з життя, однак їхні розробки залишаються базовими для молодого покоління науковців.

Головними *принципами* теорії мовленнєвої діяльності є: 1) інтегрованість, цілісність дослідження процесу породження мовлення як низки фаз – операцій переходу від мотиву до думки, далі – до внутрішнього мовлення (програми) і через етап семантико-словесного синтаксису до зовнішнього мовлення; 2) спонтанність аналізу мислення й мовлення з огляду на контроль першого над другим; 3) мотивованість і цілеспрямованість мовленнєвої діяльності; 4) послідовний семантизм як обов'язкове урахування значеннєвої природи синтаксичних структур; 5) предметність мовленнєвої діяльності як кореляція її із середовищем, навколишнім світом; її суспільна і соціальна зумовленість; 6) вертикальна організація діяльності на всіх рівнях мови; 7) евристичність організації мовленнєвої діяльності; 8) імовірнісне прогнозування діяльності на підставі власного досвіду тощо.

Радянська психолінгвістика, що нині продовжує розвиватися у країнах СНД та близького Зарубіжжя, накопичила значний теоретичний потенціал та практично-експериментальний досвід із проблем породження мовлення (О.М.Леонтьєв, М. Жинкін, Т. Ахутіна, І. Горєлов, В. Звегінцев, О. Лурія й ін.); моделей мовленнєвої діяльності, внутрішнього слова, значення (О. Леонтьєв, М. Жинкін, В. Панфілов, О. Брудний, О. Залевська, Б. Норман, В. Петренко, Ю. Апресян, Ю. Караулов, Л. Сахарний); сприйняття мовлення, тексту (С. Кримський, О. Залевська, І. Зимня, М. Попович); психоментальної природи комунікації (І. Горєлов, В. Аврорин, Є. Тарасов, І. Сусов, В. Голод, О. Шахнарович,

О.О.Леонтьєв); імовірних структур мовлення (Р. Фрумкіна, Н. Андрєєв); вербальних асоціацій (О. Клименко, Н. Бутенко, Н. Уфімцева, Ю. Караулов, Д. Терехова, О. Горошко); дитячого мовлення (О. Шахнарович, О. Гвоздєв, Т. Ахутіна, Т. Наумова), психології тексту (Т. Дрідзе, Г. Колшанський, І. Мельчук, Ю. Сорокін); ефективності мовлення (В. Петренко, Л. Кисельова); психології лінгводидактики (І. Зимня) та ін. Останнім часом на перший план у психолінгвістичних дослідженнях виходить проблематика когнітивної психології (Б. Величковський, В. Дем'янков, О. Залевська, О. Кубрякова, В. Касевич, В. Петров, Р. Фрумкіна й ін.).

4. Проблема породження (продукування) мовлення.

Породження (продукування) мовлення є складним інтенційно, інтерактивно й ситуаційно зумовленим психічним процесом формування висловлення, повідомлення на підставі мовної здатності людини, її мовної, комунікативної й культурної компетенції. Проблема породження мовлення є предметом дослідження у психолінгвістиці й визначається загальними засадами течії або школи. О. Залевська звертає увагу дослідників цієї проблеми на розбіжність термінів «породження» (speech generation) і «продукування» (speech production) [2000, 203]. Перший застосовується в генеративізмі, другий виходить із концепцій радянських психологів Л. Виготського і С. Рубінштейна. На думку М. Копиленко, породження є процесом штучним, який існує в теоретичних побудовах мовознавців, а продукування мовлення є природною та скритою мовно-мисленнєвою діяльністю [1969, 99]. Термін «породження мовлення» уживається інерційно й почасти втратив свою приналежність лише генеративізму.

Розробка проблеми породження мовлення в американській психолінгвістиці має дескриптивістську й генеративістську орієнтації. Необіхевіористська течія дескриптивізму в американській психолінгвістиці розглядала цей процес як послідовний механізм отримання реакцій на стимули фонів і морфів «зліва направо» на підставі інтуїції без залучення семантичних компонентів (Ч. Осгуд, Б. Скіннер та ін.). Послідовність переробки в цій моделі передбачала, що людина переходить від одного рівня до іншого лише по завершенню попереднього процесу. У ряді оглядів цієї проблеми і класичних підручників стверджується, що спершу моделі продукування мовлення були послідовними, а згодом з'явилися моделі паралельної переробки мовної інформації, що ґрунтувалися на визнанні можливості одночасної переробки мовлення на багатьох рівнях (детальніше див.: [Carrol 1994; 195-202; Белянин 2003, 75]). О. Залевська цілком слушно застерігає від такого прямолінійного протиставлення двох типів моделей і пояснює їхню наявність використанням перших у комп'ютерному моделюванні, де послідовність була єдино можливим шляхом для перших поколінь ЕОМ, другі ж відображали реальність самого процесу продукування мовлення й не були пов'язані з комп'ютерним моделюванням [2000, 207].

Класична модель Ч. Осгуда є ймовірнісною з кінцевим числом станів і репрезентує паралельний процес породження мовлення на трьох рівнях (реченнєвому, морфемному й фонетичному) за властивими їм закономірностями,

причому розподіл одиниць вищого рівня враховував принципи розподілу одиниць нижчого рівня. Зважаючи на те, що процеси продукування мовлення проектуються у психолінгвістиці й когнітивній психології на онтогенез мовної здатності, подібний «реактивний» підхід пояснював засвоєння мови дитиною аналогічним чином, на що дитині знадобилося б, за підрахунками опонентів дескриптивізму, 100 років без перерви на сон і їжу; щоб говорити англійською, дитина повинна б була вислухати 2^{100} речень [Миллер, Галантер, Прибрам 2003, 568-585]. О. Леонтьєв вважав модель Ч. Осгуда недооціненою (слід відмітити, що у 80-ті р. р. Ч. Осгуд запропонував принципово нову модель породження мовлення), адже, незважаючи на її загальну невідповідність реальному стану справ, вона містила багато цінних ідей, які пізніше були висунуті в когнітивній лінгвістиці (наприклад, абстрактна граматика мовної активності; поняття натуральності як відповідності граматичних структур когнітивним схемам, ідея ймовірнісного зв'язку не лише елементів, а й операцій породження; положення про ядерні твердження як пропозиційні функції і т. ін.). Нову модель Ч. Осгуд назвав абстрактною граматикою мовної активності на противагу мовній здатності моделі Н. Хомського і пов'язав процес породження мовлення з немовними чинниками, перенісши ідею ймовірності зв'язку між елементами на зв'язок між операціями (детальніше див.: [Леонтьев 1999, 94-99]). Взагалі ідея ймовірності щодо залежності між елементами мовленнєвого потоку стала доволі плідною у психолінгвістиці й застосовувалася, наприклад, при вивченні хезитації (гіпотеза Ф. Лаунсбері про відповідність пауз хезитації найвищій статистичній невизначеності в послідовності одиниць певного порядку). Як зазначає О. Леонтьєв, імовірнісні моделі, незважаючи на їхню громіздкість і невідповідність дійсності, можуть бути використаними за умови залучення інших моделей, наприклад, імовірнісна модель не спрацьовує для граматики й синтаксису складного речення, а для дослідів дитячого мовлення з відсутньою граматикою, вона цілком допустима [1999, 88-90].

Популярною в дескриптивізмі була й *модель безпосередніх складників*, підґрунтям якої стала методика розкладення речень і сполук на безпосередні складники, розроблена Р. Уеллзом, К. Пайком, Ч. Хоккетом, З. Харрисом на підставі учення Л. Блумфілда. Базовим положенням цієї методики було представлення синтаксичних структур словосполучень (в американському варіанті – фразових структур) або речень у вигляді дерева безпосередніх складників, що репрезентує лінійне включення компонентів до цілого – не лише сполучень словоформ і словоформ, а й морфем як кінцевих елементів членування (ultimate constituents). Запис цих залежностей може здійснюватися за допомогою дужок й індексів. Згодом ця методика застосовувалася в генеративній теорії Н. Хомського при розробці ним і його послідовниками універсальних правил трансформації й обмежень на них. Результатом кожного кроку членування є виокремлення бінарної конструкції, складниками якої є ядро (головний елемент) і маргінал (залежний елемент), що узгоджується із загальними правилами синтаксичної будови, хоч нерідко важко обмежитися бінарною структурою (у випадках сурядних зв'язків). Речення представляють

шляхом виділення двох домінантних вершин (ядерної (kernel) структури): імені й дієслова, – які мають власні групи залежностей подібно до групи підмета та присудка у реченні. У моделі породження передбачається, що продукування мовлення йде зліва направо і знизу догори з огляду на бінарні конструкції і послідовне заповнення місць груп підмета та присудка валентними поширювачами.

Методика безпосередніх складників передбачає встановлення правил згортки до межі ядерної одиниці або розгортки синтаксичних конструкцій, що було використане у формальних моделях мови, трансформаційній граматиці, математичній лінгвістиці, автоматичному перекладі тощо. У традиційному синтаксисі ця методика знайшла відображення в побудові структурних схем складних речень, а у словотворі – в демонстрації послідовності механізму творення слова (наприклад, у методиці словотворчого аналізу Г. Винокура). Намагання використати методику безпосередніх складників щодо тексту привели до виникнення нового напряму мовознавчих досліджень – аналізу дискурсу (З. Харрис, 1952 р.). Загальними недоліками методики були її формалізм, відсутність семантичного розмежування тотожних фразових структур, моделювання лише синтаксичної правильності речень, а не їхнього змісту.

Альтернативна дескриптивістській концепція породження мовлення в американській психолінгвістиці належить Н. Хомському, погляди якого з часом змінювалися, хоч головні принципи домінування синтаксису, менталізму, асемантизму, універсалізму, нативізму залишалися незмінними. Модель Н. Хомського, підтримана відомим американським психологом Дж. Міллером, ґрунтується на розмежуванні мовної компетенції та її реалізації, на положеннях когнітивізму й модуляризму, адже її загальною метафорою є уподібнення переробки природної мови комп'ютерній переробці з урахуванням наявності в мовленнєвому механізмі людини ряду незалежних й автономно та паралельно працюючих систем обробки інформації – модулів. Кожний модуль як когнітивна система має специфічну, притаманну лише йому структуру, що не може бути пояснена на основі структурних особливостей інших модулів. У початковій стандартній синтаксичній теорії раннього Н. Хомського модель породження представлена кількома підсистемами: вродженою універсальною базою правил структури складників, яка керує переведенням глибинних синтаксичних структур у поверхневі з урахуванням трансформацій і вторинної ролі лексикону мови. У мінімалістській теорії пізнього Н. Хомського породження мовлення трактується як взаємодія обчислювальної системи як універсальної вродженої бази, лексикону, роль якого як вторинної інтерпретаційної підсистеми дещо посилена; артикуляторно-перцептивної та концептуально-інтенційної систем. У цій моделі відсутні глибинні й поверхневі синтаксичні структури, всі принципи діють лише на рівнях фонетичної й логічної форм, які представлені артикуляторно-перцептивною та концептуально-інтенційною системами. В одних мовах правила обмеження на синтаксичні трансформації й універсальні, вроджені параметри застосовуються вербально, явно (overtly), в інших – лише на рівні логічної форми (covertly) (детальніше див.: [Бейлин 2002]).

Запропонована модель певним чином трансформується в когнітивних концепціях породження мовлення інших зарубіжних дослідників. Приміром, *модель І. Шлезінгера* передбачає застосування при породженні протовербальних елементів, які вилучаються із невербальних когнітивних структур шляхом коагуляції (вибору істотного для комунікації). До цих елементів застосовуються реляційні правила граматичних і фонологічних ознак, правила лексикалізації, за якими обираються потрібні лексеми, правила узгодження (синтаксичних зв'язків) й інтонаційні правила [Schlesinger 1971].

У сучасній зарубіжній психолінгвістиці, як зазначає О. Залевська [2000, 220], найбільш популярною, про що свідчать посилання в публікаціях останніх років, є *модель* породження мовлення американського вченого *В. Левелта* (1989 р.) [Levelt 1993]. Дослідник будує її з урахуванням членування системи на підсистеми, кожна з яких отримує відповідний вид мовленнєвої інформації і надає певний продукт. Такими підсистемами в його моделі є концептуалізатор, продуктом якого є довербальне повідомлення; формулювальник, що здійснює граматичне й фонологічне кодування у взаємодії з лексиконом; й артикулятор, який перетворює фонетичний план (внутрішнє мовлення) на зовнішнє. На позначення одиниці граматичного кодування повідомлення В. Левелт уводить поняття леми як дофонологічного продукту роботи концептуалізатора й формулювальника. При породженні мовлення в цій моделі враховується модель дискурсу, знання ситуації й енциклопедичні знання, які впливають на концептуалізатор при довербальному повідомленні. В. Левелт використовує опозицію декларативного та процедурного типів знань: перше міститься і в моделі дискурсу, є ситуативним й енциклопедичним, і наявне в концептуалізаторі у вигляді пропозиційних структур, друге налаштовує кодування на процедуру вилучення з пам'яті потрібного твердження, на граматичне та фонологічне кодування у формулювальнику.

На рівні концептуалізатора здійснюється моніторинг у двох фазах: макроплануванні як відборі інформації згідно з інтенцією та мікроплануванні, що являє собою вибір тематики, даного й нового, фокусування на потрібній думці. На рівні формулювальника застосовується лексикон у вигляді лем і форм (значення одиниць супроводжуються потрібною синтаксичною, морфологічною та фонологічною інформацією). Лексикон пов'язаний із системою розуміння мовлення, яка корелює з концептуалізатором при моніторингу і з фонетичним планом мовлення. Формулювальник здійснює граматичне та фонологічне кодування і створює поверхневу структуру, яка за участю артикулятора, опосередкує перетворення внутрішнього мовлення на зовнішнє. Внутрішнє мовлення у В. Левелта є усвідомленням мовцем власного фонетичного плану. Моніторинг висловлення здійснюється шляхом слухання мовцем свого мовлення і через систему розуміння передається до концептуалізатора.

Моделі породження мовлення зарубіжної психолінгвістики, з одного боку, специфічні, з іншого, мають деякі спільні риси з моделями радянської й російської психолінгвістики. На думку Т. Ахутіної, такими рисами є: 1) багаторівневість процесу продукування зі специфічною репрезентацією

майбутнього висловлення на кожному рівні; 2) диференціація лексичних і синтаксичних операцій; 3) розмежування вибору значень слів і форм слів, різних рівнів синтаксису; 4) принципова спільність різнорівневих механізмів типу «фрейм – слот»; 5) визнання взаємодії прямих і зворотних зв'язків [1989, 95-96].

У Європі й на пострадянському просторі найбільш визнаною є модель продукування мовлення радянського психолога Л. Виготського, який називав говоріння мовленнєво-мисленнєвим процесом «переливання думки у слово» і представляв продукування мовлення як фазово-ступеневу діяльність, яка починається від мотиву – неясного бажання, що зумовлює формування думки. *Мотив* кваліфікується як головна спонукальна ланка психічної діяльності людини, що виконує функцію регулятора поведінки і породжує думку [Выготский 1982, 358]. Шлях від думки до слова опосередкований, окрім мотиву, оформленням думки, її відображенням у внутрішньому слові, а далі – у значеннях зовнішніх слів і, насамкінець, у словах [Выготский 1982, 358]. У моделях породження мовлення представників радянської психологічної школи мотив також є першою ланкою, поштовхом до здійснення мовленнєвого акту. Мотив взаємодіє з установкою, яка занурює його до конкретної комунікативної ситуації і впливає на мотив як схильність, готовність до певної дії, що ґрунтується на попередньому досвіді.

Мотив визначає подальше формування інтенції як превербального когнітивно забезпеченого наміру мовленнєвої діяльності, яка впливає на формування думки (когнітивної структури майбутнього висловлення) і подальшої внутрішньої програми зовнішнього мовлення, тобто зважаючи на мотив і породжену ним інтенцію, думка перетворюється на внутрішнє слово й через певні етапи вербалізації й семантизації – на зовнішнє слово. Внутрішня програма мовлення є перехідною ланкою між думкою й зовнішнім мовленням у моделях породження мовлення представників Московської психологічної школи; частково вербальним етапом підготовки думки (задуму) до знакової об'єктивації як пошуку схеми майбутнього висловлення. В основу внутрішньої програми покладено схеми семантичного запису з їхніми потенційними зв'язками та глибинні синтаксичні структури (О. Лурія, Ю. Апресян, І. Мельчук), або впорядкована ієрархія пропозицій нелінійного характеру (О. Леонтьєв, С. Кацнельсон), або предметно-схемний та предметно-зображальний код (М. Жинкін) і т. ін. Поняття внутрішньої програми мовлення ґрунтується на концепціях внутрішньої форми слова як інструмента перекладення думки на іншу мову О. Потебні, внутрішнього слова Л. Виготського, внутрішнього мовлення О. Леонтьєва, О. Лурія та М. Жинкіна. О. Лурія наголошував на тому, що внутрішнє мовлення є механізмом, який перетворює внутрішні суб'єктивні смисли на систему зовнішніх розгорнутих мовленнєвих значень [1975, 10].

Концепція Л. Виготського послужила підґрунтям для інших моделей, що розроблялися Московською психолінгвістичною школою (моделі О. Лурія, О.О. Леонтьєва, Т. Ахутіної, М. Жинкіна, І. Зимньої й ін.). Специфіка цих моделей полягає в заміні внутрішнього слова на внутрішнє мовлення, а згодом – і на

програмування або семантичний запис; у деталізації семантичного циклу на підставі лексичної розгортки, граматичної структури (О. Леонтьєв, Т. Ахутіна) або глибинної й поверхневої синтаксичної структури (О. Лурія), у поділі зовнішнього мовлення на три розгортки (морфологічну, фонологічну, фонетичну) і т. ін.

Цікавою є *модель М. Жинкіна*, який не належав до школи Л. Виготського, хоч його погляди були близькими до її представників. У моделі М. Жинкіна внутрішнє мовлення реалізується через універсальний предметний код (УПК), що служить денотативно-ситуаційною базою (моделлю фрагмента дійсності) для розуміння та продукування мовлення. Особливу вагу в його доробку має концепція механізмів мовлення, що представляє структурно-функціональну організацію свідомості, яка зумовлює взаємні переходи між сенсорним, перцептивним і мовленнєво-мисленнєвим рівнями й опосередкує продукування, сприйняття й розуміння мовлення. Характеристика механізмів мовлення здійснена М. Жинкіним у монографії «Механізми мовлення» 1958 р. і статті «Про кодові переходи у внутрішньому мовленні» 1964 р. Головними положеннями його концепції були: 1) доповнюваність і холістичність механізмів сенсорики й інтелекту при сприйнятті й обробці інформації; 2) важливість для продукування та сприйняття мовлення ідентифікації денотата внутрішнього мовлення, що реалізується через універсальний предметний код (УПК) – модель відрізка дійсності, про який повідомляється, в єдності перцептивних, когнітивних й афективних ознак денотата; 3) стрижневий статус для всіх ланок мовленнєвого ланцюга механізмів утримання й випередження; 4) необхідність механізму контролю за мовленням; 5) лінійність механізмів кодування й декодування мовлення тощо. Головним операційним механізмом мовлення М. Жинкін вважав взаємодію складання слів з елементів, а фраз – зі слів при реалізації в кожному з них відбору та складання, аналізу й синтезу, динаміки та статики [1958; 1982; 1998]. На особливу увагу заслуговує принцип смислових замін, який є фундаментальною закономірністю роботи мовленнєвих механізмів людини, що ґрунтується на здатності переведення значень словесних знаків на мову думки. Дослідники називають його перцептивною універсалією, зумовленою проективною здатністю мозку, за допомогою якої він розгортає модельний світ смислу зі своїми об'єктами, ознаками й відношеннями, що сенсорно відповідають об'єктам, ознакам і відношенням навколишнього світу.

Розробка дослідником різних механізмів мовлення покладена в основу, приміром, моделі його учениці І. Зимньої. Вона розмежовує три рівня породження мовлення: спонукальний, рівень формування думки та її формулювання й рівень реалізації, – які одночасно й паралельно взаємодіють на підставі вже створених міжрівневих зв'язків. Перший рівень розглядається як окремий механізм, що складається з мотиву як опредметненої потреби та комунікативного наміру, дві наступні пов'язуються з механізмами випереджального відображення, осмислення, оперативної й постійної пам'яті, логіки думки, денотативної співвіднесеності, внутрішнього й зовнішнього оформлення висловлення, зворотного зв'язку, контролю, акцентного

членування, еквівалентних замін тощо [Зимняя 1985]. На рівні формування думки дослідниця виокремлює фазу смислотворення, що йде від проміжного задуму і має схеми просторово-понятійну й часової розгортки, та фазу формування, тобто вибору слова, граматичного структурування, артикуляційного програмування. Цікаво, що всі рівні й фази супроводжує механізм слухового контролю, який іде зворотним шляхом й остаточно впливає на спонукальний рівень.

Модель продукування мовлення Т. Ахутіної [1989] ґрунтується на дослідженнях механізмів синтаксису на матеріалі мовлення афатиків і передбачає рівні смислового синтаксування на етапі створення мисленнєвого образу; семантичного синтаксування на стадії формування смислової програми висловлення шляхом побудови ієрархії предикатів; граматичного структурування і на підставі поморфемного представлення речення і поскладової матриці – створення моторної поскладової програми синтагми.

Перспективною є *холістична модель О. Залевської* [1977, 13; 2000, 216], що будується на функціонуванні різнорівневих одиниць лексикону як самоорганізованої динамічної системи. У процесі продукування мовлення дослідниця виділяє ряд проміжних продуктів: образ результату, смислову програму й висловлення, – які забезпечуються пусковим моментом, що контролює всі позитивні рішення на різних стадіях продукування. Модель можна кваліфікувати як процесуально-суміжну, адже кожний процесуальний етап має певний продукт, що стає суміжною стадією переходу до іншого процесу. Так, першим процесом є побудова образу результату дії, що містить домінантну мотивацію, формування моделі ситуації та врахування ймовірнісного досвіду. Продукт цього процесу – образ результату – є стимулом для процесу смислового програмування (вибору семантичних одиниць і правил їхньої комбінаторики), результатом якого є смислова програма, що сприяє здійсненню процесу її реалізації (вибору слів, стратегії переходу до зовнішнього коду, правил комбінаторики слів і моторної реалізації). Продуктом цього етапу є висловлення. О. Залевська також розглядає механізм смислових замін і виділяє три функції цього механізму: 1) проекційну, яка уможливлює вихід смислу на образ світу; 2) компресії смислу або розгортки як деталізації з акцентуванням на різних фрагментах цілого; 3) контролю за правильністю ідентифікації денотатів при спілкуванні за умови постійного протиріччя між дискретністю мовних одиниць і континуальністю багатовимірної картини світу. Механізм контролю є регулятором мовної поведінки й має два вияви: контролю за діяльністю та контролю за результатом. Перший вияв має на меті оцінку реалізації мовленнєвої програми, другий оцінює відповідність комунікативного акту його інтенції. Контролю підлягають усі складники функціональної організації базової системи психіки людини співвідносно з умовами мовленнєвої діяльності.

Отже, моделювання породження мовлення у психолінгвістиці представлено численним концепціями, еволюцію яких О. Залевська кваліфікувала як оберт спіралі, тобто «перехід від глобальної моделі комунікативного процесу, потрактованого з позицій загальної теорії зв'язку, до психолінгвістичного

аналізу процесів продукування мовлення в індивіда з подальшим поверненням до комунікативного процесу в цілому, але вже з іншими цілями, засадами та пріоритетами» [2000, 207].

5. Проблема сприйняття й розуміння мовлення та тексту.

Сприйняття мовлення є психічним процесом упізнання інформації, що передається, звірення її з наявними у свідомості знаками, подальшої обробки й розуміння. Проблема сприйняття мовлення насамперед потребує, по-перше, розмежування вузького й широкого тлумачення терміна, по-друге, врахування специфіки сприйняття звукового й письмового мовлення; по-третє, з'ясування природи сприйняття мовлення з огляду на його суб'єкт.

Вузьке розуміння сприйняття мовлення стосується лише першого сенсомоторного етапу (апперцепції), на якому мовний сигнал підлягає слуховому (та зоровому) аналізові, виділенню акустичних ознак і фонетичній інтерпретації, й розглядається насамперед у психології, перцептивній фонетиці й нейрофізіології мовлення. Широке тлумачення поєднує перший етап із дальшою мисленнєвою обробкою й розумінням змісту повідомлення і є предметом розгляду психолінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності, психологічної герменевтики. О. Леонтьєв виокремлює дві ситуації сприйняття: перша – коли відбувається первинне формування образу сприйняття, друга – коли здійснюється впізнання вже сформованого образу [1999, 127]. Як здається, такий поділ є досить умовним і штучним, адже механізми апперцепції та розуміння взаємопов'язані і працюють інтегровано і практично миттєво, хоч насправді розуміння досягається шляхом багаторівневої обробки та переробки отриманого значимого сигналу. Однак, як зазначає О. Залевська, таке розмежування двох етапів є поширеним і відбувається в дослідницьких цілях [2000, 237].

Стосовно специфіки сприйняття звукового та письмового мовлення, безперечним є факт підпорядкування цих двох специфічних процесів певним спільним законам переробки інформації, отримуваної через різні сенсорні канали [Залевская 2000, 238]. Попри спільність сприйняття оком і слухом, ці два процеси різняться стійкістю / варіативністю сигналу, його стабільністю / індивідуальністю, прокурсивністю сприйняття слухом і рекурсивно-прокурсивним способом сприйняття оком, легкістю / ускладненістю сегментації повідомлення тощо. Той та інший спосіб сприйняття мають свої переваги: слухове сприйняття полегшується наявністю просодичних ознак мовлення, зорове – стабільністю знакового масиву, його графічною сегментацією. Дослідники відзначають, що при слуховому сприйнятті значну роль відіграють міміка, жести, ситуація, що перетворює його на змішане – слухо-зорове.

Природа процесу сприйняття мовлення, безперечно, є індивідуальною й ситуаційною. Суб'єкт сприйняття є активним як учасник комунікативного акту, так і в плані активізації пам'яті, сенсорних механізмів, мотивації та цілеспрямованості сприйняття мовлення. О. Лурія обмежував діяльність суб'єкта сприйняття мовлення трьома функціями: сприйняттям матеріальних носіїв, дешифруванням їхніх мовних кодів, розумінням змісту висловлення

[1979, 291]. Однак спектр функцій суб'єкта сприйняття є значно ширшим, адже його діяльність полягає й у впізнанні акустичних сигналів; звіренні їх із фонологічним компонентом власної мовної компетенції, образом слів, граматичним компонентом; з'ясуванні комбінаторики та контексту для усунення багатозначності, двозначності, невизначеності тощо; співвіднесенні з культурною та комунікативною компетенцією, досвідом, знаннями; пізнанні ситуації, співрозмовника і, врешті-решт, орієнтації на продовження процесу сприйняття або на продукування мовлення відповідно до мотивації та потреби. Реципієнт у процесі сприйняття не просто чекає, що йому скажуть, а сам прогнозує, висуває гіпотезу про те, що може почути або прочитати. Така особливість випливає із психологічного механізму ймовірнісного прогнозування як передбачення майбутнього, що ґрунтується на структурі попереднього досвіду та інформації про поточну ситуацію. Такий механізм описано Дж. Міллером, С. Бернштейном, П. Анохіним й ін. дослідниками [Белянин 2003, 101]. Як бачимо, процес сприйняття мовлення є складним, багатовимірним, діяльнісним, евристичним і творчим. О. Залевська наголошує, що всі сучасні теорії сприйняття виходять саме з активності суб'єкта, залученості сприйняття до системи діяльності, цілеспрямованості сприйняття, його залежності від багатьох чинників (зокрема, від мотивації, супутніх обставин, попереднього досвіду та його організації в довгочасній пам'яті тощо) [2000, 238-239].

У науковій літературі існують різні теорії сприйняття мовлення слухом та зором. Серед концепцій, що розглядають механізми сприйняття мовлення слухом виокремлюються акустичні, моторні та сенсорні. Акустична теорія передбачає розгляд послідовного сприйняття потоку мовлення з подальшим залученням складників до одиниці більш високого рангу (звуків до складів, складів до слів). У перцептивній фонетиці найбільш поширеною є розроблена Хаскінською лабораторією (А. Ліберман) моторна теорія, що ґрунтується на положеннях про різні механізми обробки слуховою системою мовних і немовних сигналів; про встановлення слухачем на підставі акустичних ознак цільових артикуляційних жестів, реалізація яких зумовлює появу сигналу з такими акустичними ознаками, а цільові жести мають прямий зв'язок із фонологічними ознаками і є стандартними засобами досягнення відповідних акустико-слухових ефектів. Таким чином, згідно з моторними теоріями сприйняття мовлення визначається розпізнаванням насамперед його артикуляційних механізмів. В експериментальній фонетиці у зв'язку з цим досліджуються перцептивні відповідники диференційних ознак фонем й артикуляторні механізми їхньої ідентифікації адресатом. У СРСР прихильником моторної теорії був О. Леонтьєв, який згодом дійшов висновку, що у більшості ситуацій сприйняття мовлення використовується вже сформований еталон, а його ознаки можуть бути як сенсорними, так і моторними і взагалі мають евристичний характер [1999, 130]. Сучасний варіант моторної теорії характеризується переходом до активного аспекту, коли враховується не лише розпізнавання артикуляційних механізмів, а й когнітивних аспектів очікувань адресата, впливу контексту й уваги.

Сенсорна теорія, яка «не існує в чистому вигляді» [Леонтьев 1999, 127], не заперечує моторного механізму, однак головною операцією визнається зіставлення акустичного сигналу з перцептивним еталоном за певними ознаками [Фант 1964; Якобсон 1985]. Артикуляційної реконструкції такі еталони не потребують. Психолінгвісти кваліфікують розпізнавання акустичних сигналів як перший *аудиторний* етап у сприйняття мовлення. Ототожнення акустичних сигналів із конкретними звуками мови відбувається на другому, *фонетичному* етапі, причому процесор сприйняття упізнає не елементи категорії, а цілісні категорії. Наступним є *фонологічний* етап, і далі здійснюється лексичне, синтаксичне й семантичне сприйняття. Компромісними теоріями є такі, що визнають або збіг моторного й сенсорного образу мовленнєвої одиниці [Чистович 1970, 123], або застосування при сприйнятті вже сформованого еталона, ознаки якого можуть бути як сенсорними, так і моторними (приміром, теорія застосування звукового складу цілого слова як еталона сприйняття, що сьогодні є більш поширеною в науковій літературі).

Однією з компомісних концепцій є модель логогена (The logogen model), механізм якої покладений в основу розпізнавання. Ця модель, на думку когнітивних психологів, є найбільш оптимальною й доведеною експериментально [Солсо 1996, 327]. Вона розроблена американськими психологами Дж. Мортоном і Д. Бродбентом у 1979 р. Згідно з нею при сприйнятті мовлення враховується поєднання артикуляційної й акустичної інформації з контекстною й образом слова. Логоген як образ слова зберігається в довгочасній пам'яті в комплексі фонологічних, семантичних, морфологічних ознак й акумулює інформацію про частотність слова та його контекстуальне оточення. Кожний логоген має свій ступінь доступності, який зменшується при збільшенні частотності слова, тому слова з високою частотністю легше упізнаються. Обробка сприйнятих одиниць продовжується шляхом імовірнісного прогнозування семантичних і граматичних структур. Модель логогена належить до активаційних моделей прямого доступу до слова, паралельної переробки слова, на відміну від альтернативних моделей послідовного пошуку слів у лексиконі (когортної, каскадної та ін.). У науковій літературі наявні й моделі гібридного типу, що поєднують паралельний пошук із послідовним доступом [Forster 1985; Massaro 1987].

Моделі сприйняття мовлення, орієнтовані лише на слово, названі автономними. Автономні теорії домінували на першій стадії розробки проблеми сприйняття мовлення і були підтверджені експериментально [Леонтьев 1999, 130]. У сучасній психолінгвістиці вони поступаються місцем більш перспективним інтерактивним моделям, які розглядають перебіг операцій сприйняття за принципами bottom – up and top – down (знизу вгору й навпаки): постійно відбувається взаємодія всіх рівнів сприйняття із залученням контексту й фонових знань [McClelland, Elman 1986; Schwarz 1992]. Нижнім рівнем є перцептивний аналіз сигналу, верхнім – когнітивна переробка як інтегрування фонологічної, лексичної, синтаксичної й семантичної інформації, що дає змогу відновлювати недочуте, прогнозувати, виправляти помилки, переглядати гіпотези. У когнітивній психології введено поняття фільтра, який просіює

інформацію, відбираючи суттєву та блокуючи несуттєву. Експериментально встановлено, що цей фільтр діє на етапі сприйняття як фізичних, так і змістових характеристик інформації (У. Найссер, Д. Бродбент).

Інтерактивні моделі протиставляються пасивним й активним: перші передбачають сприйняття мовлення шляхом звірення з еталоном й упізнанні ознак на сенсорному рівні без когнітивної обробки за принципом bottom – up; другі враховують когнітивні аспекти за принципом top – down [Sternberg 1996], однак останні практично поєднують два наведені принципи. Наприклад, теорія поглибленої фонетичної переробки передбачає спершу пасивний аналіз акустичного сигналу, а потім активну переробку й упізнання шляхом пошуку з ряду кандидатів [Залевская 2000, 240]. До активних теорій сприйняття мовлення належить концепція російської дослідниці, учениці О. Леонтьєва А. Штерн, яка виокремила оперативні одиниці перцептивного процесу, тобто істотні для сприйняття мовні ознаки, які і є одиницями прийняття рішень у процесі розпізнавання. У різних умовах прийому слухачі застосовують різну кількість таких ознак, їхні набори та порядок за значущістю: у гарних умовах при низькому рівні шуму використовуються насамперед фонетичні ознаки, середні умови передбачають урахування семантичних ознак, найгірші умови – частотності. Слухач обирає певну стратегію сприйняття залежно від установки, що задана заздалегідь або формується при сприйнятті. А. Штерн експериментально встановила тотожність механізму сприйняття ізольованих слів і слів у тексті [1992].

Теорії сприйняття, орієнтовані на письмове мовлення, подібні до окреслених вище еталонних теорій: читач орієнтується на паттерни слів – конкретні зразки, що служать еталонами сприйняття, або прототипи, які є більш абстрактними. Експериментальні дані свідчать про фокусування більшої уваги читачів на довгих, менш знайомих, не частотних, ядерних у висловленні словах та на кінцевому слові в реченні. Сприйняття слів у єдності графічного вигляду та змісту підтверджується експериментами з написанням позначень кольору іншими кольорами фарби, ніж їхній зміст, це викликало затримку у сприйнятті. Різні за розміром букви у слові також ускладнюють сприйняття [Белянин 2003, 90-94].

На відміну від сприйняття мовлення, ***розуміння мовлення*** є когнітивною операцією осмислення й засвоєння інформаційного масиву повідомлення або тексту на підставі сприйняття семантичного змісту висловлень, їхньої мисленнєвої обробки із залученням імпліцитного плану тексту, процедур пам'яті, тобто власного тезаурусу адресата та знань норм комунікації, притаманних певній культурі. Розуміння мовлення реалізується у взаємодії усвідомлюваного й неусвідомленого, вербалізованого і того, що не підлягає вербалізації, і не є простим відтворенням задуму адресанта та змісту його повідомлення, воно є творчим процесом звірення сприйнятого з інформацією, що зберігається у пам'яті адресата з урахуванням процедур категоризації, а також обробки й переробки інформації, які визначають формування відмінного від породженого мовцем змісту, хоч і в межах заданих смислів (Ю. Лотман). Г. Богін розглядає розуміння як широкий та розчленований процес і

диференціює його типи: «розуміння, яке семантизує, тобто таке, що приписує знакові відповідний референт; розуміння когнітивне, що дозволяє побачити зв'язки й відношення в колі безлічі референтів; розуміння, що розпредмечує, яке дає змогу відновити системну мисленнєво-діяльнісну ситуацію та світ змістів продуцентів тексту» [1999, 7].

В. Дем'янков, узагальнюючи наявні концепції сприйняття мовлення, характеризує *дев'ять модулів* (інтерпретаційних процедур) *оптимальної комунікації* (розуміння): 1) використання мовного знання; 2) побудову та верифікацію гіпотетичних інтерпретацій, їхню паралельність; 3) засвоєння того, про що говорять (наприклад, фіксація у пам'яті того чи іншого художнього твору); 4) реконструкцію намірів автора (підтексту та концепту автора); 5) установлення ступеня відповідності внутрішнього та модельного світів; 6) установлення зв'язків між цими світами (внесення неусвідомлених презумпцій інтерпретатора); 7) співвідношення модельного світу з безпосередніми складниками дійсності; 8) співвідношення з поведінкою; 9) вибору тональності чи «ключа» (забезпечення цілісності результату, гармонії між мовцем та адресатом) [Кубрякова и др. 1996, 124-126].

У психолінгвістиці проблема сприйняття тексту розглядається у зв'язку з його породженням, тому що процеси, які протікають при сприйнятті, вважаються в цілому конверсивними процесам продукування тексту. Однак між ними не може бути повної відповідності, яку постулює Е. Леннеберг (пор.: «механізм розуміння у своїй основі не розрізняється з механізмом планування висловлення при його продукуванні» [Lenneberg 1967, 106]), оскільки якщо при породженні мовець базується на власних уявленнях і поняттях хоч і з урахуванням «голосу чужих» (за М. Бахтіним) і чинника адресата, то при сприйнятті повідомлення й тексту свідомості реципієнта насамперед нав'язується чужа свідомість і світосприйняття, які він мусить осмислити і зрозуміти, маючи певну свободу варіативності.

Тривалий час дискусійним питанням проблеми сприйняття тексту у філософській герменевтиці, літературознавстві й лінгвістиці залишався баланс змісту, що передається, і змісту, що сприймається реципієнтом. У герменевтиці й філософії Ф. Шлейєрмахер, Е. Гуссерль, Г.-Г. Гадамер не розмежовували свідомість автора й адресата, вимагаючи розуміти автора краще, ніж він сам себе розумів. Таке герменевтичне гасло сприймалося по-різному, однак глибина його логіки в тому, що інтерпретатор, віддалений від автора, вивчивши його мову й епоху, бачить текст у подальшій діалогічності, тому може побачити більше й пояснити точніше. О. Потебня звів це гасло до закономірності, згідно з якою читач може краще, ніж автор, опанувати ідею його твору, а розуміння іншого здійснювати через розуміння самого себе [1993, 112-181].

У структуралістській текстології також існувала теорія розуміння тексту як дублювання у свідомості читача задуму автора. Б. Томашевський, заперечивши можливість орієнтації на конкретну психологію випадкового читача-індивіда, відстоював поняття ідеального читача [1928, 138], що був би дзеркальним відбиттям автора. Концепція пасивного розуміння, замкнутого в мові, була підґрунтям європейської лінгвістичної семантики середини 50-х р. р.

й обумовлена використанням гумбольдтівских положень про те, що процес вираження думки й розуміння є різні дії тієї самої мовної сили [Гумбольдт 1984, 77]. М. Гайдеґґер також вважав, що людина відповідає не на мовлення інших суб'єктів, а на оповідь самої мови, говорить сама мова, а ми лише прислухаємося до буття, яке говорить, і даємо йому змогу висловитися [Онтологическая проблематика 1975, 16].

Альтернативною наведеним теоріям була діалогічна концепція М. Бахтіна, що ґрунтувалася, зокрема, й на судженнях О. Потебні та його послідовників. Так, О. Потебня вважав, що передати думку можна тільки тому, хто готовий її сприйняти, адже мова тільки збуджує розумову діяльність людини, яка, розуміючи, що їй говорять, думає своєю власною думкою, формує думку зі свого власного матеріалу [1993, 95]. Вважаючи мову медіумом особистості (автора), М. Бахтін підкреслював: «Розуміння не повторює, не дублює мовця, воно створює своє уявлення, свій зміст, і мовець і реципієнт зовсім не залишаються кожний у своєму власному світі; напроти, вони сходяться в новому, третьому світі, світі спілкування, вони звертаються один до одного, вступають в активні діалогічні відношення» [1996, 209]. Положення про третій світ при запереченні тавтологічності, дублювання розуміння у М. Бахтіна є нечітким. Можливо, дослідник має на увазі запропонованого ним нададресата, яким є Бог, нащадки, історія, а можливо, третім світом стає відчужений текст, який отримує власні когнітивні стратегії розуміння.

У психолінгвістиці, внаслідок її формування в період становлення лінгвістичної теорії комунікації та під впливом семіотичних постулатів і психологічних концепцій розуміння, проблема балансу змісту, що передається і що сприймається, була розв'язана однозначно: такі змісти є неізоморфними через специфіку індивідуальної свідомості, мовної, комунікативної та культурної компетенції. Мова, дійсно, є медіумом розуміння, однак не лише вона виступає чинником цього процесу.

Результатом розуміння тексту є формування текстового концепту – редукованої предикативно-смислової організації змісту в новому кодуванні як цілісної картини – шляхом усвідомлення авторських і текстових стратегій, «послідовної зміни структури ситуації, що відтворюється у свідомості, і процесу переміщення розумового центра ситуації від одного елемента до іншого, створення якоїсь картини загального змісту тексту» [Брудный 1975, 33], внутрішньої програми мовного спілкування [Леонтьев 1999, 134]. Лінгвісти та психологи описують таку операцію конденсації, значеннєвого стиску [Жинкин 1982, 143] на основі активації одного фрагмента інформації за умови редукування інших. Процеси редукції (компресії) тексту до рівня лінійного мінітексту як насамперед набору ключових слів, на думку Л. Мурзіна й А. Штерн, відображають предикативну семантичну організацію вихідного тексту й мають нейрофізіологічне підґрунтя процесу запам'ятовування в новому імпульсному перекодуванні [1991, 34], що сприяє відтворенню цілісної мисленнєвої картини тексту.

Розуміння тексту пов'язане з дотриманням ряду умов формування концепту тексту та цільової схеми, яка визначає пріоритети читацького сприйняття [Kintsch 1979].

Першою є «сканування» сприйнятої інформації в пам'яті реципієнта. А. Брудний характеризує цей процес так: «При читанні тексту він немовби монтується у свідомості з послідовності відносно завершених у смисловому відношенні фрагментів, які змінюють один одного». Дослідник представляє розуміння у вигляді інтегруючої моделі, яка поєднує те, що відбувається в тексті й у свідомості читача [1998, 162]. Л. Мурзін і А. Штерн описують сканування, виходячи з концепції герменевтичного кола М. Флациуса, як човникову операцію сприйняття – від частини до цілого й від цілого до частини, що здійснюється одночасно [1991, 154]. Г. Щедровицький пропонує техніку розуміння також на основі герменевтичного кола – одночасної фіксації рефлексії у всіх поясах системної мисленнєвої діяльності (рос. системомыследеятельности) [1995]. Г. Богін називає це сучасним розумінням герменевтического кола як перевираженням фіксації пробудженої рефлексії, що йде по колу, яке з'єднує крапки фіксації [1999, 8-12].

Базовою одиницею сканування є слово, яке, на думку психолінгвістів і когнітивних психологів, виконує роль лазерного променя, що поєднує внутрішній контекст із зовнішнім контекстом повідомлення (приміром, у концепції спіральної моделі розуміння тексту О. Залевської [2000, 246], вихровій моделі М. Коритної [1997], моделі маятника Н. Рафікової [1999] опорними елементами розуміння, яке є нерівномірним і динамізованим, виступають ключові слова як інваріанти, що викликають у читача варіанти знань, оцінок тощо). У концепції І. Зимньої на підставі усвідомлення слова приймається рішення про смислову ланку, тобто пропозиційну структуру, потім – про зв'язки цих структур, на базі чого здійснюється смислоформулювання, тобто формування загального змісту повідомлення [Зимняя 1976, 32-33].

Будучи ученицею М. Жинкіна, дослідниця розвиває його концепцію про текстовий смисл, який є інтеграцією значень не менше двох суміжних одиниць. Якщо така інтеграція не виникає, обирається інша суміжна одиниця, і так відбувається до моменту виникнення смислового зв'язку [Жинкин 1958, 1982]. Одиницею зв'язку М. Жинкін вважав речення, його учениця – слово, яке є смисловою ланкою розуміння. Застосування речення як бази процесу розуміння в наукових працях переважно ґрунтувалося на концепції генеративної граматики. Останнім часом подібні проекти розуміння від синтаксису (мінімалістські) поступилися місцем семантичним, стратегічним моделям розуміння. Принцип інтерпретаційної допоміжної ролі семантики, постульований генеративізмом, замінений принципом конструктивної й інтеграційної ролі семантики.

Другою умовою розуміння служить співвіднесення інформації зі знаннями в мові (мовними жанрами або схемами суперструктур, метатекстом, клішованими структурами, що існують, на думку С. Васильєва, на нейролінгвістичному рівні, крізь призму яких сприймаються тексти й події [1988, 172]). Опертя на жанри вважається однією з технік розуміння в герменевтиці. У психолінгвістиці впізнання стереотипів у тексті розглядається в ракурсі установки, що дозволяє зберегти визначеність діяльності при зміні ситуацій і забезпечує інерційність сприйняття й можливу гру з очікуваннями з метою

відновлення естетичних почуттів і установок. В естетиці установка визначається як передбачення естетичного ефекту, засноване на попередньому досвіді. У когнітивному аспекті Т. ван Дейк оперує поняттям контекстуальної моделі, що включає знання про тип тексту й комбінацію ситуаційних моделей [1989].

Третьою умовою розуміння є співвіднесення сприйнятого із власним досвідом адресата, його типовою програмою ситуації і мовним кодом цієї ситуації, фоновими знаннями, тобто загальними для автора й адресата знаннями про предмет обговорення [Серль 1987, 197; Дейк 1989, 55], що зумовлює декодування текстових імплікатур і пресупозицій, підтексту. Ця умова визначає рефлективність розуміння, тому що задіює «рефлективну реальність реципієнта таким способом, що дозволяє перевиразити освоювану текстову ситуацію в тих слідах уже пережитих онтологічних картин, які зберігаються в його рефлективній реальності» [Богин 1999, 7]. У психології така рефлексія адресата одержала назву емпатії (Е. Тітченер, 1909 р.), що припускає залежність успішності розуміння від можливості для реципієнта знайти в тексті відбиття себе самого, свого життя, досвіду (Р. Лотце, Т. Ліппс). Причому, за Л. Виготським, подібна рефлексивна адаптація задіює свідомі й підсвідомі механізми реципієнта.

У когнітивній психології й лінгвістиці така техніка розуміння розглядається як повторне переживання – актуалізація у свідомості адресата сценаріїв досвіду, які адаптуються до прочитаного (Д. Румельхарт, Ч. Філлмор, О. Залевська, Р. Клацкі й ін.); як зіставлення текстових подій і фактів з епізодичними (ситуаційними) моделями, макро- і суперструктурами досвідної бази адресата (Т. ван Дейк); фреймами інтерпретації (Ч. Філлмор, П. Торндайк); подійними фреймами (Л. Барсалу); скриптами та сценаріями (Р. Шенк); ментальними моделями (Ф. Джонсон-Лерд); пропозиціями (В. Кінч, А. Пейвіо, С. Косслін й ін.), ідеалізованими когнітивними моделями (Дж. Лакофф). Адресат насамперед бачить у тексті те, чого він очікує й що бажає бачити, на що його націлюють орієнтири особистості, мотиви, релевантність текстової інформації (Д. Шпербер, Д. Уілсон, Р. Клацкі, Р. Солсо й ін.).

О. Залевська стверджує, що популярна ідея «ментальних репрезентацій» як засобу представлення смислу повідомлення, що сприймається, була відома ще у 20-ті р. р. і висунута М. Рубакіним у вигляді «читацької проекції тексту» [2000, 250-251]. Моделі сприйняття тексту, орієнтовані на схеми знань у пам'яті реципієнта, названі *конструктивно-інтеграційними* зважаючи на дві фази: конструктивну з домінуванням процесів «знизу вгору» й інтегративну, у якій починає діяти зворотний процес, що поєднується з першим. Конструктивно-інтеграційні теорії протиставлені *мінімалістським*, що обмежені процесом «знизу вгору», тобто не залучають до моделі накладання сітки тексту на досвідні знання реципієнта. *Гібридні* теорії розуміння тексту намагаються застосувати мінімалістський принцип на початку сприйняття, а далі – інтеграційний з обов'язковим урахуванням контексту (детальніше див.: [Рафикова 1998; 1999]).

Виходячи з герменевтических традицій, розуміння розглядається також як реконструкція змісту тексту з опорою на інтерпретаційну гіпотезу (Е. Бетті,

М. Гайдеґґер, Г. Гадамер). Дослідники представляли розуміння тексту у вигляді моделі, що інтегрує текстовий світ подій з досвідом адресата. Таким чином, розуміння має рекурсивний характер, оскільки доведення чи спростування гіпотез потребує повернення до вже сприйнятого раніше (пор.: теорію гіпотез Ф. Шлейєрмахера). У моделі сприйняття тексту І. Зимньої також проводиться думка про ймовірнісне смислове прогнозування при розкритті предметного змісту чужого мовлення через аналіз всієї ієрархії смислових зв'язків висловлення й наступний просторовий синтез всіх попередніх рішень [1973; 1985]. Дослідниця виділяє у смисловому усвідомленні тексту чотири фази: смислового прогнозування, вербального звірення, установлення смислових зв'язків і формування смислу [1976, 31-33]. Ця концепція ґрунтується на фундаментальних положеннях Л. Виготського, М. Жинкіна, О. Лурія.

У психолінгвістиці прогнозування розглядається як антиципація – психологічна здатність людини передбачати майбутні події й явища, при читанні тексту прогнозувати подальший розвиток сюжету на підставі власного досвіду, дискурсивної й культурної компетенції, установки. Термін уведений німецьким психологом В. Вундтом на позначення уявлень про результати дій до їхнього здійснення. Антиципація ґрунтується на випередженні уявлень: читач очікує надалі того, чого хоче сам. Якщо його очікування ошукані, то це можна пояснити або непідготовленістю читача, розбіжністю фонових знань, або авторською стратегією (ефект обманутого очікування). Прогнозування сполучається з верифікацією – перевіркою гіпотез. Хибність гіпотези вимагає нового прогнозу та його нової верифікації. Прогнозування, інтерпретаційні гіпотези подальшого розвитку подій у тексті поєднуються з паралельним вербальним упізнанням, установленням смислових зв'язків й остаточним синтезом усіх попередніх рішень (І. Зимня, Ю. Караулов та ін.).

Найвища міра розуміння здійснюється у процесі ***інтерпретації тексту*** – власне читацької або адресатної вербалізації сприйнятого та зрозумілого. О. Леонтьєв підкреслював: «Узагалі зрозумілим є те, що може бути інакше виражене» [1999, 142]. Дослідник використовує термін «образ змісту тексту» як підсумок, кінцевий результат розуміння. Когнітивна схема тексту у свідомості адресата і є таким образом, але інтерпретація потребує його вербальної репрезентації у свідомості реципієнта.

І розуміння, і інтерпретація як перевираження відбивають у свідомості реципієнта рефлексію рефлексії чужої свідомості. Реципієнт будує власний модельний мир сприйнятого й осмисленого змісту тексту виходячи із власних внутрішніх ресурсів свідомості, які здійснили проекцію чужої, авторської свідомості з огляду на програму адресованості, вбудовану до тексту. Проекція тексту, що виникає у читача, є результатом включення змісту тексту до смислового поля реципієнта [Белянин 2003, 113]. Сутність інтерпретації справедливо вбачають у встановленні і / або підтримці гармонії у світі інтерпретатора, що може виражатися в усвідомленні властивостей контексту мовлення й у поміщенні результатів такого усвідомлення до внутрішнього світу інтерпретатора.

6. Проблема онтогенезу мовлення.

Проблема генетичної спадковості мовної здатності здавна привертала увагу людини. І. Горєлов і К. Сєдов у книзі «Основы психолингвистики» наводять приклад описаного у «Загальній історії імперії монголів» експерименту хана Акбара, який хотів дізнатися, якою мовою заговорять діти, що ніколи не чули ніякої мови, оскільки вважав, що саме ця мова буде найбільш давньою. По досягненні дітьми дванадцяти років вони взагалі не розмовляли, а висловлювали свої бажання жестами [2005, 202]. Так само поводилися і дівчата, що з раннього дитинства тривалий час перебували в лігві вовчиці в індійських джунглях. Подібні факти переводили проблему оволодіння мовою у ракурс впливу на дитину комунікативного середовища і її предметної діяльності в суспільстві. Однак всі намагання навчити тварин мові не мали успіху, тому не можна було усунути того факту, що саме людина має схильність до вербальної комунікації. Нейрофізіологічні дослідження ще у другій половині XIX ст. довели існування в головному мозку людини спеціальних зон, відповідальних за моторну реалізацію мовлення (зона Брока, що знаходиться в лобній частині лівої півкулі) і за сприйняття й розуміння мовлення (зона Верніке – у скроневій частині лівої півкулі). До того ж голосовий апарат людини налаштований на вокалізацію з народження, про що свідчать стадії гуління як попередньої розминки, своєрідного тренінгу мовного апарату (такої стадії позбавлені тварини) і стадія лепету як імітації різноманітних звуків, наявних у різних мовах.

У психолінгвістиці проблема онтогенезу мовлення передбачає дослідження процесів виникнення й формування в дитини мовної здатності. В. фон Гумбольдт уважав, що онтогенез мовлення є «розвитком мовної здатності з віком і вправами». Підґрунтям розробки цієї проблеми є доробок генетичної психології, основоположником якої є швейцарський психолог і педагог Ж. Піаже. Він був учнем знаменитого французького психіатра П. Жане, який відстоював концепцію зв’язку розвитку розумової діяльності дитини з розв’язанням нею практичних завдань у процесі взаємодії з іншими індивідами. Під впливом цієї концепції Ж. Піаже розробив власну конструктивну теорію мисленнєво-мовленнєвого розвитку, згідно з якою розвиток мовлення дитини здійснюється на підставі його «діалогу» з іншими людьми, самим собою та світом об’єктів, проте при народженні у дитини наявні деякі «недиференційовані схеми», завдяки котрим через досвід формується інтелект, а далі на його підставі створюються абстрактні граматичні знання й відбувається оволодіння мовою.

Починаючи із 30-х р. р. XX ст. Ж. Піаже обстоює положення про роль дії на початковому сенсомоторному етапі розвитку мислення в дитини, про підготовчу роль сенсомоторних операцій у формуванні інтелекту й подальшому оволодінні мовленням. Дослідник спільно з іншими колегами, зокрема, Б. Інельдер і А. Шемінською, здійснив аналіз процесів формування уявлень дитини щодо числа, кількості, простору, часу, руху тощо, на підставі чого були виокремлені операційні логічні структури, розвиток яких відповідає стадіям формування інтелекту.

У 1955 р. Ж. Піаже сформулював гіпотезу стадіальності інтелектуального розвитку дитини як єдності процесів асиміляції, акомодації, адаптації і т. ін., згідно з якою дитина проходить у своєму розвитку такі стадії: 1) сенсомоторну як відділення предмета від себе й набуття навичок категорійно оперувати з ним (допонятійне мислення), тривалість якої приблизно до 1,5 років (початковий період центрації суб'єкта на власному тілі триває 7–9 місяців); 2) період репрезентативного інтелекту, початковою стадією якого є створення мисленнєвих образів предмета, картинок (гештальтів), а з 7–8 років починається формування операційних груп; 3) період пропозиційних, або формальних операцій (11–13 років) [2003, 733-734]. Мова та семіотична функція з'являються лише наприкінці першого періоду, коли дитина може розрізняти звуки і чисто рефлекторно надавати селективні вербальні або інші реакції на фонетичні стимули. Ж. Піаже вважав, що мовлення на цій стадії неможливе через відсутність найбільш істотної лінгвістичної структури (моноїда), яка б дозволила здійснити узагальнення та збереження правил, відповідальних за аналіз й упізнання необмеженої кількості організованих послідовностей звуків. Р. Фрумкіна зазначає: «Потрібно мати на увазі, що стадії Піаже – це насамперед модель, адже не можна довести, що розвиток дитини відбувається саме згідно з такими етапами, а не інакше; стадії Піаже є, очевидно, однією з можливих моделей розвитку мислення» [2006, 135]. Дослідник розробив також новий метод психологічних досліджень – клінічну бесіду на підставі особливого типу завдань, результатом якої є загальна картина розвитку дитячого мислення. Важливими умовами інтелектуального розвитку він уважав наявність розумових структур (сенсомоторних координацій, конкретних і формальних операцій), які разом із діями суб'єкта перетворюють їх на інтелектуальні операції і на яких будуються етапи інтелектуального розвитку з народження до 13–14 років. Ж. Піаже у 1955 р. створив Міжнародний центр генетичної епістемології у Женеві.

Проблема онтогенезу мовлення перебувала й у полі зору австрійського психолога й лінгвіста К. Бюлера, який ще до розробки концепції Ж. Піаже опублікував дві книги з питань розвитку дитини: «Духовний розвиток дитини» (1918 р.) і «Нариси духовного розвитку дитини» (1919 р.). Основою концепції К. Бюлера є ідея трьох ступенів розвитку дитини: інстинкту, дресури й інтелекту.

У сучасній психолінгвістиці альтернативними є дві концепції онтогенезу мовлення: нативізм і діяльнісна теорія розвитку мовлення. Як уже зазначалося, нативізм є концепцією вродженості певної мовної бази, яка дає змогу дітям оволодіти мовою до чотирьох років, засвоївши величезний масив знань, норм і правил про мовні механізми, зважаючи на те, що ніхто не коригує граматичної правильності її мовлення. Головні постулати нативізму були представлені у книзі Н. Хомського «Аспекти теорії синтаксису» (1965 р.). Послідовники вченого продовжили розробку його теорії (Дж. Катц «Філософія мови», 1966 р., Д. МакНейл «Засвоєння мови», 1970 р., П. Меньяюк «Мовний розвиток, знання й використання», 1988 р.; С. Пінкер «Здатність до мовного засвоєння і мовний розвиток», 1984 р. й ін.). Згідно з концепцією генеративістів, база вроджених

мовних знань є універсальною граматичною частиною біологічної спадщини людини, а оточення відіграє роль не більше, як пускового регулятивного механізму. С. Пінкер навіть уводить поняття мовного інстинкту, притаманного людині від народження і вбудованого в мозок завдяки еволюції [Pinker 1995].

Розробка універсальних принципів і параметрів бази вроджених знань складає основу генеративної теорії Н. Хомського та його прихильників. Спочатку такими принципами були трансформаційні правила, згодом – принципи управління та зв'язування й комплекс модулів обмежень на трансформації. У 1968 р. Н. Хомський у книзі «Мова й мислення» розглядає універсальну граматику як набір глибинних синтаксичних структур, що «задає певну підсистему правил, які складають каркас структури будь-якої мови», і є вродженою базою для її опанування [Chomsky 1968].

У 80-ті р. р. дослідник запропонував як додаток до концепції нативізму теорію switches (перемикачів), які уможливлюють подібну параметризацію мови середовища шляхом «спроб і помилок», тобто гіпотез і їхнього підтвердження чи спростування. Уроджений стан синтаксичного розвитку дитини характеризується наявністю обчислювальної системи таких параметрів, правил і принципів. Завданням дитини є встановлення параметрів рідної мови щодо цієї системи на підставі мови середовища. Дитина повинна відкрити характерні для її мови параметри, тобто «поставити перемикач» у відповідне положення, що приведе до певних наслідків (імплікацій). Принципом універсальної бази є, наприклад, обов'язковість підмета навіть у мовах, які допускають його вербальну відсутність (пор. теорію відмінка Н. Хомського, яка розглядала наявність у всіх мовах універсальних глибинних відмінків навіть при їхній граматичній відсутності). Для мов із допущенням відсутності підмета встановлюється параметр нульового підмета. Вважається, що параметри бінарні, тобто щодо принципу обов'язковості підмета встановлюються параметри вербальної представленості / непредставленості. Д. МакНейл зауважує, що вродженими є відношення суб'єкта та предиката, предиката й об'єкта, означення й означуваного [McNeil 1967, 99-115]. Дослідження продемонстрували, що терміном засвоєння мовлення в повному обсязі є 12–14 років. Висновком щодо цього стало положення про втрату дітьми в цей період принципів універсальної граматики, що значно обмежує можливості засвоєння іноземної мови після 14 років. Віковий період, протягом якого мовлення засвоюється без зусиль, за умови своєчасної стимуляції мовними сигналами, названий критичним, оскільки за межами цього періоду дитина стає неспроможною навчатися мові.

Деякі дослідники дотримуються інших поглядів, уважаючи, що дорослі мусять правильно визначити установку параметрів іноземної мови та змінити вже встановлені параметри рідної мови [Schwarz 1992]. Існують слабкі версії нативізму, які відстоюють уроджену схильність у вигляді когнітивних навичок до опанування мовою у процесі соціалізації дитини [Tomasello 1996, 276]. Критично налаштованими на теорію нативізму Н. Хомського були й деякі американські й західноєвропейські психологи. Ідеям вродженості знань мови протиставлена конекціоністська аргументація в поєднанні з екологічним

підходом і культурно-історичною психологією (Ж. Нуазе, Д. Дюбуа, Франція; Дж. Верч, Д. Стейнберг, США та ін.).

Концепція онтогенезу мовлення радянської психолінгвістики протилежна положенням нативізму і ґрунтується на діяльнісно-евристичній теорії Л. Виготського. Услід за Л. Виготським, представники Московської психологічної школи доводили, що підґрунтям для засвоєння мови є санкціоновані суспільством норми та способи спілкування. О. Лурія вважав, що мовна компетенція є наслідком активного відображення дійсності, предметної діяльності та спілкування з оточенням. Н. Уфімцева викладає вітчизняну концепцію онтогенезу так: «структури мови не є вродженими, вони є результатом відображення основних відношень об'єктивної дійсності. Підґрунтя для засвоєння мови треба шукати поза індивідом, який опановує мову, а в санкціонованих суспільством нормах і способах спілкування, носіями яких для дитини є дорослі; біологічні корені знання, у тому числі й мови, необхідно шукати в механізмі саморегуляції / самоорганізації» [1983, 1988]. О. Леонтьєв розглядав три головних етапи розвитку дитячого мовлення до 3 років: 1) домовленнєвий (два періоди – гуління, гукання й лепету; або чотири періоди, за даними інших дослідників – гуління, сопілка, лепет і модульований лепет [Белянин 2003, 43]), 2) дограматичний етап первинного засвоєння мови; 3) етап засвоєння граматики [1999]. Період гуління (2–3 місяця або 4–5 місяців) є найважливішим етапом мовного онтогенезу, оскільки в ньому реалізується спадкова програма голосового розвитку як рефлексу дихання, ссання, глитання, адже він спостерігається навіть у глухонімих від народження дітей. Він є фонацією доскладового типу, монотонною вокалізацією. Гукання є вже продукуванням звукокомплексів. У період лепету (4–5 або 19–20 місяців) виникає синтагматична організація мовлення (структурація складу, розпад на складові відрізки) як імітація мовлення, яке чує дитина (ехолалія).

Загалом, перший еквівалент слова (псевдослово) з'являється через 2–3 місяці. Дитина починає засвоювати різні види інтонаційної виразності. Дослідники називають їх протознаками, або прото-мовою як першою дословесною системою комунікації. Основою цієї системи є жести (кінезнаки), серед яких виокремлюються знаки, що не мають соціально-фіксованої форми (указівка, відштовхування тощо), і жести, що складають частину мовленнєвої поведінки в певній культурі [Горелов, Седов 2005, 206]. У віці 8 місяців закріплюються справжні слова, створюються синкрети (за Л. Виготським, перші узагальнення), артикуляції наближуються до звуків відповідної мови. Дослідники вважають, що в цей період формуються елементи протожанрового мислення, оскільки дитина вже здатна на підсвідомому рівні налаштуватися на комунікативну ситуацію [Горелов, Седов 2005, 209].

Між роком і трьома місяцями у дитини формується парадигматична фонетика, яка була загальмована етапом поповнення словника, адже з другого року починається зростання активного лексикону дитини. Цей період сприяє зростанню лексичного запасу дитини: у рік запас слів дорівнює 9 словам, у два роки – 300, у чотири роки – 2000 слів із перевагою іменників. У півтора роки з'являються голофрази, або однослівні висловлення, і перші двослівні речення,

граматична форма є поки що нефункціональною й випадковою. Засвоївши синтагматичну граматику, дитина починає формувати конструктивну синтагматичну граматику й опановує перші граматичні опозиції як гештальти у вигляді аморфного ладу мови. У 2 роки дитина починає формувати парадигматичну граматику через морфеміку, спочатку нефонологічну, а згодом фонологічну й морфонологічну. О. Гвоздєв установив таку закономірність засвоєння дитиною граматичних форм російської мови: спершу засвоюється число іменників, далі – зменшувальні форми іменників, категорія наказового способу, відмінки, категорія часу, особа дієслова У дитини формується узагальнювальна здатність, що розвивається як у напрямку від конкретного до загального і до найзагальнішого, так і навпаки; найширше узагальнення є найбільш складним і часто-густо має конкретне втілення (наприклад, рослини – це квіти або трава). Спершу також засвоюються слова із прямим значенням, згодом – метафори та фразеологізми.

Для дослідження мовного онтогенезу застосовується вивчення дитячого мовлення, що дає змогу встановити етапи розвитку мовної здатності та різних типів мислення (див. праці О. Гвоздєва, О. Шахнаровича, О. Лурія, Т. Ахутіної, Т. Наумової, С. Цейтлін, Н. Юрьєвої, Б. Нормана, Є. Аркана, Н. Швачкіна, Т. Ушакової, О. Єсеніної, Дж. Берко, Ч. Полдуїна та ін.).

7. Проблема пам'яті у психолінгвістиці. Пам'ять – знання – компетенція.

Однією із ключових проблем психолінгвістики є організація й типологія пам'яті людини, що бере участь у мовній діяльності. ***Пам'ять*** є когнітивною здатністю утримувати й систематизовано інтегрувати в мозку людини різнобічну інформацію, отриману в результаті переробки чуттєвого та внутрішнього рефлексивного досвіду. Як образно зауважує О. Кубрякова, «пам'ять – це «серце» нашого інтелектуального функціонування, це зосередження того, що складає особистісний досвід людини й – одночасно – розділений нею з іншими людьми її часу, покоління, її соціального та вікового статусу колективний досвід і картина світу цього колективу» [2004, 357]. Організація пам'яті людини сприяє легкому доступу до знань, миттєвому вилученню потрібної інформації, оптимальному оперуванню нею в мисленнєвій і мовленнєвій діяльності, отриманню нової інформації. Пам'ять називають інформаційним тезаурусом, базою мовленнєво-мисленнєвих механізмів. Функціями пам'яті психологи вважають збереження інформації, її розпізнавання, вилучення й пошук потрібних знань. У. Джеймс наголошував, що таємниця гарної пам'яті полягає у мистецтві утворювати численні й різнорідні асоціації з будь-яким фактом, який ми бажаємо втримати в пам'яті. С. Рубінштейн пов'язував краще запам'ятовування з метою нашої дії, актуальними потребами людини [1997].

Розробки різних підходів до людської свідомості та її пізнавальної здатності зумовили розгляд різноманітних принципів організації пам'яті в науковій літературі. Вивчення проблеми структур репрезентації знань у численних когнітивних школах і напрямах визначило аналіз механізмів і типів пам'яті, яка трактується в ракурсі динамічного режиму. О. Залевська висунула принципово нову перспективну концепцію природи пам'яті зважаючи на те,

що людський мозок є не просто системною організацією клітин, а системою, здатною до одночасного відображення різних якостей предмета, яка працює за голографічним принципом і має квантово-хвильову природу, що полягає не лише в моделюванні картинок об'єкта та їхніх енграм, а й у кодуванні зв'язків і відношень структури моделюючих процесів. Важливим у цій теорії є врахування підсвідомих процесів, що забезпечують зв'язок із безпосередньо не активованим фрагментом інформації, який завжди при потребі може актуалізуватися у вікні свідомості [2005, 125-126]. У зародковому стані квантово-хвильова гіпотеза кодування інформації існувала в ідеї резонансних явищ центральної нервової системи О. Ухтомського [Залевская 2005, 112-121]. Голографічна гіпотеза діяльності мозку людини була висунута К. Прибрамом [1974].

Дискусійною проблемою є типологія пам'яті. Актуальним є її поділ на епізодичну (ситуаційну) як результат перцептивної (чуттєвої) діяльності людини й семантичну як знання про світ, набуті в результаті концептуалізації й категоризації, як упорядковані знання слів й інших вербальних символів, їхніх значень і правил маніпулювання ними [Tulving 1972, 386]. Цей поділ зумовлює специфіку структур репрезентації, які представляють як автоматичні дії людини, моделі поведінки, так і класи об'єктів, оцінки, вірування, переконання, забобони тощо. Дискусійним питанням є співвідношення семантичної пам'яті й ментального лексикону. В. Кінч вважає, що семантична пам'ять містить одиниці, що фіксуються у словах природної мови [Kintsch 1984]. Отже, ментальний лексикон розглядається як частина семантичної пам'яті. Як здається, це явища різних механізмів свідомості: перший зберігає знання про мову і в мові, друга – всю концептуальну систему, а їхня інтеграція реалізується в мовленнєвій діяльності. Це узгоджується з концепцією О. Лурія про роздільність вербальної і невербальної площин свідомості і даними нейрофізіології (пор. концепцію А. Пейвіо про дві форми кодування знань: імагенну й логогенну – перша відповідає за збереження образів, друга – за репрезентацію мовних одиниць [Paivio 1972]).

Узагалі дослідження феномена пам'яті насамперед передбачають урахування нейрофізіологічних уявлень про діяльність мозку. О. Кубрякова підкреслює, що вивчення пам'яті потребує проведення експериментальних досліджень у різних науках – хімії, біохімії, нейрофізіології, невропатології і т. ін., однак для здійснення експериментів необхідна теорія або гіпотеза про те, як працює і як складається механізм пам'яті, необхідна своєрідна, нехай і гіпотетична модель пам'яті [2004, 360]. У науковій літературі наявні різні гіпотези організації пам'яті: ознакова, пропозиційна, сіткова, конекціоністська, слідова. Перша гіпотеза передбачає збереження концептів за певним набором ознак, причому відстань між концептами визначається найбільшою спільністю цих ознак (Е. Рош, Л. Рипс, Е. Сміт, Р. Ейтчисон). Пропозиційна модель ґрунтується на представленні пам'яті як розгалуженої сітки пропозиційних дерев, кожний компонент яких репрезентує окремий концепт (Дж. Андерсон, Дж. Бауер, Д. Норманн). Ця модель наближена до фреймових моделей М. Мінського, Ч. Філлмора, схеми Ф. Бартлета. Сіткова модель пам'яті є представленням ієрархічної асоціативної мережі, зв'язок між елементами якої є асоціативним (М. Куільян, А. Коллінз).

Сучасні дослідники вважають, що жодна з моделей не здатна описати організацію й діяльність пам'яті. До того ж виокремлення цих гіпотетичних моделей є доволі умовним, адже пропозиційні й ознакові моделі доповнюють одна одну, сіткові моделі часто-густо ґрунтуються на ознакових або пропозиційних і т. ін. (детальніше див.: [Клацки 1978, 162; Залевская 2005, 127-131]). О. Кубрякова вважає найбільш перспективною останню модель, згідно з якою пам'ять організована як сіткова за принципом системи енграм, які формуються в «пакетах» нейронних клітин (або хвиль) із досвідом людини як «сліди». Пізнання нової інформації вбудовує до цієї системи нові енграми [Кругликов 1987; Аполлонская і др. 1987]. Таким чином, нейрофізіологічним підґрунтям пам'яті є система близько 10^{12} нейронів, де кожний крупний нейрон має біля 90000 зв'язків. Однак найсучасніші дослідження доводять, що процеси пам'яті мають не лише нейронну чи хвильову природу.

Типами пам'яті дослідники вважають іконічну, короткочасну (оперативну) й довгочасну. Опозицію короткочасної та довгочасної пам'яті вперше встановлено Д. Бродбентом у 1958 р. Ч. Осгуд розглядав пам'ять як механізм центральної нервової системи, представлений лексиконом як процесуальним типом пам'яті; оператором, буфером як механізмами короткочасної пам'яті та довгочасною пам'яттю [Osgood 1984, 158]. О.О. Леонтьєв вважав підґрунтя розмежування цих двох типів пам'яті хибним [1969, 184]. О. Кубрякова висловлює припущення, що сфера існування короткочасної пам'яті є лише особливим станом структур пам'яті, оскільки в сучасних процесорних моделях пам'яті найчастіше виокремлюють активовані й неактивовані структури знання, серед яких перші працюють у режимі короткочасної пам'яті [2004, 362]. Критично ставиться дослідниця і до поділу пам'яті на моторну (рухову), емоційну (пам'ять почуттів), образну та словесно-логічну через протиставлення словесної пам'яті іншим видам, адже словесна пам'ять організує ті самі елементи чуттєвої, образної й рухової пам'яті в єдину систему вербальних енграм, де ці елементи вже пов'язані з мовою, вербальною формою їхнього існування [2004, 365-366]. Оскільки відбитки «слідів» перших трьох типів пам'яті почасти обробляються мисленнєвою сферою і частково представлені у словесній пам'яті, їхнє виокремлення за одним параметром класифікації не є достатньо обґрунтованим. Ми не можемо погодитися з подальшими аргументами відносно первинності для формування пам'яті наочно-чуттєвої сфери свідомості, адже це відбувається лише для категорій і структур мислення, які мають предметну представленість у свідомості, результати ж внутрішнього рефлексивного досвіду на рівнях формування абстракцій здебільшого позбавлені такої предметної проекції.

Залежно від функціонального навантаження в межах довгочасної пам'яті розглядаються декларативна та процедурна пам'ять (Дж. Андерсон, Дж. Мендлер, Н. Бранскомб та ін.), запозичені з інформатики й теорії штучного інтелекту. Декларативна пам'ять зберігає інформацію про факти, події, предмети, ситуації, може мати візуальний характер (у вигляді образів) і вербальний – у вигляді мережі пропозиційних структур. На відміну від процедурної пам'яті, декларативна не забезпечує різні дії людини, зокрема, і її мовленнєву

діяльність, адже для цього потрібна взаємодія із процедурним складником пам'яті, що зберігає інформацію про умови здійснення відповідних дій, яка автоматично вилучається з пам'яті людини при усвідомленні нею мети діяльності й особливостей ситуації. Процедурна пам'ять вважається фільтром, за допомогою якого нові декларативні знання обробляються й поступають до декларативної пам'яті. Вилучення декларативної інформації здійснюється шляхом динамічної й короткочасної активації вузлів концептуальної мережі, адже обсяг оперативної пам'яті обмежений.

Взаємодія означених типів розглядається по-різному: одні дослідники вважають, що взаємодія між ними можлива лише в робочій (оперативній) пам'яті і крізь неї, інші зауважують, що процедурне знання може отримати декларативний статус як навички діяльності. Процедурна пам'ять не має пропозиційної структури й не записана в мережі, тому декларативні знання легше засвоюються, вилучаються й можуть бути застосовані в будь-якому контексті, хоч їхнє вилучення є переважно усвідомленим і контрольованим процесом. Процедурна пам'ять працює неусвідомлено й автоматично, а повторне застосування її знань залежить від ефективності попереднього досвіду. Когнітивні психологи моделюють цей тип у вигляді пар умов і дій, які обираються, коли умови дій узгоджуються з контекстом й оперативною пам'яттю.

Пам'ять опосередкує набуття, організацію та збереження ***знань*** – інформації, наявної в мисленні людини, що служить для розв'язання нею інтелектуальних і мовних завдань, застосовується в повсякденній пізнавальній і мовленнєвій діяльності, зумовлює поведінку людини. Знання є результатом предметного та внутрішнього рефлексивного досвіду людини. Як зазначає О. Залевська, «увага дослідників зосереджена на ролі знань у різних пізнавальних процесах (у тому числі в мовленнєво-мисленнєвій діяльності), на формах представленості (репрезентації) знань у пам'яті й на організаційних принципах, за допомогою яких знання впорядковані у пам'яті, що забезпечує доступ до них в міру потреби» [2005, 113].

Існують різні класифікації знань. Залежно від способу їх отримання вони поділяються на емпіричні, набуті досвідним шляхом практичної взаємодії людини з навколишнім світом, і раціональні, здобуті у процесі мисленнєвої внутрішньої рефлексії. Дж. Андерсон протиставляє декларативні знання процедурним як знання фактів знанням операцій [Anderson 1976]. Ф. Кликс виокремлює у довгочасній пам'яті стаціонарні й вивідні знання: перші є постійними, другі – новими, похідними [Klix 1980]. Залежно від можливості вербалізації виокремлюють невербальні й вербальні знання. Перші можуть кваліфікуватися як наочно-чуттєві, образні, символічні, другі є знаннями в мові та про мову. Знання в мові набуваються та зберігаються у знаковій формі природної мови. Знання про мову є інформацією користувачів мови як системи (знання лексикону, граматики, синтактики і прагматики мовних одиниць; мовна й комунікативна компетенція). Немовні знання називають енциклопедичними, або прагматичними, або знаннями про світ. Це питання, на нашу думку, треба розглядати в ракурсі різних видів компетенції людини.

У науковій літературі найбільш традиційним є термін «***мовна компетенція***». Розмежування понять мовної компетенції та здатності користуватися нею в актах спілкування здійснюється у працях Н. Хомського, який виділив linguistic competence (ментальні репрезентації мовних правил як внутрішня граматика ідеальних носіїв мови) і linguistic performance (породження й розуміння мовлення). Мовна компетенція є потенційним знанням мови, саме вона й описана породжувальною моделлю і є предметом лінгвістики. Мовна компетенція визначає мовну активність і є первинною відносно неї. Однак така теза поділяється не всіма лінгвістами (згадаймо хоч би концепцію Л. Щерби про вивідність мовної системи з мовного матеріалу). Дискусійними й остаточно не розв'язаними залишаються проблеми: 1) співвідношення мовної компетенції та ментального лексикону, який містить знання словникового складу мови і зафіксованих за формами номінативних одиниць смислів, що репрезентують інтеріоризовані у свідомості об'єкти і явища дійсності та концептуальну структуру внутрішнього рефлексивного досвіду; 2) зв'язку значень і форм, механізм якого реалізується при породженні та сприйнятті мовлення; 3) поєднання мовної компетенції і позамовних змістів; 4) механізму узгодження фонологічної й письмової форм слів, адже вони є роздільними в пам'яті; 5) способів доступу до складників мовної компетенції; 6) шляхів її розвитку в онтогенезі й філогенезі; 7) способу організації мовної компетенції тощо. Проблема розрізнення мовних і немовних знань, хоч межа між ними, на думку М. Бірвіша і Ф. Кіфера, не чіткою й очевидною [Bierwisch, Kiefer 1969, 72], дискутується в ракурсі можливості розгляду лінгвістикою невербальних знань. До появи когнітивної лінгвістики немовні, енциклопедичні знання вилучалися з компетенції мовознавства, однак сьогодні дослідників когніції цікавить поєднання цих структур у пам'яті, психофізіологічний і нейрофізіологічний механізм інтеграції вербальних і невербальних знань (пор. модулярний і холістичний принципи в когнітивній науці).

Зростання уваги до живого мовлення, процесів комунікації зумовило висунення на перший план ***комунікативної компетенції***, що трактується як здатність мобілізувати різноманітні знання мови (мовну компетенцію), паравербальних засобів, ситуації, правил і норм спілкування, соціуму, культури для ефективного виконання певних комунікативних завдань у відповідних контекстах чи ситуаціях. Термін «комунікативна компетенція» уведений Д. Хаймзом у значенні системи знань про правила мовної комунікації, її процедуру, етикет, ритуал, яка відображає взаємодію інтелектуального, соціального й вербального в поведінці комуніканта. Ключовими словами у цій дефініції є система знань, що характеризує й інші тлумачення цього виду компетенції, однак у них не відображена дієва роль саме комунікативної компетенції, на відміну від мовної.

Комунікативна компетенція передбачає володіння не лише знаннями, а й уміннями та навичками побудови інтенційно-стратегічної програми комунікації, дотримання її і контролю за нею у процесі спілкування; орієнтації на співрозмовника, передбачення його реакції; вибору мовних і паравербальних засобів комунікації і їхнього декодування; подолання комунікативних перешкод,

усунення комунікативних шумів, виходу із комунікативного цейтноту тощо. У такому тлумаченні комунікативна компетенція включає мовну компетенцію, що створює підґрунтя для диференціації знань, які входять до комунікативної компетенції людини.

Таким чином, на думку багатьох сучасних мовознавців, комунікативна компетенція містить компетенцію мовну як здатність породжувати й розуміти правильні мовні повідомлення; дискурсивну як спроможність поєднувати висловлення у зв'язні тексти й залучати їх до відповідних дискурсів; соціолінгвістичну як здатність ураховувати в комунікативній діяльності соціальні аспекти ситуації спілкування; іллокутивну як здатність формувати й реалізовувати комунікативні наміри в повідомленні; стратегічну як уміння ефективно планувати початок, перебіг і завершення комунікації, досягати успішності у спілкуванні. Як здається, до цих типів варто додати паравербальну компетенцію, без якої неможливе ефективне спілкування, лінгвокультурну, що визначає культурну ідентифікацію мовця, тобто дотримання ним відповідних культурно зумовлених норм, стандартів спілкування; і факультативну міжкультурну, яка залежить від потреби в ній мовця й орієнтована переважно на дві культури (рідну й чужу). У функціональній прагматиці комунікативна компетенція охоплює лінгвістичну як уміння використовувати семіотичну систему мови; вербально-когнітивну як досвід комунікантів і вербально-комунікативну як здатність вступати в комунікацію, планувати її і досягати кооперативного результату.

З огляду на дихотомію мовних і немовних знань у сучасній психолінгвістиці використовується термін «мовна свідомість» як механізм індивідуальної свідомості, що керує мовленнєвою діяльністю, формує, зберігає й перетворює мовні знаки, правила їхньої сполучуваності, вживання, погляди й установки на мову та її елементи. О. Леонтьєв припускає, що термін «мовна свідомість» уведений П. Гальперіним [1977]. Термін є доволі вживаним, однак суперечливим і має різні тлумачення, адже свідомість є цілісним і складним феноменом, що має різноманітні пізнавальні механізми, які опосередкують творення, сполучення й використання мовних знаків і регулюють мовленнєву діяльність. До того ж вербальне й концептуальне згідно з деякими модулярними теоріями інтегруються лише в мовленнєвій діяльності: за перше та друге відповідають різні ділянки кори головного мозку. Виокремлення в такій системі саме мовної свідомості є лише науковою абстракцією, придатною для дослідження саме мовної проекції свідомості. Деякі дослідники зовсім не розмежовують понять свідомості й мовної свідомості, уживають як синоніми мовленнєву й мовну свідомість. До структури мовної свідомості залучаються як мовні, так і метамовні знання.

Найбільш аргументованою видається викладена вище дефініція німецького дослідника Г. Єйгера, який виділяє кілька функцій мовної свідомості: відображальну, яка створює мовну картину світу у значеннях, формах мови, типах зв'язку; оцінну у широкому розумінні різних видів оцінки, позначеної мовними знаками; орієнтувально-селективну, що забезпечує вибір мовних засобів відповідно до комунікативного завдання; інтерпретаційну, яка

передбачає інтерпретацію нових знаків, складних структур; регулятивно-керівну, що здійснює контроль мовленнєвої діяльності й оцінку відповідності нормам [1990].

8. Проблема ментального лексикону.

Проблемою психолінгвістики є організація і способи експлікації ***ментального лексикону*** як складника мовної компетенції людини, який містить знання словникового складу мови й зафіксованих за формами номінативних одиниць смислів, що репрезентують інтеріоризовані у свідомості об'єкти та явища дійсності й концептуальну структуру внутрішнього рефлексивного досвіду. Термін застосовується в когнітивній лінгвістиці, зокрема, у когнітивно орієнтованих лексичних граматиках, когнітивній психології, психолінгвістиці починаючи із 70-х р. р. XX ст. [Glucksberg, Danks 1975; Clark, Clark 1977]. Іноді його називають внутрішнім лексиконом, хоч О. Кубрякова наголошує, що поняття внутрішнього лексикону не тотожне поняттю ментального лексикону, частина якого, безперечно, прив'язана до мовних форм, але ними не вичерпується [2004, 364]. Вона трактує внутрішній лексикон із позицій його використання в мовленнєвій діяльності як діючу систему, у якій кожна одиниця записана з інструкцією її використання, з даними про її оперативні можливості: прагматичні, семантичні, граматичні [2004, 369].

У дескриптивізмі й генеративізмі ментальний лексикон відповідно або ігнорується і через його слабку структурованість виключається з кола лінгвістичних досліджень, або визнається базовим компонентом грамматики, вторинним інтерпретаційним параметром перетворення правил структури складників на глибинні синтаксичні структури при породженні мовлення (інтерпретативний етап Розширеної стандартної синтаксичної теорії Н. Хомського та його прибічників), що не змінює асемантичної орієнтації генеративізму. У 60-70-ті р. р. лексикон розглядався як список слів у довгочасній пам'яті людини, звідки обираються слова залежно від імовірнісних асоціацій або синтаксичної позиції. У 80-ті р. р. виникає концепція лексикону як складної структури пов'язаних між собою одиниць, що забезпечує миттєвий доступ. О. Залевська вважає, що деякі ключові механізми роботи ментального лексикону були розроблені саме американським дескриптивістом Ч. Осгудом у його «Abstract Performance Grammar» 1980 р. [2000]. Дослідник пов'язував це поняття із глибинною когнітивною системою переробки семантичної інформації, яка є за природою семантичною, організованою за сітковим принципом, а при переході до поверхневих форм залучає синтаксис і відповідає за перекодування інформації: від перцептів до значень і від інтенцій до програми діяльності, в тому числі й мовної. Ч. Осгуд фактично кваліфікує лексикон на підставі сіткової моделі, що на той час було революційним. Однак положення Ч. Осгуда залишилися непоміченими через критичне сприйняття дескриптивізму та біхевіоризму в цілому.

Сьогодні психолінгвісти наголошують на тому, що найважливішим компонентом людської думки та внутрішнього мовлення є саме асоціативна вербальна сітка. Її організація підпорядкована не одному, а різним принципам.

Приміром, такими принципами є поширена активація, аналогічність фрагмента сітки й розгортання висловлення, актуалізація доступу до неактивної зони, узгодженість і т. ін. Як зазначає Т. Ушакова, «активізуються одні елементи асоціативної сітки, пригальмовуються інші, будуються динамічні функціональні структури, тісно пов'язані із семантикою звукового мовлення. Елементи сітки, що отримали назву логогенів, представляють матеріалізацію слів з усіма їхніми атрибутами в нервовій системі людини. Миттєво утворена мозаїчна динаміка логогенів вербальної сітки, заготовлена для одного відрізка мовлення, змінюється на новий патерн. Увесь цей живий ланцюг ковзає по вербально-когнітивній системі у процесі мовлення» [2005, 11].

Американський психолог Дж. Міллер відмітив наявність шести різних моделей асоціативної організації лексикону [Miller 1969], згідно з якими зв'язок між словами зумовлений: 1) їхньою спільною вживаністю; 2) спільністю референта; 3) стимулюванням специфічного мисленнєвого образу; 4) належністю до таксономічного дерева класифікаційних зв'язків; 5) спільністю семантичних ознак (маркерів); 6) поєднанням у предикативне відношення. Розглянувши ці гіпотези під кутом зору визнаного ним генеративізму і домінування комунікативної мети впорядкування лексикону, дослідник схилявся до останньої предикативної (= синтаксичної) моделі, зауваживши, що вона може бути поєднаною з п'ятою відповідно до розгляду інтерпретаційної ролі семантики в породжувальній граматиці.

Ці гіпотетичні моделі були проаналізовані під кутом зору афазії й Т. Ахутіною, яка наголосила на можливості використання всіх наведених моделей у механізмі мовної компетенції людини залежно від типу мовлення, віку людини, відповідного фрагмента використання словника [1989]. О. Лурія доповнив ці закономірності організації асоціативних зв'язків ситуаційними відношеннями [1974, 11]. О. Залевська підкреслює, що, підводячи підсумок обговоренню досвіду досліджень до 1981 р. включно, можна сказати, що жодна з розглянутих гіпотез організації лексикону людини не ґрунтується на детальному теоретичному аналізі специфіки впорядкованих одиниць з урахуванням особливостей становлення таких одиниць в індивідуальній структурі свідомості та їхньої ролі й місця у процесах мовно-мисленнєвої діяльності [2005, 159].

Зв'язок ментального лексикону та семантичної інформації мовних одиниць у когнітивній лінгвістиці розглядається залежно від принципів когнітивізму й конекціонізму, холізму й модуляризму.

Когнітивістський етап був націлений на символьну формалізацію ментального лексикону із прикладними цілями, на ототожнення його із семантичною пам'яттю, куди записуються компоненти лексикону. Конекціоністські теорії проектували його організацію на особливості роботи людського мозку з урахуванням соціальних, культурних, комунікативних чинників носіїв мови. Репрезентація якоїсь ментальної структури не є постійною й не записана в мережі пам'яті, а виникає завдяки активації та збудженню взаємно пов'язаних елементів (асоціативності). Активація може передаватися від одного вузла до іншого й одночасно блокувати інші фрагменти мережі, гасити непотрібну чи

неактуальну інформацію: причому «в одному випадку вона включається до поточної свідомості й тому є «висвіченою», а в іншому випадку зміст пам'яті не є активним, але присутнім у розумі» [Чейф 1983, 37-38]. Активізація кожної мовної одиниці в реальній мовленнєвій діяльності є збудженням тих її ознак, тих її якостей, які необхідні для певного акту мовлення, і хоч пусковий імпульс може бути різним, він активізує не стільки одиницю, скільки відповідну ділянку її сітки. Головне в роботі внутрішнього лексикону – узгоджена дія модулів у момент мовлення [Кубрякова 2004, 369].

Холістичні теорії розглядають семантичне й концептуальне в одному форматі, а мову трактують як відкриту когнітивну систему, що взаємодіє із загальними ментальними здатностями. Ці теорії підтверджуються наявністю значної кількості єдиних патернів і взаємозв'язків у нейронній архітектурі мозку людини [Залевская 2005, 185]. Модулярні теорії розмежовують семантичний і концептуальний модулі як незалежні, здатні інтегруватися лише за допомогою модуля-процесора. Роздільність семантичної й концептуальної інформації (пор. експериментальні дослідження радянської нейролінгвістичної школи під керівництвом О. Лурія також доводили автономність локалізації процесів мислення й вербалізації на різних ділянках кори головного мозку) визначає трактування ментального лексикону як двокомпонентної системи: першим є значення слів, другим форми слів. Приміром, М. Бірвіш розділяє семантичну та концептуальну інформацію, зауваживши, що їхнє змішування призведе до некоректних прогнозів відносно співвідношення між концептуальними й семантичними структурами [Bierwisch, Kiefer 1969; Bierwisch 1981]. При цьому між цими компонентами встановлюються зв'язки як шляхи доступу до лексикону при переробці й використанні інформації. Як зазначає О. Кубрякова, «кожне нейронне утворення, що зберігає образ слова, тобто кожен модуль слова, містить слід не лише його форми та змісту, а й систем, до яких воно входить. Пам'ять слова тому включає його вживання, його зв'язки, особливості сполучуваності і т. ін.» [2004, 368]. О. Залевська наголошує й на тому, що неможливо сказати, де закінчується значення слова і де починається знання про світ: оскільки кожне слово має зв'язки з багатьма іншими та із загальною інформацією в пам'яті, усі ці зв'язки у певному сенсі складають суму того, що ми розуміємо під словом [2005, 171].

Дослідження й опис ментального лексикону стикаються з рядом дискусійних і нерозв'язаних проблем, якими є: 1) зв'язок концептуальної системи і лексикону; 2) співвідношення мовної системи і лексикону; 3) наявність у лексиконі позамовних змістів, механізм їхньої взаємодії при породженні та сприйнятті мовлення; 4) механізм узгодження систем сприйняття й породження мовлення у зв'язку з організацією лексикону (як узгоджуються між собою збереження слів у фонологічній і письмовій формі, адже вони є роздільними в пам'яті); 5) спосіб доступу до одиниць ментального лексикону; 6) шляхи його розвитку в онтогенезі й філогенезі; 7) спосіб організації лексикону і т. ін. У сучасній психолінгвістиці та когнітивній психології розроблені кілька моделей лексикону М. Гарманом у проекції на розуміння мовлення, В. Левелтом з огляду на породження мовлення, М. Шварц із

залученням інтерфейса, що інтегрує семантичний та концептуальний модулі, Дж. Ейтчисон, О. Залевською, Ю. Карауловим та ін. Зокрема, модель О. Залевської, розробка якої розпочалася ще у 1977 році і продовжувалася протягом наступних двох десятиліть [1977; 1988; 1990; 2000], представляє ментальний лексикон як динамічну функціональну систему, що здатна до самоорганізації внаслідок постійної взаємодії між процесами переробки й упорядкування мовленнєвого досвіду й їхніми продуктами, має багаторівневу будову, вертикально-горизонтальну організацію, організовану за певним набором різних параметрів. Це створює підстави множинності параметрів пошуку слів у пам'яті, коли відбувається «висвічування» потрібної інформації за принципом релевантності при підсвідомому врахуванні більшої частини неактуалізованої інформації [Залевская 2005]. Організація лексикону здійснюється за двома принципами: 1) логікою впорядкування людиною знань про світ; 2) логікою збереження знань про особливості оперування словом у мовленні [Залевская 1980]. У лексиконі виокремлюються ядро і периферія. Цікаві думки з приводу ядра висловила Н. Золотова. Зауваживши, що одиниці ядра лексикону мають надзвичайну активність і характеризуються одночасним входженням до багатьох асоціативних полів інших одиниць, дослідниця розглядає одиниці ядра як опорні у процесах продукування та сприйняття мовлення, отримання вивідних знань. Ядерні одиниці засвоюються раніше інших слів, належать до базового рівня категоризації, є конкретними, емоційними, образними [2001, 36-41]. Н. Золотова здійснила спробу створення семантичної карти лексикону у вигляді перехрещених кіл, які представляють 9 найбільш значимих категорій: назв осіб, частин тіла людини, видів страви, тварин, кольоропозначень, одягу; понять, пов'язаних із житлом, здоров'ям, війною [1984, 126].

Модель лексикону Ю. Караулова являє собою асоціативно-вербальну сітку із включеною до неї значною мірою лексикалізованою граматикою, що поєднується зі знаннями про світ і діяльнісно-комунікативними потребами особистості (прагматиконом) [1987, 94, 239].

9. Проблема асоціацій. Методика асоціативного експерименту.

Проблема асоціацій, їхньої типології й методики встановлення розглядалася у психології та психолінгвістиці однією з найперших, адже асоціації є найбільш важливим показником організації ментального лексикону людини, його вербальної мережі, а також свідомості й мислення. ***Асоціація*** є динамічним тимчасовим нервовим зв'язком між двома й більше психічними явищами (відчуттями, уявленнями, почуттями, думками, образами тощо), а також їхніми позначеннями у мові, який утворюється за певних умов на підставі умовного рефлексу суб'єктивного реагування на відповідні стимули. Деякі дослідники вважають можливими архетипні асоціації, що виникають при актуалізації позасвідомого. Вивчення асоціацій дало змогу по-новому підійти до способів зберігання знань, процесів породження й розуміння мовлення, організації внутрішнього лексикону й пам'яті людини.

Поняття асоціацій було відоме ще з часів Аристотеля та Платона. Платон розглядав можливості пригадування образів за схожістю й суміжністю. Аристотель уважається фундатором першої класифікації асоціацій за схожістю, часовою послідовністю й контрастом. Р. Декарт, Б. Спіноза, Т. Гоббс кваліфікували це поняття в межах механістичного психологічного підходу як зв'язки, зчеплення відчуттів, образів свідомості, «типів думки». У XVIII ст. англієць Д. Гартлі створив механістичну теорію асоціацій, кваліфікуючи її механізм як повторення вібрації найменших часток нервів і мозку, а такі вібрації викликає вплив зовнішніх об'єктів на органи чуття людини. Термін «асоціація» уведений Дж. Локком на позначення випадкових, довільних об'єднань ідей. Представник суб'єктивного ідеалізму Д. Юм пояснював асоціацію внутрішнім причинним зв'язком явищ свідомості, класифікуючи їх за схожістю, суміжністю в часі і просторі та причиною (асоціація за контрастом розглядалася ним як поєднання причини та схожості) (детальніше див.: [Горошко 2001, 8-14]).

Для західноєвропейської течії асоціативної психології базовим стало вчення А. Бена та Г. Спенсера, яке заклало підґрунтя для переходу від теоретичного аспекту вивчення асоціацій до експериментального. Англійська течія асоціативної психології, засади якої були намічені ще Д. Гартлі, сформувалася саме під впливом концепції й експериментальних розробок А. Бена та Г. Спенсера. Ідеї асоціанізму стали ключовими у працях В. Вундта, Т. Цигена, Г. Мюллера, Г. Ебінгауза й ін. Американські психологи у вивченні асоціацій спиралися здебільшого на англійську традицію їхнього розгляду в ракурсі пригадування та забування, механізмів пам'яті (В. Джемс, Е. Торндайк). Фізіологічний аспект асоціацій досліджувався в Росії в межах рефлекторної теорії І. Павлова й І. Сєченова, згідно з якими основою асоціації вважалися тимчасові нервові зв'язки. У XX ст. асоціанізм як наукова течія у психологічній думці поступово й остаточно зникає зі сцени. Відбувається асиміляція його ідей різними галузями та школами у психології, а загальні положення асоціанізму критично переглядаються практично у всіх основних психологічних напрямах [Горошко 2001, 12].

У мовознавстві асоціація як явище індивідуальної свідомості, співвіднесення якого зі звуком є об'єктивним, уперше з'явилася у працях В. фон Гумбольдта [1984, 166]. Цікаву думку висловив Ф. де Соссюр, звівши стан мови до теорії синтагм і теорії асоціацій, інтуїтивно передбачивши головні механізми сполучення слів (синтаксичний й асоціативно-метафоричний). На необхідність асоціативного підходу до значення вказував представник Казанської лінгвістичної школи М. Крушевський, який виокремив асоціації за схожістю й суміжністю, безпосередні (лінгвістичні) й опосередковані (екстралінгальні). У дослідженнях вербальних асоціацій виділено два підходи – лексикоцентричний та текстоцентричний: перший спрямований на аналіз асоціативного поля лексичних одиниць, семантичної близькості між словами, дослідження вербальної мережі внутрішнього лексикону, пам'яті і т. ін., другий – на характеристику асоціативних стратегій побудови текстів, асоціативного поля ключових слів у тексті, асоціативних процесів, пов'язаних із породженням мовлення і т. ін.

Типологія вербальних асоціацій є однією з найбільш дискусійних проблем психолінгвістики (див. огляд наявних класифікацій у роботі: [Терехова 2000; Горошко 2001, 197-258]). До XX ст. класифікації асоціацій виходили з логічного, психологічного й лінгвістичного принципів, у XX ст. домінуючим виявився психолінгвістичний. Диференціація асоціацій залежить насамперед від орієнтації на тип зв'язку чи реакції, рівневого статусу останньої, стратегій тощо (приміром, Г. Щур поділяє асоціації на онтологічні, психічні й емпіричні залежно від актуалізації досвіду людини [1971, 146]; О. Клименко виокремлює такі типи асоціацій залежно від типу зв'язку: фонетичні, словотвірні, парадигматичні, тематичні, синтагматичні, цитатні [1974, 47-48]; за формальними відношеннями Н. Уфімцева розмежовує синтагматичні, парадигматичні, тематичні, дериваційні й фонетичні типи реакцій [1983]).

Наведемо кілька найбільш відомих у науковій літературі класифікацій асоціацій. О. Лурія при дослідженні дитячих реакцій виокремив два різновиди асоціацій з урахуванням зв'язку елементів тріади: стимулу – реакції – типу зв'язку між ними. До першого різновиду віднесені неадекватні реакції при відсутності між стимулом і реакцією семантичного зв'язку, зокрема: відсутність реакції, екстрасигнальні реакції (беззмістовні) і суто звукові. Другий різновид реакцій – адекватний – містить предикативні, реакції за звичним зв'язком і складні співвідносні реакції [1928]. Оригінальною є класифікація Ю. Караулова, який розглядає асоціативне поле як сукупність фонетичної, лексичної, синтаксичної, морфологічної, когнітивної, прагматичної і статистичної структур, а також поряд із ними впроваджується поняття семантичного гештальта асоціативного поля. Дослідник виділяє 5 типів асоціативного зв'язку: предикацію, номінацію, локацію, оцінку й елементи пропозиції [1999]. На підставі його концепції розроблені асоціативні поля ряду слів російської мови з огляду на вказані типи їхніх структур [Новикова 1998].

Загалом у сучасних класифікаціях застосовуються параметри семантики слова-асоціата, його частиномовної належності, стратегії асоціювання (наприклад, класифікація Т. Соколової [1999] є поділом асоціацій на сіленцію, тобто мовчання; негацію; редуплікацію, синкрецію, прономіналізацію, персеверацію, ономатопеїзацію), глибинні відмінки, тематичну належність, тип парадигматичного відношення тощо. Попри значну кількість класифікацій асоціацій, проблема потребує подальшої розробки, перспектива якої полягає у формуванні матриці класифікаційних ознак. Дозволимо собі не погодитися з висновком О. Горошко про те, що «побудова деякої ідеальної класифікації асоціацій, що ґрунтувалася б на певному несуперечливому принципі, не є можливою та потрібною» [2001, 254]. На нашу думку, не варто віднаходити якийсь один параметр класифікації, а розробити ряд класифікаційних параметрів, у які будуть вкладені більшість уже встановлених типів, які сьогодні не мають однопорядковості. Треба враховувати рівневу ієрархію асоціацій, тобто їхню проекцію на мовну ієрархію, на структуру свідомості, психічний механізм реагування, концептуалізацію та категоризацію досвіду і т. ін. Одна асоціація у такому випадку матиме кілька ознак відповідно до числа параметрів класифікації, що дасть змогу найточніше й найповніше охарактеризувати механізми асоціювання.

Методом установлення асоціацій є ***асоціативний експеримент***, метою якого є конструювання мережі асоціацій у свідомості індивіда й етносвідомості. Асоціативний експеримент передбачає анкетування інформантів із застосуванням списків стимулів і на підставі подальшого встановлення найбільш частотних реакцій. Слід відрізняти асоціативний експеримент за виявом мовних реакцій від нейропсихолінгвістичної методики вияву фізіологічних реакцій, упровадженої радянським психологом О. Лурія (через подразнення шкіри інформанта слабким електричним струмом у процесі вимови слів досліджувалася асоціативна близькість слів на підставі наявності / відсутності судинної реакції, розширення зіниць, зміни частоти пульсу).

Процедура асоціативного експерименту детально розроблялася в біхевіористській психології, психолінгвістиці, зокрема, у необіхевіористському напрямі американського дескриптивізму (Ч. Осгуд, Б. Скіннер та ін.), хоч ще у 1879 р. англійський дослідник Ф. Гальтон (двоюрідний брат Ч. Дарвіна) першим провів сам із собою асоціативний експеримент, установивши три групи асоціацій (сенсорних, емоційних і вербальних). Він вибрав 75 слів і за секундоміром записував дві думки, що викликали стимули. Подібний прийом сьогодні названий методикою Дж. Кента і А. Розанова, у якій використовується набір зі 100 слів, реакції на які зіставляються зі стандартними реакціями психічно здорових людей, що дає змогу визначити ступінь ексцентричності, нестандартності мислення випробуваних інформантів. Ф. Гальтон також установив, що близько 40 % асоціацій виходять із дитячих і підліткових переживань. Дослідник поділив слова-асоціати на ті, що викликають сенсорні уявлення, емоції й емоційні переживання, абстрактні слова або вербальні відповіді (детальніше див.: [Шульц, Шульц 1998, 160-161]).

Розробка методики асоціативного експерименту здійснювалася В. Вундтом, який створив першу у світі лабораторію експериментальної психології; К. Юнгом, що використовував цю методику з метою встановлення мотивації особистості; Т. Цигеном, який першим дослідив асоціації в онтогенезі; А. Тумбом і К Марбе, які вивели закон залежності частоти відповідей і тривалості часу асоціації та ін.

У психолінгвістиці асоціативний експеримент був спрямований на дослідження проблем мовленнєвої діяльності, онтогенезу мови, організації пам'яті та ментального лексикону, а також на розв'язання прикладних завдань (розробки нових методик викладання іноземних мов, вивчення двомовності, комп'ютерну репрезентацію мови, потреби машинного перекладу, комп'ютерної лексикографії тощо). У 1910 р. було видано перший словник асоціативних норм англійської мови, укладений американськими психологами Дж. Кентом й А. Розановим. Першим російським словником такого типу став «Словарь ассоциативных норм русского языка» 1977 р. за ред О.О. Леонтьєва. Загальновідомими є англомовний словник Дж. Діза «The Structure of Associations in Language and Thought» 1965 р., «Русский ассоциативный словарь» 1994–2002 р. р. (Укладачі: Ю. Караулов, Ю. Єорокін, Є. Тарасов, Н. Уфімцева, Г. Черкасова). Перший том містить прямий словник: від стимулу до реакції. У другому томі наявний зворотний словник, інші томи являють собою прямі та зворотні словники двох інших списків слів (всього 1277 стимулів і більше мільйона реакцій). Як

зазначає О. Леонтьєв, у Московській психолінгвістичній школі розроблено принципово нову методику асоціативного експерименту, де стимулом є не лише нейтральна словоформа, а будь-яка, що дало змогу отримати інформацію не лише про лексикон, а й про «психолінгвістичну граматику» [Уфимцева 1979; Леонтьев 1999, 77]. Ідея асоціативної граматики ініційована розробками у цій галузі Ю. Караулова [1993; 1999]. Дослідник розглядає два напрями опису цієї граматики: класифікаційний, орієнтований на встановлення категорійно-граматичних ознак системи лексикону, й активно-динамічний, що забезпечує перехід від передмовленнєвого стану асоціативно-вербальної сітки до тексту [1999, 13]. Сітка організована на підставі аналогійних відношень, має нейрофізіологічне підґрунтя, характеризується широкою системною варіативністю, гіпертекстовою структурою, семантичною зв'язністю, здатністю до самоорганізації й адаптації [Караулов 1994, 15]. Дослідник прикладає свою концепцію до асоціативного аналізу тексту, що перетворює систему тексту на систему асоціативних полів шляхом операцій декомпозиції, делінеаризації, деграматикалізації й депропозиціювання [1999а, 165].

На матеріалі української мови також існує «Словник асоціативних норм української мови» 1979 р. Н. Бутенко та її ж «Словник асоціативних означень іменників в українській мові» 1989 р. Словник представляє *асоціативне поле слова* (термін уведений Ш. Баллі) – сукупність асоціатів, реакцій на слово-стимул, виявлених шляхом асоціативного експерименту. Асоціативне поле має ядро (найбільш частотні реакції) і периферію (одиничні реакції). Дослідники розрізнюють індивідуальні й колективні асоціативні поля. Друге встановлюється при узагальненні й обробці результатів експерименту і назване *асоціативною нормою*.

У сучасному мовознавстві асоціативний експеримент використовується у психолінгвістиці, етнолінгвістиці, лінгвокультурології, лінгвістичній семантиці, контрастивній, ґендерній лінгвістиці, когнітології, теорії навчання тощо. Головними умовами асоціативного експерименту є відбір стимулів залежно від мети й завдань дослідження, визначення складу інформантів (кількісного й якісного – стать, вік, професія і т. ін.), форми проведення асоціативного експерименту (усної чи письмової); вироблення інструкції організації експерименту. Асоціативний експеримент потребує концентрації уваги, готовності до сприйняття стимулу. Розрізнюють вільний і спрямований (у термінології О. Леонтьєва – контрольований) асоціативний експеримент. Перший застосовує порядок довільних асоціацій без обмежень на реакції, другий передбачає певне обмеження вибору реакцій інформантів, орієнтацію їх на якесь конкретне завдання (пор. методику семантичного диференціала Ч. Осгуда). Ланцюжковий асоціативний експеримент, який О. Леонтьєв вважає різновидом вільного, застосовує кілька асоціативних реакцій на стимули у певний проміжок часу (наприклад, надати протягом 1 хвилини певну кількість реакцій). Інколи такий тип експерименту кваліфікується як експеримент із подовженою реакцією. О. Горошко встановлює недоліки різних типів асоціативного експерименту. Приміром, спрямованість експерименту і «накладання обмежень на процес асоціювання можуть серйозно применшити валідність результатів і певним

чином спотворити реальну картину перебігу асоціативного експерименту», ланцюжковий тип має значну залежність між суміжними реакціями, що не дає змоги розмежувати справжні стимули і стимули попередніх реакцій. На вільний асоціативний експеримент впливають як характеристики слова-стимулу, так і особистість інформанта та умови проведення експерименту» [2001, 17].

Найсучасніші дослідження асоціативних норм у різних галузях мовознавства свідчать про становлення нової галузі мовознавства – ***асоціативної лінгвістики***, представленою асоціативною лексикографією, лексикологією та граматикою [Караулов 1993; 1999а]. О. Горошко виокремлює ряд напрямів цієї галузі: 1) вивчення асоціативного значення слова; 2) вимірювання семантичної близькості між словами і ступеня входження цих слів до єдиного семантичного поля; 3) дослідження асоціативної пам'яті й організації внутрішнього лексикону; 4) дослідження асоціативного процесу у зв'язку із процесами породження та сприйняття мовлення; 5) вивчення впливу різних чинників на асоціативну поведінку інформантів (професійних характеристик, віку, статі); 6) вивчення особливостей асоціативного процесу в умовах білінгвізму й полілінгвізму та прикладання отриманих результатів до методологічної сфери викладання іноземних мов; 7) використання асоціативних методик у пато- та психодіагностиці при вияві патологічних психічних станів, вивчення функціональної асиметрії мозку, афективних станів тощо; 8) асоціативна лексикографія; 9) асоціативна граматика й дослідження асоціативно-вербальної мережі; 10) дослідження зовнішнього вияву образів мовної свідомості в межах міжкультурного спілкування [2001, 29].

За допомогою асоціативного експерименту визначається ***асоціативна структура слова*** – фрагмент семантичної структури слова, представлений сукупністю (мережею) найбільш частотних асоціацій, що складають ядро асоціативного поля. Ця структура є інваріантним асоціативно-смисловим комплексом, закріпленим за словом і сформованим на підставі наявної в суспільстві традиції його вживання. Термін уведений американським психолінгвістом Дж. Дізом у 1965 р. у книзі «Структура асоціацій у мові й думці», де асоціативне значення розглядалося як найбільш адекватна психологічній структурі семантика. Дослідник застосував щодо дослідження асоціативного поля факторний аналіз, результати якого уможливили опис взаємних асоціативних відношень між словами однієї семантичної групи та створення асоціативного словника. Асоціативне значення він встановлював шляхом вияву дистрибуції асоціативних реакцій. Він спробував переглянути сам термін «асоціація» з метою з'ясування однієї з рис – структурованості та взаємозв'язку асоціацій. Асоціації, на його думку, можуть розкрити природу глибинної структури лексикону. Високо оцінюючи внесок Дж. Діза у вчення про значення, О.О. Леонтьєв зазначив, що концепція Дж. Діза може служити одним із доказів принципової єдності психологічної природи семантичних й асоціативних характеристик слова [1969, 268]. О. Залевська відмічає прогностичність цієї концепції, яка передбачила появу глибинних когнітивних структур, конекціоністський принцип активації компонентів мережі пам'яті, кластерний принцип об'єднання значень [2005, 216-217]. Треба відмітити, що такий підхід

до значення був закладений ще в концепції внутрішньої форми слова українського лінгвіста О. Потебні. У 70-ті р. р. асоціативну структуру слова в мережі асоціативної сітки досліджував Дж. Кіш на матеріалі англійської мови, результатом чого стала поява «Асоціативного тезауруса англійської мови», створеного Дж. Кішем та його колегами. На думку дослідника, кожне слово здатне зберігати сумарну активність, отриману протягом деякого проміжку часу, тому опис лексикону треба здійснювати шляхом теорії графів [Kiss 1968]. Однак Дж. Кіш наголошував на тому, що асоціативна організація є лише однією зі сторін семантичної структури лексикону, для опису інших сторін треба звертатися до інших методик. У межах сучасної Тверської психолінгвістичної школи під керівництвом О. Залевської розробляється проблема організації внутрішнього лексикону як лексичного компонента мовленнєвої організації людини шляхом застосування методик асоціативного структурування значення слова.

10. Внутрішня структура психолінгвістики й міждисциплінарні зв'язки.

Психолінгвістика пов'язана міждисциплінарними зв'язками із психологічною наукою, зокрема, із загальною, віковою, когнітивною, соціальною психологією, психологією особистості, творчості, спілкування тощо. Дослідники відзначають її філософські, логічні, семіотичні, герменевтичні, культурологічні, соціологічні аспекти [Белянин 2003, 14-16]. Як галузь мовознавства психолінгвістика має власну внутрішню структуру. У ній виокремлюють загальну та конкретні психолінгвістики: загальна є методологічною базою всіх психолінгвістичних досліджень і містить найбільш усталений комплекс глобальних проблем і концепцій; конкретні психолінгвістики належать до прикладних сфер знання [Горелов, Седов 2005, 9]. До других відносять соціальну та вікову психолінгвістику. Розділами загальної психолінгвістики автори цитованої книги «Основы психолингвистики» вважають психолінгвістику мовної свідомості, дискурсу, мислення та мозку (нейролінгвістику). На їхню думку, кожний розділ формує окремий аспект вивчення предмета. Однак наявність різнорідних проблем сучасної психолінгвістики зумовлює суперечливі думки відносно внутрішньої структури означеної галузі. Приміром, О. Леонтьєв розмежовує два напрями психолінгвістичних досліджень: орієнтовані на моделювання мовленнєвої діяльності та спілкування й на моделювання мовної здатності. У другому напрямі він виділяє психосемантику, представлену в наукових працях О. Артемьєвої, В. Петренка, О.Г. Шмельова й ін., а також напрям досліджень внутрішнього лексикону, очолюваний О. Залевською. Перший підхід тяжіє до комунікативної проблематики, другий – до когнітивної [1999, 148-149].

Така суперечливість поглядів на сучасну психолінгвістику разом із маргінальністю проблематики наукових досліджень визначають потребу диференціації галузей цієї дисципліни. На нашу думку, відповідно до положень О. Леонтьєва, потрібно виділити *психолінгвістику мовленнєвої діяльності*, головними проблемами якої є породження та сприйняття мовлення, до якої долучаються психолінгвістика тексту та дискурсу (спілкування)

комунікативного спрямування; а також *психолінгвістику мовної здатності*, проблематика якої лежить у площинах психосемантики, проблем внутрішнього лексикону, мовної свідомості, асоціативної граматики, мовної особистості.

Третьою галуззю є *вікова психолінгвістика*, проблемами якої є виникнення й розвиток мовної здатності та комунікативної компетенції в широкому розумінні. До цієї галузі відносимо онтолінгвістику (або генетичну психолінгвістику), що вивчає онтогенез мовної здатності й комунікативної компетенції, та психолінгвістику розвитку, що досліджує формування механізмів мовлення, оволодіння письмовим мовленням, мовленнєвий розвиток дитини, дитяче мовлення, еволюцію комунікативної компетенції та мовленнєвий розвиток.

Четверта галузь психолінгвістики – *нейропсихолінгвістика* – межує з нейрофізіологією і спрямована на дослідження зв'язків мовної здатності, пам'яті, мовленнєвої діяльності людини з функціями головного мозку, нейронною мережею, проекційними системами мозку, нейрофізіологічними механізмами. Термін уперше використаний дослідниками паризької Групи нейропсихології та нейролінгвістики Д. Коеном і X. Хакеном у 1964 р. Перші дослідження в цій галузі спиралися на майже столітній досвід вивчення афазії – порушення мовлення через локальні ушкодження кори головного мозку. Розвиток цієї галузі був зумовлений потребами клінічної практики лікування афазій і неафатичних форм розладів мовної поведінки (дизартрій, агнозій, апраксій, алексії й аграфії) і т. ін. Проблема афазій розглядалася у працях багатьох фахівців (А. Омбредан, М. Дюран, К. Конрад, К. Брейн, Ф. Гревель, Р. Юссон, Ю. Барбізе, К. Кольмайєр, А. Лайшнер, П. Мілнер та ін.). У СРСР основоположником нейролінгвістики був О. Лурія, який на підставі психологічної концепції Л. Виготського й фізіологічних теорій І. Павлова та П. Анохіна розробив концепцію системної будови вищих психічних функцій. Його послідовники займаються проблемами нейрофізіологічної природи мовної здатності, експериментальною діяльністю по вивченню нейрофізіологічного підґрунтя мовномисленнєвих процесів, форм розладів мовної поведінки, процесів розпізнавання мовлення через аналізатори мозку тощо.

Сучасна нейропсихолінгвістика спрямована на дослідження психофізіологічних механізмів породження й розпізнавання мовлення, процесів абстрагування й узагальнення, їхньої ролі у процесах мовлення, мовної творчості, мовленнєвої поведінки різних ділянок лівої (домінантної) і правої (субдомінантної) півкулі головного мозку з огляду на їхню функціональну асиметрію, участі міжпівкульних спайок (комісур) у взаємодії, інформаційному обміні, синхронізації дій правої й лівої півкуль. Функціональна асиметрія мозку в нейролінгвістиці розглядається як одна з фундаментальних закономірностей його роботи: дослідники вважають, що ліва півкуля відповідає за вербальну комунікацію, діяльність, логічне мислення, аналітичні здатності, права – за цілісність зорового сприйняття, емоційну сферу, невербальну комунікацію. Явище функціональної асиметрії мозку уперше дослідили американські вчені Дж. Леві та Б. Коуен наприкінці 60-х р. р., хоч на це явище звертав увагу ще у 1907 р. В. Бехтерев. Цікаві результати отримані російськими нейролінгвістами Т. Чернігівською, В. Дьоглiним, Л. Балоновим,

Б. Бєлим, Є. Хомською, Г. Узилевським та ін. Розвиток нейропсихолінгвістики сприяв появі й удосконаленню нових методів вивчення роботи мозку, зокрема, методики локальних електричних подразнень різних зон кори головного мозку, комісуротомії, проби Вада, методів унілатеральної електросудомної терапії, монаурального й дихотичного прослуховування і т. ін.

На межі нейропсихолінгвістики й патопсихології сформувалася п'ята психолінгвістична галузь – *патопсихолінгвістика*, яка досліджує діагностику й мовленнєву симптоматику психічних захворювань із патологією мовлення в умовах несформованості або розпаду особистості. У сучасній патопсихолінгвістиці актуальними залишаються питання порушень системи спілкування у хворих на афазію, логоневроз, розумові розлади, зокрема, це стосується адекватності сприйняття себе як суб'єкта спілкування, іншої людини як свого співрозмовника, контексту спілкування. Розглядаються також проблеми мовлення у стані емоційної напруги, змінених станах свідомості, дефекти мовлення тощо. Цю галузь розглядають й у межах прикладної лінгвістики (детальніше див. розділ 11).

На межі з етнолінгвістикою наявна галузь, яка у багатьох наукових працях віднесена до етнолінгвістики, – *етнопсихолінгвістика* (детальніше див. розділ 5). Суміжна із соціолінгвістикою проблематика психолінгвістики, зокрема, проблема психічної природи білінгвізму й полілінгвізму, розглядається переважно в царині соціолінгвістики (детальніше див. розділ 6).

На межі соціо- і психолінгвістики із залученням інших галузей мовознавства формується *лінгвістична ґендерологія*, яка не має ще статусу окремої дисципліни, але накопичила значний доробок у вивченні феномена *ґендера* (від англ. gender – рід, стать) – статі людини з огляду на розподіл між чоловіком і жінкою соціальних функцій, форм діяльності, специфіки поведінки, культурних норм тощо. Ґендер створюється суспільством як організована модель соціальних відносин між жінками й чоловіками, що визначає їхню роль і місце в суспільстві та його складниках (сім'ї, політиці, культурі, економіці, освіті, релігії тощо). Ґендер будується шляхом соціалізації, розподілу праці, рольових статусів, прийнятих у суспільстві, а також на підставі свідомості членів спільноти (ґендерної ідентифікації). Він є продуктом розвитку культури й соціуму, він має ознаки інституційності, ритуалізованості, релятивності й конвенційності [Кирилина 1999; Горошко 2003].

Дослідники виокремлюють загальнонаукові й лінгвістичні принципи аналізу ґендера. Лінгвістичними принципами вважаються динамічність і змінність цієї категорії в мові й комунікативних ситуаціях: вона виявляється з різною інтенсивністю й нерідко взагалі зникає в деяких дискурсах. О. Вороніна встановлює сім підходів до визначення ґендера: він розглядається як соціально-демографічна категорія, соціальна конструкція, суб'єктивність, ідеологічний конструкт, мережа, технологія й культурна метафора [2001, 13-20]. Російські й українські дослідники обирають, на її думку, три магістральних моделі: теорію соціального конструювання ґендера; розуміння його як стратифікаційної категорії, пов'язаної з іншими категоріями; інтерпретацію ґендера як культурної метафори. Перша теорія представляє організовану модель

соціальних відношень між чоловіками й жінками, що визначає їх у головних інститутах суспільства. Друга модель постулює ґендер як основу соціальної стратифікації, а ґендерні відмінності постають як систематично оцінювані. Третя теорія кваліфікує ґендер як складний соціокультурний процес конструювання суспільством чоловічої та жіночої поведінки, ментальних, емоційних, культурних й ін. ознак [Воронина 2001, 102-105]. Дослідниця наголошує на тому, що треба відділяти ґендерний підхід від псевдоґендерного, який підміняє соціальний підхід біодетерміністським: «Ґендерні дослідження розглядають, які ролі, норми, цінності, риси характеру суспільство на підставі систем соціалізації, розділення праці, культурних цінностей та символів призначає виконувати жінкам і чоловікам з метою побудови традиційної [...] ієрархії влади» [2001, 106].

Уперше термін «ґендер» у значенні «соціальна стать, на відміну від біологічної статі» уведений американським психоаналітиком Р. Столлером у 1968 р. у праці «Стать і ґендер: про розвиток маскулінності й жіночності». До цього часу в англо-американських лінгвістичних словниках це поняття вживалося виключно для характеристики категорії роду, хоч підґрунтя майбутніх ґендерних досліджень мови було закладене у працях «Внесок до критики мови» Ф. Маутнера (1913 р.), де характеризувалися особливості мовлення носіїв німецької мови, зумовлені статтю; «Мова: її суть, походження й розвиток» О. Єсперсена (1922 р.), у якій розглядалася різниця між мовленнєвою поведінкою чоловіків і жінок, а також у деяких статтях Е. Сепіра (1929 р.). Наприкінці 60-х та на початку 70-х р. р. ґендерні дослідження мови значно активізувалися через посилення вагомості Нового жіночого руху в Німеччині та США. Однак вони були однобічними й тому названі *феміністською лінгвістикою*, або феміністською критикою мови (див. працю Р. Лакофф «Язык и место женщины» [2001, 784-798]). Лише на початку 90-х р. р. ґендер отримав термінологічний науковий статус у соціології, політології, культурології, а дещо пізніше – і в мовознавстві, хоч був відомий лінгвістам ще у 80-ті р. р.

Ґендерні дослідження в лінгвістиці спрямовані на вивчення впливу на особливості мовленнєвої поведінки, мовної компетенції, ментального лексикону і т. ін. соціальної статі (ґендера) людини, що визначається розподілом між чоловіком і жінкою соціальних функцій, форм діяльності, специфіки поведінки, культурних норм тощо. Деякі дослідники розрізняють лінгвістичну ґендерологію й ґендерну лінгвістику: перша має вивчати категорію ґендера із застосуванням лінгвістичного інструментарію, друга орієнтована на дослідження мови й мовленнєвої поведінки за допомогою ґендерних методів [Каменская 2002, 15]. Однак межа між цими дисциплінами є нечіткою. На початку XXI ст. лінгвістична ґендерологія перебуває на стадії виокремлення, в останні два десятиліття XX ст. ґендерний аспект був лише складником різних галузей мовознавства: соціолінгвістики, психолінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології.

У *лінгвістичній ґендерології* наявні три підходи: перший спрямований виключно на соціальний аспект мови чоловіків і жінок у розрізі семантичних відмінностей залежно від розподілу влади в суспільстві; другий аналізує мовленнєву поведінку чоловіків і жінок, застосовуючи лінгвостатистичну

методику; третій розглядає ґендерну проблематику в когнітивному аспекті [Горошко 2005]. Проблематика цієї сфери мовознавчих досліджень є надзвичайно широкою й передбачає вивчення зафіксованих у мові стереотипів фемінності й маскулінності, зіставний аналіз ґендерної асиметрії різних мов, дослідження мовленнєвих показників жінок і чоловіків (інтенцій, стратегій, типів комунікативних актів, конверсаційних імплікатур тощо), статистичні експерименти ґендерних стилістичних особливостей, ґендерний аналіз дитячого мовлення тощо. Лінгвістична ґендерологія отримує й найсучасніші дослідницькі вектори, спрямовані на пояснення взаємозалежності ґендерної специфіки й нейрофізіологічної організації вербальних функцій і поведінки, когнітивних здатностей людини [Горошко 2003; 2005], а також на аналіз зв'язку ґендера й мовленнєвої поведінки білінгвів, процесів навчання мові тощо.

Подібно до лінгвістичної ґендерології не окреслені дисциплінарно і психолінгвістичні аспекти *судової лінгвістики, нейролінгвістичного програмування, мовленнєвого впливу*, які здебільшого розглядаються у сфері прикладного мовознавства (детальніше див. розділ 11). Процес опанування іноземною мовою є проблемою психолінгвістичного аспекту *методики викладання іноземних мов.*

Підводячи підсумки, треба зазначити, що сьогодні психолінгвістичний аспект наявний у будь-якій галузі мовознавства і його виокремлення або в галузь психолінгвістики, або в самостійну дисципліну залежить від розробки теоретичних засад, методологічного інструментарію й окреслення кола проблем, розв'язання яких потребує відповідного укрупнення психолінгвістичного аспекту.

Література.

1. *Агибалов А.К. Вероятностная организация внутреннего лексикона человека. – СПб., 1995.*
2. *Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. – М., 2005.*
3. *Анохин П.К. Избранные труды: Философские аспекты теории функциональной системы. – М., 1978.*
4. *Анциферова Л.И. Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» ее бытия // Психологический журнал. – 1993. – № 2.*
5. *Аполлонская Т.Л., Глейбман Е.В., Манали И.З. Порождающие и распознающие механизмы функциональной грамматики. – Кишинев, 1987.*
6. *Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка // Вопросы языкознания. – 1995. – №1.*
7. *Апухтин В.Б. Психолингвистический метод анализа смысловой структуры текста: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1977.*
8. *Ахутина Т.В. Порождение речи: Нейролингвистический анализ синтаксиса. – М., 1989.*
9. *Баллонов Л.Я., Деглин В.Л., Черниговская Т.В. Функциональная асимметрия мозга в организации речевой деятельности // Сенсорные системы. Сенсорные процессы в асимметрии полушарий. – Л., 1985.*
10. *Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. – М., 1996. – Т.5.*
11. *Бейлин Дж. Краткая история генеративной грамматики // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002.*
12. *Белый Б.И. Особенности переработки информации в правом и левом полушарии мозга человека (обзор литературы) // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. – 1982. – Т. 82. – Вып. 7.*
13. *Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики. – М., 1999.*
14. *Белянин В.П. Психолингвистика. – М., 2003.*
15. *Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. – М., 1998.*
16. *Березин Ф.М. О парадигмах в истории языкознания XX в. // Лингвистические исследования в конце XX века: Сб. обзоров. – М., 2000.*
17. *Бианки В.Л., Филиппова Е.Б. Асимметрия мозга и пол. – СПб., 1997.*
18. *Блумфилд Л. Язык. – М., 1968.*
19. *Богин Г.И. Модель языковой личности и ее отношение к разновидностям текстов: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Л., 1984.*
20. *Богин Г.И. Субстанциональная сторона понимания текста. – Тверь, 1993.*

21. *Богин Г.И. Схемы действий читателя при понимании текста. – Калинин, 1989.*
22. *Богин Г.И. Текстовые ключи к инокультурным смыслам // Вісник Київського лінгвістичного університету. Сер. Філологія. – 1999. – Т. 2. – № 2.*
23. *Бондаренко О.Ф. Факторний аналіз психолінгвістичних особливостей висловлювання у психотерапії // Мовознавство. – 1991. – № 4.*
24. *Брудный А.А. Понимание как философская и психологическая проблема // Вопросы философии. – 1975. – № 10.*
25. *Брудный А.А. Психологическая герменевтика. – М., 1998.*
26. *Буніятова І.Р. Еволюція гіпотаксису в германських мовах (IV– XIII ст.). – К., 2003.*
27. *Буніятова І.Р. Сучасний стан синтаксичної теорії речення та його витоки // Вісник Київського лінгвістичного ун-ту. Сер. філологія. – 2001. – Т. 4. – № 1.*
28. *Бурлаков Ю.А. Механизмы речи и мышления. – М., 1995.*
29. *Бутенко Н. Словник асоціативних норм української мови. – К., 1979.*
30. *Василевич А.П. Исследование лексики в психолингвистическом эксперименте. – М., 1987.*
31. *Васильев С.А. Синтез смысла при создании и понимании текста. – К., 1988.*
32. *Введение в гендерные исследования. – Харьков, СПб., 2001.*
33. *Вертгеймер М. О гештальттеории // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы. – М., 2003.*
34. *Волков В.В. Введение в психолингвистику. – Ужгород, 1994.*
35. *Воронина О.А. Теоретико-методологические основы гендерных исследований // Теория и методология гендерных исследований: Курс лекций / Под общ. ред. О.А. Ворониной. – М., 2001.*
36. *Выготский Л.С. Мышление и речь.– М., 1996.*
37. *Выготский Л.С. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1982.*
38. *Гальперин П.Я. Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления // Вопросы философии.–. 1977. – № 4.*
39. *Гендерные исследования в лингвистике. – Симферополь, 2004.*
40. *Гендерные исследования. – Харьков, 2002.*
41. *Горелов И.Н. Вопросы теории речевой деятельности. — Таллинн, 1987.*
42. *Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики. – М., 2005 .*
43. *Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – Харьков, М., 2001.*
44. *Горошко Е.И. Функциональная асимметрия мозга, язык, пол. Аналитический обзор. – М.-Харьков, 2005.*
45. *Горошко Е.И. Языковое сознание: гендерная парадигма. – М.-Харьков, 2003.*
46. *Гохленер М.М., Ейгер Г.В., Рапопорт И.А. Чувство языка: психолингвистический и дидактический аспекты. – Николаев, 1992.*
47. *Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.*
48. *Дейк ван Т Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.*
49. *Дридзе Т.М. Социальная коммуникация и культура: введение в семиосоциопсихологию. – М., 1998.*
50. *Ейгер Г.В. Механизмы контроля языковой правильности высказывания. – Харьков, 1990.*
51. *Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М., 1958.*
52. *Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М., 1982.*
53. *Жинкин Н.И. Язык. Речь. Творчество. – М, 1998.*
54. *Журавлев А.П. Звук и смысл. – М., 1991.*
55. *Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М., 2000.*
56. *Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. – Калинин, 1977.*
57. *Залевская А.А. Психолингвистическое исследование принципов организации лексикона человека: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Л., 1980.*
58. *Залевская А.А. Слово в лексиконе человека: Психолингвистические исследования. – Воронеж, 1990.*
59. *Залевская А.А. Слово. Текст. Избранные труды. – М., 2005.*
60. *Залевская А.А. Текст и его понимание. – Тверь, 2001.*
61. *Залевская А.А.Понимание текста: психолингвистический подход. – Калинин, 1988.*
62. *Зимняя И.А. Вербально-коммуникативная функция в восприятии и порождении текста // Ученые записки МГПИИЯ им. М. Тореза. – М., 1985. – Вып. 243.*
63. *Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М., 2001.*
64. *Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М., 1985.*
65. *Зимняя И.А. Речевая деятельность: язык и речь // Сборник научных трудов. МГПИИЯ им М.Тореза. – М., 1981. – Вып. 170.*
66. *Зимняя И.А. Смысловое восприятие речевого сообщения // Смысловое восприятие речевого сообщения (в условиях массовой коммуникации). – М., 1976.*
67. *Зимняя И.А. Упреждающий синтез и вероятностное прогнозирование в речевом поведении. – М., 1973.*
68. *Золотова Н.О. Единицы ядра ментального лексикона как функциональные ориентиры // Психолингвистические исследования слова и текста. – Тверь, 2001.*
69. *Золотова Н.О. Опыт составления семантической карты ядра лексикона носителя английского языка // Психологические и лингвистические аспекты проблемы языковых контактов. – Калинин, 1984.*

70. Золотова Н.О. Ядро лексикона человека: функциональный аспект. – Тверь, 2006.
71. Исследования речевого мышления в психолингвистике. – М., 1985.
72. Калмикова Л.О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти. – К., 2003.
73. Каменская О.Л. Гендергетика – наука будущего // Гендер как интрига познания. – М., 2002.
74. Каминская Э.Е. Слово и текст в динамике языкового взаимодействия: психолингвистическое исследование. – Новгород, 1998.
75. Караулов Ю.Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть. – М., 1999.
76. Караулов Ю.Н. Ассоциативная грамматика русского языка. – М., 1993.
77. Караулов Ю.Н. Ассоциативный анализ: новый подход к интерпретации художественного текста // Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ, Братислава. – М., 1999а.
78. Караулов Ю.Н. От структуры ассоциативного словаря к структуре языковой способности // Вестник Рос. ун-та дружбы народов. Сер. Филология, журналистика. – 1994. – № 1.
79. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.
80. Кацнельсон С.Д. Речемыслительные процессы // Вопросы языкознания. – 1984. – № 4.
81. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М., 1999.
82. Клацки Р. Память человека: структуры и процессы / Пер. с англ. – М., 1978.
83. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление: У истоков человеческого интеллекта / Пер. с англ. – М., 1983.
84. Клименко А.П. Лексическая системность и ее психолингвистическое изучение. – Минск, 1974.
85. Клименко А.П. Психолингвистика. – Минск, 1982.
86. Концептуализация и смысл. – Новосибирск, 1990.
87. Копыленко М.М. О различиях между производством, порождением и синтезом речи // Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком. – М., 1969.
88. Корытная М.Л. Вихревая и математическая модели понимания художественного текста // Психолингвистические исследования слова и текста. – Тверь, 1997.
89. Красиков Ю.В. Алгоритмы порождения речи. – Орджоникидзе, 1990.
90. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). – М., 1998.
91. Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. – М., 2001.
92. Кругликов Р.И. Творчество и память. Интуиция, логика, творчество. – М., 1987.
93. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1986.
94. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века. – М., 1995.
95. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М., 2004.
96. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
97. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. – М., 1995.
98. Лакофф Р. Язык и место женщины // Введение в гендерные исследования. Хрестоматия. – Харьков, 2001. – Ч. 2.
99. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999.
100. Леонтьев А.А. Психолингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
101. Леонтьев А.А. Психолингвистика // Тенденции развития психологической науки. – М., 1989.
102. Леонтьев А.А. Психолингвистика. – Л., 1967.
103. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М., 1969.
104. Леонтьев А.А. Психология общения. – Тарту, 1974.
105. Леонтьев А.А. Язык, речь и речевая деятельность. – М., 1969.
106. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975.
107. Леонтьев А.Н. Философия психологии. – М., 1994.
108. Лепская Н.И. Детская речь в свете теории коммуникации // Вопросы языкознания. – 1994. – № 2.
109. Лурия А.Р. Нейропсихология памяти (Нарушения памяти при локальных нарушениях мозга). – М., 1974.
110. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М., 1975.
111. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., 1979.
112. Лурия А.Р.Речевые реакции ребенка // Речь и интеллект в развитии ребенка. – М., 1928.
113. Мартинюк А П. Конструювання гендеру в англомовному дискурсі. – Харків, 2004.
114. Миллер Д., Галантер Ю., Прибрам К. Планы и структура поведения // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы. – М., 2003.
115. Модели восприятия речи. – Л., 1976.
116. Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. – М., 1987.
117. Морозов В.П. Экспериментальное исследование восприятия человеком вербальной и экстралингвистической информации в онтогенезе. – Л., 1988.
118. Мурзин Л.Н., Штерн А.С. Текст и его восприятие. – Свердловск, 1991.
119. Наумова Т.Н. Психологически ориентированные синтаксические теории в русской и советской лингвистике. – Саратов, 1990.

120. *Нейропсихология: Тексты. – М., 1984.*
121. *Новикова А.М. «Семантический гештальт» в структуре ассоциативного поля. – М., 1998.*
122. *Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М, 1988. – Вып. 23.*
123. *Обухова Л.Ф. Концепция Жана Пиаже: за и против. – М., 1981.*
124. *Онтологическая проблематика языка в современной западной философии. – М., 1975. – Ч. 1.*
125. *Основные направления психологии в классических трудах. Ассоциативная психология. – М., 1998.*
126. *Основы теории речевой деятельности. – М., 1974.*
127. *Перспективы развития гуманитарных наук в Московском университете. – М., 1996.*
128. *Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – Смоленск, 1997.*
129. *Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М., 1988.*
130. *Петрова Т.Е. Особенности построения текста в аспекте функциональной асимметрии мозга. – СПб., 2001.*
131. *Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – М., 1994.*
132. *Пиаже Ж. Теория Пиаже // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы. – М., 2003.*
133. *Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993.*
134. *Прибрам К. Голографические и программные механизмы обработки входных сенсорных сигналов // Нейрофизиологические механизмы психической деятельности человека. – Л., 1974.*
135. *Прибрам К. Языки мозга / Пер. с англ. – М., 1975.*
136. *Психоанализ и науки о человеке. – М., 1996.*
137. *Психолингвистика / Пер. с англ., итал., нем., франц. – М., 1984.*
138. *Психолингвистика за рубежом. – М., 1972.*
139. *Психолингвистические исследования слова и текста. – Тверь, 1997.*
140. *Психолингвистические проблемы функционирования слова в лексиконе человека. – Тверь, 1999.*
141. *Психологические проблемы семантики. – М., 1993.*
142. *Психология памяти. – М., 1998.*
143. *Рафикова Н.В. Влияние внутреннего контекста на понимание слова и текста: обзор моделей понимания // Семантика слова и текста: Психолингвистические исследования. – Тверь, 1998.*
144. *Рафикова Н.В. Психолингвистическое исследование процессов понимания текста. – Тверь, 1999.*
145. *Речевое общение: цели, мотивы, средства. – М., 1985.*
146. *Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. – М., 1995.*
147. *Рубакин Н. А. Психология читателя и книги. – М., 1977.*
148. *Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. – М., 1997.*
149. *Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. – М., 1958.*
150. *Савенко Ю.С. Феноменологическая интерпретация бессознательного и психопатология // Логос. – 1992. – №3.*
151. *Самосознание, речь и мышление. – Алма-Ата, 1981.*
152. *Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. – Л., 1989.*
153. *Секерина И. Психолингвистика // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002.*
154. *Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. – К., 1999.*
155. *Семантика слова и текста: психолингвистические исследования. – Тверь, 1998.*
156. *Серль Дж. Природа интенциональных состояний // Философия, логика, язык. – М., 1987.*
157. *Скиннер Б.Ф. Оперантное поведение // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы. – М., 2003.*
158. *Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. – М., 1976.*
159. *Словарь гендерных терминов. – М., 2002.*
160. *Слово и текст в психолингвистическом аспекте. – Тверь, 1992.*
161. *Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002.*
162. *Соколова Т.В. Ассоциативный тезаурус ребенка 3-6 лет: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1999.*
163. *Солсо Р.Л. Когнитивная психология. – М., 1996.*
164. *Сорокин Ю.А. Психолингвистические аспекты изучения текста. – М., 1985.*
165. *Спивак Л. Лингвистика измененных состояний сознания. – Л., 1986.*
166. *Спрингер С., Дейч Г. Левый мозг, правый мозг / Пер. с англ. – М., 1983.*
167. *Стоценко А.П. Понятие «образ мира» и некоторые проблемы онтогенеза сознания // Вестник МГУ, Сер. 14. Психология. – 1987. – № 3.*
168. *Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности. – Минск, 1996.*
169. *Тарасов Е.Ф. Введение. История психолингвистических школ. Теория речевой деятельности // Текст лекций «Введение в психолингвистику». – М., 1991. – Ч. 1.*
170. *Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 1996.*
171. *Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. – М., 1987.*

172. *Тарасов Е.Ф.Теория речевой деятельности. Предисловие // Речевая деятельность. Языковое сознание. Общающиеся личности: XV Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. – Москва-Калуга, 2006.*
173. *Текст лекций «Введение в психолингвистику». – М., 1991.*
174. *Терехова Д.І. Особливості сприйняття лексичної семантики слів. – К., 2000.*
175. *Толмен Э. Поведение как молярный феномен // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы. – М., 2003.*
176. *Томашевский Б.В. Писатель и книга. – Л., 1928.*
177. *Узнадзе Д.Н. Психология установки. – СПб., 2001.*
178. *Уотсон Д. Бихевиоризм // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы. – М., 2003.*
179. *Уфимцева Н.В. Биологические и социальные факторы в речевом развитии // Этнопсихолингвистика. – М., 1988.*
180. *Уфимцева Н.В. Динамика и вариативность языкового сознания (Психолингвистический анализ значения): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1994.*
181. *Уфимцева Н.В. Психолингвистические характеристики функционирования категории падежа существительного в русском языке // Психолингвистические проблемы грамматики. – М., 1979.*
182. *Уфимцева Н.В. Развитие стратегий осознания значения слова в онтогенезе // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики. – Калинин, 1983а.*
183. *Уфимцева Н.В. Врожденные структуры: за и против // Биологические и кибернетические аспекты речевой деятельности. – М., 1983.*
184. *Ушакова Т.Н. Психолингвистика // Психология: Учебник. – СПб., 2000.*
185. *Ушакова Т.Н. Речь: Истоки и принципы развития. – М., 2004.*
186. *Ушакова Т.Н. Эгоречь по мотивам вербальной сети // Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация. – Калуга, 2005.*
187. *Фант Г. Акустическая теория речеобразования. – М., 1964.*
188. *Фланаган Дж. Анализ, синтез и восприятие речи. – М., 1968.*
189. *Флейвел Дж. Генетическая психология Жана Пиаже. – М., 1967.*
190. *Фрумкина Р.М «Теории среднего уровня» в современной лингвистике // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2.*
191. *Фрумкина Р.М. Психолингвистика. – М., 2006.*
192. *Фрумкина Р.М., Мостовая А.Д., Михеев А.Б., Рюмина Н.А. Семантика и категоризация. – М., 1991.*
193. *Халл К. Принципы поведения. Сущность научной теории // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы. – М., 2003.*
194. *Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / Пер. с англ. – М., 1972а.*
195. *Хомский Н. Язык и мышление / Пер. с англ. – М., 1972.*
196. *Хомський Н. Роздуми про мову / Пер. з англ. – Львів, 2000.*
197. *Цейтлин С.Н. Язык и ребенок. – М., 2000.*
198. *Чейф У. Память и вербализация прошлого опыта // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 12.*
199. *Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М., 1991.*
200. *Чистович Л.А. Автоматическое распознавание слуховых образов. – Новосибирск, 1966.*
201. *Чистович Л.А. Психоакустика и вопросы теории восприятия речи // Распознавание слуховых образов. – Новосибирск, 1970.*
202. *Шахнарович А.М. Проблемы психолингвистики. – М., 1987.*
203. *Шмелев А.Г. и др. Практикум по экспериментальной психосемантике. – М., 1988.*
204. *Штерн А.С. Перцептивный аспект речевой деятельности (экспериментальное исследование). – СПб., 1992.*
205. *Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии / Пер. с англ. – СПб., 1998.*
206. *Щедровицкий Г.П. Избранные труды. – М., 1995.*
207. *Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.*
208. *Щур Г.С. О типах лексических ассоциаций в языке // Семантическая структура слова. – М., 1971.*
209. *Этнопсихолингвистика. – М., 1988.*
210. *Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993.*
211. *Языковое сознание: формирование и функционирование. – М., 2000.*
212. *Якобсон Р.О. Избранные работы. – М., 1985.*
213. *Anderson J.B. Language, Memory, and Thought. – Hillsdale, N.Y., 1976.*
214. *Anderson J.B., Bower G. Human associative memory. – Washington, 1973.*
215. *Barsky R.F. Noam Chomsky. A Life of Dissident. – Cambridge, 1998.*
216. *Berko J.G., Ratner N.B. Psycholinguistics. – N.Y., 1993.*
217. *Bierwisch M., Kiefer F. Remarks on definitions in natural language // Studies in syntax and semantics. – Dordrecht, 1969.*
218. *Bierwisch M. Basic issues in the development of word meaning // The child's construction of language. – L., 1981.*

219. *Black J.B., Bower G.H. Episodes as Chunks in Narrative Memory // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. – 1979. – V. 18.*
220. *Broadbent D.E. Perception and Communication. – N.Y., 1958.*
221. *Carrol D.W. Psychology of Language. – Pacific Grove, 1994.*
222. *Chaik F.M., Lockhart R.S. Levels of Processing: a Framework for memory Research // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. – 1972. – V. 11.*
223. *Chomsky N. Aspects of the theory of syntax. – Cambridge, 1965.*
224. *Chomsky N. Knowledge of Language. Its Nature, Origin and Use. – N.Y., 1986.*
225. *Chomsky N. Language and Mind. – N.Y., 1968.*
226. *Chomsky N. Language and Problems of Knowledge. The Managua Lectures. – Cambridge, 1996.*
227. *Chomsky N. Lectures on Government and Binding. – Dordrecht, 1981.*
228. *Chomsky N. Minimalist Program for Linguistic Theory // View from Building 20 / Ed. by K. Halle, S.J. Keyser. – Cambridge, 1993.*
229. *Chomsky N. New Horizons in the Study of Language and Mind. – Cambridge, 2000.*
230. *Chomsky N. Reflections on Language. – N.Y., 1975.*
231. *Chomsky N. Syntactical Structure. – The Hague, 1957.*
232. *Clark H.H. Using Language. – Cambridge, 1996.*
233. *Clark Y.Y., Clark E.V. Psychology and Language. An Introduction to Psycholinguistics. – N.Y., 1977.*
234. *Dolinsky G., Bensimon-Choukroun G. Codeswitching // Journal of Pragmatics. – 2000. – V. 32. – № 9.*
235. *Dutoit T. An Introduction to Text-to-Speech Synthesis. – Dordrecht, 1997.*
236. *Fodor J.A. The Language of Thought. – Cambridge, 1980.*
237. *Fodor J.A., Bever T.G., Garret M.F. The Psychology of Language. – N.Y., 1974.*
238. *Forster K.I. Lexical acquisition and the modular lexicon // Language and Cognitive Processes. – 1985. – V. 1.*
239. *Freidin R. Foundations of Generative Syntax. – Cambridge, 1992.*
240. *Garman M. Psycholinguistics. – Cambridge, 1990*
241. *Glacksberg S., Danks J.H. Experimental psycholinguistics: An introduction. – Hillsdale, N.Y., 1975.*
242. *Haegeman L. Introduction to the Government and Binding Theory. – Oxford, 1991.*
243. *Handbook of psycholinguistics. – San Diego, 1994.*
244. *Harris R. The Speech-communication Model in 20th Century Linguistics and its Sources. – Tokyo, 1983.*
245. *Hockett Ch. A Course in Modern Linguistics. – N.Y., 1967.*
246. *Hörmann H. Einführung in die Psycholinguistik. – Darmstadt, 1981.*
247. *Joos M. Linguistic prospects in the United States // Trends in European and American linguistics, 1930-1960. – Utrecht, Antwerpen, 1961.*
248. *Kasher A. Chomskyan Turn. – Cambridge, 1991.*
249. *Katz J., Postal P. An Integrated Theory of Linguistic Description. – Cambridge, 1964.*
250. *Kess J.F. Psycholinguistics: Psychology, linguistics, and study of natural language. – Amsterdam, Philadelphia, 1993.*
251. *Kintsch W. Approaches to the study of the psychology of language // Talking Minds. – Cambridge, L., 1984.*
252. *Kintsch W. Comprehension: A Paradigm for Cognition. – Cambridge, 1998.*
253. *Kintsch W. On modeling comprehension // Educational Psychologist. – 1979. – V.14.*
254. *Kiss G. Words, associations, and networks // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. – 1968. – V. 7.*
255. *Klix F. On stationary and inferential knowledge // XXII International Congress of Psychology: Abstract Guide. – Leipzig, 1980.*
256. *Koerner K. Linguistic historiography: Projects and prospects. – Amsterdam, Philadelphia, 1999.*
257. *Koerner K. Practicing linguistic historiography. – Amsterdam, Philadelphia, 1989.*
258. *Koerner K. Professing linguistic historiography. – Amsterdam, Philadelphia, 1995.*
259. *Koerner K., Tajima M.N. Chomsky: A personal bibliography, 1951-1986. – Amsterdam, Philadelphia, 1986.*
260. *Kosslyn S.M. Image and Mind. – Cambridge, 1980.*
261. *Lees R. Review of Noam Chomsky «Syntactic Structure» // Language. – 1957. – V. 33.*
262. *Lenneberg E. Biological Foundation of Language. – N.Y., 1967.*
263. *Levelt W.J. Speaking: From intention to articulation. – Cambridge, 1993.*
264. *Lyons J. Chomsky. – Warszawa, 1998.*
265. *Lyons J. Natural language and universal Grammar essays in linguistic theory. – Cambridge, 1991.*
266. *Massaro D.W. Speech perception by ear and eye: A Paradigm for psychological inquiry. – Hillsdale, N.Y., 1987.*
267. *Matthews P.N. Grammatical Theory in the United States from Bloomfield to Chomsky. – Cambridge, 1993.*
268. *McClelland J.L., Elman J. The Trace model of speech perception // Cognitive Psychology. – 1986. – V. 18.*
269. *McNeil D. The creation of language by children // Psycholinguistics Papers / Ed. by J. Lyons, R. Wales. – Edinburgh, 1967.*
270. *McShane J. Cognitive Development. – Cambridge, 1991.*
271. *Miller G.A. Empirical Methods of the Study of Semantics // Semantics. – Cambridge, 1971.*
272. *Miller G.A. The organization of lexical memory: Are word associations sufficient? // The Pathology of Memory. – N.Y., 1969.*

273. *Models of Perception of Speech and Visual Form. – Cambridge, 1967.*
274. *Newmeyer T.J. Linguistic Theory in America. – N.Y., 1980.*
275. *Osgood Ch.E. Psycholinguistics // Psychology: a Study of Science. – N.Y., 1963. – V. 6.*
276. *Osgood Ch.E. Toward an abstract performance grammar // Talking minds: The study of language in cognitive science. – Cambridge, 1984.*
277. *Paivio A. Imagery and synchronic ideation // Abstract Guide of XX International Congress of Psychology. – Tokyo, 1972.*
278. *Paivio A., Begg I. Psychology of Language. – N.Y., 1981.*
279. *Pinker S. Language learnability and language development. – Cambridge, 1996.*
280. *Pinker S. The language instinct: how the mind creates language. – N.Y., 1995.*
281. *Pronko N.H. Language and Psycholinguistics // Psychological Bulletin. – 1946. – V. 3.*
282. *Psycholinguistics. A Survey of Theory and Research Problems. – Bloomington, 1965.*
283. *Schank R.C. Dynamic Memory. – L., Cambridge, 1982.*
284. *Schlesinger I.M. Production off utterance and language acquisition // The Ontogenesis of Grammar. – N.Y., 1971*
285. *Schwarz M. Einführung in die kognitive Linguistik. – Tübingen, 1992.*
286. *Scovel Th. Psycholinguistics. – Oxford, 1998.*
287. *Slama-Cazacu T. Introduction to Psycholinguistics. – The Hague, Paris, 1973.*
288. *Sternberg K.N. Cognitive Psychology. – Fort Worth, 1996.*
289. *Stevens K.N. Models of Speech Production and Perception // European Studies in Phonetics and Speech Communication. – Utrecht, 1995.*
290. *Tomasello M. The cultural roots of language // Communicating meaning: the evolution and development of language. – Mahwah, N.Y., 1996.*
291. *Tulving E. Episodic and Semantic memory // Organization of memory. – N.Y., 1972.*
292. *Voegelin Ch. Review of « Syntactical Structure» by N. Chomsky // International Journal of American linguistics. – N.Y., 1958. – № 2.*

Евристичні питання та творчі завдання.

1. Охарактеризуйте витоки психолінгвістики.
2. У чому полягає відмінність дескриптивної та генеративної течії психолінгвістики у США?
3. У чому полягає відмінність психолінгвістики США і радянської теорії мовленнєвої діяльності?
4. Чим зумовлена популярність і поширення генеративної теорії Н. Хомського?
5. Охарактеризуйте специфіку моделей продукування мовлення радянської й пострадянської психолінгвістики.
6. Охарактеризуйте недоліки та достоїнства моделей сприйняття мовлення.
7. Проведіть необхідну підготовчу роботу для здійснення асоціативного експерименту.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЕТНОЛІНГВІСТИКА ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

1. *Проблема об'єкта та предмета етнолінгвістики. Етнолінгвістика в колі інших наукових галузей і лінгвістичних дисциплін.*
2. *Витоки етнопсихолінгвістики й лінгвокультурології, їхнє становлення.*
3. *Гіпотеза лінгвістичної відносності, її слабкі варіанти й альтернативні теорії співвідношення мови та мислення (етнічної свідомості).*
4. *Проблема етносу, його ознак й етнічної ідентичності в етнолінгвістиці.*
5. *Психологічні параметри етнічної ідентичності.*
6. *Проблема співвідношення мови й культури.*
7. *Культурна ідентичність. Етнокультурна компетенція та її складники.*
8. *Проблеми інкультурації й акультурації. Культурний шок.*
9. *Проблеми міжкультурної комунікації.*

1. Проблема об'єкта та предмета етнолінгвістики. Етнолінгвістика в колі інших наукових галузей і лінгвістичних дисциплін.

У сучасному світі, коли народи намагаються визначити власне обличчя, глибше пізнати національний характер, менталітет, культуру, мову, яка фіксує дух народу, широкі перспективи отримує ***етнолінгвістика*** – маргінальна галузь мовознавства, спрямована на вивчення віддзеркалення в мові й мовленнєвій діяльності (етнотекстах – термін К. Рав'є та Ж. Був'є) етнічної свідомості, менталітету, національного характеру, матеріальної та духовної культури народу.

Із приводу визначення етнолінгвістики в різних етнолінгвістичних школах світу точаться дискусії. Фундатор Московської етнолінгвістичної школи М. Толстой дав етнолінгвістиці два тлумачення: широке й вузьке. Перше кваліфікує її як комплексну дисципліну, предметом вивчення якої є весь «план змісту» культури, народної психології й міфології незалежно від засобів і способів їхнього формального втілення (слово, предмет, обряд, зображення і т. ін.) [1995, 39-40]. Друге звужує цю галузь до етнолінгвістичного «напряму в мовознавстві, що орієнтує дослідника на розгляд співвідношення мови й духовної культури, мови й народного менталітету, мови й народної творчості, їхнього взаємозв'язку та різних типів їхньої кореспонденції» [1995, 27]. Як зазначає С. Толстая, у працях самого вченого та його учнів розроблено програму етнолінгвістичних досліджень орієнтовно на широке тлумачення цієї дисципліни: «Об'єктом вивчення такої етнолінгвістики стає вже не лише сама мова (хоч вона й визнається головним виразником і хранителем культурної інформації в часі), а й інші форми та субстанції, у яких виражає себе колективна свідомість, народний менталітет, картина світу, яка склалася в тому чи іншому етносі чи взагалі соціумі, тобто сприйняття людиною навколишньої дійсності, її категоризація й інтерпретація» [2006, 21].

У такому розумінні етнолінгвістика орієнтована на аналіз не лише мови як такої, а «мови культури», тобто всіх знакових продуктів культури в аспекті їхньої форми та змісту. Такий підхід ґрунтується на принципі інтегральності культури, тобто смислової єдності всіх її форм і жанрів, зумовлених єдністю картини світу людини, що сприймає, осмислює світ і створює культуру. Пояснювальна здатність, на думку дослідниці, властива всьому комплексу духовної культури в цілому, у сукупності всіх її ланок – мови (лексика, фразеологія), етнографії (обряди й вірування), фольклору (вербальні тексти та їхній ритуальний контекст, комунікативні параметри їхнього виконання), образотворчого, музичного тощо [Толстая 2006, 20]. Такий підхід до предмета й об'єкта етнолінгвістики отримав утілення у працях Інституту слов'янознавства РАН, зокрема в багатотомній колективній праці – словнику «Славянские древности», у якому здійснено спробу виділити та витлумачити основні семантичні одиниці «мови культури» незалежно від того, в чому вони виражені: у слові, в дії, в тексті і т. ін.

Безперечно, розділити семіотичні коди культури доволі важко, однак за умови, коли об'єктом дисципліни стає не лише мова, а всі семіотичні продукти культури, вона повинна отримати статус *етносеміотики*. Етнолінгвістика ж має свій *об'єкт* – природну мову та її знакові продукти, взяті під кутом зору подібного з етносеміотикою, але обмеженого однією семіотичною системою *предмета* – культурно й етнопсихологічно маркованих знаків, а точніше – мовної репрезентації особливостей етнічної свідомості й культури. Безсумнівно, у такому випадку культурна маркованість мови передбачає врахування інших семіотичних кодів етнічної культури.

Інтегративний принцип аналізу знакового матеріалу культури зумовлює подвійне трактування об'єкта етнолінгвістики у польській школі Є. Бартміньського: предметна кваліфікація об'єкта цієї галузі – мови й мовлення певного етносу й самого етносу як носія мови, а також суб'єктне визначення, яке полягає в тому, що етнос, не перестаючи бути об'єктом вивчення, у той самий час розглядається як суб'єкт пізнавальної діяльності, той, хто створює деяку сферу знань, «наївну» картину світу і є її носієм [Bartmiński 2004, 10-11; Бартминьский 2005, 34]. Однак суб'єктна трактовка об'єкта етнолінгвістики проектує цю галузь на дослідження *етнічної психології*, об'єктом якої є етнос, а предметом – особливості поведінки, емоційних реакцій, психіки, характеру, а також національної самосвідомості народу.

Наведені підходи є важливими для окреслення меж етнолінгвістики, яка, з одного боку, є насамперед лінгвістичною галуззю, з іншого боку, застосовує для аналізу етнокультурної семантики мови й мовлення всю культурну інформацію певного народу, зафіксовану також в інших знакових системах. Тому дифузність об'єкта та предмета цієї дисципліни є передбачуваною й зумовленою тим, що для етнолінгвістичних досліджень одночасно актуальними є феномени мовного коду, колективної свідомості етносу, його культури й онтології. Останнє явище не можна ігнорувати, адже «у природній мові екстралінгвістична реальність є світом, що береться в інтерпретації його людьми разом із їхніми відносинами один до одного, і в цьому розумінні

«онтологія» явищ, як вона представлена природною мовою, визначається тим, як люди, що використовують мову, концептуалізують позамовну дійсність; з іншого боку, будь-які мовні хитросплетіння можливі лише на фоні певного способу мовної концептуалізації світу» [Булыгина, Шмелев 1997, 7].

Складовими частинами етнолінгвістики дослідники вважають етнопсихолінгвістику й лінгвокультурологію, які можуть формувати власні вектори самостійних мовознавчих дисциплін у ракурсі всеєдності погляду на етнос, його мову й культуру. ***Етнопсихолінгвістика*** орієнтована на відбитки в мові й мовній діяльності ознак психічного складу, характеру, ментальності етносу. Мова з огляду на її функції накопичення, зберігання, обробки, трансляції інформації насамперед служить чинником етнічної й культурної пам'яті, аттрактором самозбереження, розвитку етносу; дає змогу протистояти деструктивним чинникам. За О. Потебнею, мова є не тільки «найкращою, а й вірною, єдиною прикметою, за якою ми впізнаємо народ, і разом із тим єдиною, не замінимою нічим і неодмінною умовою існування народу» [1993, 187]. ***Лінгвокультурологія*** вивчає фіксацію в мові, етнотекстах і дискурсивній практиці духовної й матеріальної культури народу, тобто культурно значимої інформації – збережених у колективній пам'яті народу символьних способів матеріального й духовного усвідомлення світу певним етносом, відтворених у його ідеях, схемах мислення й поведінки, системі етичних й естетичних цінностей, нормах, звичаях, обрядах, міфах, віруваннях, забобонах, побуті тощо. Дотичними до цих напрямів етнолінгвістики є чимало галузей науки (антропологія, етнологія й етнографія, фольклористика, культурологія, мистецтвознавство, релігієзнавство, етнічна психологія, соціологія і т. ін.), а також лінгвістичних дисциплін, як-от: психолінгвістика, когнітивна лінгвістика, лінгвістична семантика, лінгвосеміотика, лінгвістика тексту, теорія мовної комунікації, дискурсологія, лінгвопрагматика тощо.

Як зауважує С. Толстая, «принципова спорідненість культури й мови як двох подібним чином організованих знакових систем, що однаково функціонують, уможливила застосування до матеріалу традиційної духовної культури концептуального апарату й методів лінгвістичного дослідження, починаючи із прийомів лінгвістичної географії, мовної реконструкції, семантики, синтаксису і закінчуючи поняттями й методами лінгвістичної прагматики, теорії мовленнєвих актів, когнітивної лінгвістики, концептуального аналізу» [2006, 8].

Дискусійною проблемою на сьогодні є співвідношення етнолінгвістики й діалектології, діалектографії й ареальної лінгвістики. Останні перебувають на межі із соціолінгвістикою і принаймні в більшості мовознавчих шкіл традиційно залучаються до неї. Проте дослідження ареальних зон в аспекті мовних і культурних контактів, застосування діалектного матеріалу до аналізу етнокультурних реалій, міфів, способів категоризації та концептуалізації світу є вагомими і для етнолінгвістики. Як наголошує польська дослідниця Г. Пелкова, на першому етапі свого становлення етнолінгвістична школа Є. Бартміньського була досить близькою діалектологічній проблематиці й виросла з неї, згодом вона набула антропологічно-культурної й когнітивної орієнтації, хоч і використовує подібний до діалектологічного спосіб опису й інтерпретації

зібраного матеріалу [Pelcowa 2006, 92-93]. Картографування не лише мовної, а й культурної специфіки різних регіонів проживання етносу зближує діалектологію з лінгвокультурологією, а застосування у діалектологічних студіях доробку й методик психолінгвістики та когнітивної лінгвістики, опис ареальної специфіки концептуалізації уможливлює сфери інтеграції етнопсихолінгвістики та діалектології. Поєднання етнолінгвістики та діалектології у різних лінгвістичних школах має свої особливості й залежить від методологічних пріоритетів і теоретичних підходів.

Мовна репрезентація етносвідомості й культури народу не обмежується лексико-фразеологічною та граматичною підсистемами мови, а й залучає текстові знаки широкого спектра й численні дискурсивні практики, оскільки культурна інформація пронизує не лише традиційні фольклорні тексти, а й різні за типом і сферою спілкування мовленнєві продукти. Перспективним у цьому плані є комунікативно-прагматичний аспект мовленнєвої діяльності народу, представлений в особливостях організації комунікативної ситуації, комунікативній компетенції, дискурсивних стратегіях, паравербальних засобах, правилах і нормах спілкування, що відтворюють етнокультурну специфіку в будові повідомлень, реакції на них і загалом у комунікативній взаємодії. Різні культурні акти останнім часом почали розглядатися як гетерогенні тексти [Байбурин 1993]. Натомість фольклорні тексти, паремії, загадки, прокльони, заговори і т. ін. отримали дискурсивну проекцію і почати кваліфікуватися як комунікативно-ритуальні події в сукупності прагматичних особливостей і ситуаційних складників.

2. Витоки етнопсихолінгвістики й лінгвокультурології, їхнє становлення.

Перші спроби дослідження етнопсихолінгвістичної проблематики сягають ще часів античності (трактати Цезаря, Геродота, Ксенофонта, Плінія, Страбона). У цих трактатах висвітлювалися питання специфіки психології народів, залежності її від різних зовнішніх чинників. Зв'язок між особливостями «народного духу» й середовищем, кліматом, географічним положенням розглядався французьким філософом епохи Просвітництва (XVIII ст.) Ш. Монтеск'є. *Витоками* етнопсихолінгвістики вважаються вчення німецького дослідника XVII ст. І. Гердера про взаємозв'язок мови, мислення й духу народу; націоцентрична концепція мови як організму й діяльності духу народу, положення про зв'язок мови із психологією етносу, його матеріальною й духовною культурою, про єдність колективного й індивідуального антропоцентризму мови, про внутрішню форму мови, яка створює своєрідний світ мовних змістів, фіксуючи специфіку сприйняття світу етносом, і є основою розбіжностей мислення носіїв різних мов, В. фон Гумбольдта; учення про етнопсихологію та її відбиток у мові як результат діяльності мовного колективу М. Лацаруса і Г. Штейнталя (у 1859 р. вони почали видавати «Журнал психології народів і мовознавства»); спроба створення психології народів В. Вундтом; положення однієї з течій німецької філософії першої половини XIX ст. – філософської антропології, одним з основоположників якої був сам В. фон Гумбольдт; концепція дослідження мови у зв'язку з історією народу, фольклором, художніми цінностями О. Потебні та

його послідовників; теорія мови як джерела психологічних особливостей етносу російського філософа Г. Шпета.

Загалом американська та західноєвропейська етнолінгвістика формувалася в царині *неогумбольдтіанства*, що виникло у 20-ті р. р. XX ст. у Європі (зокрема, у Німеччині) і США на підставі прагнення відродити методологічні засади гумбольдтіантства та протиставити своє вчення формалізму молодограматиків. Європейське неогумбольдтіанство було реакцією на атомізм, асистемність представлення мови, канонізацію мовних законів й однобічність методики аналізу молодограматизму. Представниками європейського неогумбольдтіанства були німецькі учені Л. Вайсгербер, Й. Трир, Г. Хольц, Г. Іпсен, П. Гартман, Й. Ербен, швейцарець Г. Глінц. Неогумбольдтіанці Німеччини керувалися філософською концепцією неокантіанства, положеннями В. фон Гумбольдта щодо мови як уявного проміжного світу між невпорядкованим світом речей і мовною спільнотою, який спрямовує процеси засвоєння світу; й основну увагу зосереджували на семантиці мови, у якій відображені світогляд, культура, етносвідомість.

Головним постулатом неогумбольдтіанства було заперечення зв'язку мови з дійсністю, оскільки кожна мова відтворює передусім суб'єктивовано-конвенційне сприйняття дійсності представниками певного етносу, що пізніше стане засадничим принципом когнітивної семантики. Неогумбольдтіанці зважали на те, що відмінність мов зумовлює відмінність поглядів на світ представників різних народів, мову потрібно вивчати як культуротвірний феномен і рушійну силу історії народу, адже вона духовно стимулює народ у його історичному житті. Європейська етнолінгвістика загалом грунтувалася на розгляді мови як історичної спадщини колективу у взаємодії з культурними й етнопсихологічними чинниками. Л. Вайсгербер, слідом за Й. Триром, обґрунтував методику понятійного (семантичного) поля й застосував її для зіставлення тематичних груп різних мов із метою вияву неоднакового членування дійсності представниками різних етнічних груп.

Етнолінгвістика США мала соціологічне забарвлення й перебувала під впливом американської етнографії, спрямованої на вивчення й опис культур численних індіанських племен Північної та Центральної Америки й названої антропологією. Термін «антропологія» вживався в незвичному, принаймні для східної Європи значенні – комплексної науки, що досліджувала різні аспекти культури відмінних від європейських, «примітивних» народів із застосуванням даних етнографії, фольклористики, археології, лінгвістики. Найвизначнішим представником американської антропології був Ф. Боас, уродженець Німеччини, який був засновником американської школи історичної етнології (70-ті р. р. XIX ст.). Вивчення мов американських індіанців, розпочате ще наприкінці XVIII ст., з одного боку, сприяло посиленню уваги до зв'язку мови – мислення – культури, який був покладений в основу етнолінгвістики XX ст., з іншого, призвело до ігнорування традиційних методів лінгвістичного опису, які застосовувалися в Європі. Зокрема, увага дослідників індіанських мов була зосереджена на методиці польового опису, роботі з білінгвальними інформантами, які змогли б надати дослідникам мовні факти, встановлені

шляхом самоспостереження, інтуїції. Учнями Ф. Боаса були Л. Блумфілд і Е. Сепір, що створили два зовсім різних теоретичних напрями, хоч їхні послідовники з часом повернулися до концепції Ф. Боаса на новому етапі розвитку антропологічної лінгвістики.

Формування етнолінгвістики США відбувалося в першій чверті XX ст. У межах американської течії неогумбольдтіанства, яка протистояла дескриптивістській течії структуралізму, сформованому під впливом ідей Л. Блумфілда, хоч сам Л. Блумфілд також був прихильником неогумбольдтіанства й доклав чимало зусиль для опису однієї з найпоширеніших мовних сімей Північної Америки – алгонкінської. Л. Блумфілд перебував під певним впливом європейського структуралізму Ф. де Соссюра і М. Трубецького й біхевіоризму у психології, тому положення його «механістичної теорії» були орієнтовані на системоцентричний розгляд мови, на розробку процедурних методик і зосереджені на формальних проблемах, що «доводило його системоцентризм до крайнощів» [Алпатов 1998, 197-200]. Український лінгвіст О. Тищенко між тим вважає, що процес самовизначення етнолінгвістики пов'язаний передусім із розвитком, становленням структурних методів вивчення мови, зокрема, і формуванням окремих структурально-семіотичних постулатів дескриптивної лінгвістики [2000, 9]. Дослідник, очевидно, має на увазі помірних дескриптивістів, які намагалися поєднати ідеї дескриптивізму й етнолінгвістики. Менталістська орієнтація дескриптивізму США, представлена працями Ю. Найди, Ч. Хоккета, К. Пайка, З. Харриса, Б. Блока, Дж. Трейджера, Г. Глісона й ін. (Анн-Арборська школа), ґрунтувалася на положенні В. фон Гумбольдта про універсальність мови за її суттю й національну природу мови за способами вираження.

Розробка положень етнолінгвістики належить передусім Е. Сепіру, який здійснив спробу створити генеалогічну класифікацію амеріндських мов і на підставі їхнього опису скоригувати типологічну класифікацію мов світу (поряд із ізолюючими, аглютинативними й фузійними мовами він увів символічні, для яких характерним було вираження граматичних значень шляхом внутрішніх змін у корені). Дослідивши ряд індіанських мов, він дійшов висновку про значну розбіжність психологічних основ і морфологічного розвитку цих мов, які визначають специфіку сприйняття й інтерпретації світу цими народами. У книзі 1921 р. «Мова» Е. Сепір зазначав, що межі мови й мислення не збігаються, мову можна вважати лише зовнішньою гранню мислення на найвищому, найзагальнішому рівні символічного вираження (мова є способом мислення, тому воно залежить від конкретної мови). У статті «Статус лінгвістики як науки» 1928 р. дослідник підкреслив необхідність співпраці лінгвістів насамперед з антропологією та історією культури, оскільки мова впорядковує систему культурних стереотипів народу і впливає на його конструювання світу, адже світи різних народів є різними світами. У цьому ж напрямі працювали лінгвісти С. Лем, М. Сводеш, автор глотохронологічного методу, Б. Уорф, К. Хейл, Ч. Вьоглін, Дж. Трейджер – дослідники в галузі мовної типології й ареального мовознавства, які вперше описали ще не досліджені амеріндські мови (хопі, таос, тонкава й апачі); Д. Хаймз, Х. Хойєр, Г. Хьонігсвальд та ін., які вивчали взаємовплив контактуючих із мовами

індіанців європейських мов і відповідно проблеми двомовності й багатомовності, дію соціокультурних чинників на розвиток мов.

На подальший шлях американської етнолінгвістики значний вплив мала гіпотеза мовної відносності, тобто залежності логічної будови мислення й пізнавальної здатності народу від його мови, висунута Е. Сепіром і розроблена його послідовником Б. Уорфом. У передмові до видання праць Е. Сепіра російський лінгвіст А.Є. Кібрик наголошує на тому, що американський учений, з одного боку, працював на посаді у відділі антропології, з іншого, цікавився мовою, що дало змогу йому уникнути поширеної спокуси професійного ізоляціонізму, зберегти здатність і готовність до інтегрального погляду на мову, яка існує не для себе, а «у потаємному зв'язку з усіма виявами людського духу» [Сепир 1993, 5].

У СРСР, попри значний теоретичний доробок досліджень зв'язку мови й культури, мови та психології народу на межі XIX–XX ст. (праці О. Потебні, І. Бодуена де Куртене, Г. Шпета, Д. Ушакова, Є. Поливанова, Н. Дурново, Г. Винокура й ін.), проблематика етнопсихолінгвістики через політичне гасло нівелювання національних особливостей представників радянського народу практично не розроблялася до 70-х р. р. Етнолінгвістичні спостереження до того часу були латентно представлені у діалектологічних, етнографічних, культурологічних, психолінгвістичних розробках, фольклористиці, історії літератури, поетиці, теорії перекладу тощо. Згодом етнолінгвістична галузь почала формуватися в межах зіставного мовознавства, психолінгвістики, ареалогії, семіотики, соціолінгвістики, фольклористики і т. ін. Сьогодні російська етнолінгвістика має потужні школи в різних регіонах країни, які інтегруються із проблематикою когнітивної лінгвістики, лінгвоконцептології, фразеології, лінгвокультурології (приміром, Московська етнолінгвістична школа, фундатором якої був М. Толстой; лінгвоконцептологічно орієнтовані школи Н. Арутюнової, Ю. Степанова; фразеологічно й лінгвокультурологічно орієнтовані школи В. Телія [1993; 1996], В. Мокієнка [1986; Грани слова 2005]; етнопсихолінгвістичний напрям Московської психолінгвістичної школи, становлення якого розпочалося у 70-ті р. р. [Национально-культурная специфика речевого поведения 1977; Залевская 1979; Этнопсихолингвистика 1988; Уфимцева 1994; 2000; Ментальность россиян 1997; Сорокин 1995; 1998]).

На розвиток вітчизняної етнолінгвістики вплинули концепція О. Потебні та її розробка Харківською лінгвістичною школою, а також наукові праці українських етнографів і письменників Г. Сковороди, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Гнатюка, В. Антоновича, М. Костомарова й ін. Сучасна українська етнолінгвістика характеризується поки що відсутністю єдиної, внутрішньо гомогенної дослідницької програми: спектр етнолінгвістичних досліджень українських етнолінгвістів доволі широкий і поєднується з розробками в царинах діалектології, лінгвогеографії, семасіології, ономасіології, фразеології, лінгвоконцептології, фольклористики, етнографії, культурології, семіотики тощо. Головними векторами цих досліджень є ономасіологічний та семасіологічний аспекти опису культурно маркованих номінативних одиниць (О. Тищенко, В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко, О. Селіванова й ін.), аналіз їхніх ареальних

особливостей (П. Гриценко, В.Д. Ужченко, Я. Вакалюк, Й. Дзендзелівський, М. Никончук, П. Романюк, Н. Гаврилюк, Г. Доброльожа й ін.), вивчення мовної репрезентації обрядів, ритуалів, демонології, вірувань, міфів, народного календаря, (О. Тищенко, Ф. Євсєєв, В. Огієнко, Н. Хобзей, В. Жайворонок, І. Волицька, М. Бігусяк та ін.), реконструкція архаїчних форм в етнологічному аспекті (Р. Болдирєв, В. Таранець, Ю. Карпенко, В. Скляренко, К. Охомуш, Т. Лукінова й ін.), дослідження етнічних символів, стереотипів і міфологем (Н. Слухай, Л. Артюх, Т. Косьмина, А. Пономарьов, В. Давидюк, О. Таланчук й ін.), опис національно-мовної картини світу в ракурсі контрастивної лінгвістики (М. Кочерган, В. Манакін, Й. Дзендзелівський, Л. Лисиченко, Н. Сукаленко, В. Калашник та ін.).

Отже, етнопсихолінгвістика на початку свого виникнення мала специфіку предмета дослідження в Європі та США, однак сьогодні через розгалуженість напрямів й аспектів як антропологічної лінгвістики США, так і європейської етнолінгвістики їхні стратегічні програми в цілому збігаються. Як підкреслює американський дослідник П. Плес, головною відмінністю їхніх програм є те, що в американській антрополінгвістиці увага акцентується на аналізі мови на базі мовленнєвої події, на вивченні мови в культурі, тоді як слов'янські етнолінгвістичні студії більше зосереджуються на вивченні мови культури або культури в мові [Plas 2006, 137]. Американська етнолінгвістика традиційно більшою мірою спроектована на фольклорні дослідження та культурну антропологію, що дає змогу встановити «як культура в мові вводить мову до культури» [Silverstein 2004]. П. Плес виділяє три сфери інтересів цієї галузі у США: 1) соціально-дискурсивну, у якій розглядається комунікативна взаємодія як репрезентація тривалого процесу культурної ідентифікації соціуму, зокрема, система стереотипів, що застосовуються в повсякденному спілкуванні й керують соціальними діями людей; 2) етнографічно-дискурсивну, спрямовану на аналіз етнографічного дискурсу в аспектах його діалогічності, інтертекстуальності, прагматики; 3) лінгвоідеологічну, яка передбачає встановлення й опис нормативних культурних уявлень і їхнього відображення в мові й дискурсивних практиках різних соціальних, етнічних, регіональних угруповань. На думку П. Плеса, Північно-Американські та Європейські етнолінгвістичні студії різняться ще й розумінням значення, пов'язаного з фіксацією його у словниках констант культури, культурних стереотипів. Люблінська школа обстоює широке розуміння значення слова, яке містить культурний шар, Московська школа наголошує на етимологічному культурному значенні. Етнолінгвістична концепція значення у США пов'язана із прагматичним аспектом його використання, позаяк так зване семантичне значення акцентує увагу лише на референційному аспекті [Plas 2006, 140]. Окреслена специфіка етнолінгвістичних течій, розділених просторово й етнічно, цілком зрозуміла й пояснюється лінгвістичними традиціями, особливостями досліджуваних мов і розробкою проблем семіозису та значення в мовознавчих студіях Європи й Америки.

Посилення акцентування сучасної етнолінгвістики на сферах «мови культури», «культури в мові», «мови в культурі» зумовлює виділення в цій

дисципліні окремої галузі – ***лінгвокультурології***, хоч традиційні напрями та школи, що накопичили значний доробок в окреслених сферах, продовжують визначати свій статус як напрями і школи етнолінгвістики. Тим самим, лінгвокультурологія як окрема галузь, для якої однією з базових наук стала культурологія (цей термін запропонований німецьким філософом і хіміком В. Оствальдом у 1909 р., а у 1939 р. до нього звернувся антрополог Л. Вайт), поки що залишається в межах етнолінгвістики або декларується окремими школами та науковцями як базова сфера їхніх досліджень. Інтеграційна проблематика лінгвістики й культурології виходить за межі етнолінгвістики, адже предметом культурології є не лише етнічні культури, а й цивілізаційна, глобальна культура, культури різних епох у діахронічному висвітленні, культури різноманітних соціальних, вікових, територіальних, статевих, професійних, конфесійних й ін. угруповань. Тому лінгвокультурологія має реальну тенденцію до формування окремої маргінальної мовознавчої дисципліни на межі етнолінгвістики та соціолінгвістики, причому питання зв'язку мови й етнічної культури є дотичними сфері першої, а зв'язок мови з іншими культурними кодами постає у проекції на другу дисципліну. Однак за таких умов виникають труднощі розмежування етнічного чинника з іншими характеристиками культурного середовища, оскільки цей чинник не може бути усуненим при аналізі супряги «мова – свідомість – культура – онтологія» тим більше, що форми і стилі мови в різних культурних групах проектуються на єдину мову етносу.

Отже, лінгвокультурологія виокремлюється як галузь мовознавства другого рівня маргінальності, адже вона мусить бути суміжною з іншими проміжними лінгвістичними дисциплінами – етнолінгвістикою й соціолінгвістикою. Етнопсихолінгвістика ж залучає дані етнології, психології та лінгвістики. Російський лінгвіст В. Воробйов на IX Міжнародному конгресі МАПРЯЛ у Братиславі наголосив на тому, що лінгвокультурологія є «комплексною науковою дисципліною синтезуючого типу, що вивчає взаємозв'язок і взаємодію культури й мови в їхньому функціонуванні й відображає цей процес як цілісну структуру одиниць у єдності їх мовного та позамовного (культурного) змісту за допомогою системних методів й орієнтовно на сучасні пріоритети та культурні установлення (системи норм і суспільних цінностей)» [1999, 126].

Дослідники виділяють кілька особливостей лінгвокультурології, що відрізняють її від етнолінгвістики. Так, *першою* відмінністю є орієнтація на сучасний стан та функціонування мови й культури. В. Телія кваліфікує лінгвокультурологію як «ту частину етнолінгвістики, яка присвячена вивченню й опису кореспонденції мови й культури в їхній синхронній взаємодії», вона досліджує насамперед живі комунікативні процеси та зв'язок використаних мовних висловлень із «синхронно діючим менталітетом народу» [1996, 217-218]. Однак треба зауважити, що такий підхід характеризує й етнолінгвістичні дослідження, зокрема, він був домінантою вивчення амеріндських мов на підставі інформантів-білінгвів, що спостерігали за живим мовленням індіанців, за залишками їх культури. До того ж сьогодні

синхронічний опис мови, ментальності й культури, культурно-національної специфіки мовних одиниць і текстів є характерним і для етнолінгвістичних студій славістики [Тищенко 2000; Антропов, Володина 2006; Ajdaczić 2006; Толстая 2006].

Другою відмінною рисою вважають матеріал і мету аналізу. Як наголошує І. Ольшанський, лінгвокультурологія «не спрямована лише на вияв народних стереотипів, символів, міфологем, що формують етнічну картину світу. Її мета – опис повсякденної картини світу в тому вигляді, як вона представлена в повсякденному мовленні носіїв мови, в різних дискурсах і текстах культури» [2000, 29]. Матеріалом лінгвокультурології є живі комунікативні процеси, літературний, філософський, релігійний, фольклорний дискурси як джерела культурної інформації [Опарина 1999, 28]. Однак, на нашу думку, найбільш визначальною є *третя* риса – поширеність дослідницьких інтересів лінгвокультурології не лише на етнічну культуру і її відбитки в мові й мовленні, а на відображення в мові й текстах надбань світової культури, інших культур різних епох, а також субкультур різних угруповань людей у межах етносу та поза його межами (наприклад, субкультури Балканського регіону, молоді, спортсменів, наукової спільноти, жінок і чоловіків тощо). На відміну від лінгвокраїнознавства, для якого характерним є вибірковий, ілюстративний підхід до опису культурних реалій, лінгвокультурологія орієнтована на створення цілісної картини культурного впливу на мову й мовлення з огляду на глибинні семантичні рівні культурної репрезентації, а також на системне представлення одиниць мови й культури в їхній кореляції та взаємодії [Ольшанский 2000, 30].

У науковій літературі існує альтернативна точка зору стосовно віднесення лінгвокультурології до лінгводидактики зважаючи на те, що вивчення взаємодії культури й мови служить меті навчання [Воробьев 1996, 102]. На нашу думку, це звужує розуміння лінгвокультурології і свідчить лише про прикладну цінність її студіювання. Загалом першочерговими завданнями лінгвокультурології дослідники не випадково називають уточнення її методологічних передумов, розробку термінологічного апарату, створення метамови лінгвокультурологічного аналізу [Ольшанский 2000, 36], адже це забезпечить її статус як окремої галузі мовознавства, визначить її місце серед інших лінгвістичних дисциплін (детальніше див.: [Язык и культура 2001]).

Мовознавці виокремлюють такі напрями сучасної лінгвокультурології: 1) фразеологічно орієнтований, що вивчає культурно маркований зміст фразеологічних одиниць різних мов; 2) логіко-лінгвістичний (концептологічний), представлений описом наявних у відповідній культурі концептів на текстовому матеріалі різних сфер спілкування, встановленням культурних домінант різних етносів; 3) лексикографічний, що має прикладну спрямованість на укладання різних словників і довідників, які містять культурну інформацію; 4) лінгводидактичний, орієнтований на методику викладання мови як іноземної під кутом зору культурних розбіжностей носіїв різних мов. Наголошується на тому, що до лінгвокультурологічної проблематики тяжіють ще три аспекти, які

з часом можуть стати окремими напрямами: 1) «менталітетознавство», що передбачає створення й порівняння етнічних автопортретів і гетеропортретів носіїв різних мов і культур, а також реконструкцію ментальності різних етносів; 2) вивчення національної специфіки гумору; 3) гендерні проблеми [Ольшанский 2000, 46]. До сказаного можна додати найважливіше – всі ці напрями мають реалізуватися не лише на матеріалі мов етнічних культур, а й мовних форм і стилів субкультур соціальних, вікових, статевих, професійних, конфесійних й ін. груп у межах етносу й поза його межами. Цікавим аспектом може стати також установлення відбитків культур різних етапів розвитку цивілізаційної й національної культури в сучасній мові культури.

У науковій літературі наводяться й такі аспекти лінгвокультурологічних досліджень: діахронічний, що вивчає еволюцію лінгвокультурного стану етносу; зіставний, спрямований на аналіз відбитків культури в етносвідомості й мові одного етносу під кутом зору іншого; ситуаційний, що описує певну лінгвокультурну ситуацію, яка склалася у країні, регіоні і т. ін.; когнітивний, орієнтований на опис культурних концептів народу й мовних засобів їхньої репрезентації; семантичний, що описує культурні компоненти в семантиці мовних знаків і текстів, а також наявні в мові культурні коди; дискурсивний, що досліджує культурні вияви в комунікації, різних типах текстів і дискурсів.

Загалом сучасна етнолінгвістика характеризується: 1) широким застосуванням методик експериментальної психології, психо- й соціолінгвістики, дискурсології, прагматики; 2) зіставленням моделей різних мов; увагою до різних фрагментів картин світу; 3) створенням таксономії культурно значимих концептів; 4) установленням етнічних стереотипів, прецедентних феноменів, міфологем й описом їхнього відтворення в мові; 5) дослідженням паравербальних засобів комунікації певного народу, етнографії мовлення; 6) реконструкцією духовної культури на підставі мови й етнотекстів, дискурсивного простору народу, зокрема, дослідженням культурної специфіки різних мовних жанрів, особливостей спілкування тощо.

3. Гіпотеза лінгвістичної відносності, її слабкі варіанти й альтернативні теорії співвідношення мови та мислення (етнічної свідомості).

Гіпотеза лінгвістичної відносності (гіпотеза Сепіра – Уорфа) являє собою концепцію залежності логічної будови мислення й пізнавальної здатності народу, культури від його мови. Підґрунтям цієї теорії стали деякі положення В. фон Гумбольдта про те, що людина сприймає світ так, як їй дає змогу зробити це мова, через яку можна пізнати дух народу, його мислення [1984, 135]. В американському неогумбольдтіанстві це положення було підтверджене Ф. Боасом і його учнем Е. Сепіром на матеріалі досліджень мов індіанців, які мали значні розбіжності з європейськими мовами й не могли бути описані на їхній підставі. Е. Сепір підкреслював: «Люди живуть не лише в об'єктивному світі речей і не тільки у світі суспільної діяльності, як про це звичайно думають; вони значною мірою перебувають і під впливом тієї конкретної мови, що є засобом спілкування для даного суспільства [...]. Ми бачимо, чуємо та сприймаємо навколишній світ саме так, а не інакше, головним чином

завдяки тому, що наш вибір при його інтерпретації зумовлений мовними звичками нашого суспільства» [1993]. Попри таку категоричність висловлення про мовний детермінізм, дослідник не був прибічником ізоморфізму мови й мислення, оскільки він вважав, що межі мови й мислення не збігаються, мову можна розглядати лише як зовнішню грань мислення на найвищому, найбільш узагальненому рівні символічного вираження. Отже, мовний детермінізм Е. Сепіра був відносним, адже мова трактувалася як один із засобів впливу на мислення переважно через функцію впорядкування нею системи культурних стереотипів. Відсутність жорсткості його теорії виявляється в поміркованих судженнях відносно того, що мовні категорії представляють найбільш загальні категорії мислення, а мова фіксує їх у символічних формах [1993], із чим почасти погодилися б і супротивники гіпотези лінгвістичної відносності. Не випадково, лінгвоісторіографи називають Е. Сепіра найбільш недогматичним з американських лінгвістів [Алпатов 1998, 219].

Проте деякі категоричні висловлення Е. Сепіра отримали продовження й розвиток у дослідженнях його послідовника Б. Уорфа, який не був лінгвістом, працював інженером із техніки безпеки, захоплювався антропологією й мовознавством, відвідував лекції Е. Сепіра і вивчав мову хопі у штаті Аризона. Він виявив чимало розбіжностей між мовою індіанців хопі й англійською як стандартом (Standard Average European) і пов'язав це зі специфікою культури та світобачення різних етносів, зокрема, з відмінностями членування світу. Б. Уорф дійшов висновку, що мовна структура детермінує уявлення про світ, норми культури й поведінки; кожна мова за допомогою своїх структур і лексикону формує власну логічну модель світу. Ці положення стали базою гіпотези лінгвістичної відносності, засади якої були сформульовані ще у 30-ті р. р. XX ст., але яка стала відомою завдяки її критичному розглядові у 1953 р. на Чиказькій конференції Х. Хойєром. Б. Уорф помер значно раніше, у 1941 р., залишивши після себе кілька статей, які посмертно у 1956 р. були видані окремою книгою «Мова, думка й реальність». Між тим, Б. Уорф розглядав вплив на світогляд народу не лише мови, а й екстралінгвальних чинників, зокрема, типу суспільства, географічного положення, клімату тощо, однак зв'язок між цими чинниками, які спроможні пояснити ледве не всі виділені Б. Уорфом особливості культури хопі, і впливом «мовних норм» так і залишився необґрунтованим [Алпатов 1998, 222]. Попри таку суперечливість у розгляді впливу мови на думку, у доробку Б. Уорфа наявні також статті, де автор був більш категоричним (приміром, у статтях «Наука й мовознавство», «Лінгвістика й логіка» відкинуто тезу про універсалізм мислення і впроваджено принцип прямої залежності логіки народу від граматики його мови).

Зважаючи на наведені суперечності в поглядах Е. Сепіра та Б. Уорфа, В. Алпатов цілком слушно зазначає, що гіпотезу мовної відносності в категоричній формі не формулювали ані Е. Сепір, ані Б. Уорф [1998, 224]. Тому, швидше за все, гіпотеза належить її критикам як інтерпретаторам положень дослідників і супротивникам їхніх найбільш категоричних тверджень.

Головними положеннями інтерпретованої критиками гіпотези були такі: 1) граматика мови формує думку, керуючи нею; 2) мислення не має загальнолюдського характеру; 3) картини світу в кожного народу свої, мова відтворює їх конвенційно для всіх її носіїв; 4) близькість картин світу ґрунтується на спорідненості мов; 5) мова впливає й на культуру як на менш структуровану й більш динамічну. Дослідники вважають, що як вияв неогумбольдтіанства гіпотеза багато в чому суперечить поглядам В. фон Гумбольдта, який вважав, що коло понять не можна виводити зі словника, оскільки більшість абстрактних понять має описовий або метафоричний характер. Через певну невизначеність деяких положень, зумовлених її «колективним» авторством і лише посмертною публікацією збірки праць Б. Уорфа, гіпотеза мала різні інтерпретації, однак стимулювала розвиток етнолінгвістики й лінгвокультурології не лише у США, а й в інших країнах. На тлі панівного на той час структуралізму, зокрема, американського дескриптивізму Ч. Осгуда з його категоричним запереченням менталізму при розгляді мови, наукова діяльність Б. Уорфа була революційною, що пояснювалося, можливо, його дилетантським підходом до проблем мовознавства та неприйняттям «правил гри» наукової спільноти. Він привернув увагу до проблематики, яка не була новою в мовознавстві, однак на півстоліття майже була витіснена структуралізмом.

Головною причиною ревізії гіпотези було непідтвердження деяких висновків, перевірених на емпіричному матеріалі (наприклад, про неможливість рахування відрізків часу в мові хопі, про відсутність дієслівного часу тощо). Визнаючи гіпотезу в цілому справедливою, деякі дослідники пропонували замінити лише деякі її положення, наприклад, твердження, що «мовні розбіжності приводять до різного розуміння», на висловлення про те, що «розбіжності в розумінні приводять до розбіжностей у мовних структурах», однак це перетворює інтерпретацію гіпотези на власну протилежність.

Слабкі варіанти гіпотези визнають семантичну специфіку мов і припускають когнітивні розбіжності як наслідок мовних розбіжностей, але на тлі домінування універсальних когнітивних процесів. Найбільшої критики гіпотеза лінгвістичної відносності зазнала з боку радянських лінгвістів. Визнаючи певний, але не домінуючий вплив мови на мислення, на пізнавальну діяльність людей, вони висували тезу про те, що мова є результатом відображення мисленням навколишнього світу, що форми та категорії мислення однакові для всіх людей, хоч мова частково опосередковує процес мислення. Лінгвістичні теорії щодо зв'язку мови, мислення, культури етносу (нації) у СРСР, безперечно, мали відбиток ідеологічної орієнтації. Мова відповідно до положень марксистсько-ленінської філософії, розглядалася як духовна надбудова над домінуючим базисом – матеріальним світом, тому вона не могла суттєво впливати на його сприйняття, а також на культуру народу, оскільки мова, як і культура, трактувалася як вторинний продукт соціального розвитку. До того ж спостереження сурдології також були не на користь гіпотези Е. Сепіра та Б. Уорфа. Приміром, згідно зі спостереженнями у процесі багаторічної практики роботи зі сліпоглухонімими дітьми О. Мєщеряков

висновує: думка про те, що людська психіка народжується чи прокидається лише із засвоєнням мови, мовлення, експериментально спростовується [1974]. І. Горєлов і К. Сєдов наголошують на доведенні факту, що здатність мислити и здатність володіти мовою зовсім не характеризуються тією нерозривністю, про яку йде мова в теоріях тісного зв'язку між онтогенезом мислення й мовлення [2005, 141].

Як інший вимір гіпотези концепція ***лінгвістичного детермінізму*** в ряді наукових досліджень отримала цікаві, цілком доказові результати щодо впливу мови на мислення, на певні звичаї людської поведінки (приміром, мовленнєвий етикет). Позитивною у цій концепції була цілком слушна теза про те, що мова певним чином полегшує пізнання світу, оскільки він уже позначений мовними знаками, а нова реалія може отримати ім'я на основі знака вже знайомої реалії за схожістю, суміжністю, асоціативно. До того ж навчання мові у процесі соціалізації є нав'язуванням людині певних стереотипів разом з особливим способом світобачення й інтерпретації досвіду, властивим кожній мові. Американський антрополог К. Клакхон підкреслює: «Будь-який народ має власні класи, відповідно до яких людина структурує свій досвід. Спершу ці класи створюються мовою – шляхом типології предметів, процесів або якостей, особливо акцентованим словниковим складом, а також, хоч і більш опосередковано, завдяки типам диференціації або діяльності, яка розрізнюється граматичними формами. [...] Оскільки люди звикають до певних типів реакцій із дитинства, вони приймають таку вибірковість як частину неминучого устрою світу. [...] Кожна мова впливає на те, що бачать, відчувають, думають, про що говорять її носії» [1998, 197-198]. А. Вежбицька хоч і наголошує на перебільшенні деякими дослідниками ролі мови у сприйнятті світу з огляду на власну концепцію універсальних семантичних примітивів, також підкреслює, що «ми розчленовуємо світ, як це закріплено в системі моделей нашої мови» [2001, 22-24]. У лінгвокультурології останнього десятиліття XX ст. було переконливо продемонстровано вплив мовних категорій на етнокультурне сприйняття внутрішнього та зовнішнього світу людини, на осмислення просторово-часових координат різними етнокультурними спільнотами [Алефиренко 2005, 276].

У радянській лінгвістиці антитезою гіпотезі Е. Сепіра та Б. Уорфа й концепції лінгвістичного детермінізму стали вчення про *універсальний предметно-схемний код* М. Жинкіна, *теорія інваріанта О.О. Леонтьєва*, що ґрунтувалася на положенні про внутрішнє мовлення, яке є механізмом перекладу з однієї мови на іншу, і застосовувалася при перекладі (згідно з цією теорією автор та перекладач породжують мовлення на базі предметно-зображального коду як міжмовного інваріанта), а також концепція *мовної додатковості* Г. Брутяна, що визначала спільність логічної картини мислення народів світу та додаткові вербальні форми, специфічні в різних мовах як додаткове джерело пізнання дійсності [1968].

Позиції радянської психолінгвістики й філософії стосовно гіпотези Е. Сепіра та Б. Уорфа, як це не парадоксально, підтримувалися ідеєю *універсальної граматики*, хоч універсалізм здебільшого пов'язувався із принципом уродженості

мовної бази, який не сприймався радянським мовознавством. Принцип універсалізму категорій розуму простежується ще в античних граматиках і виходить із положень про вроджені ідеї Платона та про спільність понять для всіх людей Аристотеля, де всезагальними ознаками є категорії логіки, що втілюються в системах частин мови. Прагнення представити універсальну філософську мову у вигляді граматики ідей характерне для раннього й пізнього Середньовіччя (трактати св. Августина «De Trinitate», Боеція «De Modis Significandi» й ін.). Термін grammatica universalis виникає ще у XIII ст. у філософських трактатах модистів. Р. Бекон у XIII ст. стверджував, що граматика однакова для всіх мов, хоч випадково може варіюватися. Лінгвоісторіографи вважають, що поняття універсальної граматики введене англійцем Р. Кілворбі на початку XVII ст. Універсалізм пов'язаний із принципом логіцизму, який домінував у мовознавчих розробках XVI–XVIII ст., що призводило до ігнорування особливостей конкретних мов, історичних змін у мовах. Філософські принципи раціоналізму (картезіанства), емпіризму й сенсуалізму покладені в основу перших спроб створення універсальних граматик. Першою такою граматикою вважається «Всезагальна й раціональна граматика Пор-Рояля» абатів монастиря Пор-Рояля А. Арно та К. Лансло (1660 р., Франція), де на матеріалі французької мови була здійснена спроба виявити загальні смислові категорії сприйняття людиною дійсності (операції розуму). У її другій частині «Слова як засоби вираження й передачі думки» розглядаються такі операції розуму, як уявлення, судження, умовивід, кожна з яких репрезентована відповідними частинами мови та фрагментами тексту. Розробка універсальних граматик була продовжена у XVIII–XIX ст. у Франції (С. Дюмарсе, Н. Бозе, Е. Кондільяк), в Англії (Дж. Харрис, Дж. Біттні, Дж. Прістлі й ін.), у Німеччині (К. Беккер), у Росії (І. Ризький, І. Орнатовський, Ф. Буслаєв).

У другій половині XX ст. ідея універсалізму відродилася в американській генеративній граматиці, починаючи із праці «Синтаксичні структури» Н. Хомського, який ґрунтувався на постулатах картезіанства. Згідно з концепцією основоположника генеративізму, універсальна граматика є теорією вихідного стану мовної компетенції, яка має ряд принципів і параметрів варіювання знання конкретної мови. Ідея UG не була опозиційною гіпотезі мовної відносності й лише опосередковано підтримала її опонентів.

4. Проблема етносу, його ознак й етнічної ідентичності в етнолінгвістиці.

Проблема визначення етносу є ключовою не лише в етнолінгвістиці, а й у різних гуманітарних науках. Термін «етнос» використовується в етнологічній літературі досить давно, однак наукове осмислення його як спеціального поняття для позначення особливої спільноти людей відбулося протягом останніх десятиліть у результаті підвищення уваги до проблем етногенезу й етнічної історії. Як констатують дослідники, попри таку посилену увагу, в етнології до сьогодні не склалося загальноприйнятого тлумачення цього терміна [Садохин 2002, 78].

У зв'язку з дефініцією етносу в етнолінгвістиці розглядається не менш дискусійна та складна проблема ***етнічної ідентичності***, або етнічності як категорії, що визначає наявність відмінних рис етнічних груп. Термін «етнічність» запозичений із західної етнології, де перевагу у визначенні було надано специфіці культурних рис групи. Російський етнолог О. Садохін зазначає, що важливу роль у вивченні етнічності відіграли наукові праці норвезького вченого Ф. Барта, який вважав, що ознаки етнічних груп не можна обмежувати лише культурними, оскільки етнічні групи визначаються характеристиками власного самоусвідомлення, тобто такими, з якими ідентифікують себе люди або вони ідентифікуються так іншими людьми [2002, 79].

На нашу думку, висвітлення проблеми етнічної ідентичності потребує аналізу ряду дискусійних питань, який надасть змогу окреслити сутність етносу.

Перше питання стосується історичної природи етносу. Розгляд цієї проблеми залежить від альтернативи, яку пропонують, з одного боку, примордіалістський (об'єктивістський) підхід до з'ясування походження етнічності, з іншого, інструменталістський і конструктивістський. Згідно з першим підходом етнос є реально існуючим угрупованням, яке має об'єктивне підґрунтя у природі та суспільстві, його представники належать до однієї раси, мають «розширену форму відбору за спорідненістю», що виражається в певних біологічних механізмах. Етнічність ґрунтується на природному зв'язку людини з групою, детермінованому генетичними й географічними чинниками. Подібні думки були висловлені російським ученим Л. Гумільовим, для якого етнос визначається біологічно та географічно й виникає шляхом отримання єдиного заряду енергії – пасіонарного поштовху. У межах примордіалізму виокремлюється еволюційно-історична течія, що виходить із положення І. Гердера про народ як спільноту, яка формується на підставі єдності крові та ґрунту. Наприклад, радянський етнолог Ю. Бромлей трактував етнос, формування якого є тривалим процесом, як соціальну групу людей, що історично склалася і пов'язана спільністю території, мови й культури [1983]. Така трактовка відкривала шлях для можливості подолання етнічності та сприяла виникненню теорій «плавильного котла», згідно з якими у процесі створення національної держави відбуватиметься національна уніфікація етносів за спільністю території й мови.

Протилежний підхід до формування етнічності закладений в інструменталістських і конструктивістських концепціях, які приймають етнос як факт, але вважають етнічність продуктом етнічних міфів, створених елітою суспільства для досягнення влади, або ідеальним конструктом письменників, науковців, політиків. Для індивіда звернення до культурних традицій є реалізацією прагнення до стабільності. Він використовує міф про спільну історичну долю, історію, культуру свого народу. У конструктивізмі етнос ґрунтується на соціальному конструюванні уявних спільностей і вірі в них із залученням історичного контексту.

Друге питання передбачає встановлення параметрів етнічної ідентичності. При розгляді цього питання в етнології висувалися зовсім різні параметри етнічності, а найчастіше – їхній комплекс. В об'єктивістському

підході такими параметрами були спільність території, ландшафту, навіть генетичної спорідненості, або генетичного коду. Згідно з концепцією Л. Гумільова етнос не є соціальною групою, а енергіальною, оскільки почуття взаємної симпатії зумовлене процесом обміну біогеохімічною енергією живої речовини біосфери; етноси мають різну частоту коливань енергетичного поля, що є підґрунтям поділу на своїх і чужих. На думку дослідника, найбільш істотною рисою нового етносу, що утворився в результаті пасіонарного поштовху, є специфічні стереотипи поведінки, які передаються шляхом сигнальної спадковості на базі культури [1992; 1994]. В еволюційно-історичному напрямі примордіалізму диференціація етносів здійснюється на підставі спільності мови, єдиного походження, комплексу звичаїв, укладу життя, що зберігається традицією (С. Широкогоров, 1923). Ю. Бромлей до параметрів етнічності зараховує територіальну спільність, стабільні особливості культури, мови, психіки, а також назву (етнонім) й усвідомлення власної єдності та відмінності від інших як самосвідомості. Причому лише вся сукупність наведених параметрів визначає етнос як соціальну групу [1983; 1987]. Цікаво, що мова розглядається як умова формування етносу та результат етногенезу, хоч «поняття етнічної та мовної спільності не збігаються, оскільки різні етноси можуть користуватися однією мовою, і, навпаки, єдиний етнос може застосовувати у спілкуванні різні мови (або діалекти)» [Алефиренко 2002а, 263].

Етнічна ідентифікація передбачає обов'язкове *етнічне самоусвідомлення* як відносно стійку систему свідомих уявлень на рівні віднесення себе до певного етносу; а також наявність *етнічного почуття* – свідомого, але неосмисленого відчуття своєї належності до етносу, його культури, що викликає гордість за свій народ, любов до Вітчизни, емоційно позитивне сприйняття явищ етнічної культури, інтересів свого народу, навіть готовність до самопожертви в ім'я свого народу, яке може поєднуватися з екстремальним, гіпертрофованим почуттям переваги власного народу над іншими, ненависті до чужих етносів, прагненням до їхнього підкорення і навіть знищення.

На думку переважної більшості етнологів, головною диференційною рисою етносу є культура в її широкому розумінні. Прибічники інструменталістського підходу практично не цікавилися параметрами етнічності через опертя на прагматизм: оскільки етноси існують, вони задовольняють якісь конкретні потреби людини та полегшують її життєдіяльність й існування в суспільстві. Єдиним визнаним параметром етнічності в цих теоріях є культурні традиції, творча спадщина, адже етнос як інформаційний фільтр використовує культурні традиції як однорідний, циклічний, стабільний захисний механізм в умовах невпорядкованості й хаотичності сучасного світу. У конструктивізмі параметри етнічності задані «кордонами» групи, якими вона обмежує сама себе. Ці кордони насамперед відділяють культурні розбіжності і є конвенційними. Вони виникають насамперед у свідомості як культурна самоідентифікація. Етнічна ідентичність розглядається і як результат спільних із членами етнічної групи уявлень, ідей, повсякденного досвіду, культури, історії, вірувань, мови, комунікативної поведінки тощо, сформованих у процесі етнокультурної соціалізації та при взаємодії з іншими народами.

Останнім часом посилюється роль ще одного не менш важливого параметра етнічної ідентифікації – психічного складу етносу як сукупності специфічних рис характеру, ментальності, свідомості. Цю ознаку обстоював російський філософ Г. Шпет, який у своїй книзі «Введение в этническую психологию» висловив думку, що психологію народу потрібно досліджувати на підставі збагнення смислу об'єктивних культурних явищ, у яких фіксуються типові суб'єктивні почуття народу. Згідно з його концепцією «дух народу», тобто народний характер, символізує смисл й ідею народу [1996]. Однак віртуальність «народного духу» нерідко зумовлює скепсис етнологів щодо висунення цього параметра як диференційного. Приміром І. Кон вважає, що треба говорити не про якийсь національний характер, а про деякі специфічні особливості психології в окремих груп людей, які складають конкретний народ [1975]. Наведені параметри етнічної ідентичності варто розглядати із двох позицій: інтегрувальної та диференційної. Приміром, мова, швидше, є етноінтегрувальним параметром, ніж диференційним, оскільки положення про те, що етнос об'єднує спільна мова його представників, має менше виключень, ніж твердження, що етноси диференціюються на підставі мовного параметра.

Третє питання розглядає різні підходи до суб'єкта встановлення етнічної належності. У ряді теорій визначальною є насамперед думка індивіда, який усвідомлює себе членом етнічної спільноти. Ідентифікація себе як члена певного етносу, як вважають дослідники, здійснюється на соціально-психологічному рівні, коли уявлення про себе формуються як похідні від усвідомлення людиною власної причетності до певної соціальної групи. Не менш важливим визнається й самоусвідомлення за домовленістю відносно етнічних «кордонів» між членами групи. Індивід у такому випадку порівнює власну групу з іншими й поводиться так, щоб представити свою групу в найкращому вигляді. В інструменталізмі суб'єктами етнічної ідентичності вважаються владні структури, суспільно-політичні еліти, в конструктивізмі, як уже зазначалося, – письменники, науковці, політики. Представник останнього підходу Ф. Барт проголошує конвенційну природу етнічності, яка визначається ситуаційно, породжується у процесі соціального обміну, що проходить на етнічній межі і крізь неї, тобто можливим є власне внутрішнє етнічне самовизначення й зовнішнє визначення зважаючи на позицію чужих, а не своїх. Деякі етнологи примордіалістського напряму висловлюють думку про генетичну закодованість етнічної ідентичності, тим самим наголошуючи на безсуб'єктній природі цього явища, адже людина лише стає об'єктом етнічної спадковості.

Четверте питання стосується способу й мети етнічної ідентифікації. У науковій літературі розглядаються принаймні три головних способи: 1) природне наслідування стереотипів і норм етносу, у якому людина виховується й живе; 2) примусове засвоєння традицій і норм етносу; 3) вільний та усвідомлений вибір власної етнічної ідентифікації. О. Садохін описує сім типів етнічної ідентичності: 1) нормальний, коли образ народу сприймається як позитивний і потреба в ідентифікації визначається типом особистості й ситуацією;

2) етноцентричний із некритичною перевагою сприйняття власного етносу з елементами етноізоляціонізму; 3) етнодомінуючий, коли належність до етносу є домінантною цінністю людини; 4) етнічний фанатизм як крайню форму етнічної ідентичності, доведену до можливості самопожертви; 5) етнічну індиферентність як байдужість до власної ідентичності; 6) етнонігілізм як космополітизм; 7) амбівалентну етнічність, що явно не виражена і здебільшого спостерігається у змішаному етнічному середовищі [2002, 134-135]. Мета етнічної ідентифікації залежить від способу усвідомлення індивідами належності до етносу. Здебільшого вона є утилітарною й розглядається в категоріях користі, комфортного стану, прагнення до стабільності існування, впорядкованості. Етнічність постає як засіб у колективному прагненні до матеріальної переваги, як репертуарна роль, свідомо чи несвідомо обрана індивідом або групою. Усвідомлення людиною власної етнічної ідентичності, на думку інших дослідників, детерміноване конкретними суспільними потребами й індивідуальністю особистості.

О. Садохін стверджує, що сьогодні під впливом філософії постмодернізму найбільш поширеною дефініцією етносу є суб'єктивістська, що ігнорує спільність території, історії, кліматичних умов, ландшафту і т. ін., тобто етнос кваліфікується як група, члени якої мають спільну назву (етнонім), комплекс певних спільних рис у культурі, міф про спільне походження й колективну історичну пам'ять і пов'язують себе з певною територією та почуттям солідарності [2002, 90].

Розгляд наведених питань, безперечно, не може розв'язати проблеми, але, на нашу думку, дасть змогу дослідникам замислитися над складністю механізмів етнічної ідентифікації.

З'ясування природи етносу передбачає і його розрізнення з поняттями етнічної спільноти, народу, нації. Одними з перших до наукового обігу радянської етнології термін «етнічна спільнота» увели етнографи М. Левін і М. Чебоксаров у «Очерках общей этнографии» [1957]. Вони визначали це поняття як групу людей, що історично склалася й поєднана спільністю території свого формування, мови й культури. Разом із тим, дослідники вважали, що поняття «етнічна спільнота» ширше за поняття «народ», оскільки воно позначає сукупність близьких за мовою й культурою народів і навіть груп споріднених народів [Советская этнография 1970, 92]. Складність проблеми була відзначена раніше австрійським соціологом Е. Франсисом і швейцарським науковцем А. Дамі у статті «Визначення етнічної спільноти». Етнічна спільнота нерідко ототожнюється з етносом або нацією залежно від підходів до їхнього тлумачення, її ознаками визнаються етнічна самосвідомість, мова, культура, територія, певна форма соціально-територіальної організації або чітко виражене прагнення до створення такої організації [Козлов 1969, 56]. В. Козлов навіть припускає можливість метисації етнічних груп, що належать до етнічної спільноти. С. Токарєв підґрунтям формування етнічної спільноти вважає «певні соціальні зв'язки: спільність походження, мову, територію, державну належність, економічні зв'язки, культурний уклад та релігію» [1964, 12]. Загалом, термін «етнічна спільнота» все більше поступається місцем поняттю нації, кваліфікація якого до сьогодні також залишається неоднозначною.

Ще на початку XX століття австрійські науковці Р. Шпрингер й О. Бауер висунули теорію про національний характер як найважливішу ознаку нації. Відзначивши інтегрувальну роль спільності мови у формуванні нації, О. Бауер наголошував на тому, що деякі нації говорять однією мовою, однак являють собою різні народи, а деякі взагалі не мають власної мови. З цього факту він робить висновок про те, що нація – «це сукупність людей, пов'язана спільністю характеру на підставі спільності долі» [Бауэр 1909, 2].

У радянській історичній науці також дискутувалося питання відмінності понять «нація» і «народ». Воно мало політично заангажований характер, зумовлений потребою обґрунтування ознак особливої соціальної спільноти – радянського народу. До найважливіших ознак нації, керуючись сталінською дефініцією (історіографи приписують її К. Каутському), радянські вчені відносили не лише мову, культуру та територію, а й спільність походження, державної належності, економіки, релігії тощо. Деякі науковці вважали, що основою формування нації є колективне усвідомлення почуття спільності, що виявляється у прагненні жити разом. Найвищою формою цього прагнення є бажання мати свою державу [Kohn 1961, 13-14].

На сторінках журналу «Вопросы истории» у 1966–1968 р. р. розгорнулася дискусія із приводу дефініції поняття «нація». Як зазначає А. Баронін, «хоч дискусія, по суті, зводилася до тлумачення нації, було висловлено чимало думок, важливих із точки зору етнічних процесів у сучасному світі» [2000, 30]. Так, спільність економічного життя нації ставилася під сумнів Н. Чебоксаровим [1985] і В. Козловим. Останній вважав, що спільність економіки властива не стільки нації, скільки державі й визначається не стільки етнічними, скільки політичними кордонами [1969], проте, оскільки державність є ознакою нації, то спільна економіка також може вважатися диференційним параметром нації.

Згодом на перший план висувається поняття «етнос», яке розглядається як один із компонентів етнічної спільноти. Сьогодні на пострадянському просторі поняття «етнос» звичайно відділене від поняття «нація» через специфіку сприйняття останнього терміна в різних державах колишнього СРСР, що залежить від ступеня етнічної гомогенності й гетерогенності складу населення цих держав і національної політики. Як зазначає А. Баронін, нація ґрунтується насамперед на соціальному принципі, для неї характерні значна внутрішня згуртованість і високий рівень національного самоусвідомлення [2000, 46]. Ознакою нації, як і етносу, вважається передусім спільність мови, хоч у такому випадку виникає питання, наскільки повинні розходитися діалекти й наріччя, щоб відносити їх до однієї мови, і як кваліфікувати мовну належність діалектів контактних зон двох і більше мов. Спільність мови для англійців, американців, етносів країн Латинської Америки не усуває культурних і психологічних відмінностей між етносами так само, як і об'єднання нації однією державною мовою. Виникає явище лінгвоетнічного антагонізму, коли людина належить за психологічним складом, культурою до одного етносу, а її мовою є мова іншого етносу. Наприклад, українці з походження мешкають в Україні, мають усі ознаки українського етносу – звичаї, культуру, побутову

свідомість, але «думають» російською мовою, навіть говорячи й українською. Міграція представників певних націй, дифузні зони спільного проживання, міксація етносів, історичні події, державна політика і т. ін. є чинниками, що ще більше ускладнюють проблему визначення етносу й нації.

Як здається, ключове поняття етнолінгвістики «етнос» має кваліфікуватися так би мовити «в ідеалі», оскільки реальне життя етносів нерідко зміщує інваріантні ознаки етносу та створює маргіналії різного роду. Отже, ***етносом*** в ідеалі є історично сформована, об'єднана спільним етнонімом сукупність носіїв однієї мови, що усвідомлюють себе як угруповання на підставі близькості психологічного складу, спільності культурних традицій і норм, досвіду, сформованих у процесі етнокультурної соціалізації та при взаємодії з іншими народами. Як бачимо, мова використовується як інтегрувальна ознака.

Наведена дефініція не претендує на визначальну й потребує застережень, оскільки вона є інваріантною, віртуальною, реальне ж життя етносів і конкретні процеси етнічної ідентифікації демонструють різноманітні відхилення від окреслених параметрів. Наприклад, спільний етнонім мали всі принаймні слов'янські етноси колишнього СРСР (за кордоном їх часто називали росіянами). Спільність, приміром, англійської мови наявна у різних етнічних груп; арабською мовою користуються всі арабські країни, Сомалі і Джібуті, німецькою – німці й австрійці, іспанською – в Іспанії, 20 країнах Латинської Америки і на Філіппінах, і, навпаки, мешканці Каталонії й Валенсії – автономних областей Іспанії – використовують офіційну каталанську мову поряд із державною іспанською і належать до іспанського етносу, представники мордовського етносу користуються двома фінно-угорськими мовами: мокшанською й ерзянською. Близькість психологічного складу може бути властивою різним етносам (наприклад, чуттєвими інтровертами є норвежці, шведи й китайці за класифікацією К. Юнга; за типологією А. Аугустинавічуте, народи Південної Америки та іспанці є сенсорно-етичними екстравертами і. т. ін.).

5. Психологічні параметри етнічної ідентичності.

Психологічний склад етносу є віртуальною сукупністю специфічних рис характеру етносу, його темпераменту, особливостей психічних функцій етносвідомості, колективного позасвідомого, що відображається в константах культури, психічних і культурних стереотипах, архетипах і фіксується в мові, матеріальній та духовній культурі народу. Реальними носіями психологічного складу етносу є його представники, члени етнічної групи. Етнологи виокремлюють статичні й динамічні риси психологічного складу етносу: перші є стійкими продуктами етногенезу, другі можуть змінюватися, зникати та з'являтися протягом еволюції етносу. До статичних компонентів психології етносу відносять етнічний характер, темперамент, етнічну свідомість, менталітет народу.

Етнічний характер – це сукупність найбільш виразних особистісних ознак (фізичних і духовних) психічного складу, притаманних представникам певному етносу. Це поняття є віртуальним й узагальненим, адже психіка кожної людини є індивідуальною. Однак етнічний характер встановлюється за найбільш яскравими психологічними якостями, властивими етносу, на відміну

від інших. Г. Лебон наголошував: «Тисяча французів, тисяча англійців, тисяча китайців, узятих випадково, безсумнівно, повинні відрізнятися один від одного, однак вони мають через спадковість їхньої раси спільні ознаки, на основі яких можна відтворити ідеальний тип француза, англійця, китайця, аналогічний ідеальному типу» [Лебон 1998, 22]. Етнічний характер виявляється у стереотипах сприйняття, відчуття, поведінки і встановлюється не лише шляхом самооцінки, а й на підставі стереотипізації рис характеру представниками інших етносів. Дослідники зауважують, що риси етнічного характеру можуть модифікуватися, вони є динамічними, однак їхня динамічність реалізується протягом тривалого часу, тому вони здаються чітко фіксованими, закріпленими у психіці етносу [Садохин 2002, 145]. Вияви етнічного характеру в лінгвопрагматиці позначені терміном «базова структура обличчя» [Brown, Levinson 1987], подібно до терміна «базова структура характеру» американської дослідниці Р. Бенедикт, яка висунула гіпотезу про те, що кожній культурі властивий свій специфічний тип особистості з певною домінантною рисою й моделлю поведінки. Згідно з її концепцією існує три типи культурних конфігурацій: аполонійський з ознакою міри у всьому, орієнтацією на традиції; діонісійський із рисами індивідуалізму й різними формами насильства і параноїдальний, що характеризується конфліктністю, підозрілістю, ворожістю [Этнология в США и Канаде 1989].

Етнологи розглядають базові риси етнічного характеру українців на підставі дослідження народної творчості, історії народу та характеристики його найвидатніших і найяскравіших постатей. Позитивними рисами вважаються працелюбність, гостинність, прагнення до освіченості, статичність родинних відносин, прагнення до духовного життя, повага до старших, мужність, здоровий оптимізм, прагнення до незалежності, універсальність, негативними рисами – взаємне нерозуміння, схильність до анархізму, неузгодженість слова й діла, невизначеність, відособленість, мрійливість, імпульсивність, індивідуалізм [Баронин 2000, 76-77]. І. Нечуй-Левицький не випадково писав, що «сумування українця і справді стало теперечки черком національного типу, – то одтисок минувшості об'ярмленого народа» [1992, 484].

За результатами асоціативних експериментів і застосування методики семантичного диференціала етнолінгвісти встановили автопортрети й гетеропортрети різних етносів, що уможливило з'ясування типових рис етнічного характеру [Акимова, Гудавичюс 2003; Бартминьский 1997; Сорокин 1994, 1995; 1998; Уфимцева 2000; Michajłowa 2003]. Американська дослідниця М. Мід установила три головних аспекти вивчення національного характеру: 1) порівняльний опис деяких культурних конфігурацій згідно з розробками Р. Бенедикт; 2) порівняльний аналіз дитячого виховання; 3) вивчення притаманних культурам моделей міжособистісних відносин, приміром, між батьками й дітьми, між ровесниками тощо [1998].

Етнічний темперамент виокремлюється не всіма дослідниками, адже його часто залучають до рис етнічного характеру. Г. Гегель узагалі вважав, що характер має спільні риси у представників кожного етносу, а темперамент є лише індивідуальною рисою особистості [1974]. Етнічний темперамент

визначається як певний стандартний спосіб реагування на конкретну ситуацію, властивий більшій частини представників етносу [Садохин 2002, 145]. Етнічний темперамент є зовнішнім виявом етнічного характеру в різних формах вербальної й невербальної поведінки на підставі стереотипів реагування.

Етносвідомість є віртуальним явищем, психофункціональним континуумом головних пізнавальних функцій свідомості: мислення, почуттів, відчуттів, інтуїції та трансценденції, згідно з концепцією К. Юнга, – що виявляються як типові ознаки етносу. Синергетичність цього континууму як нелінійної нерівноважної системи виявляється у чинниках її самоорганізації – способах і результатах категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду представниками певного етносу. Е. Дюркгейм ще наприкінці XIX ст. висловив думку про існування двох форм людської свідомості: індивідуальної та колективної. Друга єдина для всієї групи й не залежить від окремих людей, проте відіграє примусову роль, підпорядковуючи особистість колективній свідомості. Ця форма свідомості фіксується в колективних уявленнях – віруваннях, міфах, нормах моралі та права [Дюркгейм 1995; Концепции зарубежной этнологии 1976]. Ідеї Е. Дюркгейма знайшли продовження у працях французьких дослідників М. Мосса, К. Леві-Стросса, Л. Леві-Брюля й ін.

Найголовнішим експонентом етносвідомості є мова етносу, де у фіксованому знаковому вигляді зберігаються особливості пізнавального досвіду етносу, етнічні стереотипи, константи культури. Етносвідомість співвідноситься з поняттями концептуальної та мовної картин світу, адже відображенням закономірностей концептуальної організації етносвідомості є частково ментальний лексикон, знання про мову й у мові. Етносвідомість формує *етнічний смак* як норму оцінки: раціональної, сенсорної, психологічної, етичної, естетичної, утилітарної тощо. Ціннісні орієнтації етносу й етнічний смак формують етнічну культуру. Етносвідомість є підґрунтям етнічного характеру. Наприклад, загальними ознаками етносвідомості українців дослідники вважають домінування емоцій і почуттів над волею й інтелектом, інтровертность вищих психічних функцій у сприйнятті довкілля, виражену в концентрації на фактах, проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; сентиментальність, чуттєвість, емпатію; індивідуалізм, що виявляється в різних формах опосередкованого прагнення до особистої свободи при відсутності організації, стійкості й дисципліни [Баронин 2000, 66]. В. Янів розглядає емоційність й індивідуалізм українців як компоненти, що найміцніше зв'язують із Європою [1994, 67]. Починаючи ще з «філософії серця» Г. Сковороди філософи й письменники говорять про домінування кордоцентричної орієнтації українців [Чижевський 1983]. Етнопсихологи А. Аугустінавичуте й А. Баронін пропонують класифікацію етносів на основі типології особистості й народів К. Юнга [1996], розробки ним структури свідомості. За цією класифікацією етноси репрезентують власні домінантні пізнавальні функції як почуттєві, відчуттєві, інтуїтивні, мисленнєві, етичні й логічні екстраверти й інтроверти [2000, 225-226].

Складником етносвідомості є ***етнічний (національний) менталітет, або ментальність.*** Поняття ментальності ввійшло в науковий обіг у середині

50-х р. р. XX ст. завдяки дослідженням французьких учених Ж. Люб'є і Р. Мандру. Ментальность є важливим етнопсихологічним феноменом, що являє собою спосіб мислення чи характер процесу мислення. Структурними компонентами етнічної ментальності вважаються емотивний, когнітивний і поведінковий [Баронин 2000, 62-63]. Однак емотивний перебуває поза межами ментального у сфері почуттів і лише може надавати імпульс, зокрема, раціональним оцінкам у сфері ментальності й поведінці. Когнітивний компонент ототожнюється з вербальною сферою, однак вербальне характеризує мову етносу, а когнітивне – систему пізнавальних механізмів узагалі, лише одним із яких є мислення. Поведінка регулюється ментальністю, але не лише нею, а й процесами сенсорики, інтуїцією, позасвідомим. Тому окреслені складники не є однопорядковими й не всі належать до сфери ментального, а швидше до виявів етнічної свідомості. Роль ментальності етносу полягає в осмисленій, раціональній орієнтації його представників на певну поведінку, світогляд, цінності й норми.

У межах етносвідомості потрібно виокремити також ***етнічні почуття*** як емоційне ставлення людей до власного етносу, його інтересів і цінностей, а також до інших етносів, їхніх інтересів і цінностей. Етнічні почуття деякі етнологи кваліфікують як динамічні характеристики етносу, інші вважають почуття більш динамічними, ніж етнічний характер, і ставлять почуття в залежність від ступеня стійкості тих причин, які їх зумовили. До позитивних етнічних почуттів відносять гордість за свій народ, патріотизм, любов до народу і т. ін., до негативних – зверхність, шовінізм, расизм, зневагу до свого народу, почуття меншовартості тощо.

Складниками ментальної сфери етносвідомості є ***константи культури*** – відносно стійкі концептуальні структури, які несуть культурно ціннісну інформацію та представлені у знакових продуктах культури, зокрема, в текстах, явищах природної мови. У концепції російського етнолога С. Лур'є висувається теза про наявність центральних зон культури, де зосереджені цінності й вірування, що визначають природу сакрального для кожної культури. Зміст центральної зони виявляється в етнічних константах, які, на думку дослідниці, є позасвідомими і містять образи ворога, себе, добра й уявлення про спосіб боротьби добра зі злом [1997]. У сучасній етнолінгвістиці й лінгвокультурології константи культури здебільшого ототожнюються з концептами як осмисленими структурами свідомості. Наприклад, у словнику Ю. Степанова «Константы. Словарь русской культуры» [2001] розглянуто 37 базових і 20 похідних констант культури, серед яких концепти Правда, Закон, Душа, Знання, Інтелігенція, Мир, Час, Вогонь і Вода, Хліб, Мова, Слово і т. ін. Зміст констант культури розкривається шляхом дослідження їхньої вербальної репрезентації в етнотекстах письменників, філософів, науковців і мовленні пересічних членів соціуму, а також на підставі виведення етимологічної внутрішньої форми ключових лексем (наприклад, концепт Краса пов'язаний з ідеєю вогню (спорідненість слів *краса* і *кресати*, *гарний* і *жар*), архетипом *свій / чужий* (пор. *врода* й *рід*), концепт Правда – з аксіологічним потенціалом лексем просторової орієнтації *правий* і т. ін.). Дослідження констант культури

потрібно здійснювати з урахуванням архетипів колективного позасвідомого, хоч константи й архетипи є феноменами різного онтогенетичного й когнітивного порядку.

Колективне позасвідоме етносу кваліфікується як успадкована й незмінна сукупність психічних процесів, які не належать до сфери свідомості, а лише виявляються в ній і зумовлені родовою пам'яттю людини. Колективне позасвідоме визначає життєдіяльність людини й етносу. Його вивчення починається в аналітичній психології швейцарського вченого К. Юнга [1988], хоч це поняття застосовувалося ще Платоном, який виокремлював у психіці позасвідомого ейдоси, що згодом отримали назву архетипів. Про існування позасвідомого відомо ще із праць Г. Гегеля [1974]. Основоположниками психології позасвідомого у XVIII ст. були німецький біолог, лікар і психолог К. Карус і німецький філософ, прибічник панпсихізму як вчення про абсолютно безсвідомий духовний початок усього сущого – світову волю – Е. фон Гартман. Однак їхні погляди не залишили відчутних слідів, до них повернулися лише в медичній психології наприкінці XIX ст. У роботах французького психопатолога Т. Рибо безсвідоме протиставлялося свідомому як фізіологічне психологічному.

У психоаналізі австрійця З. Фрейда на початку XX ст. висувається ідея трьох рівнів системи душевного життя: свідомого, передсвідомого й безсвідомого з цензурою між ними. Безсвідоме проникає до свідомості у вигляді сновидінь, невротичних симптомів, описок й обмовок, творчих актів. Виокремлення позасвідомого як ланки життєдіяльності людини у французькій психоневрологічній школі та психоаналізі остаточно затвердилося і більше не підлягало сумніву. У пізніх роботах З. Фрейд диференціював інстинктивну психіку (Воно) і колективну свідомість, частково усвідомлену, частково неусвідомлену, витіснену індивідом (понад-Я), тобто він визнавав архаїчно-міфологічний характер позасвідомого [Фрейд 2003, 316-330].

Швейцарський психолог К. Юнг висловлював подібні погляди. У 1909 р. він разом із З. Фрейдом за запрошенням С. Холла відвідує США, а у 1911 р. через теоретичні розбіжності відходить від З. Фрейда, відмовляється від посади редактора журналу «Jahrbuch», займається приватною практикою і протягом 1913–1919 р. р. розробляє учення про колективне позасвідоме, роль архетипів як джерела загальнолюдської символіки (праця «Метаморфози й символи лібідо»), яке застосовує у практичній психотерапевтичній діяльності.

Дослідник виокремлює у позасвідомому два відділи: особисте та колективне. Зміст колективного позасвідомого не набувається протягом життя, воно є вродженим, первісною формою усвідомлення світу, ґрунтується на особливостях мозку, успадкованого від предків. К. Юнг писав: «Подібно до того, як людське тіло зберігає сліди свого філогенетичного розвитку, так зберігає їх і психіка» [2003, 622]. Колективне позасвідоме формується із залишків колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що виявляються в характерних для цієї групи універсальних прообразах, праформах і підсвідомо детермінують поведінку й мислення кожної людини [Баронин 2000, 56]. К. Юнг пов'язував процес формування

етносів з архетипами колективного позасвідомого. Архетип визначається дослідником як гіпотетична наслідувана психологічна властивість, що не може сприйматися чуттєво й наочно, а у випадку переходу до сфери свідомості перестає бути рефлексом колективного позасвідомого й архетипом. Він наголошував на тому, що архетипи є підґрунтям поведінки, структури особистості, вони беруть участь у формуванні світогляду етнічної групи й можуть виявлятися як регулятивні принципи у творчо оформленому матеріалі [1988].

Як зазначає у післямові до сучасного російського видання «Аналитической психологии» К. Юнга В. Зеленський, архетипи є компонентами будь-яких релігій, міфологій, легенд і казок всіх часів і народів, архетипні образи присутні також у сновидіннях і ряді екстатичних переживань [1995, 291]. Реконструкція архетипів може здійснюватися зворотним шляхом – від завершеного твору мистецтва до його витоків. Головними рисами архетипу К. Юнг вважав мимовільність, автономність, генетичну зумовленість, належність до сфери позасвідомого. За К. Юнгом, архетипи колективного позасвідомого поділяються на психологічні, якщо вони виходять з пам'яті роду (наприклад, архетипи свого, духу, Его, тіні, аніми й анімусу, води, матері, регенерації), і культурні, створені культурним досвідом людства (наприклад, архетипи трійці, життя, смерті, мадонни, вічного мандрівника, героя). Як зазначає Г. Кульчицький, «для українського колективного позасвідомого характерним є архетип доброї, лагідної, плодючої Землі. Світоглядна толерантність, яка супроводжує український народ протягом всієї історії, є результатом впливу цього архетипу. Формування української психіки привело до переваги рефлективної світоглядної настанови над предметною, орієнтованою на довкілля. Схильність до рефлексії узгоджується з емоціонально-чуттєвим характером і зменшує роль раціонально-вольового компонента психіки» [1992, 49-61]. А. Баронін зауважує, що архетип Матері у колективному позасвідомому українців, пов'язаний із культом Великої Богині, що виник ще за часів трипільської культури, а згодом трансформувався в культ Богородиці, є основою етнічної домінанти національного характеру й позбавляє етнос агресивної активності [2000, 61]. Це певним чином узгоджується з концепцією К. Юнга про консолідуючу роль архетипів для етнічного угруповання за умови відображення ними психічної спадщини та синхронного стану членів етнічної групи.

У XX ст. структуралізм доклав зусиль до того, щоб довести, що позасвідоме як сфера стихійного ірраціонального досвіду людини являє собою систему підкорених відповідним правилам регулярних залежностей і підлягає раціональному аналізу. У 30-ті р. р. XX ст. російський психолог Л. Виготський висунув перспективну й важливу тезу щодо незмінності колективного позасвідомого. Вивчення виявів позасвідомих процесів у мовних продуктах здійснювалося Кембриджською школою порівняльної антропології Дж. Фрезера (У. Батлер, Г. Меррей, Дж. Харрисон, Х. Блок та ін.), представниками російської психопоетики й семіотики (О. Веселовський, Є. Мелетинський, О. Потебня, В. Топоров, Б. Успенський та ін.), а також Дж. Кемпбелом, М. Бодкіном, Н. Фраєм й ін.

Колективне позасвідоме, за К. Юнгом, синхронізує діяльність етносу. У сучасному екзистенціоналізмі концепція синхроністичності К. Юнга засто-

совується при поясненні колективної етнічної свідомості. Співвідношення свідомості етносу, імпринтованої в мові й культурі, й індивідуальної свідомості представників етносу визначається за принципом нелокального поля, розробленого у фізиці. Етнос створює власне соціальне поле, а окремий мозок підключений до цього поля як приймач. Мова етносу фіксує це «єдине поле думок, відчуттів і чуттєвих вражень, яке надає впорядкованості нашому безпосередньому сприйняттю» [Уилсон 2001, 6].

6. Проблема співвідношення мови й культури.

Культура є складним феноменом життя певної групи, етносу чи цивілізації і являє собою збережені в їхній колективній пам'яті символьні способи матеріального й духовного усвідомлення світу, моделі його пізнання й інтерпретації, а також способи колективного існування представників різних народів, одного етносу або певної його групи. Таке тлумачення культури здійснене нами слідом за Ю. Лотманом, який обстоював інформаційну природу цього феномена. З огляду на його концепцію М. Алефіренко висновує, що інформаційно-діяльнісна специфіка людського суспільства – не в самоцінному володінні колективною спадковою пам'яттю, а в наявності особливих систем накопичення, збереження та передачі колективної інформації, найважливішою з яких є мова [2005, 270]. Отже, *етнічна культура* відтворена в узгодженій системі ідей, схем мислення й поведінки, етичних й естетичних цінностей, норм, звичаїв, обрядів, міфів, вірувань, забобонів, організації побуту, різноманітних знакових продуктів і насамперед – у мові.

Визначення культури є складною й дискусійною проблемою гуманітарних галузей науки через наявність різних підходів до її вивчення, багатогранність виявів культури в різноманітних знакових продуктах, національному характері, ментальності, комунікативних і поведінкових процесах тощо. Приміром, етнічну культуру обмежують лише сукупністю предметів, створених певною спільнотою (пор.: «культура національно-лінгво-культурної спільноти є для кожного члена співтовариства сукупністю культурних предметів, що надані кожному конкретному члену спільноти для розпредметнення» [Красных 2002, 18]). Подібні тлумачення, на нашу думку, значно звужують культурний діапазон етносу. В. Гуденаф цілком слушно кваліфікував культуру не стільки як матеріальне явище, яке складається з речей, людей, їхньої поведінки, скільки як організацію цих складників у свідомості у вигляді певних моделей пізнання й інтерпретації світу [Amerykańska antropologia kognitywna 1996, 13]. Е. Маркарян підкреслював діяльнісний статус культури і трактував її як сукупність специфічних засобів і механізмів, завдяки яким стимулюється, програмується, регулюється, реалізується, фізично забезпечується і відтворюється діяльність людей [1969, 10].

Термін «культура» (від лат. colere – обробляти землю, пізніше – ще й шанувати, поклонятися) з'явився в науковій літературі починаючи із XVIII ст., хоч культура як поняття була сформульована ще у XVII ст. німецьким юристом С. Пуфендорфом. У Росії термін «культура» почав опрацьовуватися

в середині XIX ст., до цього часу вживаним був термін «цивілізація» (від лат. civils – громадянський, державний), уведений французькими просвітниками XVIII ст., які мріяли про культуру Свободи, Рівності та Братерства нового суспільства. В англійській та французькій мовах civilization позначає культуру на певному рівні історичного розвитку. Німецький філософ О. Шпенглер вбачав у цивілізації кінець, занепад культури згідно з положеннями Ж.Ж. Руссо, який дорікав цивілізації за аморальність і нерозумність [1993]. Першою дефініцією культури вважають визначення Е. Тайлора: культура є комплексом знань, вірувань, мистецтва, законів, моралі, звичаїв й інших здатностей людини, набутих нею як членом суспільства [1991].

За підрахунками американських антропологів А. Крьобера та К. Клакхона, число дефініцій культури на початку XX ст. обмежувалося сімома, у середині XX ст. перевищувало 150, наприкінці XX ст. їх було більше 500, а сьогодні їх більше 1000. Дослідники виокремили такі типи дефініцій культури: описові, що інтерпретують її як суму всіх видів людської діяльності; історичні, які пов'язують культуру із традиціями та спадщиною суспільства; нормативні, спрямовані на виділення норм, правил, які регулюють людську поведінку; психологічні, що визначають культуру як сукупність форм набутої поведінки, яка є результатом пристосування й культурної адаптації групи до середовища; структурні, що представляють культуру у вигляді системи взаємно пов'язаних складників тощо, генетичні, що ґрунтуються на розумінні культури як результаті пристосування етнічних угруповань до середовища існування [Kroeber, Kluckhon 1952]. Дослідники сформулювали власне розуміння культури як сукупності виражених і латентних схем мислення та поведінки, що є специфічним, відокремленим досягненням людських спільностей, утіленим у символах, за допомогою яких вони сприймаються й передаються від людини до людини та від покоління до покоління [Kroeber, Kluckhon 1952, 161].

Автори підручника «Межкультурная коммуникация» [2001, 10] наголошують на різноманітності дефініцій культури в російській традиції: «У П. Флоренського – це гармонізація життя у всіх його виявах. У Є. Трубецького – створення людиною себе за образом і подібністю Бога, у С. Булгакова – культ, що має таємний, містеріальний характер. У творців російського космізму – В. Вернадського, Л. Гумільова, О. Чижевського – культура є вплив космосу, що об'єднує людей в етнос, внутрішні скріпи народу. У Ю. Бромлея культура є сукупністю специфічно людських способів діяльності та її результатів». Більшість сучасних дослідників вважають ядром будь-якої культури ідеї й цінності, що передаються за допомогою традицій. С. Тер-Мінасова, проаналізувавши англомовні визначення культури, дійшла висновку, що всі вони повторюють слова «звичаї, традиції», неодноразово згадується слово «вірування» і сполука «образ життя» [2004, 16-17]. Отже, культура містить не лише досягнення суспільства у всіх видах діяльності, а насамперед є способом існування культурної групи у взаємодії з природою, соціумом, навколишнім світом. Тому найбільш широким є діяльнісне (функціональне) визначення культури як «способу людської діяльності, не закріпленого генетично, виробленого позабіологічно і здатного передаватися від покоління до покоління» [Садохин

2002, 155]. Така дефініція проектується у трикутник суспільства англійського філософа XVII ст. Дж. Локка, який вважав суспільство синонімом поняття культура. Кутами трикутника є семіотика, природа й техніка, причому техніка розглядалася як уміння й навички діяльності людини, спрямовані на природу. Семіотика фіксує це і транслює від покоління до покоління [1960].

Багатозначність терміна зумовлена розмежуванням цивілізаційної, етнічних і локальних культур; розширенням або звуженням поняття матеріальної та духовної культури; розмежуванням цінностей та інших результатів культури; різноманітністю підходів до тлумачення культури, визначених розглядом його семіотикою, соціологією, історією, антропологією, етнологією, лінгвістикою й ін. галузями, а інколи підміною дефініції образною трактовкою (пор.: «Культура – це природа, яку переформовує людина, стверджуючи за допомогою цього себе як людину» [Гуревич 1999, 39]). Дослідники розмежовують поняття культури етносу й *культурної спадщини*: перша є сукупністю живих, актуальних творів і зразків, що відіграють роль у життєдіяльності всіх членів групи, а культурна спадщина є лише частиною цієї системи, яка була передана наступним поколінням і витримала іспит на стійкість у часі. Культурна спадщина стає комплексом освячених цінностей, символів і водночас інтегруючим і консолідуючим чинником етносу, засобом його протистояння кризовим станам [Баронин 2000, 61].

У новому парадигмальному просторі гуманітарного знання тлумачення етнічної культури демонструє її синергетичну природу: приміром, культурою є «сукупність властивих етносові способів засвоєння умов свого існування, спрямована на збереження етносу і відтворення умов його життєдіяльності». Параметрами самоорганізації культури етносу є етнічні стереотипи, константи культури, здатність адаптації культури до умов життя етносу, позараціональні механізми міфологемного типу, які протидіють іншим типам інформації на підставі віри як найбільш потужної сили в житті людини. Вагомими чинниками збереження культури народу є наявність локальних культур у межах етнічної, а також взаємодія культур у межах глобальної, цивілізаційної. Етнологи констатують і деструктивний вплив глобалізації на зменшення етнічної специфіки культур народу. Як зазначає О. Садохін, із приводу цього виникає потреба в методологічному розмежуванні понять «етнічна культура» і «*культура етносу*». Перша акцентує увагу лише на етнічній специфіці культурних явищ і представлена етноінтегруючими й етнодиференційними характеристиками. Друга містить інші, етнічно нейтральні характеристики культури, отримані у процесі глобалізації або взаємодії етнічних культур [2002, 160-167].

Чинниками формування етнічної культури поряд із географічним, господарським, релігійним і т. ін., є мовний і когнітивно-психологічний. Мова фіксує, зберігає і транслює способи категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду народу, когнітивно-психологічний чинник визначає відображення в культурних явищах специфіки сенсорної сфери етносу (зорових, смакових, слухових, ольфакторних, соматичних відчуттів), її оцінки, просторової орієнтації й оцінки, гештальтування, способів мислення й інших пізнавальних механізмів.

Проблема зв'язку мови й культури у проекції на етносвідомість розглядалася ще протягом XIX ст. у межах порівняльно-історичного мовознавства (Я. Гримм, Ф. Буслаєв, О. Афанасьєв та ін.), психологічного напряму лінгвістики (І. Гердер, В. фон Гумбольдт, Г. Штейнталь, Г. Пауль, О. Потебня, К. Бюлер та ін.), а у XX ст. – у неогумбольдтіантві, австрійській школі слів і речей, італійській неолінгвістиці, антропологічному мовознавстві, семіотиці, поетиці, етнопсихолінгвістиці, лінгвокраїнознавстві й лінгвокультурології. У межах американського структуралізму цей зв'язок вилучався з компетенції лінгвістики. Інтерпретатори та критики гіпотези лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа закидали її авторам положення про детермінованість культури мовою, хоч таких тверджень не висував ані Е. Сепір, ані Б. Уорф. Перший лише наголошував, що зміст культури може бути описаний на підставі мови. Другий був непослідовним: з одного боку, він писав, що культура й мова розвиваються спільно і взаємно впливають одна на одну, з іншого боку, зазначав, що оскільки мова є системою, змінюється повільно, а культура є лише комплексом норм і змінюється швидко, то взаємний вплив мови та культури здебільшого обмежується лише впливом першої на другу. Суперечність полягає і в тому, що, на думку Б. Уорфа, динамічніша за характером культура впливає на зміну свідомості, тоді як мова практично не реагує на культурну динаміку. У такому розумінні остаточно руйнується підґрунтя лінгвістичного детермінізму, адже як він може пояснити вплив статичної мови на динаміку мислення, викликану зміною культурних норм.

У сучасній лінгвокультурології зв'язок мови й культури розглядається як структурно *гомоморфний* [Маслова 1997, 39]. Відношення гомоморфізму виражені в тому, що не все, наявне в культурі, відображене в мові, але все, що є в мові, тим чи іншим чином існує в культурі. Для мови й культури характерні спільні ознаки: це форми свідомості, які відображають світогляд народу й людини; вони мають індивідуальні та суспільні форми існування, їм властива нормативність, історизм, а також взаємне залучення однієї сфери до другої [Телия 1996, 224-226].

У московській етнолінгвістичній школі відношення між мовою та культурою кваліфікують як *ізоморфне*, зважаючи на подібність їхніх функцій: когнітивних, комунікативних, соціальних і т. ін. Дослідники відмічають глибокий двобічний зв'язок між мовою та культурою з огляду на те, що «мовні одиниці в контексті культури часто-густо мають, крім загальномовних значень, ще й особливу, інколи доволі багату культурну семантику» [Толстая 2006, 9]. Український дослідник О. Тищенко підкреслює, що мова – це резервуар культурного змісту, засіб проникнення до ієрархії культурних цінностей, інструмент інтерпретації, категоризації й концептуалізації вторинних семіотичних систем – звичаїв, обрядів, вірувань, фольклору і т. ін. [2000, 5]. Це дає змогу постулювати наявність особливого знакового шару символів – «мови культури», детермінованої ритуалами й обрядами, віруваннями й культурними оцінками тощо [Толстой 1995].

Наявність у мові особливого коду культури визнається не всіма дослідниками. Так, фундатор польської школи етнолінгвістики Є. Бартміньський

вважає, що культурні значення входять до мовної семантики як мовні стереотипи. Лінгвокультурологи розглядають мову і як складник культури, головний засіб її засвоєння [Ольшанский 2000, 26]; культуру й мову іноді ототожнюють або включають першу до другої. Так, білоруська дослідниця В. Маслова підкреслює, що «культура включена до мови, оскільки вся вона змодельована в тексті» [1997, 35, 37]. Не можна не погодитися з тим, що культура народу пронизує етнотекстові світи, однак, як здається, інші семіотичні системи також несуть відбитки культури, зокрема, й такі, що не можуть бути фіксованими в мові через специфіку мовного семіозису, приміром, культурно значимі образи й образні стереотипи, емоційна культурна забарвленість, символіка, що відтворюються в музиці, скульптурі, живописі, орнаменті тощо.

На нашу думку, більш реалістичним є залучення мови до етнічної культури [Тер-Минасова 2004, 18], однак у цьому випадку ми знов-таки стикаємося із проблемою глобальної, цивілізаційної або епохальної культури, що позначається на специфіці певних текстів різними мовами, а також із питанням диференціації субкультурних шарів і відповідно форм і стилів мови, що потребує окремого обґрунтування. Цікавим видається думка Ю. Степанова про те, що «не можна переносити мовну модель на предметну сферу культури, і, навпаки, модель культури на предметну сферу мови» [1977, 331]. Безперечно, культура є скарбницею різних кодових систем, які не можуть бути тотожними, оскільки тоді в них відпадає потреба. Тому не випадково, дискусії точаться і з приводу системної організації та самоорганізації культури як коду. Нелінійний перетин різноманітних семіотичних систем, на наш погляд, і є моделлю культури, яка може претендувати на статус синергетичної суперсистеми, але доведення такої гіпотези потребує окремої наукової розвідки.

Суперечності в розгляді співвідношення мови й культури трапляються навіть у межах однієї статті, коли автор вважає мову і частиною культури, і виключає її зі складу останньої. Так, С. Толстая, з одного боку, цілком слушно наголошує: «Мова не є частиною культури, але протягом історії вона акумулює в собі культурні смисли; мова служить матеріалом культури й водночас вона є метамовою культури, що закріплює у вербальних формах смисли, мотиви та трактовки, оцінки й когнітивні моделі концептуалізації світу. Поряд із фольклорними текстами, обрядами, народним мистецтвом, мову правомірно вважати одним із культурних кодів, однією з форм вираження культурної традиції і тим самим – одним із джерел вивчення культури й реконструкції її давніх станів» [2006, 19]. І далі вона підкреслює: «Таким чином, мова являє собою третій необхідний компонент народної культури (поряд з етнографією й фольклором)» [2006, 20].

Спільними рисами мови й культури вважаються: 1) фіксація ними особливостей світогляду угруповання, до якого вони належать; 2) наявність у них індивідуальних і колективних форм існування; 3) нормативність їх знакових систем; 4) взаємна підключеність і детермінованість; 5) еволюційність. Відмінності мови від культури дослідники вбачають насамперед у тому, що

культура – продукт соціальної, а не біологічної активності людей, а мова є явищем і культури, і природи, адже в самій матерії мови, в ряді істотних характеристик мовної структури виявилася біологічна природа людини. Природа визначає в мові найбільш глибокі риси її структури, закономірності породження та сприйняття тексту, культура зумовлює план змісту мови [Мечковская 2000, 49-50].

Культуру іноді прирівнюють до тексту, вважаючи її Текстом вищого порядку і навіть найвищим рівнем мови [Лотман 2001, 72; Мурзин 1996, 10]. Зважаючи на підвищений інтерес сучасних текстових студій до проблеми інтертекстуальності й ширше – інтерсеміотичності, подібна позиція видається нам перспективною у плані розробки рівневого статусу культурного коду в мовній системі та системі мовлення. На думку дослідників, текст і культура мають спільні риси: 1) ситуативність як орієнтацію на подію в тексті й культури – на екстралінгвальну дійсність; 2) поєднання дискретності й цілісності; 3) інтерпретаційність тексту й культури; 4) полісеміотичність культури та бісеміотичність тексту як подвійне кодування (для того, хто породжує текст і продукти культури, і для реципієнтів); 5) наявність у тексті та культурі елементів суб'єктивного й об'єктивного; 6) поєднання в тексті та культурі традиційного й нового [Ольшанский 2000, 32-33]. Додамо ще й спільну для тексту та культури інтерсеміотичність як наявність рекурсивно-прокурсивних зв'язків у семіотичному універсумі текстів і культури.

7. Культурна ідентичність. Етнокультурна компетенція та її складники.

Належність людини до певного етносу визначається, зокрема, культурними параметрами ідентифікації, тобто етнічність безпосередньо пов'язана з ***культурною ідентичністю*** – усвідомленням людиною своєї належності до певної культури шляхом визнання її цінностей, норм, ідей, пріоритетів, смаків, традицій тощо, ототожнення себе з культурними зразками, що дає змогу орієнтуватися в певному соціокультурному середовищі, упорядковувати власну життєдіяльність, передбачувати її наслідки, обирати той чи інший тип, манеру й форму спілкування. Проблема етнічної та культурної ідентичності проектується у так звану Я-концепцію, що передбачає наявність у індивіда певної самосвідомості як ядра Я, що відбирає й інтегрує значиму інформацію і відкидає незначущу. Ідентичність має особистісний і соціальний аспекти: перший пов'язаний з уявленнями про себе як про члена групи, другий формує такі уявлення як похідні від усвідомлення людиною причетності до якоїсь групи при взаємодії з представниками інших груп.

Якщо говорити про культурну ідентичність як про усвідомлення людиною своєї причетності саме до етнічної культури, то поняття етнічної ідентичності ширше за культурну. Однак усвідомлення належності до якоїсь субкультури або більш широкої, приміром, регіональної культури може існувати як у площині етнічної ідентичності, так й у різних типах співвідношення з нею. На жаль, перевага мовного чинника етнічної та культурної ідентичності практично усуває подібну проблематику зі спектру завдань сучасної лінгвокультурології, однак це може стати перспективою

майбутніх лінгвокультурологічних студій і досліджуватися на підставі форм існування мови або ознак спорідненості мов чи мовних контактів. Із метою уточнення типу культурної ідентичності, яка є складником етнічної ідентичності, потрібно ввести поняття ***етнокультурної ідентичності.***

Етнокультурна ідентичність визначає виокремлення у складі етносвідомості ***етнокультурної компетенції*** – системи знань етнічної культури, що зумовлюють всі види діяльності людини, зокрема, й комунікативну. Як складники етнокультурної компетенції етнологи розглядають:

1) *культурні установки*, які ґрунтуються на регуляторній здатності психіки людини й передбачають готовність, схильність до конкретного виду діяльності, зумовлені етнічною культурою як попереднім досвідом повторення певних дій в ідентичних умовах. Фіксована установка відображає не лише потреби індивіда й умови середовища, а й дії, які приведуть відповідну поведінку до успішного завершення. Одними з таких установок є забобони, що фіксують вороже або упереджене ставлення до когось або чогось без достатніх підстав. Забобони виникають як ірраціональні структури свідомості, результат недостатніх знань або викривленого розуміння того, що стає об'єктом забобонів. Забобони можуть впливати на культурні норми.

2) *культурні цінності* – зумовлені культурою оцінки предметів і явищ дійсності за критеріями позитивного й негативного, прекрасного й потворного, потрібного й забороненого, придатного та непридатного, корисного й некорисного і т. ін. Дослідники розглядають дві групи культурних цінностей: найвидатніші семіотичні продукти культури (твори мистецтва, народних промислів, літератури, науки, релігії тощо) і звичаї, стереотипи поведінки, оцінки і т. ін., які сприяють інтеграції суспільства, взаєморозумінню, солідарності, взаємодопомозі тощо [Грушевицкая и др. 2003, 35].

3) *культурні норми* – конвенційні регулятивні механізми поведінки людини й людського співіснування у складі етносу, які впливають на різні форми життєдіяльності його представників. В. Базильов зазначає, що весь життєвий цикл людини зумовлений соціорегулятивним механізмом, інституалізацією – встановленням правил поведінки, норм, впорядкування поведінки людини [1994, 77]. До культурних норм віднесені *традиції* – стійкі, автоматичні форми раціональної соціальної поведінки в певних ситуаціях, багаторазово перевірені на практиці; *звичаї* – загальноприйняті у групі стереотипізовані зразки дій, що визначають правила поведінки в життєвих практичних ситуаціях; *ритуали й обряди* (інколи їх відносять до традицій) – узвичаєні символічні, санкціоновані суспільством масові процедури поведінки, які супроводжують важливі моменти людського життя (їх називають жорсткими програмами поведінки, які функціонують у сакральному центрі культури, і від їх правильного виконання залежить існування всієї культури й етносу [Садохин 2002, 194]); *закони* – система обов'язкових норм поведінки, санкціонована й контрольована державою; *моральні норми*, що регулюють повсякденну поведінку людей як оцінки допустимості тих чи інших форм власної поведінки та поведінки інших людей (на відміну від норм права, мораль регулює не лише правову сферу, а й сферу суспільної оцінки дій і вчинків людини).

Ритуали й обряди нерідко розмежовуються: перші вважаються формалізованими і строгими різновидами обряду. У науковій літературі існує поділ ритуалів на негативні як систему заборон і табу й позитивні, що наближають сакральний світ до профанного, відновлюють порушений порядок речей. Е. Дюркгейм поділяв обряди на негативні, або аскетичні, що застерігають від контактів із сакральною і профанною сферами; рекомендаційні, орієнтовані на нейтралізацію впливу таких контактів, і наслідувальні, пов'язані з теорією гомеопатичної магії Дж. Фрезера [1995]. За *функціями* ритуали диференціюються на кризові, що здійснюються у критичні періоди життя; календарні, зумовлені відповідними природними циклами; етикетні та переходу, пов'язані з циклами життя людини від народження до смерті тощо. М. Глушман виокремлював обряди субстанційні, або конституційні, що регулюють суспільні стосунки між людьми за допомогою містичних понять, та конструктивні, що сприяють очищенню, оберігають людину тощо. Ритуальна сфера норм пов'язана з міфом. Не випадково К. Леві-Стросс наголошував, що обряд – це міф в акції, тобто дії.

До наведених складників етнокультурної компетенції додаються так звані ***категорії «культурної граматики,*** які вперше виокремив й описав американський дослідник Е. Холл [Hall 1989; 1990]. Ці категорії уособлюють узагальнену логіку культури народу. Такими культурними категоріями є час, тобто усвідомлення цінності часу етнокультурною групою; ритм життя; контекст, простір і швидкість поширення інформації. Категорія *часу* відтворюється у різних моделях психологічного сприйняття часу, які дослідив американський фахівець у галузі нейролінгвістичного програмування Т. Джеймс. Розуміючи лінію часу як суб'єктивне переживання в уявленні суб'єкта, він установив англо-європейський тип часу (поряд із часом), коли лінія часу йде зліва направо у полі зору людини, перед нею; і арабський тип часу (крізь час), коли лінія часу нібито «простромлює» людину так, що попереду в неї майбутнє, позаду минуле. Така розбіжність впливає на поведінку й мовні особливості представників етнічних груп і культур. У культурах «поруч із часом» домінують пунктуальність і точність, спогади дисоційовані, складно перебувати лише в теперішньому часі; у культурах «крізь час» точність часу не має особливо важливого значення, час є гнучкою категорією, спогади асоційовані, легко фіксуватися на теперішньому моменті [Баронин 2000, 242-244].

Категорія *ритму життя* в культурах різних народів пов'язана з часом і має два способи репрезентації у вигляді монохронних і поліхронних культур: перші характеризуються одним видом діяльності в певний проміжок часу, тому люди монохронного типу культури втрачають, економлять, пришвидшують, надолужують час; поліхронні культури, навпаки, дотримуються іншого розподілу часу – в один проміжок часу можливими є кілька видів діяльності, що ускладнює її планування.

Категорія *контексту* визначає поділ культур на низькоконтекстні й висококонтекстні: перші потребують залучення додаткової детальної інформації для контактів, оскільки в них практично відсутні неформальні зв'язки, унаслідок чого людина є недостатньо інформованою (культури такого

типу спостерігаються у США, Германії, Швейцарії); висококонтекстні культури, навпаки, не потребують додаткової інформації через тісні інформаційні зв'язки з оточенням (такий тип культури властивий Франції, Росії, Іспанії, Італії, Японії) [Грушевицкая и др. 2003, 237-239].

Категорія *простору* визначається дистанцією при спілкуванні, розташуванням людей за відношеннями влади, керівництва. Не випадково, в різних мовах наявні позначення розташування керівних органів (із центра чи згори). Справа в тому, що залежно від культури розташування керівників в офісах й установах може бути на верхніх поверхах або у головній споруді установи на середніх поверхах.

Швидкість поширення інформації також зумовлюється типом культури: низька швидкість характерна для монохронних культур із низьким контекстом, висока швидкість – для поліхронних культур із високим контекстом.

Г. Хофстеде висунув ***концепцію ментальних програм***, згідно з якою механізми формування культурної ідентичності названі ментальними програмами свідомості. Дослідник пропонує чотири ідеальних виміри культури, що закладають такі програми: дистанцію влади, колективізм / індивідуалізм, маскулінність / фемінність, рівень невизначеності [Hofstede 1980]. Треба наголосити, що в чистому вигляді ці виміри не репрезентовані, однак принцип переваги того чи іншого параметра створює певні розбіжності в культурах.

Вимір *дистанції влади* передбачає розмежування культур зі значною й незначною дистанцією влади, що зумовлює для перших – перевагу традицій підкресленої поваги, слухняності, відсутності критики і спротиву, для других – рівності, індивідуальної свободи, консультативного стилю спілкування. *Індивідуалізм* і *колективізм* визначає поділ культур на колективістські й індивідуалістські: у перших інтереси групи превалюють над інтересами індивідів і служать засобом захисту останніх (дослідники прикладом таких культур вважають російську, корейську, панамську, пакистанську), у других інтереси індивіда більш вагомі, ніж інтереси групи (культури Австралії, США, Великобританії, Канади тощо). Вимір *маскулінності* й *фемінності* диференціює культури на маскулінні, де центральне місце займає робота, сила, незалежність, відкритість, конкуренція, й фемінні, де домінують орієнтація на емоційні зв'язки між людьми, на піклування про членів спільноти, на родину, соціальні цінності й домовленості. Вимір *рівня невизначеності* передбачає протиставлення культур із високим рівнем усунення невизначеності, здебільшого з високим ступенем агресивності (приміром, Іспанія, Франція, Греція, Чілі), і культур із низьким рівнем усунення невизначеності, де значно менше формалізованих правил і стресів у невідомих ситуаціях (у Данії, Швеції, Індії, Великобританії).

Для лінгвокультурології визначальною складовою етнокультурної компетенції є ***культурно-мовна компетенція*** – здатність носіїв певної етнічної культури й мови впізнавати в мовних одиницях і мовленнєвих продуктах культурно значимі установки й норми, ціннісні орієнтири, культурні коди й можливість їхньої переінтерпретації, а також організовувати

свою комунікативну поведінку та текстопородження згідно з цими культурними знаннями. Деякі лінгвісти залучають етнокультурну компетенцію до складу комунікативної, однак, на наш погляд, етнокультурна компетенція зумовлює не лише комунікативну діяльність людини, тому комунікативна й етнокультурна компетенція перебувають у відношенні перетину. Саме на їх перетині виокремлюється фрагмент культурно-мовної компетенції, адже комунікативна діяльність забезпечується не лише знаннями про мову й у мові, а й культурно опосередкованими паравербальними й поведінковими параметрами.

Одиницями організації етнокультурної компетенції є ***культурні стереотипи.*** Узагалі стереотип (від гр. stereós– твердий, týpos – відбиток) є елементарним психічним утворенням; детермінованою соціумом і культурою, впорядкованою й фіксованою структурою свідомості, фрагментом картини світу, що уособлює результат пізнання дійсності певним угрупованням і є схематизованою та спрощеною стандартною ознакою, матрицею предмета, події, явища. Стереотипи можуть бути раціональними й ірраціональними, тобто такими, що викривляють об'єкт власного відображення, належать до міфологічного мислення, не можуть бути доведеними і приймаються на віру. Дискусійною проблемою є обов'язковість чуттєвої, емоційної забарвленості стереотипу. Оцінка у його структурі може бути як логічною, так і емоційною, тому, на наш погляд, обов'язковість сенсорного компонента у кожному стереотипі може бути поставлена під сумнів. Деякі дослідники в галузі соціології взагалі ототожнюють стереотип тільки з оцінкою раціонального типу, що також є необґрунтованим.

Термін з атрибутом «соціальний» у значенні «образу в голові людини і думки про це» уведений американським соціологом У. Ліппманном (1922 р.) при аналізі впливу знань про предмет на його оцінку та сприйняття [Lippmann 1961, 14-16] і використаний не лише в лінгвістиці, а й у соціології, психології, етнографії, когнітології, культурології, літературознавстві тощо. У соціології, звідки цей термін прийшов до лінгвістичних студій, стереотип застосовувався переважно з метою опису певної думки, закріпленої в суспільстві за відповідними явищами, найчастіше за різними соціальними групами та членами цих груп: приміром, групі людей стереотипи приписували ті чи інші позитивні або негативні ознаки, риси характеру, особливості поведінки, культурні звички [Акимова, Гудавичюс 2003, 97]. В. Ліппманн указав на подвійну функцію стереотипів: психічну, що виявляється в економії зусиль при пізнанні світу, і суспільну, що стосується захисту суспільної позиції, цінностей і прав.

Підґрунтям формування стереотипів є «головне прагнення людини вилучити з наявної ситуації все, що в ній є корисного, і відкласти про запас у вигляді рухливої звички вироблену в такому випадку реакцію, щоб використати її у ситуаціях того самого типу» [Бергсон 1992, 1, 265]. Тим самим, в основі стереотипізації лежить психологічна звичка людини повертатись до неодноразово повторюваних ситуацій і реакцій на них, що фіксується у свідомості у вигляді автоматичних стандартних схем і моделей мислення; а також намагання звести різноманітність світу до небагатьох категорій і тим самим полегшити собі сприйняття, розуміння й оцінку.

Визначальну роль у процесах стереотипізації відіграють закон економії зусиль людини при розумінні складних об'єктів, сприйнятті та засвоєнні нової інформації й регуляторна природа установки. Тим самим, у стандартних ситуаціях людина звертається до певних, перевірених на практиці програм вирішення якихось питань і проблем, що набагато полегшує їй життя [Садохин 2002, 168]. Відмова від стереотипів вимагала б від людини постійного напруження й уваги і перетворила б увесь процес її життя на безкінечну низку спроб і помилок [Грушевицкая и др. 2003, 218]. Як свідчать науковці, на процеси стереотипізації значною мірою впливає й інстинкт. Г. Лебон виокремлював інстинкт особистості як найважливішу поведінкову константу масових стереотипів поряд із гіпнотичним ефектом і масовим спрощенням колективних концептів [1999, 134].

Стереотипи виконують функцію глибинного регулятора процесів сприйняття та пізнання. На думку соціологів, механізм стереотипізації зумовлений потребами збереження, передачі й акумуляції соціокультурної інформації, відбору найбільш значимих фрагментів в умовах її постійного оновлення. Стереотипи засвоюються у процесі занурення людини до певного соціуму й культури (соціалізації й інкультурації) і виконують певні соціальні функції. Американська дослідниця М. Квастхоф розрізнює три таких функції: 1) когнітивну – засвоєння певної схеми дає змогу людям орієнтуватися, хто є хто; 2) афективну (емоційну) як створення установок проти інших; 3) суспільну як підтримання внутрішньої єдності групи відносно інших груп [Quasthoff 1998]. А. Шафф виокремлює соціально-інтеграційну, захисну, ідеологічну й політичну функції стереотипів [Schaff 1981, 128-131].

Однією із соціальних функцій стереотипів є вплив на свідомість індивіда з метою його підпорядкування суспільним нормам. Стереотипи «здатні шляхом актуальної презентації соціально санкціонованих потреб спонукально та типізовано впливати на свідомість особистості – соціалізованого індивіда, формуючи в ньому відповідні мотивації» [Рыжков 1988, 4-5]. Як наголошує О. Садохін, «у кожному людському колективі є свій набір типових програм, спрямованих на те, щоб усереднити поведінку людей, оскільки не контрольована поведінка може призвести до розпаду суспільства» [2002, 168]. Отже, шляхом застосування стереотипів здійснюється самоорганізація синергетичної суперсистеми соціуму, що протистоїть руйнівним тенденціям. Стереотипи стабілізують суспільство, надають людині відчуття захищеності, впевненості, безпеки. В умовах комунікації стереотипи можуть бути корисними за умови їх свідомого дотримання, якщо стереотип є описовим, а не оцінним, якщо він є точним і модифікованим подальшими спостереженнями й досвідом спілкування з реальними людьми і т. ін. [Грушевицкая и др. 2003, 224-225]. Однак стереотипи можуть ставати й деструктивними чинниками. О. Садохін наголошує: «Стереотипи є необхідне зло, притаманне людині споконвіку. Вони неминуче викривляють дійсність, яку намагаються відобразити» [2002, 149]. Стереотипи можуть ґрунтуватися на помилкових переконаннях, викривленнях, напівправдивих свідченнях. Тому, хоч соціальні стереотипи близькі до поняття соціальної норми, на відміну від останньої, вони є

стандартами як нормативної, так і ненормативної поведінки (прикладом другої є карнавал у латиноамериканських країнах, святкування визначних подій міцними напоями в деяких народів).

В етнології стереотипізація досвіду розглядається як механізм збереження й передачі етнічної традиції, зафіксованої в системі культурних норм, цінностей та установок. Саме шляхом звернення до еталонів і стереотипів світосприймання лінгвокультурної спільноти відтворюється система ціннісної орієнтації певного етносу [Опарина, Сандомирская 1988, 374] і локальні асоціації щодо стандартної в певній культурі ситуації спілкування [Прохоров 1996]. В. Красних уважає, що стереотип як деяке представлення фрагмента дійсності, фіксована ментальна картинка виконує прескриптивну та предиктивну функцію, тобто є сукупністю обов'язкових, передбачуваних, істотних та стійких ознак інтеріорізованих в етносвідомості понять, явищ, ситуацій і под. [2002, 178-183].

Фіксація стереотипів у мовних одиницях та знакових продуктах природної мови створює підгрунтя для тлумачення стереотипу як «явища мови й мовлення», що є «стабілізуючим фактором, який дає змогу, з одного боку, зберігати і трансформувати деякі домінантні складники культури, а з іншого, виявити себе серед «своїх» і водночас упізнати «свого» [Маслова 2001, 110]. М. Алефіренко називає ритуалізацією стереотипне проектування як «формування в межах того чи іншого етнокультурного угруповання стійких мовних структур, кожна з яких через наявність особливої внутрішньої форми пов'язана із дискурсивно стереотипною комунікативно-прагматичною ситуацією» [2002, 280].

Така позиція випливає, можливо, з концепції першої лінгвістичної роботи, присвяченої етнічним стереотипам, У. Квастхофф, яка трактувала стереотип як вербальне вираження переконання, спрямованого на соціальні групи або окремих представників цих груп, переконання, що має логічну форму судження та приписує деякому класу осіб певні ознаки чи способи поведінки або заперечує їх, має тенденцію до емоційної оцінки, виражається в безапеляційній, спрощеній й узагальненій формі [Quasthoff 1973, 28]. На нашу думку, кваліфікація стереотипу як факту мови чи мовлення є необґрунтованою, адже стереотип – це передовсім структура свідомості, що відображається не лише в мовних знаках чи текстах, а й в інших семіотичних кодах культури (пор. авербальні стереотипи, репрезентовані в ритуалах, парамовах, мистецтві [Benedyktowicz 1988; Базылев 1994]). Можливо, вербальна природа стереотипу, постульована В. Масловою, зумовлена впливом вербоцентристського підходу до прототипної категоризації семантики у школі Е. Рош, який піддається критиці французькими дослідниками Ф. Растьє та Ж. Клейбером саме за ігнорування до-мовної, ментальної категоризації [Анисимова 1997, 5-10]. На наш погляд, відношення між мовними структурами, з одного боку, та прототипами і стереотипами, з іншого, є репрезентативним, тобто мовні одиниці й тексти являють собою семіотичні засоби представлення категоризації та стереотипізації.

Вербоцентристський підхід до стереотипізації зумовлює ще одне дискусійне питання, що полягає в обов'язковості й необов'язковості вербального представлення стереотипної когнітивної структури. На думку Х. Патнема, стереотип є вербалізованим фрагментом знань, співвідносним із культурою;

конвенційною ідеєю, але в повсякденному мовному узусі [Putnam 1975, 249]. Польський лінгвіст А. Шафф також указує на тісний зв'язок стереотипу з його назвою, на його вербальний статус [Schaff 1978]. Він категорично стверджує, що «стереотипи завжди вербальні, оскільки завжди відтворені у змісті деякого слова та висловлення»; як походження, так і функціонування стереотипів тісно пов'язані з мовною діяльністю [Schaff 1981, 36]. Є. Бартміньський розглядає стереотип як дискретну одиницю концептуалізації дійсності, спосіб ментальної кореляції й репрезентації мовного знака [Bartmiński 2004; Бартминьский 2005]. Як здається, стереотипізація насамперед є когнітивним процесом, який може відповідним чином відображатися в матеріальному субстраті мовного знака або іншого семіотичного коду культури. Тому природа стереотипу не може бути лише вербальною. Цю думку поділяють О. Акімова і А. Гудавичюс, які зауважують, що в розумінні наукової школи Є. Бартміньського стереотипізація ототожнюється з концептуалізацією, а зміст стереотипу прирівнюється до значення мовної одиниці. На їхній погляд, таке широке тлумачення стереотипу не є лише мовним явищем [2003, 98]. Не випадково, науковці поділяють стереотипи на стереотипи-спостереження, поведінкові та лінгвоментальні [Тищенко 2000, 50]. Лише останні мають вербальні кореляти. При цьому авербальні стереотипи в духовній культурі домінують. Прикладом таких стереотипів є низка магічно-міфологічних дій, спонукальних і заборонних норм.

О. Акімова і А. Гудавичюс розглядають й інший бік питання співвідносності стереотипів із мовними знаками. Це стосується відсутності у деяких знаків, які мають стереотипний компонент у структурі значення, відбитків стереотипізації в мовленні. Наприклад, у реченні *Завтра до університету приїдуть німці* стереотип німця, пов'язаний з акуратністю, порядком, дисциплінованістю, не актуалізується [2003, 98-99]. Подібні приклади визначають поширення стереотипної проекції не на всю структуру значення, а лише на конотативну частину [Grzegorczykowa 1998, 14]. Така думка є усталеною в етнолінгвістиці. Однак якщо врахувати сучасні розробки теорії значення, зокрема, висновок про те, що слово в контексті «висвічує» лише певний фрагмент денотативної семантики, то стереотипний компонент може фіксуватися не лише в конотаті, а й у денотаті значення. Якщо ж розуміти конотат як додатковий зміст, що виникає в мовленні, то стереотип не є індивідуальною проекцією свідомості, а колективним надбанням, тому не можна його залучати до конотата саме в такому значенні терміна. Додатковість стереотипних рис у мовних одиницях X. Патнем трактував зовсім з інших позицій як узвичаєну «теорію предмета», приміром, золото має жовтий колір у свідомості носіїв мови [Putnam 1975, 249]. Є. Бартміньський зазначає, що в основу «Словника народних стереотипів і символів», виданому в Любліні, покладено ототожнення стереотипу з найповнішим представленням смислового змісту слова з огляду на найсучасніші когнітивні концепції семантики (приміром, А. Вежбицької) [2005, 163].

Повертаючись до дефініції стереотипу В. Маслової, варто зауважити, що стереотипи різних культур й етносів можуть бути тотожними або схожими, і це ускладнює впізнання «свого», як про це говорить дослідниця. На нашу

думку, стереотип можна кваліфікувати як сталу, фіксовану структуру свідомості, що уособлює результат пізнання дійсності певним угрупованням. Якщо угруповання дорівнює етносу, то стереотип є етнічним і цілком детермінований онтологією та культурою народу й може фіксуватися в мові та мовленні, зокрема, і в комунікативній компетенції, але не завжди за цим стереотипом можна ідентифікувати представника лише одного етносу й культури. Деякі стереотипи можуть бути спільними для різних етнічних спільнот (наприклад, стереотипи мовленнєвої діяльності, тваринного світу і т. ін. у слов'янських й ін. народів).

Стереотипи можуть корелювати з архетипами колективного позасвідомого, якщо останні послужили підґрунтям формування стереотипної структури свідомості, але не ототожнюватися з ними. На відміну від архетипів, які є складними, суттєвими за змістовою природою виявами родової пам'яті, стереотип є «схематизованим, спрощеним образом якогось явища, який фіксує лише деякі, нерідко несуттєві риси» [Садохин 2002, 249]. Стереотип може набувати статусу символу при збагаченні цієї структури свідомості конвенціональною образно-естетичною інформацією. Знак, що фіксує стереотип, передає порівняно із символом доволі збіднений зміст, натомість символ, за образним висловом О. Веселовського, є «нервовим вузлом, дотик до якого будить у нас ряди певних образів» [1940, 376]. Співвідношення стереотипу та прототипу – терміна прототипної семантики й когнітивної психології (Е. Рош, Дж. Тейлор, П. Кей, Б. Берлін, Дж. Лакофф, Д. Герартс, Р. Фрумкіна, А. Вежбицька) – ускладнене двозначністю останнього, що розглядається як найкращий зразок категорії, виокремленої на підставі відношень родинної схожості (family resemblance), або як еталонно-ідеалізований образ-стандарт, що концентрує максимум спільних рис цієї категорії, близький до розуміння стереотипу. У проекції на значення як концептуальну структуру стабільність прототипу як семантичного ядра споріднює його зі стереотипом. Однак ці терміни не можуть ототожнюватися, їхнє розмежування криється в різній площині аналізу: встановлення прототипів потребує інтеграції членів категорії і проведення аналогій з урахуванням розмитих множин, стереотипи навпаки виокремлюються шляхом диференціації когнітивного простору та вияву знакових норм такої диференціації.

Дослідники розглядають як стереотип і стандартну поведінку зумовлену соціальними, біосоціальними, конфесійними, часовими й етнокультурними чинниками. При цьому поведінка людини підпорядковується не одній програмі, а діє відповідно до синтезу кількох програм, позаяк людина одночасно є представником певного етносу й культури і членом ще кількох соціальних груп [Садохин 2002, 169]. Безперечно, на етнокультурні стереотипи впливає синтез стандартів, зумовлених наведеними вище іншими чинниками (наприклад, конфесійною належністю, статтю, часом, професією). Інколи доволі важко розчленити таке поєднання і встановити саме етнокультурну природу стереотипу. З цією метою треба послідовно відділяти схеми іншого впливу на підставі чіткого визначення предмета дослідження.

В етнолінгвістиці базовим поняттям є ***етнічні стереотипи***, які виконують функції стабілізації й ідентифікації угруповання як єдиного етносу,

акумуляції й систематизації соціокультурного й історичного досвіду етносу, трансляції знань носіїв певної мови від покоління до покоління, захисту групових інтересів, своєрідності національної культури в умовах міжетнічних контактів тощо.

У. Квастхофф розглядає формування таких стереотипів під кутом зору принципу етноцентризму [Quasthoff 1998], тобто з позицій переваг ціннісних орієнтацій і критеріїв власного етносу. У науковій літературі виокремлено такі ознаки етнічних стереотипів, як образність, спрощеність, схематичність, цілісність, оціночність, символічність, суб'єктивність, категоричність, ілюзорність. А. Байбурин зазначає: «Завдяки етнічним стереотипам відбувається скорочення сприйняття у свідомості, закріплюється як позитивний, так і негативний досвід людей, чим пояснюється їх схематичність, однобічність і категоричність» [1985, 36-46]. Серед етнічних стереотипів етнолінгвісти виокремлюють автостереотипи й гетеростереотипи: перші узагальнюють уявлення про представників власної етнічної групи та їхню оцінку, другі оцінюють представників інших етносів, що не завжди відображає реальні риси чужих етнічних груп. У цьому виявляється суб'єктивність й ілюзорність етнічних стереотипів.

Властивістю автостереотипізації є прагнення народу внести до їхнього змісту риси ідеалу власного етносу, підкреслити найбільш самобутні якості етнічного характеру. Дослідники відмічають, що при формуванні гетеростереотипів спостерігається «явище призми», тобто наявності у свідомості людини установки відносно представників іншого етносу, сформованої на підставі його досвіду спілкування з ними [Баронин 2000, 105]. Впливовим механізмом формування такої установки є засоби масової інформації, які, за образним висловом С. Московічі, замінюють локальний розум суспільним, або, що найбільш відповідає дійсності, розумом панівної влади [1998]. А. Байбурин вважає, що істотний вплив на формування стереотипу має операція порівняння, зіставлення себе з іншим об'єктом, визначення того, наскільки ознаки власного етносу відрізняються від іншого [1985а, 10]. Етнологи підкреслюють, що формування гетеростереотипів ґрунтується на принципі антропостереотипності – зумовленості стереотипу зовнішністю індивіда. На підставі якихось зовнішніх ознак поведінки представників чужого етносу формується етнічний образ, який служить еталоном, відповідно до якого людина програмує свою поведінку й очікування поведінки від реальних представників чужих етносів. Належність до певного етносу передбачає також формування власного ***етнічного образу*** – форми короткого опису, у якому виділено якась одна типова риса і що ґрунтується на чуттєвому сприйнятті представників інших етносів [Садохин 2002, 170-171]. Н. Уфімцева цілком слушно кваліфікує стереотип як значення, співвідносне з інваріантним образом світу, що описує загальні риси бачення світу представниками того самого етносу [1994, 98].

У мові така стереотипні оцінки й образи відображені в етнонімічній лексиці, що представлена автоетнонімами (самоназвами етносів) й алоетнонімами (назвами етносів, наданими їм чужими етносами). У колі алоетнонімів виокремлено власне етноніми й етнофобізми: перші представляють нейтральні або позитивно заряджені назви чужих етносів, другі є принизливими,

образливими, негативно зарядженими назвами-прізвиськами представників інших етносів. Чинниками появи етнофобізмів є етнічні упередження як негативні установки щодо представників національних меншин, державна політика расової дискримінації, ієрархічні відношення у суспільстві, етнічна замкненість, історичні події, релігійні та культурні ознаки. Етнофобізми мотивуються стереотипами національної кухні, кольором шкіри, особливостями обличчя, поведінковими шаблонами, знаками зооморфного коду тощо (наприклад, рос. *макаронник* – італієць, укр. *жабоїд* – француз, амр. *herring choker* (душитель оселедців) – скандинав і под.).

Установлення авто- й гетеростереотипів відбувається шляхом асоціативного експерименту [Этнические стереотипы 1985; Сорокин 1994; Уфимцева 2000; Богданович 2002], лінгвістичного аналізу фразеологічного матеріалу [Селіванова 2005], літературних джерел і пам'яток із залученням історичної, культурної інформації. З цією метою широко використовується і методика семантичного диференціала Ч. Осгуда [Бартминьский 1997; Fleisher 1999].

Зі стереотипами пов'язані ***прецедентні феномени***, що входять до «базового ядра стереотипних знань» [Прохоров 1996] і також можуть формувати гетеростереотипи й етнічні образи інших етносів (наприклад, українці асоціюються з Тарасом Шевченком, «Кобзарем», Б. Хмельницьким). Прецедентний феномен є компонентом знань, позначення та зміст якого добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, актуальним і використаним у когнітивному й комунікативному плані. Така дефініція ґрунтується на розробці поняття прецедентних феноменів російськими дослідниками Ю. Карауловим, Д. Гудковим, І. Захаренко, В. Красних й ін. В. Красних виокремлює три типи прецедентних феноменів: 1) соціумно-прецедентні, що відомі будь-якому пересічному представнику певного соціуму; 2) національно-прецедентні, відомі пересічному представнику національно-лінгво-культурної спільноти; 3) універсально-прецедентні, відомі пересічній сучасній людині (останні мають гіпотетичний характер) [2002, 50-51]. Д. Гудков у межах гіпотези про існування когнітивної бази лінгвокультурної спільноти розглядає як складники цієї бази прецедентні феномени національного рівня прецедентності [2000]. Саме така прецедентність є явищем мовно-культурної компетенції як базового поняття етнолінгвістики й лінгвокультурології.

Зважаючи на наявні в сучасній лінгвістиці класифікації прецедентних феноменів суперечливим є розгляд їхньої природи. Типами прецедентних феноменів вважаються: ім'я (індивідуальне ім'я відомої людини, персонажа твору, артефакту, тобто, як зазначає В. Красних, «пов'язане з широко відомим текстом або із прецедентною ситуацією» [2002, 48]); ситуація (значима подія, яка реально відбувалася в житті етносу й цивілізації; «її знаком може бути прецедентне ім'я, або прецедентне висловлення або непрецедентний феномен» [Красных 2002, 47]); текст (відомий твір, актуалізований в інших текстах, повернення до якого кероване механізмами інтертекстуальності) і висловлення – «репродукований продукт мовномисленнєвої діяльності; завершена й самодостатня одиниця, яка може бути або не може бути предикативною; складний знак, сума значень якого не дорівнює його смислу: останній завжди

«ширше» простої суми значень; до когнітивні бази входить саме прецедентне висловлення; воно неодноразово відтворюється в мовленні носіїв» [Красных 2002, 48]. На нашу думку, така класифікація побудована не за єдиним принципом, про що свідчать і застереження щодо знакової репрезентації прецедентної ситуації ім'ям, висловленням або непрецедентним феноменом (феноменальність останнього взагалі є неможливою, оскільки непрецедентність виявляється в сукупності позначень прецедентної ситуації). Отже, на *референційному* рівні прецедентність завжди представлена ситуацією або сукупністю ситуацій. Тип такої ситуації має різну природу: якщо подія відбувалася в дійсності, вона є реальною прецедентною ситуацією; якщо подія є вигаданою, її треба кваліфікувати як змодельовану колективною чи індивідуальною свідомістю. Залежно від раціональності / ірраціональності останньої прецедентна ситуація є раціональною чи міфологізованою.

На *когнітивному* рівні прецедентність існує у вигляді концептуальної структури репрезентації ситуації (пропозицій, фрейму, ментальної моделі тощо). На *вербальному* рівні такі прецедентні концептуальні структури можуть мати репрезентацію іменем (онімом), сполукою; висловленням, яке має предикативну природу; текстовим фрагментом і цілісним текстом. В. Красних цілком слушно зауважує, що прецедентний текст і ситуація зберігаються в когнітивній базі у вигляді інваріантів сприйняття і можуть бути при потребі вербалізовані. Далі дослідниця зазначає, що саме тому текст і ситуація відносяться до числа вербалізованих прецедентних феноменів [2002, 49]. Проте виникає питання, чому до вербалізованих не віднесені ім'я та висловлення, адже, приміром, за іменем Дездемона на когнітивному рівні існує такий самий інваріант сприйняття (прецедентна концептуальна структура, відповідна вигаданій змодельованій авторською свідомістю раціональній прецедентній ситуації), як і у прецедентного тексту трагедії В. Шекспіра «Отелло». Прецедентне для українців ім'я Кличко пов'язане насамперед із реальними ситуаціями професійної діяльності цієї людини і відповідними їм у свідомості знаннями. Таким чином, виникає питання, а чи може існувати прецедентний феномен поза вербальними формами. Якщо так, як про це свідчить В. Красних [2002, 46], то до таких явищ треба віднести відомі всім пересічним представникам етносу паралінгвістичні засоби мовлення, зокрема, жести, міміку, рухи тіла, які постійно відтворюються у процесах комунікації. До невербальних прецедентних феноменів треба зараховувати і всі етнокультурно марковані твори мистецтва, народних промислів й ін. семіосфер культури, які до речі здебільшого мають відповідні позначення в мові (наприклад, для угорців чардаш, для українців гопак). Це створює значні труднощі для опису і кваліфікації прецедентності, особливо у випадках поєднання вербальних і невербальних засобів. В. Красних зауважує, що в ряді випадків особливу складність представляє іменування прецедентної ситуації [2002, 66].

Іноді прецедентний онім є недостатнім у своїй вербальній формі для репрезентації прецедентної когнітивної структури та ситуації, він потребує поширення (наприклад, на підставі одного оніму героїня Шевченківської однойменної поеми «Катерина» може бути сплутана реципієнтом з імператри-

цею Катериною I чи II, що вимагає уточнення при введенні імені до тексту – *шевченківська Катерина*). Іноді такі уточнення мають характер приміток, коментарів, вставних конструкцій. Контекст вживання імені може репрезентувати різні ознаки й дії реальної особи або вигаданого героя, що є свідченням опертя імені на концептуальну структуру, яка відсилає до сукупності реальних чи змодельованих ситуацій.

Стосовно прецедентності тексту, то Ю. Караулов, який уперше розглянув саме цей тип феноменів, мав на увазі добре відомий особистості й лінгвокультурній спільноті текст, звернення до якого неодноразово відбувається в дискурсі певної мовної особистості [1987], тобто для дослідника прецедентними були цитати, імена персонажів і творів, а також їхні автори (інтертекстуальність узагалі). Назва ж «прецедентний текст» може мати подвійний смисл зважаючи на розгляд тексту як знакового культурного продукту і тексту як засобу мовної фіксації прецедентних феноменів. У першому розумінні текст репрезентується в етносвідомості у вигляді текстового концепту – згорнутого, редукованого змісту, який В. Красних називає інваріантом сприйняття. Апеляція до такого тексту здійснюється шляхом пов'язаних із ним прецедентних висловлень або імен, які стають символами цілого тексту [Красных 2002, 68-69, 132]. Прецедентний текст у такому розумінні створює «прецедентне поле», фрагменти якого застосовуються у вторинному породжуваному тексті як «засоби когнітивно-емотивного й аксіологічного фокусування смислової маси» первинного (прецедентного) тексту [Сорокин, Михалева 1993], тобто актуальним є не весь прецедентний текст, а відповідні його ситуації, образи, елементи. Прецедентний текст як засіб репрезентації прецедентних феноменів має зовсім інший механізм вияву: він у вербальному вигляді повністю наявний у пам'яті й репрезентується в мовленні як цілісний текст (наприклад, дитячий вірш, загадка, реклама тощо).

У лінгвокультурології особливу увагу зосереджено на механізмах набуття текстом статусу прецедентного. В. Красних демонструє схему [2002, 74], згідно з якою лише один із кількох текстів, що описують реальну ситуацію, важливу в історичній пам'яті народу, отримує прецедентний статус і створює в когнітивній базі етносу інваріант сприйняття. Як здається, цей процес є значно складнішим, оскільки концептуальну структуру знань про реальну подію звичайно формує комплекс пізнавальних механізмів (враження від всіх прочитаних текстів, присвячених цій події, кінофільмів, творів живопису, музики, скульптури, пісні). І залежно від особливостей психічного складу людини, якості культурного продукту, ситуаційних й ін. параметрів формується індивідуальна концептуальна структура, а етнокультурний, колективний інваріант сприйняття також може уособлювати враження, отримані з багатьох джерел інформації.

Дискусійними питаннями природи етнокультурних прецедентних феноменів є також: 1) співвіднесення прецедентності й інтертекстуальності чи інтерсеміотичності; 2) прецедентний статус паремій, приказок, фразеологізмів, загадок тощо (вони всі широко відомі носіям мови, однак за семіотичною природою є знаками іншого типу – безсуб'єктними, культурно-комунікативними, приналежністю

культурної групи [Алефиренко 2002]); 3) розрізнення прецедентного тексту, сполуки чи оніма у випадках їхнього збігу і можливого обігравання в новому тексті як ремінісценції чи алюзії; 4) можливість віднесення до прецедентних феноменів узагальнених явищ, які є маркерами історичного минулого, культури народу (наприклад, укр. *рушник, гопак*, фр. *маркіз, гурме*); 5) критерії обмеження явищ прецедентності, адже інколи прецедентними вважаються й загальновживані назви тварин, рослин тощо; 6) установлення балансу різних чинників формування когнітивної бази пересічного носія мови для визначення прецедентності (віку, соціального статусу, освіти тощо). На нашу думку, статус прецедентності потрібно встановлювати з попереднім обґрунтуванням лише шляхом лінгвістичного експерименту (анкетування, опитування із застосуванням квантитивних методів).

За формою прецедентних феноменів у когнітивній базі етносвідомості завжди стоїть значний інформаційний масив, що зближує їх із символами етнічної культури, які також фіксуються в етнокультурній компетенції. Деякі феномени можуть поставати як культурно значимі символи залежно від способу контекстуалізації й обсягу інформації, що стоїть за знаком. У мовно-культурній компетенції символи зафіксовані у *квазісимволах* – мовних знаках символів [Маслова 2004, 98]. ***Символ*** (від гр. sýmbolon – розпізнавальна прикмета) є естетично канонізованою, культурно значимою концептуальною структурою іншої, ніж первинний зміст реалії чи знака, понятійної сфери, що характеризується інтенційністю, образністю, мотивованістю, дейктичністю, імперативністю, психологічністю. На відміну від метафори, яка може бути знаковим підґрунтям виникнення символу, він не займає предикатної позиції, а виражає загальну ідею подійного характеру, тобто уособлює цілу ситуацію, є дейктичним, а не атрибутивним, не відноситься до сфери семантики, а швидше до фонових знань, до культурної, а не мовної компетенції [Арутюнова 1990, 22-26].

Смисл символу не можна розшифрувати простим зусиллям розуму, він існує в колективній свідомості певної культурної групи, зокрема, й етносу, в готовому вигляді й вилучається при потребі. На думку Ю. Лотмана, символ ніколи не належить до одного синхронічного зрізу культури – він завжди пронизує його по вертикалі, виходячи з минулого та йдучи в майбутнє. У цьому схожість символу з міфом, який також занурює кожне явище до стихії першоджерел і подає таким чином цілісний образ світу. Однак не всякий символ виходить із міфу, а якщо його джерелом є міф, то він перетворюється на символ у сфері культурного зрізу. Міф, як і символ, є історично зумовленим різновидом суспільної свідомості, некритично сприйнятим смислом, одним із можливих світів, більш сильним, ніж світ реальності. Однак, на відміну від символу, міфу властиве спрощене бачення реальності, схематично-каузальне тлумачення подій.

Символ же, навпаки, має надзвичайно глибокий зміст і певну діалектику каузального розгортання. О. Потебня вбачав у механізмі формування символу три типи логічних відношень: порівняння, протиставлення й каузальне [2000].

Семантика символів є багатошаровою, адже її недостатньо звести до дефініції, оскільки за цією дефініцією також стоїть символ, часто більш інтелектуалізований (наприклад, символ собору як духовної єдності України передбачає обґрунтування цієї духовної єдності). О. Лосєв зауважував, що символ містить узагальнений принцип дальшого розгортання згорнутого в ньому змісту [1982]. В. Маслова ототожнює зміст символу із семантичною спіраллю, що містить широкий спектр значень: як імпліцитних, так і шкали семантичних субститутів, тобто запрограмованою заміною одного значення іншим [2004, 97-98]. Отже, символ має особливу логіку розгортання власного змісту. Якщо він утрачає таку безкінечну смислову перспективу, то руйнується. Те саме відбувається за умови втрати культурно-часової перспективи. Можливим є оновлення символу за умови його образної трансформації та переінтерпретації в іншій понятійній сфері культури.

Літературознавці кваліфікують символ у мистецтві як естетичну категорію, зміст якої розкривається шляхом зіставлення його із суміжними категоріями – образу, знака й алегорії [Аверинцев 1987, 378]. Символ, на відміну від алегорії, яка розпізнається будь-ким, у знаковій формі вільно розпізнається лише «своїми» (етнічною й культурною спільнотою, елітою) і служить засобом їхнього згуртування, у чому виявляється його комунікативна специфіка. Порівняно з образом, символ має більш високий семіотичний статус, ніж образ [Арутюнова 1998]. Образ є психологічним явищем, символ – стабільною функціональною категорією культури. Символ виконує потужну регуляторну й інтегрувальну функцію в культурі. Розмежування образу й символу ускладнене через надзвичайну багатозначність першого. Це зумовлює твердження про те, що в основі символу лежить образ [Маслова 2004, 99].

На нашу думку, це досить поверхове розуміння символу. Можна лише стверджувати, що основою процесів символізації є певна міра образності. На відміну від знака, символ є не просто конвенційним у лінгвокультурній спільноті, а канонізованим, його семіотична природа значно складніша, він згортає різні концептуальні сфери на підставі глибинних асоціацій, є культуромістким.

Складниками етнокультурної компетенції є ***етнічні міфи*** (від гр. mythōs – переказ) – фіктивні, усталені в етносвідомості ідеї, які приймаються на віру всіма представниками етносу й не потребують доведення чи спростування. Міфи конструюють вторинні світи, у який вірять і мусять вірити всі члени певної спільноти. Первісно міфи були позначенням оповідей, що виникли на ранніх етапах розвитку людства і представляли певні явища природи й культури у персоніфікованій, вигаданій формі. У сучасній культурології та психології міф отримує нове, більш широке значення. Мовним носієм міфу є *міфологема* (детальніше див. розділ 4).

Міфи, як і символи, як уже зазначалося, можуть мати архетипне підґрунтя. Міфологія є скарбницею ***архетипів*** (від гр. archē – початок, týpos – образ) – первісних вроджених психічних структур, що є виявом родової пам'яті, історичного минулого етносу, людства, їхнього колективного позасвідомого й забезпечує цілісність й єдність людського сприйняття і виявляється у знакових продуктах культури. Архетипи є складниками етнокультурної компетенції у

вигляді творчо оформлених архетипних образів, які формують архетипні символи й міфи, адже самі архетипи відсутні у сфері етносвідомості, а, як уже зазначалося, наявні в колективному позасвідомому етнічної групи.

Поняття архетипу виходить із давніх філософських традицій Філона Іудея, Іринея, Діонісія Ареопагіта. Платон ототожнював його з ейдосом у психіці безсвідомого. До К. Юнга, який увів термін «архетип»і надав йому наукове обґрунтування, П. Флоренський застосовував поняття схем людського духу з метою тлумачення образів християнської міфології. У XIX ст. О. Веселовський розглядав сталі формули, корені яких містяться в культовому мисленні, народній творчості, пам'яті людства [1940]. У XX ст. до поняття архетипу звернулася Кембриджська школа порівняльної антропології Дж. Фрезера. У «Золотій гілці» Дж. Фрезера проведені архетипні паралелі образів Нового Завіту та християнських обрядів [1983]. Домінантою вивчення архетипної проекції в різних текстах стала ідея відповідності структурації безсвідомого природній мові, тому у XX ст. дослідники архетипів звернулися до архетипного аналізу текстів (К. Леві-Стросс, М. Фуко, Ж. Лакан, Р. Барт та ін.). На думку К. Леві-Стросса, реконструкція архетипу дає змогу зрозуміти образи міфологічного мислення, які зазвичай кваліфікувались як абсурдні й беззмістовні [1970].

Всі наведені вище складники етнокультурної компетенції, вербалізовані у знаках природної мови формують *лінгвокультурологічне поле*, яке належить мовно-культурній компетенції. Міжрівневою одиницею цього поля, мінімальним мовно-знаковим носієм етнокультурної компетенції є ***лінгвокультурема*** [Воробьев 1994, 34-35]. Лінгвокультурема поєднує форму, мовне значення й культурний зміст. Вона не є одиницею мовної системи, а лише базовим терміном лінгвокультурології і служить на позначення одиниці вербалізації культурного змісту. План форми лінгвокультуреми може відповідати лексемі, словосполученню, тексту. Планом її змісту є *культурна інформація* – сукупність культурно маркованих знань й уявлень носіїв певної етнічної культури.

Стратифікація мовно-культурної компетенції у складі етнокультурної залишається дискусійною та відкритою проблемою сучасної лінгвокультурології. Складність полягає насамперед у невизначеності одиниць, що є маркерами культурного змісту.

Деякі лінгвокультурологи вважають, що культурна інформація має чотири способи представлення в мові й мовленні, зокрема: 1) культурні семи як елементи значення номінативних одиниць, які позначають культурні реалії; 2) культурний фон як ідеологічно маркований культурний зміст номінативних одиниць; 3) культурні концепти – відносно стійкі уявлення, сформовані в певній культурі на підставі відповідних ціннісних орієнтацій і соціально-історичного досвіду носіїв культури, позначених абстрактними іменниками (наприклад, концепти Доля, Воля, Істина, Милосердя, Добро, Зло і т. ін.); 4) культурну конотацію як оцінні, емоційні, експресивні й функціонально-стилістичні відтінки значення мовних одиниць, зумовлені культурними пріоритетами й установками [Опарина 1999, 34-35].

Натомість В. Маслова розглядає дев'ять типів лінгвокультурних одиниць і явищ: 1) слова і вирази, що є предметом лінгвокраїнознавства; 2) міфологізовані культурно-мовні одиниці (міфологеми); 3) паремії; 4) символи та стереотипи, еталони й ритуали; 5) образи; 6) мовленнєву поведінку; 7) стилістичний уклад мови; 8) мовленнєвий етикет; 9) взаємодію релігії й мови [1997, 12-25]. Як здається, у наведених класифікаціях не витримано принцип ієрархії рівнів: семи є одиницями значення, концепти – когнітивного рівня, символи, стереотипи також є концептуальними структурами, а паремії, міфологеми належать до мовних одиниць і т. ін.

Одним із базових понять мовно-культурної компетенції є ***код культури*** – мережа членування, категоризації, оцінок інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлена його культурою й репрезентована в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, а також у нормах моралі, поведінці членів етнічної спільноти [Красных 2002, 232]. Наведене тлумачення містить суперечність внутрішньої форми терміна «код» і ключового слова *мережа*, яке відносить поняття до рівня свідомості, а не мови. Як здається, код культури є саме лінгвокультурологічним полем у знаковій системі мови.

Загальні різновиди культурних кодів є універсальними, проте їхні вияви в кожній культурі мають свою специфіку. Дослідники виділяють такі коди культури, як: 1) соматичний (тілесний), найбільш давній із наявних, представлений символьними функціями різних частин тіла людини; 2) просторовий, пов'язаний із членуванням простору, абсолютною й відносною локалізацією людини і предметного світу; 3) часовий, що фіксує уявлення абсолютного й відносного часу, відношення життя людини до часу Всесвіту і т. ін.; 4) предметний, який відтворює еталони метричної системи, представляє побутові реалії й різні артефакти; 5) біоморфний, співвіднесений із сприйняттям тваринного, рослинного світу та світу міфологічних істот; 6) духовний, що відображає моральні пріоритети, культурні цінності тощо [Красных 2002, 233-257]. У науковій літературі виокремлюються також антропний, космологічний, акціональний, релігійний, сенсорний, аксіологічний коди й деякі інші. У сучасній лінгвокультурології існує нагальна потреба упорядкування системи культурних кодів шляхом їхньої систематизації та ґрунтовного аналізу міжкодових метафоричних переходів. Межа між кодами культури не є чіткою, вони дифузно проникні. Одним із механізмів такого взаємного проникнення служить переінтерпретація кодів на підставі онтологічної концептуальної метафори – представлення однієї кодової системи позначень знаками іншої. Так, соматичний код може постачати знаки для просторового, часового, духовного й ін. кодів, просторовий і сенсорний коди є аксіологізованими, біоморфний і предметний служать на позначення оцінки, людини, простору, часу тощо. Аналіз кодів здійснюється шляхом архетипного, компонентного, дистрибутивного, етимологічного, текстово-інтерпретаційного аналізу, застосовує зіставлення з кодами інших культур, концептуальне моделювання.

8. Проблеми інкультурації та акультурації. Культурний шок.

Процес набуття людиною етнічної та культурної ідентичності дає змогу їй ставати повноправним членом суспільства, почуватися більш-менш комфортно, сприймати й розуміти навколишній світ, адекватно реагувати на нього. У процесі соціалізації індивіда здійснюється його ***інкультурація***, яка є засвоєнням людиною культурних норм, цінностей, надбань певного угруповання, набуттям культурної ідентичності, тобто усвідомленням своєї належності до певної культури шляхом ототожнення себе, свого світогляду, поведінки з культурними зразками, що дає змогу людині орієнтуватися в певному соціокультурному середовищі, упорядковувати власну життєдіяльність, передбачувати її наслідки, обирати той чи інший тип, манеру й форму спілкування. Терміни «інкультурація» і «соціалізація» інколи розглядаються як синоніми на підставі широкого розуміння культури як будь-якої біологічно не успадкованої діяльності, закріпленої в певних результатах. Однак більшість дослідників усе ж розмежовують ці терміни: соціалізація є гармонійним входженням індивіда до соціального середовища, а інкультурація трактується як засвоєння ним духовної й матеріальної культури соціуму й етнічної групи, представником якої людина є. Результатом інкультурації є емоційна та поведінкова схожість індивіда з іншими членами групи й відмінність від представників інших етнокультурних груп [Грушевицкая и др. 2003, 71-72].

Американський антрополог М. Херсковіц, учень Ф. Боаса, розглядав інкультурацію на двох рівнях. *Перший* (дитинство) забезпечує стабільність культури, адже дитина засвоює культурний досвід попередників у незмінному вигляді, ще не маючи змоги оцінити його. На цьому рівні діти навчаються найважливішим елементам, установкам і нормам культури, набувають певних культурних навичок, однак їхнє ставлення до засвоєного є некритичним, оскільки діти лише слідують правилам культурної гри, відтворюють уже наявні в культурі зразки, уникаючи випадкових і нових елементів. Цей етап триває до завершення підліткового віку. Осередками інкультурації для дитини є родина, вікова група, школа, ЗМІ, церква, спортивні й інші гуртки. Психологічними механізмами інкультурації на цьому етапі вважаються імітація як усвідомлене наслідування певної моделі поведінки; ідентифікація як прагнення дитини до ототожнення з батьками, близькими людьми; почуття сорому та провини як негативні механізми.

Другий рівень (зрілість) є усвідомленим засвоєнням культурних норм і цінностей й оцінкою їх під кутом зору власних потреб і наслідків культурної ідентифікації. Така оцінка детермінує можливі зміни в культурі, надає їй динамізму при збереженні певних консервативних структур, оскільки зріла людина може не приймати або заперечувати деякі культурні явища та вносити до культури відповідні зміни. Гармонійна й послідовна інкультурація завершується формуванням менталітету як сукупності установок і можливостей індивіда мислити, відчувати та сприймати світ, ідентифікуючи себе із соціокультурною спільнотою. Інститутами інкультурації на цьому рівні є навчальні заклади, професійне середовище, родина, громадянське суспільство, засоби масової інформації тощо [Грушевицкая и др. 2003, 76-84].

Дослідники виділяють три способи передачі культурної інформації: вертикальну трансмісію (вплив культурної компетенції батьків на дітей), горизонтальну трансмісію (вплив спілкування з ровесниками), непряму трансмісію (вплив навчання у школі, вищих закладах освіти, дорослого оточення).

Випадки різного ступеня адаптації людини у процесі життєдіяльності до іншої культури внаслідок різноманітних культурних контактів отримують в етнології назву «акультурація».

Акультурація є процесом засвоєння людиною чужої культури, адаптацією до нових культурних умов із метою досягнення сумісності із соціокультурним середовищем. Акультурація почала досліджуватися в перші десятиліття XX ст. американськими культурними антропологами Р. Редфілдом, Р. Лінтоном, М. Херсковіцем у ракурсі взаємодії різних культурних груп як змішування й досягнення стану етнічної й культурної однорідності (наприклад, формування американської культури). Акультурація розглядалася ними спершу як процес контактування відмінних у культурному відношенні етнічних груп, у результаті чого обидві змінюють вихідні культурні моделі, а культури змішуються. Дослідники вважали, що невідворотним і неминучим результатом такої взаємодії культур є і стан етнічної однорідності, що згодом кваліфікувалося як спрощений погляд на етнокультурну взаємодію. Саме в межах цієї теорії виникла концепція «плавильного котла» культур.

Поступово теорія акультурації зазнавала змін і почала розглядатися на рівні психології індивіда. Дослідники виокремлюють чотири головних форми акультурації: 1) асиміляцію як прийняття людиною чужої культури при відмові від власної, первинної; 2) сепарацію – заперечення чужої культури при збереженні власної культурної ідентичності; 3) маргіналізацію – утрату власної первинної культурної ідентичності при відсутності зацікавлення в чужій культурі через дискримінацію чи сегрегацію з боку чужої культури; 4) інтеграцію – поєднання своєї й чужої культури [Грушевицкая и др. 2003, 254]. Найбільш оптимальною формою, на думку сучасних дослідників проблеми, є інтеграційна, що зумовлює формування двокультуральної особистості. Акультурація здійснюється шляхом формування етнокультурної та мовнокультурної компетенції (чужої мови та культури).

Результатом акультурації є адаптація індивіда до життя в чужій культурі. Така адаптація має два вияви: психологічний і соціокультурний. Перший відтворюється у психологічному задоволенні, формуванні почуття особистісної та культурної ідентичності. Другий полягає в умінні вільно орієнтуватися в новій культурі, вирішувати власні соціальні проблеми, в отриманні гарної роботи, наявності професійних досягнень, добробуту і т. ін. Акультурація здійснюється в кілька етапів: 1) нульова фаза як підготовча (збір інформації про культуру іншого народу, перше знайомство з мовою); 2) фаза вживання в культуру (вороже ставлення до культури й мови, порушення уявлення про ідентичність, утрата орієнтації в соціокультурному просторі); 3) адаптивна фаза (деяке примирення з чужою культурою шляхом пошуку спільного з власною культурою або допустимого для себе); 4) етап рівноваги, що здебільшого триває два роки при перебуванні в чужій країні (зменшення міри критики

чужої культури, прагнення створити об'єктивну думку); 5) остання фаза (повернення додому й адаптація до своєї культури, порівняння культур і вражень) [Белянин 2003, 164-165].

Вплив чужої культури на людину спричиняє психічну напругу, стрес через неповну акультурацію, нетотожність культур, що в етнологічній літературі отримало позначення ***«культурний шок»***. Термін уведений американським дослідником Р. Обергом у 1955 р. [Oberg 1960, 177-182]. Культурний шок виникає на підставі різкого розходження матеріальних і духовних культур двох народів, що виявляється в умовах особистісного, безпосереднього контакту представників однієї культури із представниками іншої й супроводжується нерозумінням, неадекватною інтерпретацією або прямим відторгненням із позицій власної культури [Стернин 2001, 153]. Виявами культурного шоку є напруга через зусилля, спрямовані на досягнення психологічної адаптації; почуття втрати; почуття самотності; порушення рольових очікувань і самоідентифікації; тривога від усвідомлення культурних розбіжностей, яка може перетворюватися на відразу до нової культури; почуття меншовартості через неспроможність справитися із ситуацією. Культурний шок спричинений руйнуванням звичної системи орієнтацій, стереотипів, норм і цінностей. Він може мати негативні й позитивні наслідки. Сучасні дослідники розглядають його як частину звичайного процесу адаптації до нових умов, що сприяє культурному розвиткові особистості. Перебіг культурного шоку характеризується п'ятьма етапами у моделі кривої адаптації (U-подібна крива: від добре до гірше, далі до погано, краще, добре). Чинниками впливу на культурний шок є індивідуальні характеристики людини, мотиви адаптації, досвід, дистанція між рідною й чужою культурами, важливість збереження обличчя, умови нового середовища існування [Грушевицкая и др. 2003, 260-266]. У міжкультурній комунікації застосовується термін «***комунікативний шок***» – різке усвідомлюване розходження в нормах, традиціях спілкування народів, що виявляється в умовах безпосередньої комунікації й викликає подив, неадекватно інтерпретований представником однієї лінгвокультурної спільноти з позицій власної комунікативної культури [Стернин 2001, 153]. Комунікативний шок можливий як у невербальній комунікативній поведінці, так й у сфері соціального символізму народу. Комунікативний шок може викликати комунікативні шумові ефекти або спричинити комунікативний конфлікт чи цейтнот.

Сьогодні теорія акультурації знов перейшла на рівень вивчення взаємодії етнокультурних груп і культур в умовах міжкультурних контактів у зв'язку з посиленням міграційних процесів. Але базовим визначенням акультурації стало інше – вона постає як процес зміни лише однією групою своєї первісної культурної моделі в умовах контакту двох етнокультурних груп або взаємного вибіркового засвоєння ними елементів культури одна одної [Садохин 2002, 214]. В етнології міжкультурна взаємодія розглядається в межах чотирьох варіантів культурних контактів: 1) додавання, що передбачає засвоєння етнокультурною групою деяких досягнень іншої, контактної; 2) ускладнення як якісної зміни культури етносу під впливом більш зрілої культури (таким є

вплив китайської культури на японську); 3) зменшення як втрати власних культурних елементів шляхом впливу більш розвинутої культури (приміром, айни втратили навички виготовлення керамічного посуду); 4) збіднення (ерозії) як руйнування культури (поступове зникнення айнської культури під впливом японської наприкінці XIX ст.) [Садохин 2002, 208-209]. Результати акультурації визначаються зрілістю культур, способами міжетнічних контактів (завоювання, економічна експансія, політичний вплив, мирне співробітництво тощо), глобальною та регіональною ситуацією, мовною політикою держави в умовах полілінгвокультурної ситуації в країні чи регіоні тощо.

9. Проблеми міжкультурної комунікації.

Міжкультурна комунікація, на відміну від монокультурної комунікації, є інформаційним обміном співрозмовників, належних до різних культур. Цей різновид комунікації є предметом однойменної маргінальної галузі мовознавства, спрямованої на аналіз параметрів, особливостей міжкультурного спілкування, соціокультурних чинників його оптимізації; на формування практичних навичок і вмінь спілкування із представниками інших культур.

Передумовами становлення міжкультурної комунікації саме у США були суто практичні інтереси американських політиків і бізнесменів, які поширювали свій вплив на інші країни, що потребувало не лише знання мов інших народів, а й формування міжкультурної комунікативної компетенції як знання матеріальної та духовної культури чужих етносів. США розробили програму допомоги країнам третього світу, центром якої став Корпус Миру. Як зазначають автори російського підручника «Основы межкультурной коммуникации», «численні невдачі активістів Корпусу Миру поставили питання про фахову підготовку, у якій потрібно було головну увагу зосередити на формуванні вмінь і навичок міжкультурного спілкування, а не на простому інформуванні про культурні особливості тієї чи іншої країни» [Грушевицкая и др. 2003, 10].

У 1946 р. уряд США створив Інститут служби за кордоном, який очолив Е. Холл. Дослідник залучив до роботи в інституті не лише лінгвістів, а й антропологів, психологів і соціологів, які створили перші навчальні програми та методики навчання міжкультурному спілкуванню. Головним принципом навчального процесу Е. Холл вважав ілюстративний, тобто навчання на конкретних прикладах міжкультурних контактів. Але виникнення міжкультурної комунікації як дисципліни пов'язується саме з виходом у світ книги американських лінгвістів Е. Холла та Дж. Трейджера «Культура як комунікація. Модель аналізу» 1954 р., де вперше було вжито цей термін у значенні ідеальної мети, досягнення якої повинна прагнути людина в бажанні якнайкраще й найефективніше адаптуватися до навколишнього світу [Trager, Hall 1954]. У 1959 р. у книзі Е. Холла «Німа мова» були обґрунтовані головні засади міжкультурної комунікації [Hall 1959].

У Західній Європі на межі 70–80 р. р. також були відкриті відділення міжкультурної комунікації. На пострадянському просторі міжкультурна комунікація почала розроблятися у 90-ті р. р. на базі практики викладання

іноземних мов, перекладознавства, етнопсихолінгвістики, культурології, лінгвокраїнознавства, паралінгвістики. Сьогодні можна говорити про своєрідне соціальне замовлення на дослідження проблем міжкультурної комунікації, оскільки чимало людей стикається із проблемами міжкультурного нерозуміння, зумовленого розбіжностями в культуроспецифічних нормах комунікації. Це викликає в партнерів почуття невпевненості й остраху зробити промах, потрапити до «комунікативної пастки» [Трошина 2000, 57]. Особлива увага до міжкультурної комунікації зумовлена тим, що в наш час як ніколи постала проблема «виховання терпимості до чужих культур, пробудження цікавості та поваги до них, подолання в собі почуття роздратування від надмірності, недостатності чи просто несхожості інших культур» [Тер-Минасова 2004, 11]. Міжкультурна комунікація має теоретичний та прикладний напрями: перший обґрунтовує теоретичні засади вивчення акультурації, її типів і засобів, установлює специфіку та складники міжкультурної компетенції, другий розробляє методики міжкультурного тренінгу, засоби послаблення й усунення культурного шоку і т. ін.

Проблемами міжкультурної комунікації цікавляться представники різних наук і лінгвістичних галузей: антропології, психології, етнориторики, фольклористики, етнографії мовлення, етнолінгвістики й лінгвокультурології, теорії комунікації тощо. Ф. Бацевич виокремлює аспекти міжкультурної комунікації, пов'язані з культурною традицією (дозволи та заборони на певні типи спілкування, стереотипні ситуації спілкування, етикетні характеристики, рольові та соціально-символічні особливості комунікації, організацію текстів тощо); із соціальними чинниками й соціальними функціями спілкування (функціонально-стильові підмови, етикетні форми); зі специфікою тезаурусів (систему традиційних образів, порівнянь, кінетичні засоби); із мовними особливостями спільноти (систему стереотипів, символів, структуру текстів етикетні форми тощо) [2004, 253]. Однак, як здається, диференціація аспектів міжкультурної комунікації ще потребує уточнень.

Залежно від змісту поняття «культура» й розрізнення сфер макро- й мікрокультур (субкультур) міжкультурна комунікація може мати різні типи: комунікація між макрокультурами (наприклад, європейською й латиноамериканською і под.); міжетнічна – спілкування між представниками різних етносів і субкультур; контркультурна – між представниками материнської культури й дочірньої субкультури; і комунікація між соціально, релігійно, територіально, статево, класово однорідними групами в межах одного соціуму (наприклад, спілкування між католиками та православними, жінками й чоловіками, представниками одного регіону й іншого тощо) [Грушевицкая и др. 2003, 142-143].

У межах проблематики етнолінгвістики перебуває саме міжетнічна комунікація, лінгвокультурологічна галузь може охоплювати вивчення інших наведених вище типів міжкультурної комунікації. Лінгвістичний аспект міжкультурної комунікації спрямований на дослідження мовних і паравербальних маркерів культурної інформації з метою досягнення комунікативного співробітництва як взаєморозуміння носіїв різних культур і запобігання комунікативному конфлікту. У лінгвістиці це спрямування властиве етнографії

мовлення, яка вивчає правила й моделі комунікації в різних мовленнєвих колективах. Одним із найголовніших завдань міжкультурної комунікації є формування міжкультурної комунікативної компетенції на засадах культурного релятивізму й толерантності до чужої культури й мови, до їхніх культурних стандартів.

Міжкультурна компетенція є знанням на підставі власної культурної компетенції чужих культурних стандартів, які ґрунтуються на традиційних культурних нормах і уявленнях. Міжкультурна компетентність формується як позитивне ставлення до наявності в суспільстві різних етнокультурних груп. Вона наявна як у індивіда, так і в державі на підставі політики добровільної адаптації соціальних і політичних інститутів суспільства до потреб різних культурних груп [Грушевицкая и др. 2003, 277].

Культурні стандарти фіксуються у знаковій формі культурно-мовного коду, тобто володіння іншою мовою ще не передбачає комунікативної успішності, адже для цього потрібне органічне поєднання мовного й культурного кодів у спілкуванні. При наявності лакун чужого культурного досвіду мовець може компенсувати цю лакуну кодом рідної культури, що нерідко призводить до *парадоксів міжкультурної комунікації*, зокрема, псевдокомунікації, що характеризується ілюзією спілкування, непорозумінням, частковим блокуванням каналів комунікації. О. Леонтович розглядає два коди у спілкуванні: мовний та культурний. У випадку розбіжності цих кодів канали комунікації блокуються [1999, 81]. Як зазначає О. Трошина, проникнення елементів культурного коду до мовного можливе при заповненні пропусків у структурі фрейму на підставі власного національно-культурного досвіду, що може призвести до побудови помилкових логічних ланцюжків. Слова, дібрані під впливом національно-культурно-специфічного фрейму, викликають невиправдані в іншому коді асоціації, що призводить до нерозуміння [2000, 61]. Як свідчить практика, збої в міжкультурному спілкуванні настають тим імовірніше, чим ближчими є культури одна одній при значному збігові культурем і біхевіорем, тобто правил культурного коду спілкування й реалізації їх у комунікативній поведінці.

Головними *стратегіями міжкультурної комунікації* дослідники вважають правила Х. Грайса. М. Клайн коректує їх відповідно до норм міжкультурної комунікації таким чином: 1) правило кількості − формулюй висловлення по можливості інформативно згідно із правилами дискурсу й норм культури; 2) правило якості − формулюй висловлення відповідно до норм власної культури; не кажи того, що суперечило б уявленню про культурні норми істинності, гармонії, співчуття та / або поваги; 3) правило модальності − не ускладнюй взаєморозуміння більше, ніж того потребують інтереси збереження обличчя й авторитету; 4) уникай двозначності, навіть якщо вона необхідна для ввічливості або збереження основних культурних цінностей, наприклад, гармонії; формулюй висловлення такої довжини, яку диктує мета спілкування і дискурсивні правила твоєї культури; структуруй висловлення відповідно до правил твоєї культури [Clyne 1994].

Наведені стратегії ґрунтуються на принципі ***культурного релятивізму***, згідно з яким культурні цінності різних народів визнаються рівноправними,

культура кожного народу є відносною, й адекватно оцінити її можна не за якимись універсальними критеріями, а виходячи із самої культури, її закономірностей і цілісності. Аналіз й оцінювання змісту інших культур може відбуватися і відносно стандартів і норм власної культури за умови визнання рівноправності й повноцінності власної й інших культур. Культурний релятивізм як бажана характеристика мовної особистості створює необхідні передумови для комунікативного співробітництва як взаєморозуміння у процесі міжкультурної комунікації, хоч і висуває високі вимоги до людини, оскільки позбавляє її звичних ціннісних орієнтирів [Трошина 2000, 60].

Головні положення культурного релятивізму були сформульовані американським соціологом У. Самнером, розвинуті його співвітчизниками антропокультурологом Р. Бенедикт, антропологом М. Херсковіцем у середині XX ст., хоч ще фундатор американської антрополінгвістики Ф. Боас першим висловив думку про самоцінність окремих культур. М. Херсковіц виокремив три аспекти культурного релятивізму: методологічний, спрямований на опис певної культури в її власних термінах; філософський, що полягає у визнанні множинності шляхів культурного розвитку й запереченні еволюційної зміни стадій культурного росту; практичний, що передбачає залучення до індустріальної цивілізації архаїчних культур при збереженні їхньої культурної самобутності. Підґрунтям релятивізму дослідник уважав процес інкультурації як входження індивіда ще з дитинства до рідної культури. М. Херсковіц відмовився від європоцентризму в описі й поясненні культур різних народів. Культуру він розумів як неповторну, унікальну модель створеного людиною середовища існування, яка визначається традицією, зумовленою системою цінностей, специфічною для кожного народу. У кожній культурі є культурний фокус – найістотніша риса цієї культури.

Культурному релятивізму протистоїть принцип ***етноцентризму***, який є типом ціннісного судження про культурні надбання іншого народу з позицій переваг ціннісних орієнтацій і критеріїв власного етносу. Жорсткий етноцентризм означає свідоме сприйняття носіями культури власного культурного стандарту як єдино можливого та правильного (рідна культура завжди перевершує культури інших етносів). Слабкий варіант етноцентризму є несвідомим процесом, його важко розпізнати, адже людина погано сприймає поведінку, дії, не характерні для неї та її оточення. Етноцентризм є однією з головних перешкод міжкультурних контактів і нерідко призводить до комунікативного конфлікту при міжкультурному спілкуванні.

На увагу заслуговує розподіл між принципами ентоцентризму та культурного релятивізму в ***моделі акультурації М. Беннета*** [Bennet 1986], метою якої стала підготовка людини до міжкультурної взаємодії на підставі досягнення міжкультурної чуйності. Усвідомлення культурних розбіжностей, на думку дослідника, проходить у кілька етапів, спрямованих від етноцентризму до етнічного релятивізму. Етноцентристські етапи мають такі рівні: 1) заперечення культурних розбіжностей між етнічними групами, що виявляється в ізоляції та сепарації; 2) захист, коли людина сприймає вже усвідомлені на попередньому рівні культурні розбіжності як загрозу для

власного існування й намагається протистояти цій загрозі шляхом дифамації (наклепу), відстоювання переваги власної культури без прямого заперечення інших; 3) применшення як остання спроба зберегти етноцентристську позицію (на цьому етапі культурні розбіжності визнаються й не оцінюються негативно через універсалізм підходу до людини як створіння Божого). Останній етап є перехідним до етнорелятивістських, коли людина, по-перше, визнає можливість поваги культурних розбіжностей; по-друге, прагне опанувати норми й цінності чужої культури, адаптуватися; по-третє, повністю пристосовується до чужої культури й формує у власній особі мультикультурну особистість.

Головним методом оволодіння міжкультурною компетенцією є ***міжкультурний тренінг***, метою якого є зниження етноцентризму, формування культурного релятивізму, толерантності до чужої культури й підготовка людини до міжкультурних контактів, зокрема, спілкування. Тренінгу передують дидактичні методи навчання: просвітницька робота як отримання знань про історію народу, географічне положення країни, звичаї, традиції; орієнтування, що є програмою набуття норм, цінностей, правил поведінки в чужому культурному середовищі; й інструктаж, у ході якого людина отримує інформацію щодо проблем, які можуть виникнути при контакті з чужою культурою. В основі міжкультурного тренінгу лежить, по-перше, загальнокультурний тренінг, що дає змогу усвідомити норми, установки й цінності власної культури; по-друге, тренінг диференціації, спрямований на вияв розбіжностей і навичок їх розпізнавання; по-третє, тренінг культурного релятивізму; по-четверте, методика рольових ігор, орієнтована на ігрове переживання в ситуаціях міжкультурного спілкування при усуненні його конфліктних моментів й на формування вмінь і навичок сприйняття чужої культури.

Література

1. *Аверинцев С.С. Символ // Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.*
2. *Агеева Р.А. Страны и народы: Происхождение названий. – М., 1990.*
3. *Аймермахер К. Знак. Текст. Культура. – М., 1998.*
4. *Акимова Е., Гудавичюс А. Еще раз о стереотипах в этнолингвистике // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 2003. – V. 15.*
5. *Актуальные проблемы межкультурной коммуникации / Отв. ред И. Халеева. – М., 1999.*
6. *Алефиренко Н.Ф. «Язык» и «текст» культуры // Текст: Восприятие, информация, интерпретация. – М., 2002.*
7. *Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова: Синергетика языка, сознания и культуры. – М., 2002а.*
8. *Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. – М., 2005.*
9. *Алпатов В.М. История лингвистических учений. – М., 1998.*
10. *Анисимова Н.П. К интерпретации теории прототипов Э. Рош во Франции // Психолингвистические исследования слова и текста. – Тверь, 1997.*
11. *Антипов Г.А. и др. Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1989.*
12. *Антропов Н., Володина Т. Белорусская этнолингвистика сегодня: реализация идей // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 2006. – V. 18.*
13. *Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1.*
14. *Арутюнов С.А., Багдасаров А.Р. и др. Язык – культура – этнос. – М., 1994.*
15. *Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М., 1990.*
16. *Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1998.*
17. *Арутюнян И.В., Дробижева Л.М., Сусоколов А.А. Этнопсихология. – М., 1998.*
18. *Астафурова Т.Н. Лингвистические аспекты межкультурной деловой коммуникации. – Волгоград, 1997.*
19. *Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1994. – Т. 1.*
20. *Афанасьев А.Н. Происхождение мифа. – М., 1996.*

21. *Базылев В.Н. Язык-ритуал-миф. – М., 1994.*
22. *Байбурин А.К. Некоторые вопросы этнографического изучения поведения // Этнические стереотипы поведения. – Л, 1985а.*
23. *Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. – СПб., 1993.*
24. *Байбурин А.К. Этнические аспекты изучения стереотипных форм поведения и традиционных культур // Советская этнография. – 1985. – № 2.*
25. *Бардіна Н.В. Проблема енергеального моделювання української лінгвоментальності // Українська ментальність: діалог світів. Записки з українського мовознавства. – Одеса, 2003. – Вип. 12.*
26. *Баронин А.С. Этническая психология. – К., 2000.*
27. *Барт Р. Мифологии. – М, 1996.*
28. *Бартминьский Е. Этноцентризм стереотипа. Польские и немецкие студенты о своих соседях // Славяноведение. – М., 1997. – № 1.*
29. *Бартминьский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. – М., 2005.*
30. *Баткин Л.М. Два способа изучать историю культуры // Вопросы философии. – 1986. – № 12.*
31. *Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. – СПб., 1909.*
32. *Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – К., 2004.*
33. *Белехова Л.И. Архетипические словесные образы в современной американской поэзии // Вісник Київ. держ. лінгв. ун-ту. Філологія. – 1999. – Т. 2. – № 2.*
34. *Белова О.В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. – М., 2005.*
35. *Белянин В.П. Психолингвистика. – М., 2003.*
36. *Бергельсон М.Б. Межкультурная коммуникация как исследовательская программа: Лингвистические методы изучения кросс-культурных взаимодействий // Вестник Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – М., 2001. – № 4.*
37. *Бергсон А. Собр. соч.: В 4 т. – М., 1992. – Т. 1.*
38. *Бердій Т. Своєрідність української ментальності // Людинознавчі студії. – Дрогобич, 2000. – Вип. 2.*
39. *Березович Е.Л. К этнолингвистической интерпретации семантических полей // Вопросы языкознания. – 2004. – № 6.*
40. *Березович Е.Л., Гулик Д.П. Ономасиологический портрет «человека этнического»: принципы построения и интерпретации // Встречи этнических культур в зеркале языка в сопоставительном и лингвокультурологическом аспекте / Отв. ред. Г.П. Нещименко. – М., 2002.*
41. *Богданович Г.Ю. Русский язык в аспекте проблем лингвокультурологии. – Симферополь, 2002.*
42. *Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.*
43. *Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987.*
44. *Брутян Г.А. Гипотеза Сепира–Уорфа. – Ереван, 1968.*
45. *Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М., 1997.*
46. *Валодзіна Т. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў. – Мінськ, 1999.*
47. *Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М., 2001.*
48. *Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Пер. с англ. – М., 1996.*
49. *Вендина Т.И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм). – М., 1998.*
50. *Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М., 1980.*
51. *Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. — М., 1990.*
52. *Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л., 1940.*
53. *Винер Б.Е. Этничность в поисках парадигмы изучения // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 4.*
54. *Вовк Хв. К. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.*
55. *Воробьев В.В. Культурологическая парадигма русского языка: Теория описания языка и культуры во взаимодействии. – М., 1994.*
56. *Воробьев В.В. Лингвокультурологическая парадигма личности. – М., 1996.*
57. *Воробьев В.В. Лингвокультурология. – М., 1997.*
58. *Воробьев В.В. О статусе лингвокультурологии // IX Международный конгресс МАПРЯЛ. – Братислава, 1999. – Т. 2.*
59. *Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. – К., 1991. – Т. 1-2.*
60. *Восточнославянский этнолингвистический сборник / Под ред. А.А. Плотниковой. – М., 2001.*
61. *Гак В.Г Семиотические основы сопоставления двух культур // Вопросы языкознания. – 1999. – № 2.*
62. *Гак В.Г Фразеорефлексы в этнокультурном аспекте // Филологические науки. – 1995. – № 4.*
63. *Гачев Г. Национальные образы мира. Космо-психо-логос. – М., 1995.*
64. *Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т.т. – М., 1974. – Т. 3. Философия духа.*
65. *Герд А.С. Введение в этнолингвистику. – СПб., 1995.*
66. *Голованивская М.К. Французский менталитет с точки зрения носителя русского языка. – М., 1997.*
67. *Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики. – М., 2005 .*
68. *Грани слова: Сб. науч. статей к 65-летию проф. В.М. Мокиенко. – М., 2005.*
69. *Грановская Р.М., Крижанская Ю.С. Творчество и преодоление стереотипов. – СПб., 1994.*

70. *Грушевицкая Т.Г., Попов В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации / Под ред. А.П. Садохина. – М., 2003.*
71. *Гудков Д.Б. Межкультурная коммуникация: проблемы обучения. – М., 2000.*
72. *Гудков Д.Б. Прецедентные имена и проблемы прецедентности. – М., 1999.*
73. *Гудков Д.Б. Структура и функционирование двусторонних имен // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 1994. – № 6.*
74. *Гуленко В.В. Интровертная соционика // Соционика, ментология и психология личности. – К., 1996. – № 4.*
75. *Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX веков. – М., 1956.*
76. *Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.*
77. *Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. – М., 1994.*
78. *Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1992.*
79. *Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. – М., 1997.*
80. *Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры – М., 1972.*
81. *Гуревич П.С. Культурология. – М., 1999.*
82. *Дмитренко М. Народні повір'я. – К., 1997.*
83. *Добрльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Житомир, 2003.*
84. *Донец П.Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации. – Харьков, 2001.*
85. *Духовная культура и этническое самосознание. – М., 1993.*
86. *Дюркгейм Э. Социология: ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995.*
87. *Емельянов Ю.Н. Основы культурной антропологии. – СПб., 1994.*
88. *Жайворонок В.В. Нариси з української етнолінгвістики. – К., 2007.*
89. *Жайворонок В.В. Слово в етнологічному контексті // Мовознавство. – 1996. – № 1.*
90. *Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень // Мовознавство. – 2001. – № 5.*
91. *Залевская А.А. Межъязыковые сопоставления в психолингвистике. – Калинин, 1979.*
92. *Захаренко И В. Некоторые особенности фольклорных прецедентных высказываний // Функциональные исследования. – М., 1997.*
93. *Захаренко И.В. Прецедентные высказывания и их функционирование в тексте // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. – М., 1997.*
94. *Захаренко И.В., Красных В.В., Гудков Д.Б., Багаева Д.В. Прецедентное высказывание и прецедентное имя как символы прецедентных феноменов // Язык сознание, коммуникация. – М., 1997. – Вып. 1.*
95. *Зеленин Д.К. Избранные труды: Статьи по духовной культуре. – М., 1994.*
96. *Зеленский В. Послесловие // Юнг К.Г. Аналитическая психология. – М., 1995.*
97. *Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период). – М., 1965.*
98. *Игнатенко П.И. Национальный характер. – Днепропетровск, 1992.*
99. *Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов. – М., 2001.*
100. *Итс Р.Ф. Введение в этнографию. – Л., 1991.*
101. *Кабакова Т.И. Французская этнолингвистика: проблематика и методология // Вопросы языкознания. – 1993. – № 6.*
102. *Казакова А.Ю., Сорокин Ю.А. Какими видят себя русские и американцы // Проблемы социолингвистики и многоязычия. – М., 1997.*
103. *Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград, Архангельск, 1996.*
104. *Караулов Ю.М. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.*
105. *Клакхон К., Келли В. Понятие культуры // Человек и социокультурная среда. – М., 1992.*
106. *Клакхон К.К.М. Зеркало для человека. Введение в антропологию. – СПб., 1998.*
107. *Коваль В.И. Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение. – Гомель, 1994.*
108. *Козлов В. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. – М, 1969.*
109. *Кон И.С. Национальные особенности психологии людей // Социальная психология. – М., 1975.*
110. *Концепции зарубежной этнологии. – М., 1976.*
111. *Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы, 1995.*
112. *Костомаров В.Г., Бурвикова Н.Д. Как тексты становятся прецедентными // Русский язык за рубежом. – 1994. – № 1.*
113. *Кочетков В.В. Психология межкультурных различий. – Саратов, 1988.*
114. *Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – М., 2002.*
115. *Краткий этнологический словарь. – М., 1995.*
116. *Кримський Аг. Звиногородщина. Шевченкова батьківщина. З погляду етнографічного та діялектологічного. Побутово-фольклорні тексти. – К., 1930. – Частина 1. – Вип. 1.*
117. *Крысько В.Г., Деркач А.А. Этнопсихология. Теория и методология. – М., 1992. – Ч. 1-2.*
118. *Кукушкина Е.И. Познание, язык, культура. – М., 1984.*

119. *Культура: теории и проблемы. – М., 1995.*
120. *Кульчицкий Г. Мировосприятие украинца // Українська душа. – К., 1992.*
121. *Лебедева Н. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. – М., 1999.*
122. *Лебон Г. Психология толп. – М., 1999.*
123. *Левин М., Чебоксаров М. Очерки общей этнографии. – М., 1957.*
124. *Леви-Стросс К. Структура и форма // Семиотика. – М., 1983.*
125. *Леви-Стросс К. Структура мифов // Вопросы философии. – 1970. – № 7.*
126. *Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М., 1985.*
127. *Леві-Строс К. Міт і значення // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 1996.*
128. *Левкиевская Е.Е. Славянский оберег: Семантика и структура. – М., 2002.*
129. *Левкович В.П., Андрущак И.Б. Этноцентризм как социально-психологический феномен // Психологический журнал. – 1995. – № 2.*
130. *Левченко О.П. Фразеологічна репрезентація світу // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2002. – № 7.*
131. *Левченко О.П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект. – Львів, 2005.*
132. *Леонтович О.А. Парадоксы межкультурного общения // Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики. – Волгоград, 1999.*
133. *Леонтович О.А. Структурно-динамическая модель межкультурной коммуникации между русскими и американцами: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Волгоград, 2002.*
134. *Литвин Ф.А. Лексикографирование культурного компонента словаря // Лексика и лексикография. – М., 1998.*
135. *Литвин Ф.А. Язык и культура в словарном представлении // Лексика и лексикография. – М., 1997.*
136. *Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991.*
137. *Логический анализ языка. Образ человека в зеркале языков и культур. – М , 1998.*
138. *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. – М., 1999.*
139. *Локк Дж. Избранные философские произведения. – М., 1960. – Т. 1.*
140. *Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. Труды по языкознанию. – М., 1982.*
141. *Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М., 1992.*
142. *Лотман Ю.М. Культура как коллективный интеллект и проблемы искусственного разума. – М., 1977.*
143. *Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб., 2001.*
144. *Лурье С.В. Историческая этнология. – М., 1997.*
145. *Маковский М.М. Язык – миф – культура. – М., 1996.*
146. *Маркарян Э.С. Очерки теории культуры. – Ереван, 1969.*
147. *Маслова В.А. Введение в культурологию. – М., 1997.*
148. *Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001.*
149. *Межкультурная коммуникация. – Нижний Новгород, 2001.*
150. *Мелетинский Е.М О литературных архетипах. – М., 1994.*
151. *Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М., 1995.*
152. *Ментальность россиян (Специфика сознания больших групп населения России). – М., 1997.*
153. *Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М., 2000.*
154. *Мечковская Р.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура. – М., 2004.*
155. *Мещеряков А.И. Слепоглухонемые дети. – М., 1974.*
156. *Мид М. Культура и мир детства. – М., 1998.*
157. *Мир звучащий и молчащий. Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян / Под ред. С.М. Толстой. – М., 1999.*
158. *Михайлов А.В. Языки культуры. – М., 1997.*
159. *Мнацаканян М.О. Этносоциология: нации, национальная психология и межнациональные конфликты. – М, 1998.*
160. *Мокиенко В.М. Образы русской речи. Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии. – Л., 1986.*
161. *Московичи С. Машина, творящая богов. – М., 1998.*
162. *Мурзин Л.Н. О лингвокультурологии, ее содержании и методах // Русская разговорная речь как явление городской культуры. – Екатеринбург, 1996.*
163. *Налимов В.В., Дрогалина Ж.А. Вероятностная модель бессознательного: Бессознательное как проявление семантической Вселенной // Психологический журнал. – 1984. – Т.5. – № 6.*
164. *Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977.*
165. *Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К., 1992.*
166. *Овсянико-Куликовский Д. Психология национальности. – Петроград, 1922.*
167. *Оконешникова А.П. Межэтническое восприятие и понимание людьми друг друга. – Пермь, 1999.*
168. *Ольшанский И.Г. Лингвокультурология в конце ХХ в.: итоги, тенденции, перспективы // Лингвистические исследования в конце ХХ века: Сб обзоров. – М., 2000.*
169. *Ольшанский И.Г. Лингвокультурология: Методологические основания и базовые понятия // Язык и культура. – М., 1999. – Вып. 2.*
170. *Ольшанский И.Г. Этно(психо)семантика и национально-культурное своеобразие языков // Проблемы этносемантики: Сб. обзоров. – М., 1998.*

171. *Ольшанский И.Г. Этнический менталитет как проблема психолингвистики и культурологи // Теория перевода и методика подготовки переводчиков. – М., 1999.*
172. *Опарина Е.О. Лингвокультурология: Методологические основания и базовые понятия // Язык и культура: Сб. обзоров. – М., 1999.*
173. *Опарина Е.О., Сандомирская И.И. Фразеология и коллективная культурная идентичность // Profilowanie w języku i w tekscie. – Lublin, 1998.*
174. *Орлова Э.А. Введение в социальную и культурную антропологию. – М., 1994.*
175. *Павленко В.Н. Факторы этногенеза. – Харьков, 1993.*
176. *Павловская А.В. Россия и Америка. Проблемы общения культур. – М., 1998.*
177. *Пальчевська О.С. Концепт ШЛЯХ в англійській, французькій та українській мовах: лінгвокогнітивний та етнолінгвістичний ракурси: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2006.*
178. *Петров М.К. Язык, знак, культура. – М., 1991.*
179. *Пиаже Ж. Аффективное бессознательное и когнитивное бессознательное // Вопросы психологии. – 1996. – №6.*
180. *Пигалев А.И. Культурология. – Волгоград, 1999.*
181. *Подюков И.А. Народная фразеология в зеркале народной культуры. – Пермь, 1990.*
182. *Понятие судьбы в контексте разных культур // Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М., 1994.*
183. *Постовалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы // Фразеология в контексте культур. – М., 1999.*
184. *Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993.*
185. *Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре. – М., 2000.*
186. *Признаковое пространство культуры / Под ред. С.М. Толстой. – М., 2002.*
187. *Проблемы этносемантики: Сб. обзоров. – М., 1998.*
188. *Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – М., 1996.*
189. *Рождественский Ю.В. Философия языка. Культуроведение и дидактика: Современные проблемы науки о языке. – М., 2003.*
190. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988.*
191. *Русский космизм. – М., 1993.*
192. *Русский язык в контексте культуры. – Екатеринбург, 1999.*
193. *Рыжков В.А. Особенности стереотипизации, необходимо сопровождающей социализацию индивида в рамках определенной национально-культурной общности // Языковое сознание: Стереотипы и творчество. – М., 1988.*
194. *Садохин А.П. Этнология. – М., 2002.*
195. *Селиванова Е.А. Лингвокультурный аспект коммуникативного шума // International Scientific Conference LINGVAPAX 8. – Kiev, 2000. – V. 3.*
196. *Селиванова Е.А. Мифологемы русского этносознания в номинативной подсистеме языка // Мир русского слова и русское слово в мире. – Т. 4. Язык. Сознание. Личность. Коммуникация в межкультурной среде: Материалы XI Конгресса МАПРЯЛ. – Варна, София (Болгария), 2007.*
197. *Селиванова Е.А. Процессы неологизации в ракурсе динамики этносознания // Лексико-грамматические инновации в современных восточнославянских языках: Материалы 3-й Международной научной конференции. – Днепропетровск, 2007.*
198. *Селіванова О.О. Імплікатури мовної поведінки людини в етносвідомості українців (на матеріалі фразем і паремій) // Slowo. Tekst. Czas YIII. Czlowiek we frazeologii i leksyce języków slowiańskich. – Szczecin, 2005a.*
199. *Селіванова О.О. Міфологемна мотивація номінативних одиниць (на матеріалі української мови) // Мовознавство. – 2006. – № 6.*
200. *Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К., Черкаси, 2004.*
201. *Селіванова О.О. Опозиція свій / чужий в етносвідомості (на матеріалі українських паремій) // Мовознавство. – 2005. – № 1.*
202. *Селіванова О.О. Фразеологізація сенсорики української етносвідомості // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2006.*
203. *Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993.*
204. *Символический язык традиционной культуры / Под ред. С.М. Толстой, И.А. Седаковой. – М., 1993.*
205. *Скворцов Н.Г. Проблема этничности в социальной антропологии. – СПб., 1996.*
206. *Слухай Н.В. Відображення уявлень про міфопоетичний хронотоп у східнослов'янському мовно-концептуальному просторі // Слов'янський вісник: Зб. наук. праць. Сер. філол. науки. – Рівне, 2003. – Вип. 3.*
207. *Слухай Н.В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології. – К., 2005.*
208. *Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М., 2000.*

209. *Советская этнография. – М., 1970. – № 3.*
210. *Современная зарубежная этнопсихология. – М., 1979.*
211. *Солодуб Ю.П. Национальная специфика и универсальные свойства фразеологии как объект лингвистического исследования // Филологические науки. – 1990. – № 6.*
212. *Солодухо Э.М. Теория фразеологического сближения (На материале языков славянской, германской и романской группы). – Казань, 1989.*
213. *Сорокин Ю.А. Введение в этнопсихолингвистику. – Ульяновск, 1998.*
214. *Сорокин Ю.А. Речевые маркеры этнических и институциональных портретов и автопортретов // Вопросы языкознания. – 1995. – № 6.*
215. *Сорокин Ю.А. Что такое прецедентный текст? // Семантика целого текста. – М., 1987.*
216. *Сорокин Ю.А. Этнические формы культуры: сознание и модусы его вербальной репрезентации // RES LINGUISTICA. – М., 1999.*
217. *Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Культура и ее этнопсихолингвистическая ценность // Этнопсихолингвистика. – М., 1988.*
218. *Сорокин Ю.А., Михалева И.М. Прецедентный текст как способ фиксации языкового сознания // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993.*
219. *Сорокин Ю.А.Этническая конфликтология (Теоретические и экспериментальные фрагменты). – Самара, 1994.*
220. *Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 2001.*
221. *Степанов Ю.С. Номинация, семантика, семиология // Языковая номинация. Общие вопросы. – М., 1977.*
222. *Стернин И.А. Введение в речевое воздействие. – Воронеж, 2001.*
223. *Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М., 1999.*
224. *Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. – К., 1890.*
225. *Тайлор Э. Первобытная культура. – М., 1991.*
226. *Тарланов З.К. Язык и культура. – Петрозаводск, 1993.*
227. *Тарланов З.К. Язык. Этнос. Время. – Петрозаводск, 1993.*
228. *Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. – М., 1993.*
229. *Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.*
230. *Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000.*
231. *Тищенко О.В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі. – К., 2000.*
232. *Тищенко О.В. Теоретико-концептуальні засади слов'янської етнолінгвістики // Слов'янський науковий вісник:/ Збірник наукових праць Сер Філол. науки. – Рівне, 2003. – Вип. 3.*
233. *Токарев С.А. Проблема типов этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) // Вопросы философии. – 1964. – № 11.*
234. *Токарева И.И. Этнокультурные стереотипы коммуникативного поведения: Дис. ... д-ра филол. наук. – Мінск, 1999.*
235. *Токарева И.И. Этнолингвистика и этнография общения. – Мінск ,2001.*
236. *Толстая С.М. К прагматической интерпретации обряда и обрядового фольклора // Образ мира в слове и ритуале. Балканские чтения. – М., 1992.*
237. *Толстая С.М Постулаты московской этнолингвистики // Etnolingwistyka. Problemy jezyka i kultury / Red. J. Bartminski. – Lublin, 2006. – V. 18.*
238. *Толстой Н.И. Дополнительные суждения о реконструкции праславянской фразеологии // Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры. – М., 1999.*
239. *Толстой Н.И. Из «грамматики» славянских обрядов // Язык и народная культура. – М., 1995.*
240. *Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Л., 1983.*
241. *Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995.*
242. *Топоров В.Н. Из наблюдений над загадкой // Исследования в области балтославянской духовной культуры. Загадка как текст. – М., 1994.*
243. *Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995.*
244. *Топоров В.Н. О структуре романа Достоевского в связи с архаичными схемами мифологического мышления // Structure of texts and semiotics of culture. – The Hague, Paris, 1973.*
245. *Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: Семантика и структура. – М., 1983.*
246. *Трошина Н.Н. Лингвистический аспект межкультурной коммуникации // Лингвистические исследования в конце XX века: Сб. обзоров. – М., 2000.*
247. *Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. – М., 1995.*
248. *Тульвисте П. Культурно-историческое развитие вербального мышления. – Таллинн, 1988.*
249. *Тульцева Л.А. Символика воробья в обрядах и обрядовом фольклоре // Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1982.*
250. *Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. – Луганськ, 2003.*

251. *Ужченко Д.В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: Дис. ... канд. філол. наук. – Луганськ, 2000.*
252. *Уилсон Р.А. Новая инквизиция. – М., 2001.*
253. *Українська душа / Відп. ред. В. Храмова. – К., 1992.*
254. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упоряд. А.П. Пономарьов, Т.В. Косьмина, О.О. Боряк. – К., 1991.*
255. *Уфимцева Н.В. Русские: опыт еще одного самосознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 2000.*
256. *Уфимцева Н.В. Язык. Сознание. Этнос. Культура: теория и прагматика // Материалы XI Всероссийского симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. – М., 1994.*
257. *Феоктистова Л.А. Этнолингвистические исследования в Уральском университете // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 2006. – V. 18.*
258. *Фесенко Т.А. Этноментальный мир человека: Опыт концептуального моделирования: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1999.*
259. *Флиер А.Я. Культурология для культурологов. – М., 2000.*
260. *Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія мітів // Антологія світової літературно-критичної думки. – Львів, 1996.*
261. *Фрейд З. Я и Оно // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы. – М., 2003.*
262. *Фрэзер Дж. Золотая ветвь. – М., 1983.*
263. *Цурикова Л.В. Проблема естественности дискурса и межкультурной коммуникации. – Воронеж, 2002.*
264. *Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. – М., 1985.*
265. *Черданцева Т.З. Идиоматика и культура // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1.*
266. *Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии. – М., 1998.*
267. *Чижевський Д. Нариси з історії філософії України. – Мюнхен, 1983.*
268. *Шаклеин В.М. Лингвокультурная ситуация и исследование текста. – М., 1997.*
269. *Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира. – М., 2002.*
270. *Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1993.*
271. *Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. – СПб., 1996.*
272. *Шпрингер Р. Национальная проблема. – М., 1909.*
273. *Этнические процессы в современном мире. – М., 1987.*
274. *Этнические стереотипы поведения. – М., 1985.*
275. *Этническое и языковое самосознание. – М., 1995.*
276. *Этнознаковые функции культуры. – М., 1991.*
277. *Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 1996.*
278. *Этнология в США и Канаде. – М., 1989.*
279. *Этнометодология. – М., 1995. – Вып. 1, 2.*
280. *Этнопсихолингвистика. – М., 1988.*
281. *Этносы и этнические процессы. – М., 1993.*
282. *Юнг К.Г. Аналитическая психология // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы. – М., 2003.*
283. *Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.,1991.*
284. *Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – 1988. – № 1.*
285. *Юнг К.Г. Психологические типы. – М., 1996.*
286. *Юнг К.Г. Психология бессознательного. – М., 1996а.*
287. *Язык и культура: Проблемы современной этнолингвистики. – Минск, 2001.*
288. *Яковлева Е.С. О понятии «культурная память» в применении к семантике слова // Вопросы языкознания. – 1998. – № 3.*
289. *Яковлева Е.С. О некоторых моделях пространства в русской языковой картине мира // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4.*
290. *Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). – М., 1994.*
291. *Яків В. Проблеми психологічного оксиденталізму України // Мандрівець. – 1994. – № 1.*
292. *Ajdačić D. Etnolingwistyka w Serbii // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 2006. – V. 18.*
293. *Amerykańska antropologia kognitywna. – Warszawa, 1996.*
294. *Asante M.K., Newmark E., Blake C.A. Handbook of Intercultural Communication. – Beverly Hills, L., 1979.*
295. *Barth F. Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference // Theories of Ethnicity. – L., 1996.*
296. *Bartmiński J. Etnolingwistyka slowiaska – proba bilansu // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 2004. – V. 16.*
297. *Bartmiński J. Niektóre problemy i pojęcia etnolingwistyki lubelskiej // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 2006. – V. 18.*

298. *Bartmiński J. Slownik ludowych stereotypów językowych // Etnolingwistyka. – Lublin, 1988.*
299. *Bartmińsky E. O profilowaniu pojęć w slowniku etnolingwistycznym // Profilowanie pojęć. Wybór prac. – Lublin, 1993.*
300. *Bauman R. A World of Others' Words. Cross-Cultural Perspectives on Intertextuality. – Malden, 2004.*
301. *Benedyktowicz Z. Stereotyp – obraz – symbol. O mozliwościach nowego spojrzenia na stereotyp // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Warszawa, Krakow, 1988.*
302. *Bennet J. Modes of Cross-Cultural Training: Conceptualizing Cross-Cultural Training as Education // International Journal of Intercultural Relations. – 1986. – № 10.*
303. *Bennet M. Basic concepts of Intercultural Communication. Selected Readings. – Yarmouth, 1998.*
304. *Birdwhistell R.L. Kinesics and context. – Philadelphia, 1970.*
305. *Brislin R.W., Yoshida T. Intercultural Communication Training: An Introduction. – Thousand Oaks, 1994.*
306. *Brown P., Levinson S. Politeness: Some universals in language usage. – Cambridge, 1987.*
307. *Chomsky N. Cartesian linguistics. – N.Y., L., 1966.*
308. *Clyne M. Inter-cultural Communication at Work: Cultural Values in Discourse. – Cambridge, 1994.*
309. *Cope B. «Cultural Understanding» as the eighth key competency. – Haymarket, 1995.*
310. *Cultural Psychology: Essays on Comparative Human Development. – N.Y., 1990.*
311. *Cushner K., Brislin R.W. Intercultural Interactions. – L., 1995.*
312. *Dirven R., Verspoor L. Cognitive Exploration of Language and Linguistics. – Amsterdam, Philadelphia, 1998.*
313. *Dodd C. Dynamics of Intercultural Communication. – Boston, 1998.*
314. *Dirven R., Putz M., Jager S. Intercultural Communication. – Bern, 1994.*
315. *Duszak A. Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa. – Warszawa, 1998.*
316. *Encyclopedia of Language and Linguistics. Linguistic Anthropology / Ed. by M Silverstein. – Amsterdam, N.Y., 2005.*
317. *Fabian J. Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object. – N.Y., 1983.*
318. *Fleisher M. Symbolika kolektywna w Polsce i Niemczech // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin,1999. – V. 11.*
319. *Grzegorczykowa R. O rozumieniu prototype i stereotypu we wspólczesnych teoriach semantycznych // Język a kultura. – Wroclaw, 1998.*
320. *Hall E. Beyond Culture. – N.Y., L., 1989.*
321. *Hall E. The Hidden Dimension. – N.Y., L., 1990.*
322. *Hall E. The Silent Language. – N.Y., L., 1990.*
323. *Hall E., Hall M. Understanding cultural differences. – Yarmouth, 1990.*
324. *Handbook of International and Intercultural Communication. – Newbury Park, 1989.*
325. *Hofstede G. Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values. – Beverly Hills, L., 1980.*
326. *Hymes D.H. Now I know only so far. Essays in Ethnopoetics. – Lincoln, Nebraska, 2003.*
327. *Kohn H. The Idea of Nationalism. A Study of its Origins and Background. – N.Y., 1961.*
328. *Kroeber A., Kluckhon C. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. – Cambridge, 1952.*
329. *Kroeber A., Kluckhon C. The Concept of Culture. Papers of the Peabody. – Museum, 1950.*
330. *Lippmann W. Public Opinion. – N.Y., 1961.*
331. *Meaning of Anthropology. – Albuquerque, 1976.*
332. *Michajlowa K. pewne cechy polskiego stereotypu bulgara // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 2003. – V. 15.*
333. *Oberg K. Culture Shock: Adjustment to New Environment // Practical Anthropology. – 1960. – № 7.*
334. *Pelcowa H. Dialektologia a etnolingwistyka // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 2006. – V. 18.*
335. *Plas P. Slavic ethnolinguistics and Anglo-American linguistics anthropology: convergences and divergences in study of language-culture nexus // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 2006. – V. 18.*
336. *Prochorowa S., Suchowickaja I. Etnolingwistyka na Bialorusi: lata 90 XX wieku // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 1999. – V. 11.*
337. *Putnam H. Mind, Language, and Reality. Philosophical Papers. – Cambridge, 1975. – V. 2.*
338. *Quasthoff U. Etnocentryczne przetwarzanie informacij. Ambiwalencja funkcji stereotypów w komunikacji międzykulturowej // Język a kultura. – Wroclaw, 1998.*
339. *Quasthoff U. Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps. – Frankfurt am Main, 1973.*
340. *Samovar L., Porter R., Stefani L. Communication between cultures. – Belmont, 1986.*
341. *Schaff A. Stereotyp: definicja i teoria // Kultura i Spoleczeństwo. – 1978. – Z. 3.*
342. *Schaff A. Stereotypy a dzialanie ludzkie. – Warszawa, 1981.*
343. *Silverstein M. «Cultural» Concepts and the Language-Culture Nexus // Current Anthropology. – 2004. – V. 45 / 5.*
344. *Six U. The Functions of Stereotypes and Prejudices in the Process of Cross-Cultural Understanding – A Social Psychological Approach // Understanding the USA: a Cross-Cultural Perspective. – N.Y., 1989.*
345. *Taifel H. Social identity and intergroup relations. – Cambridge, 1982.*

346. *The Dialogic Emergence of Culture. – Urbana, 1995.*
347. *Tolstaja S.M. Stereotyp w języku kultury // Język a kultura. – Wroclaw, 1998.*
348. *Tomasello M. The Cultural Origins of Human Cognition. – Cambridge, 1999.*
349. *Trager G., Hall E. Culture and Communication. A Model and an Analysis // Explorations and Communication 3. – N.Y., 1954.*
350. *Universal Human Concepts in Culture: Specific Configurations. – N.Y., Oxford, 1992.*
351. *Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. – Berlin, 1991.*
352. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography. – Berkeley, Los Angeles, 1986.*

Евристичні питання та творчі завдання.

1. Поясніть різницю між етнолінгвістикою й лінгвокультурологією на підставі витоків та історії їхнього становлення.
2. Охарактеризуйте гіпотезу Е. Сепіра – Б. Уорфа з позицій її противників.
3. Обґрунтуйте специфіку понять етносу, нації й народу.
4. У чому полягає взаємозв'язок мови та культури?
5. Яке місце займає етнокультурна ідентичність у формуванні компетенції носія мови?
6. Чому в процесі міжкультурної комунікації важливим є не лише мовний, а й культурний код?
7. Підберіть із наукової літератури приклади особливостей комунікативної поведінки й етнокультурної компетенції мовців певного етносу.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

СОЦІОЛІНГВІСТИКА

1. *Соціолінгвістика, предмет, об'єкт, витоки. Становлення соціолінгвістики.*
2. *Напрями сучасних соціолінгвістичних досліджень.*
3. *Проблема соціальної диференціації мови. Форми існування, соціальні різновиди мов і форми міксації мов.*
4. *Проблема мовної ситуації. Мовні контакти. Диглосія і білінгвізм (полілінгвізм).*
5. *Проблема мовної норми та варіативності.*
6. *Проблема колективного вибору мови. Мовна політика.*
7. *Проблема мови і влади. Політична лінгвістика.*
8. *Інтерлінгвістика. Міжнародні мови.*
9. *Методи соціолінгвістичних досліджень.*

1. Соціолінгвістика, предмет, об'єкт, витоки. Становлення соціолінгвістики.

Соціолінгвістика є маргінальною галуззю мовознавства, що вивчає вплив суспільних явищ і процесів на виникнення, розвиток, соціальну й функціональну диференціацію та функціонування мов, а також зворотний вплив мови на соціум. *Об'єктом* соціолінгвістики є мова в аспекті її соціальної диференціації, а предметом − функціонування мови «в соціальному контексті», за виразом У. Лабова [1975]. Як зазначає білоруська дослідниця Н. Мечковська, «предмет соціальної лінгвістики розуміють у трьох основних смислах. *По-перше*, це «мова і суспільство», тобто всі види взаємовідношень між мовою й суспільством (мова і культура, мова й історія, мова й етнос, і церква, і школа, і політика, і масова комунікація)» [2000, 5]. Дійсно, соціолінгвістику здебільшого визначають як галузь знань, що повинна продемонструвати систематичний характер взаємозалежності між мовними та суспільними структурами, встановивши між ними зв'язки причини й наслідку [Bright 1966]. Однак наведений спектр зв'язків мови є предметом не лише соціолінгвістики: проблема зв'язку мови й етносу, мови й культури є базовою для етнолінгвістики й лінгвокультурології, мова та масова комунікація розглядаються в теорії комунікації й журналістиці, зв'язок мови й історії постає як предмет історії мови та лінгвокраїнознавства. До кола соціолінгвістичної проблематики загалом відносяться взаємовідношення мови й суспільства, репрезентованого системою суспільних об'єднань і груп у структурі складних соціальних відношень і функцій. Безперечно, етнос, соціум, культура онтологічно взаємозалежні, однак гносеологічно роздільні як предметні сфери досліджень. Процесуальні ж сфери політики, масової комунікації і деякою мірою школи та церкви входять до мережі системних відношень соціуму і підпадають під проблематику соціолінгвістики.

Друге тлумачення предмета соціолінгвістики звужує його до «ситуації вибору мовцями того чи іншого варіанта мови (або елемента, одиниці мови)» [Мечковская 2000, 5], тобто спектр проблем соціолінгвістики зводиться до одного аспекту − мовного варіювання. *Третє* визначення предмета обмежує

проблему зв'язку мови та суспільства вивченням особливостей мови різних соціальних і вікових груп, що є одним із напрямів соціальної лінгвістики – соціологічного. У науковій літературі наявні й інші тлумачення предмета соціолінгвістики. Так, В. Аврорин ототожнює його з мовними ситуаціями і функціонуванням мов [1974, 10] і тим самим проектує соціолінгвістичні дослідження не на динаміку взаємодії мови та суспільства як синергетичної системи, а на статику мовної ситуації, чинники формування якої лежать не лише в соціальній площині, що значно ускладнює обмеження сфери інтересів соціальної лінгвістики. Ю. Дешерієв пов'язує предмет цієї дисципліни, з одного боку, із загальними й особливо соціально зумовленими закономірностями функціонування, розвитку та взаємодії мов, з іншого, із соціальними явищами в житті суспільства, зумовленими функціонуванням, розвитком і взаємодією мов [1977, 126]. Б. Головін розглядає як предмет соціології мови у вузькому розумінні «насамперед те членування мови, що функціонує, яке виникає під впливом різноманітних соціальних груп суспільства» [Березин, Головин 1979, 60].

Отже у різних тлумаченнях предмета соціолінгвістики спостерігається, по-перше, його необґрунтоване розширення, по-друге, ототожнення предмета й об'єкта, по-третє, обмеження предмета одним з аспектів цієї галузі. На наш погляд, *предметом* соціолінгвістики є функціонування мови (мов) у структурі соціальних відношень і функцій суспільства. Проекція мови на структуру соціальних відношень передбачає, за словами О. Швейцера, врахування не лише об'єктивних соціальних чинників, таких, як різні елементи соціальної структури, а й суб'єктивних, таких, як соціальні установки та соціальні цінності [1976, 69].

Соціолінгвістика виникла на теренах мовознавства, соціології, соціальної психології й етнографії у другій половині XX ст. Причому у США соціолінгвістичні дослідження ґрунтувалися на поєднанні дотичних завдань вивчення мови в соціальному аспекті в лінгвістиці, соціальній психології й культурної антропології, а у Європі більший вплив мали соціологія й філософія. Конкурентними термінами на позначення цієї галузі знань були етнолінгвістика, етнометодологія, лінгвогеографія, соціальна діалектологія, етнографія мовлення, соціосеміотика, соціологія мови тощо. Г. Степанов проблему впливу мови на соціум відносив до компетенції прагматики як частини семіотики [1976, 154]. На відміну від нелінгвістичної галузі соціології мови, спрямованої на пояснення соціальних і політичних явищ на підставі мовних фактів, соціолінгвістика з'ясовує функціональну природу мови в суспільстві. Потреба виокремлення соціолінгвістики в системі мовознавчих дисциплін була зумовлена не лише внутрішніми чинниками узагальнення й систематизації аспектів зв'язку мови та суспільства, а й зовнішніми чинниками – передовсім процесом деколонізації та створенням численних незалежних держав, яким необхідно було вирішити нагальні питання статусу державної мови, її унормування та співіснування з іншими мовами в межах незалежних країн.

У 1963 році у США було сформовано Комітет із соціолінгвістики, а у 70-ті р. р. до програм американських університетів було включено курси із соціолінгвістики. Із 1962 р. у США почав виходити науковий журнал

«Language and Society». У 1966 році У. Лабов опублікував результати інтерв'ювання, яке виявило специфіку вимови *r* у словах *fourth* і *floor* у колах мовної спільноти Нью-Йорк Сіті, що стало діагностичним параметром соціальної диференціації американського варіанта англійської мови. Тим самим дослідник окреслив необхідність квантитативних соціолінгвістичних досліджень мовленнєвої варіативності у США. До соціолінгвістики США були залучені й дослідження в галузі етнографії мовлення Д. Хаймза і Дж. Гамперца, що ґрунтувалися на висунутій у 1967 р. соціологом X. Гарфінкелем теорії способів та прийомів організації повсякденної діяльності членами певної соціокультурної спільноти, а також на соціологічній концепції Е. Гоффмана (їхні теорії інколи називають мікросоціологією мови). Д. Хаймз і Дж. Гамперц спрямували увагу на вивчення соціальної зумовленості комунікативної компетенції, соціальних і культурних правил використання мови, проекції мовлення на соціальну ідентичність тощо [Hymes 1971, 1974; Gumperz 1971; Directions in Sociolinguistics 1972; Language and Social Identity 1982].

Вважається, що термін «соціолінгвістика» уведений у 1952 р. американським соціологом X. Каррі, хоч ще у статтях 1926–1930 р. р. радянського лінгвіста Б. Ларина, присвячених проблемі вивчення мови міста як особливого явища, відмінного від літературної мови та діалектів, як підкреслюють лінгвоісторіографи, вживається сполука «соціальна лінгвістика» [Ларин 1928]. Отже, напрям дослідження взаємовпливу мови й суспільства вже існував протягом тривалого часу, а назви «соціологічна лінгвістика» й «соціологія мови» були відомі ще у 20–40-і р. р. XX ст. Як зазначають В. Бєліков і Л. Крисін, одне з перших зафіксованих спостережень відносно соціальної диференціації мови належить викладачеві Саламанкського університету Г. де Кореасу (початок XVII ст.) [2001, 13].

Соціологічний напрям у мовознавстві виник на межі XIX–XX ст. як реакція на натуралістичну концепцію А. Шлейхера, індивідуалістичний психологізм молодограматиків, іманентність структуралізму й естетичний ідеалізм К. Фосслера, Л. Шпітцера, які зближалися з позитивістськи налаштованими молодограматиками на підставі положення про первинність індивідуальності людини, на відміну від колективного «духу народу» В. фон Гумбольдта і Г. Штейнталя. У соціологічному напрямі мова розглядалася насамперед як засіб спілкування й діяльності людини в соціумі з огляду на суспільний статус і роль особистості. Російський лінгвіст І. Бодуен де Куртене проголошував, що підґрунтям мовознавства повинна бути не лише індивідуальна психологія, а й соціологія [1963, 15]. Соціологічний напрям лінгвістики еклектично поєднував методологічно різнорідні ідеї філософії Просвітництва, психологічного напряму мовознавства, марксистської філософії, філософії позитивізму, однак його завдання були чітко скеровані на соціальну природу мови, її комунікативну функцію, відношення мови й суспільства, мови й суспільно заангажованого індивіда.

Соціологічні дослідження мови ще до створення соціолінгвістики здійснювалися в ряді країн світу: у Франції (французька соціологічна школа під керівництвом А. Мейє, до якої належали Ф. Брюно, П. Лафарг, М. Коен), Швейцарії (Женевська школа Ш. Баллі, А. Сеше), Великобританії (Лондонська

школа під керівництвом Дж. Фьорса), США (У. Уітні, Е. Сепір, Б. Уорф, Дж. Мід, Ч. Фергюсон, Дж. Гамперц, Дж. Фішман і представники антрополінгвістики), Норвегії (А. Зоммерфельт), Німеччини (Лейпцизька школа), Японії (школа мовного існування – генго-сейкацу – М. Токіеда та Н. Мінору), Чехії (Празька школа – В. Матезіус, Б. Гавранек, Й. Вахек, Я. Мукаржовський та ін.), СРСР (Московська школа – Л. Щерба, С. Карцевський, Л. Якубінський, Є. Поливанов, В. Жирмунський, Б. Ларин, М. Марр, Р. Шор, О. Сєліщев, Г. Винокур та ін.). Дослідники пояснювали причини мовних змін й еволюцію мов соціальними чинниками, зокрема, диференціацію мов – розселенням народів, уніфікацію – війнами, еволюцію мови – ускладненням соціальних відносин, звукові зміни – прагматичними потребами суспільства як зручністю вимови (А. Мейє, Ж. Вандрієс, М. Коен та ін.). Значення тлумачилося як комплекс відношень у контексті ситуацій (Лондонська школа).

Представники соціологічного напряму мовознавства досліджували місце й роль мови в суспільстві, функціональне розшарування мови, зв'язок мови й культури, функціонування мови в різних соціальних ситуаціях, зв'язок мови, суспільства й особистості тощо. Цей напрям став підґрунтям не лише для соціолінгвістики та її галузей (інтерлінгвістики, соціофонетики, соціальної діалектології, екологічної лінгвістики, ґендерної лінгвістики), а й визначив і розвиток діалектології, лінгвістичної географії, ареальної лінгвістики, теорії мовленнєвих актів, прагматики, функціональної лінгвістики, лінгвокультурології, теорії мовної та міжкультурної комунікації тощо. Він пов'язаний зі становленням у той самий період структурної антропології, спрямованої на вивчення співвідношення соціальних і мовних структур у процесі розвитку мислення на різних стадіях етногенезу (Л. Леві-Брюль, Б. Малиновський, К. Леві-Стросс); й етнолінгвістики.

У СРСР деякі проблеми співвідношення мови та суспільства досліджувалися вже починаючи із 20-х р. р. XX ст. Радянський лінгвіст Є. Поливанов у 1929 р. запропонував широку програму соціологічного підходу до мови. Ця програма містила визначення мови як соціально-історичного факту; опис мов і діалектів із соціологічної точки зору, оціночний аналіз мови як знаряддя спілкування; вивчення зв'язків причини й наслідку між соціально-економічними й мовними явищами; дослідження мови як знаряддя боротьби за існування; створення особливої типологічної схеми еволюції мови у зв'язку з історією культури; прикладні питання соціальної лінгвістики: мовна політика, створення писемності, абеток, унормування мов тощо [Поливанов 1968]. Дослідник приділяв увагу обґрунтуванню здатності індивіда на підставі володіння ним кількома мовами користуватися цими мовами у відповідних ситуаціях спілкування, у чому, на думку Т. Крючкової простежується начерк майбутньої теорії ролей, висунутої американськими лінгвістами у 60-ті р. р. [Социолингвистика вчера и сегодня 2004, 9].

У 20–30 ті р. р. у СРСР проблематика майбутньої соціальної лінгвістики була надзвичайно актуальною. О. Сєліщев і Л. Щерба розробляють концепцію мовної гетерогенності, зумовленої соціальною неоднорідністю носіїв [Селищев 1928; Щерба 1931]. Залежність соціальної диференціації мови від ситуацій

спілкування розглядає Л. Якубинський, якому належать також розробка поняття «національна мова» [Иванов, Якубинский 1932]. В. Жирмунський значну увагу приділяє соціальним діалектам [1936]. Він представляв сукупність форм існування мови у вигляді піраміди, в основі якої були селянські говори, в міщанських говорах піраміда звужувалася, а її вершиною була уніфікована письмова норма національної мови. Значна робота була проведена радянськими вченими по створенню писемності для 70 мов СРСР (детальніше див.: [Крючкова 2004, 9-15]). Проте соціологічні концепції мови за радянських часів були ідеологічно заангажованими, як і конкретна практична діяльність мовного будівництва.

Вульгарний соціологізм найбільше був виражений у працях радянського дослідника М. Марра, який висунув «нове вчення про мову», або теорію яфетичних мов. М. Марр уважав, що мови у своєму стадіальному розвитку рухаються від множини до єдності, не існує розщеплення мов і мовної спорідненості, мови лише схрещуються, тому кількість їх постійно зменшується. «Нове вчення» було створене М. Марром у 20–30-ті р. р. XX ст. на підставі досліджень ним найдавніших пам'яток грузинської та вірменської літератур, а також кавказьких мов (картвельської, абхазької й ін. мов). Остаточний розрив із порівняльно-історичним мовознавством відбувся у 1926 р., коли М. Марр звинуватив своїх попередників в ідеалізмі, формалізмі й антисоціальності. За М. Марром, мови у процесі розвитку ускладнюються й удосконалюються, проходять шлях від дифузних вигуків до стану аморфної мови, що складається з чотирьох елементів, із яких виникли лексикони всіх мов світу (*sal, ber, yon, rosh*), далі – до аморфно-синтетичної, аглютинативної стадії і, врешті-решт, до найвищої – флективної. Стадії мовного розвитку пов'язувалися з певними соціально-економічними формаціями. Дослідник висунув ідею особливої яфетичної сім'ї мов, яка вплинула на становлення інших мов, що отримали в результаті схрещення яфетичний компонент. Тим самим він прагнув довести особливу домінуючу історичну роль кавказьких народів, мови яких належали до яфетичної сім'ї. «Нове вчення» являло собою конгломерат ідеї стадіальності В. фон Гумбольдта, концепції схрещення мов Г. Шухардта, положень французької соціологічної школи й вульгарного соціологізму, що вплинули на створення глотогонічної гіпотези М. Марра.

Послідовним опонентом «Нового вчення про мову» був Є. Поливанов, який через критику марризму був засланий до Середньої Азії, де продовжив займатися вивченням тюркських мов, брав участь у діалектологічних експедиціях, а у 1937 р. був заарештований і у 1938 р. розстріляний як «ворог народу» (його повністю було реабілітовано лише у 1963 р.). Деякі послідовники М. Марра шукали шляхи до зближення яфетичної теорії із традиційним компаративізмом (наприклад, І. Мещанінов), а деякі робили з цього вчення культ і незаперечну доктрину, переслідуючи інакомислячих. У 1950 р. на шпальтах газети «Правда» відбулася дискусія із приводу вчення М. Марра, яка завершилася виступом І. Сталіна, що на довгий час відсунуло на задній план дослідження методологічно значимих проблем мовознавства (співвідношення мови й мислення, соціолінгвістичних і типологічних аспектів мов). Марризм

суттєво пригальмував розвиток соціологічного напряму в радянському мовознавстві – у 30-ті р. р. була згорнута діяльність по розвитку національних мов і культур. Головну увагу було зосереджено на розробці проблем російської мови як мови міжнаціонального спілкування, фактично державної мови СРСР, на посиленні її впливу в різних союзних республіках.

Лише на початку 60-х р. р. дослідження в галузі соціолінгвістики у СРСР активізуються. В АН СРСР у 1962 р. створюється Наукова рада із проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», яка координувала соціолінгвістичні дослідження в державі. Дещо пізніше з'являються фундаментальні праці із проблем «російська мова й радянське суспільство», «мови народів СРСР», здійснюється масове обстеження носіїв російської мови, обговорюються проблеми мовної політики та мовного будівництва, аналізуються мовні ситуації в різних регіонах світу тощо (В. Аврорин, І. Білодід, М. Панов, В. Виноградов, В. Звегінцев, О. Земська, О. Бондалєтов, Ф. Філін, Ю. Дешерієв, Л. Крисін, Л. Нікольський, О. Швейцер, О. Лаптєва й ін.). Найбільш значимими працями з окресленої проблематики стали чотиритомник «Русский язык и советское общество» [1968] за ред. М. Панова і п'ятитомник «Языки народов СССР» [1966–1968] за ред. В. Виноградова, де було описано 127 мов народів СРСР.

Характерною рисою соціолінгвістики другої половини XX ст. став перехід від теоретичних напрацювань до експериментальної перевірки гіпотез і математичного обчислення конкретних фактів.

2. Напрями сучасних соціолінгвістичних досліджень.

Дослідники виокремлюють у сучасній соціолінгвістиці три течії: перша орієнтована на соціологію (досліджує норми мовного вживання, мету вибору варіантів мови, диглосію, білінгвізм, теорію кодів залежно від різних соціальних детермінант), друга спрямована на лінгвістику й вивчає неоднорідність мовної системи з огляду на соціальні параметри, а також зв'язок мовних змін із соціальними умовами; третя має етнографічне й методологічне спрямування. Проблематика соціолінгвістики дуже широка, що зумовлює виділення окремих дисциплін на її ґрунті, зокрема, інтерлінгвістики, соціофонетики, соціальної діалектології, екологічної лінгвістики, ґендерної лінгвістики, політичної лінгвістики тощо. Головними векторами соціолінгвістичних досліджень залишаються проблеми мовної ситуації, мовного колективу, суспільних функцій мови, форм її існування в соціумі, соціальної диференціації мов залежно від різноманітності соціальних шарів (стратифікаційна) і соціальних ситуацій (ситуативна), двомовності, полілінгвізму, мовної міксації, мовної політики, норми, мовного будівництва і т. ін. В англо-американській лінгвістичній енциклопедії виділено такі головні питання, поставлені перед сучасною соціолінгвістикою: 1) Як форми мовлення і зразки комунікації розподілені в часі та просторі? 2) Як індивіди й соціальні групи ідентифікують себе на підставі мови? 3) Як способи спілкування диференціюють мовні спільноти? 4) Які зразки виокремлюються при мультилінгвальному використанні мови? 5) Як мова застосовується у випадках соціальних конфліктів і напруження? 6) Які установки мови

відображають соціальний поділ суспільства та соціальну дискримінацію, і як використати мову, щоб усунути ці проблеми? 7) Якими є оптимальні методи соціолінгвістичних досліджень і способи добору мовних даних? [The Linguistics encyclopedia 2004, 482-483]. Як бачимо, американська соціолінгвістика зорієнтована більшою мірою на дослідженнях використання мови як засобу досягнення соціальної рівноваги в суспільстві.

М. Холідей у 1972 р. виокремив такі розділи соціолінгвістики, які можна вважати її сучасними проблемами: мікросоціологію мови й лінгвістичну демографію, диглосію і полілінгвізм, багатодіалектність; мовне планування, мовне будівництво та стандартизацію; явища піджинізації та креолізації; соціальну діалектологію й опис нестандартних варіантів; соціолінгвістику й освіту; етнографію мовлення; мовні регістри й репертуари, перемикання кодів; соціальні фактори граматичних і фонологічних змін; мову, соціалізацію та передачу культури; соціолінгвістичний підхід до мовного розвитку дітей; лінгвістичну відносність; функціональні теорії лінгвістичних систем; етнометодологічну лінгвістику; теорію тексту [Цит. за: Вахтин, Головко 2004, 17-18]. Таке коло проблем значно розширило межі соціолінгвістичних напрямів і дало підстави для виділення макро- й мікросоціолінгвістики. Перша вивчає мовні ситуації у державах, регіонах, групах, аналізує мовні контакти та їхні наслідки, спостерігає мовні конфлікти й мовні зміни залежно від суспільних змін, досліджує соціальну диференціацію національних мов, двомовність, нормалізацію й кодифікацію мови, мовну політику й будівництво. Мікросоціолінгвістика зосереджена на індивідуальному мовленні або мовленні мікрогруп, правилах і нормах його реалізації, на набутті комунікативної компетенції та її ефективному використанні, на відношенні індивідів до мови. Мікросоціолінгвістика тісно пов'язана із соціальною психологією, конверсаційним аналізом, функціональною прагматикою, де розглядається живе спілкування у діаді чи тріаді, наприклад, лікаря й пацієнта, судді, підсудного й адвоката тощо.

Згідно зі спрямуванням соціолінгвістичних досліджень виокремлюються синхронічна соціолінгвістика, об'єктом якої є форми існування мови та співіснування мов у суспільстві в певний історичний період його розвитку, та діахронічна соціолінгвістика, що вивчає соціальні чинники мовного онтогенезу, соціально-історичні типи мов, розвиток мов, становлення певної мовної ситуації та зміни мовної політики тощо.

Прикладами синхронічних соціолінгвістичних досліджень є праці У. Лабова та його послідовників, присвячені вивченню фонетичного варіювання сучасного американського варіанта англійської мови залежно від соціальної характеристики мовця і від стилістичних умов спілкування. У СРСР синхронічний ракурс було представлено в колективній монографії «Русский язык по данным массового обследования» 1974 р. Діахронічні дослідження простежують регулярні зв'язки між розвитком мови й суспільства в описах історії мов (А. Мейє, Ф. Брюно, М. Підаль, В. Жирмунський, Б. Успенський, В. Виноградов й ін.), а також при аналізі динаміки мови на певних зламних етапах життя суспільства (П. Лафарг, О. Сєліщев й ін.). Цікаві результати дало вивчення змін мовної ситуації під впливом змін у суспільстві.

Розрізняють також теоретичну й експериментальну соціолінгвістику. Перша займається вивченням й обґрунтуванням ключових теоретичних проблем соціолінгвістики, як-от: закономірностей мовного розвитку й функціонування мов крізь призму соціальної зумовленості, соціальних факторів мовленнєвої діяльності, взаємодії та взаємного впливу мов в одному соціумі, формування мовних ситуацій, специфіки мовних контактів і т. ін. Експериментальна соціолінгвістика завдячує своєму розвиткові У. Лабову (США) і М. Панову (СРСР), який очолював колектив лінгвістів, що обстежували мовні особливості різних груп носіїв російської мови. Прикладне значення соціолінгвістичних досліджень зумовило виокремлення особливої галузі – прикладної соціолінгвістики, спрямованої на створення писемності, абеток для неписьменних народів, навчання рідній та іноземній мовам, розробку заходів мовної політики й мовного будівництва, збереження міноритарних мов, кодифікацію й унормування мов, реформування правописів і т. ін.

3. Проблема соціальної диференціації мови. Форми існування, соціальні різновиди мови і форми міксації мов.

Ця проблема має давню традицію в лінгвістиці. Вважається, що її витоками є теза І. Бодуена де Куртене про вертикальне й горизонтальне членування мови: перше є власне соціальним, а друге – територіальним. У першій половині XX ст. до проблеми соціальної диференціації мови зверталися А. Мейє, А. Сеше, Ш. Баллі, Ж. Вандрієс, А. Матезіус, Б. Гавранек, Е. Сепір, Дж. Фьорс, Є. Поливанов, Р. Шор, Л. Щерба, Л. Якубінський, Б. Ларин, О. Селіщев, Г. Винокур, М. Панов й ін. Л. Щерба поставив у пряму залежність складність структури мови від складності структури суспільства, що спричиняє диференціацію мовного матеріалу [1931]. В. Жирмунський виділяв дві форми існування мови: національну літературну мову, носієм якої є панівний клас буржуазії, і територіальні діалекти, носіями яких є підкорені класи: селянство, міська дрібна буржуазія, пізніше – пролетаріат [1936, 96]. Дослідник вважав, що при описі соціальної диференціації мови потрібно враховувати минуле й майбутнє, тобто всю потенційну перспективу соціального розвитку мови [1969, 14]. Б. Головін розглядав соціальну диференціацію дуже широко як диференціацію: 1) за територією (наявність діалектів); 2) за матеріальним втіленням мовлення (усним або письмовим); 3) за структурою мовленнєвого процесу (діалог або монолог); 4) за типом діяльності соціального колективу (функціональні стилі); 5) за соціальними групами людей (професійні, станові, класові варіанти); 6) за жанрами й типами словесних творів; 7) за авторами творів (індивідуальні варіанти варіантів) [1969, 345]. Як здається, така диференціація є змішуванням елементів соціальної диференціації з типами комунікації, тексту, тому не може бути прийнятною в соціолінгвістиці.

Головними принципами теорії соціальної диференціації мови сьогодні є такі: 1) урахування історії й потенційної перспективи соціального розвитку суспільства при описі соціальної структури мови; 2) визнання складності й неізоморфності відношень між структурою мови і стратами суспільства й

урахування «перетину соціальних і несоціальних вимірів» [Швейцер 1982, 47] при описі маргінальних груп – етносоціальних, соціально-демографічних, соціально-статевих; 3) залежність варіювання мовних засобів від соціальних ролей комунікантів й умов ситуації спілкування; 4) дифузність функціональних стилів у різних сферах спілкування; 5) зумовленість мовленнєвої поведінки людини не лише мовною, а й іншими типами компетентності (культурної, комунікативної тощо); 6) наявність у літературній мові варіативності засобів, зумовленої не лише соціальними, а й ситуативними та стилістичними, а також статусними та рольовими характеристиками носіїв мови; 7) визнання фактів розмивання меж між формами існування мови, у яких об'єднуються, приміром, риси територіального діалекту і міського просторіччя, соціального жаргону й усної форми літературної мови тощо [Крысин 2004, 75-93].

Отже, соціальна диференціація мови отримує подвійну репрезентацію: у вигляді соціально зумовлених підсистем (таких, як місцеві діалекти, міські койне, соціальні та професійні жаргони, літературна мова) й у вигляді соціально маркованих мовних засобів, що використовуються мовцями, які належать до тих чи інших суспільних страт і груп залежно від умов комунікації й функціонально-стилістичних характеристик мовлення [Крысин 2004, 91].

Одиницею соціальної диференціації мови є ***форма існування мови*** – зрозумілий усім носіям мови різновид її функціонування, що передбачає системну організацію й комунікативно-прагматичну орієнтацію, відповідні до потреб певної сфери спілкування чи застосування. Проблема визначення цього терміна до сьогодні залишається остаточно не розв'язаною. Ще у 1987 р. В. Бондалєтов зазначав, що немає однозначного позначення цього поняття (уживалися терміни «мовне утворення», «компонент соціально-комунікативної системи», «мовна єдність», «ідіом», «лінгвема»), не розроблені єдині принципи виокремлення форм мови, слабко висвітлені проблеми типології окремих різновидів форм тощо [1987, 44-45]. Дослідник подає ознаки форм існування мови, виділені В. Аврориним: 1) матеріальну спільність словника, звукового устрою, граматики, що забезпечує зрозумілість для всього народу; 2) певну системність і самостійність структури кожної з форм; 3) принциповий розподіл сфер використання; 4) розбіжність у рівні довершеності, комунікативних можливостях [Аврорин 1975, 53; Бондалетов 1987, 45]. Тим самим, головною ознакою форми існування мови вважається насамперед окрема структура: форма існування мови має не лише особливі лексику й фразеологію, а й фонологічну та граматичну специфіку. Залежно від сфери використання вона характеризується різним ступенем довершеності, внормованості чи узуальності, комунікативної придатності.

Головними формами існування мови, які практично не викликають заперечень у жодного із сучасних соціолінгвістів, є літературна мова (стандарт), народно-розмовна мова, койне, територіальні діалекти. Не всі дослідники вважають піджини та креольські мови формами існування мови, адже ці засоби спілкування утворилися шляхом міксації двох мов, тому важко встановити, до якої мови вони належать як форми. Науковці розглядають їх і

як окремі мови. Дискусійним питанням соціолінгвістики також є розмежування форм існування мови і деяких додаткових лексичних систем (просторіччя, соціальних діалектів (соціолектів), жаргонів, арго, сленгу тощо), які відносяться деякими дослідниками до форм існування мови. В. Аврорин, наприклад, формами існування мови вважав просторіччя і деякі типи соціальних діалектів. Як вторинні форми він розглядав окремі типи соціальних діалектів (таємні арго, групові жаргони), ритуальні, кастові та статеві таємні мови [1975, 61]. Н. Мечковська зазначає, що всі ці форми, за виключенням таємних мов, доступні для розуміння в межах певного народу [2000, 30], однак не всі вони мають специфіку на всіх рівнях системи. У класифікації В. Аврорина не відведено місця мовам піджинам і креольським мовам, оскільки він вказує на їхню близькість до койне за соціальним призначенням; арго він розглядав як штучну мову, яка не може бути об'єктом соціолінгвістичних досліджень [Бондалетов 1987, 46]. Натомість, чимало сучасних дослідників не відносять до форм існування мови соціолекти, просторіччя, жаргони, арго, сленг з огляду на відсутність у них особливого звукового устрою та граматики. Отже, перелік форм існування мови залишається відкритим питанням соціолінгвістики.

На нашу думку, згідно з ознаками форми існування мови, постульованими В. Аврориним, до їх складу можна зарахувати літературний стандарт, народно-розмовну мову, територіальні діалекти та койне.

Літературна мова (стандарт) є головною загальнонародною, кодифікованою й регламентованою, культурно обробленою формою існування мови, що забезпечує певні сфери спілкування народу та здебільшого отримує широку стилістичну диференціацію. В англомовній лінгвістичній традиції літературну мову називають стандартною. Вона протиставлена діалектам, розмовній мові, просторіччю і вважається найвищою формою існування мови, однак сфера її використання залежить від мовної ситуації. Якщо літературна мова функціонує лише в писемному вигляді, а усною формою є діалекти, койне, її сфера звужена. Маючи усну й писемну репрезентацію, вона може обслуговувати практично всі сфери діяльності народу. За умови використання іншої мови як літературної, друга літературна мова здебільшого обмежена лише деякими сферами (наприклад, у Середньовіччі при домінуванні латини у сферах державного управління, науки, ділового мовлення німецька, чеська мови були витіснені на другий план).

Ознакою літературної мови є *свідоме культивування норми*, хоч нормативність й уніфікованість літературної мови є також відносними, адже вона є динамічною системою, що має механізми збагачення, поповнення, розвитку. Зокрема, одним із таких механізмів є демократизація – поповнення літературної мови за рахунок знаків народно-розмовної форми існування мови, що не є кодифікованою та внормованою (у концепції Н. Мечковської літературна мова й розмовне мовлення є внормованими, а кодифікованою є лише літературна мова через специфіку розуміння дослідницею поняття норми як стандарту своєї соціальної групи [2000, 37]). Чимало літературних мов сформувалися на підставі народно-розмовної мови або з її залученням до книжної писемної мови. *Наддіалектність* літературної мови не виключає її

регіонального варіювання. Існують національні варіанти літературної мови (наприклад, англійської у Великобританії, США, Австралії, Канаді; іспанської в Іспанії та країнах Латинської Америки; французької у Франції, Канаді і т. ін.).

Літературна мова не тотожна мові художньої літератури, має розгалужену систему функціональних стилів, обов'язковий писемний спосіб репрезентації. Вона є *поліфункціональною*, тобто використовується в різних сферах мовлення, і *соціально престижною*. Концепція літературної мови остаточно вибудовувалася в середині XX ст., адже спочатку вона розглядалася як писемна або мова художньої літератури. З розробкою теорій мовної норми, принципів кодифікації мови літературна мова отримала сучасне тлумачення. М. Алефіренко розглядає комплекс ознак літературної мови: 1) оброблення й упорядкованість; 2) нормативність і кодифікованість; 3) стабільність і безперервність традицій; 4) обов'язковість для всіх членів колективу; 5) розвиненість стилістичної диференціації; 6) універсальність (обслуговування всіх сфер спілкування); 7) наявність усного та письмового різновидів [2005, 248-249]. Залежно від традицій і рівня культури літературна мова може обслуговувати потреби повсякденного спілкування як побутово-розмовний варіант літературної мови [Мечковская 2000, 31].

Народно-розмовна мова також є загальнонародною формою існування мови, яка не є внормованою (або кодифікованою) й застосовується в повсякденному житті народу, його побутовій сфері. Треба розмежовувати народно-розмовну мову та розмовний спосіб існування літературної чи народно-розмовної форм мови. Розмовне мовлення є усним способом комунікації порівняно з писемним, однак і усне, і писемне спілкування може репрезентувати як літературну (унормовану, кодифіковану) форму існування мови, так і її народно-розмовний різновид чи їхнє поєднання. Народно-розмовна форма існування мови ґрунтується на *узусі* (від лат. usus – використання, звичай) – загальноприйнятому вживанні слів і речень у мовленні, на відміну від норми літературної мови й ідіолектів (оказіонального вжитку).

Народно-розмовна мова має додаткову лексичну підсистему *просторіччя* – сукупність засобів усного розмовного мовлення, які не мають системного характеру, не є внормованими, характеризуються грубуватістю й факультативністю вживання переважно неосвіченими носіями мови в побутовій сфері спілкування [Общее языкознание 1970, 527]. Однак у науковій літературі із соціолінгвістики просторіччя розглядається по-різному: його кваліфікують як окрему форму мови, як різновид койне, або інтердіалекту, як компонент (додаткова лексична підсистема) мови [Бондалетов 1987, 54]. У збірнику «Городское просторечие» просторіччя трактується як несистемна сукупність особливостей мовлення осіб, які не володіють нормами літературної мови [1984, 2].

Термін «просторіччя» виник зі сполуки «просте мовлення (рос. речь)» у XVI ст. у значенні «некнижне народне мовлення». Лексикографічна фіксація терміна належить словнику Нордстета (1782 р.). Просторіччя може мати писемну фіксацію в мові художньої літератури, уживатися для увиразнення мови персонажів, характеристики їхнього освітнього статусу, мовної конвер-

генції комунікантів тощо. Однак воно не може ставати елементом літературної мови, тому термінологічне сполучення «літературне просторіччя» на позначення грубуватих, знижених елементів у складі літературної мови не має права на існування. Просторіччя як відхилення від мовної норми протистоїть літературній мові разом із діалектами й жаргонами. Елементи цієї додаткової лексичної системи можуть переходити до літературної мови лише у випадку їхньої кодифікації.

Діалект (від гр. diálectos – говір) є формою мовного існування, що використовується як засіб безпосереднього повсякденного побутового спілкування на певній обмеженій території й характеризується відносною єдністю різних мовних рівнів системи, неповнотою суспільних функцій й відповідними відбитками культурних традицій. Залежно від мови, якій він належить, діалект може бути зрозумілим носіям інших діалектів цієї мови (наприклад, діалекти української мови) або значно відрізнятися, що зумовлює ускладнення чи неможливість спілкування між носіями таких діалектів (наприклад, діалекти китайської мови або мови хінді; значна відстань існує й між діалектами німецької й італійської мови). Незрозумілість окремого діалекту носіям мови суперечить ознакам форми існування мови, однак діалект не може бути усунений зі складу мови як її форма. Проблема віднесення діалекту до відповідної мови виникає у регіонах міксації мов, дифузних зонах (приміром, російсько-українсько-білоруські зони міксації).

Головними *рисами* діалектів є територіальна обмеженість, відсутність стильової диференціації, переважно усний характер репрезентації, некодифікованість (існування регламентацій у вигляді узусу), структурна підпорядкованість певній мові за умови її наявності. Діалект протиставлений іншим діалектам однієї мови й має спільні з ними риси та власну специфіку. Група близьких діалектів утворюють ***наріччя***. Діалект може містити ряд подібних за певними рисами говірок. Межі діалектів фіксуються на географічній карті пасмами ізоглос, які позначають мовні розбіжності на різних рівнях. Однак такі розбіжності є необхідною, але недостатньою умовою для виокремлення діалектів: ураховуються також елементи матеріальної й духовної культури, традиції, звичаї, ритуали, обряди, міфи, забобони тощо, які позначаються на карті лініями ізопрагм. Взаємопроникнення територіальних рис контактних діалектів спричиняють появу дифузних говірок.

У ракурсі діахронії діалекти нерідко служили підґрунтям для формування мов, як і койне. Так, літературна французька мова сформувалася на підставі франсійського діалекту, іспанська – на основі діалекту Кастилії, італійська – на базі тоскано-флорентійських діалектів; в основі білоруської мови лежать центральні мінсько-молодечненські говори Білорусі. Мовна відстань між діалектами та літературною мовою залежить від глибини діалектних розбіжностей у період формування літературної мови. З часом така відстань може збільшуватися або скорочуватися. З одного боку, для постфеодальних формацій характерним є поступове стирання діалектних розбіжностей, з іншого, зростає комунікативна значущість основного наддіалектного конкурента місцевих наріч – літературної мови [Мечковская 2000, 32].

Вивчення діалектів має давні традиції у всіх лінгвістичних школах світу. Перші спроби їх розгляду з метою етимологічного аналізу, класифікації діалектів можна віднести до II ст. н. е. (опис грецьких діалектів А. Дисколом). Вірменські діалекти, наприклад, почали вивчатися у V ст. н. е. Е. Кохбаці, а у X ст. вийшли перші діалектні словники вірменської мови. Японські діалекти відтворені у словнику К. Годзана (1775 р.). Перша спроба класифікації діалектів китайської мови віднесена до XVI або початку XVIII ст. (в епоху Мін). Загалом же фундаментальні розробки діалектологічної проблематики розпочалися ще в межах порівняльно-історичної парадигми мовознавства у XVIII ст., а формування діалектології як окремої галузі мовознавства збіглося зі становленням структуралізму (кінець XIX ст.).

Найбільш вагомими для діалектології були досягнення французько-швейцарської школи «лінгвістичної географії» під керівництвом Ж. Жильєрона, яка не відмовилася від історизму й компаративістських методик. У панівній на той час молодограматичній течії також певна увага приділялася вивченню діалектів, які могли б підтвердити реконструйовані історичні явища. Так, Г. Остгоф і К. Бругман закликали не обмежуватися аналізом писемних пам'яток, а досліджувати сучасні діалекти й говірки, де зберігаються у живому вигляді залишки праформ. А. Шлейхер першим декларував необхідність створення діалектної карти Німеччини, хоч ще наприкінці XVII ст. у Німеччині починається збір матеріалів народних німецьких слів і створюються перші словники діалектизмів. Однак саме у школі Ж. Жильєрона діалекти отримали ґрунтовний опис, що супроводжувався картографуванням різних діалектних явищ, було уведено поняття ізоглоси, висунуто принципи умовності межі між діалектами однієї мови і навіть територіально контактних мов на підставі принципу просторової мовної безперервності (наприклад, діалекти російської та білоруської, французької й італійської мов). У німецькій і швейцарській діалектології (школа Ф. Вреде, Г. Венкера, І. Шмеллера) діалекти отримали більш окреслені межі, зважаючи на польовий принцип обґрунтування: встановлювалися зони ядра і периферійної зони (зони вібрації). Діалектологія Німеччини перебувала під впливом порівняльно-історичної парадигми, що зумовило домінування переважно географічного підходу до дефініції діалекту: на той час лінгвістика не була соціально орієнтованою. У Великобританії у 1873 р. було створено Англійське діалектологічне товариство.

Діалекти східнослов'янських мов вивчалися й картографувалися Б. де Куртене, П. Фортунатовим, О. Шахматовим, М. Дурново, М. Соколовим, Д. Ушаковим, А. Кримським й ін. Протягом 1903–1931 р. р. активно працювала Московська діалектологічна комісія. У слов'янській традиції діалект насамперед пов'язувався з територіальним поділом регіону, хоч В. Жирмунський і наголошував на тому, що «традиційний поділ діалектів на територіальні й соціальні є мнимим, що всіляка територіальна діалектологія відповідно до мовної дійсності повинна бути й діалектологією соціальною» [1969, 23]. Такі твердження створили підстави для найменування різновидів мови, що використовуються як засоби безпосереднього спілкування певних соціальних і професійних груп, також діалектами. Таке значення терміна є менш уживаним

у науковій літературі славістичних студій. Більш уживаними є терміни соціолект, сленг, арго, жаргон. Соціальні діалекти відрізняються від територіальних обмеженістю розбіжностей із загальнонародною мовою (лише лексичні та фразеологічні відмінності).

З огляду на певну дифузність між формами існування мови О. Герд виокремив проміжну між літературною мовою і територіальним діалектом форму, назвавши її *регіолектом* – мовленням жителів невеликих міст одного регіону в оточенні місцевих діалектів [1998]. Регіолект відповідним чином подібний до койне, тому цей термін не закріпився в соціолінгвістичній практиці і залишився поки що незатребуваним.

Койне (від гр. koinos – спільний)***, або інтердіалект,*** кваліфікується як міждіалектна переважно побутова форма існування мови, створена на базі одного із групи близьких йому діалектів із їхніми можливими ознаками, яка служить торговельним, військовим, культурним, судовим потребам змішаного складу населення певного регіону. У IV ст. до н. е. койне позначало спільне давньогрецьке мовлення носіїв різних діалектів на території Аттики з центром в Афінах. Історично в донаціональний період койне головного міста країни нерідко ставало підґрунтям літературної мови етносу (лондонське койне для англійської літературної мови, пекінське для китайської літературної мови, койне міста Едо для японської літературної мови, московське койне, що склалося на базі тривалої взаємодії північних і південних руських говорів стало основою російської літературної мови тощо). Койне міст поширювалося на регіон, центром якого було місто, перетворюючись на *регіональне койне.* Обласні койне є справжніми інтердіалектами певної місцевості (наприклад, аварський болмац, який став інтердіалектом північного Дагестану і покладений в основу аварської літературної мови). Інколи койне обслуговувало не лише побутову сферу мовлення, а й судочинство, міське управління і навіть сфери усної поетичної творчості, народних обрядів і ритуалів [Десницкая 1970, 10].

Крім форм існування мови, в соціолінгвістиці розглядаються особливі додаткові лексичні підсистеми соціальної диференціації мови (***соціальні різновиди***) – соціолекти, типами яких є інтержаргон, жаргони, сленг, арго. Їхньою спільною рисою є «обмеженість соціальної основи: вони виступають засобом спілкування, причому додатковим, окремих соціально-станових, виробничо-професійних, групових і вікових колективів, а не всього народу (як літературна мова) і не всього населення регіону (як територіальні діалекти)» [Бондалетов 1987, 66-74]. Б. Сєребренніков називав їх соціальними варіантами мовлення, або мовленнєвими стилями [Общее языкознание 1970, 496]. Вони співіснують з описаними вище формами мови як опорними і є додатком до них.

Термін «соціальний діалект» у науковій літературі має широке й вузьке значення. У першому він сьогодні практично не вживається, адже поступається терміну «форма існування мови» (пор.: у 60-ті р. р. В. Жирмунський до соціальних діалектів відносив територіальні діалекти, напівдіалекти (мову міського міщанства), і навіть літературну мову [1969, 23]). У вузькому значенні ***соціолектом*** є соціально марковані лексеми та словосполуки певної суспільної групи (професійної, вікової й ін.) у межах національної мови.

У найвужчому значенні соціальний діалект ототожнюється з конспіративним арго [Степанов 1975, 198].

Термін «соціолект» уведений в обіг соціолінгвістики з метою уникнути багатозначності термінів «жаргон», «арго», «сленг», «соціальний діалект». Соціолект розглядається як жаргон у первинному розумінні цього терміна, тобто додаткова лексична система для певних форм мовного існування, що представляє паралельну експресивно-оцінну, найчастіше стилістично знижену синонімію позначень загальновідомих понять і належить певній соціальній субкультурі (професійній, віковій, статевій). Соціолект не є формою існування мови, оскільки не має власної специфіки фонетичного та граматичного рівнів і ґрунтується на закономірностях національної мови [Общее языкознание 1970, 496]. Соціолект – динамічна лексична система, вона характеризується нетривкістю в часі й може проникати до літературної мови. Дослідники вважають шляхом такого проникнення низку переходів від корпоративного жаргону до інтержаргону, далі – до просторіччя, розмовної лексики й до літературної мови. Засобами проникнення корпоративного жаргону до інтержаргону є масова комунікація, тексти художньої літератури. Жаргонізацію літературних джерел пов'язують з утратою високого стилю, який був властивий літературі ще на початку XX ст.

В. Бондалєтов пропонує диференціацію соціолектів, яка на наш погляд, є найбільш несуперечливою. Це поділ соціальних діалектів на: 1) власне професійні лексичні системи, приміром рибалок, мисливців, гончарів, шевців й ін. видів промислів і занять; 2) групові чи корпоративні жаргони, наприклад, учнів, студентів, спортсменів, солдат й ін., головним чином, колективів молоді (їх часто називають сленгами – О.С.); 3) умовні мови (арго) ремісників, торговців і близьких до них груп; 4) жаргон (арго) декласованих [1987, 69].

Дещо модифікувавши цю класифікацію, ми поділяємо соціолекти на жаргони, практично ототожнюючи їх зі сленгом (якщо не розрізнювати їх за віковою приналежністю), й арго, яке у свою чергу може бути диференційоване на професійне й арго декласованих. На відміну від жаргону, арго є зашифрованою, таємною й умовною лексичною системою, налаштованою на повне соціальне відмежування.

Жаргон (від фр. jargon – перв. пташина мова, незрозуміла мова) розглядається як різновид соціолекту, позбавлений елементів інтержаргону, додаткова лексико-фразеологічна система мови, яка містить паралельні найчастіше експресивно-оціночні, стилістично знижені позначення загальновідомих понять і належить певній соціальній субкультурі. Суперечливість такої дефініції полягає у визначенні суб'єкта оцінки конотативних компонентів лексичних одиниць. Ним може бути або носій жаргону, або сторонній пересічний носій мови, який не володіє жаргоном і не залучений до відповідної соціальної групи та субкультури. Психологічним підґрунтям виникнення жаргонів традиційно вважається прагнення певних соціальних груп до самоідентифікації, що реалізується в бажанні вразити співрозмовника дотепністю, неординарністю, новизною й експресивністю мовлення, а також у зневазі до усталених мовних норм. Тому жаргони здебільшого характеризуються стилістичною зниженістю,

іронічно-жартівливою чи вульгарною конотативною забарвленістю як із позицій їх носіїв, так і сторонніх спостерігачів.

Жаргон характеризується специфікою лексико-фразеологічних і словотворчих засобів. Деякі дослідники до професійних жаргонів, або соціолектів, відносять професіоналізми, а нерідко й термінопозначення. На нашу думку, професіональна лексика лише тоді стає елементом жаргонів, коли вона є денотативним еквівалентом літературних стандартів, тобто кодифікованих професіоналізмів, і має конотативну забарвленість. Лексика жаргонів поповнюється за рахунок запозичень з інших мов і діалектів, а також різних способів словотворення (компресії, семантичної деривації). На відміну від арго, жаргон зрозумілий пересічним мовцям, є надбанням відкритих соціально-професійних груп, характеризується пейоративністю й не виконує функції утаємниченості, умовності, відмежування.

Сленг кваліфікується як різновид соціолекту, додаткова лексична система, яка представляє паралельну експресивно-оцінну, найчастіше стилістично знижену синонімію позначень загальновідомих понять і належить певній соціальній субкультурі. Нерідко сленг має атрибути «молодіжний», «студентський», що значно звужує його значення. Іноді він ототожнюється з арго, хоч сленг не має функцій втаємничення й умовності й характеризується пейоративною стилістичною забарвленістю. Якщо у сленгу з'являється функція відмежування, умовності, він набуває статусу арго і може втратити пейоративність. Сленг і жаргон найчастіше є еквівалентними термінами, їхня відмінність полягає у віковій атрибутиці сленгізмів, хоч і вона останнім часом термінологічно не розмежовується.

На межі різноманітних жаргонів формується ***інтержаргон***, який також можна віднести до соціолекту як загальний жаргон, що в масовій свідомості значно послабив зв'язки з первинними сферами вживання, однак не втратив своєї стилістично зниженої маркованості. Інтержаргон поширений у засобах масової комунікації (газетах, журналах, радіо, телебаченні, Інтернеті) або в художній літературі та претендує на статус загальнолітературної лексики. Він характеризується стилістичною зниженістю, може не містити вказівки на сферу вживання, служить для характеристики мовлення персонажів, створення гумористичного ефекту тощо. Інтержаргон є одним із джерел переходу жаргонізмів до літературної мови за умови позбавлення культурних, функціонально-стилістичних, оцінно-емотивних конотацій, можливо, зміни денотативного значення.

Арго (фр. argot – жаргон, початкове значення – жебрацтво) є різновидом соціолекту, лексиконом відносно замкнених професійних (ремісників, торговців) і соціальних груп (сезонних робітників), у тому числі декласованих (злодіїв, злочинців, жебраків, картярів тощо), призначений для конспіративних (езотеричних, криптофорних) потреб відокремлення групи від суспільного загалу, а також для збереження таємниць ремесла, роду занять, власної безпеки і т. ін. Б. Ларин розглядав арго як головну, первинну систему для соціальної групи [1977, 186], однак у функціональному та структурному відношеннях арго, як і інші соціолекти, є похідними, сформованими на базі

провідних форм існування мови, на основі їхньої фонетики та граматики [Бондалетов 1987, 69]. Перші свідчення про арго відносяться до XIII ст. (у Німеччині мова жебраків). У словнику П. Палласа XVIII ст. наявні деякі слова з арго російських офеней (суздальська мова). Лексикон арго досить обмежений (до 500 непохідних основ), а його формування відбувається шляхом запозичень з інших мов і місцевих діалектів, а також креації на підставі перестановки складів, звуків і т. ін. Арго має власні моделі словотворення. Д. Лихачов підґрунтям виникнення арго вважав магічне ставлення до світу, табуїстичність слова. Статус арго мають також мови таємних осередків, гуртків, таємні статеві мови (приміром, мова юнаків, які здійснюють обряд ініціації в Камеруні). Різноманітні типи арго відрізняються насамперед мотивацією утаємниченості їхнього мовлення, типами словотворення, мірою нейтральності / експресивності і т. ін.

Особливе місце в соціальній диференціації відведено ***формам міксації мов*** – піджинам і креолам. Дослідники мов Півночі, Сибіру та Далекого Сходу висувають поняття *контактних мов*, які об'єднують піджини та креольські мови. Опис таких мов здійснено в «Контактологическом энциклопедическом словаре-справочнике» [1994]. Ці допоміжні мови міжетнічного спілкування розглядаються в окремій галузі соціолінгвістики, названій *контактологією*, або *креолістикою*. Підґрунтя креолістики закладене ще у XIX ст. німецьким лінгвістом Г. Шухардтом. В. Аврорин розглядає механізм формування піджинів і креолів як штучну гібридизацію й механічне спрощення [1975, 61]. В. Бондалєтов підкреслює соціальну функцію цих примітивних засобів спілкування – об'єднувальну як мов міжнаціонального спілкування [1987, 46]. Н. Мечковська вказує на три риси, що відрізняють піджини від звичайного мовного змішування: 1) інтенсивність, швидкість процесу («мовний мінімум», що дає змогу різномовним людям розуміти один одного, формується протягом лічених кількості років або навіть місяців); 2) рівневий розподіл: у піджина туземні фонетика, граматика, словотвір, але 95% лексики європейської; 3) редукція (спрощення) граматичної структури та словника [2006, 178].

Піджин утворився від викривленого англ. business – діло, справа. Традиційно вважається, що термін виник із метою позначення спрощеного різновиду мови, який утворився шляхом змішування англійської й китайської мов у багатомовних портах Південного Китаю у 1807 р., хоч Д. Кристал наводить 6 етимологій слова з китайського, івриту, яванського, англійського, португальського [Crystal 1989, 335]. Найдавнішим типом піджинів була мова, що використовувалася принаймні з XII ст. у контактах європейців з арабами, а пізніше з турками – створений на південно-романській лексичній базі середземноморський сабір. Із неєвропейських піджинів найстарішим є чинукський жаргон, поширений у низов'ях річки Колумбія, пізніше він використовувався від Каліфорнії до Аляски.

Піджин визначається як редукована допоміжна мова, що сформувалася в результаті змішування мов на різномовній території, виконує обмежені функції (бізнесові, торговельні і т. ін.) і не є рідною для тих, хто нею користується. В. Дьячков розглядає кілька умов створення піджину: 1) нерівноправність

контактуючих мов; 2) спорадичність контактів і обмеженість сфери спілкування усним мовленням; 3) відсутність соціальної потреби у місцевих жителів вивчити правильну європейську мову; 4) відсутність контактної мови-посередника; 5) недостатнє розуміння між носіями європейської мови й аборигенами [1988, 123].

Першою стадією формування піджинів дослідники вважають *ранні*, або *нестабільні* піджини, що виникають як компроміс між погано засвоєною другою мовою білінгвів-початківців і «регістром для іноземців», створеним тими, для кого мова є рідною. Вибір мови, на базі якої формується ранній піджин визначається суто прагматичними чинниками, зокрема, більшою ефективністю у процесі спілкування. Така мова в креолістиці названа *лексифікатором*, тобто мовою, лексика якої стає базою для піджина [Беликов, Крысин 2001, 117]. Перетворення раннього піджина на *стабільний* піджин залежить від регулярності мовних контактів, його поширення.

Дослідники диференціюють піджини на такі, що виникли на підставі однієї мови або споріднених мов певного регіону, і такі, що утворилися на базі неспоріднених мов (наприклад, мов місцевого населення та європейських мов, приміром, піджин північних поморів ruska-norsk, що склався на підставі суміші російських, норвезьких, німецьких й англійських слів, або китайське наріччя російської мови [Беликов 1987]). Піджини не є результатом природного розвитку мови, а лише наслідком вторинного перетворення мов шляхом етномовних контактів. Субстрат піджину передбачає міжрівневу диференціацію змішування: фонетика та граматика запозичена з однієї мови, викривлена лексика належить іншій. Формування піджину передбачає спрощення складних граматичних систем мов (дієслівного формотворення, відміни й дієвідміни), розвиток аналітичного способу передачі граматичних значень, руйнування тонової системи, зникнення деяких категорій звуків.

Піджини зазвичай виникають у місцях перебування кількох етнічних груп через міграцію, урбанізацію, торгівлю тощо (у портових містах, на плантаціях із сезонними робітниками, на острівних територіях), тому вони найбільш поширені в Південно-Східній Азії, Океанії, Африці, Карибському басейні. Європейськими мовами для формування піджинів переважно є англійська, французька, іспанська, португальська. Піджин може ставати навіть офіційною мовою (наприклад, ток-пісин і хірі-моту в Папуа – Новій Гвінеї, що виник на базі робочої мови плантацій, первісно морського піджина бічламара; кріо в Сьєра-Леоне). Розрізняються піджини й ***піджинізовані мови*** (останні не набувають статусу окремої мови й не відриваються від мови-джерела).

Піджини є базою для створення креольських мов, коли вона стає засобом спілкування місцевого населення. ***Креольська мова*** є мовою певного етносу, сформованою в результаті етнічного процесу інтеграції (міксації) на базі піджину, що перетворюється на повноцінну, хоч і вторинну субстратну мову. Термін походить від португальського *crioulo* – африканський невільник, народжений в Америці. Креолізація піджинів здебільшого відбувалася у змішаних родинах, на плантаціях, серед невільників-утікачів. Деякі дослідники

вважають, що креолізація могла здійснюватися ще на стадії раннього піджина. Вони вбачають соціолінгвістичну відмінність між піджином і креолом у складі їх носіїв: піджин є соціальним, а креол – етнічним субстратом. Піджин не є рідною мовою етносу, а креольська мова обслуговує новий етнос, утворений у результаті інтеграції, етнотрансформаційної консолідації чи міксації [Виноградов и др. 1984, 47].

Креольська мова має власну лексику, граматику й розвивається відповідно до власних законів. Граматичний рівень більшості цих мов характеризується відсутністю словозміни: граматичні відношення передаються за допомогою фіксованого порядку слів, службових слів, пауз. Більшість слів одноморфемні та сформовані на базі мови-джерела. Дослідники називають такі *риси* креольських мов, як однотипність дієслівної системи; широке використання редуплікації для вираження множини чи інтенсивності; вживання іменника зі значенням «річ» як питального займенника *що*; спрощення фонетики мови-джерела; наявність омонімії [Бондалетов 1987, 61]. Креольські мови використовують понад 10 млн. людей у світі. Креоли стають рідними найчастіше вже для другого покоління людей, що застосовували піджин.

На підставі генеративної концепції нативізму Дж. Бікертоном було висунуто гіпотезу біопрограми (bioprogram hypothesis), що пояснює формування креольських мов, згідно з якою саме діти створювали таку мову, трансформуючи штучні піджини у природні мови завдяки універсальній уродженій мовній здатності, чим пояснюється простота та схожість усіх креолів. Головними креольськими мовами світу є мови островів Тихого, Індійського океанів, сформовані на базі англомовних, франкомовних, іспаномовних і португаломовних піджинів. У рідких випадках креол створюється шляхом міксації уже сформованих раніше креолів (приміром, англокреольська мова в Гамбії, Екваторіальній Гвінеї) (детальніше див.: [Дьячков 1987]). Вивчення креолів розпочалося ще наприкінці XIX ст. Г. Шухардтом. У другій половині XX ст. на Ямайці були проведені міжнародні конференції з цієї проблематики.

Креольська мова може руйнуватися, а на її основі формується стандартна «***посткреольська***» мова. Таке явище отримало в креолістиці назву «декреолізація» Посткреольська мова створюється за умов конкурування в побутовому спілкуванні креольської мови з мовою-лексифікатором, якою звичайно була європейська мова, у результаті чого виникає так званий посткреольський континуум. Модель такого континууму розроблена У. Стюартом, який розмежував базилект як найбільш віддалену від мови-лексифікатора креольську мову, мезолект – креол проміжного типу, й акролект – креольську мову, найбільш близьку до лексифікатора. [Stewart 1968].

У креолістиці розмежовують креоли та ***креолізовані мови***, що частково схожі за структурними ознаками із креольською, але сформовані в результаті взаємодії між мовою-джерелом й іншою (місцевою) мовою без піджинізації. До таких мов віднесені деякі мови Африки (санго, китуба й ін.) та Нової Гвінеї (хірі-моту). Креолізовані мови інколи отримують навіть статус національної (санго у ЦАР).

4. Проблема мовної ситуації. Мовні контакти. Диглосія і білінгвізм (нолілінгвізм).

Одним із ключових понять соціолінгвістики є ***мовна ситуація*** (термін Ч. Фергюсона) – ситуація взаємодії різних мов чи різних форм існування однієї мови в певній державі чи регіоні з огляду на функціональну специфіку й ареал поширення мов чи форм мов у певний момент історичного розвитку. За словами В. Аврорина, мовна ситуація є компонентом складної структури суспільних відносин у межах того чи іншого людського співтовариства. Дослідник обстоює синхронічність мовної ситуації як результату процесів мовного функціонування чи мовної взаємодії [1974, 2-6]. Натомість Н. Шумарова наголошує, що мовна ситуація є одночасно і процесом, і результатом історичного розвитку соціуму, позаяк вона формується й розвивається під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників соціально-економічних, демографічних, національно-культурних напрямів мовної політики [2000, 151]. На нашу думку, мовна ситуація є динамічним явищем, однак її опис може здійснюватися або в порівняльно-історичному аспекті діахронічної соціолінгвістики або на синхронічному зрізі.

Л. Нікольський кваліфікує мовну ситуацію як «сукупність мов, підмов і функціональних стилів, які обслуговують спілкування в адміністративно-територіальному об'єднанні чи етнічній спільноті» [1976, 79-80]. При описі мовної ситуації враховуються кількість мов у відповідному регіоні, їхні якісні ознаки (спорідненість / неспорідненість; статус мов-піджинів або піджинізованих; статус місцевої мови чи імпортованої), наявність мовних домінант, кількість їхніх носіїв, кількість комунікативних сфер застосування цих мов, розгалуженість форм існування мов, їхнє функціональне навантаження і т. ін. До слова, найбільш щільною є мовна ситуація в Океанії й на островах Малайського архіпелагу, приміром, на острові Нова Гвінея на 5 млн. осіб наявна 1000 живих мов. Максимальна *мовна щільність* спостерігалася у XIX ст. в Австралії (на 300 тис. осіб – 500 мов) [Мечковская 2000, 158-159]. Американська дослідниця Дж. Ніколс підрахувала індекси генетичної щільності мовних сімей (genetic density), установивши, що найвищою є щільність у замкнутих зонах [Nichols 1992, 233]

В. Виноградов диференціює кілька параметрів мовних ситуацій: 1) кількісні, що вказують на кількість мов, діалектів, варіантів на певній території, кількість їхніх носіїв; 2) якісні, що характеризують співвідношення мов чи форм існування, функціональну рівнозначність / нерівнозначність, характер мовної домінанти; 3) аксіологічні (оцінні), які здійснюють оцінку мов чи форм існування за різними ознаками, як-от: комунікативною придатністю, престижністю, естетичною цінністю тощо [Виноградов 1990, 616-617]. О. Швейцер вважає, що крім об'єктивних параметрів мовна ситуація має суб'єктивні – соціальні установки, яких дотримуються члени відповідних мовних колективів відносно різних мов [1976, 134]. Н. Мечковська додає до наведених параметрів юридичний статус мов, тобто характер державної регламентації їхніх взаємовідношень, ступінь генетичної близькості мов [2000, 101-102].

Соціолінгвістами У. Стюартом і Ч. Фергюсоном запропоновано формулу мовної ситуації: L maj + L min + L spec, де L maj – мова більшості, якою володіє понад 25 % населення країни, L min – мова меншини, якою володіє від 5 до 25 % громадян, L spec – мова спеціальна, яка застосовується у церковних відправах, переважно вивчається в закладах освіти тощо. У. Стюарт запровадив соціолінгвістичну типологію мов залежно від чотирьох ознак мови, що впливають на оцінку її соціального статусу. Такими ознаками є: 1) історична зумовленість мови; 2) стандартизація як наявність норм; 3) життєздатність мови, що визначається кількістю носіїв; 4) гомогенність як зв'язок лексикону та граматики мови з ранніми етапами розвитку. Відповідно до цих ознак виокремлено стандартну мову (з наявними першими трьома ознаками); класичну мову (всі ознаки, крім третьої); креольську (перша і третя ознаки) та піджин (лише перша ознака) [Stewart 1962]. Дослідник розглянув кілька функцій мов: офіційну, групову, широкої комунікації, засобу міжетнічного спілкування в межах держави, літературну, релігійну, технічну.

Показником багатомовності певного регіону є ***індекс мовної різноманітності***, що обраховується шляхом статистичного аналізу, розробленого американським лінгвістом й антропологом Дж. Гринбергом. Індекс обчислюється за формулою $\mathbf{A = 1 - \Sigma\, i\, (i^2)}$, де **і** – відношення числа носіїв певної мови до загальної кількості жителів якоїсь території. За Дж. Гринбергом, якщо серед жителів регіону 1/8 говорить мовою M, 3/8 – мовою N, а 1/2 – мовою O, то індекс буде дорівнювати 0,5938. Однак ця методика залишає поза увагою наявність полілінгвів і ступінь близькості між мовами. Тому дослідник запропонував й інші методики встановлення індексу мовної різноманітності (наприклад, індекс комунікації, який вимірює ймовірність того, що два мешканці одного регіону, обрані випадково, матимуть бодай одну спільну мову) [Greenberg 1987].

Мовні ситуації поділяють на одномовні й багатомовні; ендоглосні (із домінуванням місцевої мови) й екзоглосні (із домінуванням імпортованої мови); збалансовані (у багатомовних ситуаціях мови виконують однакові суспільні функції) і незбалансовані (функції мов різні); гармонійні (мови є рівноправними) і дисгармонійні (мови нерівноправні). Залежно від співвідношення комунікативної й демографічної потужності мовні ситуації поділяють на рівноважні (за умови збігу потужностей) і нерівноважні (при відсутності такого збігу). Залежно від спорідненості мов, наявних у певній країні або регіоні, розрізнюються гомогенна й гетерогенна мовні ситуації: перша характеризується співіснуванням споріднених мов, друга – неспоріднених. При аналізі мовних ситуацій також ураховуються різні форми існування мови, форми міксації, функціональні стилі, сфери спілкування тощо.

Мовна ситуація в будь-якій країні сучасного світу є неоднорідною і складною. Дуже рідко вона може бути монолінгвістичною (приміром, в Ісландії ісландською говорить 99% населення, в Угорщині угорською – 99,4%). Здебільшого мовна ситуація є полілінгвістичною, тому в її дефініціях часто-густо наголошується на явищі мультилінгвальності. Монолінгвістичних й одночасно моноглосних (з однією формою існування мови) практично не

існує в чистому вигляді (до такої наближена мовна ситуація в Ісландії, де немає протиставлення між літературною й народно-розмовною мовою). Прикладом складності, на перший погляд, простих мовних ситуацій є, як здається, мовна ситуація у Франції, де 95% населення складають французькі монолінгви. Головна проблема мовної ситуації у Франції полягає у двомовності й диглосії. У цій країні склалися: 1) екзоглосія – мовна ситуація, коли поряд із французьким використовуються регіональні мови – окситанський, каталонський, корсиканський діалекти італійської мови (романська група); ельзаські і фламандські говори (германська група), бретонська (кельтська група) і баскська (ізольована неіндоєвропейська мова); 2) ендоглосія – мовна ситуація, коли літературна форма французької мови поділяє функції з іншими формами й підсистемами – діалектами, просторіччям, арго і т. ін.; 3) гіперглосія – двомовність, при якій правляча, наукова, політична еліта країни поряд із французькою мовою користується іноземною (англійською); 4) гіпоглосія – двомовність емігрантів [Гак 1989; Алефиренко 2005, 259]. Для Німеччини та Італії характерною є ендоглосія, хоч після об'єднання Німеччини додається ще й екзоглосія сходу і заходу країни; для Іспанії – екзоглосія, для Британії – екзоглосія і гіпоглосія. У наведеній диференціації двомовності змішуються два різних поняття – диглосія і білінгвізм, які застосовуються при описі мовних ситуацій як їхні ознаки.

Диглосія (від гр. di – подвійний, двічі, glōssa – мова) поділяється на внутрішньомовну й зовнішню. У першому значенні диглосією є різновид мовного стану особистості, коли вона володіє двома чи більше формами існування певної мови (або формою міксації). Наприклад, аварець володіє аварською літературною мовою й болмацом – інтердіалектом, що виник на базі північних діалектів аварської мови; мешканець Карибських островів володіє іспанською літературною та креольською мовами на базі іспанської мови й місцевого діалекту.

У другому значенні диглосія є ситуацією функціонування двох стилістично й функціонально розподілених мовних кодів, які можуть сприйматися як одна мова (наприклад, Б. Успенський описав співвідношення давньоруської та старослов'янської мови як диглосію [1994, 4-8]). Таке значення терміна вжите американським соціолінгвістом Ч. Фергюсоном у 1959 р. при вивченні ним мовної ситуації в арабських країнах, де книжною літературною мовою Корану, яка ґрунтується на класичній арабській, володіють 25-30% арабського населення, а в повсякденному спілкуванні використовуються діалекти арабської мови (сьогодні утворюється нова спільна мова всіх арабів – публічна мова мас-медіа [Шагаль 1996, 223]). У значенні можливості людини користуватися двома формами існування, наприклад, літературною мовою і міським просторіччям, поняття диглосії розглядалося Є. Поливановим і Б. Лариним, який називав це явище дводіалектністю. Друге тлумачення терміна у славістиці відповідає термінам білінгвізм або двомовність, хоч іноді диглосію відрізняють від білінгвізму функціональним розподілом мов, властивим диглосії.

У сучасному світі залучення людини до багатьох малих соціальних груп визначає його поліглосність, або поліглосію як володіння більшою, ніж дві, кількістю форм існування мови. Р. Якобсон не випадково підкреслював, що

будь-який спільний код є багатоформним, сукупністю різних субкодів, які вільно обираються мовцями залежно від функції повідомлення, адресата й відношень між співрозмовниками [1985, 411].

Білінгвізм (від лат. bi – два, lingua – мова), на відміну від диглосії в її першому значенні, є двомовністю як ознакою не лише мовного стану індивіда, а й мовної ситуації країни, регіону, тобто явищем володіння й користування особистістю або певною групою етносу одночасно двома мовами: здебільшого однією як рідною, іншою набутою, але важливою для спілкування в різних комунікативних сферах. ***Полілінгвізм, або мультилінгвізм***, відповідно позначає стан володіння особистістю або певною групою кількома мовами. Як зауважує Р. Фрумкіна, «термін двомовність завжди був нечітким, а сьогодні його значення не тільки розмилося, а й розглядається в ореолі соціальних проблем» [2006, 165].

Серед країн світу найбільший відсоток становлять багатомовні держави. Так, у підручнику Н. Вахтіна та Є. Головка «Социолингвистика и социология языка» [2004, 41] наведено цікаві дані: одномовними є 6 країн, що складає 4 %, двомовними – 22 (14 %), 3-5 мов мають 27 країн (18 %), 6-10 мов – 24 (16 %), 11-50 – 46 країн (30 %) і більше 50 мов – 28 країн (18 %). Багатомовність вважається потужним культурним і пізнавальним ресурсом для країни та її громадян.

Проблемою в таких випадках є визначення рідної мови (як уважають, мови думки, за Л. Щербою), адже деякі білінгви можуть вільно володіти двома мовами, перемикаючи кодові системи мов, які засвоєні, приміром, із дитинства. Іноді друга мова може витіснити першу й набути статусу мовної домінанти. Механізм, який лежить в основі білінгвізму особистості, соціолінгвісти переважно кваліфікують як психічний, що ґрунтується на знаннях, уміннях і навичках [Верещагин 1969, 134]. Американський соціолог Р. Белл визначає двомовність як міжмовне перемикання кодів на підставі лінгвістичних і психолінгвістичних механізмів [2001, 187]. Деякі вчені цілком слушно наголошують на належності цього явища до психологічних процесів, поки воно є фактом індивідуального мовлення, або до соціальних, коли двомовність поширюється на спільноту чи більшу її частину [Звегинцев 1982, 204-218]. На нашу думку, при вивченні білінгвізму варто ґрунтуватися як на психологічних і лінгвістичних, так і на соціальних, політичних, культурних і ментальних чинниках.

Вважається, що двомовність є проміжною ланкою переходу до одномовності. Залежно від вікової стадії оволодіння другою мовою виокремлюють *ранній* та *пізній* білінгвізм. Ранню двомовність дослідники розцінюють по-різному. У 1915 р. представник асоціативної психології І. Епштейн одним із перших висловив думку про шкідливість ранньої двомовності для розумового розвитку дитини з огляду на конфлікт між словами двох мов, взаємне асоціювання яких нібито перешкоджає встановленню асоціації іншого порядку в межах однієї мови. У той самий час інший дослідник дитячого мовлення У. Стерн пропагував протилежну позицію, яка полягала в тому, що раннє засвоєння другої мови сприяє мисленнєвому й мовному розвиткові, розумінню

найтонших нюансів значення. Американський психолог С. Арсенян довів це положення на прикладі спостережень за 2000 дітей італійських і єврейських емігрантів у США. Грузинський психолог Н. Імедадзе вважає найбільш сприятливою для ранньої двомовності ситуацію «одна особа – одна мова». Вона встановила, що існує дві стадії формування ранньої двомовності в дитини: 1) змішування двох мов (в одному реченні змішуються лексика та граматика двох мов або наводяться парні еквіваленти) і 2) повна лексична і граматична диференціація двох мов. Двомовність, за результатами її експериментів із білінгвами-дітьми, не змінює семіотичних зв'язків між словом певної мови й об'єктом позначення (детальніше див.: [Фрумкина 2006, 165-176]).

Лінгвісти також по-різному розцінювали володіння двома мовами. На думку Б. Гавранека, Р. Грехема, А. Мартіне, Е. Хаугена, повне й автономне володіння двома мовами перевищує психічні можливості звичайної людини [Новое в зарубежной лингвистике 1972, 84-85, 100]. У мовній свідомості білінгва окремі риси нерідної мови уподібнюються рідній, тобто відбувається інтерференція. А. Мартіне наголошував на тому, що «лише окремі віртуози можуть користуватися двома або кількома мовами без того, щоб не відбувалося явище, яке ми називаємо взаємопроникненням мов» [1963, 525]. На VI Міжнародному симпозіумі з білінгвізму, що проходив у 2007 р. у Гамбурзі, британський дослідник Д. Грін виголосив доповідь із проблеми нейрофізіологічного підґрунтя білінгвізму, у якій доводив тезу про те, що володіння різними мовами передбачає функціонування тих самих ділянок мозку, кортикальних і субкортикальних, а отже, засвоєння інших мов приводить до змін у механізмі обробки першої, або рідної мови індивіда. На його думку, саме нейронна пластичність обмежує в дорослому віці рівень засвоєння та володіння нерідною мовою, а зовсім не біологічно обмежений віковими параметрами період можливості такого засвоєння та володіння [Яворська 2007, 91]. Як бачимо, проблема нейрофізіологічних і психологічних можливостей оволодіння двома мовами залишається відкритою й до сьогодні.

У сучасній соціолінгвістиці збалансована двомовність також вважається практично неможливою. Н. Мечковська зазначає, що в тій психологічній програмі, яка визначає мовленнєву поведінку двомовного індивіда, дві мови не можуть бути функціонально тотожними. Стосовно всього двомовного соціуму це зумовлює тенденцію до функціонального розмежування мов. Отже, за умови масового й відносно повного білінгвізму використання двох мов в однакових ситуаціях є надмірним, функціонально невиправданим [2000, 104-105]. Дійсно, в різних ситуаціях спілкування білінгви застосовують різні мовні коди, однак у масовому використанні в межах країни мови можуть обслуговувати тотожні сфери спілкування (приміром, на сході, заході і півдні України). Щодо психічних можливостей білінгва, якщо він досяг збалансованої двомовності, вона не ускладнює, а навпаки, сприяє його комунікативній взаємодії й існуванню у двомовному соціумі. Український мовознавець Б. Ажнюк пропонує поняття метамовної свідомості на позначення рефлексивної здатності білінгва порівнювати й диференціювати явища різних мов, якими він володіє, що сприяє розвитку вміння поперемінного, одночасного або поперемінно-одночасного існування у двох мовних світах [1999, 142].

За механізмом породження білінгвізм поділяють на *безпосередній* як несвідомо-інтуїтивне володіння мовою й *опосередкований*, що є результатом мисленнєвого опосередкування перемикання мовних кодів [Верещагин 1969, 13]. За ступенем інтенсивності мовних контактів дослідники диференціюють масовий, суцільний, груповий й індивідуальний білінгвізм [Бертагаев 1972, 84]. *Масовий* білінгвізм визначається володінням двома мовами населення держави або певного регіону, *суцільний* виникає за умови існування мови міжнаціонального спілкування, як це було у колишньому СРСР. *Груповий* білінгвізм властивий певним угрупованням людей, об'єднаних за соціально-демографічними та професійними ознаками. *Індивідуальна* двомовність є показником особистості, індивіда. В. Аврорин розмежовує *регіональний* та *національний* білінгвізм: перший ґрунтується на географічному параметрі двомовності, другий – на етнічній ознаці мовців [1975, 129]. За способом виникнення розрізнюють контактний і неконтактний типи білінгвізму, що в іншій класифікації названі *природним* (побутовим), який виникає у відповідному мовному оточенні і завдяки широкій мовленнєвій практиці безпосереднього контакту двох мов, і *штучним* (навчальним), позбавленим будь-якого впливу контактів двох мов.

У соціолінгвістиці важливими є питання щодо сфер використання другої мови, ступеня вільного володіння нею, частотності вживання тощо. Російські соціолінгвісти О. Швейцер і Л. Нікольський виокремлюють *збалансовану* й *незбалансовану* двомовність: перша позначає однаковість рівня володіння двома мовами й використання їх у всіх сферах спілкування, друга наявна тоді, коли основна маса мовців пасивно володіє другою мовою або вживає в мовленні тематичні шари лексики другої мови [1978, 103-107]. Близькою до наведеної є диференціація білінгвізму Ж. Поля, який виділяє *симетричний* й *асиметричний* білінгвізм. У межах останнього дослідник розмежовує *пасивний* (білінгв розуміє, але не використовує другу мову), *писемний* (мовець володіє лише писемною формою другої мови), *технічний* (білінгв володіє другою мовою в межах потреб його професії) [Цит. за: Семчинський 1974, 73]. Залежно від рівня володіння мовами розмежовують також *активний* і *пасивний* білінгвізм: перший наявний у мовців, що однаково вільно спілкуються обома мовами, а другий позначає лише пасивне володіння другою мовою (розуміє, але не говорить).

Типами білінгвізму є також *субординативний* – при розмежуванні сфер і ситуацій користування двома мовами й перевазі однієї мови, *координативний* – у випадках інтерференції двох мов, і *чистий* (білінгвізм в ідеалі) – за умови відсутності зв'язку двох мов і рівноправного користування ними у всіх сферах мовлення (за іншою класифікацією, координативний відповідає чистому білінгвізму, виокремлюється ще і *змішаний* за умови єдиного механізму аналізу й синтезу мовлення й розрізненні лише поверхневих структур двох мов [Беликов, Крысин 2001, 56-57]). Р. Белл вважає, що змішаний білінгвізм має одну семантичну базу і два механізми входу й виходу, координативний білінгв має дві семантичні бази, кожна з яких має по дві системи входу й виходу [1980, 169]. Дослідники по-різному розглядають так звану змішану мову.

Змішаною мовою не вважається мова, що при збереженні лексичного рівня змінює граматичну систему. А. Росетті допускає лише поодинокі випадки граматичних елементів другої мови у змішаній [1972, 112].

За сферами використання форм двох мов білінгвізм поділяється на *горизонтальний* (за умови рівноцінних у користуванні форм існування двох мов), *вертикальний* (перевага у користуванні літературною мовою й діалектом однієї мови, а друга мова функціонує лише у літературній формі) і *діагональний* (користування літературною формою однієї мови й діалектом іншої). За кількістю комунікативних дій Є. Верещагін поділяє білінгвізм на *рецептивний*, який дає змогу приблизно розуміти другу мову, але не говорити нею (на позначення явища спілкування двох рецептивних білінгвів уведено термін ***дуалінгвізм*** (англ. dual-lingualism) [Lincoln 1979]); *репродуктивний*, що уможливлює сприйняття й переказ текстів другою мовою; *продуктивний*, який зумовлює не лише перше і друге, а й продукування мовлення другою мовою (вільне володіння).

Якщо перша та друга мова засвоюються в обмеженому обсязі, таке явище назване ***напівмовністю*** (англ. Semilingualism). При цьому лексичний склад двох мов обмежений, а їхні граматичні системи спрощені. Естонський діяч культури М. Хінт причиною напівмовності вважав погано організоване раннє навчання другій, нерідній мові. Р. Фрумкіна розглядає одну з причин напівмовності як зануреність до «напівкультури», що виникає тоді, коли відповідна культурно-побутова традиція переривається, відбувається злам культури для особистості, унаслідок чого неминуче породжується ціннісний конфлікт. Дослідниця наголошує: «Будь-який мігрант є напівкультурним – і той, що потрапляє силою обставин до урбаністичного світу, і той, хто змінив за власним вибором світ давніх традицій і цінностей на високоцивілізоване, але зовсім не висококультурне оточення» [Фрумкина 2006, 166]. За умови спорідненості двох мов можуть створюватися особливі форми напівмовності, названі українською мовою ***суржиком***, білоруською – трасянкою.

Володіння суржиком передбачає наявність у мовленні певної частини населення штучно й неприродно поєднаних елементів двох або кількох мов, що порушує норми літературної мови. Термін є метафоричним перенесенням від первинного значення суржику як суміші зерен пшениці й жита, жита й ячменя, ячменя й вівса та борошна з такої суміші. Суржик переважно має пейоративне забарвлення як негативне явище мовного функціонування, крайній вияв інтерференції. Б. Антоненко-Давидович саме так і описував це явище: «Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова однієї мови за вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний покруч, чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик» [1991, 12].

Деякі лінгвісти вважають суржик територіальним діалектом з огляду на наявність зон мовної дифузії. Однак поза зонами такої дифузії, зважаючи на природу пристосування до рідного діалекту слів престижної в місті або

в засобах масової інформації мови, суржик не може отримувати статусу діалекту. В. Труб розглядає його як форму підлеглої мови, яка є результатом малоусвідомленої спроби мовця наблизитися до опанування першої домінуючої мови [2000, 52]. Загалом, дослідник розглядає суржик як форму просторіччя. Безперечно, мотивація виникнення суржику є саме такою, однак питання виникає стосовно наявності у нього параметрів окремої форми мови. Як здається, суржик є формою міксації двох споріднених мов, подібним до піджину, і результатом згадуваного вище ціннісного конфлікту. О. Тараненко в енциклопедії «Українська мова» також кваліфікує суржик як форму просторіччя співвідносно з думкою автора статті «Суржик» К. Ленець [Українська мова 2000, 499 і 616].

Дійсно, суржик відповідає всім ознакам просторіччя, крім однієї – він не є лексичною підсистемою української мови, а результатом змішування двох мов. Виникнення суржику, порівняно із просторіччям, має інше соціальне та психологічне підґрунтя і зовсім іншу мотивацію формування в мовленні індивіда. Суржик подібний до першого різновиду піджину, який виникає на межі саме близькоспоріднених мов. Однак, як відомо, піджин є насамперед соціальним субстратом, мовою спілкування певної соціальної групи, суржик же характеризує мовлення жителів села, що переїхали до міста в першому поколінні. Якщо зважати на те, що ці люди є певною соціальною стратою, то суржик є типом піджину на етапі створення, хоч і не набуває статусу окремої мови. Спрощення й редукція, властиві граматиці піджину, у суржику відсутні, оскільки піджини утворюються на базі місцевої та здебільшого аналітичної мови (приміром, англійської). Суржик не може позбутися синтетизму граматики російської та української мов.

Чинниками стійкості суржику є: 1) здатність до наслідування, що виявляється в перемиканні мовних кодів (пристосуванні мови села під мову міста) із метою підвищити статус власного «обличчя»; 2) адаптивні властивості людини (приїхавши до міста, людина прагне якнайшвидшої соціальної адаптації, що позначається й на мовленні); 3) устрій, культура мовлення сім'ї, яка передається від батьків до дітей; 4) мовна ситуація в країні й мовна політика держави тощо. Деякі сучасні дослідники пов'язують суржик із проблемою деструкції особистості, духовною деградацією, зведенням мислення до примітиву [Антисуржик 1974, 6-7], однак такі думки потребують доведення шляхом психологічних а може, й психіатричних досліджень і видаються тенденційними й заангажованими.

Американська соціолінгвістка Л. Біланюк цілком слушно наголошує на тому, що «для деяких українців суржик – рідна мова, мова їхніх батьків, прищеплена в дитинстві, носіями якої є переважно урбанізовані мешканці села» [Bilaniuk 1998, 113]. Тим самим підкреслено, що формування суржику з наведених вище мотивів є ознакою першого покоління; наступне ж покоління лише наслідує мові батьків без якоїсь соціальної мотивації. На цьому етапі суржик не можна кваліфікувати як різновид піджину. Можливо, він є особливою піджинізованою мовою, яка не має статусу мови й не відривається від мови-джерела. Суржик функціонує на рівні просторіччя й може ставати

деструктивним чинником для національної мови, тому боротьба з ним є необхідною умовою збереження рідної мови й підвищення загальної культури мовлення. На жаль, одним із шляхів поширення суржику є засоби масової інформації, література й мистецтво, де він може застосовуватися як засіб створення комічного ефекту, іронії, стилізації мовлення персонажів. Викорінення наслідування поганим зразкам мовлення є складовою освітніх і виховних програм. Але це не відміняє потреби вивчення суржику мовознавцями як феномена, оскільки встановлення його механізму, мотивації і виявів уможливить його усунення з мовленнєвої практики етносу.

У сучасному мовознавстві теорія двомовності набуває нового когнітивного й комунікативного пояснення (наприклад, застосовується модель продукування мовлення В. Левелта, а її центральне поняття леми як частини інформації дає змогу конструювати схему висловлення). Зокрема, досліджуються когнітивні стратегії оволодіння другою мовою й користування нею, механізми зіставлення процесів оволодіння рідною та другою мовою; питання формування проміжної мови при білінгвізмі, мовленнєвих помилок, специфіки ментального лексикону двомовного індивіда, вплив культурних чинників на двомовність і т. ін. (детальніше див.: [Залевская 2000, 290-313]).

При білінгвізмі мовець може перемикати коди двох мов або змішувати їх. Чинниками перемикання кодів є зміна адресата або додавання ще одного адресата, зміна ситуаційної ролі самого мовця, зміна теми розмови. Змішування кодів відбувається й тоді, коли перехід від однієї мови на іншу не є вмотивованим і здійснюється раптово. Змішування двох мов має два вияви: інтерференцію й інтеркаляцію.

Інтерференція (від лат. inter – між, ferio – торкаюсь, ударяю) передбачає взаємне проникнення до мовлення білінгвів елементів різних рівнів двох мов, якими він володіє, що сприймається як іншомовний акцент (у широкому розумінні). У вузькому значенні інтерференція є впливом на нерідну мову рідної в мовленні білінгвів. Узагалі інтерференція властива індивідам, однак у випадках масової двомовності може фіксуватися в ідіолектах і впливати на мовлення монолінгвів, що призводить до мовних змін. Інтерференція є відхиленням від стандартів рідної мови, мовленнєвою помилкою й може охоплювати всі рівні мови, однак особливо послідовно виявляється у фонетиці у вигляді *діафонії* (термін Д. Джоунза, згодом переосмислений Е. Хаугеном) – відношень між звуками двох мов, що змішуються.

Фонологічна інтерференція має три напрями: недостатню диференціацію фонем (наприклад, зняття протилежності за м'якістю у парах *рад / ряд* у білоруському етнолекті російської мови); надмірну диференціацію фонем і реінтерпретацію фонетичних відмінностей (наприклад, німці можуть інтерпретувати протиставлення глухих і дзвінких як опозицію сильних і слабких). У морфології та лексиці процеси інтерференції позначені термінами «*діаморфія*» і «*діалексія*». У синтаксисі інтерференція виявляється в порушенні жорсткого порядку слів під впливом мови з вільним порядком, а також у використанні синтаксичних конструкцій, не властивих одній мові, але притаманних іншій. Інтерференція може виникати при засвоєнні нерідної мови

індивідом або за умови існування тривалих мовних контактів. Мовознавці розглядають і *залишкову* інтерференцію, яка є результатом субстрату чи суперстрату і розглядається як діахронічний процес.

Інтеркаляція є впливом на рідне мовлення білінгвів елементів різних рівнів нерідної мови, якою він володіє, що сприймається як іншомовний акцент через розбіжність мовних систем. Інтеркаляція протиставлена інтерференції, що передбачає зворотний вплив рідної мови на чужу, нерідну, якою володіє білінгв. Якщо термін «інтерференція» вживається в широкому розумінні як взаємний вплив двох мов одна на одну, то інтеркаляція є одним із її виявів.

Білінгвізм є одним із результатів ***мовних контактів*** – процесів взаємодії мов, впливу однієї мови на іншу або їхнього взаємного впливу, що приводить до змін її лексикону і граматичної системи, а в аспекті мовної ситуації в регіоні – до її зміни. Мовні контакти є потужним чинником мовних змін. Одним із перших наголосив на важливості вивчення взаємодії мов німецький лінгвіст Г. Шухардт. Його сучасник російський мовознавець І. Бодуен де Куртене запропонував альтернативний термін «змішування мов». У праці «Про мішаний характер усіх мов» було висунуто ідею схрещення мов, яка мала два вияви: *метисацію* – взаємодію споріднених мов, і *гібридизацію* – взаємодію неспоріднених. Л. Щерба увів термін «взаємний вплив мов» і наголосив на тому, що головною ознакою цього впливу є безпосередній контакт саме носіїв цих мов. Тому поряд із мовними контактами варто розглядати *дистантні* міжмовні зв'язки, які характеризуються відсутністю безпосередніх контактів носіїв, й *інтермедіарні*, що мають мову-посередник і не характеризуються безпосередньою взаємодією носіїв.

Мовні контакти можуть бути спричинені такими позамовними явищами, як міграція населення, спільне проживання різних етносів на одній або суміжних територіях, війни, колонізація, політичні, економічні й культурно-освітні зв'язки тощо. Мовні контакти пов'язані з типами міжетнічних культурних контактів. Дослідники виокремлюють різні типи мовних контактів за параметрами: 1) спорідненості контактуючих мов; 2) напрямку й рівня впливу (однобічні на одному та кількох рівнях й обопільні на одному та кількох рівнях); 3) території (маргінальні – носії контактуючих мов проживають на суміжних територіях, внутрішньорегіональні – носії мешкають на одній території); 4) тривалості (казуальні як випадкові й тимчасові; перманентні як тісні та тривалі); 5) характеру (штучні та природно-штучні залежно від навчання мові у школі).

Результатами мовних контактів можуть бути лексичні та фразеологічні запозичення, здатність мови до яких тим більша, чим слабші системні відношення; зміни на всіх мовних рівнях; інтерференція як відхилення від норми однієї мови внаслідок її контактів з іншою та введення елементів другої мови; двомовність (білінгвізм); утворення піджинів і креолізованих мов, явищ *адстратів* або суржику; асиміляція однієї з мов, сліди якої можуть зберегтися в мові-переможниці (якщо це сліди мови корінного етносу, мова-переможниця має характер *субстрату*; якщо це сліди мови чужинців, які нашарувалися на мову корінного населення, то така мова є *суперстратом*). Різні мовні рівні

в умовах мовних контактів мають специфіку проникності. Так, найбільш проникним є лексичний рівень, найменш проникними є рівні фонології та морфології, причому морфологічні зміни в контактуючих мовах тяжіють до спрощення граматичної підсистеми.

Зближення може здійснюватися не лише в парах контактних мов, а й у групах регіонально близьких мов, що приводить до виникнення мовних союзів унаслідок конвергентної еволюції мов. ***Мовний союз*** є особливим типом ареально-історичної спільності мов, яка виявляється у близькості структурно-типологічних рис, здебільшого у граматиці, й наявності спільного фонду культурних слів, що зумовлене тривалими контактами й мовною конвергенцією в межах єдиного або подібного культурного простору. Конвергенція, на відміну від асиміляції мов, не призводить до витіснення однієї з мов, а визначає появу певних спільних ознак у контактуючих мовах. Ідея мовного союзу вперше була висунута І. Бодуеном де Куртене. Термін «мовний союз» уведений М. Трубецьким у 1923 р. у статті «Вавилонская башня и смешение языков». Дослідник уважав головними ознаками мовного союзу деяку граматичну подібність, наявність спільного фонду лексичних одиниць – культурних маркерів (такими одиницями не може бути корінна елементарна лексика). М. Трубецький відстоював ідею кавказького фонологічного союзу. Прикладами мовних союзів дослідники вважають балканський (мови, що до нього належать, перебувають у стані переходу від синтетизму до аналітизму, розвивають означений постпозитивний артикль, замінюють інфінітив підрядним реченням і мають схожість творення числівників та значний спільний масив лексичного рівня); кавказький; поволзький, алтайський, гімалайський тощо. Іноді мовні союзи об'єднують на підставі спільності рис одного мовного рівня, приміром, фонологічного (Р. Якобсон з огляду на спільність деяких фонологічних рис, зокрема, просодичної (інтонаційної) монотонності і фонологічної палаталізації, обстоював наявність євразійського мовного союзу). Такі союзи отримали назву екстенсивних, на противагу інтенсивним як багаторівневим.

5. Проблема мовної норми та варіативності.

Розгляд соціальної диференціації мови визначає потребу аналізу таких ключових понять соціолінгвістики, як мовна норма й мовна варіативність.

Мовною нормою є обрані у процесі комунікативної взаємодії з числа варіантів мовної реалізації, уніфіковані, свідомо фіксовані й найбільш поширені традиційні зразки (стандарти) репрезентації системи мови (засоби мови і правила їхнього вживання). До поняття мовної норми вперше звернувся ще давньогрецький софіст Протагор. Значну увагу нормативності приділяла Александрійська школа під кутом зору мовної аналогії. Мовні норми стихійно регулюються мовним середовищем і періодично підлягають зміні. Зміни норм повільні, що, на думку О. Пєшковського, дає змогу існувати національній літературі, транслювати знання в мові від покоління до покоління. Мовна норма виявляється у шкалі оцінок правильності, доречності й естетичної гармонійності. Нерідко в мовленні співіснують варіанти мовної норми, один із яких згодом утрачає статус мовного стандарту.

Визначення нормативності мовних одиниць відбувається на підставі оціночних тенденцій відбору (наприклад, відповідності структурі мови, уживаності, суспільного схвалення, яке виявляється шляхом соціологічних опитувань й анкетування). Наслідком визнання мовної норми є *кодифікація* її зразків у граматиках і словниках, що фіксують уже усталені в мові явища. Іноді мовні норми є результатом державної мовної політики як свідомого культивування. Мовна норма протиставлена *узусу* як аспекту реалізації мовної системи. Мовні норми диференціюється в писемній й усній літературній мові, різних сферах спілкування й формах існування мови, функціональних стилях. Розбіжність мовних норм у цих випадках посилюється, якщо літературна мова є дуже віддаленою від розмовного мовлення. Різною може бути норма й у регіональних варіантах однієї мови (наприклад, у французькій мові Канади та Франції). У діалектах, просторіччі, жаргоні норми не існує, однак наявна традиція використання мовних засобів. Нормативність народно-розмовної мови поділяється не всіма дослідниками. Між нормою літературної мови й нормами нелітературних варіантів мови є ряд істотних відмінностей: 1) норми літературної мови в основному властиві людям із вищою та середньою освітою; 2) вони мають найвищий престиж у суспільстві; 3) норми літературної мови кодифікуються, тобто фіксуються у книгах: словниках, довідниках, граматиках тощо; 4) норма літературної мови є більш стійкою, ніж норми нелітературних різновидів мови; 5) норма літературної мови більш визначена, диференційована, ніж норми соціальних і територіальних діалектів [Мечковская 2000, 37-39].

Мовна варіативність є семіотичною ознакою будь-якої мови, що забезпечує наявність у ній певної кількості знаків на позначення одного змісту. Варіанти існують на всіх мовних рівнях (наприклад, варіанти вимови слів, варіанти морфем з однаковим змістом, лексична, синтаксична синонімія, синтаксична деривація і т. ін.). Однак соціолінгвістика спрямовує увагу лише на варіювання, зумовлене соціальними розбіжностями носіїв мови й відмінністю умов спілкування. Варіювання в ряді наукових праць із соціолінгвістики розглядається як один із видів соціальної диференціації мови [Labov 1966; Швейцер 1983]. Варіанти, залежні від стратифікації суспільства, У. Лабов назвав *індикаторами,* а такий вид варіювання *стратифікаційним* [Лабов 1975, 50]. Значну роль у стратифікаційному варіюванні відіграють соціальний статус, престиж, соціальна роль. Натомість, варіанти, які залежать від умов спілкування (стилю, жанру, ступеня офіційності / неофіційності спілкування і т. ін.), названі *маркерами* стилістичного варіювання. Соціальна варіативність виявляється у двох різновидах: *стратифікаційному*, пов'язаному із соціальною структурою суспільства, та *ситуативному*, визначеному варіюванням мовних засобів залежно від ситуації спілкування. Й. Крауз запропонував класифікацію чинників, що впливають на стилістичне варіювання, а саме складників ситуації мовлення: характеру мовних повідомлень та їхньої функції; орієнтації мовця на реципієнта й оцінки особистості мовця [1976, 202]. М. Бірвіш доповнює чинники варіативності суб'єктивним чинником наявності в мовній компетенції індивіда соціально зумовлених конотацій мовних знаків. Люди засвоюють

мову в різних соціальних умовах, вони мають різні «мовні граматики», тому опис варіативності повинен враховувати конотації як умови вживання знаків у мовленні [Bierwisch 1976, 410]. Головною одиницею соціолінгвістичного аналізу мовного варіювання є *соціолінгвістична змінна* – будь-який мовний (мовленнєвий) корелят ситуативної чи стратифікаційної варіативності [Баранов 2003, 212].

6. Проблема колективного вибору мови. Мовна політика.

У соціолінгвістиці однією з актуальних проблем є проблема вибору мови. Для білінгва чи полілінгва існує *індивідуальний вибір мови*, зумовлений умовами та сферою спілкування, метою мовця, чинником адресата. *Колективний вибір мови* передбачає вектори збереження власної мови етносом, додавання до неї другої мови або заміну однієї мови іншою (мовний зсув). Причому мовний зсув, звичайно, є результатом тривалого періоду двомовності. Дослідники вважають, що вибір мови залежить від етнолінгвістичної життєздатності, яка в соціолінгвістиці аналізується на підставі трьох незалежних, але пов'язаних вимірів: 1) статусу мови як її престижності в суспільстві, 2) демографії, що обчислюється кількістю носіїв мови, народжуваністю, еміграційною поведінкою, змішаними шлюбами і т. ін.; 3) інституційної підтримки, засобами якої є ЗМІ, освіта, державна політика, культура, міра участі етносу у владних структурах. Д. Кристал пов'язує збереження мови з успішністю її носіїв і потужністю держави, яку вони представляють: «Коли вони (носії мови – О.С.) досягають успіху – успішною є і мова; коли вони програють політичне, соціальне, економічне чи військове змагання – мова програє разом із ними. Мова стає міжнародною завдяки політичній могутності мовців й особливо – їхній військовій могутності» [Crystall 1997, 5-7].

Стійкість мови зумовлена різними причинами: свідомими зусиллями членів суспільства по збереженню мови, зміною поколінь за умови прогресивного відновлення мови новим поколінням і витіснення другої мови до пасивної зони, поверненням до культурної спадщини рідної мови та її розвитком, мовно-правовою політикою держави.

Навпаки, ***мовний зсув*** є результатом мовної смерті, виродження мови, або її вбивства [Denison 1977]. Т. Харрис вважає причиною зникнення мови втрату нею соціального престижу і тим самим сфер функціонування [Harris 1982]. Причинами мовного зсуву дослідники називають історичну (ситуацію до контакту мов); демографічну (чисельність групи, шлюби, народжуваність); географічні (ізольованість, щільність розселення), соціально-структурні (розподіл влади, економічні ніші, соціальний рівень); інституційні (школи, релігія, ЗМІ); відношення (внутрішні й зовнішні відношення групи) [Вахтин, Головко 2004, 114]. Життєздатність мови визначається демографічно. За даними Дж. Граймса критичне число носіїв мови для загрози її зникнення у Європі потенційно дорівнює 20 тис. осіб [Grimes 1995]. Можуть прискорювати мовний зсув контакти з іншими мовами, їхнє оточення, зміна трудової діяльності, міжнаціональні шлюби, слабке відтворення мови дітьми, мовна політика держави

(утиск мови, примус); відсутність писемності, функціонально-стилістичного розшарування, термінологічних систем; зсув культурних акцентів, тиск ЗМІ і друкованого слова.

Мовний зсув може бути повільним (сотні років), швидким (три-чотири покоління) і катастрофічним (одне-два покоління). М. Краусс виділив три категорії мов: вимираючі, мови в небезпеці й мови в безпеці. Перші перестають вивчатися дітьми як рідні, другі не вивчатимуться дітьми у наступному столітті. Згідно із прогнозом М. Краусса, якщо темпи зникнення мов зберігатимуться, то через сто років із 6000 мов залишиться 600 [Krauss 1992]. Одним із найважливіших впливових чинників такої ситуації у світі є державна політика: кількість держав приблизно дорівнює 170, із них у 45 країнах державною є англійська мова, у 30 – французька, у 20 – іспанська, у 20 – арабська, у 6 – португальська, тому приблизно 50 мов із 6000 можуть розраховувати на державну підтримку. Державне регулювання мови має два складники: мовну політику та мовне будівництво. У центрі мовної політики, яка завжди є наслідком державної політики, перебувають політичні цілі, що формуються відповідними політичними інститутами – конституцією, політичною програмою правлячої партії (владних структур). Мовне будівництво є частиною мовної політики як комплекс конкретних заходів, що здійснюються на державному чи регіональному рівні [Баранов 2003, 208-209].

Мовна політика держави в соціолінгвістиці розглядається, з одного боку, як концентроване вираження ідеологічних і соціальних принципів, що визначають політичне, теоретичне та практичне ставлення тієї чи іншої державної системи й держави до функціонування, розвитку та взаємодії мов, до їхньої ролі в житті народу чи народів [Алефиренко 2005, 251], з іншого боку, як сукупність ідеологічних, політичних, юридичних, адміністративних заходів, спрямованих на розвиток, функціонування, баланс мов, зміну чи збереження мовної ситуації в державі, регіонах, соціумі. *Суб'єктами* мовної політики є 1) держава та її законодавчі й виконавчі органи; 2) комітети по освіті, пресі, масовій комунікації, видавничій справі, кіномистецтву тощо; 3) дослідницькі лінгвістичні центри, приміром, інститути Академії наук, служби перекладів, культури мови і т. ін.; 4) суспільні організації, політичні партії, асоціації вчителів, науковців, письменників, журналістів, різні добровільні «осередки сприяння». Причому далеко не завжди держава й суспільні організації мають однакові цілі та спрямування [Мечковская 2000, 117]. Мовна політика може бути спрямована на утиск мови чи на її розвиток, на взаємодію та рівноправність мов у державі тощо. Мовна політика завжди є складовою національної політики, яка залежить від типу держави (мононаціональної чи багатонаціональної, або поліетнічної), розвиненості її економіки, ваги у світовій спільноті, від владних структур й особистостей, активності суспільних організацій, міжнародних зв'язків різного типу, прихованих і явних виявів ксенофобії і т. ін.

Мовна політика оперує поняттями державної, офіційної, титульної мови. *Державна* мова є мовою, що виконує інтеграційну функцію в державі, є її символом. У світі наявні країни з однією й кількома державними мовами

(наприклад, в Україні, Франції, Британії – одна державна мова; в Бельгії державними мовами є фламандська, французька, німецька; у Люксембурзі – французька, німецька; у Фінляндії – фінська та шведська; у Швейцарії – чотири державних мови: німецька, французька, італійська й ретороманська, причому ретороманців (фріулів і ладинів) – 50 тис. осіб, тобто 1% населення (пор.: в Італії, де ретороманців 720 тис., ретороманська мова має статус діалекту італійської). У Росії у 1995 р. згідно із законодавством було 19 державних мов і 10 титульних [Государственные языки 1995]. В Україні державною мовою є українська, у Білорусі – дві державних мови (білоруська й російська).

Офіційна мова є мовою державного управління, судочинства, законодавства (наприклад, баскська мова є офіційною мовою Країни Басків в Іспанії). У СРСР згідно з Конституцією російська мова мала статус офіційної мови цілої країни. *Титульна* мова – мова, назва якої відповідає назві етносу, державного чи національно-територіального утворення. Вибір державної мови залежить від демографічних, географічних, психологічних, політичних і релігійних чинників. В Індії 15 мов, згаданих у Конституції, названі *конституційними*. *Мова національних меншин* визначається поняттям етнічної групи, що не є домінуючою, поступаючись кількісно іншим групам у державі, усвідомлює власну етнічну самобутність, демонструє почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культури, традицій або мови. Як етнічна меншина може розглядатися і частина титульної нації, що проживає на території іншої держави (етнічна діаспора) і етнічна група, що зберігає власну етнічну ідентичність, але розкидана по багатьох країнах і не має власної держави (цигани, курди); народи внутрішньої колонізації, тобто корінні народи, що опинилися в меншості, ніж прибульці (евенки, чукчі, якути); етнічні групи, що оселилися постійно в результаті масової міграції (німці Поволжя) [Садохин 2002, 211]. М. Алефіренко наводить приклад ставлення до мов національних меншин у США, де протягом тривалого часу панувала вже згадувана в попередньому розділі концепція «плавильного котла»: лише у 1968 р. було прийнято закон про двомовність, який дозволяв двомовне навчання за особливим запитами шкільних округів, однак, як свідчать американські соціолінгвісти, донедавна двомовність у США, як не дивно, сприймалася як ознака невисокого соціального статусу (на двомовних дивляться як на таких, що ще не повністю адаптувалися до американського суспільства). Двомовних у США серед іспаномовних – 6,2 млн., серед італійців – 1 млн., серед німців – 800 тис., французів – 777 тис., поляків – 493 тис., збереглося близько 300 мов американських індіанців [Алефиренко 2005, 261-262]. О. Садохін, навпаки, відмічає збереження етнічних культур, підвищення престижу етнічних і культурних цінностей соціально асимільованих різноманітних етносів у США без утрати спільної американської свідомості [2002, 222].

Векторами мовної політики можуть бути законотворчість у напрямку становлення державних, офіційних мов, мов національних меншин; адміністративне втручання у функціональний розподіл мов і форм їхнього існування; створення чи вдосконалення писемності для безписемних народів; прогнозування та планування мовного розвитку; наукове планування процесів масового

поширення державної, міжнаціональної мови, розвитку двомовності чи багатомовності; фінансування підтримки певної мови або мов; уведення нових мовних норм чи збереження старих; розробка мовних і мовленнєвих (текстових) стандартів, реформування правопису, упорядкування терміносистем, уведення й контроль за системою штрафів із приводу запозичення (наприклад, у Литві, Франції); освітнє планування вивчення мов, укладання освітніх програм навчання мовам, видання літератури з метою кодифікації мовних норм (словників, граматик), унормування та стандартизація терміносистем, регулювання мовної політики у ЗМІ тощо. Н. Мечковська об'єднує ці вектори у чотири компоненти національно-мовної політики: 1) теоретичну програму та її пропаганду; 2) юридичну регламентацію взаємовідношень мов; 3) адміністративне регулювання; 4) економічні заходи [2000, 120].

Мовна політика регулювання мовної ситуації може мати такі різновиди: 1) ретроспективний (наприклад, в Ірландії вона спрямована на відновлення та збереження практично втраченої ірландської мови, якою користуються лише 2% населення, ірландська й англійська є державними мовами; санскритизація хінді в Індії); 2) підтримка та пропаганда мови титульної нації і як наслідок – асиміляція інших етносів (Великобританія, Іспанія, Франція; у Британії наявний навіть шотландський варіант англійської мови, що є символом низького соціального статусу); 3) політика консолідації (інтеграції) споріднених етнічних груп під егідою спільної держави й мови (в деяких країнах тропічної Африки; на Філіппінах, де поширення мови піліпіно стало передумовою для створення єдиного етносу); 4) політика етнічної міксації (плавильного котла); 5) пряме введення мови колонізаторів або завойовників до всіх сфер спілкування автохтонного населення колонізованої території (наприклад, політика Франції в африканських колоніях); 6) непряме й ненав'язливе впровадження мови колонізаторів при деяких поступках автохтонним мовам (це привело до сучасної функціональної потужності мов суахілі й хауса в колишніх британських колоніях Африки, де ці мови використовуються поряд з офіційною англійською); 7) підтримка мови національної меншини, яка навіть не є титульною нацією (у Фінляндії 7% населення говорить шведською, яка є державною мовою поряд із фінською; муніципалітет визнається двомовним, якщо меншина складає 10% населення регіону); 8) поступки держави етнокультурній громадськості шляхом уведення офіційних мов (в Іспанії у відповідних автономних провінціях статус офіційних мають баскська, каталанська, галісійська); 9) неофіційні поступки в дозволі офіційно користуватися мовами національних меншин (у французькому Ельзасі для ведення документації дозволено застосовувати французьку та німецьку мови); 10) планомірне витіснення колишньої колоніальної мови й політика підтримки автохтонних мов при встановленні їхньої ієрархії (в постколоніальних країнах Азії й Африки встановлювалася градація мов корінного населення, державною ставала мова найбільшого поширення, інші ставали регіональними за кількісною градацією); 11) упровадження в поліетнічних країнах у перехідний період європейської мови як засобу міжетнічного спілкування за умови державного статусу автохтонної мови, що не є загрозою для державної мови

(приміром, в Індії, Малайзії, Алжирі, Марокко); 12) підтримка піджинів як засобів міжетнічного спілкування на базі переважно англійської та французької мов (наприклад, у деяких країнах Африки); 13) планування в галузі викладання іноземних мов у закладах освіти; 14) різні заходи влади з підтримки мови титульної нації або державної мови і зменшення впливу конкурентоспроможних мов (пуристична політика, що запобігає проникненню запозичень; ретроспективна політика лексичної реставрації як повернення до старої лексики з метою запобігання явищам небажаної інтерференції; фінансова політика сприяння книговидавництву, кінопрокату і т. ін. державною мовою або мовою титульної нації; політика титрування і квот на кінопрокат, радіо- й телепрограми, концерти за умови домінування державної мови або мови титульної нації і т. ін.).

Реалізація мовної політики названа ***мовним плануванням***, яке здійснюється відповідними установами: комісіями державних органів, академіями, університетами. Термін «мовне планування»уведений норвезьким соціолінгвістом Е. Хаугеном у 1959 р. Мовне планування передбачає певну послідовність дій: 1) соціолінгвістичні дослідження мовної ситуації в державі чи в регіоні (приміром, чотирирічний проект вивчення ситуації у країні, де на 8 млн. осіб існувало 70 мов); 2) визначення цілей і кроків мовного планування (вибір державної мови або мов, визначення ставлення до мов національних меншин, стандартизація та кодифікація літературної мови, вибір абетки); 3) модернізація мови (упорядкування правопису, терміносистем і функціональних стилів, адаптація слів іншомовного походження); 4) підготовка підручників, словників, організація підготовки фахівців філологічного напряму та журналістів.

Мовна політика може ставати підставою ***мовного конфлікту*** (політика глоттофагії як витіснення мови меншин, перехід до монолінгвізму, мовний зсув), хоч корені мовних конфліктів слід шукати насамперед в економічній, політичній, релігійній сферах, історії, психології народу (приміром, явищі ксенофобії як ненависті й відрази до певного етносу) та культурі. Визначальним фактором мовних конфліктів є мовна ситуація в країні чи регіоні. О. Садохін наводить приклад російської мовної ситуації, яка сама по собі ускладнює міжетнічні комунікації й породжує міжетнічні конфлікти: росіяни становлять 80% населення країни, у Росії проживають 30 етнічних груп (173 тис. осіб), що не мають власної державності; лише у п'яти з 21 республіки титульне населення перевищує 50% населення цієї республіки (Чувашія, Комі, Тува, північна Осетія, Чечня); у цілому у всіх республіках корінний етнос складає всього 32 % населення, а в автономних округах – 10,5% [Садохин 2002, 214].

В основі мовного конфлікту лежать такі форми міжетнічних взаємин, як геноцид, апартеїд, сегрегація й дискримінація, – що інколи визначають національно-мовну політику держави чи суспільних організацій. *Геноцид* є прагненням домінуючої етнічної групи або спільноти знищити повністю або частково іншу етнічну, расову або конфесійну групу, що виявляється в масових репресіях, навмисному створенні умов вимирання етносу, запобіганні народженню дітей або насильницькій передачі дітей з однієї етнічної групи до іншої. *Апартеїд* є етнічним пануванням однієї групи над іншою з метою

систематичного пригнічення останньої. *Сегрегація* є обережною політикою самостійного розвитку етнічної групи, що відображає прагнення до ізоляції. *Дискримінація* кваліфікується як будь-яке обмеження прав і свобод одного етносу та створення сприятливих умов для існування й розвитку представників домінуючої групи.

Мовна політика може проводитися не лише державними установами, суспільними організаціями й етнокультурними спілками, а також окремими видатними особистостями (наприклад, політика по унормуванню англійської мови письменника й лексиколога XVIII ст. С. Джонсона).

7. Проблема мови і влади. Політична лінгвістика.

Дослідження проблеми мови і влади під кутом зору використання мови як знаряддя реалізації влади вийшли за межі соціолінгвістики, етнографії мовлення та критичного дискурс-аналізу, де ці аспекти вже стали предметом вивчення, і сформували нову галузь мовознавства – ***політичну лінгвістику***, спрямовану на дослідження мовних засобів політичної сфери спілкування, політичної комунікації й маніпулювання; взаємодії мови, ідеології та влади. Політична лінгвістика є міждисциплінарною галуззю, що інтегрує теоретичний потенціал теорії мовної комунікації, лінгвоконцептології, дискурсології, лінгвістики тексту, соціолінгвістики з доробком політології, філософії, риторики, наратології тощо. Український лінгвіст Л. Синельникова вважає метою *лінгвополітології* вивчення специфіки політичного мислення за мовними фактами. Дослідниця зазначає, що соціально-психологічні характеристики політичних комунікацій і комунікантів значною мірою ґрунтуються на сприйнятті лінгвістичних ознак, мовленнєвих умінь і переваг [2007, 461-462].

Проблематика цієї галузі почала розроблятися наприкінці 50-х р. р. XX ст. у ФРН у зв'язку з вивченням мови націонал-соціалізму [Клемперер 1998]. У 80-ті р. р. функція мови як засобу маніпуляції свідомістю та здійснення соціальної влади стала об'єктом досліджень американських і західноєвропейських лінгвістів (П. Серіо, Р. Мідоу, Д. Болінджер, Р. Блакар, X. Вайнрих, Р. Водак, Т. ван Дейк, Р. Лакофф, Л. Лассвел, В. Клемперер, К. де Лендчир та ін.). Співвідношення ідеології влади й мови під впливом концепцій М. Фуко, Л. Альтюссера, Ю. Хабермаса, Р. Барта й ін. було об'єктом критичного дискурс-аналізу, метою якого стало виявлення скритих політичних й ідеологічних ознак, ключових для відтворення наявних або продукування нових владних відношень. Р. Барт писав: «Об'єктом, у якому від початку часів укорінена влада, є саме мовленнєва діяльність [...], говорити [...] означає підкоряти собі слухача: вся мова є обов'язковою формою примусу, як тільки мова переходить до акту говоріння [...], вся незмінно виявляється на службі у владі» [1977].

На Заході велику цікавість викликали дослідження тоталітарного дискурсу СРСР (праці П. Серіо, Дж. Янга, Р. Водак, Ф. Том й ін.) й антитоталітарного дискурсу як мовлення мовного спротиву [Вежбицка 1993]. У колишніх країнах СРСР проблематика політичної лінгвістики почала розроблятися лише у 90-ті р. р. спершу під кутом зору досліджень тоталітарної мови

радянської епохи, що характеризувалася гаслами, ритуалізованістю, імітацією свята [Баранов, Казакевич 1991; Левин 1994; Купина 1995; Ермоленко 1995; Левин 1998; Рабинович 2000; Алпатов 2000;], а згодом – теоретичної розробки мовних особливостей організації політичного дискурсу в різних аспектах [Лассан 1995; Шейгал 2000; Яворська 2000; Романов 2002; Чудинов 2006; Козловський 2006; Паршина 2007; Синельникова 2007; Кондратенко 2007]. Із 1998 р. виходить серія збірників «Политический дискурс в России». Український політичний дискурс останніх років розробляється представниками української діаспори в Канаді та США [Harasimiw 2005; Dyczok 2005; Pavlyuk 2005; Polkovsky 2005].

Дискурсивний підхід уможливив опис найбільш важливих і стійких особливостей політичних комунікацій, їхнього жанрового спектра, і відповідних мовних засобів: ідеологем, міфологем, метафоричних груп, знаків вербальної агресії, – а також культурно-мовних концептів (*влади, політики* й ін.), політичної афористики, евфемізмів і дисфемізмів [Синельникова 2007, 462].

Головними *завданнями* політичної лінгвістики є 1) установлення функцій мови в політичній комунікації (регулятивної, інструментальної, інформаційної, акціональної, контролю, спонукальної, ідентифікаційної, мобілізаційної, агональної тощо); 2) характеристика особливостей політичного дискурсу (його інституційності, інформативності, визначеності, міфологічності, фідеїстичності, езотеричності і т. ін.); 3) аналіз специфіки складників моделі ситуації політичного спілкування; 4) характеристика особливостей адресантності, адресованості, інтенційності, стратегічності, інтерактивності політичної комунікації; 5) дослідження маніпуляційних стратегій і тактик, їхньої ефективності й риторичних правил політичної аргументації; 6) опис мови політиків у політичній комунікації, її стереотипізації у масовій свідомості; 7) установлення мовних показників дистанції влади й авторитарності політичного дискурсу; 8) моделювання базових концептів політичного дискурсу й опис мовних засобів їхньої репрезентації; 9) опис жанрового простору й субжанрової ієрархії політичної комунікації; 10) аналіз імплікації у політичному дискурсі й когнітивне моделювання декларативних і процедурних знань, що застосовуються в політичній комунікації і т. ін.

У політичній лінгвістиці виокремлюються такі напрями [Chilton 1994, 3214-3221]: перший, дескриптивний, пов'язаний із вивченням мовної поведінки політиків (мовних засобів, риторичних прийомів, побудови аргументації й маніпуляції тощо) і змісту політичних текстів шляхом контент-аналізу та когнітивного картування; другий виник у межах критичного дискурс-аналізу – теорії й методики емпіричного дослідження відношень між дискурсом і соціальним та культурним станом суспільства, а також взаємної детермінованості їхнього розвитку. О. Шейгал наголошує: «Якщо в межах дескриптивного підходу дослідник залишається нейтральним, незалежним експертом, то для критичного аналізу характерною є заангажованість дослідника, оскільки він відкрито займає позицію позбавлених влади та пригноблених» [2000, 9].

Критичний аналіз дискурсу загалом ґрунтується на філософській концепції М. Фуко щодо влади як сили, яка створює суб'єктів й агентів дій [Foucault 1971], а також на положеннях лінгвістичної філософії про сприй-

няття реальності на підставі мови, яка не лише відображає реальність, а й конструює її. Критичний підхід до аналізу політичної комунікації є свідомо тенденційним, заангажованим аналізом мовних засобів представлення соціальної нерівності, використання мови як засобу влади й соціального контролю, знаряддя боротьби ідеологій. Головними представниками критичного напряму в політичній лінгвістиці є Т. ван Дейк, Н. Феркло, Р. Водак, К. Кендлін, Р. Фаулер та ін.

Новим напрямом політичної лінгвістики є *когнітивний*, спрямований 1) на моделювання структур свідомості учасників політичної комунікації; 2) на аналіз ключових концептів політичного дискурсу, політичних метафор і їхніх донорських концептуальних зон; стереотипів мовленнєвої поведінки, які є підґрунтям політичних переконань, упереджень і міфологем; 3) на встановлення ментальних моделей, зумовлених ідеологією влади; 4) на вивчення впливу боротьби дискурсів й ідеологій на мову тощо. Цей напрям представлений працями У. Квастхофф, Т. ван Дейка, А. Баранова, Ю. Караулова, Е. Лассан, О. Шейгал, Л. Синельникової й ін.

Дискусійною проблемою сучасної політичної лінгвістики є поняття ***політичної мови.*** Одні дослідники вважають її особливою знаковою системою, призначеною для здійснення політичної комунікації: для формування суспільного консенсусу, прийняття й обґрунтування політичних і соціально-політичних рішень [Баранов, Казакевич 1991, 6]; особливою підмовою для вираження ідеології влади з особливою граматикою й лексиконом [Степанов 2001; Серио 1999]. Альтернативними цій позиції є судження лінгвістів, які розглядають відсутність у політичному дискурсі якихось особливих лексикону та граматики за умови специфіки змісту інформації, обставин, у яких здійснюється спілкування, особливих тем, цілей і функцій, термінології й риторики [Graber 1981; Паршин 2001].

Мова політики складає семіотичний простір політичного дискурсу, обслуговує потреби політичної комунікації, характеризується деспеціалізацією політичних термінів, орієнтованістю на масового адресата, обмеженістю інституційними формами спілкування. Л. Синельникова підкреслює: «Політики не люблять конкретних визначень. Звідси тенденція до семантичного вихолощування слів, кон'юнктурного їх тлумачення, пристосування до власної ідеології за будь-яку ціну і будь-якими способами, що виявляють зневагу до біографії слова, а значить, і до культури в цілому. Номінації *демократія, народ, правова держава, цивілізовані відносини, ринкові реформи, європейський вибір* дослідники відносять до фантомних слів-симулякрів [...]. Слова-симулякри утворюють семантичний простір гри» [2007, 463]. Словам-симулякрам протистоять політичні метафори, які усувають невизначеність й акцентують увагу на головному. Мова політики театралізована, навіть карнавалізована, насичена знаками вербальної агресії [Шейгал 2000, 121-123], міфологемами, серед яких найголовніша *свій-чужий*: свій − позитивний, правильний; чужий − поганий, неправильний, ворожий і небезпечний.

Політичний дискурс складається з різноманітних дискурсивних практик, що формують *політичну дискурсію* [Романов 2002]. Дискусійною проблемою

в політичній лінгвістиці є жанрова ієрархія політичного дискурсу, розгляд якої зумовлений двома підходами: вузьким і широким. Перший обстоює офіційні, інституційні жанри політичного дискурсу [Баранов, Казакевич 1991], другий розширює його межі до будь-яких мовних утворень, суб'єкт, адресат або зміст яких відносяться до сфери політики [Шейгал 2000, 23].

Головними *функціями* політичного дискурсу лінгвісти вважають боротьбу за владу (агітацію за владу, захоплення й утримання влади) [Водак 1997], інтеграцію й диференціацію групових агентів політики; розвиток конфлікту та встановлення консенсусу; здійснення вербальних політичних дій та інформування про них; створення «мовної реальності» поля політики та її інтерпретацію; маніпуляцію свідомістю й контроль за діями політиків й електорату [Шейгал 2000]. Мовними засобами маніпулювання свідомістю є врахування побудови речення (наприклад, Т. ван Дейк розглядає відмінність інтерпретації речень: *Поліція вбиває демонстранта* і *Демонстранта вбито поліцією),* лексичної синонімії, метафорики й експресивності, просодичних і фонетичних засобів, способів організації тексту тощо.

Політична дискурсологія формує нові вектори дослідження, які проектують цю галузь до сфер нейролінгвістичного програмування, лінгвістичної конфліктології, когнітивної поетики та стилістики, лінгвосеміотики тощо.

8. Інтерлінгвістика. Міжнародні мови.

До соціолінгвістичної проблематики залучаються також питання міжнародних мов-посередників, якими можуть служити як природні, так і штучно створені мови. Вони є предметом ***інтерлінгвістики***, яка здебільшого розглядається в колі соціолінгвістичних галузей. Термін «інтерлінгвістика» уведений у 1911 р. Ж. Мейсмансом (до того часу ця галузь мала назву «космоглотика»). Підґрунтям для її формування була *теорія лінгвопроектування*, започаткована у 1629 р. Р. Декартом. Ця теорія передбачала створення штучних мов на кшталт математичної символічної системи (Р. Декарт, Г. Лейбніц), музики (мова соль-ре-соль Ж. Сюдра), філософської системи (мови Дж. Уілкінса, М. Марсена, Дж. Дальгарно). Такі мови були покликані подолати недоліки й недосконалість природних мов, їхні аномалії, зумовлені людським чинником.

Спроби створення апріорних, тобто позбавлених подібності до природних, штучних мов відомі ще з часів Середньовіччя. Прагнення представити універсальну філософську мову у вигляді граматики ідей характерне для раннього й пізнього Середньовіччя. Дослідники вказують на більш ранні спроби проектів штучних мов: грека Алексарха (IV ст. до н. е.), римського медика Галена (Пергам, 130 р. до н. е.), арабського шейха Мохіетдіна (XI ст.) і т. ін. [Мечковская 2000, 113-114]. Можливість штучної універсальної мови розглядається неоплатоніком Порфирієм як логічне дерево переходу від загального до конкретного, яке було застосовано у XVII ст. Дж. Уілкінсом при створенні ним тезаурусу поділу 40 родів на 251 вид і 2030 підвидів і Дж. Дальгарно при проектуванні усної мови логічного тезаурусу.

На першому етапі *апріорного* лінгвопроектування (XVII–XIX ст.) здійснено спроби спрощення природних мов (спрощена латина Ф. Лаббе,

всеслов'янська мова Ю. Крижанича, спрощена французька І. Шипфера тощо). Із XVI ст. починаються розробки пазиграфій – систем писемності, які ґрунтуються на піктограмах й орієнтовані на подолання бар'єрів природних мов (неогліфи О. Баті, пікто Х. Йєнсена), однак вони не мали успіху через ускладненість графіки. У другій половині XIX ст. було створено Інтернаціональне лінгвістичне товариство, метою якого стала розробка проблем універсальних штучних мов. Із цього часу починається новий етап *апостеріорного* лінгвопроектування, орієнтований на створення комунікативно довершених, апостеріорних штучних мов-пазилалій (звукописемних). За зразком природних мов наприкінці XIX ст. здійснюються спроби проектування штучних мов: волапюка від world + speak (1879 р., Й. Шлейєр), есперанто від лат. esperant – той, хто сподівається (1887 р., Л. Заменгоф), – у XX ст. пропонуються проекти латино-сіне-флексіоне (1903 р., Д. Пеано); ідо як модифікації есперанто (1907 р., Л. Бофрон), окциденталя (1922 р., Е. де Валь), універсал-глота, новіаля як синтезу ідо й окциденталя (1928 р., О. Єсперсен), інтерлінгви (1951 р., колектив під керівництвом А. Гоуда).

Однією з останніх робіт є спроба створення граматики мови-посередника ел'юнді росіянином О. Колеговим у 1998 р., який запозичив деякі моменти з мови есперанто (абетка цієї штучної мови містить 10 ієрогліфів). Загалом із XVII ст. було створено близько 1000 проектів штучних мов [Дуличенко 1995, 41]. Серед них найбільш удалим став проект есперанто; ця мова має тенденцію до значного поповнення лексикону, нею перекладено художні твори з понад 50 мов світу, вона активно застосовується у ЗМІ (на есперанто існує біля 140 періодичних видань, регулярні програми передають 10 радіостанцій). Цією мовою опікуються об'єднання есперантистів у 56 країнах світу.

Занурення штучних мов до соціальної комунікативної взаємодії зумовило виникнення нового напряму інтерлінгвістики – теорії функціонування ***планових***, тобто соціально реалізованих штучних мов. Проблема лінгвопроектування й функціонування планових мов стає предметом численних дискусій лінгвістів, які обговорювали саму можливість і необхідність створення штучних мов. І лише на початку XX ст. А. Мейє констатував завершення полеміки через активне й широке комунікативне використання есперанто. На захист лінгвопроектування постали Г. Шухардт, І. Бодуен де Куртене, О. Єсперсен, Е. Сепір, Ш. Баллі, А. Фрай, Ж. Вандрієс, К. Уленбек та ін., хоч і надалі думки про непотрібність лінгвопроектування висловлювали А. Доза, Р. Келлог, Б. Спекман та ін.

Проблемами сучасної інтерлінгвістики є наукова систематика штучних мов; установлення принципів їхньої структурної організації й рівневої природи, саморегуляції та стабільності; з'ясування відношень між штучною та природними мовами (автономістська й натуралістична школи); відродження мертвих мов і пошуки їхніх мовних ресурсів; стандартизація наукової та технічної номенклатури тощо. Загалом штучні мови поступаються місцем спрощеним природним (один із проектів Basic (абревіатура British, American, Scientific, International, Commercial) English із 850 слів у 1934 р. запропонував Ч. Огден).

До кола розробок інтерлінгвістики можна віднести і створення ***мов комп'ютерного програмування*** – спеціальних знакових засобів, що дають змогу записувати завдання для ЕОМ і забезпечують взаємодію людини й

комп'ютера. Мови програмування розрізняються за ступенем абстрактності фіксованих ними дій. На найнижчому рівні перебувають мови *машинних кодів* – подвійних чисел, однак вони є незручними для людини, що стало причиною створення наприкінці 40-х р. р. мов більш високого рівня – *автокодів*, або мов асемблера, які застосовують десяткову систему позначень (наприклад, Універсальна десяткова класифікація УДК). Мовами ще більш високого рівня стали ФОРТРАН (1954 р., США), АЛГОЛ (1958 р., Західна Європа), КОБОЛ (1959 р., США), БЕЙСІК, ПАСКАЛЬ, ПЛ-1, АДА, ЛІСП й ін., а також мови дещо іншої структури ПРОЛОГ і ЛОГО). До того ж засобами взаємодії з ЕОМ є мови запитів, моделювання, регламентовані фрагменти природних мов, мови специфікацій. До компетенції інтерлінгвістики також входять і спроби створення мови спілкування з інопланетянами для передачі математичних і технічних знань (такою мовою є лінкос).

Проблемою інтерлінгвістики є й обґрунтування концепції ***міжнародних*** (світових) природних мов, які обслуговують спілкування представників різних держав, народів. До них належать мови з найбільшими відсотками чисельності їхніх носіїв у світі, найбільш розвинені з різноманітними функціональними підсистемами, термінологічними системами, унормовані й кодифіковані. Статус міжнародної мови офіційно закріплений шляхом визнання її офіційною чи робочою мовою міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО, СОТ і т. ін.), міжнародних самітів, конгресів і конференцій. Офіційними й робочими мовами ООН є англійська, арабська, іспанська, китайська, російська, французька. Статус міжнародної мови також визначається політичними й економічними чинниками. Ці мови здебільшого вивчаються як іноземні в освітніх закладах різних країн. Міжнародні мови слід відрізняти від ***мов міжнаціонального спілкування***, які застосовуються в державах із полілінгвокультурною ситуацією. До міжнародних мов належать і штучні мови. Найбільше визнання й поширення серед штучних мов отримала лише есперанто.

Склад міжнародних мов із часом змінювався. У давньому світі і в епоху Середньовіччя міжнародні мови були не стільки світовими, скільки регіональними: у народів Далекого Сходу такою мовою був веньянь (писемна давньокитайська), в Месопотамії й Ассирії – аккадська, в арабському й іудейському світі – арамейська, у Східному Середземномор'ї в епоху еллінізму – давньогрецька, в Римській імперії – латина, на Ближньому й Середньому Сході з поширенням ісламу – арабська й перська [Мечковская 2000, 113].

9. Методи соціолінгвістичних досліджень.

Сучасна соціолінгвістика спрямована на обстеження значної кількості емпіричного матеріалу, оскільки лише на базі значної кількості фактів можна робити висновки про використання мови різними групами соціуму, про реальну мовну ситуацію в регіоні чи країні, про мовну варіативність і норму тощо. До того ж «соціолінгвіст в ідеалі повинен бути ознайомленим з усіма головними методами мовознавства і вміти оцінити їхню результативність у роботі із соціолінгвістичною проблематикою» [Бондалетов 1987, 141]. Тому в соціолінгвістиці застосовуються як загальнонаукові, так і лінгвістичні методи,

а також спеціальні ***методики соціології***: безпосереднє спостереження, включене спостереження (за участю спостерігача-дослідника), опитування, прослуховування звукозаписів, анкетування з використанням питальників, тестування, спонтанне або структуроване інтерв'ю, яке може стимулювати інформантів до природної комунікації чи свідомої орієнтації на еталон; кореляційний, факторний аналіз, лінгвостатистичний експеримент, моделювання (наприклад, імплікаційна хвильова модель поширення мовних інновацій у географічному й соціальному просторі, моделі мовленнєвої поведінки з урахуванням соціальних статусів і ролей). Головним методологічним інструментом соціологічних досліджень є *гіпотеза*, яка підпорядковує й організує методику за певною внутрішньою логікою. Гіпотеза може бути доведена або спростована, що в будь-якому випадку є вагомим результатом за умови чистоти експерименту.

Загалом дослідники об'єднують методи соціолінгвістики у три групи: методи збору матеріалу, методи його обробки й методи оцінки достовірності отриманих даних [Беликов, Крысин 2001, 267]. Перша група методик передбачає спостереження, опитування, анкетування, аналіз письмових джерел. Відбір інформантів формує *генеральну сукупність* – число всіх індивідів, задіяних у соціолінгвістичному аналізі. Для визначення генеральної сукупності в окремих випадках треба обґрунтувати явище, що підлягає аналізу (наприклад, чи відносити до носіїв мови білінгвів). Однак якщо генеральна сукупність є досить чисельною й не може бути охоплена, соціолінгвісти обмежуються *вибірковою сукупністю*, яка повинна бути репрезентативною і представляти ознаки генеральної. З цією метою потрібно визначити обсяг параметрів, які гіпотетично можуть бути впливовими при встановленні закономірності (наприклад, етнічна належність, стать, вік, рівень освіти, місце проживання тощо). З огляду на це у вибірковій сукупності треба зберегти співвідношення цих параметрів згідно з їхнім співвідношенням у генеральній сукупності. Така вибірка буде кваліфікуватися як *квотна пропорційна*. Чим більше параметрів застосовується при аналізі генеральної сукупності, тим більшою повинна бути вибіркова. Вибірка також може бути *цільовою* й *випадковою* залежно від завдань й обсягу дослідження. Полегшити процес вибірки може кластерна вибірка: генеральна сукупність розділяється на територіальні групи, з яких обираються вибіркові сукупності.

Збір матеріалу може супроводжуватися труднощами різного типу, які знижують достовірність інформації (наприклад, при спостереженні вплив спостерігача, названий У. Лабовим парадоксом спостерігача, коли інформант прагне догодити спостерігачеві, показати себе з найкращого боку; або випадки відсутності ідентифікації із групою спостерігача при включеному спостереженні [1975, 96-81]). Небажання підлягати анкетуванню або тестуванню може призвести до недостовірності поданої інформації. Непродуманість форми та змісту анкети чи тесту, двозначність питання також може зумовити неточність відповіді (детальніше див.: [Беликов 1999]).

Обробка зібраного матеріалу здійснюється шляхом статистичного методу. Спосіб упорядкування матеріалу у статистиці названо *вимірюванням*: кожному ряду фактів відповідає множина чисел. За *номінальною* шкалою за

відповідями конвенційно закріплюються певні числа. *Порядкова* шкала передбачає оцінку фактів за відповідною ієрархією. *Інтервальна* шкала вказує на відстань одиниць вимірювання. *Кореляційний аналіз* визначає залежність змінних, що не завжди є результатом їхньої взаємної детермінованості, а лише спільної залежності від якогось іншого параметра. Аналіз письмових і друкованих джерел встановлює певні закономірності соціальної зумовленості мовлення, особливості певних типів дискурсу: мас-медійного, епістолярного, міжнародно-правового, Інтернет-джерел тощо.

Оцінка достовірності статистичної обробки визначається за певними критеріями. Одним із таких є ***хі-квадрат*** (χ^2) – критерій перевірки значимості кількісних результатів статистичного аналізу, оцінки розходжень між теоретичною моделлю та спостереженнями з точки зору їхньої достовірності. χ^2 у статистиці отримав назву тест Пірсона, або критерій розбіжності (згоди, відповідності), що зумовлене його можливостями визначення відповідності й розбіжності між розподілом частот досліджуваних величин. Він обраховується за формулою $\chi^2 =$ **(И – Т)** ^{2} **: Т**, де **И** – отримана за результатами експерименту величина, **Т** – теоретична величина, що передбачає нульову гіпотезу й підрахунок кожного показника за відповідною формулою. Наприклад, при зіставленні кількості обставин часу в німецькій й англійській мовах отримано дані: 119 слів у нім. і 62 слова в англ. (їхня загальна сума складає 181). Загалом же досліджені інші типи обставин: у нім. мові числом 189, в англ. 97 (їхня загальна сума складає 286). Для підрахунку теоретичної кількості обставин часу в німецькій мові застосовуємо підрахунок (181 · 189) : 286 = приблизно 120. За тестом Пірсона отримуємо χ^2 = 0, 008. Ступінь похибки за χ^2 можна перевірити за спеціальною таблицею. Якщо χ^2 та його суми перевищують критичні величини, треба відкинути нульову гіпотезу. Сума χ^2 прямо пропорційно залежить від збільшення відхилення емпіричних від теоретичних величин (И від Т). Критерій χ^2 є зручним для використання і не потребує складних обчислень середньої арифметичної величини, варіанси, коефіцієнту варіації тощо.

Діахронічна соціолінгвістика оперує *порівняльно-часовими методиками*, серед яких виокремлюються *панельні (лонгітюдні)*, які вивчають одне явище в різних часових проміжках, надаючи уявлення про його динаміку, і *трендові*, що передбачають аналіз різних індивідів у часових проміжках за умови наявності спільних соціальних характеристик.

Література

1. *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социолингвистический словарь. – Казань, 1997.*
2. *Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка: (К вопросу о предмете социолингвистики). – Л., 1975.*
3. *Аврорин В.А. К проблеме социальной лингвистики // Всесоюзная конференция по теоретическим вопросам языкознания. – М., 1974.*
4. *Ажнюк Б.М. Етнозахисна функція мови як наукова проблема // О.О. Потебня й актуальні проблеми мови та культури. – К., 2004.*
5. *Ажнюк Б.М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К., 1999.*
6. *Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. – М., 2005.*
7. *Алпатов В.М. 150 языков и политика: 1917-2000. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. – М., 2000.*
8. *Алпатов В.М. История одного мифа: Марр и марризм. – М., 1991.*

9. *Алпатов В.М. Общественное сознание и языковая политика в СССР (20-40-е гг.) // Язык в контексте общественного развития. – М., 1994.*
10. *Алпатов В.М. Языки в советском и постсоветском пространстве // Свободная мысль. – 1995. – № 4.*
11. *Алпатов В.М. Япония: Язык и общество.– М., 2003.*
12. *Алпатов В.М. Японская социолингвистика // Социолингвистика вчера и сегодня: Сб. обзоров. – М., 2004.*
13. *Антисуржик / За ред. О. Сербенської. – Львів, 1974.*
14. *Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К., 1991.*
15. *Аюпова Л.Л. Языковая ситуация: Социолингвистический аспект. – Уфа, 2000.*
16. *Баламедов А.-К.С. Основы социальной лингвистики. – Махачкала, 1992.*
17. *Баранникова Л.И. Просторечие как особый компонент языка // Язык и общество. – Саратов, 1974. – Вып. 3.*
18. *Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М., 2003.*
19. *Баранов А.Н., Казакевич Е.Г. Парламентские дебаты: традиции и новшество. Советский политический язык. – М., 1991.*
20. *Барт Р. Актовая лекция // Document HTML / http:/ www.philosophy.ru/library/barthes/lect.*
21. *Баскаков А.Н. О комплексных методах и приемах билингвистического исследования // Методы билингвистических исследований. – М., 1976.*
22. *Бахтин Л.Б. Языки народов Севера в XX в: Очерки языкового сдвига. – СПб., 2001.*
23. *Белецкий А. Предрассудки вокруг языка // Collegium. – 1993. – № 2.*
24. *Беликов В.И.Методические неудачи в социолингвистических опросах // Типология и теория языка: от описания к объяснению. – М., 1999.*
25. *Беликов В.И. Пиджины и креольские языки Океании: Социолингвистический очерк. – М., 1998.*
26. *Беликов В.И. Русские пиджины // Малые языки Евразии: Социолингвистический аспект. – М., 1987.*
27. *Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – М., 2001.*
28. *Белл Р. Социолингвистика. – М., 1980 (1 вид.), 2001 (2 вид).*
29. *Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1979.*
30. *Бертагаев Т.А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М, 1972.*
31. *Блакар Р. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.*
32. *Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М, 1963.*
33. *Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. – М., 1987.*
34. *Бондалетов В.Д. Условные языки как особый тип социальных диалектов. – Рязань, 1974.*
35. *Бондаренко Г.В., Крючкова Т.Б. Социолингвистика и исследование текста // Теоретические проблемы социальной лингвистики. – М, 1981.*
36. *Будагов Р.А. Человек и его язык. – М., 1974.*
37. *Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования / Пер. с англ. – К., 1979.*
38. *Васильева С.Г. Разноязычие («смешанная речь»): Диалектика явления и сущности. – Казань, 1999.*
39. *Вахтин Н.Б. Исчезновение языка и языковая трансформация: заметки о метафоре «языковой смерти» // Типология. Грамматика. Семантика. – СПб., 1998.*
40. *Вахтин Н.Б. Языки народов Севера в XX веке: очерки языкового сдвига. – СПб., 2001.*
41. *Вахтин Н.Б., Головко Е.В. Социолингвистика и социология языка. – СПб., 2004.*
42. *Вежбицка А. Антитоталитарный язык в Польше: Механизмы языковой самообороны // Вопросы языкознания. – 1993.– № 4.*
43. *Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М., 1969.*
44. *Виноградов В.А. Языковая ситуация // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.*
45. *Виноградов В.А., Коваль А.Н., Порхомовский В.Я. Социолингвистическая типология: Западная Африка. – М, 1984.*
46. *Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения. – М., 1993.*
47. *Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М., 1988.*
48. *Водак Р. Язык. Дискурс. Политика. – Волгоград, 1997.*
49. *Воеводин А.И. Стратегемы –стратегии войны, манипуляции, обмана. – М., 2003.*
50. *Гак В.Г К типологии форм языковой политики // Вопросы языкознания. – 1989. – № 5.*
51. *Гамперц Дж. Типы языковых сообществ // Новое в лингвистике. Языковые контакты. – М., 1972. – Вып. 6.*
52. *Ганди К.Л. Языковая политика в современной Индии. – М, 1982.*
53. *Гендер и язык. – М., 2005.*
54. *Герд А.С. Диалект – региолект – просторечие // Русский язык в его функционировании. – М., 1998.*
55. *Головин Б.Н. Вопросы социальной дифференциации языка // Вопросы социальной лингвистики. – Л., 1969.*
56. *Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л., 1980.*
57. *Городское просторечие. – М., 1984.*
58. *Государственные языки в Российской Федерации: Энциклопедический словарь-справочник / Отв. ред. В.П. Нерознак. – М., 1995.*
59. *Губогло М.Н. Переломные годы: Мобилизованный лингвицизм. – М., 1993. – Т. 1.*
60. *Десницкая А.В. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. – Л., 1970.*

61. *Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. – М., 1977.*
62. *Диахроническая социолингвистика. – М, 1993.*
63. *Домашнев А.И. Язык и идеология в их взаимоотношении // Онтология языка как общественного явления. – М., 1983.*
64. *Дридзе Т.М. Социальная коммуникация и культура: введение в семиосоциопсихологию. – М., 1998.*
65. *Дуличенко А.Д. Международные искусственные языки: объект лингвистики и интерлингвистики // Вопросы языкознания. – 1995. – № 5.*
66. *Дьячков В.М. Креольские языки. – М., 1987.*
67. *Дьячков В.М Специфика процессов пиджинизации и креолизации языков // Вопросы языкознания. – 1988. – № 5.*
68. *Дьячков М.В. Миноритарные языки в полиэтнических (многонациональных) государствах. – М., 1996.*
69. *Дьячков М.В. Проблемы двуязычия (многоязычия) и образования. – М., 1992.*
70. *Дьячков М.В. Социальная роль языков в межэтнических обществах. – М., 1993.*
71. *Ермоленко С. Язык тоталитаризма и тоталитаризм языка // Мова тоталітарного суспільства. – К., 1995.*
72. *Жирмунский В.М. Марксизм и социальная лингвистика // Вопросы социальной лингвистики. – Л., 1969.*
73. *Жирмунский В.М. Национальный язык и социальные диалекты. – Л., 1936.*
74. *Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. – М, 1969-1976. – Т. 1-4.*
75. *Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М., 2000.*
76. *Зарубежный Восток. Языковая ситуация и языковая политика. – М., 1986.*
77. *Звегинцев В.А. О предмете и методах социолингвистики // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1976. – Т. 35. – № 4.*
78. *Звегинцев В.А. Социальное и лингвистическое в социолингвистике // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1982. – №3.*
79. *Земская Е.А. Русская разговорная речь: Лингвистический анализ и проблемы обучения. – М., 1979.*
80. *Иванов А., Якубинский Л. Очерки по языку. – Л., 1932.*
81. *Исаев М.И. Язык эсперанто. – М., 1981.*
82. *Исаев М.И. Языковое строительство в СССР. – М., 1979.*
83. *Карасик В.И. Язык социального статуса. – М., 2002.*
84. *Каспаров В.М. Введение в социограмматику // Учен. зап. Тарт. гос. ун-та. – 1977. – Т. 29.*
85. *Китайгородская М.В., Розанова В.В. Современная политическая коммуникация // Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация. – М., 2002.*
86. *Клемперер В. LTI: Язык Третьего рейха: Записная книжка филолога. – М., 1998.*
87. *Кожемякина В. А. О некоторых методах анализа политического дискурса // Методы социолингвистических исследований. – М., 1995.*
88. *Козловский В.А. Политическая лингвистика. – М., 2006.*
89. *Кондратенко Н. Український політичний дискурс: текстуалізація реальності. – Одеса, 2007.*
90. *Контактологический энциклопедический словарь-справочник. – М., 1994.*
91. *Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений за речевой практикой масс-медиа. – М., 1994.*
92. *Красная книга языков народов России: Энциклопедический словарь-справочник. – М., 1994.*
93. *Крауз Й. К пониманию социолингвистики в Чехословакии // Социолингвистические исследования. – М., 1976.*
94. *Кривоносов А.Д. PR-текст в системе публичных коммуникаций. – СПб., 2002.*
95. *Кристалл Д. Английский язык как глобальный. – М., 2001.*
96. *Крысин Л.П. Проблема социальной дифференциации языка в современной лингвистике // Социолингвистика вчера и сегодня: Сб. обзоров. – М., 2004.*
97. *Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. – М., 1989.*
98. *Крючкова Т.Б. Развитие отечественной социолингвистики // Социолингвистика вчера и сегодня: Сб. обзоров. – М., 2004.*
99. *Крючкова Т.Б. Типология языковых конфликтов // Языковые проблемы Российской Федерации и законы о языках. – М., 1994.*
100. *Крючкова Т.Б., Нарумов Б.П. Зарубежная социолингвистика: Германия, Испания. – М., 1991.*
101. *Купина Н.А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. – Екатеринбург-Пермь, 1995.*
102. *Лабов У. О механизмах языковых изменений // Новое в лингвистике. Социолингвистика. – М., 1975. – Вып. 7.*
103. *Ларин Б.А. О лингвистическом изучении города // Русская речь. – Л., 1928.*
104. *Ларин История русского языка и общее языкознание. – М., 1977.*
105. *Лассан Э. Дискурс власти и инакомыслия в СССР: когнитивно-риторический анализ. – Вильнюс, 1995.*
106. *Левин Ю.И. Истина в дискурсе // Семиотика и информатика. – 1994. – Вып. 34.*
107. *Левин Ю.И. Семиотика советских лозунгов // Левин Ю.И. Избранные труды: Поэтика. Семиотика. – М., 1998.*
108. *Леонтьев А.Н. Язык как социальное явление // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1976. – Т. 35. – Вып. 5.*
109. *Лукашанец А.А., Михневич А.Е., Щербин В.К. Общество – язык – политика. – Минск, 1988.*
110. *Малые языки Евразии: Социолингвистический аспект. – М., 1997.*
111. *Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1963.– Вып. 3.*
112. *Масенко Л.Т. Мова і політика. – К., 1999.*
113. *Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К., 2004.*
114. *Массовая культура на рубеже XX-XXI веков: человек и его дискурс. – М., 2003.*
115. *Методы социолингвистических исследований. – М., 1995.*

116. *Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. – М., 2006.*
117. *Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М., 1996, 2000.*
118. *Михальченко В.Ю. О некоторых приемах изучения билингвизма в полевых условиях // Методы билингвистических исследований. – М., 1976.*
119. *Мова тоталітарного суспільства. – К., 1995.*
120. *Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К., 2005.*
121. *Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.,1977.*
122. *Неверов С.В. Общественно-языковая практика современной Японии. – М., 1982.*
123. *Никольский Л.Б. О предмете социолингвистики // Вопросы языкознания. – 1974. – № 1.*
124. *Никольский Л.Б. Синхронная социолингвистика. – М., 1976.*
125. *Никольский Л.Б. Язык в политике и идеологии стран Зарубежного Востока. – М., 1986.*
126. *Новое в лингвистике. Социолингвистика. – М., 1975. – Вып. 7.*
127. *Новое в лингвистике. Языковые контакты. – М., 1972. – Вып. 6.*
128. *Общее языкознание. Формы существования, функции история языка. – М., 1970.*
129. *Онтология языка как общественного явления. – М., 1983.*
130. *Паршин П.Б. Исследовательские практики, предмет и методы политической лингвистики // Scripta linguisticae applicatae: Проблемы прикладной лингвистики. – М., 2001.*
131. *Паршина О.Н. Стратегия удержания власти в речевом поведении политических лидеров // Риторика и культура речи в современном информационном обществе. – Ярославль, 2007.*
132. *Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К., 1976.*
133. *Письменные языки мира: Языки Российской Федерации: Социолингвистическая энциклопедия. – М., 2000-2002.*
134. *Пінчук О.Ф. Нариси з етно- та соціолінгвістики. – К., 2005.*
135. *Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию. – М., 1968.*
136. *Политическая наука. Политический дискурс: история и современность. – М., 2002.*
137. *Проблемы ареальных контактов и социолингвистики. – Л., 1978.*
138. *Проблемы двуязычия в многонациональной среде. – СПб., 1995.*
139. *Проблемы двуязычия в современных условиях. – Йошкар-Ола, 1993.*
140. *Проблемы международного вспомогательного языка. – М., 1991.*
141. *Проблемы языковой жизни Российской Федерации и зарубежных стран. – М., 1994.*
142. *Проблемы языковой политики в странах Тропической Африки. – М., 1977.*
143. *Рабинович Е.Г. Риторика повседневности: Филологические очерки. – СПб., 2000.*
144. *Речевое общение в условиях языковой неоднородности. – М., 2000.*
145. *Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты: лингвистическая проблематика. Л.,1972.*
146. *Романов А.А. Политическая лингвистика. – М., 2006.*
147. *Росетти А. Смешанный язык и смешение языков // Новое в лингвистике. Языковые контакты. – М, 1972. – Вып. 6.*
148. *Русский язык и советское общество. – М., 1968. – Т. 1-4.*
149. *Садохин А.П. Этнология. – М., 2002.*
150. *Селищев А.М. Язык революционной эпохи. – М., 1928.*
151. *Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов. – К., 1974.*
152. *Сеg ражим К.С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія архітектоніка, варіативність. – К., 2002.*
153. *Сергеев Ф.П. Языковые ситуации и языковая политика в странах мира. – Волгоград, 2001.*
154. *Серио П. Русский язык и советский политический дискурс // Квадратура смысла. – М., 1999.*
155. *Сигуан М., Макки У.Ф. Образование и двуязычие. – М., 1990.*
156. *Синельникова Л.Н. Лингвополитология: координаты междисциплинарности // Учен. зап. Таврического нац. ун-та. Филология. – Симферополь, 2007. – Т. 20 (59). – № 3.*
157. *Социо- и этнокультурные процессы в современной Африке. – М., 1992.*
158. *Социолингвистика вчера и сегодня: Сб. обзоров. – М., 2004.*
159. *Социолингвистические проблемы в разных регионах мира. – М., 1996.*
160. *Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. – К., 2005.*
161. *Степанов Г.В. Внешняя система языка и типы ее связи с внутренней структурой // Принципы описания языков мира. – М., 1976.*
162. *Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. – М., 1976.*
163. *Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 2001.*
164. *Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М., 1975.*
165. *Тарасов Е.Ф. Социолингвистика и психолингвистика // Теоретические проблемы социальной лингвистики. – М., 1981.*
166. *Тарасов Е.Ф. Билингвизм: социолингвистический аспект // Методы билингвистических иследований. – М., 1973.*
167. *Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу. – К., 2004.*
168. *Товстенко В.Р. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище. – К., 2003.*
169. *Труб В.М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. – 2000. – № 1.*
170. *Туманян Э.Г. Язык как система социолингвистических систем. – М., 1985.*
171. *Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.*

172. *Успенский Б.А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI-XIX в.в.). – М., 1994.*
173. *Филлипс Л., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Харьков, 2004.*
174. *Фрумкина Р.М. Психолингвистика. – М., 2006.*
175. *Фуко М. Археологія знання. – К., 2003.*
176. *Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / Пер с фр. – М., 1977.*
177. *Функциональная стратификация языков. – М., 1985.*
178. *Хауген Э. Языковой контакт // Новое в лингвистике. Языковые контакты. – М., 1972. – Вып. 6.*
179. *Чудинов А. Политическая лингвистика. – М., 2006.*
180. *Шагаль В.Э. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. – М., 1987.*
181. *Шаклеин В.М. Лингвокультурная ситуация и исследование текста. – М., 1997.*
182. *Швейцер А.Д. Вопросы социологии языка в современной американской лингвистике. – Л., 1971.*
183. *Швейцер А.Д. К проблеме социальной дифференциации языка // Вопросы языкознания. – 1982. – № 5.*
184. *Швейцер А.Д. Некоторые проблемы языковой политики в США // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1996. – № 2.*
185. *Швейцер А.Д. Современная социолингвистика. Теория. Проблемы. Методы. – М, 1976.*
186. *Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социолингвистику. – М., 1978.*
187. *Швейцер А.Д. Социальная дифференциация английского языка в США. – М., 1983.*
188. *Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. – М., 2004.*
189. *Шейнов В. Пиар «белый» и «черный». – М., 2006.*
190. *Шор Р.О. Язык и общество. – М., 1926.*
191. *Шумарова Н.П. Мовна компетенція в ситуації білінгвізму. – К., 2000.*
192. *Щерба Л.В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Изв. АН СССР. Отд. общ. наук. – М., 1931. – № 1.*
193. *Эпштейн М.Н. Идеология и язык // Вопросы языкознания. – 1991. – № 6.*
194. *Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика. Мова. Культура. Влада. – К., 2000.*
195. *Яворська Г.М. Хроніка // Мовознавство. – 2007. – № 6.*
196. *Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.*
197. *Язык и общество на пороге нового тысячелетия: Итоги и перспективы. – М., 2001.*
198. *Языки и диалекты Люксембурга. – СПб., 1993.*
199. *Языки народов СССР: В 5 т. – М., 1966-1968.*
200. *Языки народов России: Красная книга: Энциклопедический словарь-справочник. – М., 2002.*
201. *Языки Российской Федерации и нового Зарубежья: Статус и функции. – М., 2000.*
202. *Языковая ситуация в странах Азии и Африки. – М., 1967.*
203. *Языковые проблемы Российской Федерации и законы о языках. – М., 1994. – Т. 1.*
204. *Языкознание в Японии. – М., 1983.*
205. *Якобсон Р. Избранные работы. – М., 1985.*
206. *Якубинский Л.П. Избранные работы: Язык и его функционирование. – М., 1986.*
207. *Appel R., Muysken P. Language Contact and Bilingualism. – L., 1987.*
208. *Baker P. Rapid Language Change: Creolization, Intertwining, Convergence // The Depth in Historical Linguistics. – Cambridge, 1999.*
209. *Barth F. Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference // Theories of Ethnicity. – L., 1996.*
210. *Bierwisch M. Social differentiation of language structure // Language in focus: foundation, methods and systems. – Dordrecht, 1976.*
211. *Bilaniuk L. Purity and power: The geography of language in Ukraine // Michigan Discussions in Anthropology. – 1998. – V. 13.*
212. *Bright W. Mayan Community // Women and Language in Society / Ed. by S. McCounell-Ginet, R. Borker. – N.Y., 1966.*
213. *Chambtrs J.K., and Trudgill P. Dialectology. – Cambridge, 1998.*
214. *Chilton P.A. Politics and Language // The Encyclopedia of Language and Linguistics / Ed. by R.E. Asher. In 10 vol. – Oxford, N.Y., Seoul, Tokyo, 1994.*
215. *Clark H.H. Using Language. – Cambridge, 1996.*
216. *Cooper R. Language Planning and Social Change. – Cambridge, 1989.*
217. *Coupland N. and Javorski A. Sociolinguistics: A Reader and Course-book. – L., 1997.*
218. *Crystal D. The Cambridge encyclopedia of language. – Cambridge, 1989.*
219. *Crystall D. English as a Global Language. – Cambridge, 1997.*
220. *Denison N. Language Death or Language Suicide? // Ibid. Language Death. – 1977. – V. 12.*
221. *Deseriev J. Social Linguistics // Linguistics. – Berlin, 1973. – № 113.*
222. *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication / Eds. Gumperz J.J., Hymes D. – N.Y., 1972.*
223. *Dixon R.M.W. Endangered Languages of Australia, Indonesia, and Oceania // The Endangered Languages. – Oxford, N.Y., 1991.*
224. *Duczok M. Breaking Through the Informational Blockade: Elections and Revolution in Ukraine 2004 // Canadian Slavonic papers. – 2005. – V. XLVII. – N. 3-4.*
225. *Fairclough, N. Discourse and Social Change. – Cambridge, 1992.*

226. *Fasold R. The Sociolinguistics of Language. – Oxford, 1990.*
227. *Fasold R. The Sociolinguistics of Society. – Oxford, 1984.*
228. *Foley W.A. Anthropological Linguistics: An Introduction. – Oxford, 1997.*
229. *Foucault M. L'ordre du discourse. – Paris, 1971.*
230. *Graber D. Political Languages // Handbook of Political Communication. – Beverly Hills, L., 1981.*
231. *Graber D.A. Verbal Behavior and Politics. – Urbana, 1976.*
232. *Grabias S. Język w zachowaniach spolecznych. – Lublin, 2003.*
233. *Greenberg J. Language in the Americas. – Stanford, 1987.*
234. *Grimes J.E. Language Endangerment in the Pacific // Oceanic Linguistics. – 1995.– V. 34. – № 1.*
235. *Gumperz J.J. Language in Social Groups. – Stanford, 1971.*
236. *Hadson R.A. Sociolinguistics. – Cambridge, 1996.*
237. *Harasimiw B. Elections of Postcommunist Ukraine, 1994-2004: An Overview // Canadian Slavonic papers. – 2005. – V. XLVII.– N. 3-4.*
238. *Harris T. Reasons for Decline of Judeo-Spanish // International of the Sociology of Language. – 1982. – V. 37.*
239. *Herizler J. A sociology of language. – N.Y., 1965.*
240. *Hymes D. Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach. – Philadelphia, 1974.*
241. *Hymes D.Y. Sociolinguistics and the Ethnography of Speaking // Social Anthropology and Language. – L., 1971.*
242. *Krauss M. The World's Languages in Crisis // Language. – 1992. – V. 68. – № 1.*
243. *Kryuchkova T.B. Russian as intermediary language in Europe // Sociolinguistica. – Tubingen. 2001. – № 15.*
244. *Labov W. The social stratification of English in New York city. – Washington, 1966.*
245. *Laclau, E. New Reflections on the Revolution of Our Time. – L., 1990.*
246. *Language and Social Identity / Ed. by. Gumperz J.J. – Cambridge, 1982.*
247. *Lasswell L. Language of politics. Studies of quantitative semantics. – Cambridge, 1965.*
248. *Lincoln P.C. Dual-lingualism: Passive bilingualism in action // Te Reo. – 1979. – V. 22.*
249. *Nichols J. Linguistic Diversity in Space and Time. – Chicago, 1992.*
250. *Pavlyuk L. Extreme Rhetoric in the 2004 Presidential Campaign: Images of Geopolitical and Regional Division // Canadian Slavonic papers. – 2005. – V. XLVII.– N. 3-4.*
251. *Petyt K.M. The Study of Dialect. – L., 1980.*
252. *Pidgins and Creoles: An Introduction. – Amsterdam, Philadelphia, 1995.*
253. *Political Linguistics. – Amsterdam, 1998.*
254. *Polkovsky V. The Language of the Presidential Elections Campaign in Ukraine // Canadian Slavonic papers. – 2005. – V. XLVII.– N. 3-4.*
255. *Readings in the Sociology of Languages / Ed. by J. Fishman. – N.Y., L., 1968.*
256. *Romaine S. Language in Society. An Introduction to Sociolinguistics. – Oxford, N.Y., 1994.*
257. *Social markers in speech / Ed. by K. Sherer. – Cambridge, 1979.*
258. *Sociolinguistics / Ed. by J.B. Pride and J. Holmes. – Harmondsworth, 1972.*
259. *Sociolinguistics / Ed. by N. Coupland, A. Jaworski. – L., 1997.*
260. *Stewart W. A Sociolinguistic Typology for Describing National Multilingualism // Reading in the Sociology of Language / Ed. by J. Fishman. – The Hague, Paris, 1968.*
261. *Stewart W. An outline of linguistic typology for describing multilingualism // Study of the role of second language in Asia, Africa, and Latin America. – Washington, 1962.*
262. *The Handbook of Sociolinguistics / Ed. by F. Coulmass. – Oxford, 1998.*
263. *The Linguistics Encyclopedia / Ed. by Kirsten Malmkjær. – L., N.Y., 2004.*
264. *Trudgill P. The Dialect of England. – Oxford, 1990.*

Евристичні питання та творчі завдання.

1. Охарактеризуйте взаємозв'язок мови й суспільства.
2. У чому полягає складність проблеми форм існування мови?
3. Який статус у системі диференціації мови займають просторіччя, суржик?
4. У чому полягає відмінність суржику від піджину та креолізованої мови?
5. Яке ставлення до проблеми білінгвізму виявляється в політиці європейських держав, США, Росії, Індії, африканських і азійських країн?
6. За формулою Ч. Фергюсона охарактеризуйте мовну ситуацію в Україні, використавши статистичні показники.
7. Підберіть інформацію стосовно векторів мовної політики у країнах пострадянського простору або інших країнах світу (на вибір).

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА ТА ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ

1. *Предмет, об'єкт, витоки когнітивної лінгвістики.*
2. *Завдання, принципи й напрями когнітивної лінгвістики.*
3. *Проблема категоризації в когнітивній лінгвістиці. Прототипна семантика.*
4. *Принципи і проблеми когнітивної семантики.*
5. *Проблема структур репрезентації знань. Когнітивне моделювання.*
6. *Лінгвоконцептологія: завдання та головні поняття.*
7. *Проблема концепту в сучасній лінгвістиці.*
8. *Методика концептуального аналізу.*

1. Предмет, об'єкт, витоки когнітивної лінгвістики.

Когнітивна лінгвістика – галузь мовознавства, яка вивчає мову як засіб отримання, зберігання, обробки, переробки й використання знань, спрямована на дослідження способів концептуалізації й категоризації певною мовою світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду. *Об'єктом* когнітивної лінгвістики є мова як експонент когнітивних структур і процесів свідомості, а *предметом* – співвідношення когнітивних механізмів свідомості з природною мовою і її мовленнєвою реалізацією.

Становлення когнітивної лінгвістики як окремої галузі мовознавства відбулося на Міжнародному симпозіумі навесні 1989 р. у Дуйсбурзі (Німеччина), організатором якого був Р. Дірвен. На цьому симпозіумі започатковано видання журналу «Когнітивна лінгвістика» (на той час головний редактор Д. Герартс) і створено Міжнародну асоціацію когнітивної лінгвістики. К. Рахіліна відзначає, що, можливо, точкою відліку треба вважати попередню конференцію у Трирі, також організовану Р. Дірвеном, або збірник праць 1988 р., виданий за редакцією Б. Рудзки-Остін (Лувенський католицький університет, Бельгія) [2002, 371]. До цього часу ця галузь була представлена індивідуальними дослідженнями американських учених. У 1975 р. з'явився термін «когнітивна граматика» у статті Дж. Лакоффа і Г. Томпсона «Представляємо когнітивну граматику». У 1987 р. американський когнітолог Р. Ленекер опублікував перший том «Основ когнітивної граматики». Проблематика когнітивістики розглядалася у 80-ті р. р. також у працях М. Джонсона, Р. Джеккендоффа, Л. Талмі, Ч. Філлмора, У. Чейфа (США), Дж. Хеймана (Канада), Т. ван Дейка (Нідерланди) та ін. У Європі в середині 90-х р. р. було створено перші підручники з когнітивної лінгвістики (Ф. Угерер і Х. Шмідт «Вступ до когнітивної лінгвістики» 1996 р., Б. Гайне «Когнітивні основи граматики» 1997 р. й ін.).

У СРСР перші паростки когнітивної лінгвістики з'явилися спочатку у вигляді аналітичних оглядів і перекладів англомовних першоджерел із цієї проблематики (огляд проблем когнітивної граматики 1985 р. В. Герасимова у збірнику «Современные грамматические теории»; «Новое в зарубежной

лингвистике. Когнитивные аспекты языка» 1988 р., вип. 23). У 1996 р. у Росії видано «Краткий словарь когнитивных терминов» за ред. О. Кубрякової, який став дороговказом для дослідників когніції мови і визначив перспективи когнітивних досліджень у Росії та країнах пострадянського простору. Не всі лінгвісти цих країн сприйняли когнітивну лінгвістику як науку. Так, російський дослідник П. Паршин, скептично оцінюючи взагалі когнітивізм як напрям лінгвістики, зауважував, що типи структур репрезентації знань: фрейми (М. Мінський, Ч. Філлмор), когнітивні моделі (Дж. Лакофф), ментальні простори (Ж. Фоконьє), «цепції» (Л. Талмі) тощо − є лише зняттям заперечення щодо нових процедур [1996, 30]. Визнаючи лише один метод когнітології − метафоричний аналіз Дж. Лакоффа і М. Джонсона, з огляду на те, що інші залучають лише різні модельні конструкти або методи наук, П. Паршин розглядав програму когнітивної лінгвістики як інверсію традиційної психолінгвістики, тобто як пояснення лінгвістичної реальності психологічних гіпотез. В Україні когнітивна лінгвістика почала розроблятися у 90-ті р. р., однак першими були здебільшого дослідження германістів, в україністиці лише на початку XXI ст. когнітивна лінгвістика почала розроблятися в ракурсі ономасіології й лінгвоконцептології.

Когнітивна лінгвістика як мовознавча галузь ґрунтувалася на теоретичному доробку ***когнітивної науки***, яка зародилася у США після другої світової війни. Виникнення когнітивної науки саме в цей період було зумовлене нагальною потребою вирішення проблем швидкісної обробки інформації, ефективного зв'язку, створення потужних обчислювальних машин. Необхідно було зрозуміти, «яким чином людина з її відносно обмеженими можливостями має здатність переробляти, трансформувати та перетворювати значні масиви знань у вкрай обмежені проміжки часу» [Петров 1987, 10]. Відомий фізик Р. Опенгеймер, директор американського Інституту фундаментальних досліджень у Принстоні, для обговорення проблем впливу людини на розв'язання окреслених завдань запросив відомих психологів, кібернетиків, мовознавців, фахівців із теорії інформації та математичного моделювання, зокрема, Дж. Міллера, Н. Вінера, Р. Якобсона, Н. Хомського, які визначили необхідність вивчення пізнавальних процесів людини [Рудакова 2002, 7]. «Днем народження» когнітивної науки Дж. Міллер вважає один із симпозіумів середини 50-х р. XX ст. із теорії інформації математичного спрямування [Кубрякова 1994], що констатував «вибух» цікавості до процесів мислення, а також необхідність координації зусиль експериментальної психології, теоретичної лінгвістики та комп'ютерного інтелекту щодо дослідження мисленнєво-мовленнєвих процесів. Перший центр когнітивних досліджень було організовано у Принстонському університеті у 1960 р. психологами Дж. Міллером і Дж. Брунером (останній уже читав курс лекцій про когнітивні процеси) [Bruner, Goodnow, Austin 1956].

Когнітивна наука поставила перед собою завдання дослідження пізнання (когніції) і пов'язаних із ним процесів і структур, хоч це завдання певною мірою вже реалізували такі галузі науки, як філософія, логіка, психологія. К. Стеннінг пише: «Складіть разом логіку, лінгвістику, психологію та комп'ютерну науку, і ви отримаєте когнітивну науку» [Stenning 1988, 210]. На

той час когнітивну науку розглядали насамперед як галузь, що досліджує системи представлення знань і процеси отримання, обробки, переробки та використання інформації не лише людиною, а й комп'ютером. Р. Шепард визначав когнітивну науку як таку, що вивчає загальні принципи, які керують ментальними процесами в мозку людини, і не виключав, що закони мислення подібні до законів механіки [Цит. за: Кубрякова 1994, 34]. У десятитомному енциклопедичному словнику 1994 р. «The encyclopedia of Language and Linguistics» (ред. Р. Ешер) стаття про когнітивну науку містить тлумачення цієї галузі як масштабної філософської та наукової дослідницької програми, яка ґрунтується на тому, що людина – це машина і може бути описана як машина [Kirkeby 1994, 2]. На думку О. Кубрякової, когнітивна наука стала «парасольковою» галуззю, яка інтегрує різні дисципліни з метою вивчення процесів, пов'язаних зі знанням та інформацією [1995; 1996]. Дослідниця підкреслює, що попри домінуючу «комп'ютерну метафору» цієї галузі, із самого початку виникнення когнітивної науки особливу роль відводили психології й лінгвістиці, а з її розвитком думка про виключну значущість мови для всіх процесів обробки знань, для їхньої передачі від одного покоління до другого, для зростання й накопичення досвіду з пізнання світу, його опису отримувала все більшого визнання [2004, 42]. Хоч, з одного боку, моделі людського знання як надмірно прив'язані до мови, навряд чи мають право на існування [Chafe 1987, 109], з іншого, саме мова є як найбільш яскравою когнітивною здатністю людини, так й універсальним евристичним засобом пояснення всього сущого [Кубрякова 2004, 44].

Головним джерелом когнітивної лінгвістики й науки вважається ***комп'ютерна наука*** і її лінгвістична галузь, спрямована на розробку автоматизованих методів зберігання, обробки, переробки й використання лінгвістичних знань й інформації, репрезентованої знаками природної мови. Одним із завдань комп'ютерної галузі мовознавства є реконструкція знань про мову й у мові, яка б забезпечувала автоматизацію інтелектуальних функцій і когнітивної діяльності людини, автоматизоване породження мовлення та його комп'ютерну обробку й розпізнавання. Становлення комп'ютерної лінгвістики відбувалося практично одночасно з виникненням когнітології, у 50-ті р. р. XX ст., на базі комп'ютерної науки (обґрунтування та створення перших кібернетичних систем Н. Вінером і Дж. фон Нейманом здійснене ще у 40-і р. р.), теорії інформації (К. Шеннон, У. Вівер) і структурно-математичної лінгвістики. У 1956 р. виник термін «штучний інтелект», який пов'язав когнітивну здатність людини з можливостями комп'ютера (детальніше див. розділ 11). Розробки штучного інтелекту, як це не дивно, стали підтвердженням того, що когнітивні процеси реальні, їх можна досліджувати й пояснювати.

Другим, не менш вагомим джерелом когнітивної лінгвістики була ***когнітивна психологія*** – галузь експериментальної психології, спрямована на вивчення пізнавальних процесів людини: сприйняття, пам'яті, уваги, мислення, планування діяльності, навчання і т. ін. Когнітивна психологія сформувалася у 60-ті р. р. XX ст. як протест проти ортодоксального біхевіоризму, ігнорування ним ролі психіки, свідомості, мислення в поведінковій діяльності людини.

Як підкреслює А. Рудакова, «для когнітивної психології стає важливим, що каналом зв'язку є сама людина, яка не інтерпретується виключно в біхевіористських термінах як організм, котрий приймає певні стимули й реагує на них відповідними реакціями» [2003, 8]. Підґрунтям когнітивної психології дослідники вважають теорію інформації, комп'ютерну науку, деякі ідеї необіхевіоризму щодо ролі когнітивних процесів в організації поведінки (переважно Е. Толмена, Дж. Міллера) і гештальтпсихології (К. Левін). Не відкидається й особлива роль психолінгвістики, проблеми якої виявилися дотичними когнітивній психології. Представниками цієї галузі є американські психологи У. Найссер (у 1967 р. видав книгу «Cognitive psychology»), Дж. Ейтчисон, Г. Бауер, П. Ліндсей, Д. Норманн, Дж. Брунер, Ф. Джонсон-Лерд, російські психологи Б. Величковський, О. Залевська й ін.

На початку свого становлення когнітивна психологія, як і когнітивна наука, перебувала під впливом комп'ютерної науки і теорії зв'язку, що призводило до ототожнення людської пам'яті, процесів пізнання з роботою комп'ютера, до висновків щодо можливості формулювання всіх психологічних теорій у вигляді комп'ютерних програм. Із метою пояснення діяльності людської психіки й поведінки застосовувалися методи математичного й комп'ютерного моделювання. О. Залевська підкреслює: «Когнітивна психологія, яка поставила завдання вивчення природи пізнавальних (когнітивних) процесів, із самого початку зазнала значного впливу з боку досліджень у сфері штучного інтелекту, однак теорії, створені на цій підставі, були недостатніми для пояснення пізнавальних процесів людини й механізмів цих процесів, що з часом привело до усвідомлення необхідності більш широкого міждисциплінарного підходу, який кваліфікували як когнітивну науку» [2000, 17]. Така обмеженість психологічних досліджень лише комп'ютерним моделюванням процесів пам'яті, пізнання, ігнорування чинників реальності, культури, недостатня екологічна валідність наблизили когнітивну психологію до старої інтроспективної психології XIX ст. (хоч метод інтроспекції рішуче відкидався когнітивними психологами) і перетворили її, як зазначає У. Найссер, на певний час «на вузьку й нецікаву галузь спеціальних досліджень», «змінити цю тенденцію можна лише надавши когнітивним дослідженням більш «реалістичного» характеру» [2003, 589-590]. Реалістичний характер дослідник розумів, по-перше, як зосередження зусиль на розумінні пізнавальної активності в тому вигляді, який вона має у звичайному середовищі в контексті природної цілеспрямованої діяльності; по-друге, як приділення уваги деталям реального світу, у якому перебувають індивіди, а також тонкій структурі інформації, наданої цим світом; по-третє, як урахування тонких і складних когнітивних навичок, яких люди здатні набувати, та їх змін у процесі життєдіяльності [Найссер 2003, 590].

Із розробкою модулярних теорій у когнітивній науці, деякі дослідники почали кваліфікувати когнітивну психологію як науку про модулярні системи, однією з яких є природна мова. З огляду на це перед цією галуззю було поставлено завдання створення когнітивної моделі мови й комунікативної діяльності, яка б інтегрувала процеси породження, сприйняття й розуміння

мовлення з метою визначення їхнього психічного підґрунтя. Подальше з'ясування об'єкта когнітивної психології й постановка нових завдань перед цією дисципліною (зокрема, дослідження когнітивного розвитку людини, механізмів отримання вивідних знань, когнітивних процесів у реальній комунікації, психологічних аспектів мовлення тощо) зумовили її вихід із кризового стану і якісно новий рівень когнітивних психологічних студій. У. Найссер спрямовує увагу своїх колег на експериментальне дослідження природної пізнавальної діяльності людини. Він вважав, що пізнання є насамперед активним екологічно зумовленим процесом, найважливішим когнітивним засобом якого є схема – внутрішня ментальна структура, що створюється шляхом накопичення життєвого досвіду й постійно модифікується у процесі пізнання [Найссер 1981; Neisser 1994]. Схема запозичена з концепції Ф. Бартлета і ґрунтується на положенні необіхевіоризму про роль когнітивної карти, сформованої у людини в результаті процесу навчання (Е. Толмен), і теорії сприйняття Дж. Гібсона.

Сучасна когнітивна психологія є постачальником експериментальних фактів до когнітивної науки і спрямована також на розв'язання лінгвістичних завдань, зокрема, на експериментальну перевірку будови ментального лексикону, організації мережі пам'яті (вербальної й невербальної, представленої відповідно логогенами й імагенами); а також на пошук відповідності концептуальної системи й мовних структур; аналіз зв'язків ментальної інформації із сенсорно-моторною й відображенням їх у мовних структурах; пояснення когнітивного механізму породження, сприйняття й розуміння мовлення; визначення ролі мови в пізнавальних процесах тощо. Покликання когнітивної психології й когнітивної науки в цілому Ф. Джонсон-Лерд убачає в розумінні людського розуму, у створенні моделі цього розуму як своєрідного «дублікатa» роботи мозку [Johnson-Laird 1983, 12]. Як зазначає О. Кубрякова, «шляхом значної кількості експериментів фахівці з когнітивної психології довели, що структури свідомості існують, що зберігаються вони у впорядкованому вигляді, що вони різноманітні за типом, складністю та співвіднесеністю досвіду як із мовними, так і з образними одиницями» [2004, 51].

Третім джерелом когнітивної лінгвістики став генеративізм (детальніше див. розділ 4). Як зазначає Ф. Березін, «когнітивна лінгвістика, що виникла у США наприкінці 70-х – на початку 80-х р. р., безперечно, несе відбиток деяких ідей ***теорії генеративної граматики,*** зокрема, уявлення про мову як породжувальний механізм, ментальну репрезентацію граматики окремого (ідеального) мовця, моделювання цих ментальних процесів. Когнітивна лінгвістика розвиває й положення Н. Хомського про те, що вона повинна бути присвячена вивченню людської мовної здатності (компетенції), яка є однією із найвизначніших пізнавальних (когнітивних) здатностей» [Березин 2000, 21]. Теорія Н. Хомського подала приклади того, як висувати гіпотези про мовну здатність людини і як здійснювати перехід від дослідження зовнішніх проекцій мови до вивчення її внутрішнього механізму з огляду на аналіз ментальних репрезентацій мовного знання (competence) [Кубрякова 2004, 46]. Мовознавці й лінгвоісторіографи поєднують генеративізм із когнітивною наукою лише на

етапі Розширеної синтаксичної теорії Н. Хомського, хоч ще на першому етапі автономного синтаксису звернення до вродженої бази, глибинних синтаксичних структур уже передбачило поворот від поверхневого синтаксису до мисленнєвих конструктів, які цей синтаксис організовують. Н. Хомського можна, безперечно, назвати одним із фундаторів когнітивної лінгвістики [Carston 1989, 38-68].

В. Дем'янков сформулював відмінність когнітивної лінгвістики від генеративізму таким чином: «генеративна теорія постулює положення про те, що мовна система не залежить від загальних когнітивних механізмів, а головним завданням когнітивної лінгвістики є дослідження мови з метою розуміння загальних когнітивних механізмів» [1992, 57]. Дійсно, Н. Хомський цілком слушно не поділяв думки про те, що вивчати мову означає вивчати свідомість [Chomsky 1980, 4], однак категорично не відкидав відповідність мовних і загальних когнітивних механізмів, приміром, його концепція перемикачів свідчить про це. О. Кубрякова, на відміну від В. Дем'янкова, наголошує на тому, що генеративна граматика постала не лише як перший науковий напрям, який серйозно підійшов до питань, як представлена мова в голові людини і які ментальні структури складають мовну здатність людини, а і як напрям, що дав рішучу відсіч впливові біхевіоризму в мовознавстві й поставив за мету вивчити мову як когнітивну складову мозку, всі процеси, пов'язані з цією складовою, і її власну архітектоніку [2004, 49].

Джерельною базою когнітивної лінгвістики також послужили певною мірою розробки трансформаційного й дистрибутивного методів З. Харрисом, використані в генеративізмі, а також формальні граматики генеративного типу, психолінгвістичні концепції мовленнєвої діяльності, теорія інформації, математична логіка, логічна семантика, антропологія, лінгвістична семантика тощо.

2. Завдання, принципи й напрями когнітивної лінгвістики.

Когнітивна лінгвістика розглядає мову як пізнавальне знаряддя кодування та трансформації знань, однак мова є не лише внутрішньою здатністю людини, а й надана людині ззовні та створена незалежно від конкретного індивіда, нав'язуючи йому при засвоєнні свій спосіб категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду етносу. Тому когнітивна галузь мовознавства отримує два головних вектори досліджень. Перший пов'язаний із вивченням індивідуальних особливостей когніції людини й використання з цією метою природної мови, другий орієнтований на реконструкцію віртуальної колективної свідомості носіїв мови, їхньої здатності до пізнавальної й мовленнєвої діяльності.

Головними *завданнями* когнітивної лінгвістики є: 1) аналіз природи мовної компетенції людини, її онтогенезу; 2) визначення специфіки категоризації та концептуалізації досвіду в колективній свідомості носіїв мови; 3) опис організації внутрішнього лексикону, вербальної пам'яті людини відповідно до структур репрезентації знань і механізмів пам'яті взагалі; 4) пояснення когнітивної діяльності людини у процесах породження, сприйняття й розуміння мовлення, комунікативній діяльності; 5) дослідження пізнавальних

процесів і ролі природних мов у їхньому здійсненні; 6) установлення співвідношення мовних структур із когнітивними тощо.

Об'єктом уваги представників когнітивної лінгвістики насамперед була ***когніція*** – пізнавальний процес, результатами якого є набуття досвіду, отримання знань шляхом сенсомоторного сприйняття світу за допомогою органів чуття, інтеріоризації у свідомості результатів цього сприйняття, обробки й переробки набутих знань на підставі внутрішнього рефлексивного досвіду, систем категоризації та концептуалізації, а також мовної інтерпретації та переінтерпретації. Когніція ґрунтується на психічних функціях свідомості, які утворюють психофункціональний континуум: мисленні, відчуттях, почуттях, інтуїції та трансценденції, за К. Юнгом, а також на їхній взаємодії з діяльністю позасвідомого, рівень переробки інформації якого, на думку сучасних дослідників, набагато перевищує рівень свідомих процесів. Нейрофізіологічні експерименти, спрямовані на вивчення саморегуляції особистості у процесі розв'язання завдань (метод реенцефалографії) продемонстрували можливість напруги (пульсації судин) як лобної ділянки кори мозку, так і скронево-тім'яної, які є двома блоками психологічної саморегуляції, а також їхню одночасну діяльність, що привело до висновку про два типи пізнавальної активності: свідомої, коли одночасно працюють обидва блоки, і неусвідомленої, коли вони працюють роздільно. Тим самим доводиться вагома роль позасвідомого в пізнавальній діяльності людини (пор.: розгляд Н. Хомським семантичної структури дієслова *to cognize*, яка містить уявлення і про позасвідому пізнавальну діяльність). Німецька дослідниця М. Шварц розрізнює два типи переробки інформації: 1) контрольований, здійснюваний людиною усвідомлено (когнітивні стратегії); 2) автоматичний, що є безсвідомим, наприклад, при впізнанні об'єктів навколишнього світу або при сприйнятті й розумінні мовних одиниць і структур [Schwarz 1992]. Органами регуляції взаємодії свідомих і позасвідомих процесів є людський мозок із кількома мільярдами нейронів, зокрема, кора головного мозку, до структури якої входить приблизно три чверті усіх нейронів; і центральна нервова система [Современная психология 1999, 69; Блум, Лейзерсон, Хофстедтер 1988, 174-180].

Дослідники розглядають складний нейропсихофізіологічний механізм когніції людського мозку як такий, що будується на функціональній асиметрії правої й лівої півкуль, які мають свою спеціалізацію (вважається, що ліва півкуля забезпечує вербальну комунікацію, діяльність, логічне мислення, аналітичні та класифікаційні здатності, а права відповідає за цілісність зорового сприйняття, породження емоцій, невербальну комунікацію, має образний і синтетичний спосіб обробки інформації, індивідуалізує об'єкти шляхом миттєвого чуттєвого аналізу й інтуїтивної орієнтації [Белый 1982]); а також на взаємодії двох півкуль, поєднаних міжпівкульною спайкою (мозолястим тілом) і комісурами, через які відбувається синхронізація й інтеграція діяльності півкуль [Сергиенко, Дозорцева 1999, 69-70]. За результатами нейропсихолінгвістичних експериментів авторського колективу під керівництвом В. Дьогліна та Л. Балонова, було встановлено, що гетерогенність

пізнавальних процесів визначається функціональною спеціалізацією півкуль мозку людини: права півкуля, можливо, є носієм метафоричної (архаїчної. міфологічної) свідомості, а ліва – носієм наукового мислення, формальної логіки й орієнтована на сприйняття нової раціонально поданої інформації [Черниговская, Деглин 1986, 82; Кабардов, Матова 1988, 106]. Єдність когніції забезпечується поєднанням двох фундаментальних властивостей людського мозку: спеціалізацією півкуль і міжпівкульною взаємодією, яка передбачає стабільне перенесення інформації з однієї півкулі до іншої та динамічне інтерференційне гальмування [Ильюченок и др. 1989, 151].

У сучасній нейрофізіології й нейропсихології першочерговим завданням є розроблення не стільки проблеми функціональної асиметрії півкуль головного мозку, скільки з'ясування принципів їхньої взаємодії (інтерактивні моделі) [Котик 1992, 36]. Дослідження такої взаємодії для лінгвістів є важливим, зважаючи на її реалізацію в мовленнєвій діяльності людини. Чимало сучасних нейрофізіологів вважають, що права півкуля відповідає за сферу прагматики, а власне лінгвістичні знання (фонологія, морфологія. семантика, синтаксис), очевидно, є прерогативою лівої півкулі (детальніше див.: [Петрова 2001, 34-35]). Однак попри значну кількість дослідів функцій різних ділянок головного мозку, проблема нейрофізіологічного підґрунтя когніції залишається відкритою й дискусійною.

У когнітивній лінгвістиці розгляд проблеми когніції, зокрема, когнітивних структур і процесів, їхньої мовної репрезентації, залежить від базових антиномій принципів когнітивної лінгвістики: когнітивізму / конекціонізму та модуляризму / холізму.

Когнітивізм кваліфікується одночасно як перший етап розвитку когнітології і як один із принципів когнітивної лінгвістики, згідно з яким людська когніція (пізнавально-мисленнєва діяльність) уподібнюється комп'ютерним операціям із символами, обчисленню *(комп'ютації)*, а структури репрезентації знань – жорстким схемам при ігноруванні антропологічних, культурних, нейрофізіологічних характеристик людини [Кубрякова и др. 1996, 47]. Як стверджують когнітивісти, тип обробки даних, релевантний для розуміння пізнавальних процесів, містить операції над символами [Fodor 1980; 1987; Newell 1980]. Розгляд людини в ракурсі когнітивізму як інформаційної системи переробки, а ментальних процесів – як інформаційних станів, що мають три компоненти: інформацію на вході, операції й інформацію на виході, – є спрощеним розумінням психічної діяльності людини і ґрунтується на спробі сконструювати антропоїда, створивши штучний інтелект. Виникнення такого принципу було спричинене практично одночасним становленням комп'ютерної й когнітивної наук, зважаючи на значний вплив першої на другу й на інтеграцію їхніх завдань – пошуку моделей автоматичної обробки мови, штучного інтелекту тощо. Американський дослідник Т. Виноград пов'язує цей процес зі зміною базової метафори лінгвістичної науки, формуванням нової метафори уподібнення мислення й мови до комп'ютерних операцій, а людського мозку – до комп'ютера [Winograd 1983, 8-13]. Когнітивізм як принцип став підґрунтям конструктивної когнітивістики З. Пилішина, у якій

обстоюється цілковита паралельність діяльності мозку й комп'ютера при застосуванні ними різних семіотичних систем репрезентацій знань. Представниками когнітивізму як першого етапу когнітивної науки й лінгвістики є А. Ньюелл, Т. Виноград, Х. Паттнем, Дж. Фодор й ін. У школі конструктивної граматики (Ч. Філлмор, П. Кей) також застосовуються сітка знань, аналогічна тій, що пропонують теорії штучного інтелекту [Croft 1999, 66].

Когнітивізм розглядався лінгвістами з досить критичних позицій через спрощення його погляду на мову, механістичність і технократизм, відображальний характер ментальних репрезентацій [Schwarz 1992; Kirkeby 1994; Демьянков 1994], однак таке спрощення зумовлює високу пояснювальну спроможність деяких простих когнітивних операцій, що визначають поведінку людини. До того ж цей принцип уможливив розробку експертних систем, баз знань, лінгвістичних процесорів різних типів, а також сприяв вирішенню проблем автоматичної обробки природної мови, оптимізації систем машинного перекладу тощо.

Альтернативою когнітивізму став другий етап когнітивних досліджень – ***конекціонізм*** (від англ. connection – зв'язок), що розглядається і як дослідницький принцип, згідно з яким структури знань є адекватними нейрофізіологічному устрою людського мозку, його мережі нейронних клітин і зв'язків між ними за умови паралельності (одночасності) переробки отриманої від різних джерел інформації різними процесорами та їхній взаємодії, тобто переробка інформації на одному рівні відбувається з урахуванням інформації інших рівнів. Конекціонізм характеризується аналізом мисленнєвої діяльності на підставі конекцій (зв'язків) нейронної мережі мозку, що створює пакети інформації досимволічних одиниць; під час репрезентації та паралельної обробки знань активізується певна низка таких субсимволів (висвічення) і гасяться інші. Субсимволи в цих моделях не мають знакового характеру.

Конекціоністський принцип виникає у зв'язку з появою нових нейрофізіологічних моделей діяльності мозку у 80-ті р. р. Його апологетами стають Д. Румельхарт, Дж. Делл, Д. МакКей, Дж. МакКлеланд, Дж. МакШейн, Дж. Андерсон та ін., які були розробниками моделей паралельно розподілених процесів обробки інформації [Кубрякова и др. 1996, 87].

Конекціонізм представляє всі форми знання у вигляді сітки вузлів і зв'язків між ними. Вузли у різних конекціоністських моделях представлені поняттями, пропозиціями, фреймами, однак інформативність значно підвищують патерни зв'язків. У більшості конекційних моделей знання, що не має символічної репрезентації, за рахунок збудження мовби вибудовується заново з огляду на подразники. Механізмом, який забезпечує ефективність мережі, є *поширена активація*. Репрезентація якоїсь ментальної структури не є постійною й не записана у мережі пам'яті, а виникає завдяки активації та збудженню взаємно пов'язаних елементів (асоціативності) [McShane 1991, 323]. Одночасність й інтерактивність переробки інформації, на думку представників конекціонізму, значно прискорює когнітивні процеси й оптимізує їхню продуктивність. Активація може передаватися від одного вузла до іншого й одночасно блокувати інші фрагменти мережі, гасити непотрібну чи

неактуальну інформацію. «Будучи активованою, кожна одиниця здатна збуджувати або ж гасити збудження інших пов'язаних із нею одиниць, а вся активована ділянка сітки відповідає необхідній моделі чи структурі знання» [Кубрякова и др. 1996, 87].

У конекціоністських моделях застосовуються різні підходи до структурування вузлів мережі, способів й особливостей поширення активації і т. ін. (наприклад, локалістські моделі розглядають безпосереднє кодування концептів у вузлах мережі, а паралельні пов'язують концепти з усією моделлю активованої сукупності конекцій). Конекціонізм спрямований передусім на моделювання нейрофізіологічних механізмів роботи людського мозку. З огляду на це тісний зв'язок нейронів і їхня паралельна взаємодія зумовлює створення субсимволів когніції, а на їхній основі – конвенційних символів, зокрема, мовних знаків. Конекціоністські моделі вважаються їхніми розробниками більш гнучкими, динамічними й адаптованими до зміни концептуальних зв'язків. С. Жаботинська зауважує, що школа когнітивної граматики (Р. Ленекер) також віддає перевагу моделям інтерактивного поширення активації, які звичайно асоціюються з конекціонізмом [2004, 83].

Принцип конекціонізму критично розглядається прибічниками модуляризму. Приміром, Дж. Фодор, З. Пилішин, Х. Патнем називають конекціонізм модною течією, пізньою варіацією асоціанізму (дескриптивізму) через його неспроможність пояснити продуктивність, раціональність і системність мислення, через недостатність емпіричного матеріалу, обробленого конекціоністськими моделями [Фодор, Пылишин 1996, 234-310; Putnam 1990]. Дійсно, деякі положення конекціонізму дуже нагадують дескриптивістські постулати, базисні когнітивні структури Ч. Осгуда, протовербальні елементи І. Шлезінгера. Спрямованість конекціонізму на навчання певним правилам мовної категоризації також сприймається критично [Wexler 1991, 255].

Дж. Фодор і З. Пилішин вважають головною відмінністю класичних, тобто когнітивних, і конекціоністських моделей специфіку кваліфікації зв'язків між елементами: конекціоністи визнають каузальні зв'язки як базові, а когнітивісти, крім каузальних, розглядають «наявність ряду структурних відношень, які по суті є парадигматичними» [1996, 240-241]. Когнітивісти проголошують наявність «мови думки» і комбінаторного синтаксису й семантики у ментальних репрезентацій, при цьому фізичні кореляти символів і їхні структурні властивості керують поведінкою системи. Конекціоністи розглядають поведінку сітки як функціональну залежність від початкового стану активності елементів сітки й ваги всіх її зв'язків, які й утворюють пам'ять системи (детальніше див.: [Фодор, Пилішин 1996, 230-313]).

Компромісом між модуляризмом і конекціонізмом є ***гібридний*** принцип, який постулює паралельність всіх компонентів обробки інформації, але переробка здійснюється щодо різних частин висловлення на основі правил й операцій із символами. Запуск цих компонентів не залежить від подальшого розгортання процесу породження мовлення.

Модуляризм є одним із принципів когнітивного моделювання структур зберігання, обробки, переробки й використання мовних знань і передбачає

наявність у мовленнєвому механізмі людини ряду незалежних й автономно працюючих систем обробки вихідної інформації – модулів. Кожний модуль як когнітивна система має специфічну, притаманну лише йому структуру, що не може бути пояснена на основі структурних особливостей інших модулів [Schwarz 1992, 23]. Модулі автономні, кожний із них відповідає за певну функцію сприйняття. Так, один модуль розпізнає обличчя, інший – слова. Базовим у модуляризмі є положення про подільність свідомості людини на комплекс субсистем (М. Бірвіш, Е. Ланг, Дж. Фодор, А. Фармер, М. Шварц й ін.). Як підкреслює В. Дем'янков, «модульність є уявленням про поведінку людини, яке пояснює видиму складність як результат взаємодії кількох доволі простих підсистем, названих модулями» [1988, 140].

Модуляризм має нейрофізіологічне пояснення на підставі локалізаціоністської концепції афазії (О. Лурія, Т. Ахутіна й ін.), згідно з якою певні ділянки нейронної мережі мозку відповідальні за виконання конкретних когнітивно-перцептивних і мовленнєвих завдань. Дж. Фодор виділяє дві підсистеми мозку: вертикальну (зір, слух, мову у вигляді семантичного й синтаксичного аналізу) і горизонтальну (пропозиції, здоровий глузд) [Fodor 1988]. Рішення кожного модулю після переробки специфічної для нього інформації передається центральній переробній системі (процесору), де інформація від різних модулів корелюється й розподіляється за етапами обробки. Ефективність такого процесора, як уважають прибічники модулярності, полягає у швидкості й результативності обробки інформації, адже він має справу з обмеженим колом модулів, що вже переробили вхідну інформацію відповідно до свого призначення.

У науковій літературі традиційно виділено два типи модульності: репрезентаційну та процесуальну. Перша підтримує когнітивну переробку на різних стадіях, друга розподіляє обов'язки між різними етапами обробки інформації. М. Шварц висловлює подібну думку й поділяє модулі на: 1) структурні у двох виявах (рівневому *Intrabene der Kognition* залежно від рівнів мовної системи й міжрівневому *Interbene der Kognition*, що характеризується взаємодією модулів мови, перцепції та концептуалізації); 2) процедурний, що опосередкує застосування центрального процесора обробки інформації, призначеного для реалізації взаємодії автономних модулів [Schwarz 1992].

На думку А. Фармера, модульність виявляється в подвійному членуванні й рівневій організації мови. Відповідно до цього, мова розглядається як комплекс підсистем, що виконують кожна свою функцію при породженні мовлення [Farmer 1984]. Однак ці підсистеми не можуть бути універсальними, адже вони репрезентують особливості відповідної мови. М. Бірвіш пов'язує модуляризм із взаємодією мовної й концептуальної картин світу, виокремлюючи семантичний і незалежний від мови концептуальний модулі [Bierwisch 1983, 122-124].

Модулярні теорії ґрунтуються на принципах універсалізму й нативізму, адже виникнення цього підходу пов'язане з генеративною концепцією Н. Хомського, зокрема, з його працею «Reflections on Language» [Chomsky 1975]. Положення модуляризму застосовуються в генеративних моделях породження

мовлення і нативістських теоріях (незалежність уроджених модулів). Примітром, у мінімалістській теорії пізнього Н. Хомського модель породження представлена взаємодією обчислювальної системи як універсальної вродженої бази, лексикону, артикуляторно-перцептивної та концептуально-інтенційної систем. В. Левелт також будує свою модель породження з урахуванням членування системи на підсистеми, кожна з яких отримує відповідний вид мовленнєвої інформації і надає певний продукт. Такими підсистемами в його моделі є концептуалізатор, продуктом якого є довербальне повідомлення, формулювальник, що здійснює граматичне й фонологічне кодування у взаємодії з лексиконом, й артикулятор, який перетворює фонетичний план (внутрішнє мовлення) на зовнішнє [Levelt 1993]. Експериментальні дослідження радянської нейролінгвістичної школи під керівництвом О. Лурія також доводили автономність локалізації процесів мислення й вербалізації на різних ділянках кори головного мозку.

Альтернативним модуляризму є принцип ***холізму***, що передбачає розгляд людської свідомості як цілісної функціональної системи, у якій мова є епіфеноменом когніції, однією з підсистем, підпорядкованою спільним когнітивним законам. Холізм виходить із принципу паралельності (одночасності) переробки інформації, отриманої від різних джерел, і її взаємодії, тобто переробка інформації на одному рівні відбувається з урахуванням інформації інших рівнів [Кубрякова и др. 1996]. На думку Р. Джекендоффа, сенсорний, моторний і вербальний типи інформації можуть бути виведені на один рівень концептуальної структури і є сумісними [Jackendoff 1984, 53]. Згідно з показниками експериментів С. Косcліна, ментальні операції з образними репрезентаціями аналогічні операціям із вербальними [Kosslyn 1980]. У сучасній когнітивній психології, порівняно з її початковим етапом, висувається думка про неперервність психічного, у якому шляхом взаємних динамічних переходів усі стадії психічного онтологічно невіддільні одна від одної. Згідно із принципом холізму, здійснюється опис спільних закономірностей, що рівною мірою властиві всім ментальним процесам (концептуалізації, категоризації, розпізнаванню інформації тощо).

Холізм є альтернативним реалізмові теорії референції як принцип, що постулює ментальний характер засвоєння світу, й універсалізмові генеративних теорій, оскільки підходить до семантичної структури мови як до національно-специфічної та ґрунтується на конвенційній образності сприйняття світу етносом. Підтримкою холізму стала антилокалізаціоністська теорія афазії, яка заперечує положення про те, що певні ділянки нейронної мережі мозку відповідальні за виконання конкретних когнітивно-перцептивних і мовленнєвих завдань. Принцип холізму є базовим для багатьох представників когнітивної семантики, які постулюють ізоморфізм значення й концептуальних одиниць людського мислення (Р. Джекендофф, Дж. Ейтчисон, Дж. Лакофф, Л. Талмі, Р. Дірвен, Д. Герартс, Ж. Фоконьє, І. Світсер, Б. Рудзка-Остін, А. Ченкі й ін.). Р. Ленекер у своїй семантичній теорії когнітивної граматики також керується принципом холізму, дотримуючись положень про єдність різних мовних рівнів, зокрема, про неавтономність граматичних

структур, аналіз яких обов'язково передбачає врахування їхньої семантичної значимості, а опис семантичних структур потребує цілісного пізнавального підходу. Дослідник характеризує семантичні структури відносно способів інтеріоризації дійсності, причому формальний опис значень мовних висловлень із позицій істинності вважається недостатнім, адже вони відображають не стільки зміст ситуації, скільки спосіб її тлумачення й мовної організації [Langacker 1991].

Вибір окреслених вище принципів впливає на загальну концепцію дослідників когніції та репрезентації її результатів у природних мовах.

Сьогодні когнітивна лінгвістика активно інтегрується із традиційними й новими галузями мовознавства, результатом чого є виникнення її перспективних *напрямів*, як-от: когнітивної фонетики, когнітивної семасіології й ономасіології, когнітивних аспектів граматики (морфології та синтаксису), стилістики, а також когнітивно орієнтованих галузей теорії тексту (зокрема, когнітивної поетики), лінгвопрагматики, теорії мовної комунікації, дискурсології тощо (детальніше див. розгляд цих напрямів у розділах 2, 3, 8, 10).

3. Проблема категоризації в когнітивній лінгвістиці. Прототипна семантика.

Категоризація є механізмом виведення у структурах мислення, який передбачає об'єднання предметів і явищ у відповідні класи як рубрики досвіду, сформовані шляхом пізнавальної діяльності людини. Категоризація пов'язана з усіма когнітивними системами й операціями (порівнянням, ототожненням, аналогією) [Кубрякова и др. 1996, 42-43]. Саме когнітивна наука вперше поставила питання про категоризацію досвіду людини з огляду на процеси вивчення когніції. Р. Фрумкіна розглядає категоризацію крізь призму її ролі у процесах згортки інформації й концептуалізації невичерпного різноманіття світу [2006, 62]. Дослідження категоризації важливе щодо розуміння операцій індивідуальної та колективної свідомості, для вивчення способів зберігання, обробки та використання знань. На думку дослідників, категоризація досвіду є переважно неусвідомленою й автоматичною, має статичний і динамічний характер, оперує предметними сутностями й абстракціями, раціональним й ірраціональним.

Проблема категоризації понять завжди була прерогативою логіки й філософії. «Із часів Аристотеля до праць пізнього Вітгенштейна категорії трактувалися як чіткі конструкти, що не мають під собою ніяких проблем, вони уявлялися абстрактними вмістищами: одні речі входять до вмістища-категорії, а інші перебувають поза нею. Вважалося, що речі входять до однієї категорії лише тоді, коли їм притаманні певні загальні ознаки. І ці ознаки визначають категорію в цілому. Ця класична теорія категорій виникла не як результат емпіричного дослідження. [...] У більшості дисциплін вона розглядалася не як емпірична гіпотеза, а як абсолютна істина» [Лакофф 1996, 145]. Пошуки принципів категоризації відображені ще в середньовічній дискусії номіналістів і реалістів: перші вбачали підґрунтя категорійної диференціації в наявності загального імені, другі – в реальній схожості речей. Концептуалізм як проміжна течія пов'язував категорії з певними поняттями, що стоять за

іменами предметів і знаками їхнього класу як загальними іменами. Поєднання цих позицій здійснив Дж. Локк, який уважав, що загальне та всезагальне винайдені розумом для свого внутрішнього вжитку, однак мають своїм підґрунтям пов'язані в дійсності речі [1985, 472, 514] (детальніше див. розділ 3).

Незважаючи на означені дискусії, домінантою теорії категоризації тривалий час був класичний погляд, що представляє цей процес як підведення певних речей під класи на підставі спільності їхніх дійсних ознак і характеристик. Категорії розглядалися як логічні конструкти, виникнення яких зумовлене наявністю тотожних ознак для всіх її рівноправних членів. Згідно з таким підходом, категоризація не залежала від нейрофізіологічних, психологічних, культурних особливостей суб'єктів категоризації, їхнього сприйняття, образності, уяви, раціонального чи ірраціонального підґрунтя. Імпліцитна теорія категоризації як версія класичної постулює, що людина здійснює маніпулювання категоріями як абстрактними схемами, позбавленими матеріального втілення, які отримують його лише у співвіднесенні з категоріями реального чи можливого світу.

Перегляд класичної теорії категоризації був зумовлений новим принципом умовності виділення категорійних класів, до яких залучаються не завжди однопорядкові одиниці (пор. іконічні, індексальні й символічні знаки в семіотиці Ч. Пірса, знакова природа яких різна і може допускати потрійну маргінальність [Givon 1989, 21-22]). Новий напрям аналізу категоризації започаткував Л. Вітгенштейн, який підґрунтям цього процесу вважав наявність часткового повторення спільних ознак у членів класу за принципом «родинної схожості» (family resemblance). Аналіз філософом значення слова *гра* (нім. *Spiel*) [Wittgenstein 1963] привів до висновку, що ця категорія не вибудовується на підставі строгого повторення спільних рис, адже одна гра потребує вправності, інша – везіння, в одній є ті, що програють і виграють, в інших – ні. Ця категорія розмита, але дифузність забезпечує їй рухливість і гнучкість у набутті нових членів (приміром, *відеогра*). У. Лабов розглядав процес категоризації у зв'язку з мовними одиницями, які саме й зумовлюють умовність цього процесу (він розглядав це явище на прикладі назв предметів посуду) [Labov 1973, 342].

Новий сенс до теорії категоризації був внесений розробленою у 70-ті р. р. XX ст. теорією прототипів, або ***прототипною семантикою*** (її фундатором є американська дослідниця Е. Рош). Підґрунтям прототипного підходу дослідники вважають феноменологічні концепції К. Штумпфа, Е. Гуссерля, М. Мерло-Понті, а також сумніви щодо популярної на той час «комп'ютерної метафори». Основним поняттям цього підходу є ***прототип*** – мисленнєвий корелят найкращого зразка певного класу об'єктів, згідно з концепцією «родинної схожості» Л. Вітгенштейна; або найбільш типовий цілісний представник певної категорії, вибір якого пов'язаний із досвідом людини, виробленим шляхом її пізнавальної діяльності, й особливостями її мислення [Новое в зарубежной лингвистике 1988, 48-49]. Прототип є центральним членом категорії, елементом-генератором, і підведення нових членів під цю категорію здійснюється на підставі зіставлення із прототипом, який може бути

індивідуальним, етнічним, універсальним. У науковій літературі розмежовується два підходи до трактування прототипу. Перший розглядає його як одиницю, що виявляє найбільшою мірою ознаки, спільні з іншими одиницями відповідного класу, другий кваліфікує прототипи як одиниці, що реалізують ці ознаки у найбільш чистому вигляді [Givon 1986].

Прототип, на думку Е. Рош, як точка когнітивної референції (cognitive reference point) утілює найбільш виразні (salient) ознаки категорії як рубрики досвіду, виокремленої шляхом пізнавальної діяльності людини, і дозволяє визначити всю категорію в цілому [Rosh 1975, 532-547]. Прототипні категорії, які пов'язані з репрезентацією світу і ґрунтуються на чуттєвому досвіді, є семантичними, а ті, що пов'язані зі світом людини як носія матеріальної й духовної культури та виводяться із соціального досвіду, названі натуральними (соціальними). Структура категорії відіграє суттєву роль у процесах мислення. У багатьох випадках прототипи функціонують як точки когнітивної референції й утворюють підґрунтя для умовиводів і висновків [Rosh 1975; 1981]. Як зауважує Дж. Лакофф, така зміна погляду на категорії ініціює інші зміни: модифікацію поняття істини, значення, раціональності й навіть граматики [1996, 148].

На відміну від концепції Л. Вітгенштейна, який уважав межу між категоріями дифузною й розмитою, а категоризацію найменувань речей випадковою, теорія прототипів ураховує традиційний принцип виділення логічних категорій, які мають необхідні й достатні для її впізнання критерії, за якими всі об'єкти категорії є рівними в ряді й відповідними всім наявним критеріям. Однак на відміну від класичної теорії категоризації, яка визначала категорії як множини, утворені елементами зі спільними ознаками, об'єктивно наявними у світі, прототипна семантика розглядає ментальну процедуру категоризації як результат особливостей сприйняття світу, моторної активності, культури, притаманної мові метафоричності, метонімічності й образності. Причому така процедура може відбивати якоюсь мірою реальну спільність ознак речей і явищ поряд із суто людською здатністю приписувати їм таку спільність. Як підкреслює Дж. Лакофф, «класичний погляд на категорії як на сутності, що об'єднують елементи зі спільними властивостями, не є зовсім помилковим. Ми, дійсно, часто-густо категоризуємо речі на цій основі» [1996, 143]. Д. Герартс пояснює прототипні ознаки мислення з огляду на постулати когнітивної психології: когнітивна діяльність потребує поєднання двох принципів – структурної стабільності (structural stability) і гнучкої адаптованості (flexible adaptability). Прототип має сильний стабільний центр і більш аморфну, залежну периферію [Geeraerts 1988].

Теорія прототипів ґрунтується на понятті типовості не лише певної сукупності ознак, а й ступеня значимості таких ознак для віднесення того чи іншого об'єкта (дії, явища тощо) до відповідної категорії. Категоризація, за даними школи Е. Рош, має найвищий (суперординатний), базовий (середній) і найнижчий (субординатний) рівні, причому найбільш уживаними в мовленні є назви понять із базового, середнього рівнів незалежно від поділу рівнів від трьох до п'яти [Rosh 1978, 27-48]. Базовий рівень – це той, на якому всі члени категорії якнайшвидше ідентифікуються та сприймаються за схожістю, який

може бути представлений ментальним образом, і найменування якого використовується в нейтральних контекстах та засвоюється дітьми. Таким чином, категорії можуть вважатися базовими з чотирьох позицій: сприйняття (зовнішні обриси, одиничний ментальний образ, швидка ідентифікація), функцій (спільна моторна програма), комунікації (найбільш короткі, частотні й контекстуально нейтральні слова, основа для засвоєння словникового запасу мови), організації знання (на цьому рівні зберігаються й узагальнюються ознаки членів категорій) [Лакофф 1996, 163-164]. Отже, базовість підтверджується сприйняттям, функціями, комунікативним і когнітивним чинниками. Теорія прототипів постулює, що члени категорії розташовуються на певній дистанції від прототипу. Дж. Лакофф стверджує, що центральні члени категорії, найближчі до прототипу, швидше упізнаються, засвоюються, частіше вживаються, прискорюють ідентифікацію класу в цілому.

Е. Рош належать положення про функціональне втілення категорій на неусвідомленому рівні, можливість заміщення всієї категорії її частиною у деяких мисленнєвих процесах. Категорії, сформовані за прототипним принципом, є ефективними: «вони характеризуються більшою гнучкістю, меншою ригідністю, більшою «відкритістю» для поповнення новими членами, і, значить, здатністю розвиватися, підключати нове знання й осмислювати свій досвід у світлі вже накопиченого, старого, враховувати якісь проміжні випадки» [Кубрякова 2004, 112]. Еволюція поглядів Е. Рош привела до спростування нею вихідної гіпотези про те, що прототипні ефекти характеризують внутрішню структуру категорії. Пізніше дослідниця визнавала їх вторинними. Так, її експерименти, спрямовані на з'ясування прототипної градації птахів продемонстрували, що інформанти кваліфікують як найкращих представників цього класу горобців та малинівок, сови та орли перебувають у нижчій шкалі оцінок, а страуси, ему й пінгвіни сприймаються як найвіддаленіші у градації. Однак це не означає, що такий поділ відповідає дійсності, а свідчить лише про те, що така внутрішня структура наявна в наших уявленнях про птахів. Як зауважує Дж. Лакофф, «у випадку такої градаційної категорії, як *висока людина*, зміст якої розмитий і не має чітких меж, прототипні ефекти можуть виникати із градації членства, тоді як у випадку категорії *птах*, яка чітко відмежована від інших категорій, прототипні ефекти породжуються іншими особливостями внутрішньої структури категорій» [1996, 162].

Е. Рош у працях кінця 70-х р. р. уже наголошувала на тому, що прототипи мають займати певне місце у психологічних теоріях репрезентації, обробки й навчання, однак не утворювати особливої моделі, а лише узгоджуватися з наявними; прототипи можуть бути представлені у вигляді системи пропозицій чи системи зображень і тільки обмежувати, але не детермінувати моделі репрезентації знань. Представлення категорій лише в термінах єдності необхідних і достатніх ознак, можливо, видасться недостатнім для пояснення всіх відомих фактів, однак існує чимало репрезентацій, що не зводяться до необхідності й достатності [Rosh 1978, 40-41].

Експериментальними результатами школи Е. Рош є аналіз прототипних ефектів (асиметрії центральних і периферійних членів категорії) й ефектів

базового рівня (Б. Берлін, П. Кей, Р. Браун, Л. Заде, У. Лабов, Т. Гівон, Б. Тверскі й ін) [Cognition and Categorization 1978]. Представники теорії прототипів пов'язують розуміння значення слів із прототипом, закладеним від народження. Застосування цієї теорії до опису значення слова, механізму полісемії, мовного й концептуального рівнів значення належить американському дослідникові Дж. Тейлору [Taylor 1995; 1995a, 3-26]. Прототипний підхід застосовується і для аналізу фразеології [Добровольський 1990].

Критично налаштованими щодо теорії прототипів і її застосування в лінгвістичній семантиці є французькі науковці Ф. Раст'є та Ж. Клейбер, американці С. Армстронг, Дж. Ейч та ін. Вони вважають, що прототипний підхід не може пояснити всі семантичні факти, а думка людини навряд чи обмежується прототипом. А. Вежбицька проголошує необхідність синтезу прототипного підходу із класичним і розглядає прототип як еталонно-ідеалізований образ [Wierzbicka 1992]. Дж. Лакофф, навпаки, припускає можливість розгляду теорії прототипів як пояснювальної для механізмів мислення й концептуальних структур. У теорії концептуальної метафори Дж. Лакоффа і М. Джонсона висуваються перспективне для вивчення категоризації положення про метафоричність принципу структурування деяких подійних й абстрактних категорій, який ґрунтується на досвідних програмах фізичної взаємодії.

Дж. Лакофф висуває ряд принципів категоризації понять: центральність, ланцюжкові зв'язки центральних членів із віддаленими, культурну специфіку. Зв'язки, що лежать в основі категоризації, проектуються дослідником на п'ять типів ідеалізованих когнітивних моделей: пропозиційних, образно-схемних, метонімічних, метафоричних і символічних. Образно-схемні моделі виходять із поняття схеми у Канта [Ченки 2002, 347]. Образну схему представник когнітивної семантики М. Джонсон кваліфікував як «повторюваний моторний зразок наших процесів сприйняття і наших програм, який надає зв'язності та структурує наш досвід» [Johnson 1987, XIV], що визначало особливу вагу пізнавальної функції відчуттів і гештальтів. Дослідник установив 27 образних схем, за допомогою яких розглядаються різноманітні перетворення мовних значень, досліджується семантика прийменників [Lakoff 1987] і префіксів [Janda 1988] в аспекті прототипного підходу.

У межах пропозиційних моделей Дж. Лакофф виокремлює такі типи: пропозицію, сценарій, пучок ознак, таксономію, радіальну категорію [1996, 176]. Дослідник поділяє категорії на радіальні, що ґрунтуються на схемі «центр – периферія», коли одна підкатегорія утворює центр, а інші пов'язані з нею різними типами відношень і самі можуть формувати центри відносно інших підпорядкованих підкатегорій; градуйовані, що характеризуються наявністю лінійної шкали оцінок між 0 та 1 і розмитістю межі між категоріями (деякий елемент може бути на межі двох категорій і бути їхнім членом); класичні таксономії, кожний член яких має весь пучок ознак, що визначає членство в такій категорії, яка будується за принципом схеми «частина – ціле», «вгору – вниз»; породжувані, задані виведенням за певним правилом категорійної структури [1996, 179-181]. У метонімічних моделях категорійна структура формується на підставі заміщення в межах однієї концептуальної

сфери: «Наявність категорії B, такої, що A або є членом B, або її підкатегорією, передбачає, що A метонімічно «заміщує» B». У цьому випадку A може бути описане як метонімічний прототип [1996, 181].

У російській психолінгвістиці прототипний підхід розробляється Р. Фрумкіною, яка вважає, що в навколишньому світі немає подібності як такої, її створює людина. Дослідниця підтверджує цю тезу експериментальною діяльністю, приміром, із категоризацією кольорів [2006, 63-85].

4. Принципи і проблеми когнітивної семантики.

Когнітивна семантика є напрямом когнітивної лінгвістики, який розглядає значення як ментальне явище, пов'язане зі способами отримання, збереження й обробки інформації людським мозком. Представниками когнітивної семантики є Дж. Лакофф, М. Джонсон, Р. Ленекер, Р. Джекендофф, Ч. Філлмор, Л. Талмі, Р. Дірвен, Д. Герартс, Ж. Фоконьє, І. Світсер, Б. Рудзка-Остін, Л. Янда, А. Ченкі, К. Бругман й ін. (деякі з наведених дослідників вважають теоретиком когнітивної семантики й А. Вежбицьку [Рахилина 2002, 371]). Хоч цей напрям має свій понятійний апарат і методики опису семантичних феноменів мови, треба відзначити його розгалуженість і відсутність інтегративної теорії. Головними положеннями когнітивної семантики можна вважати такі: 1) семантика природних мов є конвенційним результатом категоризації й концептуалізації світу представниками певного етносу та культури й відображає досвід, знання, відчуття людини, які можуть бути невідповідними дійсному стану речей; 2) генератором значень висловлень є людина як носій когніції, яка обирає власний або нав'язаний їй мовою спосіб інтерпретації дійсності; 3) той самий факт дійсності може отримати різні семантичні відповідники як в одній мові, так і в різних залежно від способу профілювання й бази як підґрунтя семантизації (наприклад, на позначення факту горіння свічки у мові індіанців кора потрібно додати до дієслова *горіти* префікси зі значеннями всередині й униз, що зумовлене профілюванням значення на підставі ґнота, який горить усередині й униз [Casad 1988, 345-378]); 4) висловлення, породжені з однієї глибинної синтаксичної структури, можуть бути семантично не відповідними, що ставить під сумнів тезу про другорядність й інтерпретаційність семантики у генеративізмі; 5) значення має концептуальну природу та ґрунтується на прототипній категорії, яка активується в будь-яких контекстах використання цього значення; 6) опис семантичної структури здійснюється шляхом її представлення як мережі значень, пов'язаних на підставі деталізації та зсуву (метонімічного й метафоричного перенесення); 7) механізм метафори має когнітивне підґрунтя і є використанням знаків однієї предметної сфери на позначення іншої, що зумовлене специфікою асоціативних операцій етносвідомості і т. ін.

До цього списку треба додати сім постулатів когнітивної семантики, сформульованих А. Барановим і Д. Добровольським: 1) першості когнітивних структур, на які проектується значення слів; 2) нерелевантності протиставлення лінгвістичного й екстралінгвістичного знання, яке властиве лексичній семантиці; 3) тенденції економії зусиль за допомогою прототипів, стереотипів,

фреймів тощо; 4) множинності втілення когнітивних структур у мові; 5) неоднорідності плану змісту мовного висловлення, за яким стоять нелінійні когнітивні структури; 6) множинності семантичного опису, який здійснюється на підставі різних метамов; 7) значимості нестандартного вживання мовних одиниць для створення мовної гри, стилістичних ефектів і т. ін. [1997, 11-21].

Однією із провідних концепцій когнітивної семантики є теорія американського когнітолога Р. Ленекера, розроблена у 1976 р. і спершу названа просторовою граматикою [Ченки 2002, 356], що надалі отримала назву ***когнітивної граматики***. Термін «когнітивна граматика» використовується й у широкому розумінні – галузі когнітивної лінгвістики, що вивчає когнітивне підґрунтя граматики мови, зокрема, частиномовної диференціації та категоризації, глибинних відмінків як універсальних категорій мов, синтаксичних структур і категорій тощо. Автори «Краткого словаря когнитивных терминов» зазначають, що фундаторами когнітивної граматики у широкому розумінні є Р. Джекендофф, Дж. Лакофф, Ч. Філлмор, У. Чейф. У специфічному розумінні когнітивну граматику вважають дітищем Р. Ленекера, який, на противагу генеративній граматиці і на відміну від неї, здійснив спробу надати інтегрований опис лексикону й синтаксису на підставі двобічної одиниці – мовного знака, або символу [Кубрякова и др. 1996, 49].

Отже, когнітивна граматика Р. Ленекера ґрунтується на специфіці категоризації і схематичній концептуалізації людиною дійсності [Langacker 1991]. На відміну від генеративної граматики, вона не розглядає синтаксис як конструктивний засіб: будь-які трансформації приводять до різних семантичних або принаймні прагматичних наслідків. Синтаксичні явища дослідник пояснює не трансформаційними переміщеннями, а семантикою предикатів та їхньою дистрибуцією. Як зауважує А. Ченкі: «Когнітивна граматика не поділяє ідеї щодо когнітивної автономності мови. Когнітивні граматисти швидше вважають, що граматика мови постачає мовцеві інвентар символічних ресурсів, серед них схематичні шаблони, які надають стандартні зразки для збірки складних символічних структур» [2002, 364].

Головними принципами когнітивної граматики Р. Ленекера є: 1) необхідність й обов'язковість вивчення мови у проекції на пізнавальні процеси, бачення людиною світу, а дослідження значення – з огляду на способи концептуалізації (знання, досвід і т. ін.); 2) залежність семантичної структури конкретної мови від специфіки цієї мови, її конвенційної образності; 3) наявність у граматичних категорій відповідних прототипних структур; 4) холістичність різних мовних рівнів, зокрема, неавтономність граматичних структур, аналіз яких обов'язково передбачає врахування їхньої семантичної значимості (semantic value), а опис семантичних структур потребує цілісного пізнавального підходу; 5) характеристика семантичних структур відносно способів інтеріоризації дійсності, причому формальний опис значень мовних висловлень із позицій істинності вважається недостатнім; 6) відображення семантичними структурами не лише змісту ситуації, а й способу її тлумачення й мовної організації тощо [Langacker 1987; 1991].

Когнітивна граматика ґрунтується на конекційній природі знань, тобто розглядає зміст лексичної одиниці як мережу смислів, серед яких виділяється

прототип. У когнітивній граматиці виокремлено три типи структур: символічні, які є біполярними й поєднують семантичні та фонологічні структури. Граматичні одиниці, як і лексичні, є символічними [Langacker 1987, 76]. Семантика висловлення аналізується на підставі предикації, такі предикації можуть пов'язувати кілька концептуальних сфер (доменів), що є обов'язковою умовою для повного опису значення висловлення. Набір доменів, відносно яких визначаються семантичні ознаки, є *концептуальною матрицею*. Однак для опису значення важливим є взаємний зв'язок між доменами та з'ясування того, як забезпечується доступ до них [Жаботинская 2004, 88].

Р. Ленекер кваліфікує домен як «будь-яку зв'язну сферу концептуалізації, відносно якої характеризується семантична структура» [Langacker 1987, 547], тобто домен виступає певним контекстом семантичної одиниці (для значення слова *яблуко* доменом є *фрукти*, для семантики слова *груша* – домен *фрукти* або *бокс* [Жаботинская 2004, 84]). Зв'язок між доменами може бути досить умовним і спричиняє перенесення одного образно-схематичного значення на більш абстрактне, що служить підґрунтям концептуальної метафори. Р. Ленекер виокремлює базові домени, що є цілісними й нерозкладними, якими він уважає тривимірний простір, час, тіло людини, відношення спорідненості, запах, колір, почуття і т. ін.; і небазові, котрі можуть бути розкладені на субдомени (приміром, концепт *шия* активує уявлення про людське тіло) [Langacker 1987, 150]. С. Жаботинська, характеризуючи концепцію Р. Ленекера, підкреслює, що «не таким уже важливим є інвентар базових доменів, як той факт, що вони є мінімальними, нескорочуваними і, отже, їх неможливо пояснити в інших термінах. Незважаючи на наявність зв'язків між базовими доменами, навряд чи можна пояснити смак у термінах простору, час у термінах кольору і т. ін. Базові домени займають найнижчий щабель в ієрархії концептуальної складності: вони організують примітивне репрезентаційне поле, необхідне для появи будь-якого специфічного концепту» [Langacker 1987, 149; Жаботинская 2004, 85-86].

Для опису здатності людини організовувати та витлумачувати зміст просторової концептуальної сфери по-різному дослідник застосовує поняття *профілювання*, згідно з яким будь-яка мовна одиниця викликає у свідомості певну базу й виокремлює у ній відповідні підпорядковані когнітивні структури – профілює їх відносно бази. Профілювання ґрунтується на відомій психологічній антиномії фігури й фона, описаній ще у 1921 р. датським психологом Е. Рубіном, використаній у гештальтпсихології німецькими дослідниками В. Кьолером, В. Коффкою, К. Левіном й ін. Профіль є відповідником фігури, а база близька за змістом до фона, хоч відрізняється від нього відношенням до профілю. База представляє профіль у відношенні включення його до єдиної концептуальної структури свідомості. Наприклад, слово *берег* викликає у свідомості базу суміжності води й суші, яка у свою чергу виступає профілем концептуальної бази. База – це концептуальна сфера, у якій отримує значення профіль як складова бази або те, чого не можна уявити без бази (наприклад, профілі і бази: лікоть і рука, півострів і значна територія суші, ніс й обличчя).

Подібна протилежність для просторових концептів моделюється на підставі траєктора й орієнтира (trajector vs. landmark). Траєктор є фігурою у

профільованому відношенні, яка характеризується відносно фона чи орієнтира. У вузькому розумінні траектор є рухом / місцезнаходженням об'єкта відносно орієнтира. Для просторової й часової сфер траектор й орієнтир є відповідно рухом об'єкта і точкою відліку, які опосередкують предикацію. Наприклад, два об'єкти в часі були об'єднані в одну сферу, а предикація англійського дієслова *go* робить один об'єкт траектором, другий – орієнтиром, поступово виключаючи перший зі сфери другого із зміною дії у часі і просторі (на відміну від *gone*, профілем якого є *go* з огляду на обмеження його кінцевим станом дії). Приміром, «дієслово *go* описує ситуацію, у якій траектор рухається з околиці іншого індивідуума (орієнтира) у кінцеве положення поза цією околицею» [Ченки 2002, 359]. Р. Ленекер будує свою граматику на антиноміях бази та профілю, орієнтира та траектора, спостерігача й реципієнта, пояснюючи їхню взаємодію малюнками й діаграмами, які символізують зміст мовного знака. Розбіжність концептуалізації того самого явища властива людині й не може бути пояснена формальною істиннісною семантикою (наприклад, висловлення *Пагорб плавно спускається до берега річки* і *Пагорб плавно піднімається від берега річки* є неістинними, а лише відображають сприйняття просторової ситуації людиною, і не викликають ні в кого сумніву в неможливості зображеної референції). Отже, граматика надає мовцям інвентар символів, серед яких є схематичні шаблони, які служать для створення більш складних мовних форм. Такий підхід є альтернативним концепціям генеративної граматики.

Другою не менш поширеною концепцією когнітивної семантики є ***теорія ментальних просторів***, що представляє ментальний простір як гіпотетичне середовище мислення й концептуалізації, що відображає уявний стан справ і не проектується на об'єктивний світ, але актуалізується в умовах пізнавальної взаємодії суб'єкта зі світом, зокрема, у процесі породження або сприйняття повідомлення. Ментальні простори є динамічними формами мисленнєвого досвіду особистості, тобто вони не закладені в пам'яті й виникають у процесі дискурсивної діяльності (on-line process). У процесі розгортання дискурсу ментальні простори підлягають постійній модифікації, між ними встановлюються різні зв'язки: часові, просторові, гіпотетичні, ідентифікаційні, причинно-наслідкові тощо.

Термін «ментальний простір» належить концепції когнітивної семантики Ж. Фоконьє, де викладена теорія представлення й обробки знань людини (книга «Mental Spaces» 1985 р.). Ж. Фоконьє ґрунтується на наукових працях Дж. Лакоффа, Ч. Філлмора, І. Світсер. Дослідник розмежовує поняття ментальних просторів і когнітивних моделей як складників перших, які його структурують й описуються в термінах фреймів й ідеалізованих когнітивних моделей – ІСМ (термін Дж. Лакоффа), зокрема, образних, пропозиційних, метафоричних, метонімічних і символічних. До ментальних просторів Ж. Фоконьє відносить наше розуміння реальності, вигадані ситуації, ситуації, змодельовані у творах літератури й мистецтва, гіпотетичні ситуації, сфери абстрактних категорій у різних галузях (економіки, політики, фізики тощо) [Fauconnier 1994]. У ментальному просторі існують ролі – понятійні абстракції, що мають

наповнювачі (value) і просторові обмежувачі, представлені обставинами місця часу, ментальними предикатами.

Ментальні простори є підґрунтям загального механізму міркувань (моделюючого міркування – англ. simulative reasoning) як розподілу знань. Властивостями просторів визначені структурованість, пов'язаність з іншими ментальними просторами за допомогою конекторів (такий зв'язок може поєднувати й один складник ментального простору зі складниками іншого), здатність до розширення за рахунок приєднання ідеалізованих когнітивних моделей (ці моделі можуть самі вводити ментальні простори, наприклад, когнітивна модель наратора вводить ментальний простір оповіді [Oakley 1998]). Результатом функціонування ментального простору є створення контексту як природного середовища діяльності думки. Ж. Фоконьє припускає, що в когнітивних процесах, які ґрунтуються на ментальних просторах, застосовуються такі стратегії: 1) усунення наявних у них суперечностей, 2) максимальне збільшення базових передумов суміжних просторів, 3) переведення центральних елементів наявного простору на другорядний план у майбутніх просторах [Fauconnier 1994].

Дж. Лакофф вважає, що «в теорії когнітивних моделей ментальні простори замінюють можливі світи й ситуації. Вони схожі з ментальними просторами в тому, що можуть розглядатися як відображення нашого розуміння гіпотетичних і вигаданих ситуацій. Конектори, які займають проміжне положення між просторами, відіграють роль «відношень альтернативності» в семантиці можливих світів, хоч і відрізняються від останніх цілим рядом параметрів. Простори схожі із ситуаціями ситуаційної семантики фрагментарністю: вони не потребують обов'язкової репрезентації всього, що є у світі» [1996, 173]. Дослідник убачає головну відмінність ментальних просторів від інших ситуаційних моделей у концептуальності перших, вони не мають онтологічного статусу поза мисленням і не відіграють ніякої ролі в об'єктивістській семантиці. Тим не менше вони сумісні з усією експліцитністю теоретико-модельної семантики. Ментальні простори не є сутностями, які можна зіставити з реальним світом чи його частиною, тому вони не можуть функціонувати в теорії значення, що ґрунтується на відношеннях між символами й речами, реально існуючими у світі.

Взаємодією ментальних просторів. Ж. Фоконьє і його колега М. Тернер пояснюють метафоричні аномалії, утворені шляхом blending (інтеграції) двох увідних ментальних просторів (input spaces 1 і 2), які мають ту саму узагальнену концептуальну структуру, що міститься у породжувальному просторі (generic space). Така ж структура відтворюється і в інтегративному просторі (blended space). На підставі цієї моделі в інтегративному просторі об'єднуються елементи, частково запозичені з увідних просторів. У дискурсивній діяльності число ввідних просторів може збільшуватися, а наявність спільного інтегративного простору може стати необов'язковою. Після утворення нового інтегративного простору стають можливими маніпуляції з його похідною структурою, яка може поєднуватися з іншими ментальними просторами, у результаті чого формується дискурс. Процес концептуальної

інтеграції складається із: 1) композиції, 2) завершення, або доповнення, 3) уточнення, або розширення, – кожний із яких може привести до створення нової структури [Turner, Fauconnier 1995; Fauconnier, Turner 1998].

Теорія інтеграції претендує на універсальність і ґрунтується на наявності у людини образного мислення, яке зумовлює встановлення зв'язку між ментальними просторами, що, на перший погляд, видається неможливим. Прихильники концепції ментальних просторів кваліфікують її вагомість для пояснення проблем побудови значення (інтеграція ментальних просторів фонових знань і семантики слова), референційно непрозорих контекстів, референції, пресупозиції, а також принципів організації знань і процедурних стратегій семантичної інтерпретації.

Однак інтуїтивізм й абстрагованість обґрунтування структур ментальних просторів зумовлює критичне ставлення до цієї концепції. У відповідь на критику Ж. Фоконьє і його співавтор М. Тернер уводять деякі обмеження на її застосування. Інтеграція ментальних просторів повинна відповідати принципам оптимізації: 1) інтеграції (єдності інтегративного простору), 2) топології (відношення елементів у інтегративному просторі повинне відповідати відношенням відповідних елементів в інших ментальних просторах); 3) сітки (збереження зв'язку з елементами ввідних просторів); 4) розпаковування (за інтегративним простором легко встановити структуру інших); 5) здорового глузду (елементи інтегративного простору повинні бути значимими); 6) метонімічного ущільнення (наявність близьких відношень між метонімічно пов'язаними елементами, які проектуються в інтегративний простір) [Fauconnier, Turner 1998].

Теорію інтеграції можна зіставити з теорією концептуальної метафори Дж. Лакоффа і М. Джонсона. Різні типи метафоричного бленду знайшли відображення у встановленні зв'язку теми й носія метафори. Цей зв'язок розглядався як схожість (А. Ортоні, А. Тверскі), взаємодія (М. Блек, Р. Стернберг, Д. Нігро), атрибуція рис (Д. Джентнер, Дж. Лакофф), включення до класу (С. Глаксберг, Б. Кейсар) тощо [Fauconnier 1999, 103-104]. Отже, центральним поняттям теорії ментальних просторів є зв'язок. Для генерування нового ментального простору може застосовуватися сукупність таких зв'язків, що значно розширює не лише пізнавальні ресурси людини, а й мовні форми репрезентації нових змістів (приміром, синтаксис поезії є результатом такої множинної інтеграції різних ментальних просторів – детальніше див. розділ 8).

Теорія блендінгу застосовується в семантиці для пояснення формування значення мовної одиниці (значення інтегрованого простору не дорівнює сумі значень увідних просторів) і процесів розуміння значення висловлень на підставі інтеграції структур власного знання з новою інформацією [Sweetser 1999]. Теорія інтеграції прикладається до пояснення різних мовних явищ: до морфології й синтаксису [Mandelblit 1997; Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology 1999], символу, метонімії, аналогії [Coulson 1995; Oakley 1998; Spaces, world, and grammar 1996], до фразеологічних одиниць [Glucksberg 1991; Cowie 1999; Добровольський 1999], різних типів дискурсів. Зокрема, Т. Оуклі застосовує її щодо наративного аналізу літературного твору,

розгортання якого він пояснює інтеграцією просторів події й оповіді, ментального простору «реальний світ» із наративним простором і т. ін. [Oakley 1998].

Ставлення лінгвістів до теорії інтеграції не є однозначним. Чимало дослідників вважають, що застосування принципів концептуальної інтеграції виводить когнітивні дослідження на новий рівень наукового узагальнення й уможливлює аналіз процесів конструювання значення в різних галузях знань [Ирисханова 2001, 46]. Критичний огляд теорії інтеграції подає М. Нікітін. Він вважає, що слабким місцем цієї теорії є сфера інтеграції концептів: «Якщо довести цю думку до логічного завершення й не приховувати висновок, то треба визнати, що метафора завжди, хоч би на певний час і в операційному плані, породжує протиприродних концептуальних виродків [...]. Стає зрозумілим, що зона змішування й інтеграція концептів містять мало нового. В інших термінах вони повертають нас до добре відомої й достатньо поширеної омани, що у випадку живої метафори ми маємо справу з когнітивно-семантичним процесом не у два, а у три кроки: наприклад, шлях від «свині» (як тварини) до свині (як украй неохайної людини) проходить крізь проміжний ступінь (свинолюдини)» [2002, 266]. Дослідник розглядає як граничний результат концептуальної інтеграції оксюморони, а метафору трактує як результат взаємодії концептів, спрямованого вибору ознак із сумарного знання про базу порівняння. Цей процес не породжує навіть операційно, на час, деякий концепт-гібрид [Никитин 2002, 268-269]. Як здається, претензії до теорії інтеграції М. Нікітіна загалом зумовлені нечітким розмежуванням у цій теорії рівнів інтеграції: мовного чи концептуального.

До когнітивної семантики умовно можна віднести й деякі концепції lingua mentalis (ментальної мови, або мови думки), приміром, концепцію ***семантичних примітивів,*** визначених емпіричним шляхом представницею польсько-австралійської лінгвістичної школи А. Вежбицькою. Підґрунтям концепції послужили постулати картезіанства, яке висувало принципи вроджених ідей і самодостовірності свідомості, яка здійснює категоризацію та класифікацію світу речей. Ідеї Р. Декарта про необхідність створення філософської мови як найбільш правильного, досконалого, позбавленого двозначності й суперечливості засобу позначення були розвинуті німецьким філософом Г. Лейбніцем. Вважаючи природну мову знаряддям вираження закладених у ній логічних і математичних передумов, послідовники Р. Декарта здійснили спроби створення апріорних штучних філософських мов.

Семантичні примітиви А. Вежбицької також претендують на статус універсальної метамови концептуального й семантичного опису як елементарні змістові компоненти свідомості [Wierzbicka 1991, 1992, 1996; Вежбицка 1996]. Першим лінгвістом, який розглянув проблему елементарних смислів, А. Вежбицька вважає Е. Сепіра. Однак в алгебраїчній концепції датського лінгвіста Л. Єльмслева, який обстоював незалежну від конкретної мови, чисто дедуктивну методику логіко-математичного числення, внутрішня структура мови розглядається як система фігур – елементарних компонентів значення, які окремо не формують знаків, однак можуть бути використані для їхньої побудови. Фігури Л. Єльмслева дуже близькі до семантичних примітивів А. Вежбицької.

Список семантичних примітивів, створений емпіричним шляхом і на підставі інтроспекції, протягом 30-ти років, починаючи із 70-х р. р., у концепції А. Вежбицької постійно змінювався. Він складається з базових слів, необхідних для опису змісту інших слів (наприклад, *річ, я, ти, думати, робити, хотіти, відчувати, гарний, поганий* тощо). Так, у роботі «Lingua Mentalis» 1980 р. подається список із 13 семантичних примітивів, пізніше він скорочується до 10 і містить: 1) субстантиви (я, ти, хтось, щось, люди); 2) детермінатори, квантифікатори (цей, той самий, інший, один, два, все / увесь, багато); 3) предикати ментальних станів (знати, хотіти, думати, говорити, відчувати); 4) дії, події (робити, траплятися / відбуватися); 5) оцінки (гарний, поганий); 6) дескриптори (великий, маленький); 7) інтенсифікатор (дуже); 8) метапредикати (ні / не, якщо, через, могти, дуже, подібний / як); 9) час і місце (коли, де, після (до), під (над)); 10) таксономію, партонімію (вид, частина). У цьому списку також наявні відносні універсалії, їхня кількість також із часом уточнюється. У 1991 р. список семантичних примітивів нараховує 27 елементів [Wierzbicka 1991], а у працях 1996 р. збільшується до 56 [Wierzbicka 1996].

Концепція А. Вежбицької застосовується в сучасній когнітивній семантиці для опису значень мовних одиниць і змісту концептуальних структур свідомості. Р. Фрумкіна вважає природну семантичну метамову (ПСМ) А. Вежбицької «потужним інструментом для опису тонких смислових відтінків. У тому числі за допомогою ПСМ можна віднайти й описати схожість і розбіжність між дуже близькими смислами і їхніми відповідниками в різних мовах. Це відкриває принципово нові можливості для вияву таких розбіжностей, які відображають ті чи інші культурно-залежні форми світосприйняття» [2006, 54]. ПСМ використовується в етнолінгвістичних і лінгвокультурологічних розробках при описі культурно маркованих мовних одиниць, ключових слів культури й культурних сценаріїв. Однак чимало лінгвістів розглядають концепцію примітивів досить критично через інтуїтивний й інтроспективний принцип їхнього визначення як універсальних елементів семантики. Дослідницю звинувачують у неточності, невідповідності її концепції потребам лексикографії, в обмеженості методики лише конкретними найменуваннями.

Сучасні дослідження в галузі когнітивної семантики є різноманітними. Потужну течію формують наукові праці, виконані в аспекті теорії концептуальної метафори Дж. Лакоффа і М. Джонсона [Lakoff, Johnson 1980; Lakoff 1993, 202-251]. Вивченню підлягають механізми метафоризації, порівняння метафоричної переінтерпретації в різних мовах з огляду на етнокультурне підґрунтя [10th International Cognitive Linguistics Conference: Book of Abstracts 2007]. Нові сфери прикладання отримує теорія профілювання, ментальних просторів і концептуальної інтеграції. Досліджуються різноманітні аспекти значення, зокрема, моделюється його структура, розглядається когнітивне підґрунтя метонімії і т. ін. (детальніше див. розділ 2). Теорія семантичних примітивів проектується у сфери лінгвоконцептології.

5. Проблема структур репрезентації знань. Когнітивне моделювання.

Одним із головних завдань когнітивної лінгвістики є «дослідження структур представлення знань і способів концептуальної організації знання у процесах породження та сприйняття мовлення» [Кубрякова 1995, 190].

Структури репрезентації знань є умовними та спрощеними моделями свідомості, які представляють різнопланову інформацію, набуту на підставі різних пізнавальних психічних механізмів людини в її взаємодії з навколишнім світом й у процесі внутрішньої рефлексії.

Сучасний стан проблеми моделювання структур репрезентації знань характеризується спробами відобразити ці структури саме з урахуванням складної діяльності людського мозку у процесах отримання, обробки, переробки й використання знань, у тому числі вербалізованих. Не випадково, на одному з конгресів когнітологів у Стокгольмі (1999 р.) Дж. Лакофф наголосив на необхідності застосування в когнітивній лінгвістиці теоретичного та прикладного доробку нейронаук.

Підґрунтям поняття метальних репрезентацій є раціоналістська філософія часів античності й Середньовіччя. Ще Платон розглядав Логос як раціональне, а Ейдос – як позараціональне у психіці безсвідомого. Р. Декарт, Г. Лейбніц уважали, що знання відкривається через судження в поєднанні з досвідом: досвід є засобом активації знання. У межах суб'єктивного ідеалізму у XVII ст. склалася особлива течія репрезентаціоналізму (Дж. Берклі, Г. Гегель). Ідея використання ментальних репрезентацій для опису свідомості була висунута у 1943 р. психологом К. Крейком у книзі «Природа пояснення», де сказано, що люди перетворюють зовнішні події на внутрішні моделі й розмірковують шляхом маніпулювання цими символічними моделями.

Особливої ваги проблема репрезентації знань набула у процесі становлення комп'ютерної науки, адже проблема моделювання штучного інтелекту потребувала символьного запису його структур, а інтелектуальна діяльність людини була ототожнена з операційною роботою ЕОМ над ментальними репрезентаціями. Панівна роль комп'ютерної метафори на першому етапі розвитку когнітивної психології й лінгвістики ще більше поглиблювала проблему структур репрезентації знань, обмеживши їх жорсткими логічними структурами мислення, зокрема, в генеративізмі – глибинними синтаксичними структурами, трансформаційними правилами й обмеженнями на них без урахування семантики. Представник генеративного напряму американський філософ і психолог Дж. Фодор обґрунтував ідею ментальних репрезентацій як «мови мислення», яка має символьну природу і є універсальною [Fodor 1980; 1988] (подібне положення було одним із ключових у концепції універсального предметного коду радянського психолога М. Жинкіна). З огляду на це інтелектуальні процеси можуть бути автоматизовані, адже навіть відчуття перетворюються через ментальні стани на символічні структури. Діяльність мозку людини прирівнювалася до комп'ютації, а найкращим засобом комп'ютації, на думку когнітивістів, могла бути природна мова, тому репрезентації знань здебільшого описувалися як символьні структури.

Криза когнітивної науки на етапі комп'ютерного когнітивізму була дещо послаблена розробками у 80-ті р. р. конекціоністських моделей, які представляли структури репрезентації знань у вигляді мережі вузлів і зв'язків між ними. На зміну принципу комп'ютації приходить поширена активація як збудження відповідної ділянки мережі пам'яті при одночасному гасінні неактуальної інформації. Проблема збереження знань розглядалася й під кутом зору антиномії модуляризму й холізму як принципів когнітивного моделювання. Модулярні теорії розмежовували концептуальний і семантичний модулі, зважаючи на роздільність мовної й концептуальної систем, вербальної й невербальної інформації у людському мозку. Структури репрезентації знань розглядалися як концептуальні структури, які можуть бути вербалізовані при взаємодії мовної й концептуальної систем. Отже, припускалася можливість позамовних структур знань. Так, А. Пейвіо розглядав картиноподібні й мовоподібні_структури знань [Paivio 1971; 1986]. Ф. Джонсон-Лерд виділив три види ментальних репрезентацій: перцептуальні образи, пропозиційні структури й ментальні моделі. Перші відповідають зоровому сприйняттю світу й залежать від ракурсу спостерігача. Другі записані мовою логіки в мисленні й можуть відображати реальний та уявний світ, є переважно вербалізованими. Ментальні моделі перебувають у довгочасній пам'яті, відповідають структурі представленої ситуації й інтегрують інформацію всіх сенсорних систем і загальне знання про те, що є можливим у навколишньому світі. Вони ґрунтуються на сприйнятті людиною світу залежно від самого світу й від її знань і досвіду, тобто межі наших моделей є межами нашого світу [Johnson-Laird 1983; 1984]. Прихильники модуляризму виокремлювали аналогові й символічні ментальні репрезентації: перші більшою чи меншою мірою подібності фіксують фрагменти світу, другі умовно конвенціоналізують знання у вигляді пропозицій, які можуть бути вербалізованими. З. Пилішин називає пропозиційні структури знань головними, що опосередкують зв'язок вербальних і невербальних репрезентацій [Pylyshin 1984], хоч ця думка поділяється на всіма когнітологами.

Холістичний принцип репрезентації знань не відокремлює мовне від позамовного й об'єднує сенсорну, моторну інформацію на одному концептуальному рівні, де вона зіставляється з вербальною в одному форматі. На думку прибічників холізму, всі типи інформації виводяться на концептуальний рівень [Kosslyn 1980; Jackendoff 1984, 54]. Прибічник холізму американський лінгвіст Дж. Лакофф у 80-ті р. р. уводить поняття ідеалізованої когнітивної моделі, що розглядається як абстрактна схема фрагмента культурно-зумовленого досвіду, набутого у взаємодії зі світом дійсності. Ця модель створюється на підставі чотирьох типів структур знань: пропозиційних, образно-схемних, метафоричних і метонімічних – і має властивості гештальта як цілісної константної структури свідомості. Пропозиційні моделі представляють елементи та їхні ознаки, ситуації, у яких вони фігурують. Схеми репрезентують емпіричне сприйняття предметів. Метафоричні моделі уможливлюють сприйняття елементів однієї предметної сфери в термінах іншої за аналогією. Метонімічні охоплюють різні можливості категорійної метонімії за суміжністю елементів у межах одного

класу та стереотипи, які пов'язують суміжні поняття у стійку фіксовану структуру [1996, 176-183].

Оперування ментальними репрезентаціями і структурами знань значно полегшує символізація, засобами якої можуть бути й мовні знаки. Дослідники вказують на те, що репрезентації пов'язані з пам'яттю на відсутні в полі зору об'єкти і їхнє просторове розташування, на схеми дій із ними, і вони за своїм типом швидше є статичними; символізація ж передбачає створення полегшеного ментального «сліду» об'єкта, знака, на місце якого можна підставити весь обсяг знань для цілей когнітивних операцій більш високого рівня. Символ у разі потреби «витягує» із пам'яті саме той обсяг знань, який прагматично необхідний людині в конкретній ситуації [Бейтс 1984, 96; Кубрякова 2004, 66].

У науковій літературі наявні різні підходи до моделювання структур репрезентації знань. Найбільш поширеним є ***пропозиційний.*** *Пропозиція* (від лат. propositio – основне положення) як структура репрезентації знань про певну ситуацію (подію), характеризується істинністю й несуперечливістю. Пропозиція є терміном логіки, уведеним англійським філософом і логіком Б. Расселом із метою логічного структурування атомарних речень, що складаються із предиката й аргументів і є базою наших знань про світ [Russel 1956, 314]. Термін був транспонований до логічного аналізу мови, згодом – до семантичного синтаксису й відмінкової граматики. У логіці пропозиція репрезентувала семантичну константу, судження, що відповідає істинному стану справ у світі дійсності й не містить внутрішньої суперечливості. Н. Арутюнова зазначає: «Немає сумніву в тому, що поняття пропозиції змінювалося в загальному руслі еволюції логічних думок у ряді логіко-філософських шкіл, а насамперед, у так званій філософії аналізу» [2005, 21-22].

Оскільки увага логіків і філософів у плані аналізу фактів була прикута до єдиного експлікатора логічного судження − речення, то доволі поширеним було проектування пропозиції на речення, причому пропозиція виступала інваріантною схемою за умови варіативного позначення у висловленнях, що випливало з розгляду в логіці пропозиційної функції як набору змінних у константній логічній формулі судження. За Б. Расселом, який більше уваги у плані істинності думки надавав референції, пропозиція являла собою актуальний факт, що має певну синтаксичну будову, ізоморфну структурі дійсного факту, і була здатна виражати істиннісне значення [Арутюнова 2005, 27]. Тим самим підкреслюється ізоморфність пропозиції синтаксичній будові речення і здатність репрезентувати істиннісний зміст. Будучи позитивістами, Б. Рассел, а слідом за ним і Л. Вітгенштейн розглядали практично безпосередню (не опосередковану інтеріоризацією дійсності людиною) проекцію пропозиції на подію, позбавивши пропозицію прагматичного компонента і відділивши її від суб'єкта [Витгенштейн 1958, 38].

У лінгвістиці пропозиція або ототожнювалася з логічним судженням або з реченням (спершу з несуперечливим, стверджувальним, а згодом − із будь-яким), що поставило її в залежність від семантичних теорій речення. Приміром, В. Богданов кваліфікував пропозицію як «семантичний образ

ситуації або фактів реального світу чи інших можливих світів, зафіксованих у реченні як його значення» [1990, 69]. Український мовознавець І. Вихованець витлумачував пропозицію як «семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій», який «становить стабільне семантичне ядро, об'єктивну семантичну константу речення, яка відображає структуру ситуації події» [1992, 121-122]. Тим самим пропозиція поступово перетворилася на значеннєву категорію речення й отримала здатність поєднуватися з будь-якою модальністю, що поставило під сумнів її головну ознаку – істинність.

Зі становленням когнітивної лінгвістики пропозиція набула статусу мисленнєвого аналога (прообразу) певної ситуації із притаманними їй відношеннями. Ю. Панкрац кваліфікує пропозицію як особливу оперативну одиницю свідомості чи специфічну одиницю збереження, репрезентації знань у мозку людини, ментальну структуру, відображення деякої ситуації і типів відношення в ній, узагальнених й організованих у нашій свідомості [1992, 84]. Когнітологи наголошують на тому, що «більша частина структур нашого знання має форму пропозиційних моделей, а їхньою особливістю є те, що вони виділяють елементи, надають їм характеристики та вказують на зв'язки між ними» [Новое в зарубежной лингвистике 1988, 31]. Пропозиція розглядається як базова одиниця когнітивного моделювання, природа якої підтверджена експериментально та співвідноситься із принципами організації пам'яті. Приміром, Ю. Караулов наголошує на універсальності пропозиційної структури як елемента всіх ментальних процесів [1987, 194].

Основоположник когнітивної семантики, яка обстоює феноменологічну епістему, Дж. Лакофф застерігає проти «об'єктивістського присмаку» пропозиційних структур: хоч вони й містять реально існуючі відношення, вони є результатом інтеріоризації людиною дійсності, тобто «коли людина усвідомлює свій досвід, проектуючи на нього пропозиційні моделі, вона накладає на світ об'єктивістську структуру» [Лакофф 1996, 177]. Саме тому дослідник обстоював головну ознаку пропозиції як ідеалізованої когнітивної моделі, ментальної сутності, у якій не використовуються «механізми уяви» [1996, 177]. Саме така дефініція, на нашу думку, є найбільш реалістичною: пропозиції приписується не істиннісність, а лише раціональність. Пропозиція насамперед залежить від досвіду людини і є несуперечливим аналогом події, позбавленим ірраціональності.

Дискусійним питанням є наявність у структурі пропозиції компонента суб'єктивної модальності. Як підкреслює Н. Арутюнова, «отримавши «семантизуючий» імпульс, пропозиція [...] стала поступово звільнятися від категорій суб'єктивної модальності, пересуваючись у напрямку від твердження про подію, або стан справ, до позначення самої події, від вираження того, що ми думаємо про світ, до позначення того, що відбувається у світі» [2005, 24]. Звільнення судження від модальності постулювалося ще Г. Фреге [Frege 1952, 63] відповідно до його методологічних настанов. Якщо розглядати пропозицію як уявлення про факт, подію, то вона не може мати модального компонента, а лише пов'язується з ним у структурі мовленнєвого

акту. Цю думку поділяють Ч. Філлмор (у ранніх роботах, пізніше він уводить окремий актант – включене речення з функцією модальності) і С. Кацнельсон [1988; 2004]. Протилежну думку представляє І. Кобозєва, яка вважає, що пропозиція містить два логічних блоки: об'єктивну семантичну константу – диктум, (інтенсіонал у сучасній логіці) і суб'єктивну змінну – модус [2000, 259], що передає, згідно з положеннями Ш. Баллі, «відтінки почуттів і волі», тобто суб'єктивну оцінку мовцем власного повідомлення.

Така двокомпонентність пропозиції ґрунтується насамперед на семіотично-функціональних поглядах послідовника Ф. де Соссюра Ш. Баллі [1955, 200-211]. Функціоналізм Ш. Баллі спирався на семіотичну концепцію К. Бюлера, який виділяв три функції мовного знака в ситуації спілкування: функцію репрезентації, апеляції та експресії [1993, 34-36]. Залишивши поза межами речення власне апелятивну функцію, Ш. Баллі наголошував на наявності у висловлюванні першої та третьої, що відповідають диктуму та модусу. Модус розуміють і як показник оцінки мовцем достовірності / недостовірності повідомлення у випадках, коли диктум не має ознак істинності й несуперечливості, а пропозиція ототожнюється з мисленнєвим корелятом будь-якого, істинного чи неістинного висловлення. Така позиція знову повертає до ізоморфізму пропозиції та семантичної структури речення, що не є рідкісним у сучасному синтаксисі.

Однак через невідповідність складу і синтаксичних позицій членів переважної більшості речень компонентам події пропозиція не може бути ізоморфною структурі речення, а лише елементному складу інтеріоризованої ситуації. І. Штерн підкреслює: «Структурний ізоморфізм між ситуацією та пропозицією проявляє себе в тому, що центральній події або ознаці ситуації відповідає предикат пропозиції, а партиципантам ситуації – аргументи пропозиції» [1998, 259]. Розгляд складу пропозиції відповідно до структури ситуації є основою референційного підходу до вивчення семантики. Н. Гуйванюк вважає, що досить важливим положенням цього підходу є пов'язування семантики з поняттям моделювання, конфігурації пропозиції, яка лежить в основі семантичної структури речення [1999, 87]. Таким чином, пропозиція швидше за все є теоретичною моделлю, що не ототожнюється з позамовною ситуацією, а надає уявлення про ситуацію із вказівкою аргументних позицій, а не конкретних учасників дії, процесу [Гиздатов 1997, 105].

Принцип ізоморфізму речення і пропозиції спростовується явищем можливої поліпредикативності простого речення, наявністю імплікатур, які опосередкують каузальний зв'язок між контактними реченнями і також мають пропозиційний статус. Синтаксична структура багатьох речень не тотожна їхній семантичній проекції, а тим більше пропозиційній (наприклад, речення з неморфологізованими членами або з метафоричними компонентами).

З огляду на невизначений відносно речення статус пропозиції в когнітивній лінгвістиці дискусійною є проблема пропозиційного характеру невербальної інформації. Деякі психологи вважають, що пам'ять обробляє навіть сенсорну, зокрема, візуальну інформацію у вигляді пропозиційних структур, що виключає можливість збереження в пам'яті, наприклад,

гештальтів (Д. Норманн, Дж. Андерсон, Дж. Бауер, Дж. Фодор). Дослідники наголошують на тому, що обробка інформації зором, слухом і мовою має схожість загальних принципів організації [Kosslyn 1980; Badecker 1991, 373]. Пропозиційним структурам нерідко приписують функцію зв'язку вербальних і невербальних репрезентацій, вони вважаються такими, що встановлюють зв'язки між різними когнітивними системами або модальностями (зором, слухом і т. ін.) і їхнім мовним вираженням (уведено навіть поняття «модальних» і «амодальних» репрезентацій) [Кубрякова и др. 1996, 157-158]. Однак більшість когнітологів визнають лише мовоподібний (вербалізований) характер пропозиційних структур [Paivio 1986; Johnson-Laird 1983; 1984]. На нашу думку, єдиним аргументом не на користь останньої позиції є пропозиційна природа імплікатур, які мають невербальний формат, але з легкістю можуть бути вербалізовані.

Диктумна природа пропозиції ставить питання про її структурацію, адже в рольовій граматиці й семантичному синтаксисі диктум представлений сукупністю актантів предиката (предикатно-актантною рамкою) або синтаксичних ролей у їхньому співвідношенні (предикатно-аргументною структурою). *Предикатно-актантна рамка* є терміном відмінкової граматики, мисленнєвим аналогом ситуації, який репрезентує зв'язок предиката із глибинними відмінками. Крім предиката, вона містить актанти, які відтворюють обов'язкову предикатну валентність, і сірконстанти – факультативні валентності предиката, здебільшого обставини ситуації. Базовими для розгляду пропозиції як предикатно-актантної рамки були вчення американського дослідника К. Пайка, основоположника тагмеміки, методика субституцій американського мовознавця, розробника трансформаційного аналізу З. Харриса й концепція французького лінгвіста Л. Теньєра, який розглядав дієслівний вузол речення як маленьку драму, де семантичним валентностям дієслова відповідають актанти, а обставинам – сірконстанти. Але актанти, за Л. Теньєром, були формальними категоріями синтаксису, що фіксували дію, об'єкт або адресата [1988]. *Предикатно-аргументна структура* є терміном семантичного синтаксису та ситуаційного моделювання; глибинним синтаксичним аналогом судження, центром якого є предикат, що корелює з аргументами та ад'юнктами. Аргумент є відповідником актанта й репрезентує обов'язкову валентністну позицію предиката. Факультативна валентність предиката представлена ад'юнктами – відповідниками сірконстантів у рольовій граматиці Ч. Філлмора.

Компоненти предикатно-аргументної структури розглядаються і як *синтаксеми* – мінімальні семантико-синтаксичні одиниці мови, які одночасно є носіями елементарного змісту, конструктивним компонентом речення й мають відповідний набір синтаксичних функцій – конструктивних ролей у побудові певних комунікативних одиниць [Мухин 1980; Золотова 1988]. Однак їхнє ототожнення повертає до ізоморфізму речення і пропозиції. Тому синтаксеми, на нашу думку, повинні залишатися елементами у складі речення, а їхній список, безперечно, може проектуватися на список термів пропозиційних структур [Селиванова 2000]. Дослідники вбачають різницю між предикатно-аргументною структурою і предикатно-актантною рамкою у спе-

цифіці орієнтації позицій: синтаксичної для першої й семантичної для другої [Гиздатов 1997, 105].

Одним із перших розпочав дослідження семантичних ролей американський лінгвіст Ч. Філлмор – фундатор *відмінкової (рольової) граматики*, що є напрямом граматичного опису семантичної структури речення на підставі актантних валентностей предиката й мисленнєвих аналогів обставин ситуації, представлених як семантичні відмінки. Як зазначає О. Кубрякова, Ч. Філлмор, на відміну від Л. Теньєра, використав власну модель для пояснення змісту речення, смислової наповненості формальних синтаксичних позицій [1985, 73]. Ч. Філлмор підкреслював: «У межах граматичної теорії поняття глибинних відмінків може оцінюватися з точки зору його значущості для теорії граматичних рівнів, для опису валентностей та колокацій, а також для загальної теорії функцій складників речення» [1981, 495].

Відмінкова граматика виникла в межах трансформаційної породжувальної граматики наприкінці 60-х р. р. XX ст. У сучасній версії її здебільшого називають рольовою, зважаючи на ролі, що виконують референти імен актантів у позначеній ситуації, а також на метафору, використану Л. Теньєром щодо речення як маленької драми. Ч. Філлмор побудував теорію глибинних відмінків для пояснення асиметрії семантичних функцій і морфологічних відмінків. Семантичні відмінки є універсальними елементами системи смислів будь-якої мови й можуть бути представленими чи не представленими в морфологічних відмінках різних мов, мати різні можливості мовної репрезентації. Проектування відмінкової рамки на фрейм зумовило новий підхід до розгляду семантики дієслова і всього висловлення як відображення у свідомості певної ситуації, події. Фрейм Ч. Філлмор розглядав в інтерпретаційному ракурсі як знання ситуації, які полегшують сприйняття й розуміння описуваних у тексті подій [Новое в зарубежной лингвистике 1988, 65].

У працях Ч. Філлмора склад предикатно-актантної рамки обмежений спочатку 6, а згодом 7 ролями (агентивом, дативом, інструменталісом, фактитивом, локативом, об'єктивом, пізніше – агентивом, експерієнтивом, інструментом, метою, локативом, об'єктивом, включеним реченням із функцією модальності мовця). У науковій літературі набір семантичних ролей, або глибинних відмінків коливається від 7 (У. Чейф, В. Гак, І. Сусов та ін.), до 14 (у В. Богданова), 25 (у Ю. Апресяна) і 100 (у Н. Леонтьєвої). Причинами такої розбіжності в кількості семантичних відмінків здебільшого є завдання й обсяг матеріалу дослідження, ступінь дроблення значень граматичних відмінків (наприклад, локатива, темпоратива, медіатива і т. ін.), а також уведення до складу ситуації комунікативних і модальних показників як семантичних відмінків (перформативності, оцінки, фігури спостерігача, статусних ролей комунікантів тощо). Мовознавці вважають, що витоки підходу до моделювання таких структур сягають ще давньоіндійської граматики Паніні, де були визначені синтаксичні функції іменників як система актантів Karaka: karta – діяч, karma – дія, мета, об'єкт; karana – знаряддя, засіб; sampradana – давання; apadana – відбирання; adnikarana – місцезнаходження [Гиздатов 1997, 107].

Пропозиційне моделювання застосовується і в межах другого підходу – ***фреймового***, запозиченого американським ученим М. Мінським із метою дослідження штучного інтелекту із соціології Е. Гоффмана [Goffman 1974], що ґрунтувався на концепції понятійного змісту Г. Бейтсона (1951 р.). Згідно із соціологічними теоріями *фрейми* (від англ. framework – каркас) є базисними елементами, ідентифікованими дослідником у межах ситуацій, що генерують певні соціальні події й нашу участь у них [Кубрякова и др. 1996, 187]. У психології фрейм розглядається як фіксована система параметрів, що описують той чи інший об'єкт або подію. М. Мінський визначав фрейм як структуру інформаційних даних, у якій відображено набуті досвідним шляхом знання про деяку стереотипну ситуацію та про текст, що її описує. Фрейм репрезентує також інформацію про те, як його використати, до чого це може привести і що потрібно зробити, якщо ці очікування не підтвердяться [1979, 7]. Стереотипність фрейму полегшує не лише збереження інформації, а й пізнання нової: «розум звичайно інтерпретує дані в термінах раніше набутих і призначених для опису структур, до яких належать фрейми» [Минский 1988, 289]. Людина, яка намагається пізнати нову для себе ситуацію або по-новому поглянути на вже звичні речі, обирає зі своєї пам'яті потрібний фрейм із таким розрахунком, щоб шляхом зміни в ньому окремих деталей зробити його придатним для розуміння більш широкого класу явищ або процесів [Минский 1979, 7].

Рівнями когнітивної структури тексту, на думку М. Мінського, є поверхнево-синтаксичний фрейм (знання про синтаксичну структуру, порядок слів, прийменникові зв'язки), поверхнево-семантичний фрейм (значення слів, які позначають подію, і відношення між актантами, сірконстантами та предикатом), тематичний фрейм, пов'язаний із темою, портретами, оточенням; і фрейм оповіді (наративна схема, що представляє загальні моделі сюжетів, фокус уваги оповідача і т. ін.) [1979]. Ці рівні опосередкують процеси мислення людини. М. Мінський запропонував пояснення механізму створення гумористичного ефекту на підставі власної фреймової теорії: спільним для всіх видів гумору є «несподівана зміна фреймів: спершу сцена описується з однієї точки зору, а потім несподівано – для чого достатньо одного слова – з'являється в зовсім новому ракурсі» [1988, 293-294]. Така зміна фреймів подібна до *рефреймінгу* – поняття нейролінгвістичного програмування, розробленого у 1982 р. американськими вченими Дж. Гриндером і Р. Бендлером (детальніше див. розділ 11).

Фреймовий підхід є доволі перспективним у сучасній когнітивній лінгвістиці, адже фреймова модель є гнучкою й узгодженою із психологічними концепціями пам'яті й експериментальними психофізіологічними даними [Гиздатов 1997, 15]. Р. Шенк підкреслював, що винахід фрейму став справжньою сенсацією для штучного інтелекту, ця структура виявилася надзвичайно важливою для створення моделей розуміння природної мови. Структура фрейму розглядається по-різному [Schank 1982]. Автори «Краткого словаря когнитивных терминов» кваліфікують фрейм як «організацію уявлень, що зберігаються в пам'яті (людини або комп'ютера) плюс організацію

процесів обробки й логічного виведення, що оперують цим сховищем (евристична або імплементаційна інтерпретація). Фрейм є структурою даних для представлення стереотипних ситуацій, особливо при організації значних обсягів пам'яті» [1996, 187]. Тим самим до структури фрейму залучаються як декларативні, так і процедурні знання (ці види знань описані в розділі 4).

Фрейм розглядають як структуру, у якій паралельно використовуються вербальні й невербальні типи інформації з огляду на те, що невербальні форми завжди можуть бути організовані через вербальні [Кацнельсон 1988; Fodor 1980; Paivio 1986]. Формально структуру фрейму представляють як дворівневу або польову. Згідно з концепцією М. Мінського, фрейм є сіткою вузлів і зв'язків між ними. Верхні рівні фрейму чітко визначені, оскільки утворені такими поняттями, що є завжди справедливими відносно ситуації. На нижніх рівнях наявні чарунки, або термінальні вузли чи слоти, які заповнюються конкретними даними у процесі приведення фрейму у відповідність до певної ситуації. Хоч фрейми ніколи не зберігаються в довгочасній пам'яті з незаданими значеннями своїх терміналів, як стверджує М. Мінський, ці значення є нетривкими і в конкретній ситуації можуть бути корисними або, навпаки, перешкоджати пошуку потрібного фрейму [1979, 34].

З огляду на те, що вузол сітки фрейму (слот) є терміном дескриптивізму, зокрема, тагмеміки К. Пайка, де він розглядався як синтаксична позиція, деякі дослідники ототожнюють фрейм із пропозицією, предикатно-актантною рамкою, чим засвідчують виключно вербальну природу й істинність, несуперечливість фіксованої ним інформації (Ч. Філлмор, Р. Ленекер, Д. Норманн, Д. Румельхарт та ін.). На думку Ю. Караулова, фрейм може бути представлений пропозицією, а фреймова сітка – системою пропозицій [1987, 194]. На відміну від пропозиції, яка здебільшого ототожнюється з ядерною частиною фрейму (або з її складником), фрейм має нижні рівні – асоціативно-термінальну частину, що визначає зв'язки між його ядерними пропозиціями й іншими фреймами (мовні знаки, які вербалізують цю частину, звичайно є метафоричними і корелюють із відповідними пропозиційними компонентами ядра або з усією пропозицією в цілому залежно від способу аналогізації [Селиванова 2000, 101-103]). Асоціативно-термінальна частина загалом не отримує чіткої кваліфікації в когнітивній лінгвістиці. Її склад пов'язують переважно з поглибленими знаннями про ситуацію.

Концепція М. Мінського була інтерпретована Ч. Філлмором із метою опису семантичних ролей складників ситуації як відмінкової рамки й розгляду проблеми розуміння нової інформації на підставі шаблона цієї рамки [Fillmore 1975; 1977]. Ч. Філлмор підкреслював: «Фрейм активується, коли інтерпретатор, намагаючись встановити зміст фрагмента тексту, може надати йому інтерпретацію, відображаючи зміст цього фрагмента в моделі, що є відомою незалежно від тексту» [Новое в зарубежной лингвистике 1988, 65]. Фрейм інтерпретації Ч. Філлмора подібний до фрейму М. Мінського, близький до понять епізодичних і ситуаційних моделей одного з фундаторів когнітивної теорії дискурсу, голландського лінгвіста Т. ван Дейка, а також до схем Ф. Бартлета (1932 р.), які застосовувалися в когнітивній психології У. Найссером і в когні-

тивній лінгвістиці Д. Румельхартом. Підґрунтям їхнього структурування є принцип *повторного переживання*, тобто вторинної актуалізації життєвих сценаріїв, які прикладаються й адаптуються до прочитаного чи почутого і забезпечують ефективність рецепції інформації. Таке використання фрейму в когнітології має назву «приписування» (frame attachment).

Концепція Ч. Філлмора отримала назву ***фреймової семантики***, яка стала продовженням рольової граматики і кваліфікувалася самим Ч. Філлмором як дієва програма досліджень у галузі емпіричної семантики, яка дає змогу охарактеризувати принципи створення нових слів і речень, додавання нових значень слів, а також поєднання значень елементів тексту в ціле значення [Fillmore 1982, 111]. У процедурній семантиці фреймові теорії визначають моделювання процесів розуміння на підставі операцій активації фрейму, висунення фрейму-кандидата й конкуренції фреймів (Ю. Чарняк, Т. Виноград, Р. Шенк, Ч. Ригер, Г. Скрегг, У. Чейф та ін.). «Починаючи інтерпретувати текст, ми активізуємо певну контурну схему, у якій чимало позицій ще не зайняті. Більш пізні епізоди тексту заповнюють ці лакуни, вводять нові сцени, що комбінуються в різні зв'язки – історичні, причинно-наслідкові, логічні й т. ін. Інтерпретатор поступово створює внутрішній світ, який із просуванням по тексту все більше конкретизується залежно від підтверджених або спростованих очікувань», – так пояснює дію фреймів інтерпретації В. Дем'янков [Кубрякова и др. 1996, 190].

У найсучасніших когнітивних дослідженнях комунікативних процесів й комп'ютерних розробках проблем породження й розуміння мовлення отримують теоретичне обґрунтування й експериментальну верифікацію нові типи фреймових структур. Це фрейми взаємодії (interactive frame), які одночасно виступають схемами розуміння текстів і мовленнєвих дій. Такі фрейми ґрунтуються на комунікативному досвіді учасників спілкування й полегшують комунікативну діяльність, сприяють кооперації й ефективності мовлення [Тарасова 1999, 177]. У комп'ютерній лінгвістиці близькими до них є подійні фрейми [Barsalou 1992, 21-74], що зберігаються в довгочасній пам'яті й конкретизують умови розгортання комунікативної ситуації й ті дії, які необхідно здійснити для досягнення поставленої мети у відповідних умовах.

Розгалужену типологію фреймів подає українська дослідниця С. Жаботинська, яка застосовує для опису значень мовних одиниць схемні концептуальні мережі, утворені пропозиціями базисних фреймів, які «демонструють найбільш узагальнені принципи категоризації й організації інформації, вираженої за допомогою мови». Склад таких фреймів представлений: 1) предметним фреймом, у якому сутності характеризується за якісними, кількісними, буттєвими, локативними і темпоральними ознаками; 2) акціональним, у якому декілька предметів наділяються різними аргументними ролями; 3) посесивним, що демонструє зв'язки володіння, вмісту і належність частини цілому; 4) ідентифікаційним як фреймом, що персоніфікує, класифікує та специфікує предмет; 5) компаративним, що виникає на основі таксономічного фрейму та представлений субфреймами тотожності, схожості й подібності [1999, 12-25; 2006, 178-181].

Із метою моделювання розуміння природної мови американські дослідники, слідом за М. Мінським, розрізнюють динамічні та статичні фрейми: перші відображають перебіг подій, другі – стан. Динамічні фрейми поділяють на сценарії, які передають стандартні типові ситуації як набір сцен й елементарних дій, і плани, що встановлюють логічні зв'язки причин і наслідків між сценаріями [Миллер, Галантер, Прибрам 2003]. Одні дослідники називають різновидами фреймів схему, скрипт, сцену, сценарій, когнітивну модель, інші протиставляють фрейми як структури репрезентації декларативних знань моделям скрипту, сценарію та схеми як структурам процедурних знань.

Схема трактується як структура репрезентації процедурних знань, альтернативна фрейму, який представляє декларативні знання. Як уже зазначалося вище, термін запозичений із концепції Ф. Бартлета [Bartlett 1932] Д. Румельхартом у 1975 р. Поняття схеми було центральною ланкою концепції когнітивної психології американського дослідника У. Найссера, який уважав її головним когнітивним засобом сприйняття, що формується шляхом накопичення досвіду. На думку У. Найссера, схема дає змогу приймати інформацію, спрямовує дослідницьку активність, завдяки чому відкривається доступ до нової інформації, яка стає поштовхом видозміни схеми. У біологічному аспекті схема трактується як частина нервової системи. Вона є структурою дії та структурою для дії, у зв'язку з чим схема ототожнюється із планом. Схема, як і фрейм, працює на підставі прогнозування: інформація, що поступає, взаємодіє з форматом схеми або фрейму, чим сприяє оптимізації сприйняття й розуміння повідомлення. У. Найссер постулює можливість уродженості деяких перцептивних схем як нейронних зразків управління відчуттями, адже новонароджені частково готові до початку перцептивного циклу власного життя. Схема є динамічною структурою, яка модифікується з подальшою переробкою досвідної інформації [Найссер 1981; Neisser 1994]. У теорії схем значення не існують у тексті, вони вилучаються з нього завдяки інтеракції тексту і фонових знань інтерпретатора. Аналогічним є одне з базових положень інтерпретаційної семантики, яка розглядає значення як таке, що виникає на підставі знань інтерпретаторів, а також їхніх інтерпретаційних стратегій, а не у зв'язку з мовними формами (Р. Джекендофф, Дж. Фодор, Х. Саймон, М. Джонсон, А. Ньюелл).

У концепції Дж. Лакоффа схема, поряд із пропозицією, метонімічними, метафоричними та символічними моделями, є різновидом ідеалізованих когнітивних моделей [1996, 178-180]. У когнітивній граматиці Р. Ленекера схема уживається на позначення різновиду фрейму, що представляє узагальнену ситуацію або родове поняття класу об'єктів (суперординатний, найвищий рівень категоризації) [Langacker 1987]. Причому схема, яка репрезентує загальні риси якогось концепту, властива всім різновидам цього концепту (подібно до пучка ознак у концепції Дж. Лакоффа).

Схеми застосовуються при інтерпретації повідомлень, текстів шляхом накладання конкретних подій на загальні конструкти – схеми ситуації. У концепції Т. ван Дейка такі схеми подібні до його макро- й суперструктур: перші демонструють загальні топіки, теми дискурсу, другі подають

конвенційні знання того чи іншого типу тексту (мовленнєвого жанру) [1989, 41, 92]. У когнітивному напрямі лінгвістики тексту ця концепція розробляється Л. Діже, А. Нойбертом, Т. Гівоном, У. Чейфом й ін. у різних ракурсах: когнітивної, прототипної та процедурної семантики, наратології тощо. Структура схеми подібна до концептуальних графів залежностей Р. Шенка та Р. Абельсона, підґрунтям яких послужили «екзистенційні» графи Ч. Пірса, що стали альтернативними лінійному символьному логічному запису, і граматика залежностей Л. Теньєра, що покладена в основу відмінкової граматики Ч. Філлмора. На думку дослідників, головною ознакою схеми є наявність у неї постійного каркасу, який заповнюється змінними, і можливість однієї схеми спиратися на інші (підсхеми чи підпроцедури) [Кубрякова и др. 1996, 180].

Однією з таких «підсхем» є ***схемата*** – різновид фрейму, що представляє конкретні об'єкти чи ситуації, які мають візуальні образи у свідомості людини (базовий рівень категоризації) [Rumelhart 1980, 33]. Схемата поєднуються зі схемою графами, що репрезентують ієрархічні відношення.

На відміну від фрейму, деякі дослідники кваліфікують ***сценарій*** як структуру репрезентації процедурних знань, яка представляє неавтоматичну життєву ситуацію та правила цілеспрямованої поведінки в ній. Сценарій демонструє послідовність процедур (сцен), які здійснюють учасники сюжету для досягнення мети. Він нерідко ототожнюється з фреймом, або його кваліфікують як різновид останнього. Сценарій, як і фрейм, широко використовувався М. Мінським, а також розробниками теорії концептуальних залежностей Р. Шенком і Р. Абельсоном [Schank, Abelson 1977]. За словами Т. ван Дейка, сценарії можуть прикладатися до різних ситуацій шляхом заповнення кінцевих термінальних позицій конкретною інформацією та зберігатися в довгочасній семантичній пам'яті мовця й адресата [1989, 140]. Сценарій дає змогу поповнити знання про ситуацію та збагатити інформацію про неї. Моделювання сценаріїв здійснюється на підставі пропозиційних структур, предикатно-актантних рамок із застосуванням глибинних відмінків, концептуальних графів, фреймів, семантичних сіток тощо. Приміром, однією з найбільш авторитетних у когнітології є модель представлення тексту у вигляді концептуальних графів фахівця в галузі штучного інтелекту Дж. Сови, автора книги «Концептуальні структури» [Sowa 1983]. В основу його теорії покладено концепцію компонентного аналізу Дж. Катца і Дж. Фодора, фреймову семантику М. Мінського й теорію функціонального формалізму Р. Монтегю. Концептуальні графи формалізуються мовою ПРОЛОГ і мають природу сценаріїв, які обробляються лінійно на підставі членування тексту на речення. Вагомим доробком таких моделей є компактність представлення інформації (одиниця, що повторюється у тексті, не повторюється в сітках, а позначається маркером стрілки), а також позначення патернів відношень між концептами, які іноді несуть більше інформації, ніж самі вузли. У комп'ютерній лінгвістиці сценарії використовується в системах розуміння коротких зв'язних текстів (модель BORIS В. Ленерт, М. Дайєра та П. Джонсона; моделі байок Ю. Мартем'янова, В. Дорофеєва, модель паремій М. Дайєра), у системах історичних описів (STORYPOINTS Р. Віленські).

Сценарій порівнюють зі ***скриптом***, що також є структурою репрезентації процедурних знань, які стосуються конкретних учасників ситуації (наприклад, обслуговування у магазині). Скрипт є типовим сценарієм, однак сценарій, на відміну від скрипту, не прив'язаний до конкретних учасників і локалізації ситуації в часі та просторі. На відміну від схеми, яка містить загальний алгоритм дій, скрипт засвоюється ще з дитинства в результаті прямого й безпосереднього досвіду або переживання шляхом спостереження [Кубрякова и др. 1996, 172]. Поняття скрипту було розроблене Р. Шенком і Р. Абельсоном у 1977 р. у праці «Скрипти, плани, цілі й розуміння» з метою демонстрації однієї із процедур пам'яті. Скрипти пояснюють автоматичність дій людини, коли інформація вилучається з довгочасної пам'яті миттєво й полегшує сприйняття відповідних скриптам текстових фрагментів. Формалізація змісту скриптів відбувається за допомогою мережі графів залежностей, які пов'язують метамовні позначення змістовних компонентів [Schank, Abelson 1977].

Тлумачення терміна «скрипт» із часом змінювалося. Спершу він розглядався як структура знань, яка уможливлює реконструкцію каузативних логічних відношень, згодом скрипт почав використовуватися при автоматичній обробці текстів як модель перебігу подій, що складається зі сцен. Скрипт прирівнювався й до однієї чи ряду предикативних структур (пропозицій, предикатно-актантних рамок), пов'язаних між собою певними відношеннями, і трактувався як набір очікувань розвитку подій і дій людини у відповідних ситуаціях. Змінним було і ключове слово дефініції скрипту: він розглядався як тип фрейму, як різновид схеми, стереотип, прототип. На думку одного з фундаторів теорії прототипів Е. Рош, скрипт є достатньо ефективним засобом зберігання й використання знань, оскільки людина засвоює насамперед найбільш типове, середній рівень категоризації [Rosch 1981]. Скрипти дають змогу людині почуватися комфортно й діяти звично, без внутрішньої напруги в типових ситуаціях.

У когнітивній лінгвістиці виокремлюються й інші, менш поширені структури репрезентації знань, як-от: цепція, ментальна модель. ***Цепція*** поєднує й узагальнює категорії чуттєвого сприйняття світу з категоріями понятійного мислення. Цей термін уведений в обіг когнітивної лінгвістики американськими дослідниками С. Палмером й Е. Рош, а розроблений представником когнітивної семантики Л. Талмі [Talmy 1988, 162-205]. ***Ментальна модель*** є структурою репрезентації знань у довгочасній пам'яті, яка відповідає структурі представленої ситуації й інтегрує інформацію всіх сенсорних систем і загальне знання про те, що є можливим у навколишньому світі. Ментальні моделі ґрунтуються на сприйнятті людиною світу залежно від самого світу і від її знань і досвіду. Термін уведений Ф. Джонсоном-Лердом, який указав, що тлумачення цього поняття виходить із книги К. Крейка «Природа пояснення» (1943 р.), де людські міркування проектувалися на маніпулювання символічними моделями. Поряд із ментальними моделями дослідник виокремив образи та пропозиційні структури. Образи утворюються на підставі зорового сприйняття світу та зберігають певну цілісність і ракурс сприйняття. Пропозиційні структури відповідають символічному описові ситуацій і об'єктів реального

чи уявного світу й можуть бути вербалізованими. Ментальні моделі є пропозиційними структурами на більш високому рівні абстракції, яка не підлягає зоровому сприйняттю через відсутність конкретизації [Johnson-Laird 1983].

Загалом, розробки проблеми структур репрезентації знань у когнітології й когнітивній лінгвістиці має подвійне спрямування: з одного боку, вони орієнтуються на прикладні цілі автоматичної обробки мови (синтезу й розпізнавання), з іншого, застосовуються для пояснення структури значення і семантичних процесів, когнітивних механізмів номінації, операцій свідомості при продукуванні, сприйнятті й розумінні повідомлень, у комунікативній діяльності. У 1991 р. Дж. Динсмор підкреслював необхідність синтезу кількох підходів до встановлення ментальних репрезентацій, представлення глобальної картини їхнього функціонування в системі кореляцій, підпорядкованих цілям породження та сприйняття мовленнєвих продуктів [Dinsmore 1991]. У 2000 р. у книзі «Когнитивная ономасиология» ми здійснили спробу створення інтеграційної, синтезуючої моделі репрезентацій знань – ментально-психонетичного комплексу, що відтворює весь психофункціональний континуум свідомості, оскільки когнітивний процес є не лише мисленнєвим, а й сенсорним, інтуїтивним і підсвідомим. Апробація цієї моделі в різних площинах аналізу мови й мовлення виправдала наші очікування й продемонструвала високу експланаторну спроможність і дієвість. Сьогодні ми маємо чималу кількість розробок, здійснених на підставі цієї репрезентаційної моделі (детальніше див. розділ 3).

6. Лінгвоконцептологія: завдання та головні поняття.

Наприкінці 90-х р. р. XX ст. у складі когнітивної лінгвістики виокремилася нова галузь – ***лінгвоконцептологія***, метою якої став опис концептів і мовних засобів їхньої репрезентації. Завданнями лінгвоконцептології є: 1) дослідження процесів концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду; 2) аналіз залежності концептуалізації від різноманітних чинників: етносвідомості, соціуму, культури та субкультури певної групи, індивідуальної свідомості; 3) опис концептуалізації у філогенезі й онтогенезі; 4) визначення параметрів концептосистеми і її зв'язку з концептуальною й мовною картинами світу; 5) диференціація концептуальних сфер (доменів) у концептосистемі й етносвідомості; 6) опис констант культури як системи культурних концептів народу; 7) обґрунтування поняття концепту, його співвідношення з поняттям і значенням; 8) з'ясування структури концепту; 9) визначення ролі мовної репрезентації при встановленні його складу; 10) вироблення методики концептуального аналізу; 11) створення типології концептів; 12) характеристика текстових і художніх концептів у творах і творчості майстрів слова тощо.

Головним поняттям лінгвоконцептології є ***концептуалізація*** – один із процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й упорядкуванні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки; понятійна класифікація, «один із найважливіших процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні отримуваної нею інформації, яка надходить із різних каналів і

приводить до творення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи в мозку (психіці) людини» [Кубрякова и др. 1996, 93].

Концептуалізація сприяє формуванню концептуальної системи, складниками якої є *концепти* – інформаційні структури свідомості, різносубстратні за способами формування та представлення знань про певні об'єкти та явища. Концептуалізація поряд із категоризацією є ключовим поняттям когнітивної лінгвістики, адже фіксація певного концепту за мовним знаком є базою формування семантичного простору мови [Lakoff 1987, 303]. Збереження та трансляція концептосистеми відбувається переважно за рахунок вербалізації концептів.

Дискусійним питанням проблеми концептуалізації є первинність чи вторинність цього процесу відносно засвоєння мови у філогенезі й онтогенезі. Дослідники вважають, що концептуалізація є результатом довербальної стадії розвитку людини й пов'язана із сенсомоторною діяльністю, а з формуванням мови засвоєння реальності набуває нових форм, які забезпечують вихід за межі сприйнятого безпосередньо до рефлексивних уявних світів [Кубрякова и др. 1996, 93]. Дещо відмінну позицію представляють ті вчені, що розглядають мову як зусилля людського роду, спрямовані на забезпечення захисту від хаосу: людина починає говорити, щоб подолати смерть [Розеншток-Хюсси; Пигалев 1999]. Перші імена, на їхню думку, були символічними й метафоричними, а людина помічала у світі лише те, що бажала помічати. Тому концептуалізацію розглядають як паралельний формуванню мови процес.

Онтогенез концептуалізації також має різне розуміння. Прихильники неогумбольдтіанської гіпотези мовного детермінізму надають перевагу мовній концептуалізації, яка для дитини є найголовнішою, первинною й визначає подальше пізнання світу. Прибічники генеративізму припускають уроджену універсальну здатність до творення концептів зважаючи на наявність правил формування концептуальних структур, однак розвиток цих структур залежить певною мірою і від досвіду людини, і від її мови (Р. Джекендофф, Дж. Фодор). Ця позиція близька концепції універсального предметного коду російського психолога М. Жинкіна, який підкреслював, що інтелект не розуміє природної мови, у нього є власна інформаційна мова, якою людина формує поняття, судження, умовиводи, будує гіпотези, докази тощо.

Лінгвісти та психологи функціональної орієнтації уважають, що дитина опановує й поповнює концептосистему протягом життя як на підставі мови, так і власної взаємодії з довкіллям за допомогою органів чуття. Концептуалізація здійснюється у процесі соціалізації дитини і починається із засвоєння довкілля спершу чуттєвою сферою, згодом – шляхом формування цілісних образів (гештальтів) і відповідної мисленнєвої обробки отриманої інформації. Ж. Піаже наголошував: «Чим складнішими стають структури мислення, тим необхіднішою щодо їхнього кінцевого оброблення є мова» [1984, 334]. Р. Павильоніс підкреслює: «Ще до знайомства з мовою людина певною мірою знайомиться зі світом, пізнає його; завдяки відомим каналам чуттєвого сприйняття світу вона отримує певну (істинну чи неістинну) інформацію про нього, розрізнює й ототожнює об'єкти власного пізнання»

[1983, 101]. Оволодіння мовою оточення й поступова інкультурація як «засвоєння людьми культурних форм (патернів) відповідного суспільства, що є стійкими сукупностями технологій мислення, поведінки, взаємодії, послідовності дій, побудови суджень, різних культурних формул й символів» [Грушевицкая и др. 1993, 70-71], сприяють формуванню на базі індивідуальних уявлень колективно (етнічно) узгоджених механізмів концептуалізації. Створення концептуальної системи особистості перебуває й під впливом опанованої нею мови, стереотипи якої дають змогу людині упорядкувати та структурувати власний досвід і поєднати його з колективним досвідом народу.

Культура, до якої занурений індивід, також опосередкує процеси концептуалізації, формуючи символьну мережу матеріального й духовного рівнів і визначаючи оцінки, норми, цінності, життєдіяльність людини в певному культурному й соціальному середовищі. На думку В. Манакіна, концепти «складають частину когнітивної пам'яті слів, пов'язують смислові характеристики мовного знака із системою традицій і духовних цінностей народу» [2004, 14]. Мовна й культурна ідентичність у процесах концептуалізації є визначальними і взаємно детермінованими. Концепт є «головним осередком культури в ментальному світі людини», тим, через посередництво чого людина входить до культури і впливає на неї [Степанов 1997, 40-41].

Індивідуальне осмислення результатів колективної концептуалізації може призвести навіть до руйнування усталених у мові концептів. Д. Лихачов відзначав: «У кожної людини є свій індивідуальний культурний досвід, запас знань і навичок, якими зумовлюється багатство значень слів і багатство концептів цих значень, а іноді, утім, їхня бідність, однозначність» [1997, 287]. Індивідуальне може збагачувати (або збіднювати?) мову й культуру, коригувати процеси колективної концептуалізації на тлі спільної концептуальної системи етносу відповідно до тенденцій зміни світу і головне – його усвідомлення. Це доводить здатність людини до впливу на розвиток мовної системи і є більш реалістичним і доведеним експериментально (наприклад, перевірка тотальних афатиків на можливість мислити, навчання сліпоглухонімих дітей тощо). До того ж воно вкладається у принципи синергетичного підходу до мови, етносвідомості, свідомості індивіда як взаємно детермінованих підсистем цілісної й нерівноважної екосистеми. Концептуалізація є параметром самоорганізації цих підсистем і сприяє збереженню екосистеми певного етносу. Концептуалізація пов'язана з категоризацією як способом класифікаційної діяльності: перша спрямована на організацію у свідомості ідеальних структур і зв'язків між ними, друга – на інтеграцію цих структур в ієрархію класів за принципом руху від конкретного до загального й до більш загального, а також за принципом вибору найкращих зразків у категорійній мережі.

Результатом концептуалізації є формування ***концептуальної системи*** – системи концептів у свідомості людини або колективній свідомості етносу, що відтворює у вигляді структурованих й упорядкованих знань уявлення про світ, дійсність і результати внутрішнього рефлексивного досвіду. Концептуальна система фіксує інформацію, яка поступає до неї в мовній і невербальній формі різним шляхом: від органів чуття, у результаті осмислення, на підставі інтуїції,

позасвідомих процесів або у функціональному континуумі взаємодії різних пізнавальних механізмів. Розгляд концептуальної системи в сучасній когнітивній лінгвістиці залежить від обрання дослідниками одного із принципів антиномії модуляризму й холізму. Наприклад, М. Бірвіш як представник модулярних теорій проголошує автономність семантичного й концептуального модулів, відстоюючи тим самим відсутність у концептуальній системі вербальних репрезентацій. Експериментальні дослідження радянської нейролінгвістичної школи під керівництвом О. Лурія також доводили автономність локалізації процесів мислення й вербалізації на різних ділянках кори головного мозку. Представники холізму, навпаки, висувають гіпотезу про наявність у свідомості людини рівня, на якому зосереджується й інтегрується вся інформація, отримана різними способами (чуттєвим, мисленнєвим, інтуїтивним; вербальним і невербальним) [Jackendoff 1984], що використовується у пізнавальних і мовленнєвих процесах.

Зважаючи на антиномію модуляризму й холізму, по-різному трактується співвідношення концептуальної системи й ментального лексикону, які або існують незалежно одна від одного, або другий розглядається як складник концептосистеми. Розрізняють концептосистему і семантичний простір, який є частиною першої й має мовне позначення. Звідси випливає наявна в науковій літературі типологія вербалізованих концептів (лексико-фразеологічних, лексичних, синтаксичних і т. ін.).

У межах концептуальної системи представники когнітивної семантики виокремлюють ***концептуальні сфери*** (conceptual domains), або домени. Вони репрезентують певну предметну галузь (наприклад, рослин, тварин, політики, музики тощо). Найбільш загальні домени були виділені ще при перших спробах ідеографічного членування лексики. Співвідношення домену та концепту в концептуальній системі залежить від установок дослідника, адже існує чимало концептів, які входять до різних доменів, або домен може ототожнюватися з концептом і т. ін. Концептосистема може мати індивідуальний і колективний характер. Колективна концептосистема представлена в етносвідомості як узагальнення колективного досвіду певного етносу, що дає змогу його представникам ідентифікувати себе та взаємодіяти. У такому розумінні поняття концептуальної системи в російській гуманітарній традиції відповідає терміну «концептосфера», уведеному Д. Лихачовим, який розглядав її як сукупність концептів нації й зауважував, що чим багатшими є культура нації, її фольклор, література, наука, образотворче мистецтво, історичний досвід, релігія, тим багатшою є концептосфера народу [1997, 280-287].

Фрагментом концептосистеми, який представляє інтеріоризований людиною або етносом світ, є ***концептуальна картина світу***. За межами концептуальної картини світу концептосистема містить результати внутрішньої обробки інформації, яка безпосередньо не проектується на навколишню дійсність, хоч вважається що у свідомості людини немає нічого, не пов'язаного зі світом тією чи іншою мірою (з огляду на це поняття концептосистеми і концептуальної картини світу ототожнюються). Термін «картина світу» вперше застосовується фізиком В. Герцем на межі XIX і XX ст.

У значенні сукупності внутрішніх образів зовнішніх об'єктів, які служать для виведення логічних суджень щодо поведінки цих об'єктів. Ці образи відтворюють суттєві ознаки об'єктів і певну кількість зайвих відношень, хоч останніх уникнути не вдається, оскільки вони створюються розумом. До логіки й філософії термін «картина світу» був транспонований Л. Вітгенштейном. Згодом картина світу перетворюється на універсальну категорію природничих і гуманітарних наук. В. Постовалова визначає її як глобальний образ світу, який лежить в основі світогляду людини, тобто виражає сутнісні властивості світу в розумінні людини, які є результатом її духовної діяльності [1988, 8-10]. Т. Цив'ян окреслює межі картини світу, зауваживши, що «якщо світ – це люди і середовище в їхній взаємодії, то картина світу – результат переробки інформації про середовище й людину» [1990, 5]. Тим самим, поза межами картини світу наявний певний фрагмент свідомості, який не проектується безпосередньо на людину та її довкілля. Однак, на думку дослідників, картина світу як суб'єктивний образ об'єктивної реальності, входить до класу ідеального [Роль человеческого фактора 1988, 21], тому дуже важко відділити проективний фрагмент ідеального від рефлексивного. Це спричиняє розгляд у складі картини світу мови, мистецтва, зокрема, й текстових світів, наукової площини тощо.

Останнім часом під впливом комп'ютерної науки картина світу замінюється термінами «когнітивна модель світу», «ментальна репрезентація», які позначають універсальне концептуальне представлення дійсності в різноманітності її зовнішніх і внутрішніх зв'язків, що існує у вигляді певної системи понять (час, простір, причина, наслідок, число, частина й ціле тощо). У системах штучного інтелекту картина світу перетворюється на модель репрезентації знань в інтелектуальному середовищі і служить для розв'язання інтелектуальних завдань.

Дослідники розмежовують мовну й концептуальну картини світу, хоч деякі мовознавці вважають, що більш правильним би було говорити про мовномисленнєву картину світу, не ототожнюючи мову й мислення, а підводячи під мовну модель когнітивну базу [Колшанский 1990], або про мовленнєво-мисленнєву єдність, виходячи із принципу холізму всіх психічних складників свідомості, які шляхом динамічних переходів невіддільні один від одного. Положення про існування мовної картини світу належить В. фон Гумбольдту, який вважав, що за допомогою мови людина здійснює інтерпретацію світу, що зумовлює утворення його картини [1985, 379]. Українська дослідниця Л. Лисиченко зазначає: «Питання сутності мовної картини світу по-різному розв'язується в сучасному мовознавстві – від максимального зближення мовної і концептуальної картин світу до визнання різного ступеня своєрідності відображення світу в кожній мові» [2004, 37].

Межа між концептуальною й мовною картинами світу є нечіткою через неможливість відокремлення процесів когніції від вербалізації [Уфимцева 1988, 115]. Концептуальна та мовна картини світу розглядаються здебільшого на підставі логічних відношень перетину або включення другої до першої залежно від визнання концептуально не співвідносних мовних категорій,

наприклад, роду (пор. принцип «бритви Оккама», згідно з яким мова збільшує кількість знаків, певне число яких не співвідноситься з окремим денотатом). У науковій літературі висувається положення про те, що «мовна картина світу передує концептуальній і формує її, тому що людина здатна розуміти світ і саму себе завдяки мові; саме в мові закріплюється суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і національний» [Маслова 2004, 122]. Мовна картина як фіксація результатів концептуалізації та категоризації світу в колективній свідомості, безперечно, детермінує пізнавальні механізми індивіда. Однак, якщо мова закріплює досвід етносу чи людства, як стверджує В. Маслова, то досвід як результат когнітивної діяльності, уже сформував відповідну концептуальну мережу, фрагменти якої позначає мова. Як здається, при розгляді питання про взаємний вплив мовної та концептуальної картин світу треба розмежовувати процеси формування цих картин у філогенезі й онтогенезі, а такожураховувати специфіку становлення та збагачення національної й індивідуальної картини світу.

До сьогодні нерозв'язаними залишаються питання універсальності концептуальної картини світу за умови специфіки мов, принципів поєднання вербальної й невербальної інформації про світ зважаючи на роздільність і способи інтеграції їх нейрофізіологічних механізмів. Автори колективної монографії «Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира» наголошують на тому, що «картина світу – те, яким зображує світ людина у своїй уяві, – феномен більш складний, ніж мовна картина світу, тобто та частина концептуального світу людини, яка прив'язана до мови й переломлюється в мовних формах» [1988, 142]. О. Кубрякова виокремлює у межах концептуальної моделі світу три зони мовного впливу: перша є зоною безпосереднього впливу мови на формування концептів і понять, друга впливає на формування концептів із боку інших, які вже мають мовні позначення, третя частина концептуальної картини повністю позбавлена впливу мови [1988, 145].

Зважаючи на це універсальність концептуальної картини світу постає як фікція, оскільки, з одного боку, мова впливає на концептуальну картину світу, яка постає як національна або етнічна; з іншого, кожна людина залучена до певного соціокультурного угруповання і сприймає світ за настановами і стереотипами цієї групи, формуючи узуальну картину світу. Проблема універсальності концептуальної картини світу за умови сучасної глобалізації, можливо, розглядатиметься під кутом зору єдності певних світоглядних категорій, однак сьогодні постулат універсалізму лежить не в цій площині аналізу, а висувається під впливом певних ідей нативізму, концепцій універсальних елементів свідомості на кшталт семантичних примітивів А. Вежбицької.

Стосовно питання принципів інтеграції вербального й невербального з огляду на співвідношення концептуальної й мовної картин світу, воно проектується на аналіз нейрофізіологічних і психологічних механізмів мовленнєвої діяльності. Ще Л. Виготський писав, що «відношення мислення й мови можна було б схематично позначити двома перехресними колами, які показали б, що певна частина процесів мовлення й мислення збігається. Це так

звана сфера «мовного мислення». Але це мовне мислення не вичерпує ні всіх форм думки, ні всіх форм мовлення. Є велика галузь мислення, яка не матиме безпосереднього відношення до мовного мислення» [1982, 95]. О. Леонтьєв пояснює співвідношення мови та свідомості за принципом гомоморфізму на прикладі співвідношення карти і місцевості: все, що є на карті, є на місцевості, але не все, що є на місцевості, відображене на карті [1999, 9], тобто все, що є в мові, є у свідомості, але не все, що є у свідомості, може бути вербалізованим. Як здається, така позиція вже не викликає заперечень. Однак відкритим залишається питання щодо взаємодії мовних знань і концептуальної організації свідомості в пізнавальних процесах. О. Кубрякова цілком слушно наголошує: «Як здається, в когнітивній лінгвістиці перспективним є той напрям у семантиці, який захищає ідеї протиставлення концептуального рівня семантичному (мовному)» [1996, 92].

7. Проблема концепту в сучасній лінгвістиці.

Термін «***концепт***» є запозиченням із лат. conceptus – поняття, від concipere – «збирати, вбирати у себе; представляти себе; утворювати тощо». На думку В. Лукіна, концептом є ментальний субстрат, «сформований (уявлений) як такий, що збирає, вбирає у себе [зміст багатьох форм] і виступає їхнім початком («зародком»)» [1993, 63]. Внутрішня форма й розвинена багатозначність латинського терміна (одним із значень є навіть «утробний зародок») породжує значну кількість тлумачень його західноєвропейських і слов'янських відповідників-запозичень. З одного боку, префікс *con*-, що позначає спільну дію, об'єднання в ціле визначає філософський зміст концепту, який виник у схоластичній логіці П. Абеляра. Середньовічний філософ вважав концептом сукупність понять, пов'язування висловлень у єдину точку зору на той чи інший предмет за умови визначальної сили розуму [Неретина 1995, 119]. П. Абеляр зауважував, що концепти виникли до створення природи в Божественному розумі як ідея Бога та прообразів одиничних речей.

Будучи представником концептуалізму в дискусії номіналістів і реалістів із приводу підґрунтя загальних імен, П. Абеляр заперечував реальне існування загального, однак визнавав базою загальних імен універсалії, які узагальнюють природу речей і створені розумом для його внутрішнього вжитку як результат пізнавальної діяльності людини. Тобто концепти є лише абстракціями чуттєво сприйнятої інформації про світ. К. Юнг підкреслював, що в основі концептуалізму лежить насамперед поєднання емпатії й абстракції [Юнг 1996, 80]. У середньовічному концептуалізмі (Т. Гоббс, П. Абеляр, У. Оккам) концепт розглядався як універсалія, що узагальнює ознаки речей, містить важливу й актуальну інформацію та використовується в розумовій діяльності. Концептуалізм заклав фундамент для філософського тлумачення терміна. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі проголошували тяжіння концепту лише до філософії. Вони називали його вузлами сітки, простягнутої філософом крізь вічний хаос.

З іншого боку, деякі вихідні значення латинського терміна зумовили більш пізні тлумачення концепту, до якого повернувся у 1928 р. російський філософ С. Аскольдов у статті «Концепт і слово», надавши його визначенню

лінгвофілософського спрямування: «Концепти – це ембріони мисленнєвих операцій. Коли вимовлене ким-небудь слово розуміється у власному значенні, то це значить, що той, хто це розуміє, здійснює деякий миттєвий акт, який служить зародком цілої системи мисленнєвих операцій» [1997, 275]. Дослідник називає концепт «досить загадковою величиною», «майже невловимим мерехтінням чогось у розумовому кругозорі» [1997, 267]. Пов'язуючи концепт зі значенням слова, він вважав, що концепт може заміщувати не лише реальні предмети, а й окремі їхні частини, «реальні дії», «власне мисленнєві функції» [1997, 269-270]; а здатність до заміщення реалізується концептами завдяки значенню слова. Дослідник відмічав, що концепт є значно ширшим за лексичне значення.

Тим самим, С. Аскольдов розширив абелярівське розуміння концепту й вивів його далеко за межі загальних понять, хоч у деяких місцях своїх наукових праць він остаточно не позбавився впливу середньовічного концептуалізму (пор.: концепт є «мисленнєвим утворенням, яке служить для нас заміщенням у процесі мислення невизначеної кількості предметів одного роду» [Аскольдов 1997, 269], тобто концепт витлумачувався як загальне родове поняття відносно конкретних видових понять одного класу). О. Цапок підкреслює, що філософ указав на психофізіологічну природу концептів, яка становить єдність душевного й тілесного актів мисленнєвої обробки, і, зважаючи на це, С. Аскольдова можна назвати «провісником майбутнього психологічного аспекту визначення концепту, що поширився у другій половині XX ст.» [Цапок 2004, 14]. Незважаючи на те, що проблема концепту була поставлена, на той час вивчення його так і не розпочалося.

До концепту повернулися у східноєвропейській лінгвістиці лише у 80-ті р. р. XX ст. у зв'язку з упровадженням до лінгвістичних досліджень доробку когнітивної науки й когнітивної лінгвістики, які довели можливість аналізу мисленнєвих структур. І. Штерн розглядає, слідом за Р. Фрумкіною, підвищення інтересу до концептів як вияв «певного зрушення орієнтацій – від трактування смислу як абстрактної сутності, формальна репрезентація якої відокремлена від автора висловлення та його адресата, до вивчення концепту передусім як ментальної сутності» [Штерн 1998, 192]. У лінгвістиці поява концепту була зумовлена нагальною потребою нового тлумачення терміна «поняття», яке традиційно розглядалося як абстракція окремих чуттєвих ознак, а згодом розширило свій обсяг до рівня єдності загального, одиничного й особливого, тобто всього обсягу інформації про певний об'єкт або клас об'єктів. На позначення другого тлумачення почав використовуватися термін «концепт».

Концепт кваліфікується нами як інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого [Селиванова 2000, 112]. Підґрунтям такої дефініції стало класичне тлумачення концепту О. Кубряковою: «Концепт – термін, що служить поясненню одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної

структури, що відображає знання й досвід людини; оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, відображеної у психіці людини. Поняття концепту відповідає уявленню про ті змісти, якими оперує людина у процесах мислення і які відображають зміст досвіду та знання, зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді деяких квантів знання» [Кубрякова и др. 1996, 90].

Сучасні дефініції концепту ґрунтуються на різних підходах. В. Карасик указує, що всі підходи до розуміння концепту зведені до лінгвокультурного й лінгвокогнітивного [2004, 115]. З огляду на це дослідник виокремлює лінгвокогнітивний і лінгвокультурний концепти. На його думку, вони розрізняються векторами відносно індивіда: лінгвокогнітивний концепт – це напрямок від індивідуальної свідомості до культури, а лінгвокультурний – це напрямок від культури до індивідуальної свідомості [2004, 139]. Подібну думку розвиває У. Карпенко-Іванова: «Ці підходи взаємно не виключають один одного й різняться лише векторами відносно особистості: концепт як ментальне утворення у свідомості індивіда є виходом на концептосферу соціуму, на культуру, а концепт як одиниця культури є фіксацією колективного досвіду, який стає надбанням індивіда» [2006, 16]. На нашу думку, таке розмежування концептів є недостатньо обґрунтованим, адже концепти мають когнітивну природу й визначені культурою незалежно від спрямування їх аналізу. Індивідуальний концепт, безперечно, має фрагмент особистісного досвіду, який знов-таки опосередкований пізнавальною здатністю людини та його зануреністю до соціуму й культури.

О. Цапок розглядає чотири аспекти дефініції концепту: логіко-філософський, що пов'язує концепт із поняттям; логіко-семантичний, орієнтований на ототожнення його зі значенням; психологічний, який виходить з ідеї О. Потебні про трирівневу структуру слова, одним із яких поряд із внутрішньою та зовнішньою формою є «зміст (або ідея), що відповідає чуттєвому образу чи розвинутому з нього поняттю» [Потебня 1976, 145]; й інтегративний, орієнтований на розуміння концепту як інформаційної структури свідомості з огляду на різні способи отримання інформації [Селиванова 2000; Цапок 2004, 13-21]. Окреслені аспекти визначені наявністю дискусійних питань як у галузі лінгвоконцептології, так і когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, когнітивної психології.

Головними дискусійними проблемами сучасної лінгвоконцептології є: 1) розмежування концепту й поняття; 2) залежність концепту від мовної вербалізації; 3) його кваліфікація за способами формування; 4) зв'язок концепту та значення; 5) наявність у структурі концепту оцінно-емотивних, ціннісних і прагматичних компонентів; 6) належність концептів індивідуальній або колективній (загальнонаціональній, груповій, регіональній) свідомості; 7) обсяг концепту залежно від індивідуальної чи етнічно-колективної репрезентації, наукової чи наївної картини світу; 8) типологія концептів; 9) їхня структура; 10) методи та процедури опису й аналізу концептів тощо.

Розглянемо деякі з цих питань, що є найважливішими для усвідомлення природи концепту. ***Першим*** дискусійним питанням лінгвоконцептології є співвідношення концепту, поняття та значення. У науковій літературі наявні різні судження стосовно відношень між цими сутностями. Концепт і поняття нерідко ототожнюються, зважаючи на зміст терміна «концепт», використаний у середньовічній схоластиці П. Абеляра. Поняття, на думку деяких лінгвістів, є логічно конструйованим концептом, позбавленим образності [Бабушкин 1996, 13]. Таке твердження можна розуміти подвійно: або поняття не має чуттєвого образу (картинки) у свідомості, хоч таким може бути прототип як найкращий представник класу згідно з положеннями прототипної семантики, тобто воно є лише родовим узагальненням класу; або поняття не має оцінно-емотивних й експресивних нашарувань, на відміну від концепту. Однак у свідомості існують поняття емоцій та оцінок, тому відсутність образності за будь-яких умов, на наш погляд, не є диференційною ознакою поняття й концепту. Відсутність психічних нашарувань у понятті дослідники пояснюють на підставі відмінності поняття та значення. Слідом за В. Телія, М. Алефіренко підкреслює: «У мові виражаються не лише результати понятійного відображення, а й складна різноманітність психіки – внутрішній світ переживань людини, роздумів, ціннісних суджень. [...] У мовних значеннях утілені й форми допонятійного відображення – сприйняття й уявлення» [Телия 1987, 65; Алефиренко 2005, 48]. Вважається, що значення ширше за поняття, позаяк друге пропускає перше крізь призму національного світобачення й певної мовної системи. Оскільки концепт розглядається як інформаційна структура, ширша за значення [Карасик 1996, 6], то поняття є не лише ядром значення, а і ядром концепту.

Дослідники в галузі лінгвоконцептології намагаються розвести поняття й концепт. Ю. Степанов диференціює їх відповідно до їхньої належності до різних наук: поняття – до логіки, філософії, концепту – до математичної логіки, культурології та лінгвістики [1997, 40]. Іноді їхня диференціація досягає крайнього вияву. Наприклад, стверджується, що «всякий концепт – це поняття, але не всяке поняття – концепт» [Карпенко-Иванова 2006, 29]. Як здається, така позиція є необґрунтованою, адже якщо у свідомості наявне поняття, то на ньому може базуватися концепт, зважаючи на поглиблення й розширення інформації про поняття. Поняття здебільшого розглядають як частину концепту, його ядерну структуру, сукупність інтегральних і диференційних ознак у ряді понять одного класу. М. Алефіренко підкреслює, що в семантичному трикутнику концепт співвідноситься із сигніфікатом значення: його центральна частина (ядро) утворює інтенсіонал поняття [2005, 64]. Поняття нерідко пов'язують із класифікаційною діяльністю. Ф. Клікс відмічає, «понятійні структури є підґрунтям класифікаційного пізнання, певна множина об'єктів може пізнаватися на базі фіксованої в пам'яті структури ознак» [1983, 149]. Натомість, концепт передбачає залучення ще й чуттєвої, оцінно-емотивної, образної, метафоричної й ін. інформації. М. Алефіренко розглядає концепт як поєднання ядра (інтенсіоналу поняття) з імплікаціоналом – асоціативно-образним макрокомпонентом значення, що містить різні конотації

(первинні та вторинні, обов'язкові чи факультативні, експліцитні й імпліцитні) [2005, 64]. На думку О. Кубрякової, до концептів залучаються уявлення, образи, поняття [1988, 143]. С. Жаботинська розглядає концепт як родове поняття для ряду ментальних сутностей, як-от: уявлень (узагальнених чуттєво-наочних образів), понять (думок про найбільш загальні, істотні ознаки предмета чи явища як результат раціонального пізнання), гештальтів і схем дій [2004, 81]. В. Колесов наголошує: «Концепт – це сутність, явлена плоттю слів у своїх змістових формах: у конструктивному – в образі й символі й у структурному – у понятті» [123, 23].

Отже, у ряді наукових робіт диференційним параметром поняття й концепту постає образність, емотивність, оцінка. М. Болдирєв зазначає, що поняття – це раціональний, логічно осмислений концепт, воно виникає шляхом виділення й осмислення істотних характеристик предметів і явищ, у результаті поступового абстрагування від другорядних, індивідуальних ознак, тобто в результаті теоретичного пізнання, а концепт є результатом когніції [2000, 24]. Тим самим, дослідник пропонує єдиний шлях руху при створенні поняття – від концепту, який «відбиває одну чи більше не обов'язково істотних ознак об'єкта», до формування поняття, що «відображає найзагальніші, істотні (логічно сконструйовані) ознаки предмета чи явища». Проте можливим є й інший шлях формування концепту як розширення змісту поняття на підставі пізнавальної діяльності і залучення нових ознак. До того ж пояснення концепту як результату когніції, на відміну від поняття, нам видається необґрунтованим, адже поняття також формується на підставі пізнавальної діяльності. На нашу думку, концепт як інформаційна різносубстратна структура інтегрує поняття як ядерну структуру з іншими результатами пізнавальної діяльності: уявленнями, гештальтами, асоціативно-образними, оцінно-емотивними компонентами тощо.

Відносно зв'язку концепту та значення, лінгвісти й когнітологи розглядають їхню повну тотожність «під дахом» одного знака, або відношення перетину значення й концепту, або включення першого до другого, або активацію значення в концептуальній структурі залежно від контексту й ситуації згідно з позитивістською теорією значення слова як його вживання Л. Вітгенштейна та його послідовників. Звідси випливає протиріччя між обсягом значень одиниць у мові й мовленні: у мові значення тотожне обсягу концепту, у мовленні воно представлене лише актуальним фрагментом концепту за умови гасіння неактуалізованого. Не випадково Д. Лихачов кваліфікував концепт як «алгебраїчне» вираження значення, яким ми оперуємо у своєму мовленні, тому що охопити значення у всій його складності людина просто не встигає [1993, 4], підкреслюючи тим самим те, що концепт заміщує значення слова не в повному обсязі, а лише його фрагмент, до складу якого вчений залучає й індивідуальний досвід людини, а також досвід народу. До цього питання дотичною є дискусія щодо можливості виділення в концепті не лише денотативного, а й конотативного компонентів (оцінок, емотивності, прагматичних складників).

Ототожнення концепту і значення нерідко зводить дефініцію першого до семного набору в семантичній структурі слова. Так, С. Воркачов визначає

концепт як «культурно маркований вербалізований зміст, представлений у плані вираження рядом своїх мовних реалізацій, які утворюють відповідну лексико-семантичну парадигму. План змісту концепту включає як мінімум два ряди семантичних ознак. По-перше, це семи, спільні для всіх його мовних реалізацій, що «скріплюють» лексико-семантичну парадигму й утворюють його понятійну або прототипну основу. По-друге, це семантичні ознаки, відмічені лінгвокультурною, етносемантичною специфікою і пов'язані з ментальністю носіїв мови або з ментальністю національної мовної особистості» [2004, 51].

Згідно із протилежними поглядами, концепт і значення є одиницями різного статусу: значення є мовною сутністю, а концепт – психоментальною. З. Попова і І. Стернін наголошують: «Концепт – одиниця концептосфери, значення – одиниця семантичної системи, семантичного простору мови. Значення своїми системними семами передає певні ознаки, що формують концепт, але це лише частина смислового змісту концепту» [2001, 59]. І. Стернін ставить у залежність розмежування концепту та значення від розділення когнітивної та мовної свідомості. Дослідник підкреслює, що концепт і значення є явищами когнітивної природи, результатами відображення дійсності. При цьому значення є частиною концепту, названою регулярно використаним і відтвореним у певній мовній спільноті мовним знаком і комунікативно релевантною для цієї спільноти. Психолінгвістичний же аналіз семантики слова ускладнює проблему, адже значення, за даними експериментів має більший обсяг, ніж зафіксоване у словниках. Тому варто розмежувати два типи значень: лексикографічне і психологічне, реальне, що є частинами концепту [Стернин 2005, 136-138].

Однак у сучасній семасіології через невизначеність терміна «значення» спостерігається розширення його обсягу до рівня інформації, яка стоїть за мовною одиницею. Тому виникають тлумачення значення як «концепту, зв'язаного знаком» [Никитин 1988, 6], а семантичні сутності в мові ототожнюються з концептами, що є вербалізованими [Jackendoff 1992, 195]. В. Телія підкреслює: «Очевидно, що звукова оболонка виконує знакову функцію лише за умови її асоційованості з позначуваним фрагментом немовного типу [...], ця асоціація і є тим, що в мовознавстві – у різних його напрямах – називають значенням» [1996, 84].

Для психолінгвіста О. Залевської відмінність концепту, значення й поняття полягає в самому тлумаченні концепту як «базового перцептивно-когнітивно-афективного утворення динамічного характеру, що спонтанно функціонує в пізнавальній і комунікативній діяльності індивіда й підкорене закономірностям психічного життя людини, завдяки чому за рядом параметрів відрізняється від понять і значень як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії» [2001, 39]. О. Кубрякова підкреслює: «Концепти – це скоріше посередники між словами й екстралінгвістичною дійсністю, і значення слова не може бути зведеним виключно до концептів, які його створюють» [1996, 92]. Дослідниця не погоджується з А. Вежбицькою в тому, що значення незалежні від мови [Wierzbicka 1992, 3], і вважає, що

незалежними від мови є саме концепти, ідеї, і не випадково, що тільки їх частина отримує мовну об'єктивацію.

Зв'язок концептуального й семантичного проектується у проблему співвідношення індивідуального й колективного в концепті, яка також є дискусійною в сучасній лінгвоконцептології. Значення мовної одиниці повинне бути колективно прийнятним, адже це забезпечує взаєморозуміння у процесах спілкування. Індивідуальні змісти при позначенні й передачі інформації стають також колективним надбанням. Концепти ж містять індивідуальні відчуття, почуття, образи, ментальні структури, однак вони багато в чому детерміновані мовною категоризацією, процесами соціалізації, інкультурації. Тому при аналізі концептів треба враховувати як індивідуальні особливості, так і етнічну, групову, колективну репрезентацію. О. Залевська проводить чітку межу між концептами як надбанням індивіда й конструктами як редукованими на логіко-раціональній основі продуктами наукового опису [2000, 39].

Друге питання стосується залежності концепту від мовної вербалізації. Одні дослідники вважають їх повністю вербалізованими [Jackendoff 1992; Бабушкин 1996]. Це призводить до тлумачення концепту як «парадигматичної структури, що виводиться із синтагматичних відношень імені, фіксованих у тексті» [Чернейко, Долинский 1996, 20-41]. Л. Чернейко кваліфікує концепт як «зміст слова – і денотативний, і конотативний, який відображає уявлення носіїв певної культури про характер явища, що стоїть за словом у різноманітності його асоціативних зв'язків» [1995, 75].

Інші мовознавці розглядають концепт як частково вербалізовану одиницю концептосистеми. Як уже зазначалося, О. Кубрякова поєднує в дефініції концепту «оперативну одиницю пам'яті, ментального лексикона, концептуальної системи і мови мозку». Дослідниця вважає, що «найважливіші концепти виражені в мові, але частина інформації представлена у психіці принципово іншим способом, тобто ментальними репрезентаціями іншого типу – образами, картинками, схемами» [1996, 90-92]. Концепт витлумачують і як квант досвіду, що може мати мовоподібну чи картиноподібну репрезентацію [Paivio 1986], відповідати зоровим образам, ментальним моделям і пропозиційним структурам [Johnson-Laird 1988]. Такі погляди зумовлені теоріями автономності процесів мислення й вербалізації [Bierwisch 1983, 122-124], розробками проблеми функціональної асиметрії правої та лівої півкуль головного мозку людини, модулярними теоріями. Представниця модулярного підходу М. Шварц трактує концепт як елементарну ментально організовану одиницю, що виконує функцію збереження знань про світ в абстрактному форматі [Schwarz 1996, 55].

Способи вербалізації концептуальної інформації визначає мова, її система, що склалася протягом тривалого часу і багато в чому сприяла концептуалізації. Однак концептуалізація є динамічним і більш нестійким процесом, ніж мовні зміни. Кожний історичний період у житті етносу вносить відповідні корекції до процесів концептуалізації згідно зі змінами світоглядних позицій, ідеології, норм моралі, оцінок і цінностей тощо, хоч

незмінними залишаються культурні традиції матеріального й духовного існування народу, які фіксуються в «осадових» дискурсах міфології, фразеології. фольклору, релігії тощо. Саме тому З. Попова та І. Стернін розрізнюють етійкі й нестійкі концепти: перші мають регулярні, закріплені за ними мовні засоби вербалізації, актуальні для мислення та спілкування, другі не мають таких мовних засобів, є глибоко особистісними, рідко вербалізуються або практично не вербалізуються [2001, 39]. Наявність мовної репрезентації концепту підтримує його у стабільному стані, надаючи концепту статус загальновідомого.

Теза про повну незалежність концептів від «знань у мові» [Вежбицка 1996] переважно ґрунтується на психолінгвістичних і психологічних теоріях автономності процесів мислення від вербалізації. Прибічники невербальної природи концепту розглядають його як головну одиницю свідомості, як чистий смисл, що не набув мовної форми як першозміст і першообраз. архетип, константу [Колесов 2004, 19].

Третім питанням є кваліфікація концепту за його належністю певному суб'єктові концептуалізації: індивіду, групі, етносу, людству. З огляду на це ми виокремили типи концептів за параметром суб'єкта концептуалізації. поділяючи їх на ідіоконцепти, властиві свідомості окремого індивіда; узуальні концепти, характерні для певної групи (наприклад, науковців певного фаху. представників певної професії або роду занять і т. ін.); етноконцепти, властиві всім представникам етнічної спільноти; загальнолюдські концепти, відомі всьому людству й репрезентовані в різних мовах [Селиванова 1999, 12]. В. Карасик на основі шарів культурних концептів Ю. Степанова виокремлює три типи концептів за параметром суб'єкта концептуалізації: загальнонаціональний концепт, концепт субкультури і внутрішню форму концепту, відому лише фахівцям [1996, 3].

Співіснування універсальних, етнічних, групових й індивідуальних концептів, певний перетин чи поєднання їх у колективній чи індивідуальній свідомості визначає можливість окремої людини бути зрозумілою іншій на підставі певної знакової системи (мови, продуктів культури групи, етносу чи цивілізації в цілому) і соціально й культурно маркованої діяльності. До того ж у значенні мовних одиниць – у семантиці слів і фразеологічних зворотів – фіксуються колективні та стабільні смисли [Карасик 2006, 5]. «Завдяки постійному обміну знаннями між людьми концепт з індивідуального, особистісного утворення стає надособистісним знанням, а колективне знання, у свою чергу, вносить корективи до змісту особистісного знання» [Сусов, Сусов 2006, 17]. Параметр суб'єкта концептуалізації визначає обсяг і зміст концепту (за А. Вежбицькою, виокремлюється концепт-мінімум, максимум та енциклопедичний додаток, концепти відображають наукову чи наївну картину світу і т. ін. [Wierzbicka 1992]).

Четвертим складним і дискусійним питанням лінгвоконцептології є структура концепту. Метафорично концепт представляють у вигляді хмари (З. Попова), або сніжної грудки (М. Болдирєв), або плоду (І. Стернін). В основу структури концепту покладені різноманітні ментальні репрезентації, ідеалізовані когнітивні моделі: пропозиції, схеми, фреймові мережі, сценарії,

ментальні простори тощо. Більшість дослідників обстоюють польову модель концепту, яка містить ядро та периферію. Ядерна зона нерідко ототожнюється зі значенням відповідної ключової лексеми [Попова, Стернин 2001], з поняттям, яке часто-густо також постає у вигляді семного набору ключового слова; з образом предмета чи явища [Болдырев 2000, 26] або ієрархічною схемою категоризації; із відносно істиннісною, несуперечливою інформацією, сформованою мережею пропозиційних структур (предикатно-актантних рамок) [Селиванова 2000] і т. ін. Периферія концепту представлена також по-різному: дистрибуцією ключового слова, асоціативними зв'язками з іншими концептами; поглибленою інформацією, суб'єктивними досвідними знаннями, конотативними елементами тощо. І. Стернін пропонує у якості ядра концепту базовий шар як чуттєвий образ, що кодує концепт як мисленнєву одиницю в УПК. На чуттєвий образ нашаровуються інші концептуальні ознаки, що відображають розвиток концепту, його відношення з іншими концептами [2001, 58-59].

Дослідники розглядають сіткову структуру концепту, представляють його у мережі структурованих концептуальних сфер (доменів), асоціатів вербальної сітки тощо. Інколи структура концепту представлена у вигляді рівневої моделі або кількох шарів: смислового та вербального або смислового, образно-асоціативного та предметно-почуттєвого [Ніконова 2007, 251]. Ю. Степанов, демонструючи історичну мінливість концепту, виокремив у його структурі етимологічний шар, який є основою концепту; історичний шар, що сформувався протягом розвитку концепту, й активний шар, актуальний для сучасного стану [1997, 21-44]. Автори колективного навчального посібника «Введение в когнитивную лингвистику» виокремлюють у складі концепту понятійний, образно-перцептивний і ціннісний рівні: перший співвіднесений із денотатом, другий – із гештальтом, третій – з оцінкою предмета концептуалізації в етносвідомості й культурі [2005, 73]. Деякі дослідники, розглядаючи польову природу концепту, долучають до неї різні ціннісні шари: етнопсихологічний, лінгвокультурологічний, соціодискурсивний [Приходько 2006, 213].

Альтернативною позицією розгляду концепту є дифузність, розпливчастість його структури, яку в принципі змоделювати неможливо: «Усередині концепту перетікають і переливаються концептуальні ознаки, концепт не має чітких абрисів і меж, [...] жорсткої послідовності шарів; їхнє взаємне розташування індивідуальне й залежить від умов формування концепту в кожної особистості» [Попова 1999, 11]. Однак за умови такої дифузності, на нашу думку, було б неможливим оперування концептуальною інформацією, її інтегрування з мовними знаннями, які є жорстко структурованими, про що свідчать дані як асоціативних експериментів, так і експериментальна діяльність у галузі нейропсихолінгвістики. Як здається, принцип дифузності концептів зумовлений намаганням відокремити мовне як структуроване й концептуальне як розмите та невизначене в пізнавальних процесах.

Ми обстоюємо концепт як інформаційну когнітивну структуру свідомості, певним чином організовану та вбудовану до колективної чи індивідуальної концептосистеми. Зв'язки концепту із внутрішнім лексиконом (знаннями в мові та про мову) підпорядковані механізмам взаємодії, кодовим

переходам вербального й концептуального у свідомості людини. Концепт структурується на підставі психофункціональної континуальності [Langacker 1988, 23] і синергетичності свідомості з урахуванням різних психічних функцій і пізнавальних механізмів. *Ознаками* концепту є неізольованість, тобто зв'язаність з іншими концептами; відкритість як невичерпність їхнього змісту; наявність їх у межах певним чином організованих концептуальних доменів, які є фоном концепту; цілісність і нежорстка структурованість; динамізм і креативність як здатність змінюватися, поповнюватися новим знанням, уточнюватися.

П'яте питання лінгвоконцептології передбачає обґрунтування типології концептів. Вибір типу концепту залежить від параметрів класифікації. За способом концептуалізації дослідники виокремлюють такі типи концептів: уявлення як узагальнені чуттєво-наочні образи, що розглядаються як ядро концепту; схеми як абстрактні конфігурації образів; поняття як найбільш істотні його ознаки; фрейми різних типів як способи представлення стандартних знань і т. ін., а також пізнавальні та художні концепти, які відрізняються більш жорсткою й менш жорсткою детермінованістю та підпорядкованістю законам логіки [Алефиренко 2005, 58]. Залежно від ролі концептів у структурі свідомості вони непослідовно диференціюються на культурні, ментальні, міфологічні, ідеологічні, філософські, адже один концепт може розглядатися в кожному із наведених типів. На підставі параметра об'єкта концептуалізації виокремлюються антропоконцепти, натурфакти, артефакти, культурні, ідеологічні, емоційні концепти та концепти-архетипи. В. Нерознак уважає культурним концептом лише такий, якого немає в інших мовах. Слідом за ним О. Савицький розглядає неможливість перекладу концептів російської культури «пошлость», «порядочность» [Аксиологическая лингвистика 2003]. В. Карасик і В. Слишкін виокремлюють у культурних концептах принаймні три складники: образ, поняття, цінність [2001, 73]. За обсягом інформації концепти класифікуються на нульові при відсутності концепту, еталонні (у пересічних носіїв мови), специфіковані, енциклопедичні [Селиванова 1999, 12]; за якістю інформації – на понятійно-логічні, образно-художні, парадоксальні. С. Аскольдов поділяв концепти на художні (в мистецтві) і пізнавальні (в науці), однак відмічав, що цей поділ не є абсолютним. Художні концепти, на його думку, є психологічно ускладненими, розпливчастими, асоціативними, динамічними, до кінця не розкритими [1997, 267-275].

У сучасній лінгвістиці тексту й когнітивній поетиці розробляється поняття текстового (художнього [Аскольдов 1997]) концепту, що «характеризує авторський вибір концептуальних пріоритетів і формує індивідуально-авторську картину світу в художньому творі, яка визначається естетичними домінантами письменника» [Ніконова 2007, 170]. Українська дослідниця О. Кагановська визначає текстовий концепт як «мовленнєво-розумове утворення змістового плану, яке характеризується багатосмисловою напруженістю й надкатегоріальністю і на текстовому рівні імплікує сукупність певних ознак метаобразів художнього твору з метою їхньої подальшої імплікації» [2002, 24]. Зв'язок концептуальних ліній тексту формує концептуальну структуру.

8. Методика концептуального аналізу.

Сучасні мовознавчі студії опинились під потужною хвилею наукових праць, присвячених аналізові й описові різноманітних концептів і виконаних, як зазначають автори робіт, у розрізі когнітивізму. Ця хвиля викликала, з одного боку, обурення й непорозуміння у прихильників «традиційної лінгвістики». З іншого боку, захоплення лінгвоконцептологічною проблематикою при відсутності чітких методик, інструментарію й понятійного апарату зумовило досить вільне тлумачення предмета й об'єкта аналізу та невдалі спроби підмінити традиційний семантичний аналіз нібито концептуальним. Опис концептів набув характеру вільного спостереження за їхніми ключовими словами в контексті, що викликало дивну дискусію із приводу того, що може і що не може бути концептом.

При цьому багатьох із численних дослідників концептів не хвилювали питання щодо того, як співвідноситься концепт з організацією свідомості, пам'яті людини, її пізнавальною здатністю; а також яке відношення має до опису концептів складний понятійний апарат і процедури моделювання когнітивної та комп'ютерної лінгвістики. Не можна в цілому не погодитися зі словами деяких російських науковців, які зазначають: «Зараз у вітчизняній науці про мову стало надзвичайно модним включати себе до числа прибічників когнітивного підходу («нової парадигми»), хоч для такого кроку не завжди наявні вагоме підґрунтя й відповідна професійна підготовка: когнітологія своєю базою має насамперед когнітивну психологію, що передбачає якесь розуміння процесів взаємодії нейробіологічних механізмів при формуванні ментальних образів і станів» [Сусов, Сусов 2006, 14]. Відтак аналіз концептів у мовознавстві не може бути довільно дескриптивним, а повинен ґрунтуватися передусім на знаннях у галузях психології, теорії пізнання, теорії інформації з урахуванням доробку комп'ютерного моделювання.

Поширення концептологічних описів у сучасному мовознавстві набуло характеру епідемії, хвороби, яку лінгвісти жартома назвали концептовітом. Звідси випливає питання стосовно правомочності існування концептуального аналізу як методу лінгвістики. Що він позначив у мовознавстві: черговий тупиковий стан чи новий етап науки про мову? На наш погляд, концептуальний аналіз є новим конструктивним лінгвістичним методом, загальними процедурами якого є формалізація, ідеалізація й моделювання. Головною метою цього методу є реконструкція когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості, які опосередкують формування й упорядкування знань про об'єкти дійсності та результати внутрішнього рефлексивного досвіду. Концептуальний аналіз передбачає опис структур цих знань із застосуванням метамов лінгвістики або природної мови на базі різноманітних когнітивних моделей.

У сучасній лінгвоконцептології метод концептуального аналізу розглядається, з одного боку, як аналіз концептів, з іншого, як аналіз за допомогою концептів [Никитина 1987, 117]. Російський психолінгвіст Р. Фрумкіна зазначає, що між різними авторами немає згоди не тільки відносно того, яким повинен бути набір процедур, котрий треба вважати концептуальним аналізом, а і стосовно того, що слід вважати його результатом [1995, 96]. Дослідниця

наголошує на тому, що концептуальний аналіз є не стільки окремим методом, скільки сукупністю методик, об'єднаних спільною метою [1992, 3]. Однак будь-який метод є сукупністю процедур, деякі з яких мають статус окремих методик і навіть методів.

У науковій літературі існує чимало підходів до опису концептів. Виокремлення лінгвоконцептології як галузі когнітивної лінгвістики визначило позитивні й негативні наслідки для концептуального аналізу. З одного боку, воно зумовило більш чіткі завдання розробки цього методу, сприяло формулюванню його принципів і засад. З іншого боку, при описі концептів дослідники часто-густо захоплюються мовною репрезентацією, ототожнюючи глибинні семантичні ролі із поверхневими мовними функціями, що призводить до ігнорування будь-якої базової когнітивної моделі і зводить концептуальний аналіз до опису валентності мовних одиниць, здебільшого – ключових репрезентантів концепту – або до опису його метафоричних моделей. Унаслідок цього когнітивні механізми залишаються скритими за численними мовними фактами.

Нерідко відбувається і зворотне явище, коли пропонується певна модель концепту, до якої «підтягуються» різноманітні мовні факти, які нерідко не вкладаються у її межі і тому залишаються поза увагою дослідника. З огляду на це виникає потреба в моделі нового типу, яка б у спрощеному ідеалізованому вигляді відтворювала насамперед психоментальну реальність концептуалізації і її мовне забезпечення, бодай почасти експонувала б синергетичність суперсистеми свідомості, у якій мова є однією з підсистем, пов'язаною з різними пізнавальними процесами. Моделювання концепту повинне застосовувати принцип двовекторності, постульований ще Л. Виготським – рух від думки до слова і від слова до думки [1982, 305], тобто від зовнішнього мовного позначення до структури знань про позначене і навпаки. Цей принцип убезпечує від абсолютизації мовного чи концептуального, уможливлює встановлення зв'язків між ними. При цьому визначальними моментами аналізу є вибір однієї з позицій антиномій когнітивізму / конекціонізму, модуляризму / холізму, а також обґрунтування концепту у колі феноменів поняття, значення, встановлення його структури відповідно до функціональної організації свідомості.

Дослідники вважають концептуальний аналіз продовженням семантичного, результатом експансії семантичних досліджень до сфер різних наук у 80-ті р. р. XX ст. «Звернення багатьох лінгвістів-семантиків до когнітивістської орієнтації» пояснюється тим, що «формальні числення, побудовані логіками, є нелегкими для засвоєння і відлякують чистих гуманітаріїв» [Сусов, Сусов 2006, 15]. Лінгвісти намагаються встановити розбіжності між семантичним і концептуальним аналізом. На думку М. Нікітіна, ці два типи аналізу різняться знаковою репрезентабельністю семантичного й ментальною абстрагованістю та специфікованістю концептуального аналізу [1988, 74]. С. Жаботинська їхньою головною відмінністю вважає лінійність першого (простий перелік сем) і реляційну модельність, схемність, вищий рівень категорійної абстракції другого [1999, 12-13]. Дослідниця наголошує, що розмежування семантичного та концептуального аналізу можливе за двома головними критеріями – ступенем абстрагованості й композиційністю: використана підсвідомо

концептуальна схемна структура «може не мати прямих мовних засобів для своєї експлікації; вона реконструюється в результаті інтроспекції дослідника, його вміння бачити за множинністю різноманітних фактів мови певну закономірність» [2004, 82]. О. Кубрякова висловлює думку про роз'яснювальний відносно слова характер семантичного аналізу і відносно знань про світ характер концептуального. Вона зазначає: «Якщо перший спрямований на експлікацію семантичної структури слова, уточнення денотативних, сигніфікативних і конотативних значень, які реалізують її, то концептуальний аналіз являє собою пошук тих загальних компонентів, що підведені під один знак» [1991, 85]. Однак концептуальний аналіз ґрунтується не лише на абстрактних схемах, а і являє собою опис кореляції конкретних структур знань. Семантичний аналіз може мати характер нелінійної репрезентації, не простого переліку сем, а моделі їхніх зв'язків у структурі значення. Тому, як здається, головну відмінність цих видів аналізу треба шукати в самому підході: від слова до думки – для семантичного, і від думки до слова – для концептуального [Селиванова 2000, 122].

Процедури концептуального аналізу відмінні в різних напрямах і течіях. Головною проблемою різних підходів до концептуального аналізу є пошук проміжної метамови опису концептів. Якщо така метамова не використовується, то концептуальний аналіз обмежується дистрибутивним і контекстуальним аналізом, який інтерпретує зміст певного поняття шляхом опису контекстного оточення й пояснення різних метафоричних перенесень ключового знака концепту та його дистрибуції. Такий підхід багатьма лінгвістами сприймається досить критично через інтроспективність і суб'єктивізм.

На нашу думку, методика концептуального аналізу повинна ураховувати насамперед досвід моделювання різноманітних структур репрезентації знань, апробованих на мовному й текстовому матеріалі. Визначальною для моделей концептуального аналізу є демонстрація зв'язків різних пізнавальних механізмів свідомості й позасвідомого, кореляція різних компонентів моделей. Зразки такого типу концептуального аналізу ґрунтуються на запропонованій нами моделі ментально-психонетичного комплексу [Селиванова 2000; 2007] (детальніше див. розділ 3) і представлені в аналізі як концептів, що мають предметну репрезентацію [Казимир 2006], так і концептів-абстракцій [Цапок 2004].

Література

1. *Агибалов А.К. Вероятностная организация внутреннего лексикона человека. – СПб., 1995.*
2. *Аксиологическая лингвистика. Игровое и комическое в общении. – Волгоград, 2003.*
3. *Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова: Синергетика языка, сознания, культуры. – М., 2002.*
4. *Алефиренко Н.Ф. Проблемы вербализации концепта. – Волгоград, 2003.*
5. *Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. – М., 2005.*
6. *Анисимова Н.П. К интерпретации теории прототипов Э. Рош во Франции // Психолингвистические исследования слова и текста. – Тверь, 1997.*
7. *Арутюнова Н.Д. Понятие пропозиции в логике и лингвистике // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1976. – Т. 35. – № 1.*
8. *Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., 2005.*
9. *Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М., 1997.*
10. *Бабушкин А.П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001.*

11. *Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж, 1996.*
12. *Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Пер. с 3-го фр. изд. Е.В. Вентцель. Т.В. Вентцель. – М., 1955.*
13. *Баранов А.Н Категории искусственного интеллекта в лингвистической семантике. Фреймы и сценарии. – М., 1987.*
14. *Баранов А.Н. Лингвистическая теория аргументации. Когнитивный поход: Дис. ... докт. филол. н. – М.,1990.*
15. *Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной семантики // Изв. АН. Сер. лит. и яз. – 1997. – Т. 56. – № 1.*
16. *Баранов А.Н., Паршин П.Б. К построению словаря терминов когнитивной науки // Когнитивные исследования за рубежом. – М., 1990.*
17. *Бартминьский Е., Небжеговская С. Когнитивное определение, профилирование понятий и субъектная интерпретация мира // Когнитивная лингвистика конца XX века. – Минск, 1997. – Ч. 1.*
18. *Бацевич Ф.С. Когнітивне і лінгвістичне в процесах вербалізації // Мовознавство. – 1997. – № 6.*
19. *Бейтс Э. Интенции, конвенции и символы // Психолингвистика. – М., 1984.*
20. *Белый Б.И. Особенности переработки информации в правом и левом полушарии мозга человека // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. – 1982. – Т. 82. – Вып. 7.*
21. *Березин Ф.М. О парадигмах в истории языкознания XX в. // Лингвистические исследования в конце XX века: Сб. обзоров. – М., 2000.*
22. *Берестнев Г.И. О когнитивном подходе к частям речи // Языковая категоризация. – М.,1997.*
23. *Бєлєхова Л.І. Словесний поетичний образ в історико-типологічній перспективі: лінгвокогнітивний аспект. – Херсон, 2002.*
24. *Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Мозг, разум, поведение. – М., 1988.*
25. *Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Л., 1990.*
26. *Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. – Тамбов, 2000.*
27. *Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М., 1997*
28. *Бюлер К. Теория языка / Перевод с нем. – М., 1993.*
29. *Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие / Карасик В.И., Пименова М.В. и др. – Кемерово, 2005.*
30. *Вежбицка А. Язык. Культура. Познание. – М.,1996.*
31. *Величковский Б.М. Современная когнитивная психология. – М.,1982.*
32. *Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. – М., 1958.*
33. *Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992.*
34. *Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – М., 2004.*
35. *Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 8 т. – М., 1982. – Т. 2.*
36. *Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования // Новое литературное обозрение. – М.,1996.*
37. *Герасимов В.И. К становлению «когнитивной грамматики» // Современные зарубежные грамматические теории. – М.,1985.*
38. *Герасимов В.И., Петров В.В. На пути к когнитивной модели языка // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып. 23.*
39. *Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы, 1997.*
40. *Гик М.Л., Холиок К.Дж. Когнитивная основа переноса знаний. – М., 1990.*
41. *Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – Харьков; М., 2001.*
42. *Горошко Е.И. Функциональная асимметрия мозга, язык, пол. Аналитический обзор. – М., 2005.*
43. *Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации. – М., 2003.*
44. *Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці, 1999.*
45. *Гумбольдт В. фон Язык и философия культуры / Пер с нем. – М., 1985.*
46. *Дейк Т. ван Язык. Познание. Коммуникация. – М.,1989.*
47. *Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века. – М, 1995.*
48. *Демьянков В.З. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория // Язык и структура представления знаний. – М., 1992.*
49. *Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4.*
50. *Демьянков В.З. Теория языка и динамика американской лингвистики на страницах журнала «Language» // Вопросы языкознания. – 1988. – № 4.*
51. *Джонсон-Лэрд Ф. Процедурная семантика и психология значения // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып. 23.*
52. *Добровольский Д.О. К проблеме фразеологических универсалий // Филологические науки. – 1999. – № 2*
53. *Добровольский Д.О. Основы структурно-типологического анализа фразеологии современных германских языков (на материале немецкого, английского и нидерландского языков): Автореф. дис. ... докт. филол. н. – М., 1990.*
54. *Жаботинская С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка). – М., 1992.*
55. *Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки. – Черкаси, 1999. – Вип. 11.*

56. *Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: фреймовые сети // Мова. – Одесса, 2004. – № 9.*
57. *Жаботинська С.А. Посесивна конструкція і концептуальні трансформи // Мова. Людина. Світ. До 70-річчя проф. М.П. Кочергана. – К., 2006.*
58. *Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М., 2000.*
59. *Залевская А.А. Психолингвистический поход к проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001.*
60. *Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М., 1988.*
61. *Иванова О.В. Исследования семантической области с помощью фреймов. – Л.,1986.*
62. *Ильюченок Р.Ю. и др. Взаимодействие полушарий мозга у человека: Установка, обработка информации, память. – Новосибирск, 1989.*
63. *Ирисханова О.К. О теории концептуальной интеграции // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 2001. – Т. 60. – № 3.*
64. *Исследования по когнитивным аспектам языка // Учен. записки Тартуского ун-та. – Тарту,1990.*
65. *Кабардов М.К., Матова М.А. Межполушарная асимметрия и вербальные и невербальные компоненты познавательных способностей // Вопросы психологии. – 1988. – № 6.*
66. *Кагановська О.М. Текстові концепти художньої прози. – К., 2002.*
67. *Казимир І.І. Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу: Автореф. дис. ... канд. філол. н. – Харків, 2007.*
68. *Казначеев В.П., Спиркин Е.А Космопланетарный феномен человека. – Новосибирск,1991*
69. *Карасик В.И. Зеркальный концепт «простота» // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія Романо-германська філологія. – Харків, 2006. – № 726.*
70. *Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: Культурные концепты. – Волгоград, Архангельск, 1996.*
71. *Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004.*
72. *Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001.*
73. *Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.*
74. *Карпенко-Иванова У. Фрейм «вооруженное противостояние» в русской, английской, итальянской культурно-языковой традиции. – К., 2006.*
75. *Касевич В.Б. Языковые структуры и когнитивная деятельность // Язык и когнитивная деятельность. – М.,1989.*
76. *Кацнельсон С.Д. Заметки о падежной теории Ч. Филлмора // Вопросы языкознания. – 1988. – №1.*
77. *Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – М., 2004.*
78. *Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта. – М., 1983.*
79. *Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М., 2000.*
80. *Когнитивная и компьютерная лингвистика. – Казань, 1994.*
81. *Когнитивная лингвистика конца ХХ в: Материалы межд. конф.: В 3-х ч. – Минск, 1997.*
82. *Когнитивная наука и интеллектуальная технология: Реферативный сборник. – М., 1991.*
83. *Когнитивные аспекты лексики. – Тверь, 1991.*
84. *Когнитивные аспекты языковой категоризации. – Рязань, 2000.*
85. *Колесов В.В. Язык и ментальность. – СПб., 2004.*
86. *Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.,1990.*
87. *Концептуализация и смысл. – Новосибирск,1990.*
88. *Котик Б.С. Межполушарное взаимодействие у человека. – Ростов-на-Дону, 1992.*
89. *Кравченко А.В. Язык и восприятие. Когнитивные аспекты языковой категоризации. – Иркутск, 1996.*
90. *Кругликов Р.И. Творчество и память // Интуиция, логика, творчество. – М., 1987.*
91. *Кубрякова Е.С. Введение // Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М., 1991.*
92. *Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма. Лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4*
93. *Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.,1988.*
94. *Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997.*
95. *Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине ХХ века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца ХХ века. – М., 1995.*
96. *Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М., 2004.*
97. *Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М, 1996.*
98. *Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Падежная грамматика // Современные зарубежные грамматические теории: Сб. научно-аналитических обзоров / Под ред. Ф.М. Березина, Е.С. Кубряковой. – М., 1985.*
99. *Лакофф Дж. Когнитивное моделирование // Язык и интеллект / Под ред. В.В. Петрова. Пер с англ. В.И. Герасимова и В.П. Нерознака. – М., 1996.*
100. *Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры: Сборник / Общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журинской. – М., 1990.*
101. *Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999.*
102. *Лисиченко Л.А. Мовна картина світу та її рівні // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – 1998. – Т. 6.*

103. *Лисиченко Л.А. Рівні мовної картини світу і їхня взаємодія // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. – Харків, 2005. – Вип. 16.*
104. *Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. – № 5-6.*
105. *Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Изв. РАН. – Т. 52. – 1993.*
106. *Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М., 1997.*
107. *Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991.*
108. *Логический анализ языка. Модели действия. – М., 1992.*
109. *Логический анализ языка. Образ человека в зеркале языков и культур. – М.,1999.*
110. *Логический анализ языка. Языки эстетики: концептуальные поля прекрасного и безобразного. – М., 2004.*
111. *Локк Дж. Сочинения: В 3 т. – М., 1985. – Т. 1.*
112. *Лосев А.Ф. Имя. – СПб., 1997.*
113. *Лукашевич Е.В. Когнитивная семантика: эволюционно-прогностический аспект. – М., 2002.*
114. *Лукин В.А. Концепт истины и слово истина в русском языке (Опыт концептуального анализа рационального и иррационального в языке) // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4.*
115. *Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., 1979.*
116. *Ляпин С.Х. Концептология: К становлению похода // Концепты. Научные труды Центроконцепта. – Архангельськ, 1997. – Вып. 1.*
117. *Маккормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. – М.,1990.*
118. *Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К., 2004.*
119. *Манакін В.М. Концепт слово в різномовних віддзеркаленнях // Проблеми зіставної семантики. – К., 2001.*
120. *Маслова В.А. «Языковая картина мира» и «поэтическая картина мира» и их роль в межкультурной коммуникации // Ученые записки Таврического нац. ун-та. Филологические науки. – Симферополь, 2004. – Т. 17 (56).*
121. *Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. – Минск, 2004.*
122. *Мегентесов С.А. Семантический перенос в когнитивно-функциональной парадигме. – Краснодар,1993.*
123. *Ментальная репрезентация: динамика и структура. – М., 1998.*
124. *Миллер Д., Галантер Ю., Прибрам К. Планы и структура поведения // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы. – М., 2003.*
125. *Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып. 23.*
126. *Минский М. Фреймы для представления знаний. – М.,1979.*
127. *Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. – Л., 1980.*
128. *Мышление, когнитивные науки, искусственный интеллект. – М.,1988.*
129. *Найссер У. Познание и реальность. – М., 1981.*
130. *Найссер У. Что такое когнитивная психология? // П.Я. Гальперин, А.Н. Ждан История психологии. XX век: Хрестоматия. – М., 2003.*
131. *Неретина С.С. Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм Абеляра. – М., 1995.*
132. *Никитин М.В. Метафора: уподобление vs. интеграция концептов // С любовью к языку. Посвящается Е.С. Кубряковой. – М.-Воронеж, 2002.*
133. *Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Наука, 1988.*
134. *Никитина С.Е. Семантический анализ языка науки. На материале лингвистики. – М., 1987.*
135. *Ніконова В.Г. Трагедійна картина світу в поетиці Шекспіра. – Дніпропетровськ, 2007.*
136. *Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып. 23.*
137. *Новое в зарубежной лингвистике. Компьютерная лингвистика – М.,1989. – Вып. 24.*
138. *Павиленис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. – М., 1983.*
139. *Палагин А.В. О соотношении когнитивного и креативного начал в современных интеллектуальных информационных системах // Межд. конф. «Знание – Диалог – Решение»: Сб. науч. тр. – Ялта, 1995. – Т.1.*
140. *Панкрац Ю.Г. Пропозициональные структуры и их роль в формировании языковых единиц различных уровней. – Минск-М., 1992.*
141. *Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX в. // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2.*
142. *Петров В.В. От философии языка к философии сознания. Новые тенденции и их истоки // Философия, логика, язык. – М., 1987.*
143. *Петров В.В., Переверзев В.Н. Обработка языка и логика предикатов. – Новосибирск, 1991.*
144. *Петрова С.Н. Когнитивная парадигма и семантика понимания // Мышление, когнитивные науки, искусственный интеллект. – М., 1988.*
145. *Петрова Т.Е. Особенности построения текста в аспекте функциональной асимметрии мозга: Дис. ... канд. филол. наук. – СПб., 2001.*
146. *Пиаже Ж. Генетический аспект языка и мышление // Психолингвистика. – М., 1984.*
147. *Пигалев А.И. Культурология. – Волгоград, 1999.*
148. *Полюжин М.М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення. – Ужгород, 1999.*
149. *Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001.*
150. *Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж, 1999.*

151. *Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988.*
152. *Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.*
153. *Почепцов О.Г. Языковая ментальность: способы представления мира // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6.*
154. *Представление и использование знаний. – М., 1990.*
155. *Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. – Запоріжжя, 2008.*
156. *Приходько А.М. Концепт як об'єкт зіставного мовознавства // Мова. Людина. Світ. До 70-річчя проф. М.П. Кочергана. – К., 2006.*
157. *Радзієвська Т.В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху // Мовознавство. – 1997. – № 4–5.*
158. *Радзієвська Т.В. Концептуалізація ментального простору в українській мові // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 107–117.*
159. *Радзієвська Т.В. Сумління і совість крізь призму української мови // Мовознавство. – 1999. – № 1.*
160. *Раздієвська Т.В. Український концепт гріх: семантика, синтаксис, прагматика // Проблеми зіставної семантики. – К., 2001.*
161. *Рассел Б. Исследования значения и истины / Пер. с англ. – М., 1999.*
162. *Рахилина Е.В. Основные идеи когнитивной семантики // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002.*
163. *Розеншток-Хюсси О. Речь и действительность / Пер. с англ. – М., 1994.*
164. *Розина Р.И. Когнитивные отношения в таксономии. Категоризация мира в языке и тексте // Вопросы языкознания. – 1994. – № 6.*
165. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.,1988.*
166. *Рудакова А.В. Когнитология и когнитивная лингвистика. – Воронеж, 2002.*
167. *С любовью к языку. Посвящается Е.С. Кубряковой. – М.-Воронеж, 2002.*
168. *Селиванова Е.А. Исследовательские возможности ментально-психонетического комплекса // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія Романо-германська філологія. – Харків, 2004. – № 635.*
169. *Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология. – К., 2000.*
170. *Селиванова Е.А. Когнитивные модели синтаксических структур с образно-метафорическим компонентом // Межкультурные коммуникации: пространство и время. – М., 2004.*
171. *Селиванова Е.А. Ментально-психонетический комплекс в синергии языкового сознания // Речевая деятельность. Языковое сознание. Общающиеся личности. ХУ Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. Памяти А.А. Леонтьева. – М.–Калуга, 2006.*
172. *Селиванова Е.А. Принципы концептуального анализа // Актуальні проблеми менталінгвістики.– К.-Черкаси, 1999.*
173. *Селиванова Е.А. Процессы неологизации в ракурсе динамики этносознания // Лексико-грамматические инновации в современных восточнославянских языках: Материалы 3-й Международной научной конференции. – Днепропетровск, 2007.*
174. *Селіванова О.О. Концептуальний аналіз: проблеми та принципи // Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Серія Лінгвістика. – Херсон, 2006. – Вип. 4.*
175. *Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К.-Черкаси, 2004.*
176. *Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006.*
177. *Селіванова О.О. Теоретичні засади і дослідницькі можливості концептуального аналізу // Нова філологія: Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2007. – № 27.*
178. *Семиотика. – М.,1983.*
179. *Сергеев В.М. Проблемы понимания // Теория и модели знаний. – Тарту,1985.*
180. *Сергиенко Е.А., Дозорцева А.В. Функциональная асимметрия мозга // Современная психология: Справочное руководство. – М., 1999.*
181. *Скрэгг Г. Семантические сети как модели памяти // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 12.*
182. *Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М, 2002.*
183. *Современная психология: Справочное руководство. – М., 1999.*
184. *Современные теории познания: Сб. обзоров и реф. – М.,1992.*
185. *Солсо Р.Л. Когнитивная психология.– М., 1996.*
186. *Сонин А.Г. Когнитивная лингвистика: Становление парадигмы. – Барнаул, 2002.*
187. *Степанов Ю.С. Индоевропейское предложение. – М., 1989.*
188. *Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования. – М., 1997.*
189. *Стернин И.А. Значение и концепт: сходства и различия // Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация. – Калуга, 2005.*
190. *Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001.*
191. *Сукаленко Н.И. Александр Афанасьевич Потебня и ... Джордж Лакофф // Вісник Харківського національного університету. – Харків, 2004. – № 635.*
192. *Сукаленко Н.И. Образно-стереотипная языковая картина мира как отражение эмпирического обыденного сознания: Дис. ... докт. филол. наук. – Харьков, 1991.*

193. *Сусов А.А., Сусов И.П. Размышления о концептах // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія Романо-германська філологія. – Харків, 2006. – № 726.*
194. *Тарасова Е.В. Когнитивные основания системной организации речи // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія Романо-германська філологія. – Харків, 1999. – № 424.*
195. *Телия В.Н. О специфике отражения мира психики и знания в языке // Сущность, развитие и функции языка. – М., 1987.*
196. *Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.*
197. *Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с франц. – М., 1988.*
198. *Урысон Е.В. Языковая картина мира VS обиходные представления // Вопросы языкознания. – 1998. – № 2.*
199. *Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.,1988.*
200. *Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1981. – Вып. 10.*
201. *Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. – М., 1981. – Вып. 10.*
202. *Фодор Дж., Пылишин З. Коннекционизм и когнитивная структура // Язык и интеллект. – М.,1996.*
203. *Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемиология? // Язык и наука конца XX века: Сборник статей. – М., 1995.*
204. *Фрумкина Р.М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога // Научно-техническая информация. – 1992. – Сер. 2. – № 3.*
205. *Фрумкина Р.М. Психолингвистика. – М., 2006.*
206. *Фрумкина Р.М., Звонкин А.К., Ларичев О.М., Касевич В.Б Представление знаний как проблема // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6.*
207. *Цапок О.М. Мовні засоби репрезентації концепту КРАСА в поезії українських шістдесятників: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 2004.*
208. *Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М., 1990.*
209. *Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002.*
210. *Ченки А. Современный когнитивный подход к семантике: сходства и различия в теориях и целях // Вопросы языкознания.– 1996. – № 2.*
211. *Чернейко Л.О. Гештальтная структура абстрактного имени // Филологические науки. – 1995. – № 4. – С. 73–83.*
212. *Чернейко Л.О., Долинский В.А. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 1996. – № 6.*
213. *Черниговская Т.В., Деглин В.Л. Метафорическое и силлогистическое мышление как проявление функциональной асимметрии мозга // Ученые записки Тартуского ун-та. Труды по знаковым системам. – Тарту, 1986. – Вып. 19.*
214. *Шевченко И.С. Становление коммуникативно-когнитивной парадигмы в лингвистике // Вісник Харківського національного університету. – Харків, 2004. – № 635.*
215. *Шелестюк Е.В. О лингвистическом исследовании символа // Вопросы языкознания. – 1997. – № 4.*
216. *Шинкарук В.Д. Співвідношення диктуму і модусу в структурі речення // Мовознавство. – 1998. – № 6.*
217. *Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. – К., 1998.*
218. *Юнг К.Г. Психологические типы. – М., 1996.*
219. *Язык и интеллект / Под ред. В.В. Петрова. Пер с англ. В.И. Герасимова и В.П. Нерознака. – М., 1996.*
220. *Язык и наука конца XX века. – М., 1995.*
221. *Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993.*
222. *Язык и структуры представления знаний: Сборник аналитических обзоров. – М., 1992.*
223. *Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира: модели пространства, времени и восприятия. – М., 1994.*
224. *10th International Cognitive Linguistics Conference: Book of Abstracts. – Krakόw, 2007.*
225. *Aitchison J. Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon. – Oxford UK and Cambridge, 1994.*
226. *Badecker W. On some proposals concerning the status of predicate-argument structure representations // Brain and Language. – 1991. –V. 40.*
227. *Bandler R., Grinder J. Reframing. – Moab., UT, 1982.*
228. *Baranov A., Dobrovol'skij D. Idioms from a cognitive perspective // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 1999. – №1.*
229. *Barsalou L.W. Cognitive Psychology: An overview for cognitive scientists. – Hillsdale, N.Y., 1992.*
230. *Barsalou L.W. Frames, concepts, and conceptual fields // Frames, fields, and contrasts: New essays in semantic and lexical organization. – Hillsdale, N.Y., 1992.*
231. *Bartlett F.C. Remembering. – Cambridge, 1932.*
232. *Bever T.G. The Cognitive Basis for Linguistic Structures // Cognition and the Development of Language. – N.Y., 1970.*
233. *Bierwisch M. Formal and Lexical Semantics // Proceedings of the XIII International Congress of Linguistics. – Tokyo, 1983.*
234. *Brugman C. Mental Spaces, constructional meaning, and pragmatic ambiguity // Spaces, world, and grammar / Ed. by G. Fauconnier, E. Sweetser. – Chicago, L., 1996.*

235. *Bruner J.S., Goodnow J.J., Austin G.A. A study of thinking. – N.Y., 1956.*
236. *Carston R. Language and Cognition // Linguistics: The Cambridge survey. – Cambridge, 1989. – V. 3.*
237. *Casad E.H. Conventionalization in Cora Locationals // Topics in Cognitive Linguistics. – Philadelphia, 1988.*
238. *Chafe W.L. Repeated verbalization as evidence for organization of knowledge // Preprint of the Plenary session papers: XIV International Congress of Linguists. – Berlin, 1987.*
239. *Chomsky N. Knowledge of Language. Its Nature, Origin and Use. – N.Y.,1986.*
240. *Chomsky N. Language and Problems of Knowledge.– Cambridge, 1988.*
241. *Chomsky N. Reflections on Language. – N.Y., 1975.*
242. *Cognition and Categorization. – Hillsdale, N.Y., 1978.*
243. *Cognitive Linguistics in the Redwoods. The Expansion of a New Paradigm in Linguistics. – N.Y., 1996.*
244. *Cognitive Linguistics in the Study of the English Language and Literature in English. – 1997.*
245. *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology. – Berlin, N.Y., 1999.*
246. *Cognitive Semantics: Meaning and Cognition. – Amsterdam, 1999.*
247. *Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis. – Amsterdam, Philadelphia, 2002.*
248. *Computational Approaches to the Lexicon. – Oxford, 1994.*
249. *Conceptual Structure, Discourse and Language. – Standford, 1996.*
250. *Conceptualization and Mental Processing in Language. – Berlin, 1993.*
251. *Concise History of the Language Sciences from the Summering to the Cognitivists. – Cambridge, 1995.*
252. *Coulson S. Analogical and metaphoric mapping in blended space // Center for research in language newsletter. – N.Y., 1995. – V. 9. – № 1.*
253. *Cowie A.P. Semantic frames theory and the analysis of phraseology // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 1999. – № 1.*
254. *Croft W. Some contributions of typology to cognitive linguistics, and vice versa // Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology. – Berlin, N.Y., 1999.*
255. *Dinsmore J. Partitioned representations. A study in mental representation, language, understanding, and linguistic structure. – Dordrecht, 1991.*
256. *Dirven R., Verspoor L. Cognitive Exploration of Language and Linguistics. – Amsterdam, Philadelphia, 1998.*
257. *Ellis H.C., Hunt R.R. Fundamentals of Cognitive Psychology. – Madison, 1993.*
258. *Farmer A.K. Modularity in syntax: a study of Japanese and English. – Cambridge, 1984.*
259. *Fauconnier G. Mappings in Thought and Language. – Cambridge, 1997.*
260. *Fauconnier G. Mental Spaces. – Cambridge, 1994.*
261. *Fauconnier G. Methods and generalizations // Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology. – Berlin, N.Y., 1999.*
262. *Fauconnier G., Turner M. Conceptual integration networks // Cognitive Science. – 1998. – V. 22:2.*
263. *Fauconnier G., Turner M The way we think. Conceptual blending and the mind's hidden complexities. – N.Y., 2002.*
264. *Fillmore Ch. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. Linguistic Society of Korea: Selected papers from the SICOL. – Seoul, 1982.*
265. *Fillmore Ch.J. An alternative to checklist theories of meaning // Bulletins of Linguistic Semantics. – 1975. – V. 1.*
266. *Fillmore Ch.J.' Frame semantics // Linguists in the morning calm: Selected papers from the SICOL. – 1981.*
267. *Fillmore Ch.J. The case for case reopened // Grammatical relations. – N.Y., 1977.*
268. *Fiske S.T., Taylor S.E. Social Cognition. – N.Y., 1991.*
269. *Fodor J.A. Connectionism and cognitive architecture // Cognition. – 1988. – № 88.*
270. *Fodor J.A. Psychosemantics. – Cambridge, 1987.*
271. *Fodor J.A. The Language of Thought. – Cambridge, 1980.*
272. *Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantics find Lexical Organization. – Hillsdale, 1992.*
273. *Frege G. On sense and reference. – Oxford, 1952.*
274. *Geeraerts D. Cognitive Grammar and The History of Lexical Semantics // Topics in Cognitive Linguistics. – Amsterdam, 1988.*
275. *Geeraerts D. Cognitive Linguistics. – Amsterdam, 1995.*
276. *Geerarts D. Diachronic Prototype Semantics. A Contribution to Historical Lexicology. – Oxford, 1997.*
277. *Givon T. Prototypes Between Plato and Wittgenstein // Noun Classes and Categorization. – Amsterdam, 1986.*
278. *Glucksberg S. Beyond literal meanings. The psychology of allusion // Psychological Science. – 1991. – № 2.*
279. *Goffman E. Frame analysis: An essay on the organization of experience. – N.Y., 1974.*
280. *Goldberg A.E. Constructions: A construction grammar approach to argument structure. – Chiçago, L., 1995.*
281. *Jackendoff R. Patterns in the Mind. Language and Human Nature. – N.Y., 1994.*
282. *Jackendoff R. Semantic Structures. – Cambridge, 1990.*
283. *Jackendoff R. Semantics and Cognition. – Cambridge, 1993.*
284. *Jackendoff R. Sense and Reference in a Psychologically Based Semantics // Talking minds. – Cambridge, 1984.*
285. *Jackendoff R. What is a concept? // Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantics find Lexical Organization. – Hillsdale, 1992.*
286. *Janda L. Cognitive Linguistics. – North California, 2000.*
287. *Janda L. The Mapping of Elements of Cognitive Space onto Grammatical Relations // Topics in Cognitive Linguistics. – Philadelphia, 1988.*
288. *Johnson M. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. – Chicago, 1987.*

289. *Johnson-Laird P.N. Mental Model in Cognitive Science // Cognitive Science. – 1984. – V.4.*
290. *Johnson-Laird P.N. Mental Models. – L., Cambridge, 1983.*
291. *Johnson-Laird Ph.N. The Computer and the Mind: an Introduction to Cognitive Science. – Cambridge, 1988.*
292. *Keller R.A. Theory of Linguistic Sign. – Oxford, 1998.*
293. *Kintsch W. Comprehension: A Paradigm for Cognition. – Cambridge, 1998.*
294. *Kintsh W. Memory and Cognition. – N.Y., 1977.*
295. *Kirkeby O.F. Cognitive Science // The encyclopedia of Language and Linguistics / Ed. by R.E. Asher. In 10 vol. – Oxford, N.Y., Seoul, Tokyo, 1994. – V. 2.*
296. *Kleiber G. La semantique du prototype: Categories et Sens Lexical. – Paris, 1990.*
297. *Kleiber G. Prototypensemantik. Eine Einführung. – Tübingen, 1993.*
298. *Kosslyn S.M. Image and Mind. – Cambridge, 1980.*
299. *Kövecses Z. Emotion concepts. – N.Y., 1990.*
300. *Kövecses Z. Metaphor: A Practical introduction. – Oxford, 2004.*
301. *Labov W The boundaries of words and their meanings // New ways of analyzing variation in English. – Washington, 1973.*
302. *Lakoff G. Cognitive Semantics. – Bloomington, 1988.*
303. *Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor // Metaphor and Thought. – Cambridge, 1993.*
304. *Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Imageschemas? // Cognitive Linguistics. – 1990. – V. 1.*
305. *Lakoff G., Johnson M. Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought. – N.Y., 1998.*
306. *Lakoff J. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. – Chicago, 1987.*
307. *Langacker R.W. An Overview of Cognitive Grammar // Topics in Cognitive Linguistics. – Amsterdam, 1988.*
308. *Langacker R.W. Concept, Image, and Symbol. – Berlin, 1991a.*
309. *Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Descriptive application– Stanford, 1991. – V. 2.*
310. *Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical prerequisites. – Stanford, 1987. – V. 1.*
311. *Langacker R.W. Grammar and Conceptualization. (Cognitive Linguistics Research 14). – Berlin, N.Y., 1999.*
312. *Levelt W.J. Speaking: From intention to articulation. – Cambridge, 1993.*
313. *Mandelblit N. Grammatical Blending: Creative and schematic aspects in sentence processing and translation. – San Diego, 1997.*
314. *Mann W.C., Thompson S. Discourse Description. – Amsterdam, 1992.*
315. *McShane J. Cognitive Development. – Cambridge, 1991.*
316. *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. – Berlin, N.Y., 2000.*
317. *Metaphor and Thought. – Cambridge, 1993.*
318. *Metaphor in Cognitive Linguistics. – Amsterdam, 1999.*
319. *Minsky M. A framework for representing knowledge // The Psychology of Computer Vision. – N.Y., 1975.*
320. *Neisser U. Multiple Systems: a New Approach to Cognitive Theory // Cognition. – 1994. – V. 6. – № 3.*
321. *Newell A. Psychical symbol systems // Cognitive Science. – 1980. – V. 4.*
322. *Oakley T. Conceptual blending, narrative discourse, and rhetoric // Cognitive Linguistics. – Berlin, 1998. – V. 9. – № 4.*
323. *Paivio A. Imagery and Verbal Processes. – N.Y., 1971.*
324. *Paivio A. Mental Representations. A Dual Coding Approach. – N.Y., 1986.*
325. *Pierce C.S. Manuscripts on existential graphs // Collected papers of Charles Pierce. – Cambridge, 1990. – V. 4.*
326. *Putnam H. Realism with Human face. – Cambridge, 1990.*
327. *Pylyshin Z.W. Computation and Cognition. Toward a Foundation for Cognitive Science. – Cambridge, 1984.*
328. *Pylyshin Z.W. Computational processes in human vision: an interdisciplinary perspective. – Norwood, 1988.*
329. *Rickheit M. Wortbildung: Grundlage einer kognitiven Semantik. – Opladen, 1993.*
330. *Rosch E. Cognitive reference points // Cognitive Psychology. – 1975. – V. 7.*
331. *Rosch E. Principles of Categorization // Cognition and Categorization. – Hillsdale, N.Y., 1978.*
332. *Rosch E. Prototype Classification and Logical Classification: The Two Systems. – N.Y., 1981.*
333. *Rudzka-Ostyn B. Introduction // Conceptualization and Mental Processing in Language. – Berlin, 1993.*
334. *Rumelhart D.E. Schemata: The Building Blocks of Cognition // Exploration in Language, Literature and Culture Poetics. – L., N.Y., 1980.*
335. *Russell B. Logic and Knowledge. – L., 1956.*
336. *Schank R.C. Dynamic Memory. – L., Cambridge, 1982.*
337. *Schank R.C. Tell me a story: A new look at real and artificial Memory. – N.Y., 1990.*
338. *Schank R.C., Abelson R.P. Scripts, plans, goals, and understanding: An inquiry into human knowledge's structures. – Hillsdale, N.Y., 1977.*
339. *Schank R.C., Lehnert W.Y. The conceptual content of conversation // Technical Report, 160. – Yale Univ., 1979.*
340. *Schwarz M. Einführung in die kognitive Linguistik. – Tübingen, 1992.*
341. *Sowa J.F. Generating language from conceptual graphs // Computational linguistics. – Ogaio, 1983.*
342. *Spaces, world, and grammar / Ed. by Fauconnier G., Sweetser E. – Chicago, L., 1996.*
343. *Sperber D., Wilson D. Relevance: Communication and Cognition. – Oxford, Cambridge, 1996.*
344. *Stenning K. Methodical Semanticism Considered as a History of Process in Cognitive Science // The Making of Cognitive Science: Essay in Honour of G. Miller. – Cambridge, 1988.*
345. *Sternberg R.J. Metaphors of Mind. Conceptions of the Nature of Intelligence. – Cambridge, 1995.*

346. *Sweetser E. Blended spaces and performativity // Cognitive Linguistics. – Berlin. – 2000. – V. 11. – № 3/4.*
347. *Sweetser E. Compositionality and blending: semantic composition in a cognitively realistic framework // Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology / Ed. by Th. Janssen, G. Redeker. – Berlin, N.Y., 1999.*
348. *Sweetser E. From etymology to pragmatics, metaphorical and cultural aspects of semantic structure. – Cambridge, 1990.*
349. *Synergetics of Cognition. – Berlin, 1990.*
350. *Schank R., Abelson R. Scripts, Plans, Goals and Understanding. – Hillsdale, 1977.*
351. *Tabakowska E. Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekladu. – Kraków, 2001.*
352. *Talmy L. The relation of grammar to cognition // Topics of cognitive linguistics / Ed. by B. Rudzka-Ostyn. – Amsterdam, Philadelphia, 1988.*
353. *Taylor J.R. Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory. – Oxford, 1995.*
354. *Taylor J.R. Models of Word meaning in comparison: The two-level model (Manfred Bierwisch) and the network model (Ronald Langacker) // Current approaches to lexicon. – Frankfurt am Main etc., 1995a.*
355. *The Chomskyan Turn. – Cambridge, 1991.*
356. *The Construction of Mental representations during Reading. – Mahwah, N.Y., 1999.*
357. *The Encyclopedia of Language and Linguistics / Ed. by R.E. Asher. In 10 vol. – Oxford, N.Y., Seoul, Tokyo, 1994.*
358. *Turner M., Fauconnier G. Conceptual integration and formal expression // Metaphor and symbolic activity. – 1995. – V. 10. – № 3.*
359. *Topics in Cognitive Linguistics / Ed. by B. Rudzka-Ostyn. – Philadelphia, 1988.*
360. *Ungerer F., Schmidt H.J. An Introduction to Cognitive Linguistics. – L., N.Y., 1996.*
361. *Universal Human Concepts in Culture: Specific Configurations. – N.Y. Oxford, 1992.*
362. *Wexler K. On the argument from the poverty of the stimulus // The Chomskyan Turn. – Cambridge, 1991.*
363. *Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. – Berlin, 1991.*
364. *Wierzbicka A. Lexicography and Conceptual Analysis. – Ann-Arbor, Michigan, 1985.*
365. *Wierzbicka A. Semantic, Culture and Cognition // Universal Human Concepts in Culture: Specific Configurations. – N.Y., Oxford, 1992.*
366. *Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford, N.Y., 1996.*
367. *Winograd T. Frame representation and the declarative / procedural controversy // Representation and Understanding. Studies in cognitive science. – N.Y., 1975.*
368. *Winograd T. Language as a cognitive process. Syntax. –Addison-Wesley PC, 1983. – V. 1.*
369. *Wittgenstein L. Philosophical Investigations. – Oxford, 1963.*

Евристичні питання та творчі завдання.

1. Охарактеризуйте витоки когнітивної науки й когнітивної лінгвістики.
2. Як узгоджуються принципи когнітивізму та конекціонізму, модуляризму й холізму з вивченням пізнавальної діяльності людини у психології та нейрофізіології?
3. Охарактеризуйте відмінності поглядів на категоризацію класичної логіки й філософії Л. Вітгенштейна, Е. Рош і сучасної прототипної семантики.
4. Охарактеризуйте методологічне підґрунтя постулатів сучасної когнітивної семантики.
5. У чому полягає, за Дж. Лакоффом, «об’єктивістський присмак» пропозиційного моделювання?
6. Проаналізуйте недоліки і проблемні питання наявних дефініцій концепту.
7. Здійсніть підготовчу роботу для опису певного концепту (за вибором).

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ГРАМАТИЧНІ ТЕОРІЇ

1. *Морфологія як розділ граматики, напрями та проблеми.*
2. *Проблема частиномовної класифікації.*
3. *Функціональна граматика, аспекти дослідження.*
4. *Синтаксис як розділ граматики, головні напрями.*
5. *Проблеми синтаксису.*
6. *Когнітивний аспект синтаксису.*

1. Морфологія як розділ граматики, напрями та проблеми.

Граматика (від гр. grammatikḗ techne – мистецтво читати й писати букви, grámma – буква, написання) є найбільш давньою традиційною лінгвістичною галуззю, яка вивчає частиномовну диференціацію мови, її категорійну природу, закономірності словозміни й формотворення, способи зв'язку слів у реченні й синтаксичну організацію мовлення. Граматика в більшості лінгвістичних шкіл світу об'єднує дві дисципліни: морфологію й синтаксис (до середини XX ст. до граматики залучався і словотвір, а Празька школа включала до граматики всі підсистеми мови, крім фонологічної). Чимало мовознавчих шкіл відстоювали єдність граматики, зокрема, структуралістські Женевська, Копенгагенська, дескриптивістська, Празька й ін., через відсутність чіткого протиставлення слова й морфеми в аналітичних й аморфних мовах і лінійну синтаксичну природу розташування стандартних афіксів в аглютинативних мовах, що тісно пов'язувало морфологію із синтаксисом. Граматики флективних мов переважно розмежовували морфологію й синтаксис як окремі лінгвістичні дисципліни, кожна з яких має свою одиницю, об'єкт, понятійний апарат, методи аналізу і т. ін.

Першими світовими граматиками вважаються давньоіндійська граматика «Аштадхьяйя» (Восьмикнижжя), яка спершу існувала в усній формі й лише через кілька століть була зафіксована (Паніні, V або IV ст. до н. е.), граматика індійського лінгвіста Яска, який вважається творцем першої класифікації частин мови, і давньогрецька граматика у вигляді твору «Про іменування» (Аристотеля, IV ст. до н. е.). Аристотель і стоїки виділили чотири частини мови (ім'я, дієслово, сполучник і член), увели поняття відмінка, родової системи імен, часу дієслів тощо. Александрійська й Пергамська школи (IV ст. до н. е. – II ст. н. е.) розробили системні принципи опису частин мови (учення про акциденції – первісні граматичні категорії) й розглянули асистемні тенденції в мові (дискусія аналогістів й аномалістів). Лінгвоісторіографи встановили, що першоосновою європейських граматик є граматика представника Александрійської школи, учня Аристотеля Діонісія Фракійця (II ст. до н. е.). Він виокремив вісім частин мови: ім'я, дієслово, дієприкметник, член (артикль), займенник, прийменник, прислівник, сполучник. Його граматичні погляди суттєво вплинули на найбільш авторитетні в Середньовіччі в Європі граматику

Теренція Варрона (I ст. н. е.), «Синтаксис» Аполлонія Дискола (II ст. н. е.), граматику Елія Доната (III-IV ст. н. е.) та багатотомну граматику Присціана (VI ст. н.е.).

Першою спробою пристосування граматичного вчення греків і візантійців до східнослов'янської частиномовної класифікації мовознавці вважають статтю «Про вісім частин слова», яка дійшла до нашого часу в списках XV – XVII ст. У 1522 р. з'явився переклад із латинської мови однієї з редакцій граматики Доната, де перекладач Д. Герасимов (Толмач) увів термін «части речи или вещания» замість «части слова», адже термін «речь» позначав дієслово. Д. Герасимов увів назву дієслівного образу (виду), здійснив інтерпретацію на слов'янському ґрунті класифікації імен на розряди. До давніх слов'янських граматик належать «Адельфотес» (греко-слов'янська граматика, видана у Львові у 1591 р.), «Граматика Словенская…» Лаврентія Зизанія (1596 р., Вільно), «Грамматіки славєнския правилноє Синтагма» Мелетія Смотрицького (1619 р.). Граматична нормалізація російської мови була здійснена в «Российской грамматике» М. Ломоносова (1755–1757 р. р.).

Першою українською граматикою називають граматику О. Павловського (1818 р.), хоч граматику староукраїнської мови вперше викладено латиною в рукописі «Грамматыка словенская» І. Ужевича 1643 р. У граматиках XVIII–XIX ст. (М. Курганова 1769 р.; О. Барсова 1771 р.; М. Бутовського 1809 р.; М. Греча 1827 р.; І. Могильницького 1823–1824 р. р.; М. Лучкая 1830 р.; О. Востокова 1831 р.; І. Вагилевича 1845 р.; Й. Лозинського 1846 р.; Й. Левицького 1849 р.; Я. Головацького 1849 р.; Ф. Буслаєва 1863 р.; О. Потебні та ін. – підкреслено граматики української мови) завершується впорядкування граматичної термінології, закладаються основи різних підходів до вивчення морфологічної системи східнослов'янських мов. XX ст. характеризується новими підходами до граматичного опису мови: системно-структурним, функціональним, соціологічним, комунікативним, когнітивним, – а також комп'ютерним моделюванням граматичної системи у багаторівневих лінгвістичних процесорах.

Одним із розділів граматики є ***морфологія*** (від гр. morphḗ – вигляд, форма і lógos – слово, вчення), що вивчає систему грамем і словоформи певної мови, її частиномовну класифікацію. Термін «морфологія» уведений у XIX ст. на заміну терміна «етимологія» в його первинному значенні – розділу граматики, предметом якого є словозміна. Залучення терміна до гуманітарних наук пов'язують із німецьким письменником Й. Гете, який запозичив його з еволюційної біології, яка вивчала форми живих організмів. Морфологічна підсистема формує рівень мовної системи, одиницею якого є ***грамема***, що розглядається неоднозначно, з одного боку, як елементарне граматичне значення словоформи, з іншого, як наявна в мовній компетенції одиниця системи словозміни й формотворення певного слова як лексико-граматичної єдності, що в мовленні реалізується у вигляді певної словоформи. Морфологічна підсистема має власну парадигматику, що полягає у словозміні й формотворенні слова відповідно до властивих йому як частині мови граматичних категорій і їхніх опозиційних членів; та синтагматику, яка передбачає граматичне узгодження словоформ у системі їхніх дистрибуцій. Морфології

в аналітичних мовах відведено незначне місце, хоч деякі граматисти все ж обстоюють виокремлення нефлективної, або аналітичної морфології. Морфологію трактували і як загальну лінгвістичну галузь, що вивчає мовні форми, чим звужували сферу синтаксису, оскільки до спектра форм належать будь-які формальні засоби вираження, зокрема, й порядок слів, інтонація, синтаксичні конструкції аналітичного способу передачі граматичних значень (Г. Пауль, Г. Суіт, Ж. Вандрієс, В. Матезіус, В. Жирмунський та ін.).

Головними *завданнями* сучасної морфології є: 1) розроблення частиномовної класифікації, її принципів і проблемних питань; 2) усебічний опис граматичної категоризації мови у функціонально-семантичному, когнітивному й комунікативному аспектах; 3) інвентаризація грамем і засобів їхнього вираження в конкретній мові й різних мовах світу; 4) опис морфологічних парадигм; 5) аналіз морфологічного синкретизму, нейтралізації, транспозиції, десемантизації граматичних значень; 6) дослідження сполучуваності й варіювання морфологічних засобів мови, їхньої залежності від трансформаційного потенціалу мовних одиниць; 7) аналіз еволюційних процесів у сфері морфологічних категорій і систем; 8) установлення морфологічних універсалій і фреквенталій; 9) визначення когнітивного підґрунтя частиномовної та категорійної диференціації мови; 10) аналіз комунікативної значимості різних граматичних класів і розрядів; 11) опис граматичної організації тексту тощо.

Морфологічний аналіз застосовується при автоматичній обробці природної мови і в машинному перекладі. Залежно від напряму морфологічних досліджень розрізняють загальну (теоретичну), функціональну (або граматичну семантику), історичну, зіставну, когнітивну, комп'ютерну морфологію. У межах різних лінгвістичних галузей формуються розділи граматичної семантики, морфонології, імпліцитної морфології тощо. Методами морфології є опозиційний, дистрибутивний, трансформаційний аналіз, порівняльно-історичний і типологічний методи, польове й когнітивне моделювання тощо. У різних галузях лінгвістики застосовується *морфологічний аналіз* або його фрагменти. Зокрема, у сучасній комп'ютерній лінгвістиці створення лінгвістичних процесорів неможливе без комп'ютерних граматик й універсальних морфологічних алгоритмів.

2. Проблема частиномовної класифікації.

Частини мови «належать до числа найбільш повно описаних розрядів слів, оскільки в кожній граматиці і в кожному словнику окремо взятої мови повинно бути прийняте якесь рішення відносно числа й номенклатури представлених у ній частин мови. Натомість питання про частини мови як особливі категорії чи класи слів, про межі цих класів і самі принципи їхнього виокремлення, хоч і відноситься до числа питань, які мають давню традицію вивчення, усе ж не належать до вирішених» [Кубрякова 2004, 29]. Не випадково, деякі дослідники вважають причиною стагнації сучасної лінгвістики зневагу до тих проблем, які не втратили своєї значущості, зокрема, й до проблем частин мови, критерії диференціації яких залишаються непослідовними й неконструктивними [Beaugrande 1991, 2]. К. Бюлер наголошував: «Для сематолога класифікація номінативних слів – та троянда в садах лінгвістики,

на якій найбільше шипів» [1993, 275]. М. Стеблин-Каменський іронічно зауважував: «Коли ми розподіляємо слова за частинами мови, тобто стверджуємо, що серед слів є так звані іменники, прикметники, дієслова і т. ін., ми робимо те ж саме, якби ми, підсумувавши те, що ми знаємо про оточуючих нас людей, сказали, що серед них є блондини, є брюнети, є математики, є професори, а є й розумні люди» [1974, 21]. Однак попри жорстку критику частиномовної класифікації і проголошувану фіктивність частин мови, науковці, якщо сфера їхніх інтересів торкається цього предмета, використовують номенклатуру й понятійну базу частин мови, нібито забувши про те, що відкинули їх на попередній сторінці свого наукового твору [Блох 1986, 64]. Отже, попри всі складності проблеми частиномовної диференціації, існування частин мови не підлягає сумніву. Один із засновників Копенгагенського лінгвістичного гуртка, датський лінгвіст В. Брьондаль свого часу висунув гіпотезу, згідно з якою другою найважливішою ознакою слова є належність до певної частини мови, а протиставлення різних частин мови повинне бути властивим всім людським мовам. Дослідник розглядав частини мови як цілісну систему, кожний елемент якої існує й має значимість лише на підставі відношення, які пов'язують його з іншими елементами [Brœndal 1928, 17].

Проблема частиномовної диференціації існувала ще з часів давніх індійських і грецьких граматик (IV ст. до н. е.), у яких було виділено чотири частини мови: ім'я, дієслово та дві службових (прийменник і частка – Паніні; член (займенник + артикль) і сполучник – Аристотель, стоїки). В Александрійській школі (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) список частин мови складався за семантико-граматичним принципом класифікації з восьми: імені, дієслова, дієприкметника, члена, займенника, прислівника, прийменника та сполучника. Представник цієї школи Діонісій Фракійський розрізняв імена та дієслова так: перші є відмінюваними й позначають тіло чи річ; другі – безвідмінковими, що мають час, особу й число і представляють «дію чи страждання». У граматиках Доната і Варрона збережена така ж кількість частин мови, лише член (артикль) замінено вигуком, оскільки артикля не було в латині [Античные теории языка и стиля 1936, 118-124]. У китайській граматичній традиції особливу увагу звертали на службові частини мови. Крім традиційних, до службових слів відносили заперечення, питальні та вказівні слова, деякі прислівники та прикметники. В. Порциг стверджував, що в китайській мові частини мови у фонологічному відношенні не розрізнюються. У граматиці М. Ломоносова зберігається тенденція латинських граматик щодо кількості частин мови, пізніше О. Востоков уводить замість дієприкметника прикметник, а Г. Павський і Ф. Буслаєв додали до списку частин мови ще числівник. Останніми до системи частин мови було введено частки й у XX ст. східнослов'янські граматики переважно мали десятичленну структуру частин мови [Буланин 1976, 8].

У різних граматиках мов світу частини мови виокремлювалися згідно з критеріями найбільш загальної понятійної ознаки (логічний принцип), загального категорійного значення (логіко-семантичний принцип), спільності формотворення та словозміни (формально-граматичний принцип), відповідності категоріям думки (психологічний принцип), значимості слова у складі речення (синтаксичний

принцип), поєднання категорійної семантики з морфологічними та синтаксичними ознаками слів (лексико-граматичний принцип), функціональної природи в мові (функціональний принцип). Для кожного типу мов спрацьовує той чи інший принцип частиномовного поділу, наприклад, для кореневих й аналітичних мов домінантним узагалі є синтаксичний принцип, тобто синтаксична позиція слова у реченні [Бюлер 1993, 276].

Логічний принцип накладав список слів у мові на універсальні логічні категорії думки, ґрунтуючись на постулаті про існування спільної логічної основи всіх мов. Найбільшою мірою такий універсалізм виявився у граматиці Пор-Рояля А. Арно та К. Лансло (1660 г.), яка описувала французьку мову на підставі латинського логічного еталона (так, незважаючи на наявність у французькій мові іменників і прикметників, слідом за латинською граматикою виокремлювалося лише ім'я із двома підкласами) Традиційна для давніх граматик антиномія імені й дієслова базувалася на суб'єктній і предикатній функції членів цієї антиномії в судженні (Платон), а також на протиставленні типів змінності, відмінюваності й дієвідміни (Аристотель), хоч головним параметром такого поділу було онтологічне протиставлення речей та ознак (пор.: у М. Нікітіна: «Усе, що існує у світі, відображеному в свідомості, розпадається на дві категорії – речі й ознаки» [1997, 32]). У східнослов'янській граматичній традиції логічний принцип був доповнений семантичним у граматиках М. Ломоносова, Ф. Буслаєва, О. Востокова, Г. Павського, М. Греча, О. Павловського М. Курганова, О. Барсова; І. Могильницького, М. Лучкая, І. Вагилевича, Й. Лозинського й ін.

До логічного принципу на початку XX ст. повернулися датський лінгвіст О. Єсперсен у «Філософії граматики» і дещо пізніше І. Мещанінов у книзі «Члены предложения и части речи» 1945 р., який розвив ідею понятійних категорій свого попередника. О. Єсперсен писав, що «поряд із синтаксичними категоріями, або крім них, або над цими категоріями, що залежать від структури кожної мови, в тому вигляді, у якому вона існує, наявні ще позамовні категорії, що не залежать від більш чи менш випадкових фактів існуючих мов. Ці категорії є універсальними» [1958, 58].

І. Мещанінов упроваджував принцип залежності частин мови й від синтаксичних функцій у реченні, зумовлених їхньою інваріантною семантикою, хоч такі функції можуть бути численними та збігатися в багатьох частин мови. Згідно з його концепцією універсальними є як понятійні категорії, наприклад, суб'єкта та предиката, так і головні принципи поділу частин мови. Однак конкретні частиномовні системи є різними: навіть виділення дієслова в деяких мовах не завжди можливе. До того ж граматичні ознаки та категорії відмінні в різних мовах світу. Приміром, виокремлення частин мови в інкорпоруючих мовах, де інкорпоративний комплекс одночасно є словом і реченням і не може бути віднесеним до якоїсь частини мови, є проблематичним, хоч у чистому вигляді інкорпоруючих мов немає: крім слів-речень, трапляються і звичайні слова з ознаками частин мови.

Залежно від систем частин мови і їхньої відповідності деяким синтаксичним позиціям категорій суб'єкта та предиката, І. Мещанінов

запропонував власну типологічну класифікацію мов [1978]. Він провів «мовнодетерміністську» паралель між категоріями думки й мови: категорії думки вилучаються з мови й не існують поза мовою, хоч у кожній мові отримують різне вираження [1945, 14-15]. Понятійні категорії можуть виражатися як граматично, так і лексично. У книзі «Глагол» учений проаналізував ознаки дієслова в різних мовах світу та встановив що, крім стану дії, всі категорії не є універсальними. І. Мєщанінов спростував уявлення, яке належало ще Аристотелю, про дієслово як клас слів, що виражає ідею часу, оскільки не у всіх мовах наявні граматичні категорії часу, способу дії дієслова, однак вони можуть виражатися лексично [1982].

Продовженням логічного принципу диференціації частин мови став ***логіко-семантичний***, пов'язаний із пошуком їхніх інваріантних (базисних) значень, які збігаються у граматичних класах всіх мов. С. Кацнельсон, який спробував охарактеризувати такі універсальні значення, підкреслював: «Навряд чи знайдеться хоч одна мова, у якій такі значення опиняться у складі іншого граматичного класу» [1972, 175]. Для субстанційних слів базисними є значення предметності, для атрибутивних – кількісні та якісні ознаки, для предикативних – значення дії та стану, що зумовило інтуїтивне виокремлення традиційною граматикою найважливіших частин мови – іменників, прикметників, числівників і дієслів. Однак дослідник наголошує на ірраціональності й алогічності, приміром, віднесення до іменників слів із непредметним значенням. Крім предметів до іменників уключено події, просторові й часові відношення, якості стани, дії, форми предметів, логічні й філософські категорії [1972, 133].

О. Кубрякова, аналізуючи концепцію С. Кацнельсона, пояснює такий стан справ так: «Це не традиційна граматика «включала» перераховані одиниці до складу іменників – це робила сама мова, демонструючи релевантність розгляду справді предметних слів і слів «непредметних» як однопорядкових, – вони марковані морфологічно тими самими примітами, виражають ті самі граматичні значення і, врешті-решт, подібно вживаються» [2004, 136]. Схожі думки висловлював Л. Щерба, який зазначав: «У питанні про «частини мови» досліднику зовсім не доводиться класифікувати слова за якимись ученими і дуже розумними, але упередженими принципами, а він повинен відшукувати, яка класифікація особливо наполегливо нав'язується самою мовною системою, чи, точніше, [...] під яку загальну категорію підводиться те чи інше лексичне значення в кожному окремому випадку, або ще інакше, які загальні категорії розрізнюються в мовній системі» [1957, 64]. Тобто головним об'єктивним принципом класифікації слів є сама мова, яка диференціює сукупність ознак частини мови. О. Кубрякова підкреслює: «Проблема частин мови як класів слів виникає саме тому, що саму цю емпіричну даність характеризує нетотожність її одиниць й одночасно – певна їхня впорядкованість» [2004, 171].

Наприкінці XIX ст. виник ***психологічний*** напрям у граматичних дослідженнях. За психологічним принципом частини мови розглядаються як психологічна реальність, дійсні категорії нашої думки. І. Бодуен де Куртене висунув плідну ідею щодо системної залежності мовних змін від змін

у свідомості і сформулював гіпотезу стосовно наявності в мові тенденції до посилення кількісних змін у морфологічній підсистемі. О. Потебня, слідом за В. Гумбольдтом, відмовився від універсалізму граматик різних мов і повернувся до етнічної специфічності граматики мови. Розглядаючи семантичне й формальне значення слова як один акт думки, дослідник розвинув учення свого попередника про мовний синтез як сплав поняття зі звуком. Нагадаймо, що В. фон Гумбольдт проголошував: «На підставі опису форми ми повинні встановити той специфічний шлях, яким йде до вираження думки мова, а з нею і народ, що говорить цією мовою» [1984, 73]. Однак психологічний підхід до частиномовної системи не усунув логіцизму, оскільки частини мови зіставлялися з категоріями думки, а структура думки на той час ототожнювалася з категоріями логіки.

Формально-граматичний принцип частиномовної класифікації виходив із постулатів раннього структуралізму. Мова стала об'єктом детального аналізу форми, який зумовив критичне ставлення до традиційної диференціації частин мови. Так, П. Фортунатов, який був апологетом формально-граматичного принципу, вважав, що «поділ на частини мови, прийнятий у наших граматиках (який перейшов від давніх граматиків), являє собою змішування граматичних класів слів із неграматичними і тому не може мати наукового значення» [1956, 166]. Згідно з цим принципом всі частини мови поділялися на відмінювані; дієвідмінювані; родові; незмінювані (або відмінкові, родові, особові, незмінювані самостійні слова і родові, особові й незмінювані несамостійні слова) [Петерсон 1925, 30]), що зруйнувало логічні підвалини частиномовної класифікації. За такого підходу частини мови опинилися у стані скасування самого поняття й почали кваліфікуватися лише з огляду на комплекс грамем. Такі частини мови, як займенник, числівник, дієслово були розподілені за формами в різні класи слів. З'явилися поняття «безформних», «ніяких» частин мови, що не отримували місця в загальній класифікації.

Потреба строгості й точності опису частин мови зумовила перехід морфологічної теорії на новий інтегративний рівень, який поєднав семантичний і формально-граматичний принципи. У російській граматичній традиції такий синтез було здійснено О. Пєшковським, який до того ж почасти зберіг певні позиції психологізму при розгляді мови. Він перейшов від абстрактного морфологізму до смислових підвалин категорійної й частиномовної диференціації і став провісником нового на той час, лексико-граматичного принципу, який отримав дальшу розробку у працях Л. Щерби, учня І. Бодуена де Куртене. У статті «О частях речи в русском языке» (1928 р.) Л. Щерба, подібно до свого вчителя, описує частини мови виходячи з категорійної структури етносвідомості, відображеної в системі певної мови, яка забезпечує семантичну, морфологічну та синтаксичну розбіжність слів [1978]. Класифікація ж частин мови, як уважав Л. Щерба, нав'язана мовою: «навряд чи ми тому трактуємо *стіл, ведмідь* як іменники, що вони відмінювані, швидше, ми тому їх відмінюємо, що вони є іменниками» [1957, 64].

Для мови, за Л. Щербою, найважливішим є смисл, але відсутність для значення особливої регулярної форми зумовлює й відсутність граматичної

категорії. У найбільш загальному вигляді категорія втілюється у частинах мови. Дослідник відмічає наявність найбільш загальних граматичних категорій, приміром, предметності для іменника. Однак загальне граматичне значення частини мови може суперечити конкретним значенням слів цієї частини мови (наприклад, це стосується іменників, що позначають не субстанцію, а процес чи ознаку). Л. Щерба наголошує, що «всіляке спрощення, схематизація загрожує розійтись із реальністю, а головне, припиняє навчати спостереженню за реальністю та її фактами» [Колесов 1987, 76]. З огляду на це він намагався обґрунтувати нову частину мови – слова категорії стану. Учений відзначав логічну непослідовність частиномовних класифікацій, надаючи перевагу комплексному описові всіх властивостей частини мови, що служать засобами її відмежування від інших.

Комплексний ***лексико-граматичний*** принцип був застосований В. Виноградовим у його книзі «Морфология» [1952], а потім – у першій академічній граматиці російської мови. Згідно з лексико-граматичним принципом частиномовної диференціації, який став домінуючим із середини XX ст., ***частини мови*** кваліфікуються як граматичні класи слів, об'єднані на підставі спільності загального категорійного значення, морфологічних категорій і парадигм, синтаксичних властивостей і функцій. Указавши на гібридність багатьох слів і форм: дієприкметників, дієприслівників, займенників, модальних слів – і відмітивши два шляхи вторгнення дієслівної енергії в ім'я, В. Виноградов усе ж таки наголошував на наявності спільного загальнограматичного значення кожної з частин мови. Аналогічні думки висловлювали О. Смирницький і Б. Ільїш, що характеризували частини мови на матеріалі англійської мови. У морфології східнослов'янських мов концепція В. Виноградова, зокрема, його аналіз категорії модальності в російській мові й різнорівневих засобів її вираження, стали одним із перших кроків на шляху до ***функціонального*** принципу частиномовної класифікації та функціональної граматики взагалі. Принцип функціонального поділу частин мови певним чином був наявний і у І. Мєщанінова, оскільки за понятійними категоріями, покладеними в основу частин мови, стояли й відповідні функціональні ознаки.

О. Кубрякова вважає, що концепції С. Кацнельсона і Дж. Лайонза, який висунув тезу про застосування онтологічних і семантичних ознак лише до прототипних представників понятійних категорій, належать до ***функціонально-синтаксичного*** підходу розробок частин мови [2004, 138-139]. У концепціях названих дослідників стверджується думка про перевагу формально-синтаксичних критеріїв при поділі слів на граматичні класи, що проектується на спроби зіставити синтаксичні функції з позиційною роллю у предикатно-актантних рамках [Части речи 1990, 77-95]. Зазначмо, що власне ***синтаксичний*** підхід до частиномовної диференціації вперше застосований О. Пєшковським до класового членування російської мови, на матеріалі англійської мови принципи синтаксичної класифікації намічені Л. Блумфілдом і застосовані Ч. Фризом з огляду на оцінку сполучуваності, виведену шляхом системи тестів у діагностично-комбінаторних моделях сполук і речень усних діалогів [Fries, 1952].

У німецькій граматичній традиції синтаксичний принцип обстоював К. Бюлер, який зауважував: «Мені здається, що якщо питання про частини мови набуває специфічної гостроти у тих випадках, коли дослідник виявляє в якійсь екзотичній мові особливо вигадливе, з його точки зору, символічне поле, то в цій закономірності варто шукати ключ до розв'язання проблеми. Починати треба з польової значущості, яку слова отримують у складі речення» [1993, 276]. Повнозначні слова отримують позиції діяча, дії, об'єкта дії тощо. на підставі чого виокремлюються субстантивні, дієслівні, ад'єктивні й адвербіальні слова, займенники залучаються до іменних класів як слова-замісники. Оскільки ж чіткого протиставлення аргументів і предикатів, що збігаються з позиціями іменників і дієслів, не спостерігається, на допомогу приходять додаткові морфологічні ознаки [Кубрякова 2004, 139] та семантичні категорійні смисли. Диференціація таких смислів проектується у функціональний підхід, розроблений радянським лінгвістом О. Бондарком і його школою, представники якої плідно працюють у різних країнах пострадянського простору.

У цілому, функціональний напрям граматичної теорії характеризується двома дослідницькими орієнтирами [Бондарко 1992, 17]: з одного боку, спрямуванням від функції до засобів її репрезентації в мові, з іншого – від мовного засобу до його різноманітних функцій. Частини мови є засобами, функції яких потрібно описати й на основі найбільш регулярних розмежувати їх з іншими частинами мови. Функцію розглядають як роль засобу в мові або значеннєвий інваріант у мові, що формує функціонально-семантичну категорію.

Пошуки значеннєвих інваріантів у функціональній граматиці пов'язувалися з тими ж логічними категоріями, або граматичними ознаками. Так, Ш. Баллі підкреслював: «Єдиний раціональний метод полягає в тому, щоб брати за вихідну точку логічні категорії й відношення, наявні у свідомості всіх носіїв певної мови, з метою визначити засоби, які мова представляє в розпорядження мовців для вираження кожного з цих понять, категорій, відношень» [1961, 296]. Однак логічний принцип отримує у функціональній граматиці новий поворот: якщо раніше кожній частині мови приписувалася певна логічна категорія, то тепер певній логічній категорії приписуються різні частини мови й різнорівневі засоби, що формують, за концепцією О. Бондарка, функціонально-семантичне поле. Функція, тим самим, є основою категоризації концептуальної системи людської свідомості й, зокрема, внутрішнього лексикону носіїв мови й відповідно мовних явищ, що виявляються в комунікативному акті. Таким чином, до функціонального напряму сучасної граматики вбудовується когнітивна наукова парадигма, з огляду на те, що зміст, когнітивна структура трактуються як психосоціальна функція діяльності людської особистості [Лещак 1997, 4-5]. Л. Деже відзначає, що саме семантична категорія як інваріантна категорійна ознака концептосистеми стає основою для залучення концепції О. Бондарка до когнітивного підходу [1990, 46]. Зразки когнітивно-ономасіологічного аналізу частин мови та граматичних категорій на основі значеннєвих інваріантів подані у працях М. Докуліла, Дж. Лайонза, Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, О. Кубрякової, М. Шелякіна, В. Даниленко, С. Жаботинської та ін.

Зв'язок функціоналізму й когнітивизму простежується в поєднанні двох принципів когнітології: 1) Як плід людського розуму, мова та її структура певною мірою демонструє, як працює розум; 2) Структура мови відбиває відомі функціональні критерії, засновані на вживанні мови як комунікативного знаряддя [Ченки 1997, 340]. Функціональний принцип у русистиці скоріше був застосований не до частиномовної класифікації, а до значеннєвої категоризації мови, хоч якщо виходити з функції як ролі мовного засобу в мовленні, те цей принцип дає змогу виокремити займенник як функціонально анафоричний і дейктичний знак, а також прислівник, предикатив, модальне слово як функціонально однорідні класи, розмежувати вигуки та звуконаслідування.

Когнітивний принцип у граматиці не є новим, тому що він або відповідає постулатам логічного універсалізму, або слідує розробленому В. Гумбольдтом етноцентричному психологічному підходові. О. Кубрякова обстоює принцип концептуального підґрунтя частин мови, який, на її думку, дає змогу зрозуміти витоки цих граматичних класів слів і реконструювати на цій підставі шляхи їх можливого розвитку [2004, 172]. Дослідниця розглядає витоки частин мови в диференціації перцептуально сприйманого світу й виокремленні в ньому певних цілісностей, їхніх частин і атрибутів. Більш пізні нашарування на слова однієї частини мови викривляли її первісне підгрунтя: «чим більше окремі частини мови отримували граматичних категорій, які реалізували їхнє спільне значення, чим частіше вступали вони у процеси деривації (особливо безафіксальної транспозиції), чим більше набували вони власних формальних ознак у своїй поверхневій структурі та / або у своєму вживанні, тим більше розмивалися вихідні межі класу, тим більше отримували ці класи умовний характер і, безперечно, тим менш виразнішими ставали самі концептуальні основи частин мови!» [Кубрякова 2004, 173]. Це знаходить підтвердження в ізолюючих мовах, де частини мови постають як скриті категорії, однак саме вони зумовлюють синтаксичний устрій мови.

Отже, тільки синтез функціонального й когнітивного принципів може розв'язати питання критеріїв виокремлення частин мови. Цей синтез повинен ґрунтуватися на таких найважливіших положеннях: 1) частини мови та граматичні категорії повинні розглядатися в аспекті моделювання свідомості, як вектори внутрішнього лексикона [Kubrâkova 1989, 10]; 2) частини мови не мають одно-однозначної когнітивної відповідності, це насамперед категорії граматики певної мови; 3) частина мови, крім основного значеннєвого інваріанта (функції), можливо, закладеного в ній здавна, охоплює й інші інваріантні значення «підведені під дах» її регулярних форм; 4) різна кількість частин мови в мовах світу обумовлена як специфікою інваріантів, закладених в етносвідомості, так і специфікою системи регулярності форм мови; 5) складність частиномовної диференціації зумовлена «розхитуванням» регулярності форм й інваріантних змістів, що здійснюється шляхом формотворення, транспозитивної деривації, конверсії частин мови, контекстуальних аномалій.

Дані положення вимагають конкретизації й пояснення. Насамперед частини мови в самому загальному вигляді виражають інтеріоризовану носіями мови картину навколишнього світу, де важливими векторами є

людина та предмети як суб'єктивовані речі, їхні ознаки й відношення, дії. стани, кількісні показники, просторові й часові характеристики й т. ін. Когнітивним каркасом частин мови й категоризації світу вважаються займенники, названі Ю. Масловим словами другого рівня й нерідко незаслужено вилучені із системи частин мови або розподілені між іншими частинами мови. Р. Раск уважав займенник найбільш стійким класом слів, не схильним до запозичень. тому що в кожній мові займенниковий склад відбиває концептуальну категоризацію людського буття. Не випадково, при побудові частиномовного фрейму С. Жаботинська виділяє слоти як «буттєві категорії, сформовані у процесі пізнання світу всім людством..., властиві homo sapiens, можливо, ще на довербальному, домовленнєвому етапі існування людини: ЩОСЬ – предмет (іменник), ТАКИЙ – якість (прикметник), СТІЛЬКИ – кількість (числівник і квантифікатор), існує ТАК – буття (статив і дієслово), існує ДІЮЧИ – дію (дієслово), ТАК – спосіб буття (прислівник), ТАК – оцінка (прислівник), ТУТ ТАМ – місце (прислівник), ЗАРАЗ / ТОДІ – час (прислівник) [2000, 15].

Не торкаючись універсалізму означених «категорійних архетипів» [Кубрякова 1997, 189] і закритості їхнього списку, відзначимо, що найпростіші пропозиційні структури базуються саме на кореляції наведених компонентів. Не випадково, шкільна граматика ґрунтується при визначенні частин мови на примітивних питаннях, що розмежовують ту чи іншу частину мови або член речення. Ці питання представлені питальними займенниками, що інтуїтивно встановлюють загальний каркас частиномовної системи та структури речення. Однак не всі питальні займенники однозначно корелюють із групами частин мови, приміром, прислівники, названі В. Виноградовим «звалищем у системі частин мови», містять групу питальних корелятів: як?, яким чином?, якою мірою?, де?, куди?, звідки?, чому?, навіщо? і т. ін. Подібна значеннєва різноплановість і категорійна інтегративність дозволяє дійти висновку про те, що частини мови – це неоднорідні за змістом і формою граматичні класи, які можна охарактеризувати за принципом поля, яке «набуло характеру гносеологічної категорії» [Щур 1974, 10].

У сучасних граматичних теоріях частини мови розглядаються як класи слів, яскраві частиномовні ознаки яких властиві не всім елементам класу. Тим самим виникає потреба кваліфікувати частину мови як функціонально-граматичне поле, домінанта (ядро) якого має ознаки найбільшої спеціалізованості у вираженні інваріантного змісту й найбільшої формальної регулярності відповідно до цього змісту, а периферія характеризується можливою розмитістю цих властивостей класу, виключеннями, синкретизмом. Слова із загальним інваріантним змістом формують домінанту частини мови; слова з не властивими категорії інваріантними змістами або з нерегулярними формами – периферію. Ще у граматиці Пор-Рояля було відзначено наявність «ясних» і «неясних» значень, ясні значення відповідають граматичній оформленості, неясні – іншому значеннєвому інваріанту. У 1981 році І. Іванова на матеріалі англійської мови продемонструвала нечіткість межі між частинами мови й розробила концепцію їхньої польової структури. Дослідниця зазначала: «Момент об'єктивності посилюється останнім часом у зв'язку із прикладанням

до поняття частин мови ідеї польової структури розподілу релевантних властивостей об'єктів: у межах певної частини мови виокремлюється центральна частина слів, яка конституює клас згідно зі встановленими для нього ознаками, і периферійна частина слів із відповідною градацією ознак» [Иванова и др. 1981, 19; Иванова 1981, 125-129].

Не випадково, О. Кубрякова наголошувала на тому, що «в ономасіологічному напрямі ця проблема (відмежування частини мови від інших – О.С.) вирішувалася за рахунок визнання для кожної частини мови її головного концепту, на який орієнтуються всі члени цієї частини мови» [1997, 137]. У прототипній семантиці такими інтегральними поняттями служать прототипи. Тому не можна ніякою мірою відмовлятися при виділенні частин мови від значеннєвого (когнітивного) принципу, але підходити до цього потрібно з позицій протиставлення ядра-домінанти й маргінальної у значеннєвому й граматичному відношенні периферії. Домінанту можна зіставити із прототипом. О. Кубрякова цілком слушно зазначає: «Прототипний підхід орієнтується більшою мірою на зразок, прототип категорії, релевантний для повсякденної свідомості і, можливо, більш конкретний, а отже, належний базисному рівневі категоризації: нагадаємо, що таку саму логіку мовців визнавав і Л.В. Щерба, коли стверджував, що какаду – це іменник, оскільки позначає птаха» [2004, 146]. Поєднання польового і прототипного підходів до виокремлення частин мови почасти розв'язує проблему їхньої дефініції, яка постає як несуперечлива для всіх повнозначних частин мови, крім займенника, що виділяється за функціональним принципом. Приміром, іменник треба кваліфікувати як частину мови, ядерна зона якої має зміст предметності як прототипну категорію, прикметники мають домінанту ознаки, дієслова – процесуальності, числівники – кількості й т. ін. Те саме стосується і граматичних категорій частин мови.

Периферійна сфера частини мови створюється насамперед за рахунок *транспозитивной деривації*. О. Кубрякова підкреслює: «Програючи в однорідності позначень і ставлячи на одну площину власне предметні й опредмечені (штучно) імена, транспозиція надзвичайно збагачує семантичні можливості самого класу іменників й уможливлює гіпостазис – сприйняття ознаки, процесу, дії або стану як окремого об'єкта» [1988, 159]. Транспозитивна деривація не тільки змінює знак функції, а й дозволяє осмислити подію, факти, якості та явища як деякі аналоги предметів у невидимому світі [Кубрякова 1988, 176]. Когнітивно транспозитивна деривація ґрунтується на концептуальній інтеграції предмета й ознаки, предмета та процесу, ознаки та процесу, кількості та процесу тощо. Частиномовний статус таких слів визначається регулярністю їхньої форми, категорійною парадигматикою.

У процесі номінації будь-якого поняття важливим є синтез форми та змісту – селекція ономасіологічної ознаки, що здійснюється одночасно з вибором базису [Селиванова 2000, 108]. Номінатор, створюючи найменування, бере до уваги нав'язуваний йому мовою спосіб зміни даних [Чейф 1983, 39]. Безумовно, «не можна здійснити мовний акт номінації певної сутності, не пізнавши в ній предмет або процес, стан або ознаку, дію або властивість» [Кубрякова 1988, 165], але не завжди цей інваріант можна впізнати, і тоді

вступають у дію закони мовної аналогії або довільності вибору форми знака. Транспозитивна деривація є яскравою ілюстрацією відзначеної І. Бодуеном де Куртене тенденції до посилення кількісних протиставлень у морфологічній підсистемі. Причому граматично частина мови уніфікується, а в семантичному відношенні розгалужується.

Периферія частини мови поповнюється й за рахунок перехідності частин мови, морфолого-синтаксичної деривації, або *конверсії*. Процеси субстантивації, ад'єктивації, прономіналізації, адвербіалізації розхитують граматичну однорідність частин мови (у флективних мовах в іменників з'являється ад'єктивне відмінювання, у займенників – нетипові форми, прислівники значно розширюють систему значень, в аналітичних мовах – конверсиви отримують інші синтаксичні ознаки). *Формотворення* також поповнює сферу периферії. Так, гібридні форми дієприкметників і дієприслівників, інфінітива, названого О. Пєшковським «дієслівним номінативом», належать до периферії дієслова.

У мовах світу існує також явище омонімії частин мови як результат однієї зі сторін асиметричного дуалізму мовного знака, де напрямок перехідності практично не встановлюється. Найбільш значимим фактором як виявлення, так і появи інших інваріантних змістів у частиномовній структурі служить мовний *контекст*, що супроводжує перехід з одного категорійного класу до іншого і знімає омонімію. Контекст може актуалізувати у віддієслівних іменників деяких флективних мов імпліцитний зміст виду [Соколов 1991], переміщати відносні прикметники при їхньому переході в якісні до ядерної зони цієї частини мови й т. ін. При цьому, як відзначає О. Кубрякова, «концептуалізація світу передує етапу мовного повідомлення, вона входить в особистісні змісти мовця й легко одержує на етапі формування мовного висловлення конвенціональну форму свого вираження» [1997, 180], тобто в мовленні здійснюється вибір необхідного частиномовного інваріанта. Частиномовна система в ментальному лексиконі, у сфері знань про мову відображена в певній когнітивній мережі зв'язків (фільтрі – за О. Кубряковою [1997]), оскільки периферійні зони частиномовних полів перетинаються та взаємодіють. Зони перетину (перехідні зони) можуть формувати нові граматичні класи слів (дієприкметник, дієприслівник, предикатив). Коли такі зв'язки стають стійкими, вони визначають подальший розвиток граматичної системи мови, тобто в термінах лінгвосинергетики – флуктуації перетворюються на аттрактори частиномовної системи. Такий підхід дає змогу розв'язати проблему частиномовного синкретизму й усунути непослідовність поділу частин мови у граматиках різних мов.

Традиційною є диференціація частин мови на повнозначні та службові (частини мови і частки мови – М. Греч, В. Виноградов; лексичні і формальні слова – О. Потебня; повні та часткові слова – П. Фортунатов): перші мають лексичну семантику в мові або отримують мовленнєвий зміст, характеризуються наявністю морфологічних парадигм у відповідних мовах або граматичних категорій, вступають у синтаксичні відношення і мають синтаксичну функцію в реченні; другі не співвідносяться з поняттями, не мають словозміни, граматичних категорій, самостійних синтаксичних функцій. Єдність повнозначної

лексики підтримується динамічною міжкласовою системою словотворення [Блох 1986, 75]. Межа між повнозначними та службовими частинами мови є дифузною, адже серед повнозначних слів наявні й незмінні (в аналітичних мовах ця відмінність узагалі нівелюється), не співвіднесені з окремими поняттями, а службові слова іноді мають доволі прозору семантику. Службові слова часто-густо прирівнюються до морфем, приміром Е. Курилович категорично стверджує, що прийменник не є словом, а морфемою [1962]. Дослідники, що дотримуються поглядів на службові частини мови як окремі слова, мотивують це рухливістю службових частин мови, на відміну від позиційно фіксованих морфем. М. Блох з огляду на необхідність інтеграції чи диференціації частин мови об'єднує прийменники та сполучники в окремий клас конекторів на підставі їхньої функції, артиклі подібним чином поєднуються з уточнювальними частками [1986, 65-66]. Статус деяких частин мови в цій опозиції й досі залишається невизначеним.

Дискусійними й остаточно не розв'язаними проблемами частиномовної класифікації є єдність дієслова, місце порядкових числівників, єдність займенників, повнозначний чи службовий статус займенників, числівників, прийменників, модальних слів, вигуків; систематизація прислівників; частиномовний статус предикативів (слів категорії стану), модальних слів, звуконаслідувань, етикетних і спонукальних слів і т. ін., що зумовлює розбіжності в кількісному складі частин мови.

3. Функціональна граматика: аспекти дослідження.

Функціональна граматика є напрямом граматики, який досліджує функціональну специфіку різнорівневих одиниць мовної системи та їхнє функціонування в мовленні, комунікативних ситуаціях. Функціональний підхід передбачає відповідь на питання чому? і як?: чому, для чого, для отримання якого результату існує певний елемент, конструкція, система? І як вони виконують завдання, для реалізації якого існують, які властивості при цьому виявляють? [Касевич 1988, 273]. Функціональна граматика застосовує двовекторний підхід аналізу функцій мовних одиниць: від мовного засобу до сукупності його функцій – і зворотний – від функції до сукупності засобів різних мовних рівнів, що її виконують [Бондарко 1984, 8-26].

Цей напрям сформувався у 70-ті р. р. XX ст. У багатьох наукових працях часом остаточного становлення його як окремої галузі лінгвістики вважається червень 1976 р. (Франція), коли на 3-му Міжнародному колоквіумі мовознавців-функціоналістів було створено Міжнародне товариство функціональної лінгвістики, до складу якого ввійшли А. Мартіне, Ж. Мунен (Франція), Е. Бюйсанс і Ж. Поль (Бельгія), М. Мамудян (Швейцарія), Дж. Харві і Я. Малдер (Великобританія) й ін. (у 1979 р. опубліковано дві колективні монографії, у яких викладено постулати функціональної школи). Підґрунтям функціональної лінгвістики можна вважати деякі лінгвістичні розробки XIX ст. – початку XX ст., які належали В. фон Гумбольдту, К. Аксакову, О. Потебні, Г. Габеленцу, О. Шахматову, В. Матезіусу, Р. Якобсону, Е. Куриловичу, Ш. Баллі, Е. Кошмідеру й ін. Першими зразками аналізу засобів вираження певного кола понять були концепція

кількісності в мовному мисленні І. Бодуена де Куртене, наукові праці «Думка та мова» Ф. Брюно (1922 р.) і «Філософія граматики» О. Єсперсена (1924 р.).

Головний принцип функціональної лінгвістики – «цільове призначення мови» – став домінуючим у тезах *Празького лінгвістичного гуртка*, внесок якого до функціоналізму полягає у стратифікації мовних ситуацій (Р. Якобсон), в ідеї інваріантності відмінкових смислів як мінімальних одиниць граматичної інформації, у створенні функціональної ономатології (В. Матезіус), у концепціях зв'язку функції та середовища (М. Трубецький), периферійних компонентів мови як динамічної системи (Й. Вахек, Ф. Данеш, Б. Трнка, В. Скалічка, М. Докуліл) тощо. Празька школа була спрямована на опис функціональної різноманітності мовних одиниць у різних ситуаціях мовлення й на дослідження функціональної природи глибинних і поверхневих структур мови (Ф. Данеш, Й. Вахек, П. Сгалл, Е. Гаічова та ін.).

Лондонська школа, на відміну від Празької, перенесла увагу з мови на людину як суб'єкт комунікації та суспільства, перебуваючи під впливом структурно-функціональної соціології Б. Малиновського з її увагою до суб'єктно-суб'єктної соціальної взаємодії та психологічної інтеракції. У межах цієї школи досліджувалася ситуаційна й соціальна адаптація мовних одиниць стосовно середовища й мовної особистості (Дж. Фьорс, М. Холідей, Х. Батлер, У. Адлер, У. Аллен й ін.). Відчутний вплив біхевіоризму, гіпотези Е. Сепіра та Б. Уорфа зумовив загальні погляди лондонців на комунікативну ситуацію як один із численних виявів внутрішнього стимулу природи людини – мови у сукупності її трьох функцій: змістової як функції досвіду, інтерактивної (міжособистісної), або соціально-рольової, що визначає форми залучення мовців до ситуації мовлення; текстуальної, або дискурсивної, що дає змогу мовцям створювати тексти, важливі для відповідної ситуації спілкування [Halliday 1978].

Вагомим для функціоналізму було також з'ясування Лондонською школою ролі динамічно-мовленнєвого аспекту, контекстуалізації слова, не лише мовної, а й ситуативної та соціальної, адаптації мовних одиниць стосовно середовища та мовної особистості. Найбільш впливовою функціональною концепцією в Лондонській школі був підхід до вивчення мови М. Холідея, який писав: «Функціональний підхід до мови означає насамперед вивчення питання про те, як використовується мова: ми намагаємося з'ясувати ті цілі, яким служить для нас мова, і те, як ми самі досягаємо таких цілей, коли говоримо та слухаємо, читаємо та пишемо. Однак цей підхід значить дещо більше. Він є спробою з'ясувати й пояснити природу мови у функціональних термінах: треба подивитися, чи не формується сама мова шляхом її використання, а якщо це так, то яким чином – як форма мови детермінована тими функціями, які вона має обслужити» [Цит. за: Левицкий, Боронникова 2005, 265]. Найважливішими науковими працями М. Холідея в цьому ракурсі є «Категорії теоретичної граматики» 1961 р., «Мовна структура та мовні функції» 1970 р., «Дослідження функцій мови» 1973 р., «Система та функції в мові» 1976 р.

Женевська школа, репрезентуючи ідеї Ф. де Соссюра, (Ш. Баллі, А. Сеше, Х. Фрей), також зробила певні кроки в розробці функціонального підходу (теорія функціональної транспозиції як категоріального переходу мовних

одиниць залежно від зміни функції Ш. Баллі, ідея ієрархії мовної системи та її мовленнєвої динаміки А. Сеше, граматика помилок Х. Фрея). Ще Ф. де Соссюр висував ідею функціонального характеру мовної діяльності й наголошував на тому, що в мові немає нічого, крім відношення, тотожного поняттям «одиниця», «значення», «функція» [Соссюр 1990, 197].

Французька школа була орієнтована на опис варіативності функцій різних граматичних одиниць у мовленні, аналіз мовної дійсності в її природному необробленому, маргінальному вигляді (Е. Бенвеніст, А. Мартіне, Ж. Мунен й ін.). Апелюючи до комунікативної функції мови, дослідники цієї школи акцентували увагу на раціональній організації мовного змісту в мовленні з урахуванням можливої взаємодії одиниць (закон економії, теорія монем А. Мартіне, хоч термін «монема» введений в обіг Х. Фреєм). А. Мартіне, виходячи із принципів комплементарності, варіативності мовлення, звертається до аналізу мовної дійсності в її необробленому природному вигляді, маргінальності, непослідовності, надмірності згідно з людськими потребами, соціальними чинниками, екстралінгвістичним середовищем. Дослідник пропонує перспективну методику дослідження функціональної природи компонентів висловлення на підставі їхньої трансформації, підміни, вилучення. Його теорія монем сприяє деталізації аналізу способів вираження зв'язку між членами висловлень. Французький функціоналізм накопичив значний науковий потенціал досліджень динаміки мовних одиниць у мовленні (4 тенденції зміни Л. Прието, психосистематика Г. Гійома тощо) (детальніше див.: [Функциональное направление... 1980]).

Школи функціонально-граматичного спрямування наявні й у Німеччині (В. Шмідт, Г. Гельбіг, В. Бек та ін.), Голландії (К. Дік, К. Гроот) й ін. країнах світу. Узагальнюючи теоретичний доробок різних дослідників і наукових шкіл як підґрунтя функціоналізму, необхідно зазначити, що світова функціональна лінгвістика розвивалася в різних варіантах залежно від вихідної мовознавчої традиції. *Західноєвропейський* функціональний напрям сформувався на підставі біхевіоризму, нативізму, генеративізму, антропологізму та соціологізму як наука про функціонування мовної системи в мовленнєвих актах, виходячи з їхньої антропоцентричності, психологічного механізму та суспільної орієнтації.

Наукові школи *американської лінгвістики* по-різному сприйняли ідеї функціоналізму (дискусія між когнітивним (Н. Хомський) та типологічним (Б. Комрі) напрямами). Сутність розгорнутої дискусії між різними школами й науковцями США полягала у ступені використання положень функціоналізму. Як зазначають А. Кібрик і В. Плунгян: «Головний пафос функціоналізму – пояснення мовної форми її функціями. Очевидно, що цей пафос є діаметрально протилежним головній ідеї Хомського, яка пережила всі етапи розвитку генеративної граматики – ідеї відносно того, що універсальна граматика (компетенція) є вродженою, і тому не потребує пояснення функцій (уживання)» [2002, 276]. Попри таке твердження представники генеративізму сьогодні значною мірою відійшли від формально-синтаксичного екстремізму й намагаються врахувати тематичну (семантичну) інформацію при субкатегоріальному фреймовому моделюванні [Chomsky 1986] та синтаксичних операціях

[Jackendoff 1990]; комплексну, зокрема, функціональну аргументацію поверхневих структур [Hawkins 1994], проте все ж таки наголошують на первинності формальної теорії. Генеративісти зауважують, що лише у процесі формального аналізу (парсінгу) поверхневих структур спостерігаються цікаві явища функціонального аспекту мови (зв'язність, контроль, нульові елементи — сліди, конфігураційність). Вони звинувачують функціоналістів в інтуїтивізмі, водночас пропонуючи досягти певної згоди у визначенні структурних можливостей передавання різних типів інформації, у встановленні ролі функціональних чинників при наданні форми нашим знанням (форма мови розглядається як продукт її функцій) [Ньюмейер 1996].

Функціональна лінгвістика США представлена меншою частиною досліджень, ніж генеративізм, однак вона, на думку А. Кібрика та В. Плунгяна, «характеризується таким багатством ідей і найсучасніших результатів, які могли б скласти честь науці будь-якої країни [...]. Тому ігнорувати функціональну меншість було неправильним» [2002, 276]. Американський функціоналізм є типологічно й емпірично орієнтованим і цікавиться всім обсягом фактів природних мов із використанням кількісно-статистичних методик і з урахуванням міждисциплінарних зв'язків мовознавства із соціологією, психологією, історією природничих наук тощо. Улітку 1995 р. в Альбукерці (штат Нью Мексико) була проведена перша міжнародна конференція американських функціоналістів.

Серед яскравих представників функціоналізму США виокремлюються помірні функціоналісти, які розглядають функціональний аналіз у поєднанні з формальним. Прикладом такого типу функціоналізму є *референційно-рольова граматика* Р. ван Валіна, що характеризується відсутністю автономізації граматики від семантичних і комунікативних чинників, емпіричним аналізом граматики багатьох мов, проекцією синтаксичних функцій у конкретних мовах на універсальні семантичні макроролі, тематичні відношення, позиції аргументів у логічній структурі й саму логічну структуру, а також залежністю тісних / вільних семантичних відношень і сильних / слабких зв'язків між реченнями. Р. Ван Валін є супротивником нативізму й автономності граматики. Його головним доробком є теорії структури клаузи, семантичних ролей й лексичного представлення, синтаксичних відношень і відмінка, складного речення. Треба вказати також на його участь у проекті позитронно-емісійної томографії, що дає змогу візуально спостерігати за процесами в мозку на рівні ділянок або навіть групи нейронів (детальніше див.: [Кибрик, Плунгян 2002, 276-339; Van Valin 1993; 1995; Jaeger et al. 1996]). До течій американського функціоналізму дослідники відносять і дискурсивно орієнтовані розробки граматистів, метою яких є пошук дискурсивного підґрунтя граматичних явищ (праці Т. Гівона і Р. Томліна), а також створення граматики дискурсу (праці П. Хоппера, С. Томпсон, У. Манна й ін.) й аналіз побутового дискурсу (праці У. Чейфа, Б. Фокс, С. Форд, С. Томпсон, Т. Оно й ін.).

У *пострадянській* функціональній лінгвістиці потужним залишається напрям функціонально-семантичної категоризації мовленнєвих і мовних явищ, принципи якого розроблено ленінградською школою О. Бондарка під впливом

вітчизняної традиції та наукових праць Ф. Брюно, О. Есперсена, Г. Гійома, Е. Бенвеніста, Е. Кошмидера й ін.). Найбільш вагомими для розвитку радянської функціональної граматики були вчення про понятійні категорії І. Мєщанінова, концепція активної й пасивної граматики Л. Щерби, дослідження категорії модальності В. Виноградова. Ідеї активної і пасивної граматики Л. Щерби, що були продовженням думки І. Бодуена де Куртене про співвідношення того, що виражено мовою, та мовних засобів вираження, безпосередньо вплинули на створення концепції функціонально-семантичних категорій і полів, як і вже згадувана концепція понятійних категорій І. Мєщанінова. В. Виноградов, узагальнивши досвід попередників, охарактеризував засоби модальності різного рівневого статусу та розмежував об'єктивну та суб'єктивну модальність залежно від способу граматикалізації, що стало першою спробою комплексного функціонального аналізу однієї з категорійних сфер російської мови і знайшло продовження у школі О. Бондарка.

Функціональна граматика О. Бондарка протягом останніх десятиліть еволюціонувала. Найпершим її завданням було створення системи функціонально-семантичних полів (ФСП), сформованих на основі спільності категорійного змісту різнорівневих одиниць [1983; 1984]. Другим етапом теорії О. Бондарка та його послідовників стало дослідження (на підставі польової типологізації) функціонування складників функціонально-семантичних полів (ФСП) у тексті, мовленні, що зумовило залучення до ФСП власне мовленнєвих конструктів як периферійної сфери [Проблемы функциональной грамматики 1985; Слюсарева 1986; Теория функциональной грамматики 1987; 1990; 1991; 1992]. Разом із цим з'явилася певна кількість наукових розробок функціонального моделювання мовленнєвої діяльності (Г. Ільїн, М. Откупщикова, О. Падучева, К. Рахіліна, Б. Лейкіна, О. Селіверстова й ін.). Протягом останніх десятиліть О. Бондарко звернувся до проблем концептуальної організації польових моделей, імпліцитних смислів функціонально-семантичних категорій, співвідношення універсального й ідіоетнічного в системі функцій елементів комунікативно-прагматичних складників поля [1992]. Сучасний стан функціональної граматики О. Бондарка характеризується увагою до когнітивного підґрунтя функцій мовних одиниць, до їхньої репрезентації на мовленнєвому комунікативному матеріалі. В Україні функціональне мовознавство слідувало положенням школи О. Бондарка. Функціонально-граматичний опис української мови здійснено І. Вихованцем [1992], А. Загнітком [1993, 2001, 2007], О. Бондарем [1996] й ін. Українські лінгвісти дослідили й різноманітні категорії інших мов [Бацевич 1993; Бацевич, Космеда 1997; Емец 2000; Левицкий 1998; Мусиенко 1997; Селиванова 1988; 1991; 1999; Ткачук 2003 й ін.].

У межах функціонального напряму пострадянської лінгвістики наявна окрема потужна течія функціонально-семантичного синтаксису [Слюсарева 1981; Арутюнова, Ширяев, 1983; Золотова 1973; 1982; Мухин 1999; Всеволодова 2000 й ін.], яка інтегрувала системно-структурний і функціональний підходи і ґрунтувалася на семантичних і комунікативних засадах. Так, Г. Золотова запропонувала визначити комунікативність як сукупність трьох ознак: 1) системності, оскільки мовні засоби взаємно організовані; 2) функціональності, оскільки

мовні засоби функціонують із метою здійснення комунікації; 3) семантичності, оскільки мовні засоби, функціонуючи, передають певний зміст із метою здійснення комунікативності [1985, 40]. Таке тлумачення комунікативності забезпечує в сучасній лінгвістиці не антагоністичну, а інтегральну наявність різних функціональних підходів: 1) мовної функціональної категоризації та польового моделювання; 2) аналізу функціонування категорійних засобів у мовленні; 3) вияву імпліцитних смислів категорійної семантики; 4) функціонального дослідження комунікативної ситуації на підставі її складників та загальних стратегій мовної особистості, прагматичних чинників тощо. Не випадково І. Сусов виокремив два різновиди функціоналізму: внутрішній, або структурно-функціональний, спрямований на дослідження одиниць і категорій у мовній системі чи тексті як їхньому середовищі; і зовнішній (власне функціональний), який співвідносить мовні явища зі світом свідомості, сферою комунікації [1986, 132-133].

Доробком пострадянської функціональної граматики є опис різноманітних функціонально-семантичних категорій і полів на матеріалі різних мов, дослідження комунікативно-функціонального аспекту мовних явищ, аналіз функцій мовних одиниць тощо [Болдырев 1994; Николаева 1995; Петрухина 2000; Шелякин 2001; Теория функциональной грамматики 1987; 1990; 1991; 1992]. Остаточно функціонально-семантична категоризація не завершена, немає навіть повного списку функціонально-семантичних категорій конкретних мов, що свідчить про потребу нових досліджень цієї сфери функціоналізму. Функціональний підхід до опису морфології й синтаксису доповнюється дослідженнями тексту, дискурсу, що проектується в лінгвістичні галузі теорії тексту, прагматики, дискурсології, мовленнєзнавство, теорію мовної комунікації тощо [Норман 1994; Золотова, Онипенко, Сидорова 1999]. Не випадково, В. Гак кваліфікував функціональний підхід насамперед як комунікативний [1985, 7].

Ключовим поняттям функціональної лінгвістики і граматики, зокрема, є ***функція***, яка, як вважають дослідники, транспонована до мовознавства з фізіології, філософії й математики. У більшості наукових праць прийнято визначати дефініційний обсяг цього поняття відповідно до загальнонаукового та встановлювати співвідношення функції та значення (В. Гак, О. Бондарко, Б. Абрамов, В. Дресслер, Е. Вюстер, Дж. Малдер, Ф. Бацевич, З. Шаляпіна, О. Лещак та ін.). Р. Якобсон відмічав, що терміни «структура» і «функція» стали найбільш двозначними і трафаретними слівцями в науці про мову [1965, 377]. У середині 70-х р. р. А. Греймас у бесіді з Е. Паре назвав питання про функцію в числі найважливіших. У 1990 р. В. Дресслер зауважив: «Однозначності і навіть одно-однозначності терміна «функція» немає навіть у межах однієї функціональної школи і тим більше не спостерігається в дискусіях між лінгвістичними школами» [1990, 57].

Численні школи й напрями функціоналізму дотримуються різних тлумачень поняття «функція», названих аспектами: *потенційного* й *цільового* (Празька школа, французький функціоналізм, В. Гак), причому цільовий може встановлюватися щодо мовця (В. Звегінцев) або мовлення (Празька школа); *рольового* на підставі синтаксичної ролі (Ш. Баллі, Н. Слюсарєва, Г. Золотова)

чи смислової ролі (М. Шелякін, О. Бондарко); *реляційного* загального як зв'язку між одиницями мовлення (глосематика, математична лінгвістика), граматичного зв'язку як місця у дереві трансформацій (генеративізм – Н. Хомський, А. Хілл), а також монематичного (А. Мартіне), позиційного (Л. Блумфілд, Ч. Філлмор, У. Кук, К. Пайк); *семантичного* (В. Скалічка); *ситуативно-комунікативного* залежно від складників комунікації, зокрема, й інтенційності мовця (інколи окремо розглядається *інтенційний* аспект тлумачення функції) [Бондарко 1987; 1992]. Загалом, як зазначає Н. Слюсарєва, встановлено три типи тлумачення функції: 1) як ролі в синтаксичній структурі; 2) як позиції в синтаксичній конструкції і 3) як відношення (зв'язку) до всієї структури або до позамовної дійсності, вираженої реченням [1981, 56].

Отже, обсяг поняття функції поширюється до рівня комунікативної ситуації. Зважаючи на дихотомію мови й мовлення, О. Бондарко диференціює функцію як потенцію та функцію як реалізацію, висуваючи одним з аргументів проти ототожнення значення та функції те, що функція стосується різних комунікативних сфер мови, на відміну від значення. Звинувачуючи О. Бондарка у структуралізмі, В. Дресслер підкреслює: «І значення потребує такої самої диференціації, якщо враховувати комунікативну функцію мови, а також, подібно до Л. Єльмслева та Е. Косеріу, залучати, окрім мови та мовлення, третій проміжний рівень норми, оскільки для всіх комунікативних сфер наявні нормативні реалізації граматичних та інших значень потенційної системи» [1990, 58].

Узагальнюючи всі підходи до тлумачення функції В. Гак установлює опозиції функціонального протилежному як: 1) узуального – загальному; 2) мовленнєвого – мовному; 3) ономасіологічного – семасіологічному; 4) частотнокількісного – структурному; 5) формально-граматичного – лексико-семантичному; 6) семантичного – формально-структурному; 7) синтаксичного – морфологічному; 8) позиційно-рольового – семантичному [Проблемы функциональной грамматики 1985, 6]. На цих антиноміях ґрунтується Ф. Бацевич, який визначає функцію як роль мовної одиниці в побудові (ономасіологічний аспект) чи функціонуванні (семасіологічний аспект) комунікативної одиниці, роль, зумовлену інтенцією мовця, спрямованою на вибір конкретної лексеми з тією чи іншою референцією, місцем у лексичній парадигмі і входженням до відповідного відображально-таксономічного класу номінативних одиниць [1993, 18].

Якщо зважити на те, що функція є основою категоризації мовних явищ, то її можна визначити як концептуальну сутність, яка може бути представлена різними мовними засобами. Якщо сприймати функцію як властивість мовних знаків передавати певну інформацію в акті комунікації, то її концептуальна сутність виходить за межі мовної системи і стає поняттям свідомості (В. Павлов), актуалізуючись як складова мовленнєвої ситуації. Позамовна природа функції, її тяжіння до концептуальної сфери останнім часом стає предметом розгляду у функціональній лінгвістиці з огляду на інтеграцію функціональної та когнітивної наукових парадигм. Не випадково, О. Бондарко характеризує два типи функціонального підходу вже не на підставі співвідношення форми та значення, а опосередковано – від зовнішнього світу через свідомість та мислення до мовних форм з їхніми значеннями або навпаки [1992, 17]. В. Гак

також припускав можливість ототожнення функції не лише з мовними засобами, а і з віднесеністю висловлення до різних параметрів акту мовлення (характеру відносин між адресатом та адресантом, їхньої соціальної ролі, ситуації акту, каналу передавання, комунікативного завдання, порядку актів мовлення, синтаксичного контексту, референції тощо) [Проблемы функциональной грамматики 1985, 11-12]. В. Дресслер висловлює думку щодо необхідності залучення до сфери функції такого важливого складника комунікації, як інтерпретанта згідно з теорією Ч. Пірса [1990, 58], зокрема, комунікативного ефекту сприйняття мовлення адресатом.

З огляду на це дискусійною є проблема не ототожнення / розмежування значення і функції, а співвідношення *смислу* та *функції:* функція є перцепцією концепту, тобто тим, що сприймається мовцем як фрагмент смислу. Звідси теза щодо знаковості функції інтерпретується дещо інакше: функція сама по собі позбавлена знаковості, вона набуває її лише в поєднанні з формою мовного знака. О. Бондарко висловлює думку про наявність у значень смислової основи та інтерпретованого компонента як способу представлення змісту, підкреслюючи, що інтерпретований компонент ніколи не виступає в «чистому» вигляді, тому функція не може виділятися знаково, а лише як певний смисл серед кількох смислів, позначених елементами мови [1992, 8]. Отже, функція може розглядатися як основа категоризації концептуальної системи людської свідомості та, зокрема, внутрішнього лексикону мовців. Як зазначає В. Касевич: «Кожна мовна одиниця має певний синтаксичний і прагматичний потенціал. Його поверхневе вираження – дистрибуція, участь у тих чи інших контекстах. Наявність «віяла» функцій, притаманних мовним одиницям усіх рівнів, зумовлює гнучкість мовної системи» [Актуальные проблемы 2007, 62].

Основними поняттями функціональної граматики є функціонально-семантична категорія та функціонально-семантичне поле.

Функціонально-семантична категорія (ФСК) – концептуальна ознака сукупності мовних одиниць різних рівнів і мовленнєвих реалізацій, яка інтегрує їх на підставі спільного призначення (функції). Розгляд ФСК у функціональній концепції О. Бондарка здійснювався шляхом переходу від категоризації мовних одиниць на основі функцій, ототожнених із граматичними категоріями, до нових принципів категоризації – концептуально-комунікативних. Зміна поглядів позначилася спочатку на концепції типів функціонально-семантичних полів (компактних і дифузних) й остаточно оформилася в положеннях про застосування імпліцитних смислів у процесі функціонально-семантичної диференціації мови, про комунікативну й позамовну природу функцій мовних одиниць. Відтак сучасні підходи до ФСК ураховують інтеграцію концептуального, мовного та комунікативного аспектів функції. ФСК має мисленнєво-мовленнєву природу, що дає змогу залучати до неї імпліцитні смисли мовних одиниць і комунікативні вияви значень у відповідних категорійних ситуаціях. ФСК не ізоморфні формально-логічним, хоч деякі функціональні категорії можуть відповідати фрагментам логічної категоризації. ФСК лише частково ґрунтуються на граматичних категоріях, що

зумовлює нетотожність їхнього термінологічного позначення (пор.: граматична категорія часу і ФСК темпоральності й таксису, граматична категорія способу дії і ФСК модальності, граматична категорія особи і ФСК персональності, граматична категорія виду і ФСК аспектуальності тощо). ФСК є підґрунтям моделювання функціонально-семантичного поля.

Функціонально-семантичне поле (ФСП) – організована за ядерно-периферійним принципом сукупність різнорівневих мовних одиниць і явищ мовлення, об'єднаних спільністю концептуального змісту (функції) як бази функціонально-семантичної категорії. Оскільки моделювання ФСП є не лише результатом простого перерозподілу засобів мовної системи на підставі їхніх статичних функцій, а й орієнтоване на сферу мовлення, то до ФСП залучаються контекстуальні та ситуативні функції мовних одиниць, імпліцитні смисли тощо (пор. «ФСП – це угруповання граматичних та лексичних одиниць, а також різних комбінованих (лексико-синтаксичних) засобів мови, що ґрунтуються на певній семантичній категорії та взаємодіють на основі спільності їхніх семантичних функцій» [Теория функциональной грамматики 1987, 11]; «ФСП – це поняття, що відображає мовний зміст та мовне вираження у єдності відносно структури певної мови» [Теория функциональной грамматики 1990, 487]).

Як бачимо, О. Бондарко подає різні тлумачення ФСП, що зумовлено, зокрема, еволюцією теорії функціональної граматики, переходом від власне семантичних функцій мовних одиниць як інтеграційного стрижня поля до його концептуальної єдності, а також від дослідження системних засобів мови – до мовленнєвих і комунікативних змістів. Зміна об'єднувального чинника сприяє використанню польового моделювання у зіставних і типологічних дослідженнях різних мов із залученням контрастивного фону [Дэже 1990, 49].

Як уже зазначалося у 2 розділі, термін «поле» уведений до лінгвістики, зокрема, до семасіології, Г. Іпсеном (1924 р.) і Й. Триром (1931 р.). Теорія поля поширилася на інші галузі лінгвістики, набувши характеру епістемологічної домінанти. Аналізуючи наявну в лінгвістиці типологію полів, Г. Щур описує лексичні (Е. Косеріу), поняттєво-тематичні (С. Кацнельсон), синтаксичні (В. Порциг, Г. Золотова, Н. Філічева), трансформаційні (С. Шаумян), граматичні (Л. Вайсгербер, Ф. Брюно, Г. Мюллер, О. Єсперсен, В. Адмоні, М. Гухман), лексико-семантичні (О. Гулига, Є. Шендельс), словотворчі (О. Ревзіна), фонологічні (Б. Плоткін), морфосемантичні (П. Гиро), паратаксичні (В. Порциг) поля.

Останнім часом теорію ФСП застосовують щодо текстового рівня (дискурсу), з одного боку, доповнюючи структуру поля мовленнєвими компонентами, з іншого, звертаючись до взаємодії засобів ФСП як категорійно-семантичної когезії на підставі невербальних імпліцитних смислів. Дослідження одночасного функціонування різних засобів певного ФСП у мовленнєвій діяльності нині є актуальними і перспективними відповідно до методології функціоналізму, вивчення мови в дії. Засоби однієї категорії формують у мовленні своєрідне поле, яке найбільше відповідає первинному змісту саме фізичного поля як особливої форми матерії, що створюється частками, які взаємодіють.

Структура ФСП є парадигматичною, його центром виступає смисловий інваріант. На відміну від граматичних парадигм і полів, лексичних,

словотворчих й ін., воно не обмежується одним мовним рівнем, його компоненти визначають свій категорійний зміст у синтагматиці в поєднанні з іншими елементами змісту, що приводить до перетинання полів, якщо певні компоненти ФСП або реалізують подвійний зміст, або транспонуються до іншої категорійної ситуації чи сфери. Диференціація концепту як інваріанта зумовлює наявність *мікрополів* як угруповань засобів передавання конкретного смислу. У структурі ФСП традиційно виокремлюється центр (ядро, домінанта) і периферія. З огляду на це О. Бондарко виділяє два структурні типи ФСП:

1) *моноцентричні* з центром – граматичною категорією, яка є найбільш яскравою ознакою поля й має стандартизовані мовою формальні показники (ФСП аспектуальності, темпоральності, модальності, компаративності, персональності і т. ін.);

2) *поліцентричні*, що спираються на певну сукупність різних мовних засобів, які не утворюють єдиної гомогенної системи форм (локативність, посесивність, таксис, кількість, мета, умова тощо) [Проблемы функциональной граматики 1985, 28].

У межах ФСП поліцентричного типу розрізнюють два різновиди: а) *дифузної* структури у випадку множинності слабко пов'язаних одне з одним або ізольованих різнорідних компонентів і слабкої наявності межі центральної та периферійної частин; б) *компактної* поліцентричної структури, що актуалізує певні центри, наприклад, поле модальності з центрами суб'єктивної та об'єктивної, реальної та ірреальної модальності [Проблемы функциональной грамматики 1985, 29].

Дискусійним питанням функціональної граматики залишається з'ясування ознак ***центру*** ФСП. О. Гулига та Є. Шендельс, подаючи зразок граматико-лексичного польового моделювання німецької мови на підставі різнорівневого принципу, пропонують як центр поля *домінанту* з рисами а) найбільшої спеціалізованості щодо вираження значення; б) найбільшої однозначності передавання змісту; в) систематичного використання [1969, 10]. О. Бондарко характеризував центр ФСП як сферу найповнішої експліцитної реалізації змісту [1980, 17]. На нашу думку, деякі з наведених ознак центру є нечіткими та суперечливими, приміром, однозначність не завжди поєднується з найбільшою спеціалізованістю та систематичністю використання. Мовні засоби, реалізуючи тенденцію економії, особливо у флективних синтетичних мовах, часом репрезентують кілька функціонально-семантичних категорій. Наприклад, форми дієслів є синтетичними у плані множинності категорійних смислів, тому застосовувати критерій граматичної однозначності в таких випадках не має сенсу. Щодо повноти та експліцитності, вони також можуть бути наявними у сфері не лише центру, а й периферії (наприклад, прислівники зі значенням темпоральності). Отже, встановлення центральних компонентів поліцентричних полів можливе лише на підставі кількох критеріїв: експліцитності, яскравості категорійної семантики, регулярності форми тощо.

З уведенням поняття категорійної ситуації і застосуванням теорії ФСП щодо висловлень диференціація центрів полів отримує іншу спрямованість: розрізнюється ФСП із предикатним ядром, суб'єктно-об'єктним, якісно-кількісним,

обставинним [Теория функциональной грамматики 1987, 31-32], тобто центральний компонент розглядається як інваріантний смисл складників пропозиції.

Сфера ***периферії*** характеризується послабленим [Адмони 1998] змістом, нерегулярністю форми, імпліцитністю, аномальністю й асистемністю тощо. Безперечно, до неї належать і мовленнєві конструкти, що створюються в незвичних категорійних ситуаціях і визначаються як аномальні, навіть асистемні [Живов, Успенский 1973, 24-35]. Елементи периферії одного ФСП можуть бути наявними в центрі або периферії інших полів (приміром, присвійні займенники належать до центру поля посесивності й до периферії поля персональності) або залежно від ситуації набувати їхніх значень. Структура ФСП у різних мовах має певні відмінності залежно від типу мови, граматикалізації значень. Імпліцитні смисли компонентів периферії можуть закладатися у зовнішній оболонці мовної одиниці або являють собою інформацію, що виводиться з експліцитного змісту мовленнєвих одиниць, який утворюється в певному контексті та ситуації спілкування [Долинин 1983, 3]. Дослідження імпліцитного в цих двох ракурсах має давні традиції (І. Бодуен де Куртене, О. Потебня, І. Мєщанінов, Ш. Баллі, О. Єсперсен, Е. Кошмидер та ін.) і привело, по-перше, до виокремлення нової галузі граматики — *імпліцитної морфології* [Соколов 1997]; по-друге, до виділення в межах лінгвістики тексту окремої проблеми текстової імплікації. Аналіз дискурсу, комунікативної ситуації, мовної особистості актуалізував проблему імпліцитного, зокрема, в комунікативній лінгвістиці [Багдасарян 1983].

4. Синтаксис як розділ граматики, головні напрями.

Синтаксис (від гр. sýntaxis – побудова, сполучення, порядок) є розділом граматики, галуззю мовознавства, яка вивчає закономірності сполучення слів і предикативних одиниць у реченні, будову, ознаки й типи речень і висловлень.

Вивчення синтаксису сягає часів античності, коли було здійснено першу класифікацію речень за комунікативною метою (Протагор, Аристотель) і поділ речення на дві частини – ім'я й дієслово (Платон). Термін «синтаксис» уперше використаний стоїками (III ст. до н. е.), учення яких покладено в основу європейської синтаксичної традиції й застосовується при аналізі логічного змісту речень. Стоїки ввели термін «категорема» на позначення предиката як складника висловлення (корелятами предиката в реченні вони вважали відмінки), виокремили комунікативні типи речень, установили специфіку складного речення й типи відношень між його частинами. Вивчення синтаксису частин мови розпочалося у III ст. н. е. Аполлонієм Дисколом, який заклав підґрунтя формально-граматичного підходу до аналізу синтаксичних явищ, на відміну від логічного підходу стоїків. Історію розвитку синтаксису до середини XX ст. можна розглядати як послідовну заміну логіко-психологічного підходу формально-граматичним і навпаки, а підхід до синтаксису від слова й від речення відобразився в конкуренції подальших синтаксичних концепцій.

Логічний підхід зумовив розгляд синтаксису як учення про способи вираження думки й розроблявся філософськими граматиками під кутом зору раціоналізму й універсалізму (речення дорівнювало судженню / умовиводу,

члени речення розглядалися як виразники логічних складників). *Психологічний* підхід виник у другій половині XIX ст. у концепціях Г. Пауля, Г. Штейнталя, О. Потебні, В. Вундта, однак за своєю сутністю був близький логічному, хоч зміст речень й отримував комунікативно-психологічну інтерпретацію. *Формально-граматичний* підхід спершу зосереджувався на засобах комбінації мовних одиниць, що знайшло відображення у структуралістських розробках дистрибутивного синтаксису в концепціях дескриптивістів, ученні про синтаксичну валентність. Логічний підхід отримав новий поворот у концепціях логічного аналізу мови Г. Фреге, Л. Вітгенштейна, Б. Рассела й ін. і трансформувався в теорію мовленнєвих актів і прагматику. У другій половині XX ст. увага синтаксистів була перенесена на логіко-семантичний, комунікативно-дискурсивний, мовленнєвий, комп'ютерний і когнітивний аспекти.

Синтаксис як лінгвістична дисципліна не є однорідним. Розмежовують синтаксис словосполучень, який установлює синтаксичні властивості окремих слів як частин мови, тобто правила їхньої сполучуваності з іншими словами; і синтаксис речень, спрямований на дослідження типів, ознак речень, зв'язків слів і сполук у складі речення й висловлення (нерідко у складі синтаксису речення виокремлюється синтаксис простого та складного речення). О. Сиротиніна виділяє синтаксис комунікатів, що містить розділи, присвячені простому та складному реченням і комунікатам, які не створюють речення [1980]. У середині XX ст. синтаксисти почали переходити до вивчення синтаксичних одиниць, більших за висловлення, що зумовило нові вектори традиційного синтаксису, створення синтаксису складного цілого, зв'язного мовлення, тексту. З'явилися терміни «суперсинтаксис» (В. Дресслер), «макросинтаксис» (З. Харрис), «гіперсинтаксис» (Б. Палек), «граматика контексту» (Т. ван Дейк), що згодом привело до формування нової мовознавчої галузі – лінгвістики тексту.

Сучасний стан синтаксичних досліджень характеризується широким розгалуженням напрямів синтаксису. Традиційним напрямом є структурно-статичний, який розглядає синтаксичну будову словосполучень і речень, їхні типи й ознаки, структурні схеми, не пов'язані з контекстом і ситуацією мовлення. Семантичну природу предикативності речень, їхні синонімічні перетворення, пропозиційну відповідність, позиційні схеми, їхнє варіювання в мовленні й парадигматику, типи функцій синтаксем як складників речення, імпліцитність і компресію предикативних одиниць вивчає семантичний, або функціонально-семантичний синтаксис. На розробки в галузі семантичного синтаксису значний вплив мали концепція актантної структури речення Л. Теньєра; двокомпонентна модель пропозиції Ш. Баллі, яка містила константний компонент (диктум) і суб'єктивну змінну (модус); генеративні синтаксичні теорії й відмінкова (рольова) граматика Ч. Філлмора, яка на початку свого становлення ґрунтувалася на принципах генеративізму.

Генеративний синтаксис американського дослідника Н. Хомського оперував універсальними глибинними й поверхневими синтаксичними структурами, встановлював універсальні правила синтаксичних трансформацій й обмеження на них, виявляв уроджені принципи й параметри, які коригувалися процесом

мовної соціалізації. Семантичний складник синтаксичних структур розглядався як вторинний, інтерпретаційний і не впливав на процеси синтаксизації. Попередниками генеративного напряму синтаксису були трансформаційна методика синтаксичного моделювання З. Харриса й розроблена дескриптивістами Р. Уеллзом, К. Пайком, Ч. Хоккетом, З. Харрисом на підставі положень учення Л. Блумфілда методика членування речення на безпосередні складники як побудова дерева залежностей і встановлення правил згортки до межі ядерної одиниці або розгортки синтаксичних конструкцій (детальніше див. розділи 1, 4).

Сучасний стан генеративізму спрямовує його теоретичний потенціал у бік дослідження когнітивних механізмів породження мовлення та їхньої прагматичної природи. Генеративний синтаксис вплинув на типологічно-функціональні синтаксичні розробки лінгвістів США (референційно-рольову граматику Р. ван Валіна, реляційну граматику П. Постала і Д. Перлмутера, дискурсивно-орієнтовану концепцію синтаксису Т. Гівона й ін.). Цей вплив виявляється або в зіставленні двох непримиренних підходів до синтаксису, або у критичному розгляді спільних проблем із позицій здебільшого функціоналістів, або у критиці функціоналістами власних недоліків [Кибрик, Плунгян 2002, 330]. Протягом останнього часу в синтаксичних студіях США сформувалися також теорії формального синтаксису, які «усвідомлюють себе альтернативою генеративній граматиці». Це лексико-функціональна граматика Дж. Бреснан, вершинна граматика складників К. Полларда, І. Саг і деякі інші [Казенин 2002, 403].

Комунікативний синтаксис спрямований на динамічний бік мовленнєвих одиниць – висловлень, на особливості їхнього актуального членування в конкретних комунікативних ситуаціях, на встановлення мовленнєвих варіантів речень, комунікативної парадигматики, особливостей модальності й перформативності, ролі порядку слів й інтонації у формуванні змісту висловлень тощо. Синтаксисти іноді ототожнюють комунікативний і референційний підходи до вивчення речення. Українська дослідниця Н. Гуйванюк підкреслює, що «кожне висловлення володіє референційним змістом, який співвідноситься з об'єктивною дійсністю» і не зводиться до суми референтних смислів складових [1999, 19]. О. Падучева характеризує референційний підхід як «перехід від семантики речення, побудованого за правилами мови, до речення в контексті мовленнєвого акту: тільки в такому контексті можливе експліцитне звернення до прагматичних змінних речення при тлумаченні смислу» [1985, 248]. Комунікативний синтаксис оперує поняттями диктумної інформації та модально-комунікативної, яка проектується на роль суб'єктивно-прагматичних чинників, пов'язаних з особою мовця.

Стилістичний синтаксис вивчає функціонування синтаксичних конструкцій у різних функціональних стилях мовлення, їхню стилістичну синонімію (кореферентність, варіативність), стилістичні функції членів речення, порядку слів у реченні, варіантність синтаксичних зв'язків між різними членами речення, синтаксичні стилістичні фігури тощо. У 60-ті р. р. XX ст. у східнослов'янських синтаксичних студіях з'явився термін «експресивний

синтаксис». Г. Акимова зазначає, що поняття це не є уточненим і визначеним, застосовується при описі окремих синтаксичних явищ письмового мовлення, хоч у багатьох синтаксичних працях засади виокремлення експресивного синтаксису відрізняються [1990, 79]. Експресивність проектується в розуміння афективного в мовленні, що, на думку Ш. Баллі, є обов'язковим складником висловлення [1955, 20]. Подібні погляди висловлювали Ж. Вандрієс і Є. Курилович. У сучасних синтаксичних дослідженнях афективний бік висловлення постає як мовна, а не мовленнєва ознака, що впливає на тип структури речення. Г. Золотова експресивно-комунікативними називає окремі структурні моделі речення, що використовуються лише в певних мовленнєвих регістрах [1986]. Однак це не розв'язує питання про сутність експресивного синтаксису, адже експресивне розуміють і як вираження відношення мовця до висловлення, що зближує експресивність із модальністю, і як вираження емоцій, і як ознаку стилю, а нерідко й поєднують в експресивному емоційність, образність, функціонально-стилістичне забарвлення (детальніше див. розділ 2). Експресивність пов'язують із прагматичним впливом висловлення на адресата, що зумовлює специфіку оформлення думки. Дослідники розглядають два підходи до розуміння експресивного в синтаксисі: перший пов'язує експресію з модальністю [Шведова 1960], другий – із концепцією суб'єктних форм синтаксису В. Виноградова, який трактував їх як спеціальний прийом письмового мовлення, що супроводжується конструктивними змінами [1980, 226]. Загалом експресивний синтаксис розглядає експресивні функції парцеляції, сегментації, вставних конструкцій, побудови складних речень, еліпсиса, антиеліпсиса, усічення тощо.

Синтаксис <u>тексту</u> має на меті дослідження правил адаптації та зв'язності речень у контексті й ситуації мовлення, референційної природи висловлень у конкретних текстових масивах, ролі синтаксичних одиниць у формуванні концепту тексту, його тематичних ліній, образності, експресивності тощо.

Становлення когнітивної парадигми в сучасному мовознавстві сприяло появі розробок <u>когнітивного</u> синтаксису, спрямованих на аналіз проекції синтаксичних конструкцій на структури знань людини. Цьому передувала майже піввікова традиція <u>комп'ютерного</u> моделювання синтаксичних структур, яке ґрунтувалося на доробку семантичного й генеративного синтаксису. Перехід від комп'ютерної метафори розгляду мови до визнання її синергетичної, суто людської, творчої, евристичної природи зумовив потребу дослідження реальних мовленнєвих продуктів не лише строго логічної природи, які не вкладаються у традиційні пропозиційні рамки синтаксичних схем, а мають особливу нелінійну, образну, метафоричну, парадоксальну природу. Не випадково, сучасні синтаксисти підкреслюють відставання синтаксичних теорій від мовної практики [Попова 1996, 255-268].

5. Проблеми синтаксису.

Однією з головних проблем синтаксису є кваліфікація його основної синтаксичної одиниці. Одиницями традиційного синтаксису вважаються речення й висловлення, хоч синтаксис словосполучень оперує власною одиницею – словосполученням як поєднанням слів на підставі певного

семантичного та граматичного зв'язку (дефініція словосполучення є окремою дискусійною проблемою синтаксису, адже його розуміють і як будь-яке поєднання слів, зокрема, й сурядне, аби тільки воно не було предикативним [Современный русский язык 1981, 403]). На відміну від ***речення***, яке є структурно-семантичною інваріантною одиницею мовної системи й характеризується комунікативною, змістовою й інтонаційною завершеністю, ***висловлення*** є мовленнєвим варіантом речення, його реалізацією в конкретному мовленнєвому акті (хоч В. Виноградов, приміром, кваліфікував речення як одиницю мовлення). Висловлення нерідко ототожнюють із реченням або надають висловленню обов'язкових ознак – інтонації та конкретного завдання повідомлення, розуміючи під ним лінійний відрізок мовлення, що виконує комунікативну функцію й достатній для повідомлення [Русская граматика 1980, 2, 84]. Однак така дефініція нівелює розбіжність речення й висловлення, створює умови для усунення терміна «висловлення» із синтаксичних студій і переведення його до кола проблем референції. Українські синтаксисти зазначають, що в наш час немає єдиного загальновизнаного визначення речення. Воно характеризується то з логіко-граматичних, то зі структурно-семантичних, то з комунікативних, то із семантичних позицій і часто однобоко [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, 74].

Розробки логіко-семантичного напряму синтаксису сприяли появі поряд із реченням термінів «пропозиція», «предикативна одиниця», «позиційна схема», які корелюють із поняттям простого речення як системної одиниці при відсутності в ньому згорнутих напівпредикативних конструкцій. Просте речення за умови монопредикативності розглядається як предикативна одиниця, позначення однієї події, ситуації, мисленнєвим аналогом яких є пропозиція. *Позиційна схема* трактується як інваріант можливого варіювання реченнєвих позначень однієї події. Ускладнене напівпредикативними конструкціями просте речення відповідає двом чи більше пропозиціям, як і складне речення, у якому пропозиції позначені кількома предикативними одиницями, котрі перебувають у відповідних семантико-синтаксичних зв'язках.

Дослідження семантико-синтаксичних відношень у реченні посприяли виникненню терміна «синтаксема», яка є мінімальним носієм елементарного змісту, конструктивним компонентом речення й має відповідний набір синтаксичних функцій як конструктивних ролей у побудові певних комунікативних одиниць [Мухин 1980; Золотова 1988]. Синтаксема як складник глибинної структури речення позначена словом як складником словосполучення й водночас фіксує позиційну роль слова в реченні. Синтаксична неподільність синтаксем відображена у знакових юнкційних моделях, які служать для дослідників підґрунтям вивчення елементарних одиниць як поверхневої, так і глибинної структур [Мухин 1980, 21]. Синтаксемний аналіз сприяє розв'язанню проблем неморфологізованих членів речення та співвідношення між членами речення і їх глибинними відповідниками, яке нерідко призводило до розхитування традиційної граматичної структури речення. Приміром, О. Єсперсен зауважував, що в реченнях типу *Peter is beaten by John* можна розглядати *John* як підмет, оскільки він є діячем [1958, 178].

Синтаксеми подібні до актантів Л. Теньєра, глибинних відмінків або семантичних ролей Ч. Філлмора, У. Чейфа, аргументів семантичного синтаксису, однак, на відміну від них, синтаксеми є матеріальними, знаковими одиницями речення.

Наявність такої кількості одиниць й аспектів синтаксису зумовила дискусію навколо проблеми синтаксичної одиниці. Виходом із цього замкненого термінологічного кола став розгляд словосполучення як перехідної ланки між морфологічним і синтаксичним рівнями мовної системи з огляду на подвійну природу сполуки: з одного боку, вона будується із синтаксичних одиниць подібно до речення, з іншого, її значення не формує комунікативного цілого й наближається до лексичних одиниць. Предикативна одиниця не може отримати статусу одиниці синтаксису через її змістову, комунікативну й інтонаційну незавершеність як компонента складних речень, хоч деякі дослідники висувають альтернативний аргумент на користь предикативної одиниці як інваріантної одиниці синтаксису, зокрема, це нереченнєвий статус частин складного речення. Проте складне речення не може розглядатися як проста сума двох інваріантних одиниць, а лише як особливий синтаксичний інваріант, що фіксує різноманітні семантико-граматичні відношення між предикативними одиницями. На складне речення як окремий об'єкт синтаксису спрямували увагу В. Бєлошапкова [1977, 5-6], Н. Шведова, яка виокремила п'ять підсистем синтаксису: синтаксис слова, словосполуки, простого речення, складного речення і безсполучникових фрагментів тексту і синтаксис форм слова [Русская грамматика 2, 9]. Отже, інваріантними синтаксичними одиницями, на нашу думку, можуть бути лише речення в термінологічному значенні цього слова. Розгляд речення як основної одиниці лінгвістичного опису був характерним ще для античних і давньоіндійських граматик. Стоїки вважали речення репрезентацією реального порядку речей, знаком думки, яка за умови істинності є відбитком цього порядку.

Деякі дослідники не визнавали системно-мовного статусу речення, розглядаючи його як мінімальну одиницю мовлення при відсутності терміна «висловлення». Проблема дефініції речення й досі залишається дискусійною (у лінгвістиці наявні понад 250 тлумачень речення) через розбіжність розуміння тріади «речення – висловлення – предикативна одиниця». Лише в нетермінологічному вживанні речення може ототожнюватися із предикативною одиницею й висловленням. В англійському синтаксисі не випадково розмежовується sentence – речення як самостійна комунікативна одиниця та clause – предикативна одиниця, яка входить до його складу, але не відповідає йому. Речення може структурно збігатися із предикативною одиницею або складатися із предикативних одиниць відповідно до закономірностей синтаксичної підсистеми мови. Предикативність є ознакою речення, надаючи йому відповідної модальності й темпоральності. Залежно від кількості предикативних одиниць речення поділяються на прості (монопредикативні) і складні (поліпредикативні). З огляду на те, що у складі монопредикативного речення можуть існувати напівпредикативні конструкції, такі прості речення розглядаються як ускладнені.

Речення має логічну структуру, яка відповідає мисленнєвому аналогу позначеної події чи взаємно пов'язаних подій (диктуму пропозиції) і

модальній суб'єктивній змінній (модусу пропозиції). Реченнєва формально-синтаксична структура представлена головними членами речення (підметом, присудком або предикативним центром), другорядними поширювачами, синтаксичним зв'язком між предикативними одиницями у випадку поліпредикативного речення. Семантична структура речення є проекцією його складників і синтаксичних зв'язків на предикатно-актантні рамки або предикатно-аргументні структури ситуацій та зв'язки між ними. Комунікативна структура пов'язана з актуальним членуванням речення. Прагматичний аспект речення представлений його проекцією на відповідний мовленнєвий акт.

У сучасному синтаксисі накопичений і систематизований значний матеріал із синтаксичної синтагматики й парадигматики, семантичних структур речень. Досить розгалуженою є класифікація речень. За комунікативною метою вони поділяються на стверджувальні й заперечні або питальні й непитальні (розповідні, спонукальні й оптативні (бажальні)), за емоційним забарвленням – на окличні й неокличні. Уперше поділ речень за метою висловлення здійснили стоїки, виокремивши стверджувальні, питальні двох типів, спонукальні, бажання, прохання, заклинання, звертання і т. ін. Прості речення за кількістю головних членів диференціюються на одно- та двоскладні (деякі дослідники вводять ще й проміжний тип, приміром, П. Лекант вважає, що означено-особові перебувають на межі одно- та двоскладних речень [1974, 21]; Г. Золотова відмовляється від такого поділу й виокремлює одно-, дво- та трикомпонентні речення як семантичні категорії [1973, 185-196]), за наявністю поширювачів – на непоширені й поширені, за повнотою структури – на повні, неповні й еліптичні, за ускладненістю – на ускладнені й неускладнені (ускладнювачами є однорідні, відокремлені, уточнюючі члени, звертання тощо). Крім подільних речень, у синтаксисі розглядаються *неподільні речення*, які трактуються як еквіваленти речення, неграматичні речення, висловлення, комунікати, релятиви [Сиротинина 1980, 93]. Їхня кваліфікація є окремою дискусійною проблемою синтаксису. До комунікатів відносять називний уявлення, виокремлений ще О. Пєшковським [1933, 367], вокативні речення, вказівні комунікати, слова-речення різних типів (вигукові, етикетні, модальні і т. ін.), називний у постпозиції (або присудково-безпідметове речення) і т. ін. (детальніше див.: [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, 285-296]).

У зв'язку із кваліфікацією речення постає не менш важлива проблема ***предикативності*** (від лат. praedicatum – висловлене) – синтаксичної категорії, головної ознаки речення як комунікативної одиниці, що виражається в наявності в ньому позначення центру оформленої у вигляді повідомлення події, який відносить до дійсності, часових планів і певного мовця. У такій дефініції поєднано поняття предикатності як «вираження засобами мови логічної структури, що відображає конкретну ситуацію – фрагмент дійсності або мисленнєвого світу» [Шведова 1980], і власне предикативності як вираження відношення повідомлення до дійсності. Таке поєднання зумовлене тим, що чимало дослідників намагалися розмежувати предикатність і предикативність як логічне відношення й ознаку речення, а також тим, що ці дві категорії є настільки злитими і взаємно детермінованими, що навряд чи

варто їх розділяти. Предикативність розглядалася ще античними логіками й філософами (Аристотель, Порфирій). Стоїки ввели термін «лектон» на позначення складного поняття, яке відповідає пропозиції, на відміну від простого поняття – відповідника слова. У логіці Середньовіччя було детально розроблено види предикації, однак у створеній пізніше логіці предикатів предикативність обмежена операціями твердження чи заперечення існування.

У сучасному синтаксисі предикативність має кілька дефініцій, що відрізняються ядерним словом (одні дослідники кваліфікують її як граматичну категорію або функцію простого речення, інші – як його обов'язкову ознаку, пов'язану чи не пов'язану з дієслівним комплексом). Суперечливими є питання віднесення речення до дійсності на підставі предикативності, адже до дійсності відносять і слово, і словосполука; а також питання статусу предикативності: мисленнєвого чи мовно-реченнєвого. Із приводу останнього, на наш погляд, найбільш реалістичною є думка В. Панфілова, який наголошує на тому, що «предикативність є і властивістю думки, і, тією ж мірою, у якій вона має певні мовні показники, властивістю речення, що виражає цю думку» [1982, 153]. Тлумачення предикативності відрізняються також визнанням чи невизнанням предикативності як головної ознаки семантичної структури речення: перша позиція представлена працями Т. Ломтєва, В. Виноградова, Н. Шведової й ін., друга категорично відкидала зв'язок предикативності з реченням (М. Стеблин-Каменський, Г. Райхель). Остання позиція виходить із того, що в реченні предикативність може бути відчутною, або вона може бути наявною там, де немає речення [Стеблин-Каменский 1974, 43].

Проблема тлумачення предикативності стикається також із суперечностями підходів до її визначення (вербоцентричного, вузькосинтаксичного, який зосереджується на відношенні між головними членами речення або на властивостях присудка як представника предикативності; і референційного, спрямованого на відношення змісту висловлення до дійсності), а також до підпорядкованості предикативності інших ознак предикативної одиниці (одні синтаксисти підпорядковують предикативності три категорії – темпоральність, модальність, персональність [Виноградов 1975, 266; Попова 1996; Ильенко 1975]; інші – дві: модальність і темпоральність [Шведова 1971 Шутова 1984]). М. Алефіренко виділяє ряд питань, пов'язаних із предикативністю як ознакою речення: «По-перше, треба з'ясувати, яким утворенням властива предикативність – реченню як одиниці мови або реченню як одиниці мовлення? По-друге, необхідно визначити смислові компоненти цієї категорії й мовні засоби її вираження» [2005, 260].

Дослідники вважають, що предикативність є головною ознакою, яка відрізняє одиницю синтаксичного рівня мови від інших рівневих одиниць. Із метою розмежування власне предикативних одиниць від синонімічних їм конструкцій із вербоїдами, які також є позначеннями певних подій і ситуацій, вводиться термін «напівпредикативність», яка є додатковим згорнутим предикативним центром у предикативній одиниці. При відсутності фінітних дієслів у функції предиката, синтаксичні одиниці також характеризуються предикативністю, оскільки вони є комунікативно пристосованими повідомленнями про подію, ситуацію й латентно містять показники предикативності.

У семантичному синтаксисі особлива увага приділялася аналізові ***напівпредикативної конструкції*** – сполуці, семантична структура якої містить додаткову ситуацію, допоміжну для головної предикативної одиниці речення. Така конструкція являє собою згорнуте позначення події, яке характеризується скритою предикативністю. Проблема напівпредикативності на синтаксичному рівні пов'язана з наявністю одиниць, які відносно речень можуть бути визначені як його «функціональні еквівалентності», згідно з концепцією Ш. Баллі. Дослідник розглядав їх як такі, що мають потенційну предикативність, тобто потенційну можливість позначити реченням той зміст, який містять його окремі члени, сформовані в результаті «стиснення» (згортки) речення. Ш. Баллі підкреслював, що в індоєвропейських мовах усіляке граматичне відношення є дієслівним, а абстрактні імена якості також можна перетворювати на речення [1955, 49, 112]. О. Єсперсен також кваліфікував деякі абстрактні іменники як предикативи, або нексусні іменники, які завжди можна розгорнути в речення [1958, 154-155]. Напівпредикативні відношення загалом тлумачилися як подібні до присудкових за функцією й семантикою.

До напівпредикативних звичайно відносилися вербоїди: імена дії, дієприкметники й дієприслівники, інфінітив. Використання таких слів у простих реченнях дослідники розглядали як випадки ускладнення семантичної структури предикативної одиниці або як конструкції зі скритими предикатами. У науковій літературі, крім сполук із вербоїдами й іменами якості, як предикативно ускладнені кваліфікуються також конструкції з однорідними головними членами, відокремленими означеннями, у тому числі і прикладками; додатками й обставинами. Деякі дослідники до напівпредикативних конструкцій відносили всі відокремлені члени речення, хоч відокремлення має різну синтаксичну й семантичну природу. Ще у граматиці М. Греча дієприкметники, дієприслівники й відокремлені прикладки визначалися як скорочені речення [1827, 862]. О. Потебня хоч і спростовував історичне походження цих членів як скорочених речень, однак не відкидав положення про їхню реченнєву природу. Він називав дієприслівник другорядним присудком у простому реченні [1958, 185]. О. Шахматов кваліфікував дієприкметники як предикативно-атрибутивні означення, а дієприслівники також розглядав як другорядні присудки [1941, 471]. Предикативність таких конструкцій має граматичне вираження й виявляється в темпоральності (абсолютній чи відносній) і персональності дієприслівників і дієприкметників, що передаються показниками часу (таксису) та синтаксичним зв'язком зі спільним суб'єктом. Для прикладки дослідник обрав позицію синкретизму між присудком й означенням [Шахматов 1941, 348]. Предикативне значення О. Шахматов, а слідом за ним і О. Пєшковський, убачали і в орудному відмінку іменника, який співвідноситься як із присудком, так і з підметом (наприклад, ***Ребенком*** *он был упрям и резв*) [1956, 244]. Ш. Баллі значно розширював засоби напівпредикативності, застосувавши метод функціональних еквівалентностей.

З огляду на це напівпредикативні конструкції розділяють на три групи: 1) одиниці, співвіднесені з реченням на підставі номінативного значення (*читання віршів, мудрість матері*); 2) одиниці, що потенційно містять предикативне

відношення (дієприкметники й дієприслівники, орудний напівпредикативний, прикладки і т. ін.), й 3) одиниці, здатні заміщати речення на рівні денотативних відношень (*будинок батька, Вам треба вийти*). Залежно від характеру творення напівпредикативні конструкції диференціюються на: 1) конструкції, у яких напівпредикативність задана морфологічною формою присудка; 2) конструкції з атрибутивним членом, який займає особливу позицію при присудку; 3) прийменниково-іменникові конструкції, що виступають детермінантами [Камынина 1974, 47]. У сучасному синтаксисі проблема межі напівпредикативності залишається відкритою через невизначеність критеріїв можливої розгортки предикатних актантів до рівня речення.

Проблема напівпредикативності проектується у проблему предикатних актантів. ***Предикатний актант*** є мисленнєвим аналогом ситуації, представленої у вигляді складника іншої ситуації, позначеного компонентом висловлення. Конструкції із предикатними актантами містять «як мінімум один семантичний актант із предикатним значенням, пов'язаний із вершинним дієсловом або іншим вершинним словом» [Храковский 1985, 3]. Предикатний актант у глибинній семантичній структурі розгортається у пропозицію (предикатно-актантну рамку) й одночасно є предметним корелятом логічного предиката, відповідним актанту в іншій предикатно-актантній рамці як предикат другого порядку. З огляду на закон мовної економії предикатний актант представляє компоненти згорнутої пропозиції, яка встановлюється контекстуально й референційно із залученням фонових знань носіїв мови, однак у структурі предикатного актанта заміщено не всі позиції, оскільки він є знаком побічної (додаткової, вбудованої) ситуації [Тулина 1996, 432].

У функціональному аспекті предикатний актант розглядається як знак додаткової ситуації, яка отримує особливу номінативну функцію у складі комунікативної одиниці. Ю. Степанов уважає предикатний актант результатом перетворення всієї структурної схеми речення на еквівалент іменника, який, на думку О. Падучевої, набуває особливої презумпційної модальності. Роль предикатного актанта найчастіше виконують віддієслівні іменники (номіналізації), що формують напівпредикативні конструкції (пор.: *любити матір* і *любити спів солов'я; Мою появу на фабриці мало хто помітив*). Нерідко предикатний актант репрезентований іменником, валентним імплікованому знакові предиката (*Дуже мало часу на друзів*, тобто на спілкування із друзями; *Ми привітали його з водою*, тобто з тим, що він спустив корабель на воду). Предикатні актанти можуть позначатися іменниками з оцінним значенням, які згортають відповідно оцінювану подію (*Я розповім усе про цей жах*). Предикатні актанти досліджувалися Т. Ломтєвим, Н. Арутюновою, Є. Ширяєвим, В. Храковським, Т. Туліною, М. Харитоновою та ін.

Комунікативна орієнтація синтаксису визначила широке коло досліджень ***актуального членування речення*** як його комунікативно-змістового поділу в живому (актуальному) мовленні. Таке членування передбачає з позицій адресата дане, відоме й нове, повідомлюване, тобто тему й рему. Початок вивчення актуального членування пов'язують із дослідженнями представників Празького лінгвістичного гуртка: В. Матезіуса (який спирався на ідеї французького

лінгвіста А. Вейля), Я. Фірбаса, Ф. Данеша, П. Сгалла, хоч подібний поділ в інших термінах застосовувався й раніше у Ф. Буслаєва, О. Потебні (пор. психологічний підмет і присудок), Г. Габеленца, Г. Пауля, О. Шахматова та ін. Чеські лінгвісти протиставляли актуальне членування речення формальному: вони вважали його способом залучення речення до предметного контексту, у якому воно виникає. Засобами актуального членування речення можуть бути інтонація (фразовий наголос, паузи), порядок слів, видільно-обмежувальні прислівники, артиклі, ремовидільні конструкції (непрямий додаток у пасивній конструкції зі значенням агенса), контекст.

Празькі лінгвісти вважали домінантою мовця саме рему, Г. Пауль, О. Єсперсен стверджували, що головна увага мовця зосереджена на темі. Дослідники визначили третій складник актуального членування речення – дифузну зону, яка має подвійний зв'язок (дуплексив) як із темою, так і з ремою і представлена дієслівним присудком або його дієслівною частиною з умістом часових і модальних ознак. Чимало висловлень живого мовлення можуть складатися лише з реми (наприклад, при тематичності попереднього речення або імплікатурі). Вони названі моноремними і представлені загальноінформативними повідомленнями, висловленнями з імпліцитною темою, неповними реченнями. Вторинна рематизація може відбуватися за рахунок парцеляції, присудково-підметових речень (*Два пишем, три помічаєм. Розношена щоденна проста математика* (Костенко)). Виокремлюють чотири підходи до кваліфікації актуального членування речення: семантичний, який надає перевагу чиннику відомого / невідомого; синтаксичний, що ґрунтується на синтаксичних категоріях речення; логіко-граматичний, представлений опозицією логічного суб'єкта та предиката; комунікативний, що пов'язує членування із тричленним поділом мовленнєвого акту (іллокуцією, локуцією, перлокуцією). У генеративному синтаксисі актуальне членування розглядається під кутом зору теорії управління та зв'язування [Фаулер 2002; Babby 1980].

У сучасному синтаксисі дискусійною залишається проблема синтаксичних зв'язків. ***Синтаксичний зв'язок*** представлений різними типами семантико-граматичних відношень у словосполученні й реченні. Розмежовують два типи синтаксичного зв'язку: сурядний і підрядний. Сурядний зв'язок поєднує граматично рівноцінні й рівноправні мовні одиниці: однорідні члени речення, предикативні одиниці складносурядного речення й деякі безсполучникові, а також окремі речення. Його формальними показниками є сурядні сполучники, однак за умови їхньої відсутності встановлення сурядного зв'язку ґрунтується на семантичних відношенням рівноправності одиниць. Головними *різновидами* сурядного зв'язку є єднальний, приєднувальний, протиставний, розділовий, пояснювальний. Сурядність приєднувального й пояснювального зв'язків між словами чи предикативними одиницями визнається не всіма синтаксистами (деякі розглядають їхню синкретичну природу).

Підрядний зв'язок репрезентує залежність однієї мовної одиниці від іншої. За семантико-синтаксичними відношеннями він диференціюється на об'єктний, означальний, обставинний. Підрядний зв'язок може бути *прислівним* і *детермінантним*. Перший характеризується підпорядкуванням залежного

складника підрядності (слова, сполучення чи предикативної одиниці) опорному слову. Другий підпорядковує залежний компонент (детермінант у простому реченні чи підрядну предикативну одиницю) головним членам предикативної одиниці. За передбачуваністю підрядний зв'язок може бути *передбачуваним* і *непередбачуваним*. Перший властивий прислівному зв'язку, який на підставі опорного слова відкриває валентність для іншого слова, сполуки чи предикативної одиниці. Другий реалізується в детермінантному зв'язку, коли залежний компонент не є зумовленим головним компонентом. Із цими типами пов'язаний параметр *обов'язковості / необов'язковості* підрядності, розподіл яких залежить від протиставлення обов'язкових і факультативних валентностей слова або головних членів речення. Підрядний зв'язок може бути передбачуваним, але не обов'язковим за умови факультативної валентності залежного компонента.

На рівні словосполучення різновидами підрядного зв'язку є узгодження, керування та прилягання. *Узгодження* передбачає наявність у головному й залежному слові спільних граматичних ознак, які при зміні головного також відповідно змінюються. Узгодження властиве атрибутивним сполукам і прикладкам, хоч останній синтаксичний компонент, на думку деяких мовознавців, не формує з означуваним головним словом сполучення у строгому термінологічному розумінні. Їхній зв'язок названий *апозитивним*. Апозиція як синтаксичний зв'язок означеного слова та прикладки в синтаксисі трактується неоднозначно. Український граматист Є. Кротевич назвав такий зв'язок кореляцією, або *погодженням* [1959, 15-16]. Такої самої назви дотримується й О. Сиротиніна [1980, 11]. Інші дослідники вважають зв'язок прикладки результатом паралельного керування або сурядних відношень Узгодження може реалізовуватися в неповній формі (приміром, може бути відсутнім узгодження у відмінку: *Він здавався заклопотаним*). Ґрунтовний аналіз узгодження здійснила російська дослідниця О. Скоблікова [1979].

Керування є типом підрядного зв'язку у словосполученні й реченні, коли головне слово з огляду на власне граматичне значення вимагає від залежного певної граматичної форми, яка не змінюється при словозміні головного. Форма залежного слова зумовлена лексичним і граматичним значенням головного, його частиномовним статусом і словотворчою структурою, а також «смисловими відношеннями, що передаються» [Скобликова 1979, 59]. О. Пєшковський упровадив поняття сильного та слабкого керування залежно від параметра обов'язковості / необов'язковості [1933, 285]. В. Бєлошапкова обрала три параметри розрізнення керування − передбачуваність / непередбачуваність, обов'язковість / необов'язковість і природу синтаксичного відношення. Дослідниця виділила п'ять видів керування з можливих восьми [Современный русский язык 1981, 395].

Прилягання передбачає зв'язок за змістом за умови відсутності підпорядкованості граматичних ознак головного й залежного слів. У граматиках багатьох мов воно відсутнє, оскільки властиве аналітичним мовам або мовам з елементами аналітизму. Зв'язок прилягання переважно слабкий, оскільки залежне слово є факультативним компонентом, окрім випадків його

інформативної обов'язковості в поєднанні зі зв'язками і т. ін. Виокремлюються власне прилягання й відмінкове прилягання як синкретичне явище між слабким керуванням і зв'язком за змістом (здебільшого означальні й обставинні відмінкові зв'язки). Л. Булаховський на позначення зв'язку між підметом та присудково опосередкованим прикметником увів термін *тяжіння* (приміром, *Він прийшов задоволений*) [1951, 2, 15]. Однак більшість дослідників вважають цей тип зв'язку різновидом узгодження, хоч у деяких виникають сумніви в його прислівному статусі. У простому реченні підрядний зв'язок виявляється в порівняльних зворотах, конструкціях зі сполучником *як* і значенням «у якості когось або чогось», деяких конструкціях із вторинним сполучниковим зв'язком.

На рівні сполучення предикативних одиниць підрядність зумовлює їхні відношення у складнопідрядних реченнях і деяких безсполучникових із нерівнозначними семантичними відношеннями предикативних одиниць. У вузькому розумінні підрядний зв'язок обмежується лише зв'язком головної й підрядної предикативних одиниць у складнопідрядних реченнях. При наявності кількох підрядних предикативних одиниць у висловленні він має *паралельний, послідовний* і *комбінований* різновиди: перший характеризується однаковим смисловим зв'язком підрядних одиниць зі спільною для них головною, другий співвідносить головну предикативну одиницю з першою підрядною, яка у свою чергу є головною для другої підрядної, третій комбінує паралельну й послідовну підрядність. Формальними репрезентантами підрядного зв'язку предикативних одиниць є підрядні сполучники і сполучникові слова, а також анафорична займенникова кореляція.

Між підрядним і сурядним зв'язками у складних реченнях існують перехідні синкретичні явища з формальними показниками сурядного зв'язку та смисловими відношеннями нерівнозначності, що зумовлює поширення підрядного зв'язку й на складносурядні речення. І, навпаки, за наявності підрядних сполучників у складному реченні між їхніми предикативними одиницями простежуються зв'язки рівнозначності. До реченнєвих синтаксичних зв'язків належать також зв'язок предикативного характеру між підметом і присудком, що супроводжується їхнім морфологічним узгодженням, – *координація*. Координація не є ані підрядним, ані сурядним зв'язком. Такий самий статус має *кореляція* – тип синтаксичного зв'язку вільного поєднання вставних конструкцій із членом речення або реченням. Наявність синтаксичного синкретизму, змістової та формальної невідповідності відношень між словами або предикативними одиницями зумовлюють невизначеність сурядності або підрядності для зв'язків координації, кореляції, апозиції, а також установлення домінанти семантики чи форми при вияві типу відношень деяких складних речень. У предикативній конструкції можливим є зв'язок одного підрядного компонента із двома одиницями: *Він лежить хворий*. Таке явище в русистиці отримало назву дуплексивів [Чеснокова 1972]. Однак одностайності у його визначенні немає, приміром, у «Грамматике современного русского литературного языка» 1970 р. зв'язки таких одиниць кваліфікують як аналоги узгодження.

Складною й дискусійною є проблема ***членів речення***. Як зауважує О. Сиротиніна, труднощі класифікації пов'язані з рядом обставин: 1) не з'ясовано

об'єкт класифікації (члени предикативної одиниці, члени речення, словоформи в їхньому відношенні до інших); 2) можливі різні принципи класифікації (за характером відношень, формою вираження, структурною функцією); 3) при розмежуванні членів речення відіграють роль дуже багато чинників (морфологічна форма, лексичне наповнення, порядок слів) [1980, 48]. Усе це призводить до спроб відмовитися від традиційної класифікації (Г. Золотова, Б. Гаспаров, В. Бєлошапкова й ін.). Критеріями диференціації членів речення є семантичний і формальний, що створює синкретичність кваліфікації їхнього статусу в ряді випадків. Прикладання інших критеріїв (логічного, психологічного, комунікативного) узагалі призводить до руйнування усталеної системи членів речення, оскільки на перший план висуваються інші вимоги до головних і другорядних членів (наприклад, згідно із психологічним критерієм у висловленні перше уявлення належить підмету, друге – присудку, а на першому місці в реченні взагалі стоїть детермінант). Застосування подібних критеріїв потребує насамперед додавання нової термінології до теорії членів речення (приміром, виокремлюються граматичні члени, семантичні компоненти й комунікативні варіанти). Неоднозначно розв'язуються питання щодо вершинності підмета в реченні, яка підлягає сумніву через визнання його одним з актантів, валентних предикату як центру речення (Л. Теньєр); а також ознаки підмета як члена речення з особливим статусом (реляційна граматика). Між другорядними членами речення теж немає чіткої межі, що зумовлює наявність синкретичних випадків (приміром, обставинний додаток, означальний додаток, обставинне означення).

Дотепер залишаються невирішеними деякі проблеми, пов'язані із класифікаціями односкладних простих речень та складних речень. Уперше диференціація складних і простих речень була здійснена стоїками. Подальше їхнє дослідження складалося на підставі ідей універсальних граматик і мало кілька напрямів: логіко-граматичний (теорія скорочення підрядних речень Ф. Буслаєва, його класифікація складнопідрядних речень на підставі уподібнення підрядних другорядним членам простого речення; граматики XIX ст.); формально-граматичний (школа П. Фортунатова, яка розглядала засоби формального зв'язку складних речень); структурно-семантичний (класифікація складних речень за типом семантичних відношень між предикативними одиницями); функціонально-семантичний, орієнтований на моделювання позиційних схем і парадигм складного речення; когнітивно-дискурсивний, що намагається реконструювати відношення інференції між компонентами складного речення, установити типи риторичних (симетричних й асиметричних) структур у дискурсі, які корелюють із складносурядними та складнопідрядними реченнями [Mann, Thompson 1986; 1988] тощо.

Складне речення є різновидом конструктивно, комунікативно, інтонаційно та змістовно завершеного речення, представленим двома й більше предикативними одиницями, поєднаними певним типом зв'язку: за наявністю сполучників або сполучникових слів (сполучникового чи безсполучникового), залежно від рівноцінності / нерівноцінності пов'язаних предикативних одиниць (сурядного (паратаксису) чи підрядного (гіпотаксису)). Ми дотримуємося концепції В. Бєлошапкової щодо розгляду складного речення як однієї

комунікативної одиниці, відповідної одній структурній схемі [Современный русский язык 1981, 515]. Термін «складне речення» в русистиці, зокрема, визнавався не всіма синтаксистами через плеонастичність тези «складне речення складається із простих речень». Однак нове найменування поняття частини складного речення терміном «предикативна одиниця» остаточно розв'язало суперечність. Дискусійним питанням сучасного синтаксису залишається розмежування простого / складного речення щодо речень з однорідними присудками (однорідною предикацією), оскільки вони можуть розглядатися як поліпредикативні, особливо за умови специфічного приєднувального порядку однорідних дієслів, що супроводжується приєднувальними сполучниками. Остаточно не визначеним є статус речень зі зворотом мети (*Я прийшов, щоб дати вам волю*), порівняльними зворотами (*Як грім серед ясного неба, прийшла ця новина*), що можуть трактуватися як поліпредикативні.

Складне речення, яке має сполучниковий сурядний зв'язок між рівноцінними предикативними одиницями, є *складносурядним*. Його різновидами є єднальні, протиставні й розділові, а також приєднувальні й пояснювально-приєднувальні, які кваліфікуються по-різному (вони або включені до єднальних, або існують як самостійні різновиди складносурядних речень; деякі синтаксисти останній різновид відносять до складнопідрядних речень). Порядок предикативних одиниць у складносурядних реченнях може бути відносно вільним або фіксованим, структура може бути відкритою й закритою, тобто незамкненою (для єднальних і розділових) й замкненою (для протиставних, зіставних, градаційних), хоч останній поділ є не завжди послідовним, особливо для речень із комбінаторикою різних сурядних відношень.

Структурно-граматичними типами складносурядних речень є симетричні й асиметричні у співвідношенні зі зворотними й незворотними, які вказують на можливість перестановки та пропорційність предикативних одиниць. Наявність у складносурядних реченнях двох предикативних одиниць названо синдетоном, а більше двох – полісиндетоном, або поліномом. Дослідники висувають ідею бінарності складносурядного речення як універсальної риси речення взагалі. Дискусійною є проблема межі кількості предикативних одиниць у полісиндетоні. Деякі лінгвісти вважають їхню кількість теоретично необмеженою, інші ставлять її в залежність від глибини оперативної пам'яті людини й вираховують середнє число – 5 предикативних одиниць (детальніше див.: [Приходько 2002]). Складносурядні речення за умови формального сурядного зв'язку можуть передавати підрядність (причини й наслідку, умови й результату тощо). Такі випадки належать до зони синкретизму. Семантично сурядні відношення наявні в безсполучникових реченнях. Такі речення іноді включають до складносурядних речень, розмежовуючи синдетичні зі сполучниковим зв'язком й асиндетичні, поєднувані просодичними й пунктуаційними маркерами. Молодограматики висунули гіпотезу про похідність підрядного зв'язку складного речення від сурядного. На матеріалі слов'янських мов доведення цієї гіпотези здійснив X. Бірнбаум. Деякі цікаві спостереження висловлені з цього приводу О. Потебнею, В. Жирмунським, В. Адмоні й ін.

Сполучниковий підрядний зв'язок між головною й підрядною одиницями є ознакою *складнопідрядних* речень. Їхня класифікація має кілька принципів:

логіко-граматичний, згідно з яким розрізняють підметові, присудкові, додаткові, означальні й обставинні залежно від співвідношення предикативних одиниць із членами простого речення; структурно-семантичний, який ураховує спрямованість підрядного зв'язку на слово чи на цілісну головну предикативну одиницю, засоби такого зв'язку та семантичні відношення між головною та підрядною одиницями. За останнім принципом російський синтаксист В. Бєлошапкова поділяє складнопідрядні речення на речення нерозчленованої та розчленованої структури [Современный русский язык 1981, 204-205]. Нерозчленована структура характеризується поєднанням підрядної одиниці зі словом чи сполукою головної, які потребують уточнення, конкретизації і т. ін., а головна частина не може функціонувати без підрядної. Зв'язок таких складнопідрядних речень може бути прислівним (для підрядних присубстантивно-атрибутивних, прикомпаративних і з'ясувальних) або займенниково-співвідносним (для підрядних ототожнення, вміщення і фразеологічного типу). Речення розчленованої структури представлені зв'язком головної предикативної одиниці як цілісної з підрядною, залежною від неї. Зв'язок одиниць може бути детермінантним (для підрядних часу, умови, мети, причини, порівняння, допустових, наслідкових, відповідності) або кореляційним (для супровідних підрядних, які містять у собі додаткове повідомлення із приводу висловленого в головних і мають формальний засіб такої додатковості). Деякі дослідники відносять до підрядного зв'язку модальний, властивий вставним словам, які позначають ставлення мовця до повідомлення і приєднуються до речення або його окремого члена зв'язком кореляції. Інші синтаксисти вважають цей зв'язок синкретичним або розглядають його поза межами підрядності й сурядності.

Відсутність формальних засобів зв'язку між предикативними одиницями кваліфікує *безсполучникові* речення. Залежно від характеру інтонування вони поділяються на перелічувальні, протиставні, зумовлені, пояснювальні. За характером відношень між предикативними одиницями безсполучникові речення класифікуються на речення з однофункціональними та з різнофункціональними частинами. Засобами смислового зв'язку цих частин можуть бути не лише інтонація, а й займенники, вставні слова, прислівники, частки тощо. Однофункціональні частини близькі до складносурядних речень і є рівнозначними. Серед них виокремлюють безсполучникові речення з перелічувальними й зіставно-протиставними відношеннями. Різнофункціональні частини наближені до складнопідрядних речень нерівнозначні, залежні одна від одної й виражають відношення з'ясувальні, часові, причини, умовні, наслідкові та ін. За типом смислових відношень між частинами Є. Ширяєв поділяє безсполучникові речення на речення з диференційованими та недиференційованими відношеннями: перші тотожні відношенням у сполучникових складних реченнях, другі поєднують кілька відношень одночасно, наприклад, відношення причини, наслідку й часу [Арутюнова, Ширяев 1983].

Між типами складних речень наявні зони синкретизму: формально сурядний і підрядний сполучникові зв'язки можуть не відповідати змістовному співвідношенню поєднаних предикативних одиниць, безсполучникове речення може представляти обидва типи семантичної залежності.

Складне речення характеризується поліпредикативністю, особливою парадигматикою, яка репрезентує можливі варіанти сурядності й підрядності у двокомпонентних складних реченнях. *Багатокомпонентні* складні речення (складні синтаксичні конструкції, або складні речення з ускладненою синтаксичною структурою) реалізують можливості поєднання таких варіантів і можуть мати сурядний, підрядний, безсполучниковий і комбінований статус. Безсполучникові багатокомпонентні речення – це переважно структури з однотипними частинами. Складносурядні багатокомпонентні речення представлені переважно єднальним або розділовим зв'язком, хоч до них може додаватися й одна предикативна одиниця із протиставним зв'язком. Складнопідрядні багатокомпонентні речення мають послідовну підрядність за умови зв'язку першої (головної) одиниці із другою (підрядною), а другої як головної із третьою підрядною; супідрядність (паралельний зв'язок) при наявності зв'язку двох підрядних з однією головною; а також комбінацію послідовної підрядності із супідрядністю. Супідрядні відношення можуть бути однорідними за умови однакового типу зв'язку підрядних із головною предикативною одиницею й неоднорідними, якщо підрядні одиниці перебувають у різних змістових і формальних відношеннях із головною. Складні багатокомпонентні речення з різними типами зв'язку містять різноманітні поєднання сурядності, підрядності та безсполучникового зв'язку.

Сучасна синтаксична теорія хоч і перебуває у стадії відносного упорядкування, однак чимало проблем залишаються відкритими та спірними. Одна з таких є глобальною й пояснює причини певної стагнації синтаксичних досліджень у сучасному мовознавстві. Це проблема застосування теоретичного потенціалу синтаксису щодо опису референційної, функціонально-семантичної природи висловлень із метафоричними компонентами, що не вкладаються в межі розроблених у синтаксисі аспектів.

6. Когнітивний аспект синтаксису.

Наявність у мові образно-метафоричних і парадоксальних засобів вираження змісту, поряд із частиномовною маргінальністю, імплікацією та субституцією, є одним із чинників неізоморфності поверхневих синтаксичних структур їхньому когнітивному підґрунтю як інтеріоризованим у свідомості ситуаціям. Сьогодні вже не підлягають сумніву можливість вираження предиката й різних актантів ситуації одиницями в не властивих їм (неізосемічних) позиціях, а також здатність мовних сполук згортати інформацію й передавати зміст більший, ніж значення їхніх складників. Причому сполуки можуть репрезентувати як окрему пропозицію, так і поліпропозиційну структуру [Тулина 1996, 432-441].

Дослідження семантичного синтаксису містять ґрунтовний аналіз особливих типів напівпредикативних конструкцій, здатних трансформуватися в окрему предикативну одиницю, випадків згорнутих чи імпліцитних синтаксичних одиниць (Н. Шведова, З. Попова, Г. Золотова, М. Корміліцина, Т. Туліна, Є. Ширяєв та ін.). Особлива увага дослідників останніх десятиліть зосереджена на списках трансформацій структурних схем, міжсхемних

видозмін (парадигматики простого речення), синонімії, варіативності чи кореферентності поверхневих структур певних пропозицій (Н. Арутюнова, В. Бєлошапкова, П. Адамець, Д. Ворт, Г. Золотова, В. Богданов, Н. Арват, І. Вихованець, Н. Гуйванюк та ін.). Поряд із структурною схемою простого речення синтаксисти вводять позиційну схему [Арутюнова 1987; Попова 1996, 255-259], яка представляє пропозицію висловлення.

Однак запропоновані в синтаксисі позиційні схеми ґрунтуються здебільшого на реченнях істинносної пропозиційної семантики й аналізують випадки неізосемічності компонентів їх синтаксичних структур складникам ситуації, практично не враховуючи образно-метафоричних способів представлення подійного світу речення, хоч ці способи є не менш поширеними й важливими. При метафоризації частини висловлення встановлення позиційної схеми значно ускладнюється, адже виникає подвійне чи множинне перетинання кількох концептуальних сфер, ситуацій, що опосередкують образне або парадоксальне представлення події стандартною граматичною структурою речення. Приміром, у поетичному фрагменті *І дощ, мов стожильний батіг, криву каліграфію літер кладе на поріг* (А. Мойсієнко) позиційна схема є нелінійною і представляє ядерну пропозицію із суб'єктом-елементивом і локативом, опосередкованими нульовим буттєвим предикатом, і вторинні пропозиції, що корелюють із ядерною на підставі образу батога, який фіксує інтенсивність і якість елементива, а також сценарної пропозиційної структури зі сфери «Каліграфія», що характеризує ядерний компонент за якістю. Як бачимо, навіть застосування суто граматичного поділу речення на підмет *дощ* і присудок *кладе* створює значні труднощі синтаксичного аналізу подібних речень, не кажучи вже про семантичну або логічну структури.

Наявність таких речень, їхня переважна більшість у художньому мовленні певним чином пригальмувала розвиток синтаксичних студій наприкінці XX ст. «Вибух» цікавості до синтаксичних розробок у другій половині XX ст., який привів до постановки й розв'язання багатьох проблем цієї галузі, поступився місцем кризовому станові синтаксису. Причиною цього стала «прірва» між таксономією структурних і позиційних схем, системою трансформацій, виявлених конструктивним і семантичним синтаксисом, і семантичною різноманітністю та смисловою різноплановістю висловлювань у живій комунікації й текстах. Не випадково, Ю. Степанов, відповідаючи на питання, яким він уявляє образ синтаксису, порівняв його з «великим континуумом, у якому є добре структурована частина – мережа чи решітка, що складається з вузлів (структурних моделей речення) і ліній відношень (трансформацій), які пов'язують вузли, а також у якому водночас наявні майже безперервні ряди синтаксичних одиниць, відмінних варіаціями у своєму лексичному складі, що заповнюють прогалини між лініями решітки» [1989, 7].

Однак поза увагою синтаксистів у межах наведеної моделі схем і мовленнєвих варіантів залишився величезний масив синтаксичних засобів метафорично-образного мовлення, дослідження яких не може послуговуватися стандартними методиками синтаксису. Мабуть, зважаючи на це, З. Попова у статті 1996 р. відзначила той факт, що «теорія членів речення постійно

відстає від мовної практики, адже відчувається недостатність понять, дефініцій і термінів для нових пропозиційних смислів і засобів їхнього вираження. Розгляд позиційних і структурних схем конкретних висловлень відносно їхніх пропозицій повинен привести, як нам здається, і до інших теоретичних наслідків» [1996, 267]. На нашу думку, найважливішим теоретичним наслідком уваги сучасного синтаксису до нестандартних висловлень із метафорично-образним компонентом є розробка нової моделі синтаксису, за якою стоїть не решітка, а мережа зв'язків різних психічних функцій свідомості людини.

Моделювання позиційних схем подібних висловлень ускладнене через особливу нелінійну природу їхнього породження, евристично-творчий характер конструювання світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду, через парадоксальність поєднання ситуацій, планів і модусів, зумовлену креативною та конструктивною здатністю мовця, складом його мислення, психіки, світогляду, а також інтенційністю та прагматичними ознаками дискурсу. Дж Лакофф наголошував, що «ані формальний синтаксис, ані формальна семантика в сучасному розумінні не здатні адекватно аналізувати есперієнційний, образний та екологічний характер мислення» [1988, 50]. Саме тому традиційні позиційні схеми повинні поступитися місцем новим нелінійним когнітивним моделям, які б мали високу пояснювальну здатність й адекватно змогли б описати механізми побудови висловлень із метафорично-образними компонентами та їхнє поєднання з буквальною інформацією в тексті, позаяк без такого поєднання адресатові було б важко дешифрувати чужий алюзивний світ, зрозуміти його концептуальну суть.

Найбільш показовим у такому плані є поетичний синтаксис, який треба розглядати невід'ємно від поетичного дискурсу як особливої «мови в мові», адже в поетичному тексті взаємодіють щонайменше дві системи комунікації [Ковтунова 1986, 8], які в концепції художньої комунікації Ю. Лотмана представлені словесною та зображальною мовами [1992, 77]. Словесна мова є механізмом стійкості тексту, що гарантує його від викривлень і від індивідуальної варіативності кодових пристроїв, зображальна ж мова впорядковує безладні асоціації у свідомості адресанта, підвищує експресивність, емотивність, виразність повідомлення, надаючи йому певних естетичних, прагматичних і ціннісних установок. Підґрунтям зображальної мови є механізм метафоризації як фігурального позначення однієї ситуації знаками іншої [Lakoff, Johnson 1980, 5], а також сплетіння різноманітних образів, ситуацій, яку Ю. Тинянов назвав «тіснявою поетичного ряду».

На наш погляд, позиційні схеми поетичних висловлень можна представити на базі розробленої нами в монографії «Когнитивная ономасиология» моделі ментально-психонетичного комплексу [Селиванова 2000, 11]. Ця модель дає змогу розглядати позиційну схему поетичних висловлень як амальгаму трьох способів когнітивного проектування інформації: пропозиційного, який позначається буквальним змістом одиниць; асоціативного, що застосовує фігуральні знаки іншої пропозиції (пропозицій) щодо повідомлення, а також модусного, який базується на емотивних й оцінних відтінках його складників. Таким чином, в одному реченні відбувається своєрідна

інтеграція двох чи більше позиційних схем, але не за рахунок розгортки предикатних актантів, як це розглядалося в семантичному синтаксисі [Типология конструкций ... 1985], а на підставі асоціативних процесів у свідомості мовця та конструювання ним особливого поетичного світу.

Сплетіння трьох предметних сфер у фрагменті вірша Л. Костенко: *Горизонт піднімає багряним плечем день – як нотну сторінку вічності* – служить для передачі змісту сходу сонця, початку дня, який є частинкою вічного часу. Ситуація сходу сонця позначена створеним образом персоніфікованого локатива *горизонт*, який фігурально стає суб'єктом висловлення з опертям на соматизм людини як знаряддя дії. Ядерна пропозиційна інформація позначається лише об'єктом цієї дії *день* і квалітативом *багряний*, який указує на колір сонця, що піднімається над горизонтом. У даному випадку інтегруються ядерна і вторинна пропозиційні структури: ситуації руху частини тіла людини та сходу сонця. Порівняння дня як частини вічності зі сторінкою запису музики, що репрезентує другу вторинну пропозицію, поширюється на весь вірш, створюючи образ плину часу як музики: *Що сьогодні ? Який веселий фрагмент із моєї шаленої долі? У майбутнього слух абсолютний.* Так своєрідно поетеса висловлює думку про неможливість фальші у творчості й житті поета, яку обов'язково встановить майбутнє, про свою відповідальність перед вимогливим і справедливим майбутнім. Як бачимо, реконструкція нелінійної когнітивної моделі такого складного в синтаксичному відношенні висловлення дає змогу проникнути до творчої лабораторії майстра слова, зрозуміти цінність поезії, зумовлену «проривом істинної межі тотожності», який і надає поетичному слову справжньої краси [Ортега-и-Гассет 1991, 209].

Інтегрування ситуацій у поетичних висловленнях відбувається різними способами. Одним із поширених є поєднання в суб'єкті висловлення двох суб'єктів різних пропозицій шляхом прикладки, при цьому інші складники відносяться до однієї чи до різних ситуацій. Дослідники розглядають таку інтеграцію як приховану предикативність [Гуйванюк, Максим'юк 2003, 72]. Прихованою у таких випадках є цілісна пропозиція, знаковим експонентом якої є лише один компонент – прикладка або означуване слово. Принципом подібної метафоризації найчастіше є антропоморфність. У поезіях Л. Костенко створюється оригінальний образ вечора, який уподібнюється людині. У висловленні *Син білявого дня і чорнявої ночі, вечір-мулат підійшов до порога* прикладка підкреслює проміжний статус вечора як частини доби між днем та ніччю на підставі кореляції ядерної пропозиції настання вечора і вторинних, репрезентованих у висловленні: мулат є сином білої і негроїдної людини, мулат підійшов до порогу. Експонентом ядерної пропозиції є означуване слово, хоч за смисловою структурою воно має статус прикладки. Цікаво, що персоніфікацію частин доби підкреслюють квалітативи зі сфери людини *білявий* і *чорнява*, що корелюють із латентними квалітативами часової ситуації (*світлий день* і *темна ніч*). Така ж інформація міститься й у персоніфікованому висловленні *Вечір-мисливець підстрелене сонце несе у сірому ягдташі*, де суб'єкт вторинної пропозиції корелює з предикатом руху, його локативом і предикатом фізичної дії ситуації полювання. Ядерні пропозиційні структури

представлені суб'єктами-елементивами *вечір, сонце* (яке пов'язане з латентним об'єктом вторинної пропозиції) і квалітативом *сірий*. Створюється надзвичайно виразний образ на підставі інтеграції й метафоричного поєднання двох ситуацій.

Антропоморфне уподібнення сприяє перекодуванню біоморфного культурного коду, який є найближчим до людини, створює позитивну оцінність, надає експресивності й виразності поетичним висловленням: *І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс.*

Частотним у поетичних висловленнях є застосування вторинних пропозицій сфери тваринного світу. Приміром, у висловленні *І алігатор міста – алергія – виходить із асфальтів, як з води* ядерна пропозиція представлена знаками елементива й локативів, що інтегруються на підставі образної аналогії із вторинною пропозицією «алігатор виходить із води» (суб'єкт – предикат руху – локатив). Аналогійний зв'язок ядерної і вторинної пропозицій опосередкований модусом, наявним у знакові тваринного світу (алігатор – небезпечна, хижа тварина, здатна напасти на людину), що актуалізує модусний компонент у ядерній пропозиційній структурі.

Застосування поетесою індивідуальних гештальтів певних реалій зміщує синтаксичні позиції у висловленнях, створюючи ефект гіпалаги (від гр. hypallahē – обмін, зміна) – стилістичної фігури, що ґрунтується на розбіжності граматичної та смислової сполучуваності (слово граматично поєднується не з тим словом, із яким має смисловий зв'язок). Звичайно, такі метафоричні гештальти претендують на центральну синтаксичну позицію у висловленні, тоді як суб'єкти ядерної пропозиції позначаються підпорядкованими їм генітивами: ***Дубів** золоті **герби** горять над коронами сосен, біліють **храми беріз**.* Перша предикативна одиниця проектується на нелінійну модель – мережу зв'язків чотирьох пропозицій, друга позначає зв'язок двох пропозиційних структур. Проектування геральдичних і релігійних знаків на рослинний світ є насамперед модусним способом передачі інформації, оскільки такі знаки підвищують рівень емотивності й аксіологічності, надають сприйняттю природи особливої величі, святості. Такі гештальти можуть мати інтердискурсивну природу, пов'язуватися з культурними стереотипами українського народу (пор. *На біле поле гайвороння літер впаде як хмари, цілі хмари строф* з українськими загадками: *Снігові поля, чорні грачі, хочеш розумним бути – бери та вчи (Книга); Біле поле, мудрий на нім оре (Папір)*). Інтертекстуальною є також парадигматика асоціацій лісу з кораблем на морі. У фрагменті *Біла симфонія снігу пливла над щоглами лісу. А ліс, як дрейфуюча шхуна, скрипів, у льоди закутий* поєднуються стереотипна симіляція ситуацій музики і заметілі та лісу як корабля (пор. у Б. Пастернака: *И ветер, жалуясь и плача, раскачивает лес и дачу. Не каждую сосну отдельно, а полностью все дерева [...] Как парусников кузова на глади бухты корабельной*).

Інтеграція різних позиційних схем у висловленнях може ґрунтуватися й на подібності частин певних реалій. Так, у фрагменті вірша Л. Костенко застосовує уподібнення ягід шовковиці сльозам, що дає змогу створити оригінальний образ за рахунок сполучення суб'єкта із предикатом *капали* (замість *падали*): *І в чорних сльозах стояла, в солодких сльозах шовковиця [...]*

І чорні сльози шовковиці капали через тин. Останнє речення має ядерну позиційну схему, експонентами якої у висловленні є кольоропозначення ягід, знак локатива і холонім *шовковиця*, вторинна схема репрезентована суб'єктом і предикатом.

Образ зрубаного лісу супроводжує гештальтна переінтерпретація квітки конвалії як дзвонів: *Задзвонять над ним погребно білі дзвони конвалій.* Буквальну інформацію передає квалітатив кольору *білий*, створюється синестетичне перенесення зорового образу на звуковий з огляду на семантику сполучуваності дієслова із прислівником *над* й об'єктним знаком в орудному відмінку (*дзвонити над кимось* – хтось помер). Тим самим об'єкт набуває антропоморфного характеру, що свідчить про сприйняття поетесою лісу, природи як одухотворених, як близьких і дорогих людей, смерть яких викликає невимовну тугу.

Партоніми в поетичних висловленнях можуть отримувати метафоричні значення, створюючи парадоксальні смисли й неочікувані образні ряди. Зокрема, соматизми людини нерідко приписуються абстрактним чи конкретним поняттям, уподібнюючи їх людині: *Нехай тендітні* ***пальці*** *етики торкнуть вам серце і вуста*; *А рима віршам запліта* ***косу***; *Мені хтось душу тихо взяв за* ***плечі****; А я дивлюсь на ріки темних вулиць, на* ***голови*** *веселих ліхтарів, одягнені в малі кашкети з жерсті; І вечір гріє сині* ***руки*** *над жовтим вогнищем кульбаб.*

Подібна переінтерпретація нерідко служить засобом передачі цілісного концептуального змісту поетичного твору. Так, в одному з віршів Л. Костенко формує своє митецьке кредо: головне для поета – правда, справжнє мистецтво не може бути брехливим і боягузливим. Такий концепт створюється шляхом поєднання ситуацій забиття тім'я голови через низьку стелю, персоніфікації поезії й думки шляхом приписування їм соматизму людини, а також добування золота в алхімії. При цьому створюється апозитивне ототожнення стелі з небосхилом для людини і з правдою для мистецтва: *Небосхил для людини – якраз відповідна стеля. Піднімеш думку – і не розіб'єш їй тім'я. [...] Золото мистецтва з переляком сплавити, добути з брехні – ненадійна алхімія. Єдина стеля мистецтва – правда. Піднімеш поезію – і не розіб'єш їй тім'я.*

Значне метафоричне навантаження припадає на предикати поетичних висловлень, адже предикат є центром події, його семантика стає тим концептуальним фільтром перетворення буквальної інформації на фігуральну. Його суб'єкт може належати до тієї самої ситуації, що і предикат, а може бути неметафоричним і створювати несподіваний образ. У реченні *І смужка сонця тонко пурпурова далекий обрій пензликом торка* предикат й інструментив створюють персоніфікований зоровий образ сонця-художника, інші компоненти передають буквальну ситуацію заходу сонця. Складне сплетіння метафорики предиката, персоніфікації суб'єкта, модусної інформації об'єкта на тлі імплікації й апеляції до фонових знань читача демонструє висловлення *Ганьбу віків лиш магма відпере.* Декодування його цілісного змісту як констатації численних ганебних вчинків людства протягом віків, які можуть спокутуватися лише кінцем світу, відбувається на підставі ситуації прання, позначеної дієсловом, яка має в етносвідомості українців відповідний культурно маркований зміст.

Вибір метафоричного предиката іноді мотивується контрастом медіативів як засобів, що опосередкують дію. У реченні *Жонглює будень святістю і свинством* місце суб'єкта займає метонімічний показник часу, предикат перетворює його на персоніфікований образ циркача, а семантика оцінно заряджених засобів опосередкування дії дає змогу зрозуміти буквальний зміст висловленої думки: у житті людей, на жаль, варіюється гарне й погане, святе й ганебне.

Метафоричне уподібнення в поетичних висловленнях ґрунтується також на переосмисленні кількісних компонентів. У реченні *Дзижчать і жалять міріади версій* поєднуються три пропозиційних структури: наявність зірок на небі, рій бджіл чи ос та буквальна – виникнення дошкульних версій. Концептуальним фільтром такої інтеграції є кількісний показник, що зумовлює вибір метафоричних предикатів, кореляцію їх із суб'єктом і негативний модус повідомлення: така завелика кількість версій неприємна, вони дошкуляють.

Слід зазначити, що методика когнітивного моделювання нестандартних поетичних висловлень заповнює лакуни не лише в синтаксисі, надаючи пояснення випадків, що не вкладаються у традиційні позиційні схеми. Таке моделювання, на наш погляд, украй необхідне при аналізі художніх текстів, дослідженнях із когнітивної поетики, філологічної та психологічної герменевтики тощо. Подібне препарування поетичних текстів дає змогу встановити індивідуальну парадигматику образів й асоціацій, охарактеризувати концептуальну природу тексту й конструктивну здатність авторської свідомості, наблизитися до розв'язання проблеми когніції в художній творчості.

Література

1. *Адамец П. Очерк функционально-трансформационного синтаксиса современного русского языка (однобазовые предложения). – Praha, 1973-1975. – Ч. 1-2.*
2. *Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л., 1998.*
3. *Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. – М., 1990.*
4. *Актуальные проблемы современной лингвистики: Учебное пособие. – М., 2007.*
5. *Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики. – М., 2005.*
6. *Алпатов В.М. Из истории изучения частей речи // Части речи. – М., 1990.*
7. *Алпатов В.М. История лингвистических учений. – М., 1998.*
8. *Античные теории языка и стиля. – М.-Л., 1936.*
9. *Аполлонская Т.Л., Глейбман Е.В., Маноли И.З. Порождающие и распознающие механизмы функциональной грамматики. – Кишинев, 1987.*
10. *Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира // Семиотика и информатика. – 1986. – Вып. 28.*
11. *Апресян Ю.Д. Избранные труды: В 2 т. – М., 1995.*
12. *Арват Н.Н. Семантическая структура предложения в современном русском языке. – К., 1984.*
13. *Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., 1987.*
14. *Арутюнова Н.Д. Сокровенная связка (К проблеме предикативного отношения) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1980. – № 4.*
15. *Арутюнова Н.Д., Ширяев Е.Н. Русское предложение. Бытийный тип. – М., 1983.*
16. *Астен Т.Б. Аналитизм в морфологии имени: когнитивный и прагматический аспекты. – Ростов-на-Дону, 2003.*
17. *Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. – М., 1968.*
18. *Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. – М., 1988.*
19. *Багдасарян В.Х. Проблема имплицитного (Логико-методологический анализ). – Ереван, 1983.*
20. *Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.*
21. *Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961.*
22. *Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков: Словосочетание и предложение. – М., 1975.*

23. *Бацевич Ф.С. Функционально-отражательное изучение лексики: теоретический и практический аспекты. – Львов, 1993.*
24. *Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львов, 1997.*
25. *Бевзенко С.П. Структура складного речення в українській мові. – К., 1987.*
26. *Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії. – К., 1991.*
27. *Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М., 1977.*
28. *Бенвенист Э. Категории мысли и категории языка // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974.*
29. *Блох М.Я. Проблемы парадигматического синтаксиса: Автореф. дис. ... докт. филол. н. – М., 1977.*
30. *Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. – М., 1986.*
31. *Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л, 1977.*
32. *Богуславский И.М. Исследования по синтаксической семантике. – М., 1985.*
33. *Богушевич Д.Г. Единица, функция, уровень: К проблеме классификации единиц языка. – Минск, 1985.*
34. *Болдырев Н.Н. Категориальное значение глагола: Системный и функциональный аспекты. – СПб., 1994.*
35. *Бондарко А.В. К вопросу о функциях в грамматике // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – Т. 51. – 1992. – № 4.*
36. *Бондарко А.В. К проблеме соотношения универсального и идиоэтического аспектов семантики // Вопросы языкознания. – 1992. – № 3.*
37. *Бондарко А.В. Об уровнях описания грамматических единиц // Функциональный анализ грамматических единиц. – Л., 1980.*
38. *Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л., 1983.*
39. *Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – М., 1984.*
40. *Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. – Л., 1967.*
41. *Бондарь О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. – Одеса, 1996.*
42. *Буланин Л.Л. Трудные вопросы морфологии. – М., 1976.*
43. *Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Пространственно-временная локализация как суперкатегория // Вопросы языкознания. – 1989. – №3.*
44. *Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М., 1993.*
45. *Виноградов В.А. Категориальная типология и языковой тип. – М., 1993.*
46. *Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. – М., 1975.*
47. *Виноградов В.В. О взаимодействии лексико-семантического уровня с грамматическим в структуре языка // Мысли о современном русском языке. – М., 1969.*
48. *Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – Т. 2.*
49. *Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1986.*
50. *Виноградов В.В. Современный русский язык. Морфология. – М., 1952.*
51. *Виноградов В.В. Стиль «Пиковой дамы» // О языке художественной прозы. – М., 1980.*
52. *Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993.*
53. *Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992.*
54. *Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987.*
55. *Вихованець І.Р. Таїна слова. – К., 1990.*
56. *Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.*
57. *Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983.*
58. *Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного. – М., 1978.*
59. *Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. – М., 2000.*
60. *Гайсина Р.М. Лексико-семантическое поле отношения в современном русском языке: Дис. ... докт. филол. н. – Саратов, 1982.*
61. *Гак В.Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка // Проблемы функциональной грамматики. – М., 1985.*
62. *Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. – М., 1986.*
63. *Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – М., 1981.*
64. *Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М., 1992.*
65. *Горпинич В.О. Морфологія української мови. – К., 2004.*
66. *Греч Н.И. Практическая русская грамматика. – СПб., 1827.*
67. *Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці, 1999.*
68. *Гуйванюк Н.В., Максим'юк О.В. Синтаксис метафоричних словосполучень та їх кореферентність // Наукові записки Луганського нац. пед. ун-ту. – Луганськ, 2003. – Вип. 4. – Т. 2.*
69. *Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в немецком языке. – М., 1969.*
70. *Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.*
71. *Гуреев В.А. Британская грамматическая традиция // Изв. АН. Сер. лит. и яз. – 2002. – Т. 61. – № 3.*
72. *Даниленко В.П. Ономасиологическая сущность концепции функциональной грамматики В. Матезиуса // Науч. докл. высш. шк.: Филол. науки. – 1986. – №1.*
73. *Даниленко В.П. Ономасиологическое направление в грамматике. – Иркутск, 1990.*
74. *Дегтярев В.И. Основы общей грамматики. – Ростов-на-Дону, 1973.*

75. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX в. // Язык и наука конца XX в. – М., 1995.
76. Долинин А.К. Имплицитное содержание высказывания // Вопросы языкознания. –1983. – № 6.
77. Дресслер В.У. Против неоднозначности термина «функция» в «функциональных» грамматиках // Вопросы языкознания. – 1990. – №2.
78. Дэже Л. Функциональная грамматика и типологическая характеристика русского языка // Вопросы языкознания. – 1990. – №2.
79. Емец И.В. Функционально-семантическое поле локативности в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. н. – К., 2000.
80. Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958.
81. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К., 1982.
82. Жаботинская С.А. Концептуальная модель частеречных систем: фрейм и скрипт // Когнитивные аспекты языковой категоризации. – Рязань, 2000.
83. Живов В.М., Успенский Б.А. Центр и периферия в языке в свете языковых универсалий // Вопросы языкознания. – 1973. – № 5.
84. Жирмунский В.М. О природе частей речи и их классификации // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. – Л., 1965.
85. Загнітко А.П. Основи функціональної морфології української мови. – К., 1993.
86. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
87. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. – Донецьк, 2001.
88. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк, 2007.
89. Зализняк А.А. Функциональная семантика предикатов внутреннего состояния: Дис. ... канд. филол. н. – М., 1985.
90. Зеленщиков А.В. Пропозиция и модальность. – СПб., 1997.
91. Золотова Г.А. Интервью // Русский язык за рубежом. – 1985. – № 6.
92. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.
93. Золотова Г.А. О перспективах синтаксических исследований // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1986. – Т. 45. – № 6.
94. Золотова Г.А. Очерк функционального с синтаксиса русского языка. – М., 1973.
95. Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М., 1988.
96. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1999.
97. Иванова И.П. О полевой структуре частей речи в английском языке // Теория языка, методы его исследования и преподавания. – Л., 1981.
98. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М., 1981.
99. Иванчикова Е.А. Синтаксис художественной прозы Ф. Достоевского. – М., 1979.
100. Ильенко С.Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л., 1975.
101. Исакадзе Н.В., Кобозева И.М. Генеративная грамматика и русистика: проблемы падежа и вида // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002.
102. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К., 1986.
103. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К., 1985.
104. Казенин К. И. Современные формальные теории синтаксиса: сопоставление трактовок грамматической анафоры // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002.
105. Камынина А.А. О полупредикативных конструкциях в простом предложении. – М., 1974.
106. Караулов Ю.Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть. – М., 1999.
107. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – М., 1988.
108. Категория количества в современных европейских языках. – К., 1990.
109. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972.
110. Кибрик А.А., Плунгян В.А. Функционализм // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М., 1997.
111. Кибрик А.Е. Лингвистические постулаты // Ученые записки Тартуского ун-та. Механизмы ввода и обработки знаний в системах понимания текста: Труды по искусственному интеллекту. – Тарту, 1983. – Вып. 621.
112. Кибрик А.Е. Современная лингвистика: откуда и куда? // Вестник МГУ. Сер.9. Филология. – 1995. – № 5.
113. Классы глаголов в функциональном аспекте. – Свердловск, 1986.
114. Клименко О.К. Некоторые проблемы функциональной грамматики // Теоретические проблемы советского языковедения 1977–1986. – М., 1987.
115. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. – М., 1986.
116. Колесов В.В. Л.В.Щерба. – М., 1987.
117. Кормилицына М.А. Семантически осложненное (полипропозитивное) простое предложение в устной речи. – Саратов, 1988.
118. Кротевич Е.В. О связях слов. – Львов, 1959.
119. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988.

120. *Кубрякова Е.С. Части речи в ономасиологическом освещении. – М., 1978.*
121. *Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997.*
122. *Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М., 2004.*
123. *Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962.*
124. *Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л.А. Булаховського. – К., 1951. – Т. 1, 2.*
125. *Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія: у 2 ч. – К., 1961.*
126. *Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. – М., 1995.*
127. *Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты семантики. – М., 1988. – Вып. 23.*
128. *Лаптева О.А. Русский разговорный синтаксис. – М., 1976.*
129. *Левицкий А.Э. Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка. – К., 1998.*
130. *Левицкий Ю.А., Боронникова Н.В. История лингвистических учений. – М., 2005.*
131. *Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – М., 1974, 1986.*
132. *Лексическая семантика и части речи. – Л., 1986.*
133. *Лещак О.В. Методологические основы функционального исследования языковой деятельности: Автореф. дис... докт. филол. н. – Краснодар, 1997.*
134. *Лещак О.В. Очерки по функциональному прагматизму: Методология – онтология – эпистемология. – Тернополь-Кельце, 2002.*
135. *Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм. – Харьков, 1991. – Ч.1.*
136. *Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М., 1972.*
137. *Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3-х т. – Таллинн, 1992. – Т. 2.*
138. *Мазон А. Вид в славянских языках: Принципы и проблемы. – М., 1958.*
139. *Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. – М., 1969.*
140. *Марков Ю.Г. Функциональный подход в современном научном познании. – Новосибирск, 1982.*
141. *Марченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк, 2001.*
142. *Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк, 1998.*
143. *Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. – К., 1974.*
144. *Медведева Л.М. Части речи и залог. – К., 1983.*
145. *Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966.*
146. *Мельчук И. А. Курс общей морфологии: В 3-х т. – М.-Вена, 2000.*
147. *Мещанинов И.И. Глагол. – Л., 1982.*
148. *Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке // Труды воен. института иностранных языков. – М., 1945.*
149. *Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л., 1978.*
150. *Минкин Л.М. Композиция ФСП, языковая система и грамматика речи // Межуровневые связи в синхронии и диахронии. – Свердловск, 1987.*
151. *Мишланов В.А. Семантика и структура русского предложения в свете динамического синтаксиса. – Пермь, 1996.*
152. *Мусиенко В.П. Функционально-семантическая категория меры в современном русском языке. – М., 1997.*
153. *Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. – Л., 1980.*
154. *Мухин А.М. Функциональный синтаксис. – СПб., 1999.*
155. *Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. – СПб., 1997.*
156. *Николаева Т.М. Теория функциональной грамматики как представление языковой данности // Вопросы языкознания. –1995. – № 1.*
157. *Новое в зарубежной лингвистике: Логический анализ естественного языка. – М., 1986. – Вып. 18.*
158. *Норман Б.Ю. Грамматика говорящего. – СПб., 1994.*
159. *Норман Б.Ю. Универсальное и специфическое в синтаксических моделях славянских языков. – Минск, 1988.*
160. *Ньюмейер Ф. Спор о формализме и функционализме в лингвистике и его разрешение // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2.*
161. *Ортега-и-Гассет Х. Эстетика: Философия культуры. – М., 1991.*
162. *Откупщикова М.И. Общая парадигматика в морфологии. – СПб., 1995.*
163. *Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью: Референциальные аспекты семантики местоимений. – М., 1985.*
164. *Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – М., 1982.*
165. *Переходность и синкретизм в языке и речи. – М., 1991.*
166. *Петерсон М.Н. Русский язык. – М.-Л., 1925.*
167. *Петрухина Е.В. Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками. – М., 2000.*
168. *Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1933.*
169. *Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К., 1986.*
170. *Попова З.Д. Опыт компонентного анализа категории предикативности // Исследования по исторической семантике. – Калининград, 1980.*

171. Попова З.Д. Структурная схема простого предложения и позиционная схема высказывания как разные уровни синтаксического анализа // Словарь. Грамматика. Текст. – М., 1996.
172. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. 1-2.
173. Приходько А.М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові. – Запоріжжя, 2002.
174. Проблемы функциональной грамматики: Тезисы конф. – М., 1983.
175. Прокопчук А.А. Сложноподчиненное предложение и текст. – Харьков, 2000.
176. Рагаўцоў В.І. Сінтаксіс беларускай і русскай моў. Дыскусіныя питанні. – Мінськ, 2001.
177. Распопов И.П. Спорные вопросы синтаксиса. – Ростов, 1981.
178. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988.
179. Русская грамматика. – М., 1980. – Т. 1, 2.
180. Селиванова Е.А. Категория генерализации в свете функционализма и когнитивизма // Вісник Черкаського ун-ту. Сер. філолол.наук. – 1999а. – Вип. 7.
181. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология. – К., 2000.
182. Селиванова Е.А. Когнитивно-функциональный аспект русских частей речи // Вісник Черкаського ун-ту. Сер. філол. наук. – 2002. – Вип. 29.
183. Селиванова Е.А. Когнитивные модели синтаксических структур с образно-метафорическим компонентом // Межкультурные коммуникации: пространство и время. – М., 2004.
184. Селиванова Е.А. Философский аспект категориального содержания притяжательности // Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм. – Харьков, 1991. – Вып. 1. – Ч. 2.
185. Селиванова Е.А. Функционально-семантическая характеристика категории притяжательности в современном русском языке: Дис... канд. филол. н. – К., 1988.
186. Селиванова Е.А., Емец И.В. Функционально-семантическое поле локативности в современном русском языке // Лінгвістичні студії. – Черкаси, 1995.
187. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. – К., 1999.
188. Сидоренко Е.Н. Теоретические и практические материалы по морфологии современного русского языка: В 5 ч.– Симферополь, 2005.
189. Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. – М., 1980.
190. Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. – Самара, 1979, 1997.
191. Скобликова Е.С. Согласование и управление в русском языке. – М., 1971.
192. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська Н.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К., 1994.
193. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М., 1986.
194. Слюсарева Н.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. – М., 1981.
195. Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М., 1981.
196. Соколов О.М. Имплицитная морфология русского языка. Морфемика. – М.,1991.
197. Соссюр Ф. де Заметки по общей лингвистике. – М., 1990.
198. Стеблин-Каменский М.И. Спорное в языкознании. – Л., 1974.
199. Степанов Ю.С. Индоевропейское предложение. – М., 1989.
200. Супрун А.Е. Части речи в русском языке. – М., 1971.
201. Сусов И.П. Функциональный подход в языкознании и прагмалингвистике // Функционально-типологические проблемы грамматики. – Вологда, 1986.
202. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М., 1988.
203. Теория грамматики: лексико-грамматические классы и разряды слов: Сб. научно-аналитич. обзоров. – М., 1990.
204. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987.
205. Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность. – СПб., 1996.
206. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб., 1991.
207. Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность, неопределенность. – СПб., 1992.
208. Теория функциональной грамматики. Темпоральность и модальность. – Л., 1990.
209. Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис. – М., 2000.
210. Типология конструкций с предикатными актантами. – Л., 1985.
211. Тихонов А.Н. Русский глагол: проблемы теории и лексикографии. – М., 1998.
212. Ткачук В.М. Категорія суб'єктивної модальності. – Тернопіль, 2003.
213. Тулина Т.А. Предикатные актанты как компоненты семантической структуры предложения и текста // Словарь. Грамматика. Текст. – М., 1996.
214. Фаулер Дж. Грамматическая релевантность актуального членения // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002.
215. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. – М., 1956. – Т. 1.
216. Функциональное направление в современном французском языкознании. – М., 1980.

217. *Храковский В.С. Предисловие // Типология конструкций с предикатными актантами. – Л., 1985.*
218. *Части речи. – М., 1990.*
219. *Чейф У.Л. Память и вербализация прошлого опыта // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 12.*
220. *Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике//Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М., 1997.*
221. *Чеснокова Л.Д. Конструкции с предикативным определением и структура предложения. – Ростов-на-Дону, 1972.*
222. *Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941.*
223. *Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе. – М., 1966.*
224. *Шведова Н.Ю. Входит ли лицо в круг синтаксических категорий, формирующих предикативность? Русский язык за рубежом. – 1971. – № 4.*
225. *Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М., 1960, 1980.*
226. *Шелякин М.А. Функциональная грамматика русского языка. – М., 2001.*
227. *Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення. – Чернівці, 2002.*
228. *Ширяев. Е.Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. – М., 1986.*
229. *Шмелева Т.В. Модус и средства его выражения в высказывании//Идеографические аспекты русской грамматики. – М., 1988.*
230. *Шмелева Т.В. Семантический синтаксис. – Красноярск, 1988.*
231. *Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К., 2004.*
232. *Шутова Е.И. Вопросы теории синтаксиса. – М., 1984.*
233. *Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957.*
234. *Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Русская речь. – Л., 1978.*
235. *Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М., 1974.*
236. *Якобсон Р. Разработка целевой модели языка в европейской лингвистике между двумя войнами / Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. 4.*
237. *Babby L.H. Existential Sentences and Negation in Russian. – Ann Arbor, 1980.*
238. *Beaugrande R. de Linguistic theory: The discourse of fundamental works. – L., N.Y., 1991.*
239. *Bolinger D. Meaning and Form. – L., N.Y., 1977.*
240. *Brœndal V. Les parties du discourse. Partes orationis (Etudes sur les catgories du langage). – Copenhagen, 1928.*
241. *Bybee J.L. Morphology: A study of the relation between meaning and form. – Amsterdam, Philadelphia, 1985.*
242. *Chomsky N. Knowledge of Language. Its Nature, Origin and Use. – N.Y., 1986.*
243. *Comri B. Language Universals and Linguistic Typology. – Chicago, 1989.*
244. *Concepts of case. – Tübingen, 1987.*
245. *Coseriu E. Formen und Functionen // Studien zur Grammatik. – Tübingen, 1987.*
246. *Croft W. Syntactic categories and grammatical relations. The cognitive organization of information. – Chicago, L., 1991.*
247. *Daneš F. Some Thoughts on the Semantic Structure of the Sentence // Lingua. – 1968. – № 21.*
248. *Davis E.C. On the Semantics of Syntax. – L., 1979.*
249. *Di Sciullo A.M. Asymmetry in Grammar. – Amsterdam, 2003.*
250. *Dik S.C. Functional Grammar. – Amsterdam, 1978.*
251. *Dik S.C. Studies in Functional Grammar. – N.Y., 1980.*
252. *Dik S.C. The Theory of Functional Grammar. Complex and Derived Constructions. – Berlin, N.Y., 1997.*
253. *Dixon R.M. A new approach to English grammar on semantic principles. – N.Y., Oxford, 1991.*
254. *Emonds J.E. A unified Theory of Syntactic Categories. – Dordrecht, 1985.*
255. *Foley W.R., Van Valin R.D. Functional Syntax and Universal Grammar. – Cambridge, 1984.*
256. *Fries Ch.C. The Structure of English. – N.Y., 1952.*
257. *Germain C. La semantique fonctionelle. – Paris, 1981.*
258. *Givon T. Functionalism and Grammar. – Amsterdam, 1994.*
259. *Givon T. On Understanding Grammar. – N.Y., 1979.*
260. *Givon T. Syntax: A Functional-Typological Introduction. – 1984. – V. 1.*
261. *Givon T. Syntax: A Functional-Typological Introduction. – 1990. – V. 2.*
262. *Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. – L., 1994.*
263. *Halliday M.A.K. Language and social semiotic: The social interpretation of language and meanings. – L., 1978.*
264. *Harris Z.S. String Analysis of Sentence Structure. – The Hague, 1962.*
265. *Hawkins J. A Performance Theory of Word Order and Constituency. – Cambridge, 1994.*
266. *Hopper P., Traugott E.C. Grammaticalization. – Cambridge, 1993.*
267. *Halliday M.A.K. Short Introduction to Functional Grammar. – L., 1984.*
268. *Jackendoff R. On Larson's Treatment of the Double Object Construction // Linguistic Inquiry. – 1990. – V. 21.*
269. *Jackendoff R. Semantic Interpretation in Generative Grammar. – Cambridge, 1972.*
270. *Jackendoff R. Semantic Structures. – Cambridge, 1990.*

271. *Jaeger J.J., Lockwood A.H., Kemmerer D.L., Van Valin R.D., Murphy B., Khalak H.G. A Positron Emission Tomographic Study of Regular and Irregular Verb Morphology in English // Language. – 1996. – V. 72.*
272. *Janda L. The Radial Network of a Grammatical Category – its Genesis and Dynamic Structure. – Duisburg, 1989.*
273. *Kubrâkova E. The parts of speech in Word-formation processes and the linguistic model of the word // Beitrage zur Efroschung der deutschen Sprache. – Leipzig, 1989.*
274. *Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago, 1980.*
275. *Lyons J. Natural language and universal Grammar essays in linguistic theory. – Cambridge, 1991.*
276. *Mandelblit N. Grammatical Blending: Creative and schematic aspects in sentence processing and translation. – San Diego, 1997.*
277. *Mann W.C., Thompson S.A. Relational Propositions in Discourse // Discourse Processes. – 1986. – V. 9.*
278. *Mann W.C., Thompson S.A. Rhetorical Sructure Theory: Toward a Functional Theory of Text Organization // Text. – 1988. – V. 8.*
279. *Mathesius V. Nové proudy a směryv jazykovědnem bádáni // Z klasického obdobi Pražske Školy 1925–1945. – Praha, 1972.*
280. *Matthews P.N. Grammatical Theory in the United States from Bloomfield to Chomsky. – Cambridge, 1993.*
281. *Nida E. Morphology: The Descriptive Analysis of Words. – Ann Arbor, 1946.*
282. *Praguiana: Some Basic and Less-known Aspects of the Prague Linguistic School. – P., 1983.*
283. *Ramers K.H. Eifűhrung in die Syntax. – München, 2000.*
284. *Seiler H. Apprehension. Language, Object and Order. Pt. III: The Universal Dimension of Apprehension. – Tübingen, 1986.*
285. *Tesniere L. Éléments de syntaxe structurale. – Paris, 1959.*
286. *Trask R.L. A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. – N.Y., 1993.*
287. *Van Valin R.D. A Synopsis of Role and Reference Grammar // Advances in Role and Reference Grammar. – Amsterdam, 1993.*

Евристичні питання та творчі завдання.

1. У чому полягає специфіка принципів частиномовної диференціації?
2. Обґрунтуйте потребу польового моделювання частин мови? Продемонструйте приклади таких полів.
3. Які чинники забезпечують установлення частини мови у випадках конверсії або транспозиції?
4. Обґрунтуйте вибір головної синтаксичної одиниці в колі понять речення, висловлення, словосполуки, пропозиції, позиційної схеми, синтаксеми, предикативної одиниці.
5. Визначте різницю між предикатністю та предикативністю.
6. Охарактеризуйте можливі зони синкретизму в синтаксисі.
7. Спробуйте реконструювати нелінійну синтаксичну модель речення з метафорично-образним компонентом.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

1. *Предмет, об'єкт, становлення лінгвістики тексту.*
2. *Напрями лінгвістики тексту.*
3. *Текст і текстема: проблема дефініції.*
4. *Проблема категорійної ієрархії тексту. Типологія текстових категорій.*
5. *Проблема контексту.*
6. *Імпліцитний план тексту.*
7. *Герменевтика. Герменевтичні техніки. Проблеми інтерпретації тексту.*
8. *Методи дослідження тексту.*

1. Предмет, об'єкт, становлення лінгвістики тексту.

Лінгвістика тексту є галуззю мовознавства, яка вивчає семіотичну, структурно-граматичну, семантико-змістову, комунікативно-прагматичну організацію текстів, їхню категорійну систему й мовні засоби її репрезентації, а також процеси продукування, розуміння й інтерпретації текстів у семіотичному універсумі культури. *Об'єктом* лінгвістики тексту є тексти, а *предметом* – їхня організація й функціональна природа. Зміна дослідницьких аспектів цієї дисципліни зумовила різні модифікації її дефініцій. У лінгвістичному енциклопедичному словнику лінгвістика тексту кваліфікувалася Т. Ніколаєвою як «напрям лінгвістичних досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту і його значеннєві категорії, виражені за цими правилами» [1990, 267]. Українська дослідниця І. Штерн розглядає її як комплексну дисципліну, що досліджує багатоаспектну внутрішню організацію зв'язного тексту – семіотичну, семантичну, структурну, комунікативно-прагматичну [1998, 316]. У книзі американських учених Р. Дірвена та М. Веспур «Cognitive Exploration of Language and Linguistics» лінгвістика тексту визначається як «учення про те, як S (мовець або письменник) і H (слухач або читач) здійснює комунікацію за допомогою тексту і як вони породжують або сприймають зв'язки між реченнями, параграфами, розділами й т. ін.» [Dirven, Verspoor 1998, 194]. Остання дефініція свідчить про посилення комунікативної орієнтації текстових досліджень протягом останніх десятиліть.

Стан лінгвістики тексту наприкінці другого тисячоліття З. Тураєва характеризує з огляду на такі настанови: 1) інтегративність із різними науками, наближення до ідеалу наукової всеєдності; 2) визначення місця тексту в континуумі інших текстів у соціально-історичному й літературному контекстах; 3) розгляд тексту у процесі глобального семіозису в лінгвокультурній парадигмі; 4) дослідження проблеми текстової референції мімезису як правдоподібності, подібності до реальності й дієгезису – як відмови від зв'язку з дійсністю, її викривлення деталями [Riffaterre 1990]; 5) аналіз антропоцентрично зумовленої комунікативної асиметрії тексту, тобто всього спектра інтерпретаційного простору тощо [Тураева 1999, 17-25].

Пріоритет уживання терміна належить румунському лінгвісту Е. Косеріу, який у середині 50-х р. р. запропонував сполуку linguistica del texto. Саме в цей період закладаються теоретичні основи лінгвістики тексту, яка виникла в атмосфері панування формальних граматик, аналізу дистрибуції міжфразових зв'язків (З. Харрис, М. Поспєлов), дескриптивного дослідження набору перспектив одиниць тексту в тагмеміці К. Пайка. Такі умови визначили загальну гіпотезу щодо можливості скласти за зразками формального опису «граматику тексту», орієнтовану на текст, що сама генерує тексти, але організовану не так, як граматика речення [Демьянков 1995, 278-279].

Поштовхом до нового мовознавчого напряму досліджень – текстового – дослідники вважають, по-перше, теорію рівневого лінгвістичного аналізу Е. Бенвеніста, який поставив питання про існування окремого, автономного рівня мови – текстового [1965]; по-друге, потребу виходу за межі речення й мовної системи до сфери мовлення, тексту через орієнтацію наукового знання другої половини XX ст. на нову, функціонально-комунікативну парадигму; по-третє, наявність у гуманітарних науках загальної теорії тексту, яка сформувалася в першій половині XX ст. на базі семіотики, герменевтики й літературознавства (Р. Барт назвав її транслінгвістикою – розділом семіотики, об'єктом якої є все розмаїття фольклорних і літературних текстів, а також словесних (письмових й усних у сфері масової комунікації) [1978, 442]). Текстова проблематика на початку її становлення в лінгвістиці позначалася різними назвами, які свідчили про вихід досліджень за межі синтаксису: суперсинтаксисом [Dressler 1973], макросинтаксисом [Harris 1952], гіперсинтаксисом (Б. Палек), граматикою контексту [Dijk 1972, 60], лінгвістикою організованого мовлення, linguistique du discours [Барт 1994]. Деякі дослідники на той час вважали, що граматика речення може описати всі властивості тексту, тому створювати семантичну теорію тексту немає потреби [Dascal, Margalit 1974, 195-213]. Однак чимало лінгвістів наголошувало на тому, що текст повинен стати альфою й омегою мовознавчих досліджень [Новое в лингвистике 1978, 371].

Виокремлення лінгвістики тексту як самостійної галузі мовознавства відбувається у 60-ті р. р. XX ст. Своєрідним центром її формування дослідники вважають Німеччину, де в цей час виходить ціла низка монографій, збірників, присвячених лінгвістичним проблемам тексту (Р. Харвег, Е. Агрикола, Я. Петефі, Х. Ізенберг, С. Шмідт, В. Дресслер й ін.) [Новое в зарубежной лингвистике 1978, 57]. Перша наукова праця з лінгвістики тексту «Займенник і структура тексту» 1968 р. належить Р. Харвегу, у якій він подає перше суто лінгвістичне тлумачення тексту й розглядає безперервну займенникову зв'язність як його головну ознаку [Harweg 1979]. У м. Констанц створено новий дослідницький проект, метою якого стало розроблення граматики й лексикона для породження Брехтівського тексту. Однак, як зазначає І. Штерн, «інші регіональні лінгвістики Європи, особливо ті, де вкоренилися семіотичні традиції, а також успішно розвивалися концепції актуального членування речення та комунікативного динамізму, також сприймали текстову проблематику» [1998, 316-317]. Такими лінгвістичними школами були Празька, Женевська, Лондонська, французька, голландська й потужна радянська філологічна традиція текстового аналізу.

Представники Празького лінгвістичного гуртка, що послуговувалися двома аспектами розгляду мовних явищ – структурним і функціональним, ще у 1928 році в «Тезах» розглядали необхідність формування лінгвістики мовлення, вивчення її стилів, соціального призначення тексту. Важливим для лінгвістики тексту стала розробка празькими вченими теорії актуального членування речення, що ґрунтувалася на праці А. Вейля «Про порядок слів у давніх мовах порівняно з мовами сучасними» 1884 р. Дослідник установив, що в реченні, яке включене до тексту, існує різниця між рухом думки й синтаксичним рухом порівняно з ізольованим реченням. Цю ідею розвинули В. Матезіус у праці «Про так зване актуальне членування речення» й інші представники Празького лінгвістичного гуртка.

Положення Ш. Баллі (Женевська школа) щодо граматичних зв'язків у мовленні й тексті, їхньої кореляції із позамовними засобами, названими в сукупності актуалізаторами, також вплинули на становлення структурно-граматичного аспекту лінгвістики тексту. Колега Ш. Баллі А. Сеше розмежовував ще у 1940 році три лінгвістичних дисципліни: синхронну, діахронну лінгвістики й лінгвістику організованого мовлення. Характеристика ним проблематики останньої свідчить про істотну відмінність, внесену А. Сеше до концепції Ф. де Соссюра, свого вчителя: мовлення не тільки передує мові, але й не може бути ні в який момент повністю породжене мовою; мовець і слухач завжди мають можливість для інновацій.

У межах Лондонської школи розробка проблем тексту розпочалася з переходом від структуралізму до функціоналізму. Фундатор цієї школи Дж. Фьорс розробив широке поняття контексту, залучивши до нього параметри комунікативної ситуації, культуру тощо. Його послідовник М. Холідей серед трьох найважливіших функцій мови виділяє текстову, або дискурсивну, яка дає змогу мовцеві конструювати тексти чи зв'язні відрізки мовлення, важливі для певної ситуації, а також дозволяє слухачеві чи читачеві відрізнити текст від довільного набору речень. Дослідник інтегрує свою теорію мови з широкою перспективою соціального функціонування (уведено поняття регістра як варіанта мови, що залежить від умов використання й мовця, рольових відношень, сфери діяльності тощо). Соціальна семіотика М. Холідея ґрунтується на поняттях модальності, зв'язності тексту, його тема-рематичної організації тощо [Halliday 1978; 1985].

Французький і голландський функціоналізм посприяв перенесенню уваги дослідників із мови на її функціонування й, зокрема, на текст (праці Е. Бенвеніста, А. Мартіне, К. Діка). Слід зазначити, що практично одночасно з появою в Німеччині фундаментальних монографій із текстової проблематики у 1972 р. голландський лінгвіст Т. ван Дейк видає книгу «Деякі аспекти граматики тексту», у якій здійснено спробу викласти теоретичні засади майбутніх досліджень тексту. Текст названо основною лінгвістичною одиницею, яка не може бути описана в термінах незалежних речень, охарактеризовано поняття зв'язності, прономіналізації, тотожності референції, просторово-часових відношень, пресупозиції тощо [Dijk 1972].

Вагомий внесок до теорії лінгвістики тексту внесла також радянська філологічна традиція, зокрема, концепція тексту російських формалістів (1910–1920-ті р. р.), які орієнтувалися на точне вивчення формальних прийомів

і засобів, розчиняючи аналіз змісту в поетиці форм (Ю. Тинянов, В. Шкловський, Р. Якобсон, Б. Ейхенбаум, Л. Якубінський, Є. Поливанов й ін.); теорія структурного аналізу тексту казки В. Проппа, текстова концепція М. Бахтіна 40-50-х років тощо.

2. Напрями лінгвістики тексту.

Лінгвістика тексту має кілька напрямів дослідження. Перший напрям (структурно-граматичний) виник на етапі її становлення, хоч практично в той самий час, у 70-ті р. р., створюються передумови до переходу від текстової граматики до текстової семантики. У цей же період зароджується й комунікативна орієнтація досліджень лінгвістики тексту, зумовлена розвитком комунікативно-прагматичних теорій, дискурсології, конверсаційного аналізу тощо. У межах структурно-граматичного напряму увага дослідників тексту зосереджена на формальних засобах і типах зв'язності тексту, принципах побудови структури тексту; зокрема, розглядаються проблеми анафори, дейксиса, кореференції, повторів, замін, міжфразових логічних зв'язків, імплікації, пресупозиції, членування тексту на абзаци, надфразні єдності, складне синтаксичне ціле тощо. Результатом розробок тексту цього напряму була поява численних граматик тексту [Petöfi 1971; Isenberg 1972; Dijk1972; Откупщикова 1982; Москальская 1981; Реферовская 1983], монографій, присвячених структурі та синтаксису зв'язного тексту [Севбо 1969; Dressler 1973; Harweg 1974 й ін.], статей М. Пфютце, Д. Фівегера, Ц. Тодорова, С. Гіндіна, В. Берзона, О. Падучевої, Т. Ніколаєвої й ін., у яких підлягали аналізу проблеми текстових зв'язків, текстової структури, референції, актуального членування тощо.

Однак обмеженість досліджень цього напряму формальною структурою тексту і його граматичними властивостями не сприяла вирішенню поставлених лінгвістикою тексту завдань, зокрема, встановлення категорійної стратифікації тексту, виявлення глибинного механізму зв'язності, засобів інтеграції тексту і т. ін. Наслідком такого стану справ стали поворот до вивчення текстової семантики (другий напрям), що визріла в надрах граматики тексту під впливом досліджень із семантики синтаксису, а також зближення лінгвістики тексту з текстологією, зокрема, наратологічним аспектом, спрямованим на вияв відношень всередині змісту тексту [Демьянков 1995, 279]. Спочатку текстова семантика зберігала відбиток логічної структурованості та впливу ключової ідеї текстової граматики – лінійного поєднання одиниць, однак незабаром звернулася до багатошаровості, різноплановості та глобальності семантичного змісту тексту. У 1972 р. Т. ван Дейк увів поняття семантичної макроструктури, «із метою надати абстрактний семантичний опис глобального змісту й, отже, глобальної зв'язності дискурсу» [Dijk 1972]. Означені макроструктури були описані дослідником на підставі зв'язків різних граматичних конекторів і макроконекторів і базувалися в цілому на текстовій граматиці. Однак учений, говорячи про локальні зв'язки дискурсу, встановлені між контактними реченнями, вважав, що вони не можуть отримати повного пояснення тільки в термінах локальних зв'язків між пропозиціями; для встановлення певної форми глобальної організації й контролю необхідні значення більш високого рівня [Дейк 1989, 46]. Наприкінці 70-х р. р. проблема зв'язності почала розглядатися в ракурсах

глобальної семантичної зв'язності, а також семантичної еквівалентності як основи об'єднання речення у зв'язний текст, виходячи зі значеннєвої близькості слів, семантичного повтору; розробляються також проблеми смислової структури тексту, контексту, змістових категорій тексту, його імпліцитного плану, семантичних основ розуміння й інтерпретації тощо (Е. Агрикола, В. Дресслер, Р. Богранд, С. Гіндин, В. Берзон, М. Блехман, О. Падучева, В. Бухбіндер, І. Арнольд, І. Гальперін, З. Тураєва й ін.). Проблеми сприйняття й розуміння тексту розглядаються в суміжних галузях: психолінгвістиці й теорії мовленнєвої діяльності, когнітивній психології, нейрофізіології (О. Леонтьєв, О. Залевська, Т. Дрідзе, А. Штерн, Р. Солсо, Р. Клацкі, У. Найссер, Ф. Джонсон-Лерд, Б. Величковський, Т. Петрова, Е. Камінська та ін.).

Становлення семантичного напряму в лінгвістиці тексту стало початком відцентрових тенденцій даної галузі. З кінця 70-х років відбувається «розшарування» лінгвістики тексту: для дослідження тексту залучаються різні аспекти суміжних наук. Т. Ніколаєва відзначає виділення в межах лінгвістики тексту двох напрямків, поєднуваних загальними законами зв'язності тексту й загальною установкою на його цілісність: перший пов'язаний із комунікативною контекстуалізацією тексту та проектується у прагматику, психолінгвістику, риторику, стилістику, теорію пресупозицій; другий спрямований на вияв глибинних змістів тексту і зближується з герменевтикою [Лингвистический энциклопедический словарь 1990, 267-268]. На наш погляд, відцентрові тенденції даної галузі були обумовлені насамперед багатоаспектністю розгляду тексту як «первинної даності всього гуманітарно-філософського пізнання» [Бахтин 1996, 318] у різних його трактуваннях, формуванням паралельно з лінгвістикою тексту загальної теорії тексту – маргінальної філологічної дисципліни, що перебуває на перетині текстології, лінгвістики тексту, поетики, риторики, прагматики, герменевтики, семіотики. Крім того, друга половина XX століття характеризується появою нових теорій і галузей знання, орієнтованих на мовлення, комунікацію, і їхнім стрімким розвитком.

В останньому двадцятилітті XX ст. у лінгвістиці тексту сформувалася стійка тенденція, що намітилася значно раніше, – дослідження тексту як складного комунікативного механізму, посередника комунікації, що фіксує стратегічну програму адресанта, яка сприймається й інтерпретується адресатом. Кваліфікація тексту як комунікативного засобу стала одним із провідних положень сучасної лінгвістичної теорії тексту [Grosse 1976; Dijk 1977; Славгородская 1981; Сидоров 1987; Дейк 1989; Почепцов 1989; Beaugrande 1990; Каменська 1990; Колегаева 1991; Воробйова 1993; Радзієвська 1993; Тураева 1999; Селиванова 2002 і ін.]. З. Тураева підкреслює: «Соціальна взаємодія значною мірою здійснюється на підставі текстів, які породжуються та сприймаються особистістю. Логіка розвитку науки наприкінці другого тисячоліття привела до активізації досліджень максимальної одиниці мовленнєвої діяльності – тексту, і вивченню стратегії планування й управління дискурсом у широкому соціальному контексті, до розуміння тексту як аргумента, за допомогою якого змінюється картина світу у свідомості реципієнта» [1999, 17].

Можливість взаємної орієнтації текстових і комунікативних досліджень розглядав ще в середині XX сторіччя М. Бахтін: «Цілий переворот в історії слова, коли воно стало вираженням і чистим (бездіяльним) освідомленням (комунікацією)» [1996, 322]. До поєднання слова (висловлення) і процесу комунікації вчений підходив обережно: з одного боку, висловлення й текст необхідно вивчати в діалогічній орієнтації на слухача, з іншого, абсолютизація комунікативної сторони тексту, особливо художнього, може перетворити його на просте повідомлення, спростивши його значеннєву, особистісну речовність. Необхідно відзначити, що комунікація на той час вивчалася в аспекті технократичного мислення, тому прагнення відмежувати мову й текст від вторгнення математичних і технічних постулатів було цілком закономірним через те, що таке вторгнення, за словами М. Гайдеґера, означало б деградацію мови до чисто інформаційного, комунікативного засобу [1975, 24-25]. К. Леві-Стросс, навпаки, обстоював ідею створення єдиної інтегративної теорії комунікації [Levi-Strauss 1958]. Ще у 60-ті р. р. російський дослідник тексту О. П'ятигорський розглядав можливість прагматичного підходу до тексту, наголосивши на тому, що суб'єктивна ситуація створення тексту є одночасним актом поведінки автора у співвідношенні зі сприймаючим об'єктом, модель якого закладена суб'єктом автора [1962, 144-154]. Відтоді комунікативна теорія, зокрема, й комунікативна лінгвістика, пройшла ряд етапів і набула нових дослідницьких орієнтирів, відповідно до яких вербальна комунікація стала розглядатися як складний лінгвопсихоментальний процес взаємодії свідомості адресанта й адресата, занурених до відповідного буття, соціуму, культури. Це визначило поєднання інтересів лінгвістики тексту й комунікативної лінгвістики.

У межах комунікативно-прагматичного (третього) напряму лінгвістики тексту було розроблено проблему комунікативного моделювання тексту, з'ясовано його прагматичну природу, розширено спектр текстових категорій за рахунок комунікативних (адресантності, адресатності, модальності, інтерактивності тощо) [Bennet 1989; Арутюнова 1981; Славгородская 1981; Сидоров 1987; Тураева 1991, 1994; Колегаева 1991; Воробьева 1993; Гетьман 2000 и др.]; досліджено функції тексту в системі дискурсу як знакового посередника між автором і читачем, установлено прагматичні інтенції та стратегії тексту; досліджено чинники ефективності текстової комунікації [Watts 1981; Sperber, Wilson 1989; Beaugrande 1990; Дейк 1989; Почепцов 1987; Сусов 1990; Радзієвська 1993; Матвеева 1984; Джанджакова 1986; Баранов 1993]. До лінгвістики тексту залучено чимало ключових понять й методологічних принципів прагматики, дискурсології, теорії мовної комунікації тощо. Т. Радзієвська відмічає введення таких термінопозначень, як-от: «намір адресата й інтенція тексту, генеративні типи текстів, категорія контактності, прагматична ситуація, комунікативні стратегії автора, прагмакомунікативні основи стилістики, комунікативна ефективність, суперечливість й аномальність тексту» [1993, 11].

Комунікативно-прагматичну орієнтацію має також семіотичний (четвертий) напрям лінгвістики тексту. Головними проблемами цього напряму є розгляд співвідношення текстового знака, його денотата та світу дійсності;

тексту й семіосфери, семіотичного універсуму культури; рекурсивних і прокурсивних зв'язків тексту з іншими текстами та продуктами культури під кутом зору категорій референційності, модальності, інтертекстуальності й ширше – інтерсеміотичності; креативних механізмів смислопородження тексту як нового знака тощо.

Трактування тексту як суперзнака було запропоноване ще Л. Єльмслевом на противагу Ф. де Соссюру, який обмежував знаки лише словами й морфемами. Цікаво, що Я. Петефі запропонував назвати галузь, що вивчає текст як знак, семіотичною текстологією, завданням якої стане реконструкція того, як інтерпретатор змушує текст співвідноситися зі світом, тобто того, яким чином відбувається розуміння одного з об'єктів світу як знака [Petöfi 1971]. Дослідники тексту як знака, імені приписують йому кілька семіотичних властивостей: «здатність відображати певну референтну ситуацію, одночасно ідентифікувати й характеризувати її як самостійний цілісний об'єкт; цілісність «правильного» в семантичному та граматичному відношенні тексту; незвідність тексту до змісту його складників, наявність у нього своєрідної «внутрішньої форми» [Руденко, Сватко 1993, 83]. На думку В. Телія, текстовий знак у дискурсі є «багатомірним інформаційним комплексом, холістично налаштованим на входження в мовлення відповідно до комунікативних інтенцій мовця й настільки ж холістично відтворюваним слухачем як у нормативному, так і в прагматичному інформаційному полях» [Телия 1996, 129].

Головною проблемою семіотики тексту дослідники вважають «визначення й функціонування вимислу як людської семіотичної, – зокрема, й інтерпретаційної, – діяльності» [Демьянков 1995, 278]. Для означеного напряму лінгвістики тексту особливу вагу має семіотична концепція основоположника Московсько-Тартуської семіотичної школи Ю. Лотмана, що ґрунтується на певних положеннях Р. Якобсона, який кваліфікував текст як нерозчленований сигнал у знаковому просторі (універсумі) культури, а художній текст – як «інформаційний генератор, що має риси інтелектуальної особистості» [1981, 104-105]. Ю. Лотман розглядав текст у певній семіосфері за аналогією з поняттям «біосфера» В. Вернадського. Учений характеризує семіосферу як семіотичний універсум, єдиний механізм (якщо не організм), у якому будь-який текст стає знаковим актом і розглядається співвідносно із принципами й закономірностями універсуму [1992, 1, 13]. Дослідник вважав, що текст занурений до семіосфери й універсуму, причому «частини входять у ціле не як механічні деталі, а як органи в організм» [1992, 1, 7]. Тим самим Ю. Лотман обстоював принцип синергетичності універсуму культури як нелінійної й нерівноважної системи, яка має власні параметри самоорганізації. Дослідник надав семіосфері ознаки відмежованості й пояснював її замкнутість як вияв того, що семіосфера не може стикатися з іншими за семіотичними ознаками текстами або з не-текстами. Семіосфера має польову структуру зі стабільним ядром-домінантою й периферією, яка визначає динамізм і збереження універсуму. Вторгнення «чужих» для семіосфери текстів є каталізатором, що прискорює механізми смислопородження й появу нової мови, іноді як «пригадування» старої. На наш погляд, поява нової мови пов'язана

з виникненням нової текстеми, жанру, стилю, що вводять до семіотичного універсуму новий текстовий макрознак і динамізують універсум, сприяючи його збереженню й розвитку.

Динамізм семіосфери має ще один культурно зумовлений вияв, названий Ю. Лотманом «текстом у тексті», Р. Бартом – зануреністю тексту до культурного коду, а В. Налімовим – «слідами» минулих текстів. Текст як макрознак виступає в цьому випадку скороченим, згорнутим, формуючи при посиланні на нього в іншому тексті вбудовану семіотичну ситуацію, що змінює всю семіотичну ситуацію в середині того текстового світу, до якого його вводять [Лотман 1996, 434]. У процесі декодування такого тексту, на думку Ю. Лотмана, читач формує з ним прагматичне відношення. При цьому «обидва утворення відрізняються таким ступенем складності, що завжди припускають присутність активізації того або іншого аспекту структури тексту й перетворення у процесі прагматичного функціонування ядерних структур на периферійні, а периферійних – на ядерні» [1996, 433]. Такі інтертекстові й інтерсеміотичні зв'язки виступають потужними аттракторами синергетичної суперсистеми універсуму.

Семіотичний напрям лінгвістики тексту сьогодні отримує нові аспекти дослідження, пов'язані із взаємодією цієї галузі з етнолінгвістикою й лінгвокультурологією, що сприяє поступовому виокремленню лінгвокультурологічного й етнолінгвістичного напрямів текстолінгвістики [Устин 1995; Шаклеин 1997; Шаховский, Сорокин 1998; Фатеева 2000].

П'ятим напрямом лінгвістики тексту, який сформувався у 80-ті р. р., є когнітивний, що має на меті дослідження змісту тексту шляхом моделювання когнітивних структур репрезентації знань, які зумовлюють породження й розуміння тексту. Основоположником цього напряму вважають голландського дослідника Т. ван Дейка, який спільно із представником когнітивної психології В. Кінчем у 1983 р. видав книгу «Стратегії сприйняття дискурсу», що стала першим кроком у дослідженнях когнітивного підґрунтя текстопородження, у створенні когнітивної моделі обробки тексту на підставі механізмів пам'яті й когніції комунікантів. Дослідники ввели поняття макроструктур, які репрезентують теми дискурсу й опосередкують створення загальної зв'язності тексту, і суперструктур як конвенційних знань про схеми того чи іншого типу тексту, що згодом було застосоване при моделюванні текстових прототипів, ментальних моделей і просторів, фреймів, пропозицій, концептуальних графів, риторичних структур (Л. Діже, А. Нойберт, Т. Гівон, Л. Барсалу, Ч. Філлмор, У. Манн, С. Томпсон, Р. Шенк, Дж. Сова, Ж. Фоконьє, Ф. Джонсон-Лерд та ін.).

Важливим у концепції Т. ван Дейка було обґрунтування когнітивної моделі обробки тексту з урахуванням не лише психологічних механізмів пам'яті, а й соціально-прагматичних факторів – різних ознак комунікантів, їхніх настанов, переваг, знань, думок, почуттів, емоцій і т. ін.; а також положення про залежність успішності комунікації від загальної сфери значень і знань комунікантів [Дейк 1989, 46]; про те, що обробка дискурсу здійснюється відповідно до макроправил редукції, узагальнення, ключової активації, опущення й організації в пам'яті реципієнта отримуваної

інформації, залучення ним знань про світ тощо. Т. ван Дейк уводить також поняття моделі ситуації як когнітивної основи дискурсу, яка формується конкретним індивідом на основі його особистісних знань, досвіду, установок, почуттів, емоцій, думок і використовується адресатом при розумінні тексту: активізуючи певні фрагменти моделей ситуації, читач декодує текстові пресупозиції й імплікатури. Модель ситуації у Т. ван Дейка є індивідуальною, динамічною, стратегічно рухливою, комплексною, тобто задіює одночасно всі рівні та структури. Така модель має нейрофізіологічне пояснення, що ґрунтується на здатності мозку фіксувати повторювані послідовності зовнішніх подій і зберігати їх у вигляді комбінацій молекул. Так формуються стійкі структури – матриці, тобто програми дій у певних ситуаціях; людина починає діяти відповідно до програми [Анохин 1978, 364].

Семантика тексту визначається когнітологами як ментальна репрезентація світу дійсності (В. Дем'янков, Р. Джекендофф, В. Касевич, В. Петров, О. Новиков, О. Кубрякова, Ю. Степанов, В. Ястержемський та ін.). Когнітивний напрям лінгвістики тексту оперує різними ментальними структурами репрезентації концептуального простору тексту: фреймами (Ч. Філлмор, О. Каменська, В. Гончаренко, О. Шингарьова й ін.), ментальними моделями (Ф. Джонсон-Лерд), пропозиційними моделями (А. Пейвіо) і т. ін. Дослідники звертаються й до моделювання когнітивної діяльності адресанта й адресата на підставі фреймів взаємодії і фреймів події, поєднання декларативних і процедурних знань, а також до аналізу когнітивних процедур побудови й верифікації гіпотез, інференції у процесі розуміння тексту, вивчення когнітивного механізму інтерактивності в аспекті оптимізації й ефективності дискурсу.

Застосування методів когнітивної лінгвістики до дослідження художніх текстів визначає становлення окремої маргінальної галузі на межі лінгвістики тексту, когнітології, поетики й літературознавства – *когнітивної поетики*. Фундатором цієї галузі вважають Р. Цура [Tsur 1992]. Сьогодні проблематика когнітивної поетики розробляється у США та Великобританії [Freeman 2000; Freeman 2002; Turner 1996], а також в Україні [Vorobyova 2005; Кагановська 2002; Бєлєхова 2004; Ніконова 2007]. Когнітивна поетика ґрунтується на положенні про те, що «художня свідомість підпорядковується певним загальним когнітивним принципам, які накладають когнітивні обмеження на логіку поетичної уяви, побудову художнього дискурсу, формування і функціонування поетичних фігур» [Воробйова 2004, 19].

Шостий напрям (прикладний) інтегрує лінгвістику тексту переважно з комп'ютерною мовознавчою галуззю, адже моделі когнітивного представлення застосовуються при автоматичній обробці природної мови, створенні систем синтезу й аналізу текстів, багаторівневих лінгвістичних процесорів, у машинному перекладі і т. ін. Цей напрям відзначений розробками комп'ютерних систем породження й розуміння текстів (Р. Шенк, Г. Скрегг, М. Куільян, В. Ленерт, Х. Олкер, К. Маккьюін, Й. Уілкс, Дж. Мей, А. Кібрик, Ю. Апресян, І. Мельчук, Ю. Мартем'янов, В. Дорофеєв, З. Шаляпіна, Н. Леонтьєва, Д. Поспєлов, Е. Скороходько й ін.) – детальніше див. розділ 11.

3. Текст і текстема: проблема дефініції.

Множинність ракурсів розгляду тексту (від лат. textum – тканина, сплетіння, поєднання) в гуманітарних науках, а також поліфункціональна й багатопланова природа цього мовного, комунікативного та культурного феномена зумовлює неоднозначність його дефініції. У 1962 р. Д. Лихачов констатував відсутність будь-якої наукової праці, у якій було б детально розглянуто й обговорено основне поняття текстології – текст [1962, 116]. Навіть у межах однієї дисципліни текст не отримав задовільного тлумачення. В. Звегінцев свого часу зауважував: «Учені, що починають вивчення тексту, очевидно, й не підозрюють, що їм прийдеться мати справу з об'єктом, який за своєю масштабністю не поступається Всесвітові, – по суті, з лінгвістичним Всесвітом» [1980, 14]. З. Тураєва наголошує: «Текст, складне й багатоаспектне утворення, є й феноменом реальності, і способом її відображення, і реалізацією системи мови. Разом із тим текст – головна, поряд із висловленням, одиниця комунікації, продукт певного виду діяльності, спосіб збереження і передачі інформації, форма існування культури, продукт певної історичної епохи, відображення психічного життя індивіда і т. ін. Така багатоаспектність тексту зумовлює множинність описів тексту і множинність його тлумачень» [1986, 66].

У короткому словнику термінів лінгвістики тексту Т. Ніколаєва пропонує такі, суперечливі тлумачення тексту: «1) зв'язна послідовність, закінчена та правильно оформлена; 2) деяка загальна модель для групи текстів; 3) послідовність висловлень, що належать одному учасникові комунікації; 4) письмовий за формою мовленнєвий витвір» [1978, 471]. Наведені чотири значення, по-перше, не охоплюють навіть лінгвістичних аспектів тексту; по-друге, не розмежовують інваріант (модель) і реальні тексти з огляду на рівні потенції й реалізації; по-третє, некоректно пов'язують текст лише з одним учасником комунікації, що зумовлює змішування понять тексту, твору та творчості; по-четверте, не уточнюють, послідовністю чого є текст; по-п'яте, не репрезентують ознак тексту, на відміну від не-тексту.

Відсутність єдиного тлумачення феномена тексту пояснюється рядом причин. Першою причиною, яка сприяла появі суто формальних дефініцій тексту, є абсолютизація його структурної організації та граматичних засобів зв'язності. Так, у період становлення текстової граматики Р. Харвег визначав текст як послідовність речень, об'єднаних безперервним займенниковим зв'язком [Harweg 1974]. Х. Вейнрейх називав текстом упорядковану послідовність морфем, що складається мінімально із двох морфем [Новое в зарубежной лингвистике 1978, 162]. З. Харрис вважав, що текстом є довге речення, побудоване за допомогою набору зв'язок [Harris 1952]. М. Холідей розглядав це поняття як головну одиницю семантики, яку не можна визначати як різновид над-речення [Цит за: Гальперин 1981, 18]. Отже, таке розмаїття тлумачень тексту пояснюється пошуком прототипу, ключового слова, одиниці мовного рівня, які б стали відправним моментом дефініції.

Друга причина криється у формально-структурній, жанровій, стилістичній різнопланововості текстів і специфіці способу його репрезентації, за яким

тексти поділяються на письмові, усні та друковані (останні виділені Й. Вахеком). Нерідко текстом називають лише письмовий (друкований) різновид [Радзієвська 1993, 4], зокрема, через нібито спонтанність, невпорядкованість, непослідовність усного мовлення, однак значне розширення жанрів і функцій усного мовлення не дають підстав для подібних обмежень. Структурно текст може відповідати слову, сполуці, висловленню, якщо ці одиниці позначають цілісну, ситуаційно релевантну інформацію, (наприклад, таблички *Вихід, Ординаторська, Бережіть ліс* і под.), сукупності висловлень і надфразних єдностей тощо. Кожний текст маніфестує той чи інший мовленнєвий жанр, віднесений до певного стилю, сфери спілкування, й виконує різні функції. Тому, приміром, дефініція І. Гальперіна охоплює лише частину художніх текстів: «Текстом є твір мовленнєвого процесу, завершений, літературно оброблений відповідно до типу документа; твір, що складається з назви (заголовка) й ряду особливих одиниць (надфразних єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і має певну цілеспрямованість та прагматичну установку» [1981, 18]. Навіть художній текст, який трактують як найвищу форму репрезентації тексту, є маргінальним у функціональному аспекті. Ю. Лотман відмічав поєднання художньої функції з магічною, юридичною, морально-етичною, філософською, політичною як невід'ємну рису соціального функціонування того чи іншого художнього твору [1996, 21-22]. Тому параметр прагматичної установки таких текстів є доволі розмитим і чітко не окресленим.

Третьою причиною різноманітності текстових дефініцій є специфіка підходів до вивчення тексту навіть у межах лінгвістики, що унеможливлює вироблення якогось синтетичного тлумачення. З. Тураєва виокремлює п'ять підходів до лінгвістичного вивчення тексту: *онтологічний*, що відображає характер існування та статус тексту; *гносеологічний*, який виявляє характер відображення об'єктивної дійсності в тексті, а у випадку художнього тексту – характер відображення реального світу в ідеальному світі естетичної дійсності; *власне лінгвістичний*, що ґрунтується на мовному оформленні тексту; *психологічний*, орієнтований на його сприйняття; *прагматичний*, спрямований на характер відношення автора до дійсності та змістового матеріалу тексту [1986, 14]. М. Ляпон відмічає наявність чотирьох концепцій тексту: *результативної-статичної* (текст як інформація; відчужена від свого носія послідовність висловлень, об'єднаних семантичним зв'язком); *процесуальної* відносно адресанта (текст як реалізація мовної здатності індивідуума); *каузативної* (текст як продукт активної мовної діяльності людини, що передбачає двосторонню зацікавленість автора й читачів у передаванні та пізнанні інформації); *стратифікаційної* (текст як найвищий рівень мовної системи) [1986, 3-4].

М. Откупщикова пропонує шість підходів до визначення тексту: 1) комунікативний; 2) модальний; 3) номінативний; 4) структурний; 5) прагматичний; 6) референційний [1982]. Н. Непийвода, систематизувавши найбільш важливі з наявних у гуманітарних науках підходів, виділяє *соціально-історичний*, що розглядає текст як явище культури, письмовий продукт, який утілює результати інтелектуальної й духовної діяльності соціальної особистості; *соціально-*

психологічний – текст як засіб впливу на свідомість і поведінку соціальної особистості; *лінгвістичний* – текст як сукупність мовних одиниць різних рівнів; *функціонально-стилістичний* – текст як семантичний простір реалізації мовних одиниць; *комунікативний* – текст як мовленнєвий акт; *когнітивний* – текст як наслідок і спосіб пізнання [1997, 77]. Дослідниця відзначає, що помістити всі ці ознаки в одну – синтетичну – дефініцію поняття «текст» є не тільки неможливим, а й не потрібним, тому що всі ці ознаки тією чи іншою мірою розглядаються при аналізі кожного аспекту й основним параметром тексту як явища щоразу виступає різний.

Четверта причина полягає у звуженні функції тексту до рівня складника комунікативного процесу, посередника, засобу, процесу й мети комунікації, що пов'язано зі становленням комунікативного напряму лінгвістики тексту й вихідним ототожненням тексту й дискурсу в деяких лінгвістичних школах світу. У 1989 році у збірнику «Probleme der Textlinguistik», підготовленому колективом німецьких і білоруських учених, висунуто аргументацію того, що поняття «текст» потребує перегляду (П. Гржибек) через необхідність урахування його прагматичної (інтерактивної) зумовленості.

Проте навіть у межах цього параметра не існує єдиного ключового поняття для визначення тексту. Приміром, Е. Косеріу називав текстом мовленнєвий акт або ряд пов'язаних актів, що здійснюються індивідом у певній ситуації [Цит за: Гальперин 1981, 18]. Комунікативно орієнтовані дефініції тексту описують його або як відособлений компонент комунікації, серединний елемент схеми комунікативного акту [Кухаренко 1988], або як «невіддільний від комунікативного процесу предметно-знаковий *стан* (виділено мною – О.С.) системи комунікації, що характеризується комунікативністю» [Сидоров 1987, 55]. В обох останніх дефініціях наявне раціональне зерно, тому що, з одного боку, текст – матеріальне знакове утворення, емпірично освоюване, з іншого боку, комунікація на основі тексту органічно сполучає його із процесами породження й рецепції у форматі цілісної комунікативної події. У праці Є. Сидорова наявна й інша кваліфікація комунікативної природи тексту (пор.: «злиття діяльностей партнерів спілкування в єдиний комунікативний процес набуває буттєву, речовинну предметно-знакову форму в тексті. Текст бере участь в обміні комунікативною діяльністю як предметно-знаковий *носій* (виділено мною – О.С.) обміну» [1987, 69]).

П'ятою причиною є абсолютизація у складі дефініції певної категорії або кількох категорій тексту. Тривалий час текст визначали на підставі зв'язності, хоч зв'язність притаманна й не-текстам (пор.: текст – ідеальна вища комунікативна одиниця, що тяжіє до смислової замкнутості й закінченості, конститутивною ознакою якої є зв'язність, що виявляється щоразу в інших параметрах, на різних рівнях тексту й у різних сукупностях окремих зв'язків [Кожевникова 1979, 49-67]). Як базові виступають також текстові категорії завершеності, проте не всі тексти є завершеними, через відкритість фіналу, серійність і т. ін.; цілісності, інтегративності, текстуальності, комунікативності тощо. Приміром, М. Брандес називає текстом «будь-яке зв'язне знакове утворення, що висуває як предмет вивчення тексту категорії зв'язності,

цілісності, інтегративності і ставить проблему розкриття базисних механізмів інтеграції цілого» [1987, 8]. Є. Сидоров слушно зауважує: «Виявляється, доволі не просто обрати якусь одну визначальну якісну ознаку тексту, на основі якої можна було б звести все розмаїття окремих текстів до одного поняття» [1987, 55-56].

Проблема дефініції тексту пов'язана з питанням його рівневої системно-мовної природи, яке було поставлене Е. Бенвеністом у 1962 р. у зв'язку з виробленням критеріїв установлення рівнів мовної системи [1965, 438-439], хоч дещо раніше радянські вчені Б. Горнунг у статті «Про характер мовної структури» [1959] і Т. Ломтєв у праці «Мова й мовлення» [1961] висвітлили проблему співвідношення системно-мовних і мовленнєвих закономірностей, зокрема, й питання про рівневий статус тексту як найвищий у мовній системі. Ця проблема сполучалася з дискусією про ототожнення та розмежування висловлення й речення, висловлення й тексту. Б. Горнунг, ототожнивши висловлення й текст, усупереч думці В. Виноградова, стверджував, що текст не повинен протиставлятися системі мови, що в тексті й у системі мови діють ті самі закономірності [1959, 45]. На цій підставі текстовий рівень кваліфікувалася як найвищий.

Німецький дослідник В. Дресслер також розглядав два розуміння тексту з огляду на дихотомію емічного й етичного рівнів у тагмеміці К. Пайка [Новое в зарубежной лингвистике 1978, 114]. Із метою розмежування тексту як інваріанта й тексту як актуалізованої одиниці мовлення було введено термін «текстема» (Н. Амосова, О. Москальская), який позначав абстрактну інваріантну одиницю текстового рівня мовної системи, що характеризується певним тематичним змістом, композиційною структурою, відбором лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів та інтенційно-прагматичними особливостями. Зазначмо, що німецький дослідник В. Кох кваліфікував текстему інакше – як одиницю членування тексту, сукупність семантично та граматично поєднаних висловлень, що характеризується єдністю теми й особливим синтаксичним зв'язком складників. У такому значенні текстема подібна до надфразної єдності, топіку.

Т. Радзієвська підкреслює, що «створення тексту детерміноване його таксономічною належністю, тими стандартними комунікативними настановами, у яких створюється текст певного класу і які представляють об'єктивну даність для суб'єкта текстопородження» [1993, 5]. Кореляція текстеми з мовленнєвим жанром у мовленні перетворює актуалізований текст на комунікативний засіб. У когнітивний лінгвістиці текстема розглядається у ракурсі текстового прототипу як модель, схема класу текстів, що містить ієрархічно організовані прототипні ознаки класу текстів (семантичні, структурні, інтенційні, ситуативні, інтерпретаційні, соціокультурні тощо) [Neubert 1985, 127]. Співвідношення інваріанта-текстеми й реального тексту може мати різну міру варіативності й аномальності. Аномальність тексту відносно текстеми визначається як відхилення від її стандартних ознак і структури, застосування властивостей інших інваріантів. Аномальність служить потужним аттрактором синергетичної системи семіотичного універсуму і може сприяти виникненню нових текстем (мовленнєвих жанрів).

Аргументом для обґрунтування текстового рівня мови служать також синтагматичні та парадигматичні відношення між текстемами. **Парадигматичні** відношення зумовлені наявністю в сукупностях текстів – текстемах – загальних формальних і змістових компонентів [Кухаренко 1988, 81]. Т. Радзієвська доповнює ці компоненти комунікативними і вважає, що статус адресата тексту, комунікативна мета, статус суб'єкта текстопородження, характер суб'єктно-адресатних відносин є необхідними складовими «законів жанру» [1993, 5]. Парадигмальными ознаками текстем є літературний жанр, функціональний стиль, тема. В. Кухаренко поряд із жанровою і функціонально-стилістичною парадигматикою текстів виділяє й індивідуально-авторську, інтегрувальною ознакою якої є творчий метод певного автора [1988, 85].

Синтагматика текстем і текстів має двоспрямований характер: з одного боку, це лінійний зв'язок текстів однієї текстеми, мовного жанру, що обумовлює їхню еволюцію (пор. роман у первісному трактуванні як оповідь про кохання, еволюцію романного жанру в реалістичній традиції і постмодерний роман); з іншого, це лінійний зв'язок текстів ідіостилю одного адресанта (цикли, збірки, трилогії, дилогії, ключова проблематика політичних виступів, телепрограм), однієї теми (сільська проза, наукові тексти певної проблематики), сюжету (любовний трикутник, Едипів комплекс) або однієї прагматичної спрямованості (дитяча література, література для садівників тощо).

Проблема типології текстем є остаточно не розв'язаною й містить різні за параметрами диференціації текстів і текстем на: 1) усні, писемні, друковані; 2) адресатні й безадресатні; 3) комунікативно спрямовані на процес і на результат; 4) жорсткі (клішовані), узуальні (частково регламентовані) і вільні (С. Гіндін); 5) дескриптивні (описові), наративні (оповідні), експланаторні (пояснювальні), аргументативні й інструктивні (Е. Верліх) і т. ін. Розгалуженими є класифікації текстем за стилем, жанром і типом дискурсу (наприклад, художні, публіцистичні, наукові, ділові, релігійні; або тексти – протоколи, накази, дисертації, статті, репортажі тощо; або політичні, спортивні, юридичні, військові, рекламні тексти тощо).

З огляду на розроблену нами модель діалогічності текстової комунікації ми визначаємо ***текст*** як цілісну семіотичну форму лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегровану, що служить прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури [Селиванова 2002, 32].

4. Проблема категорійної ієрархії тексту. Типологія текстових категорій.

Проблема виокремлення й упорядкування ознак тексту як складного знакового й комунікативного феномена в лінгвістиці тексту залишається дискусійною. Деякі дослідники навіть висловлюють сумніви в доцільності виділення текстових категорій [Мороховский 1989, 3]. Однак відсутність аналізу ознак певного явища спричиняє постановку питання про наявність цього явища. Тому розв'язання проблеми текстової категорійної ієрархії сприяє насамперед обґрунтуванню природи тексту та його статусу в системі одиниць мови та мовленнєвій діяльності. Виходячи з логічного тлумачення

категорій як «гранично загальних фундаментальних понять, що відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки та відношення реальної дійсності та пізнання» [Горский и др. 1991, 77], ми трактуємо ***текстову категорію*** як надпарадигмальну інваріантну ознаку, що відтворює найбільш істотні особливості текстем й актуалізованих текстів. О. Воробйова кваліфікує текстові категорії як концептуальні ознаки, що відображають «найбільш сутнісні властивості, прототипні характеристики тексту, взаємодія яких забезпечує його специфіку та стійкість як якісно визначеного лінгвосеміотичного. комунікативного та мовномисленнєвого утворення» [1993, 24]. Дослідниця зазначає, що існує два підходи до розгляду категорій тексту: перший ґрунтується на кваліфікації категорій тексту як бази для його створення. другий виявляє текстові категорії у вже створених текстів [1993, 22-23].

Проблема текстових категорій має кілька відкритих і спірних питань, що стосуються визначення співвідношення текстової й інших категорій мови. виокремлення головної текстової категорії, установлення типології, кількості та ієрархічної підпорядкованості інваріантних текстових ознак. Лінгвісти намагаються розширити склад текстових категорій за рахунок, зокрема функціонально-семантичних або семантико-стилістичних. Так, Ю. Степанов розглядав можливість проекції функціонально-семантичних категорій, виділених у процесі укрупнення граматики, на категорійний простір тексту [1975, 18]. Ця цілком слушна ідея може сприяти суттєвому поповненню складу функціонально-семантичних полів, інваріантною ознакою яких є функціонально-семантична категорія, за рахунок оказіональних й імпліцитних способів її репрезентації в текстах. Засоби різноманітних функціонально-семантичних категорій, безперечно, представлені в тексті у вигляді як стандартних вербальних репрезентацій, так і імпліцитних смислів, однак вони не розкривають сутність тексту, на відміну від, приміром, висловлення або надфразної єдності. Текстові категорії забезпечують функціонування тексту в системі дискурсу, соціумі й культурі як цілісного макрознака.

У науковій літературі простежується також тенденція ототожнення текстових і семантико-стилістичних (функціонально-стилістичних) категорій. М. Кожина наголошує на тому, що функціональні семантико-стилістичні категорії нерідко ототожнюються з текстовими й об'єднують систему мовних засобів різних рівнів, які вживаються автором із певною комунікативною метою [Кожина 1989, 15]. На її думку, такі категорії виявляють мовленнєву системність, оскільки беруться на текстовій площині (просторі), лінійно як функціонально-семантичні зв'язки. Як здається, таке розширення не є виправданим, адже функціонально-стилістичні категорії хоч і мають певну комунікативну мету, не опосередкують інтерактивний простір тексту, властиві певним стилістичним парадигмам текстів і реалізуються в кожній по-своєму або відсутні в певних сферах вживання мови.

Питання домінанти в системі текстових категорій також розглядається неоднозначно та пов'язується зі стрижневою ознакою тексту, яка б відрізняла його від не-тексту. Р. Богранд і В. Дресслер у книзі «Вступ до лінгвістики тексту» 1981 р. висунули тезу про *текстуальність* як головну категорію

тексту, але таке твердження сприймається як плеоназм, а дефініція текстуальності знов-таки потребує опертя на відповідні інваріантні ознаки тексту. Дослідники вважали, що головними критеріями текстуальності є когезія поверхневих текстів (граматична зв'язність) і когерентність внутрішніх текстових світів (text-internal worlds). Поряд із цим вони розглядали ще п'ять критеріїв текстуальності: інтенціональність, прийнятність, інформативність, ситуаційну зумовленість, інтертекстуальність [Beaugrande, Dressler 1981]. Р. Фаулер під текстуальністю розумів ознаки когезії, динамічності, локалізованості [Fowler 1977]. Усі намагання ввести цю категорію в обіг лінгвістики тексту лише ускладнювали означену проблему.

Е. Агрикола визначає головну ознаку тексту – *тему*, що є понятійним ядром і конденсує й узагальнює зміст тексту. Однак тему може мати й висловлення або надфразна єдність, яка саме інтегрується на підставі спільності теми. До того ж, за словами Р. Харвега, текст може бути моно- та політопічним, тобто мати одну чи кілька потенційних тематичних фокусів чи аспектів повідомлення [Harweg 1974].

Слідом за М. Холідеєм (праця «Когезія в англійській мові») [*Лингвистика* текста 1974], головною категорією тексту визнавалася *зв'язність* як набір значимих відношень, спільний для всіх текстів, що служить універсальною ознакою правильного мовлення. Однак зв'язними є й надфразна єдність, і висловлення, і фрагмент тексту, хоч, безперечно, текст має особливий спосіб зв'язності, що інтегрує його як макрознак до семіосфери й універсуму культури і сприяє його цілісності й реалізації комунікативної функції.

Російські й вітчизняні лінгвісти розглядали як головну категорію тексту *інформативність* [Васильев 1988, 49], що властива й нетекстовим одиницям мови та фрагментам членування тексту; *концепт* як головну ідею твору [Кухаренко 1988], хоч це поняття трактується неоднозначно (як конденсована інформація тексту і його ідейна домінанта) й у пропонованому В. Кухаренко розумінні може бути насамперед факультативною категорією художніх, публіцистичних, конфесійних і деяких інших текстів (пор.: «обов'язкова наявність концепту – концептуальність художнього тексту – можна вважати його основоположною категорією [...]. Усе, що вводиться до тексту й функціонує в ньому, [...] все слугує одній меті: формуванню концепту» [Кухаренко 1988, 75-76]); *комунікативність* як здатність слугувати ефективною предметно-знаковою основою розгортання комунікації в систему повного тричленного складу, здатність забезпечувати успіх соціальної взаємодії людей мовленнєвими засобами [Сидоров 1987, 51], яка притаманна й дискурсу в цілому, і діалогічним єдностям. Є. Сидоров вважає інтегральну ознаку тексту комунікативність обов'язковою, оскільки вона «пов'язує структурний, компонентний, функціональний, процесуальний аспекти з аспектом предметно-знакового втілення в тексті комунікативної діяльності» [1987, 50]. На наш погляд, комунікативність наявна в будь якому знакові: коли він занурюється до системи комунікації, він служить засобом передачі інформації.

Загалом спроби визначення головної текстової категорії (ознаки) є, як і дефініція тексту, малоперспективними через абсолютизацію одного з аспектів або типів тексту.

Класифікації текстових категорій також є непослідовними й суперечливими. І. Гальперін розмежовував *семантичні* (інформативність, глибину, пресупозицію, прагматику) і *структурні* (інтеграцію, зчеплення, ретроспекцію, проспекцію, партитурність, континуум) [1977, 524]. Слідом за І. Гальперіним, З. Тураєва пропонує поділ текстових категорій на *структурні* та *змістові*: до перших вона відносить зв'язність, інтеграцію, прогресію, стагнацію, до других – образ автора як відображення суб'єкта, що творить текст на основі функції локації як орієнтації мовних засобів на авторське «я» [1986, 82]; художній простір і час (хронотоп), інформативність, зв'язки причини й наслідку і підтекст. Пізніше дослідниця висуває параметри тексту: полісистемність як багатовимірність тексту, прототипність як наявність інваріантної віртуальної моделі, амбівалентність як можливість множинності інтерпретацій, антропоцентричність як наявність людського чинника в центрі тексту [1994]. Загалом наведені вище диференціації не відображають дійсного стану справ, адже та сама категорія може кваліфікуватися і як структурна, і як змістова або семантична, наприклад, зв'язність, інтеграція, континуум тощо.

Є. Сидоров на підставі концепції комунікативності тексту поділяє якості тексту на *системні, системно-мовні* й *функціональні*. Співвідношення комунікативності з означеними якостями тексту є ієрархічним, що передбачає зв'язок засобу (підпорядкований рівень) та мети (головний рівень). На думку вченого, комунікант підкоряє собі системні категорії, ті у свою чергу – функціональні, останні підпорядковують системно-мовні [Сидоров 1987, 48-67]. Згідно з концепцією Є. Сидорова, системними ознаками тексту є регулятивність, інформативність, структурність, цілісність / дискретність, інтегративність тощо; функціональними категоріями, тобто специфічними властивостями системи у взаємодії із середовищем, – аналітичність / синтетичність, семантичність / синсемантичність, простота / складність, узагальненість / конкретність, мнемічність і т ін. Системно-мовні якості тексту є властивостями національної мови, її рівнів, єдності стилів, це предикативність, номінативність, морфосинтаксична структурність, модальність, визначеність / невизначеність тощо [1987, 48-67] На нашу думку, така підпорядкованість видається сумнівною й потребує обґрунтування. Крім того, ієрархія «засіб – мета» є відношенням між засобами реалізації функції і функцією, а текстова категорія являє собою інваріантну ознаку. До того ж у цій ієрархії спостерігається неприпустимий відрив системних категорій як мови, так і мовлення від функціональних.

Загальноприйнятими в лінгвістиці тексту є класифікації текстових категорій на *обов'язкові* (загальнотекстові) й *факультативні* (специфічні для одного чи групи текстів) [Мышкина 1991], *текстові* й *комунікативні*. Однак доволі важко розмежувати останні, оскільки текст є не лише найвищою семіотичною формою, а й комунікативним засобом, тому всі його категорії відтворюють цю єдність. О. Воробйова цілком слушно зауважує: «Неминучим стає висновок щодо іманентної нечіткості й непослідовності будь-якої класифікації, що базується на зіставленні текстових категорій як параметрів однієї площини» [1993, 28].

Проблема кількості текстових категорій пов'язана з їхньою ієрархією як підпорядкованістю одних категорій іншим, більш значимим. Крім того, складність питання полягає в тому, що всі ознаки тексту інтегровані й важко відділити їх одна від одної. Чимало ознак тексту, названих категоріями, мають природу явища, а не інваріантної ознаки (наприклад, І. Гальперін розглядає інтеграцію й цілісність як категорії, хоч перша є способом досягнення другої як результату [1981]). Перелік категорій тексту у дослідників різний. Приміром, німецький лінгвіст Х. Ізенберг виокремлює такі ознаки тексту, як лінійну послідовність речень, наявність лівобічної межі, відносну завершеність, зв'язність [Isenberg 1972, 48]. По-різному розподіляються категорії прогресії, стагнації та континуума, хронотопа й ретроспекції / проспекції, не визначено співвідношення категорій цілісності й завершеності, модальності й референційності, модальності й оцінки, емотивності тощо.

У монографічному посібнику «Основы лингвистической теории текста и коммуникации» [Селиванова 2002, 191-239] з огляду на єдність функціональної природи тексту нами обґрунтовано текстово-дискурсивні категорії цілісності, дискретності, інформативності (з підкатегоріями фактуальності, концептуальності, підтексту, аксіологічності, емотивності), зв'язності, континуума (з підкатегоріями прогресії, стагнації, часу та простору), референційності, антропоцентричності (адресантності, адресатності), інтерактивності (з підкатегоріями інтенційності, стратегічності, інтерпретанти, ефективності) й інтерсеміотичності.

Цілісність є текстовою категорією, яка відтворює відносну закритість знакової системи тексту, забезпечується інтеграцією всіх його рівнів, синтезованою конденсацією змісту та сприйняттям тексту як одного континуального об'єкта. У період становлення лінгвістики тексту цілісність розглядалася на підставі єдності форми, змісту й функції. Комунікативна цілісність трактувалася як наступність складників тексту, як перехід від даного до нового, тобто як підґрунтя тема-рематичного ланцюга [Москальская 1981, 21]. І. Гальперін кваліфікував цілісність як конститутивну ознаку тексту, на відміну від не-тексту, представлену відносною закритістю тексту й забезпечену інтеграцією всіх його структурно-змістових і смислових рівнів, яку читач сприймає як єдність [1981, 125]. Дослідник розрізнив цілісність та інтеграцію, підкресливши спрямованість другої як процесу на результат – створення цілісності: «інтеграція є поєднанням усіх частин тексту з метою досягти його цілісності, зокрема, шляхом когезії, пресупозиції й асоціації» [1981, 125]. Когезію дослідник вважає скоріше логічною, а інтеграцію – психологічною категорією; когезія, на його думку, має синтагматичну природу, а інтеграція – парадигматичну, вертикальну.

Цілісність зумовлена розглядом тексту як нерозчленованого сигналу, макрознака (Ю. Лотман, Я. Петефі, В. Дресслер, П. Хартман, Х. Плетт, А. Нойберт, Г. Колшанський, Д. Руденко й ін.) у співвідношенні з текстемою чи мовленнєвим жанром на рівні текстової парадигматики. Психолінгвісти вбачають підґрунтя цієї категорії в ієрархічній організації планів мовних висловлень, яка зберігається у випадках різного ступеня компресії й

усвідомлюється реципієнтом як змістовна тотожність [Дридзе 1972; 1984: 1997; Леонтьев 1999, 136]. Цілісність розглядається як текстово-дискурсивна категорія з огляду на замкненість дискурсу двома фазами: породженням тексту та його сприйняттям й інтерпретацією [Селиванова 2002]. Як зазначали Л. Мурзін і А. Штерн: «той, хто кодує, відштовхується від континуальності тексту з метою його розчленування, а той, хто декодує, навпаки, сприймає окремі компоненти тексту і прагне представити його як нерозчленоване континуальне ціле» [1991, 14].

Цілісність ґрунтується на системності тексту, який виконує «функцію організації кожного окремого акту комунікації у вигляді закономірно організованої системи» [Сидоров 1987, 43]. Цілісність опосередкує і зв'язок внутрішньої текстової системності із зовнішніми компонентами у складі дискурсу. Є. Сидоров наголошував на тому, що «для реалізації соціальної функції тексту необхідно, щоб комунікативні діяльності партнерів спілкування були приведені у деяку закономірну взаємну відповідність. Інакше ми матимемо не взаємодію, а хаотичне зіткнення діяльностей. Звідси випливає певна функція тексту, що полягає в організації кожного окремого акту мовленнєвої комунікації у вигляді закономірно організованої системи» [1987, 43].

Дослідники ототожнювали цілісність з інтеграцією (З. Тураєва), завершеністю (Кв. Кожевнікова). Завершеність є одним із виявів цілісності, однак необов'язковим: якщо розглядати її як повну закінченість змісту, то виникають певні сумніви щодо такої ознаки у текстів із відкритим фіналом, передбаченим стратегіями і задумом автора, не завершених через об'єктивні й суб'єктивні причини, у серійних текстів, які можуть мати різну правобічну межу (дилогії, трилогії, збірки віршів, цикли лекцій, телепередач і т. ін., продовження тексту іншим автором тощо) (детальніше див.: [Селиванова 2002, 203-205]). Літературознавці виділяють особливий спосіб організації цілісності тексту в постмодерністських художніх творах – *ризому* (термін запозичений філософами Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі з біології, де він позначав форму кореня як нецентрованої системи, що залежить від середовища свого існування). Ризома руйнує уявлення про семантичну центрованість будь-якої структури, це нелінійна, аструктурна організація тексту, яка нагадує гіпертекст, містить у тексті інші текстові структури різних жанрів, має варіативний спосіб інтерпретації. Проте ризоматичність не заперечує цілісності як текстової категорії, оскільки наративна схема таких текстів потребує особливої нелінійної організації цілого.

Цілісність тексту забезпечується його членуванням. ***Членованість*** є текстовою категорією, що полягає в різних способах поділу тексту: графічному (на слова, речення, абзаци, розділи, параграфи тощо), композиційно-змістовому (на змістові блоки, надфразні єдності, періоди, топіки, текстеми в розумінні В. Коха і т. ін.), комунікативному (актуальне членування речень, надфразних єдностей), когнітивному (на пропозиції, предикатно-аргументні структури, фрейми, макропропозиції, макроструктури, епізодичні та ментальні моделі, сценарії, ментальні простори тощо). Т. ван Дейк вводить поняття епізодичних (ситуаційних) моделей, сценаріїв як абстрактних, схематичних,

ієрархічно організованих наборів пропозицій, кінцеві позиції яких є незаповненими: їхнє наповнення здійснюється за принципом умовчання (default values) [1989, 140]. Т. Дрідзе пропонує на основі мотиваційно-цільового підходу розглядати систему тексту як ієрархію комунікативних програм: смислових блоків – предикацій – зв'язків [1984]. В. Богданов також додає до одиниці смислового членування тексту – пропозиції – оператори модифікаційного й поєднувального типу [1990].

Членування тексту здійснюється як на етапі породження, так і на етапі сприйняття, полегшуючи його, і має горизонтальну й вертикальну площину. Перша є лінійною, друга – наскрізною. Членування породження та сприйняття різне. Автор підпорядковує дискретність тексту власному задуму, інтенції, створює лінійну та вертикальну членованість (персонажну, тематичну, ситуаційну тощо) і використовує фрейми, сценарії, установки власної пам'яті [Дейк 1989, 141]. Читач тексту членує його прогностично на підставі інтерпретаційних гіпотез, їхнього підтвердження чи спростування і далі – по завершенню рецепції інтегрує власну програму членування шляхом сканування набутої інформації.

Членованість і цілісність актуалізують відцентрові та доцентрові сили тексту, їхня взаємодія пояснюється «онтологічно притаманною тексту невідповідністю між його послідовним розгортанням, що має лінійний характер, та відображеною дійсністю, що є багатоплановою» [Кухаренко 1988, 72].

Цілісність і членування взаємно детерміновані ***зв'язністю*** – текстовою категорією, що опосередкує розвиток тем тексту, формування його інформаційного масиву й забезпечує інтеграцію всіх текстових рівнів із метою створення цілого та сприйняття й розуміння тексту адресатом. Зв'язність завжди розглядалася дослідниками тексту як одна з найважливіших категорій. На етапі розробки текстових граматик зв'язність кваліфікувалася як займенниковий анафоричний зв'язок. Згодом В. Дресслер, Р. Богранд і М. Холлідей розмежували когезію як структурно-граматичну зв'язність і когерентність як семантико-змістову. Семантичний бік зв'язності був відображений у термінах-еквівалентах, як-от: *лексична солідарність* (Е. Косеріу), *ізотопія* (А. Греймас), *рекурентність* (В. Скалічка) тощо. Орієнтація на вивчення засобів зв'язності зумовила насамперед віднесення її лише до вербального рівня [Мурзин, Штерн 1991, 102]. Однак зв'язність існує як в експліцитному, так і в імпліцитному планах, забезпечується фоновими, енциклопедичними знаннями, самою ситуацією породження / інтерпретації тексту. Саме тому американський дослідник А. Хілл, крім *сегментних* показників зв'язності, що об'єднують: 1) лексичні засоби (повтори, синоніми, антоніми, однокореневі слова, тематичну мережу); 2) граматичні (сполучники, сполучникові слова, займенники, узгодження часу, стану, заміщення, ступені порівняння, вставні слова); 3) синтаксичні (порядок слів, частин, фрагментів) і 4) стилістичні засоби (еліпсис, питальні речення, градація); – виокремив *супрасегментні* (інтонацію, паузи, наголос) й *екстралінгвістичні* (ситуацію, асоціації) [Цит. за: Турмачева 1973, 7-8].

Наприкінці 60-х р. р. XX ст. вивчення зв'язності набуло особливої актуальності у прикладній лінгвістиці, яка орієнтувалася на аналіз формальних

засобів зв'язку у проекції на співвідношення глибинних і поверхневих синтаксичних структур, фразові валентності, анафоричні зв'язки, логічні відношення. Прикладний аспект зв'язності є значимим для автоматичного реферування, машинного перекладу, комп'ютерного синтезу й аналізу текстів (праці Ю. Апресяна, Н. Леонтьєвої, О. Падучевої, Ю. Мартем'янова, В. Дорофеєва, Д. Поспєлова, І. Севбо, Е. Скороходька, Д. Норманна, У Ліндсея, Т. Винограда, У. Чейфа, Ю. Чарняка, Г. Скрегга, Ж. Гардена й ін.). Із метою проектування синтаксичних процесорів у системах автоматичної обробки мови й моделювання синтаксису використовувалася ***гіпотеза глибини*** американського текстолога В. Інгве, висунута у 1960 р. у книзі «Структури мови та її математичні аспекти». Гіпотеза підтвердила універсальну психологічну концепцію американського психолога Дж. Міллера щодо обмеженості обсягу оперативної пам'яті людини магічним числом 7 ± 2 одиниць. Згідно з гіпотезою глибини зв'язності, кількість слів на відстані між займенником і його вербальним антецедентом (словом або фрагментом тексту, який заміщується) або кореферентними одиницями тексту (позначеннями одного референта) в середньому відповідає 7 ± 2 одиницям, що є найбільш оптимальним для адресата при декодуванні ним змісту тексту, зокрема, у випадках ідентифікації референтів різних позначень і займенниковій анафорі. До того ж глибина розгалуження синтаксичної структури речення допускає не більше, ніж 7 підрядних речень, вбудованих одне в одне. У різних текстах число глибини зв'язності коливається й залежить від індивідуального стилю автора. Так, за підрахунками українського лінгвіста Ю. Жлуктенка, глибина зв'язності в текстах Е. Хемінгуея дорівнює 16, а в текстах Дж. Ґолсуорсі – 69 одиницям.

Комунікативний аспект зв'язності є найбільш актуальним у сучасній лінгвістиці тексту. М. Майєнова визначає зв'язність як ознаку тексту, завдяки якій він сприймається адресатом. Зв'язність забезпечує подвійну операцію інтерактивності автора та читача: автор утворює комунікативну структуру, апелюючи до пам'яті читача, мисленнєвого процесу запам'ятовування текстової інформації, переводячи інтегровані семантизовані системи на вищий кодовий рівень (Н. Амосова, М. Жинкін, О. Леонтьєв). Останнім часом зв'язність почала розглядатися як текстово-дискурсивна категорія, адже її механізми закладені не лише у вербальній організації тексту, а й опосередковані конекційно-холістичною природою свідомості адресанта й адресата, їхньою зануреністю до функціонально значимих у дискурсі підсистем семіотичного універсуму культури й інтеріоризованого буття [Селиванова 2002, 216-217].

Типологія зв'язності залежить від параметра класифікації (О. Бородаченко фіксує понад 100 видів зв'язності в лінгвістиці тексту). За структурою розрізнюються такі типи зв'язності, як радіальна – лінійна [Кожевникова 1979], послідовна – перервана й контактна – дистантна [Тураева 1986], за спрямованістю – одно- та двобічна. За глибиною вирізняються багатопланова – багатошарова – глобальна зв'язність [Кожевникова 1979; Тураева 1986], за представленістю – імпліцитна й експліцитна [Dijk 1977] тощо.

За способом зв'язку виокремлюють граматичну, семантичну (денотативну й конотативну), ономасіологічну, смислову (логічну, образну й асоціа-

тивно-метафоричну), структурно-композиційну, референційну, прагматичну зв'язність. *Граматична* зв'язність представлена узгодженням роду, числа, відмінка, особи морфологічних форм, часо-видовими відношеннями, дейксисом й анафорою займенників, синтаксичними відношеннями тощо. *Семантичну* зв'язність тексту насамперед організовує семна ітерація (узгодження), що ґрунтується на повторенні спільних сем сполучуваних слів або їхній динаміці у випадках метафоризації, мерехтливого значення (детальніше див. розділ 2). Семантична зв'язність має денотативний і конотативний статус: перший базується на семному узгодженні денотатів, другий – на іррадіації емотивності, оцінки, експресивності та функціонально-стилістичної забарвленості відповідних фрагментів тексту [Пелевина 1983, 84]. Конотативний дисонанс здебільшого мотивований авторським задумом і служить для створення стилістичних ефектів.

На рівні тематичної надфразної єдності семантична зв'язність репрезентована міжфразовою валентністю й топікальними зв'язками тематично об'єднаних одиниць, що когнітивно відповідають макропропозиції, згідно з концепцією Т. ван Дейка [1989, 62]. Між тематичними єдностями наявні логіко-смислові або асоціативно-смислові відношення. На думку О. Москальської топіки можуть мати однократний, наскрізний і глобальний характер [1981, 21]. Топік (Е. Агрикола), або семантичне поле (Д. Брчакова), організоване парою чи низкою одиниць у різних фрагментах одного тексту, пов'язаних семантичною еквівалентністю чи конекцією між ними, або низкою лексем однієї референційної віднесеності, кореферентності [Фивегер 1971; Откупщикова 1982]) І. Арнольд оперує поняттям «лексико-семантична, або тематична сітка тексту» [Текст как объект... 1984, 7], ідея якої належить Т. ван Дейку, що являє собою повторення слів, значень, сем, конотативного смислу, що підтримує міжрівневі відношення в межах поля або відображає головну художню інформацію у творі. Використання в тексті такої семантичної сітки психологічно пояснюється прагненням до стереотипізації (збереження попереднього досвіду), необхідністю послаблення уваги при повторенні однотипного подразника [Арнольд 1990, 132]. Уведення до тематичної сітки не релевантних темі слів як результату прагнення до поновлення усталених зв'язків звичайно приводить до збільшення інформаційного потенціалу сітки, до створення стилістичних ефектів.

Ономасіологічна зв'язність тексту ґрунтується на повторенні дериваційних компонентів слів, коренів і загального номінативного механізму творення одиниць [Селиванова 2000, 190]. Наприклад, діалектика душі героїв роману «Війна і мир» Л. Толстого відтворена в дублюванні композитних прикметників, створених поєднанням антонімічних одиниць: *сосредоточенно-рассеянный вид, сдержанно-раздраженный голос, счастливо-грустная улыбка, ограниченно-умный Десаль* тощо. Ономасіологічна зв'язність опосередкує формування стилістичних ефектів, гумористичного колориту (детальніше див. розділ 3).

Смислова зв'язність задіює механізми логічних зв'язків текстових одиниць, а також асоціативно-метафоричне асоціювання чи образне конструювання на підставі сенсорних механізмів свідомості. Логічні зв'язки умови, причини, наслідку і т. ін. реалізуються на рівні висловлення, топіку та цілого

тексту. Асоціативна зв'язність забезпечує формування й декодування метафоричної переінтерпретації вербального плану тексту й опосередковує стилістичні прийоми. Образна зв'язність ґрунтується на чуттєвих механізмах сприйняття одного об'єкта в термінах іншого і служить для створення образів, зокрема, в художніх і деяких інших текстах.

Структурно-композиційна зв'язність насамперед ураховує жанрові канони, тобто закономірності побудови текстових інваріантів і передбачає відповідність певній композиційній організації, властивій текстемі. У художньому тексті така зв'язність орієнтована на складники піраміди, запропонованої німецьким дослідником Фрайтагом (1863 р.): експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію, спад дії, розв'язку, епілог, – хоч сюжетний континуум тексту модифікує послідовність цих складників відповідно до авторського задуму.

Референційна зв'язність передбачає співвіднесення текстового світу з реальним світом дійсності. Порушення цього стану призводить до неточностей або белетристичних лакун – неможливих і невідповідних фактам подій чи явищ, що суперечать логіці викладу, уявленням про світ, навіть фантастичним вигаданим подіям. Причинами таких лакун можуть бути неуважність автора, його необізнаність у предметі опису, аксіологічна невідповідність культурним стандартам (наприклад, шуліка, що загрожує Царівні-лебідь, у казці О. Пушкіна замінює сокола, культурна оцінка якого не дозволяє авторові використати цього птаха в такій ситуації). Референційна зв'язність значно оптимізує сприйняття й розуміння текстового повідомлення. З огляду на концепцію семантики можливих світів у її центрованому напрямі, що ґрунтується на принципі домінування реального світу й альтернативності та периферійності можливих світів як різних версій реального світу, цей тип зв'язності є механізмом проекційного зв'язку між реальним і можливим світом.

Прагматична зв'язність орієнтована на інтерактивність і представлена в тексті вбудованою програмою інтерпретації уявним чи реальним читачем, яка оптимально має бути налаштована на співробітництво, ефективність сприйняття, гармонізацію. Не випадково, В. Бухбіндер та Є. Розанов пропонують один із чинників зв'язності, поряд із логікою викладу (динамікою розвитку дії); особливою організацією мовних засобів (фонетичною, лексичною, граматичною, стилістичною); композиційною структурою та смисловим планом тексту, ще й комунікативну спрямованість як відповідність мотивів меті й умовам тексту [1975, 75].

Залежно від способу організації текстової цілісності зв'язність може набувати гіпертекстового статусу. Гіпертекст у комп'ютерній лінгвістиці розглядається як система представлення текстової та мультимедійної інформації у вигляді мережі пов'язаних між собою текстових й ін. файлів, яка застосовує нелінійний, асоціативно-фрагментарний і сітковий принципи репрезентації інформації. Головний підхід до моделювання гіпертексту кваліфікують як вільну навігацію, тобто на базі такої організації мережі зв'язків, можна проглядати текстову інформацію в будь-якій послідовності, зіставляти різні фрагменти, формувати нові структури, тримати в полі зору

різні інформаційні блоки. Дослідники гіпертекстової зв'язності виокремлюють два її вияви: змістово-семантичний (ідейний і тематичний) і структурно-композиційний [Лазаренко 2007, 6-9]. Літературознавці розглядають гіпертекст як ознаку постмодерністських текстів, які характеризуються відкритістю, нелінійністю сприйняття, інтертекстуальністю, що зумовлює множинність шляхів прочитання.

Зв'язність тексту опосередкує формування й упорядкування його інформаційного масиву, який представляє текстова категорія ***інформативності***. Інформативність як текстова категорія детально описана І. Гальперіним, З. Тураєвою, В. Кухаренко, Т. Дрідзе, К. Кеффі, А. Греймасом, О. Воробйовою й ін. У лінгвістиці тексту інформативність розглядається переважно під кутом зору інформації, закладеної в повідомленні. У такому розумінні головним є використання «матеріальних засобів повідомлення, які таять у собі величезні потенційні можливості семантичних прирощень» [Гальперин 1981, 24]. З. Тураєва вважає, що смисл тексту є явищем більш високого рівня, ніж план змісту тексту, текстовий смисл складається із взаємодії плану змісту з концептуальною, ситуативною й енциклопедичною інформацією [1986, 14]. Однак смисл тексту і спосіб його формування неможливо відокремити від свідомості комунікантів, тому інформативність створюється не лише вербальним та імпліцитним планом тексту, а випливає з його взаємодії з авторською й читацькою свідомістю. О. Воробйова, слідом за А. Греймасом, цілком слушно накладає інформативність на семантичний простір дискурсу як співвіднесення інтегрованості семантичних, прагматичних і синтактикосемантичних особливостей висловлень тексту із цілісним динамічним референтом і соціальним й особистісним комунікативним контекстом текстопородження та сприйняття [1993, 51].

Отже, інформативність є текстово-дискурсивною категорією, оскільки інформаційні плани тексту можуть бути виявлені лише у процесі інтерпретаційної фільтрації мовних матеріальних форм крізь свідомість адресата, а створення масиву інформації насамперед потребує роботи свідомості автора тексту, рефлексію смислового продукту якого здійснює адресат. Т. Дрідзе слушно пов'язує інформативність з орієнтацією тексту на адресата у плані комунікативності, оскільки джерелом семантичних прирощень, смислового масиву тексту є насамперед обробка тексту сферою свідомості його адресатів, які пропускають матеріальні, мовні носії крізь власні інтерпретаційні фільтри [1998]. Причому тезауруси комунікантів діалогічно взаємодіють з інформаційним масивом семіотичного універсуму культури і застосовують власну чи суспільно усвідомлену інтеріоризацію буття як знання дійсності та соціуму. Не випадково Ю. Лотман відмічав два типи збільшення інформації: отримання її ззовні та зростання інформації у свідомості адресата на основі подразника – інформації ззовні [1973, 18-19]. Інформаційний масив тексту є складним і дифузним, його формування здійснюється на підставі діалогічності зв'язків свідомості комунікантів із текстовим смислом, інтеріоризованим у свідомості автора й адресата буттям, семіосферою та семіотичним універсумом культури [Селиванова 2002, 208-209]. Закладена в тексті інформація не є ізоморфною сприйнятій інформації попри

наявність спільного коду, фонду знань і навіть правильно обраних стратегій інтерактивності. До того ж текст припускає вільно-варіативну інтерпретацію в межах закладеної до тексту свободи смислів. Тобто інформативність в ракурсі синергетики забезпечує баланс системи комунікації й можливі флуктуації, що можуть привести до переформулювання основ тексту в новій онтологічній і культурній реальності.

І. Гальперін виокремлює три типи інформації зважаючи на те, що «чимало текстів здатні передавати не лише те, що має буквальну інтерпретацію, а й те, що втягнуте в текст асоціаціями й конотаціями, часом неусвідомленими» [1981, 25]:

змістово-фактуальну інформацію, що містить події, факти, процеси, які відбуваються в можливому світі тексту, здебільшого представлені вербально у предметно-логічних значеннях, що декодуються на основі досвіду адресата;

змістово-концептуальну інформацію як індивідуально-авторське розуміння відношень між явищами, що описані засобами попереднього типу інформації; задум автора, його інтенція; сприйняття читачем зв'язків причини й наслідку, їхньої значущості в соціальному, політичному, культурному житті народу (інформацію естетико-художнього характеру);

змістово-підтекстову інформацію як імпліцитний зміст тексту, що ґрунтується на здатності одиниць мови породжувати асоціативні й конотативні значення, а також на здатності речень у надфразних єдностях додавати певні смисли [Гальперин 1981, 25-41].

Відповідно до такого поділу інформативність як текстова категорія має кілька підпорядкованих їй категорій: фактуальності, підтексту та концепту. *Фактуальність* оптимізує інформаційний баланс, адже актуальна інформація найкраще сприймається читачем через співвіднесення із власним досвідом, знаннями дійсності, передбаченням можливого розвитку подій на підставі установки й емпатії;

Концепт тексту, на думку дослідників, є окремою категорією, на яку спрямовано всю інформацію тексту як на «гетерогенну, багатоканальну ознаку» [Кухаренко 1988, 77]. Особливостями концептуальності тексту, яка втілює головний зміст, що ґрунтується на авторському ставленні й осмисленні породжуваної інформації, є глобальність і перерваність, експліцитність й імпліцитність. Глобальність передбачає врахування всього змісту тексту, перерваність позначена пунктирністю концептуально важливої інформації в лінійній послідовності тексту. В. Кухаренко підкреслює: «Змістово-концептуальна інформація розвивається поступово й неритмічно. Одні фрагменти тексту дають для її формування більше, постають як концептуально значимі» [1988, 76]. Експліцитними засобами формування концепту є назва тексту (заголовок), епіграф, зачин чи висновок, передмова чи епілог, а також відповідні ключові слова або топіки. Концепт породжується й інтерпретується шляхом складної синтетичної конденсації й когнітивної переробки цілісної інформації на основі задуму для автора й інтерпретанти для читача.

Категорія *підтексту* в деяких працях із лінгвістики тексту була виділена окремо. Термін «підтекст» уведений бельгійським драматургом-символістом

М. Метерлінком. І. Гальперін вважав підтекст різновидом асоціативної когезії [1981, 80], хоч дослідник одним із перших установив місце підтексту в межах категорії інформативності. Підтекст є різновидом інформації, яка ґрунтується на вербальній організації тексту й формується шляхом її змістової переробки та збагачення без збільшення знакового обсягу. Підтекст випливає зі змісту вербального фрагмента й нашаровується на нього як його другий план. Він має лінгвопсихологічну природу інтерпретації, що застосовує обробку різних структур знань автора й читача, тому цей тип інформації також є комунікативним.

Підтекст детермінований інтенцією, задумом автора, налаштований на інтерпретанту читача. І. Гальперін виокремив два типи змістово-підтекстової інформації: ситуативний, пов'язаний зі знаннями попередніх текстових фактів, подій, й асоціативний, що виникає на підставі зв'язків викладеного вербально з накопиченим особистим і суспільним досвідом [1981, 45]. За референційним параметром виділено референтний і комунікативний типи підтексту: перший спирається на знання відношень і стану речей у світі дійсності, другий забезпечується умовами ситуації спілкування [Долинин 1985, 37-47]. О. Коломейцева розглядає такі засоби створення підтексту: 1) одночасну актуалізацію різних парадигматичних потенцій лексичних одиниць на лінеарному та суперлінеарному рівнях; 2) індукцію оказіональних сем у результаті іррадіації контексту; 3) акумуляцію конотацій; 4) символи-образи, що утворюються на основі набуття лексемами аналогічних конотацій; 5) художню деталь, що імплікує додаткову інформацію; 6) поєднання різних планів; 7) контраст [1987]. Сприйняття читачем підтексту передбачене не лише суб'єктивними ознаками, а й творчою майстерністю автора, точністю авторської стратегії, спрямованої на адресата, врахуванням адекватності читацьких асоціацій.

У межах категорії інформативності можна розглядати також оцінку й емотивність як підпорядковані категорії, які, на думку багатьох дослідників тексту, є ознаками категорії ***модальності***. Проте модальність є доволі широким поняттям і виражає реальні / ірреальні відношення висловлення до дійсності або суб'єктивну кваліфікацію повідомлення мовцем. Термін запозичений із модальної логіки у значенні оцінки висловлення з певних позицій. У логіці виокремлюються кілька аспектів модальності: логічний (логічно необхідно, можливо, випадково, неможливо), онтологічний (фізично необхідно, можливо, випадково, неможливо), епістемічний (доведено, не доведено, істинно, неістинно), деонтичний (обов'язково, заборонено, дозволено), аксіологічний (добре, погано, нейтрально) і часовий (було, є, буде) [Горский и др. 1991]. У лінгвістиці спектр значень модальності є досить різноманітним: від значення комунікативної мети речення (твердження, питання, спонукання), семантики реальності / ірреальності до суб'єктивної оцінки висловлення, яку встановлює мовець, а також значення необхідності, потреби, заборони, заперечення тощо [Теория функциональной граматики 1990, 66-67].

Усе це визначає розділення традиційної текстової категорії модальності й віднесення її типів до двох текстових категорій: референційності, яка виражає модальність в аспекті наближеності до реальності або ірреальності текстових світів, й інформативності, де суб'єктивне ставлення як інформація

модального плану представлена в категоріях оцінки й емотивності. *Оцінка* виражає ставлення адресанта (автора), його функції в тексті, дійових осіб, імовірного реального чи змодельованого авторською свідомістю гіпотетичного читача до описуваних подій, явищ, осіб, їхньої поведінки за абсолютною шкалою «добре – нейтрально (байдуже) – погано» і відносною шкалою «краще – так само добре – так само нейтрально – так само погано – гірше» і т. ін. Оцінка ґрунтується на логічному зв'язку аксіологічної модальності, який виокремлюється модальною логікою. Дослідники виділяють такі типи оцінок: раціональну (утилітарну, нормативну, телеологічну); логічну (епістемічну, деонтичну); емоційну, що виходить із почуттів (*приємний / неприємний*); естетичну, що є реакцією на дійсність за допомогою операторів *прекрасне / потворне*; етичну, яка встановлюється відповідно до норм моралі (*моральний / аморальний*); сенсорну, що базується на відчуттях людини; кількісну, що характеризує міру, обсяг предмета, ознаки і т. ін. [Арутюнова 1988, 75-85]. Текстова категорія оцінки властива не лише художньому тексту й має певні маркери в текстах різних функціональних стилів і сфер спілкування.

Емотивність також підпорядкована інформативності й виражає емоційне ставлення адресанта (автора), його функції в тексті, дійових осіб, імовірні емоції реального чи змодельованого авторською свідомістю гіпотетичного читача до описуваних подій, явищ, персонажів, їхньої поведінки й актуалізується за допомогою емоційно заряджених текстових компонентів (емоціогенних маркерів). Однак при відсутності в тексті емотивно заряджених одиниць його семантичний простір може містити глибинну, імпліцитну емотивність. Емотивна рефлексія читача може бути неочікуваною, тому в тексті вона програмується лише естетично. Дослідники пропонують класифікації текстів залежно від їхньої емотивно-змістової домінанти (пор. світлі, активні, темні, веселі, красиві, складні, сумні тексти, згідно із класифікацією В. Бєляніна [1988]). Як категорія художніх текстів емотивність описана Ф. Данешем, К. Долініним, К. Кеффі, В. Шаховським, С. Гладьо й ін. Емотивність художнього тексту вважається «однією з базових ознак, яка співвідноситься з опредмеченими в ньому емоціогенними знаннями й актуалізується за допомогою емотивно заряджених текстових компонентів, що втілюють авторські емоційні інтенції та моделюють імовірні емоції адресата, пов'язані зі сприйняттям й інтерпретацією текстової дійсності» [Гладьо 2000, 7]. Емотивність є ознакою не лише художніх текстів, а й наукових, політичних, релігійних, спортивних, рекламних тощо.

Референційність є текстовою категорією, яка ґрунтується на співвідношенні модельного, породженого авторською свідомістю текстового світу з реальною дійсністю, її подіями, ситуаціями, фактами, предметами й особами. Референційність багатьма дослідниками розглядається в межах категорії модальності як її логічний різновид. У такому розумінні модальність є реальним чи ірреальним співвіднесенням висловлень із дійсністю, яке встановлюється мовцем. Зважаючи на положення М. Бахтіна про те, що події життя тексту завжди розвиваються на межі двох свідомостей (авторської й читацької) [1979, 285], референційність може розглядатися як текстово-

дискурсивна категорія, опосередкована кількома референційними ракурсами: авторським баченням подій у тексті, проекцією текстового світу на реальну дійсність, читацькою рецепцією першого та другого. Референційність тексту завжди суб'єктивна, що зумовлює її кваліфікацію як імітованої, гіпотетичної, алюзійної, перетвореної, псевдореференції (Р. Фаулер, Р. Барт, П. Рікьор, Дж. Сьорль, Р. Карнап, Ю. Степанов та ін.).

Російський дослідник В. Борботько представляє оригінальну концепцію референційності текстових змістів, виокремивши моделі реальності, квазіреальності, ірреальності, алегорії. Моделями *реальності* є актуальна, яка представляє образ теперішнього; евокативна, що представляє образ викликаного в пам'яті минулого; віртуальна, що має гіпотетичний, імовірнісний характер і може бути орієнтованою на опис майбутнього, минулого й навіть невидимого теперішнього; оптативна, яка описує бажання, сумніви, побоювання щодо актуальної ситуації. *Квазіреальна* модель може бути правдоподібною; експериментальною, побудованою на довільних припущеннях; експресивною, коли мовець створює образ світу тими засобами, які він сам обирає з огляду на власний психологічний стан; імпресивною, що є результатом реальних вражень в інтерпретації автора. До *ірреальних* моделей дослідник відносить паралогічну, у якій реальність виглядає і реальною, й ірреальною (приміром, вона є базою жарту чи анекдоту, загадки); фантасмагоричну, у якій представлено художню фантазію автора у вигляді метаморфоз, перетворень світу й істоти; абсурдну, що являє собою алогізм, руйнує всіляку логіку (приміром, фольклорні небилиці). *Алегорична* модель є антиподом для всіх типів моделей і представляє вираження іншого розширеного й перетвореного смислу, ніж смисл форми [2007, 147-170]. В. Борботько виокремлює метасиметричну реальній моделі *категорійну* модель, яка є носієм узагальненого, генералізованого змісту, що має логічний і парадоксальний різновиди; і *диктальну* модель, у якій смисл ізометричний формі як ономатопея [2007, 170-176].

На нашу думку, залежно від мовленнєвого жанру й загальної цільової настанови тексту референційність може бути максимально наближеною до дійсності (хроніка, репортажі, автобіографія, біографія, ділові документи тощо); пунктирною, яка передбачає залучення до вигаданого світу тексту історичних постатей, реальних ситуацій, осіб, фактів (історична проза, теледискурс, політичний дискурс і т. ін.); рефлексивною, що відтворює особистісний світогляд автора, його переживання (ліричні твори); вигаданою, яка ґрунтується на загальному стані речей у реальному світі, але цілком змодельована авторською свідомістю; фантастичною, що залучає нові ірреальні можливі світи (казки, романтичні твори, фантастика, трилери тощо). Наведена диференціація референції є досить умовною, адже навіть фантастика може містити елементи реального світу й базуватися на реальних подіях і героях. Розгляд референційності враховує часову та просторову дискретність тексту як дискурсу, фонд знань автора й читача, культурно-семіотичні параметри, авторські стратегії й читацьку інтерпретанту.

Серед найсучасніших робіт з окресленої проблеми треба відзначити монографічне дослідження О. Фролової, присвячене референції прислів'їв,

анекдотів, чарівних казок і художніх оповідей. Власну мету авторка вбачає в описі тих обмежень і заборон, які формують текстову дійсність у різних жанрах фольклору [2007, 5].

Категорія референційності визначає специфіку текстового ***континуума***, що є текстовою категорією, представленою рухом подій у тексті в часі та просторі, певною послідовністю подій, на якій ґрунтується текстова композиція. Механізм континуума описаний російським дослідником І. Гальперіним, який представляв цю категорію як граматичну, що є синтезом когезії й перерваності: перерваність здійснюється за допомогою композиційно-структурної форми когезії, яка порушує послідовність і логічну організацію повідомлення за рахунок відступів від теми, вставок, часових і просторових зсувів [Гальперин 1981, 82, 92]. У художньому тексті виокремлюють *фабульний* і *сюжетний* континуум: перший є лінійним, логічним і послідовним, відповідним часовому плину (хронології подій) і зміні просторових параметрів; другий вибудовується в тексті згідно з авторським задумом, уявленнями автора про поєднання тем, зміну часу та простору. Фабульний і сюжетний континуум можуть збігатися, якщо автор не порушує логічної послідовності подій у часі та просторі (наприклад, у класицистичних п'єсах, де обов'язковим є дотримання триєдності місця, часу та дії).

Континууму підпорядковані категорії стагнації, прогресії і хронотопу. *Стагнація* є уповільненням або призупиненням руху дії за допомогою уведення ліричних відступів, звернення до уявного читача або образу читача, описів інтер'єру, артефактів, пейзажних уставок, портрета, зміни теми, повернення в минуле або перенесення в майбутнє тощо. *Прогресія* є параметром безперервного руху дії, послідовного перебігу подій у часі та просторі [Тураева 1986]. *Хронотоп* фіксує час і простір описуваних у тексті подій (термін уведений М. Бахтіним). У лінгвістиці тексту хронотоп вважається категорією художнього тексту, сприймається читачем як час і простір художньої дійсності, модельного, імітованого текстового світу. Виявами хронотопу є *проспекція* – перенесення текстових подій у майбутній час і простір як прогнозування, передбачення майбутнього, і *ретроспекція* як повернення до минулих подій у часі та просторі художнього світу. Ретроспекція, за І. Гальперіним, диференціюється на авторську, задану автором і вербалізовану в тексті, та читацьку, зумовлену рекурсивністю пам'яті як утриманням й актуалізацією у свідомості адресата фрагментів уже прочитаного [1981, 106].

Необхідно відмежовувати хронотоп від часу та простору дискурсу як комунікативної ситуації. Час і простір дискурсу є ознаками континуума комунікативної ситуації і має три режими згідно з концепцією часу німецького дослідника Х. Рейхенбаха, який розрізняв подію, момент мовлення й момент референції, тобто спостереження читача за подією [Reichenbach 1956]. Комунікативний підхід до аналізу тексту передбачає такий поділ, оскільки час творення тексту, час оповіді та час прочитання може бути різним, що впливає на ефективність інформаційного обміну та впливу. Лінгвісти розрізнюють синтаксичний індикатив та релятив (О. Бєліч), план мовлення та план історії

(Е. Бенвеніст), обговорюваний і подійний світи (Х. Вайнрих), реальний хронотоп дискурсу і внутішньотекстовий хронотоп [Колегаева 1991, 17]. О. Падучева розглядає режим інтерпретації, мовленнєвий час тексту (авторський) і наративний — безвідносно до будь-якого часу (панхронія) [Цит за: Петрухин 1996]. Маркерами хронотопу в тексті служать мовні засоби різних рівнів, що інтегруються в текстових функціонально-семантичних полях темпоральності й локативності. В. Кухаренко відзначає факт невіддільності хронотопу художнього тексту від людини: «Час присутній у тексті постійно, він сприймається й персонажами в їхній власній художній дійсності, й читачами, зовнішніми відносно нього» [1988, 74-75]. У дискурсі об'єднуються два типи сприйняття часу: крізь час – для персонажів, який завжди перебуває в теперішньому часі, час проходить крізь нього, і поряд із часом – для автора й читача, які створюють і сприймають ретроспективні та проспективні часові зсуви, спостерігаючи їх мовби перед очима. Подібні два типи сприйняття часу виокремив американський дослідник у галузі нейролінгвістичного програмування Г. Джеймс, який розглядав час як суб'єктивне переживання в уяві людини [Цит за: Баронин 2000, 242-244].

Дослідники тексту виокремлюють одну з найважливіших текстових категорій – ***антропоцентричність***, яка є різноплановою й багатошаровою через розщеплення адресанта й адресата в дискурсивному просторі. Антропоцентричності підпорядковані текстові категорії адресантності й адресатності. Адресант є одним із трьох антропоцентрів тексту, поряд з адресатом і персонажем [Тураева 1986]. ***Адресантність*** представлена трансформацією в тексті світоглядних позицій, ціннісних орієнтацій, емоцій і т. ін. реального автора у вигляді автора-функції, що інтерпретується реальним читачем як фігура адресанта. Розщеплення адресантності розглядалося російським філологом М. Бахтіним як дві стадії об'єктивації автора-людини в художньому тексті: вираження самого себе для інших і вираження свого відношення до себе як до об'єкта: «Виразити самого себе – це значить зробити себе об'єктом для іншого і для самого себе. Це перший ступінь об'єктивації. Але можна виразити і своє ставлення до себе як до об'єкта (друга стадія об'єктивації). При цьому власне слово стає об'єктом й отримує другий – власний – голос» [1996, 314].

Авторська свідомість досліджувалася в літературознавчих студіях, зокрема, представниками Іжевської школи Б. Кормана [1972], які виокремлювали чотири ступені розщеплення: власне автор, автор-оповідач, ліричний герой, герой рольової лірики. З. Тураєва функцію автора називає локацією, тобто абстрактним відношенням, що виникає навколо творчого Я як центрального орієнтира часу та простору [1986, 82]. І. Колегаєва розрізняє поняття автора й адресанта як текстового аналога відсутнього автора [1991, 18]. Цей адресант є відповідником автора-функції (у термінах М. Бахтіна). Ланкою зв'язку між автором тексту й імовірним читачем є вбудована в текст авторська програма адресованості, яка повинна сприяти оптимізації й інтерпретації тексту реальним читачем, уособлювати прагнення до гармонізації свідомості адресанта й адресата. Програма адресованості по-різному

сприймається реальним читачем залежно від часової дискретності, установки читацької свідомості, світоглядних й етичних позицій, що створює умови для фіксації третьої сторони розщеплення адресанта – його фігури як сприйняття адресанта-функції реальним читачем (пор. фігуру адресата, яка є результатом взаємодії гіпотетичної моделі адресата зі свідомістю конкретного реципієнта [Колегаева 1991, 19]). У лінгвістиці тексту розглядаються ще три позиції представлення авторської функції у вигляді персонажів художнього тексту: образу наратора (оповідача), образу автора й ліричного героя в ліриці, – які не належать до типів розщеплення адресанта, хоч і реалізують його інтерпретаційну програму.

Адресант може бути колективним (два автори тексту або колектив авторів); невідомим через значну часову віддаленість режимів породження й інтерпретації; неактуальним, коли дискурсивна локація обмежується автором-функцією й не потребує конкретної авторської актуалізації (рекламний, юридичний, релігійний та ін. типи текстів); узагальненим (народна творчість, автор-функція якої співвідноситься з колективним носієм етнічної свідомості). Адресант-функція може бути рефлексом відчуження реального автора й «перемикання кодів мовлення» [Dolinsky, Bensimon 2000] (у творах із містифікованим адресантом, у художніх дискурсах, де навмисно створюється образ автора або ліричного героя, відчуженого від реального автора з метою занурення їх до імітованого можливого світу тексту).

У сучасній лінгвістиці тексту проблема адресанта проектується на вивчення тексту на тлі особистості автора, його біографії, тобто з урахуванням психологічного контексту. Нові аспекти дослідження взаємодії авторської особистості та творчості були виявлені у психоаналізі З. Фрейда, позитивізмі І. Тена (ідея зв'язку особистості автора з головним характером певної епохи, відображеним у творчості), герменевтиці В. Дільтея (розгляд біографії як чинника досягнення особливої інтимності розуміння), інтуїтивізмі А. Бергсона (положення про авторську інтуїцію як єдиний оригінальний і безкорисливий критерій справжньої художності твору).

Адресатність як текстова категорія представлена вбудованою до тексту програмою адресованості гіпотетичному читачеві, яка повинна сприяти оптимізації розуміння й інтерпретації тексту реальним читачем. Урахування мовцем адресата змушує першого турбуватися про організацію мовлення, використовуючи експліцитні й імпліцитні метатекстові показники – інструкції адресатові, як розподілити увагу, щоб інформація була сприйнята оптимальним чином [Шмелева 1988, 168-202]. Адресатність виходить за межі тексту й розглядається як текстово-дискурсивна категорія, що відображає розщеплення адресата на реального одержувача інформації, гіпотетичного адресата-функцію, програма адресованості якого створена автором і закладена в тексті, а також фігуру адресата, тобто сприйняття гіпотетичного адресата реальним читачем. О. Воробйова характеризує текстову категорію адресатності як таку, що відображає спрямованість тексту на адресата комунікації і задає певну модель інтерпретації тексту як семантичну базу текстової рецепції [1993, 51]. Дослідниця розрізнює кілька типів адресата

зважаючи на чотири виміри художньої комунікації: 1) реального (емпіричного) читача; 2) передбачуваного читача, уявлення щодо якого будується з урахуванням властивостей реальної читацької аудиторії і містить гіпотетичну модель ідеального адресата, детермінованого особливостями кожного тексту; 3) текстового читача, однією з реалізацій якого є образ читача як особливий оповідний модус художнього тексту, що інтегрує дві форми: образ ідеального читача, що належить відображеному вимірові художньої комунікації, й образ фіктивного читача як належності зображеному вимірові [1993а, 106-107]. І. Колегаєва розглядає ще один бік розщеплення адресатності – фігуру адресата, що є наслідком взаємодії гіпотетичної моделі зі свідомістю конкретного реципієнта. Від міри відповідності гіпотетичного адресата його фігурі залежить комунікативний ефект, гармонізація свідомості реципієнта та змісту тексту. Дослідниця встановлює, що фігура адресата може значно відхилятися від гіпотетичної моделі, прикладом чого є зміна вікового статусу читацької аудиторії романів Ф. Купера, В. Скотта, Д. Дефо [1991, 19-20]. У різних типах художніх текстів наявна своя специфіка адресатності. Так, у ліриці гіпотетичний адресат має тенденцію до розширення й неозначеності, що служить основою для «втягування» до структури повідомлення реального читача шляхом спеціальних маркерів наказового способу, займенників другої особи, абстрагованих звертань, питальних речень тощо [Ковтунова 1986, 81]. Це сприяє співпереживанню ліричного героя й реального адресата, є засобом комунікативної ефективності. У деяких типах дискурсу адресат дорівнює адресантові, репрезентуючи гомогенну інтерактивність (таке явище відзначається Н. Кравченко, дослідницею міжнародно-правових текстів, творцями й адресатами яких є суб'єкти їх застосування – повноважні представники держав) [2006, 90].

Адресованість тексту гіпотетичному адресатові служить підґрунтям когнітивної обробки інтерпретації тексту реальним читачем у процесі реконструкції ним вказаної програми [Воробьева 1993а, 9]. Такі антропоцентричні зв'язки опосередкують категорію ***інтерактивності***, що кваліфікується нами як текстово-дискурсивна, представлена суб'єктно-об'єктно-суб'єктною взаємодією адресанта й адресата на підставі знакового континуума тексту, інтенцій, стратегій, тактик комунікації та програми адресованості повідомлення, тексту (у психології спілкування мовленнєва взаємодія трактується як суб'єктно-суб'єктне відношення [Васильева 1985, 81], що на нашу думку, не відповідає природі інтеракції). Лінгвістичною основою інтерактивності є текст, який М. Бахтін називав засобом комунікації двох свідомостей, і спільний мовний код.

Психологічним підґрунтям інтерактивності є прагнення бути зрозумілим і зрозуміти іншого, що доповнюється взаємними переживаннями, відчуттями, почуттями. Когнітивною базою інтерактивних відносин служить певна спільність сфер свідомості: тезаурусів, мовної, комунікативної й лінгвокультурної компетенції, механізмів асоціювання. Н. Кравченко виокремлює *гомогенну, гетерогенну* та *змішану* інтерактивність: перша представлена інтенційною програмою інтерактивності узагальненого адресанта, що забезпечує однакову інтерпретацію дискурсу на підставі спільних цінностей комунікантів; друга

орієнтована на варіативні цінності комунікантів; третя поєднує ознаки першого та другого типів [2006, 90-130].

Підпорядкованими інтерактивності є категорії інтенційності, стратегічності. інтерпретанти й ефективності. *Інтенційність* є багатоплановою категорією, що уособлює складну взаємодію цілей адресанта відносно тексту й адресата, цілей адресата та цілей самого тексту. *Стратегічність* передбачає діалогічність програми породження тексту і програми його інтерпретації, а також формування самостійної стратегічної програми відчуженого від автора тексту. *Інтрепретанта* в нашому розумінні, що ґрунтується певним чином на концепції інтерпретанти Ч. Пірса, є націленістю, готовністю адресата до сприйняття й розуміння тексту і врахування цієї готовності передбачуваного читача автором. Інтерпретанта забезпечує розпізнавання текстеми, задуму автора, його концепту, розуміння різних типів інформації, декодування імпліцитного плану тексту, а головне – формування адресатом інтерпретаційних гіпотез по мірі сприйняття ним тексту. Т. Ніколаєва розглядає наявність у тексті слідів інтерпретанти як *горизонтів очікування* – семантичного ланцюга мовних елементів, на який поширюється здатність реципієнта передбачити появу нових компонентів [1978, 467]. У філологічній герменевтиці вербально-семантична сутність горизонтів очікування отримала когнітивний план горизонтів розуміння [Богин 1982, 69]. *Ефективність* інтерактивності, що в теорії комунікації кваліфікується як досягнення комунікантами кооперативного результату, взаєморозуміння, стосовно тексту передбачає гармонізацію свідомості адресата із закладеною до тексту програмою адресованості, а також досягнення оптимального розуміння комунікативного задуму. Н. Болотнова вбачає гармонізацію в певних правилах, принципах словесно-художнього структурування тексту, орієнтованих на «діалогічну гармонію» автора та читача [1992, 77]. Дослідниця розглядає лексичну основу програми гармонізації художнього тексту з опертям на чотири закони словесно-художнього структурування: естетично зумовлену смислову економію, естетично зумовлену смислову надмірність, гармонічну відповідність текстової парадигматики й синтагматики і відповідність типових й унікальних текстових асоціацій.

Останнім часом у лінгвістиці тексту широко обговорюється не менш вагома текстова категорія – ***інтертекстуальність*** – як наявність у певному тексті слідів інших текстів, у більш широкому розумінні – діалогічний зв'язок тексту в семіотичному універсумі з попередніми текстами (рекурсивний) та з подальшим текстотворенням (прокурсивний). Термін уведений у 1967 р. послідовницею М. Бахтіна, семіологом і літературознавцем Ю. Крістєвою, яка розробила теорію інтертекстуальності з позиції читача [2004]. На теорію інтертекстуальності значний вплив мали роботи О. Потебні й О. Веселовського. Якщо перший розглядав поетичний образ як «постійний присудок до змінного підмета» [1976, 484], то фундатор історичної поетики у праці «Вступ до історичної поетики» 1893 р. обґрунтував теорію міграції сюжетів і наголосив на тому, що наявні у свідомості автора слова, мотиви, поетичні формули, сюжетні схеми відтворюються, зокрема, шляхом звернення до фантазії інших поетів [Веселовский 1989, 21]. До проблеми множинних

зв'язків тексту з іншими текстами зверталися М. Бахтін, Р. Якобсон, Р. Барт, К. Леві-Стросс, М. Фуко, У. Еко, В. Виноградов, Ю. Лотман, А. Беннет, О. Розеншток-Хюссі, С. Фіш, Р. Богранд, М. Ріффатер, Ж. Дерріда й ін. Р. Барт називав інтертекстуальність «перспективою множини цитацій, міражем, створеним із множини структур»: «Одиниці, утворені цим кодом, є ніщо інше, як відгомони чогось, що вже було прочитане, видане, зроблене, пережите: код є слідом цього вже» [Барт 1994, 39]. У. Еко ввів поняття «інтертекстуального діалогу».

Інтертекстуальність здебільшого розглядається як рекурсивний зв'язок із певними текстами (з тими, що вже створені) і як занурення тексту до континуума інших текстів, до текстової традиції тощо. К. Леві-Стросс і М. Бахтін відзначали і прокурсивну інтертекстуальність як зв'язок із тим, що ще буде створено, прогностичний вплив певного тексту на дальший розвиток текстеми, жанру, семіосфери тексту. Інтертекстуальність пов'язувалася з установкою на більш глибоке розуміння тексту, протидією монологічності за рахунок багатомірних зв'язків з іншими текстами. Ця категорія ґрунтується на культурній компетенції читача, яка в термінах когнітивної лінгвістики моделюється у вигляді читацьких фреймів, що не лише є засобами перекодування кожного нового тексту, а й механізмами розширення й оновлення глобального інтертекстуального фрейму. Б. Гаспаров у книзі «Язык, память, образ: лингвистика языкового существования» 1996 р. обґрунтовує інтертекстуальність як безперервний потік цитації, що має лінгвістичну основу, адже він залучає комунікативні фрагменти як «первинні, безпосередньо задані у свідомості одиниці мовної діяльності, готові блоки» [1996, 122]. Р. Якобсон розглядає тропеїчну інтертекстуальність як ознаку авторів, схильних до літературного білінгвізму [1987, 324], тобто тих, хто виявляє себе в кількох жанрах. Тропеїчна інтертекстуальність характеризує як творчість одного автора, так і текстовий універсум у цілому. Вона реалізується шляхом повторення тропів (епітетів, порівнянь, метафор, іронії тощо).

Інтертекстуальність виявляється в межах творчості одного автора (пор. опис Ю. Лотманом індивідуально-авторської парадигматики Ф. Достоєвського, виходячи з «петербурзького тексту» як стійкого тексту, який у багатьох варіантах існує у творчості цього письменника) [Топоров 1973; Лотман 1996, 432], що дослідники пояснюють автокомунікацією, тобто діалогом автора із собою [Фатеева 1997, 12-21]. Російська дослідниця інтертекстуальності Н. Фатєєва виокремлює автоінтертекстуальність як ознаку індивідуально-авторського стилю, що позначає інтертекстову взаємодію текстів одного автора. Гетероінтертекстуальність, навпаки, є найменуванням явища міжтекстових зв'язків різних авторів [2000, 120].

Дискусійним питанням є створення типології інтертекстуальності. У книзі «Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов» Н. Фатєєва створює оригінальну класифікацію інтертекстуальності й виокремлює такі її різновиди: 1) власне інтертекстуальність (цитати, алюзії, центонні тексти як цілі комплекси цитат й алюзій); 2) паратекстуальність як відношення тексту до свого заголовка, епіграфа, післямови; 3) метатекстуальність як

переказ або посилання коментарів на претекст, дописування чужого претексту. гра із претекстами; 4) гіпертекстуальність як осміяння або пародіювання одним текстом іншого; 5) архітекстуальність як жанровий зв'язок текстів: 6) інші моделі й випадки інтертекстуальності (інтертекст як троп або стилістична фігура); 7) поетичну парадигму [2000, 120-159]. Як здається, подібна диференціація не має єдиного параметра класифікації й потребує подальшої деталізації.

Виявами інтертекстуальності в тексті є цитати (точні та приблизні): алюзії (від лат. alludo – натякати, жартуючи) як прийоми художньої виразності, що змістовно збагачують текстову інформацію, створюючи численні асоціації за рахунок натяку на події, факти, персонажів інших текстів; ремінісценції (від плат. reminiscentia – спогад), що передбачають уведення до певного тексту фрагментів, які нагадують адресатові події, факти, героїв, стилістичні прийоми, мотиви іншого тексту; мандрівні сюжети (див. «Словарь сюжетов всемирной литературы» Френцеля); запозичення світоглядного способу естетичної фіксації світу, парадигматики асоціацій, синкретизм функціональних стилів тощо. Інтертекстуальність є підґрунтям існування певних жанрів (пародії, переказу, рімейку, коментаря, рецензії, реферату, автореферату. відгуку, резюме, анотації, перекладу тощо).

З. Тураєва відмічає парадигматичну природу інтертекстуальності: «парадигматика художнього тексту встановлює інтрасеміотичні відповідності між текстами, залучає текст до континуума світової культури» [1994, 106]. На думку В. Проппа, І. Ревзіна, У. Еко, інтертекстуальність характеризується інваріантністю вияву. Інваріантами інтертекстуальності є повторювані стандартні сюжети, текстові ситуації і т. ін. як прецедентні феномени текстового універсуму. Вбудованість різних типів текстів до тексту також може розглядатися як вияв інваріантної інтертекстуальності (пор. постмодерністські романи, які припускають включення до них сценаріїв, легенд, заяв, статей тощо; Легенда про Великого Інквізитора у романі Ф. Достоєвського).

Г. Денисова виокремлює 10 функцій інтертексту: первинний засіб комунікації, засіб створення ігрового моменту, неявний засіб оцінки, прийом переконання реципієнта, засіб комунікативного впливу, своєрідний засіб уведення думок, відправний момент роздумів, контактовстановлюючий засіб, інтерпретаційне знаряддя, спосіб пародіювання, спосіб демонстрації ерудиції і прийом прикрашання тексту [2003, 163-178].

Текст має в собі відбитки не лише текстів однорідної семіосфери, а й інших текстових семіосфер (алюзії з Біблії в художніх текстах, наукові розробки в поетичних текстах, приміром, віршах М. Ломоносова, історичні та юридичні документи в художніх текстах і навпаки тощо), а також інших продуктів культури: музики, живопису, скульптури, архітектури, орнаменту, вишивки тощо. Тому варто розуміти інтертекстуальність як один із ракурсів ***інтерсеміотичності*** як текстової категорії. Проблема інтерсеміотичності розглядалася Ю. Лотманом з огляду на динаміку семіотичного універсуму культури. Не випадково Л. Мурзін й А. Штерн дійшли висновку про те, що рівень тексту не є найвищим рівнем мови. На їхню думку, таким є рівень культури: «Культура виходить за межі сукупності й навіть системи текстів і розчиняється в соціумі» [1991, 10].

5. Проблема контексту.

Контекст (від лат. contextus – поєднання, зв'язок) є семантико-граматичною й комунікативною єдністю певного текстового елемента (слова, висловлення, періоду) із текстовим і ситуативним оточенням як індикатором значення й функціональної ваги такого елемента. У цьому тлумаченні закладено множинність розуміння контексту в лінгвістичних студіях. Підґрунтям терміна «контекст» є поняття герменевтичного кола, розробленого ще М. Флациусом у XVI ст., який вважав, що різне оточення слова в мовленні зумовлює його різний зміст. Таким способом М. Флациус намагався розв'язати наявну суперечність між багатозначністю слова та його однозначністю в мовленні: слово, текст має одне значення, але різні контексти визначають його різний зміст, від контексту залежить смисл, а не значення [Кузнецов 1991, 25]. Отже, рух від слова до його контексту, зокрема, й до тексту в цілому і зворотне повернення до цього слова або контексту є тим герменевтичним колом, що сприяє розумінню та тлумаченню змісту текстової одиниці.

В обіг славістики термін «контекст» уведений у словнику Яновського «Новый словотолк» (1804 р.). У сучасному мовознавстві контекст має три дефініції. Перше розуміння звужує його значення до рівня текстового фрагмента, речення, словосполучення, які визначають семантику певної мовної одиниці. Н. Амосова кваліфікувала контекст як сполучення вказівного мінімуму із семантично реалізованим словом [1962, 35]. Дослідниця розробила теорію й методику контекстологічного аналізу з метою дослідження англійської фразеології. Спершу її увага була зосереджена на розмежуванні постійного та змінного контексту при описі фразеологічних одиниць, але згодом її концепція стала застосовуватися для опису значень лексем. І. Арнольд пояснює таке розуміння контексту на підставі розроблених Н. Амосовою моделей полісемії й омонімії, що ґрунтуються на таких припущеннях: 1) мовний знак є асиметричним, полісемія й омонімія є мовними універсаліями, значення мовного знака можна поділити на дискретні елементи – лексико-семантичні варіанти, що ідентифікуються на підставі лексичної, граматичної чи комбінованої сполучуваності; 2) у мовленні слово актуалізується лише в одному з варіантів; 3) відправник й одержувач повідомлення однаково знайомі з умовами реалізації слів у мові, і тому слухач чи читач з огляду на контекстуальні індикатори здатні зрозуміти значення слова і смисл тексту; 4) система мови залишається незмінною [1991, 47]. Окреслені припущення були на той час революційними, однак сьогодні деякі з них підлягають сумніву. Приміром, друге припущення щодо наявності лише одного значення слова в мовленні може бути спростоване наявністю мерехтливого значення, коли слово в художньому тексті реалізує два і більше значень, які немовби «просвічують» одне крізь одне [Хахам 1987].

Стосовно ж однаковості погляду адресанта й адресата на контекстну підтримку слова, то сучасна теорія комунікації розглядає неізоморфність повідомлюваного та сприйнятого, що накладає свою специфіку на контексти адресанта й реципієнта повідомлення. Відсутність спільності контекстів приводить до неадекватного розуміння або нерозуміння взагалі. Останнє ж

припущення взагалі не відповідає дійсності, оскільки динамізм мовної системи саме й зумовлений її постійним використанням у комунікативних актах, які сприяють активному станові мови. До того ж дискретність у часі і просторі ще більше поглиблює невідповідність контекстуалізації з боку автора та читача. І. Колегаєва зауважує: «Чим більш віддаленим у часі є момент декодування тексту від етапу його генезису, тим більше ймовірностей розходження вторинних реальностей на вході до тексту й на виході з нього» [1991, 35]. Ю. Лотман вважав це законом текстової комунікації: «У реальній тканині культури несинхронність виступає не як випадкове відхилення, а як регулярний закон. Транслюючий пристрій, що перебуває в апогеї власної активності, разом із тим виявляє риси новаторства й динамізму. Адресати, звичайно, ще переживають попередній культурний етап. Простежуються й інші більш складні відношення, але нерівномірність має характер універсальної закономірності» [1992, 1, 19].

Важливим положенням концепції Н. Амосової став розгляд контексту як єдності реалізованого слова та індикатора, оскільки в теоріях інших дослідників контекст трактувався лише як оточення. Дослідниця виокремила лексичний, синтаксичний, морфолого-синтаксичний, конструктивний та змішаний контексти залежно від рівня індикації і встановила ступені ваги цих контекстів. І. Арнольд вважає, що контекстологічна концепція Н. Амосової має багато спільного з валентнісним і дистрибутивним аналізом, однак ця методика виникла раніше й незалежно від них, вона є менш формалізованою, проте висуває більше вимог до опису деталей фактичного текстового матеріалу [1991, 48].

Для першого, вузького розуміння контексту використовується диференціація контексту дозволу як індикатора полісемії, підтримки при поясненні термінів, гасіння при отриманні словом протилежної семантики, компенсації при еліпсисі, ідентифікації при появі нових смислів, об'єднання при актуалізації двох значень [Лингвистический энциклопедический словарь 1990, 238]. До типу контексту в першому значенні можна віднести виокремлений основоположником стилістики декодування М. Ріффатером стилістичний контекст, що є сукупністю зв'язків мовного елемента, яка забезпечує створення стилістичного ефекту [1980, 70]. І. Арнольд кваліфікує стилістичний контекст як єдність стилістичного прийому та текстового фону, що зумовлює надання контекстуалізованій одиниці оказіональної конотації – оцінного, емотивного, експресивного та функціонально-стилістичного забарвлення [1990; 2005].

Контекст у другому значенні ототожнювався з цілим текстом зважаючи на те, що лише цілісний текст забезпечує тлумачення змісту будь-якої його одиниці. Чеський дослідник П. Адамець розмежовував у комунікації *контекст* як умови, створені текстом; *конситуацію* як елемент екстралінгвальної ситуації, оточення учасників комунікації та *коемпірію* як суму спільного досвіду та спільних енциклопедичних, фонових знань комунікантів [1978, 14]. Н. Амосова також виділяла позатекстову та текстову ситуацію й зауважувала, що ситуація взагалі впливає на реалізацію значення. Текстова ситуація трактувалася нею як тема тексту чи текстовий опис ситуації [1963]. Тим самим, дослідниця робила перший, хоч і обережний крок до кваліфікації

тексту як контексту. Г. Колшанський зазначав, що «зв'язок кожної одиниці з усім текстом, ієрархічно від першого рівня до всієї семантичної системи, є законом семантичної організації мови – законом семантичної компліментарності системи мови» [1980, 22]. У своїй концепції контексту дослідник розрізнив *мікроконтекст* (сполуку й висловлення), *макроконтекст* (абзац) і *текст* залежно від поширення індикації мовної одиниці. Г. Колшанський підкреслював, що «побудова тексту перебуває в прямій залежності від смислового змісту будь-якого масштабу й доволі жорсткої системи безперервного контексту, в межах якого здійснюється виклад тієї чи іншої теми, інакше кажучи, в межах яких розвивається дискурс» [1980, 65]. Макроконтекст у лінгвістиці тексту визначається і як лексико-тематична сітка тексту, у межах якої розгортається певна тема (топік) на основі ключових слів [Арнольд 1984].

Ототожнення контексту із ситуацією, яке визначило третю, найширшу дефініцію контексту, було закладено в працях основоположника Лондонської лінгвістичної школи Дж. Фьорса, що ґрунтувався на ідеях антрополога Б. Малиновського й залучав до контексту і контекст ситуації, і вплив соціальної системи, і культуру. Подібні думки висловлював його учень і послідовник М. Холідей. Контекст такого типу передбачає врахування індикації не лише текстового масиву, а й глобальних умов оптимального забезпечення комунікації, зокрема, її мети, рольової природи комунікантів, їхніх тезаурусів, соціального й культурного середовища комунікації і т. ін. Контекст у такому значенні кваліфікують як *глобальний*, комунікативний, ситуаційний або ототожнюють із конситуацією [Slama-Cazacu 1961]. В. Миркін називає такий контекст *ситуативним* – предметним оточенням, що містить суб'єктно-об'єктні відношення й обставинні орієнтири (вказівки на суб'єкт мовлення, місце, час, умови та ін. фактори спілкування). До конситуації нерідко додається й коемпірія, тобто знання комунікантів, які іноді вилучаються з поняття комунікативного контексту. Дослідження такого контексту Т. ван Дейк вважає прерогативою прагматики, оскільки вона вивчає зв'язки між структурою тексту та елементами комунікативної ситуації, системно пов'язаними з нею. Ці елементи в сукупності створюють контекст. Дослідник розмежовує соціокультурну ситуацію й *комунікативний контекст* мовця та слухача [1989, 70]. На думку Г. Колшанського, комунікативний контекст містить усі чинники, що супроводжують комунікацію: від конкретної ситуації спілкування до сукупності культурних і соціальних умов, які зумовлюють смисловий і мовний комплекс комунікативних актів [1980, 38]. Комунікативному контексту підпорядковані інші, виокремлені Г. Колшанським контекстні типи: *лінгвістичний, паралінгвістичний, ситуаційний, культурний* і *психологічний* [1980, 29].

Як бачимо, попри видиму розробленість поняття комунікативного контексту, залишаються нез'ясованими питання: 1) співвідношення тексту й комунікативного контексту (якщо сприймати конситуацію як цілісне явище, то текстове оточення також залучається до комунікативного контексту); 2) уходження до комунікативного контексту коемпірії; 3) розмежування ситуативного й комунікативного контексту тощо. На наш погляд, найбільш реалістичною стратифікацією контексту є ієрархія Г. Колшанського, хоч підпорядкованість

комунікативному контекстові всіх інших типів викликає запитання стосовно співвідношення залежних від головного контекстних типів (приміром, паралінгвістичний контекст є частиною культурного й ситуаційного).

Незалежно від значення терміна «контекст» у науковій літературі розрізнюють контекст *функціонування* як умови реалізації значення та контекст *породження* як умови забезпечення оказіональних значень. В. Миркін пропонує шість типів бінарних опозицій контекстних різновидів як протиставлень: вербального й ситуативного; фізичного та психологічного; контексту культури і психологічного; лінгвістичного й паралінгвістичного; лінійного та структурного; операційного й комунікативного [1978, 95-96]. На наш погляд, параметризація цих опозицій руйнується через багатозначність деяких термінопозначень і включення одного типу до другого або їхнього перетину. Приміром, операційний контекст є сегментом інформації, що передає мінімально необхідну інформацію, достатню для розуміння загальної, протиставлено комунікативному, який також може відповідати умовам операційного і т. ін. Психологічний контекст нерідко обмежується лише знаннями про автора тексту.

Щодо художнього тексту застосовуються поняття *вертикального* контексту – історико-філологічного тла тексту як літературного твору (О. Ахманова, І. Гюббенет); *зовнішнього* контексту (В. Богданов) як указівок на час, історичні умови створення тексту, місце його виникнення в соціальному, культурному, етичному відношенні; *соціокультурного* контексту – умов, у яких наявна інформація сприймається як вторинна, оскільки вона пов'язана певними асоціативними зв'язками із загальним сюжетом, певним художнім твором, іншими творами, їхніми персонажами і т. ін. (ремінісценції, алюзії, цитування), зафіксованими у свідомості автора й читача, без чого текстова комунікація буде неповною.

6. Імпліцитний план тексту.

Імпліцитний план тексту є його глибинною структурою, яка взаємодіє з поверхневим планом вербальної організації текстового макрознака й формує інформаційний масив, породжуваний адресантом і сприйнятий адресатом. Імпліцитний план, як вважає О. Залевська, «не залежить від специфіки природної мови й дозволяє аналогічним чином представляти та використовувати у всіх ментальних процесах інформацію, отриману як на підставі мови, так і перцептивно, незалежно від первинного джерела інформації» [1985, 156]. Комуніканти служать своєрідним «прагматичним містком» між вербальним та імпліцитним змістом [Голод, Шахнарович 1985, 34]. Засобом створення імпліцитного плану є імплікація.

Імплікація (від лат. implico – тісно зв'язую, implicatio – сплетіння) – альтернативний вербальному невербальний спосіб передачі інформації, який ґрунтується на інтеграції вербальних засобів із досвідом, фондом знань комунікантів, їхньою комунікативною компетенцією та сприяє оптимізації комунікативної взаємодії, взаєморозумінню. Імпліцитність тексту пов'язують із тенденцією до мовної економії, називають потужним засобом компресії повідомлення, тексту [Каменская 1990, 74], доказом відсутності ізоморфізму

між планом змісту та планом вираження мовного знака [Шендельс 1977, 113; Молчанова 1988, 5]. Комуніканти враховують спільний для них досвід і спільні знання про світ, що дає змогу згортати висловлення, використовувати натяки, часто-густо звівши до мінімуму вербальні засоби [Васильев 1988, 98].

Імплікація не є чимось побічним, зовнішнім, вона виявляється як закономірна, притаманна мові форма функціонування [Багдасарян 1983, 135]. Ф. Бацевич виокремлює два вияви імпліцитного: 1) формальний, пов'язаний виключно з формою мовлення, його «технічним» вираженням, зовнішнім матеріалом; 2) змістовий, пов'язаний зі способами, типами й характером інформації, що передається [1993, 56]. Імплікація ґрунтується на інтеграції вербальних засобів, вбудованих до мовленнєвого акту [Почепцов 1987]. Термін «імплікація» запозичений із логіки, де імплікація розглядалася як логічна зв'язка, відповідна граматичній конструкції «якщо..., то...», за допомогою якої із двох простих висловлень утворюється складне [Горский и др. 1991, 60]. У такому висловленні розмежовують антецедент, що пов'язаний з умовами ситуації, позначеними реченням із «якщо», і консеквент – наслідок, речення з компонентом «то». Імплікація є неістинною за умови істинності антецедента й неістинності консеквента. У сучасній логіці розглядаються типи імплікації: матеріальної, строгої та релевантної. Остання враховує не лише істинність висловлень, а й змістовий зв'язок між ними, що найбільше відповідає одному з лінгвістичних тлумачень імплікації –латентної пропозиції, яка забезпечує зв'язність вербально виражених контактних пропозицій або семантичної залежності між компонентами змісту тексту, в основі якої лежить явний або скритий умовивід [Мегентесов 1981, 3]: *Насуваються хмари. Треба взяти парасольку* – імпліковано пропозицію: *Дощитиме*. Такі імплікатури є однією з форм імплікації в широкому розумінні, оскільки вони обмежені мікроконтекстом, що на композиційному рівні звичайно відповідає епізоду [Арнольд 1983, 103].

Отже, імплікація в лінгвістиці має чотири тлумачення, зумовлені логічним джерелом виникнення терміна і різними способами згортки інформації в тексті, повідомленні з опертям на різноманітні вербальні засоби інтеграції з імпліцитним змістом. Перше значення відповідає логічному зв'язку причини, умови й наслідку, який може бути явним чи латентним. Друге тлумачення ґрунтується на першому: імплікація є скритим судженням, що опосередкує несуперечливий та істиннісний логічний зв'язок двох контактних висловлень у повідомленні, які не можуть безпосередньо формувати залежність умови та її результату (антецедента й консеквента). Третє значення найбільш широке й уживане в лінгвістиці тексту: імплікацією є смисловий блок, що формується на підставі вербального масиву тексту та фонових знань комунікантів й уможливлює декодування текстового концепту. У цьому розумінні імплікація має різні способи репрезентації, як-от: імплікатури, підтекст, пресупозиції. З. Попова ототожнює імплікацію в цьому значенні з підтекстом, що створюється в результаті домислювання ідей, закладених у тексті словесно, і складає передумови сказаному, наслідок і висновки з нього [1982, 6]. З. Тураєва кваліфікує імпліцитний план художнього тексту як

глибинну структуру, що містить ідейно-тематичний зміст, складне сплетіння відношень і характерів, в основі якого лежить художній образ [1986]. Комунікативна спрямованість лінгвістики тексту зумовила залучення до цих типів ще й фонових знань, тобто імплікація в четвертому значенні розширила свій зміст до рівня сукупності невербального інформаційного масиву, який опосередкує дискурсивну діяльність і взаємодіє з вербальним кодом тексту.

Отже, типами імплікації, які формують імпліцитний план тексту, є імплікатури, підтекст, пресупозиції й фонові знання. ***Імплікатура*** у вузькому значенні кваліфікується як пов'язана зі змістом контактних висловлень невербальна інформація, що опосередкує їх змістовно-логічну залежність. У широкому значенні імплікатура є механізмом забезпечення інтерактивності комунікантів у дискурсі, зокрема, й засобом взаєморозуміння, яке забезпечується не лише спільним мовним кодом, а і спільним тезаурусом, фондом знань учасників спілкування. Типологія імплікатур у широкому розумінні розроблена у 1967 р. американським дослідником Х. Грайсом у циклі лекцій, прочитаних у Гарвардському університеті [Grice 1989, 228]. Х. Грайс розмежував конвенційні імплікатури, пов'язані зі змістом слів чи сполук і логічно не вивідні; і неконвенційні (комунікативні, дискурсивні), що ґрунтуються на контексті, фонових знаннях, правилах спілкування й інших чинниках комунікативної ситуації.

Серед дискурсивних (комунікативних) імплікатур він виокремлював два різновиди. Перший – партикуляризовані, пов'язані з контекстом і представлені латентною пропозицією, яка забезпечує зв'язність вербально виражених контактних пропозицій (*Хлопчик пішов грати у футбол. Вікно розлетілося на друзки*, скрита пропозиція – *Хлопчик м'ячем розбив вікно*). Другий різновид – генералізовані, що є загальними стандартами комунікативної поведінки. Такими стандартами є постулати (максими) кількості інформації (вимога оптимальної інформативності), якості (вимога правдивості й обізнаності), відношення як релевантності (вимога відповідності певній темі) й манери мовлення (вимоги ясності, зрозумілості, недвозначності, регламентованості).

Партикуляризовані імплікатури пов'язані з генералізованими: Х. Грайс при описі максими релевантності наводить приклад ролі імплікатури при розумінні зовнішньо нерелевантних реакцій, які стають значимими й релевантними завдяки знанням адресанта про те, що слухач може декодувати імплікатуру (– *У мене закінчився бензин. – Тут поруч є гараж.* – Установлення латентних пропозицій сприяє тематичній зв'язності цих висловлень). В. Дем'янков розмежовує неконвенційні імплікатури на конверсаційні, пов'язані з максимами спілкування, й інші, що вираховуються в контексті на основі конвенційного значення, значення контексту висловлення й фонового знання [1995, 300]. Головними ознаками імплікатур уважаються здатність до усунення за наявності протилежного вербального судження та здатність до виведення, тобто реконструкції змісту на підставі буквального значення висловлення [Meibauer 1986; Brown, Levinson 1987; Green 1989; Grice 1989].

Другим типом імплікації є ***підтекст***, що, як уже зазначалося вище, ґрунтується на вербальній організації тексту й формується шляхом її змістової модифікації без збільшення знакового обсягу. Підтекст має лінгвопсихоло-

гічну суб'єктивну природу інтерпретації й застосовує обробку різних структур знань автора й читача. В. Богданов вважав, що підтекст зумовлений мовленнєвим наміром комуніканта й не випливає з об'єктивного підсумкового смислу висловлення [1985, 8]. У лінгвістиці тексту підтекст іноді ототожнюється з імплікацією взагалі або із пресупозицією та фоновими знаннями [Долинин 1985], хоч підтекст має зовсім іншу природу формування. Він є одним із двох паралельних смислових планів фрагмента повідомлення чи цілого повідомлення, латентною інформацією, сформованою на підставі лінійного вербального плану.

Пресупозиція (від лат. prae – попереду, suppositio – припущення) як тип імплікації, на відміну від імплікатур і підтексту, є асерторичним знанням, що передує вербальному плану висловлення чи тексту та сприяє їхньому успішному сприйняттю й розумінню. В. Дем'янков вважає, що важливим чинником ефективного спілкування є спільний фонд пресупозицій у комунікантів [1984, 213]. Пресупозиція має ознаки істинності, несуперечливості, що відповідає постулатам релевантності, якості мовлення.

Пресупозиція є терміном логічної семантики, уведеним у 1892 р. німецьким логіком Г. Фреге, який розглядав смисл висловлень як двокомпонентний, що містить асерцію (твердження) і пресупозицію (передумову цього твердження). Використання пресупозиції було зумовлене прагненням зіставити логічну структуру думки з її мовним вираженням, при цьому визначено, що мовні вирази не виявляють справжньої логічної структури думки, не відповідають їй. Першими пресупозиціями, які розглядалися Г. Фреге, були екзистенційні. Б. Рассел уважав такий підхід помилковим і непродуктивним, висунувши альтернативну теорію дескрипцій. Наприкінці 60-х р. р. XX ст. поняття пресупозиції було повернене до лінгвістики англійським логіком, одним із розробників теорії мовленнєвих актів П. Стросоном і застосовувалося в багатьох мовознавчих дослідженнях. Учений укладав у пресупозицію те саме значення, що і Г. Фреге, однак він поставив істинність реченнєвого значення в залежність від умов використання. І. Штерн відмічає: «З кінця 60-х років спостерігається справжній пресупозиційний вибух, який у середині 70-х років змінюється досить стриманим ставленням до дослідження явища пресупозиції та намаганням звести це поняття до більш зрозумілих і традиційних понять» [1998, 256]. Дослідники систематизували мовні засоби, які зумовлюють уведення пресупозиції – presupposition-triggers (Л. Карттунен нарахував близько 30 їхніх розрядів), або її відхилення (наприклад, **Його відрахували **до успішного** захисту **ним** курсової роботи*). Було розроблено проективні правила пресупозиції щодо суми пресупозицій у складних синтаксичних конструкціях, текстах. Такими правилами є: 1) пресупозиція зберігається при запереченні; 2) неістинність асертивного компонента не впливає на істинність пресупозиції; 3) пресупозиції можуть відповідати умовам того чи іншого можливого світу. Пресупозиції застосовувалася щодо аналізу семантики дієслів, службових слів, дослідження граматичних категорій, обмежень семантичної комбінаторики і т. ін. Ч. Філлмор відмічав можливість прикладання пресупозицій щодо компонентного аналізу слів [Fillmore 1984].

О. Падучева виокремила такі типи пресупозиції: екзистенційні (існування фактів, предметів), прагматичні (презумпція зрозумілості повідомлення, що регулюється мовцем відносно адресата), категорійні (регламентація семантичної сполучуваності), фактивні (умови доведеності фактів), семантичні (умови істинності й несуперечливості повідомлення) тощо [Лингвистический энциклопедический словарь 1990, 396]. Г. Молчанова виділяє текстові, побутові й енциклопедичні пресупозиції залежно від типу репрезентованого ними знання [1990, 14]. Іноді пресупозицію відокремлюють від постсупозиції, яка є логічним висновком із висловлення, тексту.

Пресупозиція розглядається як такий смисловий компонент висловлення, істинність якого є необхідною для того, щоб це висловлення не було семантично аномальним і недоречним у даному контексті. З огляду на це диференціюються семантичні та прагматичні пресупозиції: перші керуються принципом запобігання аномальності, другі – доречності. Як зауважує М. Макаров, прагматичні пресупозиції мають потрійне розуміння: перше тлумачення пов'язує їх з уявленнями мовця про контекст, друге – з поняттям спільних чи фонових знань комунікантів, третє – з умовами доречності й успішності висловлення [2003, 135].

На думку дослідників, пресупозиції відрізняються від імплікатур конвенційним характером і неможливістю усунення [Арутюнова, Падучева 1985, 34]. У даному випадку мова йде про референційні пресупозиції, які нерідко ототожнюються з фоновими знаннями (пор. розмежування текстових, побутових й енциклопедичних пресупозицій або, за Ю. Карауловим, текстових і дотекстових пресупозицій – «фондових» знань – як універсальних, позанаціональних, що є імпліцитно притаманними людині як представникові виду уявленнями про речі, ознаки й відношення у світі [1981, 288]).

І. Арнольд ототожнює пресупозиції з фоновими знаннями на підставі їхньої функціональної однорідності та затекстової природи зв'язків із вербальним планом [1983]. Однак, на нашу думку, таке ототожнення можливе лише з окремими видами пресупозицій. До того ж міра відповідності пресупозицій і фонових знань залежить від розуміння останніх. Якщо фонові знання є конвенційною інформацією про дійсність, культуру, науку тощо, то пресупозиції ґрунтуються на них. Якщо ж інформація є фоном конкретної комунікативної ситуації й містить знання про партнера спілкування, предмет обговорення, імпліцитні інтенції та стратегії комунікативної поведінки, то такі фонові (ситуативні) знання не можуть кваліфікуватися як пресупозиції, хоч між ними є відповідні змістові паралелі.

Отже, ***фонові знання*** є типом імплікації, невербальною в певному тексті чи повідомленні інформацією, спільною для співрозмовників, що додається до змісту вербального масиву й дає змогу оптимізувати його сприйняття й розуміння. У лінгвокраїнознавстві фонові знання поділяють на такі типи: загальнолюдські (циклічний час, географічні знання, знання про людину, будову світу й Всесвіту, наукова, міфологічна, релігійна, фольклорна інформація); регіональні (знання, характерні для мешканців певного регіону); країнознавчі (знання традицій, обрядів, вірувань, забобонів, звичаїв і т. ін.

певного етносу); соціальні, професійні (інформація певного роду занять людини). Розмежовують також макрофонові знання освіченої людини й мікрофонові знання пересічного мовця. Розрізняють ситуативні й неситуативні фонові знання. Перші є інформацією, актуалізованою умовами конкретної ситуації спілкування (інтенції, стратегії комунікантів, знання про партнера, умови та предмет спілкування і т. ін.). Другі представлені знаннями про дійсність, культуру, буття, енциклопедичними знаннями тощо.

7. Герменевтика. Герменевтичні техніки. Проблеми інтерпретації тексту

Дотичною до проблем лінгвістики тексту є ***герменевтика*** (від гр. hermēneutikós – той, що пояснює, тлумачить), яка розглядається як гуманітарна галузь, що вивчає тлумачення глибинного змісту текстів, їхніх перекладів шляхом досліджень структури й семіотичної природи мови, аналізу історичних, філософських, релігійних й ін. даних, пов'язаних із конкретним типом літературного твору. Метою герменевтики є досягнення правильного розуміння текстів, а її найважливішим знаряддям − принцип діалогічності гуманітарного знання, яке має інтерпретаційний характер. В. Кузнєцов підкреслює: «Інтерпретація є одвічним моментом, формою та способом функціонування філософських знань. Нове філософське знання завжди є результатом інтерпретації» [1991, 4]. З огляду на те, що об'єкт герменевтики постійно змінювався (ним був історичний, філософський, релігійний, художній текст), межі герменевтики залишаються неокресленими. Г. Антипов зазначає: «Існують різноманітні трактовки її предмета. Герменевтику розглядають як мистецтво й теорію тлумачення текстів, як формулу історизму, методологію гуманітарного пізнання, методологію наукового пізнання взагалі, філософську онтологію і спосіб філософствування, різновид соціальної терапії тощо» [1989, 23].

Герменевтика виникла у граничній сфері філософії, психології, філології, риторики і спершу розглядалася як мистецтво тлумачення стародавніх текстів (в Александрійській та Антиохійській школах – як учення про розуміння будь-яких текстів), а потім тривалий час – як філософське вчення. Витоками герменевтики є давньогрецькі філософія й філологія як мистецтво розуміння висловлень жерців й оракулів. Виникнення терміна пов'язано з ім'ям бога Гермеса – посередника між волею богів і людьми, яким він мав передавати й роз'яснювати повідомлення богів. Герменевтичні розвідки часів античності, орієнтовані на діалогічні відношення суб'єкта пізнання й тексту як об'єкта пізнання, вплинули на становлення антропоцентричного підходу до текстового аналізу, а також культурологічного напряму в текстології. Основними напрямами античної герменевтики були контекстуально-історичне вивчення текстів на підставі контексту епохи, антропоцентрично-адресатний підхід до тлумачення тексту, аналіз однозначності й багатозначності слова в мові й тексті, розробка граматики тексту (Аполлоній Дискол), зокрема, зв'язків різних акциденцій (частин мови), анафоричних елементів тексту, унормування літературної мови на підставі алегорії й аналогії, розгляд аномалії як принципу мовного розвитку тощо.

У Середньовіччі герменевтика стає вченням про тлумачення священних текстів, зокрема, Біблії (екзегетика, теологічна герменевтика). У працях біблійного герменевта св. Августина (354–430 р. р. н.е.) містяться важливі й дотепер актуальні положення про власне й переносне значення слів, тропи, про розуміння й пояснення (пояснюючи, розумію) на основі контекстуальної інтерпретації, про божественну натхненність тексту й читача як домірність творчих потенціалів автора й адресата (пізніше у Ф. Шлейєрмахера – конгеніальність) і т. ін. В епоху протестантизму у XVI ст. герменевтика розв'язує проблему однозначності й багатозначності шляхом уведення поняття контексту, який забезпечує багатозначність однозначного слова, породжуючи смисл на відміну від значення. Герменевтичний аналіз у М. Флациуса розглядався як «човникова» операція руху від знака до значення, далі – до смислу в контексті, тобто від частини до цілого, і від цілого контексту до смислу, значення, знака як частин цілого. Тим самим М. Флациус уводить принцип герменевтичного кола, пізніше розроблений Ф. Шлейєрмахером. Окреслені вектори розуміння позначили головну відмінність між розумінням й інтерпретацією. Плідними також були ідеї М. Флаціуса щодо обов'язкового врахування при герменевтичному аналізі мети й задуму автора, що пізніше знайшло відображення в концепціях інтенційності й мотивованості мовленнєвої діяльності, а також ускладнення розуміння залежно від часової віддаленості автора й інтерпретатора, що стало підґрунтям концепції дискретності дискурсу й потрійності текстового часу німецького дослідника Х. Рейхенбаха.

В епоху Відродження та Просвітництва герменевтика набуває особливої ваги з огляду на повернення до спадщини античності й потребу її інтерпретації та перекладу. Стосовно ж тлумачення священних текстів, то «монополію католицької церкви на тлумачення Біблії було усунено, виникає новий різновид теологічної герменевтики, яка вже містить елементи критичного аналізу священних текстів. [...] Другий різновид герменевтики – власне філологічна герменевтика – мала світський характер» [Мороховський 2001, 8]. Перед філологічною герменевтикою тих часів постає завдання нового прочитання античних джерел, очищення їхнього смислу від викривлень як переклад на мову сучасної культури. Найважливішими герменевтичними принципами стають урахування історичного контексту, цільова установка на духовну згоду та скорочення дистанції між автором і читачем, розрізнення двох типів розуміння (безпосереднього й опосередкованого), розмежування розуміння й подальшої інтерпретації та постулювання логічних і психологічних засад герменевтики (Ф. Аст, Ф. Бекон, І. Хладеніус). Ф. Аст висунув досить плідну ідею пояснення, якому передує розуміння: пояснювати значить викласти те, що є зрозумілим.

У XIX ст. у працях німецького філософа Ф. Шлейєрмахера герменевтика набуває характеру методології наукового пізнання: розуміння було введене до категорійної системи філософії й розглядалося як діалогічний процес автора з читачем, читача з текстом, тексту з мовним матеріалом й історією авторської епохи. Інтерпретацію, на відміну від розуміння як тлумачення змісту тексту, філософ розглядав як діалог читача тексту з автором. Двовекторність

розуміння від частини до цілого й від цілого до частин ускладнюється новим вектором – зміною гіпотез щодо цілого, їхнім синтезом і рекурсивним розумінням частин. Ф. Шлейєрмахер поєднав мовне та психологічне «взаємобуття» розуміння як об'єктивне й суб'єктивне на підставі предметно-змістового й індивідуально-особистісного створення тексту.

Учення Ф. Шлейєрмахера про чотири способи розуміння в подальших герменевтичних дослідженнях утілилося в положеннях про подвійність текстового змісту для автора й читача та варіативність інтерпретації тексту (Ю. Лотман, М. Бахтін). А положення про те, що автор і читач виходять із мовлення на підставі спільності мови й мовлення як факту душі, стало підґрунтям концепції деавтоматизації літературної мови Ю. Лотмана. Герменевтичне гасло Ф. Шлейєрмахера «розуміти його праці краще, ніж він сам» зумовило перспективну ідею неусвідомленості творчості, яка переводиться лише інтерпретатором у знання (В. Дільтей), хоч саме гасло й було оцінене багатьма філософами досить критично. О. Потебня використав його в розробленому ним законі: «Слухач може набагато краще за мовця розуміти, що скрито за словом, і читач може краще, ніж сам поет, осягати ідею його твору» [1976, 181].

Засновником лінгвістичної герменевтики став сучасник і співвітчизник Ф. Шлейєрмахера В. фон Гумбольдт, який висунув плідні ідеї діяльнісності розуміння як роботи духу в мові, важливості мови та її внутрішньої форми, яка пов'язує звук та ідею, для розуміння текстів. На думку В. Кузнєцова, «В. Гумбольдт, зберігши психологію як науковий стандарт, увів до герменевтичних методів мовознавство» [1991, 91]. Герменевтичний закон В. фон Гумбольдта й О. Потебні полягає в розумінні іншого на підставі розуміння самого себе, позаяк люди мають спільну психічну природу й закони духовної діяльності: «Людина розуміє іншу людину не таким чином, що насправді передає їй знаки предметів, а таким чином, що торкається тієї самої ланки ланцюга чуттєвих уявлень і понять, торкається тієї самої клавіші свого духовного інструмента» [Потебня 1976, 112].

Наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. послідовники Ф. Шлейєрмахера В. Дільтей, Е. Гуссерль, Ф. Ніцше, М. Гайдеґґер, Г. Гадамер, Е. Бетті, і П. Рікьор здійснили переведення ідей герменевтики до філософсько-методологічного контексту, виявивши в ній статус універсальної методології, спрямованої на розгляд розуміння як моменту буття людини, а мови як «оселі цього буття» (М. Гайдеґґер). Дослідники розробили ряд перспективних положень, актуальних і сьогодні: 1) положення про інтерпретацію як універсальну категорію, яка систематизує за допомогою людини як гносеологічного центра хаос реальності із застосуванням мови (Ф. Ніцше); 2) розуміння феноменологічної редукції як переходу до альтернативного світу тексту (Е. Гуссерль); 3) положення про антиципацію як прогностичне читання тексту з очікуванням відповідного змісту (М. Гайдеґґер); 4) концепцію протиставлення емпірично пізнаного й пізнаного шляхом приписування розумом смислу, тобто деякого внутрішнього рефлексивного досвіду (А. Уайтхед); 5) тезу про інтерпретаційну гіпотезу перед-розуму, на яку спирається розуміння (Е. Бетті, Г. Гадамер);

6) положення про духовно значиме переживання реципієнтом смислу при засвоєнні світу (В. Дільтей); 7) концепцію вбудованої до тексту внутрішньої програми інтерпретації, розрахованої на гіпотетичного читача (Е. Бетті) й ін. Г. Антипов вважає, що методологічна сутність була закладена в герменевтиці ще з часів античності, а праці Е. Бетті, М. Гайдеґера, Г. Гадамера й ін. визначили її як «усезагальну методику наук про дух»: «Як здається, поряд із тою лінією еволюції герменевтичних ідей, яка була інспірована труднощами тлумачення тексту, була й інша, зобов'язана своїм зародженням філософській рефлексії, із притаманною їй інтенцією пошуку граничного підґрунтя буття» [1989, 25]

Герменевтична проблематика розроблялася у XX ст. і в напрямі логічного позитивізму (Г. Фреге, Б. Рассел, Л. Вітгенштейн й ін.). Філософи-позитивісти висунули положення про чуттєву достовірність отриманого знання, неможливість розуміння частин без цілого, зв'язок розуміння з істинністю речень, яка виводиться зі знань дійсності й засобів символічної логіки природної мови; необхідність ідеальної мови, яка б не мала алогізмів, неоднозначності, неясності і значно полегшувала розуміння, навіть не потребуючи контексту. Позитивісти абсолютизували логічний аналіз мови як засіб очищення науки від абсурдності й обстоювали такі принципи, актуальні для герменевтичної проблеми розуміння: 1) Усіляке знання є знанням про те, що дано людині в чуттєвому сприйнятті; 2) Те, що дано в чуттєвому сприйнятті, є абсолютно достовірним для нас; 3) Усі функції знання зводяться до опису. Г. Фреге розвинув концепцію ідеальної мови, яка мала бути істинною, не ошуканою граматикою, яка б не потребувала контексту, необхідного для визначення змісту слів природних мов. Б. Рассел увів до лінгвістики поняття пропозиції з метою логічного структурування атомарних речень, що складаються із предиката й аргументів і є базою наших знань про світ; і розробив теорію типів, у якій подано ієрархію об'єктів і дефініцій, що стала прообразом різних семантичних класифікацій слів. Ідеї Б. Рассела розвинув його учень австрійський філософ Л. Вітгенштейн.

Л. Вітгенштейн пов'язував істинність речень із їхньою логічною структурою, підпорядкованою певним правилам і конвенціям. Усі речення, що будуються на інших засадах, поза правильною логічною мовою, він вважав абсурдними. Дослідник обстоював ізоморфізм логічного зв'язку термінів висловлення та предметної ситуації світу й виводив із подібного зв'язку розуміння, яке можливе лише на основі визначеності змісту в його відношенні до світу, тобто істинності речення. Якщо зміст речення відповідає дійсності і ми знаємо цей факт дійсності, то речення є істинним і може бути пізнаним. Представники логічного аналізу мови оперували реченням, а не текстом, однак їхні твердження про неможливість розуміння складових частин окремо від цілого можуть бути екстрапольовані й на текст. Причому контекст у Л. Вітгенштейна поширюється не тільки на мовне ціле, а й на всі «правила мовної гри», тобто ситуацію спілкування, зокрема, й на вибір тактики суб'єкта гри. Будь-яку проблему, на думку логічних позитивістів, можна вирішити засобами символічної логіки. Слід зазначити, що запровадивши логічну мову істинності, Б. Рассел і Л. Вітгенштейн зробили перший крок до когнітивної

теорії моделювання структур репрезентації знань, а саме на підставі пропозиції як логічного образу фактів. У когнітивній науці найбільш близькими герменевтичній логіці Л. Вітгенштейна були Н. Хомський і його послідовники, які постулювали верховенство форми мови для процесів розуміння [Хомский 1965, 473]. «Логіко-філософський трактат» Л. Вітгенштейна (1922 р.) мав значний вплив на філософію тих часів, зокрема, й на герменевтичні погляди.

Послідовниками ідей Л. Вітгенштейна стали представники Віденського гуртка, що виник у 1922 р. (Р. Карнап, О. Нейрат, Г. Ган, К. Гьодель, Х. Рейхенбах та ін.). Віденці прагнули до створення єдиної мови для всіх наук і навіть декларували проект «Міжнародної енциклопедії єдиної науки». Базою для такої мови, на їхню думку, могла б стати мова фізики, а принципами застосування протокольної мови науки – конвенційність і верифікація.

У СРСР герменевтика почала активно розвиватися лише наприкінці 80-х р. р., до того часу вона вважалася ідеалістичною наукою, а розгляд її проблематики мав критичну спрямованість. У збірнику 1985 р. «Герменевтика: история и современность (Критические очерки)» в одній зі статей було зазначено, що герменевтика «служить пропаганді ідеалістичного підходу до мистецтва, є основою ідеалістичної концепції в мистецтвознавстві й теорії літератури. У цьому ще раз виявляється її реакційність» [Куркина 1985, 279]. Проте згодом інтерес до герменевтичної проблематики відновився й позначився рядом ґрунтовних наукових праць А. Михайлова, В. Кузнєцова, С. Кошарного, А. Брудного, Г. Богіна й ін., а також перекладами російською мовою зарубіжної герменевтичної спадщини.

Поворот радянської й пострадянської лінгвістики до нових дослідницьких орієнтирів обумовив розроблення нових герменевтичних технологій, спрямованих на ефективність подолання відстані між текстом і його адресатами. Ці технології як техніки розуміння узагальнені в дослідженнях Тверської герменевтичної групи. Очільник цієї групи Г. Богін підкреслював, що освічена частина населення одночасно користується при розумінні кількома техніками, а всього в суспільстві «розчинено» більше 100 технік, уже виявлених нами, але ж є ще не виявлені [1999, 12]. Учений систематизує ці ***техніки*** у вигляді шести груп: 1) техніки розсуду й побудови змістів; 2) використання «рефлективного містка»; 3) розклеювання конструктів, що змішуються; 4) техніки інтерпретаційного типу; 5) техніки переходу й заміни; 6) вихід (на підставі волі суб'єкта) із ситуації фіксації рефлексії до духовного стану, що є об'єктивацією рефлексії. Цікавим є аналіз антиномії двох типів технік розуміння: рефлексивних й антирефлексивних (перші орієнтовані на виведення смислу повідомлень і текстів шляхом переробки значень мовних одиниць і застосування смислів культури; другі спрямовані лише на інтерпретацію конвенційних значень компонентів тексту) [Богин 1999, 9-12].

Деякі з цих технік розробляються в сучасній комп'ютерній лінгвістиці, приміром, у багаторівневих моделях інтерпретації мовлення й текстів (модель «Смисл ↔ Текст», моделювання фреймових структур, сцен, сценаріїв із використанням засобів значеннєвого розширення тексту, техніка «поняття > значення» для побудови тезаурусів і т. ін.). Подібні моделі являють собою

спробу схематизації процесів розуміння й успішно застосовуються для вирішення прикладних завдань. Постулати герменевтичних технологій використовуються при розробці автоматичних моделей організації знань (гіпертекстових, мультимедійних), багаторівневих моделях інтерпретації повідомлень тощо.

Сьогодні герменевтика має кілька маргінальних галузей, суміжних із різними науками: психологічну, філологічну, мовознавчу, філософську, прикладну герменевтику – і спрямована на систематизацію технік розуміння текстів і застосування їх для розв'язання прикладних завдань. В основі сучасної герменевтики лежить положення про розуміння тексту як багатоаспектний процес, що забезпечує пізнавально-креативну сутність інтерпретаційної діяльності людини, зануреної в багатовекторну діалогічність із мовою, культурою, інтеріоризованим буттям у його інтерактивній дискретності, соціумом і т. ін. Такий комплексний підхід є найбільш оптимальним й ефективним для вивчення процесів розуміння й інтерпретації тексту (пор. висловлення про комплексність текстологічного аналізу Д. Лихачова: «Важливі не стільки окремі факти, скільки їхнє поєднання, їхня система» [1964, 51]).

Л. Баткин з опертям на праці Е. Бетті та М. Бахтіна обґрунтовує комплексний підхід до розуміння так: «Справа в тому, щоб у дослідженні свідомо зустрілися і «чужа мова», і своя, дослідницька мова, і автор, що витлумачується, і його сучасний інтерпретатор [...]. Треба ясно розрізняти (але це можливо лише в послідовно здійснюваному, найтіснішому процесі діалогу, в постійному смисловому зіставленні й зіткненні), по-перше, колишній смисл для себе; по-друге, мій смисл, сучасний; але, по-третє, найвище завдання: подати обидва смисли разом, один крізь одного, хоч і роздільно»[1986, 114].

У лінгвістиці тексту герменевтичні принципи й технології застосовуються в межах окремої галузі цієї мовознавчої дисципліни – ***інтерпретації тексту***, спрямованої на лінгвістичний аналіз здебільшого художнього твору шляхом обробки й засвоєння його ідейно-естетичної, смислової й емоційної інформації на підставі відтворення авторського світогляду, що залежить від авторської програми адресованості, близькості гіпотетичного ідеального адресата й реального читача, обізнаності, складу характеру останнього [Кухаренко 1988, 8]. Інтерпретація тексту виникла як практична діяльність, спосіб «правильного» тлумачення тексту особою, що володіє письмовим мовленням, для осіб, що ним не володіють, але потребують точного знання змісту. *Об'єктом* цієї галузі є текст, а *предметом* – його ***інтерпретація*** як цілеспрямований когнітивний процес (або результат) переведення адресатом змісту повідомлення, тексту на підставі процедур їхнього сприйняття й розуміння в будь-яку словесно-знакову форму, а також реконструкції комунікативного задуму. Така дефініція застосовується у психолінгвістиці, когнітивному напрямі лінгвістики тексту, рецептивній естетиці й філологічній герменевтиці та протиставлена попереднім операціям роботи читача з текстом – сприйняттю й розумінню тексту. Іноді інтерпретацію тексту не розмежовують із розумінням, ототожнюючи ці операції. Так, П. Рікьор розуміння кваліфікує як проникнення в іншу свідомість, а інтерпретацію – як розуміння, спрямоване на зафіксовані в письмовій формі мовні знаки [1995, 4]. В. Дем'янков

характеризує 7 принципів інтерпретації як розуміння: гіпотетичність, множинність, ієрархічність (підпорядкованість однієї інтерпретації іншій), мінімальність обмежень правилами й неправильними висловленнями, пріоритет залежно від умов інтерпретації, відповідність внутрішньому світові інтерпретатора й мінімальність гіпотез [Кубрякова и др. 1996, 124-126].

Як вид психічної діяльності людини інтерпретація тексту полягає у встановленні й підтриманні гармонії у свідомості адресата на підставі його внутрішньої рефлексії щодо повідомлення чи тексту й поміщення її результатів у простір внутрішнього світу інтерпретатора. Вона дає змогу «позбутися конфлікту між формою та змістом, узгодити їх між собою і тим самим пояснити, чому саме такий зміст потребує для себе саме такої форми тексту» [Лукин 1999, 132]. О. Мороховський тлумачив інтерпретацію тексту як філологічну техніку, представлену сукупністю прийомів, способів, методів вияву значення, смислу, змісту тексту, які використовуються іншими філологічними дисциплінами [2001, 8-9]. Р. Піотровський розглядав зміст у трьох аспектах: універсального, незалежного від комунікантів смислу; авторського смислу, найбільш важливого з огляду на цілі комунікації; і перцептивного смислу, що вилучається з тексту адресатом [1985, 3]. Як здається, зміст тексту є поняттям нелінійним, складним і нерівноважним, подібним до синергетичної системи.

Опорними моментами інтерпретації тексту є: 1) мовна компетенція; 2) комунікативна компетенція; 3) культурна компетенція; 4) інтенційність і стратегічність інтерпретатора; 5) програма адресованості адресанта, що передбачає спрямованість повідомлення чи тексту на відповідного адресата, і 6) ступінь свободи смислів, закладених у вербальній формі, який визначає межу «вільно-варіативної інтерпретації» (М. Бахтін). Формами інтерпретації тексту є переказ як різною мірою деталізоване викладення змісту прочитаного, побаченого, почутого; резюме, анотація, реферат, інтертекстовий діалог як застосування вихідного тексту для створення нового через критичний аналіз, схвалення, полеміку тощо (відзив, рецензія, критична стаття і т. ін.). У полілінгвокультурній комунікації інтерпретацією тексту можна вважати переклад тексту оригіналу іншою мовою. У мистецтві інтерпретація тексту є важливим елементом співтворчості автора й виконавців, інтерпретації яких змінюються залежно від часу, культури, стратегій виконавців, ступеня свободи варіативності, закладеної у тексті. Ю. Лотман уважав одним із чинників збереження тексту в культурі, її семіотичному універсумі забезпечене часом переформулювання основ структури тексту, що сприяє генеруванню нових смислів і перебудові текстової структури за умови дотримання межі свободи смислів, закладених у тексті [1996, 434].

8. Методи дослідження тексту.

Дослідження феномена тексту здійснюється за допомогою різних методів, серед яких найбільш поширеним у лінгвістиці тексту є контекстуально-інтерпретаційний. ***Контекстуально-інтерпретаційний метод*** являє собою сукупність процедур, спрямовану на встановлення статусу тексту відносно

інших текстів, його значимості в соціокультурному контексті, а також на реконструкцію авторського (комунікативного) задуму, мотивів і цілей, загального змісту, рецептивної спрямованості тексту тощо. Деякі дослідники вважають цей метод різновидом загального описового методу, хоч він застосовується звичайно щодо менш складних мовних одиниць. Контекстуально-інтерпретаційний метод передбачає два етапи: контекстуалізацію й інтерпретацію. Перший спрямований на вияв жорсткої системи безперервного контексту, в межах якого здійснюється розвиток відповідної теми й розкриття концепту тексту. При цьому враховуються контексти породження (світогляд, індивідуальна свідомість, лексикон автора, їхнє занурення до універсуму культури й відповідного буттєвого часу і простору) і рецепції (світогляд, індивідуальна свідомість, лексикон читача, їхнє занурення до універсуму культури, відповідного світу дійсності), комунікативний контекст, макроконтекст цілого текстового масиву і мікроконтексти (операційні контексти) фрагментів тексту. На підставі контекстуалізації здійснюється інтерпретація інформаційного масиву, закладеного в тексті, установлення авторської мети та стратегій впливу на читача і т. ін. Контекстуалізація за допомогою процедури герменевтичного кола зумовлює реконструкцію текстового змісту, що є цілісним відображенням описуваних у тексті подій у їхньому розгортанні, характеристиках і зв'язках [Гальперин 1981, 42]. О. Мороховський вважав, що смисли тексту мають певну ієрархію, тобто вони взаємопов'язані, взаємозумовлені і взаємнопідпорядковані. Це дає змогу визначити зміст тексту як деяку структуру смислів [2001, 10]. Щодо художніх текстів контекстуально-інтерпретаційний метод нерідко ототожнюється з лінгвістичним аналізом тексту, який здебільшого обмежується коментуванням неясних місць тексту, стилістичних фігур і прийомів або лінгвопоетичним чи лінгвостилістичним аналізом [Новиков 1980]. О. Мороховський убачав відмінність між інтерпретаційним і стилістичним аналізом у тому, що перший «іде від розгляду частин до аналізу цілого, від розгляду значення окремих речень, надфразних єдностей, абзаців, розділів глав і т. ін. до аналізу змісту всього твору і в цьому аспекті є необхідною передумовою стилістичного аналізу, точніше, його першим етапом. Стилістичний аналіз іде від цілого до частини – лише усвідомивши художній текст як деяке єдине ціле, ми можемо переходити до розгляду його частин і до нового розгляду цілого на іншому, більш високому рівні» [2001, 11].

Лінгвісти відмічають відсутність усталеної системи процедур лінгвістичного аналізу тексту, а також термінологічного апарату такого аналізу. Приміром, білоруський текстолог О. Ревуцький зазначає, що попри значну кількість спеціальних навчальних посібників і підручників із лінгвістичного аналізу тексту, «методика курсу поки що не ґрунтується на єдиному, загальноприйнятому понятійно-термінологічному апараті і не є чіткою скоординованою системою прийомів, методів й етапів навчання» [1998, 6]. Фундатор Московсько-Тартуської семіотичної школи Ю. Лотман наголошував на необхідності цілісного, комплексного й багатопланового текстового аналізу, інтегративності його з даними літературознавства, філософії, культурології, релігієзнавства, етнології тощо: «Особливості структурного вивчення полягають у тому, що воно

передбачає не розгляд окремих елементів у їхній ізольованості або механічному поєднанні, а визначення співвідношення елементів між собою в їхньому співвідношенні зі структурним цілим» [1994, 18]. О. Ревуцький цілком слушно зауважує: «Для того щоб аналіз тексту дійсно став системним і цілісним, його необхідно будувати на іншій теоретичній базі, яку здатна надати сучасна лінгвістична наука про текст, збагачена даними теорії мовленнєвої діяльності, герменевтики й інших наук, що розвивалися протягом останніх років і які мають відношення до породження, сприйняття й розуміння тексту» [1998, 8].

Дослідник пропонує три принципових орієнтири системного філологічного аналізу художнього тексту – увагу до смислового, змістового боку тексту, представленого текстовими категоріями, до комунікативного занурення тексту й до естетичних якостей художніх текстів. Процедури філологічного аналізу тексту він обґрунтовує на підставі шести етапів інтерпретаційного аналізу художнього тексту, запропонованих у 1976 р. російським дослідником І. Гальперіним: 1) визначення різновиду тексту за стилем, мовою, жанром, функціональним типом мовлення (оповідь, опис, міркування); 2) декодування тексту як повідомлення, розкриття загального змісту, його згортка до двох-трьох речень; 3) детальний аналіз значень слів і сполук, які вони отримують у мікро- й макроконтексті; 4) аналіз стилістичних прийомів порівняно з нейтральними засобами мовного вираження; 5) вияв призначення стилістично маркованих фрагментів висловлень, їхньої ролі у вираженні суб'єктивно-оцінного відношення автора до описуваних ним подій у тексті; 6) узагальнення отриманих результатів [1976, 284-289]. На наш погляд, такий підхід до лінгвістичного аналізу тексту не виконує окреслених вище трьох завдань системного філологічного аналізу тексту, адже не враховує комунікативної сутності тексту, не відображає значимості тексту у світі породження й інтерпретації, у творчості окремого автора, у семіосфері текстів та семіотичному універсумі культури. Цей метод є текстоцентричним, статичним і не відтворює синергетичну природу тексту та універсуму культури, однак це не заперечує його ваги на одному з етапів текстової інтерпретації.

У монографії «Основы лингвистической теории текста коммуникации» [Селиванова 2002] на підставі запропонованої діалогічної моделі текстової комунікації (детальніше див. розділ 10) нами розроблено ***методику діалогічної інтерпретації тексту***, що є сукупністю процедур аналізу тексту як знакового посередника дискурсу з урахуванням екстралінгвальних чинників текстової комунікації й інтегруючого принципу діалогічності. Цей принцип ґрунтується на концепції діалогічності гуманітарного пізнання російського літературознавця М. Бахтіна, розробках Московсько-Тартуської семіотичної школи, психолінгвістичних дослідженнях мовлення й тексту, теоріях сучасної лінгвопрагматики й дискурсології. Діалогічність у деяких аспектах постулювалася як принцип філософської герменевтики німецьким дослідником Ф. Шлейєрмахером й основоположником лінгвістичної герменевтики В. фон Гумбольдтом. М. Бахтін розглядав діалогічність як усеосяжну мережу взаємодії складників ситуації породження й розуміння тексту. Виходячи з його концепції, можна виокремити кілька аспектів діалогічності.

Першим є гносеологічний, який ґрунтується на філософській розробці однієї з найбільш популярних у 20–30-ті р. р. XX ст. антиномій особистості, предмета й речі (В. Дільтей, Б. Рассел, А. Мейєр, П. Флоренський, С. Булгаков, Г. Шпет та ін.) і позначає складні взаємовідношення автора й інтеріоризованого буття (світу дійсності, усвідомленого людиною й етносом), читача й буття, тексту й буття. Кожний із можливих світів діалогізує один з одним і світом реальності. Другий аспект (мовний) визначає діалог людини й мови і виявляється у здатності творчої особистості вирватися з полону мовних стереотипів і створити нову зображальну мову, що сприяє розвиткові, збагаченню та збереженню словесної мови. Ю. Лотман розглядав художній текст як «семіотичний простір, у якому взаємодіють, підлягають інтерференції та ієрархічно самоорганізовуються різні мови» [1981а, 3-18]. М. Бахтін говорив про мову роману як «систему мов, які діалогічно взаємно висвітлюються. Мова твору не є єдиною й однією» [1975, 414]. Третій аспект діалогічності (культурно-історичний) полягає у зв'язку тексту, особистісної свідомості автора й читача з кодом культури в її розвитку в часі та просторі, зокрема, з іншими текстами попередників. Такий діалог має не лише рекурсивний характер, що передбачає інтерсеміотичні зв'язки з попередньою традицією культури, а і прокурсивний, що розглядається як гіпотетичне моделювання впливу тексту на майбутній розвиток семіотичного універсуму культури та його окремих семіосфер. Четвертий аспект (комунікативний) ґрунтується на інтерактивній взаємодії автора-функції як текстового аналога відсутнього автора й гіпотетичного адресата, закладеного в текстовій програмі адресованості, із реальним читачем. П'ятий аспект діалогічних відношень (текстовий) виражається у специфіці співвідношення персонажів тексту з авторською функцією та діалогом роздвоєної особистості героїв.

Принцип діалогічності дає змогу дослідникові тексту розглядати його як знаковий посередник комунікативної ситуації, що уподібнюється складній синергетичній системі, перехід якої від хаосу до порядку, тобто до розуміння читачем комунікативного задуму та змісту тексту, детермінований внутрішніми й зовнішніми чинниками. Першим етапом методу діалогічної інтерпретації є встановлення діалогічних відношень аналізованого тексту із системою інших текстів у текстовій синтагматиці й парадигматиці, що передбачає визначення мовленнєвого жанру, типу текстеми, їхніх стилістичних, структурних, змістових, прагматичних і функціональних ознак. Другий етап зумовлений діалогічністю тексту як знака з особистістю адресанта в соціокультурному контексті породження й передбачає вияв місця тексту у творчості автора, інтерпретацію авторського задуму й інтенцій, реконструкцію відображення в текстовій моделі уявної дійсності авторського світогляду, структури свідомості, зокрема, й ментального лексикону мовної особистості. Текст, за словами Ю. Лотмана, є відображенням структури свідомості автора та його світогляду, але одночасно перед нами розкривається і структура свідомості автора, і створена цією свідомістю структура світу (модель світу й модель авторської особистості) [1994, 50].

Третім етапом є вияв діалогічних відношень тексту з особистістю адресата, його свідомістю, установками, інтерпретантою; характеристика

значимості тексту для епохи його рецепції, оцінка ефективності й функції тексту відносно інтерпретатора. Цей етап ґрунтується на реконструкції вбудованої в текст програми адресованості, закладеної автором орієнтовно на уявного ідеального читача, а також на встановленні комунікативного впливу на реального адресата та сприйняття ним програми адресованості як фігури адресата згідно з концепцією розщеплення комунікантів. Прийомами, що визначають розуміння й оцінку тексту реципієнтом є психолінгвістичні методики *шкалювання тексту* (Ю. Сорокін, Є. Тарасов, О. Шахнарович й ін.), *розрізання тексту* (А. Брудний, Л. Школьник), *суправербальний* метод М. Рубакіна, який ще у 20-ті р. р. здійснив спробу читацької проекції тексту шляхом моделювання смислових (ментальних) репрезентацій [1977]. Четвертий етап являє собою опис діалогічних відношень тексту й комунікантів з інтеріоризованим буттям шляхом вияву співвідношення можливого світу описаних у тексті подій із реальними подіями, фактами біографії адресанта, а також з урахуванням значимості тексту для епохи його породження й рецепції. Співвідношення макрознака тексту й заміщеної ним дійсності досліджувалося Ю. Лотманом і його школою шляхом *семіотичного аналізу* тексту. Ця ланка аналізу спрямована на вивчення заміщеної подібності (мімезису), а також відмови від неї (дієгезису). На цьому етапі актуальними можуть бути *методика семантики можливих світів* (Я. Хінтікка, Л. Долежел, М. Райян, Т. Павел, А. Баранов й ін.), когнітивна процедура *моделювання ментальних просторів* (Ж. Фоконьє, М. Тернер й ін.), процедура *наративного аналізу* (приміром, Т. Оуклі застосовує цю процедуру з метою пояснення взаємодії (бленду) ментального простору реального світу з ментальними просторами події й оповіді [Oakley 1998].

На п'ятому етапі здійснюється дослідження діалогічності тексту із семіотичним універсумом культури на підставі рекурсивно-прокурсивних зв'язків тексту з іншими текстами та продуктами культури етносу чи цивілізації, а також відстеження метаобразів тексту, що відображають архетипи як праформи свідомості [Campbell 1988, 18] і забезпечують єдність, цілісність і закономірності текстового сприйняття. З цією метою застосовується *архетипний аналіз*, що передбачає глибинну когнітивну обробку текстів, звірення концептуального простору із зафіксованими в науковій літературі списками архетипів, висування гіпотези архетипу і її доведення шляхом встановлення засобів експонування архетипів у текстах у вигляді тем, сюжетів, образів, символів, метафор тощо. Першим зразком архетипного аналізу можна вважати розробки представників Кембриджської школи Дж. Фрезера, який дослідив архетипи давніх християнських текстів й обрядів. Зразки архетипного аналізу подано в наукових працях Є. Мелетинського [1995], М. Бодкіна [Bodkin 1934], В. Топорова [1995], Н. Фрая [1996], В. Маслової [1997], Л. Белехової [1999; 2002] й ін.

Шостий етап потребує від дослідників звернення до діалогічності внутрішнього семіотичного простору тексту з огляду на реконструкцію текстового концепту, опис тематичних макроструктур, вияв значимості їхнього поєднання й чергування в тексті, характеристику концептуального

простору тексту, мовних засобів концептуалізації, глибинних смислів, підтексту. Допоміжними на цьому етапі є методики концептуального аналізу, когнітивного моделювання, когнітивного картування тощо. Сьомий етап є обґрунтуванням головних текстових категорій і мовних засобів їхньої репрезентації. Аналіз певних образних засобів, стилістичних фігур, принципів висування здійснюється одночасно з характеристикою семіотичного простору тексту, описом діалогічності тексту з іншими складниками дискурсу.

Наративний аналіз є маргінальним методом, що застосовується в семіотиці тексту, літературознавстві й лінгвістиці тексту. Він являє собою сукупність методик, які визначають глибинні структури текстів-оповідей і їхнє співвідношення з поверхневими структурами дискурсу. Наративний аналіз передбачає побудову актантної моделі тексту, сюжетних граматик, можливих трансформацій. *Наратив* розглядається літературознавцями як текст епічного твору, за винятком прямого мовлення персонажів; як зображення розвитку подій (оповіді) у часі. Р. Барт називав наратив універсальною формою мовного існування: «оповідь долає національні, історичні й культурні бар'єри, вона присутня у світі, як саме життя» [1994]. Структуралісти уподібнювали наратив мові, розглядали його в опозиції мови й мовлення, тобто наративних схем і їхніх конкретних реалізацій; визначали синтагматику наратива як побудову послідовності подій згідно із законами причин і наслідків і парадигматику – як набір персонажів й обставин поза часом. Наративність вважалася ознакою певного типу дискурсу. Зокрема, Е. Бенвеніст протиставляв історичну оповідь і дискурс у вузькому розумінні слова, використовуючи критерій особи (не-особа характеризує історію, а особи Я / Ти – дискурс) і розподіл дієслівного часу. Ж. Женет, навпаки, оповідь уважав результатом нарації, а дискурс – актом нарації.

А. Греймас і Ж. Курте поставили питання про наявність наративної компетенції, проектуючи її на знання жанрів і літературних форм, за допомогою яких ми породжуємо й розуміємо конкретні тексти [1983, 503]. Наративна компетенція містить семіотико-наративні структури, які є джерелом головних позначуваних форм, характеризуються віртуальним існуванням, відповідають мові, а не мовленню й керують дискурсивними структурами. Такими семіотико-наративними структурами є мовні жанри, що зберігаються у свідомості митця слова як певне дискурсивне вміння, віртуальна розумова здатність [Греймас, Курте 1983, 503-504]. Наративна компетенція служить потужним текстотвірним джерелом, знаряддям найбільш ефективного й оптимального розуміння сприйнятої текстової інформації читачем, оскільки читач оперує стандартами і стереотипними структурами, що відображають функції твору, сюжетний перебіг, а також опосередкують формування й підтвердження інтерпретаційних гіпотез.

Крім того, наративна компетенція виконує ще одну найважливішу функцію – введення нової інформації до стереотипної свідомості, що сприяє розхитуванню стереотипів, народженню нових стереотипів, створенню креативно-хаотичного стану свідомості, яка як будь-яка синергетична система прагне до самоорганізації й усунення деструктивних тенденцій, що сприяє

посиленню аттрактивних механізмів і процесів формування нових семіотико-наративних структур. Постійне оновлення наративної компетенції, її перманентне збалансування приводить до динамізації семіотичного універсуму культури, переформулювання смислових структур уже інтерпретованих текстів і, врешті-решт, забезпечує збереження та трансляцію від покоління до покоління культурно значущої інформації. Ю. Лотман писав: «у загальній системі культури тексти виконують дві головні функції: адекватну передачу смислів і народження нових смислів» [1996, 431]. Одним із чинників реалізації цих функцій є наративна компетенція.

Наративний аналіз виник на підставі наукових розробок глибинних систем оповіді В. Проппом, Ж. Дюмезилем, К. Леві-Строссом. Він став продовженням *структурного аналізу*, підґрунтя якого було закладене у формальній літературознавчій школі. Г. Почепцов (мол.) підкреслює, що формальний аналіз літературних текстів розпочався ще в дореволюційних працях О. Веселовського, продовжився у товаристві по вивченню поетичної мови (В. Шкловський, Л. Якубінський, Ю. Тинянов й ін.) і в результаті оформився в роботі В. Проппа «Морфология сказки» [1996, 47]. При аналізі казок В. Пропп увів для героїв певні стандартні функції, виявивши тридцять одну функцію й регулярну повторюваність трьох випробувань героїв: підготовчого, вирішального та звеличувального. Така схема формально встановлювалася й була канонічною. У наративному аналізі вона отримала назву наративної схеми й уможливила поглиблення знань про внутрішні механізми функціонування казок, усних переказів у різних культурах (Є. Мелетинський, А. Дандес, Д. Польм та ін.). Із часом випробування почали розглядати лише як поверхневі фігури дискурсу, за якими стоять більш глибинні логічні операції. У казках були встановлені й інші наративні перспективи, пов'язані з діяльністю героя й антигероя в полемічній структурі змагання й конфронтації.

Наративні схеми в текстах отримують різні варіації, зумовлені стратегічними відхиленнями, розширенням, локалізацією тощо. Особлива увага в наративному аналізі приділяється трансформаціям, механізм яких розроблений К. Леві-Строссом. Дослідник розглядав їх на підставі варіацій міфу та взаємодії його з іншими міфами. Трансформації фрагментів наративних схем зумовлюють зміну інших фрагментів схем, що характеризує такі трансформації як горизонтальні, синтагматичні та внутрішньотекстові. Парадигматичні трансформації глибинних структур у поверхневі розглядаються в наративному аналізі з огляду на генеративну концепцію стандартної синтаксичної теорії Н. Хомського. У когнітивно орієнтованому наративному аналізі канонічна наративна схема ототожнюється із прототипом. Відхилення від прототипу потребує процедури генерування смислу: інтерпретатор на певному відрізку дискурсивного аналізу перемикає системи семіотичного усвідомлення тексту. Текст накладається на прототип наративної схеми і набуває рис підвищеної умовності, іронії чи пародії.

Ставлення науковців до наративного аналізу залежить від досліджуваних типів текстів, наративних схем. Зокрема, І. Ревзін наголошує: «Якщо мова йде про аналіз твору в цілому, то структурні методи особливо ефективні для

вивчення таких, порівняно простих і повторюваних «малих форм», як частівки, билини, казки, міфи, або такої масової продукції, як детективи, бульварні романи, романи-памфлети і т. ін., але тоді мова йде не про художній твір у справжньому розумінні цього слова» [1964]. Структурний аналіз тексту є опозитивним методові діалогічної інтерпретації. Саме цю опозитивність мав на увазі Ю. Лотман, коли відмічав, що якщо методика Проппа орієнтована на те, щоб із різних текстів, представивши їх як пучок варіантів одного тексту, виявити цей, єдиний текст-код, який лежить у його основі, то методика Бахтіна, починаючи з «Марксизму та філософії мови», є зовсім іншою: у єдиному тексті розмежовують не лише різні, що особливо важливо, взаємно неперекладні суб'єкти. У тексті розкривається його внутрішня конфліктність [1996, 433]. Рівновага, за В. Проппом, досягається за рахунок стандартів функцій, навколо яких варіюються тексти. Згідно з концепцією М. Бахтіна рівноваги досягають на підставі діалогічності з уже наявними стереотипами етносвідомості, закладеними в мові, культурі, семіосфері художньої літератури. Розбіжність підходів до текстового аналізу В. Проппа і М. Бахтіна не передбачає взаємного виключення їхніх методик, адже вияв структурних особливостей текстів певної наративної схеми може служити цілям діалогічної інтерпретації: кожний текст вступає в діалогічні відношення із семіосферою, опосередковані як стандартом, так і відхиленнями від нього.

Метод когнітивного картування має на меті моделювання інтерпретованого смислового плану тексту як складника дискурсу. В основі цього методу лежить гіпотетико-дедуктивний спосіб дослідження, тобто аналіз змісту тексту виходячи з гіпотез й емпіричних узагальнень імовірнісного типу, підтвердження, коригування та спростування яких потребує емпіричної перевірки й доведення шляхом аналізу мовного матеріалу, реконструкції імпліцитного плану смислу, особистісної свідомості й внутрішнього лексикону адресанта, його програми адресованості передбачуваному адресатові й інших складових дискурсу. Оскільки створення тексту, як і його розуміння та ідейно-змістова інтерпретація являє собою ймовірнісну «багатоповерхову» рухливу програму, зреалізовану в умовах численних кодових переходів як у зовнішньому, так і внутрішньому мовленні» [Бухбиндер, Розанов 1975, 79], завданням дослідників тексту є відтворення цієї програми і шляхом предикції (розпізнавання й вибору оптимальної гіпотези) здійснення її когнітивного моделювання у вигляді спрощеної, схематизованої карти згідно із принципом А. Кожибського «карта – не територія».

Когнітивна карта є інформаційною моделлю повідомлення, тексту, що містить ментальні репрезентації їхнього змісту, представляє глобальну картину кореляції та функціонування смислових програм, зумовлену стратегіями породження, сприйняття повідомлення й інтерактивністю комунікантів. Термін уведений у 1948 р. Е. Толменом. Методика когнітивного картування розроблялася у працях Р. Аксельрода й мала політологічне спрямування [Axelrod 1976], тобто відображала каузальну структуру політичних текстів й застосовувалася щодо аналізу кризових політичних станів й моделювання мислення політиків із метою встановлення чинників впливу на прийняття

рішень. Когнітивна карта використовувалася в контент-аналізі політичних текстів у вигляді графів їхньої каузальної структури, дерева цілей (goal tree), інтересів, типових реакцій, переваг, уявлень політичних лідерів, що уможливлювало прогнозування їхньої поведінки [Почепцов 1996, 53-54]. Оцінка впливу політичних подій позначалася стрілками зі знаками «плюс» і «мінус» або «нуль». Ступінь впливу однієї події, описаної в тексті, на іншу фіксувався в системі графів спеціальними маркерами – вагами, що мають трикомпонентну шкалу впливовості від 1 до 3. Застосування ваги визначає вектор розвитку політичної ситуації. Когнітивна карта має жорсткий і м'який різновиди: перший вилучається лише з тексту, другий додає знання експертів про політичну ситуацію або проблему. А. Баранов наголошує на тому, що при всьому суб'єктивізмі когнітивне картування демонструє непогані результати за критеріями надійності. Головною проблемою є трудомісткість і складність побудови карти, адже її загальний обсяг може досягати 200-300 вузлів [2003, 283]. Між вузлами встановлюють загалом три типи каузальних відношень: А сприяє В, А перешкоджає В й А ніяк не впливає на В.

Когнітивне моделювання тексту й дискурсу є частиною широкої програми когнітивної науки. Одним із фундаторів когнітивного напряму в лінгвістиці тексту й дискурсології є голландський дослідник Т. ван Дейк. У праці «Епізодичні моделі в обробці дискурсу» дослідник виходить із того, що «люди, коли слухають або читають дискурс, не лише конструюють його смисл у вигляді бази тексту, а і створюють або вилучають із пам'яті модель, яка репрезентує те, що вони думають відносно ситуації, якій присвячено дискурс» [1989, 88]. Т. ван Дейк характеризує епізодичні, ситуаційні моделі дискурсу, їхню структуру та функції, описує емпіричні явища, що послужили основою для цих моделей при породженні тексту та його сприйнятті й розумінні. Підґрунтям використання цих моделей є принцип повторного переживання як вторинної актуалізації набутих досвідним шляхом знань, що адаптуються до прочитаного тексту. На такому ж принципі ґрунтуються й моделі фреймів інтерпретації Ч. Філлмора, сценарії Р. Шенка, сцени Ф. Бартлета, подійні фрейми Л. Барсалу, ментальні моделі Ф. Джонсона-Лерда й інші когнітивні моделі, які відтворюють досвідну мережу комунікантів як базу створення й розуміння тексту (детальніше див. розділ 7). Т. ван Дейк вводить також поняття бази тексту як когнітивної моделі локально та глобально зв'язної послідовності пропозицій. Крім того, дослідник занурює цю базу до комунікативного контексту, відмітивши необхідність урахування для розуміння епізодичних моделей моделей контексту – знань про суперструктури мовних жанрів, які й активують у свідомості комунікантів типові для контекстної моделі епізодичні моделі [1989, 92]. Не менш важливим Т. ван Дейк вважає залежність епізодичних моделей від цілей та інтересів комунікантів. Керівною інстанцією, що визначає узгодження всіх епізодичних моделей, на думку вченого, є контекстуальна модель: «Ця керівна система відповідає за стратегічне комбінування кількох ситуаційних моделей: вона використовує інформацію мікрорівня з короткочасної пам'яті чи бази тексту, що перебуває в епізодичній пам'яті, й узгоджує її із загальним контекстом і цільовою інформацією, а

також зі спільними сценаріями, а потім висуває ефективну гіпотезу відносно того, які фрагменти моделей треба вилучити з пам'яті або активізувати і як їх потрібно поєднувати» [Дейк 1989, 94]. Контекстуальна модель є описовою не в термінах актантів і предикатів, а визначень, що встановлюють систему жанру дискурсу, його стратегії, рольові статуси комунікантів і т. ін.

Запропонована нами модель когнітивної карти тексту [Селиванова 2002, 245-252] ґрунтується на діалогічній моделі текстової комунікації й концепції Т. ван Дейка. Когнітивне картування враховує інформаційний масив на вході й на виході з тексту, що потребує залучення до карти загального смислового плану дискурсу. З огляду на постулювання сучасною когнітивною лінгвістикою необхідності синтезу різних підходів до встановлення ментальних репрезентацій, представлення глобальної картини їхнього функціонування в системі кореляцій, підпорядкованій цілям породження та сприйняття мовленнєвих продуктів [Dinsmore 1991], когнітивна карта тексту є синергетичним поєднанням *жанрової* моделі як прототипної структури особливостей певного класу текстів; *інтерактивної* моделі, яка фіксує задум, інтенцію, інтерактивні стратегії, статуси та ролі комунікантів, а також *концептуального простору тексту*, що включає загальний текстовий концепт і підпорядковані йому різні типи концептів інформаційного масиву тексту, топіки, пропозиції й засоби їхнього зв'язку (конектори) тощо. Жанрове моделювання здійснюється на підставі прототипного підходу й передбачає вияв прагматичного, тематичного типу тексту (текстеми), фіксацію інваріантних ознак структури, семантики, особливостей стилю, мовленнєвої й семіотичної сфери, рольових позицій комунікантів, а також можливих аномалій як відхилень від жанрового канону.

Інтерактивна модель взаємно детермінована жанровою й містить типи комунікативної взаємодії, стратегічні програми комунікантів, пов'язані із плануванням, проведенням і завершенням дискурсу, контролем над ним. Інтерактивна модель подібна до контекстуальної моделі Т. ван Дейка, яка характеризує лише конкретну комунікативну ситуацію [Дейк 1989, 95]. У текстовій комунікації інтерактивна модель передбачає знання про автора тексту, його творчість, ідіостиль, соціокультурний контекст породження, програму адресованості передбачуваному читачеві тощо. У безпосередньому спілкуванні інтерактивна модель об'єднує типи інтеракції, стратегії, тактики комунікантів, баланс інтерактивності протягом спілкування тощо.

Концептуальний простір тексту інтегрований із жанровою й інтерактивною моделлю і являє собою складну ієрархію концептів, вершиною якої є ключовий текстовий концепт. В. Красних називає його своєрідною «точкою вибуху», що служить, з одного боку, відправним моментом породження тексту, з іншого, метою при його сприйнятті [1998, 202]. Ключовий концепт розглядається не лише як конденсована інформація про текст, а і як ключові поняття, які виражають ідейно-естетичну або прагматичну програму тексту. Текстовому концепту підпорядковані інші концептуальні сфери, репрезентовані в тексті (антропоконцепти, культурні, ідеологічні, тематичні концепти тощо), а також топіки тексту, пов'язані макроконекторами, що встановлюють

логічні, смислові й тема-рематичні зв'язки між топіками й концептами. На нижньому рівні когнітивної карти топіки представлені фреймовими моделями пропозиційно-асоціативного типу та їхніми операторами з конекторною функцією [Богданов 1985, 4].

Практичне втілення й подальше розроблення запропонованої нами моделі когнітивного картування тексту та дискурсу здійснено в монографії Н. Кравченко «Интерактивное, жанровое и концептуальное моделирование международно-правового дискурса» [2006] і її докторській дисертації.

У лінгвістиці тексту використовуються різноманітні методи маргінальних галузей мовознавства. Одним із таких є ***метод атрибуції (авторизації) тексту*** – експериментальна методика психолінгвістики, спрямована на встановлення авторства тексту (атрибуцію). В. Виноградов у книзі «Проблема авторства и теория стилей» [1961] створив типологію чинників атрибуції тексту. Суб'єктивними факторами він назвав комерційні, кон'юнктурні, естетичні, психологічні й ідеологічні. До числа об'єктивних віднесено документально-рукописні (археологічні), історичні (біографічні), історико-ідеологічні і зіставно-ідеологічні, історико-стилістичні, художньо-стилістичні й лінгвостилістичні. Як зазначає А. Баранов, «чисто філологічний напрям авторизації не дає змоги створити об'єктивні операційні критерії аналізу й атрибуції тексту» [2003, 42]. Тому на допомогу при розв'язанні окреслених завдань приходять квантитативні, або статистичні методи, які сприяють, по-перше, визначенню авторів кількох текстів, що є найскладнішим; по-друге, установленню авторства певного тексту за умови обмеженого одним відомим автором гіпотетичного припущення; по-третє, установленню авторства на підставі конкуренції зразків обмеженої кількості авторів.

У 1915 році російський дослідник М. Морозов запропонував *стилеметричний квантитативний метод установлення авторства тексту*, що ґрунтувався на статистиці використання авторами текстів службових слів і слів тематично нейтральних, оскільки саме вони не підлягають імітації і формують авторський стиль. У 1973 році російські психолінгвісти Ю. Сорокін і В. Батов запровадили іншу методику атрибуції, яка застосовується у криміналістиці й текстології. Модель семантичного шкалювання, використана в цій методиці, є аналоговою методу семантичного диференціала Ч. Осгуда. Результати семантичного шкалювання тексту з відомим автором зіставляється з такими само результатами щодо тексту з невідомим автором. Це визначає підтвердження чи спростування гіпотези про те, що відомий автор першого тексту є автором другого. Розробники методики атрибуції підтвердили її достовірність на прикладі спірних текстів, імовірним автором яких міг бути М. Салтиков-Щедрін. У 1981 році українська лінгвістка І. Севбо запропонувала підхід до аналізу атрибуції, в основу якого було покладено кількісні особливості синтаксичних структур, вираження прямого й непрямого мовлення [1981]. Сучасні методики атрибуції тексту використовують різні стильові чинники авторизації при статистичному аналізі: наприклад, середню довжину речення, кількість укладених синтаксичних структур, кількість слів у реченні, кількість речень в абзаці [Марусенко 1990, 1996]; формально-пунктуаційні

параметри (комп'ютерна система DISSKOTE) [Гринбаум 1996]; кількість квазісинонімів, службових фразем, часток, прислівників міри та ступеня, вставних слів і речень, дієслів мовленнєвої діяльності, сполучників тощо [Баранов 2003, 43-50].

Література

1. *Абрамов С.Н. Герменевтика, интерпретация, текст // Studia Linguistica 2. –СПб., 1996.*
2. *Адамец П. Образование предложений из пропозиций современного русского языка. – Praha, 1978.*
3. *Амосова Н.Н. О синтаксическом контексте // Лексикографический сборник. – Л., 1962. – Вып. 5.*
4. *Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л., 1963.*
5. *Анохин П.К. Избранные труды: Философские аспекты теории функциональной системы. – М., 1978.*
6. *Антипов Г.А., Донских О.А., Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1989.*
7. *Апухтин В.Б. Психолингвистический метод анализа смысловой структуры текста: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1977.*
8. *Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4.*
9. *Арнольд И.В. Лексико-семантическое поле в языке и тематическая сетка текста//Текст как объект комплексного исследования. – Л., 1984.*
10. *Арнольд И.В. Проблемы диалогизма, интертекстуальности и герменевтики (в интерпретации художественного текста). – СПб., 1995.*
11. *Арнольд И.В. Статус импликации в системе текста // Интерпретация художественного текста в языковом вузе. – Л., 1983.*
12. *Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М., 1990.*
13. *Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. – М., 2005.*
14. *Арнольд И.В.Основы научных исследований в лингвистике. – М., 1991.*
15. *Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – М., 1973. – Т. 32. – Вып. 1.*
16. *Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Отв. ред. Г.В. Степанов. – М., 1988.*
17. *Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – № 4.*
18. *Арутюнова, Н.Д. Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.*
19. *Багдасарян В.Х. Проблема имплицитного (логико-методологический анализ). – Ереван, 1989.*
20. *Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. – Ростов-на-Дону, 1993.*
21. *Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М., 2003.*
22. *Баронин А.С. Этническая психология. – К., 2000.*
23. *Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994.*
24. *Барт Р. Лингвистика текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – Вып. 8.*
25. *Баткин Л.М. Два способа изучать историю культуры // Вопросы философии. – 1986. – № 12.*
26. *Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М., 1975.*
27. *Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. – М., 1996. – Т.5.*
28. *Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979, 1986.*
29. *Бахтін М.М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках // Антологія світової літературно-критичної думки. – Львів, 1996.*
30. *Бацевич Ф.С. Функционально-ономасиологическое изучение лексики. – Львов, 1993.*
31. *Белехова Л.И. Архетипические словесные образы в современной американской поэзии // Вісник Київ. держ. лінгв. ун-ту. Філологія. – 1999. – Т. 2. – № 2.*
32. *Беллерт М. Об одном условии связности текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М, 1978. – Вып. 8.*
33. *Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. – М., 1988.*
34. *Бенвенист Э. Уроки лингвистического анализа // Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. 4.*
35. *Бєлєхова Л.І. Глосарій з когнітивної поетики. – Херсон, 2004.*
36. *Бєлєхова Л.І. Словесний поетичний образ в історико-типологічній перспективі: лінгвокогнітивний аспект. – Херсон, 2002.*
37. *Бисималиева М.К. О понятиях «текст» и «дискурс» // Филологические науки. – 1999. – № 2.*
38. *Блум Х. Страх влияния. Теория поэзии. Карта перечитывания. – Екатеринбург, 1998.*
39. *Богатырев А.А. Элементы неявного смыслообразования в художественном тексте. – Тверь, 1998.*
40. *Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Л., 1990.*
41. *Богданов В.В. Семантика текста и контекст // Номинация и контекст. – Кемерово, 1985.*
42. *Богданов В.В. Текст и текстовое общение. – СПб., 1993.*

43. *Богин Г.И. Модель языковой личности и ее отношение к разновидностям текстов: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Л., 1984.*
44. *Богин Г.И. Субстанциональная сторона понимания текста. – Тверь, 1993.*
45. *Богин Г.И. Схемы действий читателя при понимании текста. – Калинин, 1989.*
46. *Богин Г.И. Текстовые ключи к инокультурным смыслам // Вісник Київського лінгвістичного університету. Сер. Філологія. – 1999. – Т. 2. – № 2.*
47. *Богин Г.И. Филологическая герменевтика. – Калинин, 1982.*
48. *Бойцова Т.А. Пресуппозиция и импликация // Функциональные аспекты слова и предложения. – М., 1985.*
49. *Болотнова Н.С. Коммуникативные универсалии и их лексическое воплощение // Филологические науки. – 1992. – № 4.*
50. *Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса. От психолингвистики к лингвосинергетике. – М., 2007.*
51. *Бородін В.С. Про поняття «текст» у текстології // Радянське літературознавство. – 1980. – № 10.*
52. *Брандес М.П. Текст как социальная система // Принципы типологизации художественного и нехудожественного текстов. – К., 1987.*
53. *Брудный А.А. Подтекст и элементы внетекстовых знаковых структур // Смысловое восприятие речевого сообщения в условиях массовой коммуникации. – М., 1976.*
54. *Брудный А.А. Понимание как философская и психологическая проблема // Вопросы философии. – 1975. – № 10.*
55. *Брудный А.А. Психологическая герменевтика. – М., 1998.*
56. *Бублейник Л.В. Особливості художнього мовлення. – Луцьк, 2000.*
57. *Булатецкая Л.И. Топикальность и ее реализация в тексте. – К., 1985.*
58. *Бурбело В.Б. Лінгвопоетика французької словесності IX–XVIII ст. – К., 1999.*
59. *Бухбиндер В.А., Розанов Е.Д. О целостности и структуре текста // Вопросы языкознания. – 1975. – № 6.*
60. *Валгина Н.С. Теория текста. – М., 2003.*
61. *Васильев Л.Г. Лингвистические аспекты понимания: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. – СПб., 1999.*
62. *Васильев С.А. Синтез смысла при создании и понимании текста. – К., 1988.*
63. *Васильева И.В. О значении идеи М.М. Бахтина о диалоге и диалогических отношениях для психологии общения // Психологические исследования общения. – М., 1985.*
64. *Вежбицка А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – Вып. 8.*
65. *Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 1989.*
66. *Виноградов В.В. Проблема авторства и теория стилей. – М., 1961.*
67. *Воробйова О.П. Когнітивна поетика: здобутки і перспективи // Вісник Харківського національного ун-ту. – 2004. – № 635.*
68. *Воробьева О.П. Лингвистические аспекты адресованности художественного текста (одноязычная и межъязыковая коммуникации): Дис. ... докт. филол. н. – М., 1993.*
69. *Воробьева О.П. Текстовые категории и фактор адресата. – К., 1993а.*
70. *Гак В.Г. О семантической организации повествовательного текста // Лингвистика текста: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореза. – 1976. – Вып. 103.*
71. *Гальперин И.Р. Грамматические категории текста // Изд-во АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1977. – Т. 36. – № 6.*
72. *Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. – М., 1974.*
73. *Гальперин И.Р. О принципах семантического анализа стилистически маркированных отрезков текста // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976.*
74. *Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.*
75. *Гаспаров Б.М. Язык, память, образ: Лингвистика языкового существования. – М., 1996.*
76. *Герменевтика в России // www.volganet.ru.*
77. *Гетьман З.О. Поняття «інтеракції» в текстолінгвістиці // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ. ЛІНГВАПАКС – VIII. – К., 2000. – Вип. 3А.*
78. *Гиндин С.И. Советская лингвистика текста. Некоторые проблемы и результаты (1948–1975) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1977. – № 4.*
79. *Гладьо С.В. Эмотивность художественного текста: семантико-когнитивный аспект: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 2000.*
80. *Голод В.И., Шахнарович А.М. Коммуникативные и когнитивные аспекты текста как единицы речевой деятельности // Сб. научн. тр. МГПИИЯ им. М. Тореза. – М., 1985. – Вып. 252.*
81. *Горнунг Б.В. О характере языковой структуры // Вопросы языкознания. – 1959. – № 1.*
82. *Горский Д.П. и др. Краткий словарь по логике. – М., 1991.*
83. *Греймас А.Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка // Семиотика. – М., 1983.*
84. *Гринбаум О.Н. Компьютерные аспекты стилеметрии // Прикладное языкознание. – СПб., 1996.*
85. *Гришунин А.Л. Автор как субъект текста // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1993. – Т. 52. – № 4.*
86. *Данилко М.И. Композиционно-речевые средства создания абсолютной антропоцентричности художественного текста: Автореф. дис... канд. филол. н. – Одесса, 1987.*
87. *Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.*
88. *Дейк ван Т.А., Кинч. В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып. 23.*

89. *Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995.*
90. *Демьянков В.З. О формализации прагматических свойств языка // Языковая деятельность в аспекте лингвистической прагматики. – М., 1984.*
91. *Денисова Г.В. В мире интертекста: язык, память, перевод. – М, 2003.*
92. *Джанджакова Е.В. Реализация контекста «автор-читатель» в художественном тексте // Функционирование языковых единиц в коммуникативных актах: Сб. науч. тр. МГПИИЯ. – М., 1986. – Вып. 272.*
93. *Димитрова Ст. Текст и подтекст. – София, 1984.*
94. *Дмитревская И.В. Текст как система: понимание, сложность, информативность. – Иваново, 1985.*
95. *Долинин К.А. Интерпретация текста. – М., 1985.*
96. *Долинин К.А. Стилистика французского языка. – М., 1987.*
97. *Домашнев А.И. и др. Интерпретация художественного текста. – М., 1989.*
98. *Дридзе Т.М. Социальная коммуникация и культура в эко-антропоцентрической парадигме // В контексте конфликтологии. – М., 1997. – Вып. 1.*
99. *Дридзе Т.М. Социальная коммуникация и культура: введение в семиосоциопсихологию. – М., 1998.*
100. *Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. – М., 1984.*
101. *Дридзе Т.М. Язык информации и язык реципиента как факторы информативности // Речевое воздействие. – М., 1972.*
102. *Заботина Т.Е. Понимание художественного текста. – Калинин, 1990.*
103. *Залевская А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. – М., 2005.*
104. *Залевская А.А. Информационный тезаурус человека как база речемыслительной деятельности // Исследования речевого мышления в психолингвистике. – М., 1985.*
105. *Залевская А.А. Опора на признак при формировании проекции текста // Текст как структура. – М., 1992.*
106. *Залевская А.А. Текст и его понимание. – Тверь, 2001.*
107. *Звегинцев В.А. О цельнооформленности единиц текста // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1980. – Т. 39. – № 1.*
108. *Зеленщиков А.В. Пропозиция и модальность. – СПб., 1997.*
109. *Зимняя И.А. Вербально-коммуникативная функция в восприятии и порождении текста // Сборн. науч. тр. МГПИИЯ. – М., 1985. – Вып. 243.*
110. *Золян С.Т. Семантические аспекты поэтики адресата // Res Philologica. – М.-Л., 1990.*
111. *Изенберг Х. О предмете лингвистической теории текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – Вып. 8.*
112. *Исследование по структуре текста. – М., 1987.*
113. *Кагановська О.М. Текстові концепти художньої прози. – К., 2002.*
114. *Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – М., 1990.*
115. *Каминская Э.Е. Слово и текст в динамике языкового взаимодействия: психолингвистическое исследование. – Новгород, 1998.*
116. *Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М., 1981.*
117. *Кибрик А.А. Фокусирование внимания и местоименно-анафорическая номинация // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3.*
118. *Кифер Ф. О пресуппозициях // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – М., 1978. – Вып. 8.*
119. *Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. – М., 1986.*
120. *Кодухов В.И. Контекст как лингвистическое понятие // Языковые единицы и контекст. – Л., 1973.*
121. *Кожевникова Кв. Об аспектах связности в тексте как целом // Синтаксис текста. – М., 1979.*
122. *Кожина М.Н. О функциональных семантико-стилистических категориях в аспекте коммуникативной теории языка // Разновидности и жанры научной прозы. – М., 1989.*
123. *Колегаева И.М. Текст как единица научной и художественной коммуникации. – Одесса, 1991.*
124. *Колегаєва І.М. Мегатекст як вияв комунікативної гетерогенності цілого завершеного тексту // Мовознавство. – 1996. – № 1.*
125. *Коломейцева Е.М. Подтекст в оригинале и переводе англоязычного художественного прозаического текста: Дис... канд. филол. н. – Одесса, 1987.*
126. *Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – М., 1980.*
127. *Корман Б.О. Изучение текста художественного произведения. – М., 1972.*
128. *Короткова Л.В. Семантико-когнітивний та функціональний аспект текстових аномалій у сучасній англомовній художній прозі: Автореф. дис. ... канд. філол. н. – К., 2001.*
129. *Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3.*
130. *Котюрова М.П. Об экстралингвистических основаниях смысловой структуры научного текста. – Красноярск, 1988.*
131. *Кравченко Н.К. Интерактивное, жанровое и концептуальное моделирование международно-правового дискурса. – К.,2006.*
132. *Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). – М., 1998.*
133. *Кресан Е.Я. Функции композитной ономасиологической структуры в англоязычной художественной прозе: Дис... канд. филол. н. – Черкассы, 2001.*

134. Кривоносов А.Т. «Лингвистика текста» и исследование взаимоотношений языка и мышления // Вопросы языкознания. – 1986. – № 6.
135. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики. – М., 2004.
136. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
137. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. – М., 1991.
138. Кураш С.Б. Художественный дискурс – интертекст – научный дискурс: объекты и субъекты сопоставления // Проблеми зіставної семантики. – К., 2001. – Вип. 5.
139. Куркина Л.Я. Герменевтика и теория интерпретации художественного произведения // Герменевтика: история и современность (Критические очерки). – М., 1985.
140. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М., 1988.
141. Лазаренко С.В. Засоби та форми репрезентації зв'язності в газетному тексті: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2007.
142. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999.
143. Лингвистика текста: Материалы конференции. – М., 1974. – Ч. 1-2.
144. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
145. Лихачев Д.С. Текстология. – М., 1964.
146. Лихачев Д.С. Текстология. – М.-Л., 1962.
147. Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста. – М., 1990.
148. Ломтев Т.П. Язык и речь // Вестник МГУ. Сер. 7. – 1961. – № 4.
149. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1999.
150. Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3-т. – Таллинн, 1992.
151. Лотман Ю.М. Каноническое искусство как информационный парадокс // Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. – М., 1973.
152. Лотман Ю.М. Лекции по структурной поэтике // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994.
153. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. – СПб., 1996а.
154. Лотман Ю.М. Структура и семантика художественного текста // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1981а.
155. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М., 1970, 1981.
156. Лотман Ю.М. Текст у тексті // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. – Львів, 1996.
157. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории и элементы анализа. – М., 1999.
158. Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст. – М., 1986.
159. Макаров М.Л. Интерпретативный анализ художественного текста. – Тверь, 1998.
160. Макаров М.Л. Коммуникативная структура текста. – Тверь, 1990.
161. Марусенко М.А. Атрибуция анонимных и псевдонимных литературных произведений методами теории распознавания образов. – Л., 1990.
162. Марусенко М.А. Атрибуция анонимных и псевдонимных текстов методами прикладной лингвистики // Прикладное языкознание. – СПб., 1996.
163. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М., 1997.
164. Матвеева Г.Г. Проблемы прагматики научного текста: Автореф. дис... докт. филол. н. – Л., 1984.
165. Мегентесов С.А. Импликативные связи как фактор семантической организации текста: Дис... канд. филол. н. – М., 1981.
166. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М., 1995.
167. Мельчук И.А. Русский язык в модели «Смысл — Текст». – М., 1995.
168. Минкин Л.М. Системно-языковая обусловленность коммуникативных структур речи // Вісник Харківського державного університету. – 1999. – № 424.
169. Мойсієнко А.М. Текст як аперцепційна система // Мовознавство. – 1996. – № 1.
170. Молчанова Г.Г. Импликативные аспекты семантики художественного текста: Автореф. дис. ... докт. филол. н. – М., 1990.
171. Молчанова Г.Г. Семантика художественного текста. – Ташкент, 1988.
172. Мороховский А.Н. К проблеме текста и его категорий // Текст и его категориальные признаки. – К., 1989.
173. Мороховский А.Н. Экспликация некоторых исходных понятий стилистики в терминах структурной лингвистики // Проблемы лингвистической стилистики. – М., 1969.
174. Мороховский А.Н., Воробьева О.П., Лихошерст Н.И., Тимошенко З.В. Стилистика английского языка. – К., 1991.
175. Мороховський О.М. Із неопублікованого // Вісник Київського лінгвістичного ун-ту. Сер. Філологія. – 2001. – Т. 4. – № 1.
176. Москальская О.И. Грамматика текста. – М., 1981.
177. Москальчук Г.Г. Структура текста как синергетический процесс. – М., 2003.
178. Муравьева А.А. Импликация как средство создания подтекста: Сб. науч. тр. МГПИИЯ. – 1986. – Вып. 263.

179. Мурзин Л.Н., Штерн А.С. Текст и его восприятие. – Свердловск, 1991.
180. Мучник Б.С. Человек и текст. – М., 1985.
181. Мыркин В.Я. Типы контекстов. Коммуникативный контекст // Филологические науки. – 1978. – № 1.
182. Мыркин В.Я. Язык – речь – контекст – смысл. – Архангельск, 1994.
183. Мышкина Н. Динамико-системное исследование смысла текста. – Красноярск, 1991.
184. Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К., 1997.
185. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – Вып. 8.
186. Николаева Т.М Лингвистика текста и проблемы общей лингвистики // Изв. АН СССР. – 1977. – Т. 36. – № 4.
187. Ніконова В.Г. Трагедійна картина світу в поетиці Шекспіра. – Дніпропетровськ, 2007.
188. Новиков А.И. Семантика текста ее формализация. – М., 1983.
189. Новиков А.И., Ярославцева Е.И. Семантическое расстояние в языке и тексте. – М., 1990.
190. Новиков Л.А. О некоторых вопросах лингвистического изучения художественного текста // Русский язык в школе. – 1980. – № 4.
191. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып. 23.
192. Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – М., 1978. – Вып. 8.
193. Оборина М.В. Понятие «импликационная и экспликационная тенденции текстопостроения» как средство интерпретации текста: Автореф. дис. ... канд. філол. н. – М., 1993.
194. Общение. Текст. Высказывание. – М., 1989.
195. Откупщикова М.И. Синтаксис связного текста. – Л., 1982.
196. Падучева Е.В. Понятие презумпции в лингвистической семантике // Семиотика и информатика. – 1977. – Вып. 8.
197. Падучева Е.В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива). – М., 1996.
198. Папина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории. – М., 2002.
199. Пелевина Н.Ф. Коннотация и контекст // Вопросы семантики. – Калининград, 1983.
200. Петрова Т.Е. Особенности построения текста в аспекте функциональной асимметрии мозга. – СПб., 2001.
201. Петрухин П.В. Нарративная стратегия и употребление глагольных времен в русской летописи 17 в. / Вопросы языкознания. – 1996. – № 4.
202. Пеше М. Контент-анализ и теория дискурса // Квадратура смысла. – М., 1999.
203. Пиотровский Р.Г. Методы автоматического анализа и синтеза текста. – Минск, 1985.
204. Пирогова Ю.К. и др. Рекламный текст: Семиотика и лингвистика. – М., 2000.
205. Пихтовникова Л.С. Синергия стиля басни. – Харьков, 1999.
206. Пищальникова В.А. Психопоэтика. – Барнаул, 1999.
207. Плотников Б.А. Семиотика текста. Параграфемика. – Минск, 1992.
208. Попова З.Д. Лексическое значение в аспекте знаковой теории языка // Аспекты лексического значения. – Воронеж, 1982.
209. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.
210. Почепцов Г.Г. (мл.) Коммуникативные аспекты семантики. – К., 1987.
211. Почепцов Г.Г. (мол.) Теорія комунікації. – К., 1996.
212. Проблемы лингвистики текста // Филологические науки. – 1992. – № 4.
213. Пятигорский А.М. Некоторые общие замечания относительно рассмотрения текста как разновидности сигнала // Структурно-типологические исследования. – М., 1962.
214. Радзієвська Т.В. Деякі проблеми текстової комунікації. До постановки питання // Мовознавство. – 1992. – № 2.
215. Радзієвська Т.В. Текст як засіб комунікації. – К., 1993.
216. Ревзин И.И. К семиотическому анализу детективов // Программа и тезисы докладов в Летней школе по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1964.
217. Ревуцкий О.И. Анализ художественного текста как коммуникативно обусловленного связного целого. – Минск, 1998.
218. Референция и проблемы текстообразования. – М., 1988.
219. Реферовская Е.А. Лингвистические исследования структуры текста. – Л., 1983.
220. Рикер П. Время и рассказ. – М.-СПб., 2000. – Т.1.
221. Рикер П. Герменевтика, этика, политика. – М., 1995.
222. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. – М., 1995.
223. Риффатер М. Критерии стилистического анализа // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвостилистика. – М., 1980. – Вып. 9.
224. Різун В.В., Мамалига А.І., Феллер М.Д. Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації. – К., 1998.
225. Рубакин Н. А. Психология читателя и книги. – М., 1977.
226. Руденко Д.И., Сватко Ю.И. Философия имени: В поисках новых пространств. – Харьков, 1993.
227. Севбо И.П. Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика. – К., 1981.

228. *Севбо И.П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. – М., 1969.*
229. *Селиванова Е.А. Аспекты проблемы восприятия текста в системе гуманитарных знаний // Записки з романо-германської філології. – Одеса, 2008. – Вип. 20.*
230. *Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология. – К., 2000.*
231. *Селиванова Е.А. Коммуникативный шум: к постановке проблемы // Вісник Черкаського держ. ун-ту. Сер. філол. наук. – Черкаси, 2000. – Вип. 15.*
232. *Селиванова Е.А. Ономасиологическая связность как фактор концептуализации текста // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т. 19 [58]. – № 2. – Симферополь, 2006.*
233. *Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К., 2002.*
234. *Селиванова Е.А. Функционально-семиотическая природа украинской загадки // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць. – Харків, 2005. – Вип. 16.*
235. *Селиванова Е.А., Кресан Е.Я. Ономасиологическое согласование как текстовая категория // Придніпровський науковий вісник. Серія «Філологія. Педагогіка». – Дніпропетровськ, 1998. – № 91 (158).*
236. *Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. – К., 1999.*
237. *Сидоров Е.В. Проблемы речевой системности. – М., 1987.*
238. *Синельникова Л.Н. Жизнь текста, или Текст жизни. – Луганск, 2005. – Т. 1.*
239. *Славгородская Л.В. О функции адресата в научной прозе // Лингвостилистические особенности научного текста. – М., 1981.*
240. *Смирнов И.П. Порождение интертекста. – СПб., 1995.*
241. *Смущинська І.В. Суб'єктивна модальність французької прози. – К., 2001.*
242. *Современные зарубежные грамматические теории. – М., 1985.*
243. *Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 1975.*
244. *Стилистический энциклопедический словарь / М.Н. Кожина – М., 2006.*
245. *Сусов И.П. Семиотика и лингвистическая прагматика // Язык, дискурс и личность. – Тверь, 1990.*
246. *Текст в коммуникации. – М., 1991.*
247. *Текст и его компоненты как объект комплексного анализа. – Л., 1986.*
248. *Текст как объект комплексного анализа в вузе. – Л., 1984.*
249. *Текст как структура. – М., 1992.*
250. *Текст: аспекты его изучения. Поэтика. Прагматика. Семантика. – М., 1990.*
251. *Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.*
252. *Теория функциональной грамматики. Темпоральность и модальность. – Л., 1990.*
253. *Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995.*
254. *Топоров В.Н. О структуре романа Достоевского в связи с архаичными схемами мифологического мышления // Structure of texts and semiotics of culture. – The Hague, Paris, 1973.*
255. *Торсуева И.Г. Детерминированность высказывания параметрами текста // Вопросы языкознния. – 1986. – № 1.*
256. *Тураева З.Я. Лингвистика текста и категория модальности // Вопросы языкознания. – 1994. – № 2.*
257. *Тураева З.Я. Лингвистика текста на исходе второго тысячелетия // Вісник Київського лінгвістичного університету. Сер. Філологія. – 1999. – Т. 2. – № 2.*
258. *Тураева З.Я. Лингвистика текста. – М, 1986.*
259. *Тураева З.Я. Познание, коммуникация, лингвистика текста // Актуальные проблемы семасиологии. – М., 1991.*
260. *Турмачева Н.А. О типах формальных и логических связей в СФЕ: Дис. ... канд. филол. н. – М., 1973.*
261. *Устин А.К. Текст. Интертекст. Культура. – СПб., 1995.*
262. *Фатеева Н.А. Интертекстуальность и ее функции в художественном дискурсе // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1997. – Т. 56. – № 5.*
263. *Фатеева Н.А. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов. – М., 2000.*
264. *Федосюк М.Ю. Неявные способы передачи информации в тексте. – М., 1988.*
265. *Фивегер Д. Лингвистика текста в исследованиях ученых ГДР // Синтаксис текста. – М., 1971.*
266. *Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія мітів // Антологія світової літературно-критичної думки. – Львів, 1996.*
267. *Фролова О.Е. Мир, стоящий за текстом: Референциальные механизмы пословицы, анекдота, волшебной сказки и авторского повествовательного художественного текста. – М., 2007.*
268. *Хайдеггер М. Путь к языку // Онтологическая проблематика языка в современной западной философии. – М., 1975. – Ч. 1.*
269. *Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. – М., 1991.*
270. *Харвег Р. Стилистика и грамматика текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1980. – Вып. 9.*
271. *Хахам И.Я. Мерцающее значение слова в поэтическом тексте // Функции единиц языка в системе текста: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореза. – М., 1987. – Вып. 294.*
272. *Хомский Н. Логические основы лингвистической теории // Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. 4.*
273. *Чернухина Н.Я. Общие особенности поэтического текста. – Воронеж, 1987.*

274. *Чикванишвили К.С. Проблемы определения текста в языке // Язык и коммуникация: Сб. науч. тр. МГПИИЯ. – 1977. – Вып. 124.*
275. *Шаклеин В.М. Лингвокультурная ситуация и исследования текста. – М., 1997.*
276. *Шаховский В.И., Сорокин Ю.А., Томашева И.В. Текст и его когнитивно-эмотивные метаморфозы (межкультурное понимание и лингвоэкология). – Волгоград, 1998.*
277. *Шегелия Н.О. Проблемы лингвистики текста. – Тбилиси, 1987.*
278. *Шендельс Е.И. Имплицитность в грамматике // Вопросы романо-германской филологии: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореза. – 1977. – Вып. 112.*
279. *Шмелева Т.В. Модус и средства его выражения в высказывании // Идеографические аспекты русской грамматики. – М., 1988.*
280. *Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К., 1998.*
281. *Эспань Н. О некоторых теоретических задачах современной текстологии // Современная текстология: теория и практика. – М., 1997.*
282. *Якобсон Р. Работы по поэтике. – М., 1987.*
283. *Adam J.-M. Les textes: types et prototypes. Rècit, description, argumentation, explication et dialogue. – Paris, 1992.*
284. *Axelrod R. Structure of decision. The cognitive map of political elites. – Princeton, N.J., 1976.*
285. *Beaugrande R., Dressler W. Introduction to Text Linguistics. – L., N.Y., 1981.*
286. *Beaugrande R. Textlinguistics through the Years // Text: Discourse Analysis in the 1990s. – 1990. – V. 10. – № 1-2.*
287. *Bennett T. Text, Readers, Reading Formations // Modern Literary Theory. – L., N.Y., 1989.*
288. *Bodkin M. Archetypal Patterns in Poetry. – Standford, 1934.*
289. *Bradford R. Stylistics. – L., 1997.*
290. *Brown P., Levinson S. Politeness: Some universals in language usage. – Cambridge, 1987.*
291. *Campbell J. The Inner Reaches of Outer Space. – N.Y., 1988.*
292. *Current Trends in Text Linguistics. – Berlin, 1978.*
293. *Dascal M., Margalit A.A. New «Revolution in Linguistics» Text Grammars vs. «Sentence Grammars» // Theoretical Linguistics. – 1974. – V. 1. – № 1/2.*
294. *Dijk T.A. van Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Poetics and Linguistics. – The Hague, 1972.*
295. *Dijk T.A. van Text and Context. – L., 1977.*
296. *Dinsmore J. The inheritance of presupposition // Pragmatics and beyond. – 1991. – V. 2. – № 1.*
297. *Dirven R., Verspoor L. Cognitive Exploration of Language and Linguistics. – Amsterdam, Philadelphia, 1998.*
298. *Dobrzyńska T. Tekst. Pròba syntezy. – Warszawa, 1993.*
299. *Dolinsky G., Bensimon-Choukroun G. Codeswitching // Journal of Pragmatics. – 2000. – V. 32. – № 9.*
300. *Dressler W. Einfürung in die Textlinguistik. – Tübingen, 1973.*
301. *Duszak A. Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa. – Warszawa, 1998.*
302. *Dutoit T. An Introduction to Text-to-Speech Synthesis. – Dordrecht, 1997.*
303. *Eco U. Semiotics and the Philosophy of Language. – Bloomington, 1985.*
304. *Eco U. The Role of the Reader (Explorations in the Semiotics of Texts). – Bloomington, L., 1979.*
305. *Fillmore Ch. J. Lexical Semantics and Text Semantics. – Copeland, 1984.*
306. *Fowler R. Linguistics and the Novel. – L., 1977.*
307. *Freeman D. Cognitive Metaphor and Literary Theory: Towards the New Philology // Філологія, педагогіка і психологія в антропоцентричних парадигмах: Науковий вісник. – К., 2000. – Вип. 31.*
308. *Freeman M. The Body in the World: A Cognitive Approach to the Shape of a Poetic Text // Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis. – Amsterdam, Philadelphia, 2002.*
309. *Gerard Y. Narrative Discourse. – Oxford, 1986.*
310. *Giles H., Coupland N. Language: Context and Consequences. – Open university Press, 1991.*
311. *Green G.M. Pragmatics and Natural Language Understanding. – Hillsdale, New Jersey, 1989.*
312. *Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. – N.Y., 1975.*
313. *Grice H.P. Studies in the way of words. – Cambridge, L., 1989.*
314. *Grosse E.U. Text und Kommunikation. – Stuttgart, 1976.*
315. *Halliday M.A.K. Context of situation // Language, context, and text. – Geelong, 1985.*
316. *Halliday M.A.K. Language and social semiotic: The social interpretation of language and meanings. – L., 1978.*
317. *Harris Z.S. Discourse Analysis // Language. – 1952. – № 8.*
318. *Harweg R. Pronomina und Textkonstitution. – München, 1979.*
319. *Harweg R. Textlinguistik // Perspektiven der Linguistik. – Bd. 2. – Stuttgart, 1974.*
320. *Isenberg H. Texttheorie and Gegenstand der Grammatik. – Berlin, 1972.*
321. *Iser W. Interaction between Text and Reader // The Reader in the Text. – Princeton, 1980.*
322. *Iser W. The reading process: A phenomenological approach // Reader-Response Criticism. From Formalism to Post-Structuralism. – Baltimore, L., 1993.*
323. *Krippendorff K. Content analysis. An introduction to its methodology. – L., 1980.*
324. *Lèvi-Strauss C. Antropologie structurale. – Paris, 1958.*
325. *Mann W.C., Thompson S.A. Rhetorical Structure Theory: Toward a Functional Theory of Text Organization. – Amsterdam, 1988.*

326. *Mann, W.C., Thompson S.A. Discourse Description. – Amsterdam, 1992.*
327. *Meibauer J. Rhetorische Fragen. – Tübingen, 1986.*
328. *Neubert A. Text and Translation. – Leipzig, 1985.*
329. *Oakley T. Conceptual blending, narrative discourse, and rhetoric // Cognitive Linguistics. – Berlin, 1998. – V 9. – № 4.*
330. *Parret H. Discussing Language. – The Hague, Paris, 1974.*
331. *Pavel T.G. Fictional Worlds. – Cambridge, 1986.*
332. *Petőfi J.S. Transformations grammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie. – Frankfurt, 1971.*
333. *Probleme der Textgrammatik, II. – Berlin, 1977.*
334. *Reichenbach H. The Direction of Time. – Los Angeles, 1956.*
335. *Riffaterre M. Functional Truth. – Baltimore, L., 1990.*
336. *Schmidt S.J. Textteorie. – München, 1973.*
337. *Short M.N. Exploring the Language of Poetry, Prose, and Drama. – Harlow, 1996.*
338. *Slama-Cazacu T. Langage et contexte. – S-Gravenhage, 1961.*
339. *Sperber D., Wilson D. La Pertinence. Communication et Cognition. – Paris, 1989.*
340. *Syntax and semantics. Presuppositions. – N.Y., San Francisco, L., 1979. – V. 11.*
341. *Tsur R. Towards a Theory of Cognitive Poetics. – Amsterdam, 1992.*
342. *Turner M. The Literary Mind: The Origins of Thought and Language. – Oxford, 1996.*
343. *Vorobyova O. «The Mark on the Wall» and Literary Fancy: A Cognitive Sketch // Cognition and Literary Interpretation in Practice. – Helsinki, 2005.*
344. *Vorobyova O.P. Linguistic Signals of Addressee-Orientation in the Source and Target Literary Text: a Comparative Study // Theory and Data in Linguistics. – Chicago, 1996.*
345. *Vorobyova O.P. Literary Semantics in the Cognitive Perspective // Cognitive / Communicative Aspects of English. – Chercasy, 1999.*
346. *Watts R.J. The pragmalinguistic analysis of narrative texts. – Tübingen, 1981.*
347. *Werth P. Text Worlds: Representing Conceptual Space in Discourse. – N.Y., 1999.*
348. *Yamchinska T. The Concept of Intertextuality and a Text Prototype // Cognitive / Communicative Aspects of English. – Chercasy, 1999.*

Евристичні питання та творчі завдання.

1. Охарактеризуйте причини різноманітності наявних у науковій літературі дефініцій тексту. Наведіть приклади цих дефініцій.
2. Поясніть необхідність уведення до лінгвістики тексту терміна «текстема».
3. Обґрунтуйте поняття тексту як найвищої одиниці мовної системи.
4. Доведіть, що окреслені текстові категорії є обов'язковими для всіх текстів. Які категорії можуть вважатися факультативними для юридичних, художніх, політичних й ін. текстів?
5. У чому полягає відмінність імплікатури, підтексту та пресупозиції?
6. Які герменевтичні постулати та поняття використовуються в лінгвістиці тексту?
7. Продемонструйте на прикладі будь-якого художнього тексту рефлексивну й антирефлексивну герменевтичну техніку.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

1. *Предмет, об'єкт і становлення комунікативної лінгвістики.*
2. *Проблема одиниці мовної комунікації. Мовленнєвий акт, його типи та структура. Теорія мовленнєвих актів.*
3. *Комунікативна ситуація, комунікативний акт, дискурс.*
4. *Проблема моделювання комунікативної ситуації.*
5. *Складники комунікативної ситуації як дискурсу.*
6. *Комунікативна взаємодія, її типи. Лінгвопрагматика.*
7. *Закони та правила комунікативної взаємодії.*
8. *Проблема зразків мовної комунікації. Мовленнєві жанри. Лінгвістична генологія (Лінгвогенристика).*
9. *Паравербальні засоби мовної комунікації. Паралінгвістика.*
10. *Дискурсологія: напрями розвитку й суміжні дисципліни.*

1. Предмет, об'єкт і становлення комунікативної лінгвістики.

Комунікативна лінгвістика є мовознавчою дисципліною нового типу, що з метою дослідження власного об'єкта інтегрує різні галузі лінгвістики, як-от: теорію мовленнєвих актів, лінгвопрагматику, паралінгвістику, лінгвогенристику, теорію мовленнєвої діяльності, дискурсологію, мовленнєзнавство. Дотичними до кола проблем комунікативної лінгвістики є різні аспекти лінгвістики тексту, психолінгвістики, лінгвістичної семантики, стилістики, соціолінгвістики, лінгвокультурології, етнолінгвістики, когнітивної й комп'ютерної лінгвістики, лінгвосинергетики, лінгвістичної філософії, теорії інформації, комунікативістики тощо. Комунікативна лінгвістика спрямована на дослідження закономірностей, складників, чинників комунікативної діяльності, яка здійснюється на базі природної мови. *Об'єктом* комунікативної лінгвістики є мова, представлена в реальних процесах комунікації (дискурсивна практика), а *предметом* – організація комунікативної ситуації у взаємодії її функціональних взаємно детермінованих модулів, одним із яких є вербальне повідомлення (текст).

Головними завданнями комунікативної лінгвістики є: 1) вивчення природи, типів і форм мовної комунікації; 2) виокремлення й опис мінімальних одиниць мовленнєвого спілкування (мовленнєвих актів, комунікативних актів, мовленнєвих подій, інтеракцій тощо), визначення їхньої ролі й ваги в комунікативному процесі; 3) характеристика типів комунікативної взаємодії і засобів комунікативного впливу; 4) обґрунтування зразків мовленнєвого спілкування: мовленнєвих жанрів і типів дискурсу; 5) аналіз тексту як знакової форми мовленнєвого спілкування й обґрунтування законів організації мовного коду в комунікації; 6) дослідження паравербальних і невербальних засобів мовної комунікації, їхніх функцій у комунікативній ситуації; 7) характеристика сфер мовної комунікації, їхньої взаємодії зі стилями спілкування; 8) вивчення

психолінгвістичного аспекту породження, сприйняття й розуміння повідомлення й аналіз комунікативної компетенції у філогенезі й онтогенезі, її зв'язків із мовною компетенцією; 9) опис організації комунікативної ситуації, її складників і їхніх типів; 10) пошук оптимальних моделей комунікативної ситуації; 11) упорядкування методів аналізу мовної комунікації; 12) розробка рекомендацій щодо успішності, ефективності проведення комунікації, щодо її планування й контролю; 13) дослідження особливостей міжкультурної комунікації, її головних аспектів і понять; 14) розроблення методик формування міжкультурної комунікативної компетенції тощо.

Становлення комунікативної лінгвістики як теорії мовної комунікації розпочалося у другій половині XX ст. на базі філософії позитивізму й пов'язане з формуванням прагматичної (функціональної) парадигми, яка розглядала мову як знаряддя досягнення людиною успіху в суспільному й особистому житті. Принципи функціональної методології в лінгвістиці, зокрема, антропоцентризм, діяльнісність, телеологічність, асиметрія системи й середовища, детермінований психоменталізм, прагнення до цілісного знання всеєдності сприяли повороту мовознавства до проблем мовленнєвої діяльності, живого спілкування, його контекстуалізації в широкому розумінні, до можливості керування комунікативним процесом на підставі знань про його закономірності й чинники комунікативного впливу. Ідея створення єдиної інтегративної теорії комунікації належала К. Леві-Строссу [Lévi-Strauss 1958], який висунув її на початку XX ст., коли комунікація розглядалася з позицій технократичного мислення, як суто інформаційний технічний засіб передачі повідомлення в концепції К. Шеннона й У. Вівера. У становленні комунікативної лінгвістики особливу роль відіграли знакове моделювання мови К. Бюлера, семіотичні концепції Ч. Пірса та його послідовника Ч. Морриса, теорія мовної гри Л. Вітгенштейна, функціональні розробки Празької школи, соціально орієнтована й динамічно-мовленнєва концепція Лондонської школи Дж. Фьорса, ідеї логічної семантики Дж. Остіна, П. Стросона, П. Грайса, Дж. Сьорля, З. Вендлера, Д. Вандервекена й ін., положення теорії мовленнєвої діяльності Московської психологічної школи, етнопсихолінгвістичні розвідки американського неогумбольдтіанства, соціологічні теорії Х. Гарфінкеля й Е. Гоффмана тощо.

Чимала кількість різноманітних напрямів і шкіл, що досліджують вербальну комунікацію, живе спілкування, зумовила неокресленість межі комунікативної лінгвістики й інших лінгвістичних галузей. Це створило підґрунтя для широкого кола проблем, які перебувають у граничних сферах цих галузей і безпосередньо торкаються кола завдань комунікативної лінгвістики. Зокрема, це: 1) пошук одиниці комунікації; 2) розмежування понять мовленнєвого акту, комунікативного акту, дискурсу (при його багатозначності), тексту, мовленнєвого жанру, а також спілкування й комунікації; 3) визначення кола методів і прийомів комунікативної лінгвістики (до них залучаються методи лінгвістики тексту, прагматики, соціолінгвістики, етнології й етнографії, семіотики, наратології тощо); 4) співвідношення сфери спілкування й функціонального стилю; 5) виокремлення фактів модельної комунікації, штучно створеної автором художнього тексту, й розгляд можливості її застосування

при дослідженні законів та способів організації спілкування тощо. Комунікативна лінгвістика, подібно до когнітивної лінгвістики, стає «парасольковою» дисципліною, що об'єднує доробок вивчення комунікації різних галузей мовознавства. Комунікативну лінгвістику іноді називають теорією мовної комунікації, ототожнюють із лінгвопрагматикою, дискурсологією, мовленнєзнавством. Однак всі ці галузі постають як складові комунікативної лінгвістики в її сучасному розумінні. І. Сусов цілком слушно зауважує: «Як би ця дисципліна не називалася – лінгвістика мовлення, лінгвістика мовного спілкування, прагмалінгвістика, комунікативна лінгвістика або ще якось інакше, – її пафос полягає в тому, щоб поставити в центр уваги динамічне, діяльнісне начало, а саме діяльність спілкування, яка здійснюється людиною в певних соціальних і міжособистісних умовах, із певними мотивами й метою» [1984, 5].

Головним поняттям комунікативної лінгвістики є ***комунікація*** (від лат. communicatio – роблю спільним, спілкуюсь) як цілеспрямований процес інформаційного обміну між двома й більше сутностями за допомогою певної семіотичної системи. Як наголошує Г. Почепцов (мол.), «існує близько ста різних визначень комунікації. Однак на сьогодні ми не маємо такого визначення, яке задовольняло б усіх. І, можливо, не варто хвилюватися. Оскільки, як пише Дж. Ньюмен, так, як А. Ейнштейн не змінив «закони Всесвіту», так і будь-яке визначення не змінить закони комунікації» [1996, 15-16]. Дослідник наводить деякі дефініції комунікації, які характеризують цілеспрямованість комунікації, її використання з метою передачі повідомлення та семантико-символічної взаємодії. Він пропонує визначити її як процес прискорення обміну інформацією, оскільки кожен у комунікації зацікавлений у тому, щоб швидше дійти істини [1996, 16].

Така кількість різних дефініцій комунікації зумовлена: 1) різноманітністю її способів, лише одним із яких є словесно-знакова (вербальна) фіксація інформації, що передається; 2) специфікою мети передачі інформації (інформування, заборона, виховання, навчання, емоційний вплив, естетичний вплив, зміна поведінки, маніпуляція тощо); 3) дискретністю / недискретністю породження та сприйняття інформації, тобто передаванням повідомлень за наявності відстані в часі та просторі, протиставлених комунікації «тут і зараз»); 4) способом адресованості інформації (персональна й надперсональна, аксіальна й ретіальна комунікація). Головними ознаками комунікації дослідники вважають цілеспрямованість, конвенційність, наявність коду повідомлення, спільного фонду знань тощо У суспільстві комунікація виконує інтегрувальну роль: вона опосередкує всі види соціальної діяльності, сприяє соціалізації особистостей, кумулює суспільний досвід і транслює його від покоління до покоління, зберігає культуру, служить чинником цивілізаційної, етнічної та групової ідентифікації.

Типами комунікації є невербальна й вербальна (мовна). Е. Гроссе в дефініції комунікації врахував це розмежування, вказавши, що «комунікація є акцією спілкування за допомогою знаків (мовних і немовних), що служить меті передачі інформації незалежно від способу та намірів» [Grosse 1976, 11]. Головним поняттям комунікативної лінгвістики є ***вербальна комунікація*** –

цілеспрямована лінгвопсихоментальна діяльність адресанта й адресата у процесі інформаційного обміну та впливу на співрозмовника (адресата) за допомогою знаків природної мови. *Інформаційний обмін* передбачає передачу різних змістів: денотативного, конотативного, прагматичного, естетичного і т. ін. – і спонукає до певної дії у відповідь. Ця дія, на думку В. Кухаренко, може бути «зовнішнім учинком, мовленнєвою дією або вербально не вираженою «дією душі», за висловом А. Чехова, тобто зміною в думках, почуттях, поглядах» [1988, 79]. *Вплив на адресата* має на меті коригування його актуальної поведінки, зміну структур і сценаріїв свідомості, психологічних станів, оцінок тощо.

Невербальна комунікація є цілеспрямованим процесом інформаційного обміну, знаковими системами якого можуть бути біологічно доцільні поведінкові сигнали тварин, що визначають сумісну адаптацію до навколишнього середовища; парамови жестів і міміки, математична й комп'ютерна символіка, мистецтво, гра, телепатичний зв'язок і т. ін. Урешті-решт, взаємодію людини з довкіллям за допомогою органів чуття без участі мови, що зумовлює отримання інформації, можна також кваліфікувати як невербальну комунікацію. Не випадково Е. Атаян виділяв інтраоб'єктну автокомунікацію як комунікативне відчуження об'єкта, його самостійне існування без якихось зв'язків [1981, 4-5]. Такі об'єкти, потрапляючи до чуттєвої сфери істоти, постають як джерело інформації про навколишнє середовище.

Дискусійною проблемою є розгляд невербальних складових у вербальній комунікації, адже остання, на наш погляд, не існує в чистому вигляді. Не випадково, когнітивна психологія та психолінгвістика розглядають мовлення на підставі вербальної й невербальної комунікації, у межах яких можливі взаємні переходи, трансляції. Таке подвійне кодування вносить корективи до уявлення про пам'ять, семантична мережа якої містить вузли вербальних одиниць (логогенів) і невербальних репрезентацій (імагенів) [Кубрякова 2004]. Невербальні складники мовної комунікації трактуються подвійно: з одного боку, це знаки інших кодових систем, зокрема, й паравербаліки (фонації, жестів, міміки, постави тощо), з іншого, як невербальні компоненти спілкування можуть розглядатися знання, почуття, відчуття, ідеї, образи, що не мають вербальної форми, однак у процесі комунікації стають підґрунтям інформаційного обміну та впливу поряд із вербальними. З метою усунення такої подвійності дослідники в галузі прагматики пропонують поділ комунікації на цифрову (вербальну) й аналогову, до якої відносять всі невербальні компоненти комунікації і яка, на їхню думку, тісніше пов'язана з об'єктом позначення [Вацлавик, Бивин, Джексон 2000, 19-20].

Спроби виділити вербальну комунікацію в чистому вигляді зумовили розмежування «гомогенних мовленнєвих актів, які базуються на одній – мовній – семіотичній системі, і гетерогенних, або синкретичних, до реалізації яких залучається не тільки мовна, а й інші знакові системи, у тому числі й невербальна» [Дискурс як... 2005, 152]. До числа невербаліки у таких випадках не залучаються невербалізовані складники свідомості, а лише знаки інших семіотичних систем, крім природної мови. Такі засоби є ***паравербальними*** щодо вербального масиву посередника комунікації – повідомлення, тексту.

За підрахунками дослідників, комунікація здійснюється здебільшого за допомогою саме таких паравербальних засобів, на які припадає 60–80 % інформації, і лише 20–40 % інформації передається вербальними засобами [Гойхман, Надеина 1997, 4]. З. Чанишева зазначає: «Наскільки б не були важливими вербальні засоби спілкування, реальний процес взаємодії особистостей включає також і засоби невербальні» [1984, 3].

Невербальну складову вербальної комунікації зовсім по-іншому трактують американські дослідники Р. Дірвен і М. Веспур, які диференціюють у комунікації невербальні, паравербальні й вербальні засоби вираження (перші та другі служать інтерпретаційними ключами, треті формують текст), а також інтерпретаційну базу – світ мовця / слухача, тобто ідеї та почуття, знання культури й дійсності [Dirven, Verspoor 1998, 194]. До невербальних засобів належить імпліцитний план повідомлення, тексту, оскільки інформаційний обмін передбачає розкриття глибинних смислів, пресупозицій, авторського задуму, мети, стратегій, що передбачає складний процес обробки вербальної й іншої інформації.

Комунікація нерідко ототожнюється зі ***спілкуванням***, проте у психології та соціології вони не є синонімами. Спілкування як цілеспрямований, соціально зумовлений процес обміну інформацією між людьми в різних сферах їхньої пізнавально-трудової та творчої діяльності, який реалізується переважно за допомогою вербальних засобів, розглядається дослідниками на трьох рівнях: комунікативному, де враховуються кодова система мови, культурні традиції комунікативної поведінки; інтерактивному, орієнтованому на особистісні характеристики комунікантів, їхні цілі, стратегії, програму адресованості, взаємодію; перцептивному, що полягає у взаємному пізнанні та зближенні людей, формуванні вмінь управління сприйняттям, відчутті настроїв партнерів, розумінні психологічних ефектів сприйняття, здатності їхньої корекції та зміни тощо. Ф. Бацевич трактує спілкування як сукупність зв'язків і взаємодій людей, суспільств, суб'єктів (класів, груп, особистостей), у яких відбувається обмін інформацією, досвідом, уміннями, навичками та результатами діяльності [2004, 27]. Дослідник вважає, що комунікація є конкретним поняттям, яке позначає лише один із типів спілкування, спілкування ж є більш загальним. На нашу думку, якщо зважати на те, що комунікація сьогодні розглядається широко, а її вивчення враховує не лише мовний код і поведінку, а й особливості інтеракції та перцепції, спілкування постає як еквівалент поняття комунікації (пор.: «термін «комунікація» можна вживати як синонім терміна «спілкування» з метою наголошення на процесах соціальної взаємодії, що розглядаються в їхньому знаковому втіленні» [Бацевич 2004, 28]). І. Стернін розглядає спілкування як усвідомлений, раціонально оформлений, цілеспрямований інформаційний обмін між людьми, що супроводжується індивідуалізацією співрозмовників, установленням емоційного контакту між ними та зворотним зв'язком [2001, 7]. Як бачимо, спілкування в цій дефініції подібне до міжособистісної комунікації-діалогу або полілогу, тобто є більш вузьким поняттям, окремим випадком комунікації. Автор зазначає, що існує чимало явищ, схожих зі спілкуванням, але вони не

належать до спілкування, наприклад, монолог. Повна протилежність поглядів на відмінність комунікації та спілкування створює чималі труднощі для термінологічного розмежування цих понять. Як здається, комунікація взагалі є значно ширшим поняттям, ніж спілкування, яке обмежене, по-перше, мовним засобом передачі інформації (комунікація може бути й невербальною), по-друге, обов'язковістю зворотного мовленнєвого контакту (комунікація також передбачає зворотний рух адресата, однак він не є обов'язково мовленнєвим), по-третє, на погляд деяких дослідників, соціальною залученістю (хоч можливе й міжособистісне побутове спілкування). Отже, спілкування або є діалогічним чи полілогічним типом мовної комунікації, або її еквівалентом.

Комунікація, зокрема, й вербальна, має досить розгалужену диференціацію за багатьма параметрами. Найбільш загальною є типологія комунікації Е. Атаяна, який використовує параметр суб'єктно-об'єктної спрямованості обміну інформацією й виділяє:

1) активну гетерокомунікацію як рефлексивну подвійну аутокомунікацію – мовець й адресат є одночасно суб'єктом щодо себе та суб'єктом щодо іншого, об'єктом щодо себе й об'єктом щодо іншого (**S←O→S**), – представлену звичайною діалоговою системою;

2) аутокомунікацію (інтрасуб'єктну квазікомунікацію) – суб'єкт одночасно є мовцем й адресатом (внутрішній діалог), тобто є об'єктом щодо себе безпосередньо (**S↔**);

3) пасивну псевдоадресацію та псевдомовлення – **S→** (у першому випадку суб'єкт має фіктивного адресата, репрезентуючи природну знаковість, у другому суб'єкт є псевдомовцем в акті простих фізичних дій). Е. Атаян зауважує, що фіктивність знімається, оскільки в таких випадках змінюється сам суб'єкт або об'єкт: змінюючи об'єкт, суб'єкт змінюється сам. З. Чанишева підкреслює у зв'язку з цим, що факт відсутності адресата як такого не перетворює описову ситуацію у квазімовленнєвий акт, оскільки потребує активної роботи читача [1984, 8]. Подібні явища аналізували Р. Оман та Ч. Філлмор;

4) псевдоспілкування (**O–O**), що є контактом об'єктів типу зіткнення більярдних шарів (реципрок);

5) інтраоб'єктну аутокомунікацію (**O↔**) як комунікативне відчуження об'єкта, його самостійне існування, тобто нульова комунікація (встановлення цього типу комунікації дає змогу пізнати імпліцитну суб'єктність об'єктів) [Атаян 1981].

За способом знакового оформлення вербальна комунікація поділяється на *усну, писемну, друковану*. Остання виділена чеським лінгвістом Й. Вахеком, адже вона має особливі риси на відміну від писемної комунікації. Писемна комунікація, на відміну від усної, характеризується високим ступенем формальності та плановості [Cook 1990]. Ш. Баллі стверджував: «У розмовному мовленні на перший план висувається взаємодія між індивідами й суспільною необхідністю, тоді як писемна комунікація дає більше місця індивідуальному волевиявленню та вибору» [1955, 35]. У зв'язку з поширенням технічних засобів комунікації, усне спілкування поповнюється новими мовленнєвими жанрами й отримує нетрадиційні для неї риси. У науковій літературі

подаються, приміром, такі ознаки усної комунікації, як синхронність, обмежена доступність, прокурсивність, неструктурованість, однофазність творення [Кожина 1998]. Ці риси притаманні швидше усному міжособистісному спілкуванню, технічні ж засоби надають можливість продукування усного тексту в запису, для масового адресата, уможливлюють рекурсивність множинного прослуховування й перезапису текстів, структурованість, унормованість тощо.

За способом адресованості виокремлено *аксіальну* (від лат. axis – вісь) – адресовану конкретній особі чи особам, та *ретіальну* комунікацію (від лат rete – сітка) – адресовану будь-кому [Брудный 1998, 88]; або *персональну й надперсональну*: «У першому випадку адресатом повідомлення є конкретна (для відправника) особа або група осіб. У другому – повідомлення адресоване анонімній (для автора) аудиторії, числення якої неможливе» [Колегаева 1991, 5]. Така диференціація, на нашу думку, повинна враховувати закладену до будь-якої комунікації парадоксальність поєднання двох типів адресованості. З одного боку, «усіляке висловлення завжди має адресата (різного характеру, різних ступенів близькості, конкретності, усвідомленості і т. ін.), розуміння якого автор мовленнєвого твору очікує й передбачає» [Бахтин 1996, 337]. Тим самим мова йде про запланованого, гіпотетичного адресата, програма адресованості якого закладена до повідомлення, тексту. З іншого боку, мовець, навіть знаючи співрозмовника, не може адекватно оцінити його комунікативні цілі, фонд знань, стратегічну програму інтерпретації, що визначає потенційно закладену до адресованої конкретній особі комунікації надперсональність.

За кількістю учасників комунікації вона поділяється на *внутрішню* (спілкування із самим собою), *міжособистісну* (розмову двох осіб), *малих груп* (3-5 осіб), *публічну* (20-100 осіб), *організаційну* (більше 100 до 1000 осіб), *масову* (більше 1000) [Почепцов 1996, 7].

За можливістю інверсування комунікативних ролей або формою спілкування комунікація поділяється на монолог і діалог / полілог. *Монолог* (від гр. mónos – один, єдиний і lógos – слово) є формою мовлення адресанта, розрахованою на пасивне й опосередковане сприйняття, а не на безпосередню мовленнєву реакцію адресата. Монолог має свого адресата й може бути персональним і надперсональним, однак реакція його слухача не матеріалізується у знаковій формі мови, тому монолог іноді кваліфікують як інтраперсональний мовленнєвий акт. *Діалог* (від гр. diálogos – розмова, бесіда) є формою комунікації; ситуаційно зумовленим спілкуванням двох або кількох (полілог) осіб, комунікативні ролі яких інверсуються (мовець стає адресатом, а адресат перетворюється на мовця, адресатом якого є перший мовець), за умови визнання учасниками спілкування спільної мети й напрямку комунікації. Через похибку перекладу діалог часто називають спілкуванням двох осіб (пор.: гр. dia – крізь і di – два), тому полілог є різновидом діалогу. Полілог іноді цілком слушно кваліфікують як комбінацію діалогу з монологом або як кілька діалогових перехрещень (вважається, що найбільша кількість учасників полілогу повинна дорівнювати 7, оскільки більша кількість не є контрольованою).

За сферою спілкування виокремлюються *наукова, політична, релігійна, побутова, ділова, навчальна, спортивна, юридична, військова, виховна* й ін.

типи комунікації. Ця класифікація ґрунтується на виокремленні переважного предмета спілкування. Скільки існує в суспільстві предметів спілкування, стільки тематичних видів комунікації може бути виділено [Стернин 2001, 11-12].

Функціональний принцип зумовлює поділ вербальної комунікації на *інформативну* (передачу інформації), *афективно-оцінну* (вираження почуттів, оцінок, емоцій адресантом відносно адресата), *рекреативну* (спілкування з метою розваги), *переконуючу* (спрямовану на стимулювання якоїсь дії), *ритуальну* (соціально усталені комунікативні дії з дотриманням певних норм) і т. ін. [Грушевицкая и др. 2003, 121-125]

За мірою офіційності спілкування поділяється на *офіційне* й *неофіційне*: перше відбувається у формальних комунікативних ситуаціях інституційного типу й передбачає чіткість ситуаційних ролей, дотримання статусних норм, друге не потребує регламентованості ролей і норм. За регламентованістю спілкування поділяється на *інституційне й неінституційне*: перше регламентується відповідними інститутами суспільства, наприклад, владним, правовим, охорони здоров'я і т. ін., друге залежить від співвідношення особистісних статусів комунікантів і здійснюється в міжособистісних взаєминах людей.

У науковій літературі наявні також диференціації комунікації (спілкування) залежно від форми на *закрите*, приміром світське, *відкрите* (розмова друзів, ділових партнерів) і *мішане* (асиметричне, коли один із співрозмовників дотримується правил закритого спілкування, інший – відкритого, приміром, керівник і підлеглий); за параметром вияву особистості розрізняють *знеособлене особистісне* та *глибоке* спілкування: при першому людина позбавлена індивідуальності, друге та третє відмінні за глибиною вияву особистості. За співвідношенням форми та змісту спілкування може бути *прямим* (буквальним) і *непрямим* (натяком, завуальованим висловленням). За тривалістю комунікація поділяється на *постійну*, *періодичну, короткотривалу* й *довготривалу* [Стернин 2001,12-25].

У комунікативній лінгвістиці застосовуються й інші типології комунікації, наприклад, за принципом істинності. Виокремлюють такі головні типи: адекватно-істинний; контрадикторний (мовець говорить неправду, адресат сприймає її як істину); замовчування (інформація не є істинною, оскільки вона не цілком подана адресатові); дешифрування (розкриття брехні адресатом); бажання неправди (адресат знає істину, але йому вигідно чути брехню); конвенційно-неістинний (за домовленістю адресат і мовець оперують неправдою як істиною); шифровано-істинний (адресат і мовець сприймають неістинну інформацію, але їм відомий код перетворення її на істинну) тощо [Селіванова 1999, 136]. М. Мазур класифікує комунікацію за типом інформування на: 1) псевдоінформування (деякі повідомлення є спільними щодо кількох кодових ланцюгів; наприклад, надмірна інформація, за якою криється обман); 2) дезінформування (деякі кодові ланцюги є неповними, брехлива пропаганда, брехливі свідчення в судовій справі); 3) параінформування (асоціативні натяки, латентні смисли); 4) метаінформування – обман, мотивовану брехню [1974]. Дослідження комунікативних актів із позицій істини / неправди є популярними в германістиці і практично не застосовувалися до

слов'янських мов (див. праці Дж. Барнса, С. Бока, Р. Чисхолма, Л. Коулман, П. Кея, А. Людвига, К. Чарльза, І. Світсер, Х. Раффа й ін.). Серед останніх праць із цієї проблематики треба відзначити фундаментальне дослідження лінгвальних аспектів неправди як комунікативно-когнітивного утворення харківського мовознавця О. Морозової [2005; 2008], у якому пропонується фазова модель розвитку ситуації неправди й конфігураційна модель неправдивого висловлення.

За належністю учасників комунікації до різних культур виокремлюються *монокультурна* й *міжкультурна* комунікація (детальніше див. розділ 5).

2. Проблема одиниці мовної комунікації. Мовленнєвий акт, його типи та структура. Теорія мовленнєвих актів.

У комунікативній лінгвістиці однією з дискусійних проблем є пошук мінімальної одиниці комунікації (дискурсу, спілкування). Такою одиницею називають речення, висловлення, однак вони є одиницями синтаксичного рівня мови й мовлення відповідно. Залежно від аспекту дослідження комунікації дослідники пропонують різні типи мінімальних одиниць. Приміром, у конверсаційному аналізі й аналізі діалогу одиницями вважаються: 1) репліка, або комунікативний (репліковий) крок чи хід (англ. move, turn) [Sinclair, Coulthard 1975; Polanyi 1988], або мовленнєвий акт [Шевченко 2005, 112]; 2) діалогічна єдність як поєднання реплік «стимул-реакція» [Levinson 2000], названа інтерактивним блоком, обміном, інтеракцією [Сусов 1984, 7; Макаров 2003, 187]. Однак розмова є лише одним із типів дискурсу, за особливостями побутового розмовного мовлення не можна робити висновок щодо відсутності структурації дискурсу в цілому [Макаров 2003, 176]. Тематично поєднані діалогічні єдності формують більші за обсягом одиниці – мікродіалог, або трансакцію, топік [Sinclair, Coulthard 1975], абзац, епізод, параграф тощо. Найбільшими одиницями комунікації вважаються мовленнєвий жанр [Бахтин 1996, 159; Polanyi 2001], комунікативна (мовленнєва) подія, дискурсивний жанр [Дейк 1989; Dijk 1997], дискурс як зразок інтеракції [Сухих, Зеленская 1998, 8-11], дискурсивний комплекс [Dijk 1997] тощо. М. Макаров наголошує на тому, що далеко не завжди критерії, за якими виділяють рівні й одиниці, дотримуються, зберігають логіку і стрункість системних відношень; задана одноманітність часто-густо поступається місцем інтуїтивним, суб'єктивним позиціям [2003, 180]. Число одиниць варіюється від двох (акт – комунікативна подія) у Д. Хаймза до 12 і більше (у конверсаційному аналізі) (детальніше аналіз проблеми див.: [Макаров 2003, 175-182]).

На роль найменшої одиниці мовленнєвого спілкування претендує й ***мовленнєвий акт***, що є базовою одиницею вербальної комунікації; інтенційно й ситуаційно зумовленим, граматично й семантично організованим висловленням, що супроводжується відповідними діями мовця, спрямованими на адресата та його реакцію. Ф. Бацевич, слідом за Н. Арутюновою [1990, 412], подвійно кваліфікує мовленнєвий акт як «цілеспрямовану мовленнєву дію, що здійснюється згідно із принципами та правилами мовленнєвої поведінки, прийнятими в даному суспільстві», і «як мінімальну одиницю нормативної

соціомовленнєвої поведінки, що розглядається в межах прагматичної ситуації» [Бацевич 2004, 170].

Українська дослідниця І. Шевченко цілком слушно зазначає, що «у новій когнітивно-комунікативній парадигмі, де постмодернізм прийшов на зміну механістичності й раціоналізму, а конструктивізм – інтерпретаціоналізму, поняття мовленнєвого акту не відкидається, а набуває нового змісту. [...] Отже, мінімальною одиницею дискурсу слід визнати **мовленнєвий акт – мовленнєву взаємодію мовця і слухача для досягнення певних перлокутивних цілей мовця шляхом конструювання ними дискурсивного значення в ході спілкування.** Мовленнєвий акт складається з аспектів адресанта, адресата, іллокутивного, денотативного, локутивного, інтенційного, ситуативного, контекстуального, метакомунікативного аспектів і розгортається за певним когнітивним сценарієм з урахуванням прагматичних пресупозицій [2005, 113].

На відміну від висловлення, мовленнєвий акт є багатошаровим утворенням у процесі комунікативної діяльності, що поєднує свій знаковий статус із намірами та діями мовця щодо адресата, реакцію якого акт передбачає. Однак не всі дослідники поділяють думку про мовленнєвий акт як одиницю спілкування, вважаючи його віртуальною одиницею, у якій лише потенційно закладена здатність до спілкування зі «стерильним співрозмовником» [Романов 1988, 15]. М. Макаров зазначає, що мовленнєві акти виокремлюються й ідентифікуються a posteriori в жорсткій системі координат, а не в рухливій позиції учасників спілкування у процесі плавного розгортання комунікативних структур [2003, 172]. Ця оцінка є цілком справедливою стосовно класичної теорії мовленнєвих актів, де акт, дійсно, обмежений одним аспектом – мовцем та його наміром. Однак залучення мовленнєвого акту до комунікативної лінгвістики на правах одиниці комунікації, дискурсу за умови перегляду його природи і з урахуванням всіх складників комунікативної події, до якої він занурений, на наш погляд, є перспективним. Загалом питання про мінімальну одиницю мовного спілкування переноситься до сфери дискурсології й залишається відкритим. Тим більше, що в науковій літературі спостерігаються спроби підмінити поняття мовленнєвого акту *інтеракційним* актом [Edmondson 1981, 6], *комунікативним* актом [Dijk 1981], *дискурсивним* актом [Henne, Rehbock 1982, 182].

Уведення до наукового обігу терміна «мовленнєвий акт» поряд із реченням і висловленням зумовлене виокремленням третього рівня поряд із мовою й мовленням. Як відомо, Ф. де Соссюр у межах лінгвальної діяльності (langage) розмежовував мову (langue) як колективне надбання всіх її носіїв і мовлення (parole) як його реалізацію в дії. Дослідник не обмежував предмет мовознавства мовою і вважав, що факт мовлення завжди передує мові, тому нагальною потребою, на його думку, є створення двох лінгвістик – лінгвістики мови й мовлення [1990]. Однак поняття лінгвальної діяльності у Ф. де Соссюра було нечітким, тому найбільш вагомою та впливовою тривалий час була ідея дихотомії. Витоки такого поділу простежуються ще в діалозі Платона «Софіст». Раніше за Ф. де Соссюра ідею трихотомії мови, мовлення й мовленнєвої діяльності висунув німецький лінгвіст Г. Габеленц у книзі

«Мовознавство» 1891 р. Ідея дихотомії зумовила подальше спрямування лінгвістичних досліджень у бік мовлення, однак жорстке протиставлення мови й мовлення викликало, з одного боку, критичне ставлення (О. Єсперсен, Дж. Фьорс й ін.), з іншого, сприяло пошукові третього рівня, який мав «заповнити прірву між мовою й мовленням», за образним висловом Е. Косеріу [1963, 156]. Таким третім рівнем стали мовленнєва діяльність (Л. Щерба), норма як явище індивідуального мовлення, що являє собою повторювані та прийняті в певному колективі закономірності та зразки (Е. Косеріу), індивідуальне мовлення (Ю. Степанов), текст або дискурс (Е. Бюйссанс, М. Черемісина) тощо. Протиставлення мовленнєвого акту, з одного боку, реченню як одиниці мови й висловленню як одиниці мовлення, з іншого, демонструє, на думку В. Дем'янкова, прагнення поглянути на мовлення й мову крізь призму дій носія мови і встановити значення як уживання висловлення в конкретній ситуації [1995, 286].

Ще у 20-ті р. р. XX ст. австрійський психолог і лінгвіст К. Бюлер запропонував тетратомію мовної діяльності як альтернативу соссюрівській дихотомії мови й мовлення. За К. Бюлером, тетратомія передбачала мовленнєву дію, мовленнєвий акт, мовний витвір, мовну структуру (перші два компоненти співвіднесені з мовцем, інші міжособистісні, абстрактні) [1993, 39-57]. Дефініція мовленнєвого акту у К. Бюлера була нечіткою, проте він розрізнив мовленнєву дію як продукт однієї людини в конкретній ситуації й сам акт мовлення, який, можливо, позначав цю дію як сприйняту іншими. Ідею залучення до мовленнєвого акту мовця і слухача як інтерсуб'єктності мовлення М. Трубецькой й автор передмови до книги дослідника Е. Штрекер уважали спеціальною заслугою К. Бюлера перед лінгвістикою [Бюлер 1993, XIX].

Дефініція мовленнєвого акту в різних дослідників відрізняється ключовим словом. К. Бюлер підкреслював діяльнісний бік мовленнєвого акту як сприйнятої та зрозумілої іншим мовленнєвої дії. Мовленнєвий акт, за К. Бюлером, є частиною мовленнєвої дії, яка складається з дій мовця і слухача, тобто він є дією мовця. Російський мовознавець М. Нікітін також наголошує на процесуальному статусі мовленнєвого акту, що є, на його думку, «здійсненням інтенції мовця шляхом мовлення, це – комунікативно-цільовий аспект мовленнєвих утворень [...], що беруться в цілісності їхніх конситуативних зв'язків» [Никитин 1997, 724]. Отже, саме мовленнєва дія як здійснення мовленнєвого акту, а не висловлення може претендувати на статус мінімальної одиниці вербальної комунікації.

Цілісна концепція мовленнєвого акту була запропонована англійським філософом і логіком, представником неопозитивізму Дж. Остіном, який у посмертно виданій книзі «How to do things with words» 1962 р., створеній на основі його лекцій у Гарварді у 1955 р., слідом за В. фон Гумбольдтом, наголосив на діяльнісній і телеологічній природі мови, а мовлення розглядав як знаряддя здійснення цільової установки мовця в діяльнісній ситуації мовленнєвого акту. За Дж. Остіном, єдність акту забезпечується трьома операціями, групами дій: 1) *локуцією* – говорінням у сукупності фонетичного, фатичного (лексикалізації та граматикалізації висловлення) і ретичного (смислопородження й референтного співвіднесення) компонентів; 2) *іллокуцією* –

наміром, метою, продуманим розрахунком (наприклад, інформування, наказ, попередження тощо); 3) *перлокуцією* – наслідками досягнення результату мовленнєвого акту зважаючи на вплив мовця на свідомість і поведінку адресата (виконання наказу, острах, подив тощо). Тим самим, мовленнєвий акт є сукупністю трьох дій [1986, 22-130]. Така потрійна дія «розширює інтерпретаційну граматику мови – тоді й ураховується та обставина, що розуміння речення виходить далеко за межі буквального значення, й самого висловлення, і поданих із його допомогою намірів» [Демьянков 1995, 287-288].

Отже, мовленнєвий акт, з одного боку, є дією, з іншого, знаковою одиницею, висловленням, якщо брати до уваги її фіксацію в мовленнєвому потоці. Межі висловлення у традиційному розумінні можуть не збігатися з межами мовленнєвого акту. Висловлення може знаково відповідати кільком мовленнєвим діям. Наприклад, висловлення: *Прошу тебе прийти, бо без тебе ми не впораємося* – містить дві мовленнєві дії: прохання і комплімент. І навпаки, кілька висловлень можуть позначати одну мовленнєву дію (наприклад, інформування). З огляду на багатозначність тлумачення мовленнєвого акту дослідники, як уже зазначалося вище, замінюють цю одиницю термінами «інтеракційний акт», «комунікативний акт» (в аналізі дискурсу), «дискурсивний акт» (у конверсаційному аналізі). Співвідношення цих одиниць із мовленнєвих актом відповідне відношенню цілого та частини. Тим самим мовленнєвий акт залишається мінімальною одиницею комунікації, «віртуальною комунікативною одиницею, яка потенційно призначена для досягнення вузького набору типізованих комунікативних цілей» [Макаров 2003, 184].

Мовленнєві акти є предметом однієї з галузей комунікативної лінгвістики – ***теорії мовних (мовленнєвих) актів***, що є логіко-лінгвістичним напрямом дослідження мінімальних одиниць вербальної комунікації. Теорія мовленнєвих актів сформувалася в межах неопозитивістської лінгвістичної філософії під впливом ідей Л. Вітгенштейна щодо взаємодії мови, життя й мовлення як діяльності людини за певними правилами соціальної гри. Абсолютизуючи інструментальну функцію мови, філософ постулював цілеспрямований і регламентований характер мовлення як діяльності людини, залежність мовлення від правил і конвенцій. Батьківщиною теорії мовленнєвих актів була Великобританія, де склався неопозитивістський напрям у філософії, представлений працями Б. Рассела, Дж. Мура, Г. Райла, Дж. Уісдома, А. Айєра й ін. Основоположником теорії мовленнєвих актів став англійський філософ і логік Дж. Остін, який у своїх лекціях і виданій посмертно книзі виклав головні постулати теорії мовленнєвих актів, що ґрунтувалися на деяких положеннях В. фон Гумбольдта, Ш. Баллі, С. Карцевського, Е. Бенвеніста, Е. Кошмидера, А. Гардинера, К. Бюлера, Б. Рассела, Л. Вітгенштейна й ін.

Дослідник запропонував окреслену вище трикомпонентну структуру мовленнєвого акту, створив першу класифікацію мовленнєвих актів, увів поняття перформативного речення (від англ. perform– виконувати, робити, здійснювати) як висловлення у процесі здійснення мовленнєвої дії, що вводить істинну пропозицію (констатив), яка відповідає діям і намірам мовця [1986, 26-27]. Дж. Остін пов'язував перформативне речення з іллокуцією мовленнєвого акту –

метою, наміром мовця стосовно дій адресата. Подібні думки висловлювалися філософом Д. Юмом й Е. Бенвеністом. Перформативні речення кваліфікуються як автореферентні, оскільки вказують на процес, що визначає тип мовленнєвого акту. Вони можуть бути експліцитними (*Я обіцяю; Я іменую, Я наказую* і под.) й імпліцитними у випадку, коли автор передає свої наміри дії лише реченням цієї дії (*Пиши*, тобто *Я наказую тобі писати*). У науковій літературі наявні кілька класифікацій перформативів. Найбільш детальною вважається класифікація Ю. Апресяна [1995]. Американський генеративіст Дж. Росс у своїй перформативній гіпотезі зазначає, що будь-яке речення містить перформативну формулу відповідно до власної комунікативної мети (питання, оповіді тощо), і вводить перформатив до глибинної синтаксичної структури. Перформативи ґрунтуються на соціально-інституційних домовленостях і нормах. Якщо дія, позначена перформативом не виправдовується, то такий мовленнєвий акт треба називати неуспішним [Ross 1986]. Перформативне речення забезпечує успішність мовленнєвого акту, якщо він відповідає конвенційним умовам успішності: соціальним ролям комунікантів, передбачуваності їхньої поведінки, оптимальності місця й часу спілкування тощо. У своєму розгляді неуспішності мовленнєвих актів Дж. Росс ґрунтувався на ідеї комунікативних невдач, висловленій Дж. Остіном.

Комунікативні (перформативні) невдачі є випадками мовленнєвих актів, коли зміст комунікативної спрямованості перформативного висловлення, що позначає намір мовця відносно адресата, не відповідає очікуваним діям адресата, в результаті чого його реакція є неадекватною. Дж. Остін розмежовує два типи невдач: осічку (misfire) як порушення процедурних дій і зловживання (abuse) у випадку нещирості співрозмовників [1986, 57]. Російські лінгвісти О. Єрмакова й О. Земська пропонують класифікацію комунікативних невдач, параметром якої є причини, що їх породжують. Це невдачі, спричинені: 1) устроєм мови (наприклад, неоднозначністю мовних одиниць); 2) розбіжностями комунікантів (психічною, фізичною, інтелектуальною, соціальною тощо); 3) прагматичними чинниками (несумісністю кодів мовлення) [1993]. Поняття перформативних невдач проектується в розробки сучасною комунікативною лінгвістикою проблем комунікативного шуму й девіацій у мовленні [Бацевич 2000; Селиванова 2002, 178-190].

Незважаючи на перспективність і вагомість концепції Дж. Остіна, її недоліками вважаються нерозробленість перлокутивного складника мовленнєвого акту, ототожнення іллокутивного й мовленнєвого акту, орієнтація лише на іллокуцію, перлокуція ж передбачала лише позитивний результат, тобто досягнення мети мовця, що часто розходиться з реальністю. Дослідники вважають перлокуцію «ахіллесовою п'ятою» теорії мовленнєвих актів [Гловинская 1992, 123]. Наводячи слова М. Браунрота про те, що «класики обійшлись із перлокуцією, як із падчеркою», харківська лінгвістка Л. Безугла цілком слушно зауважує: «Ще на початку так званого «прагматичного буму» в лінгвістиці дослідниками неодноразово відзначалася неоднозначність трактування перлокутивного акту Дж. Остіном. [...] Неясність цього питання зумовила гостру полеміку, що продовжується й до сьогодні» [Дискурс як... 2005, 118].

М. Нікітін зазначає, що «у традиційній версії теорії мовленнєвих актів залишається зіяння: концепція не охопила мовленнєві інтенції мовця в повному обсязі, а саме в тій частині, де: 1) вони не вичерпуються й не збігаються з інтенцією його висловлень і 2) де реальні результати мовлення (перлокутивний ефект) розходяться з інтенційно-мовленнєвими очікуваннями мовця» [1997, 729].

Ці недоліки намагалися усунути послідовники Дж. Остіна. Англійський логік П. Стросон у праці «Наміри й конвенція в мовленнєвих актах» (1964 р.) критично оцінив положення Дж Остіна про конвенційність іллокутивного акту, протиставивши їй загальну конвенцію будь-якого мовленнєвого акту. Намір він розглядав як складний, виокремивши намір, спрямований на впізнання реципієнта, й намір мовця викликати в адресата певну реакцію [1986, 144-145]. Дослідник співвідніс намір із суб'єктивним значенням Х. Грайса, а *реакцію* (response) уважав більш зручним терміном порівняно з перлокутивним ефектом Дж. Остіна, завжди відповідним інтенції мовця як досягнення його мети [1986, 137]. Це положення стало підґрунтям розмежування в сучасній теорії мовленнєвих актів двох тлумачень *перлокутивного ефекту* (впливу): як очікуваного мовцем результату здійснення власного наміру і як досягнення будь-якого результату мовленнєвим актом. Це зумовило новий рівень усвідомлення мовленнєвого акту не лише як спрямованої передачі інформації пасивному адресатові, а і як знаряддя керування діяльністю співрозмовника [Тарасов 1992, 7]. Зважаючи на це в мовленнєвому акті можуть бути виділені іллокутивний і перлокутивний акти: перший утілює намір, другий – можливість впливу. Однак неуспішність перлокутивного акту визнається не всіма дослідниками. Л. Безугла, приміром, підкреслює, що у випадку неуспішності іллокутивних сил «ми говоримо про *перлокутивну спробу*, яка, однак, входить у перлокутивне значення з огляду на свою інтенційність [Дискурс як... 2005, 139].

У сучасній теорії мовленнєвих актів використовується більш широке розуміння перлокутивного ефекту як будь-якої реакції адресата. Так, А. Портер характеризує іронічний мовленнєвий акт як такий, що досягає перлокутивного ефекту шляхом іллокутивного провалу [Porter 1993]. Залежно від способу впливу на адресата перлокутивний ефект тлумачиться також подвійно: або як зміна психічного стану адресата [Watts 1981, 32], або як зміна у свідомості і в поведінці відповідно до іллокуції чи незалежно від неї [Почепцов 1986; Чахоян, Невзорова 1986]. Л. Безугла звертає увагу ще на один важливий аспект перлокуції – її визначеність / невизначеність інтенцією. Дослідниця трактує перлокутивний акт як інтендований вплив мовця на думки, почуття й дії адресата або третьої особи через локутивний або іллокутивний акти. Вона вважає, що провідним критерієм наявності в акті перлокутивного значення є інтенційність впливу. Якщо вплив входить до інтенції мовця як перлокутивна ціль, то ми говоримо про перлокутивне значення. Якщо вплив має місце незалежно від інтенції мовця, то він кваліфікується як *перлокутивний наслідок* (perlocutionary sequel), виділений ще Дж. Сьорлем [Дискурс як... 2005, 139].

Американський логік Дж. Сьорль у книзі «Мовленнєві акти» 1969 р. виокремив у складі мовленнєвого акту вимову, пропозицію, яка здійснює

референцію та предикацію й описується на підставі глибинних структур, а також іллокуцію, віднісши перлокуцію за межі мовлення [1986, 152]. Не випадково, у дальших розробках мовленнєвих актів деякі дослідники відносили перлокутивний акт і значення до сфери психології [Чахоян, Невзорова 1986, 17]. Дж. Сьорль відмежував перлокуцію від перлокутивних наслідків: перлокуція, на його думку, входить до інтенції мовця як перлокутивна ціль, а перлокутивний наслідок не залежить від інтенції [1986]. Він висунув перспективні ідеї *іллокутивної сили* (force) як функції мовленнєвого акту й пов'язаного з нею поділу прямих і непрямих мовленнєвих актів [1986, 197]. У 1992 р. Дж. Сьорль висловив сумніви щодо можливості застосування теорії мовленнєвих актів до аналізу розмови, яка, на його думку, має якусь іншу структурацію, що стало першим кроком до теорії дискурсу. Уведення ним двох нових категорій: фону як ситуативного контексту й колективної інтенційності [Searle 1992] – ще більше наблизило його концепцію до дискурсології.

Розробники теорії мовленнєвих актів запропонували різноманітні класифікації актів мовлення. Дж. Остін розмежував 5 класів мовленнєвих актів за іллокутивною силою: 1) вердиктиви – акти рішення, думки, оцінки, схвалення; 2) екзерсітиви (exercise – англ. «здійснювати, використовувати, виявляти») – акти наказу, примусу, попередження, поради, призначення; 3) комісиви (англ. commitment – «зобов'язання») – акти обіцянки; 4) бехабітиви (англ. behave «поводитися» і habit – «звичка») – акти вибачення, похвали, співчуття, сварки, привітання; 5) експозітиви (англ. exposition – «тлумачення, пояснення, опис, показ») – акти ролі висловлення мовця в розмові (*Я доводжу, визнаю, відповідаю, припускаю*). Запропонована ним класифікація була непослідовною й дифузною, не враховувала різницю перформативних компонентів висловлень у межах одного типу мовленнєвих актів. Американський логік Дж. Сьорль у книзі «Мовленнєві акти» 1969 р. критично оцінив запропоновану Дж. Остіном класифікацію мовленнєвих актів і запропонував власний поділ актів залежно від іллокутивної мети, напрямів пристосування, виражених психологічним станом мовця, на: 1) репрезентативи, або асертиви, які зобов'язують мовця відповідати за істинність висловлення (*хвалитися, скаржитися*); 2) директиви – акти спонукання, наказу, прохання, поради; 3) комісиви – зобов'язують мовця виконати обіцянку; 4) експресиви – передають психологічний, емоційний стан мовця згідно з етикетом (співчуття, вітання, вибачення); 5) декларативи – установлюють відповідність між пропозиційним змістом висловлення й реальністю, регламентовану соціальними конвенціями (призначення на посаду, присвоєння імен, звань, винесення вироку тощо).

Дж. Сьорль розробив також концепцію ***прямих*** і ***непрямих*** мовленнєвих актів, визначивши другі як такі, іллокутивний тип котрих не збігається з іллокутивною силою: мовець передає інший зміст, ніж той, який він реально позначає [1986, 197]. Й. Мейбауер, слідом за Дж. Сьорлем, підкреслював, що прямі мовленнєві акти передають дослівну семантику, а непрямі – недослівний зміст, який не збігається за іллокутивним типом з іллокутивною інтенцією

[Meibauer 1986, 31]. Непрямі мовленнєві акти ґрунтуються на правилі імплікації: експліцитно передається один зміст, а імпліцитно закладається інший. Саме тому дослідники розрізнюють іллокутивну силу (намір, інтенцію) й іллокутивний мовленнєвий акт як іллокуцію самого акту. Наприклад, *Я б на твоєму місці зробив би це* (іллокутивна сила – директив, іллокутивний акт – репрезентатив). Адресат переосмислює або іллокутивну силу, або пропозиційний компонент, або обидва одночасно [Безуглая 1999, 5]. М. Нікітін в описі прагмасемантичної природи непрямого мовленнєвого акту демонструє розбіжність експліцитних й імпліцитних інтенцій як невідповідність іллокутивних сил та іллокутивного акту. Дослідник підкреслює, що імпліцитні інтенції мовець будує на грі, взаємодії експліцитної інтенції зі змістовим тлом мовлення [1997, 729]. Він звертається до причин такої гри: в одному мовленнєвому акті непрямого способу реалізації М. Нікітін виділяє дві іллокутивні сили: спрямовану на непрямий спосіб представлення змісту та силу, що формує зміст, тобто силу вербалізації й силу смислопородження.

Інший аспект непрямого акту закладений, на думку деяких дослідників, у явищі суміщення різних типів мовленнєвих актів із позицій кількох слухачів, у тому числі сторонніх учасників спілкування [Кларк, Карлсон 1986, 270-321]. Такий підхід полягає в тому, що для кожного з учасників іллокутивний тип висловлення може бути різним, але мати лише одну іллокутивну силу. Г. Кларк і Т. Карлсон наводять приклад репліки Отелло Дездемоні в присутності Яго й Родриго: *Підемо, Дездемона*. Такий акт для сторонніх учасників є інформативом, хоч для Дездемони це висловлення є проханням. Такий аспект аналізу мовленнєвих актів є надзвичайно перспективним, оскільки інтенція мовця не завжди спрямована лише на безпосереднього адресата, а й на всіх присутніх. Нерідко акти, що адресовані одному адресатові, спрямовані на іншого, нібито стороннього слухача (наприклад, у ресторані жінка у присутності офіціанта звертається до свого супутника: *Сюди б солі*, однак принести сіль повинен офіціант).

Класифікація мовленнєвих актів залишається однією з головних проблем не лише їх теорії, а й комунікативної лінгвістики в цілому. Суттєвому уточненню підлягають класифікації фундаторів теорії мовленнєвих актів, створюються нові на підставі параметрів перформативності, психологічного стану мовця, постактової інтенції, статусів мовця і його партнера, імпліцитності і т. ін. (Д. Вундерліх, Дж. Ліч, Т. Баллмер, В. Бренненштуль, Д. Вандервекен, Дж. Версурен, М. Бірвиш, Ж. Фоконьє, Ф. Реканаті, Ф. Кифер, В. Мотч, З. Вендлер, А. Вежбицька, Г. Почепцов, В. Богданов, Ю. Апресян, М. Гловинська й ін.).

Т. Баллмер і В. Бренненштуль поділяють мовленнєві акти за спрямуванням впливу на: зміни у фізичному контексті (*казати, писати, побажати*), ментальному контексті (*повідомляти, підкреслювати, проклинати, наказувати, нагадувати*), зміни соціальних станів (*призначати, звільняти, дякувати, хвалити*), мовного контексту (*перекладати, реферувати, називати, вказувати, переривати*) [Ballmer, Brennenstuhl 1981]. У праці К. Баха та Р. Харніша представлено

розмежування інституційних і неінституціних мовленнєвих актів [Bach, Harnish 1979]. Ю. Апресян подає детальну класифікацію перформативів, виокремивши спеціалізовані повідомлення та твердження, зізнання, обіцянки, пропозиції та поради, прохання, заборону й дозвіл, вимогу та наказ, попередження та пророкування, згоду й заперечення, схвалення, осуд, прощення, ритуали, найменування та призначення, акти відчуження, відміни, відмови тощо [1995, 2-12]. Оригінальною є класифікація мовленнєвих актів російського лінгвіста В. Карасика (поділ на статусно-марковані із заданою позицією (статусно-фіксовані) і позицією, що залежить від ситуації (статусно-лабільні); і статусно нейтральні, що не залежать від статусів комунікантів) [2002а]. У вітчизняних лінгвістичних студіях найбільш визнаною є класифікація Г. Почепцова – засновника Київської прагмалінгвістичної школи (дослідник виділяв констатив як твердження факту, промісив як обіцянку, менасив як загрозу, директив як наказ (ін'юнктив) або прохання (реквестив), квеситив як питання і т. ін.). Непрямі мовленнєві акти він розглядав як прагматичне транспонування речень. Наприклад, вживання констатива з реквестивною іллокутивною силою [Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981, 279].

У 80-ті р. р. теорія мовленнєвих актів набуває нових дослідницьких орієнтирів і намагається усунути недоліки й неясності концепції її фундаторів. Не заперечуючи значущості теорії мовленнєвих актів, В. Дем'янков наголошував на її пунктирному характерові й підкреслював, що «в сучасній зарубіжній лінгвістиці про теорію мовленнєвих актів поки ще зарано говорити як про завершену наукову концепцію [Новое в зарубежной лингвистике 1986, 234]. Дослідники відмічають недостатність теорії мовленнєвих актів як базисного концептуального апарату для побудови прагматичної теорії вербального спілкування, пояснюючи це, по-перше, неможливістю завжди співвідносити мовленнєвий акт лише з одним його типом, оскільки навіть у тривіальній бесіді за допомогою того самого висловлення мовці часто-густо суміщають одночасно кілька дій; по-друге, звуженням діапазону умов висловлення за допомогою інвентарю перформативних речень; по-третє, відсутністю аналізу саме взаємодії комунікантів при абсолютизації інтенційної позиції мовця; по-четверте, статичністю загального підходу теорії мовленнєвих актів, ігноруванням динамічної та стратегічної природи живого мовлення, його внутрішньої логіки розвитку тощо [Франк 1986, 363-365].

Теорія мовленнєвих актів наприкінці 80-х років отримала прагматичну орієнтацію та звернула увагу на обидва аспекти мовленнєвого акту – іллокуцію й перлокуцію. О. Почепцов розглядає їхнє співвідношення у вигляді схеми [1986, 54-57] *(див. схема 1)*. Схема представляє невіддільність іллокутивного та перлокутивного актів; «перлокутивний акт, на відміну від іллокутивного акту, пов'язаний не просто з локутивним актом, а з локутивно-іллокутивним гіперактом» [1986, 58]. Крім того, розмежування перлокутивного акту як мовленнєвого впливу на об'єкт і перлокутивного ефекту як досягнення іллокутивною силою успіху дає змогу розглядати неуспішні акти з позицій адресанта, що отримало подальший розвиток у лінгвопрагматиці.

Схема 1. Модель О. Почепцова

Протягом останніх десятиліть теорія мовленнєвих актів накопичила значний теоретичний потенціал, який застосовується в лінгвопрагматиці, дискурсології та комунікативній лінгвістиці взагалі. Головними її напрямами є опис успішності / неуспішності, конвенційності / неконвенційності, інтенційної визначеності / невизначеності мовленнєвих актів, спроби їхньої класифікації, дослідження складних мовленнєвих актів, аналіз засобів локуції різних типів актів, їхньої психолінгвістичної природи, багатошарової природи перлокуції і т. ін. [Падучева 1985; Почепцов 1986; Чхетіані 1986; Карабан 1989; Тарасов 1992; Porter 1993; Callebaut 1994; Moeschler et all 1996; Минкин 1997, 1999; Шевченко 1998, 1999, 2000; Безуглая 1999, 2002; Андриенко 1999; Ейгер, Шевченко 2000; Marku 2000; Meibauer 2001; Wagner 2001; Гловинская 2002; Дискурс як... 2005].

3. Комунікативна ситуація, комунікативний акт, дискурс.

Комунікація є процесуальною величиною, а субстанціональний характер їй надає поняття комунікативної ситуації, функціонально самостійними модулями якої є, по-перше, комуніканти із властивими їм знаннями, мотивами, установками, інтенціями, стратегіями й синхроністичністю (К. Юнг) їхнього колективного позасвідомого; по-друге, текст, повідомлення; по-третє, інтеріоризована колективною свідомістю народу сфера буття з урахуванням її змін у часі та просторі з огляду на можливу дискретність інформаційного обміну; по-четверте, семіотичний універсум, до яких залучені комуніканти й текст [Селиванова 2002]. Дослідники виокремлюють ще складники каналу, коду комунікації, шуму, фільтрів, контексту, які, на нашу думку, є приналежністю окреслених модулів, сформованих у результаті їхньої синергетичної взаємодії. ***Комунікативна ситуація*** є онтологічною формою організації комунікативного процесу, яка характеризується замкненістю, цілісністю, динамічністю. Комунікативна ситуація має всі ознаки складної, нелінійної, нерівноважної суперсистеми, яка перебуває у стані переходу від хаосу до порядку і далі до нового порядку, детермінованої ззовні та внутрішньо як деструктивними чинниками, так і параметрами самоорганізації. Останні сприяють взаєморозумінню комунікантів, гармонізації їхньої свідомості, комунікативній кооперації.

У теорії мовної комунікації по-різному розглядають співвідношення комунікативної ситуації, комунікативного акту й дискурсу. Російська дослідниця В. Красних відмічає: «У сучасному мовознавстві термін «комунікативний акт» тлумачиться доволі широко: від обміну текстами, вимовленими усно або написаними у прийнятій мовній системі, до рольової ситуації, у якій ролі регламентовані соціальним і національно-культурним середовищем, яке регулює за допомогою мовних і немовних стереотипів ієрархію мотивів і, відповідно, особистісних смислів комунікантів» [2001, 193]. Комунікативний акт не є тотожним мовленнєвому актові і являє собою фрагмент комунікації, ядром якого є цілісний текст. На думку дослідниці, комунікативний акт має два плани, два складники: ситуацію як фрагмент об'єктивно існуючої реальності, частиною якої може бути і вербальний акт, і дискурс – вербалізована мовномисленнєва діяльність, що містить не лише власне лінгвістичні, а й екстралінгвістичні компоненти. У кожному комунікативному акті вона виокремлює: 1) екстралінгвістичний аспект; конситуацію – умови спілкування та його учасники; 2) семантичний аспект; контекст – імпліцитно чи експліцитно виражені смисли, реальні, що є частиною ситуації, відображені в дискурсі й актуальні для даного комунікативного акту; 3) когнітивний аспект; пресупозицію – зону перетину індивідуальних когнітивних просторів комунікантів, разом з уявленнями про конситуацію; 4) власне лінгвістичний аспект; мовлення – результат безпосереднього продукування мовлення комунікантами [Красных 2001, 194-195].

Однак, на нашу думку, ***комунікативний акт*** як процес комунікації в певній ситуації спілкування не може містити предметне підґрунтя спілкування – конситуацію, а лише бути опосередкованим нею. До того ж сама номінативна структура терміна вказує на процес. Стосовно залучення до акту дискурсу, треба вказати на його багатозначність у науковій літературі, а його тлумачення у книзі В. Красних як діяльності аж ніяк не є обґрунтованим, оскільки незрозумілим є екстралінгвістичний складник дискурсу як вербалізованої діяльності (чи не є цей складник конситуацією?). Розглядаючи частину конситуації у вигляді вербального акту, дослідниця сама собі суперечить. На нашу думку, комунікативна ситуація організована саме на підставі діяльнісного процесу інформаційного обміну та впливу – комунікативного акту, тому вона ширша за нього і містить разом із вербальним повідомленням (текстом) інші складники (комунікантів із фондом їхніх мовних й екстралінгвальних знань, умови спілкування тощо).

Співвідношення комунікативної ситуації з дискурсом залежить від тлумачення останнього терміна. ***Дискурс*** (від фр. discours – мовлення, у лат. discursus – блукати, розгалуження, розростання, коловорот) у сучасній науковій літературі має переважно чотири значення: 1) зв'язний текст у контексті численних супровідних фонових чинників – онтологічних, соціокультурних, психологічних тощо; текст, «занурений» у життя; 2) замкнута цілісна комунікативна ситуація (подія), складниками якої є комуніканти й текст як знаковий посередник, зумовлена різними чинниками, що опосередкують спілкування й розуміння (соціальними, культурними, етнічними і т. ін.);

3) стиль, підмова мовного спілкування; 4) зразок мовленнєвої поведінки в певній соціальній сфері, що має певний набір змінних. Інші значення дискурсу трапляються значно рідше і переважно в нетермінологічному вживанні.

Вісім дефініцій дискурсу подає швейцарський дослідник П. Серіо, посилаючись на книгу французького вченого Д. Мангіно [Квадратура смысла 1999, 26-27]. Російський лінгвіст М. Макаров виокремлює три типи координат визначення сутності дискурсу: з боку формальної інтерпретації дискурс – це утворення більш високого рівня, ніж речення; з боку функціональної інтерпретації це уживання мови у всіх її різновидах; із боку ситуаційної інтерпретації це втілення засобів мови в оточенні соціальних, психологічних і культурних обставин спілкування особистостей [2003, 85-87].

Уведення до обігу мовознавства терміна «дискурс» належить американському лінгвісту дескриптивістської течії З. Харрису, який у 1952 р. на підставі впровадженого ним дистрибутивного аналізу здійснив спробу представити значення мовних одиниць як функцію дистрибуції, а дискурс розглядав як одну зі сторін дистрибуції на базі еквівалентності між фразами й ланцюжками фраз; як висловлення, надфразну єдність у контексті інших одиниць і пов'язаної з ними ситуації [Harris 1952]. Таке трактування визначило первинне спрямування аналізу дискурсу на дослідження послідовності речень, трансфрастичних одиниць, ланцюжків фраз в аспекті їхньої асемантичної дистрибуції. В. Дем'янков характеризував підхід З. Харриса як формалістичний, підкресливши, що прийоми З. Харриса націлені на вирішення двох взаємопов'язаних проблем: а) поширення методів дескриптивної лінгвістики за межі окремо взятого речення; б) співвідношення культури й мови, тобто мовної й немовної поведінки [1995, 280]. Д. Шиффрин вважає тлумачення дискурсу як «мови понад рівнем речення або сполуки» першим підходом до визначення цього терміна [Schiffrin 1994, 23]. Формальний підхід згодом був замінений смисловим (пор. дискурс – це «два або кілька речень, що перебувають у смисловому зв'язку» [Звегинцев 1976, 170]).

У лінгвістиці тексту 70-х р. р. терміни дискурсу й тексту, звичайно, ототожнювалися, що пояснювалося відсутністю в деяких європейських мовах слова, відповідного франко-англійському «дискурс», яке замінювалося терміном «текст». У словнику Т. Ніколаєвої термін «дискурс» має такі версії: «зв'язний текст; усно-розмовна форма тексту; діалог; група висловлень, пов'язаних між собою за змістом; мовленнєвий витвір як даність – письмовий та усний» [1978, 33]. Отже, аналіз дискурсу на той час у цілому збігався зі структуралістською граматикою тексту, лінгвістикою зв'язного тексту (В. Дресслер, П. Сьюрен, С. Шмідт, Р. Харвег, Р. Богранд, О. Москальська, І. Беллерт, Ф. Данеш та ін.). Дискурс розглядався на підставі тексту як текст у контексті різних фонових чинників; як вербальне представлення комунікативної події [Brown, Yule 1996; Арутюнова 1990]. Х. Відовсон визначає дискурс як текст плюс ситуація [Widdowson 1973, 56-65]. І. Штерн в українському енциклопедичному словнику 1998 р. також дотримується ключового слова «текст», визначивши дискурс як зв'язний текст у контексті багатьох конститутивних і фонових чинників – соціокультурних, психологічних і т. ін. [1998, 87].

Із метою усунення термінологічного збігу текст і дискурс інколи розмежовувалися на підставі способу знакової репрезентації – як письмовий текст і усний дискурс [Гальперин 1981, 18; Москальская 1981; Тураева 1986; Coulthard 1994]. Однак, як зауважує М. Макаров, «такий підхід просто не спрацьовує в ряді випадків, наприклад, доповідь можна розглядати одночасно і як письмовий текст, і як публічний виступ, тобто комунікативну подію [2003, 87]. У сучасній дискурсології й комунікативному напрямі лінгвістики тексту дискурс вживається як щодо письмових, так і усних текстів, дискурсивному аналізові підлягають навіть давні тексти [Arens 1994].

У 80-ті р. р. із метою розмежування тексту й дискурсу використовувалося розрізнення аспектів: мовного й мовленнєвого, мовного й соціального, статичного й динамічного відповідно. Цьому сприяли концепції, по-перше, Е. Бенвеніста, який уважав дискурс мовленням, невіддільним від мовця, протиставляв процес системі (пор.: «разом із реченням ми залишаємо сферу мови як системи знаків і вступаємо до іншого світу, світу мови як знаряддя спілкування, вираженням якого є дискурс» [Benveniste 1966, 129-130]); по-друге, Т. ван Дейка, який розглядав текст як статичний об'єкт, а дискурс – як комунікативну подію, спосіб актуалізації тексту в певних ментальних і прагматичних умовах [Dijk 1981]; і, по-третє, К. Пайка, який розробив дистрибутивно-таксономічну модель мовленнєвої поведінки, найвищим рівнем якої вважав комплексні мовленнєві структури, а дискурс кваліфікував як результат процесу взаємодії в соціокультурному аспекті [Pike 1967, 517]. Т. ван Дейк наголошував на тому, що «дискурс, у широкому розумінні слова, є складною єдністю мовної форми, значення й дії, яка найкращим чином могла б бути охарактеризована за допомогою поняття комунікативної події або комунікативного акту [...]. Мовець і слухач, їхні особистісні й соціальні характеристики, інші аспекти соціальної ситуації, безсумнівно, відносяться до такої події» [1989, 121-122]. Під впливом теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, когнітивної лінгвістики аналіз дискурсу отримав функціональне спрямування, а дискурс почав розглядатися як комунікативна подія, ситуація, що інтегрує текст з іншими її складниками, зокрема, екстралінгвальними, соціальними й референційними чинниками (обставинами, часом, простором комунікації), когнітивними та психологічними чинниками, які опосередкують взаємодію учасників спілкування, їхні мотиви, цілі та стратегії. Дж Ліч уводить ще і складник повідомлення: «Текст реалізується в повідомленні, за допомогою якого здійснюється дискурс» [Leech 1983, 59].

У такому розумінні дискурс отримав подійно-ситуативний аспект, розширивши власну структуру за рахунок суб'єкта комунікації, адресата, моменту висловлення й певного місця висловлення [Nunan 1993, 6-7]. Російський мовознавець А. Кібрик трактує дискурс як «комунікативну ситуацію, що включає свідомість комунікантів (партнерів спілкування) і текст, що створюється у процесі спілкування» [1994, 126-139]. Г. Почепцов, слідом за Р. Ходжем і Г. Крессом, уподібнює розбіжність між текстом і дискурсом різниці між реченням і висловленням: висловлення поєднує саме речення із соціальним контекстом його використання, такі самі відношення повторюються

на вищому рівні в тексті та дискурсі [1996, 75] (пор.: «Дискурс – це висловлення, що розглядається з точки зору дискурсного механізму, який ним керує» [Квадратура смысла 1999, 27]). Американська дослідниця Д. Шиффрин пропонує визначати дискурс як інтегративно контекстуалізовані висловлення, усні й письмові [Schiffrin 1994, 41].

Ототожнення дискурсу в цьому значенні з комунікативною ситуацією в системній організації всіх її складників [Сидоров 2008, 16-17] визначає спроби встановлення його істотних визначальних рис. Г. Почепцов наголошує, що дискурс повинен відповідати нормам мовної ситуації, комунікативної ситуації й соціальної ситуації [1996, 76]. Г. Кук виокремлює три контексти дискурсу: текстуальний, соціальний і психологічний [Cook 1990, 1]. З огляду на підґрунтя виникнення терміна першою рисою дискурсу вважається контекстуальність, що розглядається В. Дем'янковим як сукупність викладених подій, їхніх учасників, перформативної інформації й не-подій, тобто обставин, що супроводжують події; фону, який їх пояснює; оцінки учасників подій, інформації, що співвідносить дискурс із подіями. Контекстуальність визначається не стільки послідовністю речень, скільки спільним для мовця й інтерпретатора світом [1982, 7]. Друга риса дискурсу – його особистісність – кваліфікується як двобічна й визначається спільним для адресанта й адресата світом, взаємодією їхньої індивідуальної свідомості. П. Серіо вважає суб'єкт висловлення, який набуває чинності лише в акті висловлення, категорією дискурсу, «реальністю мовлення» [Квадратура смысла 1999, 16]. У дискурсі комунікант репрезентує себе як особистість, власну свідомість і світогляд (такий аспект особистісності розробляється сучасною дискурсивною психологією [Ушакова 1997]). Третьою рисою є процесуальність дискурсу, закладена у спільній діяльності комунікантів, що розробляють його структуру [Jucker 1995, 124], у поєднанні фаз породження висловлення та його рецепції [Бисималиева 1999, 83]. У сучасній дискурсивній психології наголошується на діяльнісності дискурсу як процесу [Brown, Yule 1983, 24]: дискурсом називають соціальну діяльність в умовах реального світу (Д. Едвардс, Дж. Поттер, М. Уезерел). Діяльнісність дискурсу визначає його динамічність та континуальність [Searle 1992, 21]. Дискурс характеризується телеологічністю (четверта риса) як ситуація соціокультурної взаємодії: від співвідношення цілей комунікантів залежить тип комунікативної взаємодії, перебіг комунікативного акту. Т. ван Дейк вважав характерними рисами такої ситуації інтереси, цілі та стилі [1989, 53]. П'ята риса дискурсу – це замкненість його структури за умови відкритості текстової інформації. Замкненість дискурсу полягає в перетворенні ситуації на інший дискурс за умови розриву комунікативної ситуації сторонньою особою, яка переформатує взаємодію, цілі, стратегії тощо. Інші риси дискурсу випливають із його розгляду як синергетичної системи, що має ознаки нелінійності, нерівноважності, здатності до самоорганізації, діалогічності [Селиванова 2002].

Наступне значення дискурсу запропоноване Ю. Степановим, який на підставі праці франко-швейцарського дослідника П. Серіо роз'яснює його трактовку дискурсу як «особливого використання мови [...] для вираження

особливої ментальності, у даному випадку також особливої ідеології; особливе використання зумовлює активізацію деяких рис мови і, насамкінець, особливої граматики й особливих правил лексики» [1996, 38-39]. Ю. Степанов вважає, що дискурс не може ототожнюватися зі стилем – дискурс є деякою підмовою в мові, можливим альтернативним світом у світі мови. Це, на його думку, змінює вихідну тезу про мову як систему на положення про мову як систему різних систем. За дискурсом стоїть особливий світ, за яким постає особлива граматика, особливий лексикон, особливі правила слововживання, особлива семантика, а також власний ідеальний адресат, що являє собою, за словами П. Серіо, конститутивну рису дискурсу [Степанов 1996, 42-44]. Таке розуміння дискурсу виходить із розробок проблеми мови та влади, політичного дискурсу на засадах конструктивізму, який трактує людину як насамперед інтерпретуючу істоту. Дійсність конструюється соціально, у процесі свого генезису поєднуючи інтерпретативну активність індивіда з історично сформованими контекстами й динамікою соціуму. [...] У процесі соціалізації індивід засвоює наявний у даному соціумі «універсум спільних смислів», починає власну інтепретативну діяльність й адаптується до соціальної дійсності зовнішнього світу [Макаров 2003, 60]. Соціальні практики зумовлюють і творять дискурсивні практики. Під впливом панівної ідеології формується панівний дискурс, що впливає на інтерпретацію індивідів.

Четверте значення дискурсу пов'язане з розробкою проблеми дискурсивних інваріантів. Дискурс трактується як комунікативно-прагматичний зразок мовленнєвої поведінки, що здійснюється в певній соціальній сфері й має відповідний набір змінних: соціальних норм, відношень, ролей, конвенцій, показників інтерактивності [Сухих, Зеленская 1998, 8-11]. Головною ознакою дискурсу в такому розумінні є регулярність співприсутності мовця та слухача, їхньої інтеракції [Протасова 1999], стандартність певних канонів: жанрових, інтерактивних, структурних, інтенційно-прагматичних. Це значення дискурсу в сучасній комунікативній лінгвістиці проектується у проблематику лінгвістичної генології (лінгвогенристики), що досліджує такі зразки як мовленнєві жанри.

Ми застосовуємо як базове друге значення дискурсу як комунікативної події, що онтологічно існує як цілісна комунікативна ситуація на підставі процесуальності комунікативного акту. Таке тлумачення передбачає встановлення інваріантних ознак дискурсу – його категорій. Категорійний аспект дискурсу через багатозначність і розмитість ключового поняття є практично не розробленим у комунікативній лінгвістиці, хоч деякі начерки в науковій літературі наявні. Приміром, російський дослідник В. Карасик оперує чотирма групами категорій дискурсу: 1) конститутивними (відносною оформленістю, тематичною, стилістичною та структурною єдністю, відносною смисловою завершеністю); 2) жанрово-стилістичними (стильовою приналежністю, жанровим каноном, клішованістю, мірою ампліфікації / компресії); 3) змістовими (адресністю, образом автора, інформативністю, модальністю, інтерпретованістю, інтертекстуальною орієнтацією); 4) формально-структурними (композицією, членуванням, когезією) [1998; 2002a]. М. Макаров виокремлює категорії зміни

комунікативних ролей, комунікативної стратегії розгортання дискурсу, когезії й когерентності, метакомунікації і дейксиса [2003, 190-201]. У монографії «Основы лингвистической теории текста и коммуникации» ми запропонували ряд ***текстово-дискурсивних категорій***, які інтегрують текст з іншими складниками дискурсу. Це категорії цілісності, дискретності, інформативності (із підкатегоріями фактуальності, концептуальності, підтексту, аксіологічності, емотивності), зв'язності, континуума (із підкатегоріями прогресії, стагнації, часу та простору), референційності, антропоцентричності (адресантності, адресатності), інтерактивності (із підкатегоріями інтенційності, стратегічності, інтерпретанти, ефективності) й інтерсеміотичності [Селиванова 2002, 191-239].

4. Проблема моделювання комунікативної ситуації.

Вивчення роботи функціональних підсистем дискурсу й розуміння його природи може бути здійснене за допомогою моделювання – формалізованого та спрощеного представлення комунікативної ситуації в сукупності всіх її складників та процесів, що опосередкують комунікативний акт. Р. Барт назвав скандальною ситуацію в науці, коли існує безліч способів найдокладнішим образом описати відчужений від людини завершений продукт його мовної діяльності, але немає жодної скільки-небудь задовільної моделі живого продукування усного тексту, виникнення невловимої структури дискурсу [Барт 1989, 503].

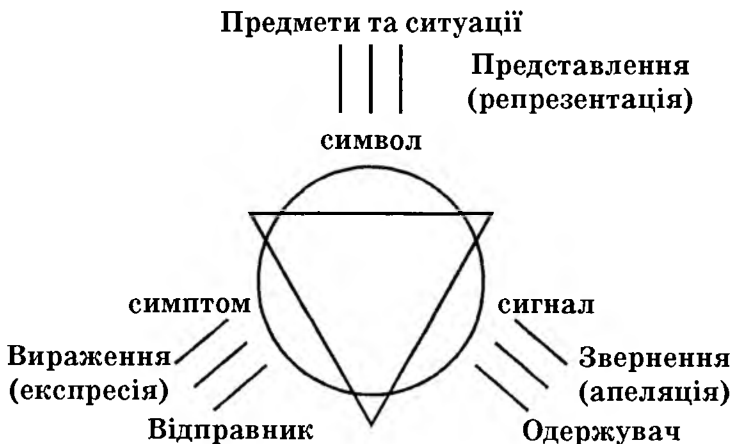
Модель комунікативної ситуації (дискурсу) являє собою системну кореляцію певних складників, взаємодія яких сприяє інформаційному обміну та комунікативному впливу. Головними предметними компонентами моделей комунікації є комуніканти та текст (повідомлення). Як зазначає Є. Сидоров, «злиття діяльностей комунікантів у єдиний комунікативний процес здобуває буттєву, речовинну, предметно-знакову форму в тексті. Текст бере участь в обміні комунікативною діяльністю як предметно-знаковий носій обміну [...], у ньому «зливаються» обидві комунікативні діяльності у вигляді сполученої знакової моделі» [1987, 69].

Попередниками комунікативних моделей були моделі семіозису, зокрема, семіотичні трикутники Г. Фреге, К. Огдена й А. Ричарда, чотирьохкомпонентна модель Ч. Пірса і п'ятикомпонентна схема його послідовника Ч. Морриса (детальніше див. розділ 3).

Модель К. Бюлера. Першою комунікативною моделлю можна вважати модель знака австрійського психолога й лінгвіста К. Бюлера *(див. схему 2)*. У книзі «Теорія мови», написаній у 1921 р. і виданій лише у 1934 р., він пропонує концепцію мови як органона, яка ґрунтується на вченні Платона про мову як organum для того, щоб одна людина могла повідомити іншій щось про речі навколишнього світу. Учений звертається до феномена мовлення, що, за його словами, «постійно виникає і при взаємодії між Я и ТИ або в об'єднанні МИ, де це відбувається доволі регулярно. Однаково далекі від істини закону всі занадто узагальнені правила мудрих учителів, які займаються цим мінливим, подібно погоді, явищем людського мовлення» [1993, 30].

К. Бюлер представляє власну модель повної конкретної мовної події в сукупності з життєвими обставинами, у яких воно зустрічається певною мірою регулярно [1993, 34-38]. Дослідник розміщує мову в центрі простору, в оточенні предметів і ситуацій, відправника й одержувача, які взаємодіють із мовою на підставі функцій репрезентації, експресії й апеляції відповідно.

Схема 2. Модель знака К. Бюлера

Коло в середині, за К. Бюлером, символізує конкретне мовне явище, три змінних чинники покликані підняти його трьома різними способами до рангу знака. «Три сторони накресленого трикутника символізують ці три чинники. Трикутник є дещо меншим, ніж коло (принцип абстрактивної релевантності). З іншого боку, він виходить за межі кола, що вказує на доповнення чуттєвого досвіду апперцепцією. Безліч ліній символізують семантичні функції (складного) мовного знака. Це символ з огляду на співвіднесення із предметами і станом речей; це симптом (прикмета, індекс) на підставі своєї залежності від відправника, внутрішній стан якого він виражає; і сигнал у силу свого звернення до слухача, чиєю зовнішньою поведінкою або внутрішнім станом він керує так само, як й інші комунікативні знаки» [1993, 34].

До К. Бюлера мова як семіотична система насамперед пов'язувалася з репрезентаціями навколишнього предметного світу та світом понять. Щоправда, приблизно одночасно з написанням і виданням «Теорії мови» К. Бюлера у «Тезах Празького лінгвістичного гуртка» обґрунтовувалися такі функції мови, як соціально обумовлена, інтелектуалізована й афективна (вираження емоцій поза зв'язком зі слухачем), поетична, спрямована до самого знаку, яка вивчалася в поєднанні з поетичним стилем літературної мови. К. Бюлер першим утілив у знакові мови функцію вираження внутрішньої сутності людини та функцію керування поведінкою іншої людини як впливу на неї [1993, 40]. Репрезентаційна функція мови розглядалася К. Бюлером відповідно до концепції Ф. де Соссюра про довільність мовного знака. Однак,

полемізуючи із Ф. де Соссюром у питанні про незалежність мови від окремого мовця, К. Бюлер вважав, що це положення діє лише в певних межах: воно не реалізується при тому ступені свободи, коли здійснюється справжнє «наділення значенням» мовного знака або коли людська спільнота приймає інновації мовців, які творчо ставляться до мови» [1993, 57]. Тим самим К. Бюлер висунув перспективну тезу про інтерсуб'єктність мовлення, його конкретність відповідно до учасників мовного акту.

Тринадцятьма роками раніше видання книги К. Бюлера, але приблизно одночасно з її написанням у США було видано одну з найвідоміших не лише в американській лінгвістиці, а й у світовому мовознавстві наукових праць – монографію Е. Сепіра «Мова». Е. Сепір, учений широкого профілю, розглядав мову зважаючи на теоретичний доробок інших гуманітарних наук. В. Алпатов відзначає: «Такий широкий підхід до предмета досліджень виділяв ученого не тільки серед американських лінгвістів, а й узагалі серед мовознавців його епохи. Навіть празькі лінгвісти, які систематично виходили за межі внутрішньої лінгвістики, не займалися настільки різноманітним колом проблем» [1998, 210]. Е. Сепір не розробляв комунікативної моделі, більше того, він навіть уважав, що комунікативний аспект мови перебільшений, однак важливим для проблеми моделювання комунікації є виокремлення ним функцій мови: головної – *символічної*, як засобу позначення будь-яких об'єктів; похідної від неї *комунікативної*, *експресивної*, що визначає як вираження себе мовцем, так і інтерпретацію його мовлення адресатом; *соціальної*, яка солідаризує людину з її співтовариством і встановлює контакти в ньому (пор. фатичну функцію у Р. Якобсона), *соціально-культурної*, що зберігає й відтворює культуру, і, нарешті, функцію *впливу*. Такий підхід до розгляду мови був досить плідним і вагомим для дальших розробок проблем комунікації й комунікативного моделювання.

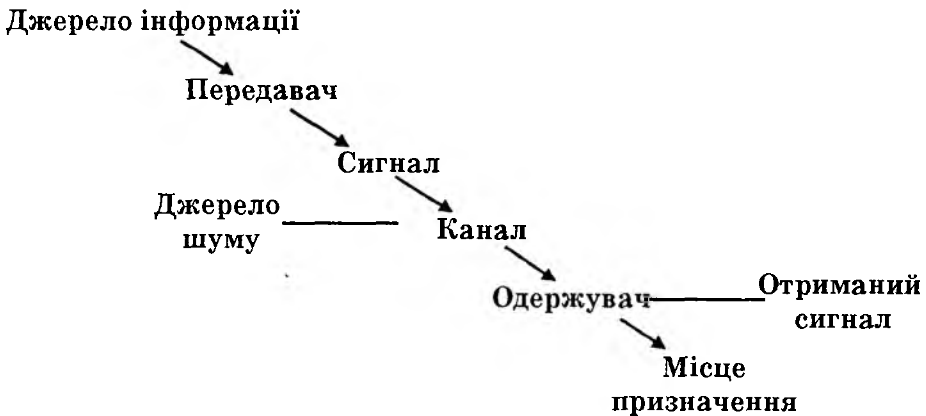
Технічна модель передачі інформації У. Вівера та К. Шеннона.

У 1949 р. американські математики У. Вівер і К. Шеннон запропонували технічну метамодель передачі інформації, своєрідну контактно-релейну схему [Shannon, Weawer 1949] (у СРСР подібні дослідження проводилися академіком А. Колмогоровим). Мовну комунікацію вони сприймали під кутом зору технократичних постулатів, популярних на той час при розгляді процесів інформаційної передачі. У. Еко цитує слова У. Вівера: «Коли я з кимсь розмовляю, мій мозок служить джерелом інформації, а мозок мого співрозмовника – адресатом, мій мовленнєвий апарат – передавачем, його вухо – приймачем» [1998, 36]. Ця модель посприяла тому, що, як зазначає М. Макаров, розгляд «мовної комунікації як (де)кодування думок у звуках так глибоко вкоренилася у західній культурі [...], що стало просто неможливим ставитися до неї як до гіпотези, метафори, а не як до абсолютного факту. [...] Поширення кодової моделі в антропології, філології, соціології й інших соціальних науках стало справді «загальним місцем» у Європі та Північній Америці» [2003, 34]. Є. Сидоров цілком слушно зауважує: «Поняття кодування й декодування значно програють поняттю діяльнісності (мовленнєвій діяльності) не стільки за обсягом змісту, але за пояснювальною силою,

оскільки в поняттях кодування й декодування немає нічого, що вказувало б на характер спонукання суб'єкта до продукування або смислового сприйняття висловлення, на співвіднесеність цих процесів із дійсністю, на їхню доцільність тощо» [2008, 16].

Технічна схема передбачала наявність двох сигналів (від передавача й отриманого сигналу), що було позитивним з огляду на тогочасну монологічну тенденцію до ототожнення інформації, що передається і сприйнятої адресатом. Згідно зі схемою викривлення сигналу відбувалося в каналі через наявність технічного шуму *(див. схему 3)*.

Схема 3. Модель У. Вівера та К. Шеннона

Як наголошує Є. Тарасов, «до моменту появи в науковій літературі цієї схеми лінгвістика не мала розвиненого понятійного апарату для аналізу мовного спілкування, тому що мовне спілкування традиційно перебувало на периферії або взагалі за межами дослідницьких інтересів мовознавців» [Общение. Текст. Высказывание 1989, 20]. Технічна схема У. Вівера та К. Шеннона послужила одним зі стимулів звернення лінгвістики до проблем мовної комунікації. Однак ця модель не змогла адекватно описати реальні процеси комунікації природною мовою, адже розуміння передбачає значно більше, ніж просте декодування, й інтерпретація повідомлення цим не обмежується [Макаров 2003, 35]. Неоднозначне тлумачення в подальших розробках отримали деякі складники цієї моделі, які стали розглядатися суто з лінгвістичних позицій. Так канал зв'язку в лінгвістиці почав кваліфікуватися не тільки як фізичне середовище проходження сигналу, а і як соціальне, історичне й культурне середовище передачі змісту [Мороховский и др. 1991, 15]. Уточнювалося також розуміння компонента шуму. Поняття шуму в акустиці й радіоелектроніці розглядалося як явища різної природи, обумовлені факторами зовнішнього та внутрішнього порядку: дробовим ефектом, безладними звуковими коливаннями, фліккер-ефектом, тепловим і космічним випромінюванням і под. Комунікативний шум є явищем іншого типу й може виникати не лише в каналі, й у коді (як про це писав Р. Якобсон), у повідомленні, формуватися на підставі розбіжності цілей, тезаурусів партнерів спілкування тощо.

Модель Р. Якобсона.

Функціональний підхід до мови та семіотичного процесу празьких лінгвістів, К. Бюлера й Е. Сепіра був транспонований на комунікацію Р. Якобсоном. Уже працюючи у США, дослідник запропонував модель комунікативного акту, яка містила шість функціонально забезпечених компонентів (базисних функцій комунікації) [1985, 317]. Модель описана Р. Якобсоном в одній зі статей «Лингвистика и теория связи» 1961 р. і пізніше в роботі «Лингвистика и поэтика» [1975] *(див. схему 4).*

Схема 4. Модель Р. Якобсона

	Контекст	
Адресант	**Повідомлення**	**Адресат**
	Контакт	
	Код	

Р. Якобсон охарактеризував свою модель так: «Ми аналізуємо повідомлення з урахуванням усіх факторів, що стосуються нього, таких, як властивості повідомлення самого по собі, його адресанта й адресата – реального або передбачуваного адресантом реципієнта. Ми вивчаємо характер контакту між цими двома учасниками мовного акту; ми прагнемо виявити код, спільний для адресанта й адресата; ми намагаємося знайти характерні спільні риси, а також відмінності між операціями кодування, здійснюваними адресантом, і здатністю декодування, притаманною адресатові. Урешті-решт, ми намагаємося визначити місце, яке займає повідомлення в контексті інших повідомлень, які або належать до того самого акту комунікації, або пов'язують згадуване минуле з передбачуваним майбутнім, і ми задаємося основоположним питанням про відношення даного повідомлення до універсалізму дискурсу» [1985, 319].

Модель Р. Якобсона містить три моменти, що суперечать іншим проголошеним дослідником положенням.

Перший момент пов'язаний із наявністю одного повідомлення при відсутності двох смислів, породженого мовцем і сприйнятого адресатом. Як уже підкреслювалося раніше, Р. Якобсон відзначав обов'язковість розрізнення двох підходів до тексту з боку обох учасників комунікації, указуючи на два шляхи, якими йдуть мовець (від змісту, значення до мовного повідомлення) і адресат (від мовного повідомлення до значення на основі ймовірнісних принципів). Однак у моделі ці два підходи не враховані й можуть бути виявленими лише з огляду на складник контакту. Відсутній у моделі також складник шуму, хоч у своїх працях Р. Якобсон, посилаючись на технічну модель, відмічав наявність шуму, перешкод при сприйнятті повідомлення, чим він пояснював відмінність механізмів кодування й декодування інформації. Шумом дослідник вважав розбіжність мовних систем комунікантів на рівні опертя на коди (метамовну функцію).

Другим суперечливим моментом комунікативної моделі Р. Якобсона є відсутність у ній компонента мети. Ще будучи у складі Празького лінгвістичного гуртка як один із його засновників, Р. Якобсон висунув вимогу аналізувати всі властивості мови, пов'язані з тим, що мова є «цільовим інструментом, під кутом зору завдань, для виконання яких ці властивості призначені» [1964, 374]. Учений розробив цільову модель мови, однак ототожнення мети й функції мовних одиниць, мабуть, стало причиною того, що складник мети не був перенесений ним на комунікативну модель.

Третім суперечливим моментом концепції Р. Якобсона є невідповідність компонентного складу моделі важливому положенню про співвідношення повідомлення з універсумом дискурсу. Поняття універсуму в дослідника не визначене, однак за непрямими судженнями (приміром, про те, що лінгвістика, яка досліджує обмін словесними значеннями, повинна входити в один комплекс наук із культурною антропологією, котрі досліджують інші типи обмінів у суспільстві), можна припустити, що таким універсумом Р. Якобсон вважав накопичений етносом або людством комунікативний досвід, що корелює із системою культури, науки, літератури. Цю ідею експлікували й розвинули М. Бахтін і Ю. Лотман.

Є. Тарасов вважав одним із головних недоліків моделі Р. Якобсона також відсутність положення про спільність комунікативних засобів і знань комунікантів [Общение. Текст. Высказывание 1989, 23]. Є. Сидоров відмічає відсутність у якобсонівській моделі «експліцитного позначення системності комунікації» [2008, 15] й орієнтацію знов-таки на кодування й декодування. Він зауважує: «З опертям на очевидні достоїнства комунікативної моделі Р. Якобсона її недоліки можуть бути доповнені» уявленнями про комуніканта як про діяльнісного людського суб'єкта, особистість, представлену в комунікації реалізованою нею діяльністю; і про знакову системну координацію діяльностей комунікантів [2008, 16]. Як здається останнє зауваження є недоцільним, оскільки воно репрезентоване в моделі Р. Якобсона в компонентах контакту й коду.

Функціоналізм і системність моделі Р. Якобсона полягає у виокремленні ним шести можливих функцій комунікації, сполучених в ідеальному (абстрактному) дискурсі, але асиметричних у реальному спілкуванні. При цьому вчений пов'язував домінування тієї або іншої функції з певним актом мовлення (за М. Бахтіним – мовленнєвим жанром). Адресант реалізував *емотивну* функцію як спосіб вираження власного «я», *конативну* як апеляцію до адресата; *референтивну* як кодування мовцем певного факту дійсності, сприйнятого у знаковій формі адресатом; *поетичну* як створення автором певної художньої форми повідомлення, стилю; *метамовну* як використання адресантом мовного коду й доведення його до свідомості адресата; *фатичну* як функцію підтримки та збереження контакту зі співрозмовником.

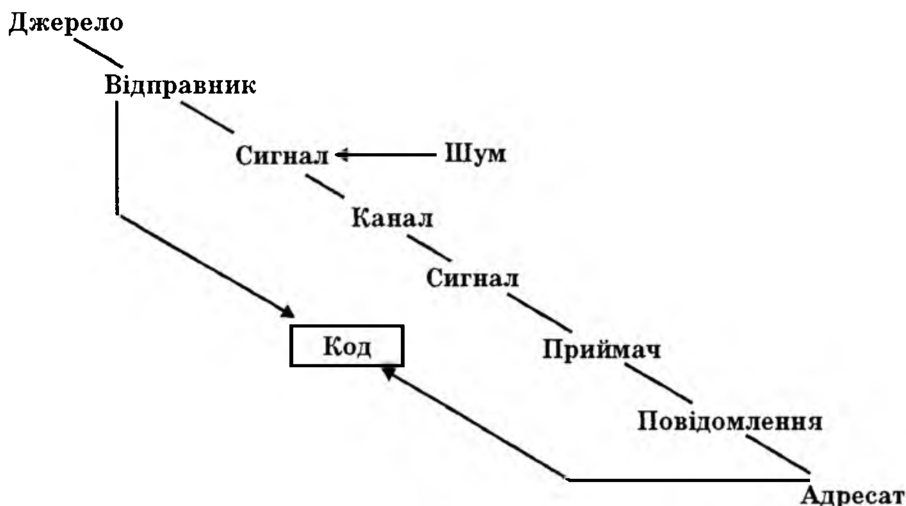
Перспективним положенням моделі Р. Якобсона стало розрізнення коду й повідомлення. Використання коду природної мови уможливлює створення варіативних повідомлень, збагачення смислотвірних потенцій мови й самого мовного коду. Це положення знайшло продовження в концепції деавтоматизації літературної мови Ю. Лотмана, а також у розробках комплексної

багаторівневої моделі «Смисл ↔ Текст» І. Мельчука, А. Жолковського. У цілому, модель Р. Якобсона стала базовою для багатьох наступних комунікативних моделей попри те, що всі функції її складників виходили з особистості адресанта, адресат же залишався ідеальним статистом.

Інформаційні моделі комунікації.

Технічна модель стала підґрунтям для створення інформаційних моделей комунікації. У. Еко модифікує модель У. Вівера та К. Шеннона, увівши код як систему ймовірностей, що накладається на однакову ймовірність вихідної системи, забезпечуючи тим самим можливість комунікації *(див. схему 5)*. Код установлює: 1) репертуар протиставлених один одному символів; 2) правила їхнього сполучення; 3) оказіональну взаємну однозначну відповідність кожного символу якомусь одному означуваному [Эко 1998, 38-45]. Мова й мовлення з їхньою системністю є таким кодом.

Схема 5. Модель У. Еко

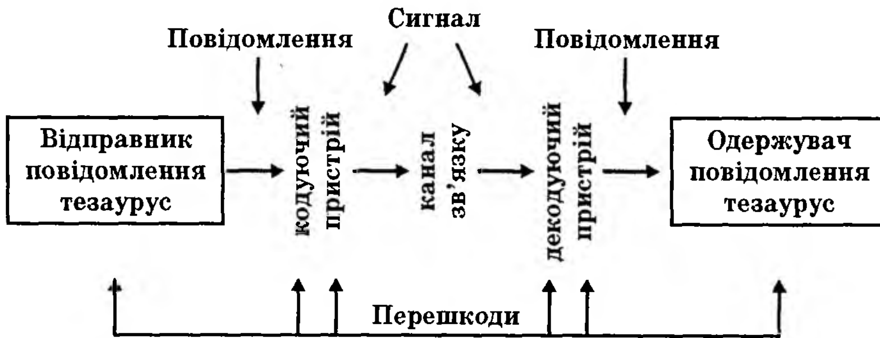

Уведення й ускладнення коду використовуються з метою зменшення ризику помилки через шум. Одним зі шляхів ускладнення коду, вважав У. Еко, є введення елементів надмірності, що знімає ентропію – невпорядкованість, тобто приведення невпорядкованості до сукупності ймовірностей, які організуються в систему таким чином, що її поведінка стає передбачуваною [1998, 43]. Мовний код має високий ступінь надмірності. Чимало дослідників указували на той факт, що можливості вдосконалення літературної форми пов'язані з наявністю в мові високої надмірності [Гальперин 1974, 36]. Виходячи з формули величини інформації всякої мови А. Колмогорова: $\mathbf{H} = \mathbf{h_1} + \mathbf{h_2}$, де $\mathbf{H}$ – величина інформації мови, $\mathbf{h_1}$ – семантична різноманітність мови, $\mathbf{h_2}$ – надмірність мови, – лише баланс системи мови й надмірності може привести до обміну інформацією у процесі комунікації. Причому при $\mathbf{h_2} = \mathbf{0}$ поезія цією мовою неможлива [Ревзин 1962, 229]. Г. Почепцов (мол.) відмічає значну передбачуваність природної мови, наводячи слова К. Шеннона про 50%

передбачуваності англійської мови [1996, 10]. У будь-якій мові співіснують дві тенденції: 1) до надмірності, яка підвищує передбачуваність і зменшує ентропію комунікації, і 2) до економії, що також підвищує передбачуваність, оскільки зняття неіснуючих компонентів може прискорити швидкість обробки інформації. Крім того, «чимало стислих висловів [...] мають здатність розгортатися у велику кількість варіантів» [Гальперин 1974, 35], що також сприяє обмінові інформацією.

У сучасній теорії інформації фундаментальною вважається більш складна модель передачі інформації *(див. схему 6)*.

Схема 6. Інформаційна модель

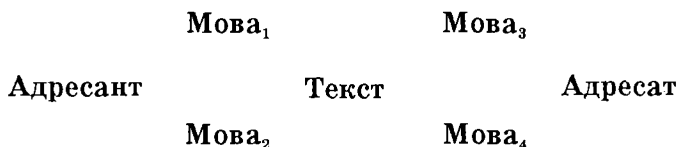
Характеризуючи наведену модель, український лінгвіст О. Мороховський відзначає значимість у ній компонента блоку пам'яті, або тезауруса як у відправника, так і в одержувача повідомлення. Цей блок являє собою не лише запас знань, якими володіє людина, а й усю сукупність його чуттєвого й естетичного досвіду [Мороховский и др. 1991, 14]. Важливим у такій моделі є можливість її транспонування на вторинні комунікативно-семіотичні системи особливого кодового характеру (поезію, живопис, музику і т. ін.). Розмежування відправника та пристрою кодування й одержувача та декодувального пристрою підкреслює асиметрію сигналу для адресанта й адресата, позначену наявністю двох повідомлень. При цьому перешкоди постійно супроводжують інформаційну передачу, на відміну від моделі К. Шеннона й У. Вівера, де шум є приналежністю лише каналу. Комунікативний шум у даній моделі можливий при розбіжності тезаурусів, недосконалості кодових пристроїв, самого коду, невідповідності середовища спілкування тощо.

Окреслена інформаційна модель є перспективною попри її головні недоліки – лінійність, відсутність соціального та культурного середовища, а також цільових і стратегічних аспектів спілкування.

Модель художньої комунікації Ю. Лотмана.

Основоположник Московсько-Тартуської семіотичної школи Ю. Лотман у своїх наукових працях представив лише фрагменти моделювання художньої комунікації. Зважаючи на деякі базові положення його теорії, Г. Почепцов (мол.) пропонує змоделювати її в такому вигляді [1996, 12] *(див. схему 7)*.

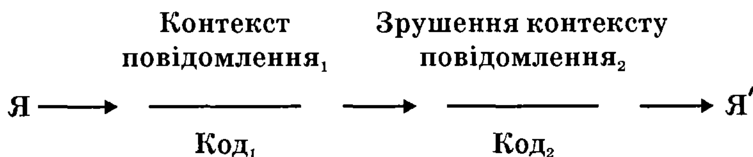
Схема 7. Модель Ю. Лотмана (за Г. Почепцовим)

Однак, на наш погляд, ця схема є досить спрощеною й не відображає всіх положень концепції Ю. Лотмана. Тому спробуємо викласти деякі її ключові моменти, актуальні для розглядуваної проблеми. Насамперед будь-який текст, за Ю. Лотманом, занурений до семіосфери, причому «частини входять до цілого не як механічні деталі, а як органи в організм» [1992, 17]. Кожний текст сам являє собою ціле, замкнуте у своїй структурній окремішності. Відносно цілісного універсуму текст виявляє ознаку ізоморфізму. «Подібно до того як обличчя, цілком відбиваючись у дзеркалі, відбивається так само й у кожному з його уламків, які, таким чином, виявляються й частиною, й подібністю цілого дзеркала, у цілісному семіотичному механізмі окремий текст певним чином є ізоморфним усьому текстовому світові, й існує виразний паралелізм між індивідуальною свідомістю, текстом і культурою в цілому» [Лотман 1992, 17-18]. Адресант та адресат, згідно з теорією Ю. Лотмана, не є ізоморфними, однак вони порізно ізоморфні семіосфері, що дає змогу їм обмінюватися інформацією.

Оцінюючи модель Р. Якобсона як вагомий внесок до семіотичної науки, Ю. Лотман модифікує її на підставі тези про те, що «в механізмі культури комунікація здійснюється мінімум за двома, облаштованими різним чином каналами» [1992, 76]. У єдиному механізмі культури обов'язково наявні зображальні та словесні зв'язки – два різних канали передачі інформації, що, як відзначає дослідник, у моделі Р. Якобсона відсутнє. Виходячи з ідеї деавтоматизації літературної мови, Ю. Лотман уводить до комунікації «Я – ВІН» чотири мови: дві словесних і дві зображальних – на основі переходу «Я – Я′» до «ВІН – ВІН′" на підставі тексту [1992, 77]. Дослідник представляє відношення «Я – Я′» у схемі в такий спосіб *(див. схему 8)*:

Схема 8. Модель Ю. Лотмана

«Текст у каналі «Я – Я′» має тенденцію обростати індивідуальним значенням й отримує функцію організатора безладних асоціацій, що накопичуються у свідомості особистості. Він перебудовує ту особистість, яка включена до процесу автокомунікації» [1992, 83]. Словесна мова «Я» є механізмом стійкості, що гарантує текст від перекручування, від індивідуальної варіативності пристроїв кодування інформації [1992, 26]. Однак ця індивідуальна

варіативність, зумовлена творчим кодуванням і декодуванням, відбивається в зображальних мовах «Я» і «ВІН». Ю. Лотман мовби вводить поняття нового тексту як багатомовного, багаторазово зашифрованого утворення, що в межах кожного з окремо взятих мов розкривається лише частково. Створюючи такий текст за схемою **Я** – **Мова$_1$** (текст простого типу) – **Мова$_2$** (нетривіальний текст) – **Текст** (знак), адресант передає його адресатові, що декодує текст за тією самою системою й одержує вихідний зміст: **Текст** (знак) – **Мова$_3$** (зображальна) – **Мова$_4$** (словесна). Відмінність словесної та зображальної мов Ю. Лотман пояснює асиметрією лівої та правої півкуль головного мозку людини, парністю органів чуття, що створює, приміром, стереоскопічне бачення миру. Учений уважає, що будь-який текст не може бути адекватно описаний у перспективі тільки однієї мови, адже він є подвійно закодованим як з боку автора, так і читача. Висуваючи тезу про породження текстом нової мови, дослідник підкреслює, що нетривіальний текст виявляє риси інтелектуального пристрою, який має пам'ять, і на підставі підключення до комунікативного ланцюга створює інші нові повідомлення, виходячи з особистості адресата, що зберігає в пам'яті деякі попередні повідомлення, тобто має пам'ять культури. Приміром, семіотичну ситуацію дискурсу Ю. Лотман називає «вибуховим переходом» від стану Природи до стану Культури [1992, 28].

Відсутність дзеркального відбиття тексту «Я» у свідомості «ВІН» дослідник вважає двигуном прогресу, засобом саморозвитку та збереження, ентропійної рівноваги семіосфери й людства. Одним із чинників «довгого життя», збереження тексту в культурі, семіосфері є переформулювання основ структури тексту, що забезпечується часом: текст «вступає у взаємодію з неоднорідною йому свідомістю й під час генерування нових смислів перебудовує свою структуру, але при цьому це переформулювання не повинне переходити меж свободи смислів, яких немає в тексті» [Лотман 1996, 434]. Така модифікація тексту, на думку вченого, іноді приводить до культурного вибуху: «Чим сильніше розрив і чим складнішим є декодування нового текстового вторгнення засобами кадрів «материнського» текстового кряжа, тим динамічнішим є стан, до якого потрапляє культура в цілому» [1996, 435]. Так відбулося свого часу при вторгненні християнських текстів до семіосфер культури народів Європи.

Семіотична модель Ю. Лотмана є оптимальною для аналізу художніх текстів, однак вона не розкриває багатьох складників комунікації, наприклад, інтенційності, структури свідомості комунікантів, і спрямована більше на смисли тексту як знака. Крім того, вимагає розмежування поняття семіосфери й семіотичного універсума культури, які нерідко дослідником ототожнюються.

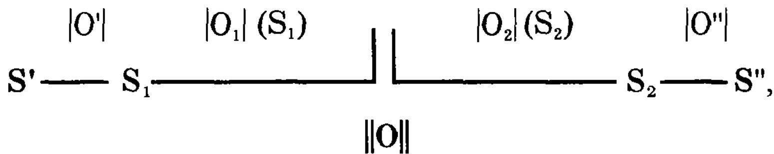
Прагмалінгвістична модель Е. Атаяна.

Вірменський дослідник Е. Атаян назвав свою модель комунікації макросинтагмою, підкресливши тим самим лінійність передачі інформації. Модель ґрунтується на феноменологічних засадах, оскільки об'єкт, представлений висловленням, досліджується не сам по собі, а у зв'язку з тим, як його спостерігає та сприймає суб'єкт, причому самі суб'єкти усвідомлюються як інтеріоризовані один

одним. З огляду на це Е. Атаян подає загальне тлумачення комунікації як «об'єктно спрямованої інтенційно-телеологічної діяльності інтра-інтерсуб'єктного характеру, у якому акцентується інтерсуб'єктний (соціальний або квазісоціальний) аспект мовної знакової діяльності: синтагматика суб'єктів, – тоді як аспекти інтрасуб'єктний (парадигматика суб'єктів) та об'єктний (предикативний і квазіпредикативний) включені до інтерсуб'єктного як додаткові» [1981, 3-4]. Інтра-інтерсуб'єктний характер комунікації можна ототожнити із двома мовами «Я» і «ВІН» у моделі Ю. Лотмана, однак домінантним у концепції Е. Атаяна є саме інтерсуб'єктне відношення «Я – ВІН», тобто їхня синтагматика, інші ж не менш важливі аспекти розглядаються як додаткові.

Макросинтагма Е. Атаяна має такий вигляд *(див. схему 9)*:

Схема 9. Модель Е. Атаяна

У цій моделі S_1 і S_2 є безпосередніми учасниками комунікації, $S^{/}$ – предметом повідомлення для адресанта; $|O^{/}|$ – об'єктом повідомлення, представленим у мовній формі. Його репрезентація у свідомості мовця закріплена у формулі $|O_1|$ (S_1), а $|O_2|$ (S_2) представляє сприйняття інформації адресатом. $||O||$ відображає чинники комунікації. $|O^{//}|$ позначає мовне вираження адресата у предметі повідомлення, а $S^{//}$ – предмет повідомлення для адресата [1981, 12].

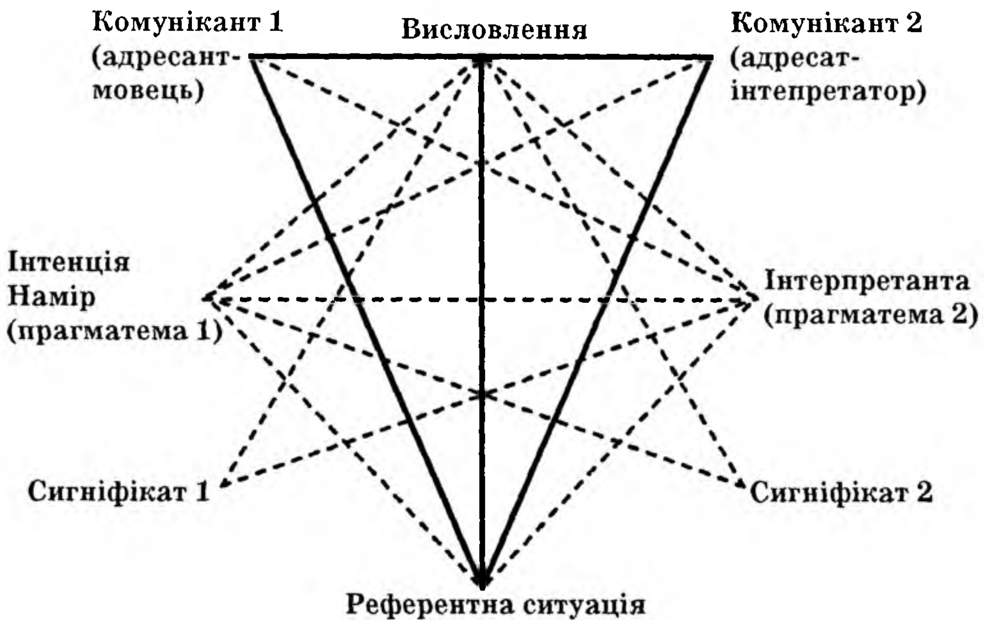
Наведена макросинтагма враховує прагматичне тло (емпіричні межі чуттєвого сприйняття об'єкта), умови комунікації, її асиметрію, інтенційність, результативність. Однак ця модель є лінійною, симетричною у плані дзеркальності операцій «предмет повідомлення – мовна форма – зміст у свідомості» для адресанта й навпаки «сприйнятий зміст – мовна форма – предмет повідомлення» для адресата. Неясною також є відмінність ланок $|O^{//}|$ і $|O_2|$ (S_2) і їхнє розташування у схемі: якщо $|O^{/}|$ представляє мовну опосередкованість повідомлення, то процес його сприйняття адресатом починається із сенсомоторної стадії, тому логічною є поява $|O^{//}|$. Крім того, наявність інтенції й реакції комунікантів, можливо, зашифрована у предметі повідомлення для адресанта й адресата, однак у моделі це не представлено.

Прагмалінгвістична модель І. Сусова.

Підґрунтям моделі російського дослідника І. Сусова послужили деякі ідеї Ч. Пірса й Ч. Морриса, а також знакова модель К. Бюлера. Критично переглянувши знакову модель Ч. Морриса, І. Сусов підкреслив, що вона «не враховує того, що знаки (як прості, так і складні) є посередниками не стільки між інтерпретатором, з одного боку, й інтерпретантою та десигнатом, з іншого, скільки вони опосередкують комунікацію між учасниками спілкування» [1990, 130-131].

Дослідник представив замкнуту багатореляційну модель *(див. схему 10)*, в основі якої лежить трикутник, кути котрого відповідають комунікантам і референтній ситуації, подібно до моделі К. Бюлера. Позитивними моментами цієї моделі є, по-перше, наявність одного висловлення та двох сигніфікатів – смислів. Сигніфікат 1 є змістом, закладеним у висловленні адресантом-мовцем з огляду на його інтенцію, а сигніфікат 2 є змістом, сприйнятим адресатом зважаючи на його інтерпретанту. По-друге, у моделі наявні дві прагматеми – інтенція й інтерпретанта, які корелюють з усіма складниками комунікативної ситуації і співвіднесені одна з одною. По-третє, всі складники моделі взаємопов'язані безпосередньо чи опосередковано за принципом «діяльнісної системності» комунікативної ситуації.

Схема 10. Модель І. Сусова

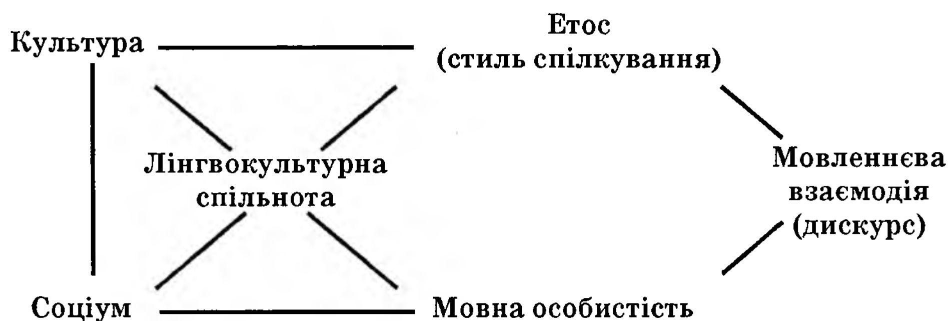
Суттєвим недоліком моделі І. Сусова є наявність лише однієї, спільної для комунікантів і висловлення референтної ситуації, що притаманне звичайно усному спонтанному мовленню за умови його практично одночасного породження та сприйняття й відповідності предмета повідомлення та ситуації спілкування. Якщо інформація передається технічними засобами навіть on line, на відстані в часі та просторі або за допомогою письмового тексту, референтні ситуації для кожного з комунікантів і повідомлення здебільшого різні. До того ж у цій моделі відсутній соціокультурний складник середовища, не представлені структури свідомості комунікантів, а інтенція й інтерпретанта та

сигніфікати виведені за межі особистостей мовця й адресата, що не відповідає дійсному станові речей.

Прагмалінгвістична модель І. Шевченко.

Українська дослідниця І. Шевченко представила оригінальну модель мовленнєвого акту як єдності особистісних, етнічних, соціальних, культурних, стилістичних і комунікативних чинників. Модель ґрунтується на внутрішній структурі акту мовлення, що складається із трьох блоків: антропоцентричного (адресант, адресат, інтенція), блоку умов і способів реалізації мовленнєвого акту (ситуативний, контекстний, метакомунікативний аспекти), центрального блоку (локутивний, денотативний, іллокутивний аспекти) [1998, 43]. Розроблена нею модель дискурсу залучає його до множинних зв'язків із різними зовнішніми складниками у проекції на лінгвокультурний рівень комуніканта – варіативну картину світу окремої особистості, що ґрунтується на спільній для епохи базовій інваріантній картині дійсності. [Шевченко 1999, 153]. Вагомими у цій моделі, по-перше, є акцентування уваги на кореляції лінгвокультурної спільноти з дискурсом на підставі певного стилю спілкування та через посередництво мовної особистості; по-друге, реалістичне відображення безпосереднього зв'язку мовної особистості із соціумом й опосередкованого лінгвокультурною спільнотою співвідношення з культурою *(див. схему 11).*

Схема 11. Модель І. Шевченко

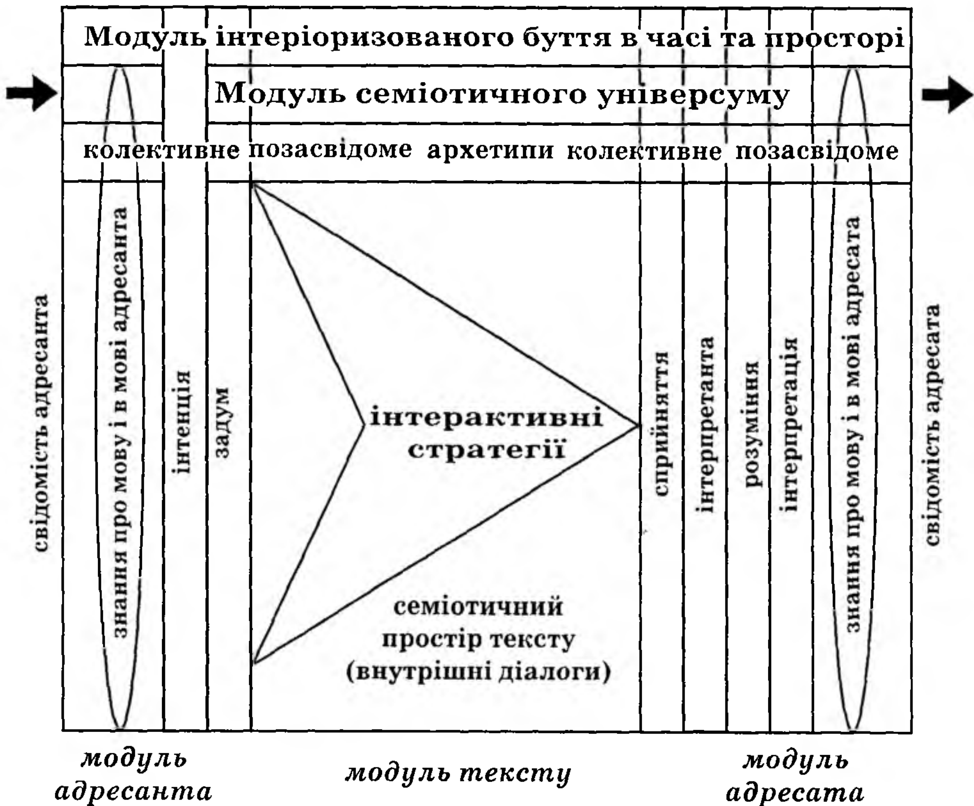
У науковій літературі наявні й інші спроби комунікативного моделювання, однак вони здебільшого є варіаціями наведених моделей або спрощеним представленням комунікативної ситуації як суб'єктно-об'єктно-суб'єктної взаємодії.

Діалогічна модель текстової комунікації.

У монографії «Основы лингвистической теории текста и коммуникации» [Селиванова 2002, 144-156] нами запропоновано принципово нову модель комунікативної ситуації, головним принципом організації якої служить діалогічність *(див. схему 12).* Модель ґрунтується на концепціях діалогічності гуманітарного пізнання М. Бахтіна, семіотичного універсуму культури

Ю. Лотмана; теоріях мовленнєвої діяльності Московської психологічної школи та положеннях сучасної лінгвопрагматики; ідеях інтерсуб'єктивності мовного знака К. Бюлера, Ч. Пірса, Ч. Морриса; концепції синхроністичності К. Юнга, а також на методологічних постулатах сучасної когнітивної семантики (Дж. Лакофф, М. Джонсон, Ж. Фоконье, М. Джонсон, Р. Ленекер і ін.).

Схема 12. Діалогічна модель О. Селіванової

Характеристика моделі насамперед передбачає пояснення механізму діалогічності, який є керівним у текстовій комунікації і має певну специфіку в кожному співвідношенні її складників. Принцип діалогічності затвердився в лінгвістиці як методологічний орієнтир лінгвістичної герменевтики завдяки концепції В. фон Гумбольдта. У філософській герменевтиці положення про діалогічність розглядалося Ф. Шлейєрмахером. Однак і у В. Гумбольдта, і у Ф. Шлейєрмахера діалогічність представлена здебільшого загальним положенням про текст як посередник діалогу між адресантом і адресатом, хоч у Ф. Шлейєрмахера простежуються ідеї діалогічного зв'язку з мовою й епохою створення тексту. Обмеживши діалогічність простою мовною інтеракцією, В. Гумбольдт відводив їй другорядну роль. Приміром, він підкреслював: «Через опис форми ми повинні встановити той специфічний шлях, яким іде до

вираження думки мова [...]. Треба абстрагуватися від того, як вона функціонує для позначення предметів і як засіб спілкування, і разом із тим із більшою увагою поставитися до її тісного зв'язку із внутрішньою духовною діяльністю» [1984, 69-73]. Як цілком слушно зауважив М. Бахтін, лінгвістика, починаючи із В. фон Гумбольдта, «не заперечуючи комунікативної функції мови, намагалася відсунути її на задній план як щось побічне; на перший план висувалася функція незалежного від спілкування становлення думки» [1996, 167].

Навіть розробка в середині XX століття теорії мовленнєвих актів не розкрила сутності комунікативного (діалогічного) акту, звернувшись до абстрактного, інваріантного мовця, і з огляду на слухача як пасивного спостерігача, практично позбавленого права на активну творчу відповідь. У цілому, попри декларування ще з античних часів комунікативної функції мови, а згодом й інтеракції мовця та адресата й навіть перехід мовознавства на позиції антропоцентризму, мова протягом тривалого часу залишалася монологічним засобом спілкування. Як писав В. Волошинов: «Сутністю лінгвістики тривалий час була інтерпретація чужого, мертвого тексту, його кодифікація та трансформація у плані придатності для процесу навчання» [1993, 66].

Упровадження до лінгвістичних студій дослідницьких принципів прагматизму й дискурсивності (діалогічності) змінило погляд на сутність мови, оскільки, як цілком слушно відзначає А. Джонсон у «Трактаті про мову»: «через неправильне розуміння нами природи мови було марно витрачено більше часу, енергії й генія, чим через всі інші помилки й ілюзії, яким було піддане людство. Це незмірно сповільнило розвиток нашого наукового знання в будь-якій галузі й зіпсувало те, що не могло сповільнити» [Цит за: Клакхон 1998, 175].

У російській і радянській лінгвістиці зародження інтересу до діалогічності детерміноване активізацією на початку й у середині XX століття досліджень мовленнєвої діяльності, процесів породження мовлення. Розмежування активної й пасивної граматик Л. Щербою, введення ним до мовленнєвого механізму чинника адресата; концепція діалогу Л. Якубінського, розробки Московською психологічною школою, слідом за Л. Виготським, теорії мовленнєвої діяльності зумовили методологічний поворот до розуміння мови насамперед як комунікативного діяльнісного феномена на противагу мовоцентричним і статичним тенденціям лінгвістики XIX століття.

Однією з найбільш значимих для зміни методологічних орієнтирів гуманітарної науки другої половини XX століття стала концепція М. Бахтіна про діалогічність гуманітарного пізнання, що вплинула на весь наступний розвиток світової теорії літератури, текстології й комунікативної лінгвістики. Розуміння діалогічності М. Бахтіним не вичерпувалося активною позицією адресата мовлення й тексту, а поширювалося на ряд аспектів комунікативного процесу й пізнання в цілому.

Першим аспектом діалогічності є ***гносеологічний***, який відтворює діалогічні відношення суб'єктів комунікативного акту (комунікантів) з інтеріоризованим буттям у процесі сприйняття й пізнання ними навколишнього світу, соціуму, природи. Співіснуючи зі світом дійсності й пізнаючи його, людина діалогізує

з ним, бере участь у діалозі світу й соціуму, формуючи власне ставлення до речовинного й соціального світу і бачення себе й суспільства в цьому світі.

Гносеологічний аспект діалогічності розроблявся М. Бахтіним на основі філософського трактування однієї з найбільш популярних у 20–30-і роки XX століття категорійних антиномій особистості, предмета й речі. Обґрунтовуючи діалогічність особистості та світу як предмета, що розглядається як «річ, що розташовується перед нами» [Хайдеггер 1991, 14], дослідник апелював до Платона, кантіанської й неокантіанської філософії, релятивізму Б. Рассела та Р. Карнапа, ідеалістичної філософії життя В. Дільтея, феноменологічної позиції Г. Шпета, платонізму А. Мейєра, П. Флоренського, С. Булгакова, С. Франка, О. Лосєва й інших, творчо переробивши їхні концепції. Полемізуючи із Г. Шпетом, який максимально зближував особистість, предмет і річ («я є предмет», «я є соціальна річ» [Шпет 1994, 101]), М. Бахтін розглядав можливість двобічного акту пізнання-проникнення, діалогічності на підставі неототожнення особистості й речі; предметом гуманітарних наук він уважав «виразне й мовлене буття» [1996, 8], що дотепер неоднозначно сприймається в бахтіністиці, оскільки поняття буття вжите вченим не у традиційному філософському змісті. Як здається, оскільки цим словам передують висловлення про неможливість мертвого мовлення і про те, що всяке ціле (природа та всі її явища) якоюсь мірою є особистісним, то «виразне й мовлене буття», за М. Бахтіним, може трактуватися як словесна й культурна фіксація сущого особистістю творця виразних і мовлених речей. Ці інтеріоризовані та персоніфіковані речі і становлять предмет гуманітарних наук, а їхнім об'єктом є приховане діалогічне відношення пропущеного крізь свідомість людини буття як персоніфікованого явища літератури, мистецтва, культури, з одного боку, й особистості комуніканта, з іншого.

Діалогічне ж відношення між особистістю та природою полягає, згідно з концепцією М. Бахтіна, у пантеїстичному одухотворенні природи і її взаємодії з людиною: Бог не даний у світі субстанційно, але субстанції немовби діалогізують з особистістю на підставі Бога, тобто чуються через його («Бог усередині мене й поза мною»). Така ідея близька до поглядів А. Мейєра, М. Бубера, М. Гайдеґґера й навіть до арелігійної теорії Логосу Г. Шпета. Діалог передбачає насамперед якусь спільність, але не субстанціональний моноліт особистості й опредметненої речі, а функціональну єдність, що припускає одночасно й незлитість, і неподільність. Цю спільність у термінології кантіанства й неокантіанства варто тлумачити як відношення, що стало основою релятивізму позитивістів і структуралістів. Пріоритетами М. Бахтіна завжди були реляції діалогічності, відношення Я і ТИ, «спільного духовного кровообігу» (за С. Франком), а не МИ як субстанціональної онтологічної єдності, що веде до монологізму. Однак релятивізм М. Бахтіна є функціональним і не призводить до ефемерності й заперечення цілісності компонентів співвідношення, а фіксує таке співвідношення. Дослідник посилено привертає до цього увагу науковців, вимагаючи орієнтації на діалогічність при аналізі мовлення, тексту, культури.

Другий аспект діалогічності – ***мовний*** – представляє взаємодію людини й мови виходячи із природи мови як конвенціональної, символічної системи,

що фіксує результати концептуалізації й категоризації представниками певного етносу навколишнього світу та внутрішнього рефлексивного досвіду. Мова нав'язує її носіям свій погляд на світ, сформований досвідом попередніх поколінь. М. Бахтін висловив цю думку із властивою йому іронічністю й образністю: «Тільки міфічний Адам, що підійшов із першим словом до ще не обговореного незайманого світу, самотній Адам міг дійсно до кінця уникнути цієї діалогічної взаємної орієнтації з чужим словом про предмет; конкретному людському слову це не дано» [1996, 92]. Підґрунтя такого розгляду мови закладено ще в ідеях італійського філософа XVII століття Дж. Вико. Ф. Ніцше з опертям на Дж. Віко вважав, що лінгвістичні системи формують процеси сприйняття людиною світу, обмежуючи мислення. Подібна думка була висловлена і В. фон Гумбольдтом і стала канонізованою в неогумбольдтіанстві.

Крайня позиція подібної монологічності мови знайшла відбиття в концепціях французького філософа М. Фуко, який абсолютизував підкорення людини мові, і М. Гайдеґґера, який вважав людину медіумом мови, тому що «говорить сама мова, людина лише прислухається до неї, даючи можливість висловитися її оповіді» [1983, 16-30]. На противагу подібним поглядам, М. Бахтін висунув ідею мови як медіума особистості, здатної діалогізувати з мовою й тим самим отримати можливість звільнитися від тягаря мовних стереотипів, створити власну зображальну мову. Володіння людини словесною та зображальною мовами й одночасне їхнє використання в дискурсі є нічим іншим, як діалогом із мовними стереотипами, із «чужим» словом. Діалогічність людини й мови протистоїть тій монологічній концепції, яка абсолютизує мовну детермінованість мислення (пор. гіпотезу Е. Сепира та Б. Уорфа). Пропагований прихильниками лінгвістичного детермінізму ізоморфізм мови й мислення руйнується там, де починається діалог, оскільки всякий діалог є виходом із кола мови, до сфери свідомості.

Ідея діалогічності людини й мови була підтримана Р. Бартом, який стверджував, що людина одночасно є хазяїном і рабом мови. Цей принцип є найбільш реалістичним, адже людина спроможна вивільнятися від полону мовних стереотипів і діяти творчо, формуючи нові дискурсивні практики. Відомий дослідник дискурсу Н. Феркло підкреслює: «Суб'єкти [...] здатні діяти креативно та створювати власні зв'язки між різноманітними практиками й ідеологіями, впливу яких вони підлягають, а також перетворювати ці практики структури» [Fairclough 1992, 91].

Третім аспектом діалогічності є ***культурно-історичний***, що полягає у взаємодії комунікантів і тексту із семіотичним універсумом культури, який розвивається в часі та просторі, оновлюється і збагачується. М. Бахтін висунув плідну ідею рекурсивних і прокурсивних зв'язків тексту з іншими текстами, що була розвинута в концепції інтертекстуальності його послідовників. Розробка поняття семіотичного універсуму культури належить Ю. Лотману. Відповідно до його концепції, семіосфера, неухильно розширюючись у просторі протягом століть, отримала нині глобальний характер, при цьому зберігши цілісність універсуму. Причиною цієї цілісності, на думку дослідника, є

те, що в основі всіх комунікативних процесів лежить інваріантний принцип, який допускає збільшення внутрішньої різноманітності семіосфери [1992, 20].

Текст вступає в діалог із семіосферою й універсумом як у процесі продукування тексту, так і при його сприйнятті й розумінні. «Кожне висловлення, – пише М. Бахтін, – репліка діалогу, і монолог – наповнені відзвуками чужих висловлень» [1996, 223-224]. Діалогічність тексту з іншими текстами має подвійну спрямованість. Рекурсивний діалог полягає в залученні чужих текстів або їхніх фрагментів як до тексту, так і до свідомості автора та читачів, які діалогізують із ними, формуючи власні інтерпретаційні простори. М. Бахтін підкреслював: «Адже й сама думка наша [...] народжується й формується у процесі взаємодії й боротьби з чужими думками, і це не може не знайти свого відбиття у формах словесного вираження нашої думки» [1996, 197]. На думку вченого, «текст живе лише в поєднанні з іншими текстами (контекстом); [...] цей контекст є діалогічний контакт між текстами (висловленнями), а не механічний контакт «опозицій», можливий лише в межах одного тексту [...]. За цим контактом *контакт особистостей*, а не речей» [1979, 364].

Прокурсивний характер діалогічності в аспекті інтертекстуальності передбачає вплив тексту на наступну текстову традицію, розвиток жанру й семіосфери. Подібно до героя твору Р. Бредбері, який випадково вбиває в минулому метелика й повертається на машині часу в уже зовсім інше, змінене минулим вчинком сьогодення, М. Бахтін моделює можливість діалогічної взаємодії тексту з наступною культурною традицією: «Твір є ланкою в ланцюзі мовного спілкування; як і репліка діалогу, він пов'язаний з іншими творами – висловленнями – і з тими, на які він відповідає, і з тими, які на нього відповідають» [1996, 178]. Діалогічність тексту не обмежується текстами одного жанру й семіосфери. Ю. Лотман значно розширив цей аспект діалогічності за рахунок виходу текстового діалогу на рівень інших семіосфер культури, на рівень цілісного універсуму культури етносу чи цивілізації. Лише подібна діалогічність забезпечує збереження й розвиток культури, її внутрішній динамізм і протистояння руйнівним тенденціям.

Четвертий аспект діалогічності – ***комунікативний*** – представлений взаємодією адресанта або текстового втілення позиції автора (автора-функції) і його програми адресованости з адресатом (читачем). Діалог двох особистостей, безпосередній (тут і зараз) або опосередкований і дискретний у часі й просторі, ускладнений формою (усною або писемною, друкованою) і каналом реалізації спілкування (аудіальним чи візуальним), інконгруентністю тезаурусів комунікантів, ступенем правильності й коректності їхніх стратегічних програм, співвіднесеністю мотивів, інтенцій та інтерпретант. Діалогічність у даному аспекті реалізується на базі відсутності ізоморфізму смислу, що передається мовцем, і смислу, що сприймається адресатом. Крім того, «розуміння не дублює те, що розуміють; таке пасивне дублювання було б марним для суспільства» [1996, 216]. На думку М. Бахтіна, діалог автора й тексту, тексту й читача створює не два роз'єднаних світи й не спільний один світ, що знімає всяку відмінність між мовцем й адресатом, а новий третій світ.

«Коли я говорю, – підкреслював М. Бахтін, – я завжди враховую апперцептивне тло сприйняття мого мовлення адресатом: наскільки він обізнаний у ситуації, чи володіє він спеціальними знаннями даної культурної галузі спілкування [...] – адже все це визначатиме його активну відповідь при розумінні ним мого висловлення» [1996, 201]. Ю. Лотман пояснює механізм, що лежить в основі такого діалогу, дзеркальною симетрією породжуваного та сприйнятого текстів (енантіоморфізмом): «З одного боку, системи не тотожні й видають різні тексти. А з іншого, вони легко перетворюються одна в одну, що забезпечує текстам взаємну перекладність [...]. Для того, щоб діалог був можливий, його учасники повинні одночасно бути різними й мати у своїй структурі семіотичний образ контрагента, [...] енантіоморфізм, що є елементарною «машиною» діалогу» [1992, 21].

У процесі породження тексту та його сприйняття комунікативний аспект діалогічності доповнюється ***внутрішньорефлексивним***, тобто діалогом свідомості комуніканта із самим собою, що знаходить відображення в розщепленні адресанта й адресата та втілюється в тексті. Рефлексія є зверненням мислення людини на саму себе, і в цьому відношенні людина ніби потрапляє в особливий простір, принципово відмінний від звичного для неї реального світу [Антипов и др. 1989, 14]. Не випадково, М. Бахтін розмежовує дві позиції автора: автора-творця й автора-функцію, – останній перебуває в діалогічних відношеннях із текстом і «з чужою живою й повноправною свідомістю» [1996, 342]. Т. Дрідзе цілком слушно зауважує, що «комунікатор, який створює текст, одночасно є інтерпретатором як свого власного тексту, так і множини різноманітних текстів, що тлумачаться в дусі часу, ситуації, певного мовного контексту, певної мовної системи» [1972, 35]. Тим самим автор-творець, вступаючи в діалог з автором-функцією, опосередкує діалог останнього з текстом, персонажами (порівн. «внутрішній опір» Базарова авторові-функції Тургенєва) і з читачем, який по-своєму діалогізує з текстом й авторською програмою адресованості. До того ж внутрішня рефлексія свідомості й позасвідомого є ланкою синергетичної взаємодії, складного діалогу людини з інтеріоризованим буттям і семіотичним універсумом. Читацьке розуміння й інтерпретація також мають рефлексивну внутрішню й зовнішню діалогічність. Інтерпретуючи чужий текст, читач внутрішньо діалогізує на підставі власної заглибленості до інтеріоризованого буття й універсуму культури з текстом і з собою й перекладає отриманий ним смисл на власну словесну або зображальну мову. Зовнішня діалогічність читацької інтерпретації виявляється у співвідношенні з іншими інтерпретаціями, у тому числі з авторською та з чужою рефлексією на текст. Це обумовлює діалогічну відкритість тексту в різних дискурсивних варіантах комунікативних ситуацій.

М. Бахтін виділяє ще один вектор адресатної діалогічності тексту – ***нададресатний***. Нададресатом є якийсь третій (Бог, абсолютна істина, суд безсторонньої совісті, народ, суд історії і т. ін.): «Автор ніколи не може віддати всього себе й весь свій мовний твір на повну й остаточну оцінку наявним або близьким адресатам (адже й найближчі нащадки можуть помилятися) і завжди припускає (з більшою або меншою усвідомленістю)

якусь вищу інстанцію відповідного розуміння, що може відсуватися в різних напрямках» [1996, 338]. Діалогічна взаємодія з нададресатом може бути зовсім іншою, ніж із читачами-сучасниками, і привести до інших результатів як у діалозі з буттям, так і з семіотичним універсумом культури.

Нерідко тривалість життя тексту в культурі залежить від складної діалогічної канви самого текстового світу – ***внутрішньої (текстової)*** діалогічності, що підвищує ступінь «вільно-варіативної інтерпретації» і сприяє, на думку Ю. Лотмана, «переформулюванню» основ тексту в межах закладеної в ньому «свободи смислів». Дослідник підкреслював: «Ми можемо зіштовхуватися із суцільним закодованим подвійним кодом, причому в різній читацькій перспективі виявляється то одна, то інша організація» [1996, 432]. На тлі подвійної закодованості повідомлення створюються внутрішні текстові діалоги. М. Бахтін простежує наведений аспект діалогічності на прикладі явища роздвоєної особистості у творчості Ф. Достоєвського на тлі специфіки текстової організації простору, що полягає в перебуванні особистості на грані виходу з життя, на грані Inferno [1975, 74]. М. Бахтін указує також на діалогічність мовлення персонажів й авторського мовлення, тому що всі персонажі та їхнє мовлення є об'єктами авторського відношення (і авторського мовлення). У Ф. Достоєвського, де персонажі – ідеологи, автор і такі герої (мислителі-ідеологи) опиняються одній площині [1996, 321]. Причому з огляду на розщеплення антропоцентрів текстової художньої комунікації діалог відбувається між автором-функцією й персонажами, образом автора й персонажем, образом читача й персонажем або вбудованим до тексту ідеальним гіпотетичним читачем й автором-функцією чи персонажем.

Розроблена нами модель дискурсу враховує різні аспекти діалогічності, динамічну синергетичну природу комунікативної ситуації, дискретність фаз породження й інтерпретації, асиметрію змістів, закладених адресантом й інтерпретованих адресатом, самостійне життя тексту в семіотичному універсумі культури. Модель містить п'ять окремих функціональних систем – модулів, діалогічна взаємодія яких опосередковує інформаційний обмін і комунікативний вплив.

Модуль адресанта представлений сферою його свідомості як психофункціональним континуумом різних пізнавальних механізмів: мислення, відчуттів, почуттів, інтуїції, трансценденции й позасвідомого, – які інтегруються зі знаннями про мову й у мові. Знання в мові – це представлена в мовній формі інформація, а знання про мову є інформацією про мовну систему як рівнево-категорійну ієрархію, лексикон і прагматичні функції мовних одиниць. Діалогічна інтеграція складників модуля адресанта на підставі інтенції служить базою для формування задуму тексту та стратегічної програми проведення дискурсу й керування ним. Цей модуль діалогічно поєднаний із модулями інтеріоризованого буття й семіотичного універсуму, підключений до колективного позасвідомому етносу виходячи із принципу синхроністичності, що, за К. Юнгом, є здатністю індивідуальної свідомості підключатися до певного соціального поля, яке фіксується в культурі та мові й надає «упорядкованості та змісту нашому безпосередньому сприйняттю» [Уилсон 2001, 6].

Модуль адресата також представлений сферою свідомості, знаннями в мові та про мову реципієнта тексту в дискурсі, що забезпечує сприйняття, а на основі інтерпретанти – розуміння й інтерпретацію. Цей модуль також діалогічно поєднується з іншими модулями дискурсу.

Модуль тексту (повідомлення) є семіотичним і концептуальним простором, який представляє «вбудовані» до нього інтерактивні стратегії і внутрішню програму діалогічності. Текст або висловлення в дискурсі беруть участь в обміні комунікативною діяльністю як предметно-знакові носії зовнішньої діалогічності. Текст рекурсивно та прокурсивно діалогізує з модулями інтеріоризованого буття та семіотичного універсуму, створюючи власний текстовий можливий світ, що є посередником діалогу двох свідомостей: авторської та читацької. Виявом діалогу тексту з колективним позасвідомим є вербальна репрезентація в ньому відбитків психологічних і культурних архетипів.

Модуль інтеріоризованого буття являє собою усвідомлення лінгвокультурною спільнотою дійсності, яка є різною в режимах породження й інтерпретації тексту та у проекції на описувані в тексті події. Це створює багатопланове підґрунтя для множинних діалогічних відношень різних модулів дискурсу з інтеріоризованим буттям. ***Модуль семіотичного універсуму культури*** представлений семіосферами різних культурно-знакових продуктів етносу й цивілізації. Діалогічність універсуму культури з інтеріоризованим буттям реалізується у формуванні різноманітних можливих світів культури й текстів, які відповідним чином взаємодіють із можливим для певної епохи й соціуму світом реальності. Діалог семіотичного універсуму з модулями комунікантів служить потужним знаряддям взаєморозуміння й комунікативної співпраці навіть на часовій відстані, оскільки залучення комуніканта до універсуму культури полегшує декодування змісту повідомлень і текстів з опертям на жанрові, тематичні та прагматичні канони.

Окреслена модель комунікативної ситуації, безумовно, є спрощеною схемою, однак її системні кореляції й діалогічні параметри дають змогу описати властивості будь-якого дискурсу, з'ясувати його специфіку, представити весь спектр відношень складників ситуації спілкування. Апробація моделі на матеріалі міжнародно-правового дискурсу [Кравченко 2006] і дискурсу загадки [Селіванова 2004] продемонструвала її високу пояснювальну здатність і відповідність принципам та завданням дискурсивного аналізу.

5. Складники комунікативної ситуації як дискурсу.

Комунікативна ситуація як єдине ціле має доволі складну внутрішню структуру. Як зазначає Є. Сидоров, «вивчення акту мовленнєвої комунікації в системно-компонентному аспекті повинне дати відповідь на питання, з яких компонентів складається цей акт, взаємодія яких компонентів є підґрунтям його системності» [1987, 9].

Дискусійною проблемою комунікативної лінгвістики є стратифікація комунікативної ситуації через різноманітність ситуацій інформаційного обміну та впливу. Розрізняють елементну й рівневу стратифікацію.

У дискурсології розглядають різні елементи дискурсу як комунікативної ситуації: учасників комунікації, нелінгвістичний контекст як знання світу поза мовою, який ми використовуємо з метою інтерпретації [Cook 1990, 10]; паравербальні чинники, інтертекст [Cook 1995, 11]; жанр дискурсу, тематику й цілі комунікації [Nunan 1993, 78] тощо. Створення різноманітних моделей дискурсу або ситуації спілкування розширюють спектр елементів за рахунок каналу комунікації, комунікативного шуму, його джерела, пристроїв кодування й декодування, контакту й коду, інтенції, інтерпретанти і т. ін. З огляду на запропоновану нами діалогічну модель комунікативної ситуації, її складниками є комуніканти, текст (повідомлення) як знаковий посередник, інтеріоризоване буття і семіотичний універсум культури, до яких занурені адресант, адресат і текст. Інші компоненти комунікативної ситуації наявні в цих окремих функціональних вузлах – модулях. Приміром, адресант має мотиви, інтенції і стратегічні програми, що опосередкують формування повідомлення і втілюються у його знаковому матеріалі. Адресат, виходячи із власної інтерпретанти, сприймає й розуміє це повідомлення. Канал зв'язку представлений способом передачі інформації. Комунікативний шум можливий у всіх модулях комунікативної ситуації. Комунікативна взаємодія є процесом, що інтегрує всі модулі ситуації в комунікативному акті.

Рівнева стратифікація зумовлює виокремлення в межах комунікативної ситуації трьох рівнів: формально-семіотичного, когнітивно-інтерпретаційного, соціально-інтерактивного [Сусов 1988, 7-13]. Перший співвіднесений із вербально-знаковою формою повідомлення, тексту; другий – зі змістом, закладеним у повідомленні й інтерпретованим адресатом; третій пов'язаний з інтеракцією як комунікативною взаємодією в певному соціальному середовищі у співвідношенні намірів, стратегій і реакцій. О. Тарасова виокремлює когнітивний, соціально-культурний і міжособистісний рівні мовленнєвої діяльності [2000, 276], підкресливши тим самим особистісну суб'єктність комунікації, її занурення до соціуму й культури. На нашу думку, перша стратифікація виходить із концепції унілатеральності мовного знака, оскільки семіотичний рівень обмежується лише формою, а зміст мовця й інтерпретатора віднесений до другого рівня. Друга стратифікація не враховує знакового рівня мовленнєвої діяльності. З огляду на це ми пропонуємо виділити у структурі дискурсу чотири рівні: *формально-змістовий* рівень з урахуванням двох смислових площин породження й інтерпретації і форм вербаліки та паравербаліки; *інтерактивний* (мотиваційно-прагматичний), що опосередкує комунікативну взаємодію адресанта й адресата із закладеними в їхній свідомості мотивами, цілями, стратегічними програмами й інтепретантами; *онтологічний*, сформований ситуацією спілкування (місцем, часом, оточенням тощо), і *соціокультурний*, що залучає до комунікації соціальні та культурні параметри. Ці рівні пронизують кожний окремий модуль комунікативної ситуації й опосередкують діалогічність і синергетичність її складників.

Найважливішим і беззаперечним складником системи комунікативної ситуації є особистість комуніканта, причому навіть у письмовому або

друкованому спілкуванні уявити природу комунікації «відірвано від його живого джерела, від його реального творця – людини – практично неможливо» [Ляпон 1986, 4]. Комуніканти формують окремі модулі комунікативної ситуації, інші складники інтеріоризовані, опосередковані й рефлективно освоєні свідомістю учасників спілкування. ***Комунікант*** є особистістю, яка здійснює комунікативний акт передачі інформації й комунікативного впливу або сприймає й інтерпретує її. У комунікативній ситуації залежно від типу лінгвопсихоментальної діяльності комунікант виконує функцію адресанта – того, хто породжує мовлення, текст і передає повідомлення, й адресата – реципієнта, одержувача інформації, читача.

Взаємодія комунікантів у ситуації спілкування можлива завдяки спільному коду однієї мови, спільності тезаурусів, комунікативних навичок, установок, знань соціальної системи, культури тощо, що є одним із постулатів комунікативної лінгвістики, вперше підміченим Д. Берло (навіть у концепції Р. Якобсона відсутня констатація цього важливого для комунікації явища). Другим постулатом комунікативної лінгвістики є нетотожность інформації, що передається, й отриманої адресатом. Є. Сидоров підкреслює: «У їхній взаємодії (комунікантів – О.С.) відправник повідомлення не відтворює діяльність одержувача повідомлення наслідувально, як не відтворює й одержувач повідомлення комунікативної діяльності відправника» [1987, 69]. Х. Ортега-і-Гассет наголошував: «Ми постійно наштовхуємося на складну дійсність інших, а не на просте їх розуміння. Наша одвічна розгубленість перед самодостатньою таємницею іншого і завзяте бажання ближнього відповідати нашим уявленням про нього і складають його повну незалежність, змушуючи відчувати як дещо реальне, дійсне, непідвласне будь-яким зусиллям нашої уяви» [2003, 139].

Комунікант має ***комунікативний статус*** – комунікативні норми, права й обов'язки учасника комунікації [Почепцов 1989, 41-42]. Комунікативний статус визначається сукупністю ролей: *статусної* ролі як відносно постійних ознак комуніканта, які він отримує від народження, тобто належність до певної статі, віросповідання, етносу; *позиційної* ролі, що відповідає місцю людини в суспільстві, професії, соціальному статусу [Белл 1980, 137]; *ситуаційної* ролі, яка є варіативною й залежить від конкретної ситуації спілкування (покупець, пасажир, керівник, підлеглий, пацієнт, друг, жертва, кривдник і т. ін.) [Азнаурова 1988]. Комунікативний статус впливає на перебіг комунікації, на тип комунікативної взаємодії (кооперативний та конфліктний), на вибір мовних засобів і зразків дискурсу, на стратегії й наміри спілкування тощо. Комунікативний статус може бути *жорстким* (фіксованим) і *варіативним* (мобільним залежно від ролей комунікантів і їхнього прагнення до співробітництва) [Почепцов 1989]. Деякі дослідники розмежовують *соціальну функцію* комуніканта, яка характеризує його постійний статус, і *соціальну роль* – комунікативну діяльність тут і зараз з урахуванням очікувань суспільства від людини, яка репрезентує певну соціальну функцію [Добрович 1984, 75]. І. Стернін розрізнює *соціальну* й *комунікативну* ролі: перша зумовлена соціальним статусом людини й будується за правилами, прийнятими

в суспільстві (соціальні ролі можуть бути короткочасними і довготривалими); друга визначена поведінкою людини у спілкуванні і є образом, який людина створює для досягнення відповідної мети (приміром, упевнений, простак, скромний, невдаха, маленька людина тощо). Комунікативні ролі поділяються на *стандартні* (нормативні для відповідної комунікативної ситуації й ненормативні, що призводять до конфлікту й конфронтації) й *ініціативні* (ігрові ролі, наприклад, прохач, жебрак, «крутий» і т. ін.) [2001, 78-81]. Ініціативна довготривала роль є іміджем, що використовується для досягнення мети, підтримки інтересу, уваги до себе тощо.

Комунікант є особистістю із властивою їй структурою свідомості, конкретною індивідуальністю, на відміну від пересічного (еталонного) носія мови. Комунікант у дискурсі формує задум, висуває мету, план мовленнєвих дій, поведінку в комунікативному процесі, контролює й коректує його [Караулов 1987]. Російський дослідник О. Пушкін відзначає: «Спосіб організації дискурсу неможливо розглядати без особистості, оскільки саме поняття «спосіб» передбачає екстеріоризацію внутрішніх ознак особистості на результат її діяльності – дискурс» [Язык. Дискурс. Личность 1990, 52]. Структура особистості комуніканта в лінгвістиці спілкування представлена *я* фізичним (тілесним), *я* соціальним, *я* інтелектуальним, *я* психологічним (емоційним) і *я* мовномисленнєвим. Ці іпостасі мають різноманітні форми репрезентації й зумовлюють відповідні комунікативні чинники [Тарасова 1993, 70]. Особистість комуніканта розглядається в термінах лінгвосинергетики як «складна, динамічна незамкнута дисипативна система, яка самоорганізується й пов'язується різноманітними відношеннями з навколишнім середовищем, що, власне, і служить джерелом мотивації її мовленнєвих дій» [Тарасова 2000, 5].

Ю. Караулов виокремлює у структурі свідомості комуніканта *лексикон* як знання про мову й у мові, що характеризує її як мовну особистість; *особистісний тезаурус* різноманітних знань (соціальних, побутових, культурних, енциклопедичних тощо) як здатність носія певної мови створювати тексти на підставі індивідуальних знань про світ, зафіксованих у значеннях слів і їхніх асоціативних комплексах відповідно до національно-психічного складу думки й особистісної зацікавленості в інтерпретації позначуваних (або сприйнятих) фактів; *прагматикон* як дискурсивну (комунікативну) компетенцію – систему правил, навичок і вмінь спілкування, зумовлених процесами соціалізації та інкультурації [1985, 12-18].

Мовна особистість є іманентною ознакою індивіда як носія мови й комуніканта, що визначає її мовну та комунікативну компетенцію й реалізацію їх при породженні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів. Мовна особистість є перетвореним відображенням у знаковій формі особистості комуніканта, оскільки її маніфестація в тексті, повідомленні має імітований, модельний характер. Конкретна комунікація представляє лише релевантні інтенції й реакції комунікантів, тільки фрагменти її особистісного тезауруса, лексикону та прагматикона (характеристику мовної та дискурсивної компетенції див. розділ 4, етнокультурної компетенції – див. розділ 5).

Поняття мовної особистості імпліцитно було представлене у працях Г. Штейнталя, В. Вундта, О. Потебні, О. Шахматова й ін., хоч відповідний термін був уведений В. Виноградовим. Розробка проблеми мовної особистості належить О.М. Леонтьєву, Ю. Караулову, Г. Богіну, Д. Леонтьєву, А. Пузирьову й ін. Ю. Караулов розглядає мовну особистість на підставі трьох рівнів структури: вербально-семантичного (нульового), тезаурусного (першого), мотиваційно-прагматичного (другого), – з установленням специфічних для них одиниць (слів, понять, діяльнісно-комунікативних потреб) [1987, 60]. О. Тарасова проектує рівні Ю. Караулова на контекстну структуру комуніканта: «*мікроконтекст* – міжособистісний, що відображає «мікроетнографію спілкування» [Erickson 1998] і характеризує мовця як конкретну мовну особистість, яка реалізує в певному комунікативному епізоді власну конкретну комунікативну інтенцію; *макроконтекст* – більш широкий, соціокультурний контекст, який характеризує мовця як представника власного соціуму та власної культури; *метаконтекст* – контекст думки і знання, що характеризує ту концептуальну систему, в межах якої мовець мислить і яка відображає світобачення певного соціуму» [2000, 273-274]. Г. Богіну належить параметрична модель мовної особистості, абстрагована від індивідуальних розбіжностей людей і специфіки відомих цим людям мов. Модель має кубічну форму і 60 складників, отриманих через множення трьох параметрів: вісі А (фонетики, лексики, граматики); Б (адекватного синтезу, вибору, насиченості, інтерпретації, правильності); В (читання, письма, аудіювання, говоріння) [1984].

У комунікативній ситуації відбувається ***розщеплення*** особистостей комунікантів: адресанта й адресата (детальніше див. розділ 9). Особистість комуніканта в дискурсі представлена, по-перше, реальним комунікантом, по-друге, функцією комуніканта як відображенням його позиції, світогляду, мети, стратегій у знаковій формі повідомлення, тексту; по-третє, інтерпретованим комунікантом як рефлексією у свідомості комуніканта уявлення про партнера спілкування та його функцію в повідомленні, тексті. За умови перемикання кодів і пристосування комуніканта до певної ролі, не властивої їй як людині, варіантність розщеплення збільшується. Можливо, додатково вводиться *наративний* комунікант як програма оповідача в повідомленні, що певним чином утілює задум і мету реального комуніканта в поєднанні з його функцією в повідомленні.

Загалом явище розщеплення комуніканта визначає наведений вище постулат комунікативної лінгвістики про невідповідність смислу, що передається, і смислу, сприйнятого адресатом. Посередництво мовного знака, певної семіотичної системи збільшує розбіжність цих смислів. Створюється парадокс вербальної комунікації: з одного боку, саме мова як конвенційна система сприяє взаєморозумінню, з іншого, саме мова віддаляє партнерів спілкування і створює викривлення й модифікацію комунікативного смислу. Як здається, розв'язання цієї суперечності почасти здійснюється Ю. Лотманом у його концепції деавтоматизації літературної мови, яка може бути пристосована не лише до художніх текстів, а й до будь-якого дискурсу. Мабуть, цей парадокс є закладеним у мові механізмом її збереження й розвитку. Мова належить

колективній свідомості її носіїв, а її дискурсивна реалізація зумовлена свідомістю особистості. Сукупність індивідуальних векторів дискурсивної практики створює нерівноважність системи, динамізує її, сприяє протистоянню ентропійним чинникам статики системи й розвиткові мови як живого організму.

У комунікативній лінгвістиці й суміжних галузях різноаспектним є розгляд проблеми ***типології комунікантів***. У науковій літературі виокремлюються соціально-рольовий підхід до їхньої класифікації, згідно з яким комуніканти поділяються за соціальною функцією, статусними, позиційними й ситуаційними ролями (типовий українець, католик, жінка, лікар, керівник, друг, покупець, пасажир, пацієнт тощо) [Петренко 1997]. Тип ролей комунікантів зумовлює репертуар мовленнєвих засобів, що використовуються в ситуації спілкування [Тарасова 1992, 65], типи мовленнєвих актів, жанрів дискурсу, інтенційно-стратегічні програми, специфіку комунікативної ситуації в цілому. Наприклад, за спостереженнями О. Пушкіна, соціально-рольова ситуація «керівник – підлеглий», учасники якої розділені дистанцією влади (power distance), передбачає відповідні типи мовленнєвих актів: категорично-директивних, позитивної самооцінки, негативної оцінки діяльності адресата, приниження, іронізування, погрози, знущання, зневаги тощо [Язык, дискурс, личность 1990, 59].

Лінгвоментальний підхід до диференціації комунікантів пов'язаний із виділенням російським фізіологом І. Павловим двох типів вищої нервової діяльності й передбачає поділ комунікантів на *понятійно-логічний* й *асоціативно-художній* різновиди залежно від логічності / образності їхнього мислення й системи мовних засобів, які ними вживаються [Прожогіна 1998, 2-15]. Перший тип характеризується логічною, структурною організацією мовлення, використанням слів у буквальному розумінні, аргументованістю змісту, наявністю узагальнюючих і вставних слів і речень. Другий тип має асоціативно-метафоричний спосіб побудови висловлень, репрезентує образне бачення ситуації або предмета, фігуральний спосіб побудови повідомлення. Його мовлення містить чимало метафор, порівнянь, образів, синонімів, повторів, стилістичних прийомів тощо. Понятійно-логічний тип представлений раціонально-послідовним, фазово-перифрастичним і парадоксальним різновидами, асоціативно-художній – словесно-асоціативним, образним, егоцентричним, альтер-егоцентричним різновидами комунікантів. Ці різновиди практично не існують у чистому вигляді, а є деякою абстракцією найбільш істотних рис комунікантів. І. Прожогіна, дослідивши тип комуніканта-телеведучого, доходить висновку, що він є «хамелеоном» – особистістю із залежними від ситуації різноплановими дискурсивними здатностями [1998, 15].

Психологічний підхід зумовлює диференціацію комунікантів на інтровертів й екстравертів (мисленнєвих, почуттєвих, відчуттєвих та інтуїтивних) згідно з розробленим К. Юнгом складом психічних функцій свідомості. *Почуттєвий* (емоційний) тип орієнтований на минуле, такі особистості практично не змінюють думок про людей, вони оцінюють події насамперед за результатом, здатні переоцінювати те, що залишає яскравий відбиток у пам'яті. *Мисленнєвий* тип цікавиться подіями як логічним процесом, планує

наступну діяльність, дотримується плану, часто є бездіяльним у кризових станах, самовпевненим, педантом, інколи догматиком. *Відчуттєвий* тип характеризується звичкою діяти, рисами лідера, ці комуніканти добре справляються із кризовими станами, сприймають все, що їх оточує, у всій повноті, конкретно. *Інтуїтивний* тип може справити враження непрактичної, легковажної людини. У таких комунікантів постійно виникають різні ідеї, які вони прагнуть реалізувати. Вони неорганізовані, але гарні агітатори, здатні передбачати майбутні події, свої переконання вперто відстоюють і т. ін. [Шейнов 2004, 214-215]. Ця класифікація транспонована А. Бароніним на інтегральні типи етносів і викликані цим відношення в етнічних спільнотах [2000, 225].

За особливостями сприйняття існує поділ комунікантів на візуалів, аудіалів, кінестиків і «комп'ютерів» [Шейнов 2004, 215]. Це визначається тим, який із каналів комунікації (або пізнавальних функцій) у людини більш розвинений, адже людина несвідомо прагне використати ту систему, яка в неї розвинена якнайкраще. *Візуали* в розмові вживають висловлення: *Бачите, Подивіться, Зверніть увагу, Це виглядає так...* Вони використовують візуальний контакт очима, жестикуляцією намагаються показати те, про що говорять. *Аудіали* вживають вирази: *Послухайте, Чуєте, Це звучить так.* Їхнє мовлення наповнене дієсловами й іменами звучання, звуконаслідуваннями. У розмові вони повертаються до співрозмовника вухом, практично не дивляться в очі. *Кінестики* часто вживають слова зі змістом соматичних відчуттів (важкістю й легкістю, холодом, теплом). Згадуючи щось, вони дивляться прямо перед собою або вниз. *«Комп'ютери»* вживають слова, пов'язані з інформацією, мисленнєвою діяльністю, абстрактними поняттями: (приміром, частотними є лексеми: *цікаво, розумію, знаю, отже, по-перше, по-друге*).

Прагматичний підхід визначає диференціацію комунікантів залежно від іллокутивних і перлокутивних ознак: перші виражають намір мовленнєвого акту, другі – ефект впливу на адресата (наприклад, диференціація комунікантів на інформаторів, виконавців, жертв, контрагентів, конфідентів тощо) [Арутюнова 1981, 356-357]. Американська дослідниця, соціолог Дж. Ягер запропонувала класифікацію типів співрозмовників на тих, кого треба вмовляти; тих, хто вирішує з ходу; розвідників, наставників, хвастунів, маніпуляторів, оповідачів, ударників, психологів, щасливчиків, потайливих, скигліїв тощо [1994]. У міжособистісному спілкуванні американський психоаналітик Е. Берн виокремив три ролі, які комуніканти підсвідомо виконують у будь-яких ситуаціях міжособистісного спілкування: Батьків, Дорослих і Дітей [1988].

Прагматичний підхід уможливив проектування типів мовних особистостей на ситуацію спілкування. С. Сухих виділив три таких різновиди: *гармонічний*, що характеризується пластично-динамічною установкою, домінуванням маркерів упевненості, дотриманням соціальних схем і норм, підтриманням принципів кооперації; *конфліктний*, налаштований на лідерство у спілкуванні (йому притаманні егоцентричність мовлення, порушення теми розмови, конфліктне зіткнення інтенцій); й *імпульсивний*, що характеризується швидкою зміною позиції і тем спілкування, схильністю до негативної оцінки, прагненням

лідерства тощо. Кожний із цих різновидів має певні особливості мовлення [1988]. Подібна типологія комунікантів дає змогу встановити стилі спілкування залежно від орієнтації на співрозмовника. Р. Нортон пропонує оригінальний поділ таких стилів на домінантний (переваги над співрозмовником); драматичний (використання драматичних ефектів); агресивний, заспокійливий, вражаючий, точний, надихаючий, уважний, дружній, відкритий [Цит за: Бацевич 2004, 190].

Знаковим посередником комунікативної взаємодії, одним із модулів комунікативної ситуації є ***текст (повідомлення)*** (детальніше див. розділ 9).

До числа складників комунікативної ситуації деякі дослідники відносять ***комунікативний канал*** – спосіб інформаційного обміну та комунікативного впливу. Ф. Бацевич кваліфікує канал комунікації як «місток», що поєднує адресанта й адресата; засоби, за допомогою яких надсилається повідомлення [2004, 54]. На нашу думку, комунікативний канал є лише параметром таких модулів комунікативної ситуації, як комуніканти і текст (повідомлення), а не самостійним компонентом.

Поняття каналу зв'язку вперше введено американськими математиками У. Вівером і К. Шенноном у 1949 р. У запропонованій ними контактно-релейній схемі передачі інформації, відомій як інформаційно-технічна модель комунікації, канал був однією з ланок. Дослідники розглядали канал зв'язку як фізичне середовище, по якому проходить сигнал до одержувача інформації. Саме в каналі можливі викривлення й модифікації сигналу, який доходить до адресата в дещо іншому, зміненому вигляді через наявність джерела шуму, тобто перешкод, зумовлених фізичними явищами (безладними звуковими коливаннями, тепловим і космічним випромінюванням і т. ін.). Розрізнюють такі типи каналів комунікації: вокальний (слуховий, звуковий), візуальний (зоровий), тактильний, нюховий, смаковий канали. Найбільш поширеними є перший і другий. *Вокальний* канал опосередкує міжособистісне спілкування, однак його неможливо застосувати без спеціальних технічних засобів при передачі інформації на великі відстані в часі та просторі, низькою є його кумулятивна і трансляторна здатності. *Візуальний* канал використовується в писемній, друкованій комунікації, ЗМІ. *Тактильний* канал застосовується комунікантами переважно з вадами зору (система Брайля). Його функціонування як паравербального засобу відіграє значну роль. *Нюховий* канал надає відповідну інформацію про оточення людини, середовище, у якому вона існує, але комунікативні можливості його значно обмежені, як і можливості смакового каналу, що лише передає інформацію про тип і якість страви чи напою, є маркером культури народу.

Важливим складником комунікативної ситуації є ***комунікативний шум,*** представлений на всіх рівнях комунікативної ситуації як перешкоди різного типу та природи, які знижують ефективність комунікації, дестабілізують процес сприйняття й розуміння інформації, що передається, і можуть призвести до припинення комунікації. Ще у давніх греків застосовувалося слово *atopon* (позбавлений місця) на позначення перешкод у вигляді висловлень, які викликають подив і не вкладаються в моделі очікування

комунікантів. Складник шуму, як і окреслений вище канал комунікації, був уведений американськими математиками У. Вівером і К. Шенноном. Джерело шуму пов'язувалося із фізичним середовищем каналу інформації, де сигнал від передавача проходив до одержувача у викривленому, модифікованому вигляді через фізичні перешкоди.

Вивчення шуму зумовлювалося технічними завданнями ефективного використання каналів передачі, посилення їхньої потужності, розробки автоматичних методів зберігання інформації, її переробки й пошуку. У подальших спробах моделювання процесів передачі інформації шум корелював безпосередньо із сигналом [Еко 1998], кодом [Якобсон 1985] або з усіма складниками й операціями інформаційного обміну [Мороховский и др. 1991, 14]. А. Греймас також включав до складу дискурсу ті субстанції, що сприяють або заважають процесу спілкування [1983, 491]. Комунікативний шум у лінгвістиці почав вивчатися у зв'язку із проблемами ефективності комунікації.

Психолінгвістичний аспект комунікативного шуму розглядається в межах проблеми сприйняття мовлення під кутом зору стратегії реципієнта враховувати співвідношення сигналу й шуму при виборі оптимального способу сприйняття [Леонтьев 1999, 132]. За умови найбільш високого рівня комунікативного шуму в процесі сприйняття мовлення чинниками, що його мінімізують, за даними експериментів І. Голдаймонда, В. Хоккінса, Р. Фрумкіної, є частотність уживання слів, підвищення для одержувача суб'єктивної ваги інформації, що передається (О. Леонтьєв, О. Ухтомський, Б. Бгажноков). Чинниками, що знижують імовірність перешкод у вербальній комунікації, на думку дослідників, є як надмірність, так і редукованість (економія) інформації. Як зазначає У. Еко, з одного боку, «якщо ми хочемо зменшити ризик помилки через шум, нам потрібно ускладнити код, тобто ввести елемент надмірності» [Эко 1998, 37-38], з іншого, «надмірність є причиною інформаційної напруженості» [Эко 1998, 82], тобто легше зрозуміти редуковану, особливим чином організовану інформацію.

Головними ознаками комунікативного шуму є неясність і неоднозначність повідомлення; перша характеризується більшою мірою шуму, хоч обидві ознаки можуть викликати порушення або припинення інтеракції. Неясність (vagueness), на думку Дж. Ліча, потребує введення додаткової інформації, яка має безпосереднє відношення до неясного стану справ, а неоднозначність (ambiguity) відображає двозначність інтерпретації, може бути запрограмованою автором повідомлення й усувається шляхом дальшого розвитку подій без додаткового введення інформації [Leech 1981, 12]. Як наголошує У. Еко неоднозначне повідомлення є гранично інформативним, але межує із шумом [1998, 79]. Комунікативний шум простежується на формально-змістовому, інтерактивному, онтологічному й соціокультурному рівнях комунікативної ситуації. На першому рівні комунікативний шум виникає через відповідну фонетичну організацію мовлення (дефекти, тихий голос, хезитації), підвищену метафоричність й асоціативність як уведення додаткових лексикодів на тлі

встановлених кодових систем (Й. Трир, Ж. Маторе, Х. Шпербер, У. Еко), незнання значень слів і стійких сполук, економію мовних засобів, підвищений ступінь глибини зв'язності, порушення граматичної зв'язності, наявність алогізмів, незрозумілих натяків, парадоксальність мовлення тощо. На другому рівні комунікативний шум спричинений відсутністю відповідних спільних для адресанта й адресата фрагментів тезаурусів, фонових й енциклопедичних знань, відсутністю зацікавленості у спілкуванні, небажанням спілкуватися, розбіжністю комунікативних намірів і стратегій, бажанням відійти від небажаної теми тощо. На третьому рівні комунікативний шум створюється за рахунок утручання сторонніх осіб або занять учасників спілкування, що перешкоджають порозумінню, нерелевантності обставин для спілкування тощо. На четвертому рівні комунікативний шум виникає через незнання соціальних стандартів, нерозуміння розбіжності інституційного й неінституційного, офіційного й неофіційного спілкування, нерозуміння культурних стереотипів, норм культури або субкультури, культурно-зумовленої невербаліки тощо [Селиванова 2002, 180-190]. У міжкультурній комунікації чинники виникнення комунікативного шуму мають свою специфіку й зумовлені лакунізованим характером співвідношення однієї лінгвокультурної спільності відносно іншої [Селиванова 2004, 188].

6. Комунікативна взаємодія, її типи. Лінгвопрагматика.

Процесуальною величиною комунікативної ситуації є ***комунікативна взаємодія*** (інтерактивність) як суб'єктно-об'єктно-суб'єктна діяльність учасників спілкування, спрямована на інформаційний обмін і вплив на свідомість чи поведінку. У безпосередньому спілкуванні «тут і зараз» комунікативна взаємодія здійснюється з розрахунку на спонтанну реакцію адресатів і коригується нею, хоч посередником такого спілкування виступають вербальне повідомлення (текст), що є об'єктом у суб'єктно-суб'єктній взаємодії. У комунікації через посередництво письмового або друкованого тексту адресант і адресати віддалені просторово й дискретні в часі, тому автор тексту чи повідомлення взаємодіє з адресатами на підставі своєї функції як вираження власного світогляду, оцінок, позицій у тексті, навіть якщо комуніканти знають одне одного або автор відомий читачеві.

Аксіомами комунікативної взаємодії є: 1) забезпечення взаєморозуміння передусім на підставі спільності мови як конвенційного коду; 2) зумовленість комунікативної взаємодії спільним фрагментом тезаурусів комунікантів; 3) умотивованість і цілеспрямованість спілкування з боку його учасників як підґрунтя комунікативної взаємодії; 4) регуляторна функція системи правил і норм спілкування (комунікативного кодексу), зумовлених культурою, соціумом, сферою спілкування і її зразком.

Комунікативна взаємодія має певні *параметри*. Першим є *онтологічний*, що передбачає належність учасників комунікації до певної буттєвої сфери, світу дійсності. Другим, пов'язаним із першим, є *етнокультурний*, адже, як зазначають дослідники, «інтеракцію не можна розглядати відірвано від етнокультурного середовища. Взаємний обмін ідеями, емоціями, установками,

мотивами в певному соціокультурному просторі з урахуванням міжособистісних відношень за наявності бікомунікативного та полікомунікативного контекстів забезпечує результативну взаємодію комунікантів» [Гетьман 2000, 325]. Третій параметр – *когнітивний* – визначений спільністю пізнавальних можливостей комунікантів, їхніх фондів знань, картин світу, механізмів стереотипізації й категоризації, мовної та дискурсивної компетенції. Четвертий параметр – *семіотичний* – зумовлений спільністю кодової системи мови й інших знакових систем, зокрема, й паравербальних засобів спілкування, незважаючи на асиметрію мови й середовища та відсутність ізоморфізму між інформацією, яка передається та сприймається. П'ятий параметр – *прагматичний* – передбачає особистісну налаштованість і вмотивованість інтеракції комунікантів, прагнення до комунікативної рівноваги, відповідного ситуації балансу статусів обличчя. Прагматичними чинниками комунікативної взаємодії вважаються: 1) комунікативний самоконтроль, який ґрунтується на самоспостереженні й самоаналізі комунікантів у ситуації спілкування зважаючи на реакції й поведінку партнера із метою досягнення відповідності соціальній нормі й формування необхідного враження; 2) комунікативна адаптивність, що зумовлює готовність комунікантів до перегляду звичних уявлень і рішень, здатність до гнучкого реагування на обставини, які змінюються у процесі спілкування, до коригування власної комунікативної поведінки, але без утрати особистісної свободи, упевненості в собі, наполегливості; 3) комунікативна сумісність як готовність й уміння партнерів комунікації співробітничати, створювати невимушену атмосферу взаємного задоволення спілкуванням, психологічної комфортності, що виникають на підставі узгодженості спільної позиції, взаємного розуміння і т. ін.

Прагматичний параметр пов'язаний із регуляторним комунікативним механізмом – *парадоксом обличчя*, що характеризується наявністю в комуніканта публічного стабільного образу, іміджу (обличчя), якого він дотримується і який він репрезентує у процесах спілкування. У різних культурах обличчя комуніканта або визначається конкретною ситуацією, контекстом, взаємними рольовими обов'язками партнерів (колективістські культури), або не залежить від ситуації і є звичним образом внутрішнього Я людини, яке вона захищає при збереженні поваги до прав інших людей (індивідуалістські культури). «Культурний різновид» обличчя комунікантів часто зумовлює спосіб спілкування. Ситуації спілкування можуть характеризуватися балансом облич і їхньою нерівністю: у процесі комунікації партнери можуть прагнути зберегти власне обличчя, підвищити чи знизити його, підвищити, зрівняти чи знизити обличчя співрозмовника залежно від намірів і типу спілкування. Цей механізм охарактеризований американським дослідником Е. Гоффманом у 1967 р. [Goffman 1967]. Обличчя може мати негативний аспект як прагнення свободи і позитивний як прагнення підтримки [Brown, Levinson 1987].

З огляду на ці параметри в науковій літературі виокремлюються найчастіше два, рідше три типи комунікативної взаємодії. Першим типом є ***комунікативна кооперація*** (співробітництво), яка характеризується узгодженістю

намірів, стратегічних програм комунікантів, симетричними відношеннями між ними, балансом комунікативних статусів, ефективністю й оптимальністю спілкування. Головним постулатом комунікативної кооперації є положення Х. Грайса: «Твій комунікативний внесок повинен бути таким, якого потребує спільно поставлена мета спілкування» [Grice 1975]. Досягненню кооперативного результату в спілкуванні сприяє *комунікативне пристосування*, яке розглядається в комунікативній лінгвістиці як зміна комунікантами моделі власної комунікативної поведінки з метою пристосування до моделі партнера спілкування – це зменшує комунікативний шум, оптимізує розуміння.

В. Дем'янков виокремлює кілька провідних показників кооперації при спілкуванні [2005, 31-35]. По-перше, це наявність спільного завдання, яке вирішується партнерами спілкування, адже ще Е. Дюркгейм писав, що кооперуватися означає залучатися до виконання певного спільного завдання. Чим більш кооперованим є спілкування людей, тим більш узгодженими є їхні дії: коли ми спостерігаємо адресність висловлень, у діях співрозмовників простежується системність, одні висловлення зумовлюють інші. По-друге, це вдала послідовність дій, яка передбачає їхню скоординованість. Згідно з концепцією Д. Льюіса, дійові особи прагнуть досягти однорідності вчинків за кількома параметрами рівноваги з урахуванням взаємних очікувань агентів і контрагентів [Lewis 1969, 33]. По-третє, це ефективність спільних дій, що передбачає прагнення до взаєморозуміння, максимальну кількість спільних презумпцій у співрозмовників, щире бажання зрозуміти співрозмовника, повну зосередженість на темі розмови, великодушність відносно погрішностей у мовленні комунікативного партнера тощо.

Другим типом комунікативної взаємодії є ***комунікативний конфлікт***, визначений неузгодженістю намірів, стратегічних програм комунікантів, асиметричними відношеннями між ними, дисбалансом статусів обличчя, результатом чого переважно є припинення спілкування, небажання подальшого продовження комунікації. Комунікативний конфлікт протиставлений комунікативній кооперації (співробітництву). Він звичайно супроводжується негативними емоціями й розбалансуванням чинника обличчя (принижується обличчя одного або обох партнерів комунікації). Л. Фестингер уважає комунікативний конфлікт наслідком *когнітивного дисонансу* – стану дискомфорту та психологічної напруги, що виникає при прагненні однієї людини узгодити свої думки й дії з іншою людиною, зокрема, у процесі комунікації. Усунення когнітивного дисонансу потребує активізації мислення та психіки людини, корекції або зміни власних переконань. Тому конфлікт не завжди кваліфікується як негативний стан, як «хвороба» системи, а як «природний стан будь-якої системи», конфліктів не має лише мертва система [Почепцов 2000, 11]. Конфліктний стан у синергетичній системі, з одного боку, є деструктивним чинником, з іншого, параметром самоорганізації, чинником динаміки системи і, врешті-решт, її можливого переходу в якісно новий стан. Конфліктна мовленнєва поведінка вивчалася в різних аспектах: соціолінгвістичному [Kochman 1981; Lee 1997], психологічному та психолінгвістичному [Горелов, Седов 2001; Гришина 2002], гендерному [Мартынюк 2000], дискурсивному [Фадєєва 2000; Фролова 2005].

І. Фролова, аналізуючи працю О. Фадєєвої, присвячену розглядові конфліктної комунікативної взаємодії, зауважує: «Значною позитивною рисою роботи є привертання уваги до того, що мовленнєва взаємодія може успішно розвиватися за умов конфліктного спілкування, бо досить часто конфліктне спілкування розуміють як таке, що перешкоджає комунікації, призводить до переривання мовленнєвої взаємодії» [2005, 243]. Це зумовлює надання дослідницею нового тлумачення комунікативного конфлікту як типу мовленнєвої взаємодії, спрямованої на порушення гармонії міжсуб'єктних стосунків шляхом здійснення загрозливих для адресата мовленнєвих дій [Фролова 2005, 244]. На наш погляд, суперечливі дефініції комунікативного конфлікту спричинені недостатньою розробленістю питань відмінності комунікативного й інших типів конфліктів, розрізнення кооперативної та конфліктної комунікативної взаємодії як результату дій адресанта або партнерів спілкування в цілому. Тому визначення конфлікту на підставі загрозливих дій із боку адресанта є лише фрагментом розвитку конфліктної ситуації, адже адресат також є конфліктогенним суб'єктом. Конфліктний тип комунікативної взаємодії в сучасній лінгвістиці вивчається на межі з конфліктологією – маргінальною галуззю науки, об'єктом якої є конфліктна ситуація в суспільстві, колективі, групі під кутом зору соціальних, етнічних, політичних, культурних причин. Лінгвістична конфліктологія спрямована на аналіз конфліктогенних мовних засобів і способів організації мовленнєвих дій для усунення конфлікту або його запобігання.

Третім типом комунікативної взаємодії деякі дослідники вважають ***комунікативне суперництво*** як неконфліктне здорове спілкування [Ішмуратов 1996, 18], що характеризується прагненням здобути інтелектуальну перевагу, здійснити свої наміри в диспуті, дискусії, підвищити власний статус обличчя. Однак виділення цього типу може відбуватися за іншим принципом класифікації, можливо, іллокутивним, адже комунікативне суперництво все ж таки прагне до асиметрії відношень комунікантів і, відповідно, може призвести до комунікативного конфлікту.

Комунікативна взаємодія опосередкована мотивами, намірами й цілями партнерів спілкування. Розрізнення в комунікативному акті цілей мовця й одержувача інформації вперше було здійснено Р. Якобсоном, який у 50-ті р. р. XX ст., ґрунтуючись на постулатах теорії інформації та принципі додатковості, сформульованому Н. Бором, тим самим зробив перший крок до створення комунікативної лінгвістики. З огляду на розроблену в теорії мовленнєвої діяльності радянським психологом Л. Виготським концепцію мотивованості мовленнєвої діяльності [1982, 358], треба розрізняти ***мотив*** як «неясне бажання», що формується як неусвідомлене і є головною спонукальною ланкою психічної діяльності людини, виконуючи функцію регулятора поведінки; і ***мету, або інтенцію,*** (від лат. intentio – намір, прагнення) – превербальний, осмислений намір мовця, який зумовлює комунікативні стратегії, внутрішню програму мовлення та способи її здійснення. У моделях породження мовлення представників Московської психологічної школи (О. Леонтьєв, О. Лурія, Т. Ахутіна, С. Рубінштейн, М. Жинкін, І. Зимня та ін.) мотив є першою ланкою, поштов-

хом до здійснення мовленнєвого акту. Г. Єйгер та І. Шевченко кваліфікують мотив як відправний момент формування інтенції мовленнєвих актів, як те, що у відображеній людиною реальності спонукує її до здійснення відповідних дій та вчинків і спрямовує її мовленнєву діяльність: «Мотив визначає інтенцію – прагнення домогтися немовленнєвого ефекту і здійснити з цією метою відповідні мовленнєві дії» [2000, 11-12].

Термін «інтенція» запозичений американським логіком Дж. Сьорлем із пізньої схоластики й феноменологічної філософії Ф. Брентано, Е. Гуссерля. У психолінгвістиці інтенція кваліфікується як керівна сила у сфері свідомості й мислення людини, що впливає на пропозиційний компонент внутрішньої програми мовлення, вибір стилю, способу здійснення програми шляхом переведення її у вербальну форму. Дослідники процесів породження мовлення вважають, що кожна мовленнєва дія має власну проміжну мету, яка підпорядкована загальній меті й мотиву акту діяльності. Структура інтенції, на думку лінгвістів, містить такі складники: 1) сформоване на підставі мотиву осмислене бажання домогтися певного немовленнєвого ефекту; 2) усвідомлення необхідності здійснити відповідні мовні дії для досягнення цього наміру; 3) конкретну мотивацію мовленнєвої дії як поштовх до здійснення комунікативного акту [Ейгер, Шевченко 1998].

Комунікативна взаємодія усного спілкування передбачає взаємний вплив інтенцій його учасників, що зумовлює коригування намірів, а нерідко і їхню зміну. Тому інтенція є величиною динамічною, змінною, чинниками корекції якої є комунікативна ситуація в цілому та всі її складники. У письмовій чи друкованій комунікації мотив й інтенція автора фіксовані у тексті повідомлення, який репрезентує власні наміри у взаємодії з читачем зважаючи на стратегічну програму інтерпретації, вбудовану до тексту автором. Інтенції читача суттєво впливають на сприйняття цієї програми, тому відносна стабільність інтенційності тексту обертається динамікою інтенційності його сприйняття. Навіть за умови комунікативного співробітництва інтенції не є тотожними, адже кожен з учасників спілкування переслідує власні цілі, а кооперація досягається їхнім збалансуванням. Ф. Бацевич серед чинників, що сприяють реалізації мовленнєвих інтенцій, розглядає мову, її структуру, особливості універсального та неуніверсального, ідіоетнічного компонентів; рівень володіння мовою; функціонально-стилістичний чинник тобто добір типів мовлення, форм мовлення; соціолінгвістичний чинник (добір мовцем засобів з урахуванням їхніх соціальних ролей), афективний чинник (забезпечує варіативність висловлення у зв'язку з його різним експресивним навантаженням); індивідуальні відмінності в мовленнєвому досвіді та мовленнєвий контекст і ситуацію [2004, 116-117]. Реконструкція інтенції комуніканта здійснюється в лінгвопрагматиці на підставі його мовлення шляхом *інтент-аналізу*, який ґрунтується на положенні – «все, що є в мовленні, підкорене інтересам мовця й модифіковане ними» [Павлова 1997, 117]. Сутність цього метода полягає у вияві інтенційного шару дискурсу, інтенційних маркерів у мовленні, однак обмеженість таких процедур визначається труднощами реконструкції імпліцитних цілей і намірів мовця.

Мотиви й інтенції учасників спілкування формують їхні стратегічні програми. ***Комунікативна стратегія*** є складником евристичної інтенційної програми планування дискурсу, його проведення й керування ним із метою досягнення кооперативного результату, ефективності інформаційного обміну та впливу. Дослідники представляють стратегію у вигляді деякої комбінаторики проміжних цілей, а безпосередню реалізацію такої комбінаторики називають тактикою [Романов 1992, 69]. Наявність комунікативних стратегій у мовленнєвій діяльності зумовлена загальним принципом стратегічності будь-якої діяльності. К. Келлерман уважає стратегічність головною ознакою спілкування, однак неусвідомленою й автоматичною. Дослідниця вбачає в комунікативній стратегії відбір мовних ресурсів й адаптацію їх до умов комунікації [Kellermann 1992, 288]. Комунікативні стратегії ґрунтуються на глобальному намірі комунікації, конкретній інтенції комунікативної дії, комунікативному смислі й інтерактивному режимі (виборі манери, стилю, жанру тощо). Як зазначає О. Іссерс, «прогноз відносно майбутньої вербальної комунікації будується на підставі уявлень про мовленнєвий акт (або серію мовленнєвих актів), комунікативну взаємодію (з урахуванням мотивів і цілей мовця й адресата, їхніх вербальних і невербальних дій) і всієї ситуації в цілому» [2003, 95]. Сама ж стратегія, натомість, визначає вибір мовних засобів, смислів, стилістичних прийомів і прагматичних маркерів.

Дефініція комунікативної стратегії не є чітко окресленою. Чимало дослідників пов'язують це поняття з вирішенням проблемних питань, суперництвом тощо (К. Кандлін, С. Кордер, К. Фач, Дж. Каспер й ін.), тобто звужують обсяг стратегії. Наприклад, Ч. Фернандо визначає комунікативну стратегію як спосіб досягнення перемоги, переваги в інтелектуальному двобої, як складну когнітивну модель (гештальт) узагальнення досвіду, яка містить особистісні, локальні, діяльнісні й ін. параметри, організовані у свідомості відповідним чином [Fernando 1996, 110-111]. Однак не всі комунікативні акти налаштовані на перемогу: наприклад, на досягнення інших цілей спрямовані ситуації навчання, інформування і под., хоч деякі дослідники наголошують на відсутності у чистого інформування стратегічного характеру. О. Іссерс у своїй дефініції комунікативної стратегії особливу увагу звертає на умови недостатності інформації про дії партнера, визначивши стратегії як когнітивний план спілкування, за допомогою якого контролюється оптимальне вирішення комунікативних завдань мовцем у таких умовах [2003, 100]. Відсутність інформації про партнера зумовлює побудову переважно двох гіпотез мовця, що відображають полярні установки адресата як його налаштованість на кооперацію чи конфлікт. Найбільш загальним орієнтиром дискурсивних стратегій, на думку Дж. Гамперца, є успішна реалізація контакту, тобто кооперативний результат комунікації [Gumpertz 1982]. Комунікативні стратегії, мають ознаки гіпотетичності, прогностичності, евристичності, зумовленості культурою, нормами комунікативної поведінки соціуму, етносу, а також комунікативною компетенцією мовця, його картиною світу.

Типологія комунікативних стратегій є практично не розробленою проблемою комунікативної лінгвістики. Наявні в науковій літературі

класифікації комунікативних стратегій охоплюють лише певні сфери спілкування (наприклад, класифікація стратегій наукових і науково-популярних текстів української дослідниці Т. Радзієвської [1993, 180-182]), або форми комунікації (поділ комунікативних стратегій у діалозі на *інтеракціональні* (зумовлені соціально-рольовим статусом комунікантів), *інтерпретативні* (логічного слідування) й *керівні* (керівництва увагою партнера) О. Романовим [1992, 70]), або пристосовані до мовленнєвих актів різних типів (*конкретні* стратегії на відміну від *загальних* О. Іссерс [2003, 105]). Найбільш загальною є класифікація діалогічних стратегій Т. ван Дейком, який виділяє *контекстуальні* й *текстові макростратегії*: перші визначені залежністю від загального контексту ситуації, комунікативної взаємодії, типу дискурсу й можливості свободи референції, другі зафіксовані в тексті як сигнали певної теми, що сприяють формуванню гіпотези адресата відносно теми дискурсу чи епізоду або перевірки, згадування та корекції вже виокремлених адресатом макропропозицій. Також дослідник розмежовує *когнітивні, контекстуальні, мовленнєві, семантичні, синтаксичні, схематичні, текстові* стратегії та стратегії *розуміння* [1989, 57-60]. У науковій літературі існує поділ стратегій на *власне комунікативні*, які регулюють послідовність комунікативних дій, і *змістові*, що відповідають за планування змісту і його маніфестацію за допомогою наявних мовних ресурсів.

Залежно від мети спілкування виокремлюються *кооперативні, конфліктогенні* й *маніпулятивні* комунікативні стратегії. Перші спрямовані на комунікативне співробітництво партнерів спілкування. Наприклад, таким є «широкий спектр зумовлених метапрагматичними стимулами комунікативних стратегій, що дають змогу мовцеві підвищити ефективність власних мовленнєвих дій» [Тарасова 2000, 5], названих мітігацією (від англ. mitigation – пом'якшення), що передбачає пом'якшення мовленнєвої поведінки мовця відносно адресата з метою зниження ризику суперечки, згладжування відмови, втрати обличчя, запобігання або усунення конфлікту й підвищення ефективності комунікативних дій [Ярхо 2000, 144]. Термін уперше використано у Rhetorica ad Herennium у 86–82 р. р. до н.е. Мітігація є однією з форм керування дискурсом. К. Кеффі виокремив дві функції мітігації: інструментальну й емотивну. Перша забезпечує успішність комунікативних дій, друга регулює емоційну дистанцію і створює психологічний комфорт у спілкуванні [Caffi 1999, 883]. Мітігація має інтерактивний характер як пристосування комунікантів один до одного. Б. Фрейзер виділяє два типи мітігації: егоїстичну (self-serving), спрямовану на користь мовця з метою зняття із себе відповідальності за спілкування (Я кажу, але за це не відповідаю), й альтруїстичну (altruistic) – на користь адресата з метою пом'якшення ефекту висловлення [Fraser 1980, 341]. Конфліктогенні стратегії призводять до конфліктних ситуацій. Наприклад, стратегія образи, яка може призвести до припинення комунікації. Маніпулятивні стратегії спрямовані на зміну свідомості чи поведінки партнера спілкування в цілях мовця. Так, комплімент може розглядатися як форма такої маніпуляції.

О. Іссерс диференціює комунікативні стратегії на *головні (семантичні й когнітивні)* і *допоміжні (прагматичні, діалогові й риторичні).* Головні стратегії є

найбільш значимими та здебільшого пов'язані із впливом на адресата, допоміжні – зумовлені ситуацією, контролем за перебігом спілкування й привертанням уваги адресата, приміром, допоміжними можуть бути стратегія самопрезентації, статусні та рольові стратегії тощо [2003, 106-109]. Прагматичні стратегії пов'язані з компонентами комунікативної ситуації: автором, адресатом, каналом зв'язку, комунікативним контекстом. Діалогові стратегії використовуються у конверсаційному аналізі діалогу. Риторичні стратегії визначають тактики стилістичних прийомів і фігур, а також риторичних технік впливу на адресата.

Комунікативна стратегія реалізується у відповідних ***комунікативних тактиках*** – підпорядкованих комунікативній стратегії конкретних способах здійснення інтенційно-стратегічної програми комунікації. Російський дослідник Є. Верещагін розглядав відношення між комунікативною стратегією й тактикою як зв'язки роду й видів [1990]. Як здається, найкращим би було визначення їхнього відношення як зв'язку плану та його реалізації. Як і стратегія, комунікативна тактика має динамічний характер, що забезпечує оперативне реагування на ситуацію, і ґрунтується на мовленнєвих уміннях, комунікативній компетенції, мотиві й інтенції. Вона має певну знакову репрезентацію, тому спосіб її встановлення керується експліцитною інформацією, на відміну від стратегії. Є. Верещагін пропонує розглядати зміст комунікативної тактики на трьох рівнях абстракції і позначати її за допомогою реплік-кліше [1990]. Іноді комунікативні тактики, як і стратегії, ототожнюються з типами мовленнєвих актів, що створює труднощі відмежування стратегічного шару комунікації від тактичного. Кожна тактика спрямована на певну зміну в потрібному для адресанта напрямку фрагмента свідомості адресата.

У діалогічному спілкуванні інструментом реалізації комунікативної тактики, яка кваліфікується як «динамічне використання комунікантами мовленнєвих умінь для побудови діалогу в межах тієї чи іншої стратегії» [Борисова 1996, 22], дослідники вважають ***комунікативний хід*** [Иссерс 2003, 117]. Т. ван Дейк визначає мовленнєвий хід як функціональну одиницю послідовності дій, яка сприяє вирішенню локального або глобального завдання під контролем стратегії [1989, 274]. Комунікативні тактики мають певні маркери. На лексико-семантичному рівні це кліше, номінації учасників комунікації з метою відповідного балансу «статусу обличчя», перформативи, конотативне значення слів, частки, повтори. Лексико-граматичними маркерами можуть бути синтаксичні конструкції певної модальності, фразеологізовані речення, синтаксичні синоніми, транспозиція синтаксичних структур, синтаксичні стилістичні фігури (паралелізм, градація, анафора, епіфора, антифразис тощо). Прагматичними показниками тактик є типи реакції адресата, імплікації, будова комунікативних ходів і т. ін. Складною й суперечливою є проблема обґрунтування тієї чи іншої тактики на відміну від іншої, близької їй.

Тактики комунікації можуть бути спільними для кількох комунікативних стратегій або характеризувати лише одну. Так, стратегія, спрямована на баланс статусу обличчя партнерів, може мати такі тактичні вияви:

1) *комунікативна (мовна) конвергенція*, орієнтована на врівноваження статусу співрозмовників за рахунок їхнього взаємного пристосування, що передбачає уподібнення мовлення партнерів один до одного з метою досягнення комунікативної кооперації. Наприклад, спілкування з дитиною на підставі коду дитячого мовлення, перехід на сленг чи жаргон при спілкуванні з людиною, що їх використовує їх;

2) *комунікативна (мовна) дивергенція* як підкреслення розбіжності комунікативної поведінки, що передбачає різницю коду мовлення мовця й адресата з метою підвищення статусу обличчя одного з комунікантів і зниження його у іншого. Дивергенція може як сприяти комунікативній кооперації, наприклад, в авторитарних типах дискурсів, так і спричиняти комунікативний конфлікт (умисне приниження).

Комунікативна взаємодія є предметом окремої галузі комунікативної лінгвістики – ***лінгвопрагматики***, що досліджує використання й функціонування мовних знаків у процесі комунікації у взаємозв'язку з інтерактивністю його суб'єктів (мовця й адресата), їхніми особливостями й самою ситуацією спілкування. У сучасній лінгвопрагматиці увага до мовних засобів поєднується з їхнім проектуванням на особистісні чинники спілкування та складники комунікативної ситуації. Лінгвопрагматика є маргінальною галуззю на межі лінгвістики та прагматики, яка вивчає соціокультурні, ситуативно-поведінкові, статусні, лінгвокогнітивні та ін. чинники комунікативної взаємодії суб'єктів і відношення їх до засобів цієї взаємодії та певної знакової системи, що використовується комунікантами при спілкуванні. Дж. Ліч порівняв розвиток прагматики із процесом колонізації, який став останньою стадією поступального переходу лінгвістики від вузької дисципліни, до більш широкої, яка розглядає мовлення у єдності форми, значення й контексту [Цит за: Дигоева 2000, 168]. Український мовознавець Л. Мінкін наголосив на тому, що сучасна прагматика вийшла за межі інтегрованого із семантикою та синтаксисом розділу загальної семіотики й перетворилася на загальну теорію комунікації [1998, 21]. Сучасна прагматика, на думку французьких дослідників, об'єднує лінгвістичні аспекти комунікації (семантику та синтаксис) із нелінгвістичними принципами реалізації дискурсу й контексту як референтної ситуації. Лінгвістичні аспекти повинні бути об'єктом теорії компетенції, увібравши в себе психо- та соціолінгвістику, а нелінгвістичні – теорії реалізації [Moeschler et al. 1994, 35].

Прагматика сформувалася спершу як галузь семіотики на базі філософської методології позитивізму, а пізніше – й неопозитивізму на початку XX ст. Підвалини прагматики були закладені у працях американського логіка та семіотика Ч. Пірса, який ще у 70-ті р. р. XIX ст. виклав концепцію прагматизму, розглядаючи мислення й мову як пізнавальні знаряддя пристосування індивіда до середовища з метою досягнення ним успіху. Дослідник запропонував трикомпонентну модель семіозису (знаковий засіб – позначений об'єкт – інтерпретанта), яка відображала важливість взаємодії суб'єктів практичної та комунікативної діяльності. Інтерпретанта, за словами Ч. Пірса, є дієвою навичкою інтерпретатора реагувати на відсутній об'єкт під впливом знакової

форми, що сприяє успішності, ефективності спілкування [1983]. Лінгвістичну спрямованість прагматиці надав американський філософ Ч. Моррис, який наприкінці 30-х р. р. XX ст. увів термін «прагматика» і запропонував три виміри мовного семіозису: семантику як відношення знака до поняття, синтактику як відношення знаків один до одного та прагматику як відношення знаків до інтерпретатора [1983, 39-42]. Проте у його моделі семіозису був відсутній суб'єкт-мовець, який надає знакові певного змісту і спрямовує його на адресата. Інтерсуб'єктність мовного знака була представлена дещо раніше в моделі К. Бюлера, де знак кваліфікувався одночасно як симптом із боку мовця, як сигнал для одержувача повідомлення і як символ відносно предметів і ситуацій [1993, 34-38].

Семіотична спрямованість прагматики у другій половині XX ст. була доповнена комунікативною орієнтацією теорії мовленнєвих актів. Формування прагматики як галузі семіотики відбувалося у безпосередньому зв'язку з теорією мовленнєвих актів [Ancombre, Ducrot 1988, 174]. Хоч деякі дослідники відмічають недостатність теорії мовленнєвих актів у якості базового концептуального апарату для побудови прагматичної теорії вербального спілкування, загалом, ця теорія накопичила значний теоретичний потенціал і підготувала підґрунтя для розвитку лінгвопрагматики.

Сьогодні лінгвопрагматика інтегрує комунікативну лінгвістику з іншими галузями мовознавства, оскільки, з одного боку, прагматичне значення висловлень є незрозумілим поза його інформаційним (семантичним) змістом, який залежить від граматичної (синтаксичної) структури [Минкин 1999, 6], з іншого боку, лінгвопрагматичні дослідження потребують залучення даних психо-, етно- та соціолінгвістики, лінгвістики тексту, лінгвосеміотики, лінгвокультурології тощо. Дослідники виокремлюють у лінгвопрагматиці три напрями: перший орієнтований на систематизацію прагматично заряджених мовних одиниць різних рівнів, вивчення їхньої взаємодії із семантикою і синтактикою; другий – на дослідження інтерактивності комунікантів у процесах мовного спілкування; третій – на моделювання когнітивних структур, які забезпечують інтерактивність дискурсів, зокрема, фреймів взаємодії, стратегічних програм тощо. У межах першого напряму розглядаються проблеми пресупозицій, дейксиса, топікалізації, імплікації, поділу висловлення на пропозицію та прагматичну рамку і т. ін. Другий ґрунтується на засадах теорії мовленнєвих актів і спрямований на емпіричні дослідження конкретних комунікативних ситуацій, установлення їхньої типології, аналіз комунікативної взаємодії, способів оптимізації інтерактивності, аргументації, залежності мовлення від статусних і позиційних ролей комунікантів тощо. Лінгвопрагматика третього напряму застосовує теоретичний потенціал когнітивної науки та її галузі – когнітивної прагматики, вибудовуючи засади для моделювання структур знань, які забезпечують стратегічне планування, перебіг і контроль комунікації, дію механізмів комунікативної компетенції, регуляцію процесів інтерактивності тощо.

Сучасна *когнітивна прагматика* названа Дж. Каспером «метапрагматикою», оскільки вона намагається пояснити природу дискурсу на підставі фрагментів

концептуальних систем комунікантів: моделей ситуації, установок, фреймів інтерпретації, макро- і суперструктур, сценаріїв, декларативних і процедурних знань, уявлень, бажань, оцінок, фонових знань тощо. Засади когнітивної прагматики закладені в концепції Т. ван Дейка, який підкреслював, що фундамент, на якому побудовані прагматичні теорії, є, з одного боку, концептуальним, що виявляється в загальному аналізі діяльності та взаємодії, з іншого, – емпіричним, що передбачає дослідження психологічних і соціальних особливостей породження та сприйняття мовлення у процесі комунікації [1989, 12]. На межі лінгвопрагматики і психолінгвістики сформувалася галузь *функціональної прагматики,* фундаторами якої є німецькі вчені, учні Д. Вундерліха Й. Ребайн і К. Еліх, що звернулися до вивчення різних аспектів усного звукового мовлення, його експериментального дослідження під кутом зору соціальних ситуацій, у яких воно використовується. Функціональна прагматика є теорією функціонально-прагматичного аналізу дискурсу і ґрунтується на концепціях К. Бюлера, німецькій класичній психології, теорії мовленнєвих актів (детальніше див.: [Протасова 1999]. Головними результатами цієї галузі є експериментальні дослідження дискурсів різних типів (лікар / пацієнт, дитячого, юридичного, педагогічного тощо). Соціально-культурний рівень комунікативної взаємодії в ракурсі соціальної взаємодії досліджує *соціопрагматика*, яка також інтегрована з лінгвопрагматикою.

Лінгвопрагматика є інструментом формування маргінальних галузей на межі комунікативної лінгвістики та конфліктології, іміджелогії, теорії впливу, риторики, політології, юриспруденції, теорії аргументації, менеджменту, торговельної справи, діловодства, міжнародних відносин тощо.

7. Закони та правила комунікативної взаємодії.

Проблема законів і правил комунікативної взаємодії має давні корені, що сягають ще часів античності й відображені в загальних риторичних принципах ораторського мистецтва. Ще Аристотель у «Риториці» надав певні рекомендації щодо побудови образу оратора й образу предмета мовлення. У давньоримських канонах риторики існували принципи достоїнства мовлення (virtutes elocutionis): aptum – домірність, упорядкованість, адекватність; latinitas – чиста латина як мовна правильність; perspicuitas – прозорість, очевидність як ясність чи зрозумілість для слухача; ornatus – прикрашення як вираз, приємний слухачеві [Франк 1986, 371].

У 1967 р. представник Оксфордської школи логічної семантики Х. Грайс у статті «Логіка й мовне спілкування» запропонував загальний принцип комунікативної кооперації – спільність мети учасників спілкування, що визначає адекватний меті внесок кожного до комунікативної співпраці. Більш конкретними принципами комунікативного співробітництва є чотири постулати (максими) мовленнєвої поведінки адресанта, що перегукуються з наведеними вище риторичними принципами: кількості, якості, релевантності й манери мовлення [Grice 1975, 45-46]. Дослідник вважав підґрунтям успішної кооперації насамперед логіку й раціоналізм, а постулати слугували для пояснення, яким чином через їхнє порушення мовець здатний передати

адресату більше інформації, ніж міститься в логіко-семантичному змісті вербального повідомлення [Грайс 1985, 217-237].

Перший постулат кількості визначає дозовану інформативність висловлення: 1) Зроби своє висловлення настільки інформативним, наскільки потрібно; 2) Не роби своє висловлення більш інформативним, ніж потрібно. Дж. Грин [Green 1989, 89], пояснюючи цей принцип, підкреслює, що друга частина максими кількості, можливо, не потрібна, тому що вона накладається на максиму релевантності. Так вважав і сам Х. Грайс. Однак, на наш погляд, така подвійна максима кількості необхідна й відсутність її при перекладі (пор.: «Твоє висловлення повинне бути досить інформативним» [Штерн 1998, 144]) змінює суть принципу. Кількість інформації, передана мовцем, повинна відповідати його меті, розумінню ним психологічного, емоційного, інтелектуального стану свого співрозмовника, адже надмірність або недостатність інформації стає одним із чинників комунікативного шуму й може призвести до припинення спілкування. Недотримання цієї максими ілюструє Дж. Юл у книзі «Прагматика» на прикладі такого сценарію: жінка сидить на лаві в парку, великий собака лежить навпроти на землі, чоловік підходить і сідає на лаву.

Чоловік: *Ваш собака кусається?*

Жінка: *Ні.*

(Чоловік намагається погладити собаку. Собака кусає його).

Чоловік: *Йой! Ви ж сказали, що ваш собака не кусається.*

Жінка: *Він не кусається. Але це не мій собака* [Yule 1996, 36].

Другий постулат якості потребує правдивості, щирості й обізнаності мовця, тобто повідомлення мусить відповідати справжньому станові речей: 1) Не кажи того, що ти вважаєш неправдивим; 2) Не кажи того, для чого в тебе немає достатніх підстав.

Третій постулат відношення визначає відповідність мовлення темі розмови: Будь релевантним, говори по суті, відповідно до теми спілкування.

Четвертий постулат манери мовлення потребує від мовця прозорості, зрозумілості, раціональності мовлення: 1) Уникай неясних висловлень; 2) Уникай двозначності; 3) Уникай непотрібної надмірності; 4) Будь регламентованим.

Спектр принципів ефективного спілкування в сучасній комунікативній лінгвістиці й лінгвопрагматиці, зокрема, значно ширший. Дж. Ліч, П. Браун, С. Левінсон виокремлюють принципи ввічливості, збереження статусу обличчя [Leech 1983; Brown, Levinson 1986], Д. Гордон, Р. Лакофф – максими щирості й мотивованості [1986]. Обговорюються також максими схвалення, згоди, скромності, раціональності, конструктивізму, доброзичливості тощо. Дотримання цих максим, як зазначають дослідники в галузі прагматики, не завжди сприяє ефективності спілкування, а навпаки, саме порушення цих максим нерідко дає змогу досягти успішності комунікації. До того ж принципи ефективного спілкування мають національну специфіку, залежать від сфери й типу спілкування. В. Дем'янков зазначає, що не всі культури однаково прагнуть до лапідарності та ясності. Навпаки, ознакою кооперації в деяких народів є, скоріше,

замаскованість цілей [1982, 327-337; 2005]. Максими не є універсальними, а лише вказують на універсальні виміри.

Американська дослідниця С. Ервін-Трипп запропонувала три правила мовленнєвого спілкування, що служать для регламентації мовленнєвих дій. Перше передбачає вибір мовних засобів, спільних для всіх соціальних шарів або специфічних. Друге правило слідування розглядає послідовність мовних дій у комунікації. Третє є правилом спільної зустрічальності при поєднанні в одному контексті різних рівневих мовних одиниць і їхніх властивостей [Ervin-Tripp 1973; 1976].

Російський мовознавець І. Стернін описує закони спілкування [2001, 121-147]. На думку дослідника, закони, на відміну від принципів спілкування, є найзагальнішими нежорсткими ймовірнісними тенденціями, наявними у всіх типах групового й масового спілкування. Закони можуть змінюватися та коригуватися національно-культурною специфікою. Такими законами І. Стернін вважає:

1) дзеркальний розвиток спілкування як автоматичне, підсвідоме намагання взаємного пристосування партнерів спілкування до стилю мовлення один одного;

2) пряму пропорційність між ефективністю спілкування й комунікативними зусиллями (чим більше комунікативних зусиль витрачено мовцем, тим вище ефективність його мовного впливу);

3) залежність зростання нетерпіння слухача від тривалості мовлення адресанта;

4) пряму залежність зниження рівня інтелекту аудиторії від збільшення кількості слухачів;

5) комунікативне самозбереження як збереження досягнутої людиною комунікативної рівноваги;

6) ритм спілкування, що визначається співвідношенням говоріння й мовчання у пропорції 1 до 23 годин на добу, хоч це співвідношення індивідуальне та залежить від статі, професійного статусу, віку, етнічної належності, темпераменту тощо;

7) підвищення впевненості в думці шляхом її мовного оформлення: словесне вираження ідеї чи емоції формує ту саму ідею чи емоцію в мовця;

8) залежність ефективності сприйняття інформації й довіри до слова від простоти вираження;

9) зумовленість критики й лихослів'я непересічністю особистості в оточенні;

10) породження чуток і вигадок у групі через дефіцит інформації;

11) корекцію комунікативної поведінки при порушенні норм спілкування з боку співрозмовника;

12) прискорене поширення негативної інформації, на відміну від позитивної;

13) пряму пропорційність між мірою спотворення інформації та кількістю осіб, що її передають;

14) перевагу детального обговорення незначних питань перед значними;

15) залежність взаємного відторгнення й конфліктогенності від постійного цілодобового спілкування;

16) пряму пропорційність довіри до співрозмовника ступеню його соціальної ідентичності;

17) емоційне «зараження» як прагнення людей в однаковому емоційному стані об'єднатися;

18) посилення в півтора-два рази емоції шляхом її словесної репрезентації;

19) зменшення й усунення емоції при вдумливій розповіді про неї;

20) емоційне пригнічування логіки й аргументації.

На відміну від законів спілкування, ***правила спілкування*** є рекомендаціями щодо поведінки в тій чи іншій комунікативній ситуації

Російський соціолог В. Шейнов у книзі «Искусство убеждать» [2004, 4-10] наводить чотирнадцять правил, які допомагають переконати. 15 років він проводив комунікативні тренінги з діловими людьми й дійшов висновку, що найбільшим недоліком у спілкуванні є невміння переконувати.

Перше правило є правилом Гомера і полягає в тому, що порядок аргументації повинен бути таким: сильний аргумент – середній – один найбільш сильний. Вважається, що слабкими аргументами не варто оперувати, а силу аргументів повинен визначити сам мовець.

Друге правило належить Сократу і передбачає, що позитивній відповіді на важливе для адресанта питання повинні передувати дві позитивні відповіді адресата на незначні та прості питання. Такий результат запрограмований нейрофізіологічно, адже погодження з кимось (відповідь «так») приводить до виділення ендорфінів – гормонів задоволення, а негативна відповідь супроводжується виділенням адреналіну, що налаштовує людину на боротьбу та спротив.

Третє правило належить Паскалю і ставить у залежність згоду людини від умов лише почесної капітуляції, тобто, домагаючись переконання, не заганяйте співрозмовника в кут і дайте йому можливість зберегти свій статус обличчя.

Четверте правило розглядає залежність переконливості аргументів від іміджу та статусу того, хто переконує. Авторитетність людини, його підтримка колективом нерідко посилює її аргументи при переконуванні. Залежно від обставин найбільш переконливим є статус чоловіка, за інших умов – жінки.

П'яте правило вимагає від того, хто переконує, впевненої поведінки й неможливості зниження власного статусу обличчя.

Шосте правило, навпаки, забороняє зниження статусу співрозмовника, вияв неповаги, зневаги до нього.

Сьоме правило встановлює залежність переконання від особистого благородства та приємності мовця, про що говорив ще Аристотель.

Восьме правило проголошує: при переконуванні треба починати не з того, що розділяє вас із співрозмовником, а з того, що вас об'єднує, з чим ви погоджуєтеся.

Дев'яте правило ґрунтується на принципі емпатії, уведеному американським психологом Е. Тітченером, і передбачає здатність до розуміння

емоційно-психологічного стану співрозмовника у формі співпереживання. Найкраще розуміння партнера по комунікації оптимізує спілкування.

Десяте правило стосується уважного слухання, яке є запорукою переконливості.

Одинадцяте правило вимагає уникати конфліктогенних слів і висловлень, які не сприятимуть переконанню, а лише призведуть до припинення спілкування.

Дванадцяте правило стосується потреби в контролі за сприйняттям і розумінням співрозмовника, адже людині властиво послаблювати увагу й не завжди розуміти непрямі висловлення.

Тринадцяте правило потребує уваги до паравербальних засобів спілкування, їхньої відповідності вербальним, що в нейролінгвістичному програмуванні розглядається як конгруентність / інконгруентність. Невідповідність вербаліки й паравербаліки дасть змогу простежити за реакціями співрозмовника на аргументацію, а дотримання відповідності для тих, хто переконує, значно посилить вагу його аргументів.

Чотирнадцяте правило спрямоване на демонстрацію того, що запропоноване вами задовольняє якусь потребу співрозмовника.

Дослідник виділяє серед цих правил *активні*, що посилюють позицію мовця (це 1, 2, 4, 7–10, 14), і *пасивні*, недотримання яких може послабити процес переконання або зруйнувати його (це 3, 5, 6, 7–13). Оптимальним вважається не порушувати пасивних правил і використовувати 2–3 активних. І. Стернін наводить три базових принципи безконфліктного спілкування: 1) терпимості до співрозмовника; 2) прагнення домогтися прихильності співрозмовника, сподобатися йому; 3) мінімізації негативної інформації [2001, 147-152].

8. Проблема зразків мовної комунікації. Мовленнєві жанри. Лінгвістична генологія.

У комунікативній лінгвістиці розробка проблеми зразків мовної комунікації пояснюється цілком зрозумілим прагненням упорядкувати різноманітні дискурсивні практики, ситуації спілкування, створити більш-менш струнку систему інваріантів, канонам яких підпорядковувалося б усе розмаїття й безмежність ситуацій інформаційного обміну та комунікативного впливу. Попри численні спроби досягнення цієї мети, проблема зразків мовної комунікації залишається відкритою та дискусійною.

Зразок мовної комунікації нерідко змішують з її одиницею – мовленнєвим актом, або для писемної художньої комунікації обирають поняття жанру твору, розробленого літературознавством. Для інших типів комунікативних ситуацій використовують метонімічне значення терміна «дискурс» як тип або зразок дискурсу, що найбільше відповідає стану речей. Однак майже все дослідники цієї проблеми розуміють, що зразок мовної комунікації, дискурсу не повинен обмежуватися ознаками тексту, зокрема, його інваріанта – текстеми, а характеризувати інваріант комунікативної ситуації та комунікативної взаємодії в цілому, у тому числі й на підставі тексту як посередника інформаційного обміну та впливу.

Із цією метою нове життя в комунікативній лінгвістиці отримав термін «мовленнєвий жанр», уведений російським літературознавцем М. Бахтіним,

хоч сама традиція жанрової диференціації літератури закладена ще Аристотелем. Літературний жанр як тип літературного твору, що виокремлюється за його належністю до певного літературного роду, а також на підставі переважної естетичної ознаки, обсягу й загальної структури [Кожинов 1987, 107], може відповідати зразку переважно художньої комунікації, хоч загалом його тлумачення практично не враховує комунікативних властивостей художніх зразків. М. Бахтін першим усвідомив, що традиційна концепція літературних жанрів, сформована ще Н. Буало, не задовольняє умовам нового розуміння діалогічної природи художньої творчості. Дослідник писав: «Використання мови здійснюється у формі одиничних і конкретних висловлень (усних або письмових) учасників тієї чи іншої галузі людської діяльності. Ці висловлення відображають специфічні умови й цілі кожної такої галузі не тільки своїм змістом (тематичним) і мовним стилем, тобто відбором словникових, фразеологічних та граматичних засобів мови, а й насамперед своєю композиційною побудовою. Усі ці три моменти – тематичний зміст, стиль і композиційна побудова – нерозривно пов'язані в цілому висловленні й однаково визначаються специфікою даної сфери спілкування. Кожне окреме висловлення, безсумнівно, є індивідуальним, але кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи таких висловлень, які ми і називаємо *мовленнєвими жанрами*» [1996, 159]. Отже, М. Бахтін кваліфікував мовленнєві жанри як «відносно стійкі тематичні, композиційні і стилістичні типи висловлень» [1986, 255].

Найбільш повний виклад теорії мовленнєвих жанрів дослідник здійснив у незакінченій статті «Проблемы речевых жанров» (1952-1953 р. р., опублікована у 1979 р.), де наголосив на тому, що «жодне нове явище (фонетичне, лексичне, граматичне) не може ввійти до системи мови, допоки воно не пройде довгого та складного шляху жанрово-стилістичних випробувань» [1986, 256]. У кожній сфері діяльності наявний цілий репертуар мовленнєвих жанрів, який диференціюється та зростає в міру розвитку й ускладнення цієї сфери. М. Бахтін вважав мовленнєві жанри типовою формою висловлень, але не самими висловленнями [1979, 268]: типовими для мовленнєвих жанрів, на його думку, є комунікативна ситуація, експресія, експресивна інтонація, обсяг, концепція адресата й нададресата [1979, 252, 267]. Близькі ідеї були висловлені й деякими сучасниками вченого Г. Винокуром, М. Пановим, В. Виноградовим й ін. [Шмелева 1995, 59]. Приміром, «маска» В. Волошинов у праці 1930 р. «Марксизм и философия языка» увів поняття «життєвих висловлень», які вимагають несловесного доповнення й позасловесного початку, далі ці висловлення названі життєвими жанрами [1995, 314]. Життєві жанри є «частиною соціального середовища: свята, дозвілля, спілкування у вітальні, майстерні тощо» [Волошинов 1995, 315]. Тим самим дослідник залучив поняття жанру до комунікації, соціуму.

Суперечливим моментом концепції М. Бахтіна було накладання форми мовленнєвих жанрів на висловлення. Дослідник виокремив такі риси висловлення, як наявність меж, завершеність, цілісність, відношення до самого мовця на основі реалізації його задуму й до інших учасників мовленнєвого

спілкування, діалогічність [1986, 268-278]. В. Волошинов у статті 1928 р. змістовно наблизив висловлення до соссюрівського терміна parole та трактував висловлення як «невід'ємний елемент мовленнєвого спілкування», «соціальну подію мовленнєвої взаємодії» [1995, 205- 213]. Проте саме поняття висловлення у М. Бахтіна / В. Волошинова є нечітким. З одного боку, ключовим для мовленнєвих жанрів було сполучення «одиничні конкретні висловлення» або їхні типові форми, які і є мовленнєвими жанрами, з іншого, висловленням вважається й роман, що прирівнюється до репліки простого діалогу, приватного листа на підставі спільної природи, хоч роман є вторинним (складним) висловленням [Бахтин 1996, 161]. Отже, розв'язання цієї суперечності відбувається шляхом уведення М. Бахтіним диференціації простих (первинних) і складних (вторинних) мовленнєвих жанрів: первинні пов'язані зі щоденним, безпосереднім спілкуванням, вторинні – наближені до літературних жанрів різних сфер комунікації, переважно писемної, вони вбирають у себе й переробляють первинні мовленнєві жанри.

Такий поділ приводить до ототожнення первинних мовленнєвих жанрів із типами мовленнєвих актів, а вторинні жанри пов'язує з одиницею текстового рівня мовної системи – текстемою, яка стає підґрунтям мовленнєвого жанру як одиниці системи мовлення. Як бачимо, в жанровій концепції М. Бахтіна спостерігається прагнення вийти за межі тексту, висловлення до сфери комунікативної взаємодії на підставі цих мовленнєвих утворень, однак нерозробленість на той час понятійно-категорійного апарату й методів дослідження мовної комунікації повертає дослідника до сфери мовлення як такого. Така непослідовність ученого зумовила дискусійність поняття мовленнєвого жанру в сучасній комунікативній лінгвістиці.

Російський лінгвіст В. Гольдін цілком слушно наголошує, що поняття мовленнєвого жанру мовби «втиснуте» між поняттями мовленнєвого акту, текстового типу, тональності спілкування й деякими іншими [1999, 5]. Чимало дослідників описують як мовленнєві жанри типи мовленнєвих актів [Шмелева 1990] або текстеми. Інколи це поняття отримує навіть найширше розуміння сфери спілкування. Здебільшого дефініції мовленнєвих жанрів у сучасній лінгвістиці порівнюють їх із мовленнєвими актами (пор.: «Жанри мовлення – більш крупні одиниці, ніж мовленнєві акти. Вони характеризуються більш складною будовою, можуть містити кілька іллокутивних сил. Кожний жанр має певну композицію й тематичну будову» [Земская 1988, 42]). Не випадково, лінгвісти зауважують, що в сучасній науці ще немає єдності в осмисленні мовної природи жанрів спілкування [Седов 2004, 66]. Російські дослідники В. Дементьєв і К. Сєдов користуються терміном М. Бахтіна, однак під мовленнєвим жанром вони розуміють «вербальне оформлення типової ситуації соціальної взаємодії» [1998]. Попри таку трактовку, як зауважує І. Шевченко, «із цієї вихідної посилки зроблені, як представляється, дещо еклектичні висновки, бо автори говорять про існування жанру прохання, запрошення, запитання, благословення і т.п., які фактично є мовленнєвими актами, і аналізують їх методами мовленнєвоактового аналізу в поєднанні зі стилістичним описом та соціолінгвістичним вивченням. Тим самим невиправдано

змішуються підходи й дослідницькі прийоми прагма-, соціолінгвістики і стилістики» [2005, 115]. Загалом наведена вище дефініція проектується у проблему розмежування мовленнєвого жанру та стилю, яка суперечливо розглядалася ще у працях М. Бахтіна: стилі й жанри, на його думку, взаємозалежні, адже «у кожній сфері побутують і застосовуються свої жанри, які відповідають специфічним умовам даної сфери; цим жанрам і відповідають певні стилі» [1986, 254].

У комунікативній лінгвістиці і, зокрема, в дискурсології пропонуються й інші термінологічні позначення дискурсивного інваріанта як зразка дискурсу. Приміром, Т. ван Дейк вважає найбільшим елементом у структурі дискурсу мовленнєву подію, яка позначає закінчене мовленнєве спілкування, інтеракцію, макродіалог або макротекст [Дейк 1989; Dijk 1997a, 1-34]. Дослідник розмежовує простий та складний дискурс. Останній розгортається поступово, є тривалим у часі й навіть перерваним (наприклад, парламентські слухання відповідного питання), однак його єдність забезпечується незмінністю комунікантів, інтенцій, стратегій, типів інтеракції, пресупозицій, стилів тощо. На позначення зразків простих і складних мовленнєвих подій Т. ван Дейк пропонує поняття ***жанру дискурсу*** [Dijk 1997a, 7-9]. Подібну позицію займає американський лінгвіст Дж. Свайлс, який кваліфікує жанр як клас комунікативних подій, складниками яких служать відповідні комунікативні цілі, що розпізнаються членами певного дискурсивного співтовариства, і зумовлюють схематичну структуру дискурсу й вибір змісту та стилю [Swales 1990, 58]. Автори англо-американської лінгвістичної енциклопедії розглядають таку дефініцію критично, зауваживши, що складно визначити комунікативні ознаки в такому жанрі, як лірична поема або випадкова розмова [The Linguistics Encyclopedia 2004, 206]. У 1981 році Дж. Свайлс запропонував власну модель жанрового аналізу й методику її застосування до тексту академічної статті, що вплинуло на розробку жанрового аналізу в англомовних лінгвістичних студіях (варіанти моделі послідовники Дж. Свайлса використали для аналізу резюме, диспуту, дисертації, листів різних типів тощо).

Отже, перед дослідниками мовної комунікації постає дилема – або обрати на позначення дискурсивного інваріанта термін М. Бахтіна й надати цьому поняттю нового змісту відповідно до сучасних розробок дискурсу, або застосовувати на позначення інваріанта мовної комунікації термін «жанр дискурсу» з метою усунення тотожності мовленнєвих жанрів і мовленнєвих актів як мінімальних одиниць спілкування, а також жанрів і текстем як інваріантів текстів. Зв'язок між поняттями мовленнєвого акту й жанру може розглядатися на підставі використання в певному мовленнєвому жанрі відповідних типів актів, а співвідношення між жанром і текстемою визначатися як проекція інваріанта одного рівня (комунікативної ситуації) на інваріант іншого рівня (одного зі складників цієї ситуації).

Під таким кутом зору ***мовленнєві жанри*** є інваріантними зразками класів комунікативних ситуацій, які характеризуються специфікою своїх складників, зокрема, стандартними ознаками комунікативних статусів,

інтенцій і стратегічних програм комунікантів; тематичним змістом, композиційною структурою, відбором фонетичних, лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів й інтенційно-прагматичними особливостями текстеми, особливостями комунікативної взаємодії, каналу передачі інформації, комунікативного середовища, специфікою діалогічності з інтеріоризованим буттям і семіотичним універсумом культури тощо. На нашу думку, таку дефініцію можна застосувати і до зразків художньої літератури, адже їхня комунікативна специфіка, що, безперечно, відрізняється від зразка, приміром, парламентських слухань, є не менш вагомою. У процесі читацької інтерпретації загалом виникає така сама комунікативна ситуація, як і в інших сферах спілкування, однак її особливості як дискурсивного зразка й вирізняють цю комунікативну ситуацію серед інших. Як цілком слушно зазначає Т. Шмельова, мовленнєві жанри віддзеркалюють у собі, як у краплині води, всю ситуацію мовлення з урахуванням образу автора, образу адресата, пам'яті сфери, залежності від фактури тексту тощо [1996, 11]

Дослідники виокремлюють різноманітні жанротвірні ознаки. О. Земська до їхнього складу відносить характер комунікації (офіційний / неофіційний), вид комунікації (особистісна / публічна), мету, кількість учасників, типову концепцію адресата (рівний / підлеглий, жінка / чоловік), звернення до адресата (або її відсутність), активність / пасивність адресата [1988]. На думку Т. Шмельової, критеріями виокремлення жанру є комунікативна мета, модель автора, концепція адресованості, зміст події, чинники комунікативного минулого й майбутнього й мовне оформлення [1990, 24]. До них дослідниками додаються тональність, тема і комунікативний смисл.

У сучасній когнітивній лінгвістиці мовленнєвий жанр розглядається як концептуальний стандарт або інваріантний концепт [Плотникова 2005]; як прототип найкращого зразка класу комунікативних ситуацій; як фрейм, що впливає на процес розгортання думки у слово [Седов 2004, 70]; як когнітивне типове утворення, що належить базовому рівню категоризації й когнітивної діяльності [Баранов 1997, 334]. Польський дослідник С. Гайда трактує жанр з огляду на когнітивний механізм дії у свідомості комунікантів: для слухачів як горизонт очікувань і для мовців як модель творення [1986, 24]. Психологічно мовленнєві жанри пов'язані з регуляторним механізмом установки, яка є керівною інстанцією в організації дискурсу й контролі за ним.

У сучасній ***лінгвогенристиці (лінгвістичній генології)***, становлення якої відбулося приблизно у 80-ті р. р. XX ст., існує ціла низка проблем, які лише зараз отримують певне розв'язання у працях лінгвістів різних шкіл і течій. Дискусійною та складною залишається проблема *типології* мовленнєвих жанрів. Свого часу М. Бахтін здійснив спробу диференціації жанрів, виділивши високі, офіційні, фамільярні; стандартизовані й вільні, усні та писемні [1986, 252, 271-293], діалогічні й монологічні, або спеціалізовані й конструктивні [1996, 235], однак його класифікація була непослідовною й містила лише начерки, штрихи майбутніх розробок. Дослідник вважав, що в лінгвістиці того часу відсутня класифікація мовленнєвих жанрів за сферами людської діяльності, незрозумілим є і сам принцип жанрової номенклатури

[1986, 256, 273]. Слідом за М. Бахтіним, М. Федосюк виділяє елементарні й комплексні мовленнєві жанри. До числа перших він відносить повідомлення, привітання, похвалу і т. ін., тобто проектує їх на мовленнєві акти. Комплексні мовленнєві жанри представлені певними типами текстів: монологічних і діалогічних [1996, 76-79]. Т. Шмельова також диференціює мовленнєві жанри на одноактні та багатоактні [1995, 59]. У сучасній лінгвістичній генології за різними параметрами виокремлюються мовленнєві жанри: усні й писемні; фатичні й інформативні; жанри й жанроїди (маргінальні, або гібридні) [Седов 2004; Иссерс, Никанорова 2005]; педагогічні, наукові, політичні, релігійні, медичні, побутові тощо [Карасик 2004]. К. Сєдов пропонує ієрархію жанрових форм: від субжанрів, що дорівнюють мовленнєвим актам, до гіпержанрів, які об'єднують кілька жанрів [2004, 70-71].

У фундаментальній праці українського лінгвіста Ф. Бацевича «Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи» [2005], яка є першою вітчизняною розробкою в цій галузі, розглядається комплекс дискусійних проблем генології, зокрема, природи і статусу мовленнєвого жанру в колі понять мови, мовлення, комунікації, дискурсу, мовленнєвого акту, функціонального стилю; типології мовленнєвих жанрів; співвідношення мовленнєвого жанру, комунікативного смислу та складників комунікативної ситуації; формування й історичного розвитку мовленнєвих жанрів, їхніх ознак тощо. Подається також практичний аналіз мовленнєвих жанрів утішання та прямого спортивного репортажу.

У ракурсах мовленнєзнавства, стилістики, когнітології, лінгвокультурології й дискурсології мовленнєві жанри досліджуються російськими лінгвістами Н. Арутюновою, Т. Винокур, Т. Шмельовою, М. Кожиною, В. Карасиком, О. Шейгал, М. Макаровим, С. Плотніковою, Г. Слишкіним, В. Салімовським, М. Федосюком, В. Алпатовим й ін. у межах Московської, Волгоградської, Єкатеринбурзької, Краснодарської, Саратовської, Омської й ін. мовознавчих шкіл. Представники Саратовської школи звертаються до мовленнєвих жанрів як засобів формалізації соціальної взаємодії, прагмалінгвістичних і психолінгвістичних аспектів їхнього вивчення, інституційних сфер використання, концептуальної природи, розглядають особливості різних мовленнєвих жанрів у різноманітних сферах спілкування (В. Гольдін, В. Дементьєв, О. Сиротиніна, М. Корміліцина, К. Сєдов, О. Дубровська й ін.). Із 1997 р. ця школа видає науковий збірник «Жанры речи», де зосереджено найбільш вагомі результати наукових розвідок із проблематики лінгвогенристики.

Під кутом зору етнолінгвістики й когнітивної науки трактують мовленнєві жанри польські лінгвісти (А. Вежбицька, С. Гайда, Б. Бонецька, Т. Добржинська, А. Душак, Д. Осташевска, М. Сарновські, Б. Вітош, Л. Пісарек та ін.). А. Вежбицька вважає мовленнєві жанри сукупністю об'єднаних у ціле мовленнєвих актів, складниками мовного універсуму певної етнічної культури. На матеріалі англійської, японської й польської мов дослідниця описала різні типи комунікативної поведінки, втілені в мовленнєвих жанрах, здійснила спробу моделювання їхніх емоційно-когнітивних фреймів на базі власної концепції семантичних примітивів [Wierzbicka 1983; Вежбицка, Годдард 2002]. В аспекті етнографії мовлення й конверсаційного аналізу мовленнєві жанри розглянуті

Д. Хаймзом [Hymes 1974]. Представники різноманітних наукових шкіл застосовують власні підходи до їхнього тлумачення: стилістичний, текстовий, комунікативно-дискурсивний, когнітивний, культурологічний. З огляду на це В. Дементьєв розрізняє генристику, спрямовану на лінгвістичне вивчення жанрів; жанрознавство, орієнтоване на їхній прагматичний аналіз; комунікативну генристику, у якій жанри розглядаються як гібридне явище між мовою й мовленням; і когнітивну генристику, орієнтовану на когнітивне моделювання жанрових зразків [1998; 2002; 2005]. Серед методик опису мовленнєвих жанрів найбільш популярною є ***анкета жанру***, впроваджена Т. Шмельовою [1996; 1997].

9. Паравербальні засоби мовної комунікації. Паралінгвістика.

Паравербальні засоби комунікації є супровідними для вербального мовлення знаковими засобами, що відіграють значну роль у процесі спілкування, зокрема, реалізують протишумову програму мовлення, доповнюють й уточнюють його, надають емотивності й експресивності і т. ін. Дослідники вважають ці засоби рудиментами спілкування, другорядними й допоміжними, хоч, за підрахунками лінгвістів, вони передають значно більшу кількість інформації (від 93 % до 60 %) [Birdwhistell 1952; Гойхман, Надеина 1997, 4; Грушевицкая и др. 2003, 170], ніж вербальні. А. Мейєрабіан зауважує, що на долю просодики припадає 38 % інформації, кінесики – 55 %, і лише 7 % передається вербально [Цит за: Пиз 1992]. За даними О. Петрової, при знайомстві в перші 12 секунд спілкування 92 % отриманої співрозмовниками інформації має паравербальну форму [1998]. Вважається, що у виразі обличчя беруть участь 55 складників, сполучення яких спроможне передати 20 тисяч смислів. Паравербальні засоби виконують функції навмисної чи ненавмисної передачі інформації, впливають як на співрозмовника (свідомо й несвідомо), так і на мовця як самовплив [Стернин 2001, 89].

Паравербальні засоби комунікації є об'єктом окремої галузі комунікативної лінгвістики – ***паралінгвістики***, становлення якої як самостійної дисципліни відбулося у 50–60-ті р. р. ХХ ст. у межах американської антрополінгвістики (Е. Сепір, Дж. Болінджер, А. Хілл, Р. Холл, А. Браун, Р. Бердвістел й ін.), хоч окремі дослідження паралінгвістичної проблематики розпочалися ще у 30-ті р. р. у СРСР (Є. Поливанов, М. Юшманов, Л. Щерба та ін.), у Празькому лінгвістичному гуртку й Женевській школі. Приміром, Ш. Баллі залучав до складу актуалізаторів – засобів перетворення мови в мовлення – неартикульовані знаки, жести, міміку. Деякі аспекти сучасної паралінгвістики розглядалися ще у працях французького філософа Е. Кондільяка, який висунув ідею первинності мови жестів й аналогію з ними звуків природної мови. У XIX ст. функції жестів і міміки стали предметом вивчення Ч. Дарвіна і В. Вундта. Термін «паралінгвістика» уведений американським лінгвістом А. Хіллом у 40-і р. р. ХХ ст.

Загальними напрямами досліджень паралінгвістики є диференціація паравербальних засобів за різними параметрами, встановлення їхнього зв'язку з вербальними; опис паравербальних універсалій, етноунікалій й індивідуальних кінем; вивчення їхнього онтогенезу й філогенезу, особливостей текстової вербалізації, функцій у комунікативних актах різних типів тощо.

Дискусійним питанням паралінгвістики залишається визначення системності паравербальних засобів. Деякі дослідники (Р. Бердвістел), які є прихильниками системності паравербаліки, навіть виокремлюють структурну одиницю цієї системи, інваріант – ***кінему*** (кінеморф, кіне). Т. Ніколаєва і Б. Успенський натомість зауважують: «Паралінгвістичні засоби ніколи не утворювали системи в тому розумінні, у якому її утворює природна мова» [1966]. Г. Колшанський, навпаки, проголошував можливість системності паравербальних засобів у співвідношенні з мовою. Дослідник вважав, що об'єднати їх можна лише за функцією в мовленні, а не за матеріальним статусом [1974].

Диференціація кінем здійснюється на різних підставах. Прагнення систематизувати кінеми пов'язане з аналогією системності в ***парамовах***, або мовах жестів, які не є паравербальними засобами, а самостійними знаковими системами. Мінімальною знаковою одиницею парамов є *херема* (від гр. heir – рука), тобто жест. Число херем є близьким до кількості фонем (приміром, в амслені 55 херем, у шведських жестових мовах глухих – 64, у південно-французьких – 53 [Беликов 1990, 153]). Парамови характеризуються власною граматичною категорійною системою, не відповідною системі національної мови (у мові глухих США прикметник – підклас предикатів, а не імен, у дієслові виражено число об'єкта, у тому числі двоїна). Допоміжним для парамови жестів є мімічний компонент (рідше – погляд, рух тіла), функції яких є ширшими, ніж функції паравербальних засобів звукової мови [Зайцева, Фрумкина 1981].

Дискусійним питанням сучасної паралінгвістики є типологія кінем. У 70-ті р. р. найбільш поширеною була класифікація кінем на *фонаційні, кінетичні* та *графічні* [Николаева, Успенский 1966; Колшанский 1974]. Згодом класифікація уточнювалася й доповнювалася. Деякі дослідники до складу паравербальних залучають лише голосові (просодичні) відтінки (швидкість мовлення, гучність, артикуляцію, висоту голосу, режим мовлення), а також екстралінгвістичні засоби (паузи, кашель, подих, сміх, плач), тобто ті звуки, які ми породжуємо за допомогою голосу. Вони вважають, що «паравербальна комунікація ґрунтується на тональних і тембрових особливостях мови», а кінетичні, проксемічні й ін. засоби, що супроводжують спілкування, називають невербальними [Грушевицкая и др. 2003, 190-193]. З огляду на це у лінгвістичній літературі інколи паравербальні засоби замінені невербальними.

За ступенем інформативності наявний поділ невербальних засобів на *неусвідомлені, експресивні, імітувальні, символічні, професійні, рудиментарні, вказівні* й *етикетні* [Morris 1962]. І. Стернін виокремлює невербальні *симптоми* – несвідомі явища, що відображають психічний чи фізичний стан людини; невербальні *символи*, що приписують значення певним предметам, діям і не беруть безпосередньої участі в комунікації; а також невербальні *знаки* – знаки рухів тіла (погляд, міміка, постава, хода, фізичний контакт, маніпуляції із предметами; знаки організації простору спілкування (проксемічні) і знаки відсутності говоріння (мовчання)) [2001, 91]. Білоруська дослідниця Н. Мечковська диференціювала невербальні засоби залежно від особливостей їхніх виявів у вербальній комунікації на *психологічно нерелевантні* (прокинувся й

розплющив очі); *психологічно релевантні*, *симптоматичні* (посміхнувся, почервонів); *явища кінезики* як комунікативно релевантні рухи тіла, жести і т. ін. [1999, 377-378]. На підставі ознак умисності й невмисності невербальні засоби поділяються на: 1) *поведінкові*, зумовлені фізіологічними реакціями; 2) *невмисні*, пов'язані зі звичками людини (інколи їх називають адапторами) і 3) *власне комунікативні* знаки [Грушевицкая и др. 2003, 174-175].

За формою представлення кінеми поділяються на *безпосередні* (супровідники усного мовлення) й *опосередковані* (супровідники писемної та друкованої комунікації). Опосередкованими кінемами є шрифт, курсив, фарба, підкреслення, малюнки, діаграми, таблиці, формули, фотографії тощо, представлені в письмових і друкованих текстах.

Безпосередні кінеми, що супроводжують усну комунікацію диференціюються по-різному. К. Геворкян розмежовує кінеми трьох типів: норми (жести), міміку (мікрожести), рухи тіла (макрожести) [1991, 78]. Ми пропонуємо поділ кінем на фонаційні (тембр, темп, мелодика, тон, гучність, дефекти, індивідуальні особливості і т. ін. мовлення, паузи тощо), мануальні (жести), мімічні (рух м'язів обличчя), пантомімічні (рух тіла, голови, ніг, хода), образно-конфігураційні (колір шкіри, характер дихання, окулістика (погляд), відстань комунікантів (проксеміка), час спілкування (хронеміка), торкання (гаптика), одяг, постава, загальна манера поведінки мовця). У деяких класифікаціях виокремлюються сфери *кінесики*, куди залучаються жести, постава, рухи тіла, міміка, окулістика, хода, манера одягатися; а також окремі сфери *такесики* (торкання комунікантів), *сенсорики* (чуттєве сприйняття комунікантів за допомогою нюхового, смакового, слухового, зорового й тактильного каналів), *проксеміки* та *хронеміки* [Грушевицкая и др. 2003, 175-190]. На нашу думку, деякі з наведених сфер повторюються в інших сферах, приміром, такесика й кінесика можуть мати однакову природу репрезентації, сенсорика може залучати такесику та проксеміку. І. Аватар всю галузь невербального спілкування називає *кінесикою*, до якої включає міміку, пантоміміку, вокальну міміку (фонацію), просторовий малюнок (зону, територію, власність і переміщення), експресію (виразність, силу почуттів, переживань) [Цит за: Ковалевська 2001, 89]. Українська дослідниця Т. Ковалевська розмежовує *невербаліку* як загальносеміотичну комунікативну сферу, що властива індивідуально-колективним репрезентаціям, а також *паравербаліку* (міміку, жест, позу) і *парафонічні* показники (тембр, тон, інтонацію і т. ін.), які характеризують субстратне оформлення мовлення [2001, 89].

У науковій літературі детально розроблені класифікації окремих кінем. Наприклад, жести диференціюються на *ілюстратори* – описово-зображальні супровідники мовлення; *конвенційні* жести (емблеми), які можуть бути прямо переведені у слова (наприклад, вітання, прощання, запрошення, образи); *модальні* жести як жести незадоволення, схвалення, недовіри, невпевненості, страждання, зосередженості тощо; *ритуальні* жести, які застосовуються в ритуалах. Торкання людини поділяють на *професійні* (огляд лікаря), *ритуальні* (дипломатичні поцілунки, рукостискання), *дружні* й *любовні* [Грушевицкая и др. 2003, 176, 183]. І. Стернін подає більш детальну класифікацію жестів на

номінативні, емоційно-оцінні, вказівні, риторичні, ігрові, допоміжні, магічні [2001, 92].

Комбінаторика паравербальних засобів із вербальними в мовленні має такі вияви: *повторення* як дублювання вербальних засобів паравербальними; *контрдикцію* як їхнє семантичне протиставлення; *субституцію* як заміну вербальних засобів кінемами; *доповнення* як модифікацію паравербальними засобами вербальних; *акцентування* як підвищення уваги за рахунок паравербальних засобів; *регулювання* як сприяння інтерактивності мовця й адресата [Потапова 1997, 13; Грушевицкая и др. 2003, 170-171]. У художніх текстах паравербальні засоби вербалізовані в авторських кваліфікаторах мовлення персонажів, тому *текстові кінеми* мають особливий статус як знаки паравербальних супровідників мовлення, змодельовані автором із метою смислового доповнення й увиразнення.

Природу формування паравербальних знаків пояснюють із різних позицій. Перша представлена натуралістською концепцією, підґрунтям якої є дослідження Ч. Дарвіна, що встановив біологічну зумовленість невербальних виявів, зокрема, тих, що ідентифікують емоційні стани людини. Її підтвердженням є те, що мімічні рухи спричинені афективністю через накопичення нервової енергії, а у сліпоглухонімих дітей посмішка з'являється без копіювання й навчання [Eibl-Eibesfeldt 1970]. Друга позиція є конвенціоналістською, що виводить природу паравербального знака з культурних традицій. Консенсусом є поєднання цих підходів, згідно з яким певна частина кінем сягає філогенетичних глибин історії людства, решта ж семантизується у процесі соціалізації.

10. Дискурсологія: напрями розвитку й суміжні дисципліни.

Дискурсологія як мовознавча дисципліна представлена методологічно й теоретично різноманітними течіями, лінгвістичними школами й окремими дослідженнями, спрямованими на всебічний опис і характеристику мовленнєвого спілкування людей у специфічних і стандартних комунікативних ситуаціях з урахуванням соціальних, культурних, когнітивних, психологічних, етнічних й ін. чинників. *Об'єктом* дискурсології є різноманітні дискурсивні практики мови, а *предметом* – організація дискурсу. За словами Ю. Степанова, дискурс є новою рисою у вигляді Мови, яким він постав перед нами наприкінці XX століття [1996, 71].

Дискурсологія має й іншу назву «***аналіз дискурсу***» – термін, уперше вжитий американським лінгвістом, фундатором дистрибутивного та трансформаційного аналізу З. Харрисом у значенні методу аналізу зв'язного мовлення, який служить для опису меж простого речення і для зв'язку мови з культурою [The Linguistic encyclopedia 2004, 115]. Деякі дослідники наголошують на тому, що назва «дискурс-аналіз» виникла в межах Бірмінгемської групи дослідників й асоціюється з іменами Дж. Сінклера і М. Култарда (до цієї групи належать і М. Монтгомері, В. Едмондсон, М. Стабз й ін., хоч орієнтація їхніх досліджень дещо варіюється). В одній із наукових праць Дж. Сінклера і М. Култарда аналізу підлягало спілкування учня й учителя, яке описувалося на

підставі положень соціально орієнтованої граматики М. Холідея у версії 1961 року. Зазначмо, що М. Холідей був учнем і послідовником фундатора Лондонської школи Дж. Фьорса і прихильником культурно-соціологічної теорії Б. Малиновського, який одним із перших поєднав вивчення мовної комунікації з польовими методами антропології та етнографії. Протягом 1970–1972 р. р. Дж. Сінклер і М. Култард здійснювали проект «The English Used by Teachers and Pupils», метою якого було вивчення мовної взаємодії вчителя й учнів на шкільних уроках. Дослідників цікавило, хто контролює дискурс, які ролі виконують мовець і слухач, як уводяться нові теми розмови і як завершуються старі, як структуровано дискурс тощо [Sinclair, Coulthard 1975, 4]. Це створило підстави для відходу від усталеного в 70-ті р. р. розуміння дискурсу як тексту, хоч і в контексті різних ситуаційних чинників, і переходу до дискурс-аналізу.

М. Макаров убачає підґрунтя дискурс-аналізу в наукових розробках російської формальної школи аналізу тексту, зокрема, в концепції структурного аналізу В. Проппа, в антропологічному спрямуванні європейського структуралізму К. Леві-Стросса й ін. представників французької школи (Р. Барта, Ц. Тодорова), а також у семіотичних теоріях Ч. Пірса, У. Еко, які надали різноманітним школам лінгвістики, антропології, літературознавства, теорії комунікації загальні принципи й універсальну метамову, що зумовило розвиток міждисциплінарних зв'язків [2003, 91]. В американській науці підвалини аналізу дискурсу були закладені у працях із лінгвістичної антропології (детальніше див. розділ 5), де мова розглядалася у соціально-дискурсивному й етнографічно дискурсивному ракурсах [Plas 2006, 140] як мовленнєва подія. Таке спрямування визначило поступовий перехід від етнографії мовлення як напряму американської антрополінгвістики до етнографії комунікації та дискурс-аналізу.

Аналіз дискурсу формувався і під впливом теорії мовленнєвих актів, прагматики (зокрема, теорій Х. Грайса і Дж. Ліча та їхніх послідовників), когнітивної психології й лінгвістики, завдяки чому отримав функціональне та соціальне спрямування. Цьому посприяли і праці французьких учених М. Фуко (1972, 1977 р.) та М. Пеше (1982 р.), які розглядали відношення між дискурсом й ідеологією, а також процес боротьби дискурсів з огляду на ідеологічну боротьбу. Дискурс почав трактуватися як комунікативна подія, ситуація, що інтегрує текст з іншими її складниками, зокрема, екстралінгвістичними соціальними чинниками, референційними чинниками (обставинами, часом, простором комунікації), когнітивними і психологічними чинниками, які опосередкують взаємодію учасників спілкування, їхні мотиви, цілі та стратегії. *Завданнями* аналізу дискурсу стають дослідження соціальної, текстуальної та психологічної контекстуалізації дискурсу, його зразків і жанрів із певним набором змінних (соціальних норм, ролей, статусів комунікантів, їхніх конвенцій, стратегій, показників інтерактивності й ефективності спілкування); вивчення закономірностей досягнення комунікантами комунікативної кооперації або чинників породження комунікативного конфлікту, способів реалізації комунікативного суперництва; опис інституційних

форм і типів дискурсів тощо. Ключовими проблемами аналізу дискурсу залишаються структура та стратифікація дискурсу, встановлення його ознак, одиниць, категорій, типів; з'ясування способів організації різних дискурсивних інваріантів, вироблення методів і процедур аналізу й опису дискурсів тощо.

Дискурс-аналіз звертається насамперед до усних і письмових форм мовної комунікації у природних умовах «реального світу». М. Макаров наголошує: «Дискурс-аналіз ідейно тримається на трьох китах – трьох найважливіших категоріях: дії, (по)будові та варіативності. Коли люди щось говорять або пишуть, вони тим самим здійснюють соціальні дії. Конкретні властивості цих соціальних дій визначаються тим, як усний дискурс чи письмовий текст побудовані, за допомогою яких саме ресурсів, відібраних мовцем з усього розмаїття мовних засобів, функціональних стилів, риторичних прийомів тощо. З одного буку, цікавим є сам процес побудови дискурсу. З іншого боку, оскільки усний дискурс чи письмовий текст вплетені до живої тканини соціальної діяльності та міжособистісної взаємодії, їхня варіативність утілює особливості різних соціально-діяльнісних контекстів і намірів авторів» [2003, 81].

Увага до соціальної контекстуалізації дискурсу зумовила розробки ***етнографічного напряму аналізу дискурсу***, який мав на меті дослідити вплив культурних і соціальних чинників на процеси мовленнєвого спілкування, зокрема, з'ясувати правила конверсаційної взаємодії, процедури інтерпретації з урахуванням фонових знань учасників спілкування; встановити особливості зміни комунікативних ролей і їхню соціокультурну детермінованість; визначити правила виведення (conversational inferences) і т. ін. (Ф. Ериксон, Дж. Шульц, А. Сикурел, Дж. Гамперц, Д. Хаймс, Дж. Кук та ін.). Етнографічний напрям аналізу дискурсу сформувався на підставі течії *етнографії мовлення* Е. Гоффмана. Як зазначає М. Макаров, у межах інтерактивної соціолінгвістики «антропологізм Гамперца і соціологізм Гоффмана на диво вдало доповнили один одного: обидва у фокус уваги помістили міжособистісну інтеракцію з використанням мови, підґрунтям інтерпретації якої стала категорія ситуаційно зумовленого смислу» [2003, 92]. Представники цієї течії вивчали зміну коду в спілкуванні з різними учасниками комунікації, вербальні й невербальні способи організації фонових знань, спрямованість комунікативних дій на підтримання іміджу мовців, соціокультурне підґрунтя ритуалізації зміни комунікативних ролей і ходів і т. ін. Д. Хаймз виділив у дослідженнях з етнографії мовлення чотири напрями аналізу – орієнтацію на компоненти комунікативних подій, відношення між компонентами, можливості та стан компонентів і діяльність цілого, утвореного в результаті всього цього [Hymes 1974.].

В етнографії мовлення спілкування розглядається як система культури. Опису підлягають різновиди мови й кодів, що використовуються в певному мовному колективі для говоріння, конвенційні мовні акти й жанри, головні правила й норми продукування мовлення в цьому колективі тощо.

Підґрунтям аналізу дискурсу можна вважати і ***конверсаційний аналіз***, представлений сукупністю процедур емпіричного дослідження діалогічного усного розмовного мовлення. Загалом конверсаційний аналіз ґрунтується на висунутій у 1967 р. соціологом Х. Гарфінкелем теорії способів і прийомів

організації повсякденної діяльності членами певної соціокультурної спільноти, а також на соціологічній концепції Е. Гоффмана (їхня течія інколи кваліфікується як мікросоціологія, або соціологія мови) й теорії мовної гри Л. Вітгенштейна. Методика конверсаційного аналізу почала розроблятися на початку 60-х р. р. XX ст. американським дослідником Г. Заксом (університет штату Каліфорнія), який аналізував телефонні розмови центру запобігання самогубствам, зокрема, структуру розмов, зміну комунікативних ролей. У 70-ті р. р. розробку конверсаційної методики продовжили переважно американці й німці Е. Щеглов, Г. Джефферсон (вони видали посмертний курс лекцій Г. Закса «Lectures on Conversation» [Sacks 1995]), Д. Цимерман, Е. Хеві, Г. Хене, Г. Рейбок, Ч. Гудвін, К. Еліх, Й. Ребайн й ін. У Німеччині, Фінляндії, Росії вивчення діалогічного розмовного мовлення здійснюється також у межах шкіл ***аналізу діалогу*** (Л. Карлсон, Г. Фриц, Ф. Хундснуршер, М. Даскал, В. Дєвкин, О. Романов, Л. Чахоян й ін.). У Росії дослідження усного розмовного мовлення отримали назву ***колоквіалістики*** (Ю. Скребнєв, О. Сиротиніна, О. Земська й ін.)

На початку застосування конверсаційного аналізу увага дослідників була прикута насамперед до опису правил і порядку ведення розмови, зокрема, до зміни інтерактивних ходів, що описувалися в результаті вивчення живого мовлення. Згодом конверсаційний аналіз почав досліджувати стандартизовані форми ведення розмови, зумовлені відповідними зразками соціальних дій, специфіку й екстралінгвальні чинники переходу від одного мовленнєвого ходу до іншого, а також моделювати та прогнозувати перебіг спілкування, можливості управління поведінкою партнера. Процедури конверсаційного аналізу спрямовуються на обґрунтування вибору мовцями мовних і немовних засобів спілкування з урахуванням наявних в адресата попередніх знань й очікувань, а також на пояснення можливих порушень зміни комунікативних ролей, переходу від одного ходу до іншого.

Конверсаційний аналіз передбачає характеристику трьох категорій спілкування: макрорівня (фаз розмови, головних і другорядних топіків), проміжного рівня (кроків, або реплік) і мікрорівня (засобів різних мовних рівнів, що беруть участь у створенні мовленнєвого акту). Спілкування розглядається як обмін / взаємний обмін (exchange / interchange) двох активних учасників, кожен із яких здійснює вибір однієї з кількох альтернативних дій, що приводить до створення сприятливих або несприятливих умов їхньої взаємодії. Такий вибір зумовлює відповідний комунікативний хід, який може накладатися на відповідний мовленнєвий акт, хоч і не збігатися з ним. *Комунікативний хід* має три частини: перша встановлює відношення до попереднього ходу, друга передає зміст ходу, заради якого він здійснюється, третя встановлює відношення до наступного ходу.

Конверсаційний аналіз ураховує описаний нами вище чинник обличчя партнерів спілкування (збереження статусу й ролі комуніканта, баланс, підвищення статусу чи зниження його), їхній імідж, стратегії та способи реалізації комунікативної взаємодії. Матрицею для опису діалогу є кваліфікація його типів залежно від роду й жанру розмови (природний, спонтанний, підготовлений, літературний, інсценований); складу учасників

(міжособистісний, у малій або великій групі); умов спілкування (урахування наявності / відсутності перешкод); часу та простору (обличчям до обличчя, на відстані, дискретний у часі, дискретний у просторі); ступеня відкритості (інтимний, довірчий, офіційний, на публіку, напіввідвертий тощо); соціального статусу (рівний, нерівний, симетричний, несиметричний); балансу обличчя (збалансований, незбалансований); спрямованості комунікативних дій у розмові (директивний, спонукальний, наративний, дискурсивний, аргументативний); ступеня знайомства (близькі, приятельські, поверхові, випадкові, офіційні й ін. відносини); фіксованості теми (відсутність фіксованості, фіксація спільної галузі, звужена тематика); відношення до практичної діяльності (включене чи не включене до практичної діяльності) [Henne, Rehbock 1982, 32-33]. Кожний комунікативний хід розглядається як мовленнєвий акт, тому конверсаційний аналіз застосовує поняття головного акту, який керує перебігом розмови, визначає тему, інші типи мовленнєвих актів, послідовність зміни ролей комунікантів, манеру мовлення й мовні засоби. Щодо головного акту встановлюються типи деяких інших мовленнєвих актів: генералізатора, який узагальнює тему головного акту; переривача, що тимчасово припиняє розвиток головної теми; модифікатора, який модифікує значення головного акту; перемикача, що кардинально змінює тему розмови; підтримувача, який стежить за релевантністю розмови тощо.

Традиційний дискурс-аналіз нерідко відмежовують від конверсаційного аналізу на підставі методологічної відмінності. Приміром, С. Левінсон, надаючи перевагу конверсаційному аналізові, заперечує дискурс-аналіз як misconceived [Levinson 1983, 288]. Чимало дослідників вважають, що конверсаційний аналіз може розглядатися як складник дискурс-аналізу й успішно інтегруватися з останнім у межах дискурсології [Schiffrin 1994]. Спільними проблемами конверсаційного аналізу й аналізу дискурсу є спосіб технічного запису текстів і стандартизація способів перенесення звукового образу на папір (транскрибування) (детальніше див. корпусну лінгвістику в розділі 11); обсяг теоретичної вибірки матеріалу, достатній для висновків про реальне функціонування мови в різних соціумах; спосіб запису невербальних складників спілкування та загальної композиції інтеракції тощо.

У межах аналізу дискурсу формується також напрям ***критичного дискурс-аналізу***, орієнтований на емпіричне дослідження відношень між дискурсом і соціальним та культурним станом суспільства, а також їхнім розвитком. Цей напрям дискурс-аналізу сформувався під впливом функціонального структуралізму Дж. Фьорса, який поєднував функціональне вивчення мови з аналізом чинників особистості та суспільства; культурно-соціологічної теорії Б. Малиновського, який одним із перших поєднав дослідження мовної комунікації з методиками етнографічної польової роботи; та франкфуртської школи філософії, зокрема, критичної теорії Ю. Хабермаса [2000] і моделі соціолінгвістики Б. Бернстайна.

Головними положеннями критичного дискурс-аналізу є такі: 1) процеси творення текстів і їхнє споживання відтворюють та змінюють соціум і культуру; 2) дискурс не лише сам творить соціальний світ, а й соціальні

практики творять дискурс; 3) фізичні об'єкти набувають певного значення завдяки дискурсу; 4) суб'єкт є децентрованим, його дискурсивні вияви визначає панівний дискурс, що залежить від панівної ідеології влади; 5) суб'єкт здатний діяти креативно й перетворювати соціальні практики та дискурси через критичний перегляд установлених панівним дискурсом значень і т. ін. Критичний дискурс-аналіз ґрунтується на філософській концепції М. Фуко щодо влади як сили, що створює суб'єктів й агентів дій [Foucault 1971], а також на положеннях лінгвістичної філософії щодо сприйняття реальності на підставі мови, яка не лише відображає реальність, а й конструює її. Головними представниками цього напряму аналізу дискурсу є Т. ван Дейк, який очолює соціокогнітивну течію критичного дискурс-аналізу; Н. Феркло, М. Култард, Дж. Гі, Д. Камерон, Т. Дант й ін., які виходять із концепцій британської традиції, та Р. Водак і представники віденської групи, що зосереджені на вивченні мови політики, вираженні в мові ідеологічних і політичних уявлень й ін.

Одним із головних тематичних напрямів критичного дискурс-аналізу, найбільш актуальним у сучасній лінгвістиці, є аналіз політичного дискурсу, який став підґрунтям формування особливої галузі мовознавства – політичної лінгвістики (детальніше див. розділ 6). К. Гакер уважає головним завданням політичного дискурс-аналізу розкриття механізму взаємовідношень між владою, пізнанням, мовленням і поведінкою [Hacker 1996, 28-55]. Російська дослідниця політичного дискурсу О. Шейгал характеризує три підходи до аналізу політичної комунікації: дескриптивний, пов'язаний із вивченням мовної поведінки політиків (мовних засобів, риторичних прийомів, маніпулятивних стратегій) і характеристикою змістового боку політичних текстів; критичний, спрямований на критичне вивчення мовних засобів представлення соціальної нерівності, використання мови як засобу влади й соціального контролю, знаряддя боротьби ідеологій; і когнітивний, орієнтований на моделювання когнітивної бази політичної комунікації [2000, 9].

Суміжною з дискурсологією галуззю є ***дискурсивна психологія*** – напрям соціальної психології, який керується емпіричним аналізом дискурсів і розробляє певний тип дискурсу з метою вивчення способів формування, корекції та зміни особистості, її думок, емоцій у процесі соціальної взаємодії. Дискурсивна психологія розглядає мовлення як явища зовнішнього світу, орієнтовані на соціальну дію, яка і є психологічним станом людини; а дискурс – як соціальну діяльність в умовах реального світу (К. Герген, Дж. Шоттер). Дискурсивна психологія ґрунтується на неопозитивістській філософії пізнього Л. Вітгенштейна, який постулював залежність використання мови від зовнішніх обставин. На відміну від когнітивної психології, дискурсивна відстоює положення про те, що думки й оцінки людей, які керують їхніми діями, не є відображенням універсальних пізнавальних процесів і стійких ментальних структур, а формуються в соціальній взаємодії.

У дискурсології застосовуються й розробки ***мовленнєзнавства*** – однієї з галузей лінгвістики, спрямованої на аналіз системної організації мовлення, особливостей різних сфер спілкування, а також на комплексні дослідження усного звукового мовлення. Термін «мовленнєзнавство» є калькою англійського

терміна speechology – галузі лінгвістики, що виникла у США у 70-ті р. р. XX ст. і спрямувала увагу на вивчення особливостей усного звукового мовлення. Проблематика мовленнєзнавства перетинається із проблемами комунікативної лінгвістики, функціональної стилістики, лінгвогенристики, дискурсології (аналізу дискурсу). Головним доробком, зокрема, російського мовленнєзнавства (Т. Шмельова, Т. Винокур, М. Кожина, О. Сиротиніна, Є. Сидоров й ін.) є розгляд системності мовлення та його категорій, вироблення класифікації сфер спілкування, аналіз їхніх особливостей, обґрунтування поняття мовленнєвого жанру й опис його різних типів, дослідження живого розмовного спілкування.

Література

1. *Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. – Ташкент, 1988.*
2. *Алпатов В.М. История лингвистических учений. – М., 1998.*
3. *Алпатов В.М. Проблема речевых жанров в работах М.М. Бахтина // Жанры речи. – Саратов, 2002.*
4. *Алпатов В.М. Стратификация языка в работах М.М. Бахтина // Жанры речи. – Саратов, 2005.*
5. *Андриенко Т.П. Иронические речевые акты в сатирическом романе // Вісник Харківського державного університету. Ром.-герм. філологія. – 1999. – № 435.*
6. *Антипов Г.А., Донских О.А., Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1989.*
7. *Апресян Ю.Д. Избранные труды в 2-х т. – М., 1995.*
8. *Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.*
9. *Арутюнова Н.Д. Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16.*
10. *Арутюнова Н.Д. Речевой акт // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.*
11. *Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – № 4.*
12. *Атаян Э.Р. Коммуникация и раскрытие потенций языкового сознания. – Ереван, 1981.*
13. *Атаян Э.Р. Язык и внеязыковая действительность. – Ереван, 1987.*
14. *Ахутина Т.В. Порождение речи: нейролингвистический анализ синтаксиса. – М., 1989.*
15. *Балли Ш. Общая лингвистика / Пер. с фр. – М., 1955.*
16. *Баранов А.Г. Когниотипичность жанра // Stylistika. VI. – Opole, 1997.*
17. *Баронин А.С. Этническая психология. – К., 2000.*
18. *Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989.*
19. *Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975.*
20. *Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. – М., 1996. – Т. 5.*
21. *Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979, 1986.*
22. *Бацевич Ф.С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи. – Львів, 2005.*
23. *Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики. – Львів, 2003.*
24. *Бацевич Ф.С. Основи комунікативної девіатології. – Львів, 2000.*
25. *Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – К., 2004.*
26. *Безуглая Л.Р. К проблеме косвенных способов реализации речевого акта // Вісник Харківського державного університету. Ром.-герм. філологія. – 1999. – № 424.*
27. *Безуглая Л.Р. Языковые конвенции и конвенциональность значения // Нова філологія. – 2002. – № 4 (15).*
28. *Беликов В.И. Жестовые языки // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.*
29. *Белл Р. Социолингвистика. – М., 1980.*
30. *Белова А.Д. Лингвистические основы аргументации. – К., 1997.*
31. *Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – М., 1988.*
32. *Бєлова А.Д. Поняття «стиль», «жанр», «дискурс», «текст» у сучасній лінгвістиці // Вісник КНУ. Іноземна філологія. – 2002. – Вип. 32-33.*
33. *Бисималиева М.К. О понятиях «текст» и «дискурс» // Филологические науки. – 1999. – № 2.*
34. *Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.*
35. *Богданов В.В. Классификация речевых актов // Личностные аспекты речевого общения. – Калинин, 1989.*
36. *Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Л., 1990.*
37. *Богданов В.В. Текст и текстовое общение. – СПб., 1993.*
38. *Богин Г.И. Модель языковой личности и ее отношение к разновидностям текстов: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Л., 1984.*
39. *Бодалев А.А. Личность и общение. – М., 1983.*

40. Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса. От психолингвистики к лингвосинергетике. – М., 2007.
41. Борботько В.Г. Элементы теории дискурса. – Грозный, 1981.
42. Борисова И.Н. Дискурсивные стратегии в разговорном диалоге // Русская разговорная речь как явление городской культуры. – Екатеринбург, 1996.
43. Брудный А.А. Психологическая герменевтика. – М., 1998.
44. Булыгина Т.В. О границах и содержании прагматики // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 4.
45. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М., 1993.
46. Вайнрих Г. Лингвистика лжи // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.
47. Васильева И.В. О значении идеи М.М. Бахтина о диалоге и диалогических отношениях для психологии общения // Психологические исследования общения. – М., 1985.
48. Вацлавик П., Бивин Д., Джексон Д. Прагматика человеческой коммуникации. – М., 2000.
49. Вежбицка А. Речевые жанры // Жанры речи. – Саратов, 1997.
50. Вежбицка А., Годдард К. Дискурс и культура // Жанры речи. – Саратов, 2002.
51. Верещагин Е.М. Тактико-ситуативный поход к речевому поведению (поведенческая ситуация «угроза») // Русистика. – Берлин, 1990. – № 1.
52. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. – М., 1993.
53. Водак Р. Язык. Дискурс. Политика. – Волгоград, 1997.
54. Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка // Вопросы философии. – 1993. – № 1.
55. Волошинов В.Н. Философия и социология гуманитарных наук. – СПб., 1995.
56. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1982. – Т. 2.
57. Гайда Ст. Проблемы жанра // Функциональная стилистика: теория стилей и их языковая организация. – Пермь, 1986.
58. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. – М., 1974.
59. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
60. Геворкян К.У. Кинесический язык: Автореф. дис. ...докт. филол. н. – Ереван, 1991.
61. Гетьман З.О. Поняття «інтеракції» в текстолінгвістиці // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ. ЛІНГВАПАКС – VIII. – К., 2000. – Вип. 3А.
62. Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы, 1997.
63. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М., 1992.
64. Гиндин С.И. Речевые жанры и языковое сознание // Языковое сознание. – М., 1988.
65. Гловинская М.Я. Русские речевые акты и вид глагола // Логический анализ языка. Модели действия. – М., 1992.
66. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Основы речевой коммуникации: Учебник для вузов. – М. 1997.
67. Гольдин В.Е. Проблемы жанроведения // Жанры речи. – Саратов, 1999.
68. Гольдин В.Е. Речь и этикет. – М., 1983.
69. Гольдин В.Е., Дубровская О.Н. Жанровая организация речи в аспекте социальных взаимодействий // Жанры речи. – Саратов, 2002. – Вып. 3.
70. Гончаренко В.В., Шингарева Е.А. Фреймы для распознавания смысла текста. – Кишинев, 1984.
71. Гордон Д., Лакофф Р. Постулаты речевого общения // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.
72. Горелов И.Н, Седов К.Ф. Основы психолингвистики. – М., 2001.
73. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М., 1980.
74. Гуленко В.В. Интровертная соционика // Соционика, ментология и психология личности. – К., 1996. – № 4.
75. Городецкий Б.Ю., Кобозева И.М., Сабурова И.П. К типологии коммуникативных неудач // Диалоговое взаимодействие и представление знаний. – Новосибирск, 1985.
76. Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.
77. Греймас А.Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка // Семиотика. – М., 1983.
78. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб., 2002.
79. Грушевицкая Т.Г., Попов В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации / Под ред. А.П. Садохина. – М., 2003.
80. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
81. Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
82. Дейк ван Т.А., Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып. 23.
83. Дементьев В.В. Изучение речевых жанров: Обзор работ в современной русистике // Вопросы языкознания. – 1997. – № 1.
84. Дементьев В.В. Коммуникативная генристика: речевые жанры как средство формализации социального взаимодействия // Жанры речи. – Саратов, 2002. – Вып. 3.
85. Дементьев В.В. Непрямая коммуникация и ее жанры. – Саратов, 2000.
86. Дементьев В.В., Седов К.Ф. Социопрагматичекий аспект теории речевых жанров. – Саратов, 1998.
87. Дементьев В.В., Фенина В.В. Когнитивная генристика: внутрикультурные речежанровые ценности // Жанры речи. – Саратов, 2005.
88. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995.

89. *Демьянков В.З. Конвенции, правила и стратегии общения (интерпретирующий поход к аргументации) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1982. – Т. 41. – № 4.*
90. *Демьянков В.З. Кооперированность общения и стремление понять собеседника // Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация. – Калуга, 2005.*
91. *Деннингхаус С. Теория речевых жанров М.М. Бахтина в тени прагмалингвистики // Жанры речи. – Саратов, 2002.*
92. *Диалог: теоретические проблемы и методы исследования: Сб. научно-аналитических обзоров. – М., 1991.*
93. *Дигоева Э.В. Когнитивная прагматика как новое направление в изучении языка // Когнитивные аспекты языковой категоризации. – Рязань, 2000.*
94. *Дискурс іноземномовної комунікації. – Львів, 2001.*
95. *Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Харків, 2005.*
96. *Добрович А.Б. Ролевая модель межличностного общения // Труды по искусственному интеллекту. – Тарту, 1984. – Вып. 688.*
97. *Дридзе Т.М. Социальная коммуникация и культура в эко-антропоцентрической парадигме // В контексте конфликтологии. – М., 1997. – Вып. 1.*
98. *Дридзе Т.М. Социальная коммуникация и культура: введение в семиосоциопсихологию. – М., 1998.*
99. *Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. – М., 1984.*
100. *Дридзе Т.М. Язык информации и язык реципиента как факторы информативности // Речевое воздействие. – М., 1972.*
101. *Дэвисон А. Лингвистическое и прагматическое описание: размышление о «Парадоксе перформативности» // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. 17.*
102. *Ееремен Ф.Х. ван, Гроотендорст Р. Речевые акты в аргументативных дискуссиях. – СПб., 1994.*
103. *Ейгер Г.В. , Рапопорт И.А. Язык и личность. – Харьков, 1991.*
104. *Ейгер Г.В., Шевченко И.С. Мотивационный потенциал речевых актов // Вісник Харківського національного університету. – 2000. – № 500.*
105. *Ейгер Г.В., Шевченко И.С. Принципы моделирования речевых актов // Вісник Харківського державного університету. – 1998. – № 406.*
106. *Ермакова О.П., Земская Е.А. К построению типологии коммуникативных неудач (на материале естественного русского диалога) // Русский язык и его функционирование. Коммуникативно-прагматический аспект. – М., 1993.*
107. *Жанры речи. – Саратов, 1997, 1999, 2002, 2005.*
108. *Жельвис В.И. Эмотивный аспект речи: Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия. – Ярославль, 1990.*
109. *Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М., 1958.*
110. *Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М., 1982.*
111. *Зайцева Г.Л., Фрумкина Р.М. Психолингвистические аспекты изучения жестового языка // Дефектология. – 1981. – № 1.*
112. *Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М., 1999.*
113. *Залевская А.А. Информационный тезаурус человека как база речемыслительной деятельности // Исследования речевого мышления в психолингвистике. – М., 1985.*
114. *Зарецкая Е.Н. Риторика: теория и практика речевой коммуникации. – М., 1998.*
115. *Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М., 1976.*
116. *Земская Е.А. Городская устная речь и задачи ее изучения // Разновидности городской устной речи. – М., 1988.*
117. *Зернецкий П.В. Речевое общение на английском языке (коммуникативно-функциональный анализ дискурса). – К., 1992.*
118. *Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М., 2001.*
119. *Зимняя И.А. Смысловое восприятие речевого сообщения // Смысловое восприятие речевого сообщения (в условиях массовой коммуникации). – М., 1976.*
120. *Зимняя И.А. Упреждающий синтез и вероятностное прогнозирование в речевом поведении. – М., 1973.*
121. *Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М., 1981.*
122. *Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М., 2003.*
123. *Иссерс О.С., Никанорова О.Г. Жанровые особенности «бегущей строки» // Жанры речи. – Саратов, 2005.*
124. *Ішмуратов А.Т. Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів. – К., 1996.*
125. *Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – М., 1990.*
126. *Карабан В.И. Сложные речевые единицы. – К., 1989.*
127. *Карасик В.И. О категориях дискурса // Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты. – Волгоград-Саратов, 1998.*
128. *Карасик В.И. Статус лица в значении слова. –Волгоград, 1989.*
129. *Карасик В.И. Язык социального статуса. – М., 2002.*
130. *Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002а, 2004.*
131. *Караулов Ю.М. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.*

132. *Караулов Ю.Н. На уровне языковой личности // Проблемная группа по экспериментальной и прикладной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 164.*
133. *Караулов Ю.Н. Что же такое «языковая личность»? // Этническое и языковое самосознание. – М., 1995.*
134. *Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса. – М., 1999.*
135. *Кибрик А.А. Анализ дискурса в когнитивной перспективе: Дис. в виде науч. докл. на соискание ученой степени докт. филол. наук. – М., 2003.*
136. *Кибрик А.А. Когнитивные исследования по дискурсу // Вопросы языкознания. – 1994. – № 5.*
137. *Клакхон К.К.М. Зеркало для человека. Введение в антропологию. – СПб., 1998.*
138. *Кларк Г.Г., Карлсон Т.Б. Слушающие и речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. – М., 1986. – Вып. 17.*
139. *Клюев Е.В. Речевая коммуникация. Успешность речевого взаимодействия. – М., 2002.*
140. *Клюев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция). – М., 1999.*
141. *Ковалевська Т.Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. – Одеса, 2001.*
142. *Кожина М.Н. Речеведческий аспект теории языка // Stylistyka VII. – М., 1998.*
143. *Кожинов В.В. Жанр литературный // Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.*
144. *Колегаева И. Текст как единица научной и художественной коммуникации. – Одесса, 1991.*
145. *Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М., 1974.*
146. *Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3.*
147. *Космеда Т.А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики. – Львів, 2000.*
148. *Кравченко Н.К. Интерактивное, жанровое и концептуальное моделирование международно-правового дискурса. – К.,2006.*
149. *Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. – М., 2001.*
150. *Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык. – М., 2002.*
151. *Крижанская Ю.С., Третьяков В.П. Грамматика общения. – Л., 1990.*
152. *Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М., 2004.*
153. *Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М., 1988.*
154. *Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). – Ростов-на-Дону, 1986.*
155. *Лакофф Дж. Прагматика в естественной логике // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.*
156. *Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999.*
157. *Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3 т. – Таллинн, 1992. – Т. 1.*
158. *Лотман Ю.М. Каноническое искусство как информационный парадокс // Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. – М., 1973.*
159. *Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М., 1992.*
160. *Лотман Ю.М. Культура как коллективный интеллект и проблемы искусственного разума. – М., 1977.*
161. *Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. – СПб., 1996.*
162. *Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст. – М., 1986.*
163. *Мазур М. Качественная теория информации. – М., 1974.*
164. *Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М., 2003.*
165. *Мартынюк А.П. Коммуникативные стратеги полов в конфликтной ситуации // Вісник Харківського нац. ун-ту. – 2000. – № 471.*
166. *Медведева Е.В. Рекламная коммуникация. – М., 2003.*
167. *Мечковская Н.Б. На семиотическом перекрестке: мотивы движения тела в невербальной коммуникации, в языке и метаязыке // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна, 1999.*
168. *Минкин Л.М. Аспекты синтезированной теории прагматики // Вісник Київського лінгвістичного ун-ту. Сер. Філол. – К., 1998. – Т. 1. – № 1.*
169. *Минкин Л.М. К теории речевых актов // Материалы конф. – К.-Львів, 1997.*
170. *Минкин Л.М. Системно-языковая обусловленность коммуникативных структур речи // Вісник Харківського державного університету. – 1999. – № 424.*
171. *Минкин Л.М. Языковой и речевой аспекты теории прагматики // Вісник Київського лінгвістичного ун- ту. Сер. Філол. – 1999. – Т 2. – № 1.*
172. *Миронова Н.Н. Дискурс-анализ оценочной семантики. – М., 1997.*
173. *Морозова Е.И. Дискурс как онтологическая сущность и дискурсивный анализ как методологический подход к анализу языка // Вісник Харківського національного університету. – 2003. – № 611.*
174. *Морозова Е.И. Ложь как дискурсивное образование: лингвокогнитивный аспект. – Харьков, 2005.*
175. *Морозова О.І. Лінгвальні аспекти неправди як когнітивно-комунікативного утворення: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2008.*
176. *Мороховский А.Н. К проблеме текста и его категорий // Текст и его категориальные признаки. – К., 1989.*
177. *Мороховский А.Н., Воробьева О.П., Лихошерст Н.И., Тимошенко З.В. Стилистика английского языка. – К., 1991.*
178. *Моррис Ч.У. Основания теории знаков // Семиотика. – М., 1983.*
179. *Москальская О.И. Грамматика текста. – М., 1981.*
180. *Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. – СПб., 1997.*

181. *Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – Вып. 8.*
182. *Николаева Т.М., Успенский Б.А. Языкознание и паралингвистика // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – М., 1966.*
183. *Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – Вып. 16.*
184. *Новое в зарубежной лингвистике. Логический анализ естественного языка. – М., 1986. – Вып. 18.*
185. *Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. – М., 1986.– Вып. 17.*
186. *Норман Б.Ю. Синтаксис речевой деятельности. – Минск, 1978.*
187. *О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в нейролингвистическое программирование. – Челябинск, 1997.*
188. *Общение. Текст. Высказывание. – М., 1989.*
189. *Ортега-и-Гассет Х. Мысли о романе // Бесхребетная Испания. – М., 2003.*
190. *Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. – М., 1986. – Вып. 17.*
191. *Павлова Н.Д. Интент-анализ политических диалогов // XII Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. – М., 1997.*
192. *Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. – М., 1985.*
193. *Парыгин Б.Д. Анатомия общения. – СПб., 1999.*
194. *Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – Смоленск, 1997.*
195. *Петрова Е.А. Жесты в педагогическом процессе. – М., 1998.*
196. *Пиз А. Язык телодвижений. – М., 1995.*
197. *Пирс Ч.С. Из работы «Элементы логики. Grammatica speculativa» // Семиотика. – М., 1983.*
198. *Плотникова С.Н. Концептуальный стандарт жанра фэнтези // Жанры речи. – Саратов, 2005.*
199. *Потапова Р.К. Коннотативная паралингвистика. – М., 1997.*
200. *Потапова Р.К. Речь: коммуникация, информация, кибернетика. – М., 1997.*
201. *Почепцов Г.Г. (мол.) Информационные войны. – М., 2000.*
202. *Почепцов Г.Г. (мол.) История семиотики до и после 1917 г. – М., 1998.*
203. *Почепцов Г.Г. (мол.) Теорія комунікації. – К., 1996.*
204. *Почепцов Г.Г. Коммуникативные аспекты семантики. – К., 1987.*
205. *Почепцов Г.Г. Стратегия резистентности как одна из коммуникативных моделей политических рассуждений // Формальные и неформальные рассуждения: Учен. зап. Тарт. ун-та. – 1989. – Вып. 840.*
206. *Почепцов О.Г. Комунікативний статус як параметр мовленнєвої взаємодії // Мовознавство. – 1989. – № 4.*
207. *Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения. – К., 1986.*
208. *Прожогіна І.М. Мовленнєва інерція в спонтанному усному мовленні: Дис. ... канд. філол. н. – К., 1988.*
209. *Протасова Е.Ю. Функциональная прагматика: Вариант психолингвистики или общая теория языкознания? // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1.*
210. *Радзієвська Т.В. Текст як засіб комунікації. – К., 1993.*
211. *Ревзин И.И. Совещание в г. Горьком, посвященное применению математических методов и изучению языка художественной литературы // Структурно-типологические исследования. – М., 1962.*
212. *Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М., 1990.*
213. *Речевые приемы и ошибки: Типология, деривация, функционирование. – М., 1989.*
214. *Романов А.А. Коммуникативная инициатива говорящего в диалоге // Текст как структура. – М., 1992.*
215. *Романов А.А.Системный анализ регулятивных средств диалогического общения. – М., 1988.*
216. *Рубинштейн С.Г. Принципы и пути развития психологии. – М., 1959.*
217. *Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М., 2004.*
218. *Селиванова Е.А. Коммуникативный шум: к постановке проблемы // Вісник Черкаського держ. ун-ту. Філол. науки. – Черкаси, 2000. – Вип. 15.*
219. *Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К., 2002.*
220. *Селиванова Е.А. Фразеологический дискурс: опыт синергетической интерпретации // Сучасна англістика: когніція, комунікація, текст. – Харків, 2007.*
221. *Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. – К., 1999.*
222. *Селіванова О.О. Дискурс української загадки // Наукові записки Луганського національного педагогічного ун-ту. Структура представлення знань про світ, суспільство, людину: у пошуках нових змістів: Збірник наук. праць. – Луганськ, 2003. – Т. 2.*
223. *Селіванова О.О. Нариси з української фразеології. – К.-Черкаси, 2004.*
224. *Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. 17.*
225. *Серль Дж. Природа интенциональных состояний // Философия, логика, язык. – М., 1987.*
226. *Серль Дж. Что такое речевой акт? // Зарубежная лингвистика. – М., 1999.*
227. *Сидоров Е.В. Онтология дискурса. – М., 2008.*
228. *Сидоров Е.В. Проблемы речевой системности. – М., 1987.*
229. *Соссюр Ф. де Заметки по общей лингвистике. – М., 1990.*
230. *Степанов Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности // Язык и наука конца 20 века. – М., 1996.*
231. *Стернин И.А. Введение в речевое воздействие. – Воронеж, 2001.*

232. Стросон П.Ф. Намерение и конвенция в речевых актах // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. 17.
233. Сусов И.П. Деятельность, сознание, дискурс и языковая схема // Языковое общение: процессы и единицы. – Калинин, 1988.
234. Сусов И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы // Прагматика и семантика синтаксических единиц. – Калинин, 1984.
235. Сусов И.П. Семиотика и лингвистическая прагматика // Язык, дискурс и личность. – Тверь, 1990.
236. Сусов И.П. Функциональный подход в языкознании и прагмалингвистике // Функционально-типологические проблемы грамматики: Тезисы докладов и сообщений. – Вологда, 1986.
237. Сусов И.П., Аристов С.А. Коммуникативно-когнитивная лингвистика и разговорный дискурс // Лингвистический вестник. – Ижевск, 1999. – Вып. 1.
238. Сухих С.А. Структура коммуникантов в общении // Языковое общение: процессы и единицы. – Калинин, 1988.
239. Сухих С.А., Зеленская В.В. Прагмалингвистическое моделирование коммуникативного процесса. – Краснодар, 1998.
240. Тарасов Е.Ф. Проблемы теории речевого общения. – М., 1992.
241. Тарасова Е.В. Когнитивные основания системной организации речи // Вісник Харківського державного університету. – 1999. – № 424.
242. Тарасова Е.В. Речевая системность в терминах лингвопрагматики // Вісник Харківського національного університету. – 2000. – № 471.
243. Тарасова И.П. Речевое общение, толкуемое с юмором, но всерьез. – М., 1992.
244. Тарасова И.П. Структура личности коммуниканта и речевое воздействие // Вопросы языкознания. – 1993. – № 5.
245. Тураева З.Я. Лингвистика текста. – М., 1986.
246. Уилсон Р.А. Новая инквизиция. – М., 2001.
247. Ушакова Т.Н. Психологический подход к анализу дискурса // Языковое сознание и образ мира. – М., 1997.
248. Фадєєва О.В. Стратегії і тактики конфліктного дискурсу: Автореф. дис. ... канд. філол. н. – К., 2000.
249. Федосюк М.Ю. Комплексные жанры разговорной речи: «утешение», «убеждение» и «уговоры» // Русская разговорная речь как явление городской културы. – Екатеринбург, 1996.
250. Федосюк М.Ю. Нерешенные вопросы теории речевых жанров // Вопросы языкознания. – 1997. – № 5.
251. Филлипс Л., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Харьков, 2004.
252. Франк Д. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. – М., 1986. – Вып. 17.
253. Фролова І.Є. Вербалізація конфлікту в дискурсі // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Харків, 2005.
254. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / Пер с фр. – М, 1977.
255. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб., 2000.
256. Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1983.
257. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. – М., 1991.
258. Чанышева З.З. Взаимодействие языковых и неязыковых факторов в процессе речевого общения. – Уфа, 1984.
259. Чахоян Л.П., Невзорова Г.Д. Коммуникативная интенция в структуре речевого произведения // Речевые акты в лингвистике и методике. – Пятигорск, 1986.
260. Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис. – М., 1992.
261. Чхетіані Т.Д. Метакомунікативні сигнали підтримування мовного контакту // Мовознавство. – 1986. – № 3.
262. Шевченко И.С. Историческая динамика прагматики предложения. – Харьков, 1998.
263. Шевченко И.С. К определению понятия дискурса в исторической прагматике // Вісник Харківського національного університету. Ром.-герм.-філол. – 1999. – № 435.
264. Шевченко И.С. Когнітивно-прагматичні дослідження дискурсу // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Харків, 2005.
265. Шевченко И.С. Об историческом развитии когнитивного и прагматического аспектов дискурса // Вісник Харківського нац. ун-ту. – 2000. – № 471.
266. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – М.-Волгоград, 2000.
267. Шейнов В.П. Искусство убеждать. – М., 2004.
268. Шейнов В.П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение. – Минск, 1996.
269. Шейнов В.П. Риторика. – Минск, 2000.
270. Шейнов В.П. Скрытое управление, манипулирование и защита от них. – Минск, 2000.
271. Шингарева Е.А. Семиотические основы лингвистической информатики. – Л., 1987.
272. Шмелева Т.В. Модель речевого жанра // Жанры речи. – Саратов, 1997.
273. Шмелева Т.В. Речеведение как теория речи // Семантика. Синтактика. Прагматика. – Львів, 1999.
274. Шмелева Т.В. Речеведение. Теоретические и практические аспекты (материалы для обсуждения). – Новгород, 1996.
275. Шмелева Т.В. Речевой жанр: возможности описания и использования в преподавании языка // Русистика. – Берлин, 1990. – № 2.
276. Шмелева Т.В. Речевой жанр: опыт общефилологического осмысления // Collegium. – Киев, 1995. – № 1-2.

277. *Шпет Г.Г. Философские этюды. – М., 1994.*
278. *Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К., 1998.*
279. *Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.*
280. *Эко У. Открытое произведение. – М., 2006.*
281. *Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – М., 1998.*
282. *Ягер Дж. Деловой этикет: как выжить и преуспеть в мире бизнеса. – М., 1994.*
283. *Язык, дискурс, личность. – Тверь, 1990.*
284. *Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград, 2000.*
285. *Якобсон Р. В поисках сущности языка // Семиотика. – М., 1983.*
286. *Якобсон Р. Избранные работы. – М., 1985.*
287. *Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975.*
288. *Якобсон Р. Работы по поэтике. – М., 1987.*
289. *Якобсон Р. Разработка целевой модели языка в европейской лингвистике в период между двумя войнами // Новое в лингвистике. – М., 1964. – Вып. 4.*
290. *Якубинский Л.П. Избранные работы. – М., 1986.*
291. *Ярхо А.В. Смягчение (митигация) как когнитивный компонент реализации неуверенности в речи // Вісник Харківського національного університету. – 2000. – № 500.*
292. *Advances in Spoken Discourse Analysis / Ed. by M. Coulthard. – L., 1992.*
293. *Advances in Written Text Analysis / Ed. by M. Coulthard. – L., 1994.*
294. *Allwood J. On the analysis of communicative action. – Gothenburg, 1978.*
295. *Analyzing discourse: text and talk. – Washington, 1982.*
296. *Ancombre J., Ducrot O. L'argumentation dans la langue. – Liege – Bruxelles, 1988.*
297. *Arens E. The Logic of Pragmatic Thinking: from Pierce to Habermas. – Atlantic Highlands, 1994.*
298. *Bach K., Harnish M.R. Linguistic Communication and Speech Acts. – Cambridge, 1979*
299. *Baker L.L. Communication – Englewood Cliffs, 1984.*
300. *Ballmer T.T., Brennenstuhl W. Speech Act Classification: A Study in the Lexical Analysis of English Speech Activity Verbs. – Berlin, 1981.*
301. *Beaugrande R. Linguistic theory: The discourse of fundamental works – L., N.Y., 1991.*
302. *Benveniste E. Problèmes de linguistique générale. – Paris, 1966.*
303. *Berkenkotter C., Huckin T. Genre Knowledge in Disciplinary Communication: Cognition / Culture / Power. – Hillsdale, N.Y., 1995.*
304. *Bhatia V.K. Analyzing Genre. – L., 1993.*
305. *Birdwhistell R.L. Introduction to Kinetisics: An Annotation system for Analysis of Body Motion and Gesture. – Washington, 1952.*
306. *Broadbent D.E. Perception and Communication. – N.Y., 1958.*
307. *Brosnahan L. Russian and English Nonverbal Communication. – M., 1998.*
308. *Brown G., Yule G. Discourse Analysis. – Cambridge, 1996.*
309. *Brown P., Levinson S. Politeness: Some universals in language usage. – Cambridge, 1987.*
310. *Caffi C. On mitigation // Journal of Pragmatics. – 1999. – V. 31.*
311. *Callebaut B. La négation et les théories de l'illocutoire // La Négation. Numéro spécial de LINX. – 1994.*
312. *Chafe W. Discourse, Consciousness, and Time. – Chicago, L., 1994.*
313. *Clark H.H. Using Language. – Cambridge, 1996.*
314. *Cobley P. The Communication Theory Reader. – L., 1996.*
315. *Cook G. Discourse and Literature. – Oxford, 1995.*
316. *Cook G. Discourse. – Oxford, 1990.*
317. *Coulthard M. (ed.) Advances in Written Text Analysis. – L., 1994.*
318. *Coulthard M. An Introduction to Discourse Analysis. – L., 1977.*
319. *Dascal M. Pragmatics and the philosophy of mind. – Amsterdam, Philadelphia, 1983.*
320. *Dijk v. T. Discourse and Elite Racism. – L., 1993.*
321. *Dijk v. T.A. Discourse as Social Interaction. – L., 1997.*
322. *Dijk v. T.A. Pragmatics and the Description of Discourse // Berkeley Studies. – 1974. – V. 1.*
323. *Dijk v. T.A. Some Aspects of Text Grammars. A study in Theoretical Poetics and Linguistics. – The Hague, 1972.*
324. *Dijk v. T.A. Studies in the Pragmatics of Discourse. – The Hague, 1981.*
325. *Dijk v. T.A. The study of discourse // Discourse studies: A multidisciplinary introduction: In 2 vol. Discourse as structure and process. – L. etc, 1997a. – V. 1.*
326. *Dijk v. T.A., Lakoff R. The logic of politeness // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic society. – Chicago, 1973.*
327. *Dinsmore J. Partitioned representations. A study in mental representation, language, understanding, and linguistic structure. – Dordrecht, 1991.*
328. *Dirven R., Verspoor L. Cognitive Exploration of Language and Linguistics. – Amsterdam, Philadelphia, 1998.*
329. *Discourse as Social Interaction / Ed. in T. van Dijk. – L., 1997.*
330. *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introductio: 2 vols. – L., 1997.*

331. *Dolinsky G., Bensimon-Choukroun G. Codeswitching // Journal of Pragmatics. – 2000. – V. 32. – № 9.*
332. *Dyskurs jako structura i proces. – Warszawa, 2001.*
333. *Edmondson W. Spoken Discourse: A Model for Analysis. – L., 1981.*
334. *Eibl-Eibesfeldt I. Ethology: The Biology of Behavior. – N.Y., 1970*
335. *Ervin-Tripp S.M. Is Sybil there? The structure of some American English directives // Language and Society. – 1976. – № 5.*
336. *Ervin-Tripp S.M. Language Acquisition and Communicative Choice. – Standford, 1973.*
337. *Eyer P. Perlokutionen. – Tübingen, 1987.*
338. *Fairclough N. Discourse and Social Change. – Cambridge, 1992.*
339. *Fernando C. Idioms and Idiomaticity. – Oxford, 1996.*
340. *Foucault M. L'ordre du discourse. – Paris, 1971.*
341. *Fowler R., Hodge R., Kress G., and Trew T. Language and Control. – L., 1979.*
342. *Fraser B. Conversational mitigation // Journal of Pragmatic. – 1980. – № 4.*
343. *Garfinkel H. Studies in ethnomethodology. – N.Y.,. 1967.*
344. *Givon T. Prototypes Between Plato and Wittgenstein // Noun Classes and Categorization. – Amsterdam, 1986.*
345. *Goffman E. Interactional Ritual. – N.Y., 1967.*
346. *Green G.M. Pragmatics and Natural Language Understanding. – Hillsdale, New Jersey, 1989.*
347. *Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. – N.Y., 1975.*
348. *Grosse E.U. Text und Kommunikation. – Stuttgart, 1976.*
349. *Gumperz J.J. Discourse Strategies. – Cambridge, 1982.*
350. *Gumperz J.J. Language in Social Groups. – Standford, 1971.*
351. *Hacker K.L. Political Linguistic Discourse Analysis // The Theory and Practice of Political Communication Research. – N.Y., 1996.*
352. *Harris Z.S. Discourse Analysis // Language. – 1952. – № 8.*
353. *Henne H., Rehbock H. Einführung in die Gesprächsanalyse. – Berlin, N.Y., 1982.*
354. *Hodge R., Kress G. Social semiotics. – Cambridge, 1988.*
355. *Hymes D. Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach. – Philadelphia, 1974.*
356. *Jucker A.H. Conversation: structure or process. – Amsterdam, 1992.*
357. *Jucker A.H. Discourse analysis and relevance // Future perspectives of dialogue analysis. – Tübingen, 1995.*
358. *Kellermann K. Communication Monographs. – N.Y., 1992.*
359. *Kochman T. Black and White Styles in Conflict. – Chicago, 1981.*
360. *Kress G. Linguistic Processes in Sociocultural Practice. – Oxford, 1985.*
361. *Lakoff R. Persuasive discourse and ordinary conversation, with examples of advertising // Analyzing discourse: text and talk. – Washington, 1982.*
362. *Lakoff R. The logic of politeness // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic society. – Chicago, 1973.*
363. *Langacker R.W. Discourse in cognitive grammar // Cognitive Linguistics. – 2001. – V. 12. – № 2.*
364. *Lee D. Competing Discourses. – L., 1992.*
365. *Lee D. Frame Conflicts and Competing Contrails in Family Argument // Journal of Pragmatics. – 1997. – № 27.*
366. *Leech G. Principles of Pragmatics – L., 1983.*
367. *Leech G. Semantics. – L., 1981.*
368. *Lenneberg E. Biological Foundation of Language. – N.Y., 1967.*
369. *Levinson S.C. Pragmatik. – Tübingen, 1983, 2000.*
370. *Lévi-Strauss C. Antropologie structurale. – Paris, 1958.*
371. *Lewis D.K. Convention: A philosophical study. – Cambridge, 1969.*
372. *Mann W.C., Thompson S. Discourse Description. – Amsterdam, 1992.*
373. *Marku D. Perlocutions: The Achilles' heel of speech act theory // Journal of Pragmatics. – 2000. – № 32.*
374. *Meibauer J. Pragmatik: eine Eiführung. – Tübingen, 2001.*
375. *Mey J. L. Pragmatics. An Introduction. – Oxford, 1993.*
376. *Moeschler J., Reboul A., Lusher J., Jayer J. Langage et pertinence: référence, temporelle, anaphore, connecteur et métaphore. – Nancy, 1994.*
377. *Morris D. The Biology of Art. – L., 1962.*
378. *Mortensen C.D. Communication: the study of human interaction. – N.Y., 1972.*
379. *Myers G.E., Myers M.T. The dynamics of human communication: a laboratory approach. – N.Y., 1980.*
380. *Ninth Annual International Conference on Pragmatics and Language Learning University of Illinois. – 1995, 1997, 1998.*
381. *Nunan D. Introducing Discourse Analysis. – L., 1993.*
382. *Nuyts J. Aspects of a Cognitive-pragmatic Theory of Language. On Cognition, Functionalism and Grammar. – Amsterdam, 1992.*
383. *Pike K.L. Language in Relation to an Unified Theory of the Structure of Human Behavior. – The Hague-Paris, 1967.*
384. *Plas P. Slavic ethnolinguistics and Anglo-American linguistics anthropology: convergences and divergences in study of language-culture nexus // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 2006. – V. 18.*
385. *Polanyi L. A formal model of discourse structure // Journal of Pragmatics. – 1988. – V. 12.*

386. *Polanyi L. The linguistic structure of discourse // The Handbook of Discourse Analysis. – Oxford, 2001.*
387. *Porter A.P. When Failure Success: Counter-Performative Speech Acts: Internet E-mail: porter @ sl. gov. – 1993.*
388. *Pragmatics and the Description of Discourse // Berkeley Studies. – 1974. – V. 1.*
389. *Ross J.R. Infinite Syntax. – N.Y., 1986.*
390. *Sacks H. Lecture on Conversation. – Cambridge, 1995. – 2 vol.*
391. *Schank R.C., Lehnert W.Y The conceptual content of conversation // Technical Report, 160. – Yale Univ., 1979.*
392. *Schıffrin D. Approaches to Discourse. – Oxford, 1994.*
393. *Searle J.R. Searle on conversation. – Amsterdam, 1992.*
394. *Searle J. Expression and Meaning. – Cambridge, 1994.*
395. *Shannon C., Weawer W. The Mathematical Theory of Communication. – Urbana, 1949.*
396. *Sinclair J.McH, Coulthard M Towards an Analysis of Discourse: The English Used by Teachers and Pupils. – L., 1975.*
397. *Sowa J.F. Generating language from conceptual graphs // Computational linguistics. – Ogaio, 1983.*
398. *Sperber D., Wilson D. La Pertinence. Communication et Cognition. – P., 1989.*
399. *Stevens K.N. Models of Speech Production and Perception // European Studies in Phonetics and Speech Communication. – Utrecht, 1995.*
400. *Swales J.M. Genre Analysis: English in Academic and Research Setting. – Cambridge, 1990.*
401. *Sweetser E. From Etymology to Pragmatics. – Cambridge: Press, 1990.*
402. *Tannen D. Gender and Discourse. – N.Y., Oxford, 1994.*
403. *The Handbook of Discourse Analysis. – Oxford, 2001.*
404. *The Linguistics Encyclopedia / Ed. by Kirsten Malmkjær. – L, N.Y., 2004.*
405. *Verbale Interaktion. Studien zur Empirie und Methodologie der Pragmatik. – Stuttgart, 1991.*
406. *Viehweger D. Illokutions wissen und Textinterpretation // Vocabdruck der Plenar v orträge XIV Internationalen Linguistenkongress. – Berlin, 1987.*
407. *Wagner K.R. Pragmatik der deutschen Sprache. – Frankfurt, 2001.*
408. *Watts R.J. The pragmalinguistic analysis of narrative texts. – Tübingen, 1981.*
409. *Widdowson H.G. Direction in the teaching of discourse // Theoretical Linguistics Models in Applied Linguistics.– L., 1973.*
410. *Widdowson H.G. Linguistics. – Oxford, 1996.*
411. *Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. – Berlin, 1991.*
412. *Wierzbicka A. Genry mowy // Tekst i zdanie: zbiór studiów. – Wroclaw etc., 1983.*
413. *Wodak R. Disorders of Discourse. –L., 1996.*
414. *Yule G. Pragmatics. – Oxford, 1996.*
415. *Zelinsky-Wibbet C. Discourse and the Continuity of Reference: Representing Mental Categorization. – Berlin, N.Y., 2000.*

Евристичні питання та творчі завдання.

1. Охарактеризуйте співвідношення комунікативної лінгвістики, теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, паралінгвістики та лінгвістики тексту в сучасному парадигмальному просторі лінгвістики.
2. Чому мовленнєвий акт не визнаний одиницею мовної комунікації?
3. Чому вербальна комунікація не існує в чистому вигляді? Відповідь обґрунтуйте.
4. Чи має право на існування серед типів комунікативної взаємодії комунікативне суперництво? Відповідь обґрунтуйте.
5. Проаналізуйте наведені закони і правила комунікативної взаємодії в ракурсі їхньої ролі у створенні комунікативного співробітництва. Чи може виконання цих правил призвести до комунікативного конфлікту?
6. Підберіть приклади комунікативного шуму із творів художньої літератури і поясніть рівень та причину його виникнення.
7. Обґрунтуйте стратегії й тактики комунікативної поведінки героїв художнього твору (на вибір). Складіть прагматограму фрагмента художньої комунікації.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА

1. *Покликання прикладної лінгвістики та напрями її досліджень.*
2. *Прикладна фонетика.*
3. *Прикладні напрями комп'ютерної лінгвістики.*
4. *Комп'ютерна лексикографія.*
5. *Прикладний аспект термінознавства.*
6. *Корпусна лінгвістика.*
7. *Прикладне спрямування перекладознавства.*
8. *Прикладне спрямування патопсихолінгвістики.*
9. *Судова (кримінальна) лінгвістика.*
10. *Прикладне значення розробки проблем комунікативного впливу. Нейролінгвістичне програмування*

1. Покликання прикладної лінгвістики та напрями її досліджень.

Прикладна лінгвістика є повноправним розділом мовознавства, спрямованим на розв'язання практичних завдань різних галузей науки й техніки, повсякденного життя людини, суспільства на підставі теоретичного доробку досліджень мови й мовлення. Російський дослідник А. Баранов подає дефініцію прикладної лінгвістики як «діяльності по прикладанню наукових знань про устрій та функціонування мови в нелінгвістичних наукових дисциплінах і в різних сферах практичної діяльності людини, а також теоретичне осмислення такої діяльності» [2003, 7]. У цій дефініції прикладна лінгвістика отримує, на наш погляд, невиправдано широке розуміння, яке стосується першої частини тлумачення. Прикладання наукових знань мовознавства до різних нелінгвістичних дисциплін є ознакою насамперед маргінальних дисциплін на кшталт соціо-, психо-, нейролінгвістики, лінгвокультурології тощо. Знання про мову застосовуються у філософії, логіці, літературознавстві і т. ін. Як здається, визначення прикладної лінгвістики зосереджене саме у другій частині дефініції. Особливо вагомим є положення про те, що прикладна лінгвістика має власне теоретичне осмислення, адже без установлення категорійно-понятійного апарату, предмета й об'єкта, завдань, проблем, принципів і настанов неможлива будь-яка наукова галузь. На нашу думку, *об'єктом* прикладної лінгвістики є практичні завдання, для розв'язання яких потрібно залучення доробку мовознавства, а *предметом* – способи їхнього розв'язання.

Як самостійна лінгвістична дисципліна прикладна лінгвістика виокремилася у другій половині XX ст., хоч завдання прикладного характеру (приміром, створення алфавітів, систем письма, орфографії, різних словників і довідників, транслітераційних і транскрипційних систем, навчання іноземній мові, тлумачення й коментування текстів, перекладу тощо) мовознавство вирішувало ще з давніх-давен.

Термін «прикладна лінгвістика» з'явився наприкінці 20-х р. р. XX ст. (в англомовній традиції термін «applied linguistics», як вважають, почав використову-

ватися у другій половині 50-х р. р.). У 1956 році в університеті Единбурга було відкрито школу прикладної лінгвістики під керівництвом Дж. Кетфорда, а у 1957 році у Вашингтоні було засновано Центр прикладної лінгвістики під керівництвом Ч. Фергюсона. Ці дві установи відрізнялися спектром завдань, але головною метою обох було поширення навчання англійській мові по всьому світу. Сьогодні англо-американська прикладна лінгвістика набула нових дослідницьких векторів, зокрема, розробки проблем мовної політики, мовного планування, лексикографії, мовної терапії, білінгвізму та полілінгвізму, методики викладання іноземних мов, застосування мовних особливостей у сфері судочинства тощо. Деякі мовознавці залучають до прикладних лінгвістичних досліджень проблеми стилістики, генристики, аналізу дискурсу, перекладу, соціолінгвістики, конверсаційного аналізу і т. ін. [Grabe, Kaplan 1992]. Англійською мовою виходять періодичні наукові журнали «Прикладна лінгвістика», «Міжнародний журнал прикладної лінгвістики», «Щорічний огляд із прикладної лінгвістики», «Міжнародний огляд прикладної лінгвістики».

У СРСР термін «прикладна лінгвістика» почав широко використовуватися із 50-х р. р. XX століття, що насамперед пов'язувалося не з методикою викладання мови, як це було на початку становлення прикладної лінгвістики в зарубіжному мовознавстві, а з розробкою комп'ютерних технологій, зокрема, автоматизованих систем інформаційного пошуку, обробки тексту тощо.

В англо-американській лінгвістичній енциклопедії зазначено, що, можливо, немає такої сфери гуманітарних і суспільних наук, яка б викликала стільки дискусій, як прикладна лінгвістика [The Linguistic encyclopedia 2004, 22]. Дискусійними є питання статусу прикладної лінгвістики як окремої мовознавчої галузі, наявності в цій дисципліні теоретичного компонента, розмежування прикладних і неприкладних лінгвістичних досліджень, співвідношення між прикладним мовознавством і комп'ютерною лінгвістикою, перекладознавством, методикою викладання мови, соціо- та психолінгвістикою тощо.

Представник Единбурзької школи Х. Відовсон запропонував розглянути різницю між «applied linguistics» і «linguistics applied» зважаючи на те, що для розв'язання прикладних завдань потрібно застосовувати доробок не лише мовознавства, а й психології, антропології, філософії, соціології і т. ін. Тому прикладна лінгвістика є міждисциплінарною галуззю, а не власністю лінгвістики [Widdowson 2000]. Загалом питання ставилося і щодо того, у якому відношенні перебувають прикладне мовознавство й мовознавство взагалі. Це питання до сьогодні не отримало однозначної відповіді науковців. Чимало дослідників протиставляють теоретичну лінгвістику прикладній лише на підставі використання комп'ютерних технологій. Супротивники такого підходу вважають, що прикладна лінгвістика повинна мати широку сферу діяльності «по прикладанню наукових знань про устрій та функціонування мови в нелінгвістичних наукових дисциплінах і в різноманітних сферах практичної діяльності людини», а також «займатися теоретичним осмисленням такої діяльності» [Баранов 2003, 7]. Українська дослідниця Н. Бардіна підкреслює, що прикладна лінгвістика протиставлена класичній (чистій)

лінгвістиці евристичними процедурними особливостями й зовнішньою орієнтацією на зміни матеріального світу, буття соціуму, втілення в життя ідей, планів, намірів [2004, 5-14].

Лінгвісти пропонують два критерії залучення предметної сфери до прикладної лінгвістики. По-перше до неї відносять ті сфери людських знань (не лише теоретичних, а й практичних, тобто вмінь, досвіду), у яких конкретні прикладні проблеми вирішуються зі зверненням до наукових знань про мову (до матеріалу фундаментального мовознавства). Прикладами таких сфер є переклад (його теорія та практика), викладання іноземних мов. По-друге, до прикладної лінгвістики залучаються й ті сфери людських знань про мову, які розглядають її в певному аспекті, готуючи тим самими базу для розв'язання цілого комплексу прикладних питань. Такими сферами є психолінгвістика, термінознавство, соціолінгвістика [Коваль 2004, 305]. С. Коваль розглядає прикладні домінанти в різних галузях мовознавства, як-от: термінознавстві, теорії мовної комунікації, нейролінгвістиці, перекладознавстві й ін. Б. Городецький уключає до прикладної лінгвістики лінгводидактику, лексикографію, практичну стилістику, теорію перекладу, термінознавство, теорію штучних мов, прикладну риторику, теорію масової комунікації, текстологію, нормування мови й мовне планування, польову лінгвістику, теорію писемності, методи лікування мовних дефектів тощо [1983, 7]. І. Арнольд зазначає, що різні види прикладної лінгвістики спрямовані на безпосереднє виконання завдань, які ставить перед наукою практика. До прикладної лінгвістики вона залучає теоретичні основи викладання рідної й іноземної мови, лексикографію, термінознавство, практичну стилістику [1991, 14].

Існують й інші підходи до розгляду співвідношення лінгвістичних галузей і прикладного мовознавства. Так, зважаючи на сприйняття прикладного аспекту генеративної граматики Н. Хомського та його послідовників, В. Грабе пропонує виокремити ще три сфери прикладних лінгвістичних досліджень: 1) функціональну та типологічну теорії, представлені в роботах М. Холідея, У. Чейфа, Т. Гівона, Дж. Гринберга; 2) антропологічну лінгвістику, соціолінгвістику (У. Лабов, Д. Хаймз, Дж. Гамперц, Дж. Фішман, Л. Мілрой) і 3) корпусну лінгвістику [Grabe, Kaplan 1992]. На наш погляд, такий підхід є неприйнятним через необґрунтованість обмеження прикладних досліджень саме цими галузями, до яких не включено ані психолінгвістику, ані методику викладання мови й інші галузі. До того ж невідомо, чому прикладний статус приписаний типології та функціоналізму саме в наведених версіях. Такі розбіжності у тлумаченні прикладного мовознавства зумовлюють висновок про те, що його сфера залишається нечіткою через невизначеність межі між теоретичним і прикладним аспектами мовознавчих досліджень, а також через загальну тенденцію сучасної лінгвістики до експансіонізму, який виявляється як у вторгненні до лінгвістичних студій знань різних галузей науки, так й у використанні мовознавчого доробку щодо інших галузей знань.

Дискусійною проблемою є розмежування прикладної й комп'ютерної лінгвістики, що через майже одночасне їхнє становлення та спільне спрямування на розв'язання прикладних задач спершу ототожнювалися.

Комп'ютерна лінгвістика почала формуватися у 50-ті р. р. XX ст. на базі комп'ютерної науки, теорії інформації і структурно-математичної лінгвістики. Проте, як зазначають дослідники, прикладна лінгвістика перебуває з комп'ютерною лінгвістикою в різних епістемологічних площинах: комп'ютерна вказує на інструментарій досягнення наукового результату, а прикладна лінгвістика орієнтована на результат. В. Звегінцев ще у 1968 році зауважував: «Прикладну лінгвістику розуміють як усі види автоматичної обробки мовленнєвої інформації (Language-data Processing) – машинного розпізнавання усного мовлення, машинний переклад, автоматичну класифікацію технічних й ін. документів, автоматичне анотування текстів, автоматичне кодування тощо. Дійсно, автоматична обробка мовленнєвої інформації складає сьогодні головну дослідницьку проблематику прикладної лінгвістики [...]. Однак усе ж було б неправильним замикати прикладну лінгвістику в межах цієї проблематики» [1968, 24]. На наш погляд, комп'ютерна лінгвістика є настільки частиною прикладної лінгвістики, наскільки вона може розв'язувати конкретні завдання повсякденного життя людини й суспільства. Сьогодні не підлягає сумніву той факт, що широкий спектр проблем прикладної лінгвістики вирішується за допомогою ЕОМ. Однак, по-перше, існує чимало інших завдань прикладного характеру, які безпосередньо не застосовують комп'ютерних технологій, а, по-друге, комп'ютерна лінгвістика має власний об'єкт, мету й завдання й може постачати так само, як й інші мовознавчі дисципліни, свої технології й теоретичний доробок прикладній лінгвістиці як окремій галузі.

Прикладна лінгвістика не є широкою науковою програмою, «парасольковою» галуззю, як когнітивна наука або комунікативна лінгвістика, не є вона й маргінальною галуззю, як психолінгвістика, соціолінгвістика, – прикладне мовознавство є унікальною лінгвістичною дисципліною, інструментом множинної інтеграції мовознавства й різноманітних галузей науки й техніки. Це визначає широкий спектр напрямів прикладних досліджень лінгвістики.

За допомогою комп'ютерних технологій прикладна лінгвістика вирішує проблеми, які мали багатовікову історію та спершу ґрунтувалися на механічних засобах. Такими є синтез і розпізнавання звукового мовлення, що становлять завдання ***прикладної фонетики***, що застосовує теоретичний доробок різних галузей фонетики й фонології.

Потужним напрямом прикладної лінгвістики є ***машинний переклад***, головними завданнями якого є: 1) формування теоретичної й експериментально-статистичної бази перекладу, яка передбачає встановлення синтаксичних, морфологічних, семантичних, словникових систем і їхніх аналізаторів, трансформаційних правил і їхніх обмежень, моделей трансферних мов-посередників, підходів до синтезу вихідного тексту або фрази; 2) створення практичних моделей бінарного перекладу, орієнтованих на дві мови, або інваріантних, які працюють незалежно від типу мов; 3) забезпечення релевантності вибору еквівалентів на базі багатоваріантних рішень і їхньої лексико-синтаксичної фільтрації (шляхом розробки моделей синтаксичного керування, зворотного зв'язку між смислом і текстом, багаторівневої організації мови); 4) розробка діючих автоматичних або автоматизованих систем

машинного перекладу; 5) удосконалення діючих моделей за рахунок інтелектуалізації машинного перекладу на підставі введення когнітивних компонентів декларативних і процедурних знань (знань про світ, галузь науки або техніки, процедур інференції, прогнозування розвитку описуваних ситуацій з огляду на наявність структур інтерпретації ситуації і т. ін.). Однак машинний переклад передбачає застосування й людського чинника, людини-перекладача, яка володіє теоретичними знаннями перекладознавства в цілому і здатна контролювати й коригувати процеси машинного перекладу. Тим самим прикладне мовознавство інтегрується із транслятологією.

Поряд із розробками автоматизованих систем різних типів, які передбачають залучення лінгвістичних знань, прикладна лінгвістика має й інші вектори практичного застосування мовознавчого доробку, а також теоретичного потенціалу маргінальних галузей мовознавства: психолінгвістики, нейролінгвістики, соціолінгвістики тощо По-перше, це ***патопсихолінгвістичний*** напрям, завданнями якого є розроблення методик діагностики й мовленнєвої симптоматики психічних захворювань із патологією мовлення. По-друге, це ***судова лінгвістика***, орієнтована на розв'язання практичних завдань сфери судочинства й криміналістики, як-от: установлення авторства усного й письмового текстів, оцінку комунікативних намірів тексту, отримання інформації про адресанта тексту (його віковий, статевий, соціальний, національний статус, емоційно-психологічний стан), визначення способу створення тексту (запису під диктовку, наявності постредагування, навмисного викривлення письмового тексту і т. ін.), мовного забезпечення судової справи тощо. По-третє, це розробка ***методик навчання рідній й іноземній мові***, які потребують оптимізації й успішного ефективного результату. По-четверте, це ***лінгвістика комунікативного впливу***, яка передбачає опрацювання методик і моделей нейролінгвістичного програмування, вироблення мовленнєвих технологій у сфері бізнесу, управління, ЗМІ, іміджмейкерства, рекламної справи, PR-технологій тощо. По-п'яте, це ***лінгвопроектування***, спрямоване на створення штучних мов різного ґатунку (апріорних й апостеріорних, комп'ютерних). По-шосте, прикладна лінгвістика має ***лексикографічне*** та ***прескриптивне*** спрямування (створення систем транскрипції та транслітерації, упорядкування термінології, формування машинних фондів мови, словників, корпусів текстів тощо).

2. Прикладна фонетика.

Прикладна фонетика інтегрує прикладну лінгвістику, комп'ютерну науку й різноманітні галузі фонетики й фонології, застосовуючи знання звукових механізмів мовлення, фонологічної системи мови, процедур сприйняття звукового мовлення для розв'язання різних прикладних завдань, як-от: навчання читанню, письму; вивчення іноземних мов, кодифікації норм вимови та правопису, усунення дефектів звукового мовлення, автоматичного синтезу й розпізнавання звукового мовлення тощо. Сьогодні особливу вагу набувають комп'ютерні технології роботи зі звуковим мовленням. Головними

напрямами такої діяльності є звукове введення й виведення інформації на підставі відповідних інтерфейсів, звукове управління комп'ютером й іншими технічними засобами, автоматичний звуковий переклад інформації тощо.

Метою ***автоматичного синтезу звукового мовлення*** є комп'ютерне програмування породження усного звукового мовлення системами штучного інтелекту. Ідея синтезу звукового мовлення виникла ще у XVIII ст. і була втілена в розробках перших механічних синтезаторів мовлення (однією з перших машин, яка могла вимовляти п'ять голосних, був синтезатор створений співробітником Санкт-Петербурзького університету В. Кранценштейном наприкінці XVIII ст., приблизно в той самий час В. фон Кемпелен створив машину, яка відтворювала 20 мовоподібних звуків). У 1922 р. В. Стюарт опублікував результати розробки статичного електросинтезатора-форманта. Першим електричним синтезатором був вокодер американця Х. Дадлі (20–30-ті р. р.), який спочатку здійснював спектральний аналіз мовленнєвого сигналу й виділяв його акустичні параметри, а потім синтезував вихідний сигнал на підставі цих параметрів. Вокодером керував оператор за допомогою клавіш, які пов'язувалися із 10 смуговими фільтрами, що охоплювали весь спектр звукових частот. На такому ж принципі ґрунтувався формантний синтезатор, який застосовував звукові форманти. Для зміни дзвінкого мовлення на глухе оператор користувався наручним браслетом, а висоту тону змінював за допомогою ножної педалі. Синтезоване таким способом мовлення звучало неприродно, кількість звукових сигналів була досить обмеженою (детальніше див.: [Кодзасов, Кривнова 2001]).

На початку 60-х р. р. автоматичний синтез звукового мовлення розвивався у двох напрямах: артикуляційному й акустичному (формантному). Другий був випереджувальним, а перший намагався створити аналог мовленнєвого тракту й потребував також акустичних методик синтезу. Сучасні типи синтезаторів «Текст – Мовлення» ґрунтуються на розробках акустичного напряму, застосовують ЕОМ і містять два блоки: 1) лінгвістичної обробки, за допомогою якого для будь-якого повідомлення будується повна фонетична транскрипція із сегментними та просодичними характеристиками; 2) акустичного синтезу, що озвучує фонетичну транскрипцію за правилами або на підставі акустичних зразків у пам'яті комп'ютера. Однак системи потребують додаткового вдосконалення для надання сигналу людського живого тембру, емоційних відтінків. Дослідники виділяють три методи генерування мовлення, які мають різну швидкість біт на секунду, обсяг пам'яті для збереження слова з п'яти фонем і повну кількість одиниць мовлення для збереження в пам'яті обсягом 48 Кб: 1) кодування сигналів із прямим відновленням мовлення; 2) фонетичний синтез за допомогою аналогових і цифрових формантних синтезаторів; 3) математичне відновлення мовлення методом лінійного предикативного кодування.

Найбільш відомими системами акустичного синтезу є англомовні MITALK та APRA (або DAPRA – Defense Advanced Research-Project Agency з вокабуляром у 1000 слів і менш ніж 10 % помилок), багатомовна INFOVOX, створена шведськими вченими, німецький проект VERBMOBIL. Більшість синтезаторів є комерційними й застосовуються в навігації, військовій техніці,

банківській справі, на транспорті, у системах зв'язку, діловодстві тощо). Існують також синтезатори мовлення за текстом (метод перетворення вхідного тексту шляхом послідовних обробок за допомогою лінгвістичного, просодичного, фонетичного, акустичного процесорів на звуки мовлення білоруського професора Б. Лобанова), а також компіляційні синтезатори, що ґрунтуються на вилученні звуків із пам'яті, де фіксуються відрізки мовленнєвого потоку шляхом мікрохвильового методу (це уможливлює наближення якості синтезованого мовлення до природного, однак потребує значної бази фіксації алофонів, що є трудомісткою працею програмістів). Застосування синтезаторів необхідне для людей, що погано бачать або втратили зір, для німих, для створення автовідповідачів, довідкових систем у місцях загального користування, для управління складними об'єктами в аварійних ситуаціях, комп'ютерних ігор тощо.

Автоматичне розпізнавання звукового мовлення є зворотною процедурою й має на меті створення систем штучного інтелекту, здатних розпізнавати звукові повідомлення. Перші спроби в цій галузі здійснювалися у 40-і р. р. XX ст. у СРСР: були створені перші спектральні аналізатори – електричні пристрої, які могли аналізувати спектральні ознаки звуків мовлення. Складність проблеми полягала в розбіжності лінійного фонемного ланцюга з фізичним членуванням звукового сигналу, диференційних ознак фонем із їхніми фізичними відповідниками. В автоматичному розпізнаванні звукового мовлення застосовуються два способи розпізнавання: 1) попередня сегментація мовленнєвого сигналу; 2) повна чи часткова фонетична ідентифікація або розпізнавання слова як цілісного звукового образу, що зберігається в пам'яті машини, на підставі спектральних ознак. Більшість систем використовують другий підхід, який не потребує спеціальних фонетичних знань, однак важливим є обчислення міри схожості варіативних сигналів з еталоном. Алгоритми перетворення фонем на фонетичне слово в системах розпізнавання мають статистичний характер, що ґрунтується на ланцюжках Маркова. Приміром, при імпульсно-кодовій модуляції звук вводиться за допомогою аналого-цифрового перетворювача, який перетворює звук на послідовність чисел, при цьому сигнал фільтрується, розкладається на відрізки. Джерело частоти квантування (дискретизації) генерує імпульси високої частоти і здійснює вибірку амплітуди аналогового сигналу через рівні проміжки часу. На виході маємо ланцюжки ряду цифр, що відповідають кожному виміру як 8- або 16-розрядне двійкове число. Для виведення звука використовується цифро-аналоговий перетворювач, що перетворює цифровий код в аналогову форму мовного сигналу (звукові адаптери Sound Blaster, Sound Galaxy, Sound Vision, Microsoft Sound System тощо) [Волошин 2004, 80-81]. Упізнання звуків відбувається на підставі показників спектрограм, що є найбільш доступною формою максимально точної фіксації звуків мовлення. Спектрографи фіксують найважливіші акустичні ознаки: формантну структуру, тональність, шумність, наголос тощо. До ознак, які можуть оптимально відрізнити звуки чи сегменти від інших, належать частота першої, другої, третьої формант, протяжність формантних ділянок, нахил обвідної формантної

ділянки, рівні максимальної й мінімальної енергії, різниця рівнів позитивної й негативної частин спектра, миттєва потужність сигналу, тривалість ділянок певної інтенсивності, тривалість перехідних ділянок, крутизна наростання сигналу, висота (частота) основного тону [Волошин 2004, 93].

Розпізнавання звукового потоку, на відміну від розпізнавання обмеженого набору слів, є проблемою більш складною, адже крім цифрового перетворення звука потрібно розпізнавання фонем, слів, речень і розуміння смислу. Перші спроби в цій галузі відносяться до 70-х р. р. XX ст., коли в межах державної програми APRA над цією проблемою працювали кілька наукових центрів США. Розпізнавання ж окремих звуків і слів відбулося ще у 1941 р., коли радянський учений Л. М'ясников запропонував схему автоматичного аналізатора, розрахованого на розпізнавання деяких звуків, і сформулював принцип квантування сигналів у часі. У 1950 р. швейцарець Дрейфус-Граaф сконструював сонограф для графічного розпізнавання звуків мови.

Головною стратегією сучасних програм автоматичного розпізнавання звукового мовлення стало зниження ваги фонетичного компонента та налаштованість на семантичні й синтаксичні обмеження структури повідомлень. Найкращою була визнана система HARPY типу «аналіз на базі синтезу» (analysis-by-synthesis), спрямована на аналіз звукового мовлення, що ґрунтується на гіпотезах щодо будови досліджуваного об'єкта як цілого, якому передує розгляд найбільш релевантних ознак цього об'єкта. Розпізнавальна система передбачає ряд процесорів: фонетико-акустичний, граматичний, синтаксичний, семантичний, просодичний. Відомими комерційними системами розпізнавання усного звукового мовлення є ARIAL II, OFFICE XP, DRAGON Dictate, Speaking Mouse і т. ін. Подальші дослідження в цій сфері застосовували лінгвістичний і статистичний підходи для покращення розпізнавання еталонів.

Сучасний стан проблеми полягає в можливості розпізнавати ключові слова підготовленого зв'язного мовлення, команди, вимовлені власні імена й числові послідовності. Більшість систем розпізнавання будується з орієнтацією на диктора, але й у цьому випадку існує три важливих обмеження: ЕОМ розпізнає лише мовлення конкретного мовця, ця мова повинна бути підготовлена. До того ж кількість розпізнаваних слів обмежена [Волошин 2004, 83]. Загальний обсяг систем, до яких уведено синтаксичні й семантичні обмеження близько 1000 слів, однак вони практично не підлягають розширенню, хоч успішно розв'язують деякі прикладні завдання. Сьогодні існують системи, здатні розпізнавати словник на 100–1000 слів, вимовлених кількома дикторами, і словник на 10000 слів, вимовлених одним диктором. У 1996 р. на міжнародних конгресах демонструвалися системи розпізнавання, орієнтовані на субмови певних галузевих сфер із словником понад 32000 слів і 2000 сполук при швидкості диктування 70–100 слів за хвилину. Сьогодні здійснюються спроби створити моделі зі словником понад 50000–100000 слів, наближаючись до середнього обсягу слів людини. Автоматичне розпізнавання звукового мовлення застосовується у сферах транспорту, менеджменту, банківської справи, навігації, діловодстві тощо.

У межах прикладної фонетики наявний напрям ***лінгвістичної фоноскопії***, орієнтований на завдання відображення мовної особистості в усному звуковому мовленні, на розробку методик ідентифікування, кваліфікації, діагностування людини на основі її фонації, тобто звукових особливостей мовленнєвого потоку. Витоками лінгвістичної фоноскопії можна вважати соціолінгвістичні дослідження фонетичних особливостей мовлення різних груп носіїв мови, об'єднаних спільністю соціальних, вікових, статевих, професійних ознак. Перші фоноскопічні процедури орієнтувалися на порівняння фонетичних зразків і вивчали фонограми методом «візуальної мови», динамічного спектрального аналізу. У сучасній лінгвістичній фоноскопії розробляються експертні системи типу «Діалект» (новітній варіант «Phonexi») – багаторівневі програми аналізу усного звукового мовлення, що передбачають поєднання слухового, лінгвістичного, інструментального аспектів, вияв фонетичних, семантичних, когнітивних, граматичних особливостей ритму мовлення, наявність хезитацій – помилок звукового коливання, фонетичних украплень.

3. Прикладні напрями комп'ютерної лінгвістики.

Комп'ютерна лінгвістика є маргінальною галуззю мовознавства, спрямованою на розробку автоматизованих методів зберігання, обробки, переробки й використання лінгвістичних знань й інформації, репрезентованої знаками природної мови. Метою комп'ютерної лінгвістики є реконструкція знань про мову і в мові, яка б забезпечувала автоматизацію інтелектуальних функцій і когнітивної діяльності людини, автоматизоване породження мовлення та його комп'ютерну обробку й розпізнавання і т. ін. А. Баранов розглядає комп'ютерну лінгвістику як широку галузь використання комп'ютерних інструментів – програм, комп'ютерних технологій організації й обробки даних – для моделювання функціонування мови в тих чи інших ситуаціях, проблемних сферах, а також застосування комп'ютерних моделей мови не лише в лінгвістиці, а й у суміжних із нею дисциплінах. Лише в останньому розумінні мова йде про прикладну лінгвістику у строгому розумінні, оскільки комп'ютерне моделювання мови може розглядатися і як сфера теорії програмування в галузі лінгвістики [2003, 13]. Отже, комп'ютерна лінгвістика, як і прикладна, є мовознавчою дисципліною, що інтегрує різні наукові сфери, а її прикладний напрям визначає використання її доробку для розв'язання практичних завдань.

У статті 1990 р. російський дослідник Ю. Городецький узагальнив три класи проблем комп'ютерної лінгвістики. Перший об'єднує фундаментальні проблеми, пов'язані із представленням і моделюванням мовної системи, тезаурусів знань, із комп'ютерною репрезентацією граматики й рольової структури висловлень в автоматичних системах, із взаємодією вербаліки й невербаліки, мовних і фонових знань у комунікації, із метафоричним моделюванням та процесами розпізнавання повідомлень тощо. Другий клас охоплює суто лінгвістичні проблеми штучного інтелекту: розпізнавання й синтез мовлення, тексту; розробка метамов і мов репрезентації знань,

лінгвістичних процесорів, здатних опрацьовувати тексти у стандартний спосіб для будь-якої системи перетворення мовної інформації; інтелектуальних інтерфейсів, баз даних, моделювання діалогу тощо. До третього класу проблем відноситься лінгвістичне забезпечення різних прикладних систем: оброблення письмового тексту, автоматичного анотування (упорядкування стислих відомостей про документ), індексування (перекладу на інформаційно-пошукову мову), редагування (виправлення помилок) й реферування (стислого викладу змісту документа), перекладу, аналізу запитів користувача природною мовою до інформаційної системи, інтелектуальних машинних словників, машинних фондів мовних одиниць, інтелектуального інтерфейсу на базі природної мови, моделювання дослідницької лінгвістичної діяльності, автоматизованих робочих місць лінгвіста і т. ін. [1990].

Становлення комп'ютерної лінгвістики пов'язане з появою терміна «штучний інтелект». Поштовхом для її формування стала дискусія, яка розгорнулася на той час із приводу так званого *тесту,* або критерію, англійського математика *А. Тьюринга* [Turing 1950]. Цей тест являв собою мисленнєвий експеримент із приводу питання про наявність інтелекту в комп'ютера. Експеримент передбачав розпізнавання людиною-інформантом співрозмовника (спочатку жінки чи чоловіка, згодом людини чи комп'ютера). Якщо таке розпізнавання є неможливим, а результати експерименту адекватні для ЕОМ і для людини, то їхній інтелект може бути ототожненим. Американський логік Дж. Сьорль висунув альтернативний *принцип «китайської кімнати»* (Chinese room), яким заперечив головний принцип тесту Тьюринга – наявність у ЕОМ інтелекту. Дж. Сьорль представив людину, яка не знає китайської мови, замкненою в кімнаті з китайськими ієрогліфами. За допомогою поданих їй зразків ця людина інтерпретує й породжує китайські фрази. Така людина є ілюстрацією комп'ютера із закладеною до нього програмою, але знань китайської мови вона не має. На захист критерію виступив у полеміці У. Рапапорт, який у 1988 р. запропонував *принцип «корейської кімнати»* (Korean room). Дослідник представив відомого корейського професора-шекспірознавця, який не володіє англійською, однак розбирається у творчості У. Шекспіра. Так само і в китайській кімнаті людина досягає певного розуміння законів китайської мови, якщо вона породжує й інтерпретує фрази цією мовою. Це розглядалося як свідчення можливості машини мислити й визначило головний дослідницький вектор комп'ютерної лінгвістики – прагнення до досягнення подібності між людською інтелектуальною діяльністю та комп'ютерним моделюванням.

Виокремлення комп'ютерної лінгвістики відбулося у 60-ті р. р. XX ст. Першими її лінгвістичними орієнтирами були розробки трансформаційного й дистрибутивного методів З. Харриса, генеративна концепція Н. Хомського, формальні граматики генеративного типу, спроби машинного перекладу та створення інформаційно-пошукових систем і мов. Комп'ютерна лінгвістика суттєво вплинула на становлення когнітивної лінгвістики, на визначення нею головних принципів представлення мовно-мисленнєвої діяльності – когнітивізму та модуляризму – з огляду на комп'ютерну метафору цієї галузі. Інтелект із

позицій когнітивізму розглядався як цілеспрямована діюча символьна система, а пам'ять як системно організована й символьно-конвенційна ієрархія знань. Розробка формального апарату цієї системи з метою його інтерпретації й обробки комп'ютером стала першочерговим завданням комп'ютерної лінгвістики на той час.

Сучасна комп'ютерна лінгвістика розв'язує широке коло завдань з удосконалення комп'ютерних технологій моделювання мовної й комунікативної компетенції людини.

Одним із головних прикладних напрямів комп'ютерної лінгвістики є ***автоматична обробка природної мови***, що передбачає створення, перетворення й аналіз текстів із застосуванням природної або штучної (комп'ютерної) мов, результатом чого може бути формування машинних фондів національних мов, автоматичних словників, термінологічних банків, комп'ютерних картотек, баз даних, комп'ютерних граматик, багаторівневих лінгвістичних процесорів тощо. І. Штерн кваліфікує автоматичну обробку мови як «загал теоретичних і прикладних напрямків лінгвістики, зв'язаних із комп'ютерним опрацюванням текстів» і залучає до цього напряму дослідження та моделювання механізмів синтезу речень; створення моделей та систем автоматичного перекладу, автоматичного реферування, документального інформаційного пошуку, розуміння природної мови; створення лінгвістичних процесорів, систем автоматичного редагування орфографії, побудову машинних фондів національних мов, комп'ютерних граматик, автоматичних словників, термінологічних банків, лінгвістичних баз тощо [1998, 15]. Чимало з цих проблем оформилися у вигляді галузей прикладної лінгвістики на межі із традиційними мовознавчими дисциплінами, як-от: машинний переклад, корпусна лінгвістика, комп'ютерна лексикографія, комп'ютерне термінознавство тощо.

Перші спроби розробки теорії та прикладних систем автоматичної обробки природної мови відносять до 50-х р. р. XX ст. (США, Франція, ФРН, СРСР та ін.). Головними *процедурами* автоматичної обробки природної мови є автоматичний аналіз, синтез і перетворення текстів.

Автоматичний аналіз мовних структур визначається кінцевим результатом завдання й передбачає членування тексту на одиниці, доступні комп'ютерній лексикографічній обробці, виділення пошукових образів, ключових (опорних) слів, персоналій, термінів, присвоєння одиницям у складі речення граматичних характеристик, визначення семантичних і синтаксичних валентностей, місця у складі дерева залежностей, структурі безпосередніх складників, графі, семантичній сітці, фреймі, Семпі, Ситі і т. ін.; виокремлення фрагментів логіко-композиційної структури тексту та зв'язків між ними. Аналіз текстів є складовою операцією машинного перекладу з однієї мови на іншу, а також перетворення текстів природною мовою на мови програмування, комп'ютерні кодові системи.

Аналіз і синтез текстів здійснюється на базі ***лінгвістичних процесорів*** – програмно-лінгвістичних комплексів багаторівневого типу, орієнтованих на граматичний, семантичний або когнітивний аналіз, синтез і перетворення текстової інформації та діалог із користувачем. І. Штерн головною відмінністю

сучасних лінгвістичних процесорів порівняно з попередніми системами обробки інформації вважає орієнтацію на семантичний аналіз текстової інформації, наявність у них семантичного блоку, що забезпечує вилучення смислу з тексту та подальше оперування смисловими одиницями [1998, 261]. Сучасні лінгвістичні процесори передбачають послідовне або паралельне оброблення рівнів вихідного тексту й доповнюються рівнем прагматичної компетенції, інформаційної репрезентації (фонових, енциклопедичних знань) й афективно-тематичними блоками (емоційними компонентами інформації). Процесори найсучаснішої генерації є когнітивними, що ґрунтуються на структурації знань і застосовуються для їхньої обробки, переробки й використання в різних предметних галузях. Цікавий проект когнітивного процесора розробляється в Казанському університеті О. Невзоровою. Він запрограмований накопичувати знання й самонавчатися граматиці природної мови на підставі верифікації гіпотез відносно явищ і категорій мови [1994].

Створення текстів відбувається у процесі *автоматичного синтезу* на підставі семантичного, синтаксичного й лексемно-морфологічного представлення вихідної інформації. Прикладом є комп'ютерна програма TALE, що моделює породження сюжету казки відповідно до концепції структурного аналізу чарівної казки В. Проппа [Гаазе-Рапопорт, Поспелов, Семенова 1980]. Програма має такі блоки: експозиції, у якому обирається тип сюжету, персонажі й початок казки; персонажів, що надає інформацію про героїв казки; їхні особистісні характеристики; і блоки локусів (казкових світів) та їхніх описів. Останній блок збирає фрагменти казки докупи. Американська дослідниця штучного інтелекту К. Маккьюін запропонувала схему синтезу тексту, що передбачає 4 головних схеми його аналізу: атрибутивну (attributive schema) – зразок приписування властивостей, якісних ознак різним об'єктам; конститутивну (constituency), яка зумовлює опис текстом об'єктів у термінах їхніх складників і різновидів; ідентифікаційну (identification), спрямовану на встановлення класу, до якого належать об'єкти, й контрастивну (contrastive), яка визначає негативну протилежність головного уявлення тексту. Така схема синтезу тексту має різні аналоги в інших теоріях текстопородження. Широко відомими є впроваджені у 80-ті р. р. сюжетно-породжувальні моделі афективних сюжетних одиниць (Affective Plot Units) В. Ленерт [Lehnert 1982], у яких сюжет формується на підставі послідовності емоційних станів героїв; сюжетні моделі Х. Олкера, В. Ленерт і Д. Шнайдера, що реінтерпретують євангельські сюжети [Alker, Lehnert, Schneider 1985]. Кожна сюжетна одиниця представлена бінарним відношенням оцінок персонажами певних подій. Такі одиниці встановлюються на підставі сюжетної граматики Дж. Мандлера і Н. Джонсона.

Перетворення текстів здійснюється при автоматизованому редагуванні – внесенні виправлень і доповнень, форматуванні – членуванні тексту, уведенні заголовка, нумерації сторінок і т. ін.; при лексикографічній обробці – уведенні щодо кожного слова словникової дефініції й іншої потрібної інформації або підготовці на базі текстів автоматизованих лексикографічних систем (лематизації); реферуванні – скороченні вихідного тексту відповідно до програми.

Процедури аналізу, синтезу та перетворення текстів застосовуються в *комп'ютерних моделях розуміння* мовних повідомлень. Залежно від механізму розуміння виокремлюються чотири типи таких моделей. Перші ґрунтуються на діалогових кліше як реакціях на лексичні сигналізатори реплік людини, другі – на шаблонах логічних каузальних зв'язків, треті – на граматичному аналізі повідомлень, і лише четверті – на змісті, установленому шляхом семантичного аналізу тексту чи повідомлення. Таким чином, розробка систем розуміння мови відбувалася від найпростіших клішованих систем діалогу до найсучасніших лінгвістичних процесорів, головним блоком яких є семантичний або когнітивний. Моделями розуміння уважаються діалогові системи (ELIZA Дж. Вейценбаума, США, 1966 р.; ПОЕТ, АІСТ Е. Попова, Росія, 80-ті р. р.; STUDENT Д. Боброу, SEMANTIC MEMORY Р. Куільяна, ДИСПЕТЧЕР А. Кібрика, ЗАПСІБ О. Нариньяні, TULIPS Г. Мальковського й ін.), системи мовленнєвого керування діями комп'ютера (SHRDLU Т. Винограда, США, кінець 60-х р. р.) і системи смислового аналізу тексту (LUNAR У. Вудса).

А. Баранов підсумовує результати діалогового спілкування з ЕОМ у відомому експерименті М. Макгайра (24 учасники вели діалог за допомогою телетайпа з комп'ютерною програмою ELIZA, із них 15 були впевнені, що розмовляють із людиною, 4 впевнені, що розмовляють з ЕОМ, а 5 мали сумніви при визначенні партнера по комунікації). Програма ELIZA була створена в середині 60-х р. р. американським дослідником Дж. Вейценбаумом як імітація бесіди між лікарем-психотерапевтом і пацієнткою й побудована на формально-структурних засадах. У цій програмі застосовані принципи рекурсивного зв'язку репліки з попередньою, ключових слів, перепитування, що виконують функцію підтримання контакту. Дослідник наводить чотири висновки як результати цього експерименту: 1) природний дискурс є надмірним і стійким до перешкод, тобто толерантним до збоїв та помилок; 2) пріоритет при спілкуванні мають метакомунікативні параметри, зокрема, інституційні процедури, статуси комунікантів, стандартні стратегії; 3) висновок про існування різних типів спілкування (наприклад, цільового й фатичного); 4) неуніверсальність правил комунікативної взаємодії [2003, 22-25]. Загалом, навіть поверховий аналіз демонструє, що програма не розуміє співрозмовника в точному сенсі: вона не має власної моделі світу, не будує в ній відображення уявлень / знань співрозмовника, не модифікує модель світу з кожним новим висловленням, не накопичує інформацію, хоч у неї є деякі аналоги короткочасної та довгочасної пам'яті [Баранов 2003, 22].

І. Штерн виділяє серед діалогових моделей чотири групи: у першій відсутній семантичний та логічний аналізатори (BASEBALL Дж. Карбонела, STUDENT Д. Боброу), друга представлена семантично-орієнтованими моделями (приміром, моделі Є. Попова [1982; 1987], М. Мальковського [1985], Р. Куільяна, у яких застосовується спрощений семантичний аналізатор); до третьої групи належать моделі з логічним аналізатором (SIR Б. Рафаеля), четверта група об'єднує моделі нового покоління, які мають широкий спектр практичного застосування і є прообразами систем розуміння природної мови [1998, 100-108].

Широко відомою є концепція автоматичного розуміння природної мови американських дослідників Р. Шенка й Р. Абельсона, що ґрунтується на концептуальних графах залежностей [Schank, Abelson 1977; Schank, Lehnert 1979]. Підгрунтям теорії графів можна вважати винахід Ч. Пірсом екзистенційних графів як альтернативних лінійному символьному, логічному запису структур, що полегшували формулювання правил логічного висновку, а також граматику залежностей Л. Теньєра. На створення концепції також вплинули, на думку А. Баранова, лінгвістичні евристики герменевтики. Так, телеологічна евристика Ф. Аста та Ф. Шлейєрмахера втілена в концепції інтересу Р. Шенка, де розуміння поставлене в залежність від конкретних комунікативних цілей читача (адресата) [Баранов 2003, 317-318]. Контекстна евристика передбачає врахування впливу на процеси розуміння тексту ситуаційних чинників, що застосовано і в моделях граматики залежностей, і в інших комп'ютерних моделях розуміння [Duffy, Mallery 1989; Alker, Lehnert, Schneider 1985].

Теорія Р. Шенка й Р. Абельсона служить для демонстрації глибинно-смислової репрезентації текстів. Концептуальний рівень репрезентації інтегрує семантику та прагматику тексту зі словником, який представляє слова у списках концептуальних (глибинних) відмінків – мисленнєвих аналогів ситуаційних ролей компонентів; або типових базових дій із правилами умовиводів і каузації. Типовими діями, які є центром більшості ситуації, Р. Шенк називає 1) здійснення фізичного переміщення об'єкта (PTRANS), 2) передачу комусь можливостей впливу на ситуацію (ATRANS), 3) передачу інформації (MTRANS), 4) фокусування на актуальному стимулі (ATTEND), 5) докладання зусиль для забезпечення руху об'єкта у відповідному напрямку (PROPEL). Дослідники використовують два типи динамічних фреймових структур – сценарії та плани: перші відображають типові ситуації, що складаються з назви ситуації, причин її виникнення, набору різних сцен і ролей, тобто учасників; другі встановлюють зв'язки причини та наслідку між сценаріями й описують послідовність дій учасників ситуацій і сцен.

Одним із головних параметрів організації таких моделей є рівні розуміння мови. Р. Шенк виділяє шість рівнів розуміння мови, які є одним із головних параметрів моделювання: синтаксичний, семантичний, контекстний, діалогічний, енциклопедичний, культурний (пор.: Ю. Мартем'янов виокремлює два рівні розуміння – глибинний і поверхневий: перший грунтується на смислі тексту, другий – на логічних зв'язках і гіпотезах щодо розвитку сюжету [1964]; Ю. Апресян пропонує два рівні розуміння: 1) рівень мовної компетенції і 2) рівень картини світу; Н. Перцова виділяє три рівні розуміння: поверхневий семантичний, глибинний семантичний і інференційний – логічного виведення [1977]).

На базі концепції графів залежностей фахівець у галузі штучного інтелекту Дж. Сова створив власну модель концептуальних графів як лінійну обробку тексту: текст розбирається на окремі речення, вони формалізуються мовою ПРОЛОГ й упізнаються, виходячи з контексту та значення окремих слів. Усі графи речень об'єднуються й утворюють концептуальну структуру

тексту з метою створення бази знань якоїсь галузі, що складає контекст, необхідний для адекватного розуміння повідомлень відповідної сфери [Sowa 1983]. Подібною до моделі Р. Шенка є преференційна семантика, розроблена у 70-ті р. р. XX ст. Й. Уілксом. Це семантична концепція, яка застосовується при автоматичній обробці природних мов і ґрунтується на зіставленні кожного знака з певною семантикою за умови фіксації його переважних змістових зв'язків з іншими знаками й мінімізації ролі синтаксису. Такий підхід дає змогу розв'язувати випадки семантичної неоднозначності й обирати значення слів без повного синтаксичного аналізу [Wilks 1973]. Модель Й. Уілкса застосовується в системах англо-французького перекладу PSS.

Концептуальні графи стали базою і для моделювання семантичних сіток. Важливим доробком таких моделей є компактність представлення інформації (одиниця, що повторюється у тексті не повторюється у сітках, а позначається маркером стрілки), позначення паттернів відношень між концептами, які іноді несуть більше інформації, ніж самі вузли. Перевагою семантичних сіток є подання двох типів семантичної репрезентації: ситуаційного (синтагматичного), який проектується на відповідний текст, й енциклопедичного (парадигматичного), що описує іманентні властивості концептів (місце в ієрархії понять, типові ознаки тощо). Сітковий підхід застосовує доробок відмінкової граматики Ч. Філлмора, адже він є зручним для відтворення найпростіших пропозиційних структур або предикатно-актантних рамок. Семантичні сітки користуються популярністю в кібернетичних моделях свідомості (Д. Норманн, У. Ліндсей), у процедурній семантиці (Т. Виноград, У. Чейф, Ю. Чарняк, Г. Скрегг), у машинному перекладі, семантичних інформаційних мовах (Ж. Гарден, Е. Скороходько, Й. Уілкс), у ситуаційному керуванні складними об'єктами (Д. Поспєлов) й інших моделях обробки природної мови.

Підґрунтям автоматичного розуміння природної мови є також фреймові репрезентації (Ч. Філлмор, Дж. Мей, Р. Шенк, Т. Виноград, В. Ленерт, М. Дайєр, П. Джонсон й ін.), моделі аналізу байок і казок російських учених Ю. Мартем'янова, В. Дорофеєва [1969], система історичних описів STORYPOINTS Р. Віленські й ін. Ю. Чарняк (Йєльський університет, США) застосував фрейми та глибинні відмінки для автоматизації розуміння коротких дитячих розповідей, ґрунтуючись на повсякденних знаннях. Більшість моделей розуміння ґрунтується на домінуванні семантичного блоку (семантичні сітки, семантичні графи, предикатно-актантні рамки, глибинні відмінки).

Ще у СРСР було розроблено багатофункціональну, багаторівневу *модель «Смисл → Текст»,* концепція якої була висунута І. Мельчуком у 1974 р. [1974], який раніше займався проблемами автоматичного синтаксичного аналізу й автоматичного перекладу [1964; Мельчук, Равич 1967]. Розробниками цієї моделі й на її підставі системи машинного перекладу стали представники Московської семантичної школи Ю. Апресян, І. Мельчук, А. Жолковський, І. Богуславський, Л. Йомдін й ін. [Апресян и др. 1988; 1989; 1992].

Модель є основою лінгвістичного забезпечення відомої системи машинного перекладу ЕТАП (сьогодні російськими лінгвістами та програмістами розроблено ЕТАП 2 і ЕТАП 3) і має такі блоки: фонетичний, фонологічний,

глибинний і поверхневий морфологічний, глибинний і поверхневий синтаксичний і семантичний. Вона орієнтована на синтез висловлень і здатність виражати той самий смисл у множині синонімічних речень; на аналіз, тобто розпізнавання смислу речення, їхньої синонімії й омонімії; а також на контроль правильності речень. Принципами побудови цієї системи є членованість смислу на найменші компоненти, залежність смислу від комбінаторики та синтаксичної структури й урахування комунікативних чинників організації смислу. Тому базою моделі є тлумачно-комбінаторний словник, що застосовує метамову лексикографічного портретування, яка має власну граматику [Мельчук, Жолковский 1974]. Словник оперує різними типами інформації: 1) морфологічною, яка демонструє тип парадигми, можливі опозитивні кореляти грамем, аломорфи; 2) стилістичною, репрезентованою традиційними позначками сфери вживання, експресивності, функціонально-стилістичної забарвленості; 3) семантичною, яка містить істиннісне твердження, тлумачення пресупозицій, модальних рамок (оцінок, емотивності), різноманітні вживання в певних значеннях, комбінаторику слова в контекстуальних умовах, інформацію про семантичне протиставлення двох форм однієї грамеми; 4) прагматичною, яка охоплює перформативну здатність слова, його нетривіальні іллокутивні функції, асоціації, що воно викликає; 5) просодичною й комунікативною, репрезентованою здатністю до виділення фразовим наголосом і можливостями рематичного функціонування; 6) синтаксичною, яка представляє валентнісний спектр слова (обов'язковий і факультативний) і місце його в структурі валентностей пропозиції; 7) зоною моделей сполучення слів, яка містить правила сполучення й обмеження на них; 8) фразеологічною як здатністю слова залучатися до складу фразем.

Наведена модель відповідна *методиці лексикографічного портретування*, розробленої під кутом зору концепції інтегрального опису мови російським лінгвістом Ю. Апресяном та його школою. Лексикографічне портретування ґрунтується на п'яти компонентах тлумачення лексичних одиниць: учасниках ситуації, їхніх статусах і станах, їхній взаємодії та діях, позиції спостерігача й оцінці ситуації мовцем і слухачем, що проектуються на компоненти асерції, пресупозиції, модальної рамки й рамки спостереження. Слово розглядається в аспекті ситуації, знаком складника якої воно є. Базовою гіпотезою концепції є теза про формування лексичних значень на базі життєвого досвіду носіїв мови, їхньої «наївної» картини світу. Лексикографічний портрет слова представлений наведеними вище вісьмома типами інформації про лексичну одиницю. Інформація записується спеціальною формалізованою метамовою, яка має свій лексикон і синтаксис. Лексикографічне портретування застосовується не лише при укладанні традиційних словників, а в підготовці комп'ютерних словників, які є складовими багаторівневих лінгвістичних процесорів. Така деталізація різноманітних типів інформації уможливлює оптимізацію автоматичної обробки текстів природною мовою.

Напрямом прикладного аспекту комп'ютерної лінгвістики є розробка ***гіпертекстових технологій*** представлення тексту. ***Гіпертекст*** (від гр. hypér – понад і текст) має три тлумачення: 1) особливий метод побудови інформаційних

систем, що забезпечує прямий доступ до інформації на підставі логічного зв'язку між її блоками; 2) система представлення текстової та мультимедійної інформації у вигляді мережі пов'язаних між собою текстових й ін. файлів, яка застосовує нелінійний, асоціативно-фрагментарний і сітковий принципи репрезентації інформації (вузли (nodes) гіпертексту поєднуються за допомогою гіперпосилань (hiperlinks), вибір яких дає змогу користувачеві «мандрувати» інформацією, обирати й упорядковувати її за власним бажанням); 3) особливий універсальний інтерфейс, що характеризується високим ступенем інтерактивності.

А. Баранов зазначає, що феномен гіпертексту можна обговорювати з кількох позицій. З одного боку, це особливий спосіб представлення, організації тексту, з іншого – новий вид тексту, протиставлений за багатьма ознаками звичайному тексту, сформованому в гутенбергівській традиції книгодрукування. І, врешті-решт, це новий спосіб, інструмент і нова технологія розуміння тексту [2003, 31-32]. Одним із перших можливість існування нелінійних текстів розглянув Ж. Дерріда. На його думку, суперечність між формою мислення та формою письма, що досягла у ХХ ст. свого апогею, зумовила руйнування лінійної моделі в межах філософії, науки та літератури [Ковалева 2004, 25]. Але така форма письма спостерігалася ще у Біблії, Талмуді, творах Аристотеля, «Декамероні» Боккаччо, «Алісі у країні чудес» Л. Керрола й ін. текстах.

Головний підхід до моделювання гіпертексту кваліфікують як «вільну навігацію», тобто на базі такої організації мережі зв'язків можна проглядати текстову інформацію в будь-якій послідовності, зіставляти різні фрагменти, формувати нові структури, тримати в полі зору різні інформаційні блоки. Відкриття принципів побудови гіпертексту пов'язують із науковим радником президента США Ф. Рузвельта, керівником Управління наукових досліджень США В. Бушем, який під час Другої світової війни контролював оборонні проекти й мав обробляти велику кількість відповідних документів. У роботі «Як ми можемо думати» 1945 р. на підставі розгляду людської думки як мережі асоціацій відповідно до «сплетіння слідів у клітинах головного мозку» він спроектував нову концепцію «навігації» у величезних масивах інформації, яка була згодом утілена у проекті «МЕМЕХ». Однак відсутність комп'ютерів не дала змоги реалізувати цей проект у межах механічних пошукових систем. Перші технологічні системи гіпертексту з'явилися вже у 60-ті р. р. ХХ ст. Це проект системи «Ксанаду» Т. Нельсона, який і назвав тексти та систему переходів до них гіпертекстом [Nelson 1993]. Проект передбачав уведення сукупності текстів і програмування можливості їхнього миттєвого вилучення й запам'ятовування послідовності перегляду. Першою фундаментальною реалізацією гіпертексту вважається система американського вченого Д. Енгельбарта (1987 р.). І. Штерн зазначає: «Якщо в гіпертекстових проектах першого покоління (70–80-ті р. р.) акцентуються саме технологічні переваги гіпертексту, то в розробках 90-х р. р. у центрі уваги опиняються вже не стільки технологічні, скільки когнітивно-креативні аспекти, тобто гіпертекстові засоби, що здатні підтримувати пізнавальну, комунікативну та творчу діяльність» [1998, 66].

Дослідники виокремлюють такі типи гіпертекстових систем: бібліотечні (динамічні з можливим додаванням нових блоків і наявним коментарем); аналітичні – гіпертексти, спрямовані на проектування багаторівневих стадій і шляхів розв'язання складних проблем; довідкові, орієнтовані на перегляд великих масивів інформації й пошук необхідних даних; експериментальні, спрямовані на креативні функції гіпертексту. Головними *властивостями* гіпертексту називають когезійну закритість як відносну тематичну закінченість; відсутність зв'язків з іншими блоками гіпертексту; неієрархічність як відсутність у ньому головних і допоміжних інформаційних блоків; дисперсність структури (інформація закладена у блоки, до яких «увійти» можна з будь-якого боку); множинність віртуальних структур; іманентність як здатність засвоювати нові види інформації; відкритість як можливість додавання нових інформаційних блоків; мультилінійність як ступеневе розгортання (заголовок – заголовок з анотацією – частина тексту – повний текст); неоднорідність як наявність інформації різних типів у вузлах графа (текстів, фотографій, малюнків, схем, таблиць, відеороликів тощо); мультимедійність [Субботин 1994, 11-53; Хартунг, Брейдо 1996, 67; Баранов 2003, 33; Визель 2007; Эпштейн 2007]. Гіпертексти не мають автора у традиційному розумінні, його адресантом є колектив, що реалізує функції додавання компонентів, вибору шляхів перегляду цієї інформації. Такий адресант робить гіпертекст багатополюсним з огляду на поєднання різноманітних поглядів на те чи інше явище. Деякі гіпертекстові системи містять карти чи закладки, що відмічають найбільш відвідувані місця гіпертексту.

За способом будови типами гіпертексту є ієрархічний, що обмежує можливості переходу між його компонентами й має родо-видову структуру; і сітковий, який має сіткову побудову й застосовує не лише родо-видову ієрархію. Статичний і динамічний гіпертексти різняться можливістю змін у процесі експлуатації: перший має стабільний склад, другий його постійно оновлює, змінює. Структура гіпертексту залежить від кількості наявної в ньому інформації й може бути твердою, фіксованою за умови, наприклад, до 3 тисяч вузлів у системі гіпертексту, і м'якою, якщо кількість вузлів сягає десятків тисяч. Тверда структура потребує чіткої організації системи смислових відношень між компонентами. М'яка структура нерідко застосовує дескриптори – ключові слова текстового документа, сукупність яких є його пошуковим позначенням, тобто використовується для швидкого й ефективного пошуку необхідної інформації в системах штучного інтелекту. Гіпертекстова структура породжується в кожному випадку користування. Гіпертекст може бути представленим у вигляді графа, вузли якого мають різні типи зв'язків і формують маршрут перегляду гіпертексту, заданий автором або читачем. Базовими функціями програми гіпертексту є забезпечення швидкого перегляду інформаційного масиву (браузингу); обробка гіперпосилань; навігація по гіпертексту; запам'ятовування маршруту руху; представлення шляхів руху в формі, що легко сприймається; можливість формування звичайного лінійного тексту як результату руху по гіпертексту; доповнення гіпертексту новою інформацією; введення нових відношень до структури гіпертексту [Баранов 2003, 36].

У наведених вище прикладних напрямах комп'ютерної лінгвістики застосовуються поняття бази знань, інформаційно-пошукової системи і інформаційно-пошукової мови.

База знань – система логічних структур, що служать для зберігання позамовних знань про світ і предметну сферу застосування. Бази знань використовуються в моделях розуміння природної мови. У комп'ютерній науці виокремлюють п'ять основних типів таких систем: 1) навчальна, 2) експертна, 3) планувальна; 4) креативна (формування нових знань), 5) розуміння природної мови. Експертна система оперує нетривіальними знаннями в певній предметній галузі, які не є відомими широкому загалу і служать для прийняття адекватних нестандартних рішень у нестандартних ситуаціях. Таке знання вилучається із професійної компетенції експертів, переводиться в потрібну форму й переноситься до бази знань експертної системи [Штерн 1998, 41]. Складною проблемою є вербалізація цих знань, адже вони існують часом у неусвідомленому, інтуїтивному вигляді або є логічно погано структурованими. Для вилучення експертних знань використовуються інтерв'ю, протокольний аналіз, ділова гра.

При комп'ютерному моделюванні бази знань застосовуються сценарії, сцени, схеми, скрипти, плани для репрезентації процедурних знань у типових ситуаціях, глибинні семантичні структури, фрейми для представлення декларативних знань, семантичні сітки. База лінгвістичних знань містить лексикон (словники) і знання алгоритмів автоматичного аналізу й синтезу, правил різних мовних рівнів: фонологічного, морфологічного, синтаксичного – і застосовується для створення лінгвістичних процесорів, комп'ютерних граматик, машинних фондів національних мов, різноманітних словників й автоматизованих картотек, автоматизованих робочих місць лінгвіста для дослідницької діяльності.

Інформаційно-пошукова система – комплекс пов'язаних між собою частин текстів, призначених для пошуку й вияву елементів інформації, які є відповіддю на інформаційний запит, пред'явлений системі. *Інформаційний пошук* являє собою сукупність процедур, результатом яких є встановлення за заданими ознаками всіх документів, що містять необхідну інформацію запиту. Розрізнюють інформаційно-пошукові системи документального й фактографічного типів. Документальні системи подають оригінали документів, їхні копії та адреси збереження. Серед документальних систем виокремлюють бібліографічні, що видають бібліографічні описи документів. Фактографічні системи призначені для пошуку конкретних даних, кількісних показників (наприклад, планово-економічної інформації).

На відміну від інформаційно-пошукових інформаційно-логічні системи здійснюють логічну переробку виявленої запитом інформації на підставі алгоритмів логічного аналізу формалізованої галузі науки. Ефективність інформаційно-пошукової системи визначається за двома коефіцієнтами: *точності*, що встановлюється у відсотках за формулою **A = 100 · H / M**, де **H** – кількість релевантних документів, **M** – загальна кількість у видачі; та коефіцієнтом

повноти, який є відношенням у відсотках кількості релевантних документів **Н** до загальної кількості релевантних документів у пошуковому масиві **С** (**В = 100 · Н / С**). Релевантним документом є такий, що має смислову відповідність запитові. Запити є разовими та профільними (постійними). У сучасних інформаційно-пошукових систем коефіцієнт повноти складає 70–90 %, а точності – 10–30 %. Інформація систем пошуку містить три масиви: 1) повних описів за номерами документів; 2) дескрипторів із номерами описів, упорядкованих за абеткою; 3) прізвищ авторів із номерами описів, що належать до них.

Інформаційно-пошукова система користується певною ***інформаційно-пошуковою мовою*** – штучною формалізованою знаковою системою, призначеною для лінгвістичного забезпечення інформаційно-пошукових систем (для вираження змісту документів і запитів щодо пошуку інформації), яка містить систему символів (абетку, цифрові позначення, пунктуаційні знаки, спеціальні позначки), граматичні правила парадигматики й синтагматики одиниць, правила перекладу на цю мову, правила використання, словники. Головними вимогами до інформаційно-пошукової мови є семантична повнота й точність, однозначність, відкритість і креативна здатність. Систематизація такої мови відбувається за принципом координації – спроможності будувати нові складні класи понять шляхом логічного перетину понять або класи понять для складання фраз у структурі пошукових образів документа (основного значеннєвого змісту документа, за яким здійснюється пошук у масиві інших). Залежно від часу виконання координації вирізняють передкоординовані й посткоординовані інформаційно-пошукові мови. Перші поділяють на ієрархічні (із заданою ієрархією рубрик), алфавітно-предметні мови (систематична каталогізація за алфавітом) і фасетні класифікації (систематизація за матрицею параметрів (фасетів) класифікації); другі – на дескрипторні (мови із ключовими словами й назвами простих понять – дескрипторів), семантичні (із засобами для опису семантичної та семантико-синтаксичної структури понять) і синтагматичні (із ситуаційно зв'язаними термами, семантичними множниками й показниками синтаксичного зв'язку між ними). Прикладами інформаційно-пошукових мов є універсальна десяткова класифікація (УДК), мова RX-кодів (Е. Скороходько), Синтол (Ж. Гарден), Інфол (В. Рубашкін) та ін. [Штерн 1998, 147-150].

Створення інформаційно-пошукових мов передбачає такі етапи: упорядкування списку ключових слів – найбільш істотних характеристик документа; усунення синонімії ключових слів, яка зведена в класи еквівалентності, названі дескрипторами (у класі обирається головне слово); визначення базисних відношень між дескрипторами (родових й асоціативних); розробка системи покажчиків ролі (символів функцій дескрипторів у тексті) і зв'язку – символів смислового об'єднання дескрипторів у речення (своєрідної граматики мови).

Процедуру перекладу змісту документа на інформаційно-пошукову мову називають індексуванням. Залежно від рівня автоматизації розрізняють ручні, механізовані й автоматизовані системи. Інформаційно-пошукова система

функціонально складається з підсистем інформаційного забезпечення (масивів документів і запитів; засобів опису, класифікації; особливостей структури); лінгвістичного забезпечення (інформаційно-пошукової мови, правил індексування, логіко-семантичного апарату); технічного та програмного забезпечення. Існують три типи інформаційно-пошукових завдань: 1) ретроспективний пошук «запит – відповідь»; 2) термінове оповіщення окремих фахівців про публікації, які їх цікавлять як вибірковий розподіл інформації за постійними запитами (профілями); 3) пошук персоналій фахівців, що володіють відповідною інформацією.

4. Комп'ютерна лексикографія.

Лексикографія (від гр. lexikós – віднесений до слова і gráphō – пишу) є розділом мовознавства, що займається укладанням словників, їхнім вивченням і розробкою теорії словникового впорядкування. А. Баранов зазначає, що лексикографія може бути визначена як прикладна дисципліна, у центрі уваги якої перебувають методи створення (укладання) словників [2003, 55]. Підґрунтям для формування лексикографії стали всі накопичені людством протягом багатьох століть спроби створення словників спочатку синкретичного, а згодом диференційованого типу. Попередниками словників уважаються *глоси* – пояснення значень окремих слів на берегах давніх текстів і книг (у Шумері XXV ст. до н. е., у Китаї XX ст. до н. е., у Західній Європі VII ст. н. е. («Епінальський кодекс» як довідник для розуміння латинських текстів), у Росії XI ст. н. е.). Збірки глос (глосарії) стали першими словниками-довідниками. З виникненням друкарства почалося видання відомих рукописних словників і створення в лінгвістичних школах світу нових глобальних лексикографічних видань (у Великобританії «Оксфордський англійський словник» 1884–1928 р. р.; у Франції «Словник французької мови» Е. Літре 1863–1872 р. р.; у США «Американський словник англійської мови» Н. Вебстера 1828 р.; у Німеччині «Німецький словник» Я. Гримма і В. Гримма 1854–1960 р. р.; у Росії «Лексис» Л. Зизанія 1596 р. і «Лексикон славеноросский и имен толкование» П. Беринди 1653 р.).

Головними *проблемами* лексикографії є порядок відбору слів для словника; організація його макро- й мікроструктури, тобто словника в цілому та словникової статті; принципи нормування, розробка систем поміток й індексації, типологія словників, їхні функції тощо. У теорії лексикографії існують кілька класифікацій наявних словників, що залежать переважно від складу й кількості представлених у словнику одиниць, характеру їх додаткових пояснень. За кількістю представлених мов словники поділяються на одномовні, двомовні й багатомовні, перші представляють лексикон однієї мови, інші є перекладними й подають еквіваленти мовних одиниць. За функцією словники поділяються на дескриптивні й нормативні: перші спрямовані на повний опис проблемної галузі в розмаїтті всіх випадків слововживань (наприклад, діалектні словники, словники жаргонів, сленгу); другі орієнтовані на норму мови, з них вилучено все, що не відповідає літературній нормі.

Одномовні словники за типом характеристики слова диференціюються на тлумачні, які пояснюють значення слів дефініціями й можуть мати додаткові помітки орфоепічної норми, граматичних ознак, стилістичних особливостей, супроводжуються ілюстративними прикладами вживання слів у певних контекстах; орфографічні, орфоепічні, що подають відповідно правописну норму і правильну вимову; морфемні, що фіксують морфемну структуру слів; словотворчі, що демонструють механізм похідності слова; фразеологічні, які тлумачать значення зібраних фразеологізмів з ілюстративними прикладами вживання; граматичні, що подають морфологічну парадигму слів і категорійні ознаки; синтаксичні, орієнтовані на особливості синтаксичних зв'язків і перелік синтаксичних позицій слів (синтаксем) у реченні; етимологічні, спрямовані на реконструкцію етимонів слів, їхнього походження (супроводжуються прикладами етимологічної спорідненості зі словами інших мов); словники синонімів, омонімів, паронімів, антонімів, які подають відповідні парадигматичні ряди слів; частотні словники, що демонструють ступінь уживаності слів у мовленні, словники нових слів (неологізмів).

А. Баранов демонструє сфери лексикографічного опису мови в таблиці [2003, 75]:

Мова	тлумачні словники, граматичні словники, зворотні словники, асоціативні словники, етимологічні словники, історичні словники, ономастикони
Мовлення	словники метафор й епітетів, словники сполучуваності, словники труднощів, авторські словники
Синхронія	тлумачні словники, граматичні словники, зворотні словники, словники метафор та епітетів, словники сполучуваності, словники труднощів
Діахронія	історичні словники, діахронічні словники, авторські словники, словники власних імен (з етимологіями)
Парадигматика	тлумачні словники, граматичні словники, зворотні словники, етимологічні словники, історичні словники
Синтагматика	словники метафор й епітетів, словники сполучуваності, словники труднощів,
Семантика	тлумачні словники, історичні словники
Прагматика	лінгвокраїнознавчі словники, асоціативні словники

Серед спеціальних словників виокремлюються словники крилатих слів, прислів'їв і приказок, скорочень; власних імен, географічних назв (ономастикони), назв мешканців міст, термінів різних галузей науки, асоціативні словники тощо. Останнім часом особливої ваги набувають комбіновані словники, які містять необхідну різнорівневу інформацію про слово. Одним зі способів укладання подібних словників є лексикографічне портретування, розроблене в межах Московської семантичної школи Ю. Апресяном.

За способом розташування слів словники поділяються на алфавітні та алфавітно-гніздові (абетковий порядок розташування словникових статей

установлюється з XVI ст.): перші розподіляють словникові статті за абеткою від першої або останньої (зворотні словники) літери слів, другі – за абеткою непохідних слів, які служать базою для розгортання дериваційних ланцюгів похідності. Залежно від соціальної та територіальної диференціації мови розрізнюються словники діалектні, арго, жаргонів, лайливих слів, професіоналізмів, сленгу тощо. За походженням лексики окремо виділяються словники іншомовних слів (тлумачні, орфоепічні, орфографічні, комбіновані). Існують також словники мов письменників, у тому числі конкорданси, які фіксують приклади вживання слів у певному творі чи творчості письменника в цілому; словники літературного слововживання, орієнтовані на фіксацію лексикону певного майстра слова або літературних текстів певною мовою; словники труднощів, що відображають різноманітні складні випадки вимови й написання, вживання одиниць; словники епітетів, метафор, символів певної мови тощо.

Український дослідник В. Широков визначає два принципи лексикографування – пасивний та активний: «поділ на дві граматики – активну та пасивну – зумовив аналогічні ідеї і в лексикографії [...]. З 50-х років минулого століття ідеї активного словника з опорою на синонімічні засоби мови незалежно від словників П. Роже та А. Ройма, стала активно розвиватися в американській, англійській, німецькій, російській, французькій та ін. лексикографіях (словники Вебстерівської, Роберівської лінії тощо). Проте лише в окремих словниках була здійснена спроба реалізувати принцип активності у двох названих вище аспектах: у «Толково-комбинаторном словаре современного русского языка» І.А. Мельчука та А.К. Жолковського, де вперше у світовій практиці сполучуваність слів була описана на достатньо серйозній лінгвістичній основі, та в «Англо-русском синонимическом словаре» Ю.Д. Апресяна, В.В. Ботяковой, А.І. Розенмана й ін.» [2005, 14-15].

Окрему галузь лексикографії представляє теорія та практика укладання тезаурусних словників, названа ***ідеографією***. ***Тезаурус*** (від гр. thēsaurós– скарбниця) є словником із понятійною диференціацією лексикону за певними тематичними групами різного ступеня узагальнення й кількості. Російські лексикографи Ю. Морковкін і Ю. Караулов надають поняттю тезауруса реляційного спрямування: «Тезаурус – це всілякий словник, який у явному вигляді фіксує семантичні відношення між своїми складниками» [Караулов 1981, 4]. В. Морковкін вважає тезаурус лексичним інструментом інформаційно-пошукових систем [1970]. І. Арнольд зазначає: «Тезаурус є наближеною інтерпретацією лексичної системи, її усередненою моделлю. Він дає змогу представити системні відношення, спостерігати рівневу організацію лексики, тобто є способом представлення семантичного простору» [1991, 29].

Перші паростки ідеографічного опису мов світу з’явилися ще в період античності (грецька граматика директора Александрійської бібліотеки Аристофана Візантійського «Attikai Lexeis» 180 р. до н. е., десятитомний «Ономастикон» Юлія Поллукса II ст. н. е.). У Давній Індії прикладом ідеографічного упорядкування словника санскриту став відомий європейським ученим лише з XVIII ст. «Амаракоша» (II–III ст. н. е.) поета й лінгвіста Амара Сина. Словник

містить 10000 слів із тлумаченнями у віршованій формі. В епоху Середньовіччя близька до тезаурусного принципу систематизація понять запропонована іспанським філософом Р. Луллем у книзі «Велике мистецтво» (XII–XIII ст.). На ідеографічній класифікації ґрунтувалися коди понять у філософській мові Дж. Дальгарно (1661 р.).

Синонімами тезаурусів є ідеографічні (аналогійні, тематичні) словники. Термін «тезаурус» уведений П. Роже у 1852 р. у словнику англійських слів і висловів, де лексикон було поділено на шість головних тематичних груп: абстрактних відношень, речовини, простору, інтелекту, волі, властивостей – із подальшою семантичною диференціацією (1000 понятійних груп). Приблизно за 30 років до появи тезауруса П. Роже російський лінгвіст І. Гул'янов висловив думку про необхідність ідеографічного опису рідної мови. Схема словника П. Роже була використана в багатьох країнах світу: Франції (Т. Робертсон, 1859 р.; П. Буасс'єр), Німеччині (Д. Зандерс, 1877 р.; А. Шлессінг, 1889 р.; Ф. Дорнзайф, 1933 р.), Іспанії (Х. Касарес, 1941 р.) й ін. Кількість тематичних груп у кожному зі словників є різною. Наприклад, найбільш авторитетні словники П. Буасс'єра («Аналогічний словник французької мови») і Ф. Дорнзайфа містили 2000 і 20 тематичних груп відповідно. Це залежало здебільшого від рівня деталізації понятійних рубрик. До того ж означені тезауруси будувалися за різними принципами систематизації: ієрархічним й абетково-предметним. У 1990 р. вийшов перший випуск ідеографічного словника російської мови А. Баранова, хоч перші спроби ідеографічного опису російської мови були здійснені Ю. Карауловим і В. Морковкіним. У російській лексикографії укладено спеціальні тезауруси окремих наукових дисциплін, що відображають синтагматичні, асоціативні, текстуальні й ситуаційні зв'язки одиниць (наприклад, тезаурус теоретичної та прикладної лінгвістики С. Нікітіної, тезаурус термінів математики С. Шелова, термінів іхтіології О. Герда).

У сучасній комп'ютерній лінгвістиці термін «тезаурус» набуває атрибута «***інформаційно-пошуковий***», який трактується як нормативний словник-довідник, що містить лексикон певної предметної галузі, встановлює парадигматичні відношення між одиницями (логіко-семантичні зв'язки між поняттями: родо-видові, причини й наслідку, партонімії, схожості й суміжності тощо) і використовується для підвищення ефективності пошуку інформації та контролю лексики при індексуванні документів. Функціями інформаційно-пошукових тезаурусів є систематизація знань різних сфер науки, моделювання термінополів, фільтрація лексикону в машинному перекладі, систематизація знань у лінгвістичних процесорах автоматичної обробки мови тощо.

Створення інформаційно-пошукових тезаурусів є одним із завдань ***комп'ютерної лексикографії*** – маргінальної галузі комп'ютерної лінгвістики й лексикографії, спрямованої на розробку комп'ютерних технологій укладання й використання словників різних типів. Комп'ютерна лексикографія розв'язує чималу кількість прикладних завдань, що полягають у формуванні комп'ютерних лексикографічних баз, машинних фондів національних мов, лексиконів як додаткової інформації для лінгвістичних процесорів комп'ютерної обробки мови, інформаційно-пошукових систем тощо.

Машинні словники виконують функції збереження інформації, маніпуляції з нею та трансляторну. На відміну від звичайних словників, машинні мають можливість безперервного поповнення, швидкого алгоритмічного пошуку слів. Як зауважує В. Волошин, машинні словники формуються шляхом добору лексики з урахуванням: 1) логіко-індуктивного методу неформального аналізу слів; 2) статистичного підходу до добору; 3) психолінгвістичного підходу до тлумачення значень слів і зв'язків цих значень; 4) компонентного аналізу [2004, 337]. За способом організації машинні словники поділяються на частотні, алфавітні (прямі та зворотні), тезауруси, конкорданси, що містять приклади вживання слова в контексті фіксованої довжини, і спеціальні (для перекладу багатозначних слів). За співвідношенням словника, алгоритму та граматичного пошуку дослідники виокремлюють двочленний тип машинного словника, що складається зі словника й алгоритму, і тричленний, що має словник, алгоритм і таблицю граматичних правил.

Лексикографічні програми являють собою програми підтримки лексикографування й автоматичні словники, що містять бази даних. Перші призначені для введення електронних словникових картотек (наприклад, D-Base, ACCESS, PARADOX, FOX-Base). Вибірка прикладів для ілюстрації одиниць здійснюється в автоматичному режимі з корпусу текстів у машинному форматі. Автоматично згідно з програмою обробки корпусу текстів і форматом словника формуються й редагуються словникові статті, укладається текст словника та його оригінал-макет. Автоматичні словники поділяються на словники користувача-людини і словники для програм обробки текстів. Перші переважно є комп'ютерними версіями відомих звичайних словників [Баранов 2003, 82-87]. Так, Українським мовно-інформаційним фондом НАН під керівництвом В. Широкова створено лексикографічну систему «Словника української мови» в 11 т. і на її основі лексикографічну базу даних та комп'ютерну технологію укладання тлумачних словників. За словами В. Широкова, «урок цієї праці полягає в тому, що застосування теорії лексикографічних систем дозволило здійснити так званий парсинг (конверсію тексту словника в лексикографічну базу даних) в автоматичному режимі для дуже складного лексикографічного об'єкта, яким є СУМ, – нам невідомі реальні приклади парсингу словників такого великого обсягу та складності – і на цій базі побудувати високоефективну комп'ютерну технологію укладання тлумачних словників» [2005, 94]. Мовно-інформаційним фондом створено й інструментальний комплекс, що реалізує певну схему інтеграції електронних версій СУМ і «Словника синонімів української мови».

Однією з найбільш складних проблем комп'ютерної лексикографії є алгоритмічне розв'язання багатозначності. Існують кілька підходів до цієї проблеми. Підґрунтям розмежування значень полісемантів є контекст, але в різних системах застосовуються різні типи контекстів (синтаксичний і лексичний). Контексти є статистично обґрунтованими, орієнтованими на певну субмову і здатні поповнюватися й уточнювати вихідні фонди.

5. Прикладний аспект термінознавства.

Термінознавство є розділом лексикології, що вивчає терміносистеми мови, принципи їхньої організації, механізми творення термінів, вимоги до них, а також розв'язує прикладні завдання впорядкування й кодифікації терміносистем і їхніх відповідників у різних мовах. *Терміносистема* є системою слів і сполук, що позначають коло понять однієї спеціальної сфери спілкування в науці, виробництві, техніці, мистецтві тощо. Терміносистемі властиві певні ознаки: 1) прагнення до одно-однозначної відповідності, тобто моносемії, хоч така однозначність порушується практично у всіх терміносистемах, що спричинене різними аспектами дослідження того самого поняття або невпорядкованістю термінологічного апарату певної течії, галузі чи теорії через їхню новизну; 2) прагнення до усунення синонімії шляхом конкретизації строгої дескрипції синонімічних пар чи дублетів; 3) відкритість і динамізм системи, що виявляється у процесах термінологізації, ре- й детермінологізації, постійному поповненні системи новими термінами; 4) жорстка конвенційність, що дає змогу застосовувати терміни в певній обмеженій сфері спілкування; 5) стилістична нейтральність. Терміносистема не відповідна метамові певної галузі, оскільки до метамови входять формули, символіка, які не належать до природної мови.

Термін (від лат. terminus – межа, Terminus у давніх римлян був богом межі й межового каменя, який охороняв недоторканність земельної ділянки, установлював межу) кваліфікується як слово чи сполука, що позначає поняття спеціальної сфери спілкування в науці, виробництві, техніці, мистецтві, в конкретній галузі знань чи людської діяльності. Як зазначає українська дослідниця термінології Л. Симоненко, «термін, з одного боку, стає засобом закріплення результатів пізнання в певних галузях, а з другого − засобом фіксації нових знань» [Українська термінологія 2007, 21]. Вважається, що слово «термін» уперше з'явилося у 1876 р. у Німеччині. В українському мовознавстві «термін» фіксується з XVIII ст. у працях Г. Кониського. Термін є складником системи мовних знаків, яка обслуговує сферу спілкування у відповідній галузі разом із загальновживаним лексиконом. Уперше у східнославістичних студіях розгляд терміна як складника терміносистеми здійснений у фундаментальній праці радянського лінгвіста Д. Лотте, де вказано також на ознаки термінів і вимоги до термінології [1961]. Загалом ознаки термінів розглянуто у працях О. Реформатського, В. Виноградова, Р. Піотровського, О. Ахманової, К. Горалека, Ф. Данеша, Н. Родзевича, Е. Скороходька, В. Лейчика, О. Герда, Б. Головіна, О. Суперанської, Л. Симоненко, Т. Кияка й ін. Попри дискусійність дефініції терміна російський термінознавець В. Лейчик вважає, що це традиційне питання може бути розв'язане на підставі кваліфікації терміна як «лексичної одиниці мови для спеціальних потреб». Дослідник розглядає номінативну, сигніфікативну, дефінітивну, комунікативну, прагматичну, евристичну, когнітивну, класифікаційну функції терміна [2006, 63-97]. Сучасні термінознавчі студії спрямовані на динамічний розгляд терміна як функціонального, текстового явища [Алексеева 2003, 18-40], яке матеріалізується в мовленні, точніше − в дискурсі [Лейчик

2006, 233-234] і являє собою вербалізований концепт, що надає термінологічним дослідженням когнітивного спрямування.

Головними *вимогами* до термінів є системність, що стосується понятійного змісту, словесного вираження й відповідності між змістом і формою [Головин, Кобрин 1987, 16-17]; наявність класифікаційної дефініції (тлумачення, яке ґрунтується на ключовому гіперонімі й видовій специфіці або холонімі); стислість; відповідність позначуваному поняттю; однозначність і конкретизація в межах терміносистеми; прозорість внутрішньої форми; жорстка конвенційність; стилістична нейтральність; залученість до відповідної системи понять певної галузі; відповідність нормам мови, що запобігає появі професійних жаргонізмів; точність і короткість; дериваційна здатність; інваріантність як відсутність варіантів і синонімів; висока інформативність. Деякі з цих вимог існують лише в ідеалі. На нараді з лінгвістичних проблем науково-технічної термінології у 1967 році, проведеній Академією наук СРСР, було висловлено думку, що основні характеристики терміна є лише «провідною тенденцією в даному функціональному класі слів і ніколи не реалізуються повністю» [Кутина 1967, 94]. Дійсно, в реальній терміносистемі нерідко наявна багатозначність, яка «створює неточність системи» [Лотте 1961, 15]. Притаманні терміносистемам синонімія й варіантність, яка, на думку В. Даниленко, є характерною особливо для початкових етапів формування термінологічних систем, коли ще не відбувся природний або штучний відбір кращого терміна і співіснують багато варіантів [1977, 73]. Дискусійним питанням залишається співвідношення синонімії й варіантності: варіантність розглядають як вияв синонімії, синонімію вважають виявом варіантності, або вони кваліфікуються як окремі явища мови. Найбільш реалістичною видається думка О. Ахманової, яка вбачає межу між синонімами й варіантами у спільності коренів, яка належить варіантам, а різнокореневі слова є синонімами [1957, 232]. Тим самим синоніми й варіанти є різними виявами мовного семіозису.

Будь-яка терміносистема включена до відповідної мовної системи, але не подібна до неї за загальними принципами побудови (у терміносистемі відсутні фонетична, морфологічна, синтаксична специфіка й особливі семантичні процеси; наявні лише слова, сполуки й переваги у певних способах творення). Творення термінів відбувається здебільшого шляхом семантичної деривації (метонімізації та найчастіше метафоризації як використання знака однієї предметної сфери на позначення іншої); запозичення; калькування з інших мов; морфологічних способів словотворення, часто із застосуванням інтернаціональних елементів, стандартних спеціалізованих морфем (терміноелементів); абревіації й аналогії, а інколи і шляхом креації – створення абсолютно нового знака. Між загальною системою мови й залученими до неї терміносистемами відбувається певна взаємодія, яка кваліфікується дослідниками як явище ***детермінологізації*** (переходу терміна до загальновживаної лексики) чи ***термінологізації*** (переходу загальновживаного слова чи сполуки до терміносистеми). Дискусійним питанням є визначення межі термінологізації. Я. Климовицький вважає, що «термін перетинає межу термінологізації, коли він займає певне місце в термінологічній матриці, певну вільну

клітинку» [1969, 85]. Між терміносистемами також спостерігається процес ***ретермінологізації*** – перенесення терміна з однієї терміносистеми до іншої при збереженні чи зміні понятійного змісту.

У межах терміносистем постійно відбувається планове вдосконалення як здійснення її систематизації (упорядкування згідно з відповідною організацією та категоризацією сфери науки й техніки), унормування, або кодифікації (приведення у відповідність до наявних у мові норм), уніфікації (приведення у відповідність змісту терміна до позначених понять, усунення варіантності) і стандартизації (приведення до стандартів терміносистем).

Спірною проблемою термінознавства є розмежування терміна й номена як номенклатурного знака, на що вперше звернули увагу Г. Винокур й О. Реформатський. Номенклатура відрізняється від термінології, на думку термінознавців, способом позначення (відносно довільним, подібним до ярлика), об'єктом позначення (номени іменують одиничні поняття або, точніше, предмети), функцією (дефінітивною для терміна й сигніфікативною для номена). Однак загалом дослідники здебільшого вказують на перевагу спільних рис номенів і термінів й доволі непослідовне розрізнення цих понять у науковій літературі [Дудик 1980, 84]. В. Лейчик розглядає номени на межі термінів і власних назв [1974].

Сучасне термінознавство поступово виходить за межі лексикології мови і знаходить точки дотику із соціолінгвістикою, комп'ютерною лінгвістикою, перекладознавством, отримуючи прикладне спрямування. Як зазначає А. Баранов, сьогодні у світі налічується понад 20 тисяч термінологічних стандартів, особливі стандарти з організації терміносистем розробляються не лише на державному й міжнародному рівнях, а й окремими компаніями та фірмами. У цих умовах стандартизація й уніфікація термінів і терміносистем постає не лише як наукова, а і як практична, промислова задача [2003, 90]. Напрямом мовної політики держави є стандартизація й упорядкування терміносистем, формування комп'ютерних версій термінологічних банків даних і систем їхнього машинного перекладу. Найбільш потужним у світі є термінологічний банк даних фірми «Сіменс», що містить близько двох із половиною мільйонів термінологічних записів на 8 мовах світу. Міжнародні дослідження в галузі термінології координують Віденський Міжнародний центр інформації з термінології (Інфотерм), Міжнародна організація з уніфікації термінологічних неологізмів у Варшаві і Міжнародна організація зі стандартизації. Протягом 1992–1996 р. р. в Україні видано понад 600 Державних стандартів термінів і визначень, що відображене у створеному Технічним комітетом стандартизації науково-технічної термінології банку даних української наукової термінології [Рицар 2001, 87-88].

6. Корпусна лінгвістика.

Корпусна лінгвістика є галуззю прикладного мовознавства, яка займається формуванням комп'ютерних корпусів текстів у різних мовах і спрямована на максимально об'єктивний аналіз мовних явищ в умовах реальної живої комунікації. Поява цієї галузі у 70–80-ті р. р. ХХ ст. пов'язана

з розвитком комп'ютерної науки. У 60-ті р. р. уперше до засад корпусної лінгвістики звернувся британський професор Р. Квірк, який очолив колектив по формуванню Лондонсько-Лундського корпусу текстів. Обсяг цього корпусу дорівнював 1 млн. слововживань (у 100 писемних і 100 усних текстах). Цей корпус у машинному варіанті упорядковувався в Лундському університеті (Швеція) до 1979 року під керівництвом Я. Свартвіка. На його базі у 1985 році було укладено Повну граматику англійської мови.

У США корпусна лінгвістика зазнала критики з боку основоположника генеративізму Н. Хомського, який назвав корпусний спосіб накопичення мовних даних неадекватним і хибним для опису породжувальної здатності природної мови, оскільки лише інтуїція мовця може замінити корпус і стати джерелом мовного матеріалу [The Linguistic encyclopedia 2004, 85].

Найбільш відомим корпусом американського варіанта англійської мови є Браунівський, що створювався у Браунівському університеті з 1961 року під керівництвом У. Френсіса і Х. Кучери. Цей корпус має такий самий обсяг слововживань, як і Лондонсько-Лундський. До нього ввійшли 500 текстів літературного варіанта англійської мови й тексти 15 жанрів американського варіанта (індексована версія з'явилася у 1980 році). Британським аналогом Браунівського корпусу є Ланкастерсько-Осло-Бергенський (індексована версія вийшла у 1985 році). У СРСР робота над створенням корпусів текстів була розпочата з першої половини 70-х років. Із 1987 року в Уппсальському університеті створюється «Уппсальський машинний фонд російської мови» (близько 1 млн. слововживань). Спільним російсько-французьким проектом упорядковано корпус за дискурсивними словами російської мови, одиницею зберігання якого були зв'язні тексти відповідного часу, автора й жанру (15 тис. сторінок) [Дискурсивные слова русского языка 1998].

Головним поняттям корпусної лінгвістики є ***корпус*** мовленнєвої реалізації мови, що кваліфікується як сформована за певними вимогами вибірка мовленнєвого матеріалу, який може використовуватися для опису й дослідження мови як системи. Базовий, вихідний масив текстів разом із програмним забезпеченням формує ***динамічний корпус*** текстів. Складниками корпусу є ***одиниця зберігання***, або базова одиниця, яка може відповідати слову, сполуці, синтагмі, висловленню, фрагменту тексту й цілому тексту залежно від мети створення корпусу. Одиниця зберігання може супроводжуватися параметризацією відповідних характеристик, у тому числі і джерела вилучення, а також маркерами деяких просодичних і паралінгвістичних особливостей природного мовлення. Одиниці усного мовлення обов'язково фіксуються на матеріальних носіях звукозапису, мають транскрибований вигляд, деякі корпуси містять відеозапис усного спілкування, тобто мають мультимедійний складник.

Корпуси можуть охоплювати всі мовні стилі й жанри або бути обмеженими певною дискурсивною сферою чи жанром (наприклад, Боннський корпус газетних текстів, німецький корпус текстів публічної політики за період з 1989–1990 р. р. «Wendekorpus»; російський корпус текстів словника Ф. Достоєвського тощо). Обмеження сфери вибірки певним жанром, типом

дискурсивної практики, зразком текстів, автором визначає ***проблемну галузь*** корпусу одиниць зберігання. Співвідношення між корпусом текстів й обраною проблемною галуззю при пропорційному звуженні назване ***порогом відображення.*** Чим вищий поріг відображення, тим імовірніші випадки відсутності якихось явищ проблемної галузі в корпусі.

Залежно від мети створення корпусу вони поділяються на *дослідницькі*, що призначені для вивчення різних аспектів і проблем функціонування мови й мови як системи і передують дослідженню; *ілюстративні*, що підтверджують висновки дослідника та створюються після проведення аналізу. Останнім часом з'являються так звані *моніторні* корпуси, які, порівняно зі статичними, відтворюють зміни мовної системи протягом певного хронологічного періоду, наприклад, процеси архаїзації та неологізації тощо. Таким чином укладався Бірмінгемський корпус, ідеологом якого став Дж. Синклер. Цей корпус постійно поповнювався й відображав зміни в мові. До того ж користувачі отримали можливість створювати робочі корпуси з генерального корпусу, що містив 7,3 млн. слововживань. У Росії протягом 1996–1997 р. р. авторською групою у складі А. Баранова, М. Михайлова, Г. Сидорова у відділі експериментальної лексикографії Інституту російської мови РАН було створено динамічний корпус текстів сучасної публіцистики.

Головними *проблемами* корпусної лінгвістики є: 1) спосіб представлення та збереження мовленнєвих репрезентацій (виокремлюють структурований та неструктурований способи); 2) вимоги до корпусу текстів із боку укладачів і користувачів (дослідники наголошують на принципах репрезентативності відносно проблемної галузі; повноти з метою представлення релевантних явищ; економічності, яка повинна балансувати з репрезентативністю й повнотою; прозорості та зрозумілості одиниці збереження як її самодостатності, що усуває двозначність і неясність; обов'язкової комп'ютерної підтримки [Баранов 2003, 118-121]); 3) специфіка програмного забезпечення корпусів; 4) принципи відбору параметрів проблемної галузі; 5) способи структурації корпусу; 6) транскрипція текстів усного мовлення; 7) мультимедійна підтримка корпусів усного мовлення; 8) розробка пошукових систем у корпусі; 9) способи формування робочих корпусів зі складу генерального; 10) кодування дескрипцій одиниць збереження тощо. Оскільки корпуси текстів створені або продовжують створюватися в різних країнах світу, координація зусиль дослідників є дуже незначною, що зумовлює різні формати репрезентації корпусного матеріалу, а значить, неможливість суміщення програм.

На підставі обробки комп'ютерного корпусу текстів здійснюється ***корпусний аналіз*** – один з об'єктивних методів мовного аналізу, спрямований на вивчення певних закономірностей й особливостей мови та мовлення. Застосовується в лінгвістичній семантиці з метою встановлення спектра контекстуальних значень й особливостей уживання лексем. Найбільш істотними недоліками цього методу є спрощення обробки мовного матеріалу й експланаторна негнучкість, тому оптимальним є поєднання корпусного аналізу з іншими методиками мовознавства.

7. Прикладне спрямування перекладознавства.

Перекладознавство є філологічною галуззю, яка вивчає закономірності процесу перекладу з однієї мови на іншу в його різноманітних виявах, а також досліджує міжмовні відповідники різних рівнів і механізми та способи досягнення різних типів еквівалентності текстів оригіналу й перекладу. Переклад забезпечує не лише взаєморозуміння носіїв різних мов, а й розширює їхню пізнавальну сферу, збагачує етнічні та цивілізаційну культури. У зв'язку із прикладним спрямуванням перекладознавства воно постає як міждисциплінарна галузь, оскільки переклад є не лише мовним, а й доволі складним когнітивним феноменом [Баранов 2003, 138]. *Об'єктом* перекладознавства можна вважати первинний оригінальний текст і вторинний текст як результат перекладу. *Предметом* перекладознавства є процес перекладу як подвійний, інтерпретаційно-породжувальний дискурс, головним суб'єктом якого є особистість перекладача. Подвійність процесу перекладу як його двохфазність обстоював російський перекладознавець О. Швейцер: «На основі первинного тексту, що підлягає цілеспрямованому аналізу створюється вторинний текст (метатекст), який заміняє первинний в іншому мовному й культурному середовищі» [1988, 75]. Проблема об'єкта та предмета перекладознавства розглядається у працях майже всіх дослідників цієї галузі, які трактують ці важливі методологічні параметри залежно від аспекту власної теорії. Приміром, об'єктом перекладознавства, на думку різних мовознавців, є співвідношення текстів оригіналу й перекладу [Федоров 1983, 16], особливий вид комунікації з використанням двох мов [Миньяр-Белоручев 1996, 6], суспільна функцію комунікативного посередництва між людьми, що користуються різними мовними системами [Гарбовский 2004, 214]. Таке розмаїття трактовок свідчить лише про те, що переклад є багатоаспектним феноменом діяльності людини у плані інформаційного обміну та комунікативного впливу: з одного боку, він є результатом інтеграції когнітивної, мовленнєвої, культурної, комунікативної, суспільної діяльності, з іншого, її посередником.

Перекладознавство є доволі розгалуженою дисципліною й містить загальну теорію перекладу, яка встановлює універсальні закономірності, конститутивні чинники, абстрактні моделі акту перекладу, засоби досягнення повноти й точності, різних типів відповідності оригінального тексту та його перекладу і т. ін.; конкретні теорії та практики перекладу, які застосовуються щодо перекладу в межах двох конкретних мов; спеціальні теорії перекладу, спрямовані на характеристику різних видів перекладацького процесу (усний, письмовий, синхронний; художній, науковий, технічний, релігійний типи перекладу тощо); історію перекладу, що вивчає еволюцію перекладацької діяльності й різних напрямів і теорій перекладознавства; теорію машинного перекладу, яка має прикладний характер і розробляє моделі, програми, бази даних для перекладу конкретних мов. Становлення когнітивної лінгвістики зумовило появу нової галузі перекладознавства – когнітивної транслятології, орієнтованої на дослідження концептуальних структур, які відповідають

вербальним формам текстів оригіналу й перекладу, а також когнітивних механізмів перетворення інформації при перекладі [Фесенко 2001; 2002].

Перекладознавство має давні традиції: визнання перекладу як виду інтерпретаційної діяльності відбувається ще у шумерів (у III тис. до н. е.), у Давньому Вавилоні, Єгипті. Першими теоретиками перекладу були самі перекладачі, які намагалися сформулювати головні постулати перекладацької діяльності. У 1540 р. французький перекладач і вчений-гуманіст Е. Доле (він був страчений за неканонічне тлумачення репліки Сократа в одному з діалогів Платона) запропонував п'ять основних принципів, якими повинен керуватися перекладач: 1) досконале розуміння змісту оригіналу й наміру його автора; 2) досконале володіння мовою перекладу; 3) уникнення послівного перекладу; 4) користування при перекладі загальновживаними формами мовлення; 5) прагнення до передачі загального враження від тексту оригіналу у відповідній «тональності», дотримання правил ораторського мистецтва (детальніше версію перекладу трактату Е. Доле див.: [Гарбовский 2004, 79-94]). У ті часи між перекладачами точилися дискусії із приводу головного принципу перекладу (буквальності чи смислової точності). Найбільш послідовним супротивником дослівного перекладу був М. Лютер, який у 1540 р. виступив із його критикою в посланні «Про мистецтво перекладати». Категорична відмова від буквалізму посприяла розвиткові іншої крайності – вільного перекладу, який домінував у XVIII ст. У 1790 р. англієць А. Тайтлер, вимагаючи точності та збереження авторського стилю, висунув принцип наближення перекладу до естетичного ідеалу, що дозволяло досить вільно поводитися з текстом оригіналу [Tytler 1791].

У XIX ст. домінантою перекладу став принцип збереження національної своєрідності тексту оригіналу, що зумовило «відчуження» читача перекладу до іншої країни й епохи, у яких створювався оригінальний текст. У німецькій традиції перекладу домінантним стає принцип занурення читача перекладних текстів до чужої культури й мови (Й. Гете, Ф. Шлейєрмахер, Г. Гельдерлін, В. Беньямін). Разом із тим, саме наприкінці XVIII ст. зароджується принцип неперекладності. Його апологетами стали В. фон Гумбольдт, А. Шлегель, неогумбольдтіанці, а в середині XX ст. американський філософ У. Куайн висунув гіпотезу «невизначеності перекладу». Альтернативою цього принципу був багатовіковий перекладацький досвід, на підставі якого, незважаючи на мовні й культурні бар'єри, відбувалася трансляція знань, культури від одного народу до іншого, опосередкуючи взаємозбагачення мов і культур. Отже, сама історія перекладу засвідчила важливість цього виду діяльності й потребу в ній.

Як філологічна дисципліна перекладознавство сформувалася на початку XX ст. (перша монографія з перекладознавства в Україні «Теорія і практика перекладу» О. Фінкеля видана у Харкові у 1929 р.), а як мовознавча галузь воно почало розвиватися у другій половині XX ст. у зв'язку з набуттям наукою про мову макролінгвістичної орієнтації, посиленням уваги до функціонального аспекту мовних явищ, комунікації, а також через потребу глобалізації обміну інформацією, що сприяло створенню систем машинного перекладу, появі синхронного перекладу. Структуралізм із його зосередженістю на внутрішній лінгвістиці не спрямовував уваги на теоретичну розробку процесу перекладу

через домінування положення про невизначеність і неможливість точного перекладу. Тому лише в межах функціонально-прагматичної парадигми мовознавці почали визначати пріоритети оцінки перекладів за шкалами повноти, точності передачі змісту оригінального тексту, семантичної, стилістичної, структурної відповідності мовних одиниць і конструкцій, адекватності прагматичного впливу на читачів оригіналу й перекладу; формувати установки та стратегії перекладу, здійснювати спроби його моделювання як процесу й результату тощо.

Головними проблемами сучасного перекладознавства є: 1) розробка поняття еквівалентності оригіналу й перекладу в її співвідношенням із поняттями адекватності, релевантності, інваріантності тощо; 2) установлення типів еквівалентності й чинників їхнього балансу при перекладі; 3) моделювання процесу перекладу; 4) визначення перекладацьких стратегій (адекватності розуміння смислу тексту перекладу, тотожності комунікативних впливів на адресатів оригіналу й перекладу, досягнення побіжної мети, яка не має нічого спільного з адекватним поданням оригіналу); 5) опис типів перекладу та специфіки їхніх стратегій і домінант; 6) аналіз засобів прагматичної адаптації перекладу; 7) інвентаризація перекладацьких лакун і способів їхньої компенсації; 8) розробка методів дослідження перекладу та способів оцінки його повноти, точності, відповідності прагматичного впливу; 9) виділення та класифікація помилок при перекладі; 10) систематизація перекладацьких трансформацій і відповідників, 11) опис умов вибору мовних засобів при перекладі; 12) розробка прикладних напрямів перекладознавства тощо. Сьогодні перекладознавство як мовознавча галузь отримує нові аспекти дослідження, визначені відцентровими тенденціями її зближення з іншими галузями лінгвістики: лінгвістичною семантикою, лінгвістикою тексту, дискурсологією, комунікативною й когнітивною лінгвістикою, нейролінгвістикою, лінгвопрагматикою, лінгвокультурологією, етнопсихолінгвістикою тощо.

Термін ***«переклад»*** загалом має дві дефініції й позначає, з одного боку, результат перекладацької діяльності, представлений текстом перекладу в фіксованій (письмовій) або нефіксованій (усній) формі, з іншого, є цілеспрямованою лінгвопсихоментальною діяльністю особистості перекладача як рекреативної системи, що поєднує в одному перетворювальному процесі дві фази: інтерпретацію оригінального тексту та породження на підставі цієї інтерпретації тексту-перекладу. Перша фаза передбачає рефлексивне розуміння перекладачем світу смислів адресанта оригінального тексту, його програми інтерпретації для читача оригіналу, ступеня цінності текстової інформації та її співвіднесеності з вихідною культурою й буттям. Друга фаза перекладу є зіставленням внутрішньо висловленої рефлексії перекладача з кодом іншої мови з урахуванням універсуму іншої культури й інтеріоризованого буття іншого етносу, що є підґрунтям для створення тексту перекладу. З огляду на це процес перекладу можна кваліфікувати як інтерпретаційно-породжувальний дискурс. Діяльність перекладача не є ізольованою, адже вона перебуває у складних діалогічних відношеннях із буттєвою сферою, семіотичним універсумом культури тексту оригіналу й перекладу. Перекладач мусить бути білінгвальним і бікультурним, як розглядає його у своїй інтегративній теорії

перекладу як міжкультурної події М. Снелл-Хорнбі [Snell-Hornby 1988, 5-33]. Останнім часом у перекладознавчих студіях висувається діяльнісний підхід до процесу перекладу, на відміну від наявного субститутивно-трансформаційного, який є системою пошуку відповідних замін і трансформацій [Галеева 1997; Сорокин 2003]. Згідно з діяльнісним підходом перекладач повинен реконструювати діяльність автора при породженні тексту-оригіналу за наявною в тексті програмою.

Перекладач може реалізувати при перекладі різні ***установки***, які є головними регуляторними ланками перекладацької діяльності, що визначають мету та зміст роботи перекладача. Установка перекладу зумовлює існування буквального й вільного перекладу (метафразу й парафразу, в термінології англійського перекладача Дж. Драйдена [Dryden 1926]). Перший за рахунок буквальної точності форми та змісту, максимального копіювання порушує комунікативну релевантність оригіналу й перекладу, норму й узус мови перекладу, не передає художніх особливостей вихідного тексту. Другий руйнує адекватність змісту оригіналу й перекладу через додавання власної оцінки тексту, заміну певних фрагментів, компенсацію авторських недоліків для покращення стилю, змісту тощо. Установка перекладу залежить від типу текстів, які уможливлюють універсалістську, етнокультурну й відчужену позиції перекладача. Універсалістська нівелює чи мінімізує розбіжність деяких типів інформації задля передачі загального змісту тексту, покладаючись на міжкультурну компетенцію читачів перекладу, їхню енциклопедичну обізнаність, що дає змогу частково усунути наслідки такого нівелювання. Подібна установка властива переважно інформативним перекладам наукових, технічних текстів. У межах цієї установки склалася перекладацька теорія мови-посередника як гіпотетичного концептуального інваріанта, що створюється в «міжпороговому» просторі на етапі трансферу й дозволяє перетворити текст однією мовою на текст іншою. На відміну від універсалістської, етнокультурна позиція перекладача визначає адаптацію-перетворення тексту оригіналу відповідно до культури й ментальності представників етносу, для яких здійснюється переклад. У такому випадку перекладач перемикає етнокультурну домінанту на іншу, близьку адресатам перекладу, для досягнення рівноцінного прагматичного впливу на їхню свідомість. Відчужена установка спричиняє занурення читача перекладу до чужої культури, онтології, ментальності й навіть мови (при збереженні синтаксису оригінального тексту) й дає змогу адресатові вільно адаптуватися до них у чужому текстовому середовищі за допомогою коментарів, приміток, пояснень перекладача. Ю. Найда такий переклад назвав перекладом-глосою. Концепція відчуженого перекладу сформувалася на підставі німецької перекладацької традиції XIX ст. й має певні риси необуквалізму [Раренко 2000, 119; Коломієць 2002, 245-254]. Останнім часом в англо-американському перекладознавстві посилюється орієнтація саме на «відчужений» переклад.

З огляду на специфіку установок перекладу культуролог В. Руднєв розмежовує синтетичний переклад, завданням якого є примусити читача забути, що перед ним переклад, й аналітичний переклад, мета якого зворотна –

не дати читачеві забути, що перед ним переклад з іноземної мови, яка зовсім по-іншому категоризує й концептуалізує навколишній світ і внутрішній досвід народу. Відповідно до вузького розуміння еквівалентності, установка перекладу сприяє створенню точного, адекватного й еквівалентного перекладу. Точний породжує відповідність предметно-логічної частини змісту оригіналу й перекладу. Адекватний зберігає тотожність оцінок змісту адресатами оригіналу й перекладу, впливу текстів на своїх читачів. Еквівалентний переклад зумовлює збереження тотожності на певних рівнях еквівалентності.

З установкою пов'язані ***норми перекладу*** – регламентована сукупність вимог, яким повинен відповідати переклад. Концепція таких норм розроблена ізраїльським дослідником Г. Турі, який уважає, що рішення перекладача у процесі перекладу зумовлюються трьома чинниками: обов'язковими правилами відповідно до мовних норм; перекладацькими нормами як головними рішеннями перекладача, визначальними для його стратегій і поведінки; та суб'єктивним вибором [Toury 1980]. Норми перекладу займають центральне положення між об'єктивними й суб'єктивними чинниками перекладу. Виокремлюються такі типи норм: попередні й операційні (перші передують перекладу, другі визначають розподіл матеріалу в тексті й формулювання його змісту); головні (обов'язкові) і вторинні; жанрово-стилістичні (зумовлені стилем тексту), конвенційні (визначені часом) і прагматичні (відповідні завданням перекладу) тощо. Норми перекладу часто залежать від принципів певної школи, до якої належить перекладач, та її здобутків у плані успішності перекладів.

При перекладі особливої ваги набуває особистість перекладача, метою якого є створення балансу, оптимального для сприйняття співвідношення змісту оригіналу й перекладу. Перекладач є не лише інтерпретатором чужого тексту, а і його аналітичним критиком і співавтором тексту перекладу [Rose 1997, 7]. Ю. Сорокін називає перекладача креативним медіатором, що реконструює відповідний контекст і послідовність вербальних і невербальних ланцюгів у їхньому формальному та змістовому відношенні, а потім і підтекст [2003, 31]. Дослідник наголошує на обов'язковості провідного критерію – психотипової подібності автора та перекладача [2003, 33].

Проте, здійснюючи переклад, перекладач свідомо чи несвідомо залучає до тексту власне розуміння оригіналу й установлює баланс співвідношення двох мов, культур, онтологій. Отже, переклад передбачає потрійну корекцію змісту оригінального тексту: при рефлективній інтерпретації його перекладачем, при породженні ним перекладного тексту в новій семіотичній формі та при сприйнятті цієї форми і вкладеного змісту адресатом перекладу. Це спричиняє інколи значне віддалення за змістом і типом впливу перекладного тексту від оригіналу. Тому проблема встановлення еквівалентності (відповідності) текстів оригіналу та перекладу завжди залишиться дискусійною й відкритою для розгляду.

Традиційний термін «***еквівалентність перекладу***» є багатозначним і суперечливим. Його введення до перекладознавства пов'язують із Р. Якобсоном, який у статті «О лингвистических аспектах перевода» 1959 р. запропонував цей термін з огляду на його використання в машинному перекладі [Гарбовский

2004, 264]. Розрізнюється теоретично можлива й оптимальна еквівалентність: перша визначається співвідношенням структур і правил функціонування двох мов, друга – відповідністю оригіналу й перекладу в конкретному випадку. Співвідношення між цими двома типами еквівалентності покладені в основу рангових моделей перекладу, які враховували як мінімальні відповідності морфем, слів, речень, так і модифікували вибір перекладача нормами мов оригіналу й перекладу та контекстом [Holliday 1966]. Досягнення повної еквівалентності в такому розумінні практично неможливе, а іноді навіть небажане, адже це руйнує відповідність впливу текстів на читача оригіналу й перекладу. У широкому розумінні еквівалентність перекладу як головна ознака й умова його існування розглядається по-різному: з одного боку, як збалансоване співвідношення двох найбільш важливих характеристик текстів оригіналу й перекладу: повноти й точності змісту, що передається [Латышев 1981, 5]; – з іншого, як тотожність прагматичного впливу оригіналу на власного читача і перекладу на читача перекладного тексту.

Із метою розмежування понять еквівалентності перекладу та відповідності прагматичного впливу текстів оригіналу й перекладу було введено термін «адекватність» як близькість оцінок змісту текстів їхніми адресатами або відповідність поставленій перед перекладачем мети. Концепція, згідно з якою оцінка ефективності перекладу залежить від ступеня досягнення поставленої перед перекладачем мети (scopos), отримала назву скопос-теорії, розробленої у працях німецької дослідниці К. Райс. У книзі «Основи всезагальної теорії перекладу» (1984 р.) вона спільно із Х. Вермейєром обґрунтувала положення про переклад як вид практичної діяльності, успіх якої визначається ступенем досягнення мети цієї діяльності [Reiβ, Vermeer 1984]. Телеологічна установка перекладача може залежати від типу тексту, кола можливих адресатів; відповідно до поставлених цілей один текст може отримати кілька варіантів перекладу. При цьому дотримання еквівалентності оригіналу й перекладу не є важливим, якщо це не передбачене метою, головне – задовольнити попит замовників перекладу, відповідаючи цілям. Зважаючи на це розмежовується адекватний та еквівалентний переклад: перший відповідає поставленій меті, другий ґрунтується на функціональній відповідності оригіналу й перекладу. В. Комісаров, приміром, стверджує: «Потрібно лише, щоб переклад зберігав мету комунікації оригіналу, а конкретне рішення може бути різним» [2002, 121-122]. На його думку, мета комунікації може бути інтерпретована як частина змісту висловлення, що виражає головну чи домінантну функцію цього висловлення.

Скопос-теорія набуває крайньої форми (абсолютизації вирішальної ролі перекладача) в концепції німецької дослідниці Ю. Хольц-Мянттярі (Фінляндія) [Holz-Manttary 1964]. Скопос-теорія є певним внеском до студій перекладознавства, сприяє опису цільового аспекту перекладу, однак її обмеженість лише цим аспектом створює небажані умови для його абсолютизації. Критики цієї теорії не погоджуються із твердженнями про самостійне право перекладача на остаточне рішення, про відсутність власної цінності оригіналу, про мотивований лише метою вибір перекладачем способу перекладу, адже

переклад – це завжди реакція на оригінал [Wills 1988]. Скопос-теорія фактично позбавляє прагматичної орієнтації на оригінал, адже переклад, на думку її прихильників, здійснюється в інтересах замовника й відповідає насамперед його цілям.

Класик радянського перекладознавства О. Федоров використовував замість еквівалентності перекладу поняття повноцінності як вичерпної передачі змісту оригіналу й функціонально-стилістичної відповідності йому [1983, 125-126], однак воно не знайшло підтвердження на практиці й було зняте. Виокремлення у перекладознавстві типів еквівалентності перекладу (нормативно-змістовної й формально-структурної у машинному перекладі [Ревзин, Розенцвейг 1964]; семантико-структурної, семантико-стилістичної, прагматичної й ін. [Neubert 1985; Попович 1980]) зумовило й усунення надмірного терміна «адекватність», на зміну якій було введено термін «перекладацька еквівалентність». Однак і цей термін отримав кілька суперечливих дефініцій. Він ототожнювався навіть з інваріантністю як збереженням при перекладі лише певної інваріантної частини змісту, що було б достатнім для досягнення еквівалентності [Kade 1980].

Перекладацька еквівалентність є складним явищем, рівнодіючою ряду вимог й обмежень, що зумовило її різноманітні рівневі диференціації в наукових працях різних теоретиків перекладу. Приміром, О. Швейцер розрізнював прагматичний, семантичний (компонентний), семантичний (референційний) і синтаксичний рівні еквівалентності [1988, 85-87]. В. Комісаров розмежовував рівні мети комунікації, способу опису ситуації, опису ситуації, структури висловлення й лексико-семантичної відповідності [2002, 134]. У найсучасніших працях розглядаються, приміром, такі типи еквівалентності: денотативна (фонова / екстралінгвальна) інформаційна еквівалентність; конотативна, орієнтована на передачу стилістичного регістру або говору (соціолекту); структурно-нормативна як збереження жанрової специфіки; прагматична, що передбачає адаптацію змісту оригіналу з метою його правильного сприйняття читачем перекладу; формально-естетична, орієнтована на відповідність враження від тексту оригіналу та перекладу [Мирошниченко 2003].

Американський теоретик перекладу Ю. Найда запропонував виділити два типи еквівалентності перекладу: формальну й динамічну [Nida, Taber 1964]. Перша орієнтована на оригінал і передбачає збереження в тексті перекладу формальних ознак оригіналу (пунктуації, абзаців, калькування ідіом за умови пояснення у примітках відхилень від оригіналу). Друга орієнтована на читача перекладу й тому потребує від перекладача адаптації лексики та граматики. За Ю. Найдою, точний переклад є неможливим, отже, перед перекладачем постає вибір типу еквівалентності. Домінантою перекладу дослідник вважав динамічну еквівалентність зважаючи на культурно-етнічний акцент його школи та специфіку перекладацької діяльності в Американському біблійному товаристві (адаптація Біблії переважно для сприйняття африканськими й індіанськими племенами). Ю. Найда вважав формальну та динамічну еквівалентність полюсами, між якими розташовуються чимало проміжних типів.

Подібні думки висловлював ще німецький філософ XVIII ст. І. Гердер. Ф. Шлейєрмахер також пропонував розмежовувати два методи перекладу: парафразу й вільне перекладення. Мета другого – справити однакове враження на читачів оригінального й перекладного текстів, відмовляючись від відповідності певних їхніх частин. Німецький перекладознавець А. Нойберт розглядав чотири типи прагматичних відношень при перекладі: від найвищої перекладності у прагматичному розумінні до неможливості передати прагматику оригіналу (найвищим ступенем перекладності характеризуються наукові, технічні тексти) [Neubert 1985]. Сумніви в можливості динамічної еквівалентності висловив американський антрополог К. Клакхон [1998, 187]. Англійський перекладознавець П. Ньюмарк протиставив комунікативному перекладу, орієнтованому на читача, семантичний, що є більш складним, детальним, відповідним авторському стилю й етнокультурній домінанті оригіналу [Newmark 1981]. Сам Ю. Найда останнім часом дещо змінив своє ставлення до динамічного типу еквівалентності «і не вимагає такої адаптації тексту перекладу, яка б помістила його до нового культурного середовища і тим самим значно б віддалила переклад від оригіналу. Тепер увага дослідника зосереджена на поясненні культурних реалій за допомогою посилань і коментарів» [Комиссаров 1999, 56]. У перекладознавчих студіях кінця 80-х р. р. динамічна еквівалентність поступилася місцем комунікативно-функціональній, яка розглядалася як найбільш оптимальна збалансованість смислової, конотативної, екстралінгвістичної інформації текстів оригіналу й перекладу, що мотивується необхідністю досягнення рівноцінності їхнього регулятивного впливу на своїх адресатів [Текст и перевод 1988, 31]. Однак будь-які спроби замінити еквівалентність іншими поняттями або додати до неї нову атрибутику чи створити її параметричну типологію загалом не сприяли розв'язанню проблеми.

Проблемою перекладознавства також є диференціація типів перекладу. Залежно від параметра оцінки якості перекладу, що є доволі суб'єктивною й умовною, переклад диференціюється на адекватний, який відповідає вимогам смислової точності та, в першу чергу, поставленому прагматичному завданню; еквівалентний, що відтворює зміст оригіналу на одному з рівнів еквівалентності; точний при збереженні предметно-логічної частини змісту оригіналу з можливими стилістичними похибками; буквальний, що відображає формальні особливості вихідної мови; вільний – із низьким рівнем еквівалентності, що прагне компенсувати недосконаліть, на думку перекладача, вихідного тексту та прикрасити його. Означені типи перекладу виокремлені з порушенням принципу єдності параметра класифікації і є результатом невпорядкованості перекладознавчої термінології. За параметром сфери спілкування розрізнюють художній, науковий, технічний, релігійний, юридичний, політичний, побутовий та ін. типи перекладу. За метою К. Райс виділяє послівний переклад, у результаті якого створюється підстрочник; буквальний переклад, головними одиницями якого є речення; філологічний, що має на меті наблизити читача до автора, й адаптивний, який має пристосувати текст до потреб читача перекладу [Reiβ 1995, 21-23].

Залежно від форми передачі інформації переклад поділяється на усний і письмовий різновиди, які мають дещо різні психологічні установки (у межах усного виокремлюються послідовний і синхронний). Послідовний переклад здійснюється із прослуховуванням фрагмента тексту тривалістю до 15 хвилин, після чого відбувається переклад цього фрагмента. Синхронний переклад здійснюється безпосередньо, миттєво, практично одночасно зі сприйняттям повідомлення мовою оригіналу (максимально допустиме запізнення до 10 секунд) за допомогою перекладача-синхроніста та спеціальної апаратури передачі звукового повідомлення мовою перекладу в умовах дефіциту часу. Патент на синхронний переклад був виданий у 1926 р. фірмі International Business Machines (IBM) на ім'я Г. Фінлі – радіоінженера фірми, який утілив ідею бостонського бізнесмена Е. Філена. Вважається, що перше застосування такого типу перекладу відбулося у 1928 р. у СРСР на VI конгресі Комінтерну. У 1933 р. у СРСР з'явилися перші кабіни для перекладачів-синхроністів. Дослідники із посиланням на Ф. Кауфмана відмічають, що перші спроби синхронного перекладу відбулися ще у 1927 р. у Женеві, а у 1935 р. у Ленінграді синхронний переклад був застосований на І Міжнародному конгресі психологів [Гарбовский 2004, 172].

Проте професійне використання синхронного перекладу датується 20 листопада 1945 р. – часом початку Нюрнберзького процесу. Теоретичні погляди та практичні розробки синхронного перекладу викладені у книгах радянських перекладачів-практиків Г. Чернова «Теория и практика синхронного перевода» (1978 р.), «Основы синхронного перевода» (1987 р.) й А. Ширяєва «Синхронный перевод» (1979 р.), «Пособие по синхронному переводу» (1982 р.). Завданнями теорії синхронного перекладу є: 1) обґрунтування поняття синхронності перекладу, адже на сприйняття тексту оригіналу накладається власна звукова репрезентація щойно почутого мовою перекладу; 2) розробка ймовірнісно-прогностичних моделей синхронного перекладу, які б ураховували потенціал не лише лінгвістики, а й психології, теорії комунікації; 3) аналіз чинників впливу на прогнозування змісту в комунікативній ситуації синхронного перекладу; 4) вивчення механізму пошуку та прийняття перекладацьких рішень; 5) систематизація помилок і неточностей, збоїв, хезитацій перекладача з метою пояснення психологічного й лінгвістичного механізмів синхронного перекладу; 6) опис його труднощів; 7) дослідження механізмів економії й надмірності інформації, експліцитного й імпліцитного планів повідомлень, специфіки лінгвістичних трансформацій і т. ін.

У перекладознавстві актуальною проблемою залишається моделювання перекладацького процесу, розробка якої починається у 60-ті р. р. під впливом ідей структурної лінгвістики, а також у зв'язку із проникненням до лінгвістики положень кібернетики. ***Модель перекладу*** розуміють, з одного боку, як теорію [Комиссаров 1973, 32], з іншого, як гіпотетичну абстрактну схему представлення процесу перекладу, метою побудови якої є спроба знайти пояснення перетворенню змісту, вираженого засобами однієї мови, на відповідний зміст, виражений засобами іншої мови. Завданнями моделювання є також намагання встановити кореляцію та взаємодію складників інтерпретативно-породжу-

вального дискурсу, яким є переклад, їхній вплив на збалансованість інформації текстів оригіналу й перекладу. Найбільш поширеними в загальній теорії перекладу є денотативна, семантична, трансформаційна, семантико-семіотична, комунікативно-функціональна, інформативна моделі й ін. Як зазначає М. Гарбовський: «Кожна з цих моделей представляла собою окрему теорію перекладу, що ґрунтувалася на положеннях та використаних методах тих чи інших напрямів лінгвістичної науки. Так, породжувальна граматика була покладена в основу трансформаційної моделі перекладу, семантичні теорії (метод компонентного аналізу, породжувальна семантика й ін.) зумовили семантичні моделі, комунікативна лінгвістика – комунікативну модель і т. ін.» [2004, 181].

Денотативна модель перекладу передбачає ототожнення знаків двох мов із денотатами або референтами на підставі єдності предметного світу, складники якого отримують мовні позначення. Зважаючи на відсутність у певних мовах відповідників перекладач компенсує такі лакуни за рахунок коментарів, приміток, навіть прямих запозичень. Звернення до денотативної ситуації зумовлює спосіб її опису в певній культурі засобами відповідної мови. В. Комісаров ототожнював денотативну й ситуативну моделі [1973, 45], натомість О. Швейцер вважав ситуативну модель «окремою, з іншим змістом» [1973, 55]. Семантична модель апелює до змістових компонентів вихідного тексту, застосовуючи компонентний аналіз відповідників, а також до синтезу змісту в матеріалі мови перекладу. Ця модель оперує глибинними семантичними категоріями та структурами й передбачає досягнення адекватності шляхом відповідності набору семантичних, конотативних і стильових ознак. Інформативна модель перекладу, на відміну від попередньої, відкидає положення про вагомість при перекладі елементарних семантичних компонентів (сем) і відповідних глибинних категорій. Завданням такої моделі є врахування різних типів інформації, носієм яких є оригінальний текст і які повинен декодувати перекладач, щоб мовою перекладу перетворити цей інформаційний масив для оптимального сприйняття його адресатом перекладу. Інформативна модель має переважно етнокультурну установку, враховує своєрідність культур, онтологій етносів, умови створення вихідного тексту, культурну компетенцію адресатів перекладу. Трансформаційна модель ґрунтується на міжмовних трансформаціях мінімальних ядерних глибинних структур, зокрема, на переструктурації синтаксичних схем побудови речень, знанні принципів і параметрів вихідної мови й мови перекладу, трансформацій й обмежень на них у певних мовах [Виноградов 2001].

Доволі поширеною є також модель перекладу з мовою-посередником, яку розглядають або як еталонну систему поєднання наборів ознак двох мов, або як гіпотетичну концептуальну мову, що представляє зміст тексту й позбавлена особливостей мов оригіналу та перекладу. Дослідники припускають можливість мови-посередника лише для двох мов при перекладі тексту з однієї мови на іншу як проміжний простір між ними, що фактично є сполученням двох мов. Так, мова-посередник містить набір еталонних ознак, які всі не можуть бути представлені в тій чи іншій мові, а наявні в кожній із мов

частково. Англійський перекладознавець Дж. Кетфорд ілюструє такий еталонний набір на прикладі еквівалентних речень англ. і рос. мов: *I have arrived. Я пришла.* Ознаками набору є: 1) мовець; 2) жіноча стать; 3) прибуття; 4) пішки; 5) попереднє; 6) релевантне зараз; 7) завершене. Англійська конструкція обирає ознаки 1, 3, 5, 6, російська – 1, 2, 3, 4, 5, 7 [Catford 1965]. У радянській лінгвістиці концепція мови-посередника розроблялася О. Леонтьєвим згідно з універсалістською теорією денотативної спільності мислення у всіх народів, альтернативною гіпотезі Е. Сепіра – Б. Уорфа. Такою мовою-посередником було обрано мисленнєвий конструкт, інваріант, внутрішню програму мовлення як універсальний предметно-образний код людини (О. Леонтьєв, М. Жинкін), який дає змогу здійснити переклад. Психолінгвістична модель перекладу передбачає застосування такої внутрішньої програми – згорнутого змісту оригінального тексту (концепту), що дає змогу перекодувати її за правилами мови перекладу. При цьому перекладач проектує власне зовнішнє мовлення на зміст і форму вихідного тексту.

А. Баранов представляє прикладну модель «синтезу через аналіз», проміжною ланкою якої концептуальне представлення тексту, позбавлене особливостей вхідної та вихідної мов, забезпечене мовними знаннями та здатністю й різноманітними екстралінгвальними знаннями. Дослідник наголошує на тому, що «переклад за повною схемою – це не підбір перекладацьких відповідників, а максимально глибоке розуміння тексту плюс породження нового тексту іншою мовою, або, інакше, два послідовних переклади: спершу на гіпотетичну концептуальну мову-посередник, а потім, уже з цього посередника, на мову-мету» [Баранов 2003, 139]. У наведеній моделі застосовується принцип мови-посередника як гіпотетичної концептуальної мови, що представляє зміст тексту й не фіксує специфіки мов оригіналу та перекладу. Перехід від етапу прямого перекладу до систем із трансфером, що є стратегією побудови програм машинного перекладу за допомогою введення проміжної мови-посередника, приводить до ідеї створення універсальної семантичної мови, незалежної від вхідної й вихідної мов. Однак розробка такої мови зіткнулася з недостатнім рівнем сучасної семантичної теорії та залишилася віддаленою перспективою.

У моделі синхронного перекладу О. Ширяєва роль мови посередника виконує проміжна фаза, що фіксується між сприйняттям перекладачем оригіналу й породженням тексту перекладу. Таку фазу названо пошуком або вибором перекладацьких рішень [1979, 101]. Деякі дослідники вважають, що на користь цієї тези свідчить процес послідовного перекладу: «Звичайно перекладач починає вимовляти свій текст лише після того як завершилося мовлення оратора. До цього він намагається письмово зафіксувати отримане повідомлення [...] не в реальній синтаксичній формі, а в умовній логічній послідовності. Лише після цієї фіксації він приступає до оформлення повідомлення мовою перекладу» [Гарбовский 2004, 241]. Близькою до цієї моделі є модель перекладу Л. Латишева, у якій подібний процес набуває характеру багаторазового, спрямованого на подолання розходження систем вихідної мови та мови перекладу, їхніх норм, відповідних узусів і передінформаційних запасів [2001, 49].

Оригінальну концепцію «проміжної» мови (interlanguage) висуває ізраїльський дослідник Г. Турі. Він уважає, що така мова є перекладацькою універсалією, виявом матеріальної еквівалентності. Її існування зумовлене компромісом між адекватністю та прийнятністю. Прикладами цієї мови є прямі запозичення з мови оригіналу шляхом транскрипції чи транслітерації, кальки, переваги певних одиниць у мові перекладу під впливом мови оригіналу [Toury 1980]. До мови-посередника загалом висуваються такі вимоги: 1) у ній повинні бути всі засоби для опису синтаксичних ознак двох мов; 2) вона повинна мати значний потенціал виразних можливостей; 3) її логічний словник повинен відповідати логіці двох мов; 4) така мова потребує додаткових змінних і т. ін.

Комунікативні моделі корелюють із моделюванням комунікативних ситуацій у теорії комунікації, прагматиці, теорії зв'язку. Такі моделі є різноманітними за кількістю складників, способом їхньої взаємодії [Kade 1980; Wilss 1988]. Переклад у цих моделях розглядається як перехідна ланка між двома накладеними одна на одну комунікативними ситуаціями й передбачає дві фази: декодування й обробки перекладачем змісту оригінального тексту й породження нового тексту мовою перекладу. Р. Міньяр-Бєлоручев зауважує: «Переклад мовби подвоює компоненти комунікації, з'являються два джерела, кожне із своїми мотивами і цілями висловлення, дві ситуації (зокрема, позитивна й негативна), два мовленнєвих утворення і два одержувача. Подвоєння компонентів комунікації і є головною відмінністю перекладу як виду мовленнєвої діяльності» [1996, 25].

Перша фаза комунікативних моделей перекладу передбачає рефлексивне розуміння перекладачем світу смислів адресанта оригінального тексту, його програми інтерпретації для читача оригіналу, ступеня цінності текстової інформації та співвіднесеності її з вихідною культурою й буттям. Як зазначає Г. Богін ця фаза в термінах лінгвістичної герменевтики містить розуміння, що «розпредмечує» і дає змогу відновити системну мисленнєво-діяльнісну ситуацію та змістовий світ продуцентів тексту, і перевести цей зміст у словесно-знакову форму інтерпретатором як висловлену рефлексію [1999, 7-10].

Друга фаза перекладу є зіставленням внутрішньо висловленої рефлексії перекладача з кодом іншої мови у «міжпороговому» просторі інтерпретації / породження [Robinson 1997] з урахуванням універсуму іншої культури й інтеріоризованого буття іншого етносу, що є підґрунтям для створення тексту перекладу як результату інтерпретаційно-породжувального дискурсу. «У своїй діяльності перекладач може орієнтуватися на конкретну людину, на певну групу або на пересічного представника якоїсь групи, тому той самий текст може перекладатися по-різному» [Раренко 2000, 116]. До того ж переклад передбачає потрійну корекцію змісту оригінального тексту: при сприйнятті оригіналу перекладачем, при переведенні змісту в нову форму тексту-перекладу і при сприйнятті його читачем.

Запропонована нами [Селиванова 2004; 2005] модель перекладу базується на концепції діалогічності гуманітарного пізнання М. Бахтіна, теоретичному

потенціалі лінгвосеміотики, комунікативної лінгвістики, лінгвокультурології, етнопсихолінгвістики, текстолінгвістики, лінгвосинергетики. Діалогічна модель являє собою складну нелінійну систему, що включає ряд модулів як самостійних функціональних вузлів. Антропными модулями перекладу як інтерпретативно-породжувального дискурсу є адресант, передбачуваний або реальний адресат і перекладач як проміжна система, що здійснює перетворення вихідного тексту. Дані модулі представлені сферами індивідуальної свідомості, синхронізованими з полями колективної свідомості й культури етносів, і одним або двома (для перекладача) мовними кодами. Ці складові забезпечують на основі багатопланових діалогічних відношень: а) породження модуля тексту-оригіналу з убудованою в ньому програмою інтерактивності й інтерпретації; б) інтерпретацію цього модуля перекладачем виходячи з його компетенції й інтерпретанти; в) породження модуля тексту-перекладу як перетворення на основі зміни регістрів ментальних лексиконів, націлене на передбачуваного адресата; г) сприйняття його реальним адресатом перекладу.

Діалогічними корелятами перерахованих модулів, у тому числі текстових, служать динамізовані в часі й просторі модулі інтеріоризованого буття й семіотичних універсумів культури, до яких занурені автор, перекладач й адресат. Модуль семіотичного універсуму має риси глобалізації й етнізації, зберігаючи цілісність на основі онтологічного дуалізму інваріантів і варіантів дискурсів, текстів і невербальних семіотичних сфер, а також принципу асиметрії системи й середовища в семіозисі. Тим самим, діалогічні відношення перекладача із семіотичним універсумом спрямовані на залучення до кола реципієнтної культури іншокультурного семіотичного продукту. У ракурсі пропонованої моделі представляється перспективною концепція тотального перекладу П. Торопа, відповідно до якої процесуальна сутність перекладу розглядається в сукупності чотирьох факторів: текстового, метатекстового, інтертекстового й екстратекстового [Тороп 1995, 15]. Останні два фактори детермінують переклад соціокультурною онтологією етносів, тому що культура виходить за межі сукупності або навіть системи текстів і розчиняється в соціумі.

Модель перекладу організована як синергетична, тобто відкрита, складна, нелінійна, нерівноважна суперсистема, що переходить від хаосу рефлексії перекладача до порядку породження нового тексту й далі від хаосу рефлексії адресата при сприйнятті ним перекладного тексту до порядку входження тексту до універсуму нової культури. Головним аттрактором такої системи слугує діалогічність, що опосередкує всі фази перекладу. Синергетика перекладу визначається також взаємною детермінованістю всіх складових її комунікативного континуума, наявністю параметрів самоорганізації системи, що забезпечують баланс змістів і прагматичну відповідність, і деструктивних чинників, що базуються на лакунарності мов і текстів оригіналу й перекладу, невідповідності культурної й комунікативної компетенції носіїв мови оригіналу й перекладу. При перекладі, пройшовши через хаотичний, неструктурований стан, система робить фазовий перехід на якісно новий рівень самоорганізації.

Однією з проблем перекладознавства є пошук одиниці перекладу (або транслеми). Л. Бархударов трактував одиницю перекладу як таку одиницю

вихідного тексту, якій може бути знайдено відповідник у тексті перекладу, але складові якої не мають відповідностей у мові перекладу [1975, 174]. Виокремлення подібних одиниць було сприйнято деякими перекладознавцями досить критично. На їхню думку такі одиниці виділити важко, оскільки вони немовби розчиняються в тексті перекладу [Миньяр-Белоручев 1996, 77]. Одиниці перекладу Л. Бархударов ототожнює з одиницями мовних рівнів і пропонує визначати транслеми на всіх рівнях: від фонеми до тексту. Як одиниці перекладу здебільшого розглядалися лексичні, що отримали назву ***перекладацькі лексичні відповідники*** – слова та сполуки мов оригіналу та перекладу, які в одному зі своїх значень передають однаковий або відносно однаковий обсяг інформації й функціонально є рівнозначними. Класифікація перекладацьких лексичних відповідників здійснюється за кількома параметрами. За формою вони поділяються на еквівокабульні (відповідність слова слову, сполуки сполуці) і нееквівокабульні (відповідність слова сполученню й навпаки). Еквівокабульні за умови тотожності частин мови названі еквірозрядними, за умови розбіжності частин мови – нееквірозрядними. За обсягом інформації перекладацькі лексичні відповідники диференціюються на повні й неповні. Перші передають однаковий обсяг інформації, у других відсутня повна кореляція денотативного, емоційно-експресивного, соціолокального, фонового змісту. За характером функціонування в мові перекладацькі лексичні відповідники поділяють на константні (словникові, передбачені) й оказіональні (контекстуальні) – такі, що виникають у процесі перекладу й зумовлені особистістю перекладача, стилю тексту оригіналу, особливостями мови перекладу тощо. За способом перекладу виокремлюються прямі відповідники (традиційно усталені еквіваленти), синонімічні (міжмовні відносні синоніми), гіпо-гіперонімічні (заміни родового поняття видовим і навпаки), перифрастичні (заміни описовим зворотом), функціональні (заміни відповідником, тотожним за функцією в тексті), престаційні (запозичення при перекладі транскрибованого його мовою слова з оригінального тексту). При відсутності перекладацьких лексичних відповідників у тексті перекладу відповідник названий нульовим.

Одиницями перекладу визнавалися певні одиниці думки, відрізки повідомлення (одиниці орієнтування), що використовуються як фрагменти синхронного перекладу, тобто такі, «смислове сприйняття яких дає змогу перекладачеві почати пошук або вибір чергового перекладацького рішення» [Ширяев 1979, 19]. М. Гарбовський кваліфікує одиницю перекладу як складну підсистему у процесі перекладу, яка будується на підставі одиниці орієнтування, але містить одну чи кілька одиниць еквівалентності [2004, 263]. Загалом, проблема одиниці перекладу залишається відкритою.

У сучасному перекладознавстві виокремлюється теорія міжмовних перетворень, об'єктом якої є перекладацькі трансформації та деформації. ***Перекладацькі трансформації*** розглядаються як прийоми, що сприяють досягненню еквівалентності перекладу та передбачають процедуру перетворення з метою переходу від одиниць оригінального тексту до одиниць перекладу. Термін «трансформація» запозичений із трансформаційної граматики З. Харриса і застосований Я. Рецкером, Л. Бархударовим, О. Швейцером й ін. Дослідники

розрізнюють за характером перетворення такі типи перекладацьких трансформацій: лексичні, граматичні, лексико-граматичні. Лексичні трансформації поділяються на формальні (умовно-звукова транскрипція, графічна транслітерація, калькування) і лексико-семантичні, що включають конкретизацію як заміну більш конкретною назвою, генералізацію як заміну гіперонімом гіпоніма й модуляцію – заміну слова або сполуки одиницею мови перекладу, яка логічно пов'язана зі значеннями вихідних. До граматичних перекладацьких трансформацій відносять дослівний переклад синтаксичних структур (нульову трансформацію), поділ речення, об'єднання речень, граматичні заміни (морфологічна й частиномовна перекатегоризація, заміна типу речення тощо). Лексико-граматичні заміни передбачають антонімічну й конверсивну трансформацію, описово-перифрастичний переклад [Комиссаров 2002, 165]. До перекладацьких трансформацій належить також компенсація як спосіб перекладу одиниць оригінального тексту іншими неізоморфними вихідними засобами без збереження первинного місця в оригіналі. Л. Бархударов вважав, що всі трансформації при перекладі можна звести до чотирьох: перестановки, заміни (граматичної, лексичної, антонімічної, компенсації), додавання, опущення [1975, 6]. Я. Рецкер, ґрунтуючись на положенні В. Гака про те, що всі лексико-семантичні трансформації здійснюються на підставі логічних відношень між поняттями, розмежовував лексичні та граматичні трансформації. До перших він відносив значеннєву диференціацію, конкретизацію, генералізацію, смисловий розвиток, антонімічний переклад, цілісне перетворення й компенсацію втрат при перекладі. Другі він поділяв на повні й часткові [1974, 39]. Р. Міньяр-Бєлоручев виокремлює трансформації описового перекладу, конкретизацію й генералізацію понять, їхній логічний розвиток й антонімічний переклад [1996].

Перекладацькі деформації є також перетворенням, однак пов'язаним із певною перекладацькою втратою. Деформація як перекладацька дія стосується насамперед форми мовленнєвого твору, хоч можливими є й семантичні деформуючі операції. Процедури деформації ґрунтуються на відповідних перекладацьких концепціях [Гарбовский 2004, 507]. Відмінними від деформацій є ***перекладацькі помилки***, які є неусвідомленими й концептуально не забезпеченими. Причинами помилок можуть бути недостатнє володіння мовою оригіналу, недостатній когнітивний досвід, недостатність знань про описувану у вихідному тексті дійсність, неуважне ставлення до системи смислів тексту оригіналу, нерозуміння авторської думки, невміння розрізняти особливості індивідуального стилю автора тощо [Гарбовский 2004, 514-536].

Особливу складність при перекладі становлять ***лакуни*** (від лат. lacuna – пробіл, заглиблення), які є базовими елементами національної специфіки лінгвокультурної спільноти, що ускладнюють переклад її текстів і сприйняття їх іншокультурними реципієнтами через відсутність в одній мові порівняно з іншою певних відповідників мовних одиниць різних рівнів, позначень понять, категорій, асоціативних реакцій, а також паравербальних засобів мовлення. Головними ознаками лакун є незрозумілість, незвичність (екзотичність), чужість [Белянин 2003, 155]. Лакуни поділяються на системні та функціональні, або мовні й мовленнєві, мовні й культурологічні. Системні (мовні) лакуни

виявляються при зіставленні одиниць різних рівнів мовної системи, а функціональні – в мовленні. Системні лакуни диференціюються залежно від рівня на фонетичні (відсутність в одній мові певних фонем, невідповідність інтонаційних конструкцій, наголосу, пауз), лексичні (відсутність в одній мові слова-відповідника), номінативні (невідповідність статусів найменувань у двох мовах, наприклад, відповідником простого слова є композит або сполука), морфологічні (відсутність в одній мові певної морфологічної категорії порівняно з іншою), синтаксичні (невідповідність синтаксичної будови у двох мовах), стилістичні (розбіжність мовних відповідників одного денотата за стилістичною забарвленістю).

До складу функціональних лакун відносять діяльнісно-комунікативні (невідповідність різного роду комунікативно релевантних кінем – фонаційних, жестів, міміки, рухів тіла, голови, ніг; погляду, відстані комунікантів, часових особливостей спілкування, торкань, запахів тощо); культурологічні, зумовлені особливостями національної ментальності й культури, мовленнєвого етикету; і лакуни культурного простору (специфіка реалій: національних страв, одиниць міри, свят, обрядів і т. ін.). Існують інші класифікації лакун. Так, за принципом співвідношення слова з концептом виділено лексичні – за умови відсутності слова чи сполуки в іншій мові та за наявності концепту; семантичні – за відсутності семеми й наявності концепту, концептуальні (когнітивні) – за відсутності концепту та слова.

У радянській психолінгвістиці гіпотеза лакунізованого характеру однієї лінгвокультурної спільноти відносно іншої була висунута Ю. Сорокіним та І. Марковіною у 1983 р. [1983, 16-35]. Усунення інтерактивних перешкод, пов'язаних із цим, здійснюється шляхом прийомів компенсації лакун: 1) тлумачення, приміток, виносок, коментаря; 2) заміни концепту на більш близький; 3) порівняння з етнічним прототипом одного класу реалій у двох мовах; 4) генералізації (заміни гіперонімом); 5) еквонімізації (заміни іншою назвою видового предмета того самого класу); 6) заміни теми на більш близьку для іншої культури з метою збереження оцінки, емотивності фрагмента; 7) запозичення шляхом транскрипції, транслітерації, напівкалькування, калькування і т. ін. Термін «лакуна» ототожнюється з безеквівалентною лексикою, хоч вони перебувають у відношеннях включення другого до першого (не всяка лакуна є безеквівалентною). Дослідники пропонують розмежувати когнітивні лакуни як безеквівалентні слова, а відсутність слів і семем розглядати як власне лакуни. Лакуни ототожнюють також із терміном «реалії» (Р. Брислін), проте реалії належать до концептуальних лакун. Лакунарність встановлюється не лише між двома мовами (міжмовні), а й у межах різних форм існування однієї мови за таким самим принципом (внутрішні).

Одним із найважливіших напрямів перекладознавства є ***машинний (автоматичний) переклад***, спрямований на комп'ютерне програмування та створення автоматичних систем перекладу з однієї мови на іншу переважно науково-технічних і ділових текстів. Операційними ланками машинного перекладу, який застосовує принцип «синтезу через аналіз», вважаються: 1) парсер – синтаксичний (або в інших моделях – фонетичний і морфологічний)

аналіз вхідного тексту за допомогою лексикону та граматики; 2) трансфер – застосування проміжних рівнів представлення вхідного тексту за допомогою мов-посередників, структур знань, лексичних і синтаксичних фільтрів і т. ін.; 3) синтез вихідного тексту на підставі граматики й лексикону мови вихідного тексту й інформації проміжного рівня. Перші системи машинного перекладу не застосовували «синтезу через аналіз», а були прямим, послівним перекладом на підставі рядів еквівалентів двох мов. Уведення мови-посередника на етапі трансферу згодом приводить до спроби розробок універсальної семантичної мови, не залежної від вхідної й вихідної мов.

Прикладна спрямованість діючих систем машинного перекладу досить різнобічна: це розпізнавання термінів, редагування текстів, пошук еквівалентів, переклад технічної, наукової, ділової літератури тощо. Проте машинний переклад не може усунути людського чинника навіть у випадках відсутності двозначності, простоти тексту і передбачає участь людини на етапах підготовки тексту до перекладу (спрощення синтаксису, усунення двозначності, омонімії), інтерредагування (допомога на етапі перекладу) і постредагування (виправлення помилок).

Машинний переклад ґрунтується на доробку ряду дисциплін: по-перше, математичної теорії інформації, яка накопичила значний потенціал обчислення інформаційних структур, досліджень кодування й декодування інформації; по-друге, кібернетичної науки, що дала підстави вважати можливим перекодування текстів з однієї мови на іншу при відносному збереженні смислу й визначила нові напрями лінгвістичних досліджень; по-третє, генеративної граматики Н. Хомського, який висунув плідну ідею багаторівневого моделювання мови, розробив ряд універсальних обмежень на трансформації синтаксичних структур. Продуктивними для машинного перекладу є й розробки у галузі лінгвістичної й логічної семантики, лінгвостатистики, загальної морфології, семантичного синтаксису, когнітології тощо (наприклад, конфігураційний синтаксичний аналіз І. Мельчука та Л. Йорданської, фразовий аналіз П. Гарвіна, С. Куно, А. Етінгера, структурний синтаксис П. Сгалла, семантико-синтаксична концепція Ю. Апресяна та його школи, що стала базою розробок багаторівневих лінгвістичних процесорів тощо).

Дослідники вважають, що поштовхом для створення систем машинного перекладу був Меморандум американського фахівця з дешифрування У. Вівера 1949 р. (стаття під назвою «Переклад», де подано теоретичне обґрунтування систем машинного перекладу), хоч ще у 1946 р. У. Вівер й А. Буг висунули ідею механічного перекладу, а у 1947 р. розробили першу програму послівного перекладу. Меморандум був розісланий двомстам фахівцям у галузі лінгвістики та програмування. З цього часу у США створюються колективи розробників машинного перекладу у Массачусетському технологічному інституті, Каліфорнійському університеті, Національному бюро стандартів у Лос-Анджелесі, у Техаському університеті. Перша конференція із проблем машинного перекладу була організована Массачусетським технологічним інститутом у 1952 р. У 1954 р. здійснюється відомий Джорджтаунський

експеримент, що являв собою першу спробу перекладу політичного тексту з російської мови на англійську (IBM-701, 250 слів, 60 фраз). У СРСР із 1955 р. також розпочинаються роботи у сфері машинного перекладу в Інституті прикладної математики АН СРСР під керівництвом О. Кулагіної й І. Мельчука, а перші експерименти з машинного перекладу були проведені у 1956 р. колективом науковців під керівництвом Д. Панова й І. Бєльської (з англ. на рос.), О. Ляпунова, О. Кулагіної (із фр. на рос.), Т. Молошної (із рос. на англ.). У 1957 р. у Москві вийшов перший збірник праць із машинного перекладу. У 1959 р. відкрито лабораторію машинного перекладу в Московському педагогічному інституті іноземних мов ім. М. Тореза. Із 1954 по 1963 р. р. було опубліковано понад 1500 наукових праць, присвячених автоматичному перекладу [Кулагина, Мельчук 1971]. Незважаючи на певні розчарування в машинному перекладі, викликані його неекономічністю й низькою якістю, у 70–80-ті р. р. у СРСР створюються потужні системи машинного перекладу (під керівництвом Ю. Моторіна, а потім Ю. Марчука впроваджуються системи АМПАР (з англійської на російську мову), НЕРПА (із німецької на російську) і ФРАП (із французької на російську)). У цей час в інших країнах світу (США, Канаді, Великобританії, Франції, Китаї й ін.) розробляються системи машинного перекладу переважно корпораціями для технічних і комерційних потреб.

Сьогодні існує значна кількість діючих комерційних систем машинного перекладу, серед яких SYSTRAN (перекладацька система BabelFish), EUROTRA (на базі мови-посередника з використанням есперанто), METAL, ATLAS, GETA, CETA, Automatic Dictionary lookup, Computer translation system, TAUM, ПРОМПТ, СОКРАТ, СПРИНТ, ЛОГОС, МЕТЕО, ВАЙДНЕР, ТИТУС, КУЛЬТ, системи ЕТАП (як теоретична модель використовується концепція «СМИСЛ ↔ ТЕКСТ» І. Мельчука та його послідовників) тощо. В Україні розробка програм машинного перекладу розпочалася у 60-ті р. р. Інститутом кібернетики Академії наук і Київським державним університетом ім. Тараса Шевченка. Для перекладу текстів із російської мови на українську створено систему «Плай» (словник містить 155562 українських слова і 125741 російських слів), для англо-українського перекладу застосовується програми РУМП, Language Master, Pragma. У сучасному світі відбувається зростання попиту на автоматичні системи перекладу через постійну зміну й поповнення інформаційного поля світу, що потребує миттєвої або швидкісної обробки потоків інформації багатьма мовами. Практика систем машинного перекладу демонструє 20 % показник помилок у текстах на виході, зумовлених недоліками словника та слабким алгоритмічним синтезом пропозицій із неправильною синтаксичною структурою. Тому в автоматизованих перекладацьких системах зростає роль людського чинника. Зважаючи на це, напрямами підготовки фахівців із машинного перекладу є також: 1) оволодіння навичками постредагування перекладів, виконаних автоматизованими системами; 2) підготовка, координація й контроль за роботою користувачів машинного перекладу; 3) навчання методу поповнення лексичних словників, термінологічних баз знань перекладацьких програмних пакетів і т. ін.

Типовими помилками машинного перекладу, які потребують утручання людини як коректора тексту є неперекладені слова, неврахування полісемії чи стилістичного маркера одиниці, послівний переклад ідіом, помилки при перекладі прийменників, порушення узгодження чи керування, недозволена омонімія, помилки при перекладі конструкцій тощо. Оцінка якості систем машинного перекладу здійснюється на підставі порівняння оригіналу й перекладу, порівняння перекладу з «оберненим» перекладом, а також шляхом тестування експертними оцінками при порівнянні змісту й форми [Волошин 2004, 290].

8. Прикладне спрямування патопсихолінгвістики.

На межі нейропсихолінгвістики, патопсихології і психіатрії сформувалася маргінальна галузь ***патопсихолінгвістика***, яка досліджує діагностику й мовленнєву симптоматику психічних захворювань із патологією мовлення. ***Патологія мовлення*** є порушенням мовної здатності чи мовленнєвої діяльності, зумовленим несформованістю або розладнанням психофізіологічних механізмів, які забезпечують засвоєння, породження й адекватне сприйняття мовленнєвих повідомлень носіями певної мови. Патології мовлення треба розмежовувати з відхиленнями від культурно-мовленнєвих норм у поведінці мовців, які не є об'єктом патопсихолінгвістики. У випадках патології мовлення мовець потребує спеціальної реабілітаційної допомоги (відновлювальної терапії, системи корекцій тощо). Патологія мовлення не зіставлювана і з мовленнєвими помилками (паузами, хезитаціями, повтореннями, заміщеннями, обмовками), які є ситуативними, контекстуальними, а не регулярними, системними. Причинами мовленнєвої патології є психічні хвороби, локальні ураження мозку, вроджені чи набуті порушення сенсорних систем (у глухих чи глухонімих), розумове відставання, затримка психічного розвитку, дефекти моторного програмування мовлення тощо.

О. Леонтьєв розмежовує кілька *форм мовленнєвої патології* [1999, 232]. По-перше, це мовленнєві розлади, пов'язані з патологією особистості, свідомості й вищих психічних функцій. Виявами патології мовлення залежно від типу хвороби є ускладнена артикуляція, нездатність розуміти переносні значення, відсутність інтонаційної модуляції, уперте мовчання (мутацизм) або багатослів'я, беззмістовні повтори (вербигерація), повторення мовних засобів співрозмовника (ехолалія), підстановка нерелевантного слова, часті повтори (персевірація), манірність мовлення тощо. Наприклад, мовлення шизофреніків у різних формах вияву характеризується невиразністю, незв'язністю, порушенням артикуляції, невмотивованим варіюванням гучності вимови, мутацизмом, зацикленістю на останніх стимулах, беззмістовним повторенням, грою словами, навмисним викривленням слів, манірністю, заміною конкретних понять абстракціями тощо. Маніакально-депресивні психози супроводжуються спрощенням синтаксису, помилками в реалізації дієслівного керування тощо. Прогресивний параліч супроводжується ускладненням артикуляції, нездатністю розуміти переносні значення, інтонаційною немодульованістю мовлення і т. ін.

(детальніше див.: [Крепелин 1923; Spoerri 1964; Cromwel, Dokecki 1968; Леонтьев, Рохлин, Савицкая, Уфимцева, Шахнарович 1972; 1973; Гриншпун, Добрович, Фрумкина 1974; Леонтьев 1999, 233-236; Белянин 2003, 172-179]). Р. Якобсон, відмітивши певні мовленнєві розлади у творчості німецького поета Гельдерліна, який захворів шизофренією, одним із перших наголосив на необхідності лінгвістичних досліджень психопатологічного мовлення [1985].

По-друге, до мовленнєвих розладів відносяться такі, що не викликані психічними захворюваннями, а залежать від локальних ушкоджень мозку. До найбільш дослідженої мовленнєвої патології такого типу належить ***афазія*** (від гр. phásis – висловлення) – розлад мовлення і різних видів мовленнєвої поведінки залежно від осередку ушкодження зони перекриття аналізаторів мозку людини, де відбувається інтеграція знакової інформації від різних аналізаторів. Афазія не пов'язана із ушкодженням органів мовлення і слуху. При афазії нерідко зберігається можливість механічного повторення почутого чи прочитаного без розуміння змісту. Перші спостереження розладів мовленнєвої поведінки відомі ще з часів Середньовіччя. У 1885 р. у праці «Из патологии и эмбриологии языка» ця проблема розроблялася І. Бодуеном де Куртене виходячи із трьох складників мовної діяльності: фонації, аудиції й церебрації, тобто вимови, слухання та процесів у мозковому центрі. У 1861 р., моторну афазію вперше описав П. Брока. Р. Якобсон розглянув відмінність афазії в синтагматичній та парадигматичній площинах [1985, 287-300] і висловив припущення, що процес розпаду мовлення при афазії повторює у зворотному порядку процес становлення мовлення в онтогенезі, а відновлення мовленнєвої здатності у процесі лікування афазії тотожне процесові засвоєнні мови дитиною.

У вченні про афазію існує дві течії (локалізаціоністська й антилокалізаціоністська), які по-різному розглядають зв'язок подібних розладів мовлення з локалізацією ушкоджень у корі головного мозку. Афазія є одним із предметів дослідження нейролінгвістики. Зокрема, значний доробок вивчення афазії має нейролінгвістична школа О. Лурія, яка виникла у 60-ті р. р. XX ст. у СРСР (у Москві) [Лурия 1975; Ахутина 1989]. На підставі спостережень за поведінкою афатиків представники цієї школи змогли обґрунтувати механізми, які зумовлюють мовленнєві процеси, мовну компетенцію та їхній розподіл за двома півкулями головного мозку. О. Лурія розрізнював такі типи афазії: еферентну (при ушкодженні нижніх відділів премоторної кори лівої півкулі – розлад граматики висловлень, труднощі перемикання з одного складу або слова на інше, порушення мелодики мовлення – вперше описана П. Брока у 1861 р.); динамічну (ушкодження середньо- і задньолобних відділів кори лівої півкулі – порушення планування мовлення, зв'язності); аферентно-моторну (ушкодження нижніх відділів постцентральної кори лівої півкулі – труднощі з вибором звука, порушення артикуляторних рухів, неправильна вимова слів, повторення за співрозмовником слів і жестів). Означені типи виникають при ушкодженні центру продукування мовлення (центру Брока).

Ушкодження центру сприйняття мовлення (центру Верніке) призводять до афазії сенсорної (порушення фонематичного слуху при ушкодженні задньої

третини скроневої звивини лівої півкулі); акустико-гностичної (утрати здатності розрізнення фонів і зіставлення їх із фонемами), акустико-мнестичної (труднощів розуміння довгих висловлень, забування назв предметів, ускладнене розуміння мовлення з перешкодами); оптико-мнестичної (порушення зорової пам'яті при ушкодженні задньонижніх відділів скроневої області лівої півкулі); семантичної (порушення розуміння змісту граматично складних фраз, відношень між словами, атрибутивних конструкцій і т. ін. при ушкодженні зони третинної кори тім'яних і скронево-потиличних відділів лівої півкулі) й амнестичної (порушення номінативної функції мовлення та предметних образів-уявлень при ушкодженні тім'яних і скронево-потиличних відділів лівої півкулі) [Лурия 1974; Цветкова 2000, 81-82].

Існують інші класифікації афазії. Наприклад, залежно від локалізації та ступеня ушкодження С. Спрингер і Г. Дейч виділяють експресивну (афазію Брока), рецептивну (афазію Верніке), провідникову афазію (порушення зв'язків між зонами Брока та Верніке), словесну глухоту (у результаті від'єднання зони Верніке від слухових входів), аномічну (труднощі номінації через ушкодження кутової звивини) і глобальну (відсутність мовленнєвих функцій через значне ушкодження лівої півкулі) [1983, 233-240]. Дослідження афазії дає змогу встановити механізми формування мовної компетенції, зосереджені у правій і лівій півкулі головного мозку, і нейрофізіологічне підґрунтя мовленнєвої поведінки. Наприклад, спостереження за мовною поведінкою афатиків привели до висновку про наявність двох ієрархій складності граматики у правій і лівій півкулях [Балонов, Деглин 1976; Балонов, Деглин, Черниговская 1985; Черниговская 1989; 1993]. У працях В. Дьогліна, Л. Балонова, Т. Чернігівської досліджується мовленнєві функції залежно від пригнічення правої або лівої півкулі мозку людини.

Серед мовленнєвих розладів письмового мовлення розрізнюють дислексію й диграфію. Дислексія характеризується порушенням процесу читання або володіння ним у результаті ушкодження різних відділів кори лівої півкулі, дисграфія є втратою здатності писати при достатньому збереженні інтелекту та сформованих навичках письма.

Третьою формою мовленнєвих розладів, за О. Леонтьєвим, є пов'язані з уродженими або набутими порушеннями сенсорних систем. Особливо це стосується специфіки мовлення глухих і глухонімих, у яких оволодіння мовленням здійснюється на підставі візуальних аналізаторів, без практики наслідування, а лише шляхом спеціального усвідомленого навчання, а також сліпоглухих, основою мовлення яких є знаки, що сприймаються шляхом дотику та кінестетичного чуття (детальніше див.: [Боскис 1953; Blanton 1968; Мещеряков 1971; Сироткин, Шакенова 1980]).

Четверта форма пов'язана з розумовою відсталістю (олігофренія) або тимчасовою затримкою психічного розвитку [Соботович 1981]. До цієї форми відносять ***алалію*** – відсутність чи недорозвиненість мовлення в дітей при нормальному слухові й достатньому рівні інтелекту (виокремлюються два різновиди алалії: моторний і сенсорний, – тобто дитина або не говорить, хоч розуміє мовлення, або не розуміє чуже мовлення, хоч говорить). Алалія

викликана ушкодженнями мовленнєвих зон мозку під час пологів, захворювань або хворобами та травмами мозку в домовленнєвий період. Згідно з іншими класифікаціями алалія розглядається як різновид п'ятої форми розладів мовлення [Белянин 2003, 183].

П'ята форма розладів мовлення залежить від дефектів моторного програмування мовлення або реалізації моторної програми й об'єднує так звані ***фонаційні розлади***: дисфонію як відсутність або розлад фонації через патологічні зміни голосового апарату, зокрема, гортані, зв'язок (зберігається шепітне мовлення); брадилалію – патологічно уповільнений темп мовлення; тахілалію – патологічно прискорений темп мовлення; заїкання (логоневроз) – порушення темпу й ритму мовлення, зумовлене судомним станом м'язів мовного апарату (логоневроз спостерігається в ранньому дитинстві або може бути реакцією на сильний вплив); дислалію – порушення вимови звуків при нормальному слухові й іннервації мовного апарату; ринолалію – порушення тембру голосу й вимови, зумовлене анатомо-фізіологічними дефектами мовного апарату (говоріння в ніс); дизартрію – порушення вимови, зумовлене недостатньою іннервацією мовного апарату. Фонаційні розлади є об'єктом одного з напрямів патопсихолінгвістики на межі з логопедією, спектр завдань якої значно ширший, – «фонопедії» [Леонтьев 1999, 239].

В. Бєлянін до об'єкта патопсихолінгвістики відносить і мовленнєві зміни у стані емоційного напруження та у змінених станах свідомості [2003, 169-172]. Змінені стани свідомості людини виникають у результаті її переходу на пристосовано виправданий, якісно змінений спосіб функціонування ряду відносно автономних перцептивних і когнітивних моделей, коли системи сприйняття й пізнання працюють за незвичною для людини схемою в екстремальних умовах. Такі стани створюються при застосуванні психоделічних, наркотичних препаратів, психофармакологічної терапії, при тяжкому алкогольному сп'янінні, рідше – при перебуванні у тяжких для людини режимах температури, тиску тощо (під водою, в космосі, у плавильному цеху і т. ін.). Для таких станів характерна мобілізація резервних можливостей людської психіки. У мовленні це позначається на зниженні різноманітності лексикону або створенні фантастичної мовної реальності шляхом метафор, незв'язності або спрощенні синтаксису, дестабілізації мовної свідомості, стереотипізації мовлення, розмиванні його цілісності, збільшенні кількості помилок і т. ін. [Спивак 2000]. У науковій літературі існує дві головних концепції змінених станів свідомості як дискретних (Ч. Тарт) і як континуальних (К. Мартиндейл). Перша розглядає їх як якісну раптову зміну, перехід на новий рівень свідомості, що має дискретну межу з попереднім станом, друга постулює зміну не всіх складників свідомості, а лише деяких її компонентів за умови збереження єдності особистості. Змінені стани свідомості успішно вивчаються в нейролінгвістиці в розрізі мовних рефлексів на зміни станів, що дає змогу зіставити нормальні вербально-асоціативні реакції з неочікуваними, зміненими, простежити оперативну здатність лексикону, встановити вплив підсвідомого на мовлення (праці О. Лурія, Д. Співака, В. Розіна, М. Алфімової, Ж. Дельоза, В. Трубнікова й ін.).

9. Судова (кримінальна) лінгвістика.

Судова лінгвістика є напрямом прикладної лінгвістики, який розв'язує практичні завдання сфери судочинства та криміналістики, як-от: установлення авторства усного й письмового текстів, оцінки комунікативних намірів тексту, отримання інформації про адресанта тексту (його віковий, статевий, соціальний, національний статус), мовного забезпечення судової справи. Становлення цієї лінгвістичної галузі автори «The Linguistic encyclopedia» [2004, 139] пов'язують з іменем Я. Свартвіка, який у 1968 р. опублікував книгу «The Evans Statements: A case for Forensic Linguistics», де продемонстрував дискусію за серією доказів поліцейського Т. Еванса, який звинувачував автора у вбивстві дружини. На той час судові експерти мали відповісти на питання про авторство написаного тексту і що цей текст означає.

Установлення авторства усного чи письмового тексту здійснюється за допомогою різних методик. Одна з них – текстологічна методика семантичного інтеграла, впроваджена російськими психолінгвістами В. Батовим і Ю. Сорокіним у 1973 р. Модель семантичного шкалювання, застосована у цій методиці, є аналоговою з методом семантичного диференціала Ч. Осгуда. Результати семантичного шкалювання тексту з відомим автором зіставляється з такими само результатами щодо тексту з невідомим автором. Це зумовлює підтвердження чи спростування гіпотези про те, що відомий автор першого тексту є автором другого [1975]. Методики атрибуції авторства, на жаль, не мають абсолютної вірогідності, особливо стосовно звукових усних текстів. Дослідження письмових текстів шляхом графічної експертизи (аналізу почерку) мають більшу міру достовірності. Ідентифікація людини за усним мовленням потребує залучення відповідних технічних засобів, що відображають певні фонетичні ознаки, та здійснюється на підставі характеристик голосу: гучності, тривалості, висоти тону, висотного діапазону, висотного рівня й контуру, спрямування руху тону при завершенні фрази, локалізації виокремленості.

У судовій лінгвістиці розглядаються різні типи експертних ситуацій: установлення запису під диктовку, наявності постредагування, навмисного викривлення письмового тексту, перебування людини у стані афекту, емоційної напруги тощо (розробки Ч. Осгуда, Г. Вокера, С. Вула, В. Батова, О. Леонтьєва, О. Шахнаровича, В. Томіліна, Е. Носенко й ін.). Дослідження таких ситуацій здійснюється на підставі постулатів, перевірених у результаті численних експериментів. Наприклад, у ситуації навмисного написання тексту з помилками спрацьовує постулат: наприкінці тексту зменшується кількість помилок і підвищується рівень грамотності та зв'язності мовлення [Вул 1970, 56]. Атрибуція усного мовлення ґрунтується на індивідуальних й узуальних мовних ознаках (діалектних, застарілих, професійних словах, іншомовному акценті, рівні мовленнєвої культури, просодичних характеристиках, специфіці хезитації і т. ін.) [Леонтьев, Шахнарович, Батов 1977].

Напрям досліджень мовного забезпечення судової справи має широкий спектр проблем, які проектуються в концепції нейролінгвістичного програмування, судову психологію й теорію комунікативного впливу. У психолінгвістиці

зароджується напрям судової психолінгвістики (термін В. Єнгаличева), яка зосереджує увагу не стільки на особливостях мовного повідомлення, скільки на аналізі мовної (і мовленнєвої) особистості [Белянин 2003, 189]. Однією з важливих проблем у цій сфері є психолінгвістичне забезпечення та діагностика істинності / неістинності допиту підозрюваних і свідків, їхніх комунікативних намірів. Установлено, що на свідчення істотно впливає стан допитуваного (свідка чи звинувачуваного), його вік, освіта, життєвий досвід, вся сукупність його психологічних властивостей, а також особливостей сприйняття та пам'яті [Белянин 2003, 189]. У ситуація допиту роль психолінгвіста полягає у врахуванні чинників викривлення істини, нерозуміння, помилок у свідченнях, у коригуванні змісту та форми питань слідчого, умов допиту, зокрема, підтримання балансу статусу обличчя, у розробці стратегій і тактик допиту.

Методики діагностики неправдивої інформації різноманітні: від детектора неправди (поліграфа), принцип якого був розроблений у 20-ті р. р. XX ст. радянським нейропсихологом О. Лурія під назвою «сполучена моторна методика», до встановлення частотності певних слів, просодичних, жестових, мімічних й ін. паравербальних засобів – симптомів неправдивого повідомлення. Першими стали застосовувати технічні засоби для встановлення істинності свідчень підозрюваних М. Вертгеймер, один із засновників гештальтпсихології, і К. Юнг, який використав асоціативний експеримент, супроводжуваний тестом на фіксацію часу реакцій, зміни частоти дихання, електропровідності шкіри. К. Юнг навіть довів вину двох злочинців, що звинувачувалися у злодійстві. Вважається, що термін «поліграф» пов'язаний із дослідженнями американського криміналіста початку XX ст. Л. Кілера, який застосовував на допиті прилад, що фіксував деякі фізіологічні параметри допитуваного. Сучасний детектор неправди є складним апаратурним комплексом, що служить для регістрації різних фізіологічних показників: кардіограми, електроенцефалограми, тремору, плетизмограми (регістрації динаміки кровонаповнення сосудів), пульсу, тиску, глибини дихання, потовиділення тощо. Ці показники застосовуються з метою аналізу емоційних відповідей на стимули під час допиту. Спершу аналізуються відповіді на нейтральні питання, а потім на емоційно значущі. Показник ефективності цього методу сягає 70% і більше.

10. Прикладне значення розробки проблем комунікативного впливу. Нейролінгвістичне програмування.

Дослідження мовленнєвого впливу беруть свій початок із часів давньогрецьких риторик. Навчання ораторському мистецтву передбачало певні різновиди мовленнєвого впливу на слухачів, однак риторичним аспектом він не обмежувався. Одним із перших питання про вплив мови на сприйняття дійсності поставив Ф. Бекон у своєму «Новому Органоні».

У СРСР уже у 20–30-ті р. р. XX ст. у межах психології проблематика мовленнєвого впливу розглядалася в наукових працях М. Рубакіна, який вважається класиком цього напряму [1972], Я. Шафіра, С. Вальдгарда,

С. Бернштейна, Л. Якубінського й ін. Як зазначає О. Леонтьєв, «із середини 1930- х р. р. такого типу дослідження через зрозумілі причини не проводилися й не публікувалися; вони знову відродилися лише у 1960–1980-ті р. р., головним чином у межах психолінгвістики. На Заході головний масив теоретичних й експериментальних досліджень соціально орієнтованого мовленнєвого впливу з'явився у 1940–1960-ті р. р. Ці дослідження [...] пов'язані з такими гучними іменами, як Г. Ласвелл, П. Лазарсфельд, Б. Берельсон, Д. Кац, Дж. Клеппер, Л. Ховленд, Дж. Олпорт, І. Кац і багато інших» [1999, 258].

У другій половині XX ст. повернення до проблем впливу у спілкуванні було зумовлене формуванням прагматичних концепцій мовлення, загальної теорії комунікації, психолінгвістики, лінгвістичної теорії аргументації тощо. Потреба в таких дослідженнях була визначена глобалізацією світу, розширенням сфер спілкування людей, переглядом загальної концепції людини в суспільстві, пов'язаним із демократизацією та своєрідним поєднанням персоніфікації людини як особистості в соціумі, культурі з деперсоніфікацією під впливом домінанти дискурсу, панівної ідеології й боротьби дискурсів. У СРСР проблеми мовленнєвого впливу розглядалися в межах психолінгвістики (праці Т. Дрідзе, О. Леонтьєва, Є. Ножина, О. Негневицької, Л. Сахарного, Ю. Сорокіна, Б. Бгажнокова, Є. Тарасова й ін.) (детальніше див.: [Леонтьев 1999, 256-267]). У США у 1980 році Президент Американського лінгвістичного товариства Д. Болінджер у книзі «Мова: заряджена зброя» звернувся до лексичних механізмів впливу [Bolinger 1980], що сприяло активізації досліджень із цієї проблематики. Роком раніше Р. Блакар висунув плідну ідею щодо використання мови задля впливу на сприйняття світу співрозмовником [Blakar 1979, 134]. Дослідник підкреслював, що будь-яке нейтральне використання мови передбачає вплив на сприйняття світу і спосіб його структурації. Мовленнєвий вплив він розумів як здійснення влади і вважав цю ідею одночасно несподіваною й багатообіцяючою [Блакар 1987, 134-135]. Дійсно, увага до мовленнєвого впливу в аспекті прагнення влади стала визначальною у критичному дискурс-аналізі й політичній лінгвістиці (детальніше див. розділи 6, 10). Однак сьогодні теорія мовленнєвого впливу прагне до отримання статусу окремої лінгвістичної дисципліни.

І. Стернін розуміє теорію мовленнєвого впливу як нову сучасну науку, предметом якої є ефективність спілкування [2001, 4]. На його думку, ця наука є міжпредметною, але її базовою приналежністю є комунікативна лінгвістика. У сучасному суспільстві ця наука є дуже потрібною для вдосконалення навичок міжособистісного й ділового спілкування, для педагогіки та виховання, для ефективної реклами, масової комунікації, ефективного менеджменту, ефективного політичного впливу [Стернин 2001, 5]. О. Леонтьєв, навпаки, звужує теорію мовленнєвого впливу до рівня лише соціально орієнтованого спілкування, яке передбачає зміну в соціально-психологічній чи соціальній структурі суспільства або стимуляцію прямих соціальних дій шляхом впливу на психіку членів даної соціальної групи або суспільства в цілому. До засобів мовленнєвого впливу дослідник відносить масову комунікацію, форми пропаганди із завданням соціально-психологічного впливу, рекламу тощо [1999, 256-257].

Розуміння сутності теорії мовленнєвого впливу передбачає насамперед тлумачення її *предмета* – мовленнєвого впливу. Концепція І. Стерніна керується широким значенням мовленнєвого впливу як ефективного спілкування в аспекті його цілеспрямованості та мотиваційної зумовленості. Однак будь-яка комунікація має певні мотиви, мовні й немовні цілі та стратегії, тому наука про ефективність спілкування практично тотожна напряму комунікативної лінгвістики, що вивчає кооперативну комунікативну взаємодію. Згідно з концепцією І. Стерніна, ефективність спілкування є досягненням мовцем власних цілей і збереженням балансу відношень із співрозмовником (тобто досягненням комунікативної рівноваги) [2001, 66-67]. Проте досягнення власної мети адресантом часто-густо призводить до конфліктних ситуацій або визначається приниженням статусу обличчя співрозмовника, тому варто розрізняти іллокутивну й кооперативну ефективність: перша характеризується досягненням власної мети мовцем безвідносно до встановлення балансу, а друга сприяє комунікативній кооперації, можливо, і шляхом лише часткового досягнення мети адресанта. Отже, попри декларoване дослідником широке поле досліджень комунікативного впливу, таке визначення ефективності перетворює сферу вивчення комунікативного впливу на нецікаву та звужену ділянку в розмаїтті комунікативних ситуацій. Суперечливою є також теза про поєднання в ефективності двох результатів: досягнення мети мовцем і комунікативної рівноваги зі співрозмовником.

Якщо розуміти комунікативний вплив у вузькому значенні, якого надає йому О. Леонтьєв, то теорія комунікативного впливу обмежується дослідженнями лише інституційних сфер спілкування, які становлять лише частину, хоч і значну, ситуацій мовленнєвого впливу. На нашу думку, більш реалістичною є позиція А. Баранова, який зауважує, що об'єктом ***теорії впливу*** є когнітивні, психологічні, соціальні, мовні й інші механізми, що дають змогу впливати на свідомість, на процес прийняття людиною тих чи інших рішень [Баранов 2003, 213]. З огляду на це теорія впливу є міждисциплінарною галуззю, складовою якої є ***теорія мовленнєвого впливу***, яка теж має чимало дотичних моментів із когнітологією, соціологією, психологією, логікою тощо. Оскільки теорія мовленнєвого впливу застосовується у практичній діяльності людини, її можна кваліфікувати як напрям прикладної лінгвістики на межі з комунікативною лінгвістикою та психолінгвістикою. Отже, ***мовленнєвий вплив*** кваліфікується нами як мовленнєва дія адресанта, керована цільовою установкою мовного спілкування, спрямована на зміну поведінки, психологічних станів, свідомості адресата, оцінки ним певного явища і т. ін. незалежно від типу комунікативної взаємодії. О. Іссерс цілком слушно зауважує: «Феномен мовленнєвого впливу пов'язаний у першу чергу з цільовою установкою мовця – суб'єкта мовленнєвого впливу. Бути суб'єктом мовленнєвого впливу – значить регулювати діяльність свого співрозмовника (не лише фізичну, а й інтелектуальну)» [2003, 21].

У теорії мовленнєвого впливу дискутується також питання щодо односуб'єктності чи двосуб'єктності впливу у процесі комунікативної взаємодії. Американська дослідниця Р. Лакофф виокремлює у складі дискурсивної практики ***персуазивний дискурс*** (persuasive discourse), який відрізняється від

звичайної розмови функцією переконання. На її думку, дискурс є персуазивним тоді, коли він є нерівноправним, тобто коли спроба впливу свідомо здійснюється одним із комунікантів [Lakoff 1982, 27-28]. Така позиція є жорстко опозитивною концепції мовленнєвого впливу І. Стерніна, адже ні про яку комунікативну рівновагу у процесі мовленнєвого впливу тут не може бути й мови. Твердження щодо односпрямованості впливу Р. Лакофф поділяють чимало дослідників дискурсу через неможливість поєднати цілі мовця з рівновагою комунікативного акту.

Прихильники протилежної концепції розглядають мовленнєвий вплив як взаємодію комунікантів на підставі ідентифікації їхніх моделей світу та взаємного коригування структур свідомості (К. Бурк, Ч. Ларсен, А. Баранов, Р. Блакар та ін.). Концепція ідентифікації запропонована К. Бурком і виходить із феноменологічних постулатів. Згідно з нею мовець і адресант уподібнюють свої моделі реальності шляхом використання мовного коду [Burke 1970; 1986]. Така позиція подібна до розгляду впливу в умовах комунікативної рівноваги І. Стерніна. У ряді робіт наведені протилежні концепції відображені у двох типах мовленнєвого впливу: перший використовується у сфері координативних відношень, другий у відношеннях субординації. Координативний мовленнєвий вплив здійснюється за умови регуляції суб'єктом впливу на вільну у своїх вчинках і думках людину, яка керується власними потребами [Речевое воздействие... 1990, 3-4]. Однак, на нашу думку, такий компроміс не може вирішити проблему, оскільки подібна позиція в цілому надає перевагу односуб'єктності, адресат впливу є просто пасивним спостерігачем намагань суб'єкта, а вплив, що позбавлений об'єкта, не може здійснитися як вплив. Тому в науковій літературі спостерігаються висновки щодо відсутності принципових відмінностей між субординативним і координативним мовленнєвим впливом [Баранов, Паршин 1986].

Дискусійним також є питання відносно усвідомленої чи неусвідомленої (підсвідомої) природи мовленнєвого впливу. Обстоюючи обов'язковість свідомого планування впливу, дослідники навіть виокремили особливий тип мовця, орієнтованого на мовленнєве підкорення адресатів і контроль за планом впливу, назвавши його «маккіавелістом». Натомість К. Келлерман вважає, що попри стратегічність будь-якої комунікації, вона здійснюється автоматично, без усвідомлення стратегії [Kellerman 1992, 288]. Така позиція, на наш погляд, є дивною, адже стратегія завжди є усвідомленим й осмисленим планом дій, неусвідомленими є мотиви мовлення. Подвійність природи мовленнєвого впливу як усвідомленої (інтенційної) й неусвідомленої (неінтенційної) дії на адресата цілком слушно обстоює російський дослідник В. Карасик, який уважає головними засобами свідомого мовленнєвого впливу авторитет, зокрема, забезпечений більш високим владним статусом; маніпуляцію, аргументацію, фізичну та психічну силу. Мовленнєвий вплив на підставі підсвідомого, позараціонального може застосовувати зовнішні ситуативні механізми прогнозованого моделювання текстів, що є одним із завдань нейролінгвістичного програмування [1992]. О. Іссерс, поділяючи концепцію подвійності природи впливу, однак зауважує, що всі способи інтенційного впливу можуть

бути застосовані і при неінтенційному мовленнєвому впливі, коли мовець не усвідомлює (або остаточно не усвідомлює) мету мовленнєвих дій і способи її досягнення, але має мотив або установку [2003, 26]. І. Стернін за принципом усвідомленості / неусвідомленості об'єкта впливу відокремлює *мовленнєвий вплив*, який здійснюється «з метою переконати людину свідомо прийняти точку зору співрозмовника, свідомо прийняти рішення про якусь дію»; від *маніпулювання* як впливу на людину з метою спонукати її зробити щось неусвідомлено або всупереч його власному бажанню, думці, наміру [2001, 72]. На наш погляд, по-перше, наведене розуміння мовленнєвого впливу суттєво відрізняється від обстоюваного дослідником раніше, по-друге, свідома чи несвідома реакція об'єкта впливу не усуває самого впливу, незалежно від того, чи є він впливом або маніпулюванням.

Р. Чалдіні у книзі «Психологія впливу» виокремлює шість принципів психологічного впливу на масову свідомість через підсвідоме: послідовності, взаємного обміну, соціального доказу, авторитету, доброзичливості й дефіциту. Вчення про вербальний вплив на підсвідомість звичайно пов'язують з ім'ям Дж. Вайкері – фундатора теорії «25 кадру». Такий вплив почасти зумовлений тим, що людина може усвідомлено сприймати лише обмежену можливостями порогів сприйняття інформацію, решта її надходить до психічних структур неусвідомленою. Тому навіть за умови контролю людини за здійсненням плану мовленнєвого впливу, вона задіює підсвідомі механізми.

Неоднозначною в теорії мовленнєвого впливу є типологія й диференціація способів впливу. Дослідники або обмежують мовленнєвий вплив одним типом (приміром, дослідник прагматики тексту Р. Ватс пов'язує його зі зміною психічного стану адресата [Watts 1981]), або виокремлюють такі типи: зміну в свідомості та зміну в поведінці [Чахоян, Невзорова 1986]; соціальний вплив, волевиявлення, пояснення, інформування, оцінний та емоційний вплив [Федорова 1991]. За перлокутивною реакцією розрізнюють зміну ставлення до якогось об'єкта; формування спільного емоційного настрою; перебудову категорійної структури індивідуальної свідомості, уведення до неї нових категорій [Почепцов 1987]. Дослідники розглядають типи мовленнєвого впливу під кутом зору класифікації мовленнєвих актів за іллокутивною силою (приміром, доведення, переконання, вмовляння, вселяння, наказ, прохання, спонукання [Стернин 2001, 64-66]), однак «з наведеної таксономії видно, що основою класифікації є не спосіб впливу на партнера, а тип мовленнєвих дій в аспекті іллокуції» [Иссерс 2003, 22]. Як здається, типологізація мовленнєвого впливу залишається практично нерозробленою проблемою цього напряму прикладного мовознавства.

Важливим доробком теорії мовленнєвого впливу є виокремлення його чинників. Л. Мурзін розглядає як найпотужнішу впливову систему природну мову, в межах якої практично всі компоненти є потенційно сугестивними. Дослідники вважають, що весь загал впливових ефектів має правопівкульну орієнтацію, що передбачає домінування емоціогенних структур і механізмів. Значну роль у мовленнєвому впливі відіграє паравербаліка спілкування, її конгруентність із вербальними засобами. І. Стернін виділяє 14 чинників

мовленнєвого впливу: зовнішність, дотримання комунікативної норми, встановлення контакту зі співрозмовником, погляд, фізичну поведінку під час мовлення, стиль спілкування, розміщення у просторі, зміст, мовне оформлення, обсяг повідомлення, розташування елементів змісту, час, кількість учасників, адресат [2001, 55-56]. Отже, впливовий потенціал мають учасники спілкування, паравербаліка комунікативної взаємодії, різноманітні ознаки мовного повідомлення, зокрема, його сугестивні властивості.

Сугестивні властивості у процесі комунікації вивчаються в одному з напрямів прикладної психолінгвістики – ***сугестивному***. У Пермі у 90-ті р. р. була створена лабораторія сугестивної лінгвістики, завданнями якої стали суміжні проблеми психолінгвістики і психотерапії, зокрема, й гіпнозу. Мовленнєвий вплив під таким кутом зору постає *об'єктом **нейролінгвістичного програмування (НЛП)*** – міжгалузевого напряму дослідження оптимізації комунікативних процесів і комунікативного впливу. *Предметом* цього напряму є поведінкові механізми особистості, які на підставі певних когнітивних стратегій, моделей, умінь і навичок реалізують позитивні програми ефективного проведення дискурсу й управління ним. Г. Почепцов (мол.) вважає, що НЛП і подібні технології є важливими для паблік-рілейшнз й інших прикладних напрямів комунікативної лінгвістики, оскільки «вони спроможні будувати набагато ефективніші стратегії впливу» [1996, 79]. Не всі дослідники поділяють його думку, кваліфікуючи НЛП як непрофесійну психотерапевтичну технологію, психологічну моду, примху, наукову секту [Леонтьев 1999, 263], однак «ефективність НЛП підтверджує величезна кількість навчальних центрів, орієнтованих на вивчення й застосування відповідних методик у найрізноманітніших галузях комунікації» [Ковалевська 2001, 31]. Науковці розглядають НЛП як синтез теорії комунікації та психотерапії, що зорієнтовує методи психоаналізу на жорстко окреслене комунікативне підґрунтя [Почепцов 2000, 52].

Засновниками методики НЛП вважаються американські вчені: програміст і лінгвіст Дж. Ґриндер і психолог Р. Бендлер (університет Санта-Круза, штат Каліфорнія). Вони проаналізували та класифікували тексти сеансів відомих психотерапевтів, вилучили мовленнєві одиниці, невербальні елементи й сигнатури та у 1973 р. відкрили «код ефективного спілкування» як більш-менш доступний набір навичок і технік мовленнєвого й немовленнєвого спілкування.

Витоками НЛП стали практична діяльність (аналіз і коригування деструктивних психічних станів пацієнтів) психотерапевтів: гіпнотерапевта М. Ериксона, сімейного психотерапевта В. Сатир; гештальтпсихолога, фундатора гештальттерапії Ф. Перлза, наукові розробки біхевіористів. Філософським підґрунтям НЛП є постулати про нетотожність об'єктивного світу його суб'єктивній моделі та про іконічність зв'язку мови із психічними процесами [Ковалевська 2001, 44-46]. НЛП ґрунтується на таких принципах: 1) розбіжності інтерпретації однієї події різними людьми та трансформації реальності когнітивними здібностями людини, звідси випливає залежність ефективності дій людини від багатства сенсової амплітуди її знань (принцип А. Коржибського «карта – не територія», витоками якого слід уважати ноематичний спосіб

репрезентації дійсності Е. Гуссерля); 2) наявності в людини всіх необхідних ресурсів, які становлять складну функціональну систему, для успішності мовних і немовних дій за умови гнучкості цієї системи та врахування впливу інших систем; 3) потреби вибору серед цих ресурсів найбільш оптимальних і постійного коригування їх залежно від завдань, які треба вирішити, ситуації, місця і часу; 4) взаємної зумовленості внутрішньої та зовнішньої поведінки людини, гармонійне застосування яких у поєднанні вербальних і невербальних дій визначає успішність комунікації; 5) можливості навчання й набуття досвіду будь-якою людиною за моделлю дій іншої людини у вирішенні поставлених завдань; 6) можливості досягнути мети за умови її поділу на частини й розгляду способів її досягнення; 7) запобігання поразки в мовленнєвих діях, що передбачає внутрішню акцентуацію певних когнітивних стратегій і має різні механізми (наприклад, рефреймінгу як переформулювання шляхом пошуку антонімів й асоціацій, що прив'язані до предиката, психологічне значення якого має бути зміненим; якоріння, субмодальності і т. ін.); 8) спрямування на отримання адекватної реакції співрозмовника тощо.

НЛП застосовує закони сприйняття людиною мовлення; навички поєднання паравербальних і вербальних засобів мовленнєвого впливу (B.A.G.E.L.-model, запропонована Р. Ділтсом [2000]); уміння побудови непрямих мовленнєвих актів, розпізнавання пресупозицій; особливості позасвідомих ресурсів психіки, інтуїтивного при сприйнятті дійсності (Мілтон-модель); уміння структурувати внутрішні поведінкові стратегії (ROLE-model як поєднання чотирьох факторів: **R**epresentational system, **O**rientation, **L**inks, **E**ffect) тощо. НЛП розраховує свої рекомендації на різні типи людей (візуалів, аудіалів, кінестетиків, логіків) і пропонує словники ключових слів для кожного типу.

Технології НЛП дають змогу поліпшити відносини між людьми, перейти до позитивного світосприйняття, підвищити рівень самооцінки, набути навичок переконання, подолати наслідки колишніх негативних переживань, зосередитися на досягненні мети, керувати своїми відчуттями, позбутися небажаних звичок, повірити у свої сили, творчо розв'язувати поставлені завдання, ефективно використовувати час, поглибити й закріпити відчуття повноти життя і т. ін. [Олдер, Хэзер 2000, 3]. Методики й моделі НЛП застосовуються в різних сферах професійної комунікації, психотерапії, бізнесі, гіпнозі, політиці, юриспруденції, освіті, рекламній справі. У Росії успішно працює Центр НЛП, що пропонує спеціальні курси, тренінги для бізнесменів. Подібні центри виникають і в Україні.

Етапами НЛП є, по-перше, збір інформації про поточний стан клієнта й бажаний для нього стан, яка протягом процесу впливу уточнюється. По-друге, встановлення ***рапорту*** – стану людини у процесі комунікативної або психотерапевтичної взаємодії, який зумовлюється підсвідомою довірою, глибинним порозумінням комунікантів або лікаря й пацієнта (сугестолога й сугестента при застосуванні нейролінгвістичного програмування) і виникає внаслідок їхнього взаємного уподібнення. Рапорт є одним з основних механізмів нейролінгвістичного програмування. Установлення рапорту передбачає три операційні ланки: приєднання (досягнення синхронності дихання й пози

комунікантів); закріплення (вилучення й відображення характерних жестів, міміки, ключових слів партнера по комунікації); ведення (реконструкцію внутрішньої програми співрозмовника відповідно до загальної мети комунікації, установлення емпатичних і впливових елементів). Стан рапорту досягається на свідомому й на позасвідомому рівні, коли комунікатор приєднується до репрезентативних систем клієнта і відтворює їх у своїй вербальній чи невербальній поведінці [Баранов 2003, 232]. Репрезентативна система є способом представлення й осмислення досвіду взаємодії з навколишнім світом, що може мати візуальний, аудіальний, кінестетичний, одоративний і смаковий характер. Сугестор мовби розділяє із сугестентом його переживання й усвідомлення дійсності.

У НЛП застосовуються різноманітні техніки, описані у вигляді моделей. Однією з найбільш поширених моделей нейролінгвістичного програмування є ***Мілтон-модель***, яка використовується для утворення трансових станів у гіпнотичній і психотерапевтичній комунікації на підставі оптимізації сугестивно маркованих елементів мовлення з оберненою метою – приєднання й доступу до неусвідомлюваних (підсвідомих) ресурсів іншої людини. Мілтон-модель розроблена й апробована одним з основоположників нейролінгвістичного програмування, гіпнотерапевтом Мілтоном Ериксоном, який дійшов висновку щодо актуальності безсвідомих ресурсів психіки й інтуїтивних механізмів у сприйнятті дійсності. Дослідник уважав, що глибинні кореляції образно-міфологічного й сенсорного типів мислення можуть представляти переведення ірраціонального у вербальну площину. Це посприяло розробці методик гіпнотичної комунікації, в основу яких покладені часто не усвідомлювані специфічні мовні й невербальні моделі. Мова у НЛП кваліфікується як «фільтр, який спотворює досвід чи принаймні структурує його. [...] Це набір інструкцій по перевірці мовних актів клієнта з метою вияву його дійсного психічного стану, тих конфліктів, які його турбують, а також із метою розробки стратегій зміни такого становища» [Баранов 2003, 233].

Етапами Мілтон-моделі є наскрізна синхронна ритмічність (паравербальне взаємне налаштування співрозмовників) і наполегливе повторення (персевірація); приєднання до реальності співрозмовника як переконання в істинності дій сугестора шляхом вербальної предикації; спрямування уваги людини всередину себе (стан ***даунтайму***) із метою усунення чинника свідомості. У межах останнього етапу найбільш вагомими є явище семантичної дифузності, утворення ритмомелодійної континуальності мовлення за рахунок певних семантико-стилістичних засобів, що відкривають доступ до підсвідомого. Такими засобами є складне й багаторівневе мовлення, неспецифічні лексеми (пароніми, омофони, дієслова з широким дистрибутивним обсягом без вербальної дистрибуції, наприклад, *я хочу, щоб ти вчив*), двозначність, оксиморони, парадокси, синтаксична неправильність, особливі типи зв'язку, руйнація установок через несподіваність відповідей і т. ін. Такі засоби зосереджують увагу пацієнта на пошуку значень і розв'язанні двозначностей, парадоксів. Неспроможність свідомо пояснити абсурдне, безглузде або незрозуміле сприяє витісненню свідомих процесів підсвідомою діяльністю.

М. Ериксон уважав, що для гіпнотичної комунікації головним є реакція співрозмовника, що ілюструє рівень ефективності впливу сугестора.

Однією з технік НЛП є ***рефреймінг*** – зміна фрейму, переміщення певного образу чи переживання до нового фрейму на підставі трансформацій сенсової актуальності певних подій і розмежування наміру й поведінки. Термін уведений у 1982 р. Дж. Ґриндером і психологом Р. Бендлером [1995]. Рефреймінг ґрунтується на невідповідності контексту як ситуативної рамки повідомлення й комунікативної поведінки: зміст будь-якої події залежить від того, до якої рамки він поміщений, тобто, змінюючи рамку, ви змінюєте і зміст [О'Коннор, Сеймор 1997, 161]. Виокремлюють два типи рефреймінгу: *контекстний* і *змістовий*. Перший змінює контекстуальну рамку події, гіпотетично переносить її до іншої ситуації (приміром, в анекдоті), другий трансформує змістове наповнення події (у політичному мовленні) [О'Коннор, Сеймор 1997, 165].

Рефреймінг застосовується в рекламній справі, іміджелогії, PR-технологіях тощо. Г. Почепцов пов'язує його із технікою позиціонування в іміджелогії як моделювання об'єкта (товару, особи політика) у найвигіднішому світлі через гіперболізацію певних ознак [2000]. У нейролінгвістичному програмуванні рефреймінг є механізмом, що дає змогу створити нову психологічну рамку навколо змісту переживання чи ситуації, розширити їхнє сприйняття, оцінити можливості уникнення чи усунення небажаних наслідків, виходу із ситуації. Наприклад, позбавлення від немотивованих страхів здійснюється шляхом відокремлення їх від мотивованої реакції страху при небезпеці, яке повинне бути в нормальної людини. Сугестор пропонує таке розділення клієнтові разом із пошуком шляхів досягнення мети. А. Баранов зазначає: «Прихильники НЛП стверджують, що рефреймінг допомагає навіть у таких випадках, коли небажана поведінка вже зумовлена органічними змінами» [2003, 235].

Конгруентність є одним із найважливіших понять НЛП. Вона позначає стан комуніканта в певній ситуації спілкування, що характеризується повним узгодженням його вербальної й невербальної поведінки. Дослідники в галузі нейролінгвістичного програмування вважають, що пріоритетна роль у комунікативних процесах належить невербальній поведінці, адже вона детермінована неусвідомленим характером, не настільки свідомо контрольована і представляє справжнє ставлення адресанта до свого повідомлення [Bateson 1979]. На конгруентності ґрунтується довіра співрозмовників, достовірність переданої інформації. Конгруентності протиставлена ***інконгруентність***, яка викликає у співрозмовника недовіру, сумніви в щирості, збентеження, розгубленість, прагнення уникнути спілкування. Фізіологічна природа конгруентності / інконгруентності полягає в гармонії / дисгармонії роботи правої й лівої півкуль головного мозку, які відповідають за вербальну й моторну програми. На цьому принципі ґрунтується й застосування поліграфа (детектора неправди), що фіксує невідповідність / відповідність фізіологічних показників дихання, електричної активності шкіри, тиску судин.

У НЛП застосовується техніка ***якоріння*** – психологічного пускового механізму каузації, що характеризується тенденцією будь-якого елемента

досвіду викликати в пам'яті весь досвід і має рефлекторну й асоціативну природу. Наприклад, смакове чи одоративне відчуття викликає відповідні видимі образи або переживання, якісь сильні враження зумовлюють певну емоцію; кінестетичні явища визначають певну поведінку і т. ін. Якір є сегментом психічної структури особистості й має неувідомлену чи сплановану природу. Усвідомлене позитивне якоріння сприяє корекції психічних станів, керуванню настроєм і поведінкою (наприклад, позбавлення від поганої звички потребує усунення якоря задоволення, пов'язаного з цією звичкою). Якоріння досягається лише за умови підтримки стійкого стану рапорту. Сугестор повинен виявити в досвіді сугестента відповідні ресурси, які мають свідоме чи позасвідоме підґрунтя. Останнє є більш ефективним. Якір повинен бути унікальним, легко відтворюваним, виразним і не може ставати частиною буденної поведінки [О'Коннор, Сеймор 1997, 82]. Виникнення якорів пояснюється повторенням, що сприяє фіксації подразників у довгочасній пам'яті; емоційним навантаженням подразника. Ефективним є поліякоріння, оскільки чим більше стимулів пов'язуватиметься з певним психологічним станом, тим до більшого числа напрямків це записується в пам'яті. І, навпаки, зв'язок одного якоря з кількома психічними станами призводить до його послаблення та втрати. Надзвичайно вагомим є якоріння в рекламному дискурсі, PR-технологіях, іміджелогії і т. ін.

Література

1. *Аверина С.А., Азарова И.В., Алексеева Е.Л. и др. Прикладное языкознание. – СПб., 1996.*
2. *Алексеева Л.М. Лингвистика термина // Лексикология. Терминоведение. Стилистика. – Рязань, 2003.*
3. *Андрусенко Т.Б. Лингвистические структуры в компьютерных учебных средах. – К., 1994.*
4. *Андрущенко В.М. Проблемы вычислительной лингвистики и автоматическая обработка текста на естественном языке. – М., 1980.*
5. *Андрущенко В.М. Концепция и архитектура машинного фонда русского языка. – М., 1987.*
6. *Апресян Ю.Д. Избранные труды в 2-х т. – М., 1995.*
7. *Апресян Ю.Д. О толковом словаре управления и сочетаемости русского глагола // Словарь. Грамматика. Текст. – М., 1996.*
8. *Апресян Ю.Д., Богуславский И.М., Иомдин Л.Л., Лазурский А.В., Матюшин Л.Г., Санников В.З., Цинман Л.Л. Лингвистический процессор для сложных информационных систем. – М., 1992.*
9. *Апресян Ю.Д., Богуславский И.М., Иомдин Л.Л., Лазурский А.В., Перцов Н.В., Санников В.З., Цинман Л.Л. Лингвистическое обеспечение системы ЭТАП-2. – М., 1989.*
10. *Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. – М., 1991.*
11. *Ахманова О.С. О психолингвистике. – М., 1957.*
12. *Ахутина Т.В. Порождение речи: Нейролингвистический анализ синтаксиса. — М., 1989.*
13. *Балонов Л.Я., Деглин В.Л. Слух и речь доминантного и недоминантного полушарий. – Л., 1976.*
14. *Балонов Л.Я., Деглин В.Л., Черниговская Т.В. Функциональная асимметрия мозга в организации речевой деятельности // Сенсорные системы. Сенсорные процессы в асимметрии полушарий. – Л., 1985.*
15. *Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М., 2003.*
16. *Баранов А.Н. Категории искусственного интеллекта в лингвистической семантике. Фреймы и сценарии // Актуальные проблемы прикладного языкознания. – М., 1987.*
17. *Баранов А.Н. Что нас убеждает? (Речевое воздействие и общественное сознание). – М., 1990.*
18. *Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Немецкая корпусная лингвистика // Вестник Московского ун-та. Сер. Иностранные языки. – 1998. – № 1.*
19. *Баранов А.Н., Паршин П.Б. Языковые механизмы вариативной интерпретации действительности как средство воздействия на сознание // Роль языка в средствах массовой информации. – М., 1986.*
20. *Бардина Н.В. Проблеми сучасної прикладної лінгвістики // Мова. – Одеса, 2004.*
21. *Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М., 1975.*

22. *Батов В.И., Сорокин Ю.А. Атрибуция текста на основе объективных характеристик (итоги эксперимента) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.– 1975. – Т. 34.*
23. *Бахтин М.М. Собрание сочинений. – М., 1996. – Т. 5.*
24. *Беляева Л.Н., Герд А.С., Убин И.И. Автоматизация в лексикографии // Прикладное языкознание. – СПб., 1996.*
25. *Беляева Л.Н., Откупщикова М.И. Автоматический (машинный) перевод // Прикладное языкознание. – СПб., 1996.*
26. *Белянин В.П. Введение в психиатрическое литературоведение. – München, 1996.*
27. *Белянин В.П. Психолингвистика. – М., 2003.*
28. *Белянин В.П.Основы психолингвистической диагностики. – М., 1999.*
29. *Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.*
30. *Богин Г.И. Текстовые ключи к инокультурным смыслам // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Сер. Філологія. – К., 1999. – Т. 2. – № 2.*
31. *Боскис Р.М. Особенности речевого развития у детей при нарушениях слухового анализатора. – М., 1953.*
32. *Бэйли Р. НЛП консультирование. – М., 2000.*
33. *Бэндлер Р., Гриндер Д. Трансформэйшн. Нейролингвистическое программирование и структура гипноза. – СПб., 1995.*
34. *Бэндлер Р., Гриндер Д. Рефрейминг: ориентация личности с помощью речевых стратегий. – Воронеж, 1995.*
35. *Бэндлер Р., Гриндер Д. Структура магии. – СПб., 1996.*
36. *Васильев В.В. Компьютерное понимание текста. – М., 1988.*
37. *Вейценбаум Дж. Возможности вычислительных машин и человеческий разум (от суждений к вычислениям) / Пер. с англ. – М., 1982.*
38. *Визель М. Поздние романы Итало Кальвино как образцы гипертекста // http://www.litera.ru/slova/viesel/visel.htm*
39. *Виноград Т. К процессуальному пониманию семантики // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 12.*
40. *Виноград Т. Программа, понимающая естественный язык. – М., 1975.*
41. *Виноград Т. Работа с естественными языками // Современный компьютер. – М., 1985.*
42. *Виноградов В.А. Введение в переводоведение. – М., 2001.*
43. *Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М., 1972.*
44. *Волошин В.Г. Комп'ютерна лінгвістика: Навчальний посібник. – Суми, 2004.*
45. *Вул С.М. Характер и пределы изменений письменной речи при ее преднамеренном искажении // Материалы III Всесоюзного симпозиума по психолингвистике. – М., 1970.*
46. *Гаазе-Раппопорт М.Г., Поспелов Д.А., Семенова Е.Т. Порождение структур волшебных сказок. – М., 1980.*
47. *Гак В.Г., Григорьев Б.Б. Теория и практика перевода. – М.,2000.*
48. *Галеева Н.Л. Основы деятельностной теории перевода. – Тверь, 1997.*
49. *Гарбовский Н. Теория перевода. – М., 2004.*
50. *Герд А.С. Еще раз о значении термина // Лингвистические аспекты терминологии. – Воронеж, 1980.*
51. *Герд А.С. Научно-техническая лексикография // Прикладное языкознание. – СПб., 1996.*
52. *Герд А.С. Предмет и основные направления прикладной лингвистики // Прикладное языкознание. – СПб., 1996.*
53. *Головин Б.Н. Из курса лекций по лингвистической статистике. – Горький, 1966.*
54. *Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М., 1987.*
55. *Гончаренко В.В., Шингарева Е.А. Фреймы для распознавания смысла текста. – Кишинев, 1984.*
56. *Гордон Д. Терапевтические метафоры. – СПб., 1995.*
57. *Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики. – М., 2005 .*
58. *Горин С.А. НЛП: Техники россыпью. – М., 2001.*
59. *Городецкий Б.Ю. Актуальные проблемы прикладной лингвистики // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 12.*
60. *Городецкий Б.Ю. Компьютерная лингвистика: моделирование языкового общения // Новое в зарубежной лингвистике. Компьютерная лингвистика. – М., 1989. – Вып. 24.*
61. *Городецкий Б.Ю. Основные направления компьютерной лингвистики // Лекции Всесоюзной школы по основным проблемам искусственного интеллекта и интеллектуальным системам. 29 октября – 1 ноября 1990. – Минск. 1990. – Ч. 2.*
62. *Горошко Е.И. Функциональная асимметрия мозга, язык, пол. Аналитический обзор. – М.-Харьков, 2005.*
63. *Григорьев Б.Б. Теория и практика перевода. – М., 1997.*
64. *Гринев С.В. Введение в терминографию. – М., 1995.*
65. *Гриншпун Б.М., Добрович А.Б., Фрумкина Р.М. Патология речи // Основы речевой деятельности. – М., 1974.*
66. *Грязнухина Т.А., Дарчук Н.П., Клименко Н.Ф. и др. Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях. – К., 1990.*
67. *Даниленко В.П. Русская терминология. – М., 1977.*
68. *Джонсон-Лэрд Ф. Процедурная семантика и психология значения // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып. 23.*

69. *Диалоговые системы и представление знаний // Труды по искусственному интеллекту: Ученые записки Тартуского ун-та. – 1981. – Вып. 594.*
70. *Дилтс Р. Моделирование с помощью НЛП. – СПб., 2000.*
71. *Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания. – М., 1998.*
72. *Дорошевский В. О задачах и проблемах перевода // Исследование по славянской филологии. – М., 1974.*
73. *Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография. – Вена, Харьков, 1998.*
74. *Дудик П.С. Термін, номенклатурна назва і контекст // Науково-технічні проблеми термінології. – К., 1980.*
75. *Дудинский Д.И. 30 способов манипуляции и управления людьми. – М.-Минск, 2007.*
76. *Дьяков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К., 2000.*
77. *Жельвис В.И. Эмотивный аспект речи. Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия. – Ярославль, 1990.*
78. *Жолковский А.К., Мельчук И.А. О семантическом синтезе // Вопросы кибернетики. – М., 1967. – Вып. 19.*
79. *Зайцев Н.Т. Технология обработки данных в языковой форме. – К., 1984.*
80. *Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М., 1968.*
81. *Зиндер Л.Р. Общая фонетика.– М., 1979.*
82. *Златоустова Л.В., Потапова Р.К. и др. Общая и прикладная фонетика. – М., 1997.*
83. *Златоустова Л.В., Потапова Р.К., Трунин-Донской В.Н. Общая и прикладная фонетика. – М., 1986.*
84. *Зорівчак Р.П. Художній переклад в Україні як чинник формування нації // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2001.*
85. *Зубкова Т.И. Психолингвистика // Прикладное языкознание. – СПб., 1996.*
86. *Иомдин Л.Л. Автоматическая обработка текста на естественном языке: модель согласования. – М., 1990.*
87. *Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях / Под ред. В.И. Перебейнос. – К., 1990.*
88. *Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М., 2003.*
89. *Казакова Т.А. Практические основы перевода.– СПб., 2003.*
90. *Казакова Т.А. Художественный перевод. – СПб., 2002.*
91. *Калениченко О.А., Подміногін В.О. Історія перекладу: предмет, проблеми та сучасний стан // Вісник Харківського ун-ту. Сер. Романо-германська філологія. – 2003. – № 611.*
92. *Карабан В.І., Мейс Дж. Переклад з української мови на англійську. – Вінниця, 2003.*
93. *Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К., 2000.*
94. *Карасик В.И. Социальный статус человека в лингвистическом аспекте // «Я», «субъект», «индивид» в парадигмах современного языкознания. – М., 1992.*
95. *Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М., 1981.*
96. *Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М., 1976.*
97. *Квадратура смысла. – М., 1999.*
98. *Квитко И.С. Термин в научном документе. – Львов, 1976.*
99. *Кейтер Дж. Компьютеры – синтезаторы речи. – М., 1985.*
100. *Кибрик А.Е. Лингвистическое моделирование информационного диалога // Психологические проблемы создания и использования ЭВМ. – М., 1985.*
101. *Кибрик А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам теории языкознания: универсальное, типовое и специфическое в языке. – М.,1992.*
102. *Кибрик А.Е. Прикладная лингвистика // Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. – М., 1992.*
103. *Кияк Т.Р. Лінгвістичні аспекти термінознавства. – К., 1989.*
104. *Клакхон К.К.М. Зеркало для человека. Введение в антропологию. – СПб., 1998.*
105. *Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.*
106. *Клименко Н.Ф., Пещак М.М., Савченко І.Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. – К., 1982.*
107. *Климовицкий Я.А. Некоторые методологические вопросы работы над терминологией науки и техники. – М., 1969.*
108. *Ковалева Н.Ф. Комментарии к тексту как лингвистический гипертекст: Дис. канд. ...филол. наук. – Самара, 2004.*
109. *Ковалевська Т.Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. – Одеса, 2001.*
110. *Коваль С.А. О составляющих прикладной лингвистики // Мова. – Одеса, 2004.*
111. *Кодзасов С.В. Голос в телевизионной рекламе // Рекламный текст. Семиотика и лингвистика. – М., 2000.*
112. *Кодзасов С.В., Кривнова О.Ф. Общая фонетика. – М., 2001.*
113. *Кодзасов С.В., Кривнова О.Ф. Современная американская фонология. – М., 1981.*
114. *Коломієць Л.В. Віршовий переклад як метапоетичне письмо: проблема творчого методу перекладача // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2002. – № 7.*
115. *Комисаров В.Н. Общая теория перевода.– М.,1999.*
116. *Комиссаров В.Н. Лингвистическое переводоведение в России. – М., 2002а.*
117. *Комиссаров В.Н. Общая теория перевода (Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых). – М., 2000.*
118. *Комиссаров В.Н. Слово о переводе. – М., 1973.*

119. *Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М., 2002.*
120. *Комиссаров В.Н. Теоретические основы методики обучения переводу. – М., 1997.*
121. *Комиссаров В.Н. Теория перевода. – М., 1990.*
122. *Коптілов В. Теорія і практика перекладу. – К., 2003.*
123. *Корунець І.В. Теорія та практика перекладу. – К.. 1986.*
124. *Котов Р.Г., Новиков А.Н., Скокан Ю.П. Прикладная лингвистика и информационная технология. – М, 1987.*
125. *Кочан І.М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові. – Львів, 2004.*
126. *Крепелин Э. Введение в психиатрическую клинику. – М.-Петроград, 1923.*
127. *Крыжановская А.В., Симоненко Л.А. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии. – К., 1987.*
128. *Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995.*
129. *Кузнецов В., Отт А. Автоматический синтез речи. – Таллинн, 1989.*
130. *Кулагина О.С. Исследования по машинному переводу. – М., 1979.*
131. *Кулагина О.С., Мельчук И.А. Автоматический перевод: краткая история, современное состояние, возможные перспективы // Автоматический перевод. – М., 1971.*
132. *Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970.*
133. *Латышев Л.К. Курс перевода (эквивалентность перевода и способы ее достижения). – М., 1981.*
134. *Латышев Л.К. Технология перевода. – М., 2001.*
135. *Лейчик В.М. Номенклатура – промежуточное звено между терминами и собственными именами // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж, 1974.*
136. *Лейчик В.М. Прикладное терминоведение и его направления // Прикладное языкознание. – СПб., 1996.*
137. *Лейчик В.М. Терминоведение. Предмет, методы, структура. – М., 2006.*
138. *Лейчик В.М., Шилов С.Д. Лингвистические проблемы терминологии и научно-технический перевод. – М., 1989-1990. – Ч. 1-2.*
139. *Ленерт В., Дайер М.Г., Джонсон П.Н., Янг К.Дж., Харли С. BORIS – экспериментальная система глубинного понимания повествовательных текстов // Новое в зарубежной лингвистике. Компьютерная лингвистика. – М., 1989. – Вып. 24.*
140. *Леннгрен Л., Ферм Л. Уппсальский машинный фонд русского языка // Труды машинного фонда русского языка. – М., 1991. – Т. 1.*
141. *Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999.*
142. *Леонтьев А.А. Психология общения. – М., 1995.*
143. *Леонтьев А.А., Рохлин Л.Л., Савицкая А.Б., Уфимцева Н.В., Шахнарович А.М. Некоторые проблемы речевой патологии при шизофрении // Материалы IV Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. – М., 1972.*
144. *Леонтьев А.А., Рохлин Л.Л., Савицкая А.Б., Шахнарович А.М. Клинико-психолингвистическое исследование разорванности речи у больных параноидной формой шизофрении // Журнал невропатологии и психиатрии им. С. Корсакова. – 1973. – № 6.*
145. *Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии. – М., 1977.*
146. *Леонтьев А.А. Язык пропаганды: социально-психологический аспект. Обзор // Язык как средство идеологического воздействия: Сборник обзоров. – М., 1983.*
147. *Леонтьева Н.Н. Структура Ситуации и ее отображение в семантическом словаре // Когнитивные сценарии коммуникации. – Симферополь, 2002.*
148. *Леонтьева Н.Н., Шаляпина З.М. Современное состояние машинного перевода // Искусственный интеллект. Справочник. – М., 1990. – Кн. 1.*
149. *Лотман Ю.М Текст у тексті // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. – Львів, 1996.*
150. *Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. – М., 1982.*
151. *Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – М., 1961.*
152. *Луков В.Б., Сергеев В.М. Опыт моделирования мышления политических деятелей: Отто фон Бисмарк, 1866–1876 // Вопросы кибернетики. – М., 1983.*
153. *Лурия А.Р. Нейропсихология памяти (Нарушения памяти при локальных нарушениях мозга). – М., 1974.*
154. *Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М., 1975.*
155. *Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., 1979.*
156. *Лурия А.Р.Речевые реакции ребенка // Речь и интеллект в развитии ребенка. – М., 1928.*
157. *Макдональд В. Руководство по субмодальностям. – Воронеж, 1994.*
158. *Мальковский М.Г. Диалог с системой искусственного интеллекта. – М., 1985.*
159. *Мартемьянов Ю.С. Заметки о строении ситуации и форме ее описания // Машинный перевод и прикладная лингвистика. – М., 1964.*
160. *Мартемьянов Ю.С., Дорофеев В.Г. Логический вывод и выявление связей между предложениями // Машинный перевод и прикладная лингвистика. – М., 1969.*

161. Марусенко М.В. Атрибуция анонимных и псевдонимных литературных произведений методами теории распознавания образов. – Л., 1990.
162. Марчук Ю.Н. Компьютерная лингвистика и ее приложения. Научно-аналитический обзор. – М., 1998.
163. Марчук Ю.Н. Основы компьютерной лингвистики. – М., 2000.
164. Марчук Ю.Н. Основы терминографии. – М., 1992.
165. Марчук Ю.Н. Проблемы машинного перевода. – М., 1983.
166. Медведева Е.В. Рекламная коммуникация. – М., 2003.
167. Мельчук И.А. Автоматический синтаксический анализ. Общие принципы. Внутрисегментный синтаксический анализ. – Новосибирск, 1964.
168. Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл →Текст». – М., 1974.
169. Мельчук И.А. Русский язык в модели «Смысл ↔ Текст». – М., 1995.
170. Мельчук И.А., Жолковский А.К. Толково-комбинаторный словарь современного русского языка. Опыты семантико-синтаксического описания русской лексики. – Вена, 1974.
171. Мельчук И.А., Равич Р.Д. Автоматический перевод. 1949-1963. – М., 1967.
172. Мещеряков А.И. Слепоглухонемые дети (психическое развитие в процессе обучения): Автореф. дис. ... докт. психол. наук. – М., 1971.
173. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. – М., 1980.
174. Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода. – М., 1996.
175. Мирошниченко В.В. Авторська концепція художнього твору: Онтогенез і експансія. – Запоріжжя, 2003.
176. Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. – М., 1987.
177. Молошная Т.Н. Алгоритм перевода с английского языка на русский // Проблемы кибернетики. – М., 1960.
178. Морковкин В.В. Идеографические словари. – М., 1970.
179. Мурзин Л.Н., Штерн А.С. Текст и его восприятие. – Свердловск, 1991
180. Найда Ю. К науке переводить. – М., 1978.
181. Невзорова О.А. Обучаемый ЕЯ-процессор: механизмы семантического анализа // Когнитивная и компьютерная лингвистика. – Казань, 1994. – Вып. 1.
182. Нелюбин Л.Л. Компьютерная лингвистика и машинный перевод. – М.,1991.
183. Нелюбин Л.Л., Хухуни Г.Т. История и теория зарубежного перевода. – М., 1999.
184. Новое в зарубежной лингвистике. Компьютерная лингвистика. – М., 1989. – Вып. 24.
185. Норман Д. Семантические сети // Психология памяти. – М., 1998.
186. О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в нейролингвистическое программирование. – Челябинск, 1997.
187. Оболенская Ю.Л. Диалог культур и диалектика перевода. – М., 1998.
188. Овчаренко В.М. Структура і семантика науково-технічного терміна. – Харків, 1968.
189. Олдер Г., Хэзер Б. NLP. Полное практическое руководство. – К., 2000.
190. Олкер Х.Р. Волшебные сказки, трагедии и способы изложения мировой истории // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.
191. Палагин А.В. О соотношении когнитивного и креативного начал в современных интеллектуальных информационных системах // Межд. конф. «Знание – Диалог – Решение»: Сб. науч. тр. – Ялта, 1995. – Т.1.
192. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія. – К., 1978.
193. Панкратов В.Н. Манипуляции в общении и их нейтрализации. – М., 2000.
194. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів, 1994.
195. Паршин П.Б. Речевое воздействие: основные сферы и разновидности // Рекламный текст. Семиотика и лингвистика. – М., 2000.
196. Перевод и коммуникация. – М., 1997.
197. Перцова Н.Н. Способы представления предметных областей при автоматической обработке текстов // Техническая кибернетика. Изв. АН СССР. – М., 1977. – № 5.
198. Пещак М.М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики. – Ужгород, 1999.
199. Пиотровский Р.Г. Методы автоматического анализа и синтеза текста. – Минск, 1985.
200. Пиотровский Р.Г. Текст, машина, человек. – Л., 1975.
201. Пирогова Ю.К. и др. Рекламный текст: Семиотика и лингвистика. – М., 2000.
202. Пономаренко Е.В. Лингвосинергетика – новая парадигма в науке о языке и речи // Мова і культура. Культурологічний компонент мови. – К., 2002. – Вип. 5. – Т. II. – Частина 2.
203. Попов Э.В. Общение с ЭВМ на естественном языке. – М., 1982.
204. Попов Э.В. Экспертные системы. – М., 1987.
205. Попович А. Проблемы художественного перевода. – М., 1980.
206. Поспелов Д.А. Прикладная семиотика и искусственный интеллект // Программные продукты и системы. – Тверь, 1995.
207. Поспелов Д.А. Ситуационное управление. Теория и практика. – М., 1986.
208. Потапова Р.К. Введение в лингвокибернетику. – М., 1990.
209. Потапова Р.К. Речь: коммуникация, информация, кибернетика. – М., 1997.
210. Потебня А.А Мысль и язык. – К., 1993.
211. Почепцов Г.Г. (мол.) Информационные войны. – М., 2000.

212. *Почепцов Г.Г. (мол.) Теорія комунікації. – К., 1996.*
213. *Почепцов Г.Г. Основы прагматического описания предложения. – К., 1986.*
214. *Почепцов Г.Г.Имиджелогия. – М., 2000.*
215. *Почепцов О.Г. Коммуникативные аспекты семантики. – К., 1987.*
216. *Прикладное языкознание. – СПб., 1996.*
217. *Провоторов В.И. Предпереводческий анализ текста. – М., 2001.*
218. *Рабулець О.Г., Сухарина Н.М., Широков В.А., Якименко К.М. Дієслово в лексикографічній системі. – К., 2004.*
219. *Раренко М.Б. Развитие перевода в XX веке в России и США // Лингвистические исследования в конце XX в.: Сб. обзоров. – М., 2000.*
220. *Ревзин И.И. Современная структурная лингвистика. Проблемы и методы. – М., 1977.*
221. *Ревзин И.И., Розенцвейг В.Ю. Основы общего и машинного перевода. – М., 1964.*
222. *Рекламный текст. Семиотика и лингвистика. – М., 2000.*
223. *Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М., 1961.*
224. *Рецкер Я.И. Теория перевода. – М., 1974.*
225. *Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М., 1990.*
226. *Речевое воздействие: проблемы прикладной лингвистики. – М., 1972.*
227. *Рицар Б. Про досвід термінологічної праці в Україні // Українська термінологія та сучасність. – К., 2003. – Вип. 5.*
228. *Різун В.В., Непийвода Н.Ф., Корнєв В.М. Лінгвістика впливу. – К., 2005.*
229. *Рубакин Н.А. Тайна успешной пропаганды // Речевое воздействие. Проблемы прикладной психолингвистики. – М., 1972.*
230. *Рубашкин В.Ш. Представление и анализ смысла в интеллектуальных информационных системах. – М., 1989.*
231. *Рюмшина Л.И. Манипулятивные приемы в рекламе. – М.-Ростов-на-Дону, 2004.*
232. *Рябцева Н.К. Информационные процессы и машинный перевод. – М., 1986.*
233. *Севбо И.П. Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика. – К., 1981.*
234. *Севбо И.П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. – М., 1969.*
235. *Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология. – К., 2000.*
236. *Селиванова Е.А. Модель перевода в парадигмальном пространстве современной лингвистики // Культура народов Причерноморья: Научн. журнал. – Январь 2003. – № 37.*
237. *Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К., 2002.*
238. *Селиванова Е.А. Соотношение коммуникативно-функциональной и грамматической эквивалентности художественного перевода (на м-ле рус. и укр. языков) // Русское языкознание: Республ. междувед. науч. сб. – К, 1993. – Вып. 26.*
239. *Селиванова Е.А. Стратегии и тактики переводчика в диалогической модели вторичной коммуникации // Вісник Харківського національного університету. Серія романо-германська філологія. Проблеми перекладу та іншомовної коммунікації. – Харків, 2004. – № 611.*
240. *Селиванова Е.А. Стратегическая программа перевода в аспекте диалогичности // Реальность, язык и сознание: Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. Т.А. Фесенко. – Тамбов, 2005.*
241. *Селіванова О.О. Український рекламний теледискурс: стратегії та мовні засоби їхньої репрезентації // Вісник Одеського нац. ун-ту. Філологія: Мовознавство. – 2007. – Т. 12. – Вип. 3.*
242. *Симоненко Л.О. Українська термінологія кінця XX століття // Українська термінологія та сучасність. – К., 1997.*
243. *Симоненко Л.О., Хайнацький М. Мовні проблеми державних стандартів на терміни та визначення // Вісник книжкової палати. – К., 2000. – № 1.*
244. *Сироткин С.А., Шакенова Э.К. Особенности жестового языка слепоглухих // Повышение эффективности речевого режима в условиях слухоречевой реабилитации. – Л., 1980.*
245. *Скороходько Е.Ф. Сіткове моделювання лексики: лінгвістична інтерпретація параметрів семантичної складності. – К., 1997.*
246. *Скрэгг Г. Семантические сети как модели памяти // Новое в зарубежной лингвистике.– М., 1983. – Вып 12.*
247. *Слово и словарь. – Гродно, 2002.*
248. *Сложеникина Ю.В. Термин: семантическое, формальное варьирование. – Самара, 2005.*
249. *Слокум Дж. Обзор разработок по машинному переводу: история вопроса, современное состояние и перспективы развития // Новое в зарубежной лингвистике. Компьютерная лингвистика. – М. 1989. – Вып. 24.*
250. *Соботович Е.Ф. Формирование правильной речи у детей с моторной алалией. – К., 1981.*
251. *Сопер П.Л. Основы искусства речи. Книга о науке убеждать. – Ростов-на-Дону, 1998.*
252. *Сорокин В.Н. Синтез речи. – М., 1992.*
253. *Сорокин Ю.А. Переводоведение: Статус переводчика и психогерменевтические процедуры. – М., 2003.*
254. *Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Опыт систематизации лингвистических и культурологических лакун // Лексические единицы и организация структуры текста. – Калинин, 1983.*
255. *Спивак Д.Л. Измененные состояния сознания: психология и лингвистика. – СПб., 2000.*
256. *Спрингер С., Дейч Г. Левый мозг, правый мозг / Пер. с англ. – М., 1983.*
257. *Стернин И.А. Введение в речевое воздействие. – Воронеж, 2001.*

258. *Субботин М.М. Гипертекст. Новая форма письменной коммуникации // Итоги науки и техники. Сер. Информатика. – М., 1994. – Т. 18.*
259. *Тарасов Е.Ф. Психологические и психолингвистические проблемы речевого воздействия // Речевое воздействие: психологические и психолингвистические проблемы. – М., 1986.*
260. *Татаринов В.А. Общее терминоведение. Энциклопедический словарь. – М., 2006.*
261. *Текст и перевод. – М., 1988.*
262. *Тороп П. Тотальный перевод. – Тарту, 1995.*
263. *Трансформация личности. – Одесса, 1995.*
264. *Тьюринг А. Может ли машина мыслить? – М., 1960.*
265. *Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – К., 2007 .– Вип. 7.*
266. *Успенський Б.А. Краткий очерк истории русского литературного языка. – М., 1994.*
267. *Федоров А.В. Введение в теорию перевода. – М., 1958.*
268. *Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М., 1968, 1986.*
269. *Федорова Л.Л. Типология речевого воздействия и его место в структуре общения // Вопросы языкознания. – 1991. – № 6.*
270. *Фесенко Т.А. Концептуальные основы перевода. – Тамбов, 2001.*
271. *Фесенко Т.А. Перевод в зеркале когнитивной науки // С любовью к языку. – М.-Воронеж, 2002.*
272. *Фесенко Т.А. Специфика национального культурного пространства в зеркале перевода. – Тамбов, 2002.*
273. *Фінкель О. Теорія і практика перекладу. – Харків, 1929.*
274. *Фланаган Дж. Анализ, синтез и восприятие речи. – М., 1968.*
275. *Хартунг Ю., Брейдо Е. Гипертекст как объект лингвистического анализа // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 1996. – № 3.*
276. *Хархалис Р. Компьютерный перевод иностранных текстов. – К., 1998.*
277. *Хейли Д. Необычайная психотерапия. – СПб., 1995*
278. *Цветкова Л.С. Введение в нейропсихологию и восстановительное обучение. – М., 2000.*
279. *Цемель Г.И. Опознавание речевых сигналов. – М., 1971.*
280. *Чарняк Ю. Умозаключения и знания // Новое в зарубежной лингвистике. Компьютерная лингвистика. – М., 1989. – Вып. 24.*
281. *Чахоян Л.П., Невзорова Г.Д. Коммуникативная интенция в структуре речевого произведения // Речевые акты в лингвистике и методике. – Пятигорск, 1986.*
282. *Черниговская Т.В. Мозг и язык: полтора века исследований. – СПб., 2003.*
283. *Чернов Г. Основы синхронного перевода. – М., 1987.*
284. *Чернов Г. Теория и практика синхронного перевода. – М., 1978.*
285. *Черный А.И. Введение в теорию информационного поиска. – М., 1975.*
286. *Чистович Л.А. и др. Физиология речи. Восприятие речи человеком. – Л.,1976.*
287. *Шаляпина З.М Формальный язык для записи толкований слов и словосочетаний: проблемы кибернетики. – М., 1979.*
288. *Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. – М., 1973.*
289. *Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – М., 1988.*
290. *Шелов С.Д. Термин. Терминологичность. Терминологические определения. – СПб., 2003.*
291. *Шемакин Ю.И. Начала компьютерной лингвистики. – М., 1992.*
292. *Шемакин Ю.И., Романов А.А. Компьютерная семантика. – М., 1995.*
293. *Шенк Р. Обработка концептуальной информации / Пер. с англ. – М., 1980.*
294. *Шенк Р., Лебовиц М., Бирнбаум Л. Интегральная понимающая система // Новое в зарубежной лингвистике. Прикладная лингвистика. – М., 1983. – Вып. 12.*
295. *Шингарева Е.А. О двух направлениях представления семантики текста // Научно-техническая информация. Информационные процессы и системы. – М., 1981. – Сер 2. – № 1.*
296. *Широков В.А. Елементи лексикографії. – К., 2005.*
297. *Широков В.А. Інформаційна теорія лексикографічних систем. – К., 1998.*
298. *Широков В.А. Феноменологія лексикографічних систем. – К., 2004.*
299. *Ширяев А. Пособие по синхронному переводу. – М., 1982.*
300. *Ширяев А. Синхронный перевод. – М., 1979.*
301. *Штерн И.Б. Понимание и лингвистические модели: исследовательский и конструктивный аспекты // Доказательство и понимание. – К., 1986.*
302. *Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К., 1998.*
303. *Эпштейн В.Л. Введение в гипертекст и гипертекстовые системы // http:www.ipu.rssi.ru/publ/epstn.htm*
304. *Эткинд Е.Г. Поэзия и перевод. – М.-Л., 1963.*
305. *Этнопсихолингвистика. – М., 1988.*
306. *Язык и структуры представления знаний: Сборник научно-аналитических обзоров. – М., 1992.*
307. *Якобсон Р. Избранные работы. – М., 1985.*
308. *Alker H.R., Lehnert W.G., Schneider D.K. Two reinterpretations of Toynbee's Jesus: Exploration in computational hermeneutics // Quaderni di ricerca linguistica. – 1985. – V. 6.*

309. *Allen J.F. Natural Language Processing. – Amsterdam, 1987.*
310. *Applied Linguistics. – 1995. – V. 16.*
311. *Baldwin J., French J. Forensic Phonetics. – L., 1990.*
312. *Bandler R., Grinder J. Reframing. – Moab., UT., 1982.*
313. *Bateson G. Mind and Nature. – N.Y., 1979.*
314. *Biber D., Conrad S., and Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. – Cambridge, 1998.*
315. *Blakar R.M. Language as a means of social power // Pragmalinguistics: Theory and practice. – The Hague, 1979.*
316. *Blanton R.L. Language learning and performance in the deaf // Development in Applied Psycholinguistics Research. – N.Y., L., 1968.*
317. *Bolinger D. Language: The loaded weapon. – L., N.Y., 1980.*
318. *Burke K. A grammar of motives. – Berkeley, 1970.*
319. *Burke K. Language as symbolic action. – Berkeley, 1986.*
320. *Catford J.A. Linguistic Theory of Translation. – L., 1965.*
321. *Chesterman A. Memes of translation: the spread of ideas in translation theory. – Amsterdam, 1997.*
322. *Computational Approaches to the Lexicon. – Oxford, 1994.*
323. *Conklin J. Hypertext: An Introduction and Survey Computer. – 1987. – V. 20. –№ 9.*
324. *Corpus Annotation: Linguistics Information from Computer text Corpora / Eds. Garside R., Leech G., and McEnery T. – L., 1997.*
325. *Cromwel R.L., Dokecki P.R. Schizophrenic language: a disattention interpretation // Development in Applied Psycholinguistics Research. – N.Y., L., 1968.*
326. *Dryden J. Ovid's Epistles // Essays of John Dryden / Ed. by W.P. Ker. – Oxford, 1926.*
327. *Duffy G., Mallery J.C. RELATUS: An artificial intelligence tool for natural language modeling. – Cambridge, 1986.*
328. *Forensic Linguistics. The International Journal of Speech, Language and the Law.*
329. *Francis W.N., Kuchera H. A Manual of Information to Accompany a Standard Sample of Present-day Edited American English, for Use with Digital Computers. – Providence, 1971.*
330. *Grabe W., Kaplan R.B. Introduction to Applied Linguistics. – MA, 1992.*
331. *Grosz B.J., Sparck J. K., and Webber B.L. Readings in Natural Language Processing. – Los Altos, 1986.*
332. *Gussmann E. Phonology: Analysis and Theory. – Cambridge, 2002.*
333. *Gutt E. Translation and Relevance. – Oxford, 1991.*
334. *Holliday M.A.K. The comparison of Languages // McIntosh A., Holliday M.A.K. Patterns of Language. – L., 1966.*
335. *Holz-Manttari J. Transtatorisches Handeln. Theorie und Methode. – Helsinki, 1964.*
336. *Hutchins W.J. Machine Translation. Past, Present, Future. – Chichester, N.Y., 1986.*
337. *Kade O. Die Sprachmittling als gesellschaftliche Erscheinung und Gegenstand wissenschaftlicher Üntersuchung. – Leipzig, 1980.*
338. *Kellermann K. Communication Monographs. – N.Y., 1992.*
339. *Kennedy G. An Introduction to Corpus Linguistics. – L., 1998.*
340. *Kuhlen R. Hypertext. – Berlin, Heidelberg, 1991.*
341. *Lakoff R. Persuasive discourse and ordinary conversation, with examples of advertising // Analyzing* discourse: text and talk. – Washington, 1982.
342. *Language and the Law / Ed. Gibbons J. – L., 1994.*
343. *Large A. The Artificial Language Movement. – Oxford, 1985.*
344. *Laver J. Principles of phonetics. – Cambridge, 1994.*
345. *Lehnert W.G. Plot units: a narrative summarization strategy // Strategies for natural language processing. – Hillsdale, 1982.*
346. *Mann W.C., Thompson S.A. Rhetorical Structure Theory: Toward a Functional Theory of Text Organization. – Amsterdam, 1988.*
347. *Mann, W.C., Thompson S. Discourse Description. – Amsterdam, 1992.*
348. *McEnery A., and Wilson A. Corpus Linguistics. – Edinburgh, 1996.*
349. *Miram G.E. Translation Algorithms. – Kyiv, 1998.*
350. *Nelson T. Literary Machines. – Sausalito, 1993.*
351. *Neubert A. Models of Translation. – W., 1991.*
352. *Neubert A. Text and Translation. – Leipzig , 1985.*
353. *Newmark P. Approaches to Translation. – Oxford, 1981.*
354. *Nida, E., Taber, Ch. R. Theory and Practice of Translation. – Leiden, 1964.*
355. *Pisarska A., Tomaszkiewicz T. Współczesne tendencje przekladoznawcze. – Poznań, 1998.*
356. *Pylyshin Z.W. Computation and Cognition. Toward a Foundation for Cognitive Science. – Cambridge, 1984.*
357. *Pylyshin Z.W. Computational processes in human vision: an interdisciplinary perspective. – Norwood, 1988.*
358. *Reilly R., Sharkey N.E. Connectionist Approaches to Language Processing. – Hove, 1992.*
359. *Reiß K. Grundfragen der Übersetzungswissenschaft: Wiener Vorlesungen. – Wien, 1995.*
360. *Reiß K., Vermeer H.J. Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie. – Tübingen, 1984.*
361. *Robinson, D. What is Translation? Centrifugal Theories, Critical Interventions. – Kent, L., 1997.*

362. *Rose M.B. Translation and Literary Criticism: Translation as Analysis. – Manchester, 1997.*
363. *Schank R.C., Abelson R.P. Scripts, plans, goals, and understanding: An inquiry into human knowledge's structures. – Hillsdale, N.Y., 1977.*
364. *Schank R.C., Lehnert W.Y. The conceptual content of conversation // Technical Report, 160. – Yale Univ., 1979.*
365. *Simmons R.F. Semantic Networks: Their Computation and Use for Understanding English Sentences. – San Francisko, 1973.*
366. *Snell-Hornby M. Translation Studies. An Integrated Approach. – Amsterdam, Philadelphia, 1988.*
367. *Sowa J.F. Generating language from conceptual graphs // Computational linguistics. – Ogaio, 1983.*
368. *Spark J. K., Wilks Y. Automatic Natural Language Parsing. – Chichester, 1983.*
369. *Spoerri T. Sprachphänomene und Psychose. – Basel, N.Y., 1964.*
370. *Stevens K.N. Models of Speech Production and Perception // European Studies in Phonetics and Speech Communication. – Utrecht, 1995.*
371. *Stewart W. An outline of linguistic typology for describing multilingualism // Study of the role of second language in Asia, Africa, and Latin America. – Washington, 1962.*
372. *Tabakowska E. Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu. – Kraków, 2001.*
373. *Text typology and translation / Ed. by A. Trosborg. – Amsterdam, 1997.*
374. *The Linguistics Encyclopedia / Ed. by Kirsten Malmkjær. – L, N.Y., 2004.*
375. *Toury G. In search of a theory of translation. – Tel Aviv, 1980.*
376. *Toury G. Translation: a cultural-semiotic perspective // Encyclopedic dictionary of semiotics / Ed. by Th. Sebeok et al. – Berlin, N.Y., 1986.*
377. *Translation and meaning / Ed. by M. Thelen and B. Lewandowska-Tomaszczyk. – Maastricht, 1996.*
378. *Turing A.M. Computing machinery and intelligence // Mind. – 1950.– Vol. 59.*
379. *Tytler A.F. Essay on the principles of translation. – L., 1791.*
380. *Watts R.J. The pragmalinguistic analysis of narrative texts. – Tübingen, 1981.*
381. *Widdowson H.G. Object language and the language subject: on the mediating role of applied linguistics // Annual Review of Applied Linguistics. – 2000. – Vol. 20.*
382. *Widdowson H.G. On the limitation of linguistics applied // Applied Linguistics. – 2000. – Vol. 21.*
383. *Wilks Y.A. Natural Language Inference. – Stanford, 1973.*
384. *Wilss W. Kognition und Übersetzen: Zu Theorie und Praxis der menschlichten Übersetzung. – Tübingen, 1988.*
385. *Winograd T. Frame representation and the declarative / procedural controversy // Representation and Understanding. Studies in cognitive science. – N.Y., 1975.*
386. *Winograd T., Flores F. Understanding computers and cognition: A new foundation for design. – Norwood, N.Y., 1986.*

Евристичні питання та творчі завдання.

1. Охарактеризуйте відмінність між прикладною й комп'ютерною лінгвістикою. Обґрунтуйте необхідність виокремлення прикладної лінгвістики як мовознавчої дисципліни.
2. У чому полягають труднощі синтезу та розпізнавання усного звукового мовлення?
3. Які прикладні завдання поставлені перед комп'ютерною лінгвістикою?
4. Які теоретичні питання термінознавства є актуальними для його прикладного аспекту?
5. Які теоретичні питання перекладознавства є актуальними для прикладної лінгвістики?
6. Які методики застосовуються в судовій лінгвістиці? Які перспективи має ця галузь?
7. Проаналізуйте комунікативний вплив рекламного теледискурсу. Наведіть приклади, застосувавши для зразка статтю: [Селіванова 2007].

СПИСОК СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

1. *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социолингвистический словарь. – Казань, 1997.*
2. *Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.*
3. *Баранов А.Н., Добровольский Д.О., Михайлов М.Н., Паршин П.Б., Романова О.И. Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике. – М., 1996. – Т. 1.*
4. *Васильева Н.В., Виноградов В.А., Шахнарович А.М. Краткий словарь лингвистических терминов. – М., 1995.*
5. *Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – М., 1964.*
6. *Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.*
7. *Горский Д.П., Ивин А.А., Никифоров А.Л. Краткий словарь по логике. – М., 1991.*
8. *Греймас А.Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка // Семиотика. – М., 1983.*
9. *Демьянков В.З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической обработке текста. – М., 1979. – Вып. 1. Порождающая грамматика.*
10. *Демьянков В.З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической обработке текста. – М., 1982. – Вып. 2. Методы анализа языка.*
11. *Землянова Л.М. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества: Толковый словарь терминов и концепций. – М., 1999.*
12. *Искусственный интеллект: В 3 кн. Справочник. – М., 1990.*
13. *Краткая философская энциклопедия. – М., 1994.*
14. *Краткий этнологический словарь. – М., 1995.*
15. *Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.*
16. *Культурология. XX век. Словарь. – СПб., 1997.*
17. *Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.*
18. *Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М. 2001.*
19. *Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960.*
20. *Немченко В.Н. Основные понятия морфемики в терминах (краткий словарь-справочник). – Красноярск, 1985.*
21. *Никитина С.Е. Тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике (Автоматическая обработка текста). – М., 1978.*
22. *Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1978.*
23. *Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1985.*
24. *Русский язык. Энциклопедия. – М., 1979.*
25. *Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006.*
26. *Словарь гендерных терминов. – М., 2002.*
27. *Словарь славянской лингвистической терминологии / Под ред. проф., докт. Ф. Едличка. – Прага, 1977.*
28. *Современная психология: Справочное руководство. – М., 1999.*
29. *Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – М., 2003.*
30. *Татаринов В.А. Общее терминоведение. Энциклопедический словарь. – М., 2006.*
31. *Українська мова. Енциклопедія.– К., 2004.*
32. *Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К., 2001.*
33. *Хэмп Э. Словарь американской лингвистической терминологии. – М., 1964.*
34. *Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К., 1998.*
35. *Эстетика. Словарь. – М., 1989.*
36. *Abraham W. Terminologie zur neueren Linguistik. – Tübingen, 1988.*
37. *Baker M. (ed.) Routledge Encyclopedia of Translation Studies. – L., N.Y., 1998.*
38. *Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford, N.Y., 1985.*
39. *Crystal D. The Cambridge encyclopedia of language. – Cambridge, 1989.*
40. *Ducrot O., Todorov T. Dictionnaire encyclopedique des sciences du langage. – Paris, 1972.*
41. *Encyclopedia of Language and Linguistics. Linguistic Anthropology / Ed. by M. Silverstein. – Amsterdam, N.Y., 2005.*
42. *Encyclopedic dictionary of semiotics / Ed. by Th. Sebeok et al. – Berlin, N.Y., 1986.*
43. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / K. Polański. – Wrocław, 1993.*
44. *Eysenck M.W. The Blackwell Dictionary of Cognitive Psychology. – Cambridge, 1994.*
45. *Moeschler J., Reboul A. Dictionnaire encyclopedique de pragmatique. – Paris, 1994.*
46. *Nash R. Multilingual lexicon of linguistics and philology: English, Russian, German, French. – Florida, 1968.*
47. *Routledge encyclopedia of translation studies / Ed. by M. Baker. – L., 1998.*
48. *The Encyclopedia of Language and Linguistics / Ed. by R.E. Asher. In 10 vol. – Oxford, N.Y., Seoul, Tokyo, 1994.*
49. *The Linguistics Encyclopedia / Ed. by Kirsten Malmkjær. – L, N.Y., 2004.*
50. *Ulrich W. Wörtebuch: Linguistische Grundbegriffe. – Kiel, 1972.*

Навчальне видання

СЕЛІВАНОВА Олена Олександрівна

Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми

Підписано до друку 20.05.08.
Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 57,85.
Наклад 1000 прим.

Видавництво ТОВ «Довкілля-К»
36034, м. Полтава, вул. Примакова, 12 а

Віддруковано у ПП «Інарт»
36040, м. Потава, вул. Героїв Сталінграда, 34/24, 1, к. 128